Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level

Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access Journal

ISSN:2230-9578 January- 2026 Volume-18 Issue-1(II)

Mob: +91-9552416001 Website: https://jrdrvb.org Chief Editor: Prof. Ramesh V. Bhole

MULTIDISCIPLINARY INTERNATIONAL JOURNAL

Website: https://jrdrvb.org

ISSN: 2230-9578
January- 2026
Volume-18 Issue-1(II)

Please Get in Touch
Email: jrdrvb.org@gmail.com
Mob: +91-9552416001,+91- 8888454089

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January 2026

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Double Blind Peer Reviewed Refereed International Research Journal

Volume-18, Issue-1(II) | January 2026
Publication Language – English, Hindi, Marathi and other Indian Languages
Periodicity of Publication- Monthly
Email: jrdrvb.org@gmail.com
Journal Website: https://jrdrvb.org

CHIEF EDITOR
Dr. Ramesh V. Bhole
Professor
Sardar Vallabhbhai Patel Arts and Science College Ainpur,
Tal Raver, Dist Jalgaon
Email: jrdrvb.org@gmail.com

Disclaimer

The Editors shall not be held responsible for the originality or the views and opinions expressed in the papers. The author(s) alone shall bear full responsibility for the originality of their work and the ideas expressed therein.

© All rights reserved with the Editors.

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org

JOURNAL PARTICULARS

Name of Journal	JOURNAL OF RESEARCH AND DEVELOPMENT
Frequency	Monthly : Jan to Dec (12 issues per year)
ISSN	2230-9578
Publisher	Dr. Ramesh V. Bhole
Chief Editor	Dr. Ramesh V. Bhole
Copy right	Journal of Research and Development
Starting Year	January 2010
Subject	Multi-Disciplinary
Review Process	Double Blind Peer
Language	English, Hindi, Marathi, and other Indian Constitutional Languages.
Publication Format	Print
Access	OPEN ACCESS
License	Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
Phone No.	+91 93256 65856, +91-8888454089
Email	jrdrvb.org@gmail.com
Journal Website	https://jrdrvb.org
Registered office Address	'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23, Mundada Nagar, Jalgaon, Maharashtra, India
Admin. Office Address	'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23, Mundada Nagar, Jalgaon , Maharashtra, India
Printing	**Amitsons Digital Copiers** 106 and 110, Paras Chambers 1st Floor, Near Laxmi Narayan Theatre, Above Bank Of India, Swargate-411042

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org

JOURNAL OF RESEARCH AND DEVELOPMENT

A Multidisciplinary International Double Blind Peer Reviewed Refereed International Research Journal

Publication Language – English, Hindi, Marathi and other Indian Languages
Periodicity of Publication- Monthly
Email: jrdrvb.org@gmail.com
Journal Website: https://jrdrvb.org

CHIEF EDITOR

Dr. Ramesh V. Bhole
Professor
Sardar Vallabhbhai Patel Arts and Science College Ainpur,
Tal Raver, Dist Jalgaon
Email: jrdrvb.org@gmail.com

ASSOCIATE EDITORS

Prof. (Dr.) Madan Mohan Goel
Vice-Chancellor (Former)
Rajiv Gandhi National Institute of Youth Development, Govt. of India
Starex University, Gurugram, Haryana, India

Dr. Praveen G. Saptarshi
Visiting Faculty
Salisbury University, United States

MANAGING EDITOR

Dr. Santosh P. Mane
Assistant Professor,
Head Department of Geography,
Sameer Gandhi Kala Mahavidyalaya

Journal of Research and Development

Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org

EDITORIAL BOARD

BABALOLA, Ayodele Samuel Department of Pure and Applied Zoology, Federal University of Agriculture, PMB 2240, Abeokuta, Ogun State, Nigerian	**Dr. Lal Mervin Dharmasiri** Senior Professor and Chair Head of Geography University of Kelaniya, Sri Lanka.	**Vijayanand Selvaraj** Data Strategist and Artificial Intelligence Lead Information Technology (IT), Houston,Texas, USA
Dr. Munther Moh'd Ibrahim Zyoud Assistant Professor of English Language Teaching Methods-Al-Quds Open University, Palestine.	**Prof. A.G. Amarasinghe** Senior Lecturer Grade University of Kelaniya, Sri Lanka.	**Dr. Gyanaranjan Sahoo** Extension Scientist Orissa University of Agriculture & Technology, Orissa India
Dr. RVS Praveen Director Digital Engineering and Assurance, USA	**Dr. Ranjan Kalita** Principal Rangapara College, Amaribari, Rangapara, (Autonomous) Assam	**Dr. S. C. Advitot** Principal CBK's B. Sci, R.V. Com. & R. J. Arts College, Akkalkot
Dr. Kulkarni Swanand Gajanan Associate Professor, Mechanical Engineering Department, S.K.N. Sinhgad College of Engineering,Korti, Pandharpur-	**Dr. Anurag Shrivastava** Professor & Post Doctoral, Lincoln University College (LUC) Petaling Jaya, Malaysia, Malyasia	**Prof. (Dr.) F. M. Nadaf** Principal, Government College Borda Margao Goa (Autonomous), India
Dr. Tushti Sharma Royal School of Languages, The Assam Royal Global University, Guwahati, Assam	**Dr. Sandeep Rout** Faculty of Agriculture, Sri Sri University, Cuttack, Odisha	**Dr. Daneshwar. R. Pandey** Assistant Professor, Head Of Department S.S Agrawal College Of Commerce And Management Navsari Gujarat
Co editors		
Dr. Vrushali Laxmikant Fuke Associate Professor and HoD Dept.of political science Shri Shivaji College Parbhani.	**Dr. Vijay Ramdas Parsode** Associate professor, Department of Political Science, Shri Shivaji College Parbhani	**Mr. Vaijnath Nagnath Swami, Lecturer,** Department of Political science Shri Shivaji College Parbhani.

PUBLISHER

Dr. Ramesh V. Bhole

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23, Mundada Nagar, Jalgaon
Email: jrdrvb.org@gmail.com Journal Website: https://jrdrvb.org

Print Letter (145)

प्रकाश सुंदरराव सोळंके

आमदार : २२९,माजलगाव विधानसभा मतदारसंघ जि.बीड
अध्यक्ष : मराठवाडा शिक्षण प्रसारक मंडळ,औरंगाबाद

E-mail : solanke.prakash76@gmail.com

पत्ता : सादोळा रोड, केसापुरी कॅम्प, ४३१ १४२ माजलगाव जि.बीड

जा.क्र. जा.क्र./वि.स.स/1812

दि. 08/01/2026

संदेश

श्री शिवाजी महाविद्यालय, परभणी येथील **"राज्यशास्त्र" विभागातर्फे दि.16 जानेवारी,2026** रोजी आयोजित करण्यात येणाऱ्या *** समकालीन मानवविद्या व सामाजिक शास्त्रांमधील वैचारिक संवाद *** या राष्ट्रीय स्तरावरील परिषदेस हार्दिक शुभेच्छा देताना मला अत्यंत आनंद होत आहे.

मानवविद्या व सामाजिक शास्त्रे ही समाजातील राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक व नैतिक घडामोडी समजून घेण्यासाठी अत्यंत महत्वाची आहेत. वेगाने बलणाऱ्या सामाजिक आणि राजकीय वास्तवाच्या पार्श्वभूमीवर या क्षेत्रांतील समकालीन विचारप्रवाहांवर चर्चा होणे आवश्यक आहे. ही परिषद अभ्यासकांना नवे दृष्टिकोन मांडण्यासाठी आणि सखोल शैक्षणिक संवाद साधणयासाठी एक प्रभावी व्यासपीठ ठरेल, असा मला विश्वास आहे.

या उपक्रमासाठी राज्यशास्त्र विभाग व आयोजन समितीचे मी अभिनंदन करतो. परिषद यशस्वी ठरो, ही सदिच्छा.

आपला,

(आ.प्रकाश सोळंके)

मराठवाडा शिक्षण प्रसारक मंडळ

www.mspmandal.in | admin@mspmandal.in

प्रकाश सोळंके
अध्यक्ष

न्यास नोंदणी क्रमांक एफ - ४७ (औरंगाबाद)

सतीश चव्हाण
सरचिटणीस

प्रा. एफ. जी. माळी प्रशासकीय अधिकारी

जा.क्र.मशिप्रमं / २० - २० /

दिनांक : / / २०

संदेश

दि. १६ जानेवारी २०२६ रोजी श्री शिवाजी महाविद्यालय, परभणी येथील राज्यशास्त्र विभागातर्फे आयोजित

"समकालीन मानवविद्या व सामाजिक शास्त्रांमधील वैचारिक संवाद"

या राष्ट्रीय स्तरावरील परिषदेस माझ्या हार्दिक शुभेच्छा.

मानवविद्या व सामाजिक शास्त्रांच्या माध्यमातून समाजातील सत्तासंरचना, मूल्यव्यवस्था, लोकशाही, संस्कृती व ओळख यासारख्या विषयांचा अभ्यास केला जातो. समकालीन संदर्भात या विषयांवरील शैक्षणिक चर्चा संशोधनवृद्धीस आणि समाजाभिमुख विचारांना चालना देतात. ही परिषद अभ्यासक, संशोधक आणि विद्यार्थ्यांसाठी निश्चितच ज्ञानवर्धक ठरेल.

या परिषदेच्या आयोजनासाठी परिश्रम घेणाऱ्या सर्वांचे मी अभिनंदन करतो व परिषद यशस्वी होवो, अशी शुभेच्छा व्यक्त करतो.

सरचिटणीस
मराठवाडा शिक्षण प्रसारक मंडळ
छत्रपती संभाजीनगर

कार्यालय : देवगिरी महाविद्यालय परिसर, स्टेशन रोड, छत्रपती संभाजीनगर-४३१ ००५ | फोन : (०२४०) २३३२३४७, २३४८७३०, २३४००७७

महाविद्यालय विकास समिती (CDC) चे अध्यक्ष / प्रमुख सदस्य यांचा संदेश

श्री शिवाजी महाविद्यालय, परभणी येथील राज्यशास्त्र विभागातर्फे दि. १६ जानेवारी २०२६ रोजी आयोजित ***"समकालीन मानवविद्या व सामाजिक शास्त्रांमधील वैचारिक संवाद"*** या राष्ट्रीय स्तरावरील परिषदेस शुभेच्छा देताना मला विशेष आनंद होत आहे.

अशा शैक्षणिक परिषदांमुळे संशोधनसंस्कृतीला चालना मिळते तसेच विविध विषयांमधील आंतरशाखीय संवाद अधिक समृद्ध होतो. मानवविद्या व सामाजिक शास्त्रे ही समाजातील वास्तवाचे चिकित्सक विश्लेषण करण्याची क्षमता विकसित करतात. या परिषदेतून मांडले जाणारे संशोधन व विचार समाजासाठी निश्चितच उपयुक्त ठरतील, असा मला विश्वास आहे.

या उपक्रमासाठी प्राचार्य, राज्यशास्त्र विभाग आणि आयोजन समितीचे मी मनःपूर्वक अभिनंदन करतो. परिषदेच्या यशस्वीतेसाठी हार्दिक शुभेच्छा !!!

Hemant-

श्री. हेमंतराव जामकर

अध्यक्ष

महाविद्यालय विकास समिती (CDC)

प्राचार्य व मुख्य आयोजक यांचा संदेश

श्री शिवाजी महाविद्यालय, परभणी यांच्या राज्यशास्त्र विभागातर्फे दि. १६ जानेवारी २०२६ रोजी आयोजित ***"समकालीन मानवविद्या व सामाजिक शास्त्रांमधील वैचारिक संवाद"*** या राष्ट्रीय स्तरावरील परिषदेस सर्व मान्यवर, अभ्यासक व सहभागींचे मनःपूर्वक स्वागत करताना मला अत्यंत आनंद होत आहे.

आजच्या काळात मानवविद्या व सामाजिक शास्त्रे ही राजकारण, समाजपरिवर्तन, संस्कृती आणि नैतिक प्रश्न समजून घेण्यासाठी अत्यंत महत्त्वाची ठरत आहेत. या परिषदेद्वारे विविध विषयांतील समकालीन चर्चा, संशोधन आणि वैचारिक देवाणघेवाणीसाठी एक सशक्त शैक्षणिक मंच उपलब्ध करून देण्याचा आमचा प्रयत्न आहे.

या परिषदेच्या आयोजनासाठी मार्गदर्शन करणाऱ्या म. शि. प्र. मंडळाचे मा. अध्यक्ष व मा. सचिव, महाविद्यालय विकास समिती तसेच सर्व आयोजन व सल्लागार समिती सदस्यांचे मी मनःपूर्वक आभार मानतो. मान्यवर वक्ते व सहभागी यांच्या योगदानामुळे ही परिषद निश्चितच फलदायी ठरेल. परिषद सर्वांसाठी ज्ञानवर्धक व प्रेरणादायी ठरो, अशी सदिच्छा.

डॉ. बाळासाहेब जाधव

प्राचार्य व मुख्य आयोजक
श्री शिवाजी महाविद्यालय, परभणी

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January - 2026

Sr. No.	CONTENTS	Page No.
1	भारतातील सेवा क्षेत्राचा आर्थिक दृष्टीने अभ्यास **अश्विनी दत्ताहरी कदम**	1-4
2	भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत परकीय महिलांचे योगदान **प्रा. डॉ. कऱ्हाळे उत्तम सीताराम**	5-8
3	ब्रिक्स संघटनेची आंतरराष्ट्रीय राजकारणातील भूमिका **प्रा. डॉ. गणपत रामराव कारिकंटे**	9-12
4	सार्वजनिक प्रशासनातील पारदर्शकता आणि माहितीचा अधिकार **डॉ. लांडगे पी.एस.**	13-15
5	संघराज्य व्यवस्था आणि केंद्र–राज्य संबंधातील बदल **डॉ. वृषाली ल.फुके, परमेश्वर आत्माराम बकाल**	16-19
6	निवडणूक सुधारणा: एक जागतिक दृष्टीकोन **सुचीत सुखदेव करपे**	20-23
7	लाडकी बहीण योजनेचा महाराष्ट्रातील महिलांवर झालेल्या आर्थिक परिणामांचा अभ्यास संदर्भ: रायगड जिल्हा **डॉ प्रफुल्ल पांडुरंग वशेणीकर**	24-26
8	सामाजिक परिवर्तनात तंत्रज्ञानाची भूमिका **डॉ. स्मिता भूपेंद्र भोंडे**	27-29
9	सामाजिक मूल्य परिवर्तनात समाज माध्यमांची भूमिका **प्रा. डॉ. पुरुषोत्तम शेषराव जुन्ने**	30-33
10	भारतीय निर्वाचन आयोग आणि निवडणूक सुधारणा (Election Commission and Election Reforms) **डॉ. संजय गायकवाड**	34-37
11	हवामान बदल आणि समाजावरील परिणाम Climate Change and Its Impact on Society **प्रा.पवळे प्रकाश नामदेवराव**	38-40
12	भारतीय संविधान मूल्याच्या परिप्रेक्ष्यातून तृतीयपंथीयांचे वास्तव **प्रा. प्रतिमा नारायणराव आसले**	41-43
13	इतिहासातील स्त्रियांचे, दलितांचे व अल्पसंख्यांकांचे योगदान **प्रा.आनंद विश्वनाथ कांबळे**	44-46
14	मानवी हक्क आणि भारतीय संविधान **प्रा. डॉ. बी. एम. नरवाडे**	47-51
15	भारतीय समाजावर जागतिकीकरणाचा परिणाम **प्रा.चांदमारे आश्विनी गौतम**	52-55
16	शेतकरी चळवळी समोरील आव्हाने **धनंजय कृष्णा म्हात्रे, डॉ. वृशाली एल.फुके**	56-59
17	लोकशाहीच्या सक्षमीकरणात निवडणूक आयोगाची भूमिका **अमोल सुदाम काकडे, प्रो. डॉ. कविता जी. सोनकांबळे**	60-63

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January - 2026

18	मानवाधिकार चळवळ **प्रा. डॉ. विलास कऱ्हाळे**	**64-66**
19	सार्वजनिक प्रशासनातील पारदर्शकता व माहितीचा अधिकार : एक विश्लेषणात्मक अध्ययन **डॉ. जे. जे. जाधव, उध्दव रामभाऊ वायभासे**	**67-70**
20	ग्रामीण व शहरी आर्थिक असमानतेचा मानव विकास निर्देशांकावर पडणारा प्रभाव **गौतम विक्रम भालेराव, डॉ.डी.बी.खरात**	**71-75**
21	भारतीय महिलांच्या विकासात राजकीय व्यवस्थेची भूमिका:एक चिकित्सक अभ्यास **प्रा. डॉ. देविदास ग्यानुजी नरवाडे**	**76-79**
22	बहुभाषी भारत देश को एक सूत्र में बाँधती है हिंदी भाषा **प्रो. डॉ. शेषराव लिंबाजी राठोड**	**80-83**
23	जागतिकीकरणानंतर भारतातील शेतमालाच्या व्यापाराचा विकास **डॉ. कैलास दिलीप जाधव**	**84-88**
24	भारताचे परराष्ट्र धोरण : आदर्शवाद ते स्वहिताभिमुख वास्तववाद **डॉ. अंकुश गंगाराम सुर्यवंशी**	**89-93**
25	महिलांचा राजकीय सहभाग व महिलासंबंधित धोरणे **प्रा. डॉ. अविनाश पांचाळ, प्रा. प्रमोद राऊत**	**94-97**
26	सिकलीगरी जमातीच्या बोली भाषेची लुप्तप्रायता: समस्या, कारणे आणि संवर्धन **विलास गायकवाड**	**98-103**
27	स्थानिक स्वराज्य संस्था: सत्तेचे विकेंद्रीकरण आणि आव्हाने **प्रा. डॉ. जवंजाळ एस. डी.**	**104-107**
28	भारतीय राज्यघटना आणि मानव अधिकार **डॉ. ज्ञानेश्वर आवाळे**	**108-111**
29	आदिवासी समाजाचे राजकीय आणि सामाजिक योगदान विशेष संदर्भ नांदेड जिल्हा 2020 ते 2025 **रेणुका नामदेव खरोडे, प्रो. डॉ. डोंगरे एल.बी**	**112-115**
30	सामाजिक माध्यमाचे समाजावरील परिणाम: एक समाजशास्त्रीय अध्ययन **प्रा. डॉ. एस पी ढोले**	**116-122**
31	ग्रामीण समाजातील स्थित्यंतरे : एक समाजशास्त्रीय अध्ययन **प्रा. डॉ. रामराव धेनू चव्हाण**	**123-125**
32	रोजगाराच्या शोधात नांदेड जिल्ह्यातील ग्रामीण आदिवासींचे स्थलांतर: एक समस्या, कारणे आणि परिणाम **मेटकर सटवा किशन, डॉ. एस. जी. बिराजदार**	**126-131**
33	भारतीय संविधान आणि मानवाधिकार **डॉ. इंगोले प्रेमिला**	**132-134**
34	बाल हक्काचे संरक्षण आणि बालकल्याण **प्रा. डॉ. मरगीळ गजानन बाबुराव**	**135-137**

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January - 2026

35	परिपत्र अर्थव्यवस्था आणि ऊर्जा संक्रमणाच्या संगमावर पीव्ही कचरा व्यवस्थापन: नांदेड जिल्ह्याचा अभ्यास **सचिन सायबू कमले**	**138-145**
36	भारतातील निवडणूक प्रक्रियेत पारदर्शकता आणि सुधारणा **प्रा. डॉ. अविनाश पांचाळ**	**146-148**
37	स्त्री मुक्ती चळवळीत पंडिता रमाबाईचे योगदान **प्रा. डॉ. मोतीराम विठ्ठलराव कदम**	**149-152**
38	निवडणूक प्रक्रियेत पारदर्शकता आणि सुधारणा **डॉ. शिवाजी बाबुराव मोहाळे**	**153-156**
39	सोशल मीडिया आणि राजकीय परिवर्तन **डॉ. आबासाहेब आर. कसबे**	**157-163**
40	नांदेड जिल्हयाच्या ग्रामीण विकासात ग्रामपंचायतीचे योगदान-एक अभ्यास **डॉ. संजय गायकवाड, चंद्रकांत निरंजन पुरी**	**164-169**
41	भारत आणि G20: भूमिका आणि आव्हाने **प्रा. सतिश सुभाष कावळे**	**170-174**
42	शहरीकरणाचा ग्रामीण भागावर होणाऱ्या परिणामाचा अभ्यास **मिलिंद शिवाजी जोंधळे, डॉ. एन.एन. मुंढे**	**175-179**
43	कुकुट पालन व्यवसायातील समस्या व उपाय - एक अभ्यास **आनंदराव गंगाधर दिंडे**	**180-185**
44	भारतीय लोकशाहीची सद्यकालीन स्थिती आणि आव्हाने **प्रा. डॉ. पी. एस. लोखंडे**	**186-188**
45	निवडणूक प्रक्रियेत पारदर्शकता आणि सुधारणा **प्रा. नागोराव संभाजी वाघमारे**	**189-191**
46	जागतिकीकरण आणि भारतीय अर्थव्यवस्था **प्रा. डॉ. सुरेश चंद्रकांत मेहेत्रे, प्रा. डॉ. श्रद्धानंद बाबासाहेब माने**	**192-194**
47	कांशीराम यांचे राजकीय विचार आणि भारतीय पक्षप्रणालीवरील परिणाम **विशाल आनंदराव वाहेवळ, डॉ. अविनाश पांचाळ**	**195-198**
48	अभिजात संगीताची सामाजिक स्थिती **प्रा. एस. के. कोकाटे**	**199-201**
49	महिलांचा राजकीय सहभाग आणि आरक्षण धोरण **डॉ. रमेश एकनाथ भारुडकर**	**202-204**
50	भारतीय संविधान आणि मानवाधिकार **डॉ. डी एच मेहत्रे**	**205-207**
51	भारतीय लोकशाहीतील धर्मनिरपेक्षता: संकल्पना, संविधानिक आधार व सद्यकालीन आव्हाने **डॉ. मनोज उत्तमराव पाटील**	**208-210**
52	ग्रामीण विकासात स्वयंसेवी संस्थांची भूमिका **डॉ. राजू शेषराव पोपळघट**	**211-214**

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January - 2026

53	लोकशाहीमध्ये स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे महत्त्व **अखिलेश पंडित येलकदरे**	215-217
54	संविधान प्रास्ताविका : लोकशाही मूल्यांचा आत्मा **डॉ. रेखा रामनाथ बने**	218-221
55	जलस्त्रोत आणि मानवी जीवनातील त्यांचे महत्त्व **डॉ. देविदास सदाशिव केंद्रे**	222-229
56	निवडणूक प्रक्रियेतील पारदर्शकता आणि सुधारणा एक अभ्यास **प्रा. डॉ. बसवेश्वर पांडागळे**	230-234
57	भारताच्या परराष्ट्र धोरणाच्या विविध पैलूंचा चिकित्सक अभ्यास **डॉ. डी. एस. कळंबे, योगेश रामकृष्ण वायाळ**	235-238
58	भारताच्या शेजारी राष्ट्रातील राजकीय उठाव **प्रा.डॉ.आंधळे बी.व्ही.**	239-242
59	राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण आणि इतिहास **सहाय्यक प्रा. निकिता बाबासाहेब जाधव**	243-246
60	इतिहास लेखनातील नवप्रवाह विशेष संदर्भ: वंचितांचा इतिहास **प्रा. डॉ. काशीनाथ चव्हाण**	247-250
61	वंशावली और समाजशास्त्र : जातीय स्मृति और सांस्कृतिक पहचान **महेश शंकरराव हंबर्डे**	251-256
62	साम्राज्यवाद आणि वसाहतवाद यांचा मानवी जीवनावर झालेला परिणाम:- एक अवलोकन **प्रा. डॉ.विजयकुमार बाबाराव मेकेवाड**	257-262
63	ग्रामीण कादंबरी आणि लोकजीवन **प्रा. डॉ. श्रीराम मारोतराव कऱ्हाळे**	263-265
64	भारतीय संविधान आणि मानव अधिकार **अमन असद बेग**	266-268
65	मैला आंचल और परती परीकथा के लोकगीतों का अध्ययन **डॉ. देशपांडे वैशाली विनायकराव**	269-271
66	जीएसटी चे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर होणारे परिणाम एक दृष्टिक्षेप **श्री. पापाजी शिवाजी चव्हाण**	272-275
67	भारतीय संसदेतील महिलांचे प्रतिनिधित्व व महिला आरक्षण विधेयक : वाटचाल आणि सद्यस्थिती **प्रा. डॉ. सुखनंदन ढाले**	276-280
68	ताण तणावाचे मानवी जीवनावर होणारे परिणाम: एक मानसिक विश्लेषण **प्रा. डॉ. विश्वनाथ भोजाजी रासवे**	281-284
69	मराठी लोकसंस्कृतीच्या उपासकांची सद्यस्थिती **डॉ. जगताप उज्वला शिवराम**	285-288
70	धर्मनिरपेक्षता आणि आधुनिक आव्हाने **प्रा. डॉ. वसंत पांडुरंग सरवदे**	289-293
71	भारतीय राज्यघटना : मानवी हक्कांचे संवैधानिक अधिष्ठान **प्रा. डॉ. सुरेश सखाराम भालेराव**	294-298

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January - 2026

72	सार्वजनिक धोरण निर्मिती आणि जनतेचा सहभाग **प्रा.डॉ.संजय मारोतीराव कोनाळे**	299-301
73	भारतीय राजकारणातील बदलते प्रवाह **नामदेव वि. खंदारे**	302-305
74	लोकशाही विकेंद्रीकरण आणि स्थानिक स्वराज्य संस्था **प्रा. माने पोर्णिमा राम, प्रा. शिवरुद्र शरणप्पा बदनाळे**	306-310
75	मराठवाड्यातील मराठी वैचारिक साहित्य **प्रा. डॉ. प्रल्हाद भोपे**	311-320
76	स्थानिक इतिहास लेखनातील मौखिक इतिहासाचे महत्व **तांबे अर्चना भास्कर**	321-323
77	भारतीय संविधान आणि मानवी हक्क **अमोल कैलास नेव्हारे**	324-327
78	भारतातील निवडणूक सुधारणा: एक राष्ट्र-एक निवडणूक संकल्पना एक अभ्यास **गौतम अशोक बर्फे**	328-333
79	भारतीय निवडणूक प्रक्रियेपुढील आव्हाने : लोकशाहीची अपरिपक्वता आणि सुधारणांची गरज **प्रा. डॉ. आर. बी. शेटे**	334-336
80	महिलांचा राजकीय सहभाग आणि आरक्षण धोरण **प्रा. डॉ. रुपाली वसंतराव देशमुख**	337-341
81	भारतीय राज्यघटनेच्या प्रास्ताविकेचे तत्त्वज्ञान : एक अभ्यास **शिंदे नितीन लक्ष्मणराव**	342-345
82	हवामान बदलाचा शेतीवर होणारा परिणाम **डॉ. पद्माकर बालाजी गोणे**	346-348
83	भारतातील लघू बँकेसमोरील आव्हाने आणि दिशा एक अध्ययन **डॉ. ए. जी. वानखेडे, राहूल यादव उबाळे**	349-351
84	आदिवासी समाजाचा राजकीय सहभाग आणि आरक्षण धोरणे **श्री. संतोष नारायण तायडे, डॉ. अनंत आवटी**	352-355
85	आधुनिक वैद्यकीय क्षेत्रातील नीतिमत्ता **डॉ. कुलकर्णी स्वाती नागोराव**	356-358
86	उद्योजक सहभागातून महिलांचे आर्थिक सबलीकरण: एक बहुआयामी अभ्यास **सावंत प्रविनकुमार किशनराव**	359-363
87	कृषी आधारित सुक्ष्म लघु व मध्यम उद्योग (MSME) विकासात 'मेक इन इंडिया' उपक्रमाचे योगदान **हुंबे शिवराज वासुदेव, प्रा .डॉ .संभाजी किसन कदम**	364-369
88	धर्मनिरपेक्षतेचा विचार आणि आधुनिक काळातील आव्हाने **प्रा.डॉ.जाधव बाबुराव भीमराव**	370-375
89	बाल हक्क संरक्षण आणि बालकल्याण **मोनिसा दौलत खान, डॉ. राजू शेषराव पोपळघट**	376-379
90	भारत – नेपाळ सीमा सुरक्षा आणि उपाययोजना **प्रा.डॉ.लक्ष्मण मारोती घोटेकर**	380-383

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January - 2026

91	भारतीय लोकशाहीचे समाजकालीन स्वरूप, आव्हाने आणि उपाययोजना **प्रा.डॉ. गणेश सूर्यवंशी**	**384-387**
92	भारतीय संविधान की सफलता और प्रासंगिकता **केंद्रे अनिल संभाजी**	**388-393**
93	भारतीय हिंदी साहित्य की पहचान और पुनर्निर्माण **शेख जाबेर शेख इब्राहिम**	**394-397**
94	मराठी साहित्यातील स्त्रीवाद: स्वरूप, संघर्ष आणि सामाजिक वास्तव **अंजली विठ्ठलराव मुसांडे, प्रा. डॉ. पद्माकर आ. पिटले**	**398-400**
95	युवा पिढी आणि राजकीय नेतृत्वातील नवे प्रवाह : एक विश्लेषणात्मक अभ्यास **डॉ.नारायण सखाराम फुन्ने, डॉ. बी.बी लोखंडे**	**401-404**
96	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा जलव्यवस्थापनाकडे पाहण्याचा दूरदृष्टीचा दृष्टिकोन आणि त्याचे आजचे महत्त्व **राजेश कोंडिराम नवघरे, डॉ. जी. आर. अवचार**	**405-410**
97	लोकशाही समाजवाद आणि भांडवलशाहीचा ऐतिहासिक संघर्ष **प्रा.राहुल प्यारेलाल परदेशी**	**411-414**
98	लोकशाही व्यवस्थेतील माध्यमांची भूमिका आणि जबाबदारी **मोहिते महेश अभिमन्यू, प्रा. डॉ. मुंडे एस.**	**415-417**
99	लोकशाहीतील माध्यमांची भूमिका व जबाबदारी: एक चिकित्सक अभ्यास **प्रा.डॉ शिंदे श्याम भागवत**	**418-421**
100	भारतीय स्त्रियांचे इतिहासात योगदान **प्रा. आदित्य भांगे**	**422-427**
101	भारतीय संविधान व मानवी हक्क **डॉ. विजयकुमार सोन्नर**	**428-433**
102	आधुनिक जनआंदोलने, माहिती युद्ध आणि लोकशाहीसमोरील आव्हाने: एक चिकित्सक अभ्यास **डॉ. अनंत मदन आवटी**	**434-440**
103	जागतिकीकरण व शाश्वत शेती **डॉ. नानासाहेब पाटील**	**441-444**
104	भारतीय लोकशाहीपुढील आव्हाने आणि उपाययोजना **प्रा.डॉ. परिमल अरविंद सुतवणे**	**445-448**
105	भारतीय अर्थव्यवस्थेवर जीएसटीचा परिणाम - एक चिकित्सक अभ्यास **डॉ. राहुल दगडू गव्हे**	**449-451**
106	कब्बडी आणि खो-खो खेळणाऱ्या स्त्रियांच्या व पुरुषांच्या आक्रमकतेच्या प्रमाणाचे तुलनात्मक अध्ययन **प्रा. डॉ. गोपाल पेदापल्ली**	**452-455**
107	2014 नंतर भारताच्या परराष्ट्र धोरणातील बदल एक अभ्यास **प्रा डॉ प्रशांत सराफ**	**456-458**
108	भारतीय लोकशाहीचे सध्याचे स्वरूप आणि आव्हाने **प्रा. डॉ. अमोल भाऊरावजी बंड**	**459-461**

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January - 2026

109	रोड मराठा समाजाचा सामाजिक सांस्कृतिक एक अभ्यास विशेष संदर्भ हरियाणा राज्य **श्रीकांत बापूराव बोकारे, प्रो. डॉ. डी. डी. कोल्हेकर**	**462-465**
110	हरित जीडीपी सतत विकास की कुंजी: भारत के संदर्भ में विश्लेषण **डॉ. सचिन एस. वेरुळकर**	**466-470**
111	महाराष्ट्र राज्याचे महिला धोरण आणि महिला आयोग **प्रा.डॉ.राजेन्द्र शिंदे, कदम सरस्वती रावसाहेब**	**471-473**
112	व्हालिबॉल आणि बास्केटबॉल खेळणाऱ्या स्त्रियांच्या व पुरुषांच्या चिंतेच्या प्रमाणाचे तुलनात्मक अध्ययन **प्रा. डॉ. नवनाथ सिंगापुरे**	**474-477**
113	बाल हक्कांचे संरक्षण आणि बालकल्याण **प्रा.सुनिता रामराव गायकवाड**	**478-480**
114	जागतिक तापमान वाढीचा (ग्लोबल वार्मिंग) भारतीय समाजावरील परिणाम: एक समाजशास्त्रीय अभ्यास **प्रा. डॉ. तुकाराम फिसफिसे, प्रा.डॉ.विश्वनाथ सूर्यवंशी**	**481-484**
115	ग्रामीण व शहरी समाजातील परिवर्तन **असमा नौशीन अमीन अहेमद, डॉ. अंसारी शफीका परवीन गफार**	**485-487**
116	जागतिकीकरणाचा राज्याच्या सार्वभौमत्वावर पडलेला प्रभाव **डॉ. आर. डी. शिंदे**	**488-491**
117	भारतीय संविधान, मूलभूत हक्क व मानवी हक्क: एक चिकित्सक अभ्यास **डॉ. अनंत मदन आवटी, विजय मधुकर मोंढे**	**492-495**
118	भीमाबाई होळकरांचे ऐतिहासिक कार्य (१७ सप्टेंबर १७९ ५ - २८ नोव्हेंबर १८५८) **प्रा. डॉ. गणेश गोविंदराव माने**	**496-499**
119	मराठी आदिवासी साहित्याचे बदलते आयाम **प्रा. डॉ. आर. एस. बडूरे**	**500-502**
120	महिलांचा राजकीय सहभाग आणि आरक्षण धोरण- एक अध्ययन **प्रा.डॉ. प्रिया भा.बोचे**	**503-506**
121	वृत्तपत्र माध्यमातील प्रकाशित राजकीय बातम्या:- संकल्पना आणि स्वरूप (विशेष संदर्भ दै. लोकसत्ता 8, 9 जानेवारी 2026 चे अंक) **डॉ. रामानंद बापुराव व्यवहारे**	**507-511**
122	सांस्कृतिक विविधता आणि सामाजिक एकात्मता **संगीता संभाजी सावंत, डॉ.डी.एस. चव्हाण**	**512-514**
123	सामाजिक माध्यमे आणि राजकीय परिवर्तन एक अभ्यास **साहेब नरवाडे, डॉ .संजय गायकवाड**	**515-517**
124	लोकशाहीत सामाजिक माध्यमांची भूमिका: एक अभ्यास **प्रा. भोसले वैशाली भानुदास**	**518-521**
125	भारतीय संघराज्य व्यवस्थेचे बदलते स्वरूप आणि केंद्र-राज्य संबंध: एक चिकित्सक अभ्यास **विशाल मुकुंद शिनगारे**	**522-524**

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January - 2026

126	भारतीय पर्यटन विकासाचा राष्ट्रीय विकासावर होणारा सामाजिक-आर्थिक परिणाम: एक समग्र अभ्यास **अंभुरे विद्याताई घनशाम, डॉ. श्रध्दानंद बी. माने**	**525-529**
127	कॉम्रेड शरद पाटील यांच्या विचारांची प्रासंगिकता: मार्क्सवाद आणि आंबेडकरवाद **डॉ, व्ही. एल, फुके, भारत डिगांबर पवार**	**530-535**
128	महिलांचा राजकीय सहभाग आणि आरक्षण धोरणे **कैलास मधुकर अवसरमोल**	**536-539**
129	भारताच्या परराष्ट्र धोरणाच्या विविध पैलूंचा चिकित्सक अभ्यास **डॉ.डी.एस.कळंबे, योगेश रामकृष्ण वायाळ**	**540-543**

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

भारतातील सेवा क्षेत्राचा आर्थिक दृष्टीने अभ्यास

अश्विनी दत्ताहरी कदम
संशोधक स्वा. रा. ती. म. विद्यापीठ, नांदेड
Email: Ashwinikadam772@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180101
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 1-4
January 2026
Submitted: 10 Dec. 2025
Revised: 20 Dec. 2025
Accepted: 10 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

घोषवारा

भारतीय अर्थव्यवस्थेत सद्य:परिस्थितीत सेवा क्षेत्राचे महत्त्व वाढताना दिसून येते. एकंदरीत भारतातील सेवा क्षेत्राचा वाटा वर्तमान स्थितीमध्ये १५ राज्य मुल्यवर्धित मुल्याच्या ५० टक्क्याहन अधिक आहे. तर केंद्रशासीत प्रदेशामधील दिल्ली आणि चंदीगड राज्यात हेच प्रमाण ८० टक्क्याहून अधिक आहे. भारतातील सेवा क्षेत्राने गेल्या दोन दशकामध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढ होत राहिली आहे. यामध्ये १९९६-२००२ या कालावधीत ६८.३%, तर २०२३-२४ मध्ये ७५.२% वाढ झाली आहे. प्रस्तुत शोधलेखामध्ये भारतातील सेवा क्षेत्राच्या दृष्टीने अभ्यास करताना भारतीय अर्थव्यवस्थेत सेवा क्षेत्राचे महत्त्व ही जाणून घेतले आहे.

मुख्यशब्द: *भारतीय अर्थव्यवस्था, सेवा क्षेत्र, आर्थिक विकास, सकल घरेलू उत्पादन (GDP), क्षेत्रीय वाढ, उदारीकरण धोरण, तांत्रिक प्रगती, माहिती तंत्रज्ञान (IT), सेवा निर्यात, दळणवळण सेवा, बँकिंग व विमा सेवा, ICT पायाभूत सुविधा, आर्थिक सुधारणांनंतरचा काळ.*

प्रस्तावना

जेव्हा भारतीय अर्थव्यवस्थेची रचना करण्यात आली तेव्हा तृतिय क्षेत्र म्हणून सेवा क्षेत्राकडे पाहिले गेले. सेवा क्षेत्रामध्ये जी कार्य वस्तूंचे उत्पादन करत नाही मात्र सेवा क्षेत्र हे वस्तुंच्या उत्पादनासाठी व वितरणासाठी मदत करीत असते, यांचा समावेश होतो. उदा. दळणवळण, पोस्ट, वाहतुक, व्यापार, बँकींग इत्यादी. याशिवाय प्रशासकिय, वैयक्तिक सेवा आणि व्यवसायिक यांचा सुध्दा समावेश सेवा क्षेत्रात होतो. शिक्षक, डॉक्टर, वकील, कॉल सेंटर, हटिल, इंटरनेट, कैफे इत्यादी प्रकारच्या सुध्दा सेवा सुद्धा सेवा क्षेत्रामध्ये येतात. सद्य:कालीनस्थितीमध्ये सेवा निर्यातीने वस्तुंच्या निर्यातीपेक्षा अधिक समाधानकारक कामगिरी केल्याचे दिसते. आज जगातील भारतीय सेवा क्षेत्राच्या निर्यातीत वाट्यात सकारात्मक वाढ होत आहे. भारतातीय सेवा क्षेत्राची वाढ ही आर्थिक विकासाच्या दृष्टीने अतिशय महत्वाची वाढ असून ती जी.डी.पी. मध्ये सेवा क्षेत्राचे ६० टक्क्यांपेक्ष जास्तीचे आहे.

संशोधन पद्धती

सामाजिक शास्त्रामध्ये संशोधनाच्या अनेक संशोधन पद्धती आहेत. यामध्ये ऐतिहासिक संशोधन पद्धती, विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धती, वर्णनात्मक संशोधन पद्धती, सांख्यिकीय संशोधन पद्धती इत्यादीचा उल्लेख करता येईल. प्रस्तुत संशोधनासाठी सांख्यिकीय आणि विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा उपयोग केला.

संशोधनाची उद्दिष्टे

१. भारतीय अर्थव्यवस्थेत सेवा क्षेत्राच्या भूमिकेचे अध्ययन करणे,
२. सेवा क्षेत्राचा आर्थिक वृध्दीतील योगदान तपासणे.
३. सेवा क्षेत्रांच्या गतिमान वृध्दीच्या कारणांचा अभ्यास करणे.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
अश्विनी दत्ताहरी कदम, संशोधक स्वा. रा. ती. म. विद्यापीठ, नांदेड

How to cite this article:
कदम, . अश्विनी . दत्ताहरी. (2026). भारतातील सेवा क्षेत्राचा आर्थिक दृष्टीने अभ्यास. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 1–4. https://doi.org/10.5281/zenodo.18438603

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18438603
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

नियोजन काळातील सेवा क्षेत्रात झालेली वाढ

गेल्या काही दशकांमध्ये भारतीय अर्थव्यवस्थेचा विकास झपाट्याने होत आहे. या विकासाला सेवा क्षेत्र हे कारणीभूत असल्याचे अनेक अर्थतज्ज्ञाचे मत आहे. सेवा क्षेत्राच्या वाढीचा अभ्यास करण्यासाठी २०१९ ते २०२४ पर्यंत वर्षनिहाय ताळेबंद खाली तक्त्यात दिले आहे.

नियोजन कालावधीत क्षेत्रीय वृध्दीदर (प्रत्येक वर्ष टक्केवारीत)

अ.क्र.	क्षेत्र	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२	२०२२-२३	२०२३-२४
१.	सेवा क्षेत्र	११.३	११.१२	१०.२२	९.५	५५.७८
२.	कृषी क्षेत्र	६.७	-१.२	०.५	६.७	२२
३.	औद्योगिक क्षेत्र	१०.५	५.४	९.०	८.७	३०.५
४.	एकूण घरेलू उत्पादन	१०.३	७.६	९.४	८.६	९.५

भारतीय सेवा क्षेत्राचा वर्षनिहाय ताळेबंध दर्शविणारा स्तंभालेख

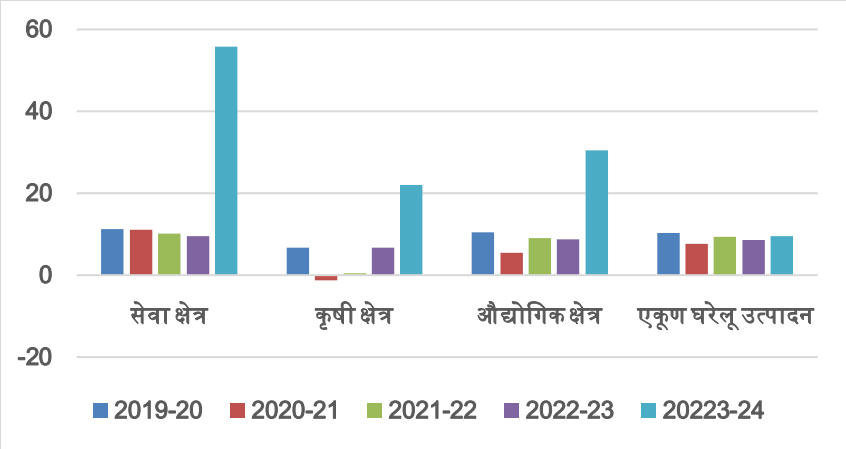

भारतीय सेवा क्षेत्राचा वर्ष निहाय अभ्यास वरील तक्ता व स्तंभालेखामध्ये देण्यात आला आहे. यावरून असे स्पष्ट होते की, सेवा क्षेत्राची २०१९-२० मध्ये घरेलू उत्पादनामध्ये वाढ ही ११.३ टक्के होती, ती २०२०-२१ मध्ये ११.१२ टक्के, २०२१-२२ मध्ये १०.२२ टक्के, २०२२-२३ मध्ये ९.५ टक्के आणि २०२३-२४ मध्ये ५५.७८ वाढ झाल्याचे दिसून येते. कृषी क्षेत्राची २०१९-२० मध्ये घरेलू उत्पादनामध्ये वाढ ही ६.७ टक्के होती, ती २०२०-२१ मध्ये -१.२ टक्के, २०२१-२२ मध्ये ०.५ टक्के, २०२२-२३ मध्ये ६.७ टक्के आणि २०२३-२४ मध्ये २२ वाढ झाल्याचे दिसून येते. औद्योगिक क्षेत्राची २०१९-२० मध्ये घरेलू उत्पादनामध्ये वाढ ही १०.५ टक्के होती, ती २०२०-२१ मध्ये ५.४ टक्के, २०२१-२२ मध्ये ९.० टक्के, २०२२-२३ मध्ये ८.७ टक्के आणि २०२३-२४ मध्ये ३०.५ वाढ झाल्याचे दिसून येते. एकूण घरेलू उत्पादनात २०१९-२० मध्ये घरेलू उत्पादनामध्ये वाढ ही १०.३ टक्के होती, ती २०२०-२१ मध्ये ७.६ टक्के, २०२१-२२ मध्ये ९.४ टक्के, २०२२-२३ मध्ये ८.६ टक्के आणि २०२३-२४ मध्ये ९.५ वाढ झाल्याचे दिसून येते.

एकंदरीत वरील सेवा क्षेत्राच्या ताळेबंधावरून असे स्पष्ट होते की, भारत हा जरी कृषीप्रधान देश असला तरी सेवा क्षेत्राची वाटचाल ही नेहमीच कृषी क्षेत्राच्या पुढे राहिल्या स्पष्ट दिसून येते.

यासंदर्भात गार्डन आणि गुप्ता यांचा असा युक्तीवाद आहे की, सेवा क्षेत्रातील वाढ ही उद्योग आणि कृषीच्या वाडीपेक्षा कमी चक्रीय आणि अधिक स्थिर होती. त्यांच्या निरीक्षणानुसार नवव्या योजनेत कृषी आणि औद्योगिक क्षेत्रांच्या बाबतीत कमी-अधिक प्रमाणात आर्थिक मंदी होती. परंतु याच कालावधीत सेवा क्षेत्राच्या वावतीत वृध्दीदर हा ७.९ टक्के असा उल्लेखनिय होता. नंतरच्या वर्षामध्ये सेवा क्षेत्राच्या विस्ताराला अजुन वेग आला, दहाव्या योजनेच्या कालावधीत सेवांमध्ये वार्षिक ९.३% दराने वाढ झाली. अकराव्या योजनेच्या पहिल्या वर्षात जी.डी.पी. मध्ये ९.३% वाढीचा दर होता. पण जागतिक मंदीनंतर आर्थिक मंदीमुळे मध्ये हा विकासाचा दर ६.७ टक्क्यांने घसरला. सेवा क्षेत्राच्या वाढीमुळेच २२०३-२४ मध्ये अर्थव्यवस्थेला ६.७% विकास दर गाठण्यात सेवा क्षेत्राने महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

सेवा क्षेत्राचे आर्थिक वृध्दीतील योगदान
निरनिराळ्या क्षेत्रांचा सकल घरेलु उत्पादन वाटा.

अ.क्र.	क्षेत्र	१९५१-५२	१९७०-७१	१९९०-९१	२०२१-२२
१.	सेवा क्षेत्र	२९.६	३५.९	३५.२	७५.६
२.	कृषी क्षेत्र	३४.९	१९.५	१२.७	६.४
३.	औद्योगिक क्षेत्र	३५.५	३४.१	२१.४	२३.९

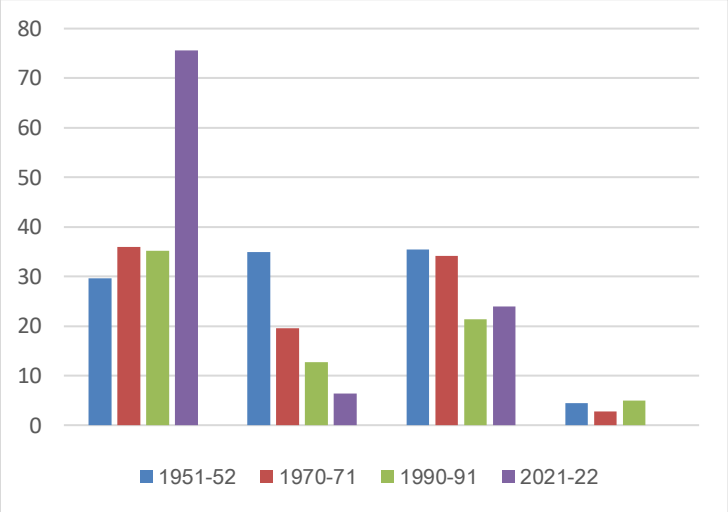

भारतीय सेवा क्षेत्राचा वर्ष निहाय अभ्यास वरील तक्ता व स्तंभालेखामध्ये देण्यात आला आहे. यावरून असे स्पष्ट होते की, सेवा क्षेत्राची १९५१-५२ मध्ये स्थिती २९.६ टक्के, १९७०-७१ मध्ये ३५.९ टक्के, १९९०-९१ मध्ये ३५.२ टक्के आणि २०२१-२२ मध्ये ७५.६ वाढ झाल्याचे स्पष्ट झाले. कृषी क्षेत्राची १९५१-५२ मध्ये स्थिती ३४.९ टक्के, १९७०-७१ मध्ये १९.५ टक्के, १९९०-९१ मध्ये १२.७ टक्के आणि २०२१-२२ मध्ये ६.४ याप्रमाणात आहे. कृषी क्षेत्रामध्ये सातत्याने घसरण झाली आहे. औद्योगिक क्षेत्राची १९५१-५२ मध्ये स्थिती ३५.५ टक्के, १९७०-७१ मध्ये ३४.१ टक्के, १९९०-९१ मध्ये २१.४ टक्के आणि २०२१-२२ मध्ये २३.९ वाढ झाल्याचे स्पष्ट झाले. यावरून १९५१ ते २०२२ दरम्यान स्थुल घरेलु उत्पादनामध्ये सेवा क्षेत्राचा वाटा हा ७५ % राहिला असून ही वाढ झपाट्याने झाल्याचे दिसून येते.

सेवाक्षेत्राच्या गतिमान वृध्दीची कारणमिमांसा

१. तांत्रिक प्रगती

भारतीय सेवा क्षेत्राची झालेली वाढ ही तांत्रिक प्रगतीमुळे देखील सकारात्मक झाल्याचे दिसते. ज्याद्वारे तंत्रज्ञानातील प्रगतीमुळे नवीन उपक्रम किंवा उत्पादने निर्माण होत असल्याचेही परिणाम आहेत. अशा प्रकारच्या तांत्रिक प्रगतीचा भारतातील सेवा क्षेत्राच्या वाढीवर सकारात्मक परिणाम दिसुन येतो. विशेषतः आय.टी. क्षेत्रातील इंटरनेटचा वाढता वापर, सेवांचा विस्तार, दुरसंचार क्षेत्रातील सेल्युलर फोन, क्रेडिट कार्ड तसेच ATM इत्यादी तांत्रिक साधनामुळे सेवा क्षेत्रात झपाट्याने वाढ झाल्याची निदर्शनास येते.

२. उदारीकरणाच्या धोरणाची भूमिका

१९९० नंतर जगात खाऊजा धोरणाचे वारे जोरधार वाहू लागले होते. त्यामुळे भारतानेसुद्धा पी. व्ही. नरसिंहरावांच्या काळात उदारीकरण धोरण स्वीकारण्यात आले. सुनिल जैन आणि टी. एन. निनान या अर्थतज्ञांनी असे दाखवुन दिले की, सुधारणेनंतरच्या काळात सेवामध्ये वेगाने वाढ होणारी क्षेत्रे लक्षणीय उदारीकरणाची साक्षीदार आहे. तंत्रज्ञानावर आधारित क्षेत्रामध्ये ही उदा. आय.टी. आणि दळणवळण, सरकारने लादलेल्या मर्यादा, ज्यामध्ये कर, किंवा करेत्तर शुल्क यामध्ये बचत करणे व यापासुन भांडवल निर्मिती करणे आणि या भांडवल निर्मितीपासुन उद्योग संस्थेचा अधिकाधिक विकास करुन देशाच्या उत्पन्नामध्ये अधिक भर टाकणे. परंतु या संदभनि आपोआपच दळणवळण सेवा, विमा सेवा, बँकींग सेवा, संगणकीय सेवा इत्यादींला सुध्दा चालना मिळाली. आर्थिक सुधारणेनंतरच्या कालावधीनंतर औद्योगिक आणि व्यापार धोरण ही अधिक शिथिल करण्यात आली आणि दळणवळण, विमा, वाहतुक, बँकींग इत्यादी क्षेत्रे ही खाजगी सहभागासाठी खुली करण्यात आली. या उदारीकृत धोरणामुळे सेवा क्षेत्राच्या वाढीला अतिशय गतीने चालना मिळाली. अलिकडच्या वर्षामध्ये जी.डी.पी. मध्ये दळणवळण सेवांचा वाटा मोठ्या प्रमाणात वाढला आहे. हे प्रामुख्याने दुरसंचार उदारीकरणामुळे आले आहे, असे आपणास म्हणावे लागेल. १९९९ मध्ये एकूण टेलिफोन कनेक्शनमध्ये खाजगी क्षेत्राचा वाटा केवळ ५%

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

होता. डिसेंबर २०११ पर्यंत हे प्रमाण ८६% पर्यंत वाढले. २००४ पासुन वायरलेस कनेक्शनची संख्या वार्षिक ६०% या दराने वाढल्याने मोवाईल, टेलिफोनच्या क्षेत्रात एक महत्त्वपूर्ण क्रांती घडून आली आहे.

३. मागणी- बाजुला चालना

आर्थिक सुधारणानंतर परदेशी स्त्रोताकडुन मागणी बाजूला चालना मिळाली आहे. माहिती तंत्रज्ञान आणि माहिती तंत्रज्ञान सक्षम सेवा क्षेत्राला जास्तीचा पाठींबा मिळाला आहे. याचे मुख्य कारण म्हणजे भारतातील अनुकुलीत किमती आणि या किमतीमध्ये मिळणारा फायदा होय. विकसित राष्ट्रातील अनेक कंपन्यांनी मोठ्या प्रमाणात भारतीय कंपन्यांना काही सेवा आऊटसोर्स करणे सुरू केले आहे. यामुळे भारतातील सेवांची निर्यात १९९२ मधील ४.९ अब्जावरुन २०१०-११ मध्ये १३२.९ अब्ज इतकी झपाट्याने वाढ झाली आहे.

४. माहिती तंत्रज्ञान

सद्य:परिस्थितीमध्ये भारतातीय सेवा क्षेत्राचा जलद वाढीत योगदान देणारे महत्वाचे क्षेत्र म्हणजे माहिती आणि दळणवळण तंत्रज्ञान क्षेत्र होय. आय.सी.टी. मध्ये संगणक दुरसंचार, सेमीकंडक्टर, फायवर ऑप्टीक्स आणि ऑप्टो इलेक्ट्रॉनिक्स मायक्रोप्रोसेसर नवकल्पना यांचा समावेश आहे. एक मजबुत ICT पायाभूत सुविधा जगभरातील माहितीची जलद आणि कार्यक्षम देवाणघेवाण करण्यास सक्षम करते. विविध तंत्रज्ञानातील अलिकडील प्रगती जागतिक स्तरावर प्रभावित करीत आहे. निर्मिती, संपादन, ज्ञानाचा वापर आणि देवाणघेवाण इत्यादी. पणन संशोधन संस्था वितरक इत्यादीमध्ये उत्पादनाचे प्रमाण वाढतांना दिसत आहे, आणि ते भविष्यात अजुनह् वाडेल अशा प्रकारची अपेक्षा आहे.

सारांश

भारतीय सेवा क्षेत्राने गेल्या दोन दशकामध्ये कालावधीमध्ये अतिशय तीव्र गतीने वाढ झाली आहे. त्यामुळे भारताच्या जी.डी.पी. च्या वाढीमध्ये सेवा क्षेत्राने महत्त्वपूर्ण योगदान राहिले आहे. आय. टी. क्षेत्राने समाजातील व्यक्तींना अधिक माहिती देऊन त्यांना सशक्त केले आहे. ई-गव्हर्नन्स, ई-बँकींग, ई-कॉमर्स इत्यादी कार्यक्रम ग्रामीण विकासासाठी आणि पर्यायाने देशाच्या विकासासाठी पुरक ठरत आहेत. भारताच्या सॉफ्टवेअर आणि सेवा क्षेत्राची निर्यात कामगिरी मागील दशकात तीव्र गतीने विकसित आली आहे. १९९१ नंतरच्या म्हणजेच आर्थिक सुधारणेनंतरच्या काळात सेवा क्षेत्राच्या वाढीचा हा उच्च दर आहे. ज्याने १९९० च्या दशकात जी.डी.पी. दर दरवर्षी सुमारे ६ टक्के आणि या कालावधीत वार्षिक ७.८% दराने वाढवुन दिला आहे. १९९६-२००२ या कालावधीत ६८.३ टक्के, २००१-०८ च्या कालखंडात ६३.६ टक्के तर २००८-०९ ते २०११-१२ या कालावधीत ७०.२ टक्के इतके उच्च योगदान जी.डी.पी. मध्ये सेवा क्षेत्राने दिले आहे. IT क्षेत्राने १९९० पासून भारतात क्रांती घडवुन आणली आहे. कारण या क्षेत्राने उद्योग व्यवसाय आणि समाजातील मध्यस्थी कमी केली आहे. परिणामस्वरूप सॉफ्टवेअर आणि सेवा क्षेत्राचा जी.डी.पी. मध्ये २.६ % पेक्षा जास्त वाटा आहे. यावरून भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विकासासाठी सेवा क्षेत्राचे योगदान महत्त्वपूर्ण राहिल्याचे दिसून येते.

संदर्भग्रंथ सूची

1. त्त एव सुंदरम २०११, भारतीय अर्थव्यवस्था, अर्जुन पब्लिसिंग हाऊस, नवी दिल्ली.
2. आर्थिक समीक्षा-२०२२-२३, नई दिल्ली, वित्त मंत्रालय, भारत सरकार.
3. सुनिल जैन आणि टी. एन. निनान, भारतातील घरेलु स्थुल उत्पादनाची वृध्दी.
4. Ahluwalia I. J. (२००२), Economic reform and Indias development, New Delhi, Oxford University Press.
5. Ramesh Sinh, Indian Economy, Mc Grow Hill Education Pvt. Ltd. Chennai.
6. Economic Survey-२०२२-२३, New Delhi, Ministry of Finance Govt.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत परकीय महिलांचे योगदान

प्रा. डॉ. कऱ्हाळे उत्तम सीताराम
(सहाय्यक - प्राध्यापक इतिहास विभाग)
नारायणराव वाघमारे महाविद्यालय, आ. बाळापुर जि.हिंगोली
Email: uskarhale1998@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180102
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 5-8
January 2026
Submitted: 10 Dec. 2025
Revised: 20 Dec. 2025
Accepted: 10 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश:

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळ ही केवळ भारतीय नेतृत्वापुरती मर्यादित न राहता आंतरराष्ट्रीय स्वरूपाची चळवळ होती. या चळवळीत अनेक परकीय महिलांनी वैचारिक, सामाजिक, शैक्षणिक व राजकीय पातळीवर सक्रिय सहभाग घेतला. भारतीय राष्ट्रवाद, स्वातंत्र्य, लोकशाही मूल्ये, मानवतावाद आणि सामाजिक न्याय या विचारांनी प्रेरित होऊन या महिलांनी भारताला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यासाठी आपले आयुष्य समर्पित केले. त्यांनी संघटनांची स्थापना, लेखन-भाषणे, वृत्तपत्रे, शिक्षणप्रसार, महिला संघटन, क्रांतिकारकांना मदत व थेट आंदोलनातील सहभाग अशा विविध माध्यमांतून भारतीय स्वातंत्र्य चळवळ गतिमान केली. भारतीय संस्कृती, तत्त्वज्ञान व राष्ट्रीय नेतृत्वाच्या विचारांचा प्रभाव स्वीकारून त्यांनी भारतालाच आपली कर्मभूमी मानली. त्यामुळे भारतीय स्वातंत्र्य लढ्याच्या यशात परकीय महिलांचे योगदान महत्त्वपूर्ण व अविस्मरणीय ठरले आहे.

मुख्यशब्द: *भारतीय स्वातंत्र्य चळवळ, परकीय महिला, राष्ट्रवाद, स्वातंत्र्यलढा, महिला सहभाग, सामाजिक-राजकीय योगदान, क्रांतिकारी कार्य, भारतीय संस्कृती, आंतरराष्ट्रीय सहकार्य, इतिहास.*

प्रस्तावना

भारतीय स्वातंत्र चळवळ ही विविध पैलूंनी क्रमबंध झालेली आहे. ब्रिटीशांच्या तावडीतून मूक्त होण्यासाठी भारतीय रणभूमीवर अनेक आंदोलने व लढे उभारले गेले त्यामध्ये भारतीय महिलांनी भारतीय आंदोलनात महत्त्वाची भूमिका निभावली आहे. यामध्ये प्रामुख्याने राणी लक्ष्मीबाई, बेगम हजरत महल, विजयालक्ष्मी पंडीत, सूचेता कृपलानी, अरूणा असफअली, सरोजनी नायडू, डॉ. सुशिला नायर, कस्तूरबा गांधी, मृदुला साराभाई, श्रीमती कमलाबेन पटेल व कमला नेहरू या महिलांनी भारतीय स्वातंत्र आंदोलनात महत्त्वाची भूमिका निभावून भारताला स्वातंत्र बहाल करून देण्यास महत्त्वाची भूमिका निभावली. या सर्व महिला सधन कुटूंबातील होत्या त्यांना कुठल्याच प्रकारची कमतरता नव्हती, परंतु भारतीय राष्ट्रवाद व त्यामध्ये लोकमान्य टिळक व महात्मा गांधी यांच्या विचाराने प्रेरित होवून त्यांनी स्वातंत्र युध्दात उडी घेतली होती. स्वत:च्या कुटूंबाची व सुख दु:खाची कुठलीही तमा बाळगात त्यांनी भारतीय स्वातंत्र आंदोलनातील महत्त्वाचे योगदान दिले आहे. भारतीय महिला प्रमाणेच भारताला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यास अनेक परकीय महिलांनी सुध्दा सहकार्य केले होते. लोकमान्य टिळकपासून ते महात्मा गांधी यांच्या काळापर्यंत ॲनी बेझंट, मादाम कामा भगिनी निवेदीता, व्हायलेट अल्वा ऑलिस, अल्वारीस व निलेसन गुप्ता या विदेशी महिलांनी

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
प्रा. डॉ. कऱ्हाळे उत्तम सीताराम, (सहाय्यक - प्राध्यापक इतिहास विभाग) नारायणराव वाघमारे महाविद्यालय, आ. बाळापुर जि.हिंगोली

How to cite this article:
कऱ्हाळे, . उत्तम . सीताराम. (2026). भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत परकीय महिलांचे योगदान. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 5–8. https://doi.org/10.5281/zenodo.18438678

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18438678
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

भारतीय स्वातंत्र्य् चळवळीत प्रत्यक्ष सहभाग घेवून त्यांनी भारताला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यात महत्वाचे योगदान दिले आहे. त्यामुळे भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनात परकीय महिलांच्या या योगदानामुळे भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलन हे गतिमान बनले हे आपणांस दिसून येते. या परकीय महिलांच्या स्वातंत्र्य आंदोलनातील योगदान हे पुढील प्रमाणे आपणांस दिसून येते त्यांनी विविध संघाला लिखान, भाषणे यांच्या माध्यमातून भारतीय राष्ट्रवाद आधिक गतिमान बनविला.

1) ॲनी बेझंट (इ.स. 1847 ते 1943):

ॲनी बेझंट या जन्माने आयर्लंड या देशाच्या नागरिक होत्या. भारतीय व आयर्लंड या दोन देशांची समस्या ही समान असल्याने ॲनी बेझंट यांना भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनाविषयी आकर्षण वाटले, त्यांचा जन्म् 01 ऑक्टोंबर 1847 रोजी आयर्लंड देशात झाला. त्यांचे शिक्षण इंगलंड व जर्मनीत झाले. त्यांच्या विवाह 1867 साली झाला पण पतीसोबत त्यांचे न पटल्याने 1877 साली त्यांनी घटस्फोट घेतला व त्या स्त्री हक्कासाठी कार्याकडे वळल्या इंग्लंडमधील उदारमतवाद व समाजवादी मंडळीत काही काळ त्यांनी घातला पण तेथे त्यांना करमत नसल्याने त्या धार्मिक व सांस्कृतीक क्षेत्राकडे आकर्षित झाल्या. 1893 साली त्या भारतात आल्या व भारतालाच त्यांनी कर्मभूमी मानून 1898 साली बनारास हिंदू विद्यापीठात दाखल होवून तेथे प्राचीन भारतीय धर्म ग्रंथाचा अभ्यास त्यांनी सुरू केला त्यांनी हिंदू धर्म वे उपनिषदे यांचा अभ्यास करून भारतीय संस्कृती व तत्वज्ञान हे श्रेष्ठ आहे हे त्यांनी प्रत्यक्ष अनुभवले त्यांनी भारतात सामाजिक व राजकीय कार्याला सुरूवात केली त्याचाच भाग म्हणून त्यांनी भारतात थिऑसोफिकल सोसायटीची स्थापना केली. त्यांनी भारतात या संस्थेच्या शाखात्मक विस्तार करून भारतात व भारताबाहेर दौरे काढून थिऑसोफिकल सोसायटीचा प्रचार केला. या संस्थेच्या माध्यमातून जगात शांतता व बंधुभाव नांदावा यासाठी त्यांनी आपल्या भाषणातून स्पष्ट केले. तसेच त्यांनी स्वधर्म, शिक्षण, चारित्र्य व नितीमत्ता या तत्वांच्या आधारे थिऑसोफिकल तत्वज्ञानाचा प्रसार केला.

"इ.स.1917 साली डॉ. ॲनी बेझंट यांनी मुंबईला "Women Indian Association ची स्थापना केली. 1924 पर्यंत या संस्थेची वाढ होवून 51 शाखा व 18 केंद्रे असा विस्तार झाला. डॉ. ॲनी बेझंट यांनी 1910 साली The sons and Daughters of India" ही संस्था स्थापना केली. या संस्थेच्या स्थापने मागे प्रमुख हेतू अन्यायचा प्रतिकार करून स्वत्वाची जाणीव निर्माण करणारी देशभक्ती स्थापन करणे हा होता.[1]

तसेच डॉ. बेझंटबाईंनी भारतीयांना स्वराज्याचे हक्क मिळावेत यासाठी त्यांनी मद्रास प्रांतातून 1914 साली commen will हे साप्ताहिक व New Indian हे वृत्तपत्र सुरू केले तसेच" डॉ. बेझंटबाईंनी भारतीय लोकांना जबाबदार शासनपध्दती मिळावी यासाठी त्यांनी भारतात होमरूळ चळवळ सुरू केली (1915) डॉ. बेझंटबाईंनचे भारतीय राजकारणात प्रभाव वाढू लागला. त्यामुळेच त्यांना 1917 च कलकता येथील अ.भा. राष्ट्रीय काँग्रेसच्या अधिवेशनाचे अध्यक्ष पद बहाल केले. या अधिवेशनात त्यांचे नेतृत्व सर्व मान्य झाले."[2] 1917 साली डॉ. बेझंट यांना स्थान वध्द केले तेव्हा स्त्रियांनी रस्त्यावर येवून त्यांच्या सूटकेसाठी निर्देशने केली.

2) मादाम कामा (इ.स. 1861 ते 1936):

भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनात ज्यांनी महत्वाची भूमिका निभावली त्या दुसऱ्या परकिय महिला त्या म्हणजे मादाम कामा ह्या होत. त्या जन्माने जरी विदेशी असल्या तरी त्यांची कर्मभूमी हा भारत देशच राहिला आहे. त्यांचा जन्म 24 सप्टेंबर 1861 हया दिवशी झाला. त्यांचा पारशी कुटूंबात जन्म झाला त्यांना अनेक भाषा येत असून त्यांनी किक्रेट खेळात प्राविण्य मिळविले होते त्यांनी 1896 च्या मुंबईत आलेल्या प्लेगच्या साथीत परिचारिका म्हणून काम केले व रोग्यांची सुश्रृशा करीत त्यांना प्लेगची लागन झाली होती. "इ.स. 1906 साली त्या लंडनला गेल्या व तेथेच त्यांना स्वा.वि.दा. दामोदर यांच्या विचाराने प्रेरीत कार्य सुरू केले त्यांनी ब्रिटनमध्ये भाषणे देवू लागल्या त्यामुळे ब्रिटीशांनी त्यांच्या भाषणावर बंदी घातल्याने मादाम कामा यांनी 1907 साली फ्रांन्समध्ये स्थलांतर केले तेथे त्यांनी न्यु इंडिया सोसायटीची स्थापना केली तेथे त्यांनी सावरकरांच्या विचारांचा प्रसाद केला"[3] त्यांच्या या कार्यामुळेच भारताच्या राष्ट्रध्वज फडकावण्याचे धाडस त्यांच्यात आल्याने त्या पहिल्या राष्ट्रध्वज फडकावणाऱ्या पहिल्या महिला ठरल्या. त्यांनी जेथे जाईल तेथे आपल्या भाषणातून पत्रकातून क्रांतीचा व स्वातंत्र्याचा संदेश देत राहिल्या. त्यांच्या या प्रयत्नामुळे वंदे मातरम् व मदन तलवार ही बंदी घातलेली असतांना भारतात पोहचत राहिली. "ब्रिटिशांनी सावरकर यांना अटक केल्यानंतर त्यांच्या सूटकेसाठी मादाम कामाने आटोकाट प्रयत्न केले. ब्रिटिश सत्तेविरूध्द आपल्या स्वातंत्र्य लढ्याची माहिती अमेरिकेला व्हावी म्हणून ऑक्टोंबर 1907 साली अमेरिकेला गेल्या तेथे जाऊन भाषणे देवून भारतीय स्वातंत्र्यांचा जाहिरनामा प्रसिध्द करून त्यांच्या शेकडो प्रती भारतात पोहचतील अशी व्यवस्था त्यांनी

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

केली त्यांनी रशियन व फ्रेंच क्रांती कारकांच्या संपर्कात राहून आपले कार्य चालूच ठेवतो त्यांच्या या कार्यामुळेच रशियन क्रांतीकारक त्यांना जॉन ऑफ अर्क असे संबोधिते असत"[4]

1914 साली पहिले महायुध्द चालू असतांना ब्रिटिशांनी मादाम कामा यांना आपल्या स्वाधीन करावे अशी मागणी फ्रान्सकडे केली परंतु ती फ्रांन्सने नाकारली व मादाम कामा यांनी फ्रेंच सरकारने स्थान बध्द केले तेथेच त्या आजारी झाल्या त्यांना भारतात येण्याची इच्छा होवू लागली. आपला शेवट मायदेशात व्हावा अशी त्यांची इच्छा होती म्हणून 1935 साली भारताचा स्वातंत्र्य ध्वज कवेत घेवून त्या इथे परतल्या. 12 ऑगस्ट 1936 रोजी मादाम कामा यांनी जगाचा कायमचा निरोप घेतला. स्त्री शिक्षणासाठी मादाम कामा ह्या आग्रही होत्या.

3) भगिनी निवेदिता:

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत ज्यांचे नाव घेतले जाते म्हणजे परकिय महिला भगिनी निवेदिता या होय. भगिनी निवेदिता ह्या स्वामी विवेकानंदच्या शिष्य होत्या. त्यामुळच्या आयर्लंड या देशाच्या होत्या. त्या इ.स. 1898 साली. भारतात आल्या त्यांनी भारतात आपल्यानंतर सामाजिक व शैक्षणिक क्षेत्रात मौलिक कामगिरी केली. इस. 1907 साली भूपेंद्रनाथ दत्त यांना अटक ब्रिटिशांनी केल्यानंतर त्यांची जमानत ही भगिनी निवेदीता यांनी घेतली. त्या अरविंद घोष यांच्या राष्ट्रीय क्रांतीकारी कॉन्सीलच्या सदस्य होत्या. " त्यांनी सामाजिक कार्य करीत असतांना इ.स. 1906 च्या पूर्व बंगालमध्ये पडलेल्या दुष्काळग्रस्त भागातील लोकांना मदत केली. तसेच त्यांनी राजकिय क्षेत्रात स्वदेशीचा प्रसार करून महिलांना संघटीत करून सुत कताईच्या कामाला महिलांना लावले. त्यांनी शिक्षण क्षेत्रात महत्त्वपूर्ण काम केले"[5] त्यांनी पुरूष समान महिलांनी शिक्षण घ्यावे असे त्यांना सतत वाटत होते. त्यानंतर स्वामी विवेकानंदच्या विचारांचा प्रभाव मोठ्या प्रमाणावर झाला होता. त्यांनी भारतीय संस्कृती, भाषा, शिक्षण पध्दती, तत्वज्ञान व साहित्यामुळे ह्या प्रभावित झाल्या होत्या.

4) मॅडेलिन स्लेड (मिराबेन):

भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनात परकिय महिलामध्ये मॅडेलिन स्लेड यांचा सिंहाचा वाटा होता. मॅडेलिन स्लेड या मूळच्या इंग्लंड देशाच्या असून त्यांनी भारतीय लोकांच्या आंदोलनाची बाजू घेवून या स्वातंत्र्य लढ्यात सहभाग नोंदविला हे विशेष होते. त्यांचा जन्म इ.स. 1892 साली झाला होता त्यांचे वडील नौदलात अधिकारी होते. त्यांच्यावर महात्मा गांधीच्या विचारांचा प्रचंड प्रभाव होता. त्या महात्मा गांधीच्या साबरमती आश्रमात दाखल झाल्या. महात्मा गांधी हे मॅडेलिन यांना आपली मुलगी मानत होते. "महात्मा गांधीच्या अनेक आंदोलनात त्या सक्रीय सहभागी होत्या. खांदीचाप्रसार, लाहोर येथील काँग्रेसचे अधिवेशन, गांधी आयर्विन करार या प्रसंगात मॅडेलिन या गांधीजीसोबत होत्या. महात्मा गांधींच्या देखभालीचे काम व महात्मा गांधी बदलचे गैरसमज दुर करण्याची मॅडेलिन यांनी इंग्लंड अमेरिका या देशांना भेटी देवून त्या ठिकाणी व्याख्याने देवून गांधीवादाचा प्रचार व प्रसार केला. भारत छोडो आंदोलनात त्यांना अटक झाली होती."[6] महात्मा गांधीच्या वधाचा त्यांना धक्का बसला होता. इ.स. 1957 मध्ये त्या इंग्लंडला परत गेल्या.

5) व्हॉयोलेट अल्वा:

व्हायोलेट अल्वा या ब्रिटिश महिलने सुध्दा भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनात महत्त्वाची भूमिका निभावली होती. अल्वा यांचा जन्म जरी इ.स. 1908 साली अहमदाबादला झाला असला तरी त्यांचे वरील रेव्हरंड लक्ष्मण हरी हे इंग्लंडमधील ख्रिश्चन धर्मातील चर्चचे धर्मगुरू होते. अल्वा ह्या हुबळीमधून मॅट्रिक पास झाल्यानंतर मुंबईच्या सेटझेवियर्स कॉलेजमधून बी.ए.एम.ए. व एल.एल. बी झाल्या व्हॉयोलेट अल्वा यांचा 1937 साली जोकीम अल्वा या भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत काम करणाऱ्या व्यक्तीसोबत झाला. "अल्वा यांचे कार्य स्वातंत्र्य लढ्यातील कार्य भारतीय प्रोटेस्टंट ख्रिश्चन म्हणून पहायला हवे. इ.स. 1943 साली त्यांना राष्ट्रीय सप्ताहात महिला दिनानिमित्त मुंबई चौपाटीवर निदर्शने केल्याबद्दल अटक झाली होती. पुढे त्यांची सूटका झाल्यानंतर अल्वा पती-पत्नींनी फोरम हे साप्ताहिक सुरू केले. त्याचेच पुढे Indian women असे नामांतर झाले. इ.स. 1948-1954 मध्ये व्हायोलेट अल्वा मुंबई येथील बाल गुन्हेगार न्यायालयाच्या प्रमुख होत्या"[7] 1947-1952 पर्यंत मानद दंडाधिकारी म्हणून त्यांनी काम केले. त्या पुढे राज्यसभेवर निवडून गेल्या तरी पती जो किम अल्वा हे लोकसभेवर निवडून आले. त्या राज्यसभेच्या उपसभापती बनल्या. 1954 मध्ये रशियात गेलेल्या भारतीय महिला प्रतिनिधी मंडळाच्या त्या सदस्या होत्या. त्यांचे 10 नोव्हेंबर 1969 रोजी निधन झाले.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

6) इतर परकिय महिलांचे कार्य:

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत वरील प्रमुख महिलाशिवाय ऑलीस फ्रांसिस आल्वारीश, मार्गारिट काईन्स (आयरिश) व निलसेन गुप्ता या परकिय महिलांनी सुध्दा भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील विविध आंदोलने व लढे यामध्ये प्रत्यक्ष सहभाग घेवून आपले योगदान दिलेले आहे. या महिलांनी शैक्षणिक, सामाजिक व राजकीय कार्याच्या माध्यमातून भारतीय आंदोलनाला व क्रांतीकारकांना वेळोवेळी मदत करून ही चळवळ गतीमान करण्याचा प्रयत्न केलेल आहे. भारतीय आंदोलना विषयी त्यांना नेहमीच आकर्षण वाटले आहे.

7) निष्कर्ष:

भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलन चालू असतांना भारतीय महिला तर यामध्ये सहभागी होत्याच. परंतु या स्वातंत्र्य आंदोलन विषयी परकिय महिलांना सुध्दा किती आकर्षण व महत्त्व वाटत होते हे त्यांच्या या राजकीय सक्रीय सहभागातून दिसून आले. भारतीय धर्म तत्वज्ञान संस्कृती, नितीमूल्ये व भारतीय आंदोलन करणारी लोकमान्य टिळक, महात्मा गांधी यांच्या विचाराने प्रेरित होवून. या परकीय महिला यांनी आपल्या घरावंर तुळशीपत्रे ठेवून त्या मायदेश पारंगत होवून. भारतीय स्वातंत्र्यासाठी दिवस-रात्र काम करीत राहिला. यातून त्यांना भारत देशाविषयी प्रेम व आस्था किती मोठ्या प्रमाणात होती हे दिसून येते.

भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामात जरी भारतीय राजकीय मंडळीचे योगदान आहे तसेच परकिय महिला यांचे सुध्दा योगदान आपणांस विसरायला जमणार नाही. या आंदोलनात परकिय महिलांचे सहकार्य लाभल्यामुळेच भारतीय स्वातंत्र्य लढा हा यशाच्या शिखरापर्यंत जाऊन पोहचला याचे बरेचसे श्रेय परकिय महिलांना द्यावे लागेल हेच आपणांस दिसून येते.

संदर्भ ग्रंथ:

1. तारा धर्माधिकारी -'स्वातंत्र्य लढ्यातील स्त्रिया, प्रकाशक, ऑगस्ट क्रांती महोत्सव समिती, मुंबई -2002.
2. पदमजा पाटील/ शोभना जाधव - भारतीय इतिहासातील स्त्रिया फडके, प्रकाशन, कोल्हापूर, 2007.
3. बालाजी चिरडे - भारतीय इतिहासातील स्त्रिया, कल्पना प्रकाशन, नांदेड 2004.
4. स्वाती देहाडराय व अनघातांबे - स्त्रियांच्या चळवळी व संघटन एक ओळख, स्त्रि अभ्यास केंद् पुणे विद्यापीठ, पुणे, 2005.
5. सुनिता बोर्डे / संतोष खडसे - ऐतिहासिक परिप्रेक्षातील स्त्रीया, शुभम प्रकाशन, पुणे, 2010.
6. शिवाजी सग / कांचन सगर - थोर क्रांतीकारक महिला, अरूणा प्रकाशन, लातूर, 2013.
7. मृणालीनी जोगळेकर - स्त्री मुक्तीच्या उद्गारत्या, स्वाती प्रकाशन, पुणे, 1998.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

ब्रिक्स संघटनेची आंतरराष्ट्रीय राजकारणातील भूमिका

प्रा. डॉ. गणपत रामराव कारिकंटे
वै धुंडा महाराज देगलूरकर महाविद्यालय ता. देगलुर जि. नांदेड

Manuscript ID:
JRD -2026-180103
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 9-12
January 2026
Submitted: 10 Dec. 2025
Revised: 20 Dec. 2025
Accepted: 10 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश

ब्रिक्स ही संघटना आंतरराष्ट्रीय राजकारणातील बदलत्या शक्तिसंतुलनात एक महत्त्वपूर्ण बहुपक्षीय मंच म्हणून उदयास आली आहे. ब्राझील, रशिया, भारत, चीन आणि दक्षिण आफ्रिका या देशांपासून सुरू झालेली ही संघटना २०२५ पर्यंत विस्तारत जाऊन ग्लोबल साउथच्या सामूहिक आवाजाचे प्रतीक बनली आहे. ब्रिक्सचे मुख्य उद्दिष्ट पाश्चिमात्य वर्चस्वावर आधारित जागतिक आर्थिक-राजकीय व्यवस्थेला संतुलित पर्याय देणे हे आहे. नवीन विकास बँक, स्थानिक चलनातील व्यापार, ऊर्जा व तंत्रज्ञान सहकार्य, हवामान वित्त आणि डिजिटल सार्वभौमत्व यांमुळे सदस्य राष्ट्रांना आर्थिक व राजकीय स्वायत्तता मिळत आहे. संयुक्त राष्ट्रसंघ, आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी व जागतिक बँक यांसारख्या संस्थांतील सुधारणांची मागणी करून ब्रिक्स बहुध्रुवीय जागतिक व्यवस्थेला चालना देत आहे. जरी अंतर्गत मतभेद, भौगोलिक तणाव आणि संस्थात्मक मर्यादा असल्या तरी, सामायिक हितसंबंधांच्या आधारे ब्रिक्स आंतरराष्ट्रीय राजकारणात प्रभावी भूमिका बजावत असून भविष्यातही ग्लोबल साउथसाठी एक महत्त्वपूर्ण शक्तिकेंद्र म्हणून कार्यरत राहील.

मुख्यशब्द: *ब्रिक्स संघटना, आंतरराष्ट्रीय राजकारण, ग्लोबल साउथ, बहुध्रुवीय जागतिक व्यवस्था, विकासशील देश, नवीन विकास बँक (NDB), आर्थिक सहकार्य, राजकीय स्वायत्तता, डी-डॉलरीकरण, जागतिक शासन सुधारणा.*

प्रस्तावना

आंतरराष्ट्रीय राजकारणातील बदलत्या गतिशीलतेत ब्रिक्स ही संघटना एक महत्त्वपूर्ण घटक म्हणून उदयास आली आहे. ब्रिक्स ही ब्राझील, रशिया, भारत, चीन आणि दक्षिण आफ्रिका या पाच विकसनशील देशांच्या अनौपचारिक गटाची सुरुवात २००९ मध्ये झाली, जी आता २०२५ पर्यंत ११ सदस्यांपर्यंत विस्तारित झाली आहे. ही संघटना जागतिक आर्थिक आणि राजकीय व्यवस्थेतील पाश्चिमात्य वर्चस्वाला आव्हान देण्याच्या उद्देशाने निर्माण झाली असून, ती विकासशील देशांच्या हितसंबंधांचे प्रतिनिधित्व करते. जागतिक अर्थव्यवस्थेच्या २५% पेक्षा जास्त हिस्स्याचे आणि जगातील जवळपास अर्ध्या लोकसंख्येचे प्रतिनिधित्व करणारी ही संघटना आता ग्लोबल साउथच्या आवाजाची प्रतीक बनली आहे. ब्रिक्सची संकल्पना २००१ मध्ये अर्थशास्त्रज्ञ जिम ओ'नील यांनी मांडली होती, ज्यात ब्राझील, रशिया, भारत आणि चीन ब्रिक्स या देशांना भविष्यातील आर्थिक महासत्तां म्हणून ओळखले गेले. रशियाच्या पुढाकाराने २००९ मध्ये पहिली परिषद झाली, आणि २०१० मध्ये दक्षिण आफ्रिकेचा समावेश झाला. ही संघटना केवळ आर्थिक नाही तर राजकीयदृष्ट्या देखील महत्त्वाची आहे, कारण ती संयुक्त राष्ट्रसंघ, जागतिक बँक आणि आंतरराष्ट्रीय चलन कोष (IMF) सारख्या संस्थांमध्ये विकासशील देशांच्या प्रतिनिधित्वाची मागणी करते. २०२३-२०२४ मधील विस्तारानंतर इथिओपिया, इराण, संयुक्त अरब अमिराती, सौदी अरेबिया आणि इंडोनेशिया यांचा समावेश झाला, ज्यामुळे ब्रिक्स ही संकल्पना मजबूत झाली. २०२५ मध्ये ब्राझीलच्या नेतृत्वाखालील परिषद रिओ दि जानेरो येथे झाली, ज्यात जागतिक शासन सुधारणा, हवामान बदल आणि कृत्रिम बुद्धिमत्ता यावर भर देण्यात आला.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
प्रा. डॉ. गणपत रामराव कारिकंटे, वै धुंडा महाराज देगलूरकर महाविद्यालय ता. देगलुर जि. नांदेड

How to cite this article:
कारिकंटे, . गणपत . रामराव . (2026). ब्रिक्स संघटनेची आंतरराष्ट्रीय राजकारणातील भूमिका. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 9–12. https://doi.org/10.5281/zenodo.18438723

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18438723
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

ही संघटना पाश्चिमात्य एकध्रुवीय व्यवस्थेला बहुध्रुवीय दिशेने नेण्याच्या प्रयत्नात आहे, ज्यात चीनची वाढती शक्ती आणि अमेरिकेच्या अस्थिरतेमुळे नवीन संधी निर्माण झाल्या आहेत. ब्रिक्सची भूमिका आंतरराष्ट्रीय राजकारणात कशी विकसित झाली आहे, त्याचे आव्हाने आणि भविष्यातील संभाव्यता यांचा हा अभ्यास मांडतो. हा लेख विविध स्रोतांवर आधारित असून, तो ब्रिक्सच्या बहुआयामी भूमिकेचे विश्लेषण करतो.

गृहीतक

१) ब्रिक्सचा विस्तार जागतिक सत्तासंतुलन बदलत आहे.
२) ब्रिक्स आर्थिक सहकार्य वाढवून सदस्य देशांना पाश्चिमात्य दबावापासून स्वायत्तता देते.
३) तंत्रज्ञान ऊर्जा आणि व्यापारातील बदलांमुळे ब्रिक्स भविष्यात अधिक प्रभावी ठरेल
४) अंतर्गत मतभेद असूनही ब्रिक्स एक प्रभावी राजकीय व्यासपीठ बनू शकते.

ब्रिक्सचा इतिहास आणि विकास

ब्रिक्सचा इतिहास १९९८ मध्ये रशियाच्या परराष्ट्रमंत्र्यांच्या संकल्पनेपासून सुरू होतो, ज्यात रशिया-भारत-चीन आणि भारत-ब्राझील-दक्षिण आफ्रिका सारख्या अनौपचारिक गटांचा आधार आहे. २००१ मध्ये ओ'नीलच्या अहवालाने ब्रिक्स ही संकल्पना लोकप्रिय केली, जी २००९ मध्ये येकातेरिनबर्ग येथील पहिल्या परिषदेत औपचारिक झाली. दक्षिण आफ्रिकेचा २०१० मधील समावेशाने ब्रिक्स ही नावे दिली गेली, आणि पहिल्या पूर्ण ब्रिक्स परिषदेत (२०११, सान्या, चीन) विकासशील देशांच्या भूमिकेवर भर देण्यात आला. तर २०१३ दुरबन परिषदेत नवीन विकास बँक आणि आपत्कालीन राखीव व्यवस्था ची संकल्पना मांडली गेली. २०१४ फोर्टालेझा येथे या करारांना अंतिम मंजुरी मिळाली. कोविड -19 मुळे २०२०-२०२२ पर्यंत आभासी परिषदा झाल्या, ज्यात महामारी, हवामान बदल आणि दहशतवादावर चर्चा झाली. २०२३ जोहान्सबर्ग परिषदेत विस्ताराची घोषणा झाली, ज्यात सहा देशांना आमंत्रण देण्यात आले, परंतु अर्जेंटिनाने नकार दिला.२०२४ कझान परिषदेत नवीन सदस्यांचा समावेश झाला, आणि २०२५ रिओ परिषदेत इंडोनेशियाचा पूर्ण समावेश झाला, ज्यामुळे सदस्य संख्या १० झाली. सौदी अरेबियाचा निर्णय प्रलंबित आहे, पण भागीदार देशांची यादी (बेलारूस, बोलिव्हिया, क्यूबा, कझाकिस्तान, मलेशिया, नायजेरिया, थायलंड, युगांडा, उझबेकिस्तान, व्हिएतनाम) वाढली. या विस्ताराने ब्रिक्सची जागतिक प्रतिनिधित्व क्षमता वाढली, जी आता जगाच्या ४६% लोकसंख्या, ३५.६% जीडीपी आणि ६१४.८ अब्ज डॉलरच्या अंतर्गत व्यापाराचे प्रतिनिधित्व करते.

विकासाच्या दृष्टीने ब्रिक्सने ६० हून अधिक संस्था निर्माण केल्या, ज्यात ब्रिक्स पे, ब्रिक्स बिझनेस कौन्सिल आणि विद्यापीठ लीग यांचा समावेश आहे. ही संघटना आता केवळ आर्थिक नाही तर राजकीयदृष्ट्या देखील मजबूत झाली आहे, ज्यात बहुपक्षीयतेच्या माध्यमातून पाश्चिमात्य वर्चस्वाला आव्हान दिले जाते. मात्र, अंतर्गत विविधता (लोकशाही आणि गैर-लोकशाही देश) यामुळे एकसंधता टिकवणे आव्हानात्मक आहे.

जागतिक स्तरावर २०२३–२०२५ दरम्यान झालेला ब्रिक्सचा विस्तार आणि ग्लोबल साउथमधील वाढणारा सहभाग आंतरराष्ट्रीय प्रणालीला बहुध्रुवीय बनवण्याची प्रक्रिया वेगवान करत आहे. या विस्तारामुळे पाश्चिमात्य राष्ट्रांचे पारंपरिक वर्चस्व कमी होऊन नवे शक्तिकेंद्र निर्माण होत आहे. नवीन विकास बँक, स्थानिक चलन व्यापार, हरित तंत्रज्ञान गुंतवणूक, आणि ऊर्जा सहकार्य या यंत्रणा सदस्य राष्ट्रांना डॉलर आधारित प्रणालीपासून काही प्रमाणात स्वायत्तता प्रदान करतात. त्यामुळे जागतिक अर्थकारणातील एकतर्फी निर्बंध किंवा नीतिगत दबाव यांचा प्रभाव कमी होण्याची शक्यता आहे. या संशोधनात गृहीतक असे आहे की सदस्य राष्ट्रांमध्ये राजकीय, आर्थिक आणि सुरक्षाविषयक मतभेद असले तरी त्यांच्या सामायिक हितसंबंधांमुळे ब्रिक्स एक सामूहिक राजकीय आवाज निर्माण करू शकतो. ग्लोबल साउथच्या मुद्द्यांवर ते अधिक मजबूत पातळीवर भूमिका मांडू शकतात.चीनचे प्रगत तंत्रज्ञान, भारताची डिजिटल अर्थव्यवस्था, ब्राझीलचे कृषिक्षेत्र, रशियाचे ऊर्जा क्षेत्र आणि इंडोनेशिया–इथिओपिया सारख्या नव्या सदस्यांचे भौगोलिक महत्त्व ही घटक संघटनेला दीर्घकालीन टिकाऊ ताकद देऊ शकतात.

संशोधन उद्देश

१) ब्रिक्सची उदयापासून २०२५ पर्यंतची वाटचाल समजून घेणे.
२) आंतरराष्ट्रीय राजकारणात ब्रिक्सची भूमिका स्पष्ट करणे.
३) ब्रिक्सच्या आर्थिक संरचनेचे व धोरणात्मक उपक्रमांचे परीक्षण करणे.
४) अंतर्गत आव्हाने आणि परस्परांतील मतभेदांचे विश्लेषण करणे.
५) ब्रिक्सचे भविष्य आणि संभाव्य दिशा मांडणे.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

आंतरराष्ट्रीय राजकारणातील राजकीय भूमिका

ब्रिक्सची राजकीय भूमिका बहुध्रुविता आणि ग्लोबल साउथच्या प्रतिनिधित्वावर आधारित आहे. ती संयुक्त राष्ट्र सुरक्षा परिषद विस्तार, आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी सुधारणा आणि जागतिक शासन पुनर्रचना मागते, ज्यामुळे पाश्चिमात्य एकाधिकार संपतो. सदस्य देशांच्या विविधतेमुळे (ब्राझील, भारत, दक्षिण आफ्रिका - लोकशाही; रशिया, चीन) ब्रिक्स अँटी-वेस्टर्न नाही तर न्यूट्रल आहे. हू जिंताओ यांनी २०१२ मध्ये ब्रिक्सला विकासशील देशांचे संरक्षक म्हटले, तर २०२५ मध्ये शांघाय इन्स्टिट्यूट फॉर इंटरनॅशनल स्टडीजने तिला शांततेची शक्ती म्हटले. ब्राझीलच्या २०२५ नेतृत्वाने ग्लोबल साउथ सहकार्यावर भर दिला, ज्यात १२६ प्रतिबद्धतांमध्ये शांतता, सुरक्षा आणि सांस्कृतिक सहकार्य आहे. नवीन सदस्यांच्या दृष्टिकोनात आर्थिक स्थैर्य, इंडोनेशियाला व्यापार विविधता, इराणला निर्बंधमुक्ती आणि हवे आहे. ब्रिक्सने गाझा युद्धाची निंदा केली, इराणवरील हल्ले आणि इतर संघर्षांवर चिंता व्यक्त केली.

ट्रम्पच्या २०२५ मधील टॅरिफ धोरणांमुळे ब्रिक्सने एकतर्फी उपायांना विरोध केला, ज्यामुळे ग्लोबल साउथची एकजूट वाढली. मोदींनी म्हटले, "ब्रिक्स कोणत्याही देशाच्या विरुद्ध नाही, तर गैर-पाश्चिमात्य आहे." ही भूमिका युक्रेन, इराण अणु कार्यक्रम आणि अफगाणिस्तानसारख्या मुद्द्यांवर वाटाघाटींच्या ब्लॉक म्हणून कार्यरत आहे. ब्रिक्स जी 20 मधील ब्रिक्स अध्यक्षतेच्या माध्यमातून (२०२३-२०२५) जागतिक एजेंडा आकार देते, ज्यात हवामान वित्त आणि गरीबी उन्मूलनावर भर आहे. मात्र, अंतर्गत मतभेद (भारत-चीन सीमा वाद) आणि विस्तारामुळे सहमती कठीण आहे. तरीही, ब्रिक्स बहुपक्षीयतेच्या माध्यमातून जागतिक राजकारणात संतुलन आणते, ज्यात चीनची तंत्रज्ञान क्रांती आणि अमेरिकेची अस्थिरता महत्त्वाची भूमिका बजावतात.

ब्रिक्सची आर्थिक भूमिका

ब्रिक्सची आर्थिक भूमिका आंतरराष्ट्रीय राजकारणात तिच्या राजकीय प्रभावाची आधारशिला आहे. नवीन विकास बँक ही ब्रिक्सची प्रमुख संस्था आहे, जी शांघाय येथे स्थापन झाली आणि ५० अब्ज डॉलरच्या प्रारंभिक भांडवलासह (आता १०० अब्ज) ३२ अब्ज डॉलरपेक्षा जास्त कर्जे मंजूर केली आहेत. ९६ प्रकल्पांमध्ये स्वच्छ ऊर्जा, वाहतूक आणि हवामान बदलावर ४०% केंद्रित आहेत. तसेच या संघटना आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीला पर्याय म्हणून कार्यरत आहे, ज्यामुळे सदस्यांना आर्थिक संकटात सहाय्य मिळते. व्यापार आणि गुंतवणुकीत ब्रिक्सने स्थानिक चलन व्यापार वाढवला आहे, ज्यामुळे डॉलर अवलंब कमी होतो. २०२२ मध्ये अंतर्गत व्यापार ६१४.८ अब्ज डॉलरचा होता, आणि परकीय गुंतवणूक २००१-२०२१ दरम्यान चारपट वाढली. डी-डॉलरीकरण ही संकल्पना रशियाने पुढे नेली, ज्यात ब्रिक्स बास्केट रिझर्व्ह करन्सीचा प्रस्ताव आहे, पण २०२५ पर्यंत प्रगती मर्यादित आहे कारण डॉलर ८०% जागतिक व्यापारात वापरला जातो.

चीनच्या नेतृत्वात हरित तंत्रज्ञान EV, सौर ऊर्जा मध्ये ब्रिक्सने १०० अब्ज डॉलर गुंतवले, ज्यामुळे तेलाची मागणी २०३० पर्यंत ५० लाख बॅरल प्रतिदिन कमी होईल. या आर्थिक भूमिकेमुळे ब्रिक्स जागतिक व्यापार मध्ये प्रभाव वाढवते. २०२५ रिओ परिषदेत कर करार आणि नवीन विकास बँक मधील हमी यंत्रणेवर घोषणा झाल्या. ही भूमिका विकासशील देशांना पाश्चिमात्य आर्थिक दबावापासून मुक्त करते, ज्यामुळे राजकीय स्वायत्तता वाढते.

२०२५ मधील आव्हाने आणि संधी

२०२५ मध्ये ब्रिक्सला अनेक आव्हाने आहेत. विस्तारामुळे अंतर्गत विविधता वाढली, ज्यात ऊर्जा मिश्रण (रशिया-इराणचे जीवाश्म इंधन विरुद्ध इतरांचे हरित) आणि डी-डॉलरीकरणावर मतभेद आहेत. नवीन विकास बँक ची व्याप्ती मर्यादित आहे, आणि आंतर राष्ट्रीय नाणेनिधी वर अवलंब कायम आहे. ट्रम्प प्रशासनाच्या टॅरिफ धमकींमुळे अतिरिक्त आर्थिक दबाव वाढला, ज्यामुळे सदस्यांना हेजिंग करावे लागत आहे. चीन-भारत तणाव आणि युक्रेनवर मतभेद एकजूट कमकुवत करतात. संधी मात्र भरपूर आहेत. विस्ताराने जागतिक प्रभाव वाढला, ज्यात ३० हून अधिक देश अर्ज करत आहेत. ब्राझीलच्या परिषदेत कृत्रिम बुध्दीमत्ता नियमन, व्यापार संरक्षणवाद विरोध आणि हवामान वित्तावर प्रगती झाली. चीनची "न्यू क्वालिटी प्रोडक्टिव्ह फोर्सेस" (DeepSeek AI, चंद्र अभियान) ब्रिक्सला तंत्रज्ञान स्वायत्तता देते. इंडोनेशियाच्या समावेशाने दक्षिण-पूर्व आशियाई प्रभाव वाढला, आणि भागीदार मॉडेल लवचिक सहभाग देते.ट्रम्पच्या अमेरिकन अस्थिरतेमुळे (Gaza मधील भूमिका) युरोपियन एकजूट तुटली, ज्यामुळे ब्रिक्सला ग्लोबल साउथ नेतृत्वाची संधी मिळाली. नवीन विकास बँक च्या विस्ताराने विकास प्रकल्प वाढतील. मात्र, सहमती आधारित निर्णय प्रक्रिया विस्तारामुळे जटिल होईल.

भविष्यातील दृष्टिकोन

भविष्यात ब्रिक्सचा विस्तार चालू राहील, ज्यात तुर्की, मलेशिया सारखे देश सामील होऊ शकतात. २०२६ भारताच्या नेतृत्वात परिषद होईल, ज्यात UN सुधारणा आणि हरित औद्योगिकीकरणावर भर असेल. चीनच्या तंत्रक्रांतीमुळे ब्रिक्सला उच्च-तंत्रज्ञान

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

संप्रभुता मिळेल, आणि G20 सह एकत्रितपणे जागतिक एजेंडा आकारेल. मात्र, यश अंतर्गत एकजुटीवर अवलंबून आहे, ज्यात डी-डॉलरीकरण आणि संस्थात्मक मजबुती महत्त्वाची असेल.

निष्कर्ष

ब्रिक्स ही संघटना आंतरराष्ट्रीय राजकारणात बहुपक्षीयतेची प्रतीक आहे, जी जगातील दक्षिण भागास सक्षम करते. तिची आर्थिक आणि राजकीय भूमिका जागतिक व्यवस्था पुनर्रचित करते तसेच ब्रिक्स ने एक न्याय्य, संतुलित आणि बहुध्रुवीय जागतिक व्यवस्था निर्माण करण्याच्या दिशेने लक्षणीय पावले उचलली आहेत. नवीन विकास बँक NDB ची स्थापना, ब्रिक्स विस्तार, डिजिटल सार्वभौमत्व आणि ऊर्जा राजकारणातील भूमिका या माध्यमातून ब्रिक्स आंतरराष्ट्रीय राजकारणात प्रभावीपणे उदयास येत आहे.तरी काहीवेळा अंतर्गत मतभेद, आर्थिक विषमता आणि संस्थात्मक मर्यादा यांमुळे त्याच्या कार्यक्षमतेवर बंधने येतात, तरीही ब्रिक्स जागतिक दक्षिणचा मजबूत आवाज बनला आहे आणि पुढील दशकात आंतरराष्ट्रीय राजकारणातील अत्यंत महत्त्वाचा घटक राहील. आणि भविष्यात अधिक प्रभावी होईल.

संदर्भ

1. डॉ.शैलेंद्र देवळाणकर,भारत आणि जग, सकाळ प्रकाशन,पुणे, 2018
2. शर्मा, राजीव. "इंडियाज फॉरेन पॉलिसी: अ न्यू व्हिजन." जर्नल ऑफ इंटरनॅशनल रिलेशन्स, 2022.
3. सिंह, श्याम शरण. "इंडियाज फॉरेन पॉलिसी: चॅलेंजेस अँड ऑपर्च्युनिटीज." ऑक्सफोर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस, 2022.
4. विजय नाईक, "भारत-चीन संबंध", विवेक प्रकाशन,२०२२
5. डॉ.शैलेंद्र देवळाणकर, भारताचे परराष्ट्र धोरण, सकाळ प्रकाशन,पुणे२०१६
6. डॉ. बी जी तोडकर, आंतरराष्ट्रीय संबंध, डायमंड पब्लिकेशन
7. 'बदलता भारत : पारतंत्र्यातून महासत्तेकडे'
8. 'The New India: The Unmaking of the World's Largest Democracy'

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

सार्वजनिक प्रशासनातील पारदर्शकता आणि माहितीचा अधिकार

डॉ. लांडगे पी.एस.
के. के. एम. महाविद्यालय, मानवत
Email: panditlandge@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180104
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 13-15
January 2026
Submitted: 10 Dec. 2025
Revised: 20 Dec. 2025
Accepted: 10 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश:

लोकशाही शासनव्यवस्थेत सार्वजनिक प्रशासनातील पारदर्शकता ही सुशासनाची मूलभूत अट आहे. प्रशासन ज मागण्याचा अधिकार मिळाला असून प्रशासनावर उत्तरदायित्व निश्चित झाले आहे. परिणामी भ्रष्टाचाराला आळा बसला, नागरिक सशक्त झाले आणि लोकशाही अधिक बळकट झाली. तथापि, नोकरशाहीची मानसिकता, माहिती आयोगांतील रिक्त पदे, माहिती मागणाऱ्या कार्यकर्त्यांवरील हल्ले आणि रेकॉर्ड व्यवस्थापनातील त्रुटी ही पारदर्शकतेपुढील प्रमुख आव्हाने आहेत. भविष्यात ई-गव्हर्नन्स, डिजिटायझेशन आणि स्वयंप्रेरित माहिती प्रकटीकरण यांच्या माध्यमातून प्रशासन अधिक पारदर्शक व जनाभिमुख बनवता येईल. त्यामुळे माहितीचा अधिकार हा लोकशाहीचा आधारस्तंभ असून सुशासनासाठी तो अनिवार्य आहे.

मुख्यशब्द: *सार्वजनिक प्रशासन, पारदर्शकता, माहितीचा अधिकार, लोकशाही, सुशासन, उत्तरदायित्व, भ्रष्टाचार नियंत्रण, नागरिक सक्षमीकरण, ई-गव्हर्नन्स, प्रशासन सुधारणा.*

प्रस्तावना:

लोकशाही शासन व्यवस्थेत जनता ही सर्वोच्च असते. 'लोकांनी, लोकांसाठी आणि लोकांकडून चालवलेले राज्य' अशी लोकशाहीची व्याख्या अब्राहम लिंकन यांनी केली होती. या व्याख्येचा गाभा 'लोक' हाच आहे. जर प्रशासन जनतेसाठी चालवले जात असेल, तर त्या प्रशासनात काय घडत आहे, निर्णय कसे घेतले जात आहेत, आणि जनतेचा पैसा कुठे खर्च होत आहे, हे जाणून घेण्याचा अधिकार जनतेला असलाच पाहिजे. यालाच प्रशासनातील 'पारदर्शकता' असे म्हणतात. गेल्या काही दशकांपर्यंत भारतीय प्रशासन हे 'गोपनीयतेच्या बुरख्याखाली' काम करत होते. ब्रिटीशकालीन 'ऑफिशिअल सिक्रेट ॲक्ट, १९२३' या कायद्याचा आधार घेऊन अनेक सरकारी कागदपत्रे आणि निर्णय प्रक्रियेची माहिती जनतेपासून लपवून ठेवली जात असे. यामुळे प्रशासनात भ्रष्टाचार, अकार्यक्षमता आणि लालफितीचा कारभार वाढला होता. मात्र, माहितीचा अधिकार अस्तित्वात आल्यानंतर या 'गोपनीयतेच्या संस्कृती'ला मोठा धक्का बसला आणि पारदर्शकतेच्या युगाची सुरुवात झाली.

१. पारदर्शकता म्हणजे काय? (संकल्पना आणि स्वरूप)

सार्वजनिक प्रशासनाच्या संदर्भात पारदर्शकता म्हणजे केवळ माहिती उघड करणे नव्हे, तर प्रशासकीय कामकाजात स्पष्टता आणणे होय.

निर्णय प्रक्रियेतील स्पष्टता: सरकारने एखादा निर्णय का घेतला? त्यासाठी कोणते नियम वापरले? याचे स्पष्टीकरण जनतेला मिळणे.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
डॉ. लांडगे पी. एस. , के. के. एम. महाविद्यालय, मानवत

How to cite this article:
लांडगे, . पी . एस. (2026). सार्वजनिक प्रशासनातील पारदर्शकता आणि माहितीचा अधिकार. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 13–15. https://doi.org/10.5281/zenodo.18438812

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18438812
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

माहितीची उपलब्धता: सरकारी योजना, बजेट, खर्च आणि लाभार्थी यांची माहिती कोणत्याही अडथळ्याविना जनतेला उपलब्ध होणे.
संवाद: प्रशासन आणि नागरिक यांच्यात खुलेपणाने संवाद असणे.

जेव्हा प्रशासन काचेसारखे पारदर्शक असते, तेव्हा नागरिक आणि सरकार यांच्यातील विश्वास दृढ होतो. जिथे पारदर्शकता नसते, तिथे संशयाला आणि भ्रष्टाचाराला जागा मिळते. अमेरिकेचे माजी न्यायाधीश लुईस ब्रँडिस यांनी म्हटले होते की, *"सूर्यप्रकाश हा सर्वोत्तम जंतुनाशक आहे."* म्हणजेच, प्रशासनातील भ्रष्टाचाराचे जंतू मारायचे असतील, तर तिथे पारदर्शकतेचा प्रकाश पडणे अत्यंत आवश्यक आहे.

२. माहितीचा अधिकार: ऐतिहासिक पार्श्वभूमी आणि संघर्ष

भारतात माहितीचा अधिकार सहजासहजी मिळालेला नाही. त्यासाठी अनेक सामाजिक कार्यकर्ते आणि संघटनांनी प्रदीर्घ लढा दिला आहे.

1) **राजस्थानमधील लढा:** १९९० च्या दशकात राजस्थानमध्ये 'मजदूर किसान शक्ती संघटन' या संघटनेने अरुणा रॉय यांच्या नेतृत्वाखाली एक मोठे आंदोलन उभारले. मजुरांना त्यांच्या हक्काची मजुरी मिळत नव्हती, तेव्हा त्यांनी "आमचा पैसा, आमचा हिशोब" अशी घोषणा दिली. त्यांनी सरकारी रेकॉर्ड तपासण्याची मागणी केली, ज्यातून मोठे घोटाळे उघडकीस आले.
2) **अण्णा हजारे यांचे आंदोलन:** महाराष्ट्रात समाजसेवक अण्णा हजारे यांनी माहितीच्या अधिकारासाठी मोठे आंदोलन केले. त्यांच्या पाठपुराव्यामुळे २००२ मध्ये महाराष्ट्र सरकारने माहितीचा अधिकार कायदा मंजूर केला.
3) **राष्ट्रीय कायदा:** या प्रादेशिक लढ्यांचे रूपांतर एका राष्ट्रीय चळवळीत झाले. अखेर, भारतीय संसदेने १५ जून २००५ रोजी 'माहितीचा अधिकार अधिनियम, २००५' संमत केला आणि १२ ऑक्टोबर २००५ पासून तो संपूर्ण देशात लागू झाला.

३. माहितीचा अधिकार अधिनियम, २००५: महत्त्वाच्या तरतुदी

हा कायदा भारताच्या प्रशासकीय इतिहासातील एक 'गेम चेंजर' मानला जातो. यातील काही महत्त्वाच्या तरतुदी खालीलप्रमाणे आहेत, ज्या प्रशासनाला पारदर्शक बनवतात:

- **माहिती मिळवण्याचा हक्क:** कोणताही भारतीय नागरिक सरकारी कामकाजाची माहिती मागू शकतो, कागदपत्रांची प्रत घेऊ शकतो, आणि सरकारी कामाची पाहणी करू शकतो.
- **जन माहिती अधिकारी:** प्रत्येक सरकारी कार्यालयात एक 'जन माहिती अधिकारी' नेमणे बंधनकारक आहे, ज्याचे काम जनतेला माहिती पुरवणे हे आहे.
- **वेळेची मर्यादा:** सामान्य परिस्थितीत ३० दिवसांच्या आत माहिती देणे बंधनकारक आहे. जर माहिती एखाद्या व्यक्तीच्या 'जीवित किंवा स्वातंत्र्याशी' संबंधित असेल, तर ती ४८ तासांच्या आत द्यावी लागते.
- **कलम ४ (स्वयंप्रेरणेने माहिती देणे):** या कायद्याचे कलम ४ हे सर्वात महत्त्वाचे आहे. यानुसार, सरकारी कार्यालयांनी आपली माहिती (उदा. बजेट, कर्मचाऱ्यांची यादी, योजना) स्वतःहून लोकांपर्यंत पोहोचवणे अपेक्षित आहे, जेणेकरून लोकांना अर्ज करण्याची गरजच पडणार नाही.
- **दंड आणि शिक्षा:** जर अधिकाऱ्याने विनाकारण माहिती नाकारली, उशिरा दिली किंवा चुकीची माहिती दिली, तर माहिती आयुक्तांकडून त्या अधिकाऱ्याला दररिवशी २५० रुपये (कमाल २५,००० पर्यंत) दंड ठोठावला जाऊ शकतो.

४. पारदर्शकतेचे प्रशासन आणि समाजावर झालेले सकारात्मक परिणाम

माहितीच्या अधिकारामुळे आणि वाढत्या पारदर्शकतेमुळे भारतीय प्रशासनात खालील सकारात्मक बदल घडून आले आहेत:

अ) भ्रष्टाचाराला आळा: पूर्वी सरकारी पैशाचा अपहार करणे सोपे होते, कारण कोणी हिशोब मागत नव्हते. आता रेशन दुकान असो वा रस्ते बांधकाम, नागरिक माहितीच्या अधिकाराखाली तपशील मागू शकतात. यामुळे भ्रष्टाचारी अधिकाऱ्यांवर वचक निर्माण झाला आहे. आदर्श घोटाळा, २-जी स्पेक्ट्रम, कॉमनवेल्थ गेम्स घोटाळा यांसारखी मोठी प्रकरणे माहितीच्या अधिकारामुळेच उजेडात आली.

ब) उत्तरदायित्वाची निश्चिती (Accountability): प्रशासनाला आता जाणीव झाली आहे की, आपण जनतेला उत्तरदायी आहोत. फाईल का अडकली आहे? काम का झाले नाही? असे प्रश्न विचारल्यावर लेखी उत्तर द्यावे लागत असल्याने अधिकारी कामात दिरंगाई करण्यास घाबरतात.

क) नागरिकांचे सक्षमीकरण: या कायद्याने सामान्य माणसाला 'मागासलेल्या याचका'च्या भूमिकेतून बाहेर काढून 'अधिकारसंपन्न नागरिक' बनवले आहे. आता नागरिक केवळ तक्रार करत नाहीत, तर पुराव्यासह प्रश्न विचारतात.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

ड) लोकशाहीचे बळकटीकरण: जेव्हा माहिती सर्वांसाठी उपलब्ध असते, तेव्हा सत्तेचे विकेंद्रीकरण होते. काही ठराविक लोकांच्या हातात असलेली माहितीची मक्तेदारी संपुष्टात आली आहे.

५. प्रशासनातील पारदर्शकतेपुढील आव्हाने

नाण्याच्या दुसऱ्या बाजूप्रमाणे, आजही पूर्ण पारदर्शकता साध्य करण्यात अनेक अडचणी आहेत:

- **नोकरशाहीची मानसिकता:** आजही अनेक सरकारी अधिकारी माहिती देण्यास टाळाटाळ करतात. 'गोपनीयता' किंवा 'सुरक्षेचे कारण' सांगून माहिती नाकारण्याचे प्रमाण मोठे आहे.
- **माहिती आयुक्तांची कमतरता:** माहिती आयोगांमध्ये मोठ्या प्रमाणात पदे रिक्त आहेत. त्यामुळे अपिलांची संख्या लाखांच्या घरात पोहोचली आहे आणि न्याय मिळण्यास विलंब होत आहे.
- **माहिती मागणाऱ्यांवर हल्ले:** दुर्दैवाने, माहितीच्या अधिकाराचा वापर करून भ्रष्टाचार उघड करणाऱ्या अनेक कार्यकर्त्यांवर हल्ले झाल्याच्या आणि काही प्रसंगी त्यांची हत्या झाल्याच्या घटना घडल्या आहेत. हे पारदर्शकतेपुढील सर्वात मोठे आव्हान आहे.
- **रेकॉर्डचे व्यवस्थापन:** अनेक सरकारी कार्यालयांमध्ये कागदपत्रांचे जतन व्यवस्थित केले जात नाही. "फाईल सापडत नाही" हे उत्तर देऊन पारदर्शकतेला हरताळ फासला जातो.

६. ई-गव्हर्नन्स आणि तंत्रज्ञानाची भूमिका

भविष्यात प्रशासनात १००% पारदर्शकता आणायची असेल, तर मानवी हस्तक्षेप कमी करून तंत्रज्ञानाचा वापर वाढवणे गरजेचे आहे.

- **डिजिटायझेशन:** सर्व सरकारी रेकॉर्ड डिजिटल स्वरूपात जतन करणे.
- **ऑनलाइन सेवा:** 'आपले सरकार' किंवा 'डिजी-लॉकर' सारख्या पोर्टलमुळे नागरिकांना आता सरकारी कचेऱ्यांचे उंबरठे झिजवावे लागत नाहीत.
- **प्रॅक्टिव्ह डिस्क्लोजर (Proactive Disclosure):** सरकारी वेबसाईटवर सर्व माहिती वेळेवर अपडेट करणे. जेव्हा माहिती ऑनलाइन उपलब्ध असते, तेव्हा भ्रष्टाचाराला वाव कमी मिळतो. टेंडर प्रक्रिया ऑनलाइन झाल्यामुळे कंत्राटांमधील गैरव्यवहार कमी झाले आहेत, हे याचे उत्तम उदाहरण आहे.

निष्कर्ष

सार्वजनिक प्रशासनातील पारदर्शकता ही केवळ एक कायदेशीर तरतूद नसून ती सुशासनाची पायाभरणी आहे. माहितीचा अधिकार हा लोकशाहीचा 'ऑक्सिजन' आहे. जोपर्यंत प्रशासन पारदर्शक होत नाही, तोपर्यंत विकास योजनांचा लाभ तळागाळातील माणसापर्यंत पोहोचणार नाही.

आज भारताने पारदर्शकतेच्या दिशेने मोठी झेप घेतली असली, तरी अजून बराच पल्ला गाठायचा आहे. यासाठी केवळ कायदा असून चालणार नाही, तर नागरिकांनी सजग राहणे आणि प्रशासनाने आपली मानसिकता बदलणे गरजेचे आहे. जेव्हा 'राजा' आणि 'प्रजा' यांच्यातील माहितीची दरी मिटेल, तेव्हाच खऱ्या अर्थाने 'सुराज्य' अवतरेल.

थोडक्यात सांगायचे तर, "जिथे पारदर्शकता आहे, तिथेच विकास आहे आणि जिथे माहितीचा अधिकार आहे, तिथेच खरी लोकशाही आहे."

संदर्भ :

1. माहितीचा अधिकार: कायदा व नियमावली – प्रकाशक: यशदा)YASHADA), पुणे
2. माहितीचा अधिकार – लेखक: विजय कुंभार
3. माहितीचा अधिकार आणि सुशासन - डॉ. दिलीप सरवटे
4. माहितीचा अधिकार – अण्णा हजारे.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

संघराज्य व्यवस्था आणि केंद्र–राज्य संबंधातील बदल

डॉ. वृषाली ल.फुके[1], परमेश्वर आत्माराम बकाल[2]
[1]मार्गदर्शक राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख श्री शिवाजी महाविद्यालय परभणी
[2]संशोधक पीपल्स कॉलेज, नांदेड
Email: pbakal33@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180105
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 16-19
January 2026
Submitted: 10 Dec. 2025
Revised: 20 Dec. 2025
Accepted: 10 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश:

भारतीय संघराज्य व्यवस्था ही देशाच्या सामाजिक, भाषिक, सांस्कृतिक व भौगोलिक विविधतेतून निर्माण झालेली एक लवचिक व गतिमान राजकीय रचना आहे. भारतीय संविधानाने भारताला "Union of States" असे संबोधून केंद्र आणि राज्यांमधील संबंधांना विशेष स्वरूप दिले आहे. स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात केंद्र–राज्य संबंध सतत परिवर्तनाच्या प्रक्रियेतून गेले आहेत. प्रारंभीचा काळ केंद्राभिमुख होता; परंतु १९६७ नंतर प्रादेशिक पक्षांच्या उदयानंतर तणाव वाढला. सर्कारिया आयोग, एस. आर. बोम्मई खटला आणि आर्थिक उदारीकरणानंतर 'सहकारी संघराज्य' ही संकल्पना पुढे आली. २०१४ नंतर पुन्हा केंद्रीकरणाच्या प्रवृत्ती, GST, राज्यपालांची भूमिका, केंद्रीय तपास यंत्रणांचा वापर यांमुळे केंद्र–राज्य संबंधांमध्ये नव्या प्रकारचे तणाव निर्माण झाले. तथापि, स्पर्धात्मक व सहकारी संघराज्याच्या समन्वयातून भारतीय संघराज्य आपली स्थैर्यशीलता टिकवून आहे. भारतीय संघराज्याची खरी ताकद ही त्याच्या लवचिकतेत, समायोजन क्षमतेत आणि बदलत्या परिस्थितीनुसार स्वतःला घडवून घेण्याच्या गुणधर्मात आहे.

मुख्यशब्द: *भारतीय संघराज्य व्यवस्था, केंद्र–राज्य संबंध, संविधान, सहकारी संघराज्य, स्पर्धात्मक संघराज्य, केंद्रीकरण, राज्यपालांची भूमिका, GST, अनुच्छेद ३५६, संघराज्यीय लवचिकता.*

प्रस्तावना (Introduction):

भारतीय संघराज्य ही संकल्पना अनेक शतकांच्या राजकीय, सामाजिक आणि प्रशासनिक परिवर्तनातून जन्मलेली आहे. भारत हा विविध भाषा, संस्कृती, धर्म आणि सामाजिक संरचनेने गुंफलेला उपखंड आहे. या असामान्य विविधतेला सांभाळून एक राष्ट्र म्हणून टिकून राहण्यासाठी भारताला संघराज्यात्मक रचना ही मूलभूत आवश्यकता आहे. संघराज्य ही केवळ तांत्रिक किंवा संवैधानिक रचना नसून ती एका देशाच्या लोकशाही व्यवस्थेचा पाया आणि स्थैर्याचा स्तंभ आहे. भारतीय संविधानाने भारताचे वर्णन "Union of States" असे केले आहे. हे वर्णन केवळ भाषिक किंवा कायदेशीर नसून त्यामागे भारताच्या अखंडतेचे, वैविध्याचे आणि ऐतिहासिक अनुभवांचे प्रतिबिंब दडलेले आहे. स्वातंत्र्यानंतरचे केंद्र–राज्य संबंध हे नेहमीच राजकीय चर्चेचा आणि संवैधानिक विश्लेषणाचा केंद्रबिंदू राहिले आहेत. कधी केंद्राच्या अधिकारात वाढ दिसते, तर कधी राज्यांच्या स्वायत्ततेच्याचळवळी उठतात. देशाच्या सुरक्षेपासून आर्थिक धोरणांपर्यंत, राज्यांच्या विकासापासून प्रशासनिक नियंत्रणापर्यंत—प्रत्येक क्षेत्रात केंद्र–राज्य परस्परसंबंधांचे विविध रूप दिसत आले आहे. या संशोधनाचा उद्देश या सर्व प्रवाहांचे ऐतिहासिक, संवैधानिक आणि राजकीय विश्लेषण करणे आणि आधुनिक काळात केंद्र–राज्य संबंध कशा दिशेने बदलत आहेत हे समजावणे हा आहे.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
डॉ. वृषाली ल.फुके, मार्गदर्शक राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख श्री शिवाजी महाविद्यालय परभणी

How to cite this article:
फुके, . वृषाली . ल ., & बकाल, . परमेश्वर . आत्माराम . (2026). संघराज्य व्यवस्था आणि केंद्र–राज्य संबंधातील बदल. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 16–19. https://doi.org/10.5281/zenodo.18438877

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18438877
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

संशोधन उद्दिष्टे (Objectives of the Study):

१. भारतीय संघराज्याची ऐतिहासिक मुळे स्पष्ट करणे.

२. संविधानातील केंद्र–राज्य संबंधांची संरचना विशद करणे.

३. स्वातंत्र्यानंतर केंद्र–राज्य संबंधांतील बदलांचा अभ्यास करणे.

४. राज्यपाल, कलम ३५६, GST, ED–CBI यांसारख्या प्रश्नांमुळे निर्माण झालेल्या तणावाचे विश्लेषण करणे.

संशोधन गृहीतके (Hypothesis):

१. भारतीय संघराज्याची रचना केंद्राभिमुख असूनही राज्यांच्या स्वायत्ततेत वाढ होत चालली आहे.

२. संविधानातील लवचिकतेमुळे केंद्र–राज्य तणाव समयोचित वाढत–घटत राहतो.

३. २०१४ नंतर केंद्र सरकारची राजकीय स्थिरता वाढल्याने केंद्रीकरणाचे प्रमाण लक्षणीय वाढले आहे.

४. राज्यपाल संस्थेचा राजकीय वापर केंद्र–राज्य संबंधांतील प्रमुख विवादाचे कारण आहे.

संघराज्य व्यवस्थेची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी:

भारतीय संघराज्य व्यवस्था समजून घेण्यासाठी भारताच्या राजकीय आणि प्रशासनिक प्रवासाची ऐतिहासिक मुळे शोधणे अत्यावश्यक ठरते. भारताचे सांस्कृतिक, सामाजिक, भाषिक आणि भौगोलिक वैविध्य इतके व्यापक आहे की, एकच राजकीय मॉडेल या विविधतेला दीर्घकाळ टिकवू शकत नाही. म्हणूनच संघराज्य हा भारताच्या राजकीय अस्तित्वाचा मूळ पाया आहे, असे अनेक अभ्यासकांचे मत आहे. भारतीय संघराज्याची रचना केवळ १९४७ नंतर अचानक निर्माण झालेली नसून प्राचीन काळातील गण-संघ, मध्ययुगीन प्रशासन, ब्रिटिश वसाहतवादी सुधारणा, राष्ट्रीय चळवळीतील अनुभव आणि संविधाननिर्मिती प्रक्रियेतील विचारमंथन या सर्व टप्प्यांचा सखोल परिणाम तिच्यावर दिसतो. भारताच्या संघराज्य व्यवस्थेची ही ऐतिहासिक यात्रा अत्यंत गुंतागुंतीची, बहुआयामी आणि परिवर्तनशील आहे.

प्राचीन भारतातील संघात्मकता:

प्राचीन भारतात लोकशाही व सामूहिक शासनाच्या कल्पना प्रचलित होत्या. वैदिक काळात सभाआणि समिती या संस्था कार्यरत होत्या, ज्यातून लोकांनी सामूहिकपणे शासनकार्यात सहभाग घेतला. नंतर महाजनपद काळात विविध गणराज्ये उदयास आली. वैशाली, लिच्छवी, मालव, शाक्य इत्यादी गणराज्य समाजाने निवडलेल्या प्रतिनिधींमार्फत चालत असत. या गणराज्यांची व्याप्ती, संस्कृती आणि कार्यपद्धती वेगळी होती, परंतु त्यात स्थानिक स्वायत्तता, स्वनिर्णयाचा अधिकार आणि परस्पर सहकार्य ही तत्त्वे दिसून येतात. आधुनिक अर्थाने ते संघराज्य नव्हते, तरीही त्यांच्या प्रशासकीय तत्त्वांतून decentralisation व autonomy यांचे प्रारूप दिसते. या प्राचीन संस्थांनी भारतात 'shared governance' ची परंपरा निर्माण केली, जी पुढे संघराज्य विचारांच्या निर्मितीस पोषक ठरली.

मौर्य साम्राज्याच्या काळात केंद्र शासनाने प्रचंड शक्ती प्राप्त केली. चंद्रगुप्त मौर्याच्या काळात चाणक्याच्या अर्थशास्त्रामध्ये केंद्रीकृत प्रशासनाची अत्यंत तपशीलवार रचना दिसते. साम्राज्यभर अधिकाऱ्यांची विस्तृत यंत्रणा उभारण्यात आली. अशोकाने धर्मप्रसार आणि कल्याणकारी कार्यक्रम राबवण्यासाठी अनेक महाधिकाऱ्यांची नियुक्ती केली. या काळात केंद्राकडे अपार अधिकार होते; प्रांतिक अधिकाऱ्यांना अधिकार असले तरी अंतिम निर्णय केंद्रातूनच घेतला जात असे. त्यामुळे या काळात एकात्मीय शासनाचे स्वरूप दिसते. गुप्त साम्राज्याच्या काळात काही प्रमाणात decentralisation झाले आणि स्थानिक पातळीवर जमीनदार किंवा सामंतांना अधिकार मिळत गेले, परंतु व्यापक राजकीय रचना तरीही केंद्राभिमुखच होती.

मध्ययुगीन काळात प्रशासन तुलनेने विकेंद्रित झाले. दिल्ली सल्तनत आणि मुघल साम्राज्याच्या काळात सुभेदार, मनसबदार आणि प्रांतिक अधिकारी नियुक्त केले जात. केंद्राची शक्ती होती, परंतु विशाल भूभागावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी स्थानिक प्रशासकांच्या सहकार्याची गरज भासे. त्यामुळे प्रांतीय स्वायत्तता काही प्रमाणात वाढली. मराठ्यांच्या काळात सरदार, पंतप्रधान, चिटणीस, प्रांत प्रमुख इत्यादी संस्थांनी मिळून प्रशासन चालवले. मराठा परंपरेने स्थानिक स्वायत्तता, महसूल संकलनाची स्वायत्त संरचना आणि प्रादेशिक निर्णयप्रक्रिया यांना महत्व दिले. या काळात केंद्र आणि प्रांत यांच्यात 'अवलंबित्व–स्वायत्तता' यांचे मिश्रण दिसून येते. त्यामुळे आधुनिक संघराज्याच्या काही मूलभूत तत्त्वांची राजकीय बीजे मध्ययुगातच पेरली गेली.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

ब्रिटिश वसाहतवादी कालखंड:

ब्रिटिश वसाहतवादी राजवटीने भारतीय संघराज्याची आधुनिक चौकट निर्माण केली. ईस्ट इंडिया कंपनीकडून ब्रिटिश क्राउनकडे सत्ता गेल्यानंतर प्रशासन अधिक शिस्तबद्ध झाले. ब्रिटिशांनी संपूर्ण भारताचे मोठे मोठे प्रांत तयार केले आणि त्यांच्यावर राज्य करणारे गव्हर्नर, कमिशनर आणि जिल्हाधिकारी नियुक्त केले. १८५८ नंतर ब्रिटिशांनी प्रांत आणि केंद्र यांच्यातील अधिकारांचे विभाजन करण्यास सुरुवात केली, पण ते प्रत्यक्ष संघराज्याच्या तत्त्वांवर आधारित नव्हते. मात्र, पहिल्या महायुद्धानंतर भारतीय स्वराज्य चळवळ तीव्र झाल्यामुळे ब्रिटिशांना राजकीय सुधारणा करणे भाग पडले. १९१९ चा सरकार सुधारणा कायदा हा भारताच्या संघराज्यात्मक रचनेचा पहिला औपचारिक पाया ठरला. यात प्रांतांमध्ये 'दुय्यम सत्ता' (Dyarchy) निर्माण केली गेली. काही विषय निवडून आलेल्या मंत्र्यांकडे देण्यात आले आणि काही महत्त्वाचे विषय गव्हर्नरकडे ठेवण्यात आले.

१९३५ चा भारत सरकार अधिनियम हा भारतीय संघराज्याचा शिलालेख मानला जातो. या कायद्यात केंद्र, प्रांत आणि संस्थानांमध्ये अधिकारांचे स्पष्ट विभाजन केले गेले. तीन सूची केंद्रसूची, प्रांतीय सूची आणि समवर्ती सूची यांची निर्मिती करण्यात आली. या कायद्याने भारतात पूर्ण संघराज्य लागू करण्याचा प्रयत्न झाला, परंतु द्वितीय महायुद्ध आणि राजकीय अस्थिरतेमुळे ते संपूर्णपणे लागू झाले नाही. तरीही या कायद्यातील संघराज्यात्मक तत्त्वे भारतीय संविधानकारांनी स्वीकारली.

स्वातंत्र्यानंतर संविधानसभेने संघराज्य रचनेवर मोठे विचारमंथन केले. भारतासारख्या भूवैविध्यपूर्ण देशात एकात्मीय शासन यशस्वी होऊ शकत नाही, हे स्पष्ट झाले होते. विविध भाषा, संस्कृती, परंपरा, सामाजिक रचना आणि आर्थिक स्थिती यांचा विचार करता संघराज्य हीच सर्वोत्तम रचना मानली गेली. मात्र, देश नुकताच विभाजनाच्या वेदनांतून सावरत होता, आणि राष्ट्रीय एकात्मतेला धोका निर्माण होऊ नये म्हणून केंद्राला अधिक अधिकार देणे आवश्यक आहे, अशी राजकीय सहमती तयार झाली. म्हणून भारतीय संघराज्य हे 'केंद्राभिमुख संघराज्य' (Centralised Federation) ठरवले गेले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भारतीय संघराज्याचे वर्णन करताना म्हटले की भारताचे संविधान सामान्य परिस्थितीत संघीय आणि असामान्य परिस्थितीत एकात्मीय पद्धतीने कार्य करू शकते. ही लवचिकता भारतीय संघराज्याचे प्रमुख वैशिष्ट्य आहे.

केंद्रराज्य संबंधातील बदल:

१९५० ते १९६७ हा काँग्रेसचे वर्चस्व असलेला काळ होता. जवळजवळ सर्व राज्यांमध्ये एकाच पक्षाची सत्ता असल्याने केंद्र आणि राज्यांमध्ये विसंवाद कमी होता. केंद्र सरकाराने नियोजन आयोग, पंचवार्षिक योजना, औद्योगिकीकरण, कमांडिंग सेक्टर अशा विविध उपक्रमांद्वारे राष्ट्रीय विकासाचे धोरण ठरवले. राज्यपालांचा कारभार प्रामुख्याने केंद्र सरकारशी सुसंगत राहिला. आर्थिक अधिकारही केंद्राकडे अधिक होते. त्यामुळे या काळात केंद्र–राज्य संबंध हे केंद्राभिमुख होते.

१९६७ नंतर परिस्थिती बदलली. प्रादेशिक पक्ष उदयास आल्याने अनेक राज्यांमध्ये केंद्र आणि राज्यात भिन्न पक्ष सत्तेवर आले. त्यामुळे केंद्र–राज्य तणाव वाढला. राज्यपालांचा पक्षीय हस्तक्षेप, अनुच्छेद ३५६ चा अतिवापर, आर्थिक संसाधनांवरील केंद्राचे वर्चस्व आणि प्रादेशिक स्वायत्ततेसाठीच्या चळवळी या गोष्टींमुळे संघराज्यात्मक तत्त्वे कमकुवत होत असल्याची टीका सुरू झाली. या पार्श्वभूमीवर केंद्र–राज्य संबंध तपासण्यासाठी १९८३ मध्ये सर्कारिया आयोगाची नियुक्ती करण्यात आली. या आयोगाने राज्यपालांच्या भूमिकेवर, अनुच्छेद ३५६ च्या वापरावर, परस्पर सल्लामसलत तत्त्वावर आणि आर्थिक अधिकारांच्या वाटपावर महत्त्वपूर्ण शिफारसी केल्या. १९९४ मध्ये सर्वोच्च न्यायालयाने 'एस. आर. बोम्मई' या खटल्यात अनुच्छेद ३५६ चा गैरवापर रोखण्यासाठी कडक मार्गदर्शक तत्त्वे घालून दिली. हा निर्णय भारतीय संघराज्याच्या मजबुतीचा टप्पा ठरला.

१९९१ नंतरच्या उदारीकरणामुळे भारतीय संघराज्यात मोठ्या प्रमाणावर बदल घडले. जागतिकीकरणाच्या पार्श्वभूमीवर राज्यांना गुंतवणूक आकर्षित करण्यासाठी आणि आर्थिक विकासासाठी अधिक स्वायत्ततेची गरज भासू लागली. वित्त आयोगांनी राज्यांना मिळणाऱ्या निधीत वाढ केली. प्रादेशिक पक्ष राष्ट्रीय पटलावर निर्णायक बनले. केंद्र–राज्य धोरणनिर्मितीत 'सहकारी संघराज्य' (cooperative federalism) हा नवा टप्पा उदयास आला. राज्यांची भूमिका केवळ प्रशासकीय नाही, तर धोरणनिर्मितीतील भागीदारीपर्यंत विस्तारली.

२०१४ नंतर केंद्र सरकार अधिक प्रभावी झाले आणि पुन्हा केंद्रीकरणाच्या प्रवृत्ती वाढल्या. GST च्या अंमलबजावणीमुळे राज्यांच्या कराधिकारात कपात झाली. राज्यपालांच्या नियुक्त्या आणि कार्यपद्धतीवरून वाद वाढले. ED, CBI, NIA सारख्या संस्थांचा

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

वापर राजकीय हस्तक्षेपासाठी होत असल्याचे आरोप काही राज्यांनी केले. काश्मीरमधील धारा ३७० रद्द करण्याचा निर्णय हा केंद्राच्या भूमिकेचे आणखी एक उदाहरण ठरला. यासोबतच जनकल्याणकारी योजना, राष्ट्रीय शिक्षण धोरण, कृषी कायदे आणि पर्यावरणाशी संबंधित राष्ट्रीय धोरणे ही अनेकदा थेट केंद्रातून राबवली गेली, ज्यामुळे काही राज्यांनी 'अतिरिक्त केंद्राभिमुखता' असल्याची टीका केली. तथापि, या काळात 'स्पर्धात्मक संघराज्य' (competitive federalism) आणि 'सहकारी–स्पर्धात्मक' (co-opetition) मॉडेल दोन्ही विकसित झाले.

महाराष्ट्र या मोठ्या आणि आर्थिकदृष्ट्या सक्षम राज्याची भूमिका भारतीय संघराज्यात नेहमीच महत्त्वपूर्ण राहिली आहे. सहकार चळवळीपासून औद्योगिकीकरणापर्यंत, मुंबईतील वित्तीय केंद्रापासून मराठा–पक्षीय राजकारणापर्यंत अनेक घटक महाराष्ट्राला राष्ट्रीय राजकारणातील निर्णायक स्थान देतात. २०१९ नंतर महाराष्ट्रात झालेल्या राजकीय घडामोडींनी राज्यपाल, विधानसभा, पक्षांतर, कलम १६३ आणि १७४ यांच्यावर राष्ट्रीय पातळीवर चर्चा निर्माण केली. केंद्र आणि राज्य यांच्यातील तणाव, प्रशासनिक अधिकारांचे विभाजन, आणि राजकीय हस्तक्षेपाचे आरोप हे महाराष्ट्राचे उदाहरण संघराज्याचे वास्तववादी चित्र स्पष्ट करते.

भारतीय संघराज्याचा संपूर्ण इतिहास सतत बदलणारी प्रक्रिया दर्शवतो. कधी केंद्राची भूमिका प्रबळ होते, तर कधी राज्यांची स्वायत्तता ठळकपणे जाणवते. केंद्र–राज्य संबंधांचा हा उत्क्रांतीक्रम भारतीय लोकशाहीच्या गतिमानतेचा पुरावा आहे. भारताचा संघराज्य प्रवास अनेक स्तरांतून पुढे गेला आहे—प्राचीन गणराज्यांचे स्वायत्त व्यवस्थापन, मध्ययुगीन विकेंद्रीकरण, ब्रिटिश काळातील प्रशासनिक केंद्राभिमुखता, संविधानातील केंद्राभिमुख संघराज्य, प्रादेशिक पक्षांचा उदय, आर्थिक उदारीकरणातील सहकारी संघराज्य आणि अलीकडील केंद्रीकरणाचा प्रवाह. या सर्व टप्प्यांनी भारतीय संघराज्याची अनोखी रचना घडवली आहे.भारतीय संघराज्याची ताकद लवचिकतेत आहे. परिस्थितीप्रमाणे केंद्र एकात्मीय स्वरूप धारण करू शकते, तर सामान्य काळात संघराज्यात्मक तत्त्वे लागू राहतात. विविधतेला जपताना विकास, सुरक्षा, प्रशासन आणि आर्थिक व्यवस्थापन या क्षेत्रांत केंद्र आणि राज्यांनी परस्पर सहकार्याने काम करणे हीच भारतीय संघराज्याची खरी ओळख आहे.

निष्कर्ष (Conclusion):

भारतीय संघराज्य हा सतत परिवर्तित होणारा राजकीय प्रयोग आहे. विविधतेने नटलेल्या भारतात संघराज्य हीच स्थैर्याची प्रेरक शक्ती आहे. इतिहासापासून आधुनिक काळापर्यंत केंद्र–राज्य संबंध अनेक आव्हानांतून गेले. प्राचीन काळातील गणराज्यांपासून ब्रिटिश कायद्यापर्यंत, संविधानातील सिद्धांतांपासून आधुनिक डिजिटल सरकारपर्यंत—भारतीय संघराज्याची यात्रा बहुआयामी आहे. १९५० ते १९६७ हा केंद्राभिमुख, १९६७ ते १९९० हा संघर्षात्मक, १९९१ ते २०१४ हा सहकारी आणि २०१४ नंतरचा केंद्रीकृत–स्पर्धात्मक टप्पा पाहायला मिळतो.

भविष्यातील भारतीय संघराज्याचे यश हे खालील चार घटकांवर अवलंबून राहील—

(१) राज्यपाल संस्थेतील सुधारणा,

(२) GST परिषदेतील राज्यांचे बळकटीकरण,

(३) न्यायालयीन मर्यादांचे पालन,

(४) सहकारी आणि स्पर्धात्मक संघराज्याचा संतुलित समन्वय.

भारताचे संघराज्य एका विशिष्ट भारतीय वास्तवातून उदयाला आले आहे. ते ना पूर्णपणे पाश्चात्त्य आहे, ना पूर्णपणे एकात्मीय—ते भारतीय अनुभवातून तयार झालेले एक "dynamic federation" आहे. हीच भारतीय संघराज्याची खरी ताकद आहे.

संदर्भ/ References:

1. काकडे, व्ही. बी. (2012). भारतीय संविधान: तत्त्वे आणि व्यवहार. पुणे: फडके प्रकाशन.
2. पाटील, पी. जी. (2018). भारतीय संघराज्य आणि राज्य स्वायत्तता. मुंबई: हिमालय पब्लिशिंग हाउस.
3. जोशी, एस. टी. (2015). केंद्र–राज्य संबंध: इतिहास, राजकारण आणि अर्थव्यवस्था. नागपूर: विद्याभारती प्रकाशन.
4. देशमुख, आर. के. (2020). भारतातील संघराज्याची उत्क्रांती. पुणे: स्पेक्ट्रम पब्लिकेशन्स.
5. शिंदे, एम. ए. (2021). भारतीय संघराज्य व महाराष्ट्राचा संदर्भ. औरंगाबाद: शिवनेरी प्रकाशन

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

निवडणूक सुधारणा: एक जागतिक दृष्टीकोन

सुचीत सुखदेव करपे
देवगिरी महाविद्यालय, संभाजीनगर
Email: suchitkarpe11@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180106
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 20-23
January 2026
Submitted: 10 Dec. 2025
Revised: 20 Dec. 2025
Accepted: 10 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश:

लोकशाहीची प्रभावीता आणि वैधता टिकवून ठेवण्यासाठी निवडणूक प्रक्रिया पारदर्शक, निष्पक्ष व समावेशक असणे अत्यावश्यक आहे. भारतासह अनेक लोकशाही देशांमध्ये निवडणूक सुधारणांचा उद्देश गुन्हेगारीकरण, पैशाचा वाढता प्रभाव, राजकीय निधीतील अपारदर्शकता, पक्षांतर्गत लोकशाहीचा अभाव आणि तांत्रिक आव्हाने यांवर मात करणे हा आहे. आंतरराष्ट्रीय पातळीवर अमेरिकेतील मतदान हक्क कायदे, युनायटेड किंग्डममधील प्रतिनिधित्व सुधारणा आणि जर्मनीतील मिश्र-सदस्य प्रणाली यांमधून निवडणूक प्रक्रियेचे विविध नमुने दिसून येतात. भारतात मतदानाचे वय कमी करणे, EVM व NOTAची अंमलबजावणी, दलबदल विरोधी कायदा आणि सर्वोच्च न्यायालयाचे महत्त्वपूर्ण निर्णय यांमुळे निवडणूक प्रक्रियेत सुधारणा घडून आल्या आहेत. तथापि, निवडणूक प्रक्रिया अधिक पारदर्शक, जबाबदार आणि विश्वासार्ह बनवण्यासाठी राज्यनिधीतून निवडणुका, एकाच वेळी निवडणुका, निवडणूक आयोगाचे बळकटीकरण आणि नागरिकांचा सक्रिय सहभाग या दिशेने व्यापक व शाश्वत सुधारणांची आवश्यकता आहे.

मुख्यशब्द: *निवडणूक सुधारणा, लोकशाही, निवडणूक प्रक्रिया, पारदर्शकता, निवडणूक आयोग, राजकीय निधी, गुन्हेगारीकरण, EVM, NOTA, न्यायालयीन हस्तक्षेप.*

प्रस्तावना

लोकशाहीची खरी ताकद निवडणुकांमध्ये असते. निवडणुकांमुळेच जनतेचे प्रतिनिधित्व होते, सरकार जबाबदार बनते आणि त्याला वैधता मिळते. स्वातंत्र्यानंतर, भारताने जगातील सर्वात मोठ्या लोकशाहीचा मान राखताना अनेक राजकीय आणि निवडणूक बदल अनुभवले आहेत. मात्र, गेल्या काही दशकांत गुन्हेगारीकरण, पैशाचा वाढता प्रभाव, राजकीय निधीत पारदर्शकतेचा अभाव, पक्षांतर्गत लोकशाही कमजोर होणे आणि सोशल मीडियाचा गैरवापर यांसारख्या समस्यांमुळे जनतेचा निवडणूक प्रक्रियेवरील विश्वास ढासळला आहे. निवडणूक आयोगासह विविध समित्यांनी अनेक सुधारणा सुचवल्या, पण राजकीय विरोध आणि सामाजिक उदासीनतेमुळे त्या पूर्णतः राबवल्या गेल्या नाहीत. या संशोधनाचे उद्दिष्ट भारतातील निवडणूक समस्या तपासणे, आतापर्यंत झालेल्या सुधारणा समजून घेणे आणि राज्यनिधीतून निवडणुका, एकाच वेळी निवडणुका घेणे, संस्थात्मक व्यवस्था मजबूत करणे यांसारख्या पुढील सुधारणांचा अभ्यास करणे हे आहे. हे संशोधन मुख्यत्वे गुणात्मक आहे आणि ते साहित्य, आयोगांच्या अहवालांवर, न्यायालयीन निर्णयांवर आणि विधायी चर्चांवर आधारित आहे. या अभ्यासावरून असे दिसून येते की निवडणूक प्रक्रिया अधिक पारदर्शक, जबाबदार आणि समावेशक बनवण्यासाठी व्यापक आणि शाश्वत सुधारणा आवश्यक आहेत. हे केवळ तांत्रिक किंवा प्रशासकीय काम नाही, तर लोकशाहीला अधिक सक्षम करण्यासाठी लागणारा एक व्यापक उपक्रम आहे.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
सुचीत सुखदेव करपे, देवगिरी महाविद्यालय, संभाजीनगर

How to cite this article:
करपे, . सुचीत . सुखदेव . (2026). निवडणूक सुधारणा: एक जागतिक दृष्टीकोन. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 20–23. https://doi.org/10.5281/zenodo.18438962

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18438962
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

निवडणूक सुधारणा म्हणजे काय ?

निवडणूक प्रक्रिया सुधारण्यासाठी केलेल्या कायदेशीर, राजकीय आणि प्रशासकीय बदलांना निवडणूक सुधारणा म्हणतात. या सुधारणांमुळे निवडणुका निष्पक्ष, सर्वसमावेशक, पारदर्शक आणि कार्यक्षम बनतात. बहुतेक लोकशाही देशांमध्ये, मतदानातील फसवणूक, राजकारणावर पैशाचा प्रभाव किंवा दुर्बल घटकांचे प्रतिनिधित्व नसणे यासारख्या समस्या दूर करण्यासाठी निवडणूक सुधारणा केल्या जातात.

निवडणूक सुधारणांमध्ये पुढील गोष्टींचा समावेश होतो:

- मतदार यादी तयार करण्याची पद्धत
- मतदान पद्धती आणि तंत्रज्ञान
- निवडणूक खर्चावरील नियम
- निवडणूक विवाद सोडवण्याचे मार्ग
- निवडणूक प्रणालीची रचना (उदा. प्रमाणाबाहेर प्रतिनिधित्व किंवा 'फर्स्ट-पास्ट-द-पोस्ट' पद्धत)

निवडणूक सुधारणांचा इतिहास आणि विकास:

निवडणूक सुधारणा लोकशाही प्रणाली इतक्याच जुन्या आहेत. शेकडो वर्षांपासून, लोकशाही देश आपल्या निवडणूक प्रणालींमध्ये सामाजिक, राजकीय आणि तांत्रिक बदलांनुसार सुधारणा करत आहेत. ऐतिहासिकदृष्ट्या, अधिक लोकशाही प्रतिनिधित्वाची मागणी करणाऱ्या चळवळीद्वारे निवडणूक सुधारणांना चालना मिळाली आहे, जसे की मताधिकाराचा विस्तार आणि भेदभावपूर्ण पद्धतींचे निर्मूलन.

प्राचीन ग्रीस आणि रोममध्ये मतदानाची प्राथमिक स्वरूपे होती, पण ती केवळ श्रीमंत नागरिकांपुरती मर्यादित होती. १९व्या आणि २०व्या शतकात प्रतिनिधी लोकशाहीचा प्रसार झाल्याने आधुनिक निवडणूक सुधारणांना सुरुवात झाली. उदाहरणार्थ, युनायटेड किंग्डमचा १८३२ चा सुधारणा कायदा हा पहिल्या महत्त्वाच्या निवडणूक सुधारणांपैकी एक मानला जातो, ज्याने मतदानाच्या अधिकाराचा विस्तार केला आणि संसदीय निवडणुकांमधील भ्रष्टाचार कमी करण्याचा प्रयत्न केला.

२०व्या शतकापर्यंत, बहुतेक देशांनी महिलांचे मताधिकार, अल्पसंख्याकांचे प्रतिनिधित्व आणि भ्रष्टाचार-विरोधी यंत्रणांची स्थापना यांसारख्या सुधारणा स्वीकारल्या. निवडणूक प्रणाल्यांचा विकास निवडणूक निधीवरील नियमांसह चालू राहिला, जसे की १९७१ मध्ये अमेरिकेतील फेडरल इलेक्शन कॅम्पेन ॲक्ट (FECA).

निवडणूक सुधारणांवरील महत्त्वाची आंतरराष्ट्रीय उदाहरणे :

१. युनायटेड स्टेट्स :

अमेरिकेने विशेषत: निवडणूक निधी आणि मताधिकार क्षेत्रात महत्त्वपूर्ण सुधारणा पाहिल्या आहेत. १९६५ चा व्होटिंग राइट्स ॲक्ट हा एक महत्त्वपूर्ण कायदा आहे ज्याने मतदानात वांशिक भेदभाव प्रतिबंधित केला. दक्षिणी राज्यांमध्ये, विशेषत: आफ्रिकन-अमेरिकन लोकांच्या मताधिकारावरील बंधने दूर करण्यासाठी हा कायदा आला.

अमेरिकेच्या निवडणूक भूदृश्यातील आणखी एक महत्त्वाची सुधारणा म्हणजे बायपार्टिसन कॅम्पेन रिफॉर्म ॲक्ट (२००२), ज्याला मॅक्केन-फिंगोल्ड ॲक्ट असेही म्हणतात. याचा उद्देश 'सॉफ्ट मनी' (राजकीय पक्षांना दिले जाणारे अनियमित योगदान) कमी करणे होता. मात्र, सिटिझन्स युनायटेड वि. एफईसी (२०१०) या निकालाने निवडणूक निधी सुधारणांचे परिदृश्य गुंतागुंतीचे केले आहे, कारण या निकालाने कॉर्पोरेशन्सना पहिल्या दुरुस्तीतील अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याच्या संरक्षणाखाली राजकीय मोहिमांसाठी अमर्यादित रक्कम खर्च करण्याची परवानगी दिली.

२. युनायटेड किंग्डम :

यूके मध्ये निवडणूक सुधारणांचा एक लांबलचक इतिहास आहे, विशेषत: रिप्रेझेंटेशन ऑफ द पीपल ॲक्ट, १९१८ ज्याने ३० वर्षांपेक्षा जास्त वयाच्या महिलांना मताधिकार दिला. नंतर, १९६९ च्या रिप्रेझेंटेशन ऑफ द पीपल ॲक्टने मतदानाचे वय १८ वर आणले, ज्यामुळे प्रणाली व्यापक सामाजिक बदलांशी सुसंगत झाली.

२००० मध्ये, पॉलिटिकल पार्टीज, इलेक्शन्स अँड रेफरेंडम्स ॲक्ट)PPERA) द्वारे सर्वसमावेशक सुधारणा सुरू झाल्या, ज्यामध्ये मोहिमेच्या खर्चावर मर्यादा आणि राजकीय निधीच्या देखरेखीसाठी निवडणूक आयोगाची स्थापना यांचा समावेश होता.

३. जर्मनी:

जर्मनी मध्ये मिश्र-सदस्य प्रमाणाबाहेर प्रतिनिधित्व प्रणाली आहे, जी बहुमत आणि प्रमाणाबाहेर प्रतिनिधित्व या दोन्हीचे फायदे एकत्रित करण्यासाठी तयार केलेली एक निवडणूक सुधारणा आहे. दुसऱ्या महायुद्धानंतर टोकाटोकीच्या पक्षांच्या उदयास प्रतिबंध

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

करण्यासाठी ही प्रणाली सुरू करण्यात आली, ज्यामुळे राजकीय परिदृश्य संतुलित राहते. जर्मनीमधील सर्वात अलीकडील सुधारणांमध्ये राजकीय देणग्यांमध्ये पारदर्शकता वाढवण्याच्या प्रयत्नांचा समावेश होतो.

भारतातील निवडणूक सुधारणा ऐतिहासिक संदर्भ :

१९४७ मध्ये स्वातंत्र्य मिळाल्यापासून भारतातील निवडणूक सुधारणांचा विकास झाला आहे. भारतीय राज्यघटनेच्या कलम ३२४ ते ३२९ द्वारे मोकळ्या आणि निष्पक्ष निवडणुकांसाठी पाया घातला आहे, ज्यामुळे भारताच्या निवडणूक आयोगाला (ECI) प्रक्रियेचे निरीक्षण आणि नियमन करण्याचा अधिकार दिला आहे. वर्षांमध्ये, भारताच्या लोकशाही प्रक्रियेस सशक्त करण्यासाठी विविध सुधारणा सुरू करण्यात आल्या आहेत, ज्यामध्ये भ्रष्टाचारावर मात करणे, मतदानात सहभाग वाढवणे आणि निवडणूक प्रक्रिया निष्पक्ष राहील याची खात्री करण्याचे प्रयत्न समाविष्ट आहेत.

भारतातील निवडणूक सुधारणांमधील महत्त्वाची टप्पे :

मतदानाचे वय कमी करणे (१९८९) : ६१ व्या घटनादुरुस्तीने मतदानाचे वय २१ वरून १८ वर केले, ज्यामुळे मतदारांचा आधार लक्षणीयरीत्या वाढला आणि राजकारणात तरुणांचा सहभाग वाढला.

इलेक्ट्रॉनिक वोटिंग मशीन (EVM) ची ओळख : फसवणूक कमी करण्यासाठी आणि मतदानासाठी सुलभता करण्यासाठी, EVM ची ओळख १९८२ मध्ये करण्यात आली आणि नंतर २००४ मध्ये देशव्यापी स्वरूपात स्वीकारली गेली.

NOTA (नन ऑफ द अबव्ह): २०१३ मध्ये सुरू करण्यात आलेल्या NOTA द्वारे मतदारांना मतदारसंघातील सर्व उमेदवारांना नकार देण्याची संधी मिळाली, ज्यामुळे खराब गुणवत्तेच्या उमेदवारांविरुद्ध निषेधाचे स्वरूप मिळाले.

दलबदल विरोधी कायदा (१९८५) : राज्यघटनेच्या 10 व्या अनुसूचीमध्ये अंमलात आणलेल्या या कायद्यामुळे निवडून आलेल्या विधानसभा सदस्यांना निवडणुकीनंतर पक्ष बदलण्यापासून रोखले जाते, ज्यामुळे 'हॉर्स-ट्रेडिंग'ची समस्या कमी झाली.

निवडणूक सुधारणांसाठीचा घटनात्मक आधार : भारतातील निवडणूक सुधारणांसाठीचा घटनात्मक आधार राज्यघटनेच्या भाग XV (कलम ३२४-३२९) मध्ये नमूद केलेल्या तरतुदींवर आधारित आहे. या कलमांद्वारे निवडणूक आयोगाचे स्वातंत्र्य स्थापित केले गेले आहे आणि मतदारसंघांचे सीमांकन, मतदार याद्यांची तयारी आणि निवडणुकांचे आयोजन यासारख्या बाबींचे नियमन केले गेले आहे.

महत्त्वाचे निवडणूक सुधारणा कायदे:

पीपल्स रिप्रेझेंटेशन ॲक्ट, १९५१ : हा कायदा भारतातील निवडणुकांसाठी कायदेशीर पाया पुरवतो. यामध्ये उमेदवारांची पात्रता, निवडणूक प्रक्रिया, विवाद इत्यादी प्रत्येक पैलूचा समावेश आहे. भारतीय निवडणुकांमधील वाढत्या आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी या कायद्यात अनेक वेळा दुरुस्त्या करण्यात आल्या आहेत.

दलबदल विरोधी कायदा (10 वी अनुसूची) : हा कायदा निवडून आलेल्या सदस्यांना अर्धवेळ पक्ष बदलण्यापासून रोखून सरकारांमध्ये स्थिरता आणण्याचा उद्देश आहे, ज्यामुळे सरकारांना अस्थिर करता येऊ शकते आणि मतदारांच्या आदेशाला धक्का पोहोचू शकतो.

भारतातील निवडणूक सुधारणांवरील महत्त्वाचे न्यायालयीन निर्णय :

युनियन ऑफ इंडिया वि. असोसिएशन फॉर डेमोक्रॅटिक रिफॉर्म्स (२००२) :

या महत्त्वाच्या खटल्यात, सर्वोच्च न्यायालयाने निकाल दिला की मतदारांना उमेदवारांच्या गुन्हेगारी, आर्थिक आणि शैक्षणिक पार्श्वभूमीबद्दल माहिती मिळण्याचा अधिकार आहे. या निकालामुळे निवडणुकांदरम्यान पारदर्शकता आणि प्रकटीकरणात लक्षणीय सुधारणा झाल्या.

लिली थॉमस वि. युनियन ऑफ इंडिया (२०१३) :

सर्वोच्च न्यायालयाने नमूद केले की गुन्ह्यात सापडलेले निवडून आलेले प्रतिनिधी पदावर राहू शकत नाहीत आणि गुन्हा सिद्ध झाल्यावर त्यांची अपात्रता लगेच अंमलात येईल. राजकारणातील गुन्हेगारीकरणाविरुद्धच्या लढ्यात हा निकाल महत्त्वपूर्ण ठरला.

न्यायालयीन निर्णय आणि हस्तक्षेप

कॉमन कॉज वि. युनियन ऑफ इंडिया (२०१८) :

या खटल्यात इलेक्टोरल बाँड योजनेची कायदेशीरता प्रश्नात घातली गेली, ज्यात युक्तिवाद दिला गेला की यामुळे निवडणुकांमध्ये काळ्या पैशाचा प्रवाह प्रोत्साहन मिळते. सर्वोच्च न्यायालयाने तात्पुरती पारदर्शकता उपाययोजना सुचवली पण योजना रद्द केली नाही.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

असोसिएशन फॉर डेमोक्रॅटिक रिफॉर्म्स वि. युनियन ऑफ इंडिया (२०२०) :

या खटल्यात इलेक्टोरल बाँडची विक्री थांबवण्याची मागणी करण्यात आली, ज्यात असा दावा करण्यात आला की योजनेमुळे माहितीच्या अधिकाराचे उल्लंघन झाले आहे. या बाबतीत सर्वोच्च न्यायालयाने अद्याप अंतिम निकाल दिलेला नाही.

निष्कर्ष :

निवडणूक प्रक्रिया पारदर्शक, जबाबदार आणि निष्पक्ष राहील याची खात्री करणे केवळ कायदेशीर गरज नाही तर भारताने मानलेल्या लोकशाही मूल्यांचे रक्षण करण्यासाठी एक नैतिक कर्तव्य आहे. सार्वजनिक चर्चा, न्यायालयीन हस्तक्षेप आणि सक्रिय नागरिक समाजाच्या सहभागामुळे मिळणाऱ्या बळावर भविष्यातील सुधारणाच निवडणुकांची अखंडता सुरक्षित करण्यासाठी आणि भारतीय लोकशाहीचे भविष्य सुरक्षित करण्यासाठी महत्त्वाच्या ठरतील.

संदर्भ:

1. भारतीय राज्यघटना, भाग XV (कलम ३२४-३२९)
2. लोकप्रतिनिधित्व कायदा, १९५१
3. भारत निर्वाचन आयोग (ECI) चे अहवाल आणि निवेदने
4. सर्वोच्च न्यायालयाचे निकाल:
   युनियन ऑफ इंडिया वि. असोसिएशन फॉर डेमोक्रॅटिक रिफॉर्म्स (२००२)
   लिली थॉमस वि. युनियन ऑफ इंडिया (२०१३)
   कॉमन कॉज वि. युनियन ऑफ इंडिया (२०१८)
   असोसिएशन फॉर डेमोक्रॅटिक रिफॉर्म्स वि. युनियन ऑफ इंडिया (२०२०)
5. कंपनी कायदा, २०१३
6. विदेशी अंशदान (नियमन) कायदा, २०१० (FCRA)
7. इलेक्टोरल बाँड योजना, २०१8 ची तरतुदी
8. Law Commission of India Report on Electoral Reforms (No. 255)
9. Second Administrative Reforms Commission Report on "Ethics in Governance"
10. नॅशनल इलेक्शन स्टडीज)NES) चा डेटा

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

लाडकी बहीण योजनेचा महाराष्ट्रातील महिलांवर झालेल्या आर्थिक परिणामांचा अभ्यास संधर्भ: रायगड जिल्हा

डॉ प्रफुल्ल पांडुरंग वशेणीकर
सहाय्यक प्राध्यापक, महात्मा फुले कला विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय पनवेल
Email: prafullvashenikar@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180107
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 24-26
January 2026
Submitted: 10 Dec. 2025
Revised: 20 Dec. 2025
Accepted: 10 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश:

मुख्यमंत्री माझी लाडकी बहीण योजना, जी महाराष्ट्रात जुलै 2024 मध्ये सुरू झाली, महिलांना दरमहा 1,500 ची आर्थिक मदत प्रदान करते. या योजनेचा मुख्य उद्देश महिला सक्षमीकरण आणि आर्थिक स्वावलंबन वाढवणे हा आहे. या योजनेच्या अंमलबजावणीमुळे राज्याच्या अर्थव्यवस्थेवर आणि विशेषत: रायगड जिल्ह्याच्या महिलांवर विविध आर्थिक परिणाम झाले आहेत. रायगड जिल्ह्यात, योजनेसाठी मोठ्या संख्येने अर्ज प्राप्त झाले, त्यापैकी बहुसंख्य अर्ज मंजूर झाले. परंतु कागदपत्रांमधील त्रुटी, उत्पन्न मर्यादा आणि इतर सरकारी योजनांचा लाभ घेणाऱ्या महिलांमुळे सुमारे 15,849 अर्ज अपात्र ठरले. याव्यतिरिक्त, जून 2025 पर्यंत राज्यभरात एकूण 26.34 लाख महिला अपात्र ठरल्या, ज्यात काही पुरुषांचाही समावेश होता, ज्यामुळे योजनेच्या अंमलबजावणीतील त्रुटी आणि गैरवापर समोर आला. या योजनेमुळे राज्याच्या तिजोरीवर मोठा आर्थिक भार पडला आहे, कारण महाराष्ट्रासह 12 राज्यांनी महिला कल्याण योजनांवर 1.68 लाख कोटी खर्च केले आहेत, ज्यामुळे महसुली तूट वाढण्याचा धोका निर्माण झाला आहे. अपात्र लाभार्थ्यांकडून पैसे परत घेण्याबाबतच्या चर्चांनी योजनेच्या आर्थिक व्यवस्थापनावर प्रश्नचिन्ह निर्माण केले आहे. माजी सनदी अधिकाऱ्यांच्या मते, सुरुवातीपासूनच कठोर निकष लागू करणे आवश्यक होते आणि अपात्र लाभार्थ्यांकडून पैसे वसूल करणे हे सार्वजनिक निधीच्या योग्य वापरासाठी महत्त्वाचे आहे. या अभ्यासात रायगड जिल्ह्यातील महिलांवर झालेल्या आर्थिक परिणामांचे विश्लेषण केले आहे, ज्यात योजनेचे फायदे, आव्हाने आणि भविष्यातील धोरणात्मक शिफारसींचा समावेश आहे. सदर संशोधनातून लाडकी बहीण योजनेच्या अंमलबजावणीवर प्रकाश टाकण्यात आला आहे.

मुख्यशब्द: *लाडकी बहीण योजना, महिला सक्षमीकरण, आर्थिक स्वावलंबन, थेट लाभ हस्तांतरण (DBT), रायगड जिल्हा, महिला कल्याण योजना, ग्रामीण व शहरी महिला, उत्पन्नवाढ, आर्थिक साक्षरता, महाराष्ट्र शासन.*

प्रस्तावना

महाराष्ट्र म्हणजे संपूर्ण भारताला विकासाचा मार्ग दाखवणारा हामहाराष्ट्र या महाराष्ट्राने महिला सबळीकरणासाठी विविध योजना तयार केल्या आहेत. परंतु त्यापैकी क्रांतिकारी आणि महिलांना विकासाच्या दिशेने घेऊन जाणारी योजना म्हणजे महाराष्ट्र शासनाने सुरू केलेली 'लाडकी बहीण योजना' ही राज्यातील महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणाच्या दिशेने टाकलेले एक महत्त्वाचे पाऊल आहे. या योजनेचा मुख्य उद्देश महिलांना आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी बनवणे, त्यांच्या सामाजिक स्थितीत सुधारणा घडवून आणणे आणि लिंग समानतेला प्रोत्साहन देणे हा आहे. प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये, रायगड जिल्ह्यातील महिलांवर या योजनेच्या झालेल्या आर्थिक परिणामांचा सखोल अभ्यास करण्यात आला आहे.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
डॉ प्रफुल्ल पांडुरंग वशेणीकर, सहाय्यक प्राध्यापक, महात्मा फुले कला विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय पनवेल

How to cite this article:
वशेणीकर, . प्रफुल्ल . पांडुरंग . (2026). लाडकी बहीण योजनेचा महाराष्ट्रातील महिलांवर झालेल्या आर्थिक परिणामांचा अभ्यास संधर्भ: रायगड जिल्हा. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 24–26. https://doi.org/10.5281/zenodo.18439030

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18439030
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

या अभ्यासात योजनेची अंमलबजावणी, महिलांना मिळालेले लाभ, त्यांच्या आर्थिक परिस्थितीत झालेले बदल आणि या योजनेमुळे निर्माण झालेल्या संधी व आव्हाने यांचा समावेश आहे.

योजनेची पार्श्वभूमी आणि उद्दिष्ट्ये

'लाडकी बहीण योजना' ही महाराष्ट्र शासनाच्या महिला व बालविकास विभागामार्फत राबविण्यात येत आहे. या योजनेअंतर्गत, पात्र महिलांना ठराविक आर्थिक मदत दिली जाते, ज्यामुळे त्यांना स्वतःचे छोटे व्यवसाय सुरू करण्यास, शिक्षण पूर्ण करण्यास किंवा दैनंदिन गरजा पूर्ण करण्यास मदत मिळते. या योजनेची प्रमुख उद्दिष्ट्ये खालीलप्रमाणे आहेत:

- महिलांना आर्थिक स्वावलंबनासाठी प्रोत्साहन देणे.,
- महिलांच्या बँक खात्यात थेट आर्थिक मदत जमा करून पारदर्शकता आणणे.
- महिलांच्या सामाजिक आणि आर्थिक स्थितीत सुधारणा घडवून आणणे.
- ग्रामीण आणि शहरी भागातील महिलांमधील आर्थिक विषमता कमी करणे.
- महिलांना निर्णय प्रक्रियेत अधिक सक्रिय सहभाग घेण्यासाठी सक्षम करणे.

संशोधन पद्धती

या अभ्यासासाठी गुणात्मक आणि संख्यात्मक (Qualitative and Quantitative) दोन्ही संशोधन पद्धतींचा वापर करण्यात आला आहे. रायगड जिल्ह्यातील विविध तालुक्यांमधील महिलांशी प्रत्यक्ष मुलाखती घेऊन, प्रश्नावली भरून आणि उपलब्ध सरकारी आकडेवारीचे विश्लेषण करून माहिती गोळा करण्यात आली. यामध्ये खालील बाबींचा समावेश होता:

प्राथमिक माहिती संकलन: रायगड जिल्ह्यातील पनवेल, उरण, अलिबाग, पेण, मुरुड, रोहा यांसारख्या तालुक्यांमधील योजनेच्या लाभार्थी महिलांच्या मुलाखती घेण्यात आल्या.

दुय्यम माहिती संकलन: महाराष्ट्र शासनाच्या महिला व बालविकास विभागाच्या अहवाल, आर्थिक पाहणी अहवाल आणि स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या नोंदींचा अभ्यास करण्यात आला.

नमुना निवड: यादृच्छिक नमुना निवड (Random Sampling) पद्धतीचा वापर करून विविध सामाजिक-आर्थिक स्तरातील महिलांची निवड करण्यात आली.

रायगड जिल्ह्यातील महिलांवर झालेले आर्थिक परिणाम

रायगड जिल्ह्यातील महिलांवर 'लाडकी बहीण योजने'चे अनेक सकारात्मक आर्थिक परिणाम दिसून आले आहेत ते पुढील प्रमाणे सांगता येतील.

1. आर्थिक स्वावलंबन आणि उत्पन्न वाढ: या योजनेमुळे अनेक महिलांना स्वतःचे छोटे व्यवसाय सुरू करण्यास आर्थिक पाठबळ मिळाले आहे. उदाहरणार्थ, काही महिलांनी शिवणकाम, पापड उद्योग, किराणा दुकान, भाजीपाला विक्री यांसारखे व्यवसाय सुरू केले आहेत. यामुळे त्यांच्या कुटुंबाच्या उत्पन्नात वाढ झाली असून, त्या आर्थिकदृष्ट्या अधिक स्वावलंबी झाल्या आहेत.

उदाहरण: अलिबाग येथील सुजाता पाटील यांनी योजनेतून मिळालेल्या निधीतून शिवणकामाचा व्यवसाय सुरू केला, ज्यामुळे त्यांचे मासिक उत्पन्न रु. 5,000 ते रु. 8,000 पर्यंत वाढले आहे.

2. बचत आणि गुंतवणुकीला प्रोत्साहन: योजनेतून मिळालेल्या पैशांमुळे महिलांमध्ये बचत करण्याची सवय वाढीस लागली आहे. काही महिलांनी हे पैसे मुलांच्या शिक्षणासाठी किंवा भविष्यातील गरजांसाठी गुंतवले आहेत. यामुळे कुटुंबाची आर्थिक सुरक्षितता वाढण्यास मदत झाली आहे. रायगड जिल्ह्यातील लाभार्थी महिलांपैकी सुमारे 45% महिलांनी मिळालेल्या रकमेपैकी काही भाग बचत केल्याचे नमूद केले.

3. उपभोग क्षमतेत वाढ: आर्थिक मदत मिळाल्याने महिलांच्या उपभोग क्षमतेत वाढ झाली आहे. त्यांना आता कुटुंबाच्या मूलभूत गरजा पूर्ण करण्यासाठी इतरांवर अवलंबून राहावे लागत नाही. यामुळे कुटुंबाचे जीवनमान सुधारण्यास मदत झाली आहे. रोहा येथील एका लाभार्थी महिलेने सांगितले की, योजनेमुळे मिळालेल्या पैशातून त्यांनी मुलांसाठी नवीन कपडे आणि शैक्षणिक साहित्य खरेदी केले, जे पूर्वी शक्य नव्हते.

4. कर्जबाजारीपणात घट: अनेक कुटुंबांना लहानसहान गरजांसाठी सावकारांकडून किंवा अनौपचारिक स्त्रोतांकडून कर्ज घ्यावे लागत होते. या योजनेमुळे मिळालेल्या आर्थिक मदतीमुळे अशा प्रकारच्या कर्जबाजारीपणात घट झाली आहे, ज्यामुळे कुटुंबांवरील आर्थिक ताण कमी झाला आहे.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

5. महिलांच्या निर्णय प्रक्रियेतील सहभाग: आर्थिक स्वातंत्र्य मिळाल्याने महिलांचा कुटुंबातील निर्णय प्रक्रियेतील सहभाग वाढला आहे. आता त्या कुटुंबाच्या आर्थिक नियोजनात आणि खर्चाच्या बाबतीत अधिक सक्रिय भूमिका बजावत आहेत. यामुळे त्यांच्या आत्मविश्वासात वाढ झाली आहे.

आव्हाने आणि सूचना

योजनेचे सकारात्मक परिणाम असले तरी, काही आव्हाने देखील दिसून आली आहेत. अजूनही काही दुर्गम भागातील महिलांपर्यंत योजनेची माहिती पूर्णपणे पोहोचलेली नाही. काही ठिकाणी अर्ज प्रक्रिया क्लिष्ट असल्याने महिलांना अडचणी येतात. महिलांना मिळालेल्या निधीचा योग्य वापर कसा करावा याबाबत मार्गदर्शनची आवश्यकता आहे. योजनेची माहिती अधिक प्रभावीपणे पोहोचवण्यासाठी जनजागृती मोहीम राबवावी. अर्ज प्रक्रिया सुलभ करावी आणि ऑनलाइन प्रणालीचा वापर वाढवावा. महिलांना आर्थिक साक्षरता आणि व्यवसाय व्यवस्थापनाचे प्रशिक्षण द्यावे.

निष्कर्ष

'लाडकी बहीण योजना' ही महाराष्ट्रातील, विशेषतः रायगड जिल्ह्यातील महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणासाठी एक अत्यंत प्रभावी योजना ठरली आहे. या योजनेमुळे महिलांना आर्थिक स्वावलंबन प्राप्त झाले आहे, त्यांच्या उत्पन्नात वाढ झाली आहे आणि कुटुंबातील त्यांच्या भूमिकेला अधिक महत्त्व प्राप्त झाले आहे. योग्य अंमलबजावणी आणि सातत्यपूर्ण पाठपुरावा केल्यास ही योजना महिलांच्या जीवनात आणखी सकारात्मक बदल घडवून आणू शकते आणि राज्याच्या सर्वांगीण विकासात महत्त्वपूर्ण योगदान देऊ शकते.

संधर्भ सूची :

1. महाराष्ट्र शासनाची लाडकी बहीण योजना. महाराष्ट्र शासन
2. महिला सक्षमीकरण योजना. महिला व बालविकास विभाग, महाराष्ट्र शासन
3. महाराष्ट्र राज्याचा आर्थिक पाहणी अहवाल
4. Direct Benefit Transfer (DBT) in India. National Payments Corporation of India (NPCI)
5. Gender Equality and Women's Empowerment. United Nations Development Programme (UNDP)
6. Economic Survey of Maharashtra. Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra
7. Impact of Microfinance on Women's Empowerment. Journal of Rural Development
8. Financial Literacy for Women. Reserve Bank of India (RBI)
9. Household Consumption and Economic Growth. World Bank
10. Rural Indebtedness in India. National Bank for Agriculture and Rural Development (NABARD)

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

सामाजिक परिवर्तनात तंत्रज्ञानाची भूमिका

डॉ. स्मिता भूपेंद्र भोंडे
समाजशास्त्र विभाग, श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला माहविद्यालय, अकोला
Email: smita@rdgakola.ac.in

Manuscript ID:
JRD -2026-180108
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 27-29
January 2026
Submitted: 10 Dec. 2025
Revised: 20 Dec. 2025
Accepted: 10 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश:

सामाजिक परिवर्तन ही समाजाच्या रचना, मूल्यव्यवस्था, आचार-विचार, नातेसंबंध आणि संस्थांमध्ये घडणारी एक सतत चालणारी, गतिमान प्रक्रिया आहे. या परिवर्तनाच्या प्रक्रियेत तंत्रज्ञानाची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आणि निर्णायक ठरलेली आहे. औद्योगिकीकरण, माहिती तंत्रज्ञान, डिजिटल माध्यमे आणि अलीकडे विकसित झालेली कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) यांमुळे समाजाच्या प्रत्येक क्षेत्रात मूलगामी बदल घडून आले आहेत. संवाद, शिक्षण, आरोग्य, अर्थव्यवस्था, कृषी आणि शासनव्यवस्था या क्षेत्रांत तंत्रज्ञानाने समाज अधिक गतिमान, सुलभ आणि सर्वसमावेशक बनवला आहे. डिजिटल साधनांमुळे ज्ञानाची उपलब्धता वाढली असून सामाजिक जागृतीला गती मिळाली आहे. कृत्रिम बुद्धिमत्तेमुळे शिक्षण वैयक्तिक स्वरूपाचे, आरोग्यसेवा अधिक अचूक व परवडणाऱ्या, शेती अधिक वैज्ञानिक आणि शासन अधिक पारदर्शक झाले आहे. मात्र, तंत्रज्ञानाच्या वाढीसोबत डिजिटल विषमता, गोपनीयतेचे प्रश्न, सायबर-सुरक्षितता आणि रोजगारातील बदल यांसारखी आव्हानेही निर्माण झाली आहेत. त्यामुळे तंत्रज्ञानाचा वापर नैतिक, मानवकेंद्रित आणि सामाजिक न्यायाला पूरक असणे आवश्यक आहे. योग्य नियोजन, जबाबदार वापर आणि सर्वसमावेशक दृष्टिकोन स्वीकारल्यास तंत्रज्ञान आणि कृत्रिम बुद्धिमत्ता सामाजिक परिवर्तनाला सकारात्मक दिशा देऊन समाजाच्या सर्वांगीण विकासात मोलाचे योगदान देऊ शकतात.

मुख्यशब्द: *सामाजिक परिवर्तन, तंत्रज्ञान, कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI), डिजिटल क्रांती, सामाजिक विकास, शिक्षण व आरोग्य, आर्थिक परिवर्तन, सामाजिक न्याय*

प्रस्तावना

सामाजिक परिवर्तन म्हणजे समाजातील रचना, मूल्यव्यवस्था, आचरण, जीवनमान, संबंध आणि संस्थांमध्ये घडणारा व्यापक, दीर्घकालीन आणि दिशादर्शक बदल. समाज हा स्थिर नसतो; तो सतत हालचालीत, घडामोडींमध्ये आणि नव्या अनुभवांच्या प्रवाहात असतो. या बदलांच्या एकत्रित प्रक्रियेला सामाजिक परिवर्तन असे म्हणतात. एखाद्या समाजाची जीवनपद्धती, त्याची विचारसरणी, कुटुंबव्यवस्था, आर्थिक व्यवहार, राजकीय संरचना किंवा नैतिक आदर्श या सर्व गोष्टी कालांतराने बदलत जातात. हे बदल नियोजितही असू शकतात आणि अनपेक्षितही; परंतु त्यांचा परिणाम संपूर्ण समाजावर होतो. सामाजिक परिवर्तनाची कारणे बहुआयामी असतात. सर्वप्रथम आर्थिक रचनेतील बदल समाजावर खोलवर परिणाम करतात. औद्योगिकीकरणानंतर आलेले नगरीकरण, रोजगाराच्या संरचनेतील बदल, तंत्रज्ञानाचा वेगाने होणारा विकास आणि बाजार अर्थव्यवस्थेचे वाढते महत्त्व यामुळे समाजाच्या मूल्यांना, नातेसंबंधांना आणि जीवनशैलीला नवे वळण मिळते. आजची डिजिटल क्रांती हे याचे ठळक उदाहरण आहे. तंत्रज्ञानाने संवादाची, शिक्षणाची आणि कामाच्या पद्धतींची संकल्पना पूर्णपणे बदलून टाकली आहे. दुसरे महत्त्वाचे कारण म्हणजे शैक्षणिक प्रसार.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
डॉ. स्मिता भूपेंद्र भोंडे, समाजशास्त्र विभाग, श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला माहविद्यालय, अकोला

How to cite this article:
भोंडे, . स्मिता . भूपेंद्र. (2026). सामाजिक परिवर्तनात तंत्रज्ञानाची भूमिका. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 27–29. https://doi.org/10.5281/zenodo.18439079

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18439079
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

जेव्हा शिक्षण सर्वसामान्यांपर्यंत पोहोचते तेव्हा विचारशक्ती वाढते, समीक्षात्मक जाण निर्माण होते आणि जुने, अवैज्ञानिक किंवा शोषण विरोधी दृष्टिकोन आव्हानासमोर उभे राहतात. स्त्री-शिक्षण, ग्रामीण शिक्षणाचा विस्तार किंवा उच्च शिक्षणाच्या नव्या संधी यामुळे सामाजिक गतिशीलता वाढते आणि नवे नेतृत्व तयार होते. राजकीय परिवर्तनही सामाजिक बदलांना गती देणारे असते. लोकशाही मूल्यांची रुजवण, कायदे आणि धोरणांतील सुधारणा, मानवाधिकारांची जाणीव आणि नागरिकत्वाचा विस्तार यामुळे समाज अधिक समताधिष्ठित दिशेने प्रवास करू शकतो. उदाहरणार्थ, भारतीय संविधानाने दिलेली समानता, स्वातंत्र्य आणि सामाजिक न्याय ही उद्दिष्टे समाजातील विषमता मोडून काढण्याच्या प्रक्रियेत निर्णायक ठरली. सांस्कृतिक आणि मानसिक घटकही परिवर्तनासाठी तितकेच महत्त्वाचे आहेत. प्रत्येक पिढी हे पूर्वीच्या पिढीचे अंधानुकरण करत नाही; ती स्वतःची मूल्ये बनवते, स्वतःचे संस्कार घडवते. माध्यमे, साहित्य, कला, विचारवेधक चळवळी हे सर्व बदलत्या विचारांची पेरणी करतात. प्रबोधनकार किंवा संत परंपरेपासून आधुनिक सामाजिक क्रांतिकारकांपर्यंत सर्वांनी समाजात नवीन नैतिक जाणीव निर्माण करून परिवर्तनाला दिशा दिली. सामाजिक परिवर्तनाची प्रक्रिया मात्र सरळ आणि वेगवान नसते. अनेक वेळा जुन्या मूल्यांचा प्रतिकार, परंपरांचे ओझे किंवा हितसंबंधी गटांचे अडथळे यामुळे परिवर्तन मंदावते. तरीही समाजाचा प्रवास बदलाकडेच असतो. हा बदल समाजाला अधिक सुजाण, उत्तरदायी, मानवी आणि न्यायपूर्ण दिशेने घेऊन जातो, तेव्हाच ते खरे परिवर्तन ठरते. थोडक्यात, सामाजिक परिवर्तन म्हणजे समाजाच्या अंतःरचनेत घडणारी अशी गतिमान प्रक्रिया, जी मानवाच्या प्रगतीला, समानतेला आणि उत्तम जीवनमानाला नवी ओळख देणारी असते.

सामाजिक परिवर्तन आणि तंत्रज्ञान :

सामाजिक परिवर्तनाच्या प्रक्रियेत तंत्रज्ञानाची भूमिका अत्यंत निर्णायक मानली जाते. इतिहासाकडे पाहिले तर प्रत्येक तांत्रिक शोधाने समाजाची रचना, विचारसरणी, वागणूक, उत्पादनपद्धती आणि मानवी संबंध यांना नवे रूप दिले आहे. चाकाच्या शोधापासून ते आजच्या कृत्रिम बुद्धिमत्तेपर्यंत (AI) तंत्रज्ञानाने समाजामध्ये झालेल्या बदलांचा वेध घेतल्यास, हा प्रवास केवळ प्रगतीचा नाही तर जीवनमूल्यांच्या पुनर्रचनेचाही आहे. तंत्रज्ञानाने सर्वप्रथम संवाद आणि माहितीचे स्वरूप बदलले. टपाल, वृत्तपत्रापासून सुरुवात होऊन दूरध्वनी, इंटरनेट, स्मार्टफोन आणि सोशल मीडिया या सर्वांनी समाजातील अंतरं कमी केली. आज माहितीचे प्रसारण तत्काळ होते, मतांची देवाणघेवाण जलद होते, संवादाचे अनेक स्तर निर्माण झाले. यामुळे नागरिक अधिक सजग, जागृत आणि सक्रिय झाले. सामाजिक चळवळीही डिजिटल माध्यमांतून वेगाने विस्तारतात, त्यामुळे जनजागृतीची प्रक्रिया मोठ्या प्रमाणात गतिमान झाली आहे. तंत्रज्ञानामुळे शिक्षणाच्या क्षेत्रात व्यापक परिवर्तन घडले आहे. डिजिटल वर्गखोल्या, ई-लर्निंग, एम-लर्निंग, ऑनलाइन कोर्सेस यामुळे शिक्षण भौगोलिक आणि आर्थिक अडथळ्यांपासून मुक्त होत आहे. ग्रामीण किंवा दुर्बल घटकांतील विद्यार्थ्यांनाही ज्ञानसंपदा सहज उपलब्ध होत आहे. यामुळे सामाजिक गतिशीलता वाढते आणि समाजातील असमानता कमी होण्यास मदत होते. आर्थिक क्षेत्रात तंत्रज्ञानाने रोजगाराच्या संधींची नवी क्षितिजे उघडली. औद्योगिकीकरणाने उत्पादनक्षमता वाढवली, तर ऑटोमेशन, रोबोटिक्स आणि डिजिटल प्लॅटफॉर्म अर्थव्यवस्थेने कामाच्या स्वरूपात आमूलाग्र बदल केले. ऑनलाईन मार्केटिंग, फिनटेक, फ्रीलान्सिंग, गिग-इकॉनॉमी या नव्या पद्धतींमुळे व्यक्तींना स्वावलंबनाची संधी मिळाली. शेतकऱ्यांना हवामान, बाजारभाव आणि शेतीतंत्राची माहिती मोबाईलद्वारे मिळू लागल्याने त्यांच्या निर्णयक्षमतेत वाढ झाली. आरोग्य क्षेत्रातही तंत्रज्ञानाची भूमिका क्रांतिकारक आहे. टेलिमेडिसिन, डिजिटल निदान, रोबोटिक सर्जरी, आरोग्य ॲप्स यामुळे आरोग्यसेवा अधिक उपलब्ध, स्वस्त आणि अचूक झाली आहे. ग्रामीण भागातील रुग्णांना तज्ज्ञ डॉक्टरांशी दूरस्थ जोडणी शक्य झाली असून, त्यामुळे आरोग्यसमानतेकडे मोठे पाऊल पडले आहे. महामारीच्या काळात तर तंत्रज्ञानावर आधारित आरोग्यव्यवस्था समाजासाठी आधारस्तंभ ठरली. सांस्कृतिक स्तरावर तंत्रज्ञानाने नवनवीन अभिव्यक्तीचे मार्ग खुले केले. कला, साहित्य, संगीत, नृत्य किंवा चित्रपट सर्व क्षेत्रांत डिजिटल साधनांनी सर्जनशीलतेला नवा वेग दिला. लोकसंस्कृतीचे जतन, अभिलेखन आणि प्रसार सुलभ झाले. यामुळे स्थानिक ते जागतिक असा सांस्कृतिक संवाद घडू लागला, ज्याचा सामाजिक जाणीवेवर सकारात्मक परिणाम होतो. तथापि, तंत्रज्ञानामुळे नवीन प्रश्नही निर्माण झाले सायबर-सुरक्षितता, खोटी माहिती, डिजिटल विषमता, बेरोजगारीचा धोका, गोपनीयतेचे प्रश्न. त्यामुळे तंत्रज्ञानाचा वापर नैतिक आणि सर्वसमावेशक असणे आवश्यक आहे. थोडक्यात, तंत्रज्ञान हे सामाजिक परिवर्तनाचे सशक्त साधन आहे. ते समाजाला अधिक प्रगत, संवेदनशील, समताधिष्ठित आणि सक्षम बनविण्याची क्षमता बाळगते. मात्र, या शक्तीचा उपयोग मानवकल्याणाच्या दिशेने करण्याची जबाबदारी समाजाचीच आहे.

सामाजिक परिवर्तन आणि कृत्रिम बुद्धिमत्ता :

कृत्रिम बुद्धिमत्ता (Artificial Intelligence – AI) ही २१व्या शतकातील सर्वांत प्रभावी आणि परिवर्तनकारी शक्ती म्हणून उदयास आलेली आहे. माहिती, संशोधन, विश्लेषण, निर्णयप्रक्रिया आणि स्वयंचलित कार्यपद्धती यामध्ये AI चा झपाट्याने होणारा विस्तार समाजाच्या रचनेवर, मानवी संबंधांवर आणि विकासाच्या प्रक्रियेवर मोठा परिणाम घडवतो आहे. त्यामुळे सामाजिक परिवर्तनाच्या वेगाला आणि दिशेला आकार देण्यात AI ची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची ठरते. सर्वप्रथम, शिक्षणक्षेत्रात AI चा वापर परिवर्तनशील आहे. प्रत्येक विद्यार्थ्याच्या क्षमता, गती आणि अभिरुचीनुसार अभ्यासक्रम वैयक्तिकरित्या देणे हे AI मुळे शक्य झाले आहे. अशा "personalized learning" मुळे ग्रामीण–शहरी अंतर कमी होते आणि शिक्षण अधिक सर्वसमावेशक बनते. AI-आधारित अनुवाद साधनांमुळे स्थानिक भाषांतील सामग्री उपलब्ध होत असून, ज्ञान सर्वसामान्यांपर्यंत पोहोचते. शिक्षकांना मूल्यांकन, उपक्रम नियोजन आणि विद्यार्थ्यांची प्रगती मोजण्यासही AI मोठी मदत करते. आरोग्य क्षेत्रात AI क्रांतिकारक ठरू शकते. आज AI आधारित निदान प्रणाली काही रोगांचे लक्षणे डॉक्टरांपेक्षा जलद ओळखतात. ग्रामीण भागातील आरोग्यकेंद्रांना तज्ज्ञ वैद्यकीय सल्ला त्वरित मिळू शकतो. AI-आधारित टेलिमेडिसिन, डिजिटल तपासण्या, जोखीम ओळखणारे अल्गोरिदम यामुळे आरोग्यसेवांचा दर्जा उंचावतो, तसेच खर्चही कमी होतो. महामारींसारख्या आव्हानांमध्ये डेटा-अनालिसिसद्वारे प्रतिबंधात्मक उपायांची आखणी अधिक प्रभावीरीत्या केली जाऊ

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

शकते. कृषी क्षेत्रातील सामाजिक परिवर्तनात AI महत्त्वाचे स्थान मिळवू शकते. हवामान अंदाज, पिकांचे रोग ओळखणे, मातीची गुणवत्ता मोजणे, स्मार्ट सिंचन या गोष्टींमुळे शेतकरी अधिक वैज्ञानिक पद्धतीने निर्णय घेऊ शकतो. यामुळे उत्पादनवाढ, पाण्याची बचत आणि जोखमीचे नियंत्रण शक्य होते. AI-समर्थित बाजारभाव अंदाजामुळे शेतकऱ्यांच्या आर्थिक स्थितीतही सुधारणा होऊ शकते. आर्थिक क्षेत्रात AI मुळे नवे रोजगार, नवी व्यावसायिक मॉडेल्स आणि डिजिटल अर्थव्यवस्थेची नव्या पातळीवर वाढ होत आहे. मोबाईल बँकिंग, फिनटेक सेवा, फसवणूक तपासणी, ग्राहक सेवा या सर्वांत AI चा व्यापक वापर आहे. AI-आधारित स्वयंचलनामुळे काही पारंपरिक कामे कमी होऊ शकतात परंतु त्याचवेळी डेटा-अनालिसिस, रोबोटिक्स, अल्गोरिदम डिझाइन, डिजिटल मार्केटिंग इत्यादी नवीन रोजगार–क्षेत्रे निर्माण होत आहेत. शासनव्यवस्थेत AI च्या मदतीने पारदर्शकता आणि कार्यक्षमता वाढू शकते. नागरिक सेवा, तक्रार निवारण, कागदपत्र तपासणी, सार्वजनिक वितरण व्यवस्था, शहर नियोजन या सर्वांमध्ये AI चा वापर केल्यास भ्रष्टाचार कमी होऊ शकतो आणि निर्णयप्रक्रिया वेगवान व अचूक होते. वाहतूक व आपत्ती व्यवस्थापनात AI-आधारित पूर्वानुमान प्रणाली अतिशय उपयुक्त ठरतात. सामाजिक समस्यांवर उपाय शोधण्यासाठीही AI मोठी मदत करू शकते. महिलांवरील अत्याचार, बालकांच्या सुरक्षेचे प्रश्न, सायबर गुन्हे, पर्यावरणीय हानी यांचे विश्लेषण करून धोरण आखणे आणि प्रतिबंधक उपाययोजना करणे अधिक परिणामकारक होते. समाजमाध्यमांवरील द्वेषयुक्त मजकूर ओळखणे, खोट्या बातम्यांचा प्रसार रोखणे या गोष्टींमध्येही AI मोलाचे योगदान देऊ शकते. तथापि, AI चा वापर करताना नैतिकता, गोपनीयता, डेटा-सुरक्षा, डिजिटल दरी आणि रोजगारावर परिणाम या प्रश्नांकडे गांभीर्याने पाहणे आवश्यक आहे. मानवकेंद्रित, न्याय्य आणि सर्वसमावेशक AI प्रणाली तयार केल्यासच हे तंत्रज्ञान सामाजिक परिवर्तनाचे खरे साधन ठरू शकते. थोडक्यात, कृत्रिम बुद्धिमत्ता ही आधुनिक समाजाला नवा अनुभव देणारी, नवी दिशा देणारी आणि सामाजिक प्रगतीला गती देणारी परिवर्तनाची शक्ती आहे जर तिचा उपयोग जबाबदारीने आणि मानवहितासाठी केला गेला, तर.

समारोप :

आजचा काळ मानवी इतिहासातील अत्यंत निर्णायक टप्पा मानला जातो. औद्योगिक क्रांती, हरित क्रांती किंवा माहिती क्रांतीनंतर आता मानवजात कृत्रिम बुद्धिमत्ता आणि उच्च तंत्रज्ञानाच्या क्रांतीच्या उंबरठ्यावर उभी आहे. या क्रांतीचा वेग, व्याप आणि परिणाम इतका व्यापक आहे की तो समाजाच्या रचनेपासून विचारसरणीपर्यंत प्रत्येक घटकाला स्पर्श करतो. म्हणूनच, तंत्रज्ञान आणि AI यांचा सामाजिक परिवर्तनाशी असलेला संबंध केवळ तात्कालिक नसून तो भविष्यातील समाजाची चौकट घडवणारा आहे. तंत्रज्ञानाने समाजातील अनेक अंतरं मिटवली. ज्ञान, संवाद, आरोग्यसेवा, अर्थव्यवस्था आणि शासन—या सर्व पातळ्यांवर त्याने लोकांना अधिक सक्षम केले. आज एक साधारण व्यक्तीदेखील स्मार्टफोनच्या मदतीने जागतिक माहितीशी जोडलेली आहे. शिक्षणाच्या संधी वाढल्या, आरोग्याच्या सेवा दूरदूरच्या भागांत पोहोचल्या, शासनव्यवस्था अधिक पारदर्शक झाली. या सर्व बदलांनी सामाजिक न्यायाच्या संकल्पनेला नवा अर्थ दिला. समाजातील दुर्बल घटकांनाही विकासाच्या प्रक्रियेत समान स्थान मिळावे, यासाठी तंत्रज्ञान आधारस्तंभ ठरले आहे. त्याच पाऊलवाटेवर कृत्रिम बुद्धिमत्तेने परिवर्तनाला आणखी वेग दिला आहे. AI फक्त डिजिटल साधन नाही; ती विचारप्रणाली सुधारण्याची, जग समजून घेण्याची आणि मानवी क्षमतांना विस्तार देण्याची प्रक्रिया आहे. AI मुळे शिक्षण अधिक वैयक्तिक झाले, आरोग्यसेवा अधिक अचूक आणि स्वस्त झाली, शेती अधिक वैज्ञानिक बनली. आर्थिक क्षेत्रात नवीन संधी निर्माण झाल्या. शासनतंत्र अधिक वेगवान आणि उत्तरदायी झाले. सामाजिक समस्या ओळखून त्यावर परिणामकारक उपाय सुचवण्याची क्षमता AI मध्ये आहे. परंतु या सर्व सोयींसोबत काही गंभीर प्रश्नही उभे राहतात. डिजिटल दरी, तंत्रज्ञानाचा असमान वापर, गोपनीयतेचे धोके, खोटी माहिती, रोजगारातील बदल, अल्गोरिदममधील पक्षपात या समस्या सामाजिक परिवर्तनाची दिशा बिघडवू शकतात. समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला तंत्रज्ञानाचा समान लाभ न मिळाल्यास प्रगतीचा प्रवास एका नव्या विषमतेकडे नेऊ शकतो. त्यामुळे तंत्रज्ञान हे परिवर्तनाचे साधन आहे, परंतु त्याचे नियमन मानवी मूल्यांवर आधारित असले पाहिजे. समाजाला पुढे नेणाऱ्या प्रत्येक शक्तीप्रमाणे AI आणि तंत्रज्ञानालाही दिशा आवश्यक आहे. ती दिशा मानवकेंद्री, न्याय्य, सर्वसमावेशक आणि नैतिक असली, तरच तंत्रज्ञानाचा खरा अर्थ उलगडतो. मानवाच्या जीवनाचा दर्जा उंचावणे, सामाजिक न्यायाला दृढ करणे, पर्यावरणाचे भान ठेवणे आणि मानवी प्रतिष्ठेचे रक्षण करणे ही चार मूलतत्त्वे तंत्रज्ञानाच्या वापरात मार्गदर्शक ठरली, तर AI चा उपयोग समाजाला अधिक प्रगत, समतोल आणि शांततामय भविष्याकडे नेऊ शकतो. शेवटी आपणास म्हणता येईल की, सामाजिक परिवर्तन हे बाहेरून लादलेले नसते; ते समाजाच्या अंतःरचनेतून, विचारांतून आणि कृतीतून घडते. तंत्रज्ञान आणि कृत्रिम बुद्धिमत्ता ही या परिवर्तनाची साधने आहेत परंतु चालक शक्ती मानवच आहे. म्हणूनच या नव्या युगात आपली जबाबदारी अधिक मोठी आहे. तंत्रज्ञानाचे भान, त्याचा सुयोग्य वापर आणि सामाजिक हिताची जाण या तीन घटकांवर भविष्यातील समाजाची गुणवत्ता ठरेल. समारोप असा की, कृत्रिम बुद्धिमत्ता आणि तंत्रज्ञान यांचा योग्य वापर झाला, तर ते सामाजिक परिवर्तनाला केवळ गती देणार नाहीत, तर मानवतेला नवा अर्थ, नवी दिशा आणि नवे भविष्यही देऊ शकतील.

संदर्भ

1. मॉडर्नाइजेशन ऑफ इंडियन ट्रैडिशन रावत पब्लिकेशन, जयपुर अँड न्यू दिल्ली, योगेंद्र सिंग, 1996.
2. सोशल चेंज इन मॉडर्न इंडिया, ओरियंट लॉन्गमैन- एम एन श्रीनिवास, 1989
3. भारत मे सामाजिक परिवर्तन हे व सामाजिक आंदोलन, ठाकूर पब्लिकेशन लखनऊ, डॉ. अरुणेश त्रिपाठी, डॉ रत्ना गर्ग, 2022
4. डिजिटल संचार और पारसपरिक संबंध एक समाजशास्त्रीय दृष्टिकोन आंतरराष्ट्रीय समाजशास्त्र हे व मानसशास्त्र जर्नल.
5. Castells, Manuel 2010,The Rise of the Network Society. Wiley-Blackwell. https://ijarpr.com

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

सामाजिक मूल्य परिवर्तनात समाज माध्यमांची भूमिका

प्रा. डॉ. पुरुषोत्तम शेषराव जुन्ने
मराठी विभाग प्रमुख तथा संशोधन मार्गदर्शक, गोदावरी कला कनिष्ठ व वरिष्ठ महाविद्यालय अंबड जि. जालना
Email: psjunne@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180109
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 30-33
January 2026
Submitted: 10 Dec. 2025
Revised: 20 Dec. 2025
Accepted: 10 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश:

समाज हा मूल्ये, श्रद्धा, संकेत आणि सामूहिक जाणिवांनी घडलेला एक सजीव अवकाश असून काळानुसार त्यात सातत्याने परिवर्तन घडत असते. या सामाजिक मूल्यपरिवर्तनाच्या प्रक्रियेत समाज माध्यमांची भूमिका आज अत्यंत निर्णायक ठरली आहे. पूर्वी कुटुंब, शाळा, धर्मसंस्था आणि स्थानिक समाजव्यवस्था या माध्यमांतून मूल्यसंस्कार घडत असत; परंतु आधुनिक काळात दूरदर्शन, चित्रपट, जाहिराती आणि विशेषतः समाज माध्यमे ही मूल्यनिर्मिती व पुनर्रचनेची प्रभावी शक्ती बनली आहेत. समाज माध्यमांमुळे अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचा विस्तार झाला असून स्त्रीहक्क, सामाजिक न्याय, पर्यावरण जाणीव, दलित व वंचितांचे प्रश्न यांना व्यापक व्यासपीठ मिळाले आहे. त्यामुळे लोकशाही मूल्ये, समता आणि सामाजिक सहभाग यांना बळ प्राप्त झाले आहे. मात्र याचबरोबर बाजारवादी प्रवृत्ती, सनसनाटीपणा, खोटी माहिती, द्वेषमूलक भाष्य, ट्रोल संस्कृती आणि आभासी लोकप्रियतेची स्पर्धा यांमुळे सामाजिक मूल्यांवर नकारात्मक परिणामही होत आहेत. सत्य, विवेक, संयम, सहिष्णुता आणि नैतिक जबाबदारी यांसारखी मूल्ये दुर्बल होण्याचा धोका निर्माण झाला आहे. त्यामुळे समाज माध्यमांचा वापर विवेकपूर्ण, मूल्याधिष्ठित आणि जबाबदारीने होणे आवश्यक आहे. माध्यम साक्षरता, डिजिटल शिस्त आणि मूल्यसंवेदनशील दृष्टी विकसित झाल्यास समाज माध्यमे सामाजिक मूल्यसंवर्धनासाठी सर्जनशील आणि मानवकेंद्रित परिवर्तनाची प्रभावी साधने ठरू शकतात.

मुख्यशब्द: *सामाजिक मूल्यपरिवर्तन, समाज माध्यमे, सामाजिक परिवर्तन, माध्यम संस्कृती, लोकशाही मूल्ये, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, डिजिटल साक्षरता, मूल्यसंवर्धन*

प्रस्तावना

समाज हा केवळ भौतिक रचनांचा समूह नसून तो मूल्य, संकेत, श्रद्धा आणि सामूहिक जाणिवांनी घडलेला सजीव अवकाश असतो. या अवकाशाला आकार देण्यात माध्यम संस्कृतीची भूमिका आज निर्णायक बनली आहे. माध्यमे आता केवळ माहिती देणारी साधने राहिलेली नाहीत, तर ती विचार घडवणारी, अभिरुची ठरवणारी आणि मूल्यांची पुनर्रचना करणारी शक्ती बनली आहेत. त्यामुळे समाजातील मूल्यपरिवर्तन समजून घेताना माध्यम संस्कृतीकडे दुर्लक्ष करणे अशक्य आहे. पूर्वी मूल्यसंस्कारांची प्रक्रिया कुटुंब, शाळा, धर्मसंस्था आणि स्थानिक समाजव्यवस्थेतून घडत असे. "ज्याच्याकडे सारा समाज निश्चितपणे सारखा जात असतो, ज्याच्याकडे गेल्याशिवाय मानवी समाजाला रहावतच नाही, असे जे जीवनाचे स्वरूप, अशी जी जीवनाची कल्पना किंवा ध्येय त्याला धर्म म्हणतात. मनुष्याच्या विचारांची, भावनांची, कल्पनांची किंमत आजपर्यंत धर्मच ठरवीत आले आहेत." आज ती मोठ्या प्रमाणात माध्यमांच्या हातात गेली आहे. दूरदर्शन, चित्रपट, जाहिराती आणि विशेषतः समाज माध्यमे यांमधून काय 'योग्य', काय 'आकर्षक' आणि काय 'यशस्वी' आहे याची नवी व्याख्या सातत्याने मांडली जात आहे.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
प्रा. डॉ. पुरुषोत्तम शेषराव जुन्ने, मराठी विभाग प्रमुख तथा संशोधन मार्गदर्शक, गोदावरी कला कनिष्ठ व वरिष्ठ महाविद्यालय अंबड जि. जालना

How to cite this article:
जुन्ने, . पुरुषोत्तम . शेषराव. (2026). सामाजिक मूल्य परिवर्तनात समाज माध्यमांची भूमिका. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 30–33. https://doi.org/10.5281/zenodo.18439131

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18439131
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

माध्यमे वास्तव दाखवतात असे वाटले, तरी प्रत्यक्षात ती वास्तवाची निवड, मांडणी आणि अर्थ लावतात. यातूनच मूल्यांचा गुप्त पण प्रभावी संस्कार घडतो. माध्यम संस्कृतीमुळे समाजात अनेक सकारात्मक मूल्यपरिवर्तन घडले आहेत. स्त्रीकेंद्री प्रश्न, लैंगिक समानता, जातिभेदाविरोधातील भूमिका, मानवी हक्क, पर्यावरण जाणीव यांना सार्वजनिक चर्चेच्या केंद्रस्थानी आणण्यात माध्यमांचा मोठा वाटा आहे. दबलेल्या आवाजांना व्यासपीठ मिळाले, प्रश्न विचारण्याची संस्कृती विकसित झाली आणि सत्ताकेंद्रांवर सामाजिक दबाव निर्माण होऊ लागला. या अर्थाने माध्यमे लोकशाही मूल्यांचे वाहक ठरली आहेत. परंतु याच वेळी माध्यम संस्कृतीतील बाजारवादी प्रवृत्ती मूल्यपरिवर्तनाची दिशा बदलत असल्याचे जाणवते. टीआरपी, रेटिंग्स, व्ह्यूज आणि जाहिरात महसूल यांच्या स्पर्धेत मूल्यांपेक्षा दृश्यता महत्त्वाची ठरते. संवेदनशीलतेऐवजी सनसनाटीपणा, विवेकाऐवजी भावनात्मक उद्रेक आणि आशयाऐवजी सादरीकरण यांना प्राधान्य दिले जाते. परिणामी सत्य, संयम, सखोल विचार आणि नैतिक जबाबदारी यांसारखी मूल्ये दुर्बल होत चालली आहेत. समाज माध्यमांच्या काळात मूल्यपरिवर्तन अधिक गुंतागुंतीचे झाले आहे. अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य सर्वदूर पोहोचले; परंतु त्यासोबत असहिष्णुता, द्वेषभाषा आणि ध्रुवीकरणही वाढले. 'मी' केंद्रस्थानी ठेवणारी आत्मप्रदर्शनाची संस्कृती सहजीवन, सामूहिकता आणि संवाद यांना आव्हान देते. आभासी लोकप्रियता हीच सामाजिक मान्यता मानली जाऊ लागल्याने मूल्यांची मोजमापे बदलत आहेत. म्हणूनच आज प्रश्न माध्यमांचा नाही, तर माध्यम संस्कृतीच्या मूल्यदृष्टीचा आहे. माध्यमे समाज घडवतात, पण समाजही माध्यमे घडवतो या द्वंद्वात्मक नात्याची जाणीव आवश्यक आहे. प्रेक्षक, वाचक आणि वापरकर्ता म्हणून चिकित्सक दृष्टी, आत्मभान आणि मूल्यसंवेदनशीलता विकसित करणे हीच खरी गरज आहे. माध्यम संस्कृती जर मानवी प्रतिष्ठा, सामाजिक न्याय आणि विवेकशील संवाद यांना केंद्रस्थानी ठेवू शकली, तर समाजातील मूल्यपरिवर्तन विनाशकारी न ठरता सर्जनशील आणि मानवकेंद्रित ठरेल. त्यासाठी आपणास विवेकवाद म्हणजे काय हे थोडक्यात समजून घ्यावे लागेल. "श्रद्धा आणि धार्मिकता याला आव्हान देणारी विचारसरणी म्हणजे विवेकवाद. विविध लेखकांनी बुद्धीला प्रमाण मानणाऱ्या या विचारसरणीला बुद्धीवाद किंवा बुद्धीप्रामाण्यवाद किंवा विवेकवाद या नावाने संबोधले आहे."

समाज हा स्थिर नसून सतत बदलत राहणारी जिवंत प्रक्रिया आहे. काळ, परिस्थिती, मूल्ये, विचारधारा, तंत्रज्ञान आणि मानवी जाणिवा यांच्या परस्परसंवादातून समाजात परिवर्तन घडत असते. सामाजिक परिवर्तन म्हणजे समाजाच्या रचना, संस्था, नातेसंबंध, जीवनपद्धती, आचार-विचार आणि मूल्यव्यवस्थेत घडणारा गुणात्मक व प्रमाणात्मक बदल होय. हा बदल कधी संथ गतीने तर कधी क्रांतिकारी स्वरूपात घडतो. प्राचीन काळापासून आजपर्यंत सामाजिक परिवर्तनाची अनेक उदाहरणे दिसून येतात. जातिव्यवस्था, स्त्री-पुरुष समानता, शिक्षणाची संकल्पना, कुटुंबसंस्था, अर्थव्यवस्था आणि राजकीय व्यवस्था यांमध्ये मोठे बदल झाले आहेत. एकेकाळी बंदिस्त आणि परंपराभिमुख असलेला समाज आज अधिक खुला, वैज्ञानिक दृष्टिकोन स्वीकारणारा आणि व्यक्तिस्वातंत्र्याला महत्त्व देणारा होत आहे. या परिवर्तनामागे सामाजिक सुधारक, संत, विचारवंत, चळवळी आणि कायदे यांची मोठी भूमिका राहिली आहे. शिक्षण हे सामाजिक परिवर्तनाचे सर्वात प्रभावी साधन मानले जाते. "शिक्षण हे काळानुरूप बदलत जाणे अपरिहार्य आहे. मात्र कोणतीही शिक्षण पद्धती मूल्यविहीन, संस्कारविहीन आणि समाजविमुख असता कामा नये. आधुनिकतेचा स्वीकार करताना पारंपरिक शिक्षणातील चांगल्या गोष्टी जपल्या गेल्या पाहिजेत. शिक्षण हे व्यक्तीला ज्ञान देणारेच नव्हे तर त्याच्या जीवनाला दिशा देणारे असावे. म्हणूनच पारंपरिक शिक्षण व आधुनिक शिक्षण यांचा संगमच खऱ्या अर्थाने जीवन समृद्ध शिक्षण निर्माण करू शकतो".[३] शिक्षणामुळे माणसाची बौद्धिक क्षमता वाढते, अंधश्रद्धा कमी होतात आणि विवेकशील विचारांना चालना मिळते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी शिक्षणाला सामाजिक मुक्तीचे प्रमुख साधन मानले. शिक्षणामुळे वंचित घटकांना आत्मसन्मान, हक्कांची जाणीव आणि सामाजिक सहभागाची संधी मिळाली. औद्योगिकीकरण, शहरीकरण आणि जागतिकीकरण यांमुळेही समाजात मोठ्या प्रमाणावर बदल झाले. संयुक्त कुटुंबपद्धतीऐवजी विभक्त कुटुंबे वाढली, स्त्रिया शिक्षण व रोजगाराच्या प्रवाहात सामील झाल्या आणि जीवनशैली अधिक गतिमान झाली. मात्र, या परिवर्तनासोबतच असमानता, बेरोजगारी, नैतिक अध:पतन आणि सामाजिक तणाव यांसारख्या समस्या देखील निर्माण झाल्या आहेत. सामाजिक परिवर्तनात माध्यमे आणि तंत्रज्ञान यांची भूमिका आज अत्यंत महत्त्वाची ठरली आहे. सामाजिक माध्यमांमुळे विचारांची देवाणघेवाण वेगाने होते, जनजागृती वाढते आणि अन्यायाविरोधात आवाज उठवता येतो. मात्र, चुकीची माहिती, द्वेषपूर्ण विचारसरणी आणि दिखाऊपणा यांचा धोका देखील वाढलेला आहे. त्यामुळे परिवर्तन विवेकपूर्ण आणि मूल्याधिष्ठित असणे आवश्यक आहे. सामाजिक परिवर्तन ही केवळ बाह्य बदलांची प्रक्रिया नसून ती अंतर्मनातील बदलाशी संबंधित आहे. सहिष्णुता, समता, बंधुता आणि मानवी मूल्ये यांचा स्वीकार झाल्याशिवाय खरे परिवर्तन घडत नाही. म्हणूनच परिवर्तनाची दिशा मानवकेंद्रित, न्याय्य आणि सर्वसमावेशक असणे गरजेचे आहे. असा सकारात्मक सामाजिक परिवर्तनाचा प्रवासच समाजाला अधिक सुसंस्कृत, समृद्ध आणि सशक्त बनवू शकतो. "भारतामध्ये इंग्रजांचे राज्य स्थापन झाल्यानंतर समाजाच्या वेगवेगळ्या थरांमध्ये परिवर्तनाचे भिन्न प्रवाह निर्माण झाले. इंग्रजांचे राज्य प्रथम बंगालमध्ये स्थापन झाल्यामुळे तेथेच परिवर्तनाला प्रारंभ झाला. महाराष्ट्रामध्ये त्यानंतर ६० वर्षांनी आणि उत्तर भारतात आणखी दहा-बारा वर्षांनी या परिवर्तनाला सुरुवात झाली."[४]

सामाजिक मूल्ये

मानवी समाजाची उभारणी केवळ भौतिक गरजांवर होत नसून ती मूल्यांच्या अधिष्ठानावर उभी असते. सामाजिक मूल्ये म्हणजे समाजाने स्वीकारलेली नैतिक तत्त्वे, आचारसंहिता आणि वर्तननियम होत. ही मूल्ये व्यक्तीच्या विचारांना दिशा देतात, तिच्या कृतींना मर्यादा घालतात आणि समाजात सुसंवाद निर्माण करतात. सत्य, अहिंसा, न्याय, समता, स्वातंत्र्य, सहिष्णुता, करुणा, कर्तव्यभावना ही

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

सामाजिक मूल्यांची मूलभूत उदाहरणे आहेत. प्रत्येक समाजाच्या ऐतिहासिक, सांस्कृतिक आणि भौगोलिक पार्श्वभूमीनुसार सामाजिक मूल्यांची रचना घडलेली असते. भारतीय समाजात 'वसुधैव कुटुंबकम्', 'अतिथी देवो भव', 'सर्वे भवन्तु सुखिनः' यांसारख्या संकल्पनांतून सामाजिक मूल्यांची व्यापकता दिसून येते. कुटुंब, शाळा, धर्मसंस्था आणि समाज या माध्यमांतून ही मूल्ये पिढ्यान्पिढ्या संक्रमित होत आली आहेत. कुटुंब हे मूल्यसंस्कारांचे पहिले शाळास्थान मानले जाते. सामाजिक मूल्यांचा व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्व विकासावर खोलवर परिणाम होतो. मूल्याधिष्ठित व्यक्ती जबाबदार नागरिक घडवते. समाजातील नियम पाळणे, दुसऱ्यांच्या अधिकारांचा सन्मान करणे, सहकार्याची भावना ठेवणे आणि सामाजिक बांधिलकी जपणे ही मूल्यांचीच फळे आहेत. समाजात शांतता, विश्वास आणि सलोखा टिकवून ठेवण्यासाठी सामाजिक मूल्ये अत्यावश्यक असतात. "माणसे धूर्त आणि लबाड नसतात असे समजण्याचे कारण नाही. अशी लबाड माणसे स्वतःला सोयीस्कर विचार मांडतच असतात, पण शतकानूशतके हजारो माणसे एखाद्या विचारावर जर श्रद्धा ठेवीत असतील तर त्याचे कारण व्यक्तिगत लबाडपणापेक्षा इतरत्र कुठेतरी शोधणे आवश्यक ठरते. माणसे नकळत आपल्या वर्गीय जाणीव बोलू लागतात. वरिष्ठ वर्गीय माणसांना ज्या समाज रचनेत त्यांचे हितसंबंध सुरक्षित होते त्या समाज रचनेतील सारी तत्त्वज्ञाने परिपूर्ण आणि निर्दोष वाटतात."[५] अशाप्रकारे आधुनिक काळात सामाजिक मूल्यांसमोर अनेक आव्हाने उभी राहिली आहेत. भौतिकवाद, स्पर्धा, व्यक्तिकेंद्रित जीवनशैली, वेगवान तंत्रज्ञान आणि उपभोगवादी संस्कृती यांमुळे मूल्यांची गळती होत असल्याचे जाणवते. नातेसंबंधांतील दुरावा, असहिष्णुता, भ्रष्टाचार आणि सामाजिक असंवेदनशीलता ही त्याचीच लक्षणे आहेत. त्यामुळे मूल्यसंवर्धनाची गरज अधिक तीव्र झाली आहे. शिक्षणव्यवस्थेची भूमिका सामाजिक मूल्यांच्या जतनात आणि संवर्धनात अत्यंत महत्त्वाची आहे. केवळ माहितीपर शिक्षण न देता जीवनमूल्यांवर आधारित शिक्षण देणे आवश्यक आहे. साहित्य, कला, इतिहास, समाजसेवा आणि अनुभवाधारित शिक्षण यांद्वारे मूल्यांची रुजवणूक होऊ शकते. माध्यमे आणि सामाजिक संस्था यांनीही सकारात्मक मूल्यप्रसाराची जबाबदारी स्वीकारली पाहिजे. सामाजिक मूल्ये ही समाजाची नैतिक शक्ती असते. ती जपली गेली तर समाज सुदृढ, सुसंस्कृत आणि मानवतावादी बनतो. बदलत्या काळात मूल्यांचे स्वरूप बदलू शकते; परंतु त्यांचा मूलगामी आशय टिकवून ठेवणे ही काळाची गरज आहे. मूल्याधिष्ठित समाजनिर्मितीतूनच खऱ्या अर्थाने शाश्वत विकास आणि सामाजिक न्याय साध्य होऊ शकतो.

समाज माध्यमे आणि सामाजिक मूल्ये : परिवर्तनाचा वेध

एकविसाव्या शतकात समाज माध्यमे ही केवळ संवादाची साधने राहिली नसून ती सामाजिक परिवर्तनाची प्रभावी शक्ती बनली आहेत. फेसबुक, व्हॉट्सप, एक्स (ट्विटर), इन्स्टाग्राम, यूट्यूब यांसारख्या समाज माध्यमांनी व्यक्तीच्या विचारविश्वावर, वर्तनावर आणि सामाजिक मूल्यांवर खोल परिणाम केला आहे. या माध्यमांमुळे माहितीचा वेग प्रचंड वाढला असून समाज अधिक जोडलेला दिसत असला, तरी मूल्यांच्या संदर्भात परिवर्तनाचे स्वरूप गुंतागुंतीचे झाले आहे. समाज माध्यमांचा एक महत्त्वाचा सकारात्मक परिणाम म्हणजे लोकशाहीकरण. पूर्वी मोजक्याच लोकांकडे मतप्रदर्शनाची साधने होती; आज सामान्य माणूसही आपल्या अनुभवांना, अन्यायाला आणि विचारांना सार्वजनिक व्यासपीठ मिळवू शकतो. स्त्रीहक्क, दलित हक्क, पर्यावरणसंरक्षण, भ्रष्टाचारविरोधी लढे यांना समाज माध्यमांमुळे व्यापक पाठबळ मिळाले. समता, न्याय, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य यांसारखी सामाजिक मूल्ये या माध्यमांतून नव्याने अधोरेखित झाली. समाज माध्यमांमुळे करुणा आणि सहवेदनेचेही अनेक सकारात्मक अनुभव दिसतात. आपत्तीग्रस्तांसाठी मदतनिधी उभारणे, रक्तदान, समाजसेवा, हरवलेली माणसे शोधणे अशा उपक्रमांत समाज माध्यमे मोलाची भूमिका बजावतात. सामाजिक बांधिलकी आणि सहभागाची भावना यातून बळकट होऊ शकते. तसेच विविध संस्कृती, भाषा आणि विचारधारांशी संपर्क वाढल्याने सहिष्णुतेचे मूल्य रुजण्याची शक्यता निर्माण होते. मात्र या परिवर्तनाला नकारात्मक बाजूही आहे. खोटी माहिती, अफवा, द्वेषपूर्ण भाष्य, ट्रोल संस्कृती आणि आभासी प्रतिष्ठेची स्पर्धा यांमुळे सामाजिक मूल्यांवर आघात होत आहे. सत्य, संवादशीलता, संयम आणि परस्पर आदर यांसारखी मूल्ये दुर्बल होत चालली आहेत. यावरील उपाय म्हणजे, "प्रत्येक माणूस सुजाण, सुशिक्षित आणि सुसंस्कृत हवा. प्रत्येकाच्या नीतीप्रेरणा प्रबुद्ध अन जागृत हव्यात. म्हणजे आपोआपच असा समाज निर्माण होऊ शकेल. त्यामुळे आदर्श समाज जीवन निर्माण करण्यासाठी आदर्श माणूस घडविणे क्रमप्राप्त ठरते. अशा माणसांच्या व्यक्तिगत व सामूहिक जीवनाचे नियमन त्यांनी स्वतः घालून दिलेल्या नियमनातून त्यांच्याकडून होत असते. प्रबुद्ध माणसांच्या समाजाच्या नियंत्रणास बंधनकारक नियमांची गरज नसून तो आंतरप्रवाही प्रेरणांतून नियंत्रित होत असतो." समाज माध्यमांवरील त्वरित प्रतिक्रिया आणि भावनिक उद्रेक विवेकशील विचारांना मारक ठरत आहेत. 'लाइक्स' आणि 'फॉलोअर्स' यांना मिळणारे अतिरेकी महत्त्व आत्मकेंद्री वृत्तीला खतपाणी घालते. याशिवाय खासगीपणा, नैतिकता आणि जबाबदारी यांसंबंधी गंभीर प्रश्न निर्माण झाले आहेत. वैयक्तिक आयुष्य सार्वजनिक प्रदर्शनात बदलणे, मुला-मुलींच्या मानसिक आरोग्यावर होणारे परिणाम आणि व्यसनाधीनतेसारखी लक्षणे समाजासाठी चिंताजनक आहेत. त्यामुळे समाज माध्यमांचा वापर मूल्याधिष्ठित आणि विवेकपूर्ण असणे अत्यावश्यक आहे. समाज माध्यमे ही स्वतः चांगली किंवा वाईट नसून ती वापरणाऱ्या माणसाच्या मूल्यदृष्टीवर त्यांचा परिणाम अवलंबून असतो. शिक्षणसंस्था, कुटुंब आणि समाज यांनी डिजिटल साक्षरता, माध्यम साक्षरता आणि मूल्यशिक्षण यांवर भर देणे गरजेचे आहे. समाज माध्यमांचा सकारात्मक, सृजनशील आणि समाजहितकारी वापर केल्यास ती सामाजिक मूल्यांचे संवर्धन करणारी परिवर्तनाची शक्ती ठरू शकतात.

सामाजिक परिवर्तनात समाज माध्यमांची भूमिका

आधुनिक काळात समाज माध्यमे ही सामाजिक परिवर्तनाची एक प्रभावी आणि गतिमान शक्ती बनली आहेत. माहिती तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे निर्माण झालेल्या फेसबुक, व्हॉट्सअप, एक्स (ट्विटर), इन्स्टाग्राम, यूट्यूब यांसारख्या समाज माध्यमांनी मानवी संवादाची

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

व्याप्ती बदलून टाकली आहे. पूर्वी समाजपरिवर्तनासाठी सभा, पत्रके, वृत्तपत्रे किंवा चळवळींची दीर्घ प्रक्रिया आवश्यक होती; आज मात्र एका क्लिकवर विचार, भावना आणि आंदोलन जगभर पोहोचू शकते. समाज माध्यमांची सर्वात महत्त्वाची भूमिका म्हणजे लोकशाहीकरण. समाजातील सामान्य नागरिकालाही आपले मत मांडण्याचा, प्रश्न उपस्थित करण्याचा आणि अन्यायाविरुद्ध आवाज उठवण्याचा मंच मिळाला आहे. स्त्रीहक्क, दलित प्रश्न, आदिवासी हक्क, पर्यावरण संरक्षण, भ्रष्टाचारविरोधी लढे अशा अनेक सामाजिक विषयांना समाज माध्यमांमुळे व्यापक प्रसिद्धी व पाठबळ मिळाले. त्यामुळे समता, न्याय आणि अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य या मूल्यांना नवे बळ प्राप्त झाले. जनजागृती हे समाज माध्यमांचे आणखी एक महत्त्वाचे कार्य आहे. आरोग्य, शिक्षण, स्वच्छता, मतदान, कायदे आणि सामाजिक योजना याबाबतची माहिती वेगाने लोकांपर्यंत पोहोचते. आपत्तीच्या काळात मदतकार्यांचे समन्वय, रक्तदानाचे आवाहन, हरवलेल्या व्यक्तींचा शोध यांसारख्या उपक्रमांत समाज माध्यमे समाजाला एकत्र आणतात. यामुळे सामाजिक सहभाग आणि बांधिलकीची भावना वाढीस लागते. समाज माध्यमांमुळे सामाजिक चळवळींचे स्वरूपही बदलले आहे. नेतृत्वकेंद्रित चळवळींपेक्षा सहभागी आणि विकेंद्रित आंदोलनांना चालना मिळाली आहे. 'ऑनलाइन' चर्चेपासून 'ऑफलाइन' कृतीकडे जाण्याची प्रक्रिया जलद झाली आहे. तरुण पिढी सामाजिक प्रश्नांकडे अधिक सजगतेने पाहू लागली आहे, ही परिवर्तनाची सकारात्मक खूण मानता येईल. मात्र समाज माध्यमांची भूमिका केवळ सकारात्मक नाही. खोटी माहिती, अफवा, द्वेषमूलक भाष्य, ध्रुवीकरण आणि ट्रोल संस्कृती यांमुळे समाजात तणाव वाढतो. भावनिक आवेशात दिले जाणारे प्रतिसाद विवेकशील चर्चेला बाधा आणतात. त्यामुळे सामाजिक परिवर्तनाची दिशा कधी कधी नकारात्मकही होऊ शकते. तसेच आभासी लोकप्रियतेची स्पर्धा व्यक्तिकेंद्रीपणा वाढवते आणि मूल्यांचा ऱ्हास घडवते. म्हणूनच समाज माध्यमांचा वापर जबाबदारीने होणे आवश्यक आहे. माध्यम साक्षरता, डिजिटल शिस्त आणि मूल्याधिष्ठित विचारांची जोड मिळाल्यास समाज माध्यमे परिवर्तनाचे सशक्त साधन ठरू शकतात. समाज माध्यमे ही केवळ संवादाची नव्हे, तर सामाजिक जाणीव जागवणारी, प्रश्न विचारणारी आणि परिवर्तन घडवणारी शक्ती आहेत. योग्य दिशेने वापर केल्यास ती समाजाला अधिक समतावादी, जागरूक आणि लोकशाही मूल्यांनी समृद्ध बनवू शकतात.

संदर्भ:

1. साने गुरुजी, कला म्हणजे काय ?, संपूर्ण साने गुरुजी : खंड चाळीस, वरदा प्रकाशन, पुणे, पहिली आवृत्ती, जाने. २०११, पृ. ५६, ५७.
2. प्रा. प. रा. आर्डे, लढे विवेकवादाचे, मधुश्री प्रकाशन, पुणे, प्रथम आवृत्ती, ऑक्टोबर २०२२, पृ. १२.
3. डॉ. पुरुषोत्तम जुन्ने, डॉ. मारोती तेगमपुरे (संपा.), शिक्षण: प्रश्न अनेक - उत्तर एक, हरिती पब्लिकेशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, जून २०२५, पृ. १९०.
4. अशोक चौसाळकर, भारतीय राष्ट्रवादाचा मागोवा, द युनिक फाऊंडेशन, पुणे, पहिली आवृत्ती, जानेवारी २०२४, पृ. २१.
5. स. रा. गाडगीळ, लोकायत, लोकवाङ्मय गृह, मुंबई, पाचवी आवृत्ती, जानेवारी २०१३, पृ. १८.
6. सुभाषचंद्र भेलके, चिंतनमुद्रा, मैत्री प्रकाशन, लातूर, प्रथमावृत्ती, जून २०१९, पृ. १३५.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

भारतीय निर्वाचन आयोग आणि निवडणूक सुधारणा)Election Commission and Election Reforms)

डॉ. संजय गायकवाड
सहयोगी प्राध्यापक व संशोधन मार्गदर्शक, राज्यशास्त्र विभागप्रमुख श्री. योगानंद स्वामी महाविद्यालय, वसमत जि. नांदेड
Email: gaikwadsanjay73@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180110
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 34-37
January 2026
Submitted: 11 Dec. 2025
Revised: 21 Dec. 2025
Accepted: 11 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश:

भारत ही जगातील सर्वात मोठी लोकशाही असून, निवडणूक प्रक्रिया ही लोकशाहीच्या यशासाठी अत्यंत महत्त्वाची मानली जाते. नागरिकांना निर्भीडपणे मतदानाचा अधिकार बजावता यावा यासाठी भारतीय राज्यघटनेने स्वतंत्र आणि घटनात्मक दर्जा असलेला भारतीय निर्वाचन आयोग स्थापन केला आहे. या संशोधन लेखात भारतीय लोकशाहीतील निवडणूक प्रक्रिया, निर्वाचन आयोगाची रचना, अधिकार व कार्ये तसेच निवडणूक सुधारणांचा सविस्तर अभ्यास करण्यात आला आहे. बदलत्या सामाजिक-राजकीय परिस्थितीनुसार निवडणूक प्रक्रियेत पारदर्शकता, निष्पक्षता आणि कार्यक्षमता वाढवण्यासाठी विविध सुधारणा राबविण्यात आल्या आहेत. प्रचार कालावधीतील बदल, अनामत रकमेत वाढ, सूचक-अनुमोदकांच्या संख्येत वाढ, उमेदवारांच्या अपात्रतेच्या अटी, निवडणूक खर्चाची मर्यादा, इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांद्वारे प्रचार, उमेदवारांच्या संपत्ती व गुन्हेगारी पार्श्वभूमीचे जाहीर प्रकटीकरण यांसारख्या सुधारणांनी निवडणूक व्यवस्थेत शिस्त आणि विश्वासार्हता निर्माण केली आहे. तसेच सर्वोच्च न्यायालय व निर्वाचन आयोग यांच्या हस्तक्षेपामुळे लोकशाही मूल्यांचे संरक्षण झाले आहे. निष्कर्षतः भारतीय निर्वाचन आयोगाने वेळोवेळी महत्त्वपूर्ण आणि स्तुत्य निवडणूक सुधारणा घडवून आणून भारतीय लोकशाही अधिक सशक्त, पारदर्शक आणि विश्वासार्ह बनविण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावलेली आहे.

मुख्यशब्द : *भारतीय निर्वाचन आयोग, निवडणूक सुधारणा, भारतीय लोकशाही, निवडणूक प्रक्रिया, घटनात्मक अधिकार, पारदर्शकता, निष्पक्ष निवडणुका, मताधिकार*

प्रस्तावना

जगातील सर्वात मोठी लोकशाही असलेल्या भारत देशात नागरिकांना प्राप्त झालेला मतदानाचा अधिकार निर्भीडपणे बजावता येणे लोकशाहीच्या पारदर्शकतेसाठी आवश्यकत ठरत असते. त्यानुसार राज्यघटनेच्या कलम १९ नुसार अभिव्यक्ती व मतस्वातंत्र्याचा अधिकार भारतीय नागरिकांना प्राप्त झालेला आहे. स्त्री, पुरूष, धर्म जात, पंथ असा कोणताही भेदभाव यात मान्य केलेला नाही. लोकशाहीमध्ये मतदानाच्या अधिकाराचा वापर नागरिकांना स्वतःच्या मतानुसार करता आला पाहिजे. या सर्व पार्श्वभूमीवरच स्वतंत्र निर्वाचन आयोगाची निर्मिती केली आहे. निवडणुका खेळीमेळीच्या वातावरणात होणे आवश्यक असते. निवडणुका जितक्या चांगल्या व खेळीमेळीच्या वातावरणात होतील तितकी लोकशाही यशस्वी होते. योग्य प्रतिनिधी निवडून येऊ शकतात. जनतेकडून योग्य आणि कार्यक्षम व्यक्तींची निवड व्हावी यासाठी प्रौढ मताधिकार, प्रादेशिक प्रतिनिधित्व, विशिष्ट मतदारसंघ, प्रमाणशीर प्रतिनिधीत्व इत्यादी गोष्टींचा स्वीकार भारताने केलेला आहे. प्रतिनिधी निवडण्याच्या अधिकारावरून भारतीय जनता सार्वभौम असल्याचे स्पष्ट होते. लोकशाहीत नागरिकांचा सक्रिय सहभाग महत्त्वाचा असतो.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
डॉ. संजय गायकवाड, सहयोगी प्राध्यापक व संशोधन मार्गदर्शक, राज्यशास्त्र विभागप्रमुख श्री. योगानंद स्वामी महाविद्यालय, वसमत जि. नांदेड

How to cite this article:
गायकवाड, . संजय . (2026). भारतीय निर्वाचन आयोग आणि निवडणूक सुधारणा (Election Commission and Election Reforms). Journal of Research & Development, 18(1(II)), 34–37.
https://doi.org/10.5281/zenodo.18439204

Quick Response Code:

Website:
https://jrdrvb.org/

DOI:
10.5281/zenodo.18439204

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

त्यांच्या सहकार्य व संमतीवरच देशाचा राज्यकारभार चालतो. विशिष्ट कालावधीनंतर होणाऱ्या निवडणुकीमुळे देशात कोणत्याही एका गटाचे अथवा पक्षाचे वर्चस्व निर्माण होऊन हुकूमशाही निर्माण होण्याचा धोका नसतो. त्यामुळे लोकशाही असलेल्या भारतात निवडणुकीला अतिशय महत्त्व प्राप्त झाले आहे. या शोध निबंधात भारतीय लोकशाहीतील निवडणूक प्रक्रिया आणि निर्वाचन आयोगाची रचना, कार्ये व निवडणुकीतील सुधारणा याचा विचार केला आहे. इतर देशांच्या घटनांचा विचार केला असता निवडणुकांबाबतच्या तरतुदीचा समावेश त्या देशांच्या घटनांमध्ये करण्यात आल्याचे क्वचितच आढळून येते. बहुतेक देशांनी ही कामगिरी कायदेमंडळावरच सोपविलेली आहे. भारताच्या घटनेमध्ये निवडणुकीसंबंधीच्या विवेचनासाठी पूर्ण एक भाग खर्च करण्यात आलेला आहे. घटनेच्या पंधराव्या (१५) भागात कलम ३२४ ते ३२९ यात निवडणुकीबाबतचा तपशील दिला आहे. तद्वतच घटनेमध्ये निवडणूक सुधारणा या संदर्भात काही मूलभूत महत्त्वाच्या अशा तरतुदी अंतर्भूत करण्यात आलेल्या आहेत.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत संशोधनासाठी परिचयात्मक व विश्लेषणात्मक पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला असून माहिती संकलनासाठी अधिक - अधिक दुय्यम स्त्रोतांचा उपयोग करण्यात आला आहे.

संशोधन समस्या:

- भारतातील निवडणूक प्रक्रिया जबाबदार व पारदर्शक आहे काय?
- निर्वाचन आयोगाला स्वतंत्रपणे घटनात्मक अधिकार प्राप्त झाले आहेत काय?
- निर्वाचन आयोगाकडून सातत्याने निवडणूक सुधारणा केल्या जातात काय?

संशोधनाची उद्दिष्टे:

- भारतातील निवडणूक प्रक्रियेची माहिती जाणून घेणे.
- निर्वाचन आयोगाचे अधिकार व कार्य यांचे अध्ययन करणे.
- निर्वाचन आयोगाने केलेल्या महत्त्वपूर्ण सुधारणाचा शोध घेणे.

संशोधनाची गृहीतकृत्ये:

- भारतातील निवडणूक प्रक्रिया पारदर्शकपणे राबविली जाते.
- निर्वाचन आयोगाला स्वतंत्रपणे घटनात्मक अधिकार प्राप्त झाले आहेत.
- निर्वाचन आयोगाने वेळोवेळी महत्त्वपूर्ण सुधारणा घडवून आणल्या आहेत.

भारतातील निर्वाचन सुधारणा)Electoral Reform In India)

निवडणूक सुरळीपणे व निःपक्षपातीपणे पार पाडणे ही जबाबदारी निवडणूक आयोगाची आहे. बदलत्या परिस्थितीनुसार व गरजा लक्षात घेऊन निर्वाचन सुधारणा करणे आवश्यक असते. यादृष्टीने निवडणूक आयोग सतत त्याबाबतीत संशोधन करून त्यात आवश्यक ते बदल घडवून आणण्याचा प्रयत्न करीत असते. निवडणुकीतील गुन्हेगारांचे वाढते प्रमाण, निवडणुकीतील गैरप्रकार, निवडणुकीसाठी लागणारा कालावधी, खर्च केला जाणारा पैसा, अधिकारांचा केला जाणारा गैरवापर, अपक्षांची वाढती संख्या, मतदारांची उदासीनता, मतमोजणीला लागणारा विलंब आदी बाबी विचारात घेऊन त्यादृष्टीने सुधारणा करण्याचे प्रयत्न झाले आहेत. निर्वाचन सुधारणेची प्रक्रिया ही गतिमान असून त्यात सातत्याने बदल होत असतात. ही सतत चालणारी प्रक्रिया आहे. त्यामुळे १९५२ च्या पहिल्या सार्वत्रिक निवडणुकीपासून ते आजजागायत यात अनेक सुधारणा झाल्या आहेत. त्यातील कांही सुधारणांचा उल्लेख या शोध निबंधाच्या माध्यमातून करण्यात आला आहे.

१) प्रचाराचा कालावधी :

पूर्वी उमेदवाराला प्रचारासाठी मोठा कालावधी दिला जात असे. १९५२ च्या सार्वत्रिक निवडणुकीत ११९ दिवसाचा कालावधी लागला. यात होणारा वेळेचा अपव्यय विचारात घेऊन त्यात वारंवार दुरुस्त्या केल्या गेल्या. १९९६ पासून तो उमेदवारी अर्ज मागे घेण्याच्या दिवसापासून ते मतदानाच्या कालावधी २० ऐवजी १४ दिवसांचा करण्यात आला आहे.

२) अनामत रकमेत वाढ :-

उमेदवाराला निवडणुकीसाठी अर्ज भरतांना अनामत रक्कम शासनाकडे जमा करावी लागले. ही रक्कम सुरुवातीला फारच कमी होती. अनामत किंमत कमी असल्याने कुणीही राजकीय खेळी म्हणून अर्ज सादर करीत असे. यावर बंधन असावे, म्हणून लोकसभा सदस्याची अनामत रक्कम ५०० वरून १०,०००/- रुपये करण्यात आली आहे. तर विधानसभा सदस्यांची ५०००/- रुपये करण्यात आली. राष्ट्रपती व उपराष्ट्रपती यांच्या निवडणुकीसाठी अनामत रक्कम २५०० वरून १५००० एवढी वाढविण्यात आली.

३) सूचकांच्या संख्येत वाढ :-

लोकशाहीतील नागरिकांना विशिष्ट वयोमर्यादा पूर्ण केल्यास निवडणुकीला उभा राहण्याचा अधिकार आहे. त्यांना सूचक आणि अनुमोदक अशा दोनच व्यक्तीची आवश्यकता असे. यात सुधारणा करण्यात आली. राष्ट्रीय किंवा प्रादेशिक पक्षांची मान्यता नसलेल्या उमेदवाराच्या अर्जावर त्याच मतदारसंघातील दहा मतदारांची सूचक म्हणून स्वाक्षरी असणे आवश्यक आहे. १९९७ मध्ये राष्ट्रपतिपदासाठीच्या सूचकाची संख्या १० वरून ५० वर उपराष्ट्रपतिपदासाठी ५ वरून २० अशी वाढविण्यात आली.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

४) अपात्रताविषयक अटी :

राष्ट्रध्वज, राष्ट्रगीत व संविधान या तीन राष्ट्रीय प्रतीकांचा अवमान केल्यामुळे न्यायालयाने दंडित केलेली व्यक्ती लोकसभा व विधानसभेच्या निवडणुकीस अपात्र ठरते.

५) उमेदवारांच्या नावाचा क्रम :

प्रत्येक मतदारसंघातील मतदाराची यादी तयार करताना त्यांच्या पक्षीय स्तरानुसार व नावाच्या आद्याक्षरानुसार नावाचा क्रम ठरविण्याबाबत सुधारणा करण्यात आली. यात क्रमशः)अ) मान्यताप्राप्त राष्ट्रीय पक्ष)ब) मान्यताप्राप्त प्रादेशिक पक्ष)क) बिगर मान्यताप्राप्त परंतु नोंदणीकृत पक्ष)ड) अपक्ष या क्रमाने उमेदवाराची यादी उमेदवारांच्या मुळाक्षरावरून तयार केली जाते.

६) उमेदवाराच्या मृत्यूमुळे निवडणूक स्थगिती अमान्य :-

संसदेच्या या सुधारणेनुसार राष्ट्रीय किंवा प्रादेशिक पक्षाच्या उमेदवाराचा मृत्यू झाल्यास निवडणूक आयोग त्या पक्षाला ७ दिवसांत नवीन उमेदवाराचे नाव देण्याबाबतचा पर्याय देऊ शकतात. मात्र अपक्ष उमेदवाराचा मृत्यू झाल्यास तेथील निवडणूक स्थगित केली जात नाही.

७) उमेदवारी अर्जाबाबत बंधने :-

एकाच व्यक्तीला लोकसभा किंवा विधानसभा निवडणूक प्रसंगी एका वेळी दोन मतदार संघात उमेदवारी अर्ज दाखल करता येतात. मात्र दोनपेक्षा अधिक मतदारसंघात अर्ज दाखल करता येणार नाही अशी सुधारणा संसदेने केली आहे.

८) नागरिकांच्या शस्त्र बाळगण्यावर बंदी :-

निवडणुकीच्या काळात मतदान केंद्रे व मतदान केंद्रांच्या परिसरात कायदा आणि सुव्यवस्थेच्या दृष्टीने पोलिस दलाला शस्त्रास्त्र बाळगता येतात. मात्र सामान्य नागरिकांना ते बाळगता येणार नाही अशी सुधारणा करण्यात आली. जर कोणी बागळगल्यास त्याला गुन्हेगार समजून शिक्षा दिली जाते. मात्र निर्वाचित प्रतिनिधीचा कालावधी एक वर्षाच्या मुदतीपेक्षा कमी असेल अथवा त्या मतदारसंघात निवडणूक घेणे अशक्य असल्यास केंद्र सरकारशी चर्चा करून निवडणूक आयोगाने प्रमाणित केल्यास पोटनिवडणूक घेतली जात नाही. २००३ मध्ये सशस्त्र सेनेचे सेवा मतदार आणि आर्मी ॲक्टच्या मतदारांनी आपले प्रतिनिधी नेमून त्या संबंधीची लेखी माहिती मतदारसंघाच्या निटर्निंग अधिकाऱ्याला देणे आवश्यक असते. उपराष्ट्रपती पदाच्या निवडणूकविषयक नियमात दुरुस्ती करण्यात येऊन सूचकांची व अनुमोदकांची संख्या १० वरून ५ जून १९९७ च्या अध्यादेशानुसार राष्ट्रपती व इतर ५० करण्यात आली.

१५) कर्मचाऱ्यांचे निवडणूक कार्य :-

१९९८ मध्ये करण्यात आलेल्या तरतुदीनुसार निवडणूक हे राष्ट्रीय कार्य असल्याने शासकीय कर्मचाऱ्यांप्रमाणे राष्ट्रीय बँक, विद्यापीठांतील शिक्षक शासकीय अनुदान प्राप्त अन्य संस्था येथील कर्मचाऱ्यांना निवडणूक कार्य करणे अनिवार्य करण्यात आले.

१६) मतदार याद्या मोफत :-

२००३ मध्ये अशी तरतूद करण्यात आली की, लोकसभा व विधानसभेच्या निवडणुकीसाठी मान्यताप्राप्त राजकीय पक्षांच्या उमेदवारांना सरकारने मतदार याद्यांच्या प्रती मोफत पुरविल्या पाहिजेत.

१७) पक्षांच्या वर्गणी बाबत :-

२००३ मधील तरतुदीनुसार, राजकीय पक्षांना कोणत्याही व्यक्तीकडून किंवा कंपनीकडून (सरकारी कंपनी वगळता) कितीही रक्कम वर्गणी म्हणून स्वीकारण्याची संमती देण्यात आली. रू. २०,००० पेक्षा अधिक वर्गणीची सूचना निवडणूक आयोगाला देणे गरजेचे असते. जेणे करून आयकर सूट प्राप्त करता येईल. तसेच अशी वर्गणी देणाऱ्या व्यक्ती व कंपन्यांनाही आयकर सूट प्राप्त होते.

१८) इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांद्वारे प्रचार :-

२००३ च्या तरतुदीअन्वये, निवडणूक आयोगाने मान्यताप्राप्त राजकीय पक्षांना इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांवर प्रचारासाठी समन्यायी)Equitable) कालावधी उपलब्ध करून देणे असेल. हा कालावधी राजकीय पक्षांच्या मागील कामगिरीनुसार ठरविला जाईल.

१९) निवडणूक खर्चात वाढ :-

२०१४ मध्ये केंद्र सरकारने लोकसभा व विधानसभेच्या निवडणूक लढविण्यासाठीच्या खर्चात वाढ केली. लोकसभेच्या निवडणुकीत मोठ्या राज्यांसाठी ७० लाख तर लहान राज्ये अथवा केंद्रशासित प्रदेशांसाठी ५४ लाखांची मर्यादा निश्चित करण्यात आली. त्याचप्रमाणे विधानसभा निवडणुकीत मोठ्या राज्यांसाठी २८ लाखांची मर्यादा निश्चित करण्यात आली. यात राजकीय पक्षांच्या प्रचारकांनी प्रचारादरम्यान केलेला प्रवास खर्चाचा समावेश नसतो.

२०) चुकीच्या माहितीची शिक्षा :

चुकीची माहिती भरणाऱ्या उमेदवाराची निवडणूक रद्द करून त्याला पाच वर्षाच्या कारावासाची अथवा दंडाची अथवा दोन्ही शिक्षांची तरतूद करण्यात आली. उमेदवारांची गुन्हे, संपत्ती घोषित २००३ मध्ये निवडणूक आयोगाने संसद व राज्य विधानमंडळाच्या निवडणुकीस उभे राहणाऱ्या प्रत्येक उमेदवारास नामांकनपत्रावर पुढील माहिती घोषित करण्याचा आदेश काढला :

)१) उमेदवारास पूर्वी केव्हाही एखाद्या फौजदारी गुन्ह्यासाठी दोषी घोषित करण्यात आले आहे का किंवा दोषमुक्त घोषित करण्यात आले आहे का? त्याल/तिला अटक किंवा दंड करण्यात आलेला आहे का?

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

)२) नामांकन पत्र भरण्याच्या सहा महिने आधी उमेदवारांवर असा कोणत्याही प्रलंबित खटला चालू आहे का ज्याची सजा दोन किंवा अधिक वर्षांच्या कारावासाची आहे? असे असल्यास त्याचा तपशील.

)३) उमेदवार, त्याची/तिचा पत्नी/पती व आश्रित यांची मालमत्ता (स्थावर, जंगम, बँक जमा इत्यादी)

)४) उमेदवाराची देयता, विशेषत: एखाद्या सार्वजनिक वित्तीय संस्था किंवा सरकारप्रती असलेली देयता.

)५) उमेदवाराची शैक्षणिक अर्हता किंवा शपथपत्रामध्ये अशा कोणत्याही प्रकारची माहिती देणे, हा एक निवडणूक गुन्हा असून त्यासाठी सहा महिन्याचा तुरुंगवास किंवा दंड किंवा दोन्ही अशी सजा आहे.

सारांश :

निवडणूक आयोगाच्या आदेशाबाबत सरकारची प्रतिक्रिया फारशी अनुकूल नसलेली पुढील बाबींवरून पाहावयास मिळते. संसदेत या तरतुदींच्या संभाव्य गैरवापराबाबत भीती व्यक्त झाली आणि निवडणूक आयोगाच्या मार्गदर्शक सूचनांपेक्षा मार्गदर्शक ठरणाऱ्या कायद्याचे विधेयक मांडले गेले. त्यात उमेदवारी अर्ज भरताना उमेदवारांनी द्यावयाच्या उत्पन्नाची साने शैक्षणिक गुणवत्तेचा तपशील देणे असलेल्या रकमेचा पतशील याबाबतच्या तरतुदी नव्हत्या. या विधेयकात अशी तरतूद करण्यात आली होती की, ज्या उमेदवाराच्या विरुद्ध दोन स्वतंत्र कारवाया गंभीर स्वरूपांच्या गुन्ह्यासाठी सुरु असतील आणि न्यायालयाने त्याबाबतचा आरोप उमेदवारी अर्ज भरण्याचा सहा महिने आधी केलेल्या असल्यास त्या उमेदवारास अपात्र ठरविण्यात यावे. दोन वर्षापेक्षा जास्त कारावासाची शिक्षा असलेल्या उमेदवारावर न्यायालयाने आरोप केल्यास व ते प्रकरण न्यायालयात थकीत असल्यास त्याची माहिती उमेदवाराने द्यावी अशीही तरतूद त्यात होती. वास्तविक पाहता, सर्वोच्च न्यायालयाच्या आदेशानुसार या तरतुदी अगदीच नाममात्र होत्या. या कालावधीत संसदेने विधेयक संमतीसाठी घेतलेला वेळ बरेच काही सांगून जाणारा होता. तरतुदींमध्ये संदिग्धता होती. निवडून आल्यावर उमेदवाराची पात्रता ठरविण्याबाबतची तरतूद अयोग्य होती. निवडणूक सुधारणांच्या बाबतीत सर्वोच्च न्यायालयाचे दिलेला संयुक्त सभेत २१ राजकीय पक्षांनी निवडणूक आयोगाने काढलेले मार्गदर्शक आदेश एकमताने नाकारले. राजकीय पक्षांमध्ये निर्माण झालेले हे ऐक्य आश्चर्यकारक होते. परंतु संसदेने मंजूर केलेले निवडणूक सुधारणा विधेयक सर्वोच्च न्यायालयासने रद्द केले. त्यामुळे सध्या निवडणूक आयोगाचे मार्गदर्शक आदेशच अमलात आहेत. याची सुरुवात २००४ च्या सार्वत्रिक निवडणुकीपासून झाली.

निष्कर्ष :

१. भारतीय निर्वाचन आयोगाला स्वतंत्र घटनात्मक दर्जा प्राप्त झाला आहे.

२. भारतातील निवडणूक प्रक्रिया ही स्वतंत्र, पारदर्शक आणि भयमुक्त पद्धतीने राबवली जाते.

३. भारतीय निर्वाचन आयोगाने वेळोवेळी स्तुत्य अशा सुधारणा घडून आणल्या आहेत.

४. लोकशाही शासन व्यवस्थेत निर्वाचन आयोगाची भूमिका महत्त्वपूर्ण ठरलेली आहे.

संदर्भ :

1. Basu Durga Das, Introduction to the Constitution of the Inehage Delhi Prentice-Hall of India Parbhani.
2. Johari J. C., (1970) Indian Political System, Anmol Publications Pvt. Ltd. New Delhi.
3. R. Kothari, Politics In India, Delhi Orient Longmans.
4. S. Kothari, (1993) Social Movement and the Redefinition of Democracy, Boulder, Colorado West view Press.
5. J. Borwn, (1992) Basic Documents of Human Rights, 2nd Edn, Oxford, The Clarendom Pess.
6. Ged S. R., (2007) Right to Information and Good Governance Deep and Deep Publication Pvt. Ltd. New Delhi.
7. Phadke Y. D. & S. Shrinivas, The Indian Constitution Himalayan Publishing co, Girgaon.
8. श्रीराम माहेश्वरी,)२००३(अखिल भारतीय सेवाएँ पंचशील प्रकाशन, जयपुर.
9. श्रीराम माहेश्वरी, भारतीय प्रशासन, (मराठी) अनुवाद, साधना कुलकर्णी ओरिएंट लाँगमन प्रा. लि. मुंबई.
10. भा. ल. भोळे, भारतीय राज्यव्यवस्था, पिंपळापुरे पब्लिशर्स, नागपूर.
11. बी. टी. देशमुख, भारतीय संविधान, पिंपळापुरे पब्लिशर्स, नागपूर.
12. भालबा विभुते, भारताचे संविधान, मनोविकास प्रकाशन, मुंबई.
13. एस. जी. देवगावकर, भारतीय राजकीय व्यवस्था, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
14. अलका देशमुख, भारतीय शासन आणि राजकारण, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
15. पा. श्री. धारे, भारतीय प्रशासन, महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथ निर्मिती मंडळ, पुणे.
16. शुभांगी राठी, (२०१४) भारताची राज्यघटना, अथर्व पब्लिकेशन्स, जळगाव.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

हवामान बदल आणि समाजावरील परिणाम Climate Change and Its Impact on Society

प्रा.पवळे प्रकाश नामदेवराव
सहा.प्राध्यापक समाजशास्त्र विभाग, बी रघुनाथ कॉलेज परभणी

Manuscript ID:
JRD -2026-180111
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 38-40
January 2026
Submitted: 11 Dec. 2025
Revised: 21 Dec. 2025
Accepted: 11 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

गोषवारा

हवामान बदल हा 21व्या शतकातील सर्वात मूलभूत जागतिक प्रश्न मानला जातो. औद्योगिकीकरणाच्या प्रक्रिये नंतर वातावरणातील हरितगृह वायूंची वाढ, पृथ्वीचे तापमान वाढणे, पर्जन्यमानातील अनियमितता, नैसर्गिक आपत्तीची तीव्रता व वारंवारता वाढणे या स्वरूपात हवामान बदलाचे परिणाम समाजशास्त्रीय दृष्टीने अधिक गंभीर ठरू लागले आहेत. या संशोधनाचा उद्देश हवामान बदलामुळे सामाजिक संरचनेवर, आर्थिक असमानतेवर, आरोग्य-संकटांवर, स्थलांतरावर, लिंग-संबंधांवर, कृषी उत्पादनावर आणि पर्यावरणीय न्यायावर होणाऱ्या परिणामांचे विश्लेषण करणे हा आहे. यामध्ये गुणात्मक (Qualitative) सामाजिक संशोधनाच्या आधारे विविध राष्ट्रीय-अंतरराष्ट्रीय अहवाल, आकडेवारी, संशोधन निबंध व केस स्टडींच्या आधारे निष्कर्ष मांडण्यात आले आहेत. अध्ययनात निदर्शनास येते की हवामान बदलाचा सर्वाधिक परिणाम गरीब, वंचित, ग्रामीण व किनारपट्टीवरील समाजघटकांवर होतो. पर्यावरणीय धोरणे, शाश्वत विकास आणि सामाजिक न्याय यांचा संतुलित अभ्यास हवामान बदलावर मात करण्यासाठी अत्यावश्यक आहे.

मुख्यशब्द: *हवामान बदल, सामाजिक परिणाम, पर्यावरणीय समाजशास्त्र, सामाजिक असमानता, कृषी व अन्नसुरक्षा, आरोग्य व स्थलांतर, पर्यावरणीय न्याय, शाश्वत विकास*

प्रस्तावना (Introduction)

हवामान बदल ही केवळ पर्यावरणीय समस्या नसून ती सामाजिक, आर्थिक, राजकीय व सांस्कृतिक संरचनांशी गुंतलेली बहुआयामी समस्या आहे. समाजशास्त्र हवामान बदलाला समाजाच्या परस्परसंबंधित संरचना आणि प्रक्रियांमधील एक व्यवस्थित परिवर्तन म्हणून पाहते. जागतिक तापमानवाढ, हिमनद्या वितळणे, समुद्रसपाटी वाढणे, दुष्काळ, अतिवृष्टी, पूर, चक्रीवादळे, जंगलातील आगी अशा घटनांचा समाजाच्या दैनंदिन जीवनावर, रोजगारावर, संसाधनांवर आणि जीवनमानावर व्यापक परिणाम होत आहे.जागतिक स्तरावर IPCC (Intergovernmental Panel on Climate Change) आणि UNEP (United Nations Environment Programme) यांनी केलेल्या संशोधनात हवामान बदलाचा मानवी समाजावर गंभीर परिणाम होणार असल्याचे नमूद केले आहे. भारतासारख्या कृषिप्रधान आणि विविध भौगोलिक परिस्थिती असलेल्या देशात हवामान बदलाचे परिणाम अधिक तीव्रतेने जाणवू लागले आहेत.

संशोधनाचे उद्दिष्टे (Objectives of Research)

या संशोधन पेपरची प्रमुख उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे:

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
प्रा.पवळे प्रकाश नामदेवराव, सहा.प्राध्यापक समाजशास्त्र विभाग, बी रघुनाथ कॉलेज परभणी

How to cite this article:
पवळे, . प्रकाश . नामदेवराव . (2026). हवामान बदल आणि समाजावरील परिणाम Climate Change and Its Impact on Society. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 38–40.
https://doi.org/10.5281/zenodo.18439244

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18439244
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

- हवामान बदलाची समाजशास्त्रीय संकल्पना व कारणे स्पष्ट करणे.
- हवामान बदलाचा ग्रामीण, शहरी, गरीब व वंचित समाजघटकांवर होणारा परिणाम विश्लेषित करणे.

गृहितके (Hypothesis)

1. हवामान बदल आणि सामाजिक असमानता यांचा परस्परसंबंध अभ्यासणे.
2. हवामान बदलामुळे आरोग्य, स्थलांतर, रोजगार, कृषी व पाणी व्यवस्थेवर होणारे परिणाम स्पष्ट करणे.
3. हवामान बदलाशी लढण्यासाठी आवश्यक सामाजिक धोरणे व उपाययोजना सुचवणे

संशोधन पद्धती (Research Methodology).

या अध्ययनात गुणात्मक पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला आहे.दस्तऐवजीकरण विश्लेषणः IPCC Reports, UNEP अहवाल, भारत सरकारचे हवामान बदल अहवालद्वयोत्तर (Secondary) स्त्रोतः संशोधन लेख, पुस्तके, केस-स्टडीसमाजशास्त्रीय सिद्धांतांचा वापरः पर्यावरणीय समाजशास्त्र (Environmental Sociology), संघर्ष सिद्धांत, शाश्वत विकास सिद्धांतया आधारावर हवामान बदलाचे सामाजिक परिणामांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे.

चर्चा (Discussion)

1. हवामान बदलाचे सामाजिक स्वरूप (Sociological Nature of Climate Change) समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून हवामान बदल ही मानव-प्रकृती संबंधातील असमतोलाची परिणती आहे. औद्योगिकीकरण, अति-शहरीकरण, उपभोक्तावाद (Consumerism), संसाधनांचे असमान वितरण आणि भांडवलवादी उत्पादनपद्धती यामुळे हवामान बदलाची तीव्रता वाढते. Anthony Giddens यांच्या दृष्टिकोनानुसार हवामान बदल ही "ग्लोबल रिस्क" श्रेणीतील समस्या असून तिचा परिणाम राष्ट्रांच्या सीमा मानत नाही.
2. हवामान बदल आणि कृषी क्षेत्र (Impact on Agriculture) भारतामध्ये 55% लोकसंख्या शेतीवर अवलंबून असल्याने हवामान बदलाचे परिणाम अधिक गंभीर होतात.पर्जन्यमानातील अनियमितता दुष्काळ व अतिवृष्टी किडी व रोगराई वाढ पिकांचे उत्पादन घट यामुळे शेतकरी आर्थिक संकटात सापडतात. अनेक अभ्यासांनुसार, हवामान बदलामुळे शेतकऱ्यांमध्ये आत्महत्यांचे प्रमाणही काही प्रदेशांत वाढल्याचे दिसून येते.
3. हवामान बदल आणि अन्नसुरक्षा (Food Security) FAO च्या अंदाजानुसार, हवामान बदलामुळे अन्न उत्पादनात 20-25% घट निर्माण होऊ शकते.धान्य उत्पादन कमी पशुपालनावर परिणाम समुद्री मत्स्य उत्पादन घट यामुळे गरीब आणि मध्यमवर्गीय समाजघटकांमध्ये अन्न असुरक्षितता वाढते.
4. पाणी व्यवस्थापनावर परिणाम भारत हा जगातील सर्वात जास्त पाणी तुटवड्याला सामोरा जाणारा देश होत चालला आहे.हिमालयातील हिमनद्या वितळणे भूगर्भजल पातळी घट नद्यांचे प्रवाह बदलणे शहरांमध्ये पाणीपुरवठा संकट पाण्यासाठी संघर्ष व सामाजिक तणाव वाढण्याची शक्यता अधिक आहे.
5. हवामान बदल आणि आरोग्य (Health Impacts) WHO च्या अहवालानुसार हवामान बदलामुळे रोगांचे भार वाढत आहेत. उष्णतेच्या लाटा - ऊष्माघात, हृदयविकार पुरानंतर जलजन्य रोग - कॉलरा, टायफॉईडडासजन्य रोगांचा प्रसार - मलेरिया, डेंग्यू वायूप्रदूषण - दमा, ब्रॉकायटिस गरीब समाजातील लोकांना वैद्यकीय सुविधा न मिळाल्याने त्यांच्यावर अधिक परिणाम होतो.
6. स्थलांतर व विस्थापन (Climate Migration)

हवामान बदलामुळे निर्माण होणाऱ्या विस्थापनाला "Climate Refugees" असे म्हटले जाते.दुष्काळामुळे ग्रामीण भागातून शहरांकडे स्थलांतर समुद्रसपाटी वाढीमुळे किनारपट्टीवरील लोकांचे विस्थापन चक्रीवादळे, पूर - घरांचे नुकसान हे स्थलांतर सामाजिक संरचनेत नवीन असमानता निर्माण करते.महिला आणि मुलेआदिवासी समाजकिनारपट्टीवरील लोक

7. हवामान बदल आणि सामाजिक असमानता (Environmental Inequality) हवामान बदलाचे दुष्परिणाम सर्वांवर समान नसतात. जास्त परिणाम होणारे समाजघटकः गरीब व वंचित गट ग्रामीण लोकसंख्या याला Environmental Inequality असे संबोधले जाते. महिलांना पाणी, इंधन, अन्न मिळवण्यासाठी अधिक श्रम घ्यावे लागतात. त्यामुळे हवामान बदल हा "Gendered Problem" मानला जातो.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

8. हवामान बदल आणि अर्थव्यवस्था (Economic Implications) शेती नुकसान पायाभूत सुविधा नष्ट होणे उत्पादन खर्च वाढ आरोग्य खर्च वाढ पर्यटन उद्योगावर हानी GDP मध्ये घट आणि रोजगार असुरक्षितता वाढण्याची शक्यता.

9. हवामान बदल आणि संस्कृती / जीवनशैली काही समुदायांचा सांस्कृतिक जीवनमान पर्यावरणाशी घट्ट जोडलेला असतो. पर्वतीय समुदाय मत्स्य व्यवसायिक आदिवासी समाज हवामान बदलामुळे त्यांची पारंपरिक जीवनशैली धोक्यात येते.

निष्कर्ष (Conclusion)

या संशोधनानुसार हवामान बदलाचा सर्वाधिक परिणाम कमजोर व वंचित समाजावर होतो. कृषी, पाणी, आरोग्य, रोजगार, निवास, स्थलांतर, सामाजिक असमानता, सांस्कृतिक जीवनशैली या सर्व क्षेत्रांमध्ये व्यापक परिणाम दिसून येतात. हवामान बदल हा समाजशास्त्रीय दृष्टीने "स्ट्रक्चरल क्रायसिस" (Structural Crisis) असून त्यावर उपाय म्हणून शाश्वत विकास धोरणे, सामाजिक न्याय, पर्यावरणीय शिक्षण, संसाधनांच समतोल वितरण, अक्षय ऊर्जा वापर आणि जनसहभाग आवश्यक आहे.

संदर्भ ग्रंथ सुची (References)

1. IPCC. (2022). Climate Change Assessment Reports. Geneva: United Nations.
2. Chancel, L. (2020). Unsustainable Inequalities: Social Justice and the Environment. Harvard University Press.
3. Government of India. (2021). Climate Change and India Report. Ministry of Environment.
4. Mukhopadhyay, U. (2023). Climate Crisis and Social Responses. Springer.
5. FAO. (2021). Climate Change and Food Security. UN Publications
6. Dr.Tushar Ghorpade Sahyadri Prakashan 2023.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

भारतीय संविधान मूल्याच्या परिप्रेक्ष्यातून तृतीयपंथीयांचे वास्तव

प्रा. प्रतिमा नारायणराव आसले
पीपल्स कॉलेज, नांदेड. महाराष्ट्र
Email: pratima.9503@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180112
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 41-43
January 2026
Submitted: 11 Dec. 2025
Revised: 21 Dec. 2025
Accepted: 11 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

गोषवारा

भारतीय संविधान हे न्याय, स्वातंत्र्य, समानता आणि बंधुता या मूलभूत मूल्यांवर आधारित असून ते देशातील सर्व नागरिकांना सन्मानाने जगण्याचा अधिकार प्रदान करते. ऐतिहासिकदृष्ट्या सामाजिक व आर्थिक दृष्ट्या दुर्लक्षित राहिलेल्या तृतीयपंथी समुदायासाठी भारतीय संविधान आणि न्यायालयीन निर्णयांनी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावलेली आहे. या लेखात भारतीय संविधानातील मूल्यांच्या परिप्रेक्ष्यातून तृतीयपंथीयांचे सामाजिक वास्तव, त्यांचे हक्क, स्वातंत्र्य आणि सक्षमीकरणाचा अभ्यास करण्यात आला आहे. संविधानातील कलम 14, 15, 19 आणि 21 तसेच NALSA विरुद्ध भारत सरकार (2014), नवतेज सिंग जोहर (2018) आणि तृतीयपंथी व्यक्ती (हक्कांचे संरक्षण) कायदा, 2019 या निर्णय व कायद्यांमुळे तृतीयपंथी व्यक्तींना कायदेशीर ओळख, समानता, आत्मओळख, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य आणि सन्मानाने जीवन जगण्याचा अधिकार प्राप्त झाला आहे. या संविधानात्मक तरतुदींमुळे तृतीयपंथी समुदाय समाजाच्या मुख्य प्रवाहात सहभागी होऊ लागला असून शिक्षण, रोजगार व सामाजिक प्रतिष्ठेच्या संधी उपलब्ध झाल्या आहेत. निष्कर्षतः भारतीय संविधान हे तृतीयपंथी व्यक्तींच्या मानवी प्रतिष्ठा, सामाजिक न्याय आणि सर्वांगीण सक्षमीकरणाचे प्रभावी साधन ठरले आहे.

मुख्यशब्द: *भारतीय संविधान, तृतीयपंथी समुदाय, संविधानात्मक मूल्ये, सामाजिक न्याय, समानतेचा अधिकार, मानवी प्रतिष्ठा, लैंगिक ओळख, न्यायालयीन निर्णय*

प्रस्तावना (Introduction)

संविधानात्मक मूल्ये आणि कायदेशीर तरतुदींच्या आधारे तृतीयपंथी समुदाय सक्षमीकरणाच्या दिशेने वाटचाल करत आहे.भारतीय संविधान सर्वांसाठी फार महत्त्वपूर्ण आहे. आपल्या भारत देशाची राज्यघटना ही सर्वांना समान अधिकार देणारी आहे. प्रथमतः आणि अंतिमतः आपण भारतीय आहोत याची जाणीव करून देते. मानवाच्या हितासाठी यामध्ये संविधानाने सर्वांना समान अधिकार, न्याय, समता, बंधुता, एकात्मता, स्वातंत्रता प्रदान केलेली आहे. भारतीय संविधानाने सर्वांसाठी वेगवेगळे हक्क अनेक कलमा नुसार बहाल केले आहेत यामध्येच तृतीयपंथी यांच्यासाठी देखील आहेत. त्यांना देखील स्वाभिमानाच जीवन जगता यावं.भारतीय संविधानातील मूल्यांनी तृतीयपंथी व्यक्तींच्या जीवनावर महत्त्वपूर्ण आणि क्रांतिकारी प्रभाव टाकला आहे, विशेषतः महत्त्वपूर्ण न्यायालयीन निर्णयांद्वारे. संविधानाची न्याय, स्वातंत्र्य, समानता आणि बंधुता ही मूलभूत मूल्ये तृतीयपंथी व्यक्तींना सन्मान आणि समानतेने जगण्याचा अधिकार देतात.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
प्रा. प्रतिमा नारायणराव आसले, पीपल्स कॉलेज, नांदेड. महाराष्ट्र

How to cite this article:
आसले, . प्रतिमा. नारायणराव. (2026). भारतीय संविधान मूल्याच्या परिप्रेक्ष्यातून तृतीयपंथीयांचे वास्तव. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 41–43. https://doi.org/10.5281/zenodo.18439293

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18439293
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

ज्याचा फायदा घेऊन आज तृतीयपंथी वेगवेगळ्या क्षेत्रांमध्ये मोठ्या पदावर आहेत आणि स्वाभिमानाचा आयुष्य जगत आहे त्यांची वेगळी ओळख त्यांना मिळाली आहे.

तृतीयपंथीयांची पार्श्वभूमी

जेव्हा तृतीयपंथी यांचा जन्म होतो तो जन्म अगदी सामान्य असतो जसं सर्व मानव जात आपल्या आईच्या गर्भामध्ये नऊ महिने नऊ दिवस राहते मग जन्माला येते असाच जन्म तृतीयपंती यांचा देखील होतो. तरी देखील त्यांना हिणवलं जातं त्यांना माणूस समजण्यात येत नाही त्यांच्यावर अन्याय अत्याचार करण्यात येतात. नेमकं तृतीयपंथीय म्हणजे काय? "ज्या व्यक्ती जन्माने पुरुष आहेत व ज्यांचा लिंगभाव स्त्रीचा आहे मेल टु फिमेल ट्रान्सजेंडर अशा व्यक्तींना मराठी हिंदीमध्ये तृतीयपंथी शब्द वापरतात. काही मेल टु फिमेल ट्रान्सजेंडर काही फिमेल टु मेल ट्रान्सजेंडर व काही इंटरसेक्स व्यक्ती आपण पुरुषही नाही आणि स्त्रीही नाही असं मानतात ते थर्ड जेंडर हा शब्द वापरतात. भारतासारख्या देशात हार्ड जेंडर तृतीयपंथी या लिंग नामाला सुप्रीम कोर्टाने कायदेशीर मान्यता दिली आहे.[1]

संविधानात्मक मूल्य आणि तृतीयपंथीयांचे जीवन

संविधानातील मूल्ये आणि त्यानंतरचे कायदेशीर बदल यामुळे तृतीयपंथी व्यक्तींच्या अस्तित्वाला कायदेशीर आणि सामाजिक आधार मिळाला आहे, ज्यामुळे त्यांना समाजात सन्मानाने आणि समानतेने जगण्याचा मार्ग मोकळा झाला आहे. त्यांना प्रत्येक क्षेत्रामध्ये स्वातंत्र्य आहे. त्यांना त्यांचा आयुष्य त्यांच्या मनावर जगण्याचा अधिकार संविधान देत. त्यांच्यावर जर कुठला अन्याय झाला तर त्या विरोधात आवाज उठवण्याचं काम देखील ते करू शकतात. आणि हक्क आणि कलम संविधानाने तृतीयपंथीयांसाठी निर्माण केले आहेत ज्याचा फायदा आज तृतीयपंथी घेऊन आपलं जीवन चांगल्या पद्धतीने जगत आहेत.

1. सामाजिक न्याय

भारतीय संविधानाने सर्वांना समान अधिकार प्रदान केलेला आहे त्याचबरोबर सामाजिक न्याय हा सर्वांना समान मिळतो. तृतीयपंथी यांना देखील सन्मानाचे आयुष्य आणि सामाजिक न्याय मिळावा यासाठी संविधान तृतीयपंथीयांसाठी फायदेशीर ठरत. संविधानाने सामाजिक न्यायाचे उद्दिष्ट ठेवले आहे. ऐतिहासिकदृष्ट्या सामाजिक आणि आर्थिकदृष्ट्या दुर्लक्षित राहिलेल्या तृतीयपंथी समुदायासाठी शिक्षण, रोजगार आणि आरोग्याच्या क्षेत्रात समान संधी सुनिश्चित करणे हे राज्याचे कर्तव्य आहे. तृतीयपंथीयांनी संविधानाचा अभ्यास करावा व जेव्हा त्यांना गरज पडेल तेव्हा ते आपल्या हिताचं हक्काचं फायदा घेऊ शकतात.

2. समानतेचा अधिकार (कलम 14)

कायद्यासमोर समानता आणि कायद्याचे समान संरक्षण हे मूल्य कलम 14 द्वारे सुनिश्चित केले गेले आहे. याचा अर्थ तृतीयपंथी व्यक्तींना इतर नागरिकांप्रमाणेच सर्व मूलभूत अधिकार मिळायला हवेत या मागचा हा उद्देश आहे. जर कोणी व्यक्ती तृतीयपंथीयांना हिंवत असेल त्यांना त्रास देत असेल तर तृतीयपंथीय न्यायालयात जाऊ शकतात व संबंधतेचा अधिकार कलम 15 नुसार त्यांच्यावर गुन्हा दाखल करू शकतात अशा प्रकारची कलम भारतीय संविधानामध्ये तृतीयपंथी यांचं समानतेचा अधिकार या संदर्भात दिलेली आहे. सर्व मानव एक जात याप्रमाणे संविधानाने सर्वांचा विचार केलेला आहे.

3. भेदभावा विरुद्ध संरक्षण (कलम 15)

कलम 15 धर्म, वंश, जात, लिंग किंवा जन्मस्थान या कारणांवरून होणाऱ्या भेदभावापासून संरक्षण देते. 'लिंग' (sex) या शब्दात केवळ जैविक लिंगच नव्हे, तर लैंगिक ओळख (gender identity) देखील समाविष्ट आहे, असे न्यायालयाने स्पष्ट केले आहे. त्यामुळे तृतीयपंथीयांना सर्व बाजूंनी संरक्षण मिळाले आहे. जर त्यांच्यासोबत कोणी भेदभाव करत असेल तर ते त्यांच्या विरोधात कलम 15 चा वापर करून गुन्हा दाखल करू शकतात.

4. आत्म ओळख आणि अभिव्यक्तीचे स्वातंत्र्य (कलम 19)

प्रत्येक व्यक्तीला आपलं आयुष्य कसं जगायचं हे आपला अधिकार असतो आणि हाच अधिकार भारतीय संविधानाने तृतीयपंथीयांना देखील दिला. तृतीयपंथी व्यक्तींना स्वतःची लैंगिक ओळख (self-identified gender) ठरवण्याचा अधिकार आहे, जो कलम 19(1) (अ) अंतर्गत अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचा एक भाग आहे. यासाठी कोणत्याही वैद्यकीय हस्तक्षेपाची गरज नाही, असे NALSA (२०१४) निकालात नमूद केले आहे. त्यामुळे कोणत्याच व्यक्तीला त्यांना शरीरा संदर्भात हिणवण्याचा अधिकार नाही त्यांना नाव ठेवण्याचा अधिकार नाही त्यांच्या भावनांना दुखावण्याचा अधिकार नाही असे केल्यास त्यांच्यावर कायदेशीर गुन्हा दाखल होऊ शकतो.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

भारतीय संविधानाने तृतीयपंथीयांना स्वतःची आत्म ओळख आणि अभिव्यक्तीचे स्वातंत्र्य बहाल केले आहे ज्याचा ते आयुष्य जगताना वापर करतात.

5. सन्मानाने जगण्याचा अधिकार (कलम 21)

प्रत्येक व्यक्तीला सन्मानाने आयुष्य जगण्याचा अधिकार भारतीय संविधानाने मिळवून दिला आहे यामध्ये कोणीच दुसऱ्या व्यक्तीच्या भावना दुखावणे किंवा त्यांच्यावर अन्याय अत्याचार करणे जमणार नाही.संविधानाचे कलम 21 प्रत्येक व्यक्तीला 'जीवन आणि वैयक्तिक स्वातंत्र्याचे' संरक्षण आणि सन्मानाने जगण्याचा अधिकार देते. यामध्ये तृतीयपंथी व्यक्तींच्या आत्म-सन्मानाचा आणि वैयक्तिक स्वायत्ततेचा समावेश आहे. त्यांना ज्या क्षेत्रामध्ये काम करायचं आहे ते करू शकतात त्यांना त्याचा अधिकार आहे आणि ते त्यांचा आयुष्य सन्मानाने व्यतीत करू शकतात.

भारतीय संविधानाने दिलेले हक्क, न्याय, कायदा

भारतीय न्यायालयांनी, विशेषतः सर्वोच्च न्यायालयाने, संविधानात्मक मूल्यांचा वापर करून तृतीयपंथीयांच्या हक्कांचे रक्षण केले आहे. भारतीय संविधानाने तृतीयपंथीयांना वेगवेगळ्या प्रकारचे हक्क बहाल केले आहेत ज्यामुळे ते आपला आयुष्य चांगल्या पद्धतीने जगू शकत आहेत स्वाभिमानाने जगत आहे त्यांच्यावर कुठल्याच प्रकारचा अन्याय अत्याचार होणार नाही याची दक्षता भारतीय संविधान घेत. NALSA विरुद्ध भारत सरकार (२०१४): हा एक ऐतिहासिक निर्णय होता, ज्याने तृतीयपंथी व्यक्तींना 'तिसरा लिंग' (third gender) म्हणून कायदेशीर मान्यता दिली आणि त्यांना संविधानांतर्गत सर्व मूलभूत हक्क लागू असल्याचे सांगितले. त्याचबरोबर दुसरी घटना म्हणजे नवतेज सिंग जोहर विरुद्ध भारत सरकार (२०१८): या निर्णयाने IPC कलम ३७७ गैर-गुन्हेगारी ठरवले, ज्यामुळे LGBTQIA+ समुदायाच्या गोपी नियत आणि सन्मानाच्या अधिकारांना बळ मिळाले. त्याचप्रमाणे तृतीयपंथी व्यक्ती (हक्कांचे संरक्षण) कायदा, २०१९: या कायद्याने शिक्षण, रोजगार आणि आरोग्यसेवा अशा क्षेत्रांत तृतीयपंथी व्यक्तींवरील भेदभावावर बंदी घातली आहे आणि त्यांच्या ओळखीच्या प्रमाणपत्रासाठी तरतुदी केल्या आहेत. भारतीय संविधान आणि न्यायालयीन निकाल तृतीयपंथी व्यक्तींना भारतीय समाजाचा अविभाज्य भाग मानतात आणि त्यांना इतर नागरिकांप्रमाणेच पूर्ण अधिकार आणि सन्मान मिळवून देण्यासाठी कटिबद्ध आहेत. 'Transgender' या शब्दाला पर्यायी शब्द म्हणून तृतीयपंथी या शब्दाचा वापर केला जातो .बाह्यरूपाने पुरुष पण(स्त्री नजरेतून जग पाहणे) लिंगभाव मुलीचा असणे किंवा बाह्यरूप स्त्री; पण लिंग भाव पुरुषी असणे अशा व्यक्तींना 'Transgender'म्हणतात. यातील काही लिंग परिवर्तन शस्त्रक्रियाही करतात.'Transgender'शब्दासाठी मराठीत जवळपास ओळखला जाणारा शब्द तृतीयपंथी हा असल्याने तो महत्त्वाचा ठरतो."२

समारोप

भारतीय संविधान सार्वभौमत्व, समाजवाद, धर्मनिरपेक्षता, लोकशाही, भारतीय राज्याचे प्रजासत्ताक स्वरूप, न्याय, स्वातंत्र्य, समानता, बंधुता, मानवी प्रतिष्ठा आणि राष्ट्राची एकता आणि अखंडता प्रदान करते. सर्वांना समान वागणूक देते तृतीयपंथी आज जे स्वाभिमानाचे जीवन जगू शकत आहेत ते भारतीय संविधानामुळेच त्यांनी आज जे वेगवेगळ्या क्षेत्रांमध्ये शिखर गाठत आहेत ते भारतीय संविधानामुळेच त्यांना स्वातंत्र्य मिळाल आहे. ते भारतीय संविधानामुळे त्यांच्या बाजूने अनेक कायदे कलम आहेत जे त्यांचा विश्वास जास्तच घट्ट करतात आणि त्यांना माणूस म्हणून जगण्याचा अधिकार देतात.

संदर्भ ग्रंथ

१. होय, मी स्त्री आहे! - मनोभी बंदोपाध्याय. विश्वकर्मा पब्लिकेशन्स पुणे. प्रथम आवृत्ती मार्च 2018
२. भारतीय वांग्डमय एव कालक्रम किन्नर दर्शन- रेश्मा प्रसाद प्रभात प्रकाशन. 2025 प्रकाशित
३. हिजडे- स्वाती चांदोरकर मेहता पब्लिशिंग हाऊस पुणे. प्रथम आवृत्ती नोव्हेंबर 2017
४. भारताचे संविधान - ॲड. के टी शिरूरकर अशोक ग्रोवर अँड सन्स लॉ बुक सेलर्स अँड पब्लिशर्स औरंगाबाद. पहिली आवृत्ती 2000

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

इतिहासातील स्त्रियांचे, दलितांचे व अल्पसंख्यांकांचे योगदान

प्रा.आनंद विश्वनाथ कांबळे
सहा.प्राध्यापक इतिहास विभाग, राजर्षी शाहु महाविद्यालय परभणी

Manuscript ID:
JRD -2026-180113
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 44-46
January 2026

Submitted: 11 Dec. 2025
Revised: 21 Dec. 2025
Accepted: 11 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

गोषवारा

इतिहास लेखनात बहुतेक वेळा सत्ताधारी व पुरुष प्रधान घटकांनाच महत्व दिले गेले; परंतु स्त्रिया, दलित व अल्पसंख्यांक यांचे योगदान भारतीय समाजाच्या विकासासाठी अत्यंत मोलाचे आहे. स्त्रियांनी शिक्षण, प्रशासन, समाजसुधारणा व स्वातंत्र्य चळवळीत महत्वाची भूमिका बजावली. दलित समाजाने संत परंपरा व आधुनिक चळवळीच्या माध्यमातून सामाजिक समतेसाठी संघर्ष केला, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान विशेष उल्लेखनीय आहे. अल्पसंख्यांक समुदायांनी सांस्कृतिक समृद्धी, राष्ट्रीय एकात्मता व राष्ट्रनिर्मितीत महत्वपूर्ण योगदान दिले.

मुख्यशब्द: *इतिहास लेखन, स्त्रियांचे योगदान, दलित चळवळ, अल्पसंख्यांक समुदाय, सामाजिक परिवर्तन, सामाजिक न्याय, समावेशक इतिहास, मानवी हक्क*

प्रस्तावना (Introduction)

इतिहास लेखन परंपरेत दीर्घकाळ राजे, युद्धे, सत्ताधारी वर्ग व पुरुषप्रधान नेतृत्व यांनाच केंद्रस्थानी स्थान दिले गेले. परिणामी स्त्रिया, दलित आणि अल्पसंख्यांक समाज यांचे बहुमोल योगदान इतिहासाच्या मुख्य प्रवाहातून वगळले गेले किंवा दुय्यम ठरवले गेले. तथापि, आधुनिक इतिहास लेखन व समाजशास्त्रीय अभ्यासातून हे स्पष्ट झाले आहे की समाजाच्या जडणघडणीत या घटकांचा निर्णायक सहभाग राहिलेला आहे. सामाजिक परिवर्तन, सांस्कृतिक समृद्धी, लोकशाही मूल्यांची रुजवणूक आणि मानवी हक्कांची चळवळ यामध्ये स्त्रिया, दलित व अल्पसंख्यांक यांचे योगदान अत्यंत महत्वाचे ठरले आहे.हा संशोधन पेपर इतिहासातील स्त्रियांचे, दलितांचे व अल्पसंख्यांकांचे योगदान विविध कालखंडांत-प्राचीन, मध्ययुगीन व आधुनिक या संदर्भात अभ्यासतो. तसेच त्यांच्या संघर्षांची, उपलब्धींची व ऐतिहासिक महत्वाची चिकित्सक मांडणी करतो.

संशोधनाची उद्दिष्टे:-

- इतिहासातील स्त्रियांचे सामाजिक, राजकीय व सांस्कृतिक योगदान अभ्यासणे.
- दलित समाजाच्या सामाजिक क्रांतीतील योगदानाचे विश्लेषण करणे.

गृहितके:

1.अल्पसंख्यांक समुदायांच्या सांस्कृतिक व राष्ट्रीय योगदानाचा आढावा घेणे.

2. पारंपरिक इतिहास लेखनातील अपूर्णतेवर चिकित्सक दृष्टिकोन मांडणे.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
प्रा.आनंद विश्वनाथ कांबळे, सहा.प्राध्यापक इतिहास विभाग, राजर्षी शाहु महाविद्यालय परभणी

How to cite this article:
कांबळे, . आनंद . विश्वनाथ . (2026). इतिहासातील स्त्रियांचे, दलितांचे व अल्पसंख्यांकांचे योगदान. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 44–46. https://doi.org/10.5281/zenodo.18439357

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18439357
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

संशोधन पद्धती:-

या अभ्यासासाठी ऐतिहासिक व वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. दुय्यम स्रोतांचा (पुस्तके, संशोधन लेख, सामाजिक चळवळीवरील साहित्य) उपयोग करण्यात आला आहे. सामाजिक इतिहास व उपेक्षित वर्गाच्या अभ्यासावर आधारित दृष्टिकोन स्वीकारण्यात आला आहे.

इतिहासातील स्त्रियांचे योगदान:-

१) प्राचीन काळातील स्त्रिया प्राचीन भारतीय समाजात स्त्रियांचे स्थान पूर्णतः गौण नव्हते. गार्गी, मैत्रेयी यांसारख्या स्त्रिया वेदकालीन चर्चेत सक्रिय सहभागी होत्या. बौद्ध व जैन परंपरेत स्त्रियांना संन्यास व शिक्षणाची संधी मिळाली. संघमित्रा हिने बौद्ध धर्माचा प्रसार श्रीलंकेत केला, हे स्त्री नेतृत्वाचे महत्वपूर्ण उदाहरण आहे.

२) मध्ययुगीन काळातील स्त्रियांवर मध्ययुगात सामाजिक बंधने वाढली असली तरी स्त्रियांचे योगदान थांबले नाही. रझिया सुलतान, चांदबिबी, राजमाता जिजाऊ, अहिल्याबाई होळकर यांसारख्या स्त्रियांनी प्रशासन व राजकारणात सक्षम नेतृत्व सिद्ध केले. संत परंपरेत मीराबाई, जनाबाई, मुक्ताबाई यांचे आध्यात्मिक व सामाजिक विचार समाज प्रबोधनासाठी महत्त्वाचे ठरले.

३) आधुनिक काळातील स्त्रिया ब्रिटिश काळात व स्वातंत्र्य चळवळीत स्त्रियांचे योगदान निर्णायक ठरले. सावित्रीबाई फुले यांनी स्त्री शिक्षणाची मुहूर्तमेढ रोवली. कस्तुरबा गांधी, अरुणा आसफ अली, विजया लक्ष्मी पंडित यांनी राजकीय चळवळीत सक्रिय सहभाग घेतला. स्वातंत्र्यानंतरही स्त्रिया शिक्षण, प्रशासन, विज्ञान व सामाजिक सुधारणा क्षेत्रात योगदान देत आहेत.

इतिहासातील दलितांचे योगदान:-

१) सामाजिक अन्यायाविरुद्ध संघर्ष भारतीय समाजात दलित समाज दीर्घकाळ जातीय शोषणाचा बळी ठरला. तथापि, त्यांनी सामाजिक परिवर्तनासाठी सातत्याने संघर्ष केला. संत परंपरेत चोखामेळा, नामदेव, रविदास यांनी समता, मानवता व सामाजिक न्यायाचा संदेश दिला.

२) आधुनिक दलित चळवळ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे दलित समाजाच्या इतिहासातील सर्वात प्रभावी नेते मानले जातात, त्यांनी केवळ दलित समाजालाच नव्हे, तर संपूर्ण भारतीय समाजाला समानता, स्वातंत्र्य व बंधुता यांची मूल्ये दिली. भारतीय संविधानाच्या निर्मितीत त्यांचे योगदान अतुलनीय आहे. शिक्षण, कायदा व राजकीय संघटनांच्या माध्यमातून त्यांनी दलितांना आत्मसन्मानाची जाणीव करुन दिली.

३) सांस्कृतिक व शैक्षणिक योगदान दलित साहित्य, आत्मकथनपर लेखन व चळवळीमुळे भारतीय साहित्याला नवे परिमाण प्राप्त झाले. शरणकुमार लिंबाळे, बाबुराव बागूल यांसारख्या लेखकांनी दलित अनुभव मांडून सामाजिक वास्तव उघड केले.

इतिहासातील अल्पसंख्यांकांचे योगदान:-

१) सांस्कृतिक व धार्मिक योगदान भारत हा विविध धर्म, भाषा व संस्कृतींचा देश आहे. मुस्लिम, ख्रिश्चन, शीख, बौद्ध, जैन व इतर अल्पसंख्यांक समुदायांनी भारतीय संस्कृती समृद्ध केली आहे. सूफी संतांनी प्रेम, सहिष्णुता व मानवतावादाचा संदेश दिला.

२) स्वातंत्र्य चळवळीतील योगदान मौलाना अबुल कलाम आझाद, खान अब्दुल गफ्फार खान, अशफाक उल्ला खान यांसारख्या अल्पसंख्यांक नेत्यांनी स्वातंत्र्यलढ्यात मोलाचे योगदान दिले. त्यांनी राष्ट्रीय एकात्मता व धर्मनिरपेक्षतेचा पाया मजबूत केला.

३) आधुनिक भारतातील भूमिका स्वातंत्र्यानंतर अल्पसंख्यांकांनी शिक्षण, विज्ञान, कला, क्रीडा व उद्योग क्षेत्रात उल्लेखनीय योगदान दिले. ए.पी.जे. अब्दुल कलाम यांचे वैज्ञानिक व राष्ट्रपती म्हणून केलेले कार्य हे अल्पसंख्यांक योगदानाचे प्रेरणादायी उदाहरण आहे. स्त्रिया, दलित व अल्पसंख्यांक सामायिक संघर्षया तीनही घटकांचा इतिहास संघर्षांनी भरलेला आहे. सामाजिक बहिष्कार, भेदभाव व अन्याय असूनही त्यांनी परिवर्तनाचा मार्ग स्वीकारला. त्यांच्या चळवळींमुळे लोकशाही, सामाजिक न्याय व मानवी हक्क यांना बळ मिळाले.

निष्कर्ष:-

इतिहासातील स्त्रिया, दलित व अल्पसंख्यांक यांचे योगदान केवळ उपेक्षित घटकांचे योगदान नाही, तर ते संपूर्ण मानवजातीच्या प्रगतीचे आधारस्तंभ आहेत. त्यांच्या संघर्षातून समता, स्वातंत्र्य व बंधुतेची मूल्ये रुजली. पारंपरिक इतिहासलेखनात

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

त्यांच्या योगदानाला योग्य स्थान देणे ही काळाची गरज आहे. समावेशक इतिहास लेखनामुळेच समाज अधिक न्याय व समताधिष्ठित होऊ शकतो.

संदर्भसूची (Reference List):-

1. Ambedkar B.R, (2014) Dr.Babasaheb Ambedkar Writings and Speeches (Vlos.1-22) Govrnment of Maharashtra.
2. Kosambi D.D (2007) Prachin Bhartiya sanskruti ani itihas Popular Prakashan.
3. Phule, (2002), Gulamagiri Maharashtra Rajya Sashitya sanskruti Mandal
4. Chakravarti, U (2010), Strivadi itihaslekhana. Stree Uvach
5. Ambedkar,B.R. (1936) Annihilation of Caste Self-Published.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

मानवी हक्क आणि भारतीय संविधान

प्रा. डॉ. बी. एम. नरवाडे
(राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख), श्री दत्त कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, हदगाव जि. नांदेड

Manuscript ID:
JRD -2026-180114
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 47-51
January 2026
Submitted: 11 Dec. 2025
Revised: 21 Dec. 2025
Accepted: 11 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

गोषवारा

मानवी हक्क म्हणजे प्रत्येक व्यक्तीस जन्मतः प्राप्त होणारे मूलभूत अविभाज्य व सार्वत्रिक अधिकार होत. मानवी हक्क ही संकल्पना मानवाच्या प्रतिष्ठा, स्वातंत्र्य व समानतेवर आधारीत आहे. मूलतः लोकशाही शासन व्यवस्थेचा पाया मानवी हक्कांच्या संरक्षणावरच ऊभा असतो. मानवी हक्कांची संकल्पना नैसर्गिक हक्कांच्या सिध्दांतातून विकसीत झाली आहे. मानवी हक्क हे सर्व व्यक्तींना असणारे मूलभूत अधिकार आहेत. मानवी हक्क ही संकल्पना मानवाच्या जन्मसिध्द प्रतिष्ठा, स्वतंत्र्य व समतेवर आधारित आहे. प्रत्येक व्यक्तीला केवळ मानव म्हणून काही मूलभूत अधिकार आसतात ज्यांचे संरक्षण राज्याने करणे आवश्यक आहे. भारतीय संविधान हे जगातील सर्वात विस्तृत लिखित संविधान असून त्यामध्ये मानवी हक्कांचे व्यापक स्वरूपात संरक्षण करण्यात आले आहे. भारतीय संविधान हे देशातील सर्वोच्च कायदा आहे. भारतीय संविधानामध्ये प्रकरण तीन मध्ये कलम 12 ते 35 च्या दरम्यान मूलभूत हक्क/अधिकारांचा समावेश करण्यात आला आहे. भारतातील गोरगरीब, दलित, आदिवासी, भटके, विमुक्त, आल्पसंख्यांक, स्त्रिया यांचे प्रश्न आजही तितकेच तीव्र स्वरूपाचे आहेत असे दिसून येते. म्हणून भारतातील प्रत्येक व्यक्तीचे संविधानाने दिलेले मानवी हक्क आबाधित ठेऊन योग्य अंमल करून सर्वांना समान न्याय देऊन मानवी हक्क आयोगाने तसेच शासनाने कार्य केले तरच भारतातील जनता सुखी व समाधानी होईल. या शोधनिबंधामध्ये मानवी हक्काची संकल्पना, भारतीय संविधानातील मूलभूत हक्क यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

मुख्यशब्द: *मानवी हक्क, भारतीय संविधान, मूलभूत हक्क, स्वातंत्र्य व समानता, सामाजिक न्याय, लोकशाही मूल्ये, मानवी प्रतिष्ठा, संविधानिक संरक्षण*

प्रस्तावना (Introduction)

मानवी हक्क म्हणजे प्रत्येक व्यक्तीस जन्मतः प्राप्त होणारे मूलभूत, अविभाज्य व सार्वत्रिक अधिकार होत. मानवी हक्क ही संकल्पना मानवाच्या प्रतिष्ठा, स्वातंत्र्य व समानतेवर आधारीत आहे. मुलतः लोकशाही शासन व्यवस्थेचा पाया मानवी हक्कांच्या संरक्षणावरच ऊभा असतो. मानवी हक्कांची संकल्पना नैसर्गिक हक्कांच्या सिध्दांतातून विकसित झाली आहे. भारतीय संविधान निर्मितीची प्रक्रिया ब्रिटीश सरकारने नेमलेल्या कॅबीनेट मिशनने सुचविल्याप्रमाणे 16 मार्च 1946 पासून झाली यानुसार 9 डिसेंबर 1946 पासून भारतीय संविधान निर्मितीच्या कामाला सुरूवात झाली. 29 ऑगस्ट 1947 रोजी संविधान निर्मितीसाठी मसुदा समिती निर्माण करण्यात आली. या मसुदा समितीचे अध्यक्ष म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची एकमताने निवड झाली व या समितीत इतर सात सदस्य होते.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
प्रा. डॉ. बी. एम. नरवाडे (राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख), श्री दत्त कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, हदगाव जि. नांदेड

How to cite this article:
नरवाडे, . बी . एम . (2026). मानवी हक्क आणि भारतीय संविधान. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 47–51. https://doi.org/10.5281/zenodo.18439402

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18439402
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

1 या मसुदा समितीने 141 दिवसात मसुदा तयार करून 4 नोव्हेंबर 1948 रोजी ती घटना समितीला सादर केली तेव्हा त्यामध्ये एकूण 395 कलमे व 8 परिशिष्ट्ये होती.2 हे संविधान संविधानसभेने 26 नोव्हेंबर 1949 रोजी स्विकारून 26 जानेवारी 1950 पासुन आमलात आणण्याचे जाहीर केले. या दिवसापासून भारतीय संविधानाची अंमलबजावणी सुरू झाली. भारतीय संविधानाच्या प्रकरण 3 मध्ये कलम 12 ते 35 च्या दरम्यान मूलभूत अधिकारांची नोंद करण्यात आली आहे. सुरूवातीस सात मुलभूत अधिकार होते मात्र 1978 साली 44 वी घटना दुरूस्ती करून संपत्तीच्या अधिकाराला मूलभूत अधिकारातून वगळण्यात आले व संपत्तीचा अधिकार मूलभूत अधिकारात न राहता संवेधानिक अधिकार बनला आहे. सामूदायिक हित जोपासून सर्वांना सर्वांगिण विकासाची समान संधी उपलब्ध करून देणे हाच मूलभूत हक्काचा मुख्य हेतू आहे.

शोधनिबंधाची उद्दिष्ट्ये:

- मानवी हक्काचा अर्थ स्पष्ट करणे.
- मानवी हक्काचा ऐतिहासिक आढावा घेणे.
- भारतीय संविधानातील मानवी हक्काचा अभ्यास करणे.

शोधनिबंधाची गृहितके:

- मानवी हक्काची संकल्पना ही प्राचीन कालखंडापासून अस्थित्वात आहे.
- भारतीय संविधानात मानवी हक्कांचे प्रतिबिंब अनेक कलमातून दिसून येते.
- भारतीय संविधानातील मानवी हक्क संरक्षण कायद्यामुळे नागरिकांचे जिवनमान उंचावले आहे.

संशोधन पध्दती:

प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या अभ्यासाकरीता प्रामुख्याने द्वितीय साधन सामुग्रीचा उपयोग करण्यात आला आहे. यामध्ये विविध संदर्भग्रंथ, मासिके, वर्तमानपत्रातील लेख, इंटरनेट इत्यादीचा अवलंब करण्यात आला आहे. सदरील शोध निबंधाच्या मांडणी करीता वर्णनात्मक संशोधनपध्दती वापरण्यात आली आहे.

मानवी हक्काचा अर्थ:

मानवी हक्क ही संकल्पना प्रामुख्याने प्रत्येक व्यक्तींला प्रतिष्ठेने, सन्मानाने व स्वतंत्र जीवन जगण्याकरीता जे हक्क, अधिकार आवश्यक असतात, त्यांच्याशी संबंधीत आहे. यावरून व्यक्तीला आपला सर्वांगिण विकास करून घेता येईल अशी परिस्थिती उपलब्ध असणे म्हणजे मानवी हक्क होय. मानवाधिकारामध्ये स्वातंत्र्य या अधिकाराला महत्वाचे मानले जाते. मानवी हक्कांचा उल्लेख बऱ्याचवेळा पायाभूत हक्क, मुलभूत हक्क, नैसर्गिक हक्क, स्वभाविक हक्क, या संज्ञांनी सुध्दा केला जातो. सर्वसाधारणपणे व्यक्तीला जीवन जगण्यासाठी जे आवश्यक पोषक वातावरण असते त्यास मानवी हक्क असे म्हटले जाते. प्रत्येक व्यक्ती ही समाजाची अविभाज्य घटक असून त्याचे वैयक्तिक हक्क अबाधीत राहावेत यासाठी कायद्याची निर्मिती करून जे हक्क स्पष्ट केले आहेत त्यांना मानवी हक्क असे म्हणतात.[3] तर हेरॉल्ड लास्कीच्या मते, अधिकार म्हणजे सामाजिक जिवनातील अशी स्थिती की, ज्याशिवाय सामान्यतः कोणताही मनुष्य आपला सर्वांगिण विकास करू शकत नाही.[4] मानवी हक्क या संज्ञेचा अर्थ, संविधानाने हमी दिलेले किंवा आंतरराष्ट्रीय प्रसंविदेमध्ये निर्दिष्ट्ये असलेले आणि भारतीय न्यायालयाद्वारे अंमलबजावनी योग्य असलेले व्यक्तीच्या जिवन, स्वातंत्र्य व प्रतिष्ठा या संबंधीचे हक्क असा आहे.[5] एकंदरीत प्रत्येक व्यक्तीला काही गोष्टी मिळविण्याचा अधिकार आहे आणि या अधिकाराला इतरांनी मान्यता दिलेली आहे. अशा अधिकाराला ढोबळ मानाने हक्क म्हणून संबोधीता येईल. या हक्कामध्ये काही हक्क असे असतात की, जे व्यक्तीला जन्मतःच प्राप्त होतात. व्यक्तीला माणूस म्हणून जगण्याकरीता निसर्गाने काही हक्क दिलेले आहेत. समता, स्वातंत्र्य आणि बंधुता ही मानवी हक्कांची त्रिवेणी आहे. मानवी हक्क म्हणजे व्यक्तीचे जिवित, स्वातंत्र्य, समता आणि सन्मानाशी संबंधीत सर्व हक्क ज्यांची हमी संविधानात दिलेली असतात.

मानवी हक्काचा ऐतिहासिक आढावा:

मानवी हक्कांचा इतिहास फार जुना आहे. भारतामधील कलिंग युध्दामुळे सम्राट अशोकाच्या धोरणामुळे मानवी हक्कांना प्राधान्य मिळाले. इ.स. 1215 मध्ये इंग्लडने 'मॅग्नाकाटा' ही मानवी हक्कासंबंधी जाहीर केली होती. सन 1628 मध्ये चार्ल्स यांनी पहिली मानवाधिकार बाबतची याचिका मंजूर केली होती. त्यानुसार सभागृहाने जाहीरनामा काढून स्वातंत्र्याचे जतन केले होते.[6] त्याचप्रमाणे

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

मानवी जिवन जगण्यासाठी मूलभूत हक्कांना प्राधान्य देण्यासाठी संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या महासभेने 10 डिसेंबर 1948 रोजी मानवी हक्कांचा जाहीरनामा प्रसिध्द केला. त्यामध्ये 30 प्रमुख मानवी हक्कांचा समावेश करण्यात आला. यामध्ये प्रामुख्याने सर्व मानव जन्मानेच स्वतंत्र आहेत व सर्वांना समान दर्जा आहे. प्रत्येक व्यक्तीला जिविताच्या, संपत्तीचा, स्वातंत्र्याचा इत्यादी मानवी हक्क प्राप्त झाले आहेत.[7] मानवी हक्क या संकल्पनेचा विकास खऱ्या अर्थाने आधुनिक काळात झाला. जगात लोकशाही, उदारमतवादाच्या विकासाबरोबरच मानवी हक्कांची संकल्पना विकसीत होत गेली. सन 1777 ला अमेरिकेने स्विकारलेल्या राज्यघटनेत व्यक्तीच्या मुलभूत हक्कांचा लिखित स्वरूपात स्विकार केला गेला. इ.स. 1789 मध्ये फ्रेंच राज्यक्रांती झाली व या क्रांतीनंतर मेसाच्यूट घोषणापत्रात व्यक्तीच्या स्वातंत्र्य, समता बंधूता या लोकशाही मूल्यांचा स्विकार केला.

भारतीय संविधानातील मानवी हक्क:

भारतीय संविधान हे देशातील सर्वोच्च कायदा आहे. या कायद्याने भारतीय नागरिकांच्या हक्कांना संरक्षण दिलेले आहे. भारतीय संविधान हे खऱ्या अर्थाने मानविहक्कांचे एक सामाजिक दस्ताऐवजच आहे. भारतामध्ये हजारो वर्षापासून दलित, आदिवासी भटके आणि स्त्रिया या आपल्या मानवी हक्कापासून वंचित होते. मानवी हक्कापासून वंचित राहिलेल्या या समुदायास मानव म्हणून ओळख निर्माण करून देण्यासाठी व त्यांना आवश्यक मानवी हक्क प्राप्त करून देण्यासाठी भारतीय संविधान मैलाचा दगड ठरला आहे. भारतीय संविधानाचे शिल्पकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरानी संविधान सभेच्या वेळी मानवी हक्कांना विशेष स्थान देवून तशा सर्व व्यापक तरतूदी भारतीय संविधानामध्ये केलेल्या आहेत. भारतीय संविधानाची उद्दीष्ट्ये मानवी हक्क व त्याचे जतन करने हे संविधानाच्या उद्देश पत्रिकेवरून दिसुन येते. तसेच भारतीय संविधानातुन लोकशाही शासनाची चैकट तयार व्हावी लोकांच्या वाढत्या सहभागाला प्रेरक ठरेल अशी संस्थात्मक उभारणी केली जावी. भारत एक सार्वभौम, लोकशाही गणराज्य असल्याची ग्वाही फिरवणे नागरिकांच्या संकल्पनेला पोषक तत्वे संकलित करणे आणि सामाजिक आर्थिक क्रांतीची रूपरेषा सादर करणे असे त्यांचे विविध हेतु होते.[8] म्हणून भारतीय संविधानामध्ये प्रकरण तीनमध्ये कलम 12 ते 35 च्या दरम्यान मुलभूत हक्क/अधिकारांचा समावेश करण्यात आले आहेत ते खालील प्रमाणे आहेत.

1. कायद्यापुढे समानता:

भारतीय संविधानातील कलम 14 ते 18 च्या दरम्यान कायद्यापुढे समानता हा मानवी हक्क दिलेला आहे. या कायद्यानुसार राज्य कोणत्याही नागरिकाला धर्म, वंश, जात, लिंग, जन्मस्थान या अथवा यापैकी कोणत्याही कारणावरून भेदभाव करणार नाही. तसेच सार्वजनिक सेवा योजनाच्या बाबीमध्ये सर्वांना समान संधी दिली पाहीजे, अस्पृश्यता नष्ट करणे आणि अस्पृश्येतेतून उद्भवणारी कोणतीही नि:समर्थता करणे हा कायद्यानुसार शिक्षापात्र अपराध ठरविलेला आहे.[9] म्हणजेच भारतातील सर्व जाती, धर्म, भाषा, लिंग, प्रांत हे कायद्यापुढे समान आहेत.

2. स्वातंत्र्याचा हक्क:

भारतीय संविधानातील कलम 19 ते 22 च्या दरम्यान प्रत्येक भारतीय नागरिकास स्वातंत्र्याचा हक्क देण्यात आला आहे. यामध्ये प्रत्येक नागरिकास भाषण व अभिव्यक्ती स्वतंत्र्य प्रत्येक भारतीय नागरिकास स्वातंत्र्याचा हक्क देण्यात आला आहे. यामध्ये प्रत्येक नागरिकास भाषण व अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, शांततेने व विनाशस्त्र एकत्र जमणे, भारतामध्ये कुठेही मुक्त संचार करणे, कुठेही राहणे किंवा स्थायीक होणे तसेच अपराधाबद्दलच्या बाबी सिध्दी बाबत संरक्षण दिलेले आहे. त्यांच्याप्रमाण्ेा जिवित व व्यक्तीगत स्वातंत्र्य यांचे संरक्षण, शिक्षणाचा हक्क, विवक्षित प्रकरणी अटक व स्थानबध्दता यापासुन संरक्षण देण्यात आलेले आहे.[10] म्हणजेच भारतातील प्रत्येक नागरिकास भेदभाव न करता राज्याने या अधिकारांची अंमलबजावणी करावी.

3. शोषणाविरूध्दचा हक्क:

भारतीय संविधानातील कलम 23 आणि 24 मध्ये शोषणाविरूध्दचा हक्क देण्यात आला आहे. या कायद्यानुसार मानवी व्यापार आणि वेठबिगारी यांना मनाई करण्यात आली आहे. तसेच बालकांना कारखान्यात काम करण्यास बंदी घालण्यात आली आहे.[11] म्हणजे पुरूष, महिला व बालके यांचा वस्तुप्रमाणे क्रय-विक्रय, व्यशाव्यवसायासह महिला व बालके यांचा अनैतिक व्यापार, देवदासी, गुलामगीरी इत्यादीचा समावेश आहे.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

4. धार्मिक स्वातंत्र्याचा हक्क:

भारतीय संविधानातील कलम 25 ते 28 अंतर्गत भारतातील प्रत्येक नागरिकास धार्मिक स्वातंत्र्याचा हक्क देण्यात आला आहे. यामध्ये प्रत्येक व्यक्ती आपल्या सद्सदविवेक बुध्दिने वागण्याचा आणि धर्माचे मुक्त प्रकटीकरण, आचरण व प्रचार करणे, धार्मिक व्यवहारांची व्यवस्था पाहण्याचा हक्क, एखाद्या विशिष्ट धर्माच्या संवर्धनाकरता कर देण्याचा हक्क आणि विवक्षित शैक्षणिक संस्थात धार्मिक शिक्षण अथवा धार्मिक कार्याना उपस्थित राहण्याबाबतचा हक्क देण्यात आलेला आहे.[12] म्हणजेच या हक्कानुसार भारतातील कोणत्याही नागरिकास आपल्या सद्सदविवेक बुध्दिनुसार स्वच्छेने धर्म स्विकारणे, त्याचे पालन आणि प्रचार करण्याचा हक्क आहे परंतू त्याचा वापर करतांना कुनावरही बळजबरी करता येणार नाही.

5. सांस्कृतिक व शैक्षणिक हक्क:

भारतीय संविधानातील कलम 29 व 30 नुसार भारतातील प्रत्येक व्यक्तीला सांस्कृतिक व शैक्षणिक हक्क देण्यात आले आहे. यामध्ये अल्पसंख्याक वर्गाच्या संस्था स्थापन करण्याचा व त्याचे प्रशासन करण्याचा हक्क देण्यात आला आहे.[13] म्हणजेच या हक्कांमुळे अल्पसंख्यांकांच्या हिताने संरक्षण करण्यात आले आहे.

6. संविधानिक उपाय योजण्याचा हक्क:

भारतीय संविधानातील कलम 32 मध्ये संविधानिक उपययोजनेचा हक्क देण्यात आलेला आहे.[14] या नुसार भारतीय संविधानामध्ये भारतातील प्रत्येक नागरिकास जे मुलभूत हक्क दिलेले आहेत त्या हक्कांच्या अमलबजावणीसाठी न्यायालयात जाण्यासाठीचा हा हक्क दिलेला आहे. यानुसार सर्वोच्च न्यायालयात अर्ज, विनंती करण्याच्या हक्काची हमी देण्यात आली आहे. यानुसार बंदीप्रात्यक्षीकरण, परमादेश, प्रतिषेध, उत्प्रेक्षण आणि अधिकार पृच्छा यासारखे आदेश पारीत करवून घेण्याचा हक्क प्रत्येक भारतीय नागरिकांस आहे. एकंदरीत उपरोक्त भारतीय संविधानात मानवी हक्कदेण्यात आले असले तरी भारतीय समाजाच्या संदर्भात मानवी हक्कांची काय परीस्थित आहे? भारतात संविधानाच्या अमलबजावणीनंतर गोरगरीब, शेतकरी, शेतमजूर, दलित, आदिवासी, स्त्री यांचे शोषण थांबवून त्यांच्या जिवनात सामाजिक व आर्थिक परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी अनेक संस्था, यंत्रणा, नियम, कायदे निर्माण करण्यात आले. परंतू वरील सर्व घटकांचे आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक पातळीवरचे अनेक मुलभूत प्रश्न अजुनही सुटलेले नाहीत.[15]

निष्कर्ष:

1. मानवी हक्क हे मानवाला जन्मतः मिळतात.
2. मानवी हक्क ही संकल्पना प्राचीन आहे.
3. भारतीय संविधानामध्ये लोकशाही, राष्ट्रवाद, धर्मनिरपेक्षता, स्वातंत्र्य, समता, बंधूता, सामाजिक न्याय ही तत्वे समाविष्ट केली आहेत. ती सर्व मानवी हक्कांशी निगडीत आहेत.
4. भारतील राज्यघटनेचे प्रवेशाद्वार हेच मानवी हक्कांची सुरूवात आहे.
5. मानवी हक्क ही विस्तृत सार्वभौम व सार्वत्रिक संकल्पना आहे.
6. मानवी हक्कामुळे कायद्यापुढे प्रत्येक व्यक्ती माणूस म्हणून ओळखला जातो.
7. मानवी हक्कामुळे प्रत्येक व्यक्तीचा जिवन जगण्याचा, स्वातंत्र्याचा आणि वैयक्तिक सुरक्षेचा अधिकार मिळाला आहे.
8. भारतीय संविधानाकडे केवळ कायद्याचा ग्रंथ म्हणून पहाता कामा नये.
9. शासनाच्या माध्यमातून मानवी हक्क जागर मोहिम कार्यक्षम पणे राबविणे गरजेचे आहे.
10. भारतीय संविधानातील समतेच्या अधिकारातून जगाला खरे मानवता बहाल केली आहे.
11. मानवी हक्कांमुळे मानवतेचे रक्षण झाले आहे.

संदर्भ सूची:

1. भोळे भा.ल, भारताचे शासन आणि राजकारण, पिंपळापुरे आणि कं. पब्लिशर्स, नागपूर, जून 2003, पृ. 24.
2. गायकवाड जयदेव, संविधान सभेत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे, मार्च 2000.
3. निकुंभ दिलीपसिंह, मोरे सुरेंद्र, भारतीय संविधान, प्रशांत प्रकाशान, जळगाव, 2013, पृ. 116.
4. निकुंभ, आठवले (संपा.), मानवाधिकार आणि मूल्यशिक्षण, शोधनिबंध संग्रह, प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव, 2014, पृ. 42.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

5. सबनीस श्री. न., मानवी हक्क संरक्षण अधिनियम, मुकुंद प्रकाशन ठाणे, 2011, पृ. 10.
6. शेलकर अभया, मानवी हक्क संरक्षण अधिनियम, 1993, (तृतीय आवृत्ती), नाशिक लॉ हाऊस, औरंगाबाद, 2006, पृ. 10.
7. रायपुरकर वसंत, आंतरराष्ट्रीय संबंध, मंगेश, प्रकाशन, नागपूर, (सहावी आवृत्ती), 2001, पृ. 384.
8. भोळे भास्कर लक्ष्मण, भारताचे शासन आणि राजकारण, पिंपळापुरे ॲन्ड कं. पब्लिशर्स, नागपूर, जून 2003, पृ. 54.
9. भारताचे संविधान, शासन मुद्रण व लेखन सामुग्री, महाराष्ट्र राज्य यांच्याद्वारे भारत सरकारच्या वतीने मुद्रीत व प्रकाशित, 26 जानेवारी 2004 पृ. 6-8.
10. उपरोक्त, भारताचे संविधान, पृ. 8, 9.
11. उपरोक्त, भारताचे संविधान, पृ. 11.
12. उपरोक्त, भारताचे संविधान, पृ. 11, 12.
13. उपरोक्त, भारताचे संविधान, पृ. 12.
14. उपरोक्त, भारताचे संविधान, पृ. 15.
15. कांबळे उध्दव, मानवी हक्क, तत्व आणि दिशाभुल, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद, 2007,पृ. 30.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

भारतीय समाजावर जागतिकीकरणाचा परिणाम

प्रा.चांदमारे आश्विनी गौतम
कै.सौ.कमलताई जामकर महिला महाविद्यालय, परभणी सहाय्यक प्राध्यापक समाजशास्त्र

Manuscript ID:
JRD -2026-180115
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 52-55
January 2026
Submitted: 11 Dec. 2025
Revised: 21 Dec. 2025
Accepted: 11 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश

जागतिकीकरण ही आधुनिक काळातील एक महत्त्वाची आणि बहुआयामी सामाजिक प्रक्रिया असून तिचा भारतीय समाजावर व्यापक परिणाम झालेला आहे. १९८० नंतरच्या आर्थिक सुधारणांमुळे भारत जागतिक अर्थव्यवस्थेशी अधिक एकरूप झाला. या संशोधन लेखात जागतिकीकरणाचा भारतीय अर्थव्यवस्था, सामाजिक-सांस्कृतिक जीवन आणि शिक्षण क्षेत्रावर झालेल्या सकारात्मक व नकारात्मक परिणामांचा समाजशास्त्रीय दृष्टीकोनातून अभ्यास करण्यात आला आहे. जागतिकीकरणामुळे परदेशी गुंतवणूक, औद्योगिक विस्तार, सेवा क्षेत्राची वाढ, रोजगार संधी आणि GDP मध्ये वाढ झाली; मात्र त्याचबरोबर उत्पन्नातील विषमता, ग्रामीण-शहरी दरी, लघु व कुटीर उद्योगांचे नुकसान आणि शेती क्षेत्रावरील ताण वाढला आहे. सामाजिक व सांस्कृतिक क्षेत्रात मानवाधिकार, स्त्री-पुरुष समानता आणि शिक्षणाच्या संधी वाढल्या असल्या तरी पाश्चिमात्य संस्कृतीचा प्रभाव, उपभोगवाद आणि स्थानिक मूल्यांचे क्षरणही दिसून येते. शिक्षण क्षेत्रात तंत्रज्ञानाधारित शिक्षण, आंतरराष्ट्रीय सहकार्य आणि कौशल्यविकासाला चालना मिळाली; परंतु शिक्षणाचे व्यापारीकरण व असमानता ही गंभीर आव्हाने ठरली आहेत. एकूणच जागतिकीकरण ही अटळ प्रक्रिया असून तिचे लाभ समाजातील सर्व घटकांपर्यंत पोहोचवण्यासाठी समतोल व समावेशक धोरणांची आवश्यकता आहे.

मुख्य शब्द: *जागतिकीकरण, भारतीय समाज, आर्थिक परिवर्तन, सामाजिक व सांस्कृतिक बदल, शिक्षण व्यवस्था, आर्थिक असमानता, सांस्कृतिक प्रभाव, सामाजिक विकास*

प्रस्तावना (Introduction)

जागतिकीकरण ही सामाजिक परिवर्तनाची गुंतागुंतीची प्रक्रीया आहे. १९८० च्या दशकात संपुर्ण विश्वामध्ये फार मोठे बदल घडून आले त्यामधून जागतिक अर्थव्यवस्थेत जे बदल झाले त्यालाच 'जागतिकीकरण' या नावाने ओळखले जाते. गेल्या द्विशतकापासून जागतिकीकरण हा संपूर्ण विश्वामध्ये चर्चेचा विषय ठरलेला आहे. त्यामध्ये त्याच्या समर्थनात व विरोधात ही विचार मांडले जात आहेत. सामाजिक जीवनावर जागतिकीकरण या प्रक्रियेचा मोठया प्रमाणात प्रभाव पडलेला आहे. परिणामी या संकल्पनेचा समाजशास्त्रीय दृष्टीकोनातून अभ्यास करणे आवश्यक आहे. जागतिकीकरण ही एक प्रक्रिया आहे ज्यामुळे जगातील देश समाज आणि संस्कृती यांच्यातील अंतर संपुष्टात येते. तंत्रज्ञान संचार व्यापार आणि सांस्कृतिक देवाण घेवाण यामुळे जग एका छोटया गावासारखे बनले आहे. सामाजाचा विकास हा केवळ आर्थिक सुधारणापुरता मर्यादित नूसन तो सामजिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक आणि पर्यावरणीय घटकांवर अवलंबून असतो या संदर्भात जागतिकीकरणाचे समाजावर होणारे परिणाम हा एक महत्त्वाचा विषय आहे.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
प्रा.चांदमारे आश्विनी गौतम, कै.सौ.कमलताई जामकर महिला महाविद्यालय, परभणी सहाय्यक प्राध्यापक समाजशास्त्र

How to cite this article:
चांदमारे, . आश्विनी . गौतम . (2026). भारतीय समाजावर जागतिकीकरणाचा परिणाम. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 52–55. https://doi.org/10.5281/zenodo.18439455

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18439455
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

हा शोध निबंध जागतिकीकरणाचा भारतीय सांस्कृतिक जीवनावर, भारतीय अर्थव्यवस्थेवर, भारतीय शिक्षणावर, होणारे परिणाम या विषयावरती प्रकाश टाकणारा आहे.

संशोधन साहित्याचा आढावा:

जागतिकीकरणाचा भारतीय समाजावर त्याचे बहुआयामी परिणाम झाले. या परिणामांचा अभ्यास अनेक भारतीय व विदेशी अभ्यासकांनी विविध दृष्टीकोनांतून केला आहे. अमर्त्य सेन यांनी जागतिकीकरणाचा मानव विकासाच्या दृष्टीने अभ्यास केला. त्यांच्या संधोधनानुसार जागतिकीकरणामुळे शिक्षण, आरोग्य आणि उत्पन्नच्या संधी वाढल्या: परंतु सामाजिक विषमता आणि प्रादेशिक असमतोल वाढल्याचे ही त्यांनी नमुद केले आहे. अर्जुन अप्पादुराई यांनी जागतिकीकरणामुळे सांस्कृतिक एकरुपता आणि स्थानिक संस्कृतीवर होणारा प्रभाव अभ्यासला आहे. त्यांच्या मते, पाश्चिमात्य जीवनशैली, उपभोगवाद आणि माध्यमांचा प्रभाव भारतीय समाजात वाढला. अँथनी गिडन्स (१९९०) यांनी "The consequence of modernity", यामध्ये जागतिकीकरणाला वेळ आणि अंतराचा संकुचित होणे असे संबोधले आहे.

संशोधन पध्दती:

या संदर्भिय सशोधनात गुणात्मक आणि परिणामात्मक दोन्ही पध्दतीवर आधारित आहे. संशोधनात्मक निबंध लिहिताना मुख्यत्वे व्दितीयक स्त्रोताचा वापर करण्यात आलेला आहे. यामध्ये पुस्तके, शोधनिबंध, नियतकालिके, सरकारी अहवाल व इंटरनेटवरील विश्वसनीय स्त्रोतांचा वापर करून विश्लेषणात्मक पध्दतीने या शोध लेखामध्ये आढावा घेण्यात आलेला आहे.

संशोधनाची उदिष्टये:

- जागतिकीकरणाचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर होणाऱ्या परिणामाचे अध्ययने करणे.
- सामाजिक आणि सांस्कृतिक क्षेत्रावर जागतिकीकरणाच्या परिणामाचे अध्ययन करणे
- भारतीय शिक्षणावर जागतिकीकरणाच्या होणाऱ्या परिणामाचे अध्ययन करणे.

गृहीत्यकृत्य:

- जागतिकीकरणाचा भारतीय अथेव्यवस्थेवर सकारात्मक व नकारात्मक परिणाम झालेला आहे.
- सामाजिक आणि सांस्कृतिक क्षेत्रावर सुद्धा जागतिकीकरणाचा सकारात्मक व नकारात्मक परिणाम झालेला आहे.
- भारतीय शिक्षण क्षेत्रावर सुध्दा जागतिकीकरणाचा सकारात्मक व नकारात्मक प्रभाव पडलेला आहे.

वरिल साहित्या व्यक्तिरिक्त अनेक साहित्याचा आढावा घेऊन तसेच अनेक लेख, पुस्तके व ग्रंथालयातील उपलब्ध् साधनांचा वापर करून हा संशोधन लेख लिहिण्या करिता त्याचा आधार घेऊन पुढील विश्लेषण करण्यात येत आहे.

अर्थव्यवस्थेवर होणारा परिणाम:

जागतिकीकरणाचा भारताच्या आर्थिक क्षेत्रावर फार मोठा परिणाम झालेला दिसून येतो. जागतिकीकरणामुळे परदेशी गुंतवणूक (FDI), निर्यात आणि सेवा क्षेत्राचा विस्तार झाला. त्यामुळे भारताचा GDP वेगाने वाढला आणि भारत उदयोन्मुख अर्थव्यवस्था म्हणून ओळखला जाऊ लागला. बहुराष्ट्रीय कंपन्याच्या गुंतवणुकीमुळे उत्पादन, पायाभूत सुविधा, तंत्रज्ञान आणि रोजगार निर्मितीला चालना मिळाली. परदेशी कंपन्यांमुळे आधुनिक तंत्रज्ञान, व्यवस्थापन कौशल्ये आणि कार्यसंस्कृती भारतात आली IT व BPO क्षेत्रामुळे भारत जागतिक सेवा केंद्र म्हणून पुढे आला. भारतीय वस्तू व सेवांना आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठ मिळाली. सॉफ्टवेअर, औषधे, वस्त्रोदयोग यांची निर्यात वाढली, ज्यामूळे विदेशी चलन साठा मजबूत झाला. जागतिकीकरणामुळे स्पर्धा वाढली. त्यामुळे दर्जेदार वस्तू, कमी किंमती आणि विविध पर्याय ग्राहकांना उपलब्ध झाले. जागतिकीकरणामुळे अर्थवयवस्थेमध्ये मोठ्या प्रमाणात उलाढाल झालेली आपल्याला दिसून येते. जागतिकीकरणाचा एकीकडे सकारात्मक परिणाम झालेला दिसून येतो तसेच दूसरीकडे नकारात्मक प्रभाव ही झालेला दिसून येतो. जागतिकीकरणाचा लाभ प्रामख्याने शहरी, शिक्षित आणि उच्चवर्गीय लोकांना मिळाला. ग्रामीण व गरीब वर्ग तुलनेने मागे राहिला, त्यामुळे उत्पन्नतील विषमता वाढली. बहुराष्ट्रीय कंपन्याच्या स्पर्धेत लघु व कुटीर उद्योग टिकू शकले नाहीत. हस्तकला, पारंपारिक उद्योग यांचे नुकसान झाले. शेती क्षेत्रावर हि फार मोठा विपरीत परिणाम झालेला दिसून येतो. जागतिकीकरणामुळे गावातील लोक गाव सोडून म्हणजे शेती सोडून कामधंद्याकरिता शहरांकडे मोठया प्रमाणात येताना दिसत आहे.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

त्यामुळे गाव ओस पडून शहराकडे लोकांचे प्रमाण वाढत आहे. वरील विश्लेषणावरून आपल्याला असे निदर्शनास येते की, एकीकडे आर्थिक क्षेत्रावर सकारात्मक परिणाम झालेला दिसतो तर दूसरीकडे ग्रामीण आर्थिक क्षेत्रावर मात्र याचा नकारात्मक परिणाम झालेला आपल्या निदर्शनास येते.

सामाजिक व सांस्कृतिक क्षेत्रावर होणारा परिणाम:

जागतिकीकरणाचा सामाजिक व सांस्कृतिक जीवनावर मोठ्या प्रमाणावर प्रभाव पडलेला दिसतो. हा प्रभाव काही अंशी सकारात्मक तर काही अंशी नकारात्मक आहे. जागतिकीकरणामुळे मानवाधिकार,स्त्री–पुरूष समानता,बालहक्क याविषयी जागतिक पातळीवर जागरूकता वाढली. आंतरराष्ट्रीय संस्था व माध्यमांमुळे सामाजिक अन्यायाविरुध्द आवाज बुलंद झाला. जागतिकीकरणामुळे जग जवळ आले. त्यामुळे पाश्चिमात्य व त्यांची मूल्य व परंपरांना तडा जाऊ लागला. जागतिकीकरणाच्या भारतीय समाजातील व्यक्तीच्या राहणीमानावर वेशभूषा, केशभूषा, खाद्य संस्कृती लयास जाताना दिसून येत आहे. त्या जागा विदेशी संस्कृती जागा घेताना दिसून येत आहे. भारतीयांचे अनेक सणसमारंभ हे वेगळ्या, पध्दतीने साजरी होताना दिसून येतात नाट्य, गायन यामध्ये सुध्दा परिवर्तन झालेली दिसून येते. आज आपणास भारतीय भजन, कीर्तन, नृत्य हे अपवादात्मक पहावयास मिळतात त्यांची जागा डीजे, पॉप साँग, पाश्चिमाते नृत्य यांनी घेतलेली पाहावयास मिळते. काही अभ्यासावरून आपणास असे दिसून येते की, भारताचा सामाजिक निर्देशांक पाहिल्यास साक्षरतेच्या बाबतीत १९९१ मध्ये ५२% साक्षरता होती ती २०२१ च्या आकडेवारीनुसार ७७ टक्क्यांवर गेलेली दिसून येते. महिलाच्या शिक्षणाचा विचार केला तर महिला शिक्षणामध्ये आज १९९१ च्या तुलनेने २५% वाढ झालेली आपणास दिसून येते. आज शहरी क्षेत्रा सोबतच ग्रामीण क्षेत्रांमध्ये सुध्दा चाळीस ते पन्नास टक्के ईंटरनेट ची सुविधा पोहचलेली आपणास दिसून येते आज 60 ते 70 टक्के युवक युवती हॉलीवुड दिसून येतात. इंग्रजी भाषेचा वापर मोठ्या प्रमाणात होताना दिसून येतो. वरील सर्व विश्लेषणावरून असे निदर्शनास येते की, जागतिकीकरणामुळे आज संपुर्ण भारतीय समाजात सामाजिक व सांस्कृतिक मूल्य बदलत असलेली आढळून येते. सामाजिक व सांस्कृतिक क्षेत्रावर मोठ्या प्रमाणात जागतिकीकरणाचा प्रभाव आढळून येतो.

जागतिकीकरणाचा शिक्षणावर होणारा परिणाम:

जागतिकीकरणामुळे शिक्षण क्षेत्रात साक्षरतेचे प्रमाण वाढल्याचे आढळून येते. परदेशी विद्यापीठे आता वेगवेगळ्या भारतीय विद्यापीठांशी सहयोग करत आहेत, ज्यामुळे भारतीय विद्यार्थ्यांची पोहोच वाढली आहे. भारतीय शिक्षण व्यवस्थेने माहिती तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून जागतिकीकरण स्वीकारले आणि ते विकासात्मक शिक्षणात नवीन बदल घडवून आणण्याच्या संधी येते. जागतिकीकरणामुळे ई-लर्निंग, फ्लेक्सिबल लर्निंग, डिस्टन्स एज्युकेशनं प्रोग्राम्स आणि परदेशी प्रशिक्षण यासारख्या नवीन साधने आणि तंत्रांना प्रोत्साहन मिळते. “नविन शैक्षणिक धोरण” यासख्या अनेक सरकारी योजना भारतीय विद्यार्थ्यांना जागतिक समुदायाच्या बरोबरीने आणण्यासाठी अधिक जागतिक शिक्षण प्रणालीवर भर देत आहेत. शिक्षणाच्या व्यापारीकरणामुळे खाजगी व परदेशी संस्थांमुळे शिक्षण हा सेवा क्षेत्राचा व्यवसाय बनला. उच्च फि मुळे गरीब व मध्यम वर्गीय विद्यार्थ्यासाठी दर्जेदार शिक्षण महाग झाले. उच्च शिक्षणासाठी परदेशात गेलेले विद्यार्थी तेथेच स्थायिक होण्याचे प्रमाण वाढले. त्यामुळे देशांतर्गत गुणवत्तापूर्ण मनुष्यबळाची कमतरता निर्माण होते. जागतिक बाजारभिमुख अभ्यासक्रमांवर भर दिल्याने मानवविद्या, समाजशास्त्र, तत्वज्ञान यासारख्या विषयाकडे दुर्लक्ष होते.

वरील विश्लेषणावरून असे निदर्शनास येते की, जागतिकीकरणाचा शिक्षण सकारात्मक व नकारात्मक असा दोन्ही प्रकारचा परिणाम झाला आहे. दर्जेदार, कौशल्याधारित व आंतराष्ट्रीय संधी देणारे शिक्षण हे त्याचे मोठे योगदान आहे. मात्र व्यापारीकरण, विषमता व सांस्कृतिक दुर्लक्ष ही गंभीर आव्हाने आहेत.

निष्कर्ष:

जागतिकीकरण ही एक अटळ प्रक्रिया ज्यामुळे समाज विकासावर सकारात्मक आणि नकारात्मक अशा दोन्ही प्रकारचे परिणाम झाले आहेत. आर्थिक विकास, शिक्षणाचा प्रचार आणि सांस्कृतिक देवाण-घेवाण यामुळे समाज प्रगतीच्या मार्गावर आहे. तथापि आर्थिक असमानता सांस्कृतिक एकरूपता आणि पर्यावरणीय समस्या यासारख्या आव्हांनाना समोर जात आहे. सांस्कृतिक देवाणघेवाणी मुळे भारतीय संस्कृती जगभरात पोहोचली आहे परंतू पाश्चात संस्कृतीच्या प्रभावामुळे स्थानिक मूल्य परंपरा धोक्यात येताना दिसत आहे.

शिफारसी:

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

- आर्थिक असमानता कमी करणे. जागतिकीकरणाच्या फायद्यांपासून वंचित राहिलेल्या समाज घटकांना आर्थिक संधी उपलब्ध करून देणे.
- जागतिकीकरणाच्या प्रभावामुळे भारतीय संस्कृती व परंपरांचे जतन करणे अत्यावश्यक आहे स्थानिक भाषा, कला, लोकसंस्कृती व परंपरांना प्रोत्साहन देण्यासाठी सांस्कृतिक धोरणे प्रभावीपणे राबवावीत. सामाजिक व प्रादेशिक असमतोल कमी करण्यासाठी विशेष योजना तयार करणे आवश्यक आहे.
- ग्रामीण व शहरी भागतील दरी अरूंद करून शिक्षणाच्या व आरोग्याच्या सर्व सुविधा ग्रामीण आणि शहरी भागांमध्ये पोहोचविणे व त्या माध्यमातून ग्रामीण शहरी भागाचा विकास साध्य करणे.

संदर्भ ग्रंथ सूची:

१. डॉ. दा. धो. काचोळे, प्रा. शा. बा. चव्हाण (२००५)
२. "औद्योगिक समाजशास्त्र", कैलाश पब्लिकेशन्स.
३. आर. बी. आय. (२०२०), भारतीय अर्थव्यवस्थेचा अहवाल.
४. यु. एन. इ. एस. सी. ओ. (२०१०), सांस्कृतिक
५. विविधता आणि जागतिकीकरण.
६. Giddens A. (1990), The Consequences of Modernty. Stamford university press.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

शेतकरी चळवळी समोरील आव्हाने

धनंजय कृष्णा म्हात्रे[1], डॉ. वृशाली एल.फुके[2]
[1]संशोधक विद्यार्थी स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड
[2]राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख श्री.शिवाजी महाविद्यालय, परभणी
Email: djaymhatre17@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180116
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 56-59
January 2026
Submitted: 11 Dec. 2025
Revised: 21 Dec. 2025
Accepted: 11 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश

शेतकऱ्यांचे खचलेले मनोधैर्य, सावकारी कर्ज, जागतिकीकरण, शेतमालाच्या किमतीत घट, किंमत व उत्पादन खर्चातील तफावत, कौटुंबिक उदासीनतेचे वातावरण, शेतमालाची कमी किंमतीला होणारी आयात, अपुरी सिंचन व्यवस्था, निसर्गाची अवकृपा, कुशल राजकीय नेतृत्वाचा अभाव, पाश्चात्य संस्कृतीच्या अभावाने बळकावलेला ग्रामीण भागातील व्यक्तिवाद, नियोजनकर्त्याचे शेतीक्षेत्राकडे दुर्लक्ष, बँकांची नफेखोरी वृत्ती, शेतकऱ्यांमधील अशिक्षितपणा, शासकीय मदतीच्या मार्गातील औदासीन्य, महत्त्वपूर्ण समस्यांवर जुजबी इलाज इत्यादी समस्यांमुळे विदर्भातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या मोठ्या प्रमाणावर होत आहेत. अशा परिस्थितीत शेतकरी चळवळी ग्रामीण स्तरावर लोकांच्या संपर्कात राहून तणावशोषण यंत्रणेच्या स्वरूपात काही योगदान देवू शकतील काय? याचाही विचार महत्वाचा ठरतो. परंपरागत स्वरूपाच्या तणावशोषण यंत्रणांचे विघटन झाले, परंतु त्याची जागा घेण्यास नवीन यंत्रणा मात्र निर्माण झाल्या नाहीत. ही उणीव भरून काढणाऱ्या यंत्रणा समोर येणे गरजेचे आहे.

Keywords: *शेतकरी संघटना, आंदोलन, पार्श्वभूमी, आणि संघटनेची उद्दिष्टे*

प्रस्तावना (Introduction)

शेतीला भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा म्हटले जाते आणि म्हणूनच स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून शेती व शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांच्या सोडवणूकीसाठी अनेक समाजसुधारकांनी आपले विचार मांडले व शेतीविषयक प्रश्नांकडे शासनाचे लक्ष वेधण्याचे कार्य केले. महात्मा फुले यांनी आपल्या 'शेतकऱ्यांचे असूड' या ग्रंथात शेतकऱ्यांच्या प्रश्नाला वाचा फोडण्याचे कार्य केले. १९०३ ते १९०६ या काळात ना. गोखल्यांनी आपल्या अर्थसंकल्पीय भाषणात शेतकऱ्याचे प्रश्न व त्यावरील उपाययोजनांबाबत विचार मांडले, १९१८ मध्ये पुणे येथील शेतकरी परिषदेत महर्षी आण्णासाहेब शिंदे यांनी शेतकऱ्यांची परिस्थिती सुधारावी यासाठी त्यांना संघटीत करण्याचे कार्य केले. थोडक्यात शेतीविषयक प्रश्न शेतकरी व शेतमजूरांचे प्रश्न त्यांची सोडवणूक आणि त्यांचे संघटन करण्याचे प्रयत्न स्वातंत्र्यपूर्व काळापासूनच झालेले आहेत. परंतू शेतकऱ्यांचे संघटन करून शेतकरी चळवळ म्हणून आपले अस्तित्व या काळात निर्माण होवू शकले नाही. १९४० ते १९७५ या काळात शेतकरी कामगार पक्षाने कांही प्रमाणात तसा प्रयत्न केला होता. परंतू राजकारणाच्या कक्षेत राहूनच या पक्षात हे कार्य केलेले दिसते त्यामूळे त्यास शेतकरी चळवळ असे म्हणता येणार नाही. महाराष्ट्रात १९८० च्या दरम्यान शेतकऱ्यांची संघटना स्थापन होऊन शेतकरी चळवळीला खऱ्या अर्थाने दिशा मिळालेली दिसते.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
धनंजय कृष्णा म्हात्रे, संशोधक विद्यार्थी स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड

How to cite this article:
म्हात्रे, . धनंजय . कृष्णा ., & फुके, . वृशाली . एल . (2026). शेतकरी चळवळी समोरील आव्हाने. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 56–59. https://doi.org/10.5281/zenodo.18439512

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18439512
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

विषय विवेचन:

शोध निबंधांची उद्दिष्टे:

- शेतकरी चळवळीच्या पार्श्वभूमीचा अभ्यास करणे.
- शेतकरी आंदोलन व वाटचालीचा अभ्यास करणे.
- शेतकरी संघटनेच्या उद्दिष्टांचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी प्रामुख्याने वर्णनात्मक व निदानात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब केला आहे. माहिती संकलनासाठी प्रामुख्याने द्वितीय सामग्रीचा आधार घेतला असून यामध्ये विविध शासकीय व निमशासकीय प्रकाशनाद्वारे प्रकाशित ग्रंथ, मासिके, पाक्षिके, साप्ताहिके, वर्तमानपत्रे, शासन संस्थेचे विविध अहवाल, ई- संकेतस्थळे इत्यादीचा आधार घेतला आहे.

शेतकरी चळवळीची पार्श्वभूमी:

१९८० पूर्वी महाराष्ट्रात कांही भागात शेतकऱ्यांवरील अन्यायाविरूध्द कांही प्रमाणात उठाव व आंदोलने झाली होती. सावकारांकडून शेतकऱ्यांचे होणारे शोषण आणि शेती-व्यवसायाचे व्यापारीकरण या विरूध्द १८७५ साली पुणे व नगर भागातील कांही खेडयामध्ये मर्यादित स्वरूपाचे आंदोलन घडले. या आंदोलनात तेथील एक हजार शेतकऱ्यांना अटक करण्यात आली होती. पुण्याच्या सार्वजनिक सभेने या उठावावर नेमलेल्या 'डेक्कन रॉयटस् कमिशन'ला निवेदन सादर करून या शेतकऱ्यांच्या प्रश्नाला वाचा फोडली. श्रीमती गोदावरी परूळेकर यांनी १९२०-२१ च्या दरम्यान धरणग्रस्त, जंगलग्रस्त जमिनी सावकारी, वेठबेगारी इत्यादी प्रश्नांवर 'वारली' जमातीत जन आंदोलने घडवून आणली होती. १९४७ नंतर कुळकायदा, शेतकरी कर्जनिवारण कायदा, सावकारी-नियंत्रण कायदा, कुंळाला काढून टाकण्याचा जमिनदाराचा हक्क मर्यादित करणे, जमिनीच्या खरेदी विक्रीवर निर्बंध घालणे आणि आर्थिक पिळवणूकीपासून त्यांचे रक्षण करणे इत्यादी उद्देशाने निर्माण केलेले कायदे मात्र कागदावरच राहिले. पुण्याच्या गोखले इन्स्टीट्युटने महाराष्ट्रातील कुळ कायद्याच्या अंम्मलबजावणीबद्दलची पहाणी करून तसा अहवाल प्रसिध्द केला होता. खेडयातील आर्थिक जीवनावर व्यापारी, जमिनदार, सावकार याची दृढ पक्कड निर्माण झालेली असून या वरिष्ठ वर्गाशी नेटाने झगडू शकेल अशी जोरदार संघटना खेडयात अस्तित्वात आल्याखेरीज शेतकऱ्याची ही पिळवणूक थांबणे शक्य नाही. यातूनच पुढे शेतकरी संघटीत होण्यास चालना मिळाली व शेतकरी चळवळ उभी राहण्यास प्रेरणा मिळाली. परंतू त्यासही १९८० साल उजडावे लागले.

शेतकरी आंदोलन व वाटचाल:

१९७३ पासून देशातील कर्नाटक, तामिळनाडू, गुजरात, मध्यप्रदेश, पंजाब इत्यादी विविध राज्यात शेतकऱ्यांची आंदोलने प्रभावीपणे चालू होती. महाराष्ट्रात १९७८ १९७९ च्या दरम्यान श्री. शरद जोशींच्या नेतृत्वाखाली शेतकरी आंदोलनास सुरवात झाली. शेतकऱ्यांच्या मालाला योग्य व रास्त भाव मिळावा यासाठी हि प्रथम आंदोलने करण्यात आली. या आंदोलनात माधवराव बोरास्ते, प्रल्हाद पाटील, बोरावके, म्हात्रे, मोरे इत्यादी मंडळीनी पुढाकाराने भाग घेतला होता. शेतकरी संघटनेत राजकीय सत्तेशी संघर्ष करून आपल्या मागण्या मंजूर करून घेऊ हा दृष्टिकोन कै. माधवराव बोरास्ते यांचे अनुयायी माधवराव मोरे, रामचंद्र पाटील या गटाने अवलंबिला व राजकारणाशी संबंध ठेवून संघटनेने आपले आंदोलनाचे कार्य चालू ठेवावे असा आग्रह धरला तर सत्तेच्या राजकारणापासून दूर राहून कार्य करणे आणि वैचारिक जागृती, संघटनात्मक आंदोलन व चळवळ या गोष्टींना महत्व दृसऱ्या गटाने दिल्याचे दिसते व सत्तेच्या राजकारणापासून अलिप्त राहण्याचा निर्णय घेतलेला दिसून येते. महाराष्ट्रात १९७५ ते १९८३ हा शेतकरी आंदोलनाचा कालखंड म्हणून ओळखला जातो. शरद जोशी यांनी दोन्ही गटाची मते विचारात घेऊन शेतकरी संघटनेची भूमिका संदिग्ध ठेवावी. राजकारण व राजकीय प्रवाहापासून दूर न राहता, त्याच्याशी संबंधीत राहील्यासच आपणास दबाव गटाची भूमिका पार पाडता येईल असे शरद जोशींचे धोरण दुटप्पी बनले त्यामुळे शेतकरी संघटनेच्या कार्यात शुध्द चळवळ व राजकारण अशी दुहेरी भूमिका निर्माण होऊन चळवळच संभ्रमात पडल्याचे दिसते. अर्थात राजकारणला शेतकरी संघटनेचा उपयोग वा फायदा होईल याच भावनेने अनेक राजकीय पक्षानी व त्याच्या कार्यकर्त्यांनी शेतकरी आंदोलनास वेळोवळी पाठींबा दिल्याचे महाराष्ट्राच्या राजकारणात दिसून येते.

शेतकरी आंदोलनात शरद जोशी यांनी आपल्या नेतृत्वाखाली कांदा, ऊस, तंबाखू, दुध या संदर्भात जोरदार आंदोलने केली. व शासनावर विशेष प्रभाव पाडला आणि शेतकरी संघटना दबाव गटाची भूमिका पार पाडण्यात यशस्वी ठरली. या आंदोलनात कांदा आदोलन, ऊस आंदोलन व तंबाखू आंदोलनाचा प्रामुख्याने उल्लेख करावा लागेल. परंतू दुध आंदोलनात मात्र संघटनेला माघार घ्यावी लागली. दुध आंदोलनाचा फटका बसल्यानंतरच शेतकरी संघटनेने आपल्या संघटनात्मक बांधणीकडे लक्ष वळविले. निश्चित ध्येये व उदिष्टये, विशिष्ट कार्यपध्दती, चळवळ व परिवर्तनाची दिशा या अभावी संघटन होऊ शकत नाही याची जाणिव त्यांना झाली. आणि खऱ्या अर्थाने संघटनात्मक बांधणीत १९८३ च्या मनमाडच्या अधिवेशनापासूनच सुरवात झालेली आहे.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

शेतकरी संघटनेची उद्दिष्टे:

१) शेतीमालाला रास्त भाव मिळवून देणे:

शरद जोशी यांनी शेतीमालाला योग्य भाव मिळाला पाहिजे, ही भूमिका घेतली व उत्पादनखर्चावर आधारीत भाव मिळाला पाहिजे. तरच शेतकऱ्यांचा आर्थिक विकास होईल. म्हणून त्यांनी तीन मार्गांनी योग्य भाव मिळविता येईल, असे सांगितले त्यात-

१) खुली बाजारपेठ

२) सरकारचे अहस्तक्षेपाचे धोरण

३) संपूर्ण बाजारावर नियंत्रण. या बरोबरच पारंपरिक पिकांचा त्याग करून नवीन पिकांचे उत्पादन करणे. यावर भर देऊन शेतीमालाला योग्य भाव मिळाला. पाहिजे, अशी भूमिका घेतली.

२) शेतकऱ्यांचे होणारे शोषण थांबविणे:

शरद जोशी म्हणतात, की भारतात शहरे म्हणजे इंडिया व ग्रामीण भाग म्हणजे भारत. या इंडियाकडून भारताचे शोषण नेहमी होत असते. याबरोबरच शासन, व्यापारी यांच्याकडून शोषण होते. याचे स्पष्टीकरण देताना ते म्हणतात.

१) शेतीमालाला योग्य भाव द्यायचा नाही.

२) शेतकऱ्यांसाठी फसव्या योजना राबविल्या जाव्यात.

३) शेतकऱ्यांची एकी होऊ द्यायची नाही.

४) शेतकऱ्यांनी संघटित होऊन प्रश्न मांडू नयेत, अशी व्यवस्था केली जाते.

५) शेतकऱ्यांचे आंदोलन दडपले जाते या ५ तत्वांचा वापर करून शेतकऱ्यांचे शोषण होते. या शोषणातून शेतकऱ्यांची सुटका करणे ही भूमिका शेतकरी संघटनेची आहे.

३) कृषिमूल्य आयोगाची पुनर्रचना करणे:

भारतात शेतकऱ्यांच्या शेतीमालाला योग्य भाव मिळवून देण्यासाठी १९६५ ला केंद्र सरकारने कृषिमूल्य आयोगाची स्थापना केली. या आयोगाने आपले कार्य व्यवस्थित केले नाही. शासनाचे याकडे दुर्लक्ष होत आहे. त्यामुळे शेतकऱ्यांचे व्यापाऱ्यांकडून शोषण होत आहे. शेतकऱ्यांच्या शेतीमालाला योग्य भाव मिळत नाही. शेतकऱ्यांना बैल, अवजारे, बी-बियाणे, खते, वाहन खर्च लागतो व याचा विचार करून शेतीमालाचे दर ठरवले जावेत, अशी भूमिका शेतकरी संघटनेने घेतली. हे करण्यात कृषिमूल्य आयोग कमी पडले, म्हणून या आयोगाची पुनर्रचना झाली पाहिजे, अशी भूमिका घेतली.

४) अनुदानाला विरोध व डंकेल प्रस्ताव आणि खुल्या अर्थव्यवस्थेचा स्वीकार:

शेतीमालाला योग्य भाव देण्यापेक्षा अनुदान देण्याचे शासनाने धोरण ठरविले होते. पण अशी भीक नको, हक्क पाहिजे अशी भूमिका घेतली व अनुदानाता विरोध केला आणि डंकेल प्रस्तावाचे समर्थन केले. १९८९ मध्ये नांदेड येथे भरलेल्या अधिवेशनात खुल्या अर्थव्यवस्थेचा स्वीकार केला.

५) तात्विक विचार:

शेतकरी संघटनेचा उद्देश शेतकऱ्यांना केवळ पैसा मिळवून देणे, हा नाही तर शेतकऱ्याला ताठ मानेने व अभिमानाने जगता यावे, हा तात्विक विचार आहे.

६) गरिबी दूर करणे:

शेतकऱ्यांची चळवळ असली, तरी ती एका वर्गाच्या व्यवसायाच्या हिताचे रक्षण करणारी चळवळ नाही. देशातील दारिद्र्याचे मूळ शेती व्यवसायात आहे. ७०% जनता शेतीवर अवलंबून आहे. म्हणून शेती व्यवसायाला आणि शेती प्रश्नांना अग्रक्रम दिला आहे. म्हणजे सर्व देशातील गरिबी दूर करणे, हे उद्दिष्ट संघटनेचे आहे. त्यासाठी आंदोलन करणे व आंदोलनात शांततेचा, अहिसेचा मार्ग शिकविणे, त्यासाठी लाठीमार वा गोळीबारालाही सामोरे जाणे.

७) एककलमी कार्यक्रमावर भर:

शेतकऱ्याच्या मालाला त्याच्या उत्पादनखर्चानुसार योग्य भाव मिळवून देणे, या एककलमी कार्यक्रमावर अधिक भर असेल. कारण तेच शेतकऱ्यांची परब्रह्म व देशाचेही सर्वस्व आहे. असे शेतकरी चळवळीचे धोरण आहे.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

८) कोरडवाहू शेतकऱ्यांचे दैन्य दूर करणे:

कोलवाहू शेतकऱ्यांचे दैन्य दूर करणे. त्यांच्या उत्पादित मालाला रास्त भाव मिळवून देणे म्हणजे शेतकरी शहरात काम मिळवून पोट भरण्यासाठी स्थलांतरित होणार नाहीत. त्यासाठी त्याच्या शेतीमालाला किफायतशीर भाव मिळाला पाहिजे. शेतीमालाचा उत्पादनखर्च भरून निघाला पाहिजे.

९) शोषण होणार नाही:

शेतकऱ्याकडून मजुरांचे शोषण होऊ नये म्हणून शेतीमालाला योग्य भाव मिळावा. म्हणजे शेतमजूर, आदिवासी व शेतमालक या कोणाचेही शोषण होणार नाही. शेतमजुरांना योग्य मजुरी मिळवून देणे व ग्रामीण दारिद्र्य कमी करणे.

१०) अयोग्य मागणी करू नये:

शेतकऱ्यांचे हक्काचे तेवढे मागावे. कोणत्याही मागणीला भिकेचे अथवा धर्मदायाचे स्वरूप आणू नये. आम्हाला काही तर स्वस्तात द्या, अशा त-हेची मागणी शासनापुढे मांडू नये.

११) शेतीमालाचे भाव बांधून द्यावेत:

शासनाने शेतीमालाचे भाव बांधून द्यावेत. त्यामुळे शेतकऱ्याला ताठ मानेने जगता यावे, दुष्काळात शासन शेतकऱ्याकडून सक्तीने लेव्ही घेते म्हणून मुबलकतेच्या काळात तरी उत्पादनखर्च भरून येईल, असे भाव मिळतील अशी व्यवस्था करावी आणि शासन असे करीत नसेल तर निदान बाजारपेठेचे तत्त्व संपूर्णतः मान्य करणे हे चळवळीचे तत्व आहे.

सारांश:

स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून महाराष्ट्रात अनेक चळवळी झाल्या. त्यात शेतकरी चळवळ महत्त्वाची आहे. महाराष्ट्रातील लोकांचा मुख्य व्यवसाय शेती आहे. म्हणून शेतकऱ्यांच्या हितासाठी अनेकांनी कार्य केले आहे. त्या सर्व कार्यात शेतकरी संघटनेनेही महत्वाची भूमिका बजाबली आहे. १ मे १९६० ला महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती झाली व शासनाने शेतकऱ्यांची विविध योजनांच्या माध्यमातून परिस्थिती सुधारण्याचा प्रयत्न केला. पण प्रगती झाली नाही, या दरम्यान १९७८ ला शेतकरी संघटनेचा महाराष्ट्रात उदय झाला व महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळीला संजीवनी देण्याचे कार्य केले म्हणून शेतकरी संघटनेची भूमिका महत्त्वाची आहे.

संदर्भग्रंथ:

1. डॉ. बी. एम. कऱ्हाडे सामाजिक चळवळीचे समाजशास्त्र, प्रकाशक मनोहर पिंपळापुरे, जून 2011.
2. तुकाराम जाधव / मल्हार पाटील सुवर्ण महोत्सवी वर्ष, महाराष्ट्र वार्षिकी 2010, प्रकाशक युनिक ॲकॅडमी.
3. भास्कर लक्ष्मण भोळे / किशोर बेडकीहाळ बदलता महाराष्ट्र (साठोत्तर परिवर्तनाचा मागोवा), डॉ. एन. डी. पाटील गौरवग्रंथ प्रकाशक: आंबेडकरी अकादमी, सातारा, 16 जुलै 2003.
4. व्होरा राजेंद्र, "मुळशी सत्याग्रह', प्रतिमा प्रकाशन, पुणे. १९९४.
5. धर्माधिकारी चंद्रकांत, "खोती विरूध्दचा लढा', रोहा, रायगड. १९९९.
6. पाटील प्रभाकर "कथा एका संघर्षाची" नागेश प्रकाशन, अलिबाग. १९९४.
7. घनश्याम शहा, अनुवाद प्राची चिकटे भारतातील सामाजिक चळवळी, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे, 2011.
8. https://yuvrajrathod992000.blogspot.com

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

लोकशाहीच्या सक्षमीकरणात निवडणूक आयोगाची भूमिका

अमोल सुदाम काकडे[1], प्रो. डॉ. कविता जी. सोनकांबळे[2]

[1]संशोधक, पीपल्स कॉलेज नांदेड

[2] संशोधक मार्गदर्शक, यशवंत महाविद्यालय नांदेड जि नांदेड

Manuscript ID:
JRD -2026-180117
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 60-63
January 2026
Submitted: 11 Dec. 2025
Revised: 21 Dec. 2025
Accepted: 11 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश

भारत हे जगातील सर्वात मोठे लोकशाही राष्ट्र म्हणून ओळखले जाते. लोकशाहीची सक्रीयता, पारदर्शकता व स्थैर्य यासाठी निवडणूक आयोग हे केंद्रस्थानी असलेले स्वतंत्र घटनात्मक संस्थान आहे. निवडणूक आयोगाचे मुख्य कार्य म्हणजे स्वच्छ, निष्पक्ष, निर्भय आणि पारदर्शक निवडणूक प्रक्रिया सुनिश्चित करणे होय. डिजिटल युगात होत असलेल्या निवडणूक प्रक्रियेतील बदल, मतदार जागृती, आचारसंहितेची अंमलबजावणी, तांत्रिक सुधारणांचा वापर, मतदार नोंदणी प्रणाली, ईव्हीएम व व्हीव्हीपॅटच्या वापराने मतदारांमध्ये विश्वास वाढल्याचे दिसते. तथापि, मतदार खरेदी, समाजमाध्यमांवरील भ्रामक प्रचार, गुन्हेगारीकरण आणि पैशाचा वाढता प्रभाव ही सर्व निवडणूक प्रक्रियेपुढील आव्हाने आहेत. प्रस्तुत लेखामध्ये निवडणूक आयोगाचे विविध कार्य, उपाययोजना, कायदेशीर अधिकार आणि लोकशाहीस सुदृढ करण्यासाठीचे योगदान याचे विश्लेषणात्मक विवेचन करण्यात आले आहे.

मुख्य शब्द: *लोकशाही, निवडणूक आयोग, आचारसंहिता, ईव्हीएम, मतदार जागृती, भारतीय राज्यघटना*

प्रस्तावना (Introduction)

भारतातील लोकशाही ही केवळ एक राजकीय व्यवस्था नसून, ती सामाजिक न्याय, समानता आणि नागरिकांच्या सक्रिय सहभागाची मूल्यव्यवस्था आहे. लोकशाहीचे मूळ तत्त्व म्हणजे नागरिकांना शासनरचनेत थेट किंवा अप्रत्यक्षपणे सहभागी होण्याची संधी मिळणे. या सहभागाची अंमलबजावणी निवडणूक प्रक्रियेच्या माध्यमातून घडते आणि या प्रक्रियेचे व्यवस्थापन, नियमन, अंमलबजावणी आणि देखरेख करण्याचे कार्य भारतीय निवडणूक आयोगाकडे सोपविण्यात आलेले आहे. त्यामुळे निवडणूक आयोग हे लोकशाहीला बळकटी देणारे घटनात्मक संस्थान म्हणून दृढपणे उभे राहिले आहे. भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 324 अंतर्गत स्थापन झालेल्या निवडणूक आयोगाची स्थापना 25 जानेवारी 1950 रोजी झाली. या आयोगाला संसदीय, विधानसभा, राष्ट्रपती आणि उपराष्ट्रपती पदांच्या निवडणुका स्वायत्त आणि निष्पक्षपणे पार पाडण्यासाठी व्यापक अधिकार प्रदान करण्यात आले आहेत. भारतासारख्या बहुसांस्कृतिक, बहुभाषिक, विशाल भौगोलिक क्षेत्र असलेल्या देशात निवडणूक प्रक्रिया पार पाडणे ही अत्यंत गुंतागुंतीची आणि आव्हानात्मक जबाबदारी आहे. विविध सामाजिक स्तर, ग्रामीण-शहरी विभाग, आदिवासी क्षेत्रे, डिजिटल माध्यमांचा वाढता वापर, सामाजिक माध्यमांमधील दिशाभूल करणारी माहिती, गुन्हेगारीकरण आणि आर्थिक दबाव ही घटक आजच्या निवडणूक प्रक्रियेच्या स्वरूपावर प्रभाव टाकत आहेत. अशा परिस्थितीत निवडणूक आयोगाची भूमिका अधिक संवेदनशील आणि निर्णायक बनते. निवडणूक आयोगाचे प्राथमिक उद्दिष्ट स्वच्छ, निष्पक्ष, निर्भय आणि पारदर्शक निवडणूक प्रक्रिया सुनिश्चित करणे हे आहे.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
अमोल सुदाम काकडे, संशोधक, पीपल्स कॉलेज नांदेड

How to cite this article:
काकडे, . अमोल . सुदाम ., & सोनकांबळे, . कविता . जी . (2026). लोकशाहीच्या सक्षमीकरणात निवडणूक आयोगाची भूमिका. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 60–63. https://doi.org/10.5281/zenodo.18439542

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18439542
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

याद्वारे प्रत्येक पात्र नागरिकाला कोणत्याही दबाव, लोभ, भीती किंवा भेदभावाशिवाय मतदानाचा हक्क बजावता यावा, यासाठी आयोग सातत्याने प्रयत्नशील असतो. आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या वापरातून ईव्हीएम आणि व्हीव्हीपॅट, मतदार यादीतील डिजिटल सुधारणांद्वारे पारदर्शकता वाढविणे, तसेच SVEEP (Systematic Voter Education and Electoral Participation) कार्यक्रमांद्वारे मतदार जागृती वाढविणे हे आयोगाचे परिवर्तनशील उपक्रम आहेत. या सर्वांमधून स्पष्ट होते की भारतीय लोकशाहीची मजबुती ही केवळ राजकीय पक्षांच्या कार्यप्रणालीवर किंवा शासनव्यवस्थेवर अवलंबून नसून, निवडणुका निष्पक्ष, पारदर्शक आणि विश्वासार्ह असण्यावर केंद्रित आहे. त्यामुळे निवडणूक आयोग केवळ निवडणुका घेणारी संस्था नसून लोकशाहीचे नाडी-संचालन करणारे हृदय आहे असे म्हणणे सयुक्तिक ठरते.

संशोधनाची उद्दिष्टे

- भारतीय लोकशाही व्यवस्थेत निवडणूक आयोगाची घटनात्मक भूमिका स्पष्ट करणे.
- निवडणूक आयोगाने निष्पक्ष आणि पारदर्शक निवडणूक प्रक्रिया सुनिश्चित करण्यासाठी राबविलेल्या उपाययोजनांचा अभ्यास करणे.
- निवडणूक प्रक्रियेत वाढत्या टेक्नॉलॉजीच्या वापरामुळे लोकशाही सक्षमीकरणावर झालेल्या परिणामांचा अभ्यास करणे.
- निवडणूक आयोगापुढे उभ्या राहिलेल्या आव्हानांचे विश्लेषण करणे.
- लोकशाही अधिक बळकट करण्यासाठी निवडणूक आयोगात सुधारणा व धोरणात्मक बदलांची गरज शोधून काढणे.

संशोधन गृहितके

- निवडणूक आयोगाची स्वायत्तता जितकी दृढ असेल, तितकी निवडणूक प्रक्रिया अधिक निष्पक्ष आणि विश्वासार्ह होते.
- ईव्हीएम आणि व्हीव्हीपॅट प्रणालीच्या वापरामुळे मतदारांचा निवडणूक प्रक्रियेवरील विश्वास लक्षणीयरीत्या वाढला आहे.
- SVEEP आणि तत्सम मतदार जागृती अभियानांमुळे महिलांचा, युवा वर्गाचा आणि सामाजिकदृष्ट्या वंचित घटकांचा मतदानात सहभाग वाढतो.
- राजकारणातील पैशाचा आणि गुन्हेगारीचा प्रभाव निवडणूक प्रक्रियेच्या शुचितेला बाधा आणतो आणि आयोगाच्या कार्यक्षमतेपुढे मोठे आव्हान उभे करतो.

निवडणूक आयोगाची रचना व अधिकार

भारतीय लोकशाही व्यवस्थेची पायाभूत रचना मजबूत करण्यामध्ये निवडणूक आयोगाचे स्थान अत्यंत महत्त्वाचे आहे. भारतीय राज्यघटनेने निवडणूक आयोगाला स्वतंत्र व स्वायत्त घटनात्मक संस्थेचा दर्जा प्रदान केला आहे. कलम 324 नुसार "संसद, राज्य विधानमंडळ, राष्ट्रपती आणि उपराष्ट्रपती पदांच्या निवडणुकांचे नियंत्रण, देखरेख आणि संपूर्ण व्यवस्थापनाची जबाबदारी निवडणूक आयोगाकडे असेल" असे स्पष्टपणे नमूद केले आहे.

निवडणूक आयोगाची रचना

निवडणूक आयोगाची रचना सुरुवातीला एक सदस्यीय होती, म्हणजे फक्त मुख्य निवडणूक आयुक्त (Chief Election Commissioner - CEC) असायचे. 1993 पासून आयोगाची रचना बदलून त्यात आणखी दोन निवडणूक आयुक्तांची (Election Commissioners) नियुक्ती करण्यात आली. त्यामुळे सध्याची आयोगाची रचना पुढीलप्रमाणे आहे:

- मुख्य निवडणूक आयुक्त
- दोन निवडणूक आयुक्त

या तीन सदस्यीय आयोगाची नियुक्ती राष्ट्रपती करतात. त्यांचा कार्यकाळ ६ वर्षे किंवा वय ६५ वर्षे पूर्ण होईपर्यंत निश्चित केलेला असतो. आयोगातील सदस्यांच्या स्वायत्ततेचे संरक्षण करण्यासाठी, त्यांना त्यांच्या पदावरुन सहजपणे दूर करता येत नाही; मुख्य निवडणूक आयुक्ताला दूर करण्यासाठी सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशासारखीच प्रक्रिया लागू असते. आयोगाच्या प्रशासकीय कार्यांसाठी निवडणूक आयोगाचे सचिवालय (Secretariat) नवी दिल्ली येथे कार्यरत असते. याशिवाय प्रत्येक राज्यात मुख्य निवडणूक अधिकारी (Chief Electoral Officer – CEO) आणि जिल्हा स्तरावर जिल्हा निवडणूक अधिकारी (DEO) कार्यरत असतात.

आयोगाचे अधिकार

निवडणूक आयोगाला व्यापक व वास्तविक अधिकार प्रदान करण्यात आले असून ते पुढीलप्रमाणे आहेत:

- **निवडणूक कार्यक्रम जाहीर करणे:** मतदानाच्या तारखा, मतदार नोंदणी प्रक्रिया आणि मतमोजणीची वेळ निश्चित करणे.
- **आदर्श आचारसंहितेची अंमलबजावणी:** निवडणूक काळात राजकीय प्रचार, सभा, घोषणाबाजी आणि सरकारी यंत्रणेचा गैरवापर रोखण्यासाठी कठोर अंमलबजावणी करणे.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

- **मतदार याद्यांचे पुनरावलोकन:** नवीन मतदारांची नोंदणी, मृत किंवा स्थलांतरित मतदारांची नावे वगळणे, याद्या अद्ययावत ठेवणे.
- **ईव्हीएम आणि व्हीव्हीपॅटचा वापर सुनिश्चित करणे:** मतदान प्रक्रियेतील पारदर्शकता आणि विश्वास टिकवणे.
- **निवडणूक खर्चावर नियंत्रण:** उमेदवार व पक्षांनी खर्च मर्यादांचे पालन केले आहे की नाही हे तपासणे.
- **निकाल जाहीर करणे:** मतमोजणीचे प्रक्रियात्मक नियंत्रण व अंतिम निकाल जाहीर करण्याचा अधिकार आयोगाकडे असतो.

लोकशाही सक्षमीकरणातील निवडणूक आयोगाची प्रमुख भूमिका

भारतीय लोकशाहीची शक्ती ही नागरिकांच्या सक्रिय राजकीय सहभागावर आधारलेली आहे. हा सहभाग निवडणूक प्रक्रियेच्या माध्यमातून प्रकट होतो. निवडणुका जितक्या निष्पक्ष आणि पारदर्शक असतील तितकी लोकशाही अधिक मजबूत होते. या प्रक्रियेचे नियमन, नियंत्रण आणि अंमलबजावणी करण्याची सर्वोच्च जबाबदारी भारतीय निवडणूक आयोगावर निहित आहे. त्यामुळे निवडणूक आयोग लोकशाही सक्षमीकरणाचा आधारस्तंभ मानला जातो.

1. निष्पक्ष आणि पारदर्शक निवडणूक प्रक्रिया

निवडणूक आयोग निवडणुकीच्या प्रत्येक टप्प्यावर नियमन ठेवतो. मतदार नोंदणी, मतदान केंद्रांची रचना, मतदानाचा दिवस, मतमोजणी आणि निकाल जाहीर करणे या सर्व प्रक्रिया आयोगाच्या देखरेखीखाली पार पडतात. कोणताही राजकीय पक्ष किंवा उमेदवार सरकारी यंत्रणा, पैसा किंवा प्रभावाचा गैरवापर करून अनुचित लाभ मिळवू नये, यासाठी आयोगाचे अधिकारी आणि निरीक्षक प्रत्यक्ष क्षेत्रात कार्यरत असतात. यामुळे निवडणूक प्रक्रिया लोकशाही तत्त्वांशी सुसंगत राहते.

2. आचारसंहितेची अंमलबजावणी

निवडणूक काळातील आदर्श आचारसंहिता (Model Code of Conduct) ही लोकशाहीच्या पवित्रतेचे रक्षण करणारी महत्त्वाची चौकट आहे.

- द्वेषपूर्ण, भडक किंवा धर्म, जात, भाषा इत्यादी आधारांवर मतदारांना भडकावणारे भाषण रोखणे
- सरकारी निधी, वाहने किंवा कर्मचारी यांचा निवडणुकीसाठी गैरवापर थांबवणे
- सार्वजनिक धोरणे किंवा प्रकल्प जाहीर करून मतदारांवर प्रभाव टाकण्यास प्रतिबंध करणे

या सर्व गोष्टींची काटेकोर अंमलबजावणी करून आयोग राजकीय वातावरण सुस्थितीत ठेवतो आणि निवडणूक प्रक्रिया सन्मानपूर्वक पार पडते.

3. ईव्हीएम आणि व्हीव्हीपॅट तंत्रज्ञान

निवडणुकीत ईव्हीएम (Electronic Voting Machine) आणि व्हीव्हीपॅट (VVPAT) चा वापर ही पारदर्शकता सुनिश्चित करण्याची अत्यंत प्रभावी पायरी आहे.

- मतमोजणीची अचूकता वाढली
- निकाल जाहीर करण्यास लागणारा वेळ कमी झाला
- मतदाराला स्वतःच्या मताची पडताळणी करण्याची संधी मिळाली

यामुळे मतदान प्रक्रियेवरील मतदारांचा विश्वास दृढ झाला आहे. तांत्रिक प्रगतीने निवडणूक प्रक्रिया अधिक वैज्ञानिक, सुरक्षित आणि विश्वसनीय बनली आहे.

4. मतदार जागृती – SVEEP कार्यक्रम

मतदार सहभाग वाढविणे हे लोकशाही सक्षमीकरणाचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे. यासाठी आयोगाने SVEEP (Systematic Voter Education and Electoral Participation) कार्यक्रम राबवला आहे.

- तरुण मतदारांना मतदानासाठी प्रोत्साहन
- महिला, दिव्यांग व ग्रामीण मतदारांची भागीदारी वाढविणे
- सोशल मीडिया, सांस्कृतिक कार्यक्रम, शैक्षणिक संस्था यांच्या माध्यमातून जनजागृती

या उपक्रमांमुळे भारतातील मतदानाचा टक्का सातत्याने सुधारत आहे "No Voter to be Left Behind" ही भूमिका समाजातील प्रत्येक घटकापर्यंत पोहोचण्याचा आयोगाचा प्रयत्न दर्शवते.

5. निवडणूक खर्चावर नियंत्रण

राजकारणातील पैशाचा प्रभाव लोकशाहीच्या शुचितेला धोका निर्माण करू शकतो. आयोग उमेदवारांसाठी खर्च मर्यादा निश्चित करतो आणि तिचे आर्थिक लेखापरीक्षण करतो. गुप्त निधी, लाचलुचपत किंवा मतदार खरेदीला आळा घालणे हे लोकशाहीला शुद्ध ठेवण्यासाठी आवश्यक आहे. अशा प्रकारे, निवडणूक आयोग सार्वभौमत्व, समानता आणि नागरिकांच्या राजकीय अधिकारांचे संरक्षण करून लोकशाहीला सक्षम, जिवंत आणि उत्तरदायी बनविण्याचे कार्य सतत करीत आहे.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

निवडणूक आयोगापुढील आव्हाने

भारताचा निवडणूक आयोग हा संविधानाने स्थापन केलेला स्वायत्त व तटस्थ प्राधिकरण आहे. तथापि लोकशाही सक्षम, स्वच्छ व विश्वासार्ह ठेवण्याच्या प्रक्रियेत या संस्थेस अनेक प्रकारची आव्हाने सतत सामोरी येत आहेत. पहिलं मोठं आव्हान म्हणजे राजकारणातील वाढती आर्थिक शक्ती. निवडणुकांमध्ये उमेदवार व पक्षांकडून प्रचंड प्रमाणात पैसा खर्च केला जातो. निर्धारित खर्चाच्या मर्यादा असूनही काळ्या पैशाचा व अवैध आर्थिक स्त्रोतांचा वापर वाढत असल्याने निवडणूक आयोगास निवडणुका पूर्णपणे स्वच्छ ठेवणे कठीण जाते. दुसरे आव्हान म्हणजे फेक न्यूज, अफवा, चुकीची माहिती व सोशल मीडियाचा दुरुपयोग. डिजिटल माध्यमांच्या माध्यमातून क्षणार्धात माहिती पसरत असल्याने मतदाराचे मानसप्रभावन व विचारप्रवाह नियंत्रित करणारी प्रचारयंत्रणा अधिक तीव्र होत आहे. सोशल मीडियाचे नियमन व सत्यापन प्रणाली पुरेशी मजबूत नसल्याने आयोगाला या क्षेत्रात सातत्याने नवे धोरण व नियंत्रण यंत्रणा विकसित करावी लागतात. तिसरे आव्हान जात, धर्म, भाषा, प्रांत, वंश अशा ओळखींचा राजकीय वापर आहे. काही राजकीय पक्ष मतदारांना भावनिक विषयावर बोलावतात. निवडणुका मुद्द्यांवरून न होता भावनिक व विघातक आधारावर झाल्यास लोकशाही कमजोर होते. आयोगास आचारसंहितेची प्रभावी अंमलबजावणी करण्याची मोठी जबाबदारी पडते. चौथे आव्हान मतदार नोंदणी व मतदानाची कमी टक्केवारी. देशभरात मोठ्या प्रमाणावर स्थलांतरित कामगार, ग्रामीण-अर्धशहरी जनता व नवमतदारांना नोंदणी, ओळखपत्र, मतदान केंद्रापर्यंत पोहोचणे यांत अडचणी येतात. आयोगाने मतदानाविषयी जागृती मोहीमा राबवूनही अजूनही मतदार सहभाग अपेक्षित स्तरापर्यंत पोहोचलेला नाही. पाचवे आव्हान निवडणूक प्रक्रियेत तंत्रज्ञानाचा सुरक्षित वापर. ईव्हीएम व व्हीव्हीपॅट यंत्रांबाबत संशय निर्माण करण्याचे राजकीय प्रयत्न होत असतात. अशा स्थितीत आयोगाने पारदर्शकता वाढवून विश्वासार्हतेचे रक्षण करणे गरजेचे आहे.

उपाय आणि सुधारणा

- निवडणूक निधीचे पारदर्शक लेखा- परीक्षण
- राजकीय पक्षांच्या अंतर्गत लोकशाहीचे कायदेशीर नियमन
- सोशल मीडियासाठी स्वतंत्र *नियंत्रण चौकट*
- ग्रामीण व आदिवासी भागात मतदार शिक्षण विस्तार
- ई-गव्हर्नन्स आणि बायोमेट्रिक मतदार ओळख प्रणाली

निष्कर्ष

भारताचा निवडणूक आयोग हा देशाच्या लोकशाही व्यवस्थेचा आधारस्तंभ मानला जातो. स्वतंत्र, निष्पक्ष आणि पारदर्शक निवडणूक प्रक्रिया सुनिश्चित करणे ही आयोगाची प्रमुख जबाबदारी असून त्याची अंमलबजावणी तो अत्यंत काटेकोरपणे करीत आला आहे. आयोगाने मतदार नोंदणी, मतदार जागृती, आचारसंहिता नियंत्रण, मतमोजणी व्यवस्थापन, ईव्हीएम/व्हीव्हीपॅटची अंमलबजावणी अशा विविध माध्यमांतून निवडणुकीची विश्वासार्हता सातत्याने मजबूत केली आहे. तथापि डिजिटल प्रचार, फेक न्यूज, आर्थिक शक्तीचा राजकारणातील प्रभाव, कमी मतदानाचे प्रमाण, जातीय-धार्मिक ध्रुवीकरण आणि तांत्रिक यंत्रणेमधील पारदर्शकतेबाबत निर्माण होणारा प्रश्न या आव्हानांना आयोगाला निरंतर सामोरे जावे लागत आहे. या आव्हानांवर मात करत आयोगाने लोकशाही अधिक सुस्थिर आणि लोकाभिमुख बनविण्यासाठी नियमन, सुधारणा व जनजागृतीची प्रक्रिया सतत सुरू ठेवली आहे. लो कशाहीची खरी शक्ती ही केवळ मतदानाच्या अधिकारात नसून त्या मतदानाचे स्वातंत्र्य, निष्पक्षता आणि विश्वासार्हता या तत्त्वांत आहे. त्यामुळे निवडणूक आयोगाचे अस्तित्व आणि कार्यप्रणाली ही लोकशाहीच्या सक्षमीकरणासाठी अत्यावश्यक आहे. बदलत्या सामाजिक-राजकीय परिस्थितीत आयोग अधिक सक्षम, स्वायत्त आणि तांत्रिकदृष्ट्या सुदृढ झाल्यास भारतीय लोकशाही अधिक बळकट, गतिमान व जनसामान्यांच्या हिताची राहील.

संदर्भ सूची

1. फडके य. डी., *भारतीय लोकशाही आणि निवडणूक प्रक्रिया*, साधना प्रकाशन, पुणे, 2017.
2. देशमुख स्वाती, *भारताची निवडणूक प्रणाली : शास्त्रीय अभ्यास व विश्लेषण*, प्राजक्ता पब्लिकेशन, नागपूर, 2020.
3. कुलकर्णी अरविंद, *भारतीय राज्यव्यवस्था*, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, 2019.
4. काश्यप सुभाष, *भारतीय राज्यघटना आणि प्रशासन*, नॅशनल बुक ट्रस्ट, नवी दिल्ली, 2018.
5. Election Commission of India, Handbook for Returning Officers, Election Commission Publications, New Delhi, 2022.
6. Rai Praveen, Electoral Participation in India: Trends and Challenges, Economic and Political Weekly (EPW), Mumbai, 2019.
7. Iyer Shankar, Technology and Electoral Reforms in India, Indian Journal of Public Administration, New Delhi, 2021.
8. निवडणूक आयोग भारत, *SVEEP वार्षिक अहवाल*, प्रकाशन विभाग, भारत सरकार, नवी दिल्ली, 2023.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

मानवाधिकार चळवळ

प्रा .डॉ .विलास क:्हाळे
नारायणराव वाघमारे महाविद्यालय, आ.बाळापूर ता.कळमनुरी जि.हिंगोली
Email: vilas2002k@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180118
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 64-66
January 2026
Submitted: 11 Dec. 2025
Revised: 21 Dec. 2025
Accepted: 11 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश

मानवाधिकार ही मानवी जीवनाशी निगडित अशी व्यापक व मूलभूत संकल्पना आहे. मानवाला सन्मानाने, स्वातंत्र्याने व सुरक्षिततेने जीवन जगता यावे यासाठी दिलेले हक्क म्हणजे मानवाधिकार होत. विसाव्या शतकापासून विशेषत: संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या स्थापनेनंतर मानवाधिकारांना जागतिक पातळीवर महत्त्व प्राप्त झाले. प्राचीन ग्रीक-रोमन संस्कृती, पर्शियन सम्राट सायरसचा जाहीरनामा, मॅग्ना कार्टा, फ्रेंच व अमेरिकन क्रांती यांमधून मानवाधिकारांचा ऐतिहासिक विकास झाला. भारतामध्ये प्राचीन काळापासून मानवाधिकारांची जाणीव आढळते. सम्राट अशोकाच्या धोरणांपासून आधुनिक काळातील समाजसुधारकांच्या चळवळींपर्यंत मानवाधिकारांचे संरक्षण करण्याचे प्रयत्न झाले. सतीप्रथा बंदी, बालविवाह विरोध, अस्पृश्यता निर्मूलन, स्वातंत्र्य चळवळ आणि भारतीय संविधानातील मूलभूत हक्क हे मानवाधिकार चळवळीचे महत्त्वाचे टप्पे आहेत. 1948 चा संयुक्त राष्ट्र मानवाधिकार जाहीरनामा, भारतीय संविधान, मानवाधिकार संरक्षण कायदा 1993 तसेच विविध राष्ट्रीय आयोगांद्वारे भारतात मानवाधिकारांचे संरक्षण व अंमलबजावणी केली जाते. तथापि, आजही अन्न, वस्त्र, निवारा, शिक्षण, आरोग्य यांसारख्या मूलभूत गरजांपासून अनेक लोक वंचित आहेत. त्यामुळे मानवाधिकार चळवळीसमोर अजूनही मोठी आव्हाने उभी आहेत.

मुख्यशब्द *: मानवाधिकार, मानवाधिकार चळवळ, संयुक्त राष्ट्र संघटना, भारतीय संविधान, मूलभूत हक्क, समाजसुधारणा, मानवाधिकार जाहीरनामा, मानवाधिकार संरक्षण कायदा, राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोग, सामाजिक न्याय*

प्रस्तावना:

मानव अधिकार ही एक व्यापक संकल्पना आहे. दिवसेंदिवस तिचा विस्तार होताना दिसून येतो. मानवी जीवनामध्ये हक्कांना महत्त्वाचे स्थान आहे मानव अधिकारा शिवाय मानव आपले जीवन योग्य पद्धतीने जगू शकत नाही.म्हणून माणसाला एक माणूस म्हणून दिलेले अधिकार म्हणजेच मानव अधिकार अशी व्याख्या मानवी अधिकाराची केली आहे. विसाव्या शतकापासून मानवी अधिकारांचा किंवा हक्कांचा जोरदार पुरस्कार करण्यात येऊ लागला आहे.विशेषत: संयुक्त राष्ट्राच्या स्थापनेपासून मानवी हक्काविषयी प्रश्नांना विशेष महत्त्व प्राप्त झाले. जगात कुठेही मानवी हक्काची उल्लंघन झाले तर त्याच्या विरोधात जगातील जनमत तयार होऊन मानव अधिकार चळवळ निर्माण होऊन संबंधितांना न्याय मिळवून देण्याचे प्रयत्न केले जात आहे हे मानवअधिकार चळवळीचे मोठे यश मानले जाते. मानव अधिकार ही संकल्पना मानवाला माणूसपण आल्यापासून प्राचीन कालखंडापासून असल्याचे दिसून येते. वेगवेगळया अभ्यासकाने मानवी अधिकाराच्या बाबत असे मत व्यक्त केले.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
प्रा. डॉ. विलास क:्हाळे, नारायणराव वाघमारे महाविद्यालय, आ.बाळापूर ता.कळमनुरी जि.हिंगोली

How to cite this article:
क:्हाळे, . विलास. (2026). मानवाधिकार चळवळ. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 64–66.
https://doi.org/10.5281/zenodo.18439596

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18439596
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

हक्क ही संकल्पना स्वभाव सिद्ध हक्क म्हणून पूर्वपार ओळखल्या जाणाऱ्या नैसर्गिक हक्कांच्या संकल्पनेत आधारित आहे. शिक्षण आणि मानव अधिकारांची अतूट नातं आहे.शिकलेल्या माणसाला आपल्या अधिकार कर्तव्याची जाणीव असते त्यामुळे तो आपल्या अधिकारांबाबत जागरूक असतो. मानवी अधिकार या संकल्पनेची सुरुवात पाश्चिमाते देशात झाले दिसून येते प्राचीन संस्कृती ग्रीक व रोम राज्यात मानवी हक्कांचा प्रथम विकास झाल्याचे दिसून येते ख्रिस्तीपूर्व 2050 च्या कालखंडामध्ये इतिहासकालीन डरचा राजा जर न्मुं याने मानवी हक्क कायद्याविषयक संहिता निर्माण केली व तीच पहिली मानवी हक्क कायदेविषयक संहिता असल्याचे दिसून येते. पर्शियन (इराण)साम्राज्याचे सम्राट सायरसच्या ख्रिस्तीपूर्व सहाव्या शतकात मानवाधिकाऱ्याची अबूतपूर्व तत्वे प्रस्थापित केल्याचे दिसून येते. त्यानंतर त्यांनी ख्रिस्ती पूर्व 539 च्या दरम्यान वृत्तचिती तयार केली व हीच वृत्तचिती आज मानवी हक्क कायद्याची पहिला दस्तऐवज म्हणून ओळखला जातो. सायरस यांनी आपल्या कैदेत असणाऱ्या कैद्यांना मुक्त करून मानवा अधिकारांच्या अनुषंगाने अतिशय महत्त्वाचे पाऊल उचलले होते. आपल्या कलेच्या विस्तारासाठी त्यांनी शेजारील राष्ट्रावर स्वारी केली व प्रदेश आपल्या साम्राज्यास जोडून घेतला परंतु विजयानंतर लगेच त्यांनी असे घोषित केले की,प्रत्येक व्यक्तीला आपले आर्थिक स्वातंत्र्य आहे आज सायरसने मांडलेला तो विचार जगातील पहिला मानव अधिकाराचा जाहीरनामा मानला जातो. हा जाहीरनामा संयुक्त राष्ट्राच्या कलमांमध्ये पहावयास मिळतो. त्याचे लोन हळूहळू संपूर्ण ग्रीक व भारतातही पसरण्यास सुरुवात झाली. मनुष्य हा जन्मताच स्वातंत्र्य आहे ही संकल्पना दृढ होत गेली व अनेक देशात नंतरच्या काळात त्या दृष्टीने कायदे केले. त्यामध्ये मॅग्ना कार्टा (1215),दि पिटीशियन ऑफ राइट्स (1688) अमेरिकेची राज्यघटना)1787) फ्रान्सचा ज? जाहीरनामा)1789) अमेरिकेचा बिल ऑफ राईट (1791) हे महत्त्वाचे कायदे दिसून येतात. भारतातील मानवी हक्कांचा विचार करताना आपणास प्राचीन भारतामध्ये मौर्य साम्राज्यामध्ये ई. स. पूर्व तिसरा शतकात सम्राट अशोकाने आपल्या राजवटीमध्ये नागरी हक्काची तत्वे प्रस्थापित केल्याचे दिसून येते.मध्ययुगात स्वाभाविक कायद्यांच्या सिद्धांताचे देवी तत्त्वावर पुनर्रचना करण्यात आली.

भारतातील मानव अधिकार चळवळीचा इतिहास तसा फार जुना आहे मानवी विकासाला बाधक ठरणाऱ्या अनेक रूढी प्रथा परंपरा या भारतामध्ये प्रचलित होत्या. त्या विरोधामध्ये अनेक विचारवंतांनी समाज सुधारकांनी आपल्या प्रयत्नांची पराकष्ट करून वेळ प्रसंगी प्राणही देऊन त्यांचा विरोध केल्याचे अनेक उदाहरणे सांगता येतील.भारतातील अनेक प्राचीन साहित्यातून धार्मिक ग्रंथातून या विषयीची विवेचन आपणास पहावयास मिळते परंतु ठळकपणे आपणास अलीकल्ल्या कालखंडामध्ये सती प्रथेला विरोध करून जो कायदा निर्माण केला गेला तो मानवाधिकारासंबंधी एक महत्त्वाचा कायदा म्हणून ओळखला जातो. 1829 मध्ये पतीच्या मृत्यूनंतर पत्नीला त्याच्यासोबत जिवंतपणे जाळून मारल्या जात असे हे त्या महिलांच्या मानवी अधिकाराचा गळा दाबणारी गोष्ट होती याच्या विरोधामध्ये भारतातील राजाराम मोहन रॉय यांनी चळवळ निर्माण केली म्हणून त्यांना आपण आद्य समाज सुधारक असं म्हणतो. आपल्या या चळवळीच्या माध्यमातून त्यांनी इ. स. 1829 ला ब्रिटिश राज्यकर्त्यांना सतीबंदीचा कायदा करण्यास भाग पाडले. 1929 चा बालविवाह विरोधी कायदा भारतामध्ये 1936 साली स्थापन झालेली भारतीय नागरी स्वातंत्र्य संघटना ही प्रसिद्ध मानवी हक्क संघटना पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्या पुढाकारांनी स्थापन झाली. शासनाला विरोध करण्याचा एक हक्क या हेतूनही संघटना स्थापन करण्यात आली 1947 च्या भारतीय स्वातंत्र्य कायदा 1950 साली झालेली लोकशाही प्रजासत्ताकाची सर्वोच्च स्थापना, सर्वोच्च न्यायालयाला मिळालेले मूलभूत अधिकारांच्या संरक्षणाचा अधिकार तसेच स्वातंत्र्यपूर्व सामाजिक रूढी प्रथा परंपरा अस्पृश्यता इत्यादीसाठी झालेले जन आंदोलनाचा समावेश सुद्धा मानवी हक्काच्या चळवळीमध्ये करावा लागतो. यामध्ये प्रामुख्याने महात्मा गांधी, राजाराम मोहन रॉय डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, ईश्वरचंद्र विद्यासागर,धोंडो केशव कर्वे यांच्यासारख्या महान समाजसुधारकांचा नाव आपणास अग्रक्रमाने घ्यावे लागेल. आज राष्ट्रीय व राज्य मानवी हक्क आयोगाबरोबर संपूर्ण देशातील दोनशेहून अधिक गैरसरकारी संघटना व स्वयंसेवी संस्था मानवअधिकाराच्या क्षेत्रात कार्यकर्त्यांना दिसून येतात.

मानवी जीवन जगण्यासाठी आवश्यक मूलभूत अधिकारांच्या रक्षणासाठी मानवी हक्क आणि शासनकर्त्यांना संघटनेने जागरूक असणे आवश्यक असल्याची भूमिका घेऊन संयुक्त राष्ट्र संघटनेने 10 डिसेंबर 1948 रोजी मानवाधिकराबाबत मानवी हक्काचा जाहीरनामा प्रसिद्ध केला. संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या कलम 13 मध्ये संयुक्त राष्ट्राच्या आमसभेत मानवी हक्क व मूलभूत स्वातंत्र्याचा रक्षणासाठी सूचना करण्याची तरतूद आहे शिवाय संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या संसदेत कलम 1, 55, 56,62, 68 व 76 यात मानवी हक्कांचा समावेश आहे मानवी हक्कांच्या जाहीरनाम्यात 30 कलमे आहेत ज्यामध्ये प्रामुख्याने नागरी स्वातंत्र्य व अधिकार व्यवसाय संबंधित तरतुदीमध्ये समावेश आहे. मत व्यक्त करणे स्वातंत्र्य उपभोगणे, मतदान करणे, निवडणुका लढवणे सामाजिक सुरक्षितता नागरिकांच्या संस्कृतीचे संरक्षण विकास व प्रचार इत्यादी अधिकारांचा समावेश आहे.

संयुक्त राष्ट्राच्या मानवी हक्क घोषणापत्र 1948 मध्ये भारताने स्वाक्षरी केली. भारतात भारतीय संविधानात घटनाकारांनी मानवी हक्क घोषणापत्रातील बऱ्याच तरतुदींचा भारतीय राज्यघटनेचे समावेश केला आहे. भारतीय राज्यघटनेतील कलम 12 ते 35 दरम्यान मूलभूत हक्काची तरतूद करून लोकांना घटनात्मक अधिकार प्राधान केले आहे. भारतात मानव अधिकारांचे व मूलभूत हक्कांचे दमण शासन व इतर संस्थांकडून झाल्यास घटनेच्या कलम 32 नुसार व्यक्तींना संबंधित अधिकार पुन्हा सर्वोच्च न्यायालयाकडून प्राप्त

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

करून घेण्याचा अधिकार आहे. मानवी हक्कांचा जो जागतिक जाहीरनामा 1948 तत्वतच 1966 चा नागरी व राजकीय हक्कांचा आंतरराष्ट्रीय करारनामा या करारावर भारताने स्वाक्षरी केली आहे. त्यामुळे त्यांची आपल्या देशाच्या राष्ट्रीय कायद्यांमध्ये तरतूद करणे बंधनकारक ठरते.तसेच मानवी हक्कांच्या संरक्षणासाठी मानवी अधिकार संरक्षण कायदा 1993 संमत करण्यात आला व त्यानुसार राष्ट्रीय व राज्यस्तरावर मानव अधिकार आयोग व न्यायालय स्थापन करण्यात आली आहेत. त्याचप्रमाणे राष्ट्रीय महिला आयोग, राष्ट्रीय मागासवर्ग आयोग, राष्ट्रीय अल्पसंख्यांक आयोग, इत्यादी आयोगामार्फत मानवी हक्कांचे संरक्षण व अंमलबजावणी करण्याचा प्रयत्न केला जातो. दलितावरील होणाऱ्या अत्याचारांना आळा घालण्यासाठी 1989 मध्ये करण्यात आलेला अनुसूचित जाती जमाती अत्याचार प्रतिबंधक कायदा बऱ्याच अंशी उपयोगी ठरताना दिसून येतो . घटना समितीने राज्यघटना तयार करताना त्यामध्ये मानव अधिकारांचा विशेष विचार केले केलेला दिसतो तो इतर देशाच्या राज्यघटनेच्या तुलनेत अधिक दिसतो.घटनेच्या प्रस्ताविकामध्ये देशाच्या सर्व नागरिकांना न्याय- सामाजिक आर्थिक व राजकीय स्वातंत्र्य- विचार अभिव्यक्ती विश्वास श्रद्धा व उपासना यांचे समानता -दर्जाची व संधीची निश्चितपणे प्राप्त करून देण्याचा आणि सर्व नागरिकांस व्यक्तीची प्रतिष्ठा व राष्ट्राची एकता व एकात्मता याचे आश्वासन देणारी बंधुता प्रवर्धित करण्याचा निर्धार करण्यात आलेला आहे.

आज आपल्या स्वातंत्र्याला 75 वर्ष पूर्ण होताना भारतीय समाजातील मानव अधिकार बाबत जेवढी जाणीव जागृती व्हायला पाहिजे तेवढी झाली नाही. त्यामुळे आज अनेक घटना अशा घडतात की ज्यामुळे मानवी अधिकारांची उल्लंघन होताना दिसते. मानवी हक्कांच्या दुसऱ्या महायुद्धापासून विशेषताने विचार सुरू झाला व त्यानंतर जगातील राष्ट्रांमध्ये मानवी हक्कांच्या संवर्धना साठी प्रयत्नांना वेग आला परंतु आजही जगातील कोट्यावधी लोक अन्न, वस्त्र, निवारा,शिक्षण आरोग्याच्या सोयी विशेष पर्यावरण यासारख्या मूलभूत गरजा पासून वंचित आहेत. हे मानवाधिकारक चळवळी पुढील सर्वात मोठे आव्हान आहे.

संदर्भसूची

1. पाटील व्ही.बी., मानवी हक्क, के सागर पब्लिकेशन पुणे.
2. त्रिपाठी प्रदीप, मानवाधिकार और भारतीय संविधान,राधा पब्लिकेशन, नवी दिल्ली.
3. जाधव तुकाराम, महेश शिरापूरकर,भारतीय राज्यघटना व घटनात्मक प्रक्रिया, युनिक अकॅडमी पुणे.
4. शिंदे विजय, मानव अधिकार, लोकसाहित्य प्रकाशन छत्रपती संभाजीनगर.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

सार्वजनिक प्रशासनातील पारदर्शकता व माहितीचा अधिकार : एक विश्लेषणात्मक अध्ययन

डॉ. जे. जे. जाधव[1], उध्दव रामभाऊ वायभासे[2]
[1]मार्गदर्शक राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, जिजामाता महाविद्यालय बुलडाणा
[2]संशोधक विद्यार्थी
Email: jjjadhao@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180119
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 67-70
January 2026
Submitted: 12 Dec. 2025
Revised: 22 Dec. 2025
Accepted: 12 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश

"लोकशाही व्यवस्थेत सार्वजनिक प्रशासनाची कार्यक्षमता, प्रामाणीकता व लोकाभिमुकता टीकविण्याची पारदर्शकता व उत्तरदायित्व या मुलभुत मुल्यांना अत्यंत महत्व आहे. भारतातील माहितीचा अधीकार कायदा २००५ हा याच पारदर्शकते साठी नागरिकांना माहीती मीळवण्याचा कायदेशीर हक्क प्रदान करणारा मैलाचा दगड मानला जातो" प्रस्तुत संशोधनात सार्वजनिक प्रशासनातील पारदर्शकतेची संकल्पना, RTI कायदयाच्या मुख्य तरतुदी, पारदर्शकता व सुशासनावर झालेला परिणाम, तसेच अंमलबजावणीतील अडचणी व भविष्यकालीन उपाय यांचे विश्लेषण केले आहे. अभ्यासातून असे दिसुन येते की RTI मुळे अनेक स्तरावर भ्रष्टाचारावंर लगाम, लोकसहभागात वाढ आणि प्रशासकीय उत्तरदायित्व मजबूत झाले. आणि प्रशासकीय प्रतिकार यात मोठ्या प्रमाणावर सकारात्मक बदल झाले आहेत. परंतु माहिती न देण्याची प्रवृत्ती, अपूरी जनजागृती व तांत्रीक पायाभुत सुविधांची कमतरता ही आव्हाने अजुनही ठळक आहेत."

मुख्यशब्द : *माहितीचा अधिकार, सार्वजनिक प्रशासन, पारदर्शकता, उत्तरदायित्व, सुशासन, RTI कायदा 2005, लोकशाही, भ्रष्टाचार नियंत्रण, नागरिक सहभाग, ई-गव्हर्नन्स, सार्वजनिक विश्वास, प्रशासकीय सुधारणा*

प्रस्तावना

लोकशाही शासनपध्दतीत शासन लोकांसाठी, लोकांद्वारे आणि लोकांचे असते. त्यामुळे शासनाच्या सर्व प्रक्रीया, निर्णय व संसाधनांचा वापर याबाबत नागरिकांना वेळेवर व विश्वासार्ह माहिती मीळणे गरजेचे आहे. अशी माहिती मिळाल्यास नागरिक शासनाच्या कारभारावंर देखरेख ठेवू शकतात. प्रश्न विचारु शकतात. आणि उत्तरदायीत्वाची मागणी करु शकतात. यालाच प्रशासनातील पारदर्शकता म्हणतात. भारतात दिर्घकाळ गुप्तता, अधिकृत गोपनीयता अधिनियम, आणि नोकरशाहीकडे केंद्रीत सत्ता यामुळे माहिती लोकांपासुन दडपली जात होती. ज्यामुळे भ्रष्टाचार, अपव्यय आणि अविश्वास वाढला. या पार्श्वभुमीवर नागरिक व नागरी समाज संघटनांच्या दीर्घ संघर्षातुन माहितीचा अधिकार कायदा २००५ अस्तित्वात आला. आणि शासनाच्या कारभारास सर्वसामान्यांसाठी उघड करण्याचा प्रयत्न सुरु झाला. या माहितीचा अधिकार कायद्यासाठी ज्या नागरी संघनांनी प्रयत्न केले त्यात ज्येष्ठ समाजसुधारक अण्णा हजारे व त्यांच्या भ्रष्टाचार निर्मूलन समितीचे योगदान महत्वपुर्ण आहे. अण्णा हजारे यांच्या आंदोलनामुळेच शासनावर व्यापक प्रमाणात दबाव निर्माण झाला. ज्याचा परिणाम म्हणुनच माहिती अधिकार कायदा होऊ शकले.

उद्दीष्टे:

- माहिती अधिकार कायद्याने सार्वजनिक प्रशासनात पारदर्शकता कशी निर्माण केली याचा अभ्यास करणे.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
डॉ. जे. जे. जाधव, मार्गदर्शक राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, जिजामाता महाविद्यालय बुलडाणा

How to cite this article:
जाधव, . जे . जे ., & वायभासे, . उध्दव . रामभाऊ . (2026). सार्वजनिक प्रशासनातील पारदर्शकता व माहितीचा अधिकार : एक विश्लेषणात्मक अध्ययन. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 67–70. https://doi.org/10.5281/zenodo.18439713

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18439713
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

- माहिती अधिकार कायद्याच्या अमंलबजावणीत येणाऱ्या अडचणीचा अभ्यास करणे.
- माहिती अधिकार कायद्याने उत्तरदायित्व निश्चित केले काय याचा शोध घेणे.
- पारदर्शकता व माहिती अधिकार परस्पर संबंध अभ्यासणे.

गृहितके :

- माहिती अधिकार कायद्याने सार्वजनिक प्रशासनात पारदर्शकता निर्माण केलेली दिसुन येते.
- माहिती अधिकार कायद्याने उत्तरदायित्व निश्चित केले आहे.
- पारदर्शकता व माहिती अधिकार परस्पर संबंध दिसतो
- माहिती अधिकार कायद्याच्या अमंलबजावणीत काही अडचणी दिसुन येतात.

सार्वजनिक प्रशासनातील पारदर्शकतेची संकल्पना :

पारदर्शकता म्हणजे शासनाच्या निर्णय प्रक्रिया, धोरणे, अंदाजपत्रक, खर्च निविदा, भरती, अंमलबजावणी इत्यादी संदर्भातील माहिती नागरिकांसाठी सुलभ, स्पष्ट व वेळेवर उपलब्ध असणे या अंतर्गत माहिती लपविण्याऐवजी ती स्वयंस्फुर्तीने किंवा मागणीवर द्यावी, तसेच ती समजण्यास सोप्या भाषेत व सुटसुटीत स्वरुपात असावी अशी अपेक्षा असते. पारदर्शकतेमुळे नागरिकांना निर्णय का, कसा व कोणाच्या हितासाठी घेण्यात आला. सार्वजनिक निधी कुठे व कसा वापरला गेला याची खातरजमा करता येते, ज्यामुळे शासनावर विश्वास वाढतो. पारदर्शकतेबरोबरच उत्तरदायित्व, प्रामाणिकता व लोकसहभाग या मुल्यांची जपणुक झाल्यास सुशासनाचा पाया मजबुत होतो.

माहिती अधिकार कायदा(२००५) एक आढावा :

सार्वजनिक प्रशासन ही कोणत्याही लोकशाही राष्ट्राची रीढ आहे. प्रशासनाची कार्यक्षमता, जबाबदारी आणि पारदर्शकता यावरच नागरिकांचा शासनावरील विश्वास अवलंबुन असतो. २० व्या शतकाच्या उत्तरार्धात जगभर सार्वजनिक प्रशासनात पारदर्शकता आणि जबाबदारी रुजवण्यासाठी महत्वपूर्ण प्रयत्न सुरु झाले. या प्रयत्नांचा एक भाग म्हणजे माहिती अधिकार कायद्याची निर्मीती होय.माहिती अधिकार कायदा २००५ हा सर्व केंद्रीय, राज्य शासकीय विभाग, स्थानिक स्वराज्य संस्था, सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रम, शासकीय अनुदान घेणाऱ्या संस्थांवर लागु होणारा व्यापक कायदा आहे. या कायद्यानुसार कोणताही भारतीय नागरिक १० रुपयांच्या अर्ज फी भरुन संबंधित सार्वजनिक प्राधिकरणाकडे अर्ज सादर करुन कोणतीही माहिती मागु शकतो, आणि साधारणत: ३० दिवसाच्या आत ती माहिती देणे बंधनकारक आहे. माहिती न देणे,विलंब करणे किंवा चुकीची माहिती देणे यासाठी माहिती अधिकार अधिकाऱ्यावर आर्थिक दंडाची तरतुद करुन या कायद्याला अधिकार दिले गेले आहेत. तसेच प्रत्येक विभागाने स्वत:हुन काही महत्वाची माहिती वेबसाइट, नोटीस बोर्ड, कार्यालयीन पुस्तिका आदि माध्यमातुन प्रकाशित करणे (सुचना ४ (१) (ब)) बंधनकारक केले आहे. ज्यामुळे अर्ज न करता देखील नागरिकांना माहिती मिळु शकते.

पारदर्शकता व RTI परस्परसंबंध :

RTI च्या माध्यमातुन नागरिकांना शासनाच्या फाइल, नोंदी, अंदाजपत्रक, खर्च, करार, भरतीप्रक्रीया, अनुदान वितरण, निविदा, निर्णय इत्यादी संबंधी कागदपत्रे मागवण्याचा कायदेशीर अधिकार प्राप्त झाला आहे. या प्रक्रियेने पुर्वी बंद दाराआड होणारे अनेक निर्णय आज जनतेच्या तपासणीसाठी खुले झाले आहेत. ज्यामुळे अधिकाऱ्यांमध्ये पारदर्शकतेची जाणीव वाढली आणि चुकीचे निर्णय, अनियमितता किंवा भ्रष्टाचार लपवणे कठीण झाले. अनेक संशोधन अभ्यासात RTI मुळे प्रशासकीय निर्णयप्रक्रीयेची 'visibility' वाढली. म्हणजेच निर्णय कसे व का घेतले गेले याचा मागोवा घेणे शक्य झाले. असे दाखवतात त्यामुळे RTI हा केवळ माहिती देणारा कायदा नसुन पारदर्शकता व उत्तरदायित्व यांना कायदेशीर आधार देणारी प्रमुख यंत्रणा आहे.

RTI व सुशासनावर परिणाम:

सुशासनाच्या संदर्भात पारदर्शकता, उत्तरदायित्व, कार्यक्षमता, न्याय, कायद्याचे राज्य, प्रतिसादक्षम प्रशासन आणि लोकसहभाग हे निकष महत्वाचे मानले जातात. RTI मुळे नागरिकांनी रेशनींगमध्ये गैरव्यवहार, मनरेगा पेन्शन, शाळा पोषणआहार, स्थानिक पातळीवरील कामांच्या मोजमापात झालेली फसवणुक, बोगस लाभार्थी, अपात्रांना मिळालेली अनुदाने इत्यादी उघडकीस आणली आहेत. अनेक ठिकाणी RTI अर्जाच्या आधारे केलेल्या सोशल ऑडिट मुळे ग्रामपंचायत पालिका व इतर विभागांना चुकीची कामे दुरुस्त करावी लागली किंवा दोषीवर कारवाई करावी लागली. ज्यामुळे लोकांचा शासनावरील विश्वास काही प्रमाणात वाढला. अभ्यासाअंती असेही दिसुन आले की RTI ने नागरिकांना शासनाशी संवाद साधण्याची व प्रश्न विचारण्याची क्षमता दिल्यामुळे लोकसहभाग व नागरी सक्षमीकरण वाढले आहे. जे सुशासनाचे महत्वाचे लक्षण मानले जाते.

पारदर्शकता, उत्तरदायित्व व सार्वजनिक विश्वास :

पारदर्शकता व उत्तरदायित्व हे सार्वजनिक प्रशासनातील एकमेकांचे पुरक घटक आहेत. पारदर्शकता शासनाच्या कार्यावर प्रकाश टाकते, आणि उत्तरदायित्व त्या कार्याचे नैतिक, कायदेशीर मुल्यांकन करुन जबाबदारी निश्चित करते. नागरिकांना अधिकृत माहिती मिळाल्यास ते केवळ भ्रष्टाचार शोधू शकतात. ज्यामुळे सार्वजनिक संस्थांचा 'legitimacy' आणि जनविश्वास दोन्ही वाटतात. युनो आणि इतर आंतरराष्ट्रीय अहवालांनुसार ज्या देशात माहितीची मोकळीक व पारदर्शकता जास्त आहे, तेथे गुतंवणुक, विकास आणि

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

लोकशाहीतील सहभाग हेही तुलनेने जास्त दिसुन येतात. त्यामुळे RTI सारख्या कायद्याद्वारे पारदर्शकता वाढवणे हे केवळ भ्रष्टाचार विरोधी पाऊल नसुन, लोकशाही बळकटीकरण व विकास यांच्याशीही निगडीत आहे.

RTI अंमलबजावणीतील अडचणी:

माहिती अधिकार कायदा देशात लागू व्हावा यासाठी अण्णा हजारे यांनी 1998 साली युती शासनाला पहिले पत्र लिहून माहिती अधिकाराची मागणी केली होती यासाठी त्यांनी आंदोलन करण्याची तयारी ही केली होती पुढे जे नेहमी होते तसेच झाले शासनाने अण्णा हजारे यांच्या मागणीला केराची टोपली दाखवली पुढे अण्णा हजारे यांनी माहिती अधिकाराकरता व्यापक असे जन आंदोलन उभे केले अण्णा हजारे यांनी उपोषण करून सतत अकरा वर्ष या कायद्यासाठी संघर्ष केला महाराष्ट्र हे माहिती अधिकार कायदा लागू करणारे देशातील पहिले राज्य बनले पुढे 12 ऑक्टोंबर 2005 पासून देश पातळीवर हा कायदा लागू करण्यात आला या कायद्याकरिता अण्णा हजारे यांना अनंत अडचणीच्या सामना करावा लागला तसेच हा कायदा यशस्वीरित्या चालावा यासाठी माहिती अधिकार कार्यकर्ते यांनाही बराच संघर्ष करावा लागलेला आहे. काही लोकांनी यासाठी आपला जीव ही पणाला लावले आहे. अण्णा हजारे यांनी अनंत अडचणी चा सामना करून माहिती अधिकार कायदा शासना कडून संमत करून घेतला आहे. अनेक अभ्यासानुसार RTI च्या अंमलबजावणीत काही ठळक अडचणी आढळतात, त्यात सर्वसामान्यांचा कायद्याबददलचा अल्प परिचय व जागृतीचा अभाव हे पहिले कारण नमुद केले जाते. काही ठिकाणी सार्वजनिक माहिती अधिकार अधिकारी यांची नेमणुक वेळेवर न होणे, त्यांच्याकडे आवश्यक प्रशिक्षणाचा व सुविधांचा अभाव, तसेच अतिरिक्त कामाचा ताण असल्याने अर्ज वेळेवर हाताळले जात नाहीत. नोकरशाहीतील पारंपारिक 'secretive culture' मुळे काही अधिकारी RTI कडे शंकेने पाहतात आणि माहिती देणे टाळण्यासाठी तांत्रिक कारणे किंवा अपवाद कलमे पुढे करतात. तसेच अनेक राज्य माहिती आयोगामध्ये प्रलंबित अपील व तक्रारीची संख्या माठी असुन, आयोगातील रिक्त पदे, संसाधनांची कमतरता, आणि निर्णय देण्यातील विलंब यामुळे RTI प्रक्रीयेची धार कमी होते.

डिजिटल युग, ई- गव्हर्नन्स व पारदर्शकता :

डिजिटल इंडिया, ई- ऑफिस, सार्वजनिक माहिती पोर्टल, ऑनलाइन RTI अर्ज व्यवस्था इत्यादी उपक्रमांमुळे माहितीप्राप्ती अधिक सुलभ व जलद करण्याचा प्रयत्न सुरु आहे. अनेक विभागांनी आपल्या वेबसाइटवर वाषिक अहवाल, निविदा, प्रगती अहवाल, मानधन, सेवा मानके, नागरिक सनद, योजना इत्यादी प्रकाशित करण्यास सुरुवात केली असुन हे 'Proactive Disclosure' RTI चा भार कमी करण्यात मदत करते. इंटरनेट व मोबाईल ॲप्समुळे नागरिकांना घरबसल्या माहिती मिळविता येणे, ऑनलाईन ट्रॅकिग व तक्रार नोंदवण्याची सुविधा मिळाल्यामुळे पारदर्शकतेत गुणात्मक बदल होत असल्याचे अनेक अहवाल नोंदवतात. तथापी ग्रामीण व वंचित भागात डिजिटल दरी तांत्रिक साक्षरतेचा अभाव आणि स्थानिक भाषेत माहितीचा अभाव ही आव्हाने अद्याप कायम असल्याचेही निदर्शनास येते.

धोरणात्मक सुधारणा व शिफारसी:

RTI द्वारे पारदर्शकता आणखी प्रभावी करण्यासाठी सर्वप्रथम शालेय व उच्च शिक्षण पातळीवर नागरिकशास्त्र व सुशासन अभ्यासक्रमात माहिती अधिकारि विषयी मुलभुत ज्ञान समाविष्ट करणे आवश्यक दिसते. शासकीय कर्मचाऱ्यानां पारदर्शकतेचे महत्व, RTI ची कायदेशीर जबाबदारी आणि नागरिकभिमुखता याविषयी नियमित प्रशिक्षण देऊन त्यांची मानसिकता गोपनियतेकडुन माहिती वाटपाकडे वळवणे गरजेचे आहे. माहिती आयोगाची रिक्त पदे वेळेवर भरणे आवश्यक आहे. मनुष्यबळ व तांत्रिक सुविधा उपलब्ध करणे, आणि अपीला वरील निर्णय ठराविक कालमर्यादेत देणे यामुळे RTI यंत्रणेवरील विश्वास वाढु शकतो. तसेच सर्व सार्वजनिक प्राधिकरणांनी RTI कलम 4 अंतर्गत स्वंयस्फुर्तीने जास्तीत जास्त माहिती वेबसाईटवर व इतर माध्यमातुन सार्वजनिक करावी म्हणजेच 'maximum disclosure, minimum secrecy' हे धोरण व्यवहारात आणावे. शासकीय कार्यालय असो वा जेथे कुठे माहिती अधिकार कायदा लागू होतो त्या सहकारी, खाजगी संस्था असो त्यातील अधिकाऱ्यांनी जर माहिती अधिकाराचा सन्मान करून सकारात्मक पद्धतीने माहिती दिली तर पारदर्शक प्रशासनास व गतिमान प्रशासनास मदत होईल त्याचप्रमाणे या कायद्याचा गैरवापर हा कायद्याला व त्याच्या उद्देशाला नकारात्मक बनवतो म्हणून त्याचा वापर कसा सकारात्मक पद्धतीने कार्यकर्त्यांनी करून जनतेचे प्रश्न सोडवण्यासाठी प्रयत्न करावा. या कायद्याचा गैरवापर टाळण्यासाठी कडक कायदे करावे व त्याची कठोरपणे अंमलबजावणी करावी.

निष्कर्ष:

भारताच्या लोकशाही प्रवासात माहितीचा अधिकार कायदा 2005 हा गुप्ततेतुन पारदर्शकतेकडे आणि सत्ता केंद्रित प्रशासनातुन नागरिक केंद्रित प्रशासनाकडे नेणारा महत्वाचा टप्पा आहे. या कायद्यामुळे सामान्य नागरिकांनाही शासनाच्या निर्णय प्रक्रीयेवर प्रश्न विचारण्याची व उत्तरदायित्वाची मागणी करण्याची ताकत मिळाली असुन, अनेक स्तरांवर भ्रष्टाचार उघडकीस येऊन प्रशासनाला सुधारणा कराव्या लागल्या आहेत. तरीही प्रशासकीय प्रतिकार, कमी जागरुकता, अपुरी डिजिटल साक्षरता व संस्थात्मक पायाभुत सुविधा आणि काही कायदेशीर व प्रत्यक्ष मर्यादा यामुळे RTI ची संपुर्ण क्षमता अद्याप गाठली गेली नाही. असे संशोधन सुचित करते. म्हणुनच भविष्यातील धोरणे, प्रशिक्षण, ई- गव्हर्नन्स आणि नागरिक शिक्षण याद्वारे पारदर्शकता व माहितीचा अधिकार यांना अधिक बळ देणे आवश्यक आहे. जेणेकरुन सार्वजनिक प्रशासन अधिक जबाबदार, कार्यक्षम व लोकाभिमुख होइल.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

संदर्भ ग्रंथ सुची :

1. संजय पठारे- माहिती अधिकाराचा प्रदीर्घ लढा - भ्रष्टाचार विरोधी जण आंदोलन न्यास. राळेगणसिद्धी, 2012
2. डॉ. बी. एल. फाडिया- लोकप्रशासन- साहित्य भवन आग्रा 2010.
3. धनंजय बिजले - लढा लोकपालचा उद्रेक आम आदमीचा- मेहता पब्लिसिंग हाऊस पुणे 2014
4. य. दि. फडके.- माहितीचा अधिकार- अक्षर प्रकाशन मुंबई. 2002
5. अण्णा हजारे- माहितीचा अधिकार 2005- भ्रष्टाचार विरोधी जण आंदोलन न्यास राळेगनसिद्धी. 2010
6. S. R. Myneni - Right to Information law- Asia law house Delhi 2012.
7. अण्णा हजारे- सूचना का अधिकार 2005- भ्रष्टाचार विरोधी जण आंदोलन न्यास राळेगणसिद्धी. 2010
8. मासिके. लोकराज्य, इंडिया टुडे.
9. वर्तमानपत्रे. लोकसत्ता, लोकमत, सकाळ, Indian Express, The Hindu,

संकेतस्थळें

1. http://indiaagainstcorruption.org
2. http://rti.gov.in
3. http://marathivishwakosh.org

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

ग्रामीण व शहरी आर्थिक असमानतेचा मानव विकास निर्देशांकावर पडणारा प्रभाव

गौतम विक्रम भालेराव[1], डॉ.डी.बी.खरात[2]

[1]एम. ए. सेट अर्थशास्त्र

[2]अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, मोरेश्वर कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय भोकरदन ता.भोकरदन जी. जालना

Manuscript ID:
JRD -2026-180120
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 71-75
January 2026
Submitted: 12 Dec. 2025
Revised: 22 Dec. 2025
Accepted: 12 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश

मानव विकास निर्देशांक (HDI) हा शिक्षण, आरोग्य व उत्पन्न या तीन मूलभूत घटकांच्या आधारे मानवी विकासाची पातळी मोजतो. भारतासारख्या विकसनशील देशात ग्रामीण व शहरी भागांमधील आर्थिक असमानता ही मानव विकासातील विषमता वाढविणारी प्रमुख समस्या ठरली आहे. छत्रपती संभाजीनगर जिल्ह्यातही ग्रामीण व शहरी भागांमध्ये उत्पन्नाच्या संधी, शिक्षणाची उपलब्धता, आरोग्य सुविधांचा दर्जा व जीवनमान यामध्ये लक्षणीय तफावत आढळते. या संशोधनाचा उद्देश ग्रामीण-शहरी आर्थिक असमानतेचा जिल्ह्यातील मानव विकास निर्देशांकावर होणारा प्रभाव अभ्यासणे हा आहे. अभ्यासातून असे स्पष्ट होते की शहरी भागात औद्योगिकीकरण, सेवा क्षेत्राचा विस्तार व पायाभूत सुविधांमुळे उत्पन्न व जीवनमान तुलनेने उच्च आहे, ज्यामुळे शहरी HDI ग्रामीण भागापेक्षा जास्त आहे. याउलट ग्रामीण भागात मर्यादित रोजगार संधी, कमी शैक्षणिक गुणवत्ता, अपुरी आरोग्य व्यवस्था व कृषीवर अवलंबित्व यामुळे मानव विकासाचा वेग मंदावतो. आर्थिक असमानतेमुळे शिक्षण व आरोग्य क्षेत्रातील गुंतवणूक असमान राहते, ज्याचा थेट परिणाम HDI च्या घटकांवर होतो. संशोधनातून निष्कर्ष काढता येतो की, ग्रामीण-शहरी आर्थिक असमानता कमी केल्याशिवाय समतोल मानव विकास शक्य नाही. ग्रामीण भागात रोजगारनिर्मिती, शिक्षण व आरोग्य सुविधांचा विस्तार, तसेच समावेशक विकास धोरणांची प्रभावी अंमलबजावणी केल्यास छत्रपती संभाजीनगर जिल्ह्यातील मानव विकास निर्देशांकात सकारात्मक सुधारणा घडून येऊ शकते.

बीज शब्द: *मानव विकास निर्देशांक, आर्थिक असमानता, ग्रामीण शहरी, शिक्षण, आरोग्य, जीवनमान*

प्रस्तावना (Introduction)

मानव विकास ही संकल्पना पूर्वी केवळ आर्थिक वाढीपुरती मर्यादित होती. राष्ट्रीय उत्पन्न, औद्योगिक उत्पादन, दरडोई उत्पन्न यांनाच विकासाची प्रमुख लक्षणे मानले जात होते. मात्र कालांतराने असे लक्षात आले की आर्थिक वाढ असूनही जर मानवी जीवनमानात सुधारणा होत नसेल, तर तो विकास अपुरा ठरतो. या विचारातून मानवकेंद्रित विकासाची संकल्पना पुढे आली आणि मानव विकास निर्देशांक (Human Development Index – HDI) अस्तित्वात आला. भारतासारख्या विकसनशील देशात विकास प्रक्रिया समान नाही. विशेषतः ग्रामीण व शहरी भागांमधील आर्थिक असमानता ही मोठ्या प्रमाणावर दिसून येते. उत्पन्न, रोजगार, शिक्षण, आरोग्य व पायाभूत सुविधांमध्ये ग्रामीण-शहरी दरी स्पष्ट आहे. याच असमानतेचा थेट परिणाम मानव विकास निर्देशांकावर होताना दिसतो.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
गौतम विक्रम भालेराव, एम. ए. सेट अर्थशास्त्र

How to cite this article:
भालेराव, . गौतम . विक्रम ., & खरात, . डी . बी . (2026). ग्रामीण व शहरी आर्थिक असमानतेचा मानव विकास निर्देशांकावर पडणारा प्रभाव. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 71–75. https://doi.org/10.5281/zenodo.18440431

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18440431
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

महाराष्ट्रातील छत्रपती संभाजी नगर जिल्हा हा औद्योगिक, शैक्षणिक व प्रशासकीयदृष्ट्या महत्त्वाचा असला तरी जिल्ह्यातील ग्रामीण व शहरी भागांतील विकासात मोठी तफावत आढळते. त्यामुळे प्रस्तुत संशोधनात ग्रामीण व शहरी आर्थिक असमानतेचा मानव विकास निर्देशांकावर पडणारा प्रभाव अभ्यासण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

अभ्यासाची पार्श्वभूमी:

छत्रपती संभाजी नगर जिल्ह्याचा भौगोलिक, सामाजिक व आर्थिक दृष्ट्या विचार करता, जिल्ह्यात एकीकडे औद्योगिकीकरण, शैक्षणिक संस्था, आरोग्य सुविधा व सेवा क्षेत्राचा विस्तार दिसून येतो; तर दुसरीकडे ग्रामीण भागात शेतीवरील अवलंबित्व, पाण्याची कमतरता, अल्प उत्पन्न, स्थलांतर व बेरोजगारी यांसारख्या समस्या प्रकर्षाने जाणवतात. या परिस्थितीत ग्रामीण भागातील लोकांचे आयुर्मान, शिक्षणाची पातळी व उत्पन्न मर्यादित राहते. याउलट शहरी भागात संधी जास्त असल्या तरी उत्पन्नातील विषमता, झोपडपट्ट्यांतील जीवनमान, अनौपचारिक क्षेत्रातील रोजगार यांमुळे सर्वच लोकांचा मानव विकास समान होत नाही. ही विषमता समजून घेणे व तिचा HDI वर होणारा परिणाम अभ्यासणे ही काळाची गरज आहे.

अभ्यासाची गरज व महत्त्व:

ग्रामीण-शहरी आर्थिक असमानता ही केवळ आर्थिक समस्या नसून ती सामाजिक व मानवी विकासाशी संबंधित आहे. शिक्षण व आरोग्याच्या सुविधा असमान असतील तर मानव विकास निर्देशांकातही असमतोल निर्माण होतो. जिल्हास्तरावर मानव विकासाचा अभ्यास केल्यास धोरणनिर्मितीसाठी उपयुक्त माहिती उपलब्ध होते. छत्रपती संभाजी नगर जिल्ह्यात विकास योजनांचा प्रत्यक्ष परिणाम ग्रामीण व शहरी भागात कितपत समान आहे, हे तपासणे आवश्यक आहे. त्यामुळे हा अभ्यास शासकीय यंत्रणा, संशोधक, विद्यार्थी व धोरणकर्त्यांसाठी महत्त्वाचा ठरतो.

अभ्यासाची उद्दिष्टे:

1. ग्रामीण व शहरी आर्थिक असमानतेची संकल्पना व स्वरूप स्पष्ट करणे.
2. मानव विकास निर्देशांकाची संकल्पना व घटकांचा अभ्यास करणे.
3. ग्रामीण-शहरी आर्थिक असमानतेचा मानव विकास निर्देशांकावर होणारा प्रभाव विश्लेषित करणे.

संशोधन पद्धती:

सदर अभ्यासासाठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धती अवलंबण्यात आली आहे. दुय्यम माहितीवर आधारित अभ्यास करण्यात आला आहे.

माहितीचे स्रोत :भारत जनगणना अहवाल, महाराष्ट्र आर्थिक सर्वेक्षण, मानव विकास अहवाल, शासकीय व अर्धशासकीय प्रकाशने, संशोधन लेख, नियतकालिके व संदर्भ ग्रंथ संकलित माहितीचे विश्लेषण करून निष्कर्ष काढण्यात आले आहेत.

संशोधन साहित्याचा आढावा

1) McKinsey Global Institute च्या India's Urban Awakening: Building Inclusive Cities या अहवालात भारतातील वेगाने वाढणाऱ्या शहरीकरणाचा आर्थिक व सामाजिक परिणामांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. ग्रामीण भागातून शहरांकडे होणारे स्थलांतर, औद्योगिक व सेवा क्षेत्राचा विस्तार आणि रोजगाराच्या संधी यांमुळे शहरे देशाच्या विकासाची मुख्य केंद्रे बनत आहेत. अहवालानुसार, भविष्यात भारताच्या आर्थिक वाढीत शहरी भागांचा निर्णायक वाटा असणार आहे. मात्र ही वाढ अनियोजित झाल्यास पायाभूत सुविधांवर ताण, घरांची टंचाई, वाहतूक कोंडी आणि सामाजिक असमानता वाढू शकते, याकडेही लक्ष वेधण्यात आले आहे.

अहवालात समावेशी शहरनिर्मितीची गरज अधोरेखित करण्यात आली आहे. सर्व नागरिकांना किफायतशीर घरे, सार्वजनिक वाहतूक, आरोग्य व शिक्षणाच्या सुविधा उपलब्ध करून देणे, तसेच स्थानिक स्वराज्य संस्थांना अधिक सक्षम करणे हे शाश्वत शहरी विकासासाठी आवश्यक असल्याचे नमूद केले आहे. योग्य नियोजन, दीर्घकालीन गुंतवणूक आणि पारदर्शक प्रशासन यांच्या माध्यमातून शहरे केवळ आर्थिक प्रगतीची साधने न राहता, सर्वसमावेशक व सुसंस्कृत जीवनमान देणारी केंद्रे बनू शकतात, असा या अहवालाचा मुख्य निष्कर्ष आहे.

2) देशमुख अनिल दत्तू (2025) यांनी गोल्डन रिसर्च थॉट या जर्णल मध्ये प्रकाशित केलेल्या "महाराष्ट्रातील प्रादेशिक असमतोल: मानव विकास दृष्टिकोन" या आपल्या संशोधन लेखांमध्ये महाराष्ट्राच्या मानव विकासाचा अभ्यास केला आहे. त्यांनी राज्यातील मानव विकास निर्देशांकाचा अभ्यास केला असून महाराष्ट्रच्या मानव विकास निर्देशांकानुसार जिल्ह्याचे स्तर मांडले आहेत. त्यांनी राज्यातील प्रदेशनिहाय मानव विकासाची वर्गवारी करून मराठवाडा, विदर्भ आणि उर्वरित महाराष्ट्र अशी महाराष्ट्र राज्याची वर्गवारी केली.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

त्यामध्ये अतिउच्च, उच्च, मध्यम व निम्न मानव विकास असलेल्या जिल्ह्याची वर्गवारी केलेली आहे. शासनाची धोरण असताना योजना राबवताना ज्या जिल्ह्याचा मानवनिर्देशांक कमी आहे त्या जिल्ह्यात प्राधान्य देण्याची शिफारस त्यांनी केली आहे.

3) गायकवाड पद्मश्री बाबासाहेब (2017) यांनी Cosmos Multidisciplinary Research E-Journal मध्ये प्रकाशित केलेल्या "भारतातील सार्वजनिक आरोग्य सेवा-सुविधांचा अभ्यास" या लेखामध्ये भारताची आरोग्य स्थिती मांडली असून भारताची निवडक आरोग्य निर्देशक जन्म-मृत्यू दर, अर्भक मृत्युदर, अपेक्षित आयुर्मान याचा अभ्यास करून मांडणी केली आहे भारतातील निवडक राज्याच्या दरडोही आरोग्य वरील खर्चाचा त्यांनी अभ्यास केला आहे. यावरून शासनाच्या सार्वजनिक आरोग्याकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन लक्षात येत असल्याचे त्यांनी आपल्या अभ्यासात मांडले आहे.

मानव विकास निर्देशांक : संकल्पना व घटक

मानव विकास निर्देशांक (Human Development Index – HDI) ही विकासाच्या मोजमापाची एक समग्र व मानवकेंद्रित संकल्पना असून तिचा वापर देश, राज्य तसेच जिल्हा पातळीवर मानवी जीवनाच्या गुणवत्तेचे विश्लेषण करण्यासाठी केला जातो. United Nations Development Programme (UNDP) ने विकसित केलेला हा निर्देशांक आर्थिक विकासाच्या मर्यादित दृष्टिकोनापलीकडे जाऊन आरोग्य, शिक्षण आणि जीवनमान या मूलभूत घटकांचा समन्वयित विचार करतो. ही चौकट विशेषतः प्रादेशिक असमानता समजून घेण्यासाठी उपयुक्त ठरते.

महाराष्ट्रातील छत्रपती संभाजीनगर जिल्हा हा ऐतिहासिक, सांस्कृतिक तसेच सामाजिक-आर्थिक दृष्ट्या वैविध्यपूर्ण जिल्हा आहे. जिल्ह्यात एकीकडे शहरी औद्योगिक केंद्रे विकसित झालेली दिसतात, तर दुसरीकडे ग्रामीण भागात कृषीवर अवलंबून असलेली अर्थव्यवस्था, मर्यादित पायाभूत सुविधा आणि सामाजिक-आर्थिक आव्हाने आढळतात. अशा परिस्थितीत मानव विकास निर्देशांकाचा वापर करून जिल्ह्याच्या विकासाची पातळी व त्यातील अंतर्गत विषमता अभ्यासणे अत्यंत आवश्यक ठरते.

मानव विकास निर्देशांकाचा पहिला घटक म्हणजे आरोग्य, जो जन्मावेळी अपेक्षित आयुर्मानाच्या आधारे मोजला जातो. छत्रपती संभाजीनगर जिल्ह्यात शहरी भागात तुलनेने चांगल्या आरोग्य सुविधा, खासगी रुग्णालये आणि तज्ज्ञ सेवा उपलब्ध आहेत. मात्र ग्रामीण भागात प्राथमिक आरोग्य केंद्रांची अपुरी क्षमता, डॉक्टरांची कमतरता आणि पोषणविषयक समस्या अजूनही गंभीर स्वरूपात दिसून येतात. परिणामी जिल्ह्यातील आयुर्मानात शहरी-ग्रामीण तफावत आढळते, जी मानव विकास निर्देशांकाच्या आरोग्य घटकावर थेट परिणाम करते.

मानव विकास निर्देशांकाचा दुसरा घटक म्हणजे शिक्षण. जिल्ह्यात उच्च शिक्षणासाठी विद्यापीठे, महाविद्यालये व तांत्रिक संस्था उपलब्ध असल्या तरी शहरी व ग्रामीण भागातील शैक्षणिक संधींमध्ये लक्षणीय असमानता दिसून येते. शहरी भागात साक्षरतेचे प्रमाण, शाळा-महाविद्यालयांची उपलब्धता आणि डिजिटल सुविधा तुलनेने अधिक आहेत, तर ग्रामीण भागात शाळा गळती, मुलींचे शिक्षण, आणि दर्जेदार शिक्षणाचा अभाव ही आव्हाने कायम आहेत. त्यामुळे शिक्षण घटकाच्या दृष्टीने जिल्ह्याचा मानव विकास निर्देशांक असमान स्वरूपाचा आढळतो.

तिसरा घटक म्हणजे जीवनमान किंवा **उत्पन्न**. छत्रपती संभाजीनगर जिल्ह्यात औद्योगिकीकरण, सेवा क्षेत्र आणि व्यापारामुळे शहरी भागात उत्पन्नाच्या संधी वाढलेल्या आहेत. याउलट ग्रामीण भागात कृषीवर अवलंबून असलेली अनिश्चित उत्पन्न व्यवस्था, हवामानावर आधारित शेती आणि मर्यादित पूरक रोजगार संधी यांमुळे जीवनमान तुलनेने खालावलेले आहे. परिणामी प्रति व्यक्ती उत्पन्नात शहरी-ग्रामीण दरी निर्माण होते, जी मानव विकास निर्देशांकाच्या उत्पन्न घटकात स्पष्टपणे दिसून येते.

या तिन्ही घटकांचे एकत्रित विश्लेषण केल्यास असे दिसून येते की छत्रपती संभाजीनगर जिल्ह्याचा मानव विकास निर्देशांक जिल्ह्याच्या एकूण विकासाचे सरासरी चित्र मांडतो, परंतु त्यामागील अंतर्गत असमानता उघड करतो. विशेषतः ग्रामीण-शहरी फरक, सामाजिक गटांतील तफावत आणि पायाभूत सुविधांची विषमता ही मानव विकासाच्या पातळीवर निर्णायक प्रभाव टाकणारी घटक ठरतात.

ग्रामीण व शहरी आर्थिक असमानतेचे स्वरूप:

ग्रामीण भागात मुख्यतः शेती, पशुपालन व असंघटित क्षेत्रावर उपजीविका अवलंबून असते. शेतीचे उत्पन्न अनिश्चित असल्याने आर्थिक स्थैर्य कमी असते. शिक्षण व आरोग्य सुविधा अपुऱ्या असल्यामुळे मानव विकासावर मर्यादा येतात. शहरी भागात उद्योग, सेवा क्षेत्र, व्यापार व शिक्षणाच्या संधी अधिक असतात. मात्र येथेही उत्पन्नातील मोठी दरी दिसून येते. उच्च उत्पन्न गट व निम्न उत्पन्न गट यांच्यातील तफावत वाढत आहे. परिणामी शहरी भागातील सर्व नागरिकांचा मानव विकास समान पातळीवर होत नाही.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

ग्रामीण व शहरी आर्थिक असमानतेची संकल्पना व स्वरूप

आर्थिक असमानता म्हणजे समाजातील विविध घटकांमध्ये उत्पन्न, संपत्ती, रोजगाराच्या संधी, उपभोगाच्या साधनांमध्ये व जीवनमानात असलेली तफावत होय. जेव्हा समाजातील काही घटकांकडे अधिक आर्थिक संसाधने केंद्रीत होतात आणि इतर घटक तुलनेने वंचित राहतात, तेव्हा आर्थिक असमानता निर्माण होते. ग्रामीण व शहरी आर्थिक असमानता ही भौगोलिक आधारावर निर्माण झालेली असमानता आहे. ग्रामीण आणि शहरी भागांतील उत्पन्नाचे स्रोत, रोजगाराच्या संधी, शिक्षण व आरोग्य सुविधा, पायाभूत विकास आणि जीवनशैली यांमध्ये मोठा फरक आढळतो. ही तफावत दीर्घकालीन असल्याने ती मानव विकासावर खोलवर परिणाम करते.

ग्रामीण आर्थिक असमानतेचे स्वरूप

ग्रामीण भागातील आर्थिक रचना प्रामुख्याने शेती व शेतीपूरक व्यवसायांवर आधारित असते. शेती हे उत्पन्नाचे मुख्य साधन असल्याने पर्जन्यमान, नैसर्गिक आपत्ती, बाजारभाव यांवर ग्रामीण अर्थव्यवस्था अवलंबून असते. त्यामुळे ग्रामीण भागात उत्पन्न अनिश्चित व मर्यादित राहते.

शहरी आर्थिक असमानतेचे स्वरूप

शहरी भागात औद्योगिकरण, सेवा क्षेत्र, व्यापार व शिक्षण संस्थांमुळे आर्थिक संधी तुलनेने अधिक असतात. त्यामुळे शहरी भागातील सरासरी उत्पन्न ग्रामीण भागापेक्षा जास्त असते. तथापि, शहरी भागातील आर्थिक विकास सर्वांसाठी समान नसतो. शहरी आर्थिक असमानतेचे स्वरूप उत्पन्नातील अंतर्गत दरी या स्वरूपात दिसून येते. एका बाजूला उच्च उत्पन्न गट, उद्योगपती व व्यावसायिक वर्ग असतो; तर दुसऱ्या बाजूला झोपडपट्ट्यांतील कामगार, स्थलांतरित मजूर व असंघटित क्षेत्रातील कामगार असतात. शहरी भागात शिक्षण व आरोग्य सुविधा उपलब्ध असल्या तरी त्या प्रामुख्याने आर्थिकदृष्ट्या सक्षम घटकांनाच सहज उपलब्ध होतात. महागडी आरोग्यसेवा, खाजगी शिक्षणसंस्था आणि वाढता जीवनखर्च यांमुळे गरीब शहरी घटक वंचित राहतात. त्यामुळे शहरी भागातही आर्थिक विषमता व सामाजिक असमतोल निर्माण होतो.

ग्रामीण–शहरी आर्थिक असमानतेचा मानवी विकास निर्देशांकावर होणारा परिणाम

आर्थिक प्रगती असूनही ग्रामीण व शहरी भागांमधील दरी आजही स्पष्टपणे जाणवते. ही दरी केवळ उत्पन्नापुरती मर्यादित नसून ती शिक्षण, आरोग्य व जीवनमानावरही परिणाम करते. मानवी विकास निर्देशांक (HDI) हा विकास मोजण्याचा महत्त्वाचा निकष असल्याने ग्रामीण–शहरी आर्थिक असमानतेचा त्यावर मोठा प्रभाव पडतो. शहरी भागात उद्योगधंदे, सेवा क्षेत्र आणि तंत्रज्ञानामुळे रोजगाराच्या विविध संधी उपलब्ध असतात. त्यामुळे उत्पन्नाचे स्तर तुलनेने जास्त राहते. याउलट ग्रामीण भागात शेतीवर अवलंबित्व, अनियमित रोजगार आणि कमी मजुरी यामुळे आर्थिक स्थैर्य कमी असते. परिणामी ग्रामीण लोकसंख्येचा उत्पन्नाशी संबंधित निर्देशांक कमी राहतो, जो HDI घटण्यास कारणीभूत ठरतो. शिक्षणाच्या क्षेत्रातही ही असमानता दिसून येते. शहरी भागात दर्जेदार शैक्षणिक संस्था, प्रशिक्षित शिक्षक आणि आधुनिक सुविधा सहज उपलब्ध असतात. ग्रामीण भागात मात्र शाळांची कमतरता, आर्थिक अडचणी आणि शाळा सोडण्याचे प्रमाण अधिक आढळते. त्यामुळे ग्रामीण भागातील शैक्षणिक प्रगती मंदावते आणि शिक्षण निर्देशांकावर नकारात्मक परिणाम होतो. आरोग्य सुविधांच्या बाबतीत शहरी भाग अधिक सक्षम आहे. तेथे रुग्णालये, तज्ज्ञ डॉक्टर आणि उपचार सुविधा सहज मिळतात. ग्रामीण भागात आरोग्य केंद्रांची संख्या मर्यादित असून उपचारांसाठी मोठे अंतर पार करावे लागते. यामुळे ग्रामीण भागात आयुर्मान कमी आणि मृत्यूदर जास्त राहतो, ज्याचा थेट परिणाम HDI वर होतो.

निष्कर्ष:

ग्रामीण व शहरी आर्थिक असमानता ही मानव विकासातील गंभीर समस्या आहे. छत्रपती संभाजी नगर जिल्ह्यातील मानव विकास निर्देशांकावर या असमानतेचा स्पष्ट परिणाम दिसून येतो. जर सर्वसमावेशक, समतोल व मानवकेंद्रित विकास धोरणे प्रभावीपणे राबवली गेली, तर जिल्ह्यातील मानव विकास निर्देशांक निश्चितच सुधारू शकतो. आर्थिक वाढीसोबतच मानवी जीवनमान उंचावणे हेच खऱ्या विकासाचे अंतिम ध्येय आहे. छत्रपती संभाजीनगर जिल्ह्याच्या संदर्भात मानव विकास निर्देशांक ही संकल्पना केवळ विकासाचे मोजमाप न राहता धोरणात्मक नियोजनासाठी एक महत्त्वाचे विश्लेषणात्मक साधन ठरते. जिल्ह्यातील संतुलित, समावेशक आणि शाश्वत विकास साध्य करण्यासाठी आरोग्य, शिक्षण आणि जीवनमान या तिन्ही घटकांवर समान भर देणे आवश्यक असल्याचे मानव विकास निर्देशांकाच्या अभ्यासातून स्पष्ट होते.

ग्रामीण व शहरी आर्थिक असमानता ही संरचनात्मक व दीर्घकालीन स्वरूपाची समस्या आहे. तिचे स्वरूप उत्पन्न, रोजगार, शिक्षण, आरोग्य व जीवनमान या सर्व घटकांमध्ये दिसून येते. ही असमानता मानव विकास निर्देशांकावर थेट परिणाम करणारी

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

असल्याने तिचे आकलन व निराकरण करणे अत्यंत आवश्यक आहे. ग्रामीण–शहरी आर्थिक असमानता मानवी विकासाला अडथळा ठरते. ही दरी कमी करण्यासाठी ग्रामीण भागात शिक्षण, आरोग्य, रोजगारनिर्मिती आणि पायाभूत सुविधांवर भर देणे आवश्यक आहे. ग्रामीण विकासाला चालना दिल्यासच संतुलित मानवी विकास साध्य होऊ शकतो आणि देशाचा HDI खऱ्या अर्थाने उंचावेल.

संदर्भसूची

1. https://timesofindia.indiatimes.com/city/nashik/nashik-chhatrapati-sambhajinagar-improve-rankings-in-swachh-survey-2024-25/articleshow/122668003.cms?
2. https://mahasdb.maharashtra.gov.in/files/DSP/UsefulLinks/HumanDevelopmentVision2030.pdf?
3. https://hdr.undp.org/en/2023-report
4. भालेराव, . गौतम. विक्रम.)2025). सार्क राष्ट्रों के शाश्वत विकास हेतु मानव विकास सूचकांक का महत्व. Journal of Research and Development, 17(9(A)), 134-138. https://doi.org/10.5281/zenodo, 17511568
5. देशमुख,. अनिल. दत्तू.(2015). महाराष्ट्रातील प्रादेशिक असमतोल: मानव विकास दृष्टिकोन.Golden Research Thought. ISSN 2231-5063, www.lsrj.in
6. McKinsey Global Institute. (2010). India's urban awakening: Building inclusive cities, sustaining economic growth. McKinsey & Company.
7. Mundhe, Nitin, et al. "Status of Human Development in Maharashtra: A District Level Analysis." Shanlax International Journal of Economics, vol. 8, no. 3, 2020, pp. 88–96. DOI: https://doi.org/10.34293/economics.v8i3.2445

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

भारतीय महिलांच्या विकासात राजकीय व्यवस्थेची भूमिका:एक चिकित्सक अभ्यास

प्रा. डॉ. देविदास ग्यानुजी नरवाडे
सहयोगी प्राध्यापक तथा विभाग प्रमुख राज्यशास्त्र विभाग
गोदावरी कला कनिष्ठ व वरिष्ठ महाविद्यालय, अंबड जि.जालना
Email: dgnarwade75@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180121
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 76-79
January 2026
Submitted: 12 Dec. 2025
Revised: 22 Dec. 2025
Accepted: 12 Jan. 2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश:

भारतीय महिलांच्या विकासात राजकीय व्यवस्थेची भूमिका हा प्रस्तुत अभ्यास महिलांच्या सामाजिक, आर्थिक व राजकीय सक्षमीकरणाच्या प्रक्रियेचे चिकित्सक विश्लेषण करतो. भारतीय समाजातील पितृसत्ताक रचना, सामाजिक-धार्मिक बंधने व भेदभाव यांमुळे महिलांना दीर्घकाळ दुय्यम स्थान सहन करावे लागले. मात्र सामाजिक सुधारकांचे योगदान, स्वातंत्र्योत्तर काळातील महिला चळवळी आणि भारतीय संविधानातील समानता व संरक्षणात्मक तरतुदींमुळे महिलांच्या हक्कांना बळ मिळाले आहे. संविधानातील कलम १४, १५(३), १६, ३९, ४२ तसेच हुंडा प्रतिबंधक कायदा, कौटुंबिक हिंसाचार प्रतिबंधक कायदा व कार्यस्थळी लैंगिक छळ प्रतिबंधक कायद्यांमुळे महिलांच्या सुरक्षिततेस व सक्षमीकरणास चालना मिळाली आहे. पंचायती राज व्यवस्थेतील ३३% (काही राज्यांत ५०%) आरक्षणामुळे महिलांचा स्थानिक स्वराज्य संस्थांतील सहभाग वाढून त्यांचा आत्मविश्वास, निर्णयक्षमता व सामाजिक प्रतिष्ठा उंचावली आहे. संसद व विधानसभांमधील महिलांसाठी ३३% आरक्षणासंबंधी 'नारी शक्ती वंदन विधेयक' हा महत्त्वाचा टप्पा ठरतो. तथापि, शिक्षणाचा अभाव, आर्थिक अवलंबित्व, पितृसत्ताक मानसिकता व सामाजिक विरोध यांसारखी आव्हाने अद्याप कायम आहेत. त्यामुळे महिलांच्या सर्वांगीण सक्षमीकरणासाठी शासन, समाज व राजकीय पक्षांनी एकत्रित प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. महिलांचे सक्षमीकरण हे केवळ महिलांच्या प्रगतीपुरते मर्यादित नसून भारतीय लोकशाहीच्या बळकटीकरणासाठी अत्यावश्यक आहे.

कि-वर्ड

*1.*भारतीय संविधानातील महिला विषयक तरतुदी.
*2.*राजकीय पक्षांची महिला विषयक भुमिका.
*3.*महिलांचा राजकीय विकास.

उद्देश

1.महिलांच्या विकासाचा अभ्यास करणे.
2.महिलांच्या विकासात संविधानाची भूमिका अभ्यासने.
3.राजकीय सत्तेचे महिला विषयक धोरण अभ्यासने.

गृहितके

1.महिलांना दुय्यम दर्जाची वागणूक दिली जाते.
2.महिलांच्या सक्षमीकरणाची आवश्यकता आहे.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
प्रा. डॉ. देविदास ग्यानुजी नरवाडे, सहयोगी प्राध्यापक तथा विभाग प्रमुख राज्यशास्त्र विभाग गोदावरी कला कनिष्ठ व वरिष्ठ महाविद्यालय, अंबड जि.जालना

How to cite this article:
नरवाडे, . देविदास . ग्यानुजी . (2026). भारतीय महिलांच्या विकासात राजकीय व्यवस्थेची भूमिका:एक चिकित्सक अभ्यास. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 76–79. https://doi.org/10.5281/zenodo.18440499

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18440499
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

3.महिलांचा राजकीय व्यवस्थेत नगण्य सहभाग आहे.

4.भारतीय संविधानामुळे महिलांच्या अधिकारात वाढ झाली आहे.

प्रस्तावना

जगात अनेक देशांमध्ये आजही महिला आपल्या मूलभूत हक्क आणि अधिकारापासून वंचित आहेत.पुरूषप्रधान संस्कृती, सामाजिक, धार्मिक बंधनांनी जखडलेली आहे.भारतातही महिलांना दुय्यम स्थान दिले जात आले आहे.ताराबाई शिंदे, राजाराम मोहन राॅय ,महात्मा जोतीराव फुले, सावित्रीबाई फुले, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी महिलांच्या सामाजिक, राजकीय सांस्कृतिक परिस्थितीत परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी प्रयत्न केले आहेत.

भारतातील महिला चळवळीचे दोन टप्पे आपन करू शकतो.स्वातंत्र्यपूर्व काळ आणि स्वातंत्र्योत्तर काळ अशी विभागणी करत असताना स्वातंत्र्यपूर्व काळात सामाजिक सुधारणा, शिक्षण,सतीप्रथा निर्मूलन यासाठी मोठ्या प्रमाणावर प्रयत्न करण्यात आले आहेत .यात प्रामुख्याने राजाराम मोहन रॉय, महात्मा जोतीराव फुले यांनी मूलभूत कार्य केले आहे.तर स्वातंत्र्योत्तर काळात महिला चळवळीचे उद्दिष्ट सामाजिक सुधारणांमधून बाहेर पडून लैंगिक समानतेच्या व्यापक मुद्द्यांवर लक्ष केंद्रित केले, ज्यात काम, आरोग्य, दारिद्र्य आणि हिंसाचारासारख्या मुद्द्यांचा समावेश होता.सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक सत्तेत समान वाटा मिळवणे, पितृसत्ताक व्यवस्थेला आव्हान देणे आणि महिलांना आत्मनिर्भर करणे हा होता.याच कालखंडात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हिंदू कोड बिल मांडले.ते पुढे टप्याटप्याने लागु केले करण्यात आले आहे.संविधानामार्फत महिलांना पुरुषांच्या समान अधिकारांची तरतूद करण्यात आली.

महिला सबलीकरण म्हणजे महिलांना सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक स्तरांवर विकासाची संधी देणे. त्यांना निर्णयक्षम बनवणे, स्वातंत्र्य देणे, अधिकारांची जाणीव करून देणे आणि त्यांच्या क्षमतेनुसार प्रगती करण्यासाठी सक्षम वातावरण उपलब्ध करून देणे हा सबलीकरणाचा मुख्य गाभा आहे. भारतासारख्या विविधतेने नटलेल्या देशात महिलांचे सबलीकरण हे देशाच्या एकूण विकासाशी निगडित आहे. भारतीय राजकीय व्यवस्थेतील महिला-अधिकारांची पायाभूत मांडणी पाहत असतांना भारतीय संविधान महत्वाचे दस्तऐवज आहे.भारतीय संविधानाच्या विविध कलमां मध्ये महिलांच्या संरक्षणासाठी आणि समानते साठी स्पष्ट तरतुदी करण्यात आल्या आहेत.

कलम १४ : कायद्यापुढे समानता

या कलमांमध्ये भारतीय संविधानाने भारतीय नागरिकांना कोणताही भेद न करता समान दिलेले आहेत. कायद्यापुढे स्त्री पुरुष,गरीब श्रीमंत असा या कायद्याने केला नाही कायद्यापुढे सर्वांना समान वागणूक मिळेल अशी खात्री हे 14 वे कलम देते.

कलम १५(३) : महिलांच्या सुरक्षिततेसाठी विशेष तरतुदी करण्याचा अधिकार देण्यात आले आहेत.

महिला व बाल कल्याणासाठी शिक्षण, नौकरी तथा महिला अत्याचार मुक्ती साठी विशाखा सारख्या समित्यांचे हे कलम आधार आहे.महिला सक्षमीकरणाच्या दृष्टीने या कलमाचे महत्व अनन्यसाधारण आहे.

कलम १६ : सरकारी नोकरीत समान संधी

या कलमानुसार भारतीय नागरिक मग तो कोणत्याही जाती धर्माचा, स्त्री किंवा पुरुष असो त्याला पात्रतेच्या आधारित नोकरी ची संधी प्राप्त होईल.कोणताही भेद भाव केला जाणार नाही.

कलम ३९(a)(d) : उपजीविकेची समान संधी,यानुसार, राज्याने सर्व नागरिकांना समान संधीच्या आधारावर न्याय मिळवून द्यावा, असे सुनिश्चित करणे आवश्यक आहे.आर्थिक किंवा इतर अपंगत्वामुळे कोणताही नागरिक न्याय मिळवण्यापासून वंचित राहणार नाही, यासाठी मोफत कायदेशीर मदत पुरवण्याची तरतूद आहे.हे कलम राज्याला हे सुनिश्चित करण्यास सांगते की स्त्री आणि पुरुष दोघांनाही समान कामासाठी समान वेतन मिळावे.याचा उद्देश लैंगिक समानतेला प्रोत्साहन देणे आणि रोजगारातील वेतनाच्या बाबतीत भेदभाव दूर करणे आहे.

कलम ४२ : प्रसूती रजा व कार्यस्थिती सुधारणामुख्य उद्देश:

कामाच्या ठिकाणी योग्य आणि मानवी परिस्थिती निर्माण करणे आणि महिलांसाठी मातृत्व सुविधेची (Maternity Relief) तरतूद करणे, यासाठी राज्य प्रयत्न करेल, असे हे कलम स्पष्ट करते.या तरतुदींनी महिलांना राजकीय, शैक्षणिक व आर्थिक विकासात प्राधान्य मिळाले.

कलम ३ नुसार हुंडा देणे-घेणे आणि कलम ४ नुसार सा हुंडा मागणे या गुन्ह्यांसाठी शिक्षेची तरतूद करते, ज्यात कमीत कमी ५ वर्षांचा तुरुंगवास आणि दंड होऊ शकतो. हा कायदा १ मे १९६१ पासून लागू झाला असून, हुंडा देणे, घेणे किंवा त्यासाठी मदत करणे हा गुन्हा आहे, यासाठी पोलीस ठाण्यात तक्रार करता येते.

कलम ४ नुसार हुंडा मागणे गुन्हा ठरविण्यात आले.लग्नाच्या वेळी किंवा त्याआधी/नंतर हुंडा मागणे हा गुन्हा आहे.यासाठी ६ महिने ते २ वर्षांपर्यंत कैद आणि १०,००० रुपयांपर्यंत दंड होऊ शकतो. कलम ४९८-अ नुसार हुंड्यासाठी छळ केल्यास पती आणि त्याच्या नातेवाईकांना ३ वर्षांपर्यंत तुरुंगवास होऊ शकतो.कोणत्याही महिलेचा हुंड्यासाठी छळ होत असेल तर कोणत्याही पोलीस ठाण्यात तक्रार नोंदवता येते.जिल्हा आणि तालुका स्तरावर हुंडा प्रतिबंधक अधिकाऱ्यांची नियुक्ती केलेली असते, त्यांच्याकडेही महिला मदत मागू शकतात.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

कौटुंबिक हिंसाचार प्रतिबंधक कायदा (२००५)कौटुंबिक हिंसाचाराच्या सर्व प्रकारांपासून (शारीरिक, लैंगिक, भावनिक, शाब्दिक, आर्थिक) महिलांचे संरक्षण करण्यासाठी कलम १२.कलम१७,कलम १८,कलम२०,कलम २१ मध्ये महिलांच्या सुरक्षेसाठी उपायांची तरतूद केली आहे.परिणामी हुंडा बळीच्या तक्रार दाखल करण्यात महिलांना सोयीचे झाले आहे.पीडित महिलांना त्वरित आणि प्रभावी न्याय मिळवून देण्यासाठी या घटकाचा मौल्यवान वाटा आहे.कार्यस्थळी लैंगिक छळ प्रतिबंधक कायदा (२०१३),वैद्यकीय समाप्ती गर्भधारणा कायदा .,लैंगिक अपराधांपासून बालकांचे संरक्षण (POCSO) या कायद्यामुळेमहिलांना सुरक्षित वातावरण मिळून त्यांच्या सबलीकरणाचा पाया मजबूत झाला आहे.

प्रतिनिधीत्वाची संधी

स्वातंत्र्योत्तर भारतातील महिला राजकीय प्रतिनिधित्वाचा विचार करत असताना स्वातंत्र्यानंतर महिलांनी विविध क्षेत्रांत काम सुरू केले असले तरी राजकारणातील त्यांचा सहभाग दीर्घकाळापर्यंत मर्यादित राहिला. संसद व विधान सभेतील महिलांचे प्रतिनिधित्व पुरुषांच्या प्रमाणा कमी आहे. मात्र, पुढील दशकात महिला राजकारणात सक्रियपणे सहभागी होऊ लागल्या. इंदिरा गांधी, सरोजिनी नायडू, विजयलक्ष्मी पंडित, सुचेता कृपलानी यांसारख्या नेत्यांनी भारतीय राजकारणात महिलांची छाप पाडत पुढील पिढ्यांसाठी आदर्श निर्माण केला.

पंचायती राजव्यवस्थेतील ३३% आरक्षण

महिला सबलीकरणाची क्रांतीकारी घटना होय.१९९२ साली झालेले ७३वे व ७४वे संविधान दुरुस्ती विधेयक हे महिला सबलीकरणाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचे टप्पे मानले जातात. ग्रामपंचायत, पंचायत समिती आणि जिल्हा परिषद तसेच नगरपालिका व महापालिका यांमध्ये महिलांसाठी किमान ३३% आरक्षण लागू करण्यात आले. अनेक राज्यांनी हे आरक्षण ५०% पर्यंत वाढविले.यामुळे लाखो महिला प्रथमच स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये निवडून आल्या.याचे प्रभावी परिणाम झाल्याचे दिसून येतात.यामुळे ग्रामीण भागातील महिलांचे राजकीय सक्षमीकरण,स्थानिक समस्यांवरील महिला दृष्टिकोन वाढला आहे.पाणी, आरोग्य, शिक्षण यांसारख्या विषयांच्या प्राधान्या बरोबर घराबाहेर निर्णयप्रक्रियेत महिलांचा सहभाग वाढला आहे.समाजातील स्त्री-नेतृत्वाची सकारात्मक दृष्टी निर्माण झाली आहे.परिणामी ग्रामीण महिलांचा आत्मविश्वास वाढून त्यांचे सामाजिक स्थान उंचावले आहे.

संसदेत ३३% आरक्षणाबाबत प्रयत्न

दीर्घकाळापासून लोकसभा व राज्यसभेत महिलांसाठी ३३% आरक्षण देण्याबाबत चर्चा सुरू आहे. विविध सरकारांनी या बाबतीत प्रयत्न केले आहेत .विधेयकही अनेक वेळा मांडले गेले. २०२३ मध्ये 'नारी शक्ती वंदन विधेयक' मांडून संसदेत महिलांना ३३% आरक्षण देण्याचा मोठा निर्णय घेण्यात आला. यामुळे राष्ट्रीय स्तरावर महिलांचे प्रतिनिधित्व मोठ्या प्रमाणात वाढण्याची अपेक्षा आहे.महिला कल्याण व संरक्षणासाठीचे कायद्यांच्या आवश्यकतेनुसार भारतीय राजकीय व्यवस्थेने महिलांच्या सुरक्षिततेसाठी अनेक कायदे लागू केले आहेत.

राजकीय पक्षांमध्ये महिलांची भूमिका

भारतीय राजकीय पक्षांनी महिलांच्या सहभागासाठी स्वतंत्र महिला आघाड्या, महिला मोर्चे निर्माण केले असले तरी प्रत्यक्ष पक्ष संघटनांमध्ये महिलांना समान स्थान मिळण्यासाठी अजूनही खूप वाटचाल करावी लागेल. काही पक्षांनी महिलांसाठी तिकीटवाटपात कोटा ठेवला आहे, तर काही ठिकाणी महिला नेत्यांनी राष्ट्रीय भूमिकेत प्रभावी कामगिरी केली आहे. पण भारतीय राजकारणातील महिला सहभागींचे प्रमाण अजूनही कमी आहे. राजकीय व्यवस्थेच्या माध्यमातून महिला सबलीकरणाचे अनेक प्रयत्न केले आहेत.भारतातील राजकीय व्यवस्थेकडून मिळालेल्या संधींमुळे खालील सकारात्मक परिणाम दिसून आले आहेत.महिलांच्या निर्णयक्षमतेत वाढ झाल्याचे निदर्शनास येत आहे.पंचायती राज व्यवस्थे मधील महिलांनी गावातील पाणीपुरवठा, आरोग्य, शिक्षण, स्वच्छता, पोषण आदी विषयांवर ठोस निर्णय घेतले आहेत.तसेच महिलांच्या सामाजिक प्रतिष्ठेत वाढ होतांना दिसत आहे.घरातील अत्याचार, भेदभाव, दडपशाही यांविरुद्ध महिलांनी आवाज उठवण्यास सुरुवात केली आहे.आर्थिक स्वावलंबनाची अनेक उदाहरणे आपल्या समोर आहेत.स्वयंसहाय्यता गट, शासनाच्या योजना, कौशल्य प्रशिक्षण, स्वयंरोजगारमूलक घटक यातुन महिला सक्षमीकरणाचे बीजं रोवली जात आहेत.

राजकीय नेतृत्वात नविन ऊर्जा

ग्रामीण नेतृत्वातून अनेक महिला जिल्हा पातळीवर, राज्य पातळीवर आणि राष्ट्रीय पातळीवर पोहोचल्या आहेत.त्यांनी आपल्या कर्तृत्वाने स्वत:ला सिध्द केले आहे.महिलाही पुरुषांच्या बरोबरीने कार्य सिद्धीस नेऊ शकतात हे दाखवून दिले आहे. महिला सबलीकरणातील अडथळ्यांचा विचार केला असता जरी राजकीय व्यवस्थेने महिलांसाठी अनेक तरतुदी केल्या असल्या तरी खालील आव्हाने अजूनही कायम आहेत.पितृसत्ताक मानसिकता,शिक्षणाचा अभाव,आर्थिक अवलंबित्व ,राजकीय गुंतागुंत व संसाधनांची कमतरता,घरगुती जबाबदाऱ्यांचा मोठा भार,कुटुंब व समाजाचा विरोध, अंधश्रद्धा या आणि अशा अनेक समस्या भारतीय महिलांच्या

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

समोर आहेत.त्यामुळे महिलांच्या सक्षमीकरणाची प्रक्रिया मंद गतीने वाटचाल करत आहे.महिला नेतृत्वाबाबतचा दृष्टिकोन सकारात्मक ठेवून ही आव्हाने दूर करण्यासाठी शासन, समाज, शैक्षणिक संस्था आणि स्वयंसेवी संघटना यांनी एकत्रित प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.

समारोप

भारतीय राजकीय व्यवस्थेने महिलांच्या सबलीकरणात महत्त्वाची आणि ऐतिहासिक भूमिका बजावली आहे. संविधानिक हक्कांपासून पंचायती राज व्यवस्थेतील आरक्षणापर्यंत, तसेच विविध संरक्षणात्मक कायद्यांपासून महिला विकास योजनांपर्यंत—सर्व स्तरांवर महिलांना राजकीय शक्ती प्रदान करण्याचा प्रयत्न झाला आहे. महिला सबलीकरण हे केवळ महिलांच्या विकासापुरते मर्यादित नसून राष्ट्राच्या सर्वांगीण प्रगतीशी थेट निगडित आहे. म्हणूनच, आगामी काळात संसदेत व विधानसभेत महिलांच्या प्रतिनिधित्वात वाढ, राजकीय पक्षांची सक्रिय भूमिका, शिक्षणाद्वारे जागरुकता आणि सामाजिक व्यवस्थेतील सकारात्मक बदल आवश्यक आहेत.महिला सबलीकरणाची ही वाटचाल भारतीय लोकशाहीला अधिक सक्षम, प्रगत आणि न्याय्य बनविणारी ठरेल.

संदर्भ सूची

1. भारताचे संविधान – डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, प्रकाशन, भारत सरकार.
2. भारतीय पंचायती राज व्यवस्था – डॉ. एस.एन. त्रिपाठी, राजहंस प्रकाशन.
3. भारतातील राजकारण आणि समाज – डॉ. सुनील कुलकर्णी, यशवंत प्रकाशन, पुणे.
4. भारतातील महिला चळवळ – सुलभा ब्रह्मे, लोकवाङ्मय गृह प्रकाशन, मुंबई
5. भारतीय लोकशाही आणि स्त्रीशक्ती – डॉ. विजय साळुंखे, अनामिका प्रकाशन.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

बहुभाषी भारत देश को एक सूत्र में बाँधती है हिंदी भाषा

प्रो. डॉ. शेषराव लिंबाजी राठोड
प्रोफेसर, शोध निर्देशक एवंम हिंदी विभागाध्यक्ष, श्री शिवाजी महाविद्यालय, परभणी
Email: shesharaolrathod298@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180122
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 80-83
January 2026
Submitted: 12 Dec. 2025
Revised: 22 Dec. 2025
Accepted: 12 Jan. 2026
Published: 31 Jan. 2026

"हिंदी वह भाषा है जो विभिन्न मातृभाषाओं रूपी फूलों को पिरोकर भारत माता के लिए सुंदर हार का सृजन करती है |" पूर्व राष्ट्रपति डॉ. जाकिर हुसैन

सारांश:

हाँ, भारत वास्तव में एक बहुभाषी देश है, जहाँ 19,500 से ज्यादा भाषाएँ और बोलियाँ बोली जाती है, जो इसकी सांस्कृतिक विविधता और धरोहर का प्रतीक है | भारतीय संविधान की आठवी अनुसूची में 22 भाषाओं को मान्यता प्राप्त है | यहाँ की लगभग एक-चौथाई आबादी दो या अधिक भाषाएँ बोलती है, जो इसे भाषाई विविधता का एक अनूठा उदाहरण बनाती है | हाँ, यह बिल्कुल सही है कि हिंदी भारत जैसे बहुभाषी देश को एकता के सूत्र में जोडने वाली भाषा है | क्योंकि यह विभिन्न भाषाई क्षेत्रों के बीच एक सेतू का काम करती है, जो संस्कृति, व्यापार और जन आंदोलनों के माध्यम से राष्ट्रीय एकता को बढावा देती है | हिंदी भाषा देश की पहचान और गौरव का प्रतीक है | भारत एक विशाल देश है | इस देश में अनेक धर्म एवं जाति के लोग रहते है | इस विशाल देश में अनेक भाषाएँ, अनेक सामाजिक-सांस्कृतिक रीति-रिवाज होते हुए भी लोग भावात्मक एकता में बँधे हुए है | विभिन्नता में एकता ही भारत देश की सबसे बढी शक्ति है | भारत की भावात्मक एकता और सांस्कृतिक भावधारा को सुदृढ बनाने का कार्य राजभाषा हिंदी करती है |

मुख्य शब्द: एकसूत्र- जो एक ही सूत्र से जुडा हुआ हो, एक साथ एक रूप, विचारधारा, उद्देश या कार्य में परस्पर संबंध, एक्यबध्द |

प्रस्तावना:

भारत एक बहुभाषी देश है | इस देश में विभिन्न भाषाओं, संस्कृतियों और जातियों का समावेश है | यह देश अपनी भौगोलिक, सांस्कृतिक और ऐतिहासिक विविधता के लिए विख्यात है | भारत में अनेक भाषाएँ बोली जाती है, जैसे हिंदी, तमिल, तेलगु, मराठी, बंगाली, गुजराती, पंजाबी, उर्दु और अन्य | यहाँ तक कि भारत की संविधानिक भाषा भी 22 भारतीय भाषाओं में से एक है | भारतीय भाषाएँ लोकतांत्रिक, सामाजिक और सांस्कृतिक विविधता का महत्वपूर्ण हिस्सा है | इन भाषाओं में हमें विभिन्न राज्यों और क्षेत्रों की सांस्कृतिक और ऐतिहासिक विविधता का पता चलता है | भारतीय भाषाएँ न केवल एक व्यक्ति के विचारों को व्यक्त करने का साधन होती है, बल्कि उसकी भावनाओं, भावों और संवेदनाओं को समझने में भी मदद करती है |

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
प्रो. डॉ. शेषराव लिंबाजी राठोड, प्रोफेसर, शोध निर्देशक एवंम हिंदी विभागाध्यक्ष, श्री शिवाजी महाविद्यालय, परभणी

How to cite this article:
राठोड, . शेषराव . लिंबाजी . (2026). बहुभाषी भारत देश को एक सूत्र में बाँधती है हिंदी भाषा. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 80–83. https://doi.org/10.5281/zenodo.18477431

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18477431
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

भारतीय साहित्य, कला, संगीत और नृत्य के क्षेत्र में भी भारतीय भाषाओं का महत्वपूर्ण योगदान है | हर भाषा अपनी खासियत और मिठास के साथ भारतीय साहित्य को व्यक्त करती है | भारत में भाषाओं की समृध्दि और विविधता-अव्दितीय है | इसका एक महत्वपूर्ण पहलू उसके विभिन्न लोगों और समुदायों के बीच एकता में हैं | भारतीय भाषाएँ विविधता का प्रतीक है और वे हमें एक-दूसरे के साथ साझा जीवन की संप्रेषणीयता और संवाद की महता को सिखाती है | इस प्रकार भारत एक बहुभाषिक देश है जो भाषाओं के समृध्द और विविध धरोहर के साथ एक उदाहरण है |

बहुभाषी भारत देश को एकसूत्र में बाँधती है हिंदी भाषा

हाँ, यह बिल्कुल सही है कि हिंदी भाषा अपनी सरलता और व्यापक समझ के कारण भाषाई विविधतावाले भारत देश को एकता के सूत्र में जोडने का काम करती है | यह संस्कृति, पहचान और संपर्क की एक मजबूत कडी है | हिंदी विभिन्न क्षेत्रों और समुदायों के लोगों को आपस में जोडती है | हिंदी आम आदमी की भाषा के रूप में देश की एकता का सूत्र है | सभी भारतीय भाषाओं की बडी बहन होने के नाते हिंदी विभिन्न भाषाओं के उपयोगी और प्रचलित शब्दों को अपने में समाहित करके सही मायनों में भारत की संपर्क भाषा होने की भूमिका निभा रही है | हिंदी भाषा के महत्व को गुरूदेव रविन्द्रनाथ टैगोरे ने बडे सुंदर रूप में प्रस्तुत किया था | उन्होंने कहा था, "भारतीय भाषाएँ नदियाँ है और हिंदी महानदी" | भारत को यदि "भाषाओं का उद्यान" कहा जाए तो यह अतिशयोक्ति नहीं होगी | यहाँ की विविधता केवल संस्कृति, वेशभूषा और रीति-रिवाजों तक सीमित नहीं है, बल्कि भाषाओं और बोलियों के स्तर पर भी उतनी ही समृध्द है | इस बहुरंगी भाषाई परिदृश्य में हिंदी का स्थान विशिष्ट और केन्द्रीय है | हिंदी केवल भाषा नहीं, बल्कि भारत के सांस्कृतिक, सामाजिक और राष्ट्रीय ताने-बाने को जोडने वाला सूत्र है | यह जन-जन को जोडनेवाली एक साझा कडी भी है | महात्मा गांधीजी हिंदी को "जनभाषा" मानते थे | उनका विश्वास था कि यह पूरे भारत को एक सूत्र में बाँध सकती है |

हिंदी राष्ट्रीय एकता का सूत्र है | भारत जैसे बहुभाषी राष्ट्र को एकता के सूत्र में केवल हिंदी ही बाँध सकती है | राजनैतिक कारणों से यह भ्रम प्रसारित किया जाता है कि हिंदी अहिंदी लोगों पर थोपी जा रही है | इस संदर्भ में आचार्य विनोबा भावे के विचार हैं कि- "हिंदी राष्ट्रभाषा के तौर पर स्वीकार की गई है | यह कोई जबरदस्ती नहीं है, बल्कि सारे देश ने प्रेम से इसे स्वीकार किया है | दक्षिणवालों के लिए इसमें डरने का कारण नहीं है | इसमें उन्हें बहुत लाभ होनेवाला है | अगर वे हिंदी सीखेंगे तो वे सारे भारत में अपने विचारों का प्रचार कर सकेंगे | उनके साहित्य में बहुत अच्छे-अच्छे विचार और कल्पनाएँ हैं, उनका प्रसार सारे भारत में होना चाहिए | इसलिए उन्हें अखिल भारतीय भाषा का इस्तेमाल करना पडेगा |"

हिंदी ही भारत की एकता की रसधारा में प्रवाति करती है | किसी भी देश की एकता राष्ट्रभाषा पर निर्भर करती है | भारत देश की भावात्मक एकता के सूत्र में बांधने का कार्य हिंदी करती है | लेकिन यह भावात्मक एकता सांप्रदायिकता प्रांतीयता और जातीयता के कारण खंडीत हो जाती है | हमारा भारत देश बहुभाषी और बहुधर्मी है | कभी-कभी संकुचित धार्मिक भावना के कारण दूसरे धर्म के प्रति राग-व्देष की या अनादर की भावना निर्माण होती है | इस कारण धर्म आध्यात्मिक विकास का मार्ग न रहकर ईर्षा-व्देष का साधन बनता है | ऐसी स्थिति में हिंदी भाषा ही भावनात्मक-एकता निर्माण कर राष्ट्र को एकता की रसधारा में प्रवाहित करती है | इतना ही नहीं, हिंदी ही राष्ट्र को संकुचित सांप्रदायिकता के हीनभाव से मुक्त कर विशाल हृदयी बनाती है | प्रांतीयता के कारण देश में विषमता का वातावरण तैयार होता है | प्रांतीयता के कारण ही दक्षिण भारत के कुछ लोगों ने राष्ट्रभाषा हिंदी का विरोध इसलिए किया था कि हिंदी उत्तर भारत की भाषा है और दक्षिण भारत पर जबरदस्ती से लादी जा रही है | इस प्रकार प्रांतियता राष्ट्रीय एकता खंडित करती है | राष्ट्र के शांत वातावरण को अशांत बना देती है | लेकिन इस विषम वातावरण को अनुकूल बनाकर परस्पर सौहार्द का वातावरण निर्माण करने का कार्य हिंदी भाषा करती है | "एक हृदय हो भारत जननी" इस कल्पना को साकार करने का कार्य हिंदी करती है |

हमारे देश की भाषावाद की संकल्पना भी एकता की रसधारा में बाधक है | कभी-कभी भाषा का आधार लेकर लोग स्वतंत्र राज्य की स्थापना करने के प्रयास करते हैं | ऐसी स्थिति में राष्ट्रीय एकता गंभीर संकट में फंस जाती है | देश के पुन: विभाजित होने का डर निर्माण होता है | भारत जैसे विशाल देश में विभिन्न भाषा –बोलियों का होना स्वाभाविक है | भारत देश का सामान्य आदमी भी हिंदी समझता है और उसमें विचार प्रकट करता है | इस कारण भारत जैसे बहुभाषी देश में एकता लाने के लिए हिंदी भाषा का असाधारण महत्व है | हिंदी यह भारत की आत्मा की भाषा है | इस संबंध में एक पाश्चात्य विदवान का कहना है- "भारतीय अंतरात्मा की

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

पहचान के लिए हिंदी भाषा का ज्ञान अत्यंत आवश्यक है | भारतीय संस्कृति का प्रतिनिधित्व हिंदी करती है | भारत जैसे विशाल देश में सांस्कृतिक एकता निर्माण करने का कार्य हिंदी करती है |"

भारत के अनेक अहिंदी भाषी कवियों ने, संतोंने हिंदी के संदर्भ में आदर की भावना प्रकट करते हुए इस भाषा में काव्य रचनाएँ की है | इन सभी महानुभावों ने हिंदी भाषा की सहायता से सांस्कृतिक एकता निर्माण करने का स्तुत्य प्रयास किया है | महाराष्ट्र के संत नामदेव, संत एकनाथ, संत तुकाराम, संत रामदास, गुजरात के भालण, अकसा, दयाराम, पंजाब के गुरूनानक, गुरु गोविंदसिंह आदि कवियोंने हिंदी भाषा में साहित्य लिखकर भारतीय जनता को संस्कारित किया है | ब्रम्हा समाज के केशवचंद्र सेन बंगाली थे तो आर्य समाज के संस्थापक दयानंद सरस्वती गुजराती थे | इन सभी अहिंदी भाषी विव्दानों ने हिंदी में रचनाएँ लिखकर एकता का निर्माण किया है |

हिंदी भारतीय अस्मिता की सभ्यता और संस्कृति की भाषा है | हाँ, यह बिल्कुल सही है कि हिंदी भारत जैसे- बहुभाषी देश को एकता के सूत्र में जोडने वाली भाषा है | क्योंकि यह विभिन्न भाषाई क्षेत्रों के बीच एक सेतू का काम करती है, जो संस्कृती, व्यापार और जन आंदोलनों के माध्यम से राष्ट्रीय एकता को बढावा देती है | हिंदी भाषा देश की पहचान और गौरव का प्रतीक है |

हिंदी के एकता सूत्र बनने के प्रमुख कारण:

- **संपर्क भाषा :** हिंदी भाषा ही भारतीयों की एकमात्र ऐसी भाषा है जो जनता के लिए, जनता के व्दारा, जनता की भाषा बनी | हिंदी भारत की विविध भाषाओं और बोलियों के बीच एक आम कडी है, जिससे लोग आसानी से एक-दूसरे से जुड पाते हैं | कश्मीर से लेकर कन्याकुमारी और मुंबई से लेकर कोलकत्ता तक सभी लोग हिंदी बोलते और समझते हैं | अत: हिंदी भाषी और हिंदी देश के कोने-कोने में बस गए हैं | हिंदी अनुवाद की नही संवाद की भाषा है | आज उत्तर से लेकर दक्षिण तक, पूरब से लेकर पश्चिम तक सभी के लिए संपर्क साधने की भाषा हिंदी है | हिंदी रूपी धागे में पुष्प रूपी बोलियाँ बंधी हुई हैं | हिंदी के व्दारा कोई भी व्यक्ति भारत के किसी भी कोने में अपना काम चला सकता है |
- **सांस्कृतिक जुडाव:** हिंदी फिल्मे, साहित्य, संगीत और टीवीने देशभर में संस्कृति को एकीकृत किया है, जिससे लोगों में साझा अनुभव और पहचान बनी है | इसके साथ ही भारत की पुरातन संस्कृति, इतिहास और बौध्द धर्म से संबंध भी बाकी विश्व को हिंदी से जोडते हैं |
- **आजादी के आंदोलन में भूमिका:** बहुभाषी भारत देश के क्रांतिकारियों और नेताओं को स्वतंत्रता संग्राम के दौरान हिंदी भाषा ने एक सूत्र में बांधने में महत्वपूर्ण भूमिका निभाई थी | परिणामत: अंग्रेजों के खिलाफ सभी भारतवासी एकजूट होकर लडे, परिणामत: भारत स्वतंत्र हुआ |
- **व्यापार और व्यावसायिक भाषा:** बहुराष्ट्रीय कंपनिया भी अपने उत्पादों को बेचने और व्यापार बढाने के लिए हिंदी का उपयोग करती है | जिससे यह "कमाई की भाषा" भी बन गई है |
- **संवैधानिक दर्जा:** संविधान के अनुच्छेद 343(1) के तहत हिंदी को भारत देश की राजभाषा का दर्जा प्राप्त है | जो इसके महत्व को दर्शाता है |
- **तकनीक और डिजिटल युग में हिंदी का बढता प्रभाव:** अब हिंदी तकनीक, विज्ञान और AI के क्षेत्र में भी अपनी जगह बना रही है, और डिजिटल युग में इसे और समृध्द करने की आवश्यकता है |
- गांधीजी का दृष्टिकोण : महात्मा गांधी जी हिंदी को "जनभाषा" मानते थे | और मानते थे कि यह पूरे देश को एक सूत्र में बांध सकती है, जो भाषाई एकात्मकता का आधार है |
- **एकता का सूत्र:** हिंदी विभिन्न भाषाओं के बीच एक सेतू का काम करती है, जो राष्ट्रीय एकता और सांस्कृतिक अस्मिता को बढावा देती है|
- **राष्ट्रीय गौरव और पहचान:** हिंदी देश की आत्मा और संस्कृति का प्रतिनिधित्व करती है | इसे बोलनेवाले करोडो लोगों के लिए यह राष्ट्रीय गौरव का प्रतीक है |
- **साहित्य और संस्कृति का माध्यम:** आधुनिक युग में हिंदी, साहित्य, कला, और संस्कृति के विस्तार में एक महत्वपूर्ण भूमिका निभा रही है, जिससे विभिन्न क्षेत्रों के लोगों के बीच सांस्कृतिक समझ बढती है |

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

- **राष्ट्रभाषा के रू में स्वीकार्यता:** भारत जेसे कृतज्ञ राष्ट्र ने हिंदी को राजभाषा और 'राष्ट्रभाषा' का दर्जा देकर इसके एकीकरण में योगदान को स्वीकार किया है |
- **भविष्य की भूमिका:** हिंदी में आज भी राष्ट्रीय अस्मिता और अखंडता के सूत्र को मजबूत करने की क्षमता है | और यह बहुभाषी भारत देश को एक सूत्र में पिरोने का एक सशक्त माध्यम बनी हुई है |

उपसंहार:

हाँ, यह बिलकुल सही है कि हिंदी एक बहुभाषी भारत देश को एक सूत्र में जोडनेवाली भाषा है, क्योंकि यह देश के विभिन्न क्षेत्रों और समुदायों के बीच एक सेतू का काम करती है | हिंदी भाषा संस्कृति, एकता और पहचान को दर्शाती है | आजादी के आंदोलन से लेकर डिजिटल युग तक राष्ट्रीय एकता का प्रतीक रही है | हिंदी को संविधान व्दारा राजभाषा का दर्जा प्राप्त है | यह भारतीय सभी भाषाओं का सम्मान करते हुए उन्हें साथ लेकर चलने का प्रयास करती है | इस बहुरंगी भाषाई परिदृश् में हिंदी का स्थान विशिष्ट और केन्द्रीय है | हिंदी केवल एक भाषा नहीं, बल्कि भारत के सांस्कृतिक सामाजिक और राष्ट्रीय ताने-बाने को जोडनेवाला सूत्र है | कुल मिलाकर इस बहुभाषी भारत देश में हिंदी की सेतु बनकर रहने की स्थिति विशेष महत्व रखती है, क्योंकि यह न केवल भारत की सबसे अधिक बोली जानेवाली भाषा है, बल्कि जन-जन को जोडनेवाली एक साझा कडी भी है | हिंदी गीतकारों ने राष्ट्रभाषा हिंदी को भारत देश में जातीय एकता की कडी माना है | प्रसिध्द हिंदी गीतकार श्री विरेन्द्र मिश्र ने एक गीत में राष्ट्रभाषा हिंदी के प्रति अपने भाव इस प्रकार व्यक्त किए हैं-

"हिंसा से जलती दुनिया में, हिंदी अमृत-वाणी,
तोडेगी क्यों? जोडेगी यह सबकी राम कहानी |"

संदर्भ सूची:

1) हिंदी भाषा का महत्व: डॉ. अनिता
2) भारत के राष्ट्रीय गीत: सं. डॉ. पी. सी. शर्मा एवं भानुशंकर मेहता
3) वीणा अंक : सितम्बर 1999
4) हिंदी भाषा संरचना: डॉ. उमेश चंद्र मिश्र

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

जागतिकीकरणानंतर भारतातील शेतमालाच्या व्यापाराचा विकास

डॉ. कैलास दिलीप जाधव
संगमनेर महाविद्यालय, संगमनेर. जि. अहिल्यानगर

Manuscript ID:
JRD -2026-180123
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 84-88
January 2026
Submitted: 12 Dec. 2025
Revised: 22 Dec. 2025
Accepted: 12 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश (Abstract)

1991 च्या आर्थिक संकटाचा भाग भारतात नवीन आर्थिक सुधारणांचा स्वीकार केला गेला.त्याचा परिणाम म्हणून भारतात उदारीकरण, खाजगीकरण व जागतिकीकरण सुरू करण्यात आले.एकविसाव्या शतकात भारतीय अर्थव्यवस्थेचे जागतिकीकरण झाले.भारतात शेती हा प्रमुख व्यवसाय आहे.या शेती व्यवसायावर देखील जागतिकीकरणाचे अनेक परिणाम झाले. जागतिकीकरणाचा भारतीय शेतमालाच्या आयात निर्यातीवर देखील परिणाम झाला.जागतिक व्यापार संघटना आणि जागतिक करारामुळे शेतमालाची आयात निर्यात खुली झाली.जागतिक स्तरावर भारत हा जगातील प्रमुख कृषी वस्तूंच्या निर्यातीत मोडतो जागतिकीकरणा नंतर भारताचा जागतिक कृषी निर्यात व आयात व्यापारात हिस्सा बदलत गेलेला आहे. पूर्वीपासूनच, भारत चहा, कॉफी, तंबाखू, साखर, कोको, सुतीकपडे, ज्युट, कच्ची लोकर, वनस्पती तेल इत्यादी पारंपारिक वस्तूंची निर्यात करीत आहे अलीकडे कृषी वस्तूंच्या आयात- निर्यातीच्या आकारमान विस्तारले आहे. भारत गहू. तांदूळ यासारख्या अन्नधान्यांबरोबरच फळे व फुलांची ही निर्यात करीत आहे. 1990- 91 पासून भारताचे एकूण आयातीमध्ये शेती व तत्सम वस्तूंच्या आयातीचे प्रमाण दोन ते सहा टक्के च्या दरम्यान बदलत राहिलेले आहे, तर एकूण निर्यातीत कृषी व तत्सम वस्तूंच्या निर्यातीचे प्रमाण दहा ते वीस टक्के च्या दरम्यान बदलत राहिले आहे. त्यामुळे जागतिकीकरणानंतर भारतातील शेतमालाच्या आयात - निर्यातीत कसे बदल झाले हे समजून घेणे आवश्यक ठरते.

परावलीचे शब्द (कीवर्ड्स):- *जागतिकीकरण, शेतीविकास, आयात-निर्यात, परकीय चलन, भारत.*

प्रस्तावना (Introduction)

1991 नंतर भारतात राबविण्यात आलेल्या जागतिकीकरण, उदारीकरण आणि खासगीकरणाच्या आर्थिक धोरणांनी देशाच्या उत्पादन-संरचनेत, व्यापाराच्या रचनेत आणि विशेषतः कृषी क्षेत्रातील व्यापार प्रवाहात मोठे परिवर्तन घडवून आणले. पूर्वी भारताचा कृषी व्यापार प्रामुख्याने देशांतर्गत मागणी पूर्ण करण्यापुरता मर्यादित होता; परंतु जागतिक बाजारपेठा खुल्या झाल्यानंतर भारतीय शेतमालाला आंतरराष्ट्रीय स्पर्धा, गुणवत्ता मापदंड आणि किमतींच्या जागतिक चढ-उतारांचा थेट परिणाम अनुभवायला मिळू लागला. जागतिकीकरणामुळे भारतातील शेतमालाला नवीन निर्यात संधी, परकीय चलनाचा स्त्रोत, तंत्रज्ञान हस्तांतरण, मूल्य-वर्धनाची शक्यता आणि आधुनिक प्रक्रिया-उद्योगांशी जोडणी प्राप्त झाली. भात, मसाले, चहा-कॉफी, फळे-भाज्या आणि सागरी उत्पादनांसारख्या वस्तूंनी जागतिक बाजारपेठेत आपले ठोस स्थान निर्माण केले. दुसरीकडे, खाद्यतेले, कडधान्ये व काही बागायती उत्पादनांच्या आयातीवरील अवलंबित्व वाढल्याने कृषी व्यापार संतुलनात बदल घडू लागले. या प्रक्रियेसोबत अनेक आव्हानेही पुढे आली— आंतरराष्ट्रीय दरातील अनिश्चितता, व्यापार-अडथळे (SPS व TBT मानके), लहान शेतकऱ्यांची स्पर्धात्मकता, उत्पादन-खर्च, पायाभूत सुविधांची कमतरता आणि निर्यातीतील गुणवत्ता-नियंत्रणाची गरज.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
डॉ. कैलास दिलीप जाधव, संगमनेर महाविद्यालय, संगमनेर. जि. अहिल्यानगर

How to cite this article:
जाधव, . कैलास . दिलीप. (2026). जागतिकीकरणानंतर भारतातील शेतमालाच्या व्यापाराचा विकास. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 84–88. https://doi.org/10.5281/zenodo.18440623

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18440623
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

त्यामुळे जागतिकीकरणाने कृषी व्यापाराला संधी दिल्याच, पण तेवढ्याच प्रमाणात धोरणात्मक नियोजन आणि संरक्षणाच्या आवश्यकता निर्माण केल्या.या संशोधनाचा उद्देश म्हणजे जागतिकीकरणानंतर भारतातील शेतमालाच्या व्यापाराचा विकास प्रवास सखोलपणे विश्लेषित करणे होय.

संशोधन समस्येची मांडणी (Statement of the Problem)

जागतिकीकरणानंतर भारताने कृषी व्यापार उघडला, निर्यात धोरणे उदार झाली, तंत्रज्ञानाचा प्रवेश वाढला आणि बाजारपेठा आंतरराष्ट्रीय स्तरावर जोडल्या गेल्या. तरीदेखील, शेतकऱ्यांना मिळणारा प्रत्यक्ष फायदा, किंमत स्थैर्य, स्पर्धात्मकता आणि उत्पन्न वाढ याबाबत स्पष्टता नाही.या पार्श्वभूमीवर काहीप्रश्न संशोधन समस्येचे केंद्रबिंदू ठरतात, ते म्हणजे जागतिकीकरणानंतर भारताच्या शेतमाल निर्यात-आयात संरचनेत कोणते ठळक बदल झाले?,कृषी निर्यात धोरणे, अनुदाने, आणि व्यापार करारांनी (WTO इ.) भारतीय शेतमाल व्यापाराला कितपत साथ दिली?,निर्यात वाढीसोबत जोखीम (किंमत अस्थिरता, आयात-स्पर्धा, गुणवत्ता मानके) कितपत वाढली?भविष्यातील शाश्वत व समावेशक कृषी-व्यापारासाठी कोणते धोरणात्मक बदल आवश्यक आहेत?या अभ्यासाचा मुख्य उद्देश म्हणजेजागतिकीकरणानंतर भारतीय शेतमाल व्यापारातील प्रगती, आव्हाने, परिणाम आणि धोरणात्मक दिशायांचे विश्लेषण करून निवडक सूचना व निष्कर्ष मांडणे हा आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे (Objectives)

1. जागतिकीकरणानंतर भारतातून होणाऱ्या शेतमाल आयात-निर्यातीचा अभ्यास करणे.
2. शेतमाल निर्यातीतून मिळणाऱ्या परकीय चलनाचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती:

सदर संशोधनासाठी विश्लेषणात्मक व वर्णनात्मक पद्धतीचा अवलंब करण्यात आलेला आहे. संशोधन पेपर मधील माहिती ही दुय्यम स्रोतावर आधारित आहे. विश्लेषणासाठी योग्य ठिकाणी तक्ते दिलेले असून. आयात निर्यातीतील बदल समजण्यासाठी शेकडेवारी चा वापर करण्यात आलेला आहे.

माहितीचे विश्लेषण:

सदर संशोधन पेपरसाठी माहितीचे विश्लेषण पुढील मुद्यांच्या आधारे करण्यात आले आहे.

अ) भारताच्या एकूण आयात व निर्यातीत शेतीचा हिस्सा : भारताच्या आयात-निर्यातीतील शेतमालाचा हिस्सा पुढील तक्त्याच्या आधारे स्पष्ट करता येईल.

तक्ता क्र. 1

भारताच्या एकूण आयात व निर्यातीत शेतीचा हिस्सा

वर्ष	एकूण आयातीतील हिस्सा (प्रतिशत मध्ये)	एकूण निर्यातीतील हिस्सा (प्रतिशत मध्ये)
1990-91	2.79	18.49
2000-01	5.29	14.23
2010-11	3.03	9.94
2014-15	4.43	12.64
2019-20	2.77	5.99
2020-21	2.47	5.82
2021-22	2.96	6.35
2022-23	2.84	7.01
2023-24	2.56	8.66

(संदर्भ : - Agriculture Statistics at a glance various years)

वरील तक्ता क्र.1 वरून असे लक्षात येते की, ज्यावेळेस देशाच्या अर्थव्यवस्थेचे जागतिकीकरण होण्यास सुरुवात झाली, त्यावेळेस देशाच्या एकूण आयातीत कृषी उत्पादनाचा हिस्सा 2.79 प्रतिशत इतका होता. भारत हा कृषिप्रधान देश असल्यामुळे एकूण

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

निर्यातीत शेती आणि तत्सम क्षेत्राचा हिस्सा 18.49 प्रतिशत इतका होता. 2001 मध्ये एकूण आयातीत शेतीचा हिस्सा 5.29 प्रतिशत तर एकूण निर्यातीत शेतीचा हिस्सा 14.23 प्रतिशत होता. 2014 मध्ये केंद्रातील सत्ता बदलाचा परिणाम देखील शेतमालाच्या आयात निर्यात व्यापारात झालेला दिसून येत आहे. 2020-21 मध्ये भारताच्या एकूण आयातीत शेतमालाचा हिस्सा 2.77 प्रतिशत इतका तर निर्यातीत 5.99 प्रतिशत इतका होता. 2023-24 मध्ये एकूण आयातीतील हिस्सा 2.56 प्रतिशत तर निर्यातीतील हिस्सा 8.66 प्रतिशत इतका होता. कोविड-19 नंतर भारताच्या एकूण आयात-निर्यात व्यापारात कृषी व संलग्न वस्तूंचे प्रमाण हळूहळू कमी झालेले असले तरी निर्यातीत शेतमालाचा हिस्सा हळूहळू सुधारत आहे. निर्यातीत शेतमालाचा हिस्सा कमी झाला म्हणजेच निर्यात कमी झाली असे नाही तर शेतमालाच्या तुलनेने इतर क्षेत्रांमधील निर्यात मोठ्या प्रमाणावर वाढल्यामुळे शेतीचे निर्यातीतील प्रमाण कमी दिसत आहे. 1990-91 पासून भारताच्या एकूण आयात व निर्यातीमध्ये कृषी व संलग्न वस्तूंच्या आयात-निर्यातीचे प्रमाण अनुक्रमे 2 ते 6 टक्के आणि 5 ते 20 टक्क्यांच्या दरम्यान बदलत राहिले.

ब) जागतिक कृषी निर्यात व आयात व्यापारात भारताचा हिस्सा:

जागतिक स्तरावर, भारत हा जगातील प्रमुख 10 कृषी वस्तूंच्या निर्यातक देशांमध्ये मोडतो. जागतिक व्यापार संघटनेच्या आंतरराष्ट्रीय व्यापार सांख्यिकीनुसार जागतिक कृषी निर्यात व आयात व्यापारात भारताचा हिस्सा पुढीलप्रमाणे बदलत गेला आहे.

तक्ता क्र. 2

जागतिक कृषी निर्यात व आयात व्यापारात भारताचा हिस्सा

वर्ष	एकूण जागतिक निर्यातीतील भारताचा हिस्सा (प्रतिशत मध्ये)	एकूण जागतिक आयातीतील भारताचा हिस्सा (प्रतिशत मध्ये)
2000	1.1	0.7
2005	1.2	0.8
2010	1.7	1.3
2020	2.2	1.4
2022	2.4	1.7
2023	2.4	1.9

वरील तक्ता क्र. 2 मध्ये जागतिकीकरणानंतर भारताचा जागतिक कृषी निर्यात व आयात व्यापारातील हिस्सा दर्शविला आहे. 2000 मध्ये जागतिक कृषी निर्यातीत भारताचा हिस्सा 1.1% इतका होता, तर आयातीतील हिस्सा 0.7% इतका होता. 2005 मध्ये निर्यात व आयातीचा हिस्सा अनुक्रमे 1.2% व 0.8% इतका होता. तो 2010 मध्ये 1.7% व 1.4 % इतका झाला. 2020 मध्ये जागतिक निर्यातीत भारताच्या कृषी निर्यातीचा हिस्सा 2.2% व आयातीचा हिस्सा 1.4% इतका होता, तर 2022 मध्ये निर्यात व आयातीचा हिस्सा अनुक्रमे 2.4% व 1.7% तर 2023 मध्ये 2.4% व 1.9% इतका होता. जागतिकीकरणा नंतर शेतमाल व्यापाराच्या कक्षा रुंदावलेल्या आहे.त्याचा परिणाम म्हणून जागतिक कृषी निर्यात व आयात व्यापारात भारताचा हिस्सा वाढलेला दिसून येतो.

क) शेतमाल निर्यातीपासून मिळणारे परकीय चलन:

भारतातून अनेक प्रकारचा शेतमाल निर्यात होतो. त्यामध्ये अमेरिका युएई,चीन, बांगलादेश, सौदी अरेबिया, व्हिएतनाम, इंडोनेशिया, नेपाळ, इराण, श्रीलंका, मलेशिया या देशांचा समावेश होतो. या देशांना शेतमाल निर्यात केल्यानंतर भारताला परकीय चलन देखील प्राप्त होते . शेतमाल निर्यातीतील भारताला प्राप्त झालेले परकीय चलन पुढील तक्त्यावरून स्पष्ट करता येईल.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

तक्ता क्र.3

शेतमाल निर्यातीतून भारताला मिळणारे परकीय चलन

(USD Billion)

वर्ष	शेतमाल निर्यातीतून मिळणारे परकीय चलन (USD Billion)
1990-91	3.3
2000-01	8.10
2010-11	28.30
2013-14	43
2019-20	36
2022-23	52.5
2023-24	48.1
2024-25	51.9

(संदर्भ : - Agriculture Statistics at a glance various years)

वरील तक्त्यात शेतमाल निर्यातीतून भारताला मिळणारे परकीचरण किती आहे हे लक्षात येते. देशात नवीन आर्थिक धोरणाला सुरुवात झाली तेव्हा म्हणजेच 1990- 91 मध्ये भारताला 3.3 अब्ज अमेरिकन डॉलर इतके परकीय चलन मिळाले होते. 2000-2001 मध्ये 8.10 अब्ज अमेरिकन डॉलर इतके परकीय चलन मिळाले. 2010-11 मध्ये शेतमाल निर्यातीतून भारताला 28.30 अब्ज अमेरिकन डॉलर इतके चलन प्राप्त झाले. 2013-14 मध्ये 43 अब्ज अमेरिकन डॉलर तर 2019- 20 मध्ये 36 अब्ज अमेरिकन डॉलर इतके परकीय चलन प्राप्त झाले. 2019-20 मध्ये परकीय चलनात घट झालेली दिसून येते. 2022-23 मध्ये शेतमाल निर्यातीतून 52.5 अब्ज अमेरिकन डॉलर इतके चलन प्राप्त झाले तर, 2023-24 मध्ये 48.01 अब्ज अमेरिकन डॉलर इतके परकीय चलन प्राप्त झाले. 2023-24 मध्ये परकीय चलनात घट झालेली दिसून येते. त्याचे मुख्य कारण म्हणजे 2023-24 मध्ये कांद्याचे निर्यात बंद करण्यात आलेली होती. त्याचा थेट परिणाम परकीय चलन प्राप्त होण्यावर झालेला दिसून येतो. 2024-25 मध्ये कांद्याची निर्यात जरी खुली झालेली असली तरी देखील निर्यात शुल्क आकारलेले असल्यामुळे कांदा निर्यात दबावताच होते. 2024 25 मध्ये शेतमालाच्या निर्यातीतून 51.9 अब्ज अमेरिकन डॉलर इतके परकीय चलन देशाला प्राप्त झाले. शेतमाल निर्यातीच्या संदर्भात शासनाच्या धरसोड वृत्तीच्या धोरणामुळे प्राप्त होणाऱ्या परकीय चलनात देखील चढ-उतार दिसून येतात.

निष्कर्ष

जागतिकीकरणानंतर भारतातील शेतमालाच्या व्यापाराने स्पष्टपणे रचनात्मक बदल, बाजारविस्तार आणि मूल्य-वृद्धीचा प्रवास अनुभवला आहे. निर्यातीचे प्रमाण, उत्पादनांची विविधता आणि प्रक्रिया-उद्योगांशी कृषीचे नाते यामध्ये मागील तीन दशकांत महत्त्वपूर्ण वाढ दिसून येते. भारत आज अनेक कृषि-उत्पादनांच्या निर्यातीमध्ये आंतरराष्ट्रीय पातळीवर ओळख निर्माण करण्यात यशस्वी ठरला आहे—विशेषतः भात, मसाले, सागरी उत्पादनं, साखर, फळे-भाज्या आणि प्रक्रिया-अन्न क्षेत्रात. मात्र, या वाढीसोबत दुहेरी प्रवृत्तीही दिसते—एकीकडे निर्यात क्षमतावाढ, तर दुसरीकडे खाद्यतेले, कडधान्ये आणि काही बागायती उत्पादनांच्या आयात-अवलंबित्वात वाढ. त्यामुळे कृषी व्यापार तटस्थतेत (trade surplus) दीर्घकालीन चढ-उतार झाले असून, काही कालखंडात ती क्रमाक्रमाने कमी होत गेल्याचे निदर्शनास येते.

अभ्यासातून पुढील महत्त्वाचे निष्कर्ष स्पष्ट होतात:

1. बाजार उघडे — पण स्पर्धा तीव्र:

जागतिक बाजारपेठेतील संधींनी निर्यातीत वाढ केली; परंतु किमतींची अनिश्चितता, सबसिडी स्पर्धा, आणि कठोर गुणवत्ता-मानके या कारणांनी भारतीय शेतमालाला सतत स्पर्धात्मक राहण्यासाठी उत्पादन-कार्यक्षमता वाढवावी लागत आहे.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

2. मूल्य-वर्धन निर्णायक:

कच्च्या मालापेक्षा प्रक्रिया-अन्न, पॅकेजिंग, ब्रँडिंग आणि निर्यातीपूर्व सेवांमध्ये जास्त मूल्यनिर्मिती होत असल्याचे दिसते. भविष्यात कृषी निर्यातीच्या वाढीचा पाया प्रोसेसिंग व ॲग्री-बिझनेस यांवर अधिक अवलंबून राहील.

3.लहान शेतकऱ्यांचा समावेशक सहभाग मर्यादित:

उच्च मानक-पायाभूत सुविधा,वित्तपुरवठा आणि बाजारमाहिती यांच्या अभावामुळे लहान व सीमांत शेतकऱ्यांचा थेट निर्यात-साखळीत सहभाग तुलनेने कमी राहतो. यामुळे व्यापारवाढीचे लाभ समान रीतीने वितरित होत नाहीत.

4. धोरणांचा प्रभाव मिश्रित:

किमान आधारभाव, निर्यात-नियमन, आयातशुल्क, आणि साठा-धोरणे — ही उपाययोजना कधी किंमती स्थिर ठेवतात, तर कधी निर्यात-प्रतिस्पर्धेला अडथळाही निर्माण करतात. त्यामुळे स्थिर, पूर्वानुमेय आणि डेटा-आधारित धोरण-रचनाची गरज तीव्रपणे जाणवते.

5. पायाभूत सुविधा व मानके — वाढीची गुरुकिल्ली:

लॉजिस्टिक्स, वेअरहाउजिंग, थंडसाखळी, परीक्षण-प्रयोगशाळा आणि आंतरराष्ट्रीय SPS/TBT मानके — या क्षेत्रातील गुंतवणूक आणि संस्थात्मक क्षमता वाढविल्यास निर्यात-क्षमतेत दीर्घकालीन सुधारणा शक्य आहे.

6. बाजार-विविधीकरण आवश्यक:

मर्यादित देशांवर अवलंबित्व धोका निर्माण करते. आफ्रिका, लॅटिन-अमेरिका, मध्य-पूर्व आणि ASEAN बाजारपेठांकडे विविधीकरण केल्यास किंमत-धोक्याचा प्रसार कमी होऊ शकतो.

एकूण पाहता, जागतिकीकरणामुळे भारताचा कृषी व्यापार अधिक उघडा, स्पर्धात्मक आणि मूल्य-केंद्रित झाला आहे. परंतु आयात-अवलंबित्व, व्यापार तटस्थतेतील घट, आणि शेतकरी-स्तरीय असमान लाभ या आव्हानांकडे गांभीर्याने पाहणे आवश्यक आहे.

भविष्यासाठी हे संशोधन स्पष्ट निर्देश देते —मूल्य-वर्धन करणे, प्रक्रिया-उद्योग आणि ॲग्री-निर्यातीच्या साखळीमध्ये गुंतवणूक करणे, स्थिर आणि निर्यात-अनुकूल धोरणे अवलंबने ,गुणवत्ता-मानके व पायाभूत सुविधांवर लक्ष देणे,आणि लहान शेतकऱ्यांच्या समावेशक सहभागासाठी सहकारी-मॉडेल्स व डिजिटल बाजारव्यवस्था तयार करणे .ही पावले राबविल्यास भारत जागतिक कृषी व्यापारात टिकाऊ, स्पर्धात्मक आणि न्याय्य वाढ साध्य करू शकतो. अशा प्रकारे, जागतिकीकरणामुळे निर्माण झालेल्या संधींचा पूर्ण लाभ घेताना त्यातील जोखीम मर्यादित ठेवण्याचा संतुलित मार्गच पुढील काळात भारताच्या कृषी-विकासाला दिशा देईल.

संदर्भ

1) Government of India. (विविध वर्षे). Economic Survey of India. Ministry of Finance.
2) Government of India. (विविध वर्षे). Agricultural Statistics at a Glance. Ministry of Agriculture & Farmers' Welfare.
3) Directorate General of Foreign Trade (DGFT). (विविध वर्षे). Export–Import Data Bank.
4) APEDA. (विविध वर्षे). Status of Agricultural & Processed Food Exports from India.
5) कोळंबे रंजन (२०२२), भारतीय अर्थव्यवस्था, भगीरथ प्रकाशन, पुणे

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

भारताचे परराष्ट्र धोरण : आदर्शवाद ते स्वहिताभिमुख वास्तववाद

डॉ. अंकुश गंगाराम सुर्यवंशी
राज्यशास्त्र विभाग, पद्मश्री विखे पाटील महाविद्यालय, प्रवरानगर, जि.अहिल्यानगर
Email: ankushpvpcollege@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180124
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 89-93
January 2026
Submitted: 12 Dec. 2025
Revised: 22 Dec. 2025
Accepted: 12 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश *(Abstract)*

भारताचे परराष्ट्र धोरण स्वातंत्र्याच्या प्रारंभिक काळात आदर्शवादी तत्त्वांवर आधारित होते. परंतु कालांतराने चीन-भारत युद्ध, प्रादेशिक संघर्ष, बदलणारी जागतिक समीकरणे, आर्थिक उदारीकरण आणि उदयोन्मुख सामरिक गरजा या सर्वांनी भारताला अधिक व्यावहारिक, हितसंबंधवादी आणि वास्तववादी परराष्ट्र धोरणाकडे नेले. *2014* नंतर भारत अधिक ठाम, प्रबळ आणि रणनीतिकदृष्ट्या आक्रमक भूमिकेत दिसून येतो. भारताचे परराष्ट्र धोरण आता अधिक सक्रिय, हितसंबंधाभिमुख आणि बहुविध झाले आहे. बदलत्या जागतिक परिस्थितीमध्ये भारत स्वतःची सामरिक स्वायत्तता टिकवून ठेवत जागतिक स्तरावर प्रभाव वाढवण्याचा प्रयत्न करत आहे. भारत आता स्वायत्त, बहुवेधी आणि जागतिक पातळीवर प्रभावी भूमिका बजावणारा राष्ट्र बनला आहे.

मुख्यशब्द: *भारताचे परराष्ट्र धोरण, आदर्शवाद, वास्तववाद, नेहरूवादी परराष्ट्र धोरण, अलिप्ततावाद, राष्ट्रीय हितसंबंध, सामरिक स्वायत्तता, आर्थिक उदारीकरण, अणु धोरण.*

प्रस्तावना

कोणत्याही देशाचे परराष्ट्र धोरण हे इतर राष्ट्रासोबत संबंध प्रस्थापित करण्यासाठी निर्माण केलेली यंत्रणा असते ही यंत्रणा राबवून राष्ट्रीय आपल्या हितसंबंधाच्या रक्षणासाठी व इतर राष्ट्रावर प्रभाव टाकण्यासाठी योजनाबद्ध कृती करत असतात या माध्यमातून राष्ट्रीय हीच उद्दिष्टा बरोबर जागतिक उद्दिष्टे साधण्याचा प्रयत्न केला जातो मात्र राष्ट्रीय हितसंबंधांना प्राधान्य दिले जातेस्वातंत्र्यानंतर भारताचे परराष्ट्र धोरण पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्या विचारसरणीवर आधारित आदर्शवादाकडे झुकलेले होते. शांततावाद, निष्पक्षतावाद आणि आंतरराष्ट्रीय सहकार्यावर भर देणारा दृष्टिकोन प्रारंभी प्रभावी असला तरी भारताचे परराष्ट्र धोरण आदर्शवादाच्या पायावर उभे राहून वास्तववादी दिशेने विकसित झाले आहे. बदलत्या भू-राजकीय वास्तवामुळे भारताला अधिक व्यावहारिक, सुरक्षा-केंद्रित आणि स्वहिताभिमुख धोरण अवलंबावे लागले. आजचा भारत शांतता, विकास आणि सहकार्याच्या मूल्यांना जपत असला तरी राष्ट्रीय सुरक्षेला प्राधान्य देणारी, स्वहिताभिमुख आणि सामरिकदृष्ट्या सक्षम भूमिका बजावतो. त्यामुळे भारताचे धोरण आता आदर्शवादी तत्वाकडून वास्तववादी रणनीतीकडे परिपक्व झाले आहे.

1947 ते 1962 या काळात भारताने आदर्शवादी भूमिका स्वीकारली.परंतु चीनबरोबरच्या युद्धानंतर तसेच शीतयुद्धातून उद्भवलेल्या वास्तवांनी भारताला धोरणांत बदल करावे लागले. 1991 नंतर आर्थिक उदारीकरणामुळे वास्तववादी परिवर्तने अधिक दृढ झाली आणि 2014 नंतर ती अधिक आक्रमक व प्रबळ झाली.भारताचे परराष्ट्र धोरण (Foreign Policy) हे जगातील बदलत्या राजकीय, आर्थिक, तांत्रिक आणि सुरक्षेच्या परिस्थितीनुसार सतत विकसित होत आहे भारत आपल्या राष्ट्रीय हिताला प्राधान्य देऊन कोणत्याही एकाच शक्तीवर अवलंबून राहत नाही.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
डॉ. अंकुश गंगाराम सुर्यवंशी, राज्यशास्त्र विभाग, पद्मश्री विखे पाटील महाविद्यालय, प्रवरानगर, जि.अहिल्यानगर

How to cite this article:
सुर्यवंशी, . अंकुश . गंगाराम. (2026). भारताचे परराष्ट्र धोरण : आदर्शवाद ते स्वहिताभिमुख वास्तववाद. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 89–93. https://doi.org/10.5281/zenodo.18440696

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18440696
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

आज भारताचे धोरण शांतता, सहकार्य व जागतिक न्याय या मूल्यांना जपत असले तरी स्वहित, सुरक्षा, आर्थिक लाभ, भू-राजकीय प्रभाव आणि रणनीतिक स्वायत्तता या वास्तववादी तत्त्वांवर आधारित आहे.भारताचे परराष्ट्र धोरण मूलभूत तत्वांमध्ये सातत्य राखत असताना बदलत्या जागतिक सामरिक-आर्थिक वास्तवाशी जुळवून घेण्यासाठी लक्षणीय बदल झाले आहेत.

अ) नेहरूवादी आदर्शवाद :-

परराष्ट्र धोरण निर्धारणात नेतृत्व हा घटक अतिशय महत्त्वाचा मानला जातो. वास्तव परिस्थितीचे आकलन राजकीय नेते कोणत्या प्रकारे करतात, यावर त्यांची राजकीय कृती अवलंबून असते. त्या नेत्यांनी स्वीकारलेली जीवनमूल्य, त्यांची आकलन क्षमता,आणि मानसिक जडणघडण या सर्वांचा परिणाम त्यांच्या निर्णयावर होत असतो.भारताचे परराष्ट्र धोरण हे पंडित जवाहरलाल नेहरूंच्या विचारांच्या मुशीत आकारास आलेले आहे. नेहरूंनी भारतीय परराष्ट्र धोरणाचा पायाच घातला नाही,तर भारतीय परराष्ट्र धोरणाची आधारभूत तत्वे आणि उद्दिष्टे निर्धारित करून एक निश्चित दिशा प्राप्त करून दिले. त्यांच्या योगदानामुळेच भारताला आंतरराष्ट्रीय राजकारणात सन्मानाचे स्थान प्राप्त करता आले. महात्मा गांधीजीच्या वैचारिक प्रभावातून नेहरुंचा आंतरराष्ट्रीय राजकारणाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन आदर्शवादी बनला. परिणामी भारतीय परराष्ट्र धोरणाची उद्दिष्टे व तत्त्वावर आदर्श वादाचा प्रभाव दिसतो.गांधीवादी विचारांचा प्रभाव, आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचा गाढा अभ्यास,अनेक राष्ट्रांच्या नेत्यासोबत मैत्रीचे संबंध या पार्श्वभूमीवर नेहरूंचा दृष्टिकोन आदर्शवादी बनला होता. वसाहतवाद व साम्राज्यवादातून उदयास आलेली महायुद्धे , विविध देशांच्या स्वातंत्र्य चळवळी व महासत्तामधील शीतयुद्धाचे राजकारण याचा खोलवर झालेल्या परिणामातून त्यांचा दृष्टिकोन शांततावादी व आदर्शवादी बनला.

शांतता, अहिंसा, मानवतावाद व बंधुभाव, शांततापूर्ण सहजीवन,व सत्तेच्या राजकारणाचा विरोध ही नैतिकतेवर आधारित तत्वे भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचा भाग बनली. शितयुद्धाच्या राजकारणापासून अलिप्ततावादी भूमिका, अणुशक्तीचा शांतता आणि विकासासाठी वापर, शस्त्रास्त्र स्पर्धा आणि अण्वस्त्रांचा तिरस्कार,तसेच आशिया, आफ्रिका आणि लॅटिन अमेरिकेतील राष्ट्रांच्या सामूहिक हितसंबंधाच्या रक्षणासाठी व्यापक भूमिका हा आदर्शवादी परराष्ट्र धोरणाचा भाग बनला होता.या काळात भारताने राष्ट्रीय सुरक्षेकडे केवळ लष्करी दृष्टिकोनातून पाहिले नाही. सुरक्षेला केवळ लष्करी पैलू नसून सुरक्षेचे सामाजिक, राजकीय, आर्थिक आणि विकासाचे पैलू महत्त्वाचे मानले. राष्ट्राच्या सार्वभौमत्वाच्या रक्षणाबरोबर राष्ट्रातील प्रत्येक व्यक्तीच्या अन्न, वस्त्र व निवाऱ्याच्या मूलभूत गरजा पूर्ण झाल्या पाहिजे, अशी धारणा होती. त्यासाठीच जागतिक शीतयुद्धाच्या काळात अलिप्ततावाद हे भारताचे राष्ट्रीय सुरक्षा धोरण बनले होते. आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचे लोकशाहीकरण करणे हे परराष्ट्र धोरणाचे उद्दिष्ट होते. आंतरराष्ट्रीय विश्वरचना ही लोकशाही तत्त्वावर असावी, अशी नेहरूंची इच्छा होती.

जागतिक शांतता व सहकार्याबरोबर देशाची एकात्मता आणि अखंडता कायम राखणे, भारताची आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक, तांत्रिक, औद्योगिक, कृषी व आरोग्य या सर्वच क्षेत्रात नियोजनबद्ध विकास करणे हे यावेळी परराष्ट्र धोरणाचे उद्दिष्ट होते.

आ) आदर्शवादाचे फलित :-

नेहरूंच्या आदर्शवादी धोरणाच्या कालखंडात भारताची एक अतिशय प्रभावी लोकशाहीवादी, शांततावादी आणि मानवतावादी राष्ट्र म्हणून जगात प्रतिमा निर्माण झाली. भारताबरोबर संपूर्ण विश्वाचा विचार नेहरूंनी केला होता. या काळात भारत गरीब व संरक्षणात्मक लष्करी दृष्ट्या प्रबळ नसतानाही आशियातील अनेक देशांना स्वातंत्र्य मिळवून देण्यात महत्त्वाची भूमिका भारताने बजावली. जागतिक पातळीवर चीनला मान्यता मिळवून दिली. शिवाय आफ्रिका व लॅटिन अमेरिकन देशांच्या स्वातंत्र्य व विकासात महत्त्वपूर्ण भूमिका घेतली.जगातील बड्या महासत्तांनी गरीब देशांची कोंडी करू नये त्यांची पिळवणूक थांबवून सर्वांना विकासाची समान संधी असावी यासाठी भारताने अलिप्ततावादी चळवळीच्या माध्यमातून प्रयत्न केले. दोन महासत्ता मधील शीतयुद्धाला शह देऊन, अलिप्तदावादी देशांचा तिसरा गट निर्माण करून, त्याचे समर्थपणे नेतृत्व भारताने केले.

आदर्शवादातून भारताने स्वहितापेक्षा जागतिक हिताला जास्त महत्त्व दिले. त्यातून इतर देशांना मदत करूनही त्यांनी अनेक वेळा भारत विरोधी भूमिका घेतली. उदा. बांगलादेश- सीमेजवळील राष्ट्रांशी मैत्रीचे संबंध निर्माण करण्यात अपयश आले. आदर्शवादाला अवास्तव महत्त्व दिल्यामुळे भारताचा अविभाज्य कश्मीरचा प्रश्न सुटला नाही. उलट या प्रश्नाचे जागतिकीकरण होऊन अनेक राष्ट्रांना हस्तक्षेप करण्यास वाव मिळाला.आदर्शवादी धोरण हे युद्धापासून भारताला रोखणे यामागील उद्देश असला तरी भारताला युद्ध रोखण्यात अपयश आले. शेजारील चीनने 1962 ला भारताचा दारुन पराभव केला,शिवाय पाकिस्तानसोबत सतत संघर्ष चालू आहे.या धोरणात कृतीपेक्षा शब्दावर जास्त भर दिला गेला. पाकिस्तानच्या भारतातील दहशतवादी कारवाईबद्दल भारत निषेध करत राहिला. दुर्दैवाने यात भारताचे अपरिमित नुकसान झाले.भारताचे शांततावादी धोरणामुळे शेजारील राष्ट्रांची आक्रमकता व त्यांची शस्त्रास्त्र आणि अण्वस्त्रांची सुसज्जता भारताच्या या नीतीला सतत आव्हान देत राहिली.

इ) व्यावहारिक वास्तववादाची पायाभरणी :-

नेहरूंनी शेजारील राष्ट्र चीन सोबत 1954 ला शांतता व सहकार्याचा पंचशील करार करून हिंदी चिनी भाई भाई चा नारा दिला. मात्र 1962 ला चीनने भारतावर एकतर्फी आक्रमण करून भारताचा हजारो चौरस किलोमीटर प्रदेश काबीज केला. नेहरूंच्या

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

आदर्शवादी धोरणाचा पराभव त्यांना त्यांच्या डोळ्यासमोर पहावा लागला. राष्ट्रीय हितसंबंधाचा बळी देऊन आदर्शवादी धोरणाला अर्थ राहत नाही याची जाणीव झाली. आपल्या राष्ट्राचे अस्तित्व व सुरक्षितता, आपली जीवन पद्धती व संस्कृती सुरक्षित करण्यासाठी प्रत्येक राष्ट्राला स्वतःची भूमिका निश्चित करावी लागते.

नेहरूंच्या निधनानंतर देशात निर्माण झालेली राजकीय पोकळी,चीनकडून पराभवामुळे संरक्षण क्षेत्रातील कमकुवतपणा व एकूणच देशाची स्थिती पाहता देशाचे स्वतंत्र अस्तित्व अबाधित ठेवणे इतपत व्यवहारी निर्णय पंतप्रधान लालबहादूर शास्त्री यांनी घेतले.'जय जवान जय किसान'चा नारा देऊन या दोन्ही क्षेत्राला मजबूत करण्यावर भर दिला. परिणामी अमेरिकी मदतीच्या जोरावर 1965 ला पाकिस्तानने लादलेले युद्ध भारताने परतावून लावले.

ई) वास्तववादी धोरणाची उभारणी :-

1968 नंतर बदलत्या आंतरराष्ट्रीय परिस्थितीनुसार पंतप्रधान इंदिरा गांधींनी भारताचे परराष्ट्र धोरण वास्तववादी बनवले. राष्ट्राच्या सैनिकी सामर्थ्याबरोबर जागतिक राजकारणात भारत विरोधी पाकिस्तान – चीन-अमेरिका युतीला शह देण्यासाठी मुत्सद्देगिरीने 1971 ला 'भारत रशिया' मैत्रीपूर्ण संरक्षणाचा करार करून वास्तववादाचा पाया रचला. 1971 च्या भारत - पाकिस्तान युद्धात पाकिस्तानचा पराभव करून स्वतंत्र बांगलादेशाची निर्मिती करणे हे भारतीय वास्तववादी मुत्सद्देगिरीचा मोठा विजय आहे. 1972 मध्ये झालेल्या सिमला कराराने जगातील महासत्तांना या उपखंडातील थेट हस्तक्षेपापासून दूर ठेवले. त्याबरोबर देशाचा सर्वांगीण औद्योगिक, आर्थिक व तांत्रिक प्रगतीवर भर देऊन वास्तववादी धोरणाला अधिक मजबूत केले. या काळात भारताने आंतरराष्ट्रीय पातळीवर नि:शस्त्रीकरण व शस्त्र नियंत्रणाचे समर्थन केले असले, तरी जागतिक शस्त्र स्पर्धा थांबली नाही.परिणामी नेहरूंच्या आदर्शवादी काळात जागतिक स्तरावर अण्वस्त्राचा विरोध करणारा भारत देशाच्या सार्वभौमत्वाच्या संरक्षणासाठी 1974 ला 'आण्विक चाचणी' घेऊन भारताच्या परराष्ट्र धोरणाला अधिक वास्तववादी बनविले. पण 'शांततेसाठी अणू' चे समर्थन करून प्रभुत्वशाली शांततेला महत्व दिले.

1983 ला अलिप्ततावादी राष्ट्रातील मतभेद व संरक्षणातून संघर्षातून मार्ग काढण्यासाठी अलिप्त राष्ट्रांच्या ऐक्यासाठी आर्थिक संघटना व सामूहिक बाजारपेठेची संकल्पना इंदिरा गांधींनी मांडून अलिप्ततावादाच्या औचित्याचे महत्त्व दाखवून दिले.पंतप्रधान राजीव गांधी यांनी देशात तंत्रज्ञानाचा पाया बसवला परिणामी नंतरच्या काळात देशात तांत्रिक क्रांती घडून आली जागतिकीकरणाच्या बदलत्या युगात क्षणोक्षणी सामाजिक राजकीय व आर्थिक क्षेत्रात बदल घडून येत आहेत याबद्दल त्या गतिमान प्रक्रियेत तंत्रज्ञानाच्या आधारे देशाला घडविणे आवश्यक आहे

उ) 1991 नंतर आर्थिक वास्तववाद :-

कोणत्याही देशाचे परराष्ट्र धोरण हे त्या त्या राष्ट्राच्या परिस्थितीवर अवलंबून असते.1990 पर्यंत भारतात निर्माण झालेली आर्थिक दुरवस्था,जागतिक पातळीवर ढासळलेली पत,जागतिक बँकेकडून कर्ज देण्यास मिळालेला नकार व त्यांनी जागतिकीकरण धोरण स्वीकारण्याची घातलेली अट याचा परिणाम पंतप्रधान नरसिंह राव यांच्या काळात भरतीय अर्थव्यवस्था परकीय गुंतवणूक करण्यास मोकळी करण्यात आली. पश्चिमी देशांशी व्यापक सहकार्य करार करून भारतीय बाजारपेठेतील गुंतवणूक आणि ऊर्जा सुरक्षेला प्राधान्य देण्यात आले. 1991 च्या आर्थिक उदारीकरणानंतर भारताच्या परराष्ट्र धोरणात बहुपक्षीय मुक्त व्यापार करारातून सहभाग वाढवून व्यवहारिक आर्थिक कूटनीती प्राधान्य देण्यात आले. अमेरिकेसोबत नवे सामरिक संबंध वाढवून चीनविषयी यथार्थवादी दृष्टीकोन स्वीकारला. मनमोहन सिंग यांच्या काळात भारतातील परकीय गुंतवणुकीबरोबर परदेशात भारतीयांची गुंतवणूक वाढली 2010 पर्यंत भारताची इतर राष्ट्रांमध्ये 20 अब्ज डॉलर पेक्षा जास्त गुंतवणूक होती या काळात भारताची अर्थव्यवस्था मजबूत करण्यावर भर दिला.

भारताने 1992 मध्ये संयुक्त राष्ट्र संघाच्या सुरक्षा परिषदेत स्थायी समितीचा औपचारिक दावा केला बदलत्या काळानुसार बदलत्या विश्वाची गरज लक्षात घेऊन संयुक्त राष्ट्र संघाचे लोकशाहीकरण यावर भर दिला आजच्या बदलत्या वैश्विक व्यवस्थेत जगावर प्रभाव पाडून आपल्या राष्ट्राचे हित आणि राष्ट्रीय शक्ती वाढण्यासाठी अधिक वास्तववादी राहणे अनिवार्य झाले.

ऊ) 1998 च्या अणुचाचण्या : 'कठोर वास्तववाद' :-

शीतयुद्धोत्तर काळात भारतीय परराष्ट्र धोरणाला राजकीय आणि सामरिक दृष्टीने आकार देण्याचे कार्य पंतप्रधान अटल बिहारी वाजपेयी यांनी केले. शेजारील राष्ट्रांसोबत विश्वसहार्यता वाढविण्याचा भाग म्हणून या काळात त्यांनी भारत पाकिस्तान बस सेवा सुरु करून स्वतः पुढाकार घेऊन पाकिस्तानला शांतता चर्चेसाठी आमंत्रिक केले. भारताकडून शांततेचे प्रयत्न चालू असताना पाकिस्तानकडून होणारा सीमापार दहशवाद कमी झाला नाही. याउलट चीन-पाकिस्तान –अमेरिका या सर्व देशांकडे अणुबॉम्ब असल्यामुळे भारताने राष्ट्रीय सुरक्षेला प्राधान्य देऊन अण्वस्त्रसज्ज राहणे अपरिहार्य होते.'ऑपरेशन शक्ती' अंतर्गत 1998 ला 'अणु परीक्षण ' करून जगात जबाबदार अण्वस्त्रधारी देश म्हणून ओळख निर्माण करण्याबरोबर 'मिनिमम क्रेडिबल डेटरन्स' याद्वारे सूत्रबद्ध अनुधोरण कसे असावे याचा आदर्श जगाला घालून दिला.यामुळे भारताचा प्रादेशिक शक्ती म्हणून उदय झाला व आशिया खंडातील सत्ता समीकरणे बदलली.

सुरुवातीच्ला कांही काळ अमेरिका व इतर देशांनी भारतावर आर्थिक निर्बंध लादले. मात्र भारताचे जबाबदार आण्विक धोरण पाहून अमेरिकेने नंतर आर्थिक बंधने काढून घेतले. या काळात रशिया,अमेरिका,इस्त्रायल व फ्रांस यांच्यासोबत संरक्षण साधनसामुग्रीचे

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

करार करून भारताला मजबूत बनविले. 2006 मध्ये पंतप्रधान मनमोहन सिंह यांनी भारत – अमेरिका नागरी अणुकरार घडवून आणला.त्यामुळे भारताला अणुउर्जेसाठी लागणारे युरेनियमतंत्रज्ञान आणि कच्चा माल मिळणे सोपे झाले.या काळात भारताने संरक्षण धोरणाबाबत वास्तविक दृष्टीकोनातून पाऊले उचलून कठोर वास्तववादाची प्रचीती दिली.

ए) 2014 नंतरचा सक्रिय व स्वहिताभिमुख वास्तववाद :-

2014 नंतर भारताने अधिक ठाम, आक्रमक आणि रणनीतीक दृष्टिकोन स्वीकारला.त्याचा भाग म्हणून शेजारील राष्ट्रांशी असलेले वाद मिटवून मैत्रीपूर्ण जोपासणे हा जागतिक राजकारणात देशाला मानाचे स्थान प्राप्त करून देणारा गुजरात सिद्धांत पुढे नेऊन मोदी सरकारने शेजार धर्मास प्राधान्य या धोरणात रूपांतरित केले. त्यामध्ये शेजारील नेपाळ, भूतान, श्रीलंका या देशांना आर्थिक व तांत्रिक मदतीद्वारे सहकार्य वाढवण्यावर भर दिला जात आहे. शेजारी प्रथम (Neighbourhood First) या धोरणानुसार बांगलादेश, भूटान, नेपाळ, श्रीलंका, मालदीव, म्यानमार यांच्याशी घनिष्ठ संबंध वाढवण्यावर भर.आपत्ती राहत, पायाभूत सुविधा, आर्थिक साहाय्य आणि सागरी सुरक्षा यांवर विशेष लक्ष दिले. दक्षिण आशियातील चीनचा प्रभाव मर्यादित करण्याचा भाग म्हणूनही त्यावर जोर दिला जातो.शेजारील राष्ट्रांचा विश्वास संपादन करणे आणि गेल्या काही वर्षांमध्ये वाढत चाललेला चीनचा दक्षिण आशियातील हस्तक्षेप कमी करणे हा त्यामागील उद्देश आहे.

चीन-भारत संबंध आव्हानांनी भरलेले आहेत आणि बीजिंगच्या महत्त्वाकांक्षेचा परिणाम प्रादेशिक आणि जागतिक पातळीवर भारताच्या कामगिरीवर होत आहे. चीनशी आर्थिक हितसंबंध विकसित करण्यासाठी प्रयत्न करत असतानाच या सरकारने भारत-चीन सीमेवर साधनसंपत्तीचा विकास करण्यास सुरुवात केली आहे.पंतप्रधान मोदी यांनी चीनच्या विस्तारवादी धोरणाविरोधात कठोर भूमिका घेतली. चीनविरोधी संतुलनासाठी क्वाड (भारत-अमेरिका-जपान-ऑस्ट्रेलिया) संघटनेत सक्रीय होऊन चीनच्या विस्तारवादी धोरणाला शह दिलेला आहे.

या काळातील भारताचे परराष्ट्र धोरण बहुआयामी बनलेले आहे.त्यानुसार सरकारने I2U2 (भारत-इस्त्रायल-युएई-अमेरिका) अंतर्गत इस्त्रायल सारख्या देशाशी मैत्री वाढवून तंत्रज्ञान विकासावर भर दिला.तर सागरी सुरक्षेसाठी इंडो-पॅसिफिकमध्ये सक्रियता वाढविली आहे. 'Look East' पासून पुढे 'Act East' धोरणाद्वारे भारत ईशान्य आशिया, दक्षिण-पूर्व आशिया आणि पॅसिफिक प्रदेशाशी आर्थिक, सुरक्षा व सांस्कृतिक संबंध मजबूत करत आहे.त्याबरोबरच भारत चीन दक्षिण आफ्रिका ब्राझील व रशिया या देशांना सोबत घेऊन ब्रिक्स सहकारी संघटनेची उभारणी केली. यांच्या परस्पर सहकार्यातून समांतर आर्थिक शक्ती तयार करण्याच्या दृष्टीने पावले उचलली आहेत. रशियासोबत संरक्षण संबंध तर अमेरिकेसोबत तंत्रज्ञान व व्यापार—अशा संतुलित भूमिकेचा अवलंब करून भारताने बहुपक्षीय नवी रणनीती आखलेली आहे.मेक इन इंडिया व आत्मनिर्भर भारत या योजने अंतर्गत आत्मनिर्भर सुरक्षा धोरण आखून संरक्षण उत्पादनात स्वावलंबन निर्माण करण्यासाठी अंतर्गत शस्त्रनिर्मिती, संरक्षण तंत्रज्ञान, सायबर सुरक्षा, अंतराळ धोरण या क्षेत्रात राष्ट्रीय क्षमता वाढविण्यावर भर दिला आहे.

या काळात प्रसंगी भारताने अतिशय कडक स्वरूपाचे धोरण स्वीकारत नकाराधिकाराचाही वापर केला. भारताने अमेरिकेच्या आर्थिक निर्बंधांच्या धमकीची पर्वाही न करता भारतीय सुरक्षेसाठी आवश्यक असणारी एस-400 ही अँटीबॅलेस्टिक मिसाइल सिस्टिम रशियाकडून विकत घेण्याचा करार केला. त्याच प्रकारे अमेरिकेचा सक्त विरोध असतानाही भारताने रशिया व इराणकडून तेलआयात करण्याचा निर्णय कायम ठेवला. परिणामी अमेरिकेने भारतावर आर्थिक कर वाढवून भारताची कोंडी केलेली आहे.

दहशतवादाबाबतचे भारताचे धोरण बदलले आहे. पूर्वी आपले धोरण 'डिफेन्सिव्ह डिफेन्स' असे होते. आता आपले धोरण 'ऑफेन्सिव्ह डिफेन्स' आहे. याचाच अर्थ आपण आपल्या रक्षणार्थ हल्ला करणे. आजवर भारताने स्वत:वर एक बंधन घालून घेतले होते. त्यानुसार भारत कधीही पहिल्यांदा हल्ला करणार नाही. मात्र ताज्या कांही कारवाईत भारताने शेजारील राष्ट्रातील दहशतवादी तळावर प्रथम हल्ला करून आपल्या आजवरच्या चौकटीला छेद दिला आहे.दहशतवाद हा एक जागतिक प्रश्न आहे, हे ओळखून भारत आंतरराष्ट्रीय स्तरावर इतर देशांसोबत मिळून या समस्येवर तोडगा काढण्यासाठी प्रयत्न करतो. यासाठी तो विविध आंतरराष्ट्रीय करार आणि सहकार्यांमध्ये सक्रिय सहभाग घेत आहे.

आतापर्यंत भारताचे वर्णन 'रिलक्टंट सुपरपॉवर' म्हणून होत होते. मोठा देश असूनही कोणतेही कृत्य करायला तयार नसल्याने, पुढाकार घेत नसल्याने भारताला 'उदासीन सत्ताकेंद्र' म्हटले जायचे. भारत आजवर आंतरराष्ट्रीय संबंधांमध्ये समतोल साधण्याचा प्रयत्न करत होता. त्या भूमिकेऐवजी भारताने आता नेतृत्व प्रदान केले पाहिजे, या परराष्ट्र धोरणातील उद्दिष्टाला मोदींच्या नेतृत्वाने खूप मोठी उंची गाठून दिली.मागील काळात भारताला संरक्षण तंत्रज्ञान निर्यात करण्यावर अमेरिकेने किवा प्रगत राष्ट्रांनी निर्बंध टाकले होते. मोदी शासनाच्या काळात ते निर्बंध काढून टाकण्यात आले. अमेरिका, इस्त्रायल, जपान यांच्याकडून भारताला दुहेरी वापराचे संवेदनशील तंत्रज्ञान (सेन्सेटिव्ह ड्युएल यूझ टेक्नॉलॉजी) मिळते आहे. त्यामुळे संरक्षण क्षेत्रात महत्त्वाची प्रगती होते आहे आणि मोठ्या प्रमाणात अत्याधुनिक शस्त्रास्त्रे पाश्चिमात्य देशांकडून मिळू लागली आहेत. सुरक्षेच्या दृष्टीने नागरी अणुकरार प्रत्यक्षात आला आहे. दुसरा महत्त्वाचा भाग म्हणजे संरक्षण राजनय. त्याअंतर्गत भारत मोठमोठ्या देशांबरोबर संयुक्त लष्करी कवायती करू लागला. त्या माध्यमातून भारताने आपली शक्ती जगाला दाखवायला सुरुवात केली. भारत-अमेरिकेतील मलबार नौदल कवायतींची व्याप्ती वाढवून त्यात जपान आणि

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

ऑस्ट्रेलिया यांचा समावेश करण्यात आला.याच काळात भारतीय अंतराळ संशोधन संस्था (इस्रो) आणि डीआरडीओ यांनी ऐतिहासिक पाऊल टाकत एक अत्यंत दमदार यश मिळवले. 'ऑपरेशन शक्ती' अंतर्गत भारताने पहिल्यांदा उपग्रहभेदी क्षेपणास्त्राच्या मदतीने अंतराळातील उपग्रह अंतराळातच उद्ध्वस्त करण्याची क्षमता प्राप्त केली आहे. या यशामुळे भारताची संरक्षणसिद्धता तर वाढली आहेच, तसेच भारताची प्रतिकारक्षमताही वाढली आहे. आकाशात वेळोवेळी पाठविलेले विविध उपग्रह या सर्वांचा उद्देश इतर राष्ट्रांना धमकी देणे नसून स्वतःचे शक्ती सामर्थ्य निदर्शनास आणून देण्याचा आहे.

समारोप :-

स्वातंत्र्यानंतरपासून भारताने स्वतःचे निर्णय स्वतंत्रपणे घेण्यावर भर दिला.भारताचा आदर्शवाद त्याच्या सभ्यतागत मूल्यांशी जोडलेला होता. परंतु जागतिक राजकारण हे शक्ती-आधारित असल्याने केवळ नैतिकतेवर आधारलेले धोरण दीर्घकालीन परिणामकारक ठरू शकत नाही. आधुनिक भारताने आदर्शवादी मूल्ये न सोडता त्यांना व्यावहारिक चौकटीत बसवून वास्तववादी रणनीती अवलंबण्यास सुरुवात केली आहे. भारताचे परराष्ट्र धोरण आता "मूल्याधिष्ठित वास्तववाद" (value-based realism) या स्वरूपात विकसित झाले आहे.भारताचे आदर्शवादी परराष्ट्र धोरण जागतिक शांतता व सहकार्याच्या दृष्टीने अतिशय योग्य असले तरी बदलती जागतिक परिस्थिती लक्षात घेता राष्ट्रीय सार्वभौमत्वाच्या अस्तित्वासाठी भारताला आपल्या धोरणात बदल करून अधिक वास्तववादी बनावे लागले.

1962 नंतर संरक्षण सिद्धता हा घटक परराष्ट्र धोरणात महत्त्वाचा ठरला लालबहादूर शास्त्रींनी व्यवहार्य दृष्टिकोनातून संरक्षण सिद्धतेला महत्व दिले.तर 1990 नंतर बदलत्या आंतरराष्ट्रीय परिस्थितीनुसार देशाचे धोरण अधिक वास्तववादी बनत गेले. देशाची अर्थव्यवस्था समाजवादाकडून भांडवलवादी समाजाच्या निर्मितीकडे प्रवास सुरू झाला.परराष्ट्र धोरणात राजकीय हितसंबंध बरोबर आर्थिक हितसंबंधाला प्राधान्य दिले शिवाय तिसऱ्या जगाचे सामूहिक हितसंबंध जोपासण्यापेक्षा व्यक्तिगत हितसंबंधाच्या रक्षणावर भर वाढवला सध्या विविध देशांचे संबंध पूर्णत्वाच्या ऐवजी शक्यतांच्या पार्श्वभूमीवर आहेत.

संदर्भ :-

१. Indian Foreign Policy: Theory and Practice. – M.C. Gupta, V.K. Publishers, Agra.
२. Foreign Policy of India – V.N. Khanna, Vikas Publishing House Pvt. Ltd.
३. बदलत्या विश्व रचनेत वेध विकसित भारताचा – डॉ.शैलेंद्र देवळणकर ,साकेत प्रकाशन,पुणे.
४. भारताचे परराष्ट्र धोरण : सातत्य व बदल - डॉ.शैलेंद्र देवळणकर ,प्रतिमा प्रकाशन,पुणे.
५. भारताची विदेशनीती – डॉ.चंद्रशेखर दिवाण,श्रीविद्या प्रकाशन ,नागपूर.
६. आंतरराष्ट्रीय संबंध – अरुणा पेंडसे,उत्तरा सहस्त्रबुद्धे , ओरीएंट लॉंगमन,आवृत्ती-२००८
७. आंतरराष्ट्रीय संबंध – प्रा.बी.वाय.कुलकर्णी , श्रीविद्या प्रकाशन ,नागपूर.
८. आंतरराष्ट्रीय संबंध – डॉ.वसंत रायपूरकर , श्रीमंगेश प्रकाशन ,नागपूर,आवृत्ती.२००६

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

महिलांचा राजकीय सहभाग व महिलासंबंधित धोरणे

प्रा. डॉ. अविनाश पांचाळ[1], प्रा. प्रमोद राऊत[2]
[1]सहयोगी प्राध्यापक शारदा महाविद्यालय परभणी
[2]संशोधक विद्यार्थी ज्ञानोपासक महाविद्यालय परभणी

Manuscript ID:
JRD -2026-180125
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 94-97
January 2026
Submitted: 12 Dec. 2025
Revised: 22 Dec. 2025
Accepted: 12 Jan. 2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश:

प्रस्तुत संशोधन लेखात महाराष्ट्रातील महिलांचा राजकीय सहभाग आणि राज्य शासनाने राबविलेल्या महिला-संबंधित धोरणांचा सविस्तर अभ्यास करण्यात आला आहे. स्वातंत्र्यपूर्व काळात सामाजिक सुधारकांनी केलेल्या कार्यामुळे महिलांना शिक्षण, सामाजिक जाणीव व सार्वजनिक जीवनात सहभागाची संधी मिळाली. स्वातंत्र्य चळवळीत महिलांच्या सक्रिय सहभागामुळे आत्मविश्वास वाढला; तथापि, स्वातंत्र्योत्तर काळात राजकीय सत्तेतील महिलांचे प्रतिनिधित्व अपेक्षित प्रमाणात वाढलेले दिसून येत नाही. महाराष्ट्र विधानसभा व लोकसभा निवडणुकांतील आकडेवारी पाहता महिलांचे प्रतिनिधित्व अद्याप कमी असून मतदानातील सहभागही समाधानकारक नाही.

या पार्श्वभूमीवर महाराष्ट्र शासनाने १९९४, २००१, २०१४ आणि २०२४ अशी चार महिला धोरणे राबविली आहेत. या धोरणांमधून महिलांचे राजकीय, सामाजिक, आर्थिक व कायदेशीर सक्षमीकरण, लिंगसमानता, हिंसाचार प्रतिबंध, रोजगार, कौशल्य विकास आणि सर्वसमावेशक विकास यांवर भर देण्यात आला आहे. विशेषतः चौथ्या महिला धोरणात 'लैंगिक समानता', 'Leave No One Behind' ही संकल्पना आणि LGBTQIA+ घटकांचा समावेश हे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे. लेखाच्या समारोपात असे नमूद केले आहे की, केवळ धोरणे व कायदे पुरेसे नसून त्यांची प्रभावी अंमलबजावणी, सामाजिक मानसिकतेत बदल आणि सर्व घटकांचा समावेश केल्यासच महिलांचा खरा राजकीय व सामाजिक विकास साध्य होऊ शकतो.

मुख्यशब्द: *महिलांचा राजकीय सहभाग, महिला धोरणे, महाराष्ट्र राज्य, महिला सक्षमीकरण, लिंगसमानता, राजकीय प्रतिनिधित्व, महिला विकास, सामाजिक व कायदेशीर सुधारणा.*

प्रस्तावना

स्वातंत्र्यपूर्वी अनेक थोर समाजसुधारकांनी स्त्री सुधारण्याच्या संदर्भात महत्त्वाचे कार्य केले. महिलांच्या सामाजिक अधःपतनास कारणीभूत असणाऱ्या अनेक अनिष्ट रूढी प्रथा आणि परंपरातून त्याची मुक्तता व्हावी याकरिता इंग्रजी राजवटीत काही कायदे करण्यात आलेत, त्यामुळेच स्त्रियांना शिक्षण घेता येऊ लागले. त्यांना शिक्षणातून नवीन ज्ञान मिळू लागले. त्यातुन महिलांच्या सामाजिक जीवनात बदल होऊ लागला. म. गांधी यांच्या नेतृत्वात स्त्रियांनी स्वातंत्र्याच्या आंदोलनात सक्रीय सहभाग घेतला. घराबाहेर पडून पुरुषांच्या बरोबरीने स्वातंत्र्याच्या चळवळीत सहभागी झाल्या. त्यामुळे त्याच्या पारंपारिक दर्जा व भूमिकात परिवर्तन झाले. स्वातंत्र्यानंतर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विशेष प्रयत्नाने भारताच्या संविधानात पुरुषाप्रमाणे महिलांना समान अधिकार देण्यात आले. त्याचबरोबर महिलांच्या अधिकार आणि शोषणाविरुद्ध तसेच विकासाबाबत काही कायदे करण्यात आलेत.अलीकडच्या काळात राजकारणातही महिलांचा सक्रिय सहभाग असावा यासाठी विविध कायदे व धोरणे आखण्यात आले.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
प्रा. डॉ. अविनाश पांचाळ, सहयोगी प्राध्यापक शारदा महाविद्यालय परभणी

How to cite this article:
पांचाळ, . अविनाश., & राऊत, . प्रमोद. (2026). महिलांचा राजकीय सहभाग व महिलासंबंधित धोरणे. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 94–97. https://doi.org/10.5281/zenodo.18440734

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18440734
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

संशोधनाची उद्दिष्टे

१) महाराष्ट्राच्या राजकारणात महिलांच्या सहभागाचा आढावा घेणे.
२) महाराष्ट्र राज्यातील महिला संबंधित धोरणांचा अभ्यास करणे.

महिलांचा राजकरणातील सहभाग :

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर एक गोष्ट महिलांच्या लक्षात येऊ लागली समतेची आश्वासने प्रत्यक्षात उतरण्याची प्रक्रिया सोपी, सरळ नाही. स्वतंत्र प्राप्तीच्या आनंदाचे उदान जसे ओसरू लागले तसे राजकारणाच्या गुंतागुंतीचे स्वरूप त्यांना स्पष्टपणे दिसू लागले. जात,भाषा,धर्म कुटुंबरेचनेतील भेद तसेच सांस्कृतिक परंपरा अशा विविध धाग्यांची त्यात गुंतागुंत असल्याची त्यांना जाणीव झाली.

महिलांना जात,वर्ग, भाषा,प्रदेश, धर्म इत्यादींमुळे निर्माण होणाऱ्या अडथळयांची आणि या समस्या हाताळताना येणाऱ्या अनेक अडचणींची ही स्पष्ट कल्पना येऊ लागली. स्वातंत्र्यसंग्रामात सहभागी होताना लैंगिक भेदाचा वाद कधी उपस्थित झाला नव्हता. राष्ट्राच्या स्वातंत्र्यासाठी होणाऱ्या लढ्यात महिला समाविष्ट झाल्या असल्यामुळे त्यांच्यात आत्मविश्वास जागृत झाला होता, सत्तेची व जबाबदारीची पदे त्यांनी क्षमतेने सांभाळली होती आणि तरीही स्वातंत्र्यानंतर सत्तेची पदे सहजपणे त्यांच्या हाती येत नव्हती.

पंधराव्या विधानसभा निवडणुकीसाठी २० नोव्हेंबर २०२४ रोजी मतदान झाले. ४१३६ उमेदवार यांनी निवडणुकीत आपले भविष्य अजमावले, ज्यामध्ये ३,७७१ पुरुष उमेदवार, तर ३६३ महिला उमेदवार सहभागी होते. पंधराव्या विधानसभा निवडणूकसाठी राज्यात नऊ कोटी ७० लाख २५ हजार ११९ मतदारांची नोंदणी होती. त्यामध्ये पुरुष मतदार ०५ कोटी २२ हजार ७३९, महिला मतदार ०४ कोटी ६९ लाख ९६ हजार २७९ इतकी होती.यापैकी वरील महिला मतदारांपैकी महिलांची मतदान टक्केवारी पहिली असता केवळ ५९. २६ टक्के इतक्याच महिलांनी मतदान केले,ही टक्केवारी १४ व्या विधानसभेच्या तुलनेने २.४३% ने कमी आहे.१४ व्या विधानसभेमध्ये २४ महिला आमदार होत्या तर तुलनेने आताच्या १५ व्या विधानसभेमध्ये ०३ ने संख्या घसरून ती केवळ २१ वर आलेली आहे. ज्यात 10 फेरनिवडून आलेल्या आहेत: श्वेता महाले (चिकली मतदारसंघ), मेघना बोर्डीकर (जिंतूर), देवयानी फरांदे (नाशिक मध्य), सीमा हिरे (नाशिक पश्चिम), मंदा म्हात्रे (बेलापूर), मनीषा चौधरी (दहिसर), विद्या ठाकूर (गोरेगाव), माधुरी मिसाळ (पर्वती), मोनिका राजळे (शेवगाव) आणि नमिता मुंदडा (कैज) म्हणजे एकूण आमदारांच्या संख्येत महिला आमदारांची संख्या केवळ ८ टक्के एवढीच आहे. महाराष्ट्राच्या विधानसभेच्या इतिहासात आतापर्यंत एकूण ४६१ महिला आमदार झाल्या आहेत.

वरील सारखीच सामान्यातः परिस्थिती ही लोकसभेत सुद्धा दिसून येते.जसे कि २०१९ लोकसभा निवडणूकित महाराष्ट्रातून केवळ ०८ महिला खासदार निवडून आल्या होत्या, जो आतापर्यंतचा सर्वाधिक आकडा होता.सध्या २०२४ च्या लोकसभा निवडणुकीत महाराष्ट्रातून केवळ ०७ महिला खासदार निवडून आल्या.जो कि आपल्याला उतरता आलेख असल्याचे दिसून येते. तरीसुध्या पश्चिम बंगालनंतर सर्वाधिक महिला खासदार पाठवणारे महाराष्ट्र हे दुसरे राज्य ठरले. याचाच अर्थ वरील सर्व आकडेवारी पाहता भारत देशातही महिला प्रतिनिधित्वाची कमतरता आपल्याला दिसून येते, त्याचबरोबर पुरोगामी म्हणून ओळखले असणारा महाराष्ट्र सुद्धा सारखीच परिस्थिती परिस्थिती दिसून येते. महिलांचा राजकीय क्षेत्रात सक्रिय सहभाग वाढविण्यासाठी महाराष्ट्र सरकार महिला धोरण राबवून व विविध कायदे अस्तित्वात आणण्याचा प्रयत्न करीत आहे.

महिला संबंधित धोरणे :

पहिले महिला धोरण (१९९४(

महाराष्ट्राचे पहिले महिला धोरण १९९४ मध्ये आखले गेले. या धोरणामध्ये स्त्रियांसाठी राजकीय, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, मानसिक पातळी समानता प्रस्थापित करण्याचे उद्दिष्ट ठेवले होते. या धोरणात आर्थिक साधनांवरी नियंत्रण स्त्रियांकडे सोपवण्याचे तत्त्व मान्य करून गावपातळीवर सरकारी ग्रामपंचायतीच्या १० टक्के जमिनी व एकूण उत्पन्नाच्या १० टक्के उत्पन्न स्थानि महिला समित्यांकडे सुपूर्द करण्यात येईल, असे नमूद करण्यात आले. यासोबत गावातील ७५ टक्के महिलांनी देशी दारूचे दुकान बंद करण्याची मागणी केल्या सरकार त्या दुकानाचा परवाना रद्द करून पुन्हा नवीन परवान्यास मान्यता देण नाही, असे आश्वासन देण्यात आले. परंतु विरोधाभास असा की, मद्यावर अतिरिक कर बसवून त्यातून मिळणारे उत्पन्न स्त्रिया आणि मुले यांच्या कल्याणासा राबवल्या जाणाऱ्या योजनांसाठी उपलब्ध करून देण्याचे सुतोवाच याच धोरणा केले गेले; तसेच शासनाच्या मालमत्तेतून प्रदान करण्यात येणारी घरे, जमिनी भाडेपट्टे इत्यादी पती-पत्नीच्या संयुक्त नावे दिली जातील. अविवाहित स्त्रियांच्य बाबतीत लग्नानंतर पत्नी आपोआप लाभधारक होईल, अशी अट घालण्यात येईल असे उपाय यामध्ये सुचवले होते.

दुसरे महिला धोरण (२००१) :

महाराष्ट्र शासनाच्या १९९४च्या पहिल्या महिला धोरणात दर तीन वर्षांनी आढावा घेण्याची तरतूद होती. त्यानुसार १९९८मध्ये राज्य विधीमंडळात महिला धोरणाच्या सुधारित मसुद्यावर चर्चा झाली. त्या चर्चेला अनुसरून आणि विविध संस्थांकडून

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

आलेल्या सूचनांनुसार हे धोरण तयार करण्यात आले होते. त्याचे प्रतिबिंब आपल्या पुढील १२ वर्षांच्या राजकीय आणि सामाजिक वाटचालीत दिसून येते. या धोरणात स्त्रियांचे कुटुंबातील परंपरागत स्थान; तसेच तिचे कुटुंब, समाज आणि देश यांमधील दुर्लक्षित योगदान याचा उल्लेख करून या धोरणात स्त्रियांचा सहभाग, संरक्षण, आर्थिक विकास, क्षमता बांधणी आणि पोषक वातावरण यांवर भर देण्यात आला होता.त्यामध्ये प्रामुख्याने खालील बबींवर लक्ष क्रेन्द्रित केले.

१. महिलांना सक्षम करण्यासाठी कोणती धोरणे, योजना आणि कार्यक्रम आखावेत, त्यासाठी लागणारा निधी या बाबी शासनाचा प्रत्येक विभाग 'महिला सक्षमीकरण' या प्रकरणात स्पष्ट करेल.

२. स्त्रियांना शासकीय योजनांच्या नियोजन व देखरेखीच्या प्रत्येक टप्यावर सहभागी केले जाईल.

३. आर्थिक नियोजनातून लिंगनिहाय सामाजिक व आर्थिक फरक दर्शवला जाईल.

४. अर्थसंकल्प तयार करताना महिला संघटनांचा सहभाग घेतला जाईल.

५. केंद्र सरकारच्या राष्ट्रीय आर्थिक आकडेवारीमध्ये स्त्रियांचे कुटुंबातील योगदान प्रतिबिंबित होण्यासाठी राज्य सरकार पुढाकार घेईल.

६. आरोग्य, शिक्षण आणि सामाजिक विभाग यांचा योग्य अभ्यास व मूल्यांकन न झाल्याने त्यांच्यासाठी कमी आर्थिक तरतूद केली जाते. त्यामुळे असा अभ्यास हा नियोजनाचा भाग केला जाई

७. पंचवार्षिक महिला सक्षमीकरण कार्यक्रम राबवताना हे कार्य महिला व बाल विकास विभाग विविध पातळ्यांवर करेल.

तीसरे महिला धोरण (२०१४) :

या धोरणानुसार महिलांना सर्व कायदेशीर बाबींत विशेषत: मालमत्ता वाटपासंबंधी कायदेशीर समान हक्क मिळणार आहेत. बचत गटातील महिलांना आर्थिक साह्य देऊन उद्योगांना उत्तेजन दिले जाणार आहे. कैद्याच्या पत्नीला व्यवसाय मार्गदर्शन दिले जाईल तसेच कैद्याच्या आई-वडिलांना उदरनिर्वाहभत्ता दिला जाईल. शेतकरी महिलांना सवलतीच्या दरात शेतीची अवजारे उपलब्ध करून दिली जातील. ठिबक सिंचन पद्धतीचा शेतीत अवलंब केला तर 100 टक्के सवलत मिळेल. मुले व स्त्रियांना त्यांना हवे ते नाव, आडनाव लावण्याचा अधिकार असेल. हिंसाचाराला बळी पडलेल्या महिलेला खास समुपदेशन दिले जाईल. समलिंगी संबंधाबाबत समाजवर्तणुकीत बदल होण्यासाठी प्रयत्न केले जातील.मुलींच्या बसमध्ये महिला मदतनीस सक्तीची असावी. नोकरी करणाऱ्या महिलांसाठी सर्व सेक्टरमधून पाळणाघरे असावीत. व्यसनी व्यक्तीच्या बायकोने व आईने त्याचा पगार मागितल्यास तो देण्याचा कायदा करावा. महिलेच्या नोकरभरतीची वयोमर्यादा 38 असावी.चित्रपट, मालिका, साहित्य यामधून स्त्रियांना दुय्यम लेखणारे, त्यांचे खच्चीकरण करणारे, दुर्बल, दु:खी, पीडित असे चित्रण आढळल्यास त्यांच्यावर कठोर कारवाई केली जावी. प्रसारमाध्यमाविषयी तक्रार आल्यास दंडात्मक व प्रतिबंधात्मक कारवाई केली जावी व ही कारवाई महिला आयोगाने करावी, असे महिला धोरण सुचवते.

चौथे महिला धोरण(२०२४) :

०८ मार्च २०२४ रोजी पासून लागू झालेल्या महाराष्ट्र राज्याच्या चौथ्या महिला धोरणाच्या मसुद्याचे शीर्षकच 'लैंगिक समानता आणि महिला सक्षमीकरणासाठी महिला धोरण आणि कृतिकार्यक्रम २०२२' असे आहे. या मसुद्यात लैंगिक समानतेला महत्त्व देण्यात आले असून या धोरणात 'शाश्वत विकास उद्दिष्टे २०१५ ते २०३०' साध्य करण्यासाठी 'कोणालाही मागे राहू देऊ नका' (Leave No One Behind) या संकल्पनेवर लक्ष केंद्रित करण्याचे ठरले आहे. यामध्ये लैंगिक समानता व महिला सक्षमीकरणाला बळकटी आणि समर्थन देण्याच्या उद्दिष्टाने ज्येष्ठ महिला आणि मुलींसहित इतर लैंगिक ओळख बाळगणाऱ्या LGBTQIA+ स्त्री-पुरुषांचाही यात समावेश करण्यात आला आहे; तसेच या सर्व घटकांशी निगडित विद्यमान कायद्यांच्या अंमलबजावणीसाठी सर्व स्तरांवर लिंगसमावेशक पायाभूत सुविधा सुनिश्चित करणे यावर अधिक भर देण्यात आला आहे.

महिलांसाठीच्या या धोरणामध्ये राज्य सरकार तृतीयपंथी कल्याण मंडळ, तसेच त्यांच्या समस्या सोडवण्यासाठी जिल्हास्तरीय तक्रार निवारण समित्या स्थापन करण्यास सुचवते. उद्दिष्टांच्या अंमलबजावणीसाठी या धोरणाच्या प्रारूपातच धोरणात्मक उपाय आणि कृतियोजनांवर आधारित कालबद्ध तक्ताच सादर केला आहे. त्यामध्ये

१. आरोग्य, आहार व कल्याण

२. शिक्षण व कौशल्ये

३. लैंगिक व लिंगाधारित हिंसेला आळा घालणे

४. लिंगसमानता पूरक उपजीविका वाढवणे : रोजगार, उद्योजकता व कौशल्य विभाग

५. लिंगसमानता पूरक पायाभूत सुविधा: परिवहन घर व प्रजनन

६. लिंगप्रतियोगी शासन व राजकीय सहभाग

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

७. लिंग संवेदनशील नैसर्गिक संसाधन व्यवस्थापन : हवामानबदला

समारोप :

केवळ धोरण आणि कायदे यांमुळे महिलांच्या स्थितीत बदल होत नाही, हे जितके खरे, तितकेच धोरण आणि कायदे असल्याशिवाय महिलांची स्थिती बदलत नाही, हेही खरे! म्हणूनच महिला धोरण निश्चित करताना, तसेच कायदे बनवताना ते सर्वसमावेशक असावे लागतात. तरच ते सर्व स्तरांतील महिलांसाठी उपयोगी ठरतात. यासाठी विशेष गरज असलेल्या स्थलांतरित स्त्रिया, हिंसेतून सावरणाऱ्या, शारीरिकदृष्ट्या आजारी अपंग व मानसिक आजाराने ग्रस्त स्त्रिया, कुटुंबे नसलेल्या किंवा कुटुंबाने दुर्लक्ष केल्याने एकट्या झालेल्या स्त्रिया, अल्पसंख्य-दलित-आदिवासी व भटके-विमुक्त समाजातील स्त्रियांच्या सद्यःस्थितीचा आढावा घेऊन त्यांच्यासाठी उपाययोजना आखणे आवश्यक असते. सर्वसमावेशक धोरणाचा एकूणच समाज, राज्यकर्ते, शासनाच्या विविध खात्यांतील सरकारी अधिकारी-वर्ग, पोलीस, न्यायपालिका यांना दिशादर्शनासाठी उपयोग होतो.

संदर्भसूची

१. डॉ.शुभांगी गोटे-गव्हाणे.२००४. महिला सबलीकरण स्वरूप व समस्या. वरद पब्लिकेशन्स.
२. डॉ.दीपक पवार.२०१३. श्री साईनाथ प्रकाशन.नागपूर.
३. ची. ग .घांगरेकर.२०००. राजकीय समाजशास्त्र. दत्त सन्स प्रकाशन. नागपूर.
४. डॉ. प्रदीप आगलावे.२००३. भारतीय समाज संरचना व समस्या. श्री साईनाथ प्रकाशन. नागपूर.
५. संध्या नरे-पवार.२०२४.धोरण कुठवर आल ग बाई.सकाळ प्रकाशन.नाशिक.
६. डॉ.पु.ल.भांडारकर.१९८२. सामाजिक संशोधन पद्धती. महाराष्ट्र ग्रंथ निर्मिती मंडळ. नागपूर.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

सिकलीगरी जमातीच्या बोली भाषेची लुप्तप्रायता: समस्या, कारणे आणि संवर्धन

विलास गायकवाड
मराठी विभाग, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, छ.संभाजीनगर (एमएस)
Email: vilasg07@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180126
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 98-103
January 2026
Submitted: 12 Dec. 2025
Revised: 22 Dec. 2025
Accepted: 12 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश:

सिकलीगर ही भारतातील एक भटकी जमात असून तिची स्वतंत्र बोली भाषा आहे. या जमातीवर मराठी, हिंदी, पंजाबी, उर्दू, राजस्थानी, मारवाडी आणि राज्य भाषानिहाय प्रभाव पडलेला असल्यामुळे या भाषेला संमिश्र स्वरूप प्राप्त झाले आहे. ही बोली भाषा त्यांच्या जीवनशैली, व्यवसाय, धार्मिक श्रद्धा, लोकसाहित्य आणि सांस्कृतिक परंपरेशी घट्ट बांधलेली आहे. मात्र, बदलत्या सामाजिक-आर्थिक परिस्थितीमुळे प्रमाणभाषांचा प्रभाव आणि स्थलांतरामुळे ही बोली भाषा लुप्तप्राय अवस्थेत पोहोचली आहे. समाजमाध्यमांमुळेही अत्यंत महत्त्वाची ही भाषा दुर्लक्षित होताना दिसत आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधाचा उद्देश सिकलीगरी बोली भाषेच्या लुप्तप्रायतेचे कारणे, सामाजिक व शैक्षणिक समस्या, तसेच तिच्या संवर्धनासाठी आवश्यक प्रयत्नांची गरज आहे. संशोधनासाठी क्षेत्रीय अभ्यास, मुलाखती, सहभाग निरीक्षण आणि दुय्यम साधने यांचा वापर केलेला आहे. वृद्ध व तरुण पिढीमधील भाषिक फरक, भाषेचा वापर, पारंपरिक व्यवसाय व सांस्कृतिक कार्यक्रम यांचे विश्लेषण केले गेले. युवा वर्गाचा प्रामुख्याने मराठी, हिंदी, इंग्रजी भाषांचा वापर वाढला आहे, परिणामी सिकलीगरी बोली भाषेचा नैसर्गिक वारसा लुप्त होत आहे. याकरिता भाषेचे दस्तऐवजीकरण, मातृभाषा-आधारित शिक्षण, लोककथा, गाणी व म्हणींचे संकलन, सांस्कृतिक कार्यक्रम आणि शासकीय तसेच स्वयंसेवी संस्थांचा सक्रिय सहभाग आवश्यक आहे. बोली भाषेचे संवर्धन म्हणजे केवळ भाषिक अस्तित्वाचे जतन नसून त्या समाजाच्या सांस्कृतिक अस्मितेचे रक्षण करणे होय. सिकलीगरी बोली भाषा टिकवणे म्हणजे भटक्या जमातीच्या जीवनशैली, ज्ञानपरंपरा आणि सांस्कृतिक वारशाला न्याय देणे होय. यामुळे भाषिक संवर्धनासाठी शासकीय भाषा संस्थांनी उपाययोजना आणि समाजजागृती करणे आवश्यक आहे.

कीवर्डस: *सिकलीगर जमात, बोली भाषा, मौखिक परंपरा, लुप्तप्राय भाषा, भाषिक संवर्धन.*

संशोधनाची उद्दिष्टे

१. सिकलीगर जमातीच्या बोली भाषेचे स्वरूप - विशेष अभ्यासणे.
२. या बोली भाषेच्या लुप्तप्रायतेची सद्यस्थिती समजून घेणे.
३. लुप्तप्रायतेमागील सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक आणि सांस्कृतिक कारणे शोधणे.
४. भाषेचा सांस्कृतिक, धार्मिक आणि सामाजिक जीवनाशी असलेला संबंध तपासणे.
५. या बोली भाषेच्या संवर्धनासाठी धोरणात्मक उपाय सुचवणे.
६. समाजात भाषिक जागृती आणि सांस्कृतिक अस्मितेबाबत जनजागृती निर्माण करणे.

संशोधन पद्धती:

या शोधनिबंधासाठी खालील पद्धतीचे उपयोजन केले आहे.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
विलास गायकवाड, मराठी विभाग, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, छ.संभाजीनगर (एमएस)

How to cite this article:
गायकवाड, . विलास . (2026). सिकलीगरी जमातीच्या बोली भाषेची लुप्तप्रायता: समस्या, कारणे आणि संवर्धन. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 98–108. https://doi.org/10.5281/zenodo.18440805

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18440805
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

१. वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक पद्धतींचा अवलंब.
२. क्षेत्रीय अभ्यासाअंतर्गत सिकलीगरी वस्ती व त्यांच्या पारंपरिक व्यवसायाशी संबंधित स्थळांना भेट.
३. प्राथमिक माहिती संकलनासाठी वयोवृद्ध, पारंपरिक व्यवसाय करणाऱ्या व्यक्ती, महिला व तरुणांशी संवाद.
४. दुय्यम माहिती संकलनासाठी पुस्तके, संशोधन लेख व शासकीय अहवालांचा आधार.
५. नमुना निवडीसाठी उद्देशपूर्ण नमुना पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे.
६. संकलित माहितीचे गुणात्मक विश्लेषण करून भाषिक, सामाजिक व सांस्कृतिक पैलूंचा अभ्यास.
७. पिढीगत फरक व बोली भाषेच्या लुप्तप्रायतेची कारणांचा अभ्यास.

प्रस्तावना:

भाषा ही केवळ संवाद साधण्याचे माध्यम नाही, तर ती एखाद्या समाजाची ओळख, संस्कृती, परंपरा आणि सामुदायिक स्मृती जपणारे महत्त्वाचे माध्यम आहे. प्रत्येक समाजाची भाषा त्या समाजाच्या जीवनशैलीशी, व्यवसायाशी, धार्मिक श्रद्धांशी आणि सामाजिक संरचनेशी घनिष्ठ जोडलेली असते. भारत हा भाषिक, सांस्कृतिक आणि सामाजिकदृष्ट्या अत्यंत वैविध्यपूर्ण देश आहे, जिथे विविध आदिवासी व भटक्या जमातींनी स्वतंत्र बोली भाषा जपून ठेवली आहे. या बोली भाषांमध्ये त्या समाजाची सांस्कृतिक ओळख, ज्ञानपरंपरा, लोककथा, गाणी आणि धार्मिक प्रथा यांचे संवर्धन केलेले दिसते. या अनुषंगाने सिकलीगर समाजाची जी सिकलीगरी बोली भाषा आहे तिला पारुषी भाषा असेही म्हटले जाते. सिकलीगरी बोलीला एक इतिहास आहे, तो मध्ययुगीन कालखंडाशी संबंधित आहे. सिकलीगर ही भारतातील एक भटकी जमात आहे, जी प्रामुख्याने गुजरात, राजस्थान, छत्तीसगड, बिहार, मध्य प्रदेश, प. बंगाल, महाराष्ट्र, आंध्र प्रदेश, तेलंगणा, कर्नाटक, तमिळनाडू, हिमाचल प्रदेश, जम्मू-काश्मीर, हरियाणा, पंजाब आणि दिल्लीमध्ये आढळून येते. महाराष्ट्र, राजस्थान, मध्य प्रदेश, गुजरात, आंध्र प्रदेश, कर्नाटक, तमिळनाडू, पंजाब आणि हरियाणामध्ये या जमातीची संख्या अधिक आहे, आणि ही जमाती पूर्णतः दुर्लक्षित जमातींपैकी एक मानली जाते. त्यांची बोली भाषा राज्यांच्या भाषेनुसार बदलत गेली आहे. मात्र, आजच्या आधुनिक युगात सामाजिक, आर्थिक आणि शैक्षणिक बदलांमुळे आणि समाजमाध्यमांमुळे सिकलीगरी बोली भाषेच्या अस्तित्वच धोक्यात आले आहे. शहरीकरण, प्रमाणभाषेचा प्रभाव, शिक्षणातील मराठी/हिंदी/इंग्रजीचे प्रभुत्व, रोजगारासाठी स्थलांतर आणि सामाजिक प्रतिष्ठेचा प्रश्न यामुळे सिकलीगरी बोली भाषा हळूहळू लुप्त होत आहे. त्यामुळे या बोलीच्या नैसर्गिक प्रसारात अडचणी येत आहेत आणि समाजाच्या सांस्कृतिक अस्मितेला धोका निर्माण होत आहे. "अलीकडच्या काळात काही शिकलेले, पदवीधर तरुण आपल्या जमातीचे संघटन करण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. जमातीच्या नावाने मंडळ व संस्था स्थापून लोकांना एकत्र आणण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. "१ अशा संघटन, मंडळ व संस्थांच्या माध्यमातून भाषा जपणे आणि संवर्धन करण्याचे कार्य होऊ शकते. तसे प्रयत्न करणे त्यांनी गरजेचे आहे. जतन आणि संवर्धन ही
काळाची गरज आहे.

सिकलीगर शब्दोत्पत्ती:

" 'सिकलीगर' हा शब्द अरबी भाषेतील 'सैकाल' (saiqal) या शब्दापासून तयार झाला असून त्याचा अर्थ पॉलिश करणारा असा होतो. सिकलीगर समुदाय किंवा जनजाती विविध नावांनी ओळखली जाते. या समुदायाचे पर्यायी नाव म्हणून भिश्ती, कोटारी, कोट्टारी, सक्का, शिशगर, सिसगर, विस्टी तसेच सिकलीगर (मुस्लिम व्यापारी) ही नावे प्रचलित आहेत. याशिवाय कटारी, सेक्कलगर (मुस्लिमधर्मीय), सिख-शिकलीगार, सिख-शिकलीकर, कातारी शिकलगार, मुस्लिम शिकलगार, शिकलीगार, शिकलीगर, शिकलगार, शिकीलगर, श्किलकर, शिकलीकर, शिकलकरी, सिकलकर, सिकलीकर, सिकीलगर, सिकीलकर, सिकलीघर, सिक्कलकर, सिकलगर, सिक्कलीगर, सायकलगर, बर्धिया, सैक्कलगर, मोयाल, पांचाल, सैकलकर, सैकलगर, कातारी-शिकलकर (शिकलीकरी) अशी अनेक नावे या समुदायासाठी वापरली जातात." (शासन निर्णय दिनांक ३० जानेवारी २०१४) ही नावे पाहिली तर वैविध्यता दिसते, पण त्यांची संस्कृती मात्र समान आहे. "भाले, तलवारी, ढाली, बिचवे, सुरे इत्यादी हत्यारे तयार करून त्या हत्यारांना धार लावणे, पाॅलिश करणे यांमध्ये ते पटाईत होते. त्यांच्या भाषेत 'सिकल' या शब्दाचा अर्थ पाॅलिश करणे किंवा चकाकी देणे असा असल्याने तसे काम करणाऱ्यांना सिकलीगकर याच नावाने ओळखत होते." २ असे असले तरी आज या समाजातील काही तरुण विविध खासगी कार्यालयात नोकरी करीत आहेत, तसेच वराहपालनही करीत आहेत. त्यामुळे त्यांच्या बोलीचे स्वरूप वैविध्यपूर्ण ठरले आहे.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

सिकलीगर भाषिक ओळख:

"इ.स.सातव्या ते बाराव्या शतकापर्यंत राजपूत राजांची सत्ता उत्तर भारतातील अनेक प्रदेशांवर होती. राजपुतांच्या वंशावळीत सूयवंशी कुळात सिकलवार तर चंद्रवंशी कुळात सिलार ही शाखा आहे. या दोन्ही शाखांशी शिकलगारांचे अनेक बाबतीत साम्य आढळून येते."३ हे मत गृहीत धरले तर सिकलीगर समाजाला आणि त्यांच्या भाषेला मोठा इतिहास आहे, हे लक्षात येते. कारण सिकलीगर ही जमाती हिंदू, शीख किंवा मुसलमान धर्मीय आहे. महाराष्ट्रात हिंदू आणि मुसलमान; गुजरात, राजस्थान, तेलंगणा, प. बंगाल आणि आंध्र प्रदेशात हिंदू; हिमाचल प्रदेश, हरियाणा आणि पंजाबमध्ये हिंदू आणि शीख सिकलीगर आहेत. हरियाणात या समुदायातील लोक हरियाणवी आणि हिंदी बोलतात. " महाराष्ट्रात निवास करणारे सिकलीगर मराठी, हिंदी चांगल्या प्रकारे बोलतात. मध्य भारतातील सिकलीगर हिंदी तर गुजरातमधील गुजराती भाषा बोलतात, लुधियाना, सुलतानपुरी (दिल्ली) येथील सिकलगारांच्या भाषेवर मुलतानी, सिंधी, पंजाबी, मारवाडी भाषांचा प्रभाव स्पष्ट दिसून येतो."४ यावरून सिकलीगर हा बहुभाषिक असून त्यांची भाषा प्रदेशानुसार ठरली आहे. सतत स्थलांतर करणारी जीवनशैली, लिखित परंपरेचा अभाव आणि समाजातील अल्पसंख्याकता यांमुळे सिकलीगरी बोली भाषा प्रामुख्याने मौखिक स्वरूपात पिढ्यानपिढ्या चालत आली आहे. ही भाषा त्यांच्या दैनंदिन व्यवहार, पारंपरिक व्यवसाय, कौटुंबिक संवाद आणि सांस्कृतिक उत्सवांमध्ये महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते. त्यांच्या लग्नकार्य किंवा घटस्फोटाप्रसंगी विशिष्ट शब्दांचा वापर करतात. "साटेलोटे पद्धतीने या जमातीत विवाह सर्रास होतात. त्याला ते 'व्होटोसोटा' म्हणतात. लग्नाप्रसंगी गोटपनाला हा विधी करतात. या जमातीत काडीमोड प्रथा रूढ आहे. त्याला ते 'छोडदी' म्हणतात."५ - "घटस्फोटाचे कारण फार गंभीर नसेल, परंतु दोघांपैकी एक व्यक्ती (चारित्र्याच्या कारणाशिवाय) इतर कारणात दोषी आहे अशी जातपंचायतीची खात्री झाली असेल तर अशा व्यक्तीस जातपंचायत साडेतीन, सात आणि अठ्ठावीस रुपयांच्या प्रमाणात दंड करते. त्याला चारी देणे असे म्हणतात."६ सिकलीगर समाजात विशिष्ट प्रसंगी विशेष बोली बोलली जाते, तीच त्यांची बोलीभाषा होय. "मुस्लिम धर्मीयांपैकी व्यावसायिक आधारावरील सिकलीगर ही जात असून ते सुन्नी पंथाचे मुस्लिम होत. घरी व आपापसात उर्दू या त्यांच्या मातृभाषेत तर इतरांशी ते मराठीत बोलतात."७ सुन्नी पंथीय मुस्लिम अदानप्रदानासाठी उर्दू-मराठी भाषांचा वापर करतात. सारासारविवेकाने विचार केला तर भाषेचे संवर्धन ही फक्त भाषिक बाब नाही, तर त्या समाजाच्या सांस्कृतिक, सामाजिक आणि ऐतिहासिक वारशाचे रक्षणही आहे.

सिकलीगरीची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी:

सिकलीगरी जमातीच्या बोली भाषेची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी समजून घेण्यासाठी त्या जमातीचा सामाजिक, सांस्कृतिक आणि भौगोलिक इतिहास लक्षात घेणे आवश्यक आहे. सिकलीगरी ही भटक्या स्वरूपाची जमात असून तिचा उदय प्रामुख्याने उत्तर भारतात, विशेषतः राजस्थानात झाल्याचे मानले जाते. ऐतिहासिकदृष्ट्या ही जमात लोखंडी शस्त्रे, तलवारी, सुरी, तसेच दैनंदिन वापरातील धातूची साधने तयार करण्यासाठी ओळखली जात होती. "शैक्षणिक, आर्थिक, सामाजिक, राजकीय क्षेत्रात हा समाज दिसून येत नाही. मुख्य प्रवाहात यावे म्हणूनही प्रयत्न केले जात नाही. नेहमी पोटापाण्यासाठी भटकंती करीत असल्यामुळे यांच्याकडे अजूनही रेशन कार्ड नाही, अशी अवस्था आहे."८ सिकलीगरी जमात विविध राजवटींसाठी शस्त्रनिर्मितीचे कार्य करीत होती. या काळात त्यांची बोली भाषा ही केवळ संवादाचे साधन नसून त्यांच्या व्यवसायज्ञानाची, परंपरांची आणि सामूहिक ओळखीची वाहक होती. ही बोली भाषा स्थानिक भाषांच्या प्रभावाखाली विकसित झाली असून तिची स्वतंत्र शब्दसंपदा आणि भाषिक रचना आहे. "महाराष्ट्रातील अमराठी भटक्या जातीत शिकलीगर ही एक प्रमुख जमात असून त्यांची मातृभाषा हिंदी-पंजाबी यांच्या मिश्रणातून तयार झालेली आहे. तिला जे जड भाषा म्हणतात. जडभाषा हे मात्र सिकलीगरांच्या भाषेचे नाव नाही. सिकलीगरी भाषा असेच ते स्वतःच्या बोलीचे नाव सांगतात."९ ब्रिटिश काळात पारंपरिक शस्त्रनिर्मिती व्यवसायावर निर्बंध आले. त्यामुळे सिकलीगरी जमातीच्या आर्थिक व सामाजिक जीवनात मोठे बदल झाले. रोजगाराच्या शोधात ही जमात महाराष्ट्र, मध्यप्रदेश, कर्नाटक आणि इतर राज्यांत स्थलांतरित झाली. यामुळे त्यांच्या बोली भाषेवर प्रादेशिक भाषांचा प्रभाव पडला आणि मूळ बोलीचा वापर मर्यादित होऊ लागला. "इतर भटक्या-विमुक्त जमातींप्रमाणे सिकलीगर या जमातीतही गुप्त भाषा बोलली जाते, त्या भाषेला ते सांकेतिक भाषा किंवा पारुशी/षी भाषा असे म्हणतात. उदा. अंबू आग्यो चिकजाव (पोलीस आला पळा.)"१० सिकलीगर जमातीत सांकेतिक बोली भाषा अत्यंत महत्त्वाची मानली जात होती, विशिष्ट संदेश कोणालाही न कळता तो या भाषेतून पोहोचविला जात होता. आता तिचे अस्तित्व धोक्यात आले आहे. " ऐतिहासिक काळापासून सिकलीगर समाजात जातपंचायतीचे किंवा पंचप्यारे यांचे अस्तित्व आहे. ते अद्याप जमातीत टिकून आहे."११ या जातपंचायतीला विशेष

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

महत्त्व होते आणि या जातपंचायतीमध्येही प्रसंगानुसार सांकेतिक बोलीचा वापर केला जात होता. स्वातंत्र्योत्तर काळात शिक्षण, शहरीकरण आणि मुख्य प्रवाहातील समाजाशी वाढलेल्या संपर्कामुळे सिकलीगरी बोली भाषेची पिढ्यान्-पिढ्यांतील संक्रमण प्रक्रिया खंडित होत आहे.

सिकलीगरी बोलीचे विशेष

सिकलीगरी बोली भाषा प्रामुख्याने मौखिक स्वरूपावर आधारित असून तिची कोणतीही सुसंगत लिखित परंपरा उपलब्ध नाही; त्यामुळे ज्ञान, अनुभव आणि परंपरा मौखिक संवादातून पिढ्यानपिढ्या हस्तांतरित होत राहतात. या बोली भाषेवर मराठी, हिंदी, राजस्थानी, मारवाडी, पंजाबी आणि उर्दू अशा संपर्कात येणाऱ्या भाषांचा लक्षणीय प्रभाव दिसून येतो. या बोलीची वाक्यरचना साधी, सरळ आणि संवादप्रधान असून ती प्रामुख्याने दैनंदिन व्यवहार, कौटुंबिक जीवन आणि सामाजिक संवादाशी संबंधित असते. सिकलीगरी बोली भाषेत सांस्कृतिक संदर्भांचे भाषिक प्रतिबिंब आढळते; गाणी, म्हणी, लोकोक्ती तसेच पारंपरिक व्यवसाय व धार्मिक विधींशी निगडित शब्दसंपदा तिची वैशिष्ट्यपूर्ण ओळख ठरते. या बोलीची शब्दसंपदा तुलनेने मर्यादित असून ती मुख्यतः दैनंदिन जीवन, कौटुंबिक संवाद, व्यवसाय आणि सामाजिक व्यवहाराशी संबंधित शब्दांपुरती मर्यादित आहे. बोलीच्या वापरात पिढीगत फरक स्पष्टपणे जाणवतो; अगोदरची (वृद्ध) पिढी पारंपरिक बोलीचा अधिक वापर करते, तर युवा पिढी प्रमाणभाषा किंवा काळानुसार प्रचलित भाषांकडे अधिक झुकलेली दिसते. स्थलांतरशील जीवनशैलीमुळे सिकलीगरी बोली भाषेत स्थानिक तसेच शहरी भाषिक घटकांचा समावेश झालेला आढळतो. सिकलीगरी बोली भाषा ही केवळ संवादाचे माध्यम नसून समाजाच्या पारंपरिक ज्ञान, जीवनशैली आणि सांस्कृतिक अस्मितेची प्रभावी वाहक आहे.

लुप्तप्रायता समस्या

सिकलीगरी जमातीच्या बोली भाषेची लुप्तप्रायता ही गंभीर समस्या बनली आहे, कारण त्याचा परिणाम केवळ भाषिक क्षेत्रावरच नाही तर सांस्कृतिक, सामाजिक आणि ऐतिहासिक क्षेत्रावरही होतो. तरुण पिढी आपल्या मातृभाषेतून संवाद साधण्याऐवजी मराठी, हिंदी किंवा प्रादेशिक भाषा जास्त वापरते, ज्यामुळे पिढ्यान्-पिढ्या भाषेचा वारसा हस्तांतरित होत नाही. लोककथा, म्हणी, गीते, धार्मिक विधी, औषधी ज्ञान आणि हस्तकला ही सर्व मुख्यत्वे बोली भाषेतूनच पिढ्यान्-पिढ्या पोहोचतात. भाषा हरवल्यास हा मौखिक वारसा कायमचा नष्ट होतो. बोली भाषा समाजातील संवाद, सामूहिक भावना आणि आपुलकी वाढवते. तिचा वापर कमी झाल्यामुळे समाजातील संबंध तुटतात आणि दरी निर्माण होते. बोली भाषेतच जमातीचे स्थलांतर, संघर्ष आणि पारंपरिक अनुभव नोंदलेले असतात. संपूर्ण समाजाची सांस्कृतिक ओळख धोक्यात येते. "महाराष्ट्राच्या अनेक भागांत शिकलगारांची संख्या विपुल आहे. त्यांच्यावर राजपूत, मारवाड येथील संस्कृतीचा प्रभाव दिसून येतो. अनेक रूढी, परंपरा, चालीरीती याची साक्ष देतात. "१२ सिकलीगरी बोली भाषेची लुप्तप्रायता केवळ भाषिक हानी नव्हे, तर संपूर्ण जमातीच्या अस्तित्वाला धोका निर्माण करणारी समस्या आहे.

लुप्तप्रायतेची कारणे:

सिकलीगरी भटक्या जमातीची बोली भाषा लुप्तप्राय होण्याची अनेक कारणे आहेत. सर्वप्रथम, मराठी, हिंदी, इंग्रजी आणि प्रादेशिक भाषांचा प्रभाव वाढल्यामुळे बोली भाषेचा वापर हळूहळू कमी झाला आहे. शैक्षणिक अभावही दुसरे मोठे कारण आहे; शिक्षण संस्थांमध्ये सिकलीगरी बोलीला स्थान नाही आणि मातृभाषा-आधारित शिक्षण उपलब्ध नाही. स्थलांतर व शहरीकरणमुळे पारंपरिक बोलीचा नैसर्गिक प्रसार कमी झाला आहे. युवा पिढीदेखील लुप्तप्रायतेस कारणीभूत ठरते, कारण रोजगार, शिक्षण आणि सामाजिक प्रतिष्ठेसाठी ते प्रमाणभाषांचा स्वीकार करतात. पारंपरिक व्यवसायांचा ऱ्हास, जसे की धातुकाम, दागिने बनविणे आणि लोखंडी काम, बोली भाषेच्या वापराला कमी करतो. सामाजिक प्रतिष्ठेचा प्रश्नही एक कारण आहे; काही समाज घटक बोलीकडे न्यूनगंडाने पाहतात, ज्यामुळे तिचा वापर टाळला जातो. माध्यमांचा प्रभाव वाढल्यामुळे टीव्ही, मोबाइल आणि सोशल मीडियाचा परिणाम होतो; युवा पिढी परकीय भाषेकडे वळते. शिवाय, दस्तऐवजीकरणाचा अभाव – लिखित साहित्य, शब्दकोश किंवा व्याकरण उपलब्ध नसणे यामुळे बोली टिकवणे अधिक कठीण बनवते. "सिकलीगर समाजाची सिकलगारी (पारुषी) ही भाषा असल्याचे दिसून येते. ही भाषा केवळ मौखिक असून तिला लिपी नाही. पूर्वी सिकलीगर आपाल्या समाजांतर्गत काही संकेत देण्यासाठी या भाषेचा वापर करीत होते. मारवाडी, हिंदी, फारशी व मराठीतील अनेक शब्दांचे या भाषेत मिश्रण आढळून येते." १३ सिकलीगरी बोली भाषांवर अनेक भाषांचा प्रभाव पडल्यामुळे

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

आणि तरुण पिढी नवप्रवाहाकडे वळाल्यामुळे त्यांना स्वभाषेचे अस्तित्व टिकवण्याकडे दुर्लक्ष झाले आहे. या सर्व घटकांमुळे सिकलीगरी बोली भाषेचे अस्तित्व धोक्यात आले आहे आणि तिचे सांस्कृतिक वारस टिकवणे कठीण झाले आहे.

संवर्धनासाठी उपाययोजना:

सिकलीगरी भटक्या जमातीच्या बोली भाषेचे संरक्षण आणि संवर्धन करण्यासाठी अनेक उपाययोजना महत्त्वाच्या आहेत. सर्वप्रथम, भाषेचे दस्तऐवजीकरण आवश्यक आहे. यामध्ये शब्दकोश, व्याकरण, उच्चार, पारंपरिक गाणी, लोककथा आणि म्हणी यांचा संकलन करणे आवश्यक आहे. विविध विधी, जातपंचायतप्रसंगी सांकेतिक बोली, विविध समारंभात शब्दरचना यांची संग्रह करणे आवश्यक आहे. त्यांची जी जी दैवते आहेत त्यांच्याविषयी वापरली जाणारी वाक्ये शब्दांकित करणे. प्राथमिक शाळांमध्ये सिकलीगरी बोली भाषेचा समावेश करून बालकांना मातृभाषेतून शिक्षण दिले जावे. तसेच, सांस्कृतिक कार्यक्रम आणि कार्यशाळा आयोजित करून लोककथा, गाणी, पारंपरिक कला आणि सांस्कृतिक मेळावे यांचा प्रसार वाढवता येईल. शासकीय धोरणे तयार करून बोली भाषेचे संरक्षण आणि संवर्धनासाठी योजना व अनुदाने देणे, तसेच स्वयंसेवी संस्थांचा सहभाग वाढवणे आवश्यक आहे. विद्यापीठीय संशोधन, शैक्षणिक अभ्यासक्रम आणि प्रकल्पातून बोली भाषेवर अभ्यास करून तिचे शैक्षणिक महत्त्व वाढवता येईल. जागृती व समाजसंपर्काद्वारे जमातीतील युवा आणि समाजातील इतर घटकांना बोली भाषेचे महत्त्व समजावणे, तसेच माध्यमांचा वापर करून रेडिओ, सोशल मीडिया, मोबाइल ॲप्स आणि व्हिडिओद्वारे बोली भाषेचा प्रसार करणे अत्यंत प्रभावी ठरेल. आयसीएसएसआरसारख्या ज्या ज्या संस्था आहेत त्यांनी बोली भाषांचे संवर्धन करण्याठी विशेष प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. या उपाययोजनांमुळे सिकलीगरी बोली भाषा टिकवणे आणि पुढील पिढ्यांपर्यंत पोहोचवणे शक्य होईल.

निष्कर्ष

सिकलीगरी भटक्या जमातीची बोली भाषा त्यांच्या सांस्कृतिक, सामाजिक आणि ऐतिहासिक ओळखीचा एक महत्त्वाचा भाग आहे. ही भाषा त्यांच्या पारंपरिक व्यवसाय, कौटुंबिक संवाद, धार्मिक विधी, गाणी, लोककथा आणि सांस्कृतिक परंपरेशी घट्ट निगडित आहे. परंतु बदलत्या सामाजिक-आर्थिक परिस्थिती, शहरीकरण, प्रमाणभाषांचा प्रभाव, शिक्षणातील मराठी/हिंदीचे प्रभुत्व, स्थलांतर आणि समाजातील प्रतिष्ठेचा प्रश्न यांमुळे ही बोली भाषा लुप्तप्राय अवस्थेत पोहोचली आहे. वयोवृद्ध सिकलीगरी बोली भाषेचा वापर करतात, तर युवा पिढी प्रमाणभाषांकडे वळते. लिखित साहित्याचा अभाव, शैक्षणिक उपेक्षा, पारंपरिक व्यवसायाचा ऱ्हास आणि माध्यमांचा प्रभाव ही लुप्तप्रायतेची प्रमुख कारणे आहेत. या घटकांमुळे बोली भाषेचा नैसर्गिक प्रसार कमी झाला आहे आणि समाजाची सांस्कृतिक अस्मिताही धोक्यात आली आहे. भाषेचे संवर्धन म्हणजे केवळ भाषिक अस्तित्व टिकवणे नाही तर समाजाच्या सांस्कृतिक, सामाजिक आणि ऐतिहासिक वारशाचे रक्षण देखील आहे. यासाठी भाषेचे दस्तऐवजीकरण, मातृभाषा-आधारित शिक्षण, लोककथा, गाणी व म्हणींचा संकलन, सांस्कृतिक कार्यक्रम, शासकीय धोरणे, स्वयंसेवी संस्थांचा सहभाग आणि समाजजागृती आवश्यक आहेत. सिकलीगरी बोली भाषा टिकवणे म्हणजे त्या भटक्या जमातीच्या जीवनशैली, ज्ञानपरंपरा आणि सांस्कृतिक वारशाला न्याय देणे होय. योग्य उपाययोजना केल्यास ही भाषा पुढील पिढीपर्यंत जपणे शक्य आहे.

संदर्भ

१) रामनाथ चव्हाण- भटक्या विमुक्तांची जातपंचायत, देशमुख आणि पब्लिशर्स प्रा.लि.पुणे, प.आ.२००४, पा.क्र.१०१

२) तत्रैव, पा.क्र.७३

३) श्रीकृष्ण काकडे- भटके-विमुक्त समाज ः भाषा व संस्कृती, नॅशनल बुक ट्रस्ट इंडिया, न्यू दिल्ली, प.आ.२०२० पा.क्र. १

४) तत्रैव, पा.क्र.८

५) प्रा. डॉ.रमेश जाधव- भटक्या-विमुक्तांचे परिप्रेक्ष्य-हरणाई प्रकाशन, नांदेड, जून २०१३, पान क्र.४१

६) उनि १, पा.क्र.८२

७) डॉ.एस.जी.देवगावकर- महाराष्ट्रातील निवडक जाती-जमाती, आ.दुसरी, जानेवारी २०१३ पा.क्र.३७४

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

८) टी.एस. चव्हाण- विमुक्त भटक्या जाती जमाती, रजत प्रकाशन, ऑगस्ट २०२०, पा.क्र. १३३

९) डॉ.पी.बी.मांडे- सांकेतिक आणि गुप्त भाषा, गोदावरी प्रकाशन, औरंगाबाद, आ.तिसरी, मार्च २००८, पा.क्र. १०५

१०) उनि १, पा.क्र.-९८

११) उनि १, पा.क्र.७९

१२) उनि ३, पा.क्र. २

१३) उनि ३, पा.क्र.

१४) बलियासिंग अत्तर सिंग भोंड, गेवराई तांडा, जि. छत्रपती संभाजीनगर (एमएस) यांची मुलाखत- दि. १५.११.२०२५

१५) सलोक सिंघ अवतार सिंघ कलानी, उस्मानपुरा, रेल्वे स्टेशन रोड, जि. छ. संभाजीनगर (एमएस) यांची मुलाखत- दि. ३ ऑगस्ट २०२५

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

स्थानिक स्वराज्य संस्था: सत्तेचे विकेंद्रीकरण आणि आव्हाने

प्रा. डॉ. जवंजाळ एस. डी.
सहयोगी प्राध्यापक, श्री शिवाजी विधी महाविद्यालय, परभणी

Manuscript ID:
JRD -2026-180127
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 104-107
January 2026
Submitted: 12 Dec. 2025
Revised: 22 Dec. 2025
Accepted: 12 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश:

भारतातील काही महत्त्वाच्या घटनादुरुस्तीमध्ये 73 व 74 व्या घटनादुरुस्तीच्या समावेश केला जातो. भारतातील ग्रामीण व नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या रचना, अधिकार आणि कार्यात या घटना दुरूस्तीने अमूलाग्र बदल घडवून आणले. या घटना दुरुस्तीस 30 वर्षापेक्षा जास्त कालावधी झाला आहे; परंतु ग्रामीण पातळीवर अपेक्षित सुधारणा या संस्थांच्या माध्यमातून झाल्या नाहीत. तेव्हा या संस्थांसमोर वर्तमान काळात नेमकी कोणती आव्हाने आहेत व त्यावर काय उपाययोजना करता येतील याचा आढावा प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या माध्यमातून घेण्यात आला आहे.

महत्त्वाचे शब्द: *लोकशाही शासन व्यवस्था, सत्तेचे विकेंद्रीकरण, स्थानिक स्वराज्य संस्था, सक्षमीकरण, विकास.*

प्रस्तावना:

सत्तेचे विकेंद्रीकरण हे लोकशाही शासन व्यवस्थेचे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे. सामाजिक, आर्थिक व राजकीय विकासासाठी लोकांचा निर्णय प्रक्रियेत व धोरण निर्मितीत अधिकाधिक सहभाग आवश्यक असतो. विकास ही संकल्पना स्थानिक पातळी कडून केंद्राच्या दिशेने जाणे अपेक्षित आहे. म्हणजेच गाव पातळी, तालुका ,जिल्हा, राज्य आणि शेवटी केंद्र या उर्ध्वगामी दिशेने झालेला विकास हा शाश्वत व कल्याणकारी समाजासाठी अपेक्षित आहे. केंद्रस्तरावरून गाव पातळीपर्यंत अवलंबिलेला विकासाचा मार्ग व त्याची फळे समाजाच्या शेवटच्या व्यक्तीपर्यंत येत नाहीत, हा आजपर्यंतचा राजकीय इतिहास आहे. सत्तेचे विकेंद्रीकरण ही संकल्पना या आधारे वेगवेगळ्या विचारवंतांनी मांडलेली आहे. महात्मा गांधीजी यांच्या विचारातील संकल्पना 'खेड्यांकडे चला' व 'ग्रामस्वराज्य' या विकेंद्रीकरणावर आधारित आहेत.

विकेंद्रीकरण म्हणजे सत्तेचे केंद्राकडून स्थानिक पातळीपर्यंत झालेले हस्तांतरण होय. स्थानिक प्रश्न हे राष्ट्रीय प्रश्न व समस्यांपेक्षा वेगळे असतात. त्यामुळे या समस्या व प्रश्न सोडवण्यासाठी राष्ट्रीय नेतृत्वापेक्षा स्थानिक लोकांचा सहभाग आवश्यक असतो. त्यामुळे या स्थानिक समस्यांचे वास्तविक आकलन होऊन व्यावहारिक उपाययोजना करणे शक्य व्हावे, या विचारातून स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा विचार केला जातो. स्थानिक स्वराज्य संस्था ही आधुनिक संकल्पना नाही. भारताच्या प्राचीन इतिहासातून या व्यवस्थेचे दाखले पदोपदी मिळतात. ब्रिटिश कालखंडात लॉर्ड रिपन यांनी या संस्थांना आधुनिक स्वरूप दिले. स्वातंत्र्यानंतर भारताने लोकशाही,प्रजासत्ताक व्यवस्थेचा स्वीकार केला. महात्मा गांधीजींच्या विचारातील ग्रामस्वराज्य संकल्पनेला मूर्त रूप देण्याकरिता भारताच्या राज्यघटनेत स्थानिक स्वराज्य संस्थांना समाविष्ट करण्यात आले.

स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि घटनात्मक तरतूद:

भारतीय राज्यघटनेच्या मार्गदर्शक तत्त्वाचे कलम 40 मध्ये ग्रामपंचायत स्थापना व त्यांना आवश्यक अधिकारी या संदर्भात मार्गदर्शन करण्यात आले आहे. स्वातंत्र्यानंतर औद्योगिक, शेती, आरोग्य, शिक्षण इत्यादी क्षेत्राच्या विकासांना प्राधान्य देणे आवश्यक होते.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
प्रा. डॉ. जवंजाळ एस. डी., सहयोगी प्राध्यापक, श्री शिवाजी विधी महाविद्यालय, परभणी

How to cite this article:
जवंजाळ, . एस . डी . (2026). स्थानिक स्वराज्य संस्था: सत्तेचे विकेंद्रीकरण आणि आव्हाने. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 104–107. https://doi.org/10.5281/zenodo.18440876

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18440876
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

त्यामुळे 1947 पासून या संस्थांच्या पुनर्जीवनासाठी प्रयत्न होत राहिले. परंतु या संस्थांना खऱ्या अर्थाने घटनात्मक दर्जा व अधिकार 73 व 74 व्या घटनादुरुस्तीने देण्यात आले. 1992 मध्ये ग्रामीण भागातील स्थानिक विकास हा उद्देश समोर ठेवून 73 वी घटना दुरुस्ती करण्यात आली. तसेच शहरी भागातील स्थानिक संस्था संदर्भात 74 वी घटना दुरुस्ती करण्यात आली. 73 व्या घटनादुरुस्तीने गाव पातळीवर ग्रामपंचायत, तालुकास्तरावर पंचायत समिती आणि जिल्हा स्तरावर, जिल्हा परिषद अशी त्रिस्तरीय रचना स्वीकारून, त्यासंदर्भात अत्यंत महत्त्वाचे बदल घडवून आणले. या घटना दुरुस्तीची काही ठळक वैशिष्ट्ये येथे अधोरेखित करणे आवश्यक आहे.

73 व्या घटनादुरुस्तीची महत्त्वाची वैशिष्ट्ये :

1. 73 व्या घटनादुरुस्तीने पंचायत राज व्यवस्थेला अर्थात स्थानिक स्वराज्य संस्थांना घटनात्मक दर्जा मिळाला. या सर्व संस्थांमध्ये ग्रामीण भागांसाठी ग्रामपंचायत तालुकास्तरावर पंचायत समिती व जिल्हा स्तरावर जिल्हा परिषद अशी त्रिस्तरीय रचना अनिवार्य केली.
2. या संस्थांना घटनेच्या माध्यमातून अधिक अधिकार व स्वायत्तता देण्यात आली.
3. या संस्थांचा कालावधी निश्चित करून दर पाच वर्षांनी निवडणुका घेणे आवश्यक केले. त्याकरिता राज्य निवडणूक आयोगाची स्थापना करण्यासंबंधीची तरतूद करण्यात आली.
4. गाव पातळीवर ग्रामसभा स्थापन करून गावातील सर्व मतदारांना या ग्रामसभेमध्ये सदस्यत्व दिले गेले या ग्रामसभांना महत्त्वाचे अधिकारही देण्यात आले.
5. अनुसूचित जाती व जमाती या प्रवर्गासाठी एक तृतीयांश जागांच्या आरक्षणाची तरतूद करण्यात आली.
6. महिलांचा राजकीय सहभाग सत्तेत व धोरण ठरविण्यात त्यांचा प्रत्यक्ष सहभाग वाढविण्यासाठी एक तृतीयांश जागा महिलांसाठी आरक्षण ठेवण्याची तरतूद केली गेली
7. या संस्थांना आर्थिक निधी देण्याकरिता राज्य वित्त आयोगाची स्थापना करण्यात संदर्भात तरतूद करण्यात आली.
8. याशिवाय स्थानिक विकासाच्या दृष्टीने आवश्यक विषय या संस्थांच्या यादीमध्ये समाविष्ट करण्यात आले.

वरील महत्त्वाच्या तरतुदी बघता या संस्थांना सुदृढ करण्यासाठी आवश्यक सर्व तरतुदी या घटना दुरुस्तीने केल्या आहेत परंतु 1992 मध्ये झालेली घटना दुरुस्ती दुरुस्तीस 2025 मध्ये 33 वर्षे पूर्ण झाली आहेत. परंतु महाराष्ट्रातील गाव पातळीवरील विकासाचा आलेख बघता उर्ध्वगामी दिशेने जाताना दिसत नाही. मोजकी उदाहरणे वगळता परिणामकारक विकास या ग्रामीण स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या माध्यमातून झालेला दिसून येत नाही. आजही अनेक गावांमध्ये पाणी, आरोग्य, शिक्षण लघुउद्योग, शेतजमीन सुधारणा, दळणवळण, रस्ते इत्यादी महत्त्वाच्या विषयांबाबत अपेक्षित सुधारणा किंवा विकास झालेला दिसून येत नाही. हीच अवस्था इतर राज्यांबाबतही दिसून येते. तेव्हा या संस्थांच्या विकासासाठी करण्यात आलेल्या कायदेशीर तरतुदीचे अवलोकन करणे गरजेचे वाटते. या स्थानिक स्वराज्य संस्था समोर अशी कोणती आव्हाने आहेत ज्यामुळे आज जागतिक महासत्तेची भाषा करणारा भारत देश गाव पातळीवर मात्र स्वच्छ पिण्याच्या पाण्याची व्यवस्था, शिक्षण आरोग्य या मूलभूत गरजा पूर्ण करण्यात अपयशी ठरला आहे. प्रस्तुत संस्थांसमोर जी आव्हाने आहेत त्यातील काही महत्त्वाच्या बाबींवर या लेखातून प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

ग्रामीण स्थानिक स्वराज्य संस्था समोरील ठळक आव्हाने –

73 व्या घटना दुरुस्तीने भारतात ग्रामीण भागात त्रिस्तरीय रचनेचा ढाचा स्वीकारला परंतु या संस्था त्यांना मिळालेल्या अधिकाऱ्यांचा प्रभावीपणे वापर करताना दिसून येत नाहीत त्यांच्या समोरील आव्हाने पुढील प्रमाणे सांगता येतील

- आर्थिक दुर्बलता व कमकुवत आर्थिक व्यवस्थापन - विकासासाठी प्राथमिक गरज पैसा असते .73 व्या घटना दुरुस्तीने ग्राम पंचायतींना व इतर संस्थांना राज्य शासनाने आर्थिक निधी देण्याची तरतूद केली. त्याकरिता राज्य वित्त आयोगाची स्थापना करण्यात आली तसेच या संस्था स्थानिक पातळीवर नागरिकांकडून कर व फीच्या माध्यमातून निधी गोळा करण्याचा अधिकार दिला आहे परंतु प्रत्यक्षात मात्र राज्य शासनाकडून या संस्थांना नियमित निधीचा पुरवठा होत नाही. तसेच कराच्या माध्यमातून प्राप्त होणाऱ्या पैशाचा विकासाच्या कामासाठी योग्य नियोजन व व्यवस्थापन होत नाही याशिवाय स्थानिक स्तरावर कर गोळा करण्यासाठी लागणारे व्यवस्थापन या संस्थेकडून कटाक्षाने वापरले जात नाही. या संस्थांमध्ये होणारा आर्थिक भ्रष्टाचार ही देखील एक मोठी समस्या या संस्थांसमोर आहे.
- लोकसहभागाबाबत उदासीनता - लोकशाही शासन व्यवस्था ही नागरिकांच्या सहभागाशिवाय यशस्वी होऊ शकत नाही स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये स्थानिक पातळीवरील समस्या सोडवण्यासाठी आवश्यक स्थानिक लोकांचा सहभाग, स्थानिक विकासाच्या प्रश्नाकडे पाहण्याची त्यांची उदासीनता हे एक मोठे आव्हान या संस्थांसमोर आहे. गाव पातळीवर ग्रामसभेच्या बैठका अनिवार्य

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

आहेत अनेक ठिकाणी ग्रामसभांना अपेक्षित महत्त्व मिळत नाही. ग्रामसभेत गावातील मतदार प्रत्यक्ष हजर राहून गावाच्या समस्यांवर बोलताना, प्रश्न विचारताना, नियोजन व धोरणाबाबत मत व्यक्त करत नाहीत. ग्रामसभेमध्ये होणारे राजकारण व त्यातून सत्ताधारी व विरोधी गटात निर्माण होणारे संघर्ष ही देखील एक मोठी समस्या आहे.

- राजकीय व प्रशासकीय हस्तक्षेप - स्थानिक स्वराज्य संस्था या लोकशाहीच्या प्राथमिक शाळा म्हणून ओळखल्या जातात या संस्थांमध्ये लोकशाही पद्धतीने काम करणे अपेक्षित आहे परंतु बऱ्याच वेळा या संस्थांच्या कामकाजात वरिष्ठ राजकीय नेत्यांचा हस्तक्षेप होतो. प्रशासकीय अधिकारी प्रशासकीय समस्या दूर करण्याऐवजी स्वतःच्या अधिकाऱ्यांचा वापर करून स्वतःची सत्ता दाखवताना दिसून येतात त्यामुळे बऱ्याच वेळा विकासाची कामे बाजूला राहतात व कागदावरील नियम अधिक ताठर बनवून अडथळा बनतात.
- आरक्षणाच्या अंमलबजावणीचे आव्हान - सामाजिक न्यायाची संकल्पना प्रत्यक्षात राबवण्यासाठी समाजातील अनुसूचित जाती, जमाती व महिला यांना 73 व्या घटना दुरुस्तीने या संस्थांमधून आरक्षणाची तरतूद केली. आरक्षणाच्या माध्यमातून या वर्गातील लोकांचा धोरण निर्णय प्रक्रिया व राजकीय सत्तेत सहभाग वाढवणे हा हेतू आहे. प्रत्यक्षात मात्र गाव पातळीवर आजही जातीभेद दिसून येतो अनुसूचित जाती जमातीच्या सदस्यांना समानतेने वागविले जात नाही. त्यांचा सहभाग केवळ कागदोपत्री दिसून येतो. प्रत्यक्षात सत्ता व अधिकार मात्र गावातील प्रस्थापित सत्ताधारी वापरतात. महिला आरक्षणाबाबतही तीच परिस्थिती आहे. महिला पदाधिकारी यांच्या नावाने कारभार चालतो, परंतु त्यांचे अधिकार त्यांच्या घरातील पुरुष वापरतात. ज्या उदात्त हेतूने प्रस्तुत आरक्षणाची तरतूद केली, त्याची प्रत्यक्षात अंमलबजावणी मात्र होताना दिसत नाही. अर्थात यास काही अपवाद आहेत परंतु नियमाला अपवाद अशी विसंगती याबाबत दिसणे अपेक्षित नाही.
- अपुरा कर्मचारी वर्ग - राजकीय सत्ता व प्रशासन हे एकमेकांसोबत चालणे अपेक्षित असते स्थानिक स्वराज्य संस्थेच्या प्रशासनासमोरील एक मोठी आव्हान म्हणजे अपुरा प्रशासकीय कर्मचारी वर्ग होय गाव पातळीवर काम करणारे ग्रामसेवक, तलाठी इत्यादी प्रशासकीय अधिकारी व चतुर्थ कर्मचारी यांची संख्या अपुरी आहे. या कर्मचाऱ्यांवर एकापेक्षा अधिक गावाच्या प्रशासकीय कामाचा बोजा असल्यामुळे त्यांच्यावर येणारा कामाचा ताण ही एक समस्या आहे. त्यामुळे विकास कामाची आखणी, त्यांची प्रत्यक्षात अंमलबजावणी यात या कर्मचाऱ्यांचा सहभाग दिसत नाही. त्यामुळे राज्य शासनाच्या योजनांची अंमलबजावणी स्थानिक पातळीवर प्रभावीपणे होत नाही.
- पदाधिकारी व अधिकारी यांच्यातील संघर्ष - स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे राजकीय पदाधिकारी व अधिकारी यांच्यात विकास कामाच्या चर्चेवरून बऱ्याच वेळा संघर्ष होतो. प्रशासकीय अधिकारी हे नियमास बांधील राहतात. पदाधिकारी सत्ता वापरताना बऱ्याच वेळा अरेरावी करतात. याशिवाय पदाधिकारी हे लोकनेते असल्यामुळे नियमापेक्षा लोकांची सोय या गोष्टींना महत्त्व देतात यातून पदाधिकारी व अधिकारी यांच्यात संघर्ष निर्माण झाल्याचे अनेक उदाहरणे दिसून येतात.
- अधिकाऱ्यांच्या प्रभावी वापरावरील मर्यादा - 73 व्या घटनादुरुस्तीने स्थानिक स्वराज्य संस्थांना स्थानिक दृष्ट्या महत्त्वाचे अधिकार दिले आहेत. तरी या अधिकारांचे राज्य शासनाकडून उदारपणे या संस्थांना हस्तांतरण होत नाही. स्थानिक स्वराज्य संस्था हा विषय राज्य सूची अंतर्गत येणारा विषय आहे. राज्याचे विधिमंडळ कायदे करून या संस्थांसंदर्भात तरतूद करू शकते. त्यामुळे राज्य सरकारच्या नियंत्रणात राहून या संस्थांना आपले अधिकार वापरावे लागतात. तसेच स्थानिक पातळीवरील नेतृत्व देखील अधिकारांचा प्रभावी वापर करत नाहीत. त्यामुळे विकासाची कामे जलद गतीने होत नाहीत.
- राज्य वित्त आयोगामार्फत मिळणारा अपुरा आर्थिक निधी - स्थानिक स्वराज्य संस्थांना शासनामार्फत आर्थिक निधी वितरित करण्यासाठी राज्य वित्त आयोग स्थापन करण्याची तरतूद 73 व्या घटना दुरुस्ती अंतर्गत करण्यात आली. परंतु या आयोगाच्या शिफारशींची वेळेत अंमलबजावणी शासनाकडून होत नाही. स्थानिक स्वराज्य संस्थांना दिला जाणारा निधी हा अपुरा असतो. निधीच्या वाटपात राजकीय हस्तक्षेपामुळे असमानता निर्माण होते. त्यामुळे या संस्थांच्या कार्यक्षमतेवर परिणाम होतो.
- प्रस्थापित राजकीय नेत्यांची घराणेशाही - स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे राजकीय नेतृत्व हे बऱ्याच अंशी त्या त्या भागातील प्रस्थापित राजकीय नेत्यांकडे असल्याचे दिसून येते. नवीन राजकीय नेतृत्व निर्माण होण्यासाठी या संस्था संधी पुरवण्याचे काम करतात. परंतु अनेक ठिकाणी गावातील, तालुक्यातील प्रस्थापित राजकीय नेते त्यांच्या घरातील पुढच्या पिढीच्या राजकीय कारकीर्द साठी या स्थानिक संस्थांचा वापर करतात. प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष प्रस्थापित राजकीय नेत्यांचे वर्चस्व या संस्थांवर दिसून येते. त्यामुळे अनुसूचित जाती जमाती आणि महिला नेतृत्व यांना स्वतंत्रपणे काम करण्याची संधी उपलब्ध होत नाही.

उपरोक्त प्रकारचे अनेक आव्हाने या संस्थांसमोर आहेत. स्थानिक विकास जलद गतीने होण्याच्या दृष्टीने या संस्था अत्यंत उपयुक्त आहेत. नागरिकांना लोकशाहीचे शिक्षण पुरवणाऱ्या या प्राथमिक शाळा आहेत. परंतु या संस्थांची उपयुक्तता व महत्त्व त्यांच्या उद्दिष्टाप्रमाणे सफल होताना दिसत नाही हे वास्तव आहे.

वरील आव्हानांना सामोरे जाऊन त्यावर उपाययोजना करून या संस्था सक्षमपणे कार्य करतील यासाठी प्रयत्न होणे गरजेचे आहे. त्याकरिता पुढील उपाययोजना करता येईल.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

उपाययोजना:

- आर्थिक सक्षमीकरण - स्थानिक स्वराज्य संस्थांना आर्थिक दृष्ट्या सक्षम बनवणे त्यांची वित्तीय क्षमता वाढवणे व तो पैसा स्थानिक विकासावर खर्च होणे गरजेचे आहे.
- अधिकारांचा प्रभावी वापर - स्थानिक स्वराज्य संस्था मधून विविध पदांवरील पदाधिकारी यांनी त्यांना मिळालेल्या अधिकाऱ्यांचा प्रभावी वापर करणे गरजेचे आहे. त्याकरिता पदाधिकारी सुशिक्षित व सक्षम असावा. तसेच त्याला कायद्याची, नियमांची व अधिकारांची किमान माहिती असणे गरजेचे आहे.
- ग्रामसभा मधील लोकसहभाग वाढविणे - गावातील लोकांनी विकास कार्यात ग्रामपंचायतचे महत्त्व जाणून गावातील समस्यांवर एकत्र येऊन उपाययोजना करण्यासाठी ग्रामसभा मधील लोकसहभाग वाढविणे आवश्यक आहे. गावातील लोकांची ग्रामसभांना नियमित उपस्थिती, ग्रामपंचायतीच्या कारभाराबाबत चर्चा, माहिती अधिकाराचा योग्य वापर या बाबीं गावातील सुजाण व जागृत नागरिकांनी करणे आवश्यक आहे.
- प्रशिक्षणाची आवश्यकता - स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील पदाधिकारी, अधिकारी आणि कर्मचारी यांना त्यांच्या कामकाजाचे प्रशिक्षण देणे गरजेचे आहे. लोकशाही व्यवस्थेत चर्चा करणे, समस्यांवर मत मांडणे, विरोधी मत ऐकणे व स्वीकारणे या बाबीसाठी पदाधिकाऱ्यांना लोकशाही पद्धतीचे प्रशिक्षण देणे आवश्यक आहे.
- जबाबदारीची जाणीव आणि उत्तरदायित्व - स्थानिक पातळीवर कार्यरत स्थानिक स्वराज्य संस्थानी स्थानिक समस्या सोडवण्यासाठी या संस्थांवर सोपवण्यात आलेली जबाबदारी व उत्तरदायित्व स्वीकारून अधिक सक्षमपणे आपले कार्य पार पाडणे आवश्यक आहे.

समारोप:

स्थानिक विकासात स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. केंद्र आणि राज्य सरकार कितीही कार्यक्षम असले, तरी परंतु स्थानिक समस्या सोडवण्यासाठी स्थानिक प्रश्नांची जाण असणाऱ्या नेतृत्वाची व स्थानिक नागरिकांच्या सहभागाची आवश्यकता असते. ग्रामीण भागाचा कायापालट करण्याची क्षमता या संस्थांमध्ये आहे. या संस्थांचे स्वरूप व अधिकारांतर्गत या संस्थांनी आपली जबाबदारी पार पाडली, तर नक्कीच महात्मा गांधी यांची ग्रामस्वराज्य ही संकल्पना प्रत्यक्ष अस्तित्वात येईल.

संदर्भ:

1. Alteka A. S., State and Government in Ancient India, Motilal Publishers Delhi 2001.
2. पाटील बीबी चव्हाण उर्मिला महाराष्ट्रातील स्थानिक स्वराज्य संस्था फडके प्रकाशन कोल्हापूर 2020.
3. Sharma Sanjay Prakash Panchayati Raj Vista International Publishing House, Delhi 2006.
4. पाटील पीबी महाराष्ट्रातील पंचायत राज व नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्था के सागर पब्लिकेशन पुणे 2012
5. डॉ. आंबेडकर बी. आर. भारताचे संविधान, नेहा प्रकाशन, नागपूर 2022.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

भारतीय राज्यघटना आणि मानव अधिकार

डॉ. ज्ञानेश्वर आवाळे
राज्यशास्त्र व लोकप्रशासन विभाग अनंतराव थोपटे महाविद्यालय भोर

Manuscript ID:
JRD -2026-180128
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 108-111
January 2026
Submitted: 13 Dec. 2025
Revised: 23 Dec. 2025
Accepted: 13 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश:

भारतीय संसदेने मानवाधिकारासंदर्भात अनेक कायदे निर्माण केले असले तरी सर्व हक्कांविषयी समाजात फारशी जागृती झालेली आढळत नाही. विशेषत: दुर्बुल घटकांच्या व स्त्रियांच्या हक्कांची पायमल्ली होताना दिसते. भारतात मानवी हक्कांबद्दल जागृती नसल्याची जी कारणे आहेत, त्यामध्ये नागरिकांचे अज्ञान, लोकसंख्या वाढ आणि साधनांची कमतरता ही कारणे अधिक महत्त्वाची मानवी लागतील. मानवी हक्कांच्या संरक्षण व अंमलबजावणीसाठी सध्या असलेली यंत्रणा अत्यंत तुटपुंज्या साधनांनिशी कार्यरत आहेत.देशातील सर्व राज्यांत मानवी हक्क आयोग स्थापन केले पाहिजेत, मानवी हक्क आयोगाचे सध्या जे जिल्हा प्रतिनिधी कार्यरत आहे त्यांना प्रशिक्षण, संपर्क सुविधा, कार्यालयीन व्यवस्था उपलब्ध करून देणे गरजेचे आहे. मानवी प्रतिष्ठा, रोजगार, पर्यावरण, आरोग्य व शिक्षण यांचे ज्या प्रमाणात उल्लंघन होते त्यांचा मानवी हक्क आयोगाने अभ्यास करून न्यायालयात अशा व्यक्तींचे प्रतिनिधित्व करावे. जेणेकरून दुर्बल घटकांच्या मानवी हक्कांचे संरक्षण मानवी हक्क आयोग अधिक समर्थपणे करू शकेल.

मुख्यशब्द: *भारतीय राज्यघटना, मानव अधिकार, मूलभूत हक्क, मानवी प्रतिष्ठा, समानतेचा हक्क, स्वातंत्र्याचा हक्क, शोषणाविरुद्ध हक्क, धर्मस्वातंत्र्य, मानवी हक्क आयोग, आंतरराष्ट्रीय मानवाधिकार.*

प्रस्तावना

पाश्चिमात्य राजकीय विचारांची सुरुवात रोमन साम्राज्य आणि ग्रीक नगरराज्यांमधून झालेली दिसते. या विचारांमध्ये व्यक्ती व तिची प्रतिष्ठा आणि सर्वांगीण विकास कायद्याच्या आधारे करून व्यक्तीला स्वातंत्र्य आणि निसर्गदत्त अधिकार व हक्क प्राप्त करून देण्यासाठी ग्रीक व रोमन नगरराज्यांमध्ये सर्वप्रथम प्रयत्न करण्यात आले. अथेन्ससारख्या नगरराज्यांमध्ये प्रत्यक्ष लोकशाहीचा प्रयोग करून नागरिकांना त्यांचे निसर्गदत्त अधिकार प्रदान करण्यात आले. व्यक्तीला मानवी अधिकार प्राप्त झाल्यामुळे राज्यसंस्था आपली जबाबदारी व्यवस्थित पार पाडू लागली. प्लेटो आणि ऍरिस्टिटल यांनी राज्यसंस्थेला नैसर्गिक संस्था म्हटले आहे. या राज्यसंस्थेने व्यक्तीच्या अधिकारांना सर्वोच्च प्राधान्य दिले.

इंग्लंडला लोकशाहीची जननी म्हटले जाते. इंग्लंडच्या जनतेने अनियंत्रित राजेशाही विरुद्ध क्रांती करून आपले अधिकार व हक्क मान्य करून घेतले. पिटीशन ऑफ राइट्स, मॅग्ना कार्टा, बिल ऑफ राइट्स व हॅबीस कॉर्पस कायदा इत्यादी मानवी हक्कांच्या करारांद्वारे राजाला नियंत्रित करून, त्याच्या अधिकारावर मर्यादा आणून, जनतेचे अधिकार व हक्क राजाकडून मान्य करून घेतले. इंग्लंड मधील हे पर्व म्हणजे अखिल मानवजातीच्या मुक्ततेचा जाहीरनामा होय. मानवतेच्या जाहीरनाम्याला लिखित स्वरूप देण्याचे कार्य अमेरिकन क्रांतीने केले आहे. ०४ जुलै १७७६ रोजी अमेरिकन स्वातंत्र्याचा जाहीरनामा प्रसिद्ध करून लोकांना त्यांच्या हक्कांची जाणीव करून दिली. फ्रेंच राज्यक्रांतीने लोकशाही मूल्य प्रदान करून लोकांना हक्कांची हमी दिली. या राज्यक्रांतीने स्वातंत्र्य, समता व बंधुता ही तीन तत्वे प्रदान करून आधुनिक लोकशाहीची निर्मिती केली.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
डॉ. ज्ञानेश्वर आवाळे, राज्यशास्त्र व लोकप्रशासन विभाग अनंतराव थोपटे महाविद्यालय भोर

How to cite this article:
आवाळे, . ज्ञानेश्वर . (2026). भारतीय राज्यघटना आणि मानव अधिकार. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 108–111. https://doi.org/10.5281/zenodo.18440937

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18440937
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

उद्दिष्ट्ये

1) भारतीय राज्यघटनेतील मानवाधिकाराचा चिकिस्तक अभ्यास करणे

2) राज्यघटनेतील मानवाधिकाराच्या बाबतीत भारतीय नागरिकांना असलेल्या उदासीनतेचा अभ्यास करणे

3) राज्यघटनेतील मानवाधिकाराच्या उल्लंघनाचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती

विश्लेषणात्मक संशोधन

मानवी हक्क

1) डी. डी. बसू - " प्रत्येक व्यक्तीला कोणत्याही भेदभावाशिवाय आणि जन्मत:च प्राप्त झालेले अधिकार म्हणजे मानव अधिकार होय.

2) न्यायमूर्ती नागेंद्रसिंग- "प्रत्येक स्त्री आणि पुरुषाला वर्ण, लिंग व वंश इत्यादी भेदांशिवाय केवळ मनुष्य म्हणून मिळालेले अधिकार म्हणजे मानव अधिकार होय."

राज्य सत्तेला नियंत्रित करण्यासाठी मानवाधिकार

अमेरिकेचे स्वातंत्र्ययुद्ध / फ्रेंच राज्यक्रांती

अमेरिकेचे स्वातंत्र्ययुद्ध हे 'सर्व मानव समान आहेत' या विचारासाठी झाले तर फ्रेंच राज्यक्रांती ही स्वातंत्र्य, समता व बंधुता या तत्वांच्या स्थापनेसाठी झाली होती.

आंतरराष्ट्रीय करार

विसावे शतक हे मानवी हक्काच्या संरक्षणासाठी प्रसिद्ध मानले जाते याच शतकात अल्पसंख्याकांचे संरक्षण, गुलामगिरी नष्ट करणे, कैद्यांना चांगली वागणूक देणे, युद्धात जखमी झालेल्यांची काळजी घेणे व निष्पाप नागरिकांवर हल्ला न करणे इत्यादी.

रशियन राज्यक्रांती

1917 ला रशियन राज्यक्रांती झाली होती. त्यावेळी रशियात जुलमी झारशाही होती. शोषणमुक्त समाज घडविण्यासाठी कार्ल मार्क्स यांच्या विचारांनी प्रभावित झालेल्या व्लादिमिर लेनिन यांच्या नेतृत्वाखाली साम्यवादी क्रांती घडून आली.

संयुक्त राष्ट्र संघटना

संयुक्त राष्ट्र संघटना ही 1945 मध्ये स्थापन झाली. या संघटनेने मानवी अधिकारांना महत्त्वाचे स्थान दिलेले दिसून येते. एखाद्या राष्ट्रामध्ये मानवी अधिकाराचे उल्लंघन झाले तर ही संघटना त्या राष्ट्रावर दबाव आणण्याचे काम करते.

भारतीय राज्यघटना व मूलभूत हक्क

भारतीय राज्यघटनेच्या भाग तीन मध्ये मूलभूत हक्क दिलेले असून, ही भारतीय राज्यघटनेतील मूलभूत अधिकारांची सनद आहे. ही सनद भारतीयांना भारतीय नागरिक म्हणून त्यांचे आयुष्य शांतता व समानतेने व्यतीत करण्याचे नागरी अधिकार प्रदान करते. या मूलभूत हक्कांमध्ये कायद्यापुढे समानता, विचार आणि अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, शांततेने कोठेही उपस्थित राहण्याचे व सभा स्वातंत्र्य आणि नागरी हक्कांच्या संरक्षणासाठी जनहित याचिकांचा अधिकार असे उदारमतवादी, लोकशाही देशांमध्ये असलेल्या अधिकारांचा समावेश होतो. मूलभूत मानवी अधिकारांतर्गत भारतीय नागरिकांच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या निकोप प्रगतीसाठीचे हक्क अशी भारतीय संविधानातील मूलभूत हक्काची व्याख्या केली जाऊ शकते.

भारतीय राज्यघटनेने व्यक्तीला पुढील मूलभूत हक्क दिलेले आहेत,

1) समानतेचा हक्क

2) स्वातंत्र्याचा हक्क

3) शोषणाविरुद्ध हक्क

4) धर्म स्वातंत्र्याचा हक्क

5) सांस्कृतिक व शिक्षण विषयक हक्क

6) न्यायालयाकडे दाद मागण्याचा हक्क

1) समानतेचा हक्क-

समानतेचा हक्क कलम 14, 15, 16 व 17 मध्ये नमूद करण्यात आला आहे. यामध्ये प्रत्येक नागरिकाला, धर्म, जात, भाषा, प्रांत आणि लिंग या भेदभावाशिवाय समानतेचा हक्क प्राप्त झाला आहे.

2) स्वातंत्र्याचा हक्क -

स्वातंत्र्याच्या हक्काबद्दल माहिती कलम 19, 20, 21 व 22 मध्ये देण्यात आलेली आहे.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

कलम 19 नुसार सर्व नागरिकांना

1) भाषण व अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचा

2) शांततेने व विनाशस्त्र एकत्र येण्याचा

3) संघटना निर्माण करण्याचा

4) भारतात मुक्तपणे संचार करण्याचा

5) देशातील कोणत्याही भागात राहण्याचा

6) कोणताही व्यवसाय चालविण्याचे स्वातंत्र्य आहे.

2) कलम 20

एकाच अपराधाबद्दल एकापेक्षा अधिक वेळा कोणताही खटला चालवता येणार नाही आणि तिला शिक्षा केली जाणार नाही तसेच कोणत्याही अपराधाचा साक्षीदार होण्याची सक्ती केली जाणार नाही.

3) जिवित व व्यक्ती स्वातंत्र्याचे रक्षण (कलम 21)

कायद्याची कार्यपद्धती अनुसरल्याशिवाय कोणत्याही व्यक्तीला तिच्या जिवित तसेच व्यक्तिगत स्वातंत्र्यापासून वंचित ठेवले जाणार नाही.

4) कलम 22- विवक्षित प्रकरणी अटक व स्थानबद्धता यापासून संरक्षण

ज्या व्यक्तीला अटक केली आहे व तिला स्थानबद्ध केले आहे अशा प्रत्येक व्यक्तीला अटकेच्या ठिकाणापासून सर्वात जवळच्या दंडाधिकाऱ्याच्या न्यायालयापर्यंतच्या प्रवासात आवश्यक असलेली अवधी वगळून अशा अखेरच्या 24 तासाच्या आत त्या दंडाधिकाऱ्याच्या समोर हजर केले जावे.

3) शोषणाविरुद्धचा हक्क

कलम 23 व 24 यात शोषणाविरुद्धचा हक्क देण्यात आलेला आहे

1) कलम 23 - माणसांच्या व्यापार व वेठबिगारी यांना मनाई करण्यात आली आहे

2) कलम 24- (कारखाने इत्यादी मध्ये कामाला ठेवण्यास मनाई)

14 वर्षाखालील कोणत्याही बालकास कारखान्यात किंवा खाणीत काम करण्यासाठी नोकरीत ठेवले जाणार नाही.

4) धर्म स्वातंत्र्याचा हक्क-

कलम 25, 26, 27 आणि 28 मध्ये नमूद करण्यात आलेला आहे.

1) कलम 25 नुसार प्रत्येक धर्मातील व्यक्तीला आपल्या धर्माप्रमाणे आचार, विचार व प्रचार करण्याची स्वातंत्र्य देण्यात आलेले आहे.

2) कलम 26 नुसार कोणत्याही धार्मिक संस्था स्वखर्चाने चालवण्याचा अधिकार दिलेला आहे.

3) कलम 27 नुसार जे उत्पन्न एखाद्या विशिष्ट धर्माचे अथवा धार्मिक संप्रदायाचे संवर्धन करण्यासाठी किंवा तो चालू ठेवण्यासाठी विनीयोजित केलेले आहे, त्या उत्पन्नावर / खर्चावर कोणताही कर देण्याची त्या व्यक्तीवर सक्ती केली जाणार नाही.

4) कलम 28 नुसार पूर्णतः राज्याच्या पैशातून चालवल्या जाणाऱ्या कोणत्याही शैक्षणिक संस्थेत कोणतेही धार्मिक शिक्षण दिले जाणार नाही.

5) सांस्कृतिक व शैक्षणिक हक्क-

कलम 29 आणि 30 मध्ये सांस्कृतिक व शैक्षणिक हक्कांबाबत तरतुदी नमूद केल्या आहेत.

1) कलम 29-(अल्पसंख्याक वर्गाचे हित संरक्षण)

भारताच्या राज्य क्षेत्रात किंवा त्याच्या कोणत्याही भागात राहणाऱ्या नागरिक गटाला आपली स्वतःची वेगळी भाषा लिपी किंवा संस्कृती असेल तर त्याला जतन करण्याचा हक्क असेल.

2) कलम 30-

धर्म किंवा भाषा या निकषानुसार अल्पसंख्यांक असलेल्या या वर्गांना आपल्या पसंतीच्या शैक्षणिक संस्था स्थापण्याचा व त्याचे प्रशासन चालवण्याचा हक्क असेल.

6) कलम 32 - मध्ये मुलभूत हक्कांच्या संरक्षणासंदर्भात सर्वोच्च न्यायालयात अर्ज / विनंती करण्याच्या हक्काची हमी देण्यात आली आहे. कोणताही हक्क बजावण्याकरिता बंदी प्रात्यक्षीकरण, परमादेश, अधिकार पृच्छा, प्रतिषेध व प्रकर्षण असे आदेश न्यायालय देऊ शकते. या सर्वांचा अधिकार सर्वोच्च न्यायालयाला आहे.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

समारोप-

वरील प्रमाणे लक्षात येते की भारतीय संविधानात कलम 14 ते 32 पर्यंत मूलभूत हक्कांची माहिती देण्यात आलेली आहे. परंतु अजूनही समाजात हक्कांबाबत जागृती दिसत नाही. त्यासाठी मानवी हक्कांबाबत समाजजागृती करणे, प्रबोधन करणे, आत्मविश्वास वाढविणे, शारीरिक, मानसिक व बौद्धिक विकास घडवून आणणे, त्यांना आत्मनिर्भर बनविणे ही काळाची गरज आहे. तरच 21 व्या शतकात मानवी अधिकार सुरक्षित राहतील. 10 डिसेंबर 1948 रोजी आंतरराष्ट्रीय संस्थेने हे सुस्पष्ट सांगितले आहे की, हे हक्क मानवाशी संबंधित आहेत, हे हक्क निसर्गदत्त असून त्याचे संरक्षण करणे हे राज्याचे कर्तव्य आहे. ते नाकारण्याचा अधिकार कोणत्याही राज्यास अथवा संस्थेस नाही.

संदर्भ-

1) समकालीन जागतिक राजकारण डॉक्टर शैलेंद्र देवळाणकर, विद्या बुक्स औरंगाबाद 2010

2) भारताची राज्यघटना राष्ट्राची कोण शीला ग्रॅ न हिला ऑस्टिन डायमंड पब्लिकेशन

3) भारताचे संविधान चौधरी लॉ पब्लिकेशन पुणे २०१२

4) भारताचे संविधान

5) विकिपीडिया. कॉम

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

आदिवासी समाजाचे राजकीय आणि सामाजिक योगदान विशेष संदर्भ नांदेड जिल्हा 2020 ते 2025

रेणुका नामदेव खरोडे[1], प्रो. डॉ. डोंगरे एल.बी[2]
[1](एम. ए, बी. एड, सेट)
[2]संशोधक मार्गदर्शक व राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख
हुतात्मा जयवंतराव पाटील महाविद्यालय हिमायतनगर जि. नांदेड

Manuscript ID:
JRD -2026-180129
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 112-115
January 2026
Submitted: 13 Dec. 2025
Revised: 23 Dec. 2025
Accepted: 13 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश:

प्रस्तुत संशोधन लेखात नांदेड जिल्ह्याच्या विशेष संदर्भात (2020–2025) आदिवासी समाजाचे राजकीय व सामाजिक योगदान यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. आदिवासी समाज हा भारताचा मूळ निवासी असून जल, जंगल व जमीन यांचे संवर्धन करणारा समाज म्हणून ओळखला जातो. भारतीय राज्यघटनेत अनुसूचित जमाती म्हणून ओळख मिळाल्यानंतर घटनात्मक तरतुदी, आरक्षण व्यवस्था तसेच 73 व्या घटनादुरुस्तीमुळे आदिवासी समाजाला राजकीय सहभाग व प्रतिनिधित्वाची संधी प्राप्त झाली. तथापि, शिक्षणाचा अभाव, आर्थिक मागासलेपणा, दुर्गम भौगोलिक परिस्थिती आणि सामाजिक अडचणी यांमुळे त्यांचा प्रभावी राजकीय सहभाग मर्यादित राहिल्याचे दिसून येते. या अभ्यासात आदिवासी समाजाच्या राजकीय सहभागाचा, सामाजिक नेतृत्वाचा, सांस्कृतिक वारशाचा व घटनात्मक तरतुदींच्या अंमलबजावणीचा अभ्यास वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक पद्धतीने करण्यात आला आहे. आदिवासी समाजाने राष्ट्रउभारणीत सहभाग, स्वातंत्र्यलढ्यातील योगदान, स्थानिक स्वराज्य संस्थांतील सहभाग, पारंपारिक न्यायव्यवस्था, संघटनात्मक कार्य तसेच पर्यावरण संरक्षण, पारंपरिक ज्ञान व सांस्कृतिक जतन यांद्वारे महत्त्वपूर्ण सामाजिक योगदान दिले आहे. निष्कर्षतः, आदिवासी समाजाचे राजकीय व सामाजिक योगदान भारतीय लोकशाहीच्या बळकटीकरणासाठी व शाश्वत विकासासाठी अत्यंत महत्त्वाचे असून, त्यांच्या सक्षमीकरणासाठी शिक्षण, आरोग्य, प्रभावी अंमलबजावणी व सहभागी धोरणांची आवश्यकता आहे.

मुख्यशब्द: *आदिवासी समाज, राजकीय योगदान, सामाजिक योगदान, नांदेड जिल्हा, स्थानिक स्वराज्य संस्था, घटनात्मक तरतुदी, आदिवासी सक्षमीकरण, पर्यावरण संरक्षण, पारंपारिक ज्ञान, सांस्कृतिक वारसा.*

प्रस्तावना:

आदिवासी हा शब्द आदि आणि वासी या दोन शब्दा पासुन तयार झाला आहे. त्याचा अर्थ मुळ असा होते.आदिवासी समाज हा जंगल दऱ्या खोऱ्यात राहणारा समाज आहे. ते जल जंगल जमिनीचे खरे रक्षक आहेत. आदिवासी समाजाला मुळचे रहिवासी जंगलाचे राजे भुमीपुत्र अशा नावानी ओळखले जाते.आदिवासी जमातीचा भारतीय राज्यघटनेत अनुसुचित जमाती असा उल्लेख करण्यात आला आहे. आदिवासी समाज अगदी दऱ्याखोऱ्यात डोंगराळ भागात समुहाने राहणारा समान बोली भाषा बोलणारा समाज आहे. आदिवासी समाज प्रगत समाजापासून अलिप्त असलेला दुर्गम भागात वास्तव्य करणारा रूढी परंपरा जोपासणारा रक्तसंबधावर आधारित समुहाने राहणारा समाज आहे. भारताच्या प्रत्येक राज्यामध्ये आदिवासी आढळतात. महाराष्ट्रात आदिवासींच्या 47 जमाती आहेत. वर्ष 2011 च्या जनगणनेनुसार भारताच्या प्रत्येक आदिवासींची लोकसंख्या साधारण 1 कोटी 10 लाख एवढी आहे.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
रेणुका नामदेव खरोडे, (एम. ए, बी. एड, सेट)

How to cite this article:
खरोडे, . रेणुका . नामदेव ., & डोंगरे, . एल . बी . (2026). आदिवासी समाजाचे राजकीय आणि सामाजिक योगदान विशेष संदर्भ नांदेड जिल्हा 2020 ते 2025. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 112–115. https://doi.org/10.5281/zenodo.18441009

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18441009
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

महाराष्ट्रातील अनेक आदिवासी जमाती पैकी 'आंध' आदिवासी ही एक आदिवासी जमात महाराष्ट्रातील नांदेड, हिंगोली, परमणी यवतमाळ, बुलढाणा, अमरावती या जिल्हयात वास्तव्य करते 'आंध' आदिवासी जमात पूर्वीपासून भारतातील स्थानिक मुळ रहिवासी आहे. भारतीय राज्यघटनेतील 73 व्या घटना दुरुस्तीने आदिवासी समाजाला राजकारणात सहभागी होऊन राजकीय, योगदान देण्याची संधी मिळाली.

समस्या सूत्रण :-

आदिवासी समाजामध्ये शिक्षणाचे प्रमाण कमी असल्यामुळे त्यांना प्रशासनाच्या तांत्रीक बाबी समजणे कठीण जाते. शिक्षणाच्या अभावामुळे त्यांना राजकीय सामाजीक योगदान प्रभावीपणे देणे कठीण जाते. तसेच अर्थीक, सामाजिक, राजकीय कौटुबिक समस्या असतात. त्यामुळे त्यांना प्रत्यक्ष कार्य करणे कठिण जाते. असे प्रत्यक्ष भेट दिल्यास दिसुन येते.

उद्दिष्टे :-

1) आदिवासी समाजाच्या राजकीय सहभागाचा अभ्यास करणे.
2) आदिवासी समाजाच्या सामाजिक नेतृत्वाचा अभ्यास करणे.
3) आदिवासी समाजाच्या सांस्कृतिक वारसाचा अभ्यास करणे.
4)आदिवासी समाजाच्या घटनात्मक तरतुदीचा अभ्यास करणे.

गृहीतके :-

1)आदिवासी समाजाचा राजकीय सहभाग कमी दिसून येतो.
2) आदिवासी समाजात सामाजिक नेतृत्व सक्रिय दिसून येत नाही.
3) आदिवासी समाजाच्या सांस्कृतिक वारसाची जोपासना प्रभावीपणे होताना दिसून येत नाही.
4) आदिवासी समाजाच्या घटनात्मक तरतुदीची अंमलबजावणी प्रभावीपणे होताना दिसून येत नाही.

संशोधन पद्धती :-

प्रस्तुत संशोधनासाठी विल्लेषणात्मक सांख्यिकी आणि वर्णनात्मक संशोधन पध्दतीचा वापर करण्यात आला.

नमुना निवड :-

प्रस्तुत संशोधनामध्ये नमुना निवडीच्या प्रकारात गैरसंभाव्यता नमुना निवड अंतर्गत सहेतुक नमुना निवड पद्धतीचा वापर करण्यात आला नांदेड जिल्हयातील आदिवासी लोकवस्ती असलेल्या गावांची निवड करण्यात आली.

संशोधनाची व्याप्ती व मर्यादा :-

आदिवासी जमातीचे राजकीय व सामाजीक योगदान विशेष संदर्भ नांदेड जिल्हा 2020 ते 2025 हा प्रस्तुत लेखाचा विषय आहे नांदेड जिल्ह्यातील आदिवासी जमातीचे राजकीय व सामाजिक योगदान हा अभ्यासाचा केंद्रबिंदू आहे त्यामुळे आरक्षित प्रभागातून व विभागातून निवडून आलेल्या प्रतिनिधीच्या कार्याचा अभ्यास नमुना निवड पद्धतीने सन 2020 ते 2025 या कालखंडाचा अभ्यास केला आहे .

राजकीय योगदान :-

भातीय राज्यघटना निर्माण करताना शैक्षणिक, सामाजिक, आर्थिक राजकीय त्याचबरोबर वंचित आणि मागासलेल्या जनतेसाठी भारतीय संविधानात आरक्षणाची तरतुद केली आहे. भारतीय राज्यघटनेत 330 (2) नुसार लोकसभेत लोकसंख्येच्या प्रमाणात अनुसुचित जमातीला 7 टक्के राखीव जागांची तरतुद केलेली आहे. घटक राज्याच्या विधानसभेत अनुच्छेद ३३२ (3) नुसार अनुसुचित जाती आणि अनुसूचित जमातीसाठी लोकसंख्येच्या प्रमाणात स्थानिक स्वराज्य संस्थेत राखीव जागांची तरतुद केलेली आहे. भारतीय संविधानात अनुसुचीत्त जमातीसाठी 5 व्या अनुसूचित क्षेत्र व अनुसूचित जमातीचे प्रशासन यांची तरतुद केलेली आहे. 6 व्या अनुसूचित आदिवासी क्षेत्रे आणि त्यांचे प्रशासन यासाठी तरतूद केलेली आहे. 1993 च्या 73 व्या घटना दुरुस्तीने आदिवासी समाजाला राजकारणात सहभागी होण्याची व योगदान देण्याची संधी मिळाली.

1) राष्ट्र उभारणीत सहभाग:-

राष्ट्राच्या जडणघडणीत आदिवासी समाजाचे योगदान महत्त्वाचे असून भगवान बिरसा मुंडा यांच्या नेतृत्वाखाली त्यांनी स्वतंत्र लढ्यात मोठी कामगिरी बजावली. स्वातंत्र्य लढ्यातील भगवान बिरसा मुंडा, तना भगत, गोविंद गोंड यासारख्या नेत्यांनी शौर्य दाखवले. केवळ आपल्या समाजाच्या हितासाठीच नाही तर संपूर्ण राष्ट्राच्या उभारणीसाठी या क्रांतिकारकांनी लढा दिला. नैसर्गिक संसाधनाचे संवर्धन समृद्ध सांस्कृतिक वारसा पारंपारिक ज्ञान आणि देशाच्या विविधतेत भर घालणाऱ्या जीवनशैलीचा समावेश राष्ट्राच्या उभारणीत आहे. यातून भारताच्या सामाजिक सांस्कृतिक आणि पर्यावरणीय जडणघडणीला आकार मिळाला आदिवासी समाजाने स्वातंत्र्यानंतरच्या भारतीय लोकशाही प्रक्रियेत सक्रिय सहभाग घेतला. आदिवासी समाजाने राजकीय प्रतिनिधित्वामुळे राष्ट्राच्या उभारणीत महत्त्वपूर्ण योगदान देण्याचे कार्य केले.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

2) स्वतंत्र न्याय व्यवस्था:-

आदिवासी जमातीमध्ये स्वतंत्र न्यायव्यवस्थेत जातपंचायतीला विशेष महत्व असते. जातपंचायतीमध्ये एक जमात प्रमुख व इतर सदस्य असतात. या जातपंचायतीमध्ये वृद्ध आणि अनुभवी सदस्य असतात. जात पंचायत जमाती अंतर्गत निर्माण होणारे भांडणतंटे मिटविणे, संघर्ष सोडविणे, न्यायनिवाडा करणे. जमातीतील लोकांवर लक्ष ठेवणे. जमाती संदर्भात निर्माण होणारे प्रश्न सोडविणे. चालीरिती व मूल्यांवर आधारित ही जात पंचायत कार्य करीत असते. जात पंचायत ही संघटना शांतता व सुव्यवस्था राखण्याचे कार्य करते.

3) अधिकार आणि प्रतिनिधित्व:-

1993 च्या 73 व्या घटनादुरुस्तीने आदिवासी समाजाला राजकारणात सहभागी होण्याची संधी मिळाली. त्यांना प्रत्यक्ष लोकशाहीत सहभाग घेवून प्रतिनिधी म्हणून आपली भूमिका मांडण्याचा अधिकार मिळाला. संविधानाने कलम 15 (4), 16, 19 आणि इतर तरतुदीमधुन अधिकार संरक्षित केले आहेत. ज्यात शिक्षण आणि सरकारी नोकरीत आरक्षणाची तरतुद केली आहे. पेसा कायदा 1996 या सारख्या कायद्याद्वारे त्यांना स्व-शासनाचे अधिकार वन हक्क कायद्याद्वारे वन जमिनी आणि वन उत्पादनांवर अधिकार, UNDRIP (संयुक्त राष्ट्र आदिवासी हक्क घोषणापत्र) च्या माध्यमातून राजकीय, सामाजिक आणि नैसर्गिक संसाधानावर निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य दिले आहे. ज्यामुळे त्यांचे प्रतिनिधित्व आणि सबलीकरण वाढते.

4) संघटन:-

आदिवासी समाजातील लोकांमध्ये सामाजिक एकजीनसीपणा निर्माण झालेला आहे. समान भाषा, समान धर्म, समान रकतवंश, समान राहणीमान जिवन विषयक समान दृष्टिकोन इ. मुळे आचारविचारात सामाजिक एकजीनसीपणा निर्माण झालेला असतो. म्हणून आदिवासी समाज संघटन करून राहतो. बिरसा ब्रिगेड ,बिरसा दल ,आफ्रोट,उलगुलान अशा संघटने मार्फत समाजाच्या न्याय हक्का साठी लढतात. आणि चांगले योगदान देण्याचे कार्य करतात.

सामाजिक योगदान :-

आदिवासी समाजाचे सामाजिक योगदान निसर्ग संवर्धन, सांस्कृतिक विविधता, पारंपरिक ज्ञान आणि सामाजिक न्याय जिथे निसर्गाशी सुसंवाद साधत शाश्वत जीवनशैली जगतात. . समृध्द लोककला, संगीत आणि कला सादर करतात. त्यांच्याकडे असलेली पारंपरिक ज्ञानसंपदा जगासोबत वाटून घेतात. समाजाच्या चालीरिती, रूढी, परंपरा जपतात. त्यामुळे भारतीय संस्कृती आणि पर्यावरणाच्या संरक्षणात त्यांचा मोठा वाटा आहे. बिरसा ब्रिगेड,आफ्रोट बिरसा दल, उलगुलान, या सारख्या संघटना सामाजिक योगदान देण्याचे कार्य करतात.

1) पर्यावरण संरक्षण:-

आदिवासी समाज हा अती दुर्गम डोंगराळ भागात वास्तव्य करत असतो. जल जंगल यांचे संवर्धन करतात. जंगले आणि वन्यजीवनाचे रक्षण करून निसर्गाशी सुसंवाद साधणारे जीवन जगतात. वन्य प्राण्याचे आणि निसर्गाचे संवर्धन करतात. पर्यावरण रक्षणासाठी सरकार अनेकदा कायदे आणि त्याची अंमलबजावणी या भूमिकेवर केंद्रित असते. भारताच्या राज्यघटनेत पर्यावरण संरक्षणासाठी कलम 48 अ अंतर्गत पर्यावरण संरक्षणाबाबत राज्याची जबाबदारी निश्चित करण्यात आली आहे. पर्यावरण संरक्षण जबाबदारी ही आदिवासी सामाजाचीच नसून प्रत्येक नागरिकाची आहे. राज्यघटनेच्या कलम 51 अ (जी) अंतर्गत पर्यावरण संरक्षण हे भारतातील प्रत्येक नागरिकाचे मुलभूत कर्तव्य बनवण्यात आले आहे.जंगल, तलाव, नदी इ. नैसर्गिक पर्यावरणाचे संरक्षण आणि सुधारणा करणे हे भारतातील सर्व नागरिकाचे काम आहे.

२(पारंपारिक ज्ञान :-

आदिवासी समाज हा डोंगराळ भागात राहत असल्यामुळे त्यांना पारंपारिक वन्य औषधाचे ज्ञान आहे औषधी वनस्पती मधमाशी पालन आणि इतर जंगलात मिळणाऱ्या औषधी वनस्पतींचा विविध रोगावर वापर करून उपचार करण्याची त्यांना सखोल माहिती असते. हे पारंपरिक ज्ञान आदिवासींना निसर्गाच्या जवळ राहण्यास, शाश्वत जीवन जगण्यास आणि सांस्कृतिक ओळख टिकवून ठेवण्यास मदत करते. आधुनिक जगाच्या धावपळीतही ते निसर्गाशी सुसंगत राहून आपले जीवन जगतात.

3) सांस्कृतिक वारसा:-

आदिवासी समाजाचा सांस्कृतिक वारसा म्हणजे निसर्गाशी जोडलेली समृद्ध परंपरा, नृत्य, कला , संगीत लोककथा, औषधी ज्ञान यांचा एक अमुल्य ठेवा आहे. जो पिढ्यानपिढ्या जपला गेला आहे. निसर्ग पूजा पासून ते हस्तकला पारंपरिक औषधे आणि शाश्वत जीवनशैलीचा समावेश आहे. आदिवासी संस्कृती कला मध्ये साधेपणा सौंदर्य आणि उपयुक्तता आढळते. भीतीचित्रे मातीच्या वस्तू बांबूच्या कलाकृती यांचा समावेश होतो. आदिवासी समाजाच्या पिढ्यान पिढ्या चालत आलेल्या लोककथा गाणी आणि म्हणी मधून त्यांचे ज्ञान आणि इतिहास जपला जातो.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

4) सामाजिक समता:-

आदिवासी समाजाला मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी राज्यघटनेत तरतूद केली आहे. शिक्षण, नोकऱ्यांमध्ये आरक्षण (अनुच्छेद 15(4), 16(4)), सांस्कृतिक संरक्षण (अनुच्छेद 29(i)), आर्थिक सहाय्य (अनुच्छेद 244), आणि स्वशासन (, 5 वी/6 वी अनुसूची) यांचा समावेश आहे, जेणेकरून त्यांचे शोषण थांबेल आणि त्यांना समान संधी मिळतील. एकसमान दर्जा हक्क आणि संधी दिली आहे. ज्यात त्यांच्या संस्कृती भाषा आणि जमीन यांचे संरक्षण होऊन त्यांना शिक्षण आरोग्य रोजगार आणि राजकीय सहभागामध्ये समान संधी मिळाली. ज्यामुळे त्यांचे आर्थिक सामाजिक शोषण थांबले आणि आदिवासी समाजाला राजकीय आणि सामाजिक योगदान देण्याची संधी मिळाली.

निष्कर्ष:-

आदिवासी समाजाचे राजकीय आणि सामाजिक योगदान भारताच्या लोकशाही संस्कृतीसाठी आणि शाश्वत विकासासाठी अत्यंत महत्वाचे आहे. त्यांच्या हक्कांचे संरक्षण शिक्षण व आरोग्याची संधी आणि निर्णय प्रक्रियेत सक्रिय सहभाग हे राष्ट्राच्या प्रगतीसाठी आवश्यक आहे. आदिवासी समाजाने केवळ आपल्या हक्कासाठीच नव्हे तर लोकशाहीच्या बळकटीकरणासाठी सातत्याने संघर्ष आणि योगदान दिले आहे.

संदर्भ सूची :-

1) आदिवासी साहित्य – प्रा.डॉ.विनायक तुमराम
2) आदिवासी समाजाचे समाजशास्त्र – डॉ घायाळ एस. पी.अरुणा प्रकाशन लातूर
3) आदिवासी साहित्य प्रवाह – डॉ. मनोहर सुरवाडे
4) संविधा) भारताचे न 73 वी आणि 74 वी घटनादुरुस्ती 1992
5) आदिवासी महिला आणि शासन- एक अभ्यास टाटा सामाजिक विज्ञान संस्था.
6) धुमाळे विश्वनाथ अंध आदिवासी जमात इतिहास व सांस्कृतिक वारसा (पुणे 41 १५ नोव्हेंबर 2016) संपूर्ण प्रकाशन
7) भिसे तुकाराम :- "अंध जमात शोध आणि बोध" अनुराधा पब्लिकेशन नांदेड प्रकाशन 14 जानेवारी 2018
8) वर्तमानपत्रे इंटरनेट लोकसत्ता महाराष्ट्र टाइम्स लोकमत
9) पाटील वा. भा :-"स्थानिक स्वराज्य संस्था" प्रशांत प्रकाशन जळगाव.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

सामाजिक माध्यमाचे समाजावरील परिणाम: एक समाजशास्त्रीय अध्ययन

प्रा. डॉ. एस पी ढोले
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, श्री दत्त कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, हदगाव जि नांदेड
Email: drspdhole1999@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180130
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 116-122
January 2026
Submitted: 13 Dec. 2025
Revised: 23 Dec. 2025
Accepted: 13 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश:

सामाजिक माध्यमे ही २१ व्या शतकातील डिजिटल क्रांतीची महत्त्वाची देणगी असून त्यांनी मानवी समाजजीवनात आमूलाग्र बदल घडवून आणले आहेत. इंटरनेट आणि स्मार्टफोनच्या व्यापक वापरामुळे सामाजिक माध्यमे संवाद, माहिती, शिक्षण, व्यवसाय, राजकारण व संस्कृती यांचा अविभाज्य भाग बनली आहेत. आजचा समाज समजून घ्यायचा असल्यास सामाजिक माध्यमांचा प्रभाव लक्षात घेणे अत्यंत आवश्यक आहे. सकारात्मक दृष्टीने पाहता, सामाजिक माध्यमांनी संवाद अधिक सुलभ, वेगवान आणि व्यापक केला आहे. भौगोलिक अंतर दूर होऊन कुटुंबीय, मित्र आणि विविध समुदाय यांच्यात सतत संपर्क शक्य झाला आहे. माहिती व ज्ञानाचा प्रसार क्षणार्धात होत असल्याने शिक्षण, संशोधन आणि जनजागृतीला मोठी चालना मिळाली आहे. सामाजिक प्रश्नांवर चर्चा, जनआंदोलन आणि सामाजिक चळवळींना व्यापक व्यासपीठ मिळाले आहे. लोकशाही प्रक्रियेत नागरिकांचा सहभाग वाढला असून मतप्रदर्शनाचे स्वातंत्र्य अधिक प्रभावी झाले आहे. तसेच व्यवसाय, डिजिटल मार्केटिंग आणि स्वयंरोजगाराच्या नव्या संधी निर्माण झाल्याने आर्थिक क्षेत्रालाही लाभ झाला आहे.

सामाजिक माध्यमांचे काही नकारात्मक परिणामही समाजावर दिसून येतात. खोटी माहिती, अफवा आणि दिशाभूल यांचा झपाट्याने प्रसार होऊन सामाजिक तणाव निर्माण होतो. द्वेषमूलक भाषण, सायबर बुलिंग आणि असहिष्णुता यामुळे सामाजिक सलोखा धोक्यात येतो. अतिवापरामुळे मानसिक तणाव, नैराश्य, एकाकीपणा आणि व्यसनाधीनता वाढते, विशेषतः तरुण पिढीवर याचा अधिक परिणाम होतो. प्रत्यक्ष मानवी संवाद कमी होऊन नातेसंबंधांमध्ये दुरावा निर्माण होण्याची शक्यता वाढली आहे. गोपनीयतेचा भंग आणि सायबर गुन्हे ही गंभीर समस्या बनली आहे. सामाजिक माध्यमांचा समाजावर होणारा परिणाम हा पूर्णतः सकारात्मक किंवा पूर्णतः नकारात्मक नाही. तो त्यांच्या वापरावर अवलंबून आहे. योग्य विवेक, मर्यादा, डिजिटल साक्षरता आणि नैतिकतेच्या आधारावर वापर केल्यास सामाजिक माध्यमे समाजाच्या प्रगतीसाठी प्रभावी साधन ठरू शकतात. संतुलित आणि जबाबदार वापर हीच आधुनिक समाजाची खरी गरज आहे.

मुख्यशब्द: *सामाजिक माध्यमे, डिजिटल क्रांती, समाजावर परिणाम, संवाद व माहितीप्रसार, सामाजिक परिवर्तन, तरुण पिढी, विद्यार्थी जीवन, मानसिक आरोग्य, खोटी माहिती व अफवा.*

प्रस्तावना:

२१ वे शतक हे माहिती-तंत्रज्ञान आणि डिजिटल क्रांतीचे युग म्हणून ओळखले जाते. इंटरनेट, स्मार्टफोन आणि विविध डिजिटल व्यासपीठांच्या उदयानंतर मानवी जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात आमूलाग्र बदल घडून आले आहेत. या बदलांमध्ये सामाजिक माध्यमे (Social Media) ही सर्वात प्रभावी आणि व्यापक परिणाम करणारी शक्ती ठरली आहे.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
प्रा डॉ एस पी ढोले, समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, श्री दत्त कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, हदगाव जि नांदेड

How to cite this article:
ढोले, . एस . पी . (2026). सामाजिक माध्यमाचे समाजावरील परिणाम: एक समाजशास्त्रीय अध्ययन. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 116–122. https://doi.org/10.5281/zenodo.18441102

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18441102
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

संवादाची पद्धत, नातेसंबंधांची रचना, सामाजिक विचारसरणी, शिक्षण, राजकारण, अर्थव्यवस्था आणि संस्कृती या सर्वांवर सामाजिक माध्यमांचा खोलवर परिणाम झालेला आहे. संवाद, माहिती, शिक्षण आणि मनोरंजन यासाठी सामाजिक माध्यमे अत्यंत उपयुक्त ठरली असली, तरी त्यांच्या अति व गैरवापरामुळे समाजात अनेक गंभीर समस्या निर्माण झाल्या आहेत. या समस्या केवळ व्यक्तीपुरत्या मर्यादित न राहता कुटुंब, समाज आणि राष्ट्रपातळीवर परिणाम करणाऱ्या ठरल्या आहेत. संवाद, माहिती, शिक्षण आणि मनोरंजन यासाठी सामाजिक माध्यमे अत्यंत उपयुक्त ठरली असली, तरी त्यांच्या अति व गैरवापरामुळे समाजात अनेक गंभीर समस्या निर्माण झाल्या आहेत.आज समाजाला समजून घ्यायचे असेल तर सामाजिक माध्यमांचा अभ्यास करणे गरजेचे झाले आहे.

सामाजिक माध्यमांची संकल्पना:

सामाजिक माध्यमे म्हणजे इंटरनेटवर आधारित अशी डिजिटल व्यासपीठे, जिथे व्यक्ती आपले विचार, अनुभव, माहिती, फोटो, व्हिडिओ आणि मतप्रदर्शन इतरांशी पाठवू शकतात. वापरकर्ता केवळ माहितीचा ग्राहक नसून तोच निर्माता असतो. त्यामुळे सामान्य नागरिकालाही अभिव्यक्तीचे आणि संवादाचे व्यापक व्यासपीठ उपलब्ध झाले आहे. यामुळे समाजरचनेत एक नवा "डिजिटल समाज" उदयास आले आहे. सामाजिक माध्यमे (Social Media) म्हणजे इंटरनेट व डिजिटल तंत्रज्ञानावर आधारित अशी संवादाची माध्यमे, ज्यांच्या माध्यमातून व्यक्ती आपले विचार, भावना, माहिती, फोटो, व्हिडिओ व अनुभव इतर लोकांशी सहज, वेगाने आणि परस्परसंवादी पद्धतीने पाठवू शकतात. ही माध्यमे व्यक्ती-व्यक्ती, गट-गट आणि समाज-समाज यांच्यात संवाद व संपर्क प्रस्थापित करण्याचे कार्य करतात.

व्याख्या (Definition):

१) "इंटरनेटवर आधारित अशी डिजिटल व्यासपीठे जिथे वापरकर्ते स्वतः मजकूर (Content) निर्माण करून तो इतरांशी शेअर करतात, त्या माध्यमांना सामाजिक माध्यमे असे म्हणतात."

२) "परस्परसंवादी संवाद साधण्यास, माहितीची देवाणघेवाण करण्यास आणि सामाजिक संपर्क वाढवण्यास मदत करणारी ऑनलाइन माध्यमे म्हणजे सामाजिक माध्यमे."

३) "ज्या माध्यमांद्वारे समाजातील व्यक्ती आपले मत, अनुभव व विचार सार्वजनिकरीत्या किंवा खासगी स्वरूपात व्यक्त करू शकतात, ती माध्यमे म्हणजे सामाजिक माध्यमे."

सामाजिक माध्यमे ही आधुनिक समाजाची डिजिटल संवाद व्यवस्था असून ती माहिती, अभिव्यक्ती आणि सामाजिक संपर्क यांचे प्रभावी साधन आहेत. योग्य वापर केल्यास ती समाजाच्या विकासास हातभार लावतात.

अध्ययन विषयाची निवड:

आधुनिक काळ हा डिजिटल क्रांतीचे युग म्हणून ओळखले जाते. इंटरनेट आणि स्मार्टफोनच्या व्यापक प्रसारामुळे सामाजिक माध्यमे मानवी जीवनाचा अविभाज्य भाग बनली आहेत. संवाद, माहिती, शिक्षण, मनोरंजन, राजकारण आणि समाजकारण या सर्व क्षेत्रांवर सामाजिक माध्यमांचा मोठ्या प्रमाणावर प्रभाव पडलेला दिसून येतो. अशा परिस्थितीत 'सामाजिक माध्यमांचे समाजावरील परिणाम: एक समाजशास्त्रीय अध्ययन' हा विषय अभ्यासासाठी निवडण्यामागे अनेक महत्त्वाची कारणे आहेत.प्रथम,सामाजिक माध्यमांचा समाजातील वाढता आणि सर्वव्यापी प्रभाव हे या विषयाच्या निवडीचे प्रमुख कारण आहे. आज कुटुंबसंस्था, नातेसंबंध, सामाजिक संवाद आणि व्यक्तीची विचारसरणी यामध्ये सामाजिक माध्यमांमुळे मोठे बदल होत आहेत. हे बदल केवळ वरवरचे नसून समाजाच्या मूलभूत रचनेवर परिणाम करणारे आहेत. या बदलांचा सखोल आणि चिकित्सक अभ्यास करणे आवश्यक आहे.

दुसरे महत्त्वाचे कारण म्हणजे सामाजिक माध्यमांचे सकारात्मक आणि नकारात्मक असे दोन्ही पैलू. एका बाजूला माहितीचा वेगवान प्रसार, जनजागृती, लोकशाही सहभाग आणि सामाजिक चळवळींना चालना मिळत आहे; तर दुसऱ्या बाजूला खोटी माहिती, अफवा, द्वेषमूलक भाषण, सायबर गुन्हे आणि मानसिक तणाव यांसारख्या समस्या वाढत आहेत. या दोन्ही पैलूंचा समतोल व वस्तुनिष्ठ अभ्यास करणे ही काळाची गरज आहे. तिसरे कारण म्हणजे तरुण व विद्यार्थी वर्गावर सामाजिक माध्यमांचा होणारा विशेष प्रभाव. हीच पिढी समाजाचे भविष्य घडविणार असल्यामुळे त्यांच्या विचारांवर, वर्तनावर आणि मूल्यांवर होणारे परिणाम समजून घेणे अत्यंत महत्त्वाचे ठरते. सामाजिक माध्यमे संधी देणारी आहेत की आव्हाने निर्माण करणारी आहेत, हे स्पष्ट करणे आवश्यक आहे. याशिवाय खोटी

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

माहिती, सामाजिक तणाव आणि सांस्कृतिक बदल यांसारख्या समस्यांचे मूळ समजून घेऊन त्यावर उपाय सुचवणे हेही या अध्ययनाचे महत्त्वाचे कारण आहे. या अभ्यासातून डिजिटल साक्षरता, जबाबदार वापर आणि समाजहितासाठी सामाजिक माध्यमांचा सकारात्मक उपयोग कसा करता येईल याबाबत दिशा मिळू शकते.

सामाजिक माध्यमांचे समाजावरील परिणाम समजून घेणे हे आधुनिक समाजाच्या दृष्टीने अत्यंत आवश्यक आहे. समाजातील बदलांचे विश्लेषण, समस्यांचे निदान आणि उपाययोजना सुचविण्यासाठी 'सामाजिक माध्यमांचे समाजावरील परिणाम: एक समाजशास्त्रीय अध्ययन' हा विषय समकालीन, उपयुक्त आणि संशोधनाच्या दृष्टीने महत्त्वाचा असल्याने त्याची निवड करण्यात आलेली आहे

अध्ययन विषयाची उद्दिष्टे:

प्रस्तुत अध्ययन विषयाचे उद्दिष्टे पुढील प्रमाणे स्पष्ट केलेले आहेत.

१) सामाजिक माध्यमांची संकल्पना व स्वरूप समजून घेणे.

२) समाजावर होणाऱ्या सकारात्मक परिणामांचे विश्लेषण करणे.

३) सामाजिक माध्यमांमुळे निर्माण झालेल्या सामाजिक समस्यांचा चिकित्सक अभ्यास करणे.

४) तरुण व विद्यार्थी वर्गावर होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास करणे.

५) सामाजिक नातेसंबंध व मूल्यांवर होणाऱ्या बदलांचे परीक्षण करणे.

६) सकारात्मक वापर व दुष्परिणाम नियंत्रणासाठी शिफारसी तथा उपाय सुचवणे.

अध्ययन विषयाची गृहीत कृत्ये:

प्रस्तुत अध्ययन विषयाच्या गृहीत कृत्याची पुढील प्रमाणे मांडणी करण्यात आलेली आहे.

1. सामाजिक माध्यमांचा वाढता वापर समाजातील संवादपद्धतीत मूलभूत बदल घडवून आणत आहे.
2. सामाजिक माध्यमे समाजावर सकारात्मक तसेच नकारात्मक असे दुहेरी परिणाम घडवून आणतात.
3. तरुण पिढीवर सामाजिक माध्यमांचा प्रभाव इतर वयोगटांपेक्षा अधिक आहे.
4. सामाजिक माध्यमांमुळे खोटी माहिती व अफवांचा प्रसार वेगाने होतो.
5. सामाजिक माध्यमांचा अति वापर सामाजिक नातेसंबंधांमध्ये दुरावा निर्माण करतो.
6. डिजिटल साक्षरतेच्या अभावामुळे सामाजिक माध्यमांचे दुष्परिणाम अधिक तीव्र होतात.
7. योग्य नियमन व जबाबदार वापर केल्यास सामाजिक माध्यमे समाजविकासाचे प्रभावी साधन ठरू शकतात.

अध्ययन विषयाची संशोधन पद्धती व तथ्य संकलन:

प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या अध्ययनासाठी नमुना निवडीच्या, सहेतुक नमुना निवड पद्धतीचा वापर करण्यात आलेला असून प्राथमिक व द्वितीय तथ्य संकलनाच्या साधनांच्या सहाय्याने माहितीचे संकलन केलेले असून यामध्ये प्रत्यक्ष मुलाखती, निरीक्षण, संदर्भ ग्रंथ, मासिक, नियतकालिक, वृत्तपत्रे, अहवाल इंटरनेट, यासारख्या द्वितीय तथ्य संकलनाच्या साधनाचा वापर करण्यात आलेला आहे.

अध्ययन विषयाचे महत्त्व:

प्रस्तुत विषयाच्या अध्ययनाचे महत्त्व पुढील प्रमाणे स्पष्ट करता येते.

१) सामाजिक माध्यमे आज समाजजीवनाचा अविभाज्य भाग बनली असल्याने आधुनिक समाजातील बदल समजून घेण्यासाठी हा अभ्यास आवश्यक आहे.

२) सामाजिक माध्यमांचे फायदे आणि दुष्परिणाम दोन्ही चिकित्सक दृष्टीने समजून घेता येतात.

३) सामाजिक समस्यांची खोटी माहिती, तणाव, द्वेषमूलक भाषण, सायबर गुन्हे यांची कारणे समजतात.

४) सामाजिक माध्यमे तरुण व विद्यार्थी वर्गासाठी मार्गदर्शक, योग्य वापर व दिशादर्शक ठरतात.

५) सामाजिक माध्यमाद्वारे डिजिटल साक्षरता, जबाबदारी आणि नैतिक वापराची जाणीव निर्माण होते.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

६) सामाजिक माध्यमे समाजहितासाठी, शिक्षण व धोरणनिर्मितीसाठी उपयुक्त ठरतात.

प्रस्तुत विषयाचे अध्ययन आधुनिक समाजाच्या गरजांशी निगडित असून सामाजिक माध्यमांचा समाजावर होणारा प्रभाव समजून घेण्यासाठी व योग्य दिशा ठरवण्यासाठी ते अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

सामाजिक माध्यमांचा समाजावर होणारा सकारात्मक परिणाम:

१) **संवाद आणि सामाजिक संपर्क वाढ:** सामाजिक माध्यमांमुळे भौगोलिक अंतराचा अडथळा दूर झाला. दूरदेशी असलेले नातेवाईक, मित्र किंवा सहकारी यांच्याशी सतत संपर्क ठेवणे शक्य झाले. कुटुंब, समाज आणि विविध समुदाय अधिक जोडले गेले. यामुळे सामाजिक एकात्मतेला चालना मिळाली आहे.

२) **माहिती व ज्ञानाचा प्रसार:** पूर्वी माहिती मिळवण्यासाठी वर्तमानपत्र, दूरदर्शन किंवा ग्रंथालयांवर अवलंबून राहावे लागत असे. आज सामाजिक माध्यमांमुळे माहिती क्षणार्धात उपलब्ध होते. शैक्षणिक साहित्य, संशोधन, चालू घडामोडी, आरोग्यविषयक माहिती यांचा प्रसार मोठ्या प्रमाणावर होतो. विद्यार्थ्यांसाठी हे माध्यम ज्ञानाचे महत्त्वाचे साधन बनले आहे.

३) **जनजागृती व सामाजिक चळवळी:** सामाजिक प्रश्न, पर्यावरण संरक्षण, स्त्री-समानता, भ्रष्टाचारविरोधी लढे, मानवी हक्क अशा अनेक विषयांवर सामाजिक माध्यमांद्वारे जनजागृती होते. सामान्य माणसालाही अन्यायाविरुद्ध आवाज उठवण्याची ताकद मिळाली आहे. सामाजिक चळवळींना वेग आणि व्यापकता प्राप्त झाली आहे.

४) **लोकशाही व मतप्रदर्शन:** लोकशाही व्यवस्थेत सामाजिक माध्यमांनी महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. नागरिक आपले मत, टीका आणि सूचना थेट मांडू शकतात. राजकीय जागरूकता वाढली असून लोकसहभाग यामध्ये वाढ झाली आहे. त्यामुळे सत्ताधाऱ्यांवर सामाजिक दबाव निर्माण होतो.

५) **आर्थिक व व्यावसायिक परिणाम:** सामाजिक माध्यमांमुळे व्यवसाय आणि रोजगाराच्या नव्या संधी निर्माण झाल्या आहेत. डिजिटल मार्केटिंग, ऑनलाइन व्यवसाय, स्वयंरोजगार, फ्रीलान्सिंग यांना चालना मिळाली आहे. लघुउद्योग आणि स्थानिक उत्पादकांना जागतिक बाजारपेठ उपलब्ध झाली.

सामाजिक माध्यमांचा समाजावर होणारा नकारात्मक परिणाम:

१) **खोटी माहिती व अफवा:** सामाजिक माध्यमांचा सर्वात मोठा तोटा म्हणजे खोटी माहिती आणि अफवांचा झपाट्याने होणारा प्रसार होतो आहे. सत्य-असत्य यातील फरक न करता माहिती शेअर केल्यामुळे समाजात गैरसमज, भीती आणि तणाव निर्माण होतो. कधी- कधी हिंसक घटना घडतात. सामाजिक सलोखा आणि विश्वास यांना यामुळे मोठा धोका निर्माण झाला आहे.

२) **द्वेषमूलक भाषण व सामाजिक असहिष्णुता:** सामाजिक माध्यमांवर जात, धर्म, भाषा किंवा विचारसरणीच्या आधारावर द्वेषमूलक भाषण, मजकूर पसरवला जातो. जातीय-धार्मिक तेढ, ट्रोलिंग आणि सायबर बुलिंग (ऑनलाइन गैरवर्तन तथा छळ) यामुळे समाजात असहिष्णुता, वैमनस्य आणि तणाव वाढतो. मतभिन्नता स्वीकारण्याऐवजी आक्रमक प्रतिक्रिया, ट्रोलिंग आणि अपमानास्पद भाषेचा वापर वाढलेला दिसतो.ज्याचा सामाजिक शांततेवर विपरीत परिणाम होतो.

३) **मानसिक आरोग्यावर परिणाम:** सामाजिक माध्यमांचा अतिवापर केल्यामुळे तणाव, नैराश्य, एकाकीपणा आणि आत्मविश्वासाचा अभाव वाढतो. सतत तुलना, "लाईक्स" आणि मान्यतेची अपेक्षा यामुळे मानसिक दडपण निर्माण होते, विशेषतः तरुणांमध्ये हे प्रमाण अधिक दिसते.

४) **कुटुंबीय व सामाजिक नातेसंबंधांवर परिणाम:** सामाजिक माध्यमांमुळे प्रत्यक्ष मानवी संवाद कमी झाला आहे. कुटुंबातील सदस्य एकत्र असूनही प्रत्येकजण मोबाइलमध्ये गुंतलेला दिसतो. यामुळे भावनिक नाते, संवाद आणि समजूतदारपणा कमी होऊन कुटुंबीय दुरावा वाढतो.प्रत्यक्ष संवाद कमी होऊन आभासी (Virtual) संवाद वाढल्यामुळे कुटुंबीय व सामाजिक नातेसंबंधांमध्ये दुरावा निर्माण होत आहे. ज्यामुळे भावनिक संवाद कमी होतो.

५) **गोपनीयता व सायबर गुन्हे:** वैयक्तिक माहितीचा गैरवापर, ऑनलाइन फसवणूक, सायबर बुलिंग, सायबर छळ आणि ओळख चोरी यांसारख्या गुन्ह्यांमध्ये वाढ झाली आहे. अनेकदा तरुण व विद्यार्थी याला बळी पडतात. गोपनीयतेचा भंग ही आधुनिक समाजासमोरील गंभीर समस्या बनली आहे.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

६) **व्यसनाधीनता व वेळेचा अपव्यय:** सतत सोशल मीडिया वापरण्याची सवय अनेकदा व्यसनाचे स्वरूप धारण करते. यामुळे अभ्यास, काम, आरोग्य आणि सामाजिक जबाबदाऱ्या दुर्लक्षित होतात. वेळेचा अपव्यय ही समाजासमोरील मोठी समस्या बनली आहे.

सामाजिक माध्यमांमुळे निर्माण झालेल्या सामाजिक समस्या या आधुनिक समाजासाठी गंभीर आव्हान ठरल्या आहेत. मात्र सामाजिक माध्यमे पूर्णतः दोषी नसून त्यांचा अविवेकी व अमर्याद वापर हे या समस्यांचे मुख्य कारण आहे. डिजिटल साक्षरता, जबाबदार वापर, नैतिक मूल्यांचे पालन आणि सामाजिक जागरूकता वाढविल्यास या समस्यांवर नियंत्रण मिळवता येऊ शकते. संतुलित आणि विवेकपूर्ण वापर हीच या समस्यांवरील प्रभावी उपाययोजना आहे.

सामाजिक माध्यमांचे तरुण पिढीवर होणारे परिणाम:

इंटरनेट, स्मार्टफोन आणि विविध सामाजिक माध्यमांच्या वाढत्या वापरामुळे तरुण पिढीचे जीवन आमूलाग्र बदलले आहे. संवाद, शिक्षण, मनोरंजन, अभिव्यक्ती आणि करिअर या सर्व क्षेत्रांवर सामाजिक माध्यमांचा मोठा प्रभाव पडलेला आहे. तरुण पिढी ही सामाजिक माध्यमांची सर्वात मोठी आणि सक्रिय वापरकर्ती असल्यामुळे या माध्यमांचा त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वावर, विचारसरणीवर आणि जीवनशैलीवर सकारात्मक तसेच नकारात्मक असा दोन्ही प्रकारचा परिणाम होत आहे.

१) **सकारात्मक परिणाम:** सामाजिक माध्यमांचा तरुण पिढीवर होणारा एक महत्त्वाचा सकारात्मक परिणाम म्हणजे संवादाची सुलभता. भौगोलिक अंतर दूर होऊन मित्र, नातेवाईक आणि विविध समुदायांशी संपर्क ठेवणे सोपे झाले आहे. तसेच ज्ञान व माहितीचा सुलभ प्रवेश मिळाल्याने तरुणांना शैक्षणिक साहित्य, ऑनलाइन कोर्सेस, स्पर्धा परीक्षांचे मार्गदर्शन आणि जागतिक घडामोडी सहज उपलब्ध होतात.

याशिवाय सामाजिक माध्यमे ही अभिव्यक्तीचे प्रभावी व्यासपीठ ठरली आहेत. तरुण आपले विचार, कला, लेखन, छायाचित्रण आणि व्हिडिओद्वारे सर्जनशीलता व्यक्त करू शकतात. अनेक तरुणांना सामाजिक माध्यमांमुळे स्वयंरोजगार, डिजिटल मार्केटिंग, कंटेंट क्रिएशन यांसारख्या नव्या करिअर संधी मिळाल्या आहेत. सामाजिक प्रश्नांबाबत जागरूकता वाढून समाजसेवेसाठी प्रेरणा मिळते, हा देखील एक महत्त्वाचा सकारात्मक परिणाम आहे.

२) **नकारात्मक परिणाम:** जसे फायदे आहेत तसेच सामाजिक माध्यमांचे काही गंभीर नकारात्मक परिणामही तरुण पिढीवर होत आहेत. अतिवापर आणि व्यसनाधीनता ही मोठी समस्या बनली आहे. सतत मोबाइल वापरामुळे अभ्यासाकडे दुर्लक्ष, वेळेचा अपव्यय आणि झोपेचा अभाव दिसून येतो. याचा थेट परिणाम शैक्षणिक प्रगतीवर होतो.सामाजिक माध्यमांवरील सतत तुलना, लाईक्स आणि प्रतिक्रियांवर अवलंबून राहण्यामुळे मानसिक तणाव, नैराश्य आणि आत्मविश्वासाचा अभाव निर्माण होतो. सायबर बुलिंग (ऑनलाइन गैरवर्तन तथा छेळ), ट्रोलिंग आणि नकारात्मक टिप्पणी यांचा तरुणांच्या मानसिक आरोग्यावर गंभीर परिणाम होऊ शकतो. तसेच खोटी माहिती, अफवा आणि चुकीच्या आदर्श व्यक्तींचा प्रभाव यामुळे तरुणांची दिशाभूल होण्याची शक्यता वाढते.

सामाजिक माध्यमांमुळे प्रत्यक्ष मानवी संवाद कमी होत असून कुटुंबीय व मित्रांमधील भावनिक नाते कमजोर होण्याचा धोका निर्माण झाला आहे. आभासी जगात अधिक गुंतल्यामुळे सामाजिक संवेदनशीलता, संयम आणि सहानुभूती कमी होत असल्याचेही दिसून येते आहे.तरुण पिढीवर होणारे नकारात्मक परिणाम टाळण्यासाठी सामाजिक माध्यमांचा मर्यादित, उद्देशपूर्ण आणि विवेकपूर्ण वापर आवश्यक आहे. पालक, शिक्षक आणि समाज यांनी योग्य मार्गदर्शन करणे, डिजिटल साक्षरता वाढवणे आणि मानसिक आरोग्याबाबत जागरूकता निर्माण करणे गरजेचे आहे.सामाजिक माध्यमे ही तरुण पिढीसाठी संधी आणि आव्हान दोन्ही आहेत. योग्य वापर केल्यास ती ज्ञान, प्रगती आणि व्यक्तिमत्त्व विकासाचे प्रभावी साधन ठरू शकतात; मात्र गैरवापर केल्यास ती शैक्षणिक, मानसिक आणि सामाजिक समस्यांचे कारण बनू शकतात. म्हणूनच संतुलित आणि सजग वापर हीच तरुण पिढीच्या उज्ज्वल भविष्यासाठी खरी गरज आहे.

विद्यार्थी जीवनावर सामाजिक माध्यमांचे परिणाम:

सामाजिक माध्यमांनी विद्यार्थी जीवनावर मोठा प्रभाव टाकला आहे. इंटरनेट, स्मार्टफोन आणि विविध सोशल मीडिया ॲप्समुळे आजचा विद्यार्थी सतत ऑनलाइन जगाशी जोडलेला आहे. शिक्षण, संवाद, मनोरंजन आणि व्यक्तिमत्त्व विकास या सर्व क्षेत्रांवर सामाजिक माध्यमांचा सकारात्मक तसेच नकारात्मक असा दोन्ही प्रकारचा परिणाम होत आहे.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

१) **सकारात्मक परिणाम:** विद्यार्थी जीवनावर सामाजिक माध्यमांचा एक महत्त्वाचा सकारात्मक परिणाम म्हणजे शिक्षणातील सुलभता. ऑनलाइन व्हिडिओ, शैक्षणिक पेजेस, अभ्यासगट आणि डिजिटल नोट्स यामुळे विद्यार्थ्यांना विविध विषयांचे ज्ञान सहज उपलब्ध होते. स्पर्धा परीक्षांचे मार्गदर्शन, करिअरविषयक माहिती आणि शैक्षणिक अपडेट्स मिळवण्यासाठी सामाजिक माध्यमे उपयुक्त ठरतात. सामाजिक माध्यमांमुळे संवाद कौशल्यांचा विकास होतो. विद्यार्थी शिक्षक, मित्र आणि विविध ठिकाणच्या विद्यार्थ्यांशी संवाद साधू शकतात. याशिवाय लेखन, सादरीकरण, छायाचित्रण, व्हिडिओ निर्मिती यांसारख्या सर्जनशील कौशल्यांना वाव मिळतो. काही विद्यार्थ्यांना सोशल मीडियाच्या माध्यमातून स्वतःची ओळख निर्माण करण्याची आणि आत्मविश्वास वाढवण्याची संधी मिळते.

२) **नकारात्मक परिणाम:** सामाजिक माध्यमांचा अतिवापर हा विद्यार्थी जीवनासाठी गंभीर समस्या बनत आहे. सतत मोबाइल वापरामुळे अभ्यासाकडे दुर्लक्ष, एकाग्रतेचा अभाव आणि वेळेचा अपव्यय होतो. सोशल मीडियावरील मनोरंजन, गेम्स आणि सतत येणाऱ्या सूचना (notifications) यामुळे अभ्यासात व्यत्यय येतो. तसेच सोशल मीडियावरील तुलना, लाईक्स आणि प्रतिक्रियांवर अवलंबून राहिल्यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये मानसिक तणाव, न्यूनगंड आणि नैराश्य वाढू शकते. सायबर बुलिंग, ट्रोलिंग आणि नकारात्मक टिप्पणी यांचा विद्यार्थ्यांच्या मानसिक आरोग्यावर विपरीत परिणाम होतो. खोटी माहिती व दिशाभूल करणारा आशय विद्यार्थ्यांच्या विचारसरणीवर चुकीचा प्रभाव टाकू शकतो.जास्त वेळ स्क्रीनसमोर घालवल्यामुळे डोळ्यांचे त्रास, झोपेचा अभाव आणि शारीरिक हालचालींचा अभाव निर्माण होतो. प्रत्यक्ष मानवी संवाद कमी झाल्याने सामाजिक कौशल्यांवरही परिणाम होतो.

विद्यार्थी जीवनावर सामाजिक माध्यमांचे परिणाम हे पूर्णतः चांगले किंवा पूर्णतः वाईट नसून ते वापरावर अवलंबून आहेत. योग्य मार्गदर्शन, मर्यादित वापर आणि अभ्यासाला प्राधान्य दिल्यास सामाजिक माध्यमे शिक्षणासाठी उपयुक्त ठरू शकतात. संतुलित आणि सजग वापर केल्यासच विद्यार्थी जीवन अधिक यशस्वी आणि समृद्ध होऊ शकते.

अध्ययन विषयाचे निष्कर्ष:

१) सामाजिक माध्यमांनी समाजरचनेत मूलभूत बदल घडवून आणले आहेत.
संवादाची पद्धत, सामाजिक संपर्क आणि नातेसंबंधांचे स्वरूप डिजिटल झाले आहे.

२) सामाजिक माध्यमांचा समाजावर दुहेरी प्रभाव दिसून येतो.माहितीप्रसार, जनजागृती व लोकसहभाग वाढला असला तरी खोटी माहिती व सामाजिक तणावही वाढले आहेत.

३) तरुण व विद्यार्थी वर्गावर सामाजिक माध्यमांचा प्रभाव सर्वाधिक आहे.विचारसरणी, जीवनशैली, मानसिक आरोग्य व सामाजिक वर्तनावर त्याचा खोल परिणाम झालेला आढळतो.

४) सामाजिक माध्यमांमुळे सामाजिक सहभाग आणि अभिव्यक्तीला नवे व्यासपीठ मिळाले आहे.सामान्य नागरिकालाही आपले मत मांडण्याची संधी प्राप्त झाली आहे.

५) खोटी माहिती, अफवा आणि द्वेषमूलक आशय समाजासाठी गंभीर आव्हान ठरत आहेत.यामुळे सामाजिक सलोखा, परस्पर विश्वास आणि शांततेवर विपरीत परिणाम होत आहे.

६) प्रत्यक्ष मानवी संवाद कमी होऊन आभासी संवादाचे प्रमाण वाढले आहे.

७) याचा कुटुंबसंस्था व सामाजिक नातेसंबंधांवर परिणाम झालेला दिसून येतो.सामाजिक माध्यमांचा अति वापर मानसिक व सामाजिक समस्यांना कारणीभूत ठरत आहे.

तणाव, नैराश्य, व्यसनाधीनता आणि एकाकीपणा वाढत असल्याचे निरीक्षण नोंदवले गेले आहे.

८) डिजिटल साक्षरतेचा अभाव हा दुष्परिणाम वाढवणारा महत्त्वाचा घटक आहे.
योग्य माहिती, विवेक आणि प्रशिक्षण नसल्यास समस्या अधिक तीव्र होतात.

९) सामाजिक माध्यमांचा जबाबदार व नियोजित वापर केल्यास समाजविकास शक्य आहे.
शिक्षण, सामाजिक परिवर्तन, लोकशाही सहभाग यासाठी ही माध्यमे प्रभावी ठरू शकतात.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

१०) समाजशास्त्रीय दृष्टीने सामाजिक माध्यमे ही संधी व आव्हान दोन्ही आहेत.त्यांचा परिणाम माध्यमांपेक्षा समाजाच्या वापरपद्धतीवर अधिक अवलंबून आहे.

अध्ययन विषयाच्या शिफारसी:

सामाजिक माध्यमांचा सकारात्मक हेतूसाठी वापर व दुष्परिणाम टाळण्यासाठी महत्वपूर्ण शिफारशी पुढील प्रमाणे आहेत.

१) डिजिटल साक्षरता वाढवून खोटी माहिती, अफवा व दिशाभूल ओळखण्यासाठी तथ्यतपास करण्याची सवय लावावी.

२) दररोज सोशल मीडिया वापरासाठी ठरावीक वेळ निश्चित करून अनावश्यक स्क्रोलिंग टाळावे.

३) शिक्षण, ज्ञानवृद्धी, कौशल्य विकास व सकारात्मक संवाद यासाठीच सामाजिक माध्यमांचा उद्देशपूर्ण वापर करावा.

४) वैयक्तिक माहिती, फोटो, स्थान व आर्थिक तपशील शेअर करताना सावधगिरी बाळगून गोपनीयतेची काळजी घ्यावी.

५) विश्वसनीय स्रोतांवर विश्वास, अधिकृत व विश्वासार्ह संस्थांकडील माहितीला प्राधान्य द्यावे.

६) ट्रोलिंग, सायबर बुलिंग व द्वेष पसरवणाऱ्या पोस्ट्सपासून दूर राहावे.

७) मानसिक आरोग्याला प्राधान्य द्यावे. पालक व शिक्षकांचे मार्गदर्शन घ्यावे.

८) मुला-मुलींना सोशल मीडिया वापराचे नियम, फायदे व तोटे समजावून सांगावेत.

९) सामाजिक जीवन समृद्ध करावे आणि कुटुंब, मित्र, खेळ, वाचन व सामाजिक उपक्रम यांना वेळ द्यावा.

१०) कायदे व नियमांचे पालन करावे आणि सोशल मीडिया धोरणे व आचारसंहिता पाळून

११) जबाबदार नागरिकाची भूमिका बजावावी. ठरावीक कालावधीत सामाजिक माध्यमातून विश्रांती घेऊन स्वतःकडे लक्ष द्यावे.

१२) प्रेरणादायी, शैक्षणिक व समाजोपयोगी मजकूर पाठवून सकारात्मक वातावरण निर्माण करावे.

सामाजिक माध्यमे ही प्रभावी साधने असून त्यांचा वापर विवेक, मर्यादा व जबाबदारीने केल्यास ती समाजाच्या विकासासाठी मोठे योगदान देऊ शकतात. वरील शिफारसी अमलात आणल्यास सामाजिक माध्यमांचा सकारात्मक हेतूसाठी उपयोग होऊन दुष्परिणामांपासून सुटका मिळू शकते.

संदर्भसूची:

१) बोराटे योगश,'सोशल मीडिया', पुणे, अथर्व प्रकाशन, २०१९.

२) दीपक शिकरपूर, 'सोशल मीडिया', पुणे, विशालकर्मा प्रकाशन, २०१९

३) सुतार प्रफुल्ल,' सोशल मीडिया डिजिटल दुनिया,'कोल्हापूर, मल्टिव्हर्सिटी प्रकाशन, २०१५.

४) कुलकर्णी संजय,' माध्यमे आणि समाज', पुणे, कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, २०१४.

५) पाटील रामदास,'आधुनिक माध्यमे': स्वरूप आणि प्रभाव, जळगाव, प्रशांत पब्लिकेशन २०१६.

६) जोशी विनायक,'संवाद माध्यमे आणि समाजपरिवर्तन', पुणे, डायमंड पब्लिकेशन्स, २०१२.

७) देशमुख, अनिल. 'समाजावर सोशल मीडियाचे परिणाम, महाराष्ट्र टाइम्स, १५ जून२०२०.

८) महा एमटीबी. 'समाज माध्यमांचे परिणाम आणि प्रतिक्रिया', MahaMTB Encyclopaedia, ९ एप्रिल २०१८, www.mahamtb.com.

९) पवार सुनिता,' डिजिटल युगातील समाज, औरंगाबाद, श्री साईनाथ प्रकाशन, २०१८.

१०) चव्हाण राजेंद्र, 'माध्यमशास्त्र: सिद्धांत आणि व्यवहार', मुंबई, नित्य प्रकाशन, २०१३.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

ग्रामीण समाजातील स्थित्यंतरे : एक समाजशास्त्रीय अध्ययन

प्रा. डॉ. रामराव धेनू चव्हाण
सहयोगी प्राध्यापक व समाजशास्त्र विभाग प्रमुख शिवजागृती
वरिष्ठ महाविद्यालय, नळेगाव ता. चाकूर जि. लातूर (महाराष्ट्र)
Email: ramrao.chavan8@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180131
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 123-125
January 2026

Submitted: 13 Dec. 2025
Revised: 23 Dec. 2025
Accepted: 13 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

गोषवारा *(Abstract) :*

भारतीय समाजव्यवस्थेत प्रामुख्याने आदिवासी, ग्रामीण व नागरी हे तीन प्रादेशिक समुदाय आहेत. त्यापैकी ग्रामीण समुदाय हा भारतीय समाज जीवनातील अतिप्राचीन व मूलभूत असा समाज आहे. शेतीप्रधानता, संयुक्त कुटुंब, लहान आकार, कमी लोकसंख्या, अनौपचारिक संबंध, साधे व प्रामाणिक जीवन आणि निसर्गावर आधारित जीवनमान इत्यादी ग्रामीण समाजाची ठळक वैशिष्ट्ये आहेत. परंतु सद्यस्थितीत औद्योगीकरण, नागरिकरण, शिक्षण पश्चात्य संस्कृती, तंत्रज्ञान, इंटरनेट व मोबाईल इत्यादीमुळे ग्रामीण समाजात कालसापेक्ष अमुलाग्र स्थित्यंतरे झाली आहेत. प्रस्तुत संशोधनात ग्रामीण समाजातील स्थित्यंतरे: एक समाजशास्त्रीय अध्ययन करण्याचा संशोधकाने प्रयत्न केला आहे.

मुख्य शब्द: *ग्रामीण समाज, कालसापेक्ष, आधुनिकता, स्थित्यंतरे.*

प्रस्तावना :-

भारत हा खेड्यांचा एक विशाल देश आहे. अशा विशालमय भारताच्या एकूण लोकसंख्येपैकी २०११ च्या जनगणनेनुसार जवळपास ६९ टक्के लोक आजही ग्रामीण भागात म्हणजे खेड्यातच राहातात. म्हणूनच राष्ट्रपिता महात्मा गांधीजी असे म्हणतात की, आपल्याला देशाचा सर्वांगीण विकास करावयाचा असेल तर 'खेड्याकडे चला' कारण खेड्यांचा विकास झाला तरच आपल्या देशाचा सर्वांगीण विकास होईल. ग्रामीण समुदाय म्हणजे खेड्यात राहणाऱ्या लोकांचा समाज आहे. ग्रामीण समाज हा नैसर्गिक संसाधनांवर अवलंबून असणारा, प्रामुख्याने शेती व्यवसाय करणारा, पशुपालन, शेती व्यवसायाशी निगडित व्यवसाय करणारा कृषीप्रधान समाज म्हणजे ग्रामीण समाज होय. त्यामुळे ग्रामीण समुदाय हा भारतीय समाज जीवनातील अतिप्राचीन व मूलभूत असा समाज आहे. ग्रामीण समाजाचा अर्थ स्पष्ट करताना समाजशास्त्रज्ञ स्टुअर्ड चॉपिन म्हणतो की, "ग्रामीण लोकसंख्या व ग्रामीण सामाजिक संघटना आणि ग्रामीण समाजातील सामाजिक प्रक्रियेमुळे जो समाज प्रभावित होतो तो ग्रामीण समाज होय." त्याचबरोबर 'गावगाडा' या महत्वपूर्ण ग्रंथात त्र्यंबक नारायण अत्रे असे म्हणतात, "खेडणे म्हणजे जमीन कसणे, खेडूत म्हणजे जमीन कसणारा, तेव्हा खेडूतांची जी वस्ती ते खेडे होय, त्यामध्ये मूळ व्यवसाय शेती असतो." यावरून हे लक्षात येते की, ग्रामीण समाजातील जनतेच्या उपजीविकेचे मुख्य साधन म्हणजे शेती आहे.

पूर्वीच्या काळात भारतातील खेडी स्वायत, स्वतंत्र व स्वावलंबी होती. परंतु खेड्यांची म्हणजे ग्रामीण समाजाची ही ओळख इंग्रजांच्या राजवटीपासून हळूहळू पुसट होऊ लागली.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
प्रा. डॉ. रामराव धेनू चव्हाण, सहयोगी प्राध्यापक व समाजशास्त्र विभाग प्रमुख शिवजागृती वरिष्ठ महाविद्यालय, नळेगाव ता. चाकूर जि. लातूर (महाराष्ट्र)

How to cite this article:
चव्हाण, . रामराव . धेनू . (2026). ग्रामीण समाजातील स्थित्यंतरे : एक समाजशास्त्रीय अध्ययन. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 123–125. https://doi.org/10.5281/zenodo.18441170

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18441170
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

त्याचे प्रमुख कारण असे की, ब्रिटिश काळापासून ग्रामीण भागातील लोकांचा शहरांशी संपर्क येऊ लागला. तसेच दळणवळणाची साधने, संपर्काच्या माध्यमातून सण-उत्सव, यात्रा, बाजार किंवा समारंभ याप्रसंगी ग्रामीण समाज शहरांशी जुळल्यामुळे खऱ्या अर्थाने ग्रामीण भागात सामाजिक बदलाची प्रक्रिया सुरू झाली. ग्रामीण समाजात आधुनिक तंत्रज्ञानाचा प्रसार, दूरदर्शन, इंटरनेट व मोबाईल इत्यादींमुळे भारतातील ग्रामीण समाजाच्या परिवर्तनाला खऱ्या अर्थाने चालना मिळालेली आहे. म्हणून ग्रामीण समाजात कालसापेक्ष स्थित्यंतरे होत आहेत. त्यामुळे प्रस्तुत शोधनिबंधात ग्रामीण समाजातील स्थित्यंतरे याचा समाजशास्त्रीय दृष्टीने अध्ययन करण्याचा अल्पशा प्रयत्न केला आहे.

संशोधनाचे उद्देश:

१. ग्रामीण समाजाचा अर्थ समजावून घेणे.

२. ग्रामीण समाजात होणाऱ्या स्थित्यंतराचा आढावा घेणे.

संशोधनाची गृहीतकृत्य:

१. ग्रामीण समुदाय हा एक परंपरागत भारतीय समाज आहे.

२. ग्रामीण समाजात आज मोठ्या प्रमाणात स्थित्यंतरे होत आहेत.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी तथ्य संकलनाच्या दुय्यम सामग्रीचा वापर करण्यात आलेला आहे. त्यामध्ये प्रामुख्याने संदर्भ ग्रंथ, पुस्तके, वर्तमानपत्रे, मासिके, इंटरनेट इत्यादींच्या आधारे माहिती गोळा केली. तसेच सदर शोधनिबंधासाठी वर्णनात्मक संशोधन आराखड्याचा वापर केला आहे.

आधुनिक काळात ग्रामीण समाजातील स्थित्यंतरे:

परिवर्तन हा निसर्गाचा नियम आहे. त्यामुळे आधुनिक काळात ग्रामीण समाजाच्या विविध क्षेत्रात बदल घडून येत आहेत. त्यात प्रामुख्याने औद्योगीकरण, नागरिकरण, नवीन तंत्रज्ञान, आधुनिक विचारसरणी, शिक्षणाचा प्रसार इत्यादी घटकांमुळे ग्रामीण समाजात कालसापेक्ष पुढील प्रमाणे परिवर्तन होताना दिसून येत आहेत.

१. कौटुंबिक परिवर्तन:- ग्रामीण समाजातील कुटुंब संस्थेमध्ये अमुलाग्र परिवर्तन घडवून आलेले आहे. संयुक्त कुटुंबाच्या विघटनामुळे विभक्त कुटुंब पद्धती निर्माण झाल्यामुळे कुटुंबाचा आकार लहान झाला. कुटुंबातील कुटुंब प्रमुखाचे महत्व कमी होऊन इतर सदस्यांनाही महत्त्व आलेले आहेत. तसेच कुटुंब प्रमुख पद वृद्ध व्यक्तीकडे राहिले नसून तरुणाकडे आले आहे. कुटुंबामध्ये स्त्रियांना महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. त्याचबरोबर कुटुंबाच्या कार्यामध्येही बदल घडवून आले आहेत.

२. वैवाहिक परिवर्तन:- ग्रामीण समाजात विवाह हा धार्मिक व पवित्र संस्कार बनण्याची पद्धत होती. परंतु ग्रामीण समाजातील विविध बदलामुळे आज विवाह संस्थेतही परिवर्तन होत आहेत. पारंपारिक विवाहातील अनेक धार्मिक विधी, प्रथा आज मागे पडल्या आहेत. बालविवाहाचे प्रमाण कमी होत आहे. विधवा विवाहाला मान्यता मिळाली. तसेच हुंड्याचे बाजारीकरण झाले. विवाहाचा कालावधी कमी होऊन ते एका दिवसावर आलेला आहे. विवाहामध्ये संसार उपयोगी वस्तूंवर जास्त खर्च केला जातो. त्याचबरोबर मुला-मुलींना जोडीदार निवडण्याचा अधिकार मिळाल्यामुळे आज प्रेम विवाहाच्या प्रमाणात दिवसेंदिवस वाढ होत आहे.

३. आर्थिक परिवर्तन:- ग्रामीण समाजाचा मुख्य व्यवसाय शेती असल्यामुळे जास्तीत जास्त ग्रामीण जनता शेती व्यवसायावर अवलंबून आहे. म्हणून शेतीचा विकास म्हणजे देशाचा विकास होय. यासाठी शासनाने ग्रामविकास योजनेंतर्गत शेतीसाठी अनुदान, कर्जपुरवठा, पाणीपुरवठा, शेतमालाची विक्री इत्यादी सोयी-सुविधा पुरविल्याने शेती उत्पादनात वाढ झाली. आज नवीन तंत्रज्ञानाच्या आधारे शेती केली जाते. शेतीत शेतकरी आज सुधारित बी-बियाणे, रासायनिक खते, नवीन अवजारे, कीटकनाशके इत्यादींचा वापर करत आहे. त्यामुळे हरितक्रांती झाली. तसेच अन्नधान्यांचे उत्पादन वाढल्याने शेतकऱ्यांच्या आर्थिक दर्जात बदल होत असून बलुता पद्धतीचा ऱ्हास झाला. त्यामुळे शेती व्यवसायाबरोबर ग्रामीण भागातील लोक कुक्कुटपालन, पशुपालन, किराणा दुकान, पिठाची गिरणी, पाणीपुरी, पानटपरी, झेरॉक्स इत्यादी नवीन व्यवसाय करत आहेत.

४. शैक्षणिक बदल:- शिक्षण हे व्यक्तीच्या आणि समाजाच्या सर्वांगीण प्रगतीसाठी एक प्रभावी तंत्र आहे. पूर्वीच्या काळात शिक्षण हे मुठभर लोकांचीच मक्तेदारी होती. परंतु पुढे इंग्रजांच्या राजवटीत शिक्षण हे समाजातील सर्वांसाठी खुले करण्यात आले. त्यामुळे

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

शिक्षणाचे महत्त्व ग्रामीण भागातील लोकांना पटु लागले. शासनाने खेड्यापाड्यात शाळा सुरू केल्यामुळे ग्रामीण जनताही शिक्षण घेऊ लागली. शिक्षणामुळे दर्जा, सत्ता, संपत्ती, मानसन्मान मिळू लागला. त्यामुळेच अनेक व्यक्ती आज आपल्या मुला-मुलींना इंग्रजी माध्यमातून शिक्षण देताना आढळून येतात. एवढेच नाही तर मुलांच्या शैक्षणिक प्रगतीसाठी महागडे ट्युशन आणि स्पर्धा परीक्षेला महत्त्व देतात. तसेच शिक्षणामुळे ग्रामीण समाजातील स्त्रियांच्या दर्जातही अमुलाग्र बदल घडून आलेला आहे. याशिवाय हल्लीच्या काळात बहुसंख्य शिक्षणाकडे वळाली असून आज ग्रामीण भागात सुद्धा नोकरी, अनेक व्यवसाय करणाऱ्यांचे प्रमाण वाढत आहे.

५. राजकीय बदल:- ग्रामीण समाजात पूर्वीच्या काळी सर्वसामान्यांना राजकारणात हस्तक्षेप करण्याचा अधिकार नव्हता. परंतु आज ग्रामीण समाजात पारंपारिक नेतृत्वाला तडा गेला आहे. गावातील सत्ता एकाच घराण्याकडे राहिलेली नाही. आरक्षणामुळे अनुसूचित जाती, जमाती, मागास प्रवर्ग व स्त्रियांकडे सत्तेच्या चाव्या गेलेल्या आहेत. भारतीय राज्यघटनेने १८ पूर्ण करणाऱ्या प्रत्येक स्त्री-पुरुषांना मतदानाचा अधिकार दिलेला आहे. त्यामुळे आपण मतदान कोणाला करावे व आपले राजकीय हक्क कोणते याची जाणीव सर्वांना होत आहे. म्हणजे सद्यस्थितीत ग्रामीण समाजात मोठ्या प्रमाणात राजकीय दृष्ट्या परिवर्तन झाल्याचे दिसून येते.

६. आरोग्यातील परिवर्तन:- ग्रामीण भागातील व्यक्ती आपल्या आरोग्याला महत्त्व देत आहेत. ग्रामीण भागामध्ये दवाखाना व इतर वैद्यकीय सोयी सुविधा निर्माण झाल्या आहे. त्यामुळे या भागातील लोक दवाखान्यात डॉक्टरकडून औषधी घेऊ लागले आहेत. कोरोना आजाराच्या बाबतीत ग्रामीण भागात अधिक काळजी घेतल्यामुळेच ग्रामीण भागात कोरोनासारख्या आजाराचा अधिक प्रभाव दिसून आला नाही. स्त्रियांच्या आरोग्याकडे आज ग्रामीण भागातही लक्ष दिले जात आहेत. दररोजच्या आहारामध्ये भाजीपाला आणि फळांचा वापर वाढत आहे. व्यायाम करणाऱ्यांचे प्रमाण वाढत असून पारंपारिक पध्दतीने उपचार घेणे आता मागे पडून वैद्यकीय दृष्टिकोनाला महत्त्व प्राप्त झाल्याचे निदर्शनास येते. याशिवाय ग्रामीण समाजात धार्मिक, सांस्कृतिक, मनोरंजनात्मक बदल होताना दिसून येत आहेत.

निष्कर्ष :

१. ग्रामीण समाजातील संयुक्त कुटुंबाच्या विघटनामुळे विभक्त कुटुंब पद्धत निर्माण झाल्याने कुटुंबात स्त्रियांचे महत्त्व वाढले आहे.

२. ग्रामीण भागात विवाहाकडे बघण्याचा दृष्टिकोन बदलला आहे. तसेच विवाहातील धार्मिक विधी, प्रथा मागे पडत आहेत. त्यामुळे प्रेमविवाहच्या प्रमाणात झाली आहे.

३. शिक्षणविषयक सुविधांमुळे वर्तमान काळात ग्रामीण समाजातील सर्व स्त्री-पुरुषांना आपले हक्क, कर्तव्य व अधिकाराची जाणीव निर्माण झाली आहे.

४. शेती व्यवसायात आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर वाढल्याने शेतीमध्ये मनुष्यबळाचा वापर कमी होत आहे. त्याचबरोबर पारंपरिक बलुता पद्धतीचा ऱ्हास झाल्याने ग्रामीण भागातील काही लोक नवीन व्यवसायांकडे वळाले आहेत.

५. ग्रामीण भागातील राजकारणात मागास प्रवर्गातील जाती-जमाती बरोबरच स्त्रियांचाही मोठ्या प्रमाणात सहभाग वाढलेला आहे.

६. ग्रामीण समाजातील लोकांमध्ये आपल्या आरोग्याविषयक जाणीवजागृती दिवसेंदिवस वाढत चालली आहे.

७. ग्रामीण समाजामध्ये होत असलेल्या अनेक स्थित्यंतरामुळे परंपरागत ग्रामीण भागाची ओळख संपुष्टात आलेली आहे.

सारांश: अशाप्रकारे औद्योगीकरण, शहरीकरण, शिक्षण, पाश्चात्य संस्कृतीचा प्रभाव इत्यादीमुळे ग्रामीण समाजातील कौटुंबिक, वैवाहिक, आर्थिक, शैक्षणिक, राजकीय व आरोग्यविषयक इत्यादी संदर्भात कलसापेक्ष स्थित्यंतरे घडवून आलेली आहेत.

संदर्भ सूची :

१) खंडागळे, चंद्रकांत. (२०२१). भारतीय ग्रामीण समाजशास्त्र, प्रसाद ग्राफिक्स, सांगली.
२) नाडगोंडे, गुरुनाथ. (१९७६). ग्रामीण समाजशास्त्र, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे.
३) काचोळे, दा. धो. (२००९). भारतीय ग्रामीण समाजशास्त्र, कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद.
४) आगलावे, प्रदीप. (२००२). ग्रामीण आणि नागरी समाजशास्त्र, साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
५) गायकवाड, श्रीकांत. (२००५). भारतीय समाज: संरचना आणि बदल, अरुणा प्रकाशन, लातूर.
६) इंटरनेट

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

रोजगाराच्या शोधात नांदेड जिल्ह्यातील ग्रामीण आदिवासींचे स्थलांतर: एक समस्या, कारणे आणि परिणाम

मेटकर सटवा किशन[1], डॉ. एस. जी. बिराजदार[2]
[1](एम.ए.,बी. एड., सेट) भूशास्त्र संकुल, स्वा.रा.ती.म.विद्यापीठ, विष्णुपुरी, नांदेड
[2](एम. ए., बी. एड., एम. फिल, पीएच.डी) शंकरराव चव्हाण महाविद्यालय, अर्धापूर, ता. अर्धापूर जि. नांदेड

Manuscript ID:
JRD -2026-180132
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 126-131
January 2026
Submitted: 13 Dec. 2025
Revised: 23 Dec. 2025
Accepted: 13 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश (Abstract)

मराठवाडा विभागातील नांदेड जिल्हा हा आदिवासीबहुल जिल्हा असून हदगाव आणि किनवट या तालुक्यात आंध, गोड, भील, आणि प्रधान इत्यादी आदिवासी जमाती मोठ्या प्रमाणावर आढळतात. या जिल्ह्यातील आदिवासी समाज हा ग्रामीण भागात डोंगराळ प्रदेशात विखुरलेला आहे. या समाजाचे जीवन मुख्यतः शेती, मजुरी व जंगलाधारित उपजीविकेवर अवलंबून आहे. मात्र, पावसावर अवलंबून असलेली शेती, सिंचन सुविधांचा अभाव, कृषी उत्पादनातील अस्थिरता, जंगल संसाधनांवरील वाढते निर्बंध तसेच औद्योगिक व आर्थिक विकासाचा असमतोल यांमुळे रोजगाराच्या संधी अत्यंत मर्यादित झाल्या आहेत. परिणामी, रोजगाराच्या शोधात नांदेड जिल्ह्यातील ग्रामीण आदिवासींना मोठ्या प्रमाणावर शहरी व औद्योगिक केंद्रांकडे स्थलांतर करावे लागत आहे. नांदेड जिल्ह्यातून औरंगाबाद, नाशिक, पुणे, मुंबई तसेच हैदराबादसारख्या शेजारील मेट्रो शहरी केंद्रांकडे होणारे स्थलांतर प्रामुख्याने असंघटित क्षेत्रातील मजुरी, बांधकाम कामगार, वीटभट्टी, ऊसतोड, कापूस वेचणी, शेतीतील हंगामी कामे, आणि औद्योगिक कामांसाठी होताना दिसून येते. या स्थलांतरामुळे या समाजाच्या केवळ आर्थिक स्थितीवर परिणाम होत नसून सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक व आरोग्यविषयक पातळीवर ही गंभीर परिणाम होत आहेत. कुटुंब विघटन, महिलांवरील वाढते आर्थिक व सामाजिक ओझे, बालमजुरी, मुलांच्या शिक्षणातील अनियमितता, तसेच पारंपरिक आदिवासी संस्कृती व जीवनशैलीवर होणारा परिणाम ही या स्थलांतराची प्रमुख दुष्परिणामे आहेत. प्रस्तुत संशोधन पेपर हा नांदेड जिल्हातील ग्रामीण आदिवासी स्थलांतराची समस्या, त्यामागील प्रमुख कारणे आणि स्थलांतरामुळे निर्माण होणारे विविध परिणाम यांचा सखोल व विश्लेषणात्मक अभ्यास करण्यावर भर देतो. या संशोधनासाठी दुय्यम माहिती स्रोतांवर आधारित वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला असून शासकीय अहवाल, जनगणना माहिती व संबंधित संशोधन साहित्याचा आधार घेण्यात आला आहे. अभ्यासातून असे निष्पन्न होते की, नांदेड जिल्ह्यातील आदिवासी स्थलांतर ही बहुआयामी समस्या असून तिचे निराकरण करण्यासाठी स्थानिक पातळीवर शाश्वत रोजगारनिर्मिती, कृषी व जंगलाधारित उद्योगांचे बळकटीकरण, कौशल्यविकास आणि आदिवासी-केंद्रित विकास धोरणांची प्रभावी अंमलबजावणी आवश्यक आहे.

मुख्य शब्द: *ग्रामीण-शहरी स्थलांतर, आदिवासी समाज, रोजगार, नांदेड जिल्हा, सामाजिक परिणाम.*

प्रस्तावना

महाराष्ट्र राज्यातील मराठवाडा विभाग हा तुलनेने मागासलेला विभाग मानला जातो. या विभागातील नांदेड जिल्हा हा आदिवासीबहुल जिल्हा असून येथे आंध, गोड, भील, आणि प्रधान इत्यादी आदिवासी जमाती वास्तव्यास आहेत.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
मेटकर सटवा किशन, (एम.ए.,बी. एड., सेट) भूशास्त्र संकुल, स्वा.रा.ती.म.विद्यापीठ, विष्णुपुरी, नांदेड

How to cite this article:
मेटकर, . सटवा . किशन ., & बिराजदार, . एस . जी . (2026). रोजगाराच्या शोधात नांदेड जिल्ह्यातील ग्रामीण आदिवासींचे स्थलांतर: एक समस्या, कारणे आणि परिणाम. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 126–131. https://doi.org/10.5281/zenodo.18441226

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18441226
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

नांदेड जिल्ह्यातील ग्रामीण आदिवासी समाजाचे जीवन प्रामुख्याने पावसावर अवलंबून असलेल्या शेतीवर, अल्पभूधारणा, मजुरी व जंगलाधारित उपजीविकेवर आधारित आहे. मात्र, अनियमित पर्जन्यमान, सिंचन सुविधांचा अभाव, कृषी उत्पादनातील अस्थिरता, जंगल संसाधनांवरील वाढते कायदेशीर निर्बंध तसेच औद्योगिक व आर्थिक विकासाचा असमतोल यांमुळे या समाजाच्या उपजीविकेची साधने अपुरी पडू लागली आहेत. या पार्श्वभूमीवर रोजगाराच्या शोधात नांदेड जिल्ह्यातील ग्रामीण आदिवासींचे स्थलांतर मोठ्या प्रमाणावर वाढताना दिसून येते. हे स्थलांतर प्रामुख्याने मेट्रो शहरे; मुंबई, पुणे, औरंगाबाद, नाशिक तसेच शेजारील तेलंगणा राज्यातील हैदराबाद यांसारख्या शहरी व औद्योगिक केंद्रांकडे होताना दिसते. विशेषतः मजुरी, बांधकाम कामगार, वीटभट्टी, ऊसतोड, कापूस वेचणी, शेतीतील हंगामी कामे, आणि औद्योगिक कामांसाठी स्थलांतर घडून येते. हे स्थलांतर स्वेच्छेने नसून आर्थिक गरज, दारिद्र्य, बेरोजगारी आणि उपजीविकेच्या असुरक्षिततेमुळे परिस्थितीजन्य व सक्तीचे स्वरूप धारण करत असल्याचे आढळते.

रोजगाराच्या शोधात होणारे हे स्थलांतर केवळ आर्थिक प्रश्नापुरते मर्यादित नसून त्याचे सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक आणि आरोग्यविषयक पातळीवर गंभीर परिणाम होत आहेत. कुटुंब विघटन, महिलांवरील वाढते ओझे, बालमजुरी, मुलांच्या शिक्षणात खंड, असुरक्षित निवास व्यवस्था तसेच पारंपरिक आदिवासी संस्कृतीवर होणारा परिणाम या समस्या नांदेड जिल्ह्यातील आदिवासी स्थलांतराच्या संदर्भात प्रकर्षाने दिसून येतात. त्यामुळे रोजगाराच्या शोधात ग्रामीण आदिवासींचे स्थलांतर ही एक बहुआयामी सामाजिक समस्या ठरते. या समस्येचा सखोल अभ्यास करून तिची कारणे व परिणाम समजून घेणे आणि स्थानिक पातळीवर शाश्वत उपाय सुचविणे अत्यंत आवश्यक ठरते. याच पार्श्वभूमीवर प्रस्तुत संशोधन नांदेड जिल्हातील ग्रामीण आदिवासी स्थलांतराचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न करीत आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे

- नांदेड जिल्ह्यातील ग्रामीण आदिवासी स्थलांतराची संकल्पना स्पष्ट करणे
- रोजगाराच्या शोधात होणाऱ्या स्थलांतरामागील कारणांचा अभ्यास करणे
- स्थलांतराचे सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक परिणाम विश्लेषित करणे
- स्थलांतराशी संबंधित समस्या अधोरेखित करणे
- धोरणात्मक उपाय-योजना सुचविणे

संशोधन पद्धती

सदर संशोधनासाठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. दुय्यम माहिती स्रोतांमध्ये शासकीय अहवाल, जनगणना माहिती, संशोधन लेख, पुस्तके व विश्वसनीय जर्नल्स यांचा समावेश आहे. माहितीचे विश्लेषण गुणात्मक पद्धतीने करण्यात आले आहे.

ग्रामीण आदिवासी स्थलांतराची संकल्पना

ग्रामीण आदिवासी स्थलांतर म्हणजे "ग्रामीण भागात वास्तव्यास असलेल्या आदिवासी समाजाने उपजीविकेच्या, रोजगाराच्या, उत्पन्नाच्या, शिक्षणाच्या अथवा सुरक्षित जीवनाच्या शोधात आपले मूळ निवासस्थान सोडून शहरांकडे किंवा इतर प्रदेशांकडे जाणे होय." मराठवाडा विभागातील नांदेड जिल्ह्याच्या संदर्भात पाहता, हे स्थलांतर प्रामुख्याने आर्थिक गरजांमुळे घडून येणारी एक सामाजिक प्रक्रिया म्हणून समोर येते. नांदेड जिल्ह्यातील आदिवासी समाजाचे जीवन पारंपरिकरित्या शेती, मजुरी व जंगलाधारित उपजीविकेवर अवलंबून असले तरी बदलत्या आर्थिक व पर्यावरणीय परिस्थितीत ही साधने अपुरी ठरत आहेत. नांदेड जिल्ह्यातील ग्रामीण आदिवासी स्थलांतराचे स्वरूप प्रामुख्याने हंगामी, अल्पकालीन व काही प्रमाणात दीर्घकालीन असे आढळते. हंगामी स्थलांतर मुख्यतः कृषी हंगाम संपल्यानंतर किंवा दुष्काळी परिस्थितीत घडून येते. या काळात आदिवासी कुटुंबे मजुरी, बांधकाम कामगार, वीटभट्टी, ऊसतोड, कापूस वेचणी, शेतीतील हंगामी कामे, आणि औद्योगिक कामे इतर असंघटित क्षेत्रांमध्ये मजुरीसाठी स्थलांतर करतात. अल्पकालीन स्थलांतर हे काही महिन्यांपुरते मर्यादित असून रोजगार उपलब्धतेनुसार हे स्थलांतर बदलते. तर दीर्घकालीन स्थलांतरामध्ये काही कुटुंबे कायमस्वरूपी शहरांमध्ये स्थायिक होतात. या प्रकारच्या स्थलांतरामुळे मूळ गावांशी असलेला सामाजिक व सांस्कृतिक संबंध हळूहळू कमी होत जातो.

नांदेड जिल्ह्यातील ह्या समाजाचे स्थलांतर हे बहुतेक वेळा स्वेच्छेने नसून परिस्थितीजन्य व सक्तीचे स्वरूप धारण करते. अल्पभूधारणा, पावसावर अवलंबून शेती, सिंचन सुविधांचा अभाव, कृषी उत्पादनातील अनिश्चितता, जंगल संसाधनांवरील निर्बंध तसेच स्थानिक पातळीवर रोजगाराच्या मर्यादित संधी यांमुळे आदिवासी समाजाला स्थलांतराचा मार्ग स्वीकारावा लागतो. परिणामी,

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

रोजगाराच्या शोधात नांदेड जिल्ह्यातून मुंबई, पुणे, औरंगाबाद, नाशिक तसेच शेजारील तेलंगणा राज्यातील हैदराबाद यांसारख्या मेट्रो शहराकडे व औद्योगिक केंद्रांकडे स्थलांतराचा प्रवाह वाढलेला दिसून येतो.

रोजगाराच्या शोधात स्थलांतराची कारणे

मराठवाडा विभागातील, विशेषतः नांदेड जिल्ह्यातील ग्रामीण आदिवासी समाजाचे स्थलांतर हे विविध आर्थिक, कृषी, पर्यावरणीय व सामाजिक कारणांमुळे घडून येते. या कारणांचा परस्परसंबंध असून ते आदिवासी समाजाच्या जीवनावर एकत्रित परिणाम घडवून आणतात.

1. आर्थिक कारणे

नांदेड जिल्ह्यात ग्रामीण आदिवासी भागात रोजगाराच्या संधी अत्यंत मर्यादित आहेत. अल्पभूधारणा, शेतीवरील अवलंबित्व, शेतीची कमी उत्पादनक्षमता आणि स्थानिक पातळीवर उद्योगधंद्यांचा अभाव यांमुळे आदिवासी कुटुंबांना पुरेसे व स्थिर उत्पन्न मिळत नाही. बहुतेक आदिवासी कुटुंबे अल्प उत्पन्नावर अवलंबून असल्याने दैनंदिन गरजा भागविणेही कठीण होते. परिणामी, आर्थिक गरज भागविण्यासाठी नांदेड जिल्ह्यातील आदिवासी शहरातील मजुरी, बांधकाम क्षेत्र, कारखाने तसेच असंघटित उद्योगधंद्यांकडे स्थलांतर करतात. हे स्थलांतर प्रामुख्याने आर्थिक दबावामुळे व उत्पन्नाच्या असुरक्षिततेमुळे घडून येते.

2. कृषी संकट

नांदेड जिल्हा हा दुष्काळप्रवण भाग म्हणून ओळखला जातो. येथील शेती प्रामुख्याने पावसावर अवलंबून असून सिंचन सुविधांचा अभाव, अनियमित व अपुरा पर्जन्यमान आणि हवामान बदलाचे दुष्परिणाम यांमुळे कृषी क्षेत्रात मोठी अनिश्चितता निर्माण झाली आहे. पीकनुकसान, वाढता उत्पादन खर्च आणि कमी बाजारभाव यांमुळे शेतीतून मिळणारे उत्पन्न अपुरे ठरते. आदिवासी शेतकरी व शेतमजूरांना वर्षभर रोजगार उपलब्ध होत नसल्यामुळे शेतीवरील अवलंबित्व कमी होत आहे. अशा परिस्थितीत रोजगाराच्या शोधात स्थलांतर हा एकमेव पर्याय म्हणून स्वीकारला जातो. विशेषतः कृषी हंगाम संपल्यानंतर हंगामी स्थलांतराचे प्रमाण नांदेड जिल्ह्यात मोठ्या प्रमाणावर आढळते.

3. जंगलाधारित उपजीविकेवरील निर्बंध

नांदेड जिल्ह्यातील आदिवासी समाजाची पारंपरिक उपजीविका जंगलावर आधारित राहिली आहे. जंगली शिकार, इंधन लाकूड, तेंदूपत्ता, मध, औषधी वनस्पती यांसारख्या लघु वन्य-संपतीवर त्यांचा उदरनिर्वाह अवलंबून होता. मात्र वनसंरक्षण कायदे, जंगलतोडीवरील निर्बंध, वनक्षेत्राचे संवर्धन तसेच विविध विकास प्रकल्पांमुळे जंगल संसाधनांवर आदिवासींचा पारंपरिक हक्क मर्यादित झाला आहे. परिणामी, जंगलाधारित उपजीविकेची साधने कमी होत गेली असून आदिवासी समाजाला रोजगाराच्या शोधात स्थलांतर करणे अपरिहार्य बनले आहे (Xaxa, 2014). या निर्बंधांचा परिणाम विशेषतः नांदेड जिल्ह्यातील ग्रामीण व दुर्गम आदिवासी भागात अधिक तीव्रतेने जाणवतो.

4. शैक्षणिक व कौशल्य अभाव

नांदेड जिल्ह्यातील आदिवासी भागात शैक्षणीक अनियमितता आणि दर्जेदार शिक्षणाच्या सुविधा अभाव दिसून येतो आहेत. शाळा गळतीचे प्रमाण, उच्च शिक्षणाच्या संधींचा अभाव आणि व्यावसायिक व कौशल्याधारित प्रशिक्षण केंद्रांची कमतरता यांमुळे आदिवासी युवकांना स्थानिक पातळीवर रोजगार मिळणे कठीण जाते. आवश्यक कौशल्ये व तांत्रिक ज्ञान नसल्यामुळे ते उच्च वेतनाच्या किंवा सुरक्षित रोजगाराच्या संधींपासून वंचित राहतात. परिणामी, अल्पशिक्षित व अकुशल आदिवासी युवक शहरांकडे स्थलांतर करून असंघटित क्षेत्रात कमी वेतनावर काम करण्यास भाग पाडले जातात. अशा प्रकारे शैक्षणिक व कौशल्य अभाव हे नांदेड जिल्ह्यातील आदिवासी स्थलांतराचे एक महत्त्वाचे कारण ठरते.

ग्रामीण आदिवासी स्थलांतराच्या समस्या

नांदेड जिल्ह्यातील ग्रामीण आदिवासी समाजाचे स्थलांतर रोजगाराच्या शोधात घडून येत असले तरी शहरांमध्ये स्थायिक झाल्यानंतर त्यांना अनेक सामाजिक, आर्थिक व मानवी समस्यांना सामोरे जावे लागते. या समस्या त्यांच्या जीवनमानावर प्रतिकूल परिणाम घडवून आणतात.

1. असुरक्षित रोजगार

नांदेड जिल्ह्यातून शहरांकडे स्थलांतर करणारे बहुसंख्य आदिवासी असंघटित क्षेत्रात रोजगार मिळवितात. बांधकाम कामगार, वीटभट्ट्यांवरील मजुरी, ऊसतोड, साफसफाई कामगार, कारखान्यांतील अकुशल कामे ही त्यांची प्रमुख रोजगारक्षेत्रे आहेत. या क्षेत्रांमध्ये रोजगार अत्यंत असुरक्षित असून कामाचे निश्चित तास, किमान वेतन, सामाजिक सुरक्षा किंवा कामगार संरक्षण यांचा अभाव

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

आढळतो. अनेक वेळा ठेकेदारांमार्फत काम मिळत असल्यामुळे मजुरीची फसवणूक, कामगार कायद्यांचे उल्लंघन आणि अचानक रोजगार गमावण्याची भीती आदिवासी स्थलांतरितांना सतत भेडसावत राहते. परिणामी, आर्थिक अस्थिरता आणि मानसिक ताण वाढतो.

2. निवास व आरोग्य समस्या

शहरांमध्ये स्थलांतर केल्यानंतर नांदेड जिल्ह्यातील आदिवासी स्थलांतरितांना योग्य निवासाची सुविधा उपलब्ध होत नाही. आर्थिक मर्यादांमुळे त्यांना प्रामुख्याने झोपडपट्ट्यांमध्ये किंवा असुरक्षित व अनधिकृत वसाहतींमध्ये राहावे लागते. या ठिकाणी स्वच्छ पाणी, शौचालये, सांडपाणी व्यवस्था आणि स्वच्छता सुविधा अपुऱ्या असल्यामुळे आरोग्यविषयक समस्या मोठ्या प्रमाणावर उद्भवतात. कुपोषण, संसर्गजन्य आजार, त्वचारोग, श्वसनविकार तसेच महिलांमध्ये व बालकांमध्ये आरोग्य समस्या अधिक प्रमाणात आढळतात. शासकीय आरोग्य सेवांपर्यंत पोहोचण्यात अडथळे येत असल्यामुळे आजारांची तीव्रता वाढते. त्यामुळे स्थलांतरित आदिवासींचे जीवनमान अधिकच असुरक्षित बनते.

3. सामाजिक शोषण

मराठवाडा विभागातील नांदेड जिल्ह्यातून स्थलांतर करणाऱ्या आदिवासी समाजाला शहरांमध्ये विविध प्रकारच्या सामाजिक शोषणाला सामोरे जावे लागते. दलाल, ठेकेदार व काही वेळा नियोक्त्यांकडून कमी वेतन, वेळेवर मजुरी न मिळणे, अतिरिक्त कामासाठी सक्ती, अपमानास्पद वागणूक अशा शोषणात्मक परिस्थिती निर्माण होतात. तसेच, स्थलांतरित असल्यामुळे भाषा, संस्कृती व सामाजिक ओळखीतील फरकांमुळे त्यांना सामाजिक बहिष्कार व भेदभावाचा सामना करावा लागतो. महिलांवर लैंगिक शोषणाचा धोका वाढतो, तर मुलांना बालमजुरीकडे वळावे लागते. या सर्व घटकांमुळे आदिवासी स्थलांतरितांचे सामाजिक सुरक्षिततेचे हक्क कमकुवत होतात आणि त्यांचे मानवी विकासावर नकारात्मक परिणाम होतात.

स्थलांतराचे परिणाम

मराठवाडा विभागातील, विशेषतः नांदेड जिल्ह्यातील ग्रामीण आदिवासी समाजाचे रोजगाराच्या शोधात होणारे स्थलांतर त्यांच्या जीवनावर विविध पातळ्यांवर परिणाम घडवून आणते. हे परिणाम आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक स्वरूपाचे असून त्यांचा प्रभाव अल्पकालीन तसेच दीर्घकालीन स्वरूपात दिसून येतो.

1. आर्थिक परिणाम

नांदेड जिल्ह्यातील आदिवासी कुटुंबांचे शहरांकडे स्थलांतर झाल्यानंतर काही प्रमाणात कुटुंबाचे एकूण उत्पन्न वाढल्याचे दिसून येते. शहरांमध्ये मिळणारी मजुरी ग्रामीण भागातील रोजगाराच्या तुलनेत तुलनेने जास्त असते. त्यामुळे कुटुंबाच्या दैनंदिन गरजा भागविणे शक्य होते तसेच कर्जफेडीस मदत मिळते. मात्र, शहरातील राहणीमानाचा वाढता खर्च, निवास भाडे, अन्न, वाहतूक आणि आरोग्यावरील खर्च यांमुळे हे उत्पन्न टिकाऊ ठरत नाही. याशिवाय असंघटित क्षेत्रातील रोजगार अस्थिर व हंगामी असल्यामुळे रोजगाराची सातत्यपूर्ण हमी नसते. परिणामी, आर्थिक अनिश्चितता आणि अस्थिरता कायम राहते. काही प्रसंगी स्थलांतरामुळे आर्थिक उन्नतीपेक्षा आर्थिक असुरक्षितता अधिक वाढते.

2. सामाजिक परिणाम

रोजगारासाठी होणाऱ्या स्थलांतराचे नांदेड जिल्ह्यातील आदिवासी समाजावर गंभीर सामाजिक परिणाम होताना दिसून येतात. स्थलांतरामुळे कुटुंब विघटनाची प्रक्रिया वेगाने घडते. अनेकदा कुटुंबातील पुरुष सदस्य रोजगारासाठी बाहेर स्थलांतर करतात, तर महिला, वृद्ध व मुले गावातच राहतात. यामुळे महिलांवर आर्थिक, कौटुंबिक आणि सामाजिक जबाबदाऱ्यांचे ओझे वाढते. तसेच, स्थलांतरित कुटुंबांसोबत शहरांकडे गेलेल्या मुलांच्या शिक्षणात खंड पडतो. वारंवार स्थलांतर, शाळा बदल आणि आर्थिक अडचणींमुळे बालमजुरीचे प्रमाण वाढते. सामाजिक एकात्मता, कुटुंबातील परस्पर संबंध आणि पारंपरिक सामाजिक संरचना यांवर याचा नकारात्मक परिणाम होतो.

3. सांस्कृतिक परिणाम

नांदेड जिल्ह्यातील आदिवासी समाजाची सांस्कृतिक ओळख ही त्यांच्या भाषा, परंपरा, सण-उत्सव, लोककला आणि चालीरीतींशी निगडित आहे. शहरांकडे स्थलांतर झाल्यानंतर शहरी जीवनशैलीचा प्रभाव आदिवासी स्थलांतरितांवर पडतो. परिणामी, मूळ आदिवासी भाषा वापरण्याचे प्रमाण कमी होते, पारंपरिक सण-उत्सवांमध्ये सहभाग घटतो आणि पारंपरिक पोशाख व चालीरीती हळूहळू लुप्त होण्याच्या मार्गावर जातात. नवीन पिढी शहरी संस्कृतीशी अधिक जोडली जात असल्यामुळे सांस्कृतिक विस्थापनाची प्रक्रिया वेग घेते. यामुळे आदिवासी समाजाच्या सांस्कृतिक वारशाला धोका निर्माण होतो आणि त्यांची सामाजिक ओळख कमकुवत होण्याची शक्यता वाढते.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

धोरणात्मक उपाय-योजना व शिफारसी

नांदेड जिल्ह्यातील ग्रामीण आदिवासी समाजाचे रोजगाराच्या शोधात होणारे स्थलांतर कमी करण्यासाठी आणि स्थलांतराचे दुष्परिणाम मर्यादित करण्यासाठी समन्वित, स्थानिक गरजांवर आधारित आणि आदिवासी-केंद्रित धोरणात्मक उपाययोजनांची आवश्यकता आहे. खालील शिफारसी नांदेड जिल्ह्याच्या सामाजिक, आर्थिक व भौगोलिक परिस्थितीचा विचार करून मांडण्यात आल्या आहेत. ग्रामीण भागात रोजगारनिर्मिती योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी करणे हा स्थलांतरावर नियंत्रण ठेवण्याचा सर्वात महत्त्वाचा उपाय ठरतो. नांदेड जिल्ह्यात महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना (MGNREGA) यासारख्या योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी करून आदिवासी कुटुंबांना वर्षभर किमान रोजगार उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे. जलसंधारण, पाणलोट क्षेत्र विकास, रस्ते बांधकाम, शेततळे आणि सिंचन प्रकल्पांमधून स्थानिक पातळीवर रोजगारनिर्मिती झाल्यास स्थलांतराचे प्रमाण कमी होऊ शकते. तसेच, कृषीपूरक उद्योग आणि लघुउद्योगांना प्रोत्साहन देणे गरजेचे आहे.

आदिवासी भागात कौशल्य विकास केंद्रांची स्थापना करणे ही काळाची गरज आहे. नांदेड जिल्ह्यातील दुर्गम आदिवासी गावांमध्ये कौशल्याधारित प्रशिक्षण केंद्रे स्थापन करून युवकांना बांधकाम, वाहन दुरुस्ती, विद्युत काम, हस्तकला, शेतीपूरक उद्योग आणि स्वयंरोजगाराशी संबंधित प्रशिक्षण देणे आवश्यक आहे. यामुळे आदिवासी युवकांना स्थानिक पातळीवर रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होतील आणि शहरांकडे स्थलांतर करण्याची गरज कमी होईल. वनाधिकार कायद्यांची प्रभावी अंमलबजावणी करणे हा आदिवासी स्थलांतर रोखण्यासाठी एक महत्त्वाचा धोरणात्मक उपाय आहे. नांदेड जिल्ह्यातील आदिवासी समाजाचा पारंपरिक जंगल संसाधनांवरचा हक्क सुनिश्चित केल्यास त्यांची जंगलाधारित उपजीविका बळकट होऊ शकते. वैयक्तिक व सामुदायिक वनाधिकारांचे संरक्षण, लघुवनोपजांचे संकलन व विक्रीसाठी बाजारपेठ उपलब्ध करून देणे आणि वनव्यवस्थापनात आदिवासींचा सहभाग वाढविणे यामुळे त्यांच्या आर्थिक स्थितीत सुधारणा होऊ शकते. स्थलांतरित कामगारांसाठी सामाजिक सुरक्षा योजना प्रभावीपणे राबविणेही तितकेच महत्त्वाचे आहे. नांदेड जिल्ह्यातून स्थलांतर करणाऱ्या आदिवासी कामगारांना आरोग्य विमा, अपघात विमा, निवास सुविधा, अन्नसुरक्षा आणि कामगार हक्कांची माहिती देणे आवश्यक आहे. शहरी भागात स्थलांतरित कामगारांसाठी नोंदणी व्यवस्था मजबूत केल्यास त्यांना शासकीय योजनांचा लाभ मिळू शकतो. यामुळे स्थलांतराच्या काळात त्यांची सामाजिक व आर्थिक सुरक्षितता वाढेल.

एकंदरीत, मराठवाडा विभागातील नांदेड जिल्ह्यातील आदिवासी स्थलांतराची समस्या सोडविण्यासाठी केवळ स्थलांतर रोखणे हा उद्देश न ठेवता ग्रामीण आदिवासी भागात शाश्वत विकास, रोजगारनिर्मिती आणि सामाजिक सुरक्षा सुनिश्चित करणारी धोरणे राबविणे आवश्यक आहे. स्थानिक स्वराज्य संस्था, शासकीय यंत्रणा आणि आदिवासी समाज यांचा समन्वय साधूनच हे धोरणात्मक उपाय यशस्वी ठरू शकतील.

निष्कर्ष

रोजगाराच्या शोधात ग्रामीण आदिवासींचे स्थलांतर ही नांदेड जिल्ह्यातील एक गंभीर आणि बहु-आयामी सामाजिक समस्या आहे. या स्थलांतरामागे आर्थिक असुरक्षितता, कृषी संकट, जंगलावर आधारित उपजीविकेवरील निर्बंध, शैक्षणिक व कौशल्य अभाव यांसारखी परस्परसंबंधित कारणे कार्यरत असल्याचे या अभ्यासातून स्पष्ट होते. नांदेड जिल्ह्यातील आदिवासी समाजाचे पारंपरिक उपजीविकेचे स्रोत कालांतराने दुर्बल होत गेले असून, त्यातून निर्माण झालेली बेरोजगारी आणि दारिद्र्याची परिस्थिती स्थलांतरास प्रवृत्त करणारी ठरली आहे. या संशोधनातून असेही स्पष्ट होते की स्थलांतरामुळे काही प्रमाणात उत्पन्नवाढ घडून येत असली तरी शहरांतील असुरक्षित रोजगार, वाढता जीवनखर्च, निवास व आरोग्य समस्या आणि सामाजिक शोषण यांमुळे आदिवासी स्थलांतरितांचे जीवन अधिक अस्थिर बनते. स्थलांतराचे परिणाम केवळ आर्थिक स्वरूपाचे नसून त्याचा सामाजिक व सांस्कृतिक जीवनावरही खोलवर परिणाम होत आहे. कुटुंब विघटन, महिलांवरील वाढते ओझे, मुलांच्या शिक्षणातील खंड तसेच पारंपरिक आदिवासी संस्कृती व सामाजिक ओळखीचे क्षीण होणे हे नांदेड जिल्ह्यातील स्थलांतराचे महत्त्वाचे दुष्परिणाम ठरत आहेत. म्हणूनच ग्रामीण आदिवासी स्थलांतराच्या समस्येचे निराकरण केवळ स्थलांतर रोखण्यात नाही, तर नांदेड जिल्ह्यातील ग्रामीण व आदिवासी भागात शाश्वत विकासाच्या संधी निर्माण करण्यात आहे. स्थानिक पातळीवर रोजगारनिर्मिती, कृषी व जंगलाधारित उपजीविकेचे बळकटीकरण, कौशल्यविकास, शिक्षण सुविधा आणि सामाजिक सुरक्षा योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी केल्यास स्थलांतराचे प्रमाण कमी करता येऊ शकते. तसेच, स्थानिक स्वराज्य संस्था, शासकीय यंत्रणा आणि आदिवासी समाज यांचा सक्रिय सहभाग असलेली समन्वित धोरणे राबविल्यास स्थलांतराचे दुष्परिणाम मर्यादित करता येतील. एकूणच, मराठवाडा विभागातील नांदेड जिल्ह्यातील आदिवासी समाजाच्या सर्वांगीण व शाश्वत विकासासाठी स्थलांतराच्या समस्येकडे समग्र आणि दीर्घकालीन दृष्टिकोनातून पाहणे अत्यावश्यक आहे.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

संदर्भ (References)

1. Deshingkar, P. (2006). Internal migration, poverty and development in India. Overseas Development Institute, London.
2. Deshingkar, P., & Akter, S. (2009). Migration and human development in India. Human Development Research Paper 2009/13. United Nations Development Programme.
3. Government of India. (2011). Census of India 2011: Migration tables. Office of the Registrar General & Census Commissioner, India.
4. Government of India. (2011). Census of India 2011: Primary census abstract. New Delhi: Registrar General of India.
5. Government of Maharashtra. (2014). Tribal development report of Maharashtra. Mumbai: Tribal Development Department, Government of Maharashtra.
6. Government of Maharashtra. (2018). District socio-economic review: Nanded district. Mumbai: Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra.
7. Government of Maharashtra. (2020). Economic survey of Maharashtra. Mumbai: Directorate of Economics and Statistics.
8. Government of Maharashtra. (2021). Human development report: Marathwada region. Mumbai: Planning Department, Government of Maharashtra.
9. Keshri, K., & Bhagat, R. B. (2013). Socio-economic determinants of temporary labour migration in India. Asian Population Studies, 9(2), 175–195. https://doi.org/10.1080/17441730.2013.797294
10. Kumar, N., & Sidhu, A. (2019). Rural distress and migration in India: Evidence from drought-prone regions. Indian Journal of Human Development, 13(2), 190–208.
11. Ministry of Rural Development. (2020). MGNREGA annual report. Government of India.
12. Ministry of Tribal Affairs. (2019). Annual report 2018–19. Government of India.
13. National Commission for Scheduled Tribes. (2017). Report on migration and displacement of Scheduled Tribes. Government of India.
14. Planning Commission of India. (2014). Report of the committee on tribal development. New Delhi: Government of India.
15. Rogaly, B., Deshingkar, P., Coffey, D., & Rana, K. (2001). Seasonal migration, social change and migrants' rights. Journal of Development Studies, 38(3), 1–30.
16. Singh, A. K. (2012). Tribal migration and socio-economic change: A study of Maharashtra. Indian Journal of Social Work, 73(4), 567–584.
17. Todaro, M. P. (1969). A model of labor migration and urban unemployment in less developed countries. American Economic Review, 59(1), 138–148.
18. Xaxa, V. (2014). State, society, and tribes: Issues in post-colonial India. Pearson Education India.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

भारतीय संविधान आणि मानवाधिकार

डॉ. इंगोले प्रेमिला
दिगंबरराव बिंदू कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय भोकर
Email: pramilagawande79@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180133
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 132-134
January 2026

Submitted: 13 Dec. 2025
Revised: 23 Dec. 2025
Accepted: 13 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश

मानवाधिकार हे आधुनिक लोकशाही व्यवस्थेचे मूलभूत आधारस्तंभ मानले जातात. भारतीय संविधानाने मानवाधिकारांना केवळ नैतिक मूल्य म्हणून न पाहता त्यांना घटनात्मक हमी प्रदान केली आहे. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता आणि न्याय या मूल्यांवर आधारित भारतीय संविधान मानवाधिकारांचे संरक्षण, संवर्धन आणि अंमलबजावणी यासाठी एक व्यापक चौकट उभी करते. प्रस्तुत संशोधनपर लेखात भारतीय संविधानातील मानवाधिकारांची संकल्पना, मूलभूत हक्क, मार्गदर्शक तत्त्वे, आंतरराष्ट्रीय मानवाधिकार करारांशी असलेले संबंध, न्यायालयीन भूमिका तसेच अंमलबजावणीतील आव्हाने यांचा सखोल अभ्यास करण्यात आला आहे.

मुख्यशब्द: *भारतीय संविधान, मानवाधिकार, मूलभूत हक्क, उद्देशिका, स्वातंत्र्याचा हक्क, समता व सामाजिक न्याय, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, राज्य धोरणाची मार्गदर्शक तत्त्वे, राष्ट्रीय एकात्मता, सांस्कृतिक संवर्धन.*

प्रस्तावना

मानवाधिकार ही संकल्पना आधुनिक लोकशाही राज्यव्यवस्थेचा कणा मानली जाते. मानवी प्रतिष्ठा, स्वातंत्र्य, समता आणि न्याय या मूल्यांवर आधारित मानवाधिकार प्रत्येक व्यक्तीस जन्मतः प्राप्त होतात आणि ते कोणत्याही राज्यसत्तेच्या इच्छेवर अवलंबून नसतात. इतिहासात राजकीय दडपशाही, वसाहतवाद, गुलामगिरी, जातीय शोषण आणि लिंगभेद यांसारख्या अन्यायकारक व्यवस्थांमुळे मानवाधिकारांची सातत्याने पायमल्ली झाली. या पार्श्वभूमीवर मानवाधिकारांचे तत्त्वज्ञान विकसित झाले आणि व्यक्तीच्या मूलभूत अधिकारांचे संरक्षण हे राज्याचे नैतिक व कायदेशीर कर्तव्य मानले जाऊ लागले. दुसऱ्या महायुद्धानंतर जागतिक स्तरावर मानवाधिकारांच्या संरक्षणासाठी संघटित प्रयत्न सुरू झाले. 1948 मध्ये संयुक्त राष्ट्रसंघाने स्वीकारलेली मानवाधिकारांची सार्वत्रिक घोषणा)Universal Declaration of Human Rights – UDHR) ही मानवाधिकार चळवळीतील एक महत्त्वपूर्ण टप्पा ठरली. या घोषणेमुळे मानवाधिकारांना आंतरराष्ट्रीय मान्यता मिळाली आणि राष्ट्र-राज्यांवर नागरिकांच्या मूलभूत अधिकारांचे संरक्षण करण्याची जबाबदारी आली. भारतासारख्या नवस्वतंत्र राष्ट्रांसाठी ही घोषणा विशेष महत्त्वाची ठरली, कारण स्वातंत्र्यानंतर भारतासमोर सामाजिक न्याय, समता आणि मानवी प्रतिष्ठेची पुनर्स्थापना करण्याचे मोठे आव्हान होते. भारतीय संविधानाची निर्मिती ही केवळ राजकीय स्वातंत्र्याची प्रक्रिया नव्हती, तर ती सामाजिक आणि आर्थिक लोकशाही घडविण्याची व्यापक चळवळ होती. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या नेतृत्वाखाली घटनाकारांनी संविधानात मानवाधिकारांना केंद्रस्थानी ठेवले. जात, धर्म, लिंग, भाषा आणि वर्ग यावर आधारित अन्याय दूर करण्यासाठी संविधानाने मूलभूत हक्कांची तरतूद केली. त्यामुळे भारतीय संविधान हे जगातील सर्वाधिक मानवाधिकाराभिमुख आणि प्रगत संविधानांपैकी एक मानले जाते.

भारतीय संविधानातील उद्देशिका ही मानवाधिकारांची तत्त्वज्ञानात्मक भूमिका स्पष्ट करते. न्याय (सामाजिक, आर्थिक व राजकीय), स्वातंत्र्य (विचार, अभिव्यक्ती, श्रद्धा), समता आणि बंधुता या मूल्यांवर आधारित राज्यव्यवस्था निर्माण करण्याचा संविधानाचा उद्देश आहे. ही मूल्ये केवळ नैतिक घोषवाक्य नसून त्यांना कायदेशीर आणि घटनात्मक अधिष्ठान देण्यात आले आहे.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
डॉ. इंगोले प्रेमिला, दिगंबरराव बिंदू कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय भोकर

How to cite this article:
इंगोले, . प्रेमिला . (2026). भारतीय संविधान आणि मानवाधिकार. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 132–134. https://doi.org/10.5281/zenodo.18441261

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18441261
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

मूलभूत हक्क, राज्य धोरणाची मार्गदर्शक तत्त्वे आणि मूलभूत कर्तव्ये या तरतुदी मानवाधिकारांच्या संरक्षणासाठी एक सुसंगत चौकट निर्माण करतात.आजच्या जागतिकीकरणाच्या आणि बदलत्या राजकीय-सामाजिक परिस्थितीत मानवाधिकारांच्या अंमलबजावणीसमोर नवी आव्हाने उभी राहिली आहेत. दारिद्र्य, सामाजिक विषमता, महिलांवरील अत्याचार, अल्पसंख्याकांचे प्रश्न, आदिवासी हक्क आणि डिजिटल युगातील गोपनीयतेचा अधिकार यांसारखे मुद्दे मानवाधिकार चर्चेच्या केंद्रस्थानी आले आहेत. या पार्श्वभूमीवर भारतीय संविधान आणि मानवाधिकार यांचा अभ्यास करणे केवळ शैक्षणिक दृष्ट्या नव्हे, तर धोरणात्मक आणि सामाजिक दृष्टीनेही अत्यंत महत्त्वाचे ठरते.

गृहितके:-

1) भारतीय संविधानाची उद्देश पत्रिका ही मानव अधिकाऱ्यांचा तत्त्वज्ञानात्मक पाया:-

भारतीय संविधानाची उद्देश पत्रिका ही मानवी जीवनाला परिपूर्ण करणारी उद्देश पत्रिका आहे. यामध्ये नागरिकाला त्याच्या विचाराचे, आचार्याचे, धर्म जोपासण्याचे, तसेच राजनीतिक न्याय, अभिव्यक्ती, विश्वास, श्रद्धा, उपासना, समान दर्जा, व्यक्तीची प्रतिष्ठा, राष्ट्राची एकता तसेच एकात्मता समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष, लोकशाही, गणराज्य घडविण्यात आणि बंधुभाव जोपासण्यास सहाय्यक ठरण्यास मदत करते. म्हणून मानव अधिकारास भारतीय संविधानाचा तात्विक पाया असे म्हणणे योग्य ठरते.

2) राष्ट्रीय एकात्मता वाढवण्यास पूरक घटक: -

भारत हा विविधतेने नटलेला देश आहे. भाषा, धर्म, जात, पंथ, संस्कृती, परंपरा प्रादेशिक वैशिष्ट्य आणि सामाजिक रचना यामध्ये प्रचंड वैविध्य असूनही भारत एक राष्ट्र म्हणून टिकून आहे. या विविधतेतून एकात्मता निर्माण होणे ही भारतीय लोकशाहीची सर्वात मोठी शक्ती आहे. राष्ट्रीय एकात्मता म्हणजे केवळ भौगोलिक एकता नव्हे तर भावनिक सामाजिक सांस्कृतिक आणि राजकीय पातळीवरील एक्य आहे. या विविध घटकांमध्ये परस्पर विश्वास सहकार्य असणे खूप महत्त्वाचे असते. राष्ट्रीय एकात्मता ही कोणत्याही राष्ट्राच्या स्थैर्याची व प्रगतीची गुरुकिल्ली आहे. भारतासारख्या बहुविध समाजात राष्ट्रीय एकात्मता वाढविण्यासाठी संविधान, लोकशाही, धर्मनिरपेक्ष, शिक्षण, सामाजिक न्याय, आर्थिक विकास व सांस्कृतिक सहिष्णुता हे घटक अत्यंत महत्त्वाच्या आहेत. हे सर्व घटक परस्पर पूरक असून त्याचा समन्वय साधल्यास राष्ट्रीय एकात्मता अधिक दृढ होऊ शकते. त्यामुळे राष्ट्रीय एकात्मता वाढवणे ही केवळ शासनाची जबाबदारी नसून प्रत्येक नागरिकाचे राष्ट्रीय कर्तव्य आहे.

3) स्वातंत्र्याचा हक्क हा मानवाधिकराचा गाभा:-

मानवाधिकाराची संकल्पना मानवी प्रतिष्ठान, समानता व स्वातंत्र्य या मूलभूत मूल्यांवर आधारित आहे. या सर्व मूल्यांमध्ये स्वातंत्र्याचा हक्क हा मानवाधिकाऱ्याचा केंद्रबिंदू मानला जातो. व्यक्तीला विचार अभिव्यक्ती, हालचाल, श्रद्धा व जीवन जगण्याचे स्वातंत्र्य नसेल तर इतर कोणतेही अधिकार अर्थहीन ठरतात. म्हणून स्वातंत्र्याचा हक्क हा मानवाधिकाऱ्याचा गाभा आहे. असे ठामपणे म्हणता येईल. आधुनिक लोकशाही राज्यघटना व आंतरराष्ट्रीय मानव अधिकार व्यवस्था या सर्वांचे मूळ स्वातंत्र्याच्या हक्कात दडलेले आहे. स्वातंत्र्य म्हणजे व्यक्तीला कोणत्याही अनावश्यक बंधनाशिवाय आपले जीवन जगण्याची, विचार मांडण्याची व निर्णय घेण्याची मुभा असते. स्वातंत्र्य म्हणजे स्वैराचार नव्हे तर कायद्याच्या चौकटीत व्यक्तीचा विकास करण्याची संधी आहे. व्यक्तीला स्वतःच्या जीवनाची सुरक्षा करण्याचा अधिकार आहे. तसेच मतदान करणे राजकीय सहभाग घेणे भाषण, लेखन, विचार मांडणे, श्रद्धा उपासना करणे भेदभाव मुक्त जीवन जगणे या साऱ्यांचा समावेश हा स्वातंत्र्याच्या हक्कामध्ये होतो. म्हणून स्वातंत्र्याचा हक्क मानवाधिकाऱ्याचा गाभा आहे असे म्हणता येईल.

4) मानव अधिकार हे संस्कृती संवर्धनास पूरक:-

संस्कृती ही कोणत्याही समाजाची ओळख आत्मा व सातत्याचे प्रतीक असते. परंपरा, भाषा, कला ,मूल्य, श्रद्धा आणि सामाजिक व्यवहार यांचा समुच्चय म्हणजे संस्कृती होय. जागतिकीकरण औद्योगिकरण व तांत्रिक प्रगतीमुळे समाजात वेगाने बदल होत असून त्याचा थेट परिणाम संस्कृती संवर्धनास म्हणजेच संस्कृतीचे जतन संरक्षण करणे व पेढ्यानपिढ्या हस्तांतरण करणे अत्यंत महत्त्वाचे ठरते. संस्कृति संवर्धनास पूरक ठरणारी विविध सामाजिक, राजकीय, शैक्षणिक व आर्थिक घटक अभ्यासणे ही काळाची गरज आहे. संस्कृती म्हणजे समाजाने दीर्घकाळात विकसित केलेले जीवनमूल्य आचार, विचार, सण, उत्सव, कला, साहित्य, भाषा, परंपरा व सामाजिक संस्था यांचा एक संघ आविष्कार होय. संस्कृती ही समाजाला नवीन ओळख देते. त्याच्या सातत्याची हमी देते. संस्कृती वारशाचे संरक्षण करते. बदलत्या काळानुसार समाजाचा विकास करते. वर्तमान व भविष्याची सांगड घालते. जागतिक स्तरावर राष्ट्राची ओळख निर्माण करते. संस्कृती जोपासण्यामुळे मानव समाज एकत्र येऊन एकात्मता वाढवण्यास मदत होते. संस्कृती संवर्धन हे समाजाच्या व मानवाच्या अस्तित्वासाठी व सातत्यासाठी अत्यावश्यक आहे. कुटुंब, शिक्षण, भाषा कला, धर्म, राज्य संस्था, माध्यमिक व तंत्रज्ञान हे सर्व घटक सांस्कृति संवर्धनास पूरक ठरतात.

5) अभिव्यक्ती स्वातंत्र्यास पूरक:-

अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य हे आधुनिक लोकशाही व्यवस्थेचे मूलभूत आधार तत्व आहे. व्यक्तीला आपले विचार, मत, भावना व भूमिका निर्भयपणे व्यक्त करण्याचा अधिकार म्हणजे अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य होय. हे स्वातंत्र्य केवळ व्यक्ती स्वातंत्र्यपूर्वते मर्यादित नसून सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय प्रगतीचे साधन आहे. कोणत्याही लोकशाही राज्य अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याशिवाय सशक्त होऊ शकत नाही. अभिव्यक्ती स्वातंत्र्यात व्यक्तीला भाषण, लेखन, कला माध्यमे, सभा, निर्दशने, किंवा इतर कोणत्याही शांततामय मार्गाने व्यक्त करण्याचा अधिकार आहे. लोकशाहीमध्ये अभिव्यक्ती वर बंदी नसून समाजास प्राधान्य दिले जाते. अभिव्यक्ती स्वातंत्र्यास मूलभूत अधिकाराचा दर्जा दिला

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

आहे. अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य हे लोकशाहीचे प्राणतत्व आहे. लोकशाही शासन व्यवस्था संविधानिक संरक्षण, स्वातंत्र्य न्यायपालिका, मुक्त प्रसार माध्यमे, शिक्षण, सामाजिक सहिष्णुता व तत्वज्ञान हे सर्व घटक अभिव्यक्ती स्वातंत्र्यास पूरक ठरतात या घटकाचा समन्वय साधल्यास अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य अधिक सक्षम व परिपूर्ण होऊ शकते व त्याचे संवर्धन करणे हे केवळ राज्याचेच नव्हे तर प्रत्येक सजग नागरिकांचे कर्तव्य आहे आणि त्याची योग्य पालन केल्यास मानव अधिकार व व्यक्ती जीवन अधिक सुखकारक आणि स्वातंत्र्य होऊ शकते.

निष्कर्ष:-

या अभ्यासातून स्पष्ट होते की भारतीय संविधान आणि मानवाधिकार यांचे नाते मूलभूत व परस्परपूरक आहे. भारतीय संविधानाने मानवी सन्मान, स्वातंत्र्य, समानता आणि सामाजिक न्याय या मानवाधिकार मूल्यांना घटनात्मक अधिष्ठान दिले आहे. मूलभूत हक्क, विशेषतः अनुच्छेद 14 आणि 21, हे मानवाधिकारांचे घटनात्मक रूप असून न्यायपालिकेने त्यांच्या अर्थाचा विस्तार करून सन्मानाने जगण्याचा, शिक्षण, आरोग्य आणि स्वच्छ पर्यावरणाचा अधिकार मानवाधिकारांच्या चौकटीत समाविष्ट केला आहे. राज्य धोरणाची मार्गदर्शक तत्त्वे सामाजिक व आर्थिक मानवाधिकारांची दिशा ठरवतात. जरी ही तत्त्वे न्यायालयीन अंमलबजावणीस पात्र नसली, तरी त्यांचा प्रभाव मूलभूत हक्कांच्या अर्थविस्तारात स्पष्टपणे दिसून येतो. त्यामुळे नागरी व सामाजिक-आर्थिक मानवाधिकार यांच्यातील पारंपरिक भेद कमी झाला आहे. तथापि, या अभ्यासातून असेही दिसून येते की घटनात्मक तरतुदी आणि प्रत्यक्ष अंमलबजावणी यांच्यात दरी आहे. गरिबी, अशिक्षण, सामाजिक विषमता, जातीय व लिंगभेद, प्रशासकीय उदासीनता आणि राजकीय हस्तक्षेप यांमुळे मानवाधिकार अनेकदा सैद्धांतिक पातळीवरच मर्यादित राहतात. त्यामुळे कायदे अस्तित्वात असणे ही मानवाधिकार संरक्षणाची पुरेशी हमी ठरत नाही.

अखेर असे म्हणता येईल की भारतीय संविधान मानवाधिकारांचे सशक्त अधिष्ठान आहे, परंतु त्यांचा खरा अर्थ प्रभावी अंमलबजावणीतूनच साकार होतो. मानवाधिकारांचे संरक्षण हे शासन, न्यायपालिका, प्रशासन आणि नागरिक यांची सामूहिक घटनात्मक व नैतिक जबाबदारी आहे. मानवाधिकारांचा आदर व संवर्धन हेच भारतीय लोकशाहीच्या परिपक्वतेचे खरे द्योतक आहे.

संदर्भसूची :-

1) भारतीय संविधान व भारतीय राजकारण तुकाराम जाधव व महेश शिरापूरकर.
2) मानवाधिकारांचा सार्वत्रिक जाहीरनामा (UDHR), १९४८, संयुक्त राष्ट्र संघ.
(मानवाधिकारांची जागतिक संकल्पना आणि भारतीय संविधानाशी तुलना करण्यासाठी मुख्य आंतरराष्ट्रीय संदर्भ.)
3) डी. डी. बसू, भारतीय संविधानाची ओळख (Introduction to the Constitution of India), लेक्सिसनेक्सिस, नवी दिल्ली.
(मूलभूत हक्क, न्यायपालिका आणि घटनात्मक अर्थव्याख्या समजून घेण्यासाठी सर्वाधिक उद्धृत ग्रंथ.)
4) मनेका गांधी विरुद्ध भारत संघ, ए.आय.आर. १९७८, सर्वोच्च न्यायालय.
(अनुच्छेद २१ चा विस्तार करून मानवाधिकार संरक्षणाची दिशा ठरवणारा ऐतिहासिक न्यायनिर्णय.)
5) Donnelly, Jack, Universal Human Rights in Theory and Practice, Cornell University Press.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

बाल हक्काचे संरक्षण आणि बालकल्याण

प्रा. डॉ. मरगीळ गजानन बाबुराव
समाजशास्त्र विभाग शारदा महाविद्यालय, परभणी
Email: gajananmargil98@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180134
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 135-137
January 2026
Submitted: 13 Dec. 2025
Revised: 23 Dec. 2025
Accepted: 13 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश:

प्रस्तुत लेखात बाल हक्कांचे संरक्षण आणि बालकल्याण या विषयाचा सविस्तर व चिकित्सक आढावा घेण्यात आला आहे. बालक हे उद्याचे नागरिक असून देशाचे भविष्य त्यांच्या सर्वांगीण विकासावर अवलंबून असते. मानवाधिकार हे जन्मतः प्राप्त अधिकार असले तरी समाजातील बालकांना अनेक वेळा या अधिकारांपासून वंचित राहावे लागते. विशेषतः बालकामगार ही गंभीर सामाजिक समस्या बनली असून दारिद्र्य, पालकांचे अज्ञान, व्यसनाधिनता, शासकीय योजनांची अपुरी अंमलबजावणी आणि स्वस्त मजुरांची मागणी ही त्यामागची प्रमुख कारणे आहेत. लेखात बालकामगारांमुळे बालकांचे शिक्षण, आरोग्य, खेळ, आनंद व बालपण हिरावले जाते आणि त्यांच्या मानवी हक्कांचे मोठ्या प्रमाणावर हनन होते, हे स्पष्ट केले आहे. Child Line India Foundation च्या सर्वेक्षणानुसार भारतात बालकामगारांचे प्रमाण अजूनही लक्षणीय असून ते हॉटेल, विटभट्टी, कारखाने, दुकाने, खाणी, वर्तमानपत्र विक्री यांसारख्या क्षेत्रांत आढळतात. भारतीय राज्यघटनेनुसार १४ वर्षांखालील बालकांकडून काम करून घेणे हा गुन्हा असला, तरी प्रत्यक्षात या कायद्यांची प्रभावी अंमलबजावणी होत नसल्याचे दिसून येते. शासनाने मध्यान्ह भोजन योजना, शिक्षणाचा अधिकार, महिला व बाल विकास विभाग, बाल हक्क संरक्षण आयोग यांसारख्या उपाययोजना केल्या असल्या तरी जनसहभाग आणि सामाजिक जागृतीअभावी बालकामगार समस्या कायम आहे. लेखाच्या निष्कर्षानुसार, बालकामगार निर्मूलनासाठी केवळ कायदे पुरेसे नसून समाज, शासन व नागरिकांची सामूहिक नैतिक जबाबदारी आवश्यक आहे. बालकांना शिक्षणाच्या प्रवाहात आणणे, कुटुंबांचे आर्थिक सक्षमीकरण करणे आणि कायद्यांची कठोर अंमलबजावणी करणे हाच देशाच्या उज्ज्वल भविष्याचा पाया ठरू शकतो.

मुख्यशब्द: *बाल हक्क, बालकल्याण, बालकामगार, मानवाधिकार, बालकांचे संरक्षण, शिक्षणाचा अधिकार, बाल शोषण, दारिद्र्य, सामाजिक समस्या, बालकामगार प्रतिबंधक कायदा, कुटुंबीय अज्ञान.*

प्रस्तावना:

मानवाला जीवन जगताना आवश्यक असणा-या गरजांची पुर्तता होणे आवश्यक आहे. गरजा पूर्ण करण्यासाठी मानवाला नैसर्गिक अधिकार हे जन्मतःच दिलेले आहे. मानव अधिकार हा मानवाचा मुलभूत अधिकार आहे. या अधिकारामुळे मानवाला सुरक्षित जीवन जगता येते. परंतु या अधिकाराचा फायदा समाजातील प्रत्येक घटकाला न होता, समाजातील काही विशिष्ट व्यक्तीनांच होतांना दिसून येतो. बालकही या अधिकारापासून वंचित असताना आपल्याला दिसून येतात. बालकांना त्यांचे अधिकार दिले जात नाहीत. आजचे बालक हे उद्याच्या भविष्याचे नागरिक म्हणून ओळखले जातात. कोणत्याही देशाचे भविष्य हे त्या देशाच्या नागरिकांवर अवलंबून असते. म्हणून देशातील बालकांचे योग्य संगोपन व जतन करणे आवश्यक आहे.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
प्रा. डॉ. मरगीळ गजानन बाबुराव, समाजशास्त्र विभाग शारदा महाविद्यालय, परभणी

How to cite this article:
मरगीळ, . गजानन . बाबुराव . (2026). बाल हक्काचे संरक्षण आणि बालकल्याण. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 135–137. https://doi.org/10.5281/zenodo.18441290

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18441290
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

परंतु आज बालकांच्या मानवाधिकाराचे हनन मोठ्या प्रमाणावर होतांना दिसून येत आहे. म्हणून मानवाधिकार या विषयावर चर्चा करतांना बालकांच्या अधिकारांच्या संदर्भात चर्चा करणे आवश्यक आहे.

गृहितकृत्ये:

१. बालकामगार ही सामाजिक समस्या आहे.

२. मानवी हक्कांद्वारे बाल कामगारांना न्याय मिळेल.

३. दारिद्र्य हे बाल कामगार निर्माण होण्यास प्रमुख कारण आहे.

४. कुटूंब प्रमुखांच्या अज्ञानपणामुळे लहान मूले कामगार बनतात.

बालकामगारांची कारणे:

१. अज्ञान: आई-वडिलांच्या अज्ञानामुळे मुलांना शिक्षण न मिळता आर्थिक गरजेपोटी कमी वय असूनही कामांवर पाठविले जाते.

२. शासकीय योजनांच्या प्रभावी अंमलबजावणीचा अभाव: बाल कामगारांच्या विकासासाठी व संरक्षणासाठी असलेल्या योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी न झाल्यामुळे या योजना बालकामगारां पर्यंत पोहोचत नसून त्यांना या योजनेपासून वंचित रहावे लागते.

३. बनतात. अकुशल कामगार: भांडवदार आपला फायदा करता येईल यासाठी ते अकुशल कामगारांची मागणी करतात. त्यातून बाल कामगार बनतात.

४. व्यसनाधिनता: कुटूंबातील प्रमुख हा व्यसनाधिन असल्यामुळे लहान मुलांच्या संगोपन व शिक्षणावर त्याचा परिणाम होऊन मुले आर्थिक गरजेपोटी शिक्षण सोडतात व कामगारी करतात.

याशिवाय मजूरांचा तुटवडा, किमान वेतनाचा अभाव, कुटूंब प्रमुखांची बेजबाबदारी, प्रचलित कायदयांचा योग्य वापर केला जात नाही, असे अनेक बाल कामगारांची कारणे सांगता येतील.

मानवी हक्क आणि बाल कामगार:

आज बाल कामगारांचा मानवी हक्कांचा प्रश्न गंभीर बनत चालला आहे. बाल कामगार समस्या संपुष्टात आणण्यासाठी अनेक स्तरावर प्रयत्न केले जात आहेत. २०१० साली Child Line India Foundation ने केलेल्या सर्वेक्षणानुसार अजूनही भारतात ८.४२ टक्के बालकामगार आहेत. त्याचे प्रमाण पुढील तक्त्यात दिले आहे.

Child Line India Foundation ने केलेल्या सर्वेक्षणानुसार बालकामगार

बालकामगारांचा वयोगट	पुरुष बालकामगार	स्त्री बालकामगार	एकुण
5-9 वर्षे	501890	308209	810099
10-14 वर्षे	3070300	1858116	4928416
15-19 वर्षे	15098122	5448644	20546766
एकुण बालकामगार	7.78	10.47	8.41
एकुण बालकामगारांची टक्केवारी	239923441	72708941	312632382

बाल कामगारांचा सर्वाधिक फायदा हा भांडवलदारांनी घेतलेला दिसून येतो. भांडवलदारांनी पांचा वापर कामगार म्हणून केला. शहरी त्यामुळे त्यांचे शोषण होऊन त्यांच्या मानवी हक्कांचे हनन होऊ लागलेले आहे. भारतातील विविध राज्यात बाल कामगार आज भागात बाल कामगारांचे प्रमाण अधिक असल्याचे निदर्शनास येते. हे बाल कामगार होटेल, विटभट्टी जनरल स्टोअर्स, खाणकाम, विविध छोटे मोठे उद्योगाचे कारखाने अशा विविध विकाणी दिसून येतात. त्यामुळे या बालकांच्या आरोग्यावर परिणाम होतो. भारतात बाल कामगारांच्या प्रमाणात सातत्याने वाढ होत आहे. आर्थिक उत्पादनाच्या गरजेतून तसेच अज्ञानाच्या गदामुळे लहान वयातच मुलांचे शिक्षण, खेळ, आराम, मनोरंजन हिरावून घेतले जात आहेत.

भारतीय राज्यघटनेनुसार, बाल कामगार म्हणने १४ वर्षाखालील मुलाला वेतनावर कामास लावणे होय. त्यामुळे १४ वर्षाखालील मुलाला काम देणे हा गुन्हा उरपला आहे. तरी सुध्दा शहर, गल्लोगल्ली लहान मुले कामास लागलेले आपणास दिसून येतात चहा टपरी, रस्त्यावरील ढाबे, मोटर-गैरेज तसेच घरांमध्ये कामासाठी लहान मुलांना प्राधान्य दिले जाते. कारण कमी खर्चामध्ये

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

त्यांच्याकडून अधिकचे काम करुन घेतले जाते. लोकशाहीचा चौथा स्तंभ म्हणून परिचित असलेली वृत्तपत्रे सुध्दा लहान मुलांचे शोषकांना आपल्याला दिसून येतो प्रत्येक शहरात रेल्वेस्टेशन, बसस्टेड आणि रस्त्यावर वर्तमानपत्र विकण्यात बाल कामगारांचे प्रमाण अधिक आहे. परंतु कोणोहो पत्रकार, ग्राहक या विषयी आवाज उठवित नाही. शासनाने बालकांच्या पोषणासाठी मध्यान्ह भोजन योजना आणली. शिक्षणाचा अधिकार आणला. परंतु बालकांचे बालपण सुरक्षित राहू शकत नाही. काही मुले कुपोषित वशोषित पीडीत दिसून येतात. राष्ट्रीय तसेच राज्य स्तरांवर महिला बाल विकास विभाग तथा बाल अधिकार संरक्षण आयोग असून सुध्दा लहान मुले आपल्या अधिकारांपासून वंचित आहेत.

ज्या व्यवसापामध्ये बाल कामगार निषिद्ध आहे, त्यावर शासनाने निगराणी ठेवली पाहिजे, असे आढळून आले आहे की, बालकांचे आई वडिलच बालकांना मजूरीसाठी पाठवू लागले आहेत. ते आई-वडिल त्या बालकांच्या शिक्षणामध्ये रस दाखवित नाहीत, कारण त्यांना पैसे कमावण्यात बालकाचं महत्य वाटतं, अशा परिवाराच्या आर्थिक स्वावलंबनतेवर देखील शासनाने उपाय करणे आवश्यक आहे बालकामगारांची समस्या खरोखर सोडवायची असेल तर बालकामगार अधिनियमाला प्रभावीपणे कार्यान्यीत करण्याची गरज आहे बंपर बालकामगारांना अनाथ बालकामगारांना शिक्षणाचा अधिकार योग्य पध्दतीने मिळाला पाहिजे, जेणेकरुन त्यांचे जीवन प्रकाशमय होऊ शकेल.

निष्कर्ष: आज शासन स्तरावर बालकामगारांसाठी कितीही कायदे अस्तित्वात असले तरी सुध्दा जनतेच्या सहयोगाशिवाय कुठलाही कायदा बाल कामगार या समस्येपासून देशाला मुक्त करु शकत नाही. बाल कामगारांच्या हितासाठी जेवढे कायदे आहेत त्यांचा लाभ जोपर्यंत बाल कामगारांना मिळणार नाही, तोपर्यंत ते देशाच्या प्रगतीमध्ये त्यांचा सहभाग मिळू शकत नाही.

जोपर्यंत लहान मुलांचे बालपण सुधारणार नाही तोपर्यंत या देशाच्या उज्ज्वल भविष्याची कल्पना निरर्थक आहे कारण लहान मुलांवरच देशाचे भविष्य अवलंबून आहे. अशामध्ये देशाच्या प्रत्येक नागरिकाचे कर्तव्य आहे की, आपली नैतिक जबाबदारी समनून, लहान मुले केव्हाही मजूरी करताना दिसले तर त्यांना शिक्षणाच्या प्रवाहात आणले पाहिजे. तेंव्हाय सरकारयो बाल कामगार योजना पशस्वी होईल आणि आपला देश बाल मजूरी या समस्येपासून सुटू शकेल.

उपाययोजना:

1. बालकामगार ठेवणाऱ्या व्यावसायिकावर शासनाने नियंत्रण ठेवावे.
2. बालकामगारांना सुरक्षा प्रदान करण्यात यावी.
3. बाल कामगारांच्या कुटूंबासाठी विविध विकास योजना कार्यान्वित करुन त्याची प्रभावी अंमलबजावणी करणे.
4. बाल कामगारांच्या कुटूंबासाठी विविध विकास योजना कार्यान्वित करुन त्याची प्रभावी अंमलबजावणी करणे.
5. बाल कामगारांना विविध उदयोगधंदयासाठी शोषण प्रतिबंध करण्यात यावे.
6. बाल कामगारांसाठी मोफत शिक्षण, आरोग्य सुधारण्यासाठी प्रयत्न करावा.
7. बालकामगार प्रतिबंधक कायदा अधिक सक्षम करुन त्याची कडक अंमलबजावणी करण्यात यावी.
8. मुलांमध्ये शिक्षणाविषयी जनजागृती करुन त्यांना शिक्षणाचे महत्व पटवून सांगणे.

संदर्भ सूची:

1. आहुजा राम, सामाजिक समस्याएँ, रावत पब्लिकेशन, दरियागंज, नई दिल्ली.
2. Child Line India Foundation, Census 2010.
3. जोशी बी. आर., डायमंड सामाजिक ज्ञानकोश, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे.
4. भारतीय राजकीय व्यवस्था, भा.ल.भोळे.
5. वर्तमानपत्र, दै. लोकसत्ता, 23 सप्टेंबर 2008.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

परिपत्र अर्थव्यवस्था आणि ऊर्जा संक्रमणाच्या संगमावर पीव्ही कचरा व्यवस्थापन: नांदेड जिल्ह्याचा अभ्यास

सचिन सायबू कमले
सामाजिकशास्त्रे संकुल स्वा.रा.ती.म.वि.नांदेड

Manuscript ID:
JRD -2026-180135
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 138-145
January 2026
Submitted: 13 Dec. 2025
Revised: 23 Dec. 2025
Accepted: 13 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश

हा अभ्यास नांदेड जिल्ह्यातील PV कचऱ्याच्या व्यवस्थापनावर केंद्रित आहे, विशेषतः परिपत्र अर्थव्यवस्था आणि ऊर्जा संक्रमणाच्या संदर्भात. अध्ययनानुसार, PV कचरा मुख्यतः काच (६०–७०%), सिलिकॉन (१५–२०%), धातू (१०–१५%) आणि प्लास्टिक/EVA (५–१०%) यांचे मिश्रण आहे, ज्याची योग्य प्रकारे पुनर्वापर क्षमता असूनही विद्यमान व्यवस्थापन अपूर्ण आहे. सध्या PV कचरा व्यवस्थापन प्रामुख्याने लँडफिलिंग, धातू व काच रीसायकलिंग आणि काही ऊर्जा पुनर्प्राप्ती पद्धतींवर अवलंबून आहे, तर सिलिकॉन, प्लास्टिक आणि धोकादायक रासायनिक घटकांचा पुनर्वापर मर्यादित आहे. नांदेडसारख्या जिल्ह्यातील घरगुती व औद्योगिक PV स्थापनेसाठी स्थिर डेटाबेस आणि जागरूकता मोहिमा अजून निर्माण झालेल्या नाहीत. अभ्यासात दिसून आले आहे की, PV कचऱ्याचे शाश्वत व्यवस्थापन शक्य आहे जर परिपत्र अर्थव्यवस्था मॉडेल, रिसायकलिंग तंत्रज्ञान, सुरक्षित वाहतूक, स्थानिक गोळा प्रणाली व जागरूकता कार्यक्रम यांचा समन्वय साधला गेला. या अभ्यासाच्या निष्कर्षांवरून, नांदेड जिल्ह्यासाठी एक उपयुक्त, शाश्वत PV कचरा व्यवस्थापन मॉडेल तयार करता येईल, जे ऊर्जा संक्रमणाच्या उद्दिष्टांना पूरक ठरेल आणि पर्यावरणीय परिणाम कमी करेल.

मुख्य शब्द: *परिपत्र अर्थव्यवस्था; सौर PV अंमलबजावणी; PV कचरा; पुनर्वापरयोग्य सामग्री; सौर ऊर्जा वितरण कार्य; नांदेड जिल्हा.*

प्रस्तावना

ऊर्जा संक्रमण आणि नवीकरणीय ऊर्जा साधनांचा प्रसार जागतिक पातळीवर जलद गतीने होत आहे. भारतातही सौर ऊर्जा क्षेत्रामध्ये मोठ्या प्रमाणावर वाढ झाली आहे, ज्यामुळे घरगुती, औद्योगिक व शासकीय पातळीवरील फोटोव्होल्टाइक)PV) प्रणालींचा विस्तार झपाट्याने झाला आहे. तथापि, PV पॅनेल्सचे जीवनचक्र पूर्ण झाल्यानंतर निर्माण होणारा PV कचरा हा एक गंभीर पर्यावरणीय आणि व्यवस्थापनात्मक आव्हान बनत आहे. PV कचऱ्यातून काच, सिलिकॉन, धातू, प्लास्टिक आणि रासायनिक घटक इत्यादींचा समावेश असतो, ज्याचा योग्य रीतिने पुनर्वापर किंवा सुरक्षित निपटारा केल्याशिवाय ऊर्जा संक्रमणाचे टिकाऊ उद्दिष्ट साधणे कठीण आहे. या पार्श्वभूमीवर परिपत्र अर्थव्यवस्था)Circular Economy) संकल्पनेचा अवलंब करून PV कचऱ्याचे व्यवस्थापन करण्याची आवश्यकता वाढली आहे. परिपत्र अर्थव्यवस्था अंतर्गत कचऱ्यातील घटकांचे पुनर्वापर, रिसायकलिंग व ऊर्जा पुनर्प्राप्ती यावर भर दिला जातो, ज्यामुळे पर्यावरणीय परिणाम कमी होतात आणि नवीन कच्चा माल वापरण्याची गरज कमी होते. नांदेड जिल्हा, जिथे शहरी व ग्रामीण भागातील PV स्थापनेस मोठा विस्तार झाला आहे, हा अभ्यासासाठी उपयुक्त उदाहरण ठरतो, कारण येथे PV कचऱ्याचे प्रमाण वाढत असून व्यवस्थापनाची सुसंगत धोरणे अजून विकसित झालेली नाहीत.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
सचिन सायबू कमले, सामाजिकशास्त्रे संकुल स्वा.रा.ती.म.वि.नांदेड

How to cite this article:
कमले, . सचिन . सायबू . (2026). परिपत्र अर्थव्यवस्था आणि ऊर्जा संक्रमणाच्या संगमावर पीव्ही कचरा व्यवस्थापन: नांदेड जिल्ह्याचा अभ्यास. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 138–145.
https://doi.org/10.5281/zenodo.18441319

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18441319
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

या अभ्यासाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे: नांदेड जिल्ह्यातील PV कचऱ्याचे स्वरूप, प्रमाण, विद्यमान व्यवस्थापन पद्धती, परिपत्र अर्थव्यवस्थेच्या दृष्टीने संसाधन क्षमता आणि ऊर्जा संक्रमणासाठी त्याची भूमिका यांचा सखोल अभ्यास करणे. तसेच, स्थानिक व धोरणात्मक पातळीवर शाश्वत PV कचरा व्यवस्थापन मॉडेल सुचवणे.

संशोधन साहित्याचा आढावा :

PV कचरा हा एक व्यापक संज्ञा आहे, आणि संशोधनाच्या संदर्भात गोंधळ टाळण्यासाठी त्याचे स्पष्ट स्पष्टीकरण आवश्यक आहे. फोटोव्होल्टाइक)PV) प्रणालीचा जीवनचक्र चार प्रमुख टप्प्यांतून जातो: कच्च्या मालाचे उत्पादन, PV मॉड्यूल निर्मिती, अंतिम वापर, आणि आयुष्याच्या शेवटी होणारी प्रक्रिया)end-of-life treatment).

ओपन-लूप मॉडेलमध्ये प्रत्येक टप्प्यावर निर्माण होणारा कचरा थेट पर्यावरणात सोडला जातो. त्याउलट, क्लोज्ड-लूप मॉडेलमध्ये काही कचरा पुन्हा कच्च्या मालाच्या उत्पादन किंवा PV मॉड्यूल निर्मितीमध्ये इनपुट म्हणून वापरला जातो]16]. सध्या PV कचऱ्याशी संबंधित मुख्य मुद्दे आयुष्याच्या शेवटच्या टप्प्यावर निर्माण होणाऱ्या कचऱ्यावर केंद्रित आहेत. उदाहरणार्थ, Xu आदींनी]17] आयुष्याच्या शेवटी असलेल्या सौर पॅनेल कचऱ्याच्या पुनर्वापर तंत्रज्ञान आणि व्यवस्थापनाचा सविस्तर आढावा घेतला आहे.

PV प्रणालीचे घटक दोन मुख्य भागांत विभागले जातात: PV मॉड्यूल्स आणि बॅलन्स ऑफ सिस्टीम)BOS). PV मॉड्यूल्स किंवा सौर पॅनेल्स काच, इथिलीन व्हिनाइल ॲसिटेट)EVA), धातू)उदा. चांदी किंवा ॲल्युमिनियम(आणि PV सेल्स यांच्या थरांनी बनलेले असतात]16]. BOS मध्ये अन्य घटकांचा समावेश होतो, जसे की इन्व्हर्टर, ट्रान्सफॉर्मर, माउंटिंग संरचना, केबल्स, ट्रॅकिंग सिस्टीम्स आणि बॅटऱ्या]18].

PV कचऱ्यावर केलेल्या बहुतेक अभ्यासांमध्ये BOS कचरा वगळण्यात आला आहे, आणि फक्त PV मॉड्यूल्समधून निर्माण होणाऱ्या कचऱ्यावर लक्ष केंद्रित केले गेले आहे]17, 19, 20], जरी BOS हा PV प्रणालीतील एकूण सामग्रीच्या सुमारे ४५% भागासाठी जबाबदार आहे. Domínguez आणि Geyer [18] यांनी २०१६–२०१८ दरम्यान स्थापित 7.8 GW PV प्रणालींच्या मॉड्यूल्सचे आयुष्य ३० वर्षे पूर्ण झाल्यावर निर्माण होणाऱ्या PV कचऱ्याचे)BOS सहित(आणि त्यातील पुनर्वापरयोग्य धातूंच्या प्रमाणाचे अंदाज मांडले आहेत.

PV मॉड्यूल्स साधारणपणे दोन प्रकारांमध्ये विभागल्या जातात: क्रिस्टलाइन सिलिकॉन)c-Si) आणि थिन-फिल्म तंत्रज्ञान, ज्यांना अनुक्रमे पहिली आणि दुसरी पिढीची तंत्रज्ञाने म्हटले जाते]21]. Cd-Te PV हे सर्वात प्रतिनिधिक थिन-फिल्म मॉड्यूल आहे, परंतु कॅडमियमच्या संभाव्य पर्यावरणीय परिणामांमुळे दक्षिण कोरियामध्ये ते मोठ्या प्रमाणात स्थापित केले गेलेले नाही)कॅडमियम-संबंधित मुलाखतीनुसार, 7 जून 2018, कोरिया इन्स्टिट्यूट ऑफ एनर्जी रिसर्च आणि कोरिया न्यू अँड रिन्यूएबल एनर्जी सेंटर(. म्हणून हा अभ्यास मुख्यतः c-Si PV मॉड्यूल्सवर केंद्रित आहे.

c-Si PV मॉड्यूल्समधील सामग्री विविध प्रक्रियांद्वारे पुनर्वापर करता येते. EVA निवडकपणे जाळून किंवा विद्रावकांचा वापर करून विरघळविल्यानंतर, सौर सेल्स, काच आणि धातू स्वतंत्र करता येतात. प्रक्रियेदरम्यान सौर सेल्समध्ये दोष निर्माण झाला नसल्यास, एचिंगनंतर त्यांचा पुनर्वापर करता येतो]21, 22]. मात्र, हे तंत्रज्ञान आत्तापर्यंत आर्थिकदृष्ट्या व्यवहार्य नाही. त्यामुळे सिलिकॉन, काच आणि चांदीसारख्या धातूंचा पुनर्वापर करून नवीन PV प्रणालींसाठी कच्चा माल तयार केला जातो]17]. पुनर्वापरित सामग्रीपासून तयार केलेल्या मॉड्यूल्सचे आयुष्य पुन्हा २५–३० वर्षांसाठी हमी दिली जाते, आणि त्यांची कार्यक्षमता नव्याने तयार केलेल्या मॉड्यूल्सइतकीच असते]23].

PV कचऱ्याचे प्रमाण आणि त्यातील पुनर्वापरयोग्य सामग्री विद्यमान डेटाबेसच्या आधारे मोजली जाते. Domínguez आणि Geyer [18] यांनी २०१४ मधील विविध PV मॉड्यूल तंत्रज्ञानांच्या बाजारहिस्स्याचा डेटा वापरून PV मॉड्यूल्सचे वजन आणि प्रत्येक तंत्रज्ञानाची सरासरी सामग्री रचना निश्चित केली. त्यांनी अंदाज लावला की ३० वर्षांच्या आयुष्यानंतर 1.2 दशलक्ष मेट्रिक टन PV कचरा)BOS सहित(निर्माण होईल, आणि सुमारे 9.2 लाख मेट्रिक टन धातूंचा पुनर्वापर शक्य होईल.

Paiano [21] यांनी PV चे आयुष्य २५ वर्षे गृहित धरून दोन कालावधींसाठी—2012–2038 आणि 2039–2050—PV कचऱ्याचे प्रमाण अंदाजित केले. पहिल्या कालावधीत, 1987–2012 दरम्यान स्थापित PV प्रणालींमधून निर्माण होणारा आयुष्याच्या शेवटचा कचरा 2012–2038 या काळात दिसून येईल, ज्याचे नियंत्रण WEEE निर्देशाद्वारे केले जाते. दुसऱ्या कालावधीत, 2013–2025 दरम्यान स्थापित PV प्रणालींमधून अंदाजित कचरा निर्माण होतो. उदयोन्मुख तंत्रज्ञान अशा पाच PV तंत्रज्ञानांचा बाजारहिस्सा अंदाजित केला गेला. 2020 मधील बाजारहिस्से extrapolate करून 2025 पर्यंत स्थिर राहतील असे गृहित धरले. प्रत्येक

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

तंत्रज्ञानासाठी कचरा निर्मिती, सामग्री रचना आणि पूर्वीच्या अभ्यासांमधून गोळा केलेली सरासरी सामग्री रचना यांचा अंदाज त्यांनी मांडला.

Peeters आदींनी]25] PV कचरा प्रवाहाचा अंदाज लावताना अनिश्चितता असल्याचे निदर्शनास आणले, कारण PV तंत्रज्ञानाच्या जलद विकासामुळे प्रत्येक तंत्रज्ञानाची सामग्री रचना सतत बदलत जाते. त्यांनी बेल्जियममधील फ्लँडर्समध्ये सिलिकॉन-आधारित PV कचऱ्याच्या उदयोन्मुख प्रवाहांची सामग्री रचना अंदाजित केली. या अभ्यासात उत्पादन, वाहतूक आणि स्थापना टप्प्यांतील त्रुटींमुळे होणाऱ्या लवकर बिघाडाची शक्यता, वादळांसारख्या अनपेक्षित घटनांमुळे होणारे अपघाती बिघाड, तसेच जुन्या PV प्रणालींमधील झिजेमुळे होणारा बिघाड यांचा विचार केला. त्यांनी सरासरी आयुष्य, स्थिर बिघाड दर आणि लवकर बिघाड दर यांच्या आधारे तीन वेगवेगळ्या कचरा परिस्थितींचे सविस्तर विश्लेषण केले. तसेच, सामग्री रचनेतील बदलांचा अंदाजही मांडला, उदाहरणार्थ, 2000 च्या सुरुवातीस बॅक-शीट सामग्रीपैकी 100% वाटा TPT (ट्रायब्युटिलटिन(चा होता, परंतु नंतर PET (पॉलीएथिलीन(यासह बदल झाला.

१. संशोधनाची उद्दिष्टे

या संशोधनाचा मुख्य हेतू परिपत्र अर्थव्यवस्था आणि ऊर्जा संक्रमण या संकल्पनांच्या संदर्भात पीव्ही कचरा व्यवस्थापनाची सद्यस्थिती, आव्हाने आणि संधी यांचा अभ्यास करणे हा आहे. त्याअंतर्गत पुढील विशिष्ट उद्दिष्टे आहेत:

1. नांदेड जिल्ह्यातील सौर पीव्ही प्रणालींची सद्यस्थिती
2. पीव्ही कचऱ्याचे स्वरूप व संभाव्य प्रमाण मोजणे
3. विद्यमान पीव्ही कचरा व्यवस्थापन पद्धतींचा अभ्यास
4. परिपत्र अर्थव्यवस्थेच्या दृष्टीने पीव्ही कचऱ्यातील संसाधनांची क्षमता ओळखणे
5. ऊर्जा संक्रमणात पीव्ही कचरा व्यवस्थापनाची भूमिका समजून घेणे
6. धोरणात्मक व स्थानिक पातळीवरील सुधारणा सुचवणे

२. संशोधन पद्धती

संशोधन वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक स्वरूपाचे असून केस स्टडी पद्धती वापरण्यात येईल.

अभ्यास क्षेत्र

नांदेड जिल्हा, महाराष्ट्र भौगोलिक, सामाजिक-आर्थिक आणि ऊर्जा वापराच्या दृष्टीने जिल्ह्याची पार्श्वभूमी अभ्यासात घेतली जाईल.

माहिती संकलनाची साधने

दुय्यम माहिती शासकीय अहवाल)MNRE, MEDA), संशोधन जर्नल्स व लेख, धोरणात्मक कागदपत्रे, इंटरनेट व ग्रंथालय स्रोत इ. माहितीचा वापर करून पुढील माहिती संकलित करण्यात येईल.

1. माहिती विश्लेषण पद्धती

सांख्यिकीय विश्लेषण)टेबल्स, टक्केवारी, ग्राफ्स(, तुलनात्मक विश्लेषण)जिल्हा – राज्य/राष्ट्रीय पातळी(

2. संशोधनाची मर्यादा

पीव्ही कचऱ्याविषयी स्थानिक पातळीवर उपलब्ध माहिती मर्यादित असणे, भविष्यातील कचऱ्याचे प्रमाण अंदाजावर आधारित असणे.

१. नांदेड जिल्ह्यातील सौर पीव्ही प्रणालींची सद्यस्थिती

ऊर्जा संक्रमणाच्या प्रक्रियेत सौर ऊर्जा ही भारतातील, तसेच महाराष्ट्रातील, सर्वात वेगाने वाढणारी अक्षय ऊर्जा आहे. नांदेड जिल्हा हा भौगोलिकदृष्ट्या सूर्यप्रकाशाची उपलब्धता असलेला, कृषीप्रधान व वेगाने शहरीकरणाकडे वाटचाल करणारा जिल्हा असल्यामुळे येथे सौर पीव्ही)Photovoltaic) प्रणालींच्या विस्ताराला मोठी संधी निर्माण झाली आहे. शासनाच्या विविध योजनांमुळे आणि वीजदर वाढीमुळे नांदेड जिल्ह्यात सौर पीव्ही प्रणालींचा वापर सातत्याने वाढत आहे.

भौगोलिक व हवामानिक अनुकूलता

नांदेड जिल्हा मराठवाडा विभागात स्थित असून येथे: वर्षभर भरपूर सूर्यप्रकाश उपलब्ध असतो, सरासरी सौर विकिरण)Solar Insolation) समाधानकारक आहे, मोकळी जमीन व छत क्षेत्र)Rooftop space) तुलनेने उपलब्ध आहे. घरगुती छतावरील सौर पीव्ही प्रणाली शहरी व अर्धशहरी भागात घरगुती वापरासाठी सौर पॅनल्स बसवले जात आहेत. मुख्यतः वीजबिल कमी करणे आणि वीजखंडिततेवर उपाय हा उद्देश असतो. केंद्र व राज्य शासनाच्या अनुदान योजनांमुळे या प्रणालींना चालना मिळाली आहे.कृषी सौर पीव्ही प्रणाली शेतकऱ्यांमध्ये सौर कृषी पंप मोठ्या प्रमाणावर वापरात येत आहेत. पारंपरिक वीजपुरवठ्यावरील अवलंबित्व कमी

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

करण्यासाठी सौर पंप उपयुक्त ठरत आहेत. दुष्काळग्रस्त व कमी वीजपुरवठा असलेल्या भागात याचे महत्त्व अधिक आहे. शासकीय व सार्वजनिक संस्था स्तरावरील प्रणाली शाळा, महाविद्यालये, शासकीय कार्यालये, रुग्णालये येथे सौर पीव्ही प्रकल्प बसवले जात आहेत. यामुळे शासकीय वीजखर्चात बचत होते आणि हरित ऊर्जा वापराला प्रोत्साहन मिळते. व्यावसायिक व औद्योगिक सौर पीव्ही प्रणाली लघु व मध्यम उद्योगांमध्ये सौर ऊर्जा वापर वाढत आहे. वीज खर्च कमी करणे आणि ऊर्जा स्थिरता राखणे हा मुख्य हेतू आहे. केंद्र व राज्य शासनाच्या अक्षय ऊर्जा धोरणे,सौर पॅनल्सच्या किंमतीत झालेली घट,वाढते वीज दर आणि अनियमित वीजपुरवठा,पर्यावरणीय जाणीव व कार्बन उत्सर्जन कमी करण्याची गरज,MEDA आणि महावितरण यांची प्रोत्साहनात्मक भूमिका आहे. तांत्रिक देखभाल व दुरुस्तीबाबत मर्यादित माहिती, सौर पॅनल्सच्या आयुष्याविषयी व नंतरच्या कचरा व्यवस्थापनाविषयी जागरूकतेचा अभाव, प्रशिक्षित मनुष्यबळाची कमतरता,पीव्ही कचऱ्यासाठी स्वतंत्र संकलन व पुनर्चक्रण व्यवस्था नसणे.

२. पीव्ही कचऱ्याचे स्वरूप व संभाव्य प्रमाण मोजणे – सविस्तर विश्लेषण

सौर)PV) कचऱ्याचे व्यवस्थापन करण्यासाठी प्रथम त्याचे स्वरूप आणि संभाव्य प्रमाण समजून घेणे अत्यावश्यक आहे.

पीव्ही कचऱ्याचे स्वरूप

सौर पॅनेल कचऱ्यातील सामग्री खालील प्रमाणे विभागली जाऊ शकते:

घटक	प्रमाण)सुमारे(	वैशिष्ट्ये / समस्या
सोलर सेल्स)सिलिकॉन बेस्ड(	15–20%	मोडल्यास पर्यावरणासाठी हानिकारक, रीसायकलिंग कठीण
काचेची आवरण प्लेट	60–70%	पुनर्वापरासाठी योग्य, वजनाने जास्त, वाहतुकीस अवघड
धातू)ॲल्युमिनियम फ्रेम, तांबे वायरिंग(	10–15%	उच्च पुनर्वापर क्षमता, आर्थिकदृष्ट्या मूल्यवान
प्लास्टिक / बॅक शीट / इन्क	5–10%	रीसायकल कठीण, जलद विघटन होत नाही
हळुवार धातू / घटक)सोलर जंक्शन, सॉल्डर(	1–2%	विषारी घटक असू शकतात)जसे लीड(, विशेष प्रक्रियेची गरज

सौर पॅनेल विविध प्रकारांचे असतात – मोनोक्रिस्टलाइन, पोलिक्रिस्टलाइन, थिन फिल्म. प्रत्येक प्रकारात साहित्याचे प्रमाण बदलते, त्यामुळे पीव्ही कचऱ्याचे स्वरूप त्या प्रमाणे वेगळे मोजावे लागते. सौर पॅनेल इन्स्टॉलेशनचा डेटा गोळा करणे प्रथम, जिल्ह्यातील सौर पॅनेल इन्स्टॉलेशनची माहिती संकलित करणे आवश्यक आहे. यामध्ये शासकीय नोंदी, जसे की जिल्हा ऊर्जासंस्था, महसूल नोंदी, ग्रामपंचायती व नगरपालिकांच्या डेटाबेसचा समावेश होतो. तसेच शाळा, हॉस्पिटल्स, औद्योगिक युनिट्स आणि घरगुती PV सिस्टिम्सची माहिती देखील गोळा केली जाते. डेटा वर्षानुवारी वर्गीकृत केला जातो, म्हणजे कोणत्या वर्षी किती क्षमता)MW) बसवली गेली हे ठरवता येते. पॅनेलचे आयुर्मान लक्षात घेणे साधारण सौर पॅनेलचे आयुष्य २५–३० वर्षे असते. उदाहरणार्थ, २००० मध्ये बसवलेले पॅनेल आता कचऱ्याच्या अवस्थेत येऊ शकतात. यामुळे जुन्या पॅनेल्सच्या आधारे वार्षिक कचऱ्याचे प्रमाण अंदाज करता येते. कचऱ्याचे वार्षिक उत्पादन मोजणे सौर पॅनेलचे वार्षिक कचरे उत्पादन गणण्यासाठी पुढील सूत्र वापरले जाते:

$$\text{"वार्षिक कचरा (MW)"} = \frac{\text{"जिल्ह्यात बसवलेली एकूण क्षमता (MW)"}}{\text{("सौर पॅनेलचे आयुष्य (वर्षे)")}}$$

उदाहरणार्थ, जर नांदेडमध्ये २०१०–२०२० दरम्यान २५ MW क्षमता बसवली गेली असेल, तर सरासरी वार्षिक कचरा:

$$25\text{MW} \div 25\text{"वर्षे"} \approx 1\text{MW/"वर्ष"}$$

यानंतर MW मधील मूल्य वजन किंवा युनिटमध्ये रूपांतरित करणे आवश्यक आहे. सामान्यतः, 1 MW ≈ 5–6 टन PV पॅनेल्स. घटकानुसार संभाव्य कचरा मोजणे एकूण कचऱ्यातील काच, सिलिकॉन, धातू, प्लास्टिक आणि इतर घटक यांचे टक्केवारीनुसार गणना केली जाते. उदाहरणार्थ: 1 MW PV पॅनेल = 5 टन, काच = 60% → 3 टन, सिलिकॉन = 15% → 0.75 टन, धातू = 10% → 0.5 टन, प्लास्टिक = 10% → 0.5 टन,इतर घटक = 5% → 0.25 टन भविष्यकालीन अंदाज ऊर्जा संक्रमणाचा वेग आणि लोक व औद्योगिक क्षेत्रातील PV वापर लक्षात घेऊन पुढील ५–१० वर्षांत कचऱ्याचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणात वाढण्याची शक्यता आहे. उदाहरणार्थ: कमी वापर → वर्षाला 1–2 टन, मध्यम वापर → वर्षाला 2–4 टन, जास्त वापर → वर्षाला 5–6 टन किंवा त्यापेक्षा जास्त आहे.व्यवस्थापनाची आवश्यकता PV कचऱ्याचे स्वरूप गुंतागुंतीचे असल्यामुळे, त्याचे व्यवस्थापन सुसंगत धोरणाशिवाय कठीण आहे. रीसायकलिंग आणि पुनर्वापराचे मार्ग निश्चित करून कचऱ्याचे प्रमाण प्रभावीपणे कमी करता येऊ शकते. नांदेडसारख्या जिल्ह्यात प्रचंड घरगुती आणि औद्योगिक PV वापर असल्यामुळे, वार्षिक उत्पादनाचा डेटा बेस तयार करणे आणि त्यानुसार जागरूक नियोजन करणे अत्यंत गरजेचे आहे.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

३. विद्यमान पीव्ही कचरा व्यवस्थापन पद्धतींचा अभ्यास – सविस्तर विश्लेषण

सौर पॅनेल)PV) कचऱ्याचे व्यवस्थापन हा परिपत्र अर्थव्यवस्था आणि ऊर्जा संक्रमणाच्या संदर्भातील एक महत्त्वाचा मुद्दा आहे. विद्यमान पद्धतींचा अभ्यास केल्याने गॅप्स, समस्या आणि सुधारणा संधी ओळखता येतात.

पीव्ही कचऱ्याचे व्यवस्थापन: जागतिक संदर्भ

सौर पॅनेल कचऱ्याचे व्यवस्थापन मुख्यतः तीन पद्धतींनी होते:

पद्धत	प्रक्रिया	फायदे	मर्यादा
रीसायकलिंग)Recycling)	सोलर पॅनेलचे घटक)काच, धातू, सिलिकॉन(वेगळे करून पुनर्वापर	कच्चा माल वाचतो, आर्थिकदृष्ट्या फायदेशीर	भारतात मर्यादित सुविधा, उच्च खर्च
लँडफिल/जमिनीत टाकणे)Landfilling)	मोडलेले किंवा कालबाह्य पॅनेल थेट कचरा स्थलांतर	तात्पुरती सोय	पर्यावरणास हानी, धातू/विषारी घटक लीक होऊ शकतात
थर्मल / ऊर्जा पुनर्प्राप्ती)Thermal / Energy Recovery)	प्लास्टिक किंवा काही घटक जाळून उर्जा निर्माण	उर्जा मिळते	विषारी धूर, प्रदूषण, पूर्ण पुनर्वापर होत नाही

२०१६–२०२० दरम्यान काही राज्यांमध्ये PV कचरा व्यवस्थापनासाठी पायलट प्रकल्प सुरू करण्यात आले, परंतु देशव्यापी धोरण अजूनही प्रारंभिक टप्प्यात आहे. या संदर्भात Ministry of New and Renewable Energy (MNRE) आणि Central Pollution Control Board (CPCB) यांनी मार्गदर्शक सूचना जारी केल्या आहेत.

सध्या विद्यमान रीसायकलिंग सुविधा काही प्रमाणात कार्यरत आहेत, ज्या मुख्यतः धातू व काच पुनर्वापरावर लक्ष केंद्रित करतात. तथापि, सिलिकॉन आणि प्लास्टिक पुनर्वापर अजूनही मर्यादित असून व्यापक प्रमाणात उपयुक्त उपाययोजना सुरू केलेल्या नाहीत. नांदेडसारख्या जिल्ह्यांमध्ये स्थानिक पातळीवर जुन्या PV पॅनेल्सचे व्यवस्थापन अनेकदा शाळा, हॉस्पिटल्स, औद्योगिक आणि घरगुती वापराच्या पॅनेल्ससाठी स्थानिक कचरा व्यवस्थापन यंत्रणेद्वारे केला जातो. काही ठिकाणी स्थानिक रीसायकलिंग युनिट्स काच व धातू पुनर्वापरासाठी जुने पॅनेल्स खरेदी करतात; परंतु प्लास्टिक व विषारी घटकांचा योग्य हाताळणी अजूनही अपुर्या प्रमाणात आहे. नांदेड जिल्ह्यातील शहरी आणि ग्रामीण भागातील परिस्थिती वेगवेगळी आहे. शहरी भागात औद्योगिक आणि व्यावसायिक PV सिस्टिम्स जास्त असल्याने कचऱ्याचे प्रमाण तुलनेने अधिक आहे. ग्रामीण भागात मुख्यतः घरगुती वापर असल्यामुळे कचऱ्याचे प्रमाण कमी आहे, परंतु व्यवस्थापनाची सोय नगण्य आहे. अनेक ठिकाणी जुना PV कचरा थेट लँडफिलिंग किंवा जलाशयाजवळ टाकला जातो, जो अनियंत्रित आणि अवैध स्वरूपाचा आहे. खासगी रीसायकलिंग एजन्सीज मुख्यतः अल्युमिनियम फ्रेम व काच पुनर्वापरासाठी कार्यरत आहेत; सिलिकॉन हाताळणी येथे केली जात नाही. औद्योगिक पुनर्वापराच्या दृष्टीने काही विद्युत कंपन्या जुने पॅनेल्स तांबे व अल्युमिनियम काढून विकतात, परंतु प्लास्टिक व पॉलिमरचे रीसायकलिंग सुविधा अपुर्या आहेत. रासायनिक घटक, जसे की लीड व कॉडमियम, योग्य पद्धतीने हाताळले जात नाहीत. एकत्रित डेटा उपलब्ध नसल्यामुळे भविष्यातील PV कचऱ्याचे प्रमाण अंदाज करणे अत्यंत कठीण आहे. तसेच, जनजागृती कमी असल्यामुळे शासकीय व खासगी पद्धतींचा वापर मर्यादित राहतो, ज्यामुळे PV कचऱ्याचे व्यवस्थापन अद्याप अपूर्ण आहे.

४. परिपत्र अर्थव्यवस्थेच्या दृष्टीने पीव्ही कचऱ्यातील संसाधनांची क्षमता

संकल्पना: परिपत्र अर्थव्यवस्था आणि PV कचरा सौर पॅनेल कचऱ्याच्या संदर्भात याचा अर्थ: जुने पॅनेल → रीसायकलिंग → काच, धातू, सिलिकॉन → नवीन पॅनेल किंवा अन्य उत्पादनात वापर. प्लास्टिक, पॉलिमर → ऊर्जा उत्पादन किंवा नवीन प्लास्टिक घटक तयार करणे, विषारी घटक → सुरक्षित रसायनशास्त्रीय प्रक्रिया करून वायुमंडल / जमिनीत हानी टाळणे.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

पीव्ही कचऱ्यातील मुख्य संसाधने

संसाधन	प्रकार	पुनर्वापर क्षमता	आर्थिक मूल्य / शाश्वत उपयोग
काच	टेम्पर्ड ग्लास, फ्रंट शीट	उच्च)100% पुनर्वापर शक्य(	नवीन पॅनेल, खिडक्या, इमारतींचा काच
धातू	अल्युमिनियम फ्रेम, तांबे वायरिंग	अत्यंत उच्च)100%)	नवीन फ्रेम्स, इलेक्ट्रिकल वायरिंग
सिलिकॉन	मोनो/पॉलीक्रिस्टलाइन सेल्स	मध्यम)70–80%)	नवीन PV सेल्स, इन्सुलेटर्स
प्लास्टिक / पॉलीमर	बॅक शीट, ईथीलेन व्हिनाइल एसीटेट)EVA)	मर्यादित)40–50%)	ऊर्जा पुनर्प्राप्ती, काही प्लास्टिक घटक
धातूचे सूक्ष्म घटक	लीड, कॉडमियम)सॉल्डर, जंक्शन बॉक्स(	मर्यादित, सुरक्षित प्रक्रिया आवश्यक	पुनर्वापर कठीण, धोका – योग्य हँडलिंग आवश्यक

३. संसाधन क्षमतेचे मूल्यांकन

काच एकूण प्रमाण: अंदाजे ६०–७०% भविष्यातील अंदाज: २०२५ पर्यंत नांदेडमध्ये सुमारे २०,०००–२५,००० पॅनेल्स कचऱ्यात बदलू शकतात. पुनर्वापर क्षमता: १००% उपयोग: भविष्यातील PV पॅनेल्स किंवा बांधकाम उद्योगासाठी महत्त्वपूर्ण कच्चा माल उपलब्ध करून देते, त्यामुळे आर्थिक आणि पर्यावरणीय फायदे मिळू शकतात. धातू एकूण प्रमाण: अंदाजे १०–१५% अल्युमिनियम: फ्रेम्स सहज रीसायकलिंगसाठी उपयुक्त आहेत. तांबे: वायरिंग पुनर्वापर विद्युत उद्योगासाठी उच्च मूल्य निर्माण करू शकते. सिलिकॉन एकूण प्रमाण: अंदाजे १५–२०% पुनर्वापर क्षमता: मोनोक्रिस्टलाइन सिलिकॉन ७०–८०% पुनर्वापरक्षम आहे. उपयोग: रीसायकलिंग करून नवीन PV सेल्स तयार करता येतात, परंतु प्रक्रिया महागडी आणि तांत्रिकदृष्ट्या गुंतागुंतीची आहे. प्लास्टिक / EVA एकूण प्रमाण: अंदाजे ५–१०% पुनर्वापर क्षमता: मर्यादित; मुख्यतः जास्तीत जास्त ऊर्जा रूपांतरणासाठी उपयोग केला जाऊ शकतो. सुरक्षा: प्लास्टिक व पॉलिमर नियंत्रित वातावरणात जाळले गेले तर VOCs (विषारी धूर(निर्माण होऊ शकतो, त्यामुळे सुरक्षित प्रक्रिया आवश्यक आहे. धातूचे सूक्ष्म घटक व विषारी घटक: लीड, कॉडमियम, रासायनिक सॉल्डर, व्यवस्थापन: सुरक्षित प्रक्रियेशिवाय या घटकांचे पुनर्वापर कठीण आहे. नियंत्रित रसायनशास्त्रीय प्रक्रिया केल्यास विषारी परिणाम कमी करता येतात, ज्यामुळे पर्यावरणीय सुरक्षितता टिकवता येते.

५. ऊर्जा संक्रमणात पीव्ही कचरा व्यवस्थापनाची भूमिका

ऊर्जा संक्रमण आणि सौर ऊर्जा

ऊर्जा संक्रमण म्हणजे पारंपरिक, जीवाश्म इंधनावर आधारित ऊर्जा प्रणाली पासून नवीन, नूतनीकरणीय ऊर्जा प्रणालीकडे संक्रमण. नांदेडसारख्या जिल्ह्यात, घरगुती, औद्योगिक आणि शासकीय पातळीवर सौर PV प्रणालींचा विस्तार होत आहे. ऊर्जा संक्रमणाचा मुख्य उद्देश: कार्बन उत्सर्जन कमी करणे, स्वच्छ ऊर्जा उत्पादन, टिकाऊ स्वरूपाचा विकास.

पीव्ही कचऱ्याचा संबंध ऊर्जा संक्रमणाशी

PV कचरा आणि ऊर्जा संक्रमण यांचा संबंध फक्त “कचरा व्यवस्थापन” पुरता मर्यादित नाही, तर त्याचा संपूर्ण ऊर्जा प्रणालीवर प्रभाव आहे:

दृष्टीकोन	भूमिका / परिणाम
पर्यावरणीय	PV कचऱ्याचे योग्य व्यवस्थापन न केल्यास, ऊर्जा संक्रमणाची पारदर्शकता आणि टिकाऊपणा कमी होतो. विषारी घटक)जसे लीड, कॉडमियम(जमिनीत किंवा जलाशयात गेल्यास पर्यावरणीय हानी होते.
संसाधन कार्यक्षमतेत	PV कचऱ्यातील काच, धातू, सिलिकॉन पुनर्वापर करून नवीन सौर पॅनेल तयार करता येतात → ऊर्जा उत्पादनासाठी आवश्यक कच्चा माल कमी खर्चात उपलब्ध होतो.
आर्थिक टिकाऊपणा	पुनर्वापरातून नवीन कच्चा माल मिळवणे, रीसायकलिंग उद्योगात रोजगार निर्मिती, ऊर्जा क्षेत्रातील खर्च कमी होतो.
ऊर्जा सुरक्षा	ऊर्जा संक्रमणाला चालना देण्यासाठी स्थानिक पातळीवर PV कचरा व्यवस्थापन → स्वदेशी कच्चा माल मिळतो, आयातीवर अवलंबित्व कमी होते.
उर्जा जीवनचक्र सुधारणा)LCA)	PV पॅनेलची जीवनशैली वाढवण्यासाठी आणि त्याच्या “कार्बन फूटप्रिंट” कमी करण्यासाठी कचरा व्यवस्थापन आवश्यक.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

६. धोरणात्मक व स्थानिक पातळीवरील सुधारणा आणि शाश्वत मॉडेल

नांदेड जिल्ह्यात घरगुती, औद्योगिक आणि शासकीय पातळीवर सौर PV प्रणालींचा विस्तार सतत वाढत आहे. तथापि, PV कचऱ्याचे व्यवस्थापन अजूनही अपूर्ण आहे. सध्या मुख्यतः लँडफिलिंग किंवा मर्यादित प्रमाणात धातू व काच यांच्या रीसायकलिंगवर अवलंबून राहिलेले आहे. याव्यतिरिक्त, प्लास्टिक, EVA, सिलिकॉन आणि विषारी घटकांचे व्यवस्थापन पर्याप्त नसल्यामुळे, ऊर्जा संक्रमणाच्या टिकाऊ उद्दिष्टावर प्रतिकूल परिणाम होत आहे. यासाठी राज्य आणि जिल्हास्तरावर विशेष नियम लागू करणे आवश्यक आहे, ज्यामध्ये PV कचऱ्याचे गोळा करणे, योग्य वर्गीकरण करणे, रीसायकलिंग करणे आणि सुरक्षित निपटारा करणे अनिवार्य असावे. उदाहरणार्थ, जुने पॅनेल्स वर्षानुवारी जमा करण्यासाठी इलेक्ट्रॉनिक रिटर्न सिस्टम स्थापन करणे उपयुक्त ठरू शकते. तसेच, रीसायकलिंग उद्योगाला आर्थिक प्रोत्साहने दिली जाऊ शकतात, जसे की कर सवलत, सबसिडी किंवा कर्ज सुविधा, तसेच पुनर्वापरलेले कच्चे माल विक्रीसाठी स्थानिक बाजारपेठ तयार करणे. PV कचरा व्यवस्थापनाच्या कार्यक्षमतेसाठी शासकीय कर्मचारी आणि औद्योगिक कर्मचाऱ्यांसाठी प्रशिक्षणाची आवश्यकता आहे. यासोबतच, स्थानिक लोकांमध्ये जागरूकता निर्माण करण्यासाठी मोहीम राबवणे आवश्यक आहे, ज्यामध्ये कचऱ्याचे वर्गीकरण, रीसायकलिंगचे फायदे आणि टिकाऊ व्यवस्थापनाबाबत माहिती दिली जावी. शाळा आणि महाविद्यालयांमध्ये सौर ऊर्जा व टिकाऊ कचरा व्यवस्थापन विषयक अभ्यासक्रम राबवणे ही एक उपयुक्त पद्धत ठरू शकते. स्थानिक पातळीवर, ग्रामपंचायती आणि नगरपालिकांच्या माध्यमातून जुने पॅनेल गोळा करण्यासाठी नेटवर्क तयार केले पाहिजे. तसेच, शहरी आणि ग्रामीण भागात “PV कचरा बिंदू”)Collection Points) स्थापन करून, धोकादायक घटकांसाठी सुरक्षित वाहतुकीची व्यवस्था सुनिश्चित केली पाहिजे. तांत्रिक उपायांमध्ये काच आणि धातूच्या घटकांचे पुनर्वापर सुनिश्चित करणे, मोनोक्रिस्टलाइन आणि पॉलीक्रिस्टलाइन सेल्सच्या सिलिकॉन प्रक्रियेसाठी यंत्रणा वापरणे, तसेच प्लास्टिक आणि EVA साठी नियंत्रित वातावरणात ऊर्जा रूपांतरण करणे आवश्यक आहे. शेवटी, PV पॅनेलच्या इन्स्टॉलेशन वर्षानुसार, वयानुसार, कचऱ्याच्या प्रमाणानुसार, घटक आणि पुनर्वापर क्षमतेनुसार डेटाचे संकलन करून भविष्यातील ऊर्जा संक्रमणासाठी आणि नियोजनासाठी उपयुक्त माहिती उपलब्ध करून देणे महत्त्वाचे आहे.

निष्कर्ष

विद्यमान व्यवस्थापन अपूर्ण आणि केंद्रित आहे – मुख्यतः धातू आणि काच रीसायकलिंगवर. पूरक धोरणांची आवश्यकता: प्लास्टिक, सिलिकॉन, विषारी घटक आणि लँडफिलिंगचे पर्याय सुधारले पाहिजेत. नांदेडसारख्या जिल्ह्यात सौर कचऱ्याचे केंद्रीकृत व्यवस्थापन केंद्र निर्माण करणे आवश्यक. परिपत्र अर्थव्यवस्था दृष्टिकोनातून, विद्यमान पद्धती सुधारून कचऱ्याचे पुनर्वापर वाढवणे शक्य आहे.ऊर्जा संक्रमणात PV कचरा व्यवस्थापन केवळ कचऱ्याचे व्यवस्थापन नाही, तर टिकाऊ, स्वच्छ, आर्थिकदृष्ट्या फायदेशीर ऊर्जा प्रणाली तयार करण्याचा अविभाज्य घटक आहे. योग्य व्यवस्थापन → पर्यावरण सुरक्षित, कच्चा माल उपलब्ध, उत्पादन खर्च कमी, रोजगार निर्मिती, PV कचऱ्याला “संसाधन” म्हणून पाहणे → ऊर्जा संक्रमणाचे उद्दिष्ट सुलभ आणि शाश्वत बनते. नांदेड जिल्ह्यात सौर पीव्ही प्रणालींचा विस्तार वेगाने होत असून हा जिल्हा ऊर्जा संक्रमणाच्या दिशेने महत्त्वाची वाटचाल करत आहे. तथापि, या वाढीबरोबर भविष्यात निर्माण होणाऱ्या पीव्ही कचऱ्याच्या व्यवस्थापनासाठी सध्या कोणतीही ठोस यंत्रणा उपलब्ध नाही. त्यामुळे सौर पीव्ही प्रणालींची सद्यस्थिती समजून घेणे हे शाश्वत विकास आणि परिपत्र अर्थव्यवस्थेच्या अंमलबजावणीसाठी अत्यंत आवश्यक आहे.

References

1. REN21. Renewables 2018 Global Status Report; REN21 Secretariat: Paris, France, 2018.
2. IEA. World Energy Investment 2018; IEA Publications: Paris, France, 2018.
3. IEA. Energy Technology Perspectives 2017: Catalysing Energy Technology Transformations; IEA Publications: Paris, France, 2017
4. MOTIE. Renewable Energy 3020 Implementation Plan; MOTIE: Sejong, Korea, 2017.
5. PV Cycle. Solar Waste. Available online: http://www.solarwaste.eu/ (accessed on 11 April 2018).
6. IRENA. Renewable Electricity Capacity and Generation Statistics. (IRENA); IREA, Ed.; IRENA: Abu Dhabi, UAE, 2018.
7. Korea Electric Power Corporation. Statistics of Electric Power in Korea; Korea Electric Power Corporation: Naju, Korea, 2018.
8. KEA. New and Renewalbe Energy Deployment Statistics; Korea Energy Agency: Yongin, Korea, 2017.
9. Office of Member of Parliament Jwahyeon Boo. Solar PV Recycling System Policy Orientations; Office of Member of Parliament Jwahyeon Boo: Melbourne, Australia, 2014.
10. KEA. Deployed Capacity of New and Renewable Energy during the 4th Quarter 2017; Korea Energy Agency: Yongin, Korea, 2018.
11. MOTIE. The 8th Electricity Demand and Supply Basic Plan (2017–2031); Ministry of Trade, Industry and Energy: Sejong, Korea, 2017.

12. PV Cycle. Annual Report 2016; PV Cycle Association: Brussels, Belgium, 2017.
13. 3P Contributor. The Carbon Footprint of Solar Panels Manufacturing; Triple Pundit: Northampton, MA, USA, 2018.
14. BMWi. Zeitreihen zur Entwicklung der Erneuerbaren Energien in Deutschland 1990–2017; Bundesministerium für Wirtschaft und Energie (BMWi): Berlin, Germany, 2018.
15. Byeon, W. "Solar PV Moduel Will be Recycled."... The First R&D Center Will be Established in Jincheon; YonhapNews: Seoul, Korea, 2017.
16. Tao, J.; Yu, S. Review on feasible recycling pathways and technologies of solar photovoltaic modules. Sol.Energy Mater. Sol. Cells 2015, 141, 108–124. [CrossRef]
17. Xu, Y.; Li, J.; Tan, Q.; Peters, A.L.; Yang, C. Global status of recycling waste solar panels: A review. Waste Manag. 2018, 75, 450–458. [CrossRef] [PubMed]
18. Domínguez, A.; Geyer, R. Photovoltaic waste assessment in mexico. Resour. Conserv. Recycl. 2017, 127, 29–41. [CrossRef]
19. Yi, Y.K.; Kim, H.S.; Tran, T.; Hong, S.K.; Kim, M.J. Recovering valuable metals from recycled photovoltaic modules. J. Air Waste Manag. Assoc. 2014, 64, 797–807. [CrossRef] [PubMed]
20. Dias, P.; Javimczik, S.; Benevit, M.; Veit, H.; Bernardes, A.M. Recycling weee: Extraction and concentration of silver from waste crystalline silicon photovoltaic modules. Waste Manag. 2016, 57, 220–225. [CrossRef] [PubMed]
21. Paiano, A. Photovoltaic waste assessment in italy. Renew. Sustain. Energy Rev. 2015, 41, 99–112. [CrossRef]
22. Santos, J.D.; Alonso-García, M.C. Projection of the photovoltaic waste in spain until 2050. J. Clean. Prod. 2018, 196, 1613–1628. [CrossRef]
23. Ashfaq, H.; Hussain, I.; Giri, A. Comparative analysis of old, recycled and new pv modules. J. King Saud Univ. Eng. Sci. 2017, 29, 22–28. [CrossRef]
24. Sica, D.; Malandrino, O.; Supino, S.; Testa, M.; Lucchetti, M.C. Management of end-of-life photovoltaic panels as a step towards a circular economy. Renew. Sustain. Energy Rev. 2018, 82, 2934–2945. [CrossRef]

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

भारतातील निवडणूक प्रक्रियेत पारदर्शकता आणि सुधारणा

प्रा. डॉ. अविनाश पांचाळ
राज्यशास्त्र विभाग शारदा महाविद्यालय कला व विज्ञान, परभणी
Email: avinashpanchal9@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180136
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 146-148
January 2026
Submitted: 13 Dec. 2025
Revised: 23 Dec. 2025
Accepted: 13 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश:

भारताच्या लोकशाही व्यवस्थेचा कणा असलेली निवडणूक प्रक्रिया मुक्त, नि:पक्ष आणि पारदर्शक असणे अत्यंत आवश्यक आहे. स्वातंत्र्यानंतर सुरुवातीच्या निवडणुका तुलनेने निष्पक्ष झाल्या असल्या, तरी कालांतराने पैशाची ताकद, जात-धर्माधारित राजकारण, गुन्हेगारीकरण, घराणेशाही व सत्तेचा गैरवापर यांमुळे निवडणूक प्रक्रियेची विश्वासार्हता कमी झाली आहे. या पार्श्वभूमीवर निवडणूक सुधारणांची गरज अधिक तीव्र झाली आहे. सदर लेखात भारतीय निवडणूक व्यवस्थेसमोरील प्रमुख आव्हाने, त्यांचे परिणाम आणि त्यावर उपाय म्हणून सुचविलेल्या सुधारणा यांचा सविस्तर आढावा घेण्यात आला आहे. ईव्हीएम-व्हीव्हीपीएटीची पारदर्शक पडताळणी, बनावट मतदारांवर नियंत्रण, राज्य निधीतून निवडणुका, सक्तीचे मतदान, इ-मतदान प्रणाली, प्रमाणशीर प्रतिनिधित्व, तसेच भारतीय निवडणूक आयोगाचे स्वायत्तीकरण या उपाययोजना लोकशाही अधिक मजबूत करू शकतात. योग्य अंमलबजावणी झाल्यास निवडणूक प्रक्रियेवरील जनतेचा विश्वास वाढून भारतीय लोकशाहीची अखंडता दीर्घकाळ टिकू शकते.

मुख्यशब्द: *भारतीय लोकशाही, निवडणूक प्रक्रिया, निवडणूक सुधारणा, पारदर्शकता, निवडणूक आयोग, राजकीय भ्रष्टाचार, गुन्हेगारीकरण, ईव्हीएम-व्हीव्हीपीएटी, मतदार सहभाग, लोकशाही मूल्ये.*

प्रस्तावना:

कोणत्याही देशाच्या लोकशाही चौकटीला आकार, दिशा आणि बळकटी करण्यासाठी निवडणूक सुधारणा महत्त्वाची असते. लोकशाही हा केवळ शासनाचा प्रकार नाही तर ती एक आदर्श जीवन जगण्याची शैली आहे. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता व न्याय प्रदान करण्याचे महत्त्वपूर्ण साधन आहे. भारत हा जगातील दुसऱ्या क्रमांकाचा सर्वाधिक लोकसंख्या असलेला देश आहे. भारतातील लोकशाही व्यवस्था मजबूत करण्यासाठी निवडणुक सुधारणा हा विषय महत्वपूर्ण झाला आहे. गेल्या काही वर्षात भारतीय निवडणूक व्यवस्थेची कार्यप्रणाली, अकार्यक्षमता आणि आव्हानामुळे टीकेचा सामना विरोधाकडून सतत होत आहे. भारतीय संविधानाच्या स्थापनेपासून निवडणूक कायद्यांबाबत अनेक वेळा सुधारणा करण्यात आल्या आहेत. परंतु राजकारणामध्ये वाढलेला भ्रष्टाचार, पैशाच्या शक्तीचा गैरवापर आणि राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण या आव्हानामुळे निवडणुकी यंत्रणा अडचणीत आली आहे. म्हणून भारतातील निवडणूक व्यवस्था सुधारून त्याची पारदर्शक निर्माण होणे आवश्यक आहे तरच खऱ्या अर्थाने भारतीय लोकशाही यशस्वी होऊ शकते.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

१. भारतीय निवडणूक प्रणाली मुक्त, निपक्ष आणि पारदर्शक निर्माण करणे.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
प्रा. डॉ. अविनाश पांचाळ, राज्यशास्त्र विभाग शारदा महाविद्यालय कला व विज्ञान, परभणी

How to cite this article:
पांचाळ, . अविनाश . (2026). भारतातील निवडणूक प्रक्रियेत पारदर्शकता आणि सुधारणा. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 146–148. https://doi.org/10.5281/zenodo.18441359

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18441359
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

२. भारतातील निवडणुका भ्रष्टाचार मुक्त आणि गुन्हेगारापासून दूर व्हाव्यात.
३. भारतीय लोकशाही यशस्वी होण्यासाठी निवडणूक प्रक्रिया मजबूत होणे आवश्यक आहे.

निवडणूक सुधारण्याची गरज आहे काय?

भारतामध्ये पहिल्या तीन सार्वत्रिक निवडणुका (१९५२-१९६२) एकाच पक्षाच्या वर्चस्वामुळे मोठ्या प्रमाणात मुक्त आणि निपक्ष पद्धतीने पार पडल्या. पण सन १९७१ च्या निवडणुकीपासून ते आज पर्यंत राजकारणामध्ये पैसा, जात, धर्म या आधारावर राजकारण, राजकारणाचे गुन्हेगारी होत असल्यामुळे सरकारी यंत्रणेचा गैरवापर होऊन निवडणूक प्रक्रियेच्या अखंडतेला तडा निर्माण झाला आहे. एकीकडे भारताची निवडणूक व्यवस्था मजबूत असली तरी राजकीय भ्रष्टाचार, मतदारांमध्ये फेरफार व पैशाच्या शक्तीचा गैरवापर होत असल्यामुळे निवडणूक यंत्रणा सुद्धा दोषमुक्त दिसत नाही. लोकशाहीचे पावित्र्य राखण्यासाठी निवडणूक प्रक्रियेत सुधारणा होणे काळाची गरज आहे.

भारतीय निवडणूक यंत्रणे पुढील आव्हाने:-

भारतात होणाऱ्या लोकसभा, विधानसभा व स्थानिक स्वराज्य संस्था या सर्वच निवडणुकीमध्ये मोठ्या प्रमाणात सत्तेचा गैरव्यवस्थेचा वापर होताना दिसत आहे. यामुळे निवडणूक व्यवस्थेपुढे आव्हाने निर्माण झाली आहेत

१. राजकीय पक्ष व उमेदवार अनेकदा निवडणुकी यंत्रणेची परवानगी असलेल्या मर्यादेपेक्षा जास्त खर्च करताना दिसतात. मतदारांना खुलेआम भेट वस्तू देणे, पैशाचे वाटप करणे या अनैतिक पद्धतीमुळे निवडणूक व्यवस्थेच्या पारदर्शकता या तत्त्वाचे उल्लंघन होत आहे.
२. भारतीय राजकारणात सर्वात महत्त्वाची चिंता म्हणजे निवडणूक लढविणाऱ्या उमेदवार यांच्यावर गुन्हेगारी असून त्यांनाच मोठ्या प्रमाणात राजकीय पक्षाकडून तिकीट मिळत आहे. या कारणामुळे लोकशाही व निवडणूक व्यवस्थेवरील आव्हान निर्माण होऊन जनतेचा विश्वास कमी होताना दिसतो.
३. जगातील सर्वात मोठी लोकशाही भारत असून देखील आज मतदानाच्या टक्केवारी मध्ये कमी प्रमाण अनैतिकतेमुळे होताना दिसते.
४. भारतीय राजकारणात आयाराम गयारामांची संख्या वर्तमान काळात उमेदवाराकडून मोठ्या प्रमाणात होत आहे. यामुळे लोकशाहीच्या नैतिक मूल्यांना धोका निर्माण झालेला आहे.
५. भारतीय व्यवस्थेला घराणेशाहीचा कलंक आजही जात नाही. एवढेच नव्हे तर घराणेशाहीचा उदय मोठ्या प्रमाणात झाला आहे. मग ती स्थानिक स्वराज्य संस्थेपासून ते लोकसभेपर्यंत आपल्याच घराण्यातील मुलाला, मुलीला, पत्नीला नवनेतृत्व म्हणून तिकीट मिळते. यामुळे नवीन प्रतिमा आणि आवाज उदयास येण्यास प्रतिबंध होत आहे.
६. या व्यतिरिक्त जातीयवाद, धर्मवाद, सांप्रदायिकता या आधारे मतदारांमध्ये द्वेष निर्माण करून राजकीय पक्षाकडून मोठ्या प्रमाणात मत मिळवण्याचा प्रयत्न केला जातो परिणामी भारतीय एकात्मतेला तडा जात आहे.

भारतीय प्रस्थापित निवडणूक प्रक्रियेत पारदर्शकता आणि सुधारणा:-

भारतीय निवडणूक प्रक्रियेला बदनाम करणाऱ्या वरील मुद्द्यांमुळे, कायदे अधिक कडक करण्यासाठी निवडणूक सुधारणांची प्रक्रिया सुरू करण्यात आली. अशा समस्या दूर करण्यासाठी आणि भारतीय संविधानात नमूद केल्याप्रमाणे निवडणुका आयोजित करण्यासाठी वेळोवेळी वेगवेगळ्या समित्या स्थापन करण्यात आल्या. खऱ्या अर्थाने शासन यंत्रणेकडून या निवडणूक व्यवस्थेची पारदर्शकता जोपली पाहिजे. परंतु वर्तमान काळात कोणत्याच राजकीय पक्षाकडून असे होताना दिसत नाही. यामुळे निवडणूक व्यवस्थित पुढे अनेक आव्हाने निर्माण झाले आहेत.

१. ईव्हीएम आणि व्हीव्हीपीएटी यंत्रणा यामधील पडताळणीसाठी सर्व राज्यांमध्ये वैज्ञानिक नमुने घेण्याच्या पद्धतीचा अवलंब करावा. जर या यंत्रणेत काही तफावत आढळली तर व्हीव्हीपीएटी संपूर्ण मताची मोजणी करावी. तसेच ईव्हीएम मधील मते एकत्रित करण्यासाठी टोटलायझर मशीन सुरू कराव्यात.
२. बनावट आणि डुबलीकेट मतदारांना थारा देऊ नये त्यांना मतदारसंघातून तात्काळ काढून टाकावे. त्यांचे आधार कार्ड मतदान ओळखपत्राशी जोडण्याचा विचार पूर्णपणे केला पाहिजे.
३. निवडणुकीसाठी राज्य निधी सुरू केल्याने पैशाच्या ताकतीचा प्रभाव कमी होऊ शकतो. यामुळे उमेदवारांना आर्थिक मदत देऊन समान संधी मिळते आणि खाजगी देणग्यावरील अवलंबित्व कमी होऊ शकते.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

४. सक्तीचे मतदान निर्माण करून त्यांची उदासीनता सोडविण्याकरिता नागरिकांमध्ये जागरूकता मोहिम निर्माण करून मतदाराच्या सहभागाला प्रोत्साहन मिळू शकते.

५. तांत्रिक दृष्ट्या इ-मतदान प्रणालीचा अवलंब केल्याने निवडणूक यंत्रणा सुलभ होऊ शकते.

६. लहान पक्ष आणि समुदायांना योग्य प्रतिनिधित्व मिळवण्यासाठी प्रमाणशीर प्रतिनिधित्वचा विचार केला पाहिजे.

७. भारतीय निवडणूक आयोग अधिक स्वायत्त आणि सक्षम बनवला तर खऱ्या अर्थाने मुक्त आणि नि:पक्ष वातावरणात निवडणुका होऊन लोकशाहीला बळकटी निर्माण होऊ शकते.

८. राजकीय पक्षांना त्यांच्या निवडणूक जाहीरनामांच्या अंमलबजावणीसाठी जबाबदार धरले पाहिजे.

९. भविष्यामध्ये नवतरुणांना जागृत करण्यासाठी शैक्षणिक संस्था महत्त्वाची भूमिका बजावू शकतात. महाविद्यालयातील पुढील पिढी कायदेतज्ञ आणि जागरूक नागरिक घडवण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावू शकते.

निष्कर्ष:-

भारतामध्ये वर्तमान काळात निवडणुकीमध्ये सुधारणा घडवून आणण्यासाठी निवडणूक यंत्रणा मुक्त, निपक्ष आणि पारदर्शक होणे महत्त्वाचे आहे. लोकशाही तत्वाचे समर्थन करण्यासाठी पैसा आणि ताकत, राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण आणि सरकारी संसाधनाचा गैरवापर यासारख्या आव्हानांना तोंड देणे आवश्यक आहे. या प्रस्थापित सुधारणाची अंमलबजावणी करून भारत आपली निवडणूक प्रक्रिया मजबूत करून मतदारांचा विश्वास वाढू शकतो. यामुळे लोकशाहीची अखंडता खऱ्या अर्थाने चिरकाल टिकेल असे झाले तर भारत लोकशाही प्रशासनात जागतिक बेंचमार्क स्थापित करू शकतो.

संदर्भसूची: -

१. https://www.drishtiias.com
२. https://www.vedantu.com
३. https://www.jagranjosh.com
४. https://www.esakal.com

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

स्त्री मुक्ती चळवळीत पंडिता रमाबाईचे योगदान

प्रा. डॉ. मोतीराम विठ्ठलराव कदम
इतिहास विभाग राजर्षी शाहू महाविद्यालय, परभणी
Email: kadammotiram8@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180137
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 149-152
January 2026
Submitted: 14 Dec. 2025
Revised: 24 Dec. 2025
Accepted: 14 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश:

एकोणिसावे शतक हे भारतीय समाजात सामाजिक व धार्मिक प्रबोधनाचे युग ठरले. याच काळात स्त्रीमुक्ती चळवळीचा उदय झाला आणि त्यात पंडिता रमाबाई यांचे योगदान अत्यंत मोलाचे आहे. बालपणापासून विद्वत्ता, आत्मविश्वास आणि स्वतंत्र विचारसरणी लाभलेल्या रमाबाईंनी स्त्रियांच्या शिक्षण, स्वातंत्र्य व आत्मसन्मानासाठी आयुष्यभर संघर्ष केला. बालविवाह, विधवांचे हाल, पुनर्विवाहावरील निर्बंध, कर्मठ परंपरा आणि पुरुषप्रधान मानसिकता यांविरुद्ध त्यांनी ठाम भूमिका घेतली. 'आर्य महिला समाज', 'शारदासन', 'मुक्तिसदन' यांसारख्या संस्थांच्या माध्यमातून त्यांनी विधवा, अनाथ व पीडित स्त्रियांना आश्रय, शिक्षण आणि आत्मनिर्भरतेची संधी उपलब्ध करून दिली. स्त्री शिक्षण, वैद्यकीय शिक्षण, सामाजिक सुधारणा आणि स्त्री-पुरुष समानता याबाबत त्यांचे विचार पुरोगामी होते. राष्ट्रीय चळवळीतही त्यांनी सहभाग घेऊन स्त्रियांच्या प्रतिनिधित्वाचा प्रश्न उपस्थित केला. परंपरा आणि कर्मठतेला विरोध करून स्त्री स्वातंत्र्याचा मार्ग प्रशस्त करणाऱ्या पंडिता रमाबाई या भारतीय स्त्रीमुक्ती चळवळीतील अग्रगण्य व्यक्तिमत्त्व ठरतात.

मुख्यशब्द: *पंडिता रमाबाई, स्त्रीमुक्ती चळवळ, स्त्री शिक्षण, विधवा उद्धार, सामाजिक सुधारणा, स्त्री स्वातंत्र्य, पुरोगामी विचार, महिला संस्था.*

प्रस्तावना:

19 वे शतक हे भारतीय इतिहासातील सामाजिक आणि धार्मिक प्रबोधनाचे शतक होते. याच काळात स्त्रीमुक्ती चळवळीचा उदय झाला. त्यामध्ये प्रामुख्याने ईश्वरचंद विद्यासागर, राजा राम मोहन रॉय, महात्मा ज्योतिबा फुले व गोपाळ गणेश आगरकर आदि समाजसुधारकांनी स्त्री शिक्षण कायद्यातील सुधारणांचा पाया घातला, तर महाराष्ट्रात पंडिता रमाबाई महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांनी स्त्रियांच्या संस्था स्थापून प्रत्यक्ष स्त्रियांमध्ये जागृती आणि आत्मविश्वास निर्माण केला. एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात म्हणजे भारतातील स्त्री सुधारणांच्या प्रारंभकाळी देशातील इतर प्रदेशांच्या तुलनेने महाराष्ट्र पुढारलेला होता, आद्यसुधारकांच्या प्रयत्नाने सुरु झालेली सन 1850 पासूनची स्त्री चळवळीची वाटचाल सर्व देशाचा विचार करता एकसुत्री अखंड व समपातळी वरची नव्हती. तथापि स्थूलमानने तिथे काही कालखंड पडतात. पहिला कालखंड म्हणजे सुधारक पुरुष कार्यकर्त्यांच्या अनुकंपेवर आधारित स्त्रीदास्य विमोचनाचा कालखेड, दुसरा स्त्री जागृतीया कालखंड, तिसरा स्त्री स्वातंत्र्याचा कालखंड होय.

पंडिता रमाबाई प्रारंभिक जीवन:-

पंडिता रमाबाई यांचा जन्म 23 एप्रिल 1858 रोजी अनंतशास्त्री डोंगरे व लक्ष्मीबाई यांच्या पोटी झाला.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
प्रा. डॉ. मोतीराम विठ्ठलराव कदम, इतिहास विभाग राजर्षी शाहू महाविद्यालय, परभणी

How to cite this article:
कदम, . मोतीराम . विठ्ठलराव . (2026). स्त्री मुक्ती चळवळीत पंडिता रमाबाईचे योगदान. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 149–152. https://doi.org/10.5281/zenodo.18441410

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18441410
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

लहानपणीच मराठी व संस्कृत भाषेवर प्रभुत्व संपादन केले. विवाहासाठी त्यांच्यावर वडिलांनी दबाव आणला नाही. रमाबाईच्या वयाच्या सोळाव्या वर्षी पित्याचे निधन झाले. लागोपाठ आईचाही मृत्यू झाला. पित्याने दिलेल्या संस्कृताच्या शिदोरीच्या जोरावर रमाबाई उत्तर दिग्विजयाला निघाल्या. कलकत्ता येथे वास्तव्यात असतानाच पंडिता रमाबाई यांच्या विवाह बाबू बिपिन बिहारी मेधावी या शुद्र जातीतील वकिलाशी झाला. पुढे दोघांना मुलगी झाली. तिचे नाव मनोरमा ठेवले. परंतू हे सुख त्यांना फार काळ उपभोगता आले नाही. कारण इ.स. 1800 मध्ये त्यांच्या भाऊ श्रीनिवास वारला. इ.स. 1882 मध्ये त्यांच्या पतीचा मुत्यू झाला.

कलकत्ता विद्यापीठातील प्रोफेसर गो.प्रो. टोनी आणि श्रीमहेशचंद्र न्यायरत्न या सुप्रसिद्ध विव्दवानांनी रमाबाईचा सत्कार केला. व त्यांना 'पंडिता' पदवी अर्पण करण्यात आली.

स्त्री उद्धारासाठी केलेले कार्य:-

पतीच्या मृंत्यूनंतर पंडिता रमाबाई आपली कन्या मनोरमा यांना घेवून पुणे येथे येवून स्थायीक झाल्या. भांडारकर, मोडक व न्यायमूर्ती रानडे यांच्याशी संपर्क झाला, अनिष्ठ रूठी, प्रथा, परंपराविरुद्ध व विशेषत: बालविवाह, पुर्नविवाहास बंदी यासारख्या घातक रूढी पासून मुक्त करण्यासाठी पुणे येथे 'आर्य महिला समजा' ची स्थापना केली. नंतर त्यांच्या शाखा सोलापूर, ठाणे, अहमदनगर, पंढरपूर, बार्शी येथे स्थापन केल्या. त्यांनी 'स्त्री धर्मनीती' हा ग्रंथ लिहला. आर्य समाजाच्या व्यासपीठावरून रमाबाई म्हणतात, "पुरुष आम्हा स्त्रियांना आपली मालमत्ता समजतात. धर्मशास्त्र्याच्या दंडाकडे पाहिले तर स्त्रियांना असे कसलेच अस्तित्व नाही. या गुलामगिरीतून त्यांची सुटका व्हावी आमची सारी धडपड लोक म्हणतात हे पुरुषांविरुद्ध बंड आहे. भयंकर पाप आहे. पुरुषाचा स्त्रियांविषयी असलेला दृष्टीकोण बदलण्यासाठी त्यांची कानउघडणी केली नाही. स्वत:च्या सर्वांगीण उध्दाराची धडपड केली नाही, तर माझ्या मते मोठे पाप ठरत आहे."[1]

पुण्यामध्ये कार्यक्रम चालू असताना एक बालविधवा रमाबाई कडे आली. तीचे लग्न पाच वर्षाची असताना झाले होते. थोड्याच "दिवसांत नवरा मेला. सासू-सासरे तिचे तोंड पाहायाला राजी नव्हते. चांडाळीने माझा मुलगा खाल्ला. राक्षसीण आहे ही, सासूचा सारखा आक्रोश चालायचा. रमाबाई म्हणतात, "मी त्या गरीब बापड्या अभागी पोरीकडे पाहताच अशा परिस्थितीच्या बायांसाठी काहीतरी करावे, या स्फूर्तीचा अंकुर माझ्या मनात रुजला गेला."[2] हिंदू विधवांसाठी एक अश्रम काढण्याची कल्पना मी लोकांपुढे मांडू लागली. सहा महिने खूप धडपड केली. आधी वैद्यकीय शिक्षण घ्यावे आणि मग या अनाथ विधवांच्या ताराणाच्या प्रश्नाला हात घालावा.

पंडिता रमाबाई यांनी विधवांकरीता 11 मार्च 1889 रोजी मुंबई येथे "शारदासन" नावाची संस्था स्थापन केली. केशवपणा विरुध्दही त्यांनी लोकजागृती केली. पुणे येथे एक नवीन इमारत बांधून त्यांनी शारदा सदन पुण्यात नेले. 1898 रोजी केडगाव येथे मुक्तिसदनाची स्थापना केली. उद्घाटन प्रसंगी रमाबाई म्हणतात, "या सर्व चांगल्या सुसज्ज खोल्या शिक्षकिणीसाठी नाहीत. दिवाणखाण्यासकट हव्या त्या ठिकाणी जाण्यायेण्याची राहण्याची माझ्या विद्यार्थिनीना पूर्ण मुभा आहे, हे सारे सदन नि सुखसोयी त्यांच्यासाठी आहेत. कौटुंबीक नी सामाजिक छळवादाने ज्यांचे जिणे नरकतुल्य झाले आहे अशा शेकडो अनाथ कि अपंग भगिनींना येथे प्रेम नी माणुसकीच्या जिव्हाळा मला प्रत्यक्ष पटवून द्यायचा आहे."[3] रमाबाई शारदाश्रमामध्ये शिवणकाम, कशिदाकाम यांचे शिक्षण देत असत.

'शब्दबीज' या आठ पानी पुस्तिकेत पंडिता रमाबाई म्हटले आहे की, "माझ्या स्वत:च्या देशातील हिंदुनी असल्या पतित स्त्रियांसाठी अशा प्रकारचे (रिस्क्यू होम) काम केलेले मी कधी पाहिले नाही, की ऐकलेले नाही. कोणीही या पतितांशी प्रेमळपणाने बोल्याचे मला ठाऊक नाही. वाममार्गापासून दूर करण्याचा कोणी प्रयत्न केल्याचे मी कधी पाहिले नाही."[4] 1869 च्या दुष्काळाच्या काळात या सदनाने मिशनरी कार्य ही विशेष उत्साहाने केले. रमाबाईचे सदन मुळात प्रार्थना समाजी नेत्यांच्या सहानुभूतीने हिंदू विधवांच्या उध्दारार्थ निघाले. 'रमाबाईची विद्वता, त्याग व धौर्य वादातित होते. पण हिंदू विधवांच्या आस्थेतून हे कार्य चालविण्यापेक्षा पुढे त्यांच्या कल ख्रिस्तीकरणाकडे झुकला. 1904 साली बंगलोर येथील आपल्या एका व्याख्यानात त्यांनी एक भव्य योजना मांडली होती तिची रूपरेखा अशी होती, "हिंदूस्थानातील पाच लक्ष युरोपीयन व युरोपियन स्त्रियांपैकी एक लक्ष स्त्रियांनी मनावर घेतल्यास हिंदू कुटूंबातील विधवांचे ख्रिस्तीकरण करता येईल."[5] अमेरिकेतील प्रवास वर्णनाच्या माध्यमातून तेथील कुटूंब व्यवस्थेचे वर्णन करताना पंडिता रमाबाई म्हणतात, "अमिरेकेतील सर्व स्त्री पुरुष टेबलाशी बसून एकत्र जेवण करतात. भारतातील लोकाप्रमाणे पुरुषाने आधी आणि बायकांनी नंतर जेवण्याची पद्धत नाही. अमेरिकत मुलगा, मुलगी किवा दुसरे कोणीही उठून मध्ये लागणारे पदार्थ घेतात. मुलगा

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

असो कि मुलगी दोघानांही विद्यापीठीय शिक्षण देतात. भेदाभेद करीत नाही. पुढे रमाबाई म्हणतात आमच्या देशातील मुलांचे आई-बाप असे केव्हा म्हणू लागतील? मुलापेक्षा मुलीची योग्यता किंवा सामर्थ्य कमी आहे. हा वाईट समज केव्हा नाहीसा होईन?"[6]

"माझी साक्ष" या पुस्ताकात त्या म्हणतात, "वरच्या किंवा खालच्या जातीच्या स्त्रिया वाईट, फार वाईट, भुतपिशच्या पेक्षाही वाईट, अपवित्र आणि असत्य आहेत. पुरुषा प्रमाणे त्यांना मोक्ष मिळत नाही. असंख्य जन्ममरणाचे फेरे आणि अनिर्वाच्य दु:खभोग त्यांच्या कर्मातुन व त्यांच्या परिणामातून सुटका होण्याची एकच आशा आहे. ती म्हणजे स्त्रियांनी त्यांच्या नवऱ्यांची पुजा करणे, स्त्रीचा नवरा हाच तिचा देव!"[7]

रमाबाई आपला शैक्षणिक दृष्टिकोण सांगताना एका पत्र म्हणतात, मला तरुणांना शिकवण्यात रस नाही. खरा रस आहे. तो हिंदू स्त्रियांना त्यांच्या समाजातील उचित स्थानापासून दूर ठेवणा-या सामाजिक बंधनांना दूर करण्यात! पुरुषांना संपूर्णपणे वगळून मी हिंदुस्थानात स्त्रियांसाठी काम करू शकेन असे आपल्याला वाटते का? स्त्रियांना पुढे आणवयाचे असेल, तर आधी पुरुषांना समजावे लागेल, त्यांना बायकांच्या उन्नतीची आवश्यकता पटली तरच मला स्त्रियांपर्यंत पोहचता येईल."[8] रमाबाईनी 1882 मध्ये हंटर कमिशन कुठे कशी शिक्षण व आरोग्य याविषयी परखड विचार मांडले. अमेरिकेत जाऊन बालोधान शिक्षण पदविया त्यांनी अभ्यास केला.

राष्ट्रीय चळवळीतील कार्य:

पंडिता रमाबाईनी राष्ट्रीय चळवळीत सहभाग घेतला. इ.स. 1890 मध्ये मुंबईत भरलेल्या राष्ट्रीय काँग्रेसच्या अधिवेशनाचे दार ठोठावून प्रतिनिधी म्हणुन स्त्रियांना प्रवेश का नाही असा खडा सवाल त्यांनी केला होता, काशीबाई कानिटकर यांच्या सारख्या स्त्रियांसह प्रतिनिधी म्हणून राष्ट्रीय कांग्रेसमध्ये प्रवेश मिळवला होता. पंडिता रमाबाईनी ख्रिश्चन धर्माचा स्वीकार केला होता. पण त्यांनी ब्रिटीशांची वैचारीक गुलामगिरी कधीच पत्करली नाही. '1919 मध्ये त्यांच्या कार्याबइल ब्रिटीश सरकारने 'कैसर-ए- हिंद' सुवर्णपदक देऊन गैरविले होते.'[9]

पंडिता रमाबाईनी स्त्रियांच्या वेशात बदल करण्याचा प्रयत्न केला. यासाठी त्यांनी पुणे येथे चर्चा सत्राचे आयोजन केले होते. त्यातून महाराष्ट्रात नऊवारीऐवजी पाचवारी साडी आर्थिकदृष्ट्या परवडणारी व नेसण्यास सहज सोपी होती. हा बादल करणास त्यांना खुप अवघड गेले, परंतु हा केवळ बदल नव्हता, तर स्त्री स्वातंत्र्य व स्वयंनिर्णयाचा हक्काचा मुद्या होता. या विदुषीचा मृत्यु 5 एप्रिल 1922 मध्ये केडगाव येथे झाला.

निष्कर्ष:

1. स्त्री-स्वातंत्र्य, स्त्री-मुक्तीच्या संदर्भात रमाबाईचे विचार अतिशय परखड होते.
2. रमाबाईनी स्त्रियांचा उध्दाराला सर्वोच्च स्थान दिले होते.
3. स्त्रियांचे दास्य, अज्ञान कमी व्हावे म्हणून स्त्री शिक्षणाला महत्व दिले.
4. पंडित रमाबाईचे विचार पुरोगामी, प्रागतिक असे होते.
5. स्त्रियांना वैद्यकिय शिक्षणाची व्दारे खुली झाली पाहिजेत अशी त्यांची भूमिका होती.
6. परंपरा व कर्मठता याला त्यांनी विरोध केला.
7. पंडिता रमाबाईंनी संन्यस्तवृत्तीने स्त्री उध्दाराचे कार्य केले.

संदर्भ:

1) ठाकरे के.जी. 'पंडित रमाबाई सरस्वती', प्रकाशन- वि.रा. बाम, रामकृष्ण बूक डेपो,

गिरगाव, मुंबई-4, प्रथमावृत्ती 1950, पृ.22

2) रानडे प्रतिभा स्त्री प्रश्नांची चर्चा: एकोणीसावे शतक- प्रकाशक पद्यगंध प्रकाशन,

एरंडवन, पुणे, मार्च 2005, पृ.क्र.30

3) ठाकरे के.जी.- पुर्वोक्त पृ.क्र.49, 50

4) डॉ. वैद्य सरोजिनी- स्त्री साहित्याचा मागोवा, खंड-1 प्रकाशक, साहित्यप्रेमी, भगिनी

मंडळ, पुणे, डिसें. 2002, पृ.क्र. 288

5) मालशे स.ग., नन्दा आपटे- विधवा विवाह: चळवळ, 1800-1900, एस.एन.डी.टी. महिला विद्यापीठ, मुंबई, 1978 प्र.क्र. 96.

6) पंडिता रमाबाई, 'युनायटेड स्टेट्सची लोकस्थिती आणि प्रवासवृत्त महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, 1996, पृ. 71

7) रानडे प्रतिभा, उपरोक्त पृ.366

8) शाह ए.बी. इडीटेड बाय-द लेटर्स ॲण्ड करस्पॉन्डंस ऑफ पंडित रमाबाई, सचिव, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई जुन-1975 पृ.क्र. 60

9) खिंवसरा मंगला, स्त्री मुक्ती चळवळ आणि वृत्तपत्रांचा सहभाग, स्वरुप प्रकाशन, औरंगाबाद पृ.क्र. 26

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

निवडणूक प्रक्रियेत पारदर्शकता आणि सुधारणा

डॉ. शिवाजी बाबुराव मोहाळे
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख श्रीमती सुशीलादेवी देशमुख वरिष्ठ महाविद्यालय,लातूर

Manuscript ID:
JRD -2026-180138
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 153-156
January 2026
Submitted: 14 Dec. 2025
Revised: 24 Dec. 2025
Accepted: 14 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश (*Abstract)*

भारताची निवडणूक प्रक्रिया ही जगातील सर्वांत मोठी लोकतांत्रिक प्रक्रिया मानली जाते. या प्रक्रियेत पारदर्शकता, विश्वासार्हता व उत्तरदायित्व टिकवून ठेवणे हे भारतीय लोकशाहीच्या सुदृढतेसाठी अत्यावश्यक आहे. मागील काही दशकांमध्ये निवडणूक आयोगाने अनेक सुधारणांचा अवलंब केला असला, तरी अजूनही राजकीय निधीची पारदर्शकता, *EVM–VVPAT* प्रणालीवरील वाद, मतदार नोंदणीतील त्रुटी, गुन्हेगार उमेदवारांचे प्रमाण आणि सोशल मीडियावरील दिशाभूल अशा अनेक आव्हानांशी सामना करावा लागत आहे. प्रस्तुत पेपरमध्ये या समस्यांचे विश्लेषण, विद्यमान कायदे व सुधारणा, तसेच भविष्यातील शिफारसींचा आढावा घेण्यात आला आहे.

मुख्यशब्द: *निवडणूक प्रक्रिया, पारदर्शकता, निवडणूक सुधारणा, भारतीय लोकशाही, निवडणूक आयोग, राजकीय निधी, EVM–VVPAT, मतदार नोंदणी, गुन्हेगार उमेदवार, सोशल मीडिया व दिशाभूल, मतदार जागृती, आचारसंहिता.*

प्रस्तावना)Introduction)

निवडणूक प्रक्रिया ही कोणत्याही लोकशाही व्यवस्थेची आधारभूत रचना आहे. संविधानाच्या कलम 324 नुसार, भारतातील निवडणुकांच्या नियंत्रणाची जबाबदारी स्वतंत्र भारत निवडणूक आयोगावर)Election Commission of India – ECI) सोपविण्यात आली आहे. तंत्रज्ञानाचा वाढता वापर, राजकीय स्पर्धेची तीव्रता आणि वाढती जनसांख्यिकी—या सर्वांचा निवडणूक व्यवस्थेवर प्रदीर्घ परिणाम झाला आहे. लोकशाही टिकवण्यासाठी केवळ निवडणुका घेणे पुरेसे नसून त्या निष्पक्ष, पारदर्शक आणि जनविश्वासाला पात्र असणे आवश्यक आहे. या पार्श्वभूमीवर निवडणूक सुधारणांची आवश्यकता आज अधिक प्रकर्षाने जाणवते.

निवडणूक प्रक्रियेतील पारदर्शकता : संकल्पना व महत्त्व

पारदर्शकता म्हणजे शासन, संस्था किंवा निवडणूक व्यवस्थेतील प्रक्रिया स्पष्ट, पाहणीयोग्य आणि उत्तरदायी असणे.

निवडणुकांमध्ये पारदर्शकता महत्त्वाची का?

१. मतदारांचा विश्वास दृढ ठेवण्यासाठी
२. निष्पक्ष स्पर्धा सुनिश्चित करण्यासाठी
३. भ्रष्टाचार आणि पैशाच्या वापरावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी
४. राजकीय पक्ष आणि उमेदवारांच्या वर्तनावर सामाजिक नियंत्रण वाढवण्यासाठी
५. कायदेशीर वैधता आणि लोकशाही मूल्यांचे संरक्षण करण्यासाठी

लोकशाहीत "विश्वास" हेच सर्वांत मोठे भांडवल आहे; निवडणूक प्रक्रियेतील कोणतीही अस्पष्टता लोकांच्या मनात शंका निर्माण करू शकते.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
डॉ. शिवाजी बाबुराव मोहाळे, राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख श्रीमती सुशीलादेवी देशमुख वरिष्ठ महाविद्यालय,लातूर

How to cite this article:
मोहाळे, . शिवाजी . बाबुराव . (2026). निवडणूक प्रक्रियेत पारदर्शकता आणि सुधारणा. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 153–156. https://doi.org/10.5281/zenodo.18441441

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18441441
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

भारतातील विद्यमान निवडणूक प्रक्रिया : एक संक्षिप्त आढावा

१. मतदार नोंदणी)Electoral Roll Management)

ECI दरवर्षी मतदार यादी अद्ययावत करते. डिजिटल प्लॅटफॉर्म, BLO प्रणाली, आणि NVSP सारख्या साधनांनी प्रक्रिया सुलभ झाली आहे. तरीही दुप्पट नावे, स्थलांतरित लोकांचे वगळले जाणे, ग्रामीण भागात कमी जागृती इ. समस्या कायम आहेत.

२. उमेदवार नामनिर्देशन व पडताळणी

उमेदवारांनी गुन्हेगारी, संपत्ती, देणी, शिक्षण याबाबत माहिती देणे बंधनकारक आहे. परंतु माहिती अपूर्ण/ चुकीची देण्याचे प्रकार घडतात; पडताळणीसाठी स्वतंत्र यंत्रणा आवश्यक.

३. मतदान प्रक्रिया – EVM आणि VVPAT

इलेक्ट्रॉनिक मतदान यंत्रे)EVM) 2000 नंतर स्थायी वापरात आली. 2019 पासून सर्व EVM ला VVPAT जोडण्यात आली. मतदाराला स्वतःच्या मतदानाची पावती पाहता येते. तरीही काही राजकीय पक्ष EVM छेडछाड शक्यता व्यक्त करतात, ज्यामुळे विश्वासाचा प्रश्न निर्माण होतो.

४. निवडणूक खर्च आणि राजकीय निधी

कायदेशीर खर्च मर्यादा असूनही प्रत्यक्ष खर्च यापेक्षा कितीतरी पट अधिक असतो. 2017 च्या इलेक्टोरल बाँड योजनांनी निधी पारदर्शकतेबाबत नवे प्रश्न निर्माण केले.

५. आचारसंहिता)Model Code of Conduct – MCC)

MCC निवडणूक कालावधीत निष्पक्षता राखते. परंतु सोशल मीडिया, "डिजिटल कॅम्पेनिंग" आणि "इन्फ्लुएन्सर्स"मुळे कोडची अंमलबजावणी जटिल होत आहे.

निवडणूक प्रक्रियेपुढील सध्याची प्रमुख आव्हाने :-

१. राजकीय निधीची अपारदर्शकता

- कॉर्पोरेट दान
- विदेशी निधी
- इलेक्टोरल बाँडमुळे दात्यांची नावे गुप्त
- खर्च मर्यादा ओलांडणे

ही स्थिती "फ्री आणि फेअर" निवडणूक तत्त्वाला बाधा आणते.

२. EVM–VVPAT संबंधित वाद

तांत्रिकदृष्ट्या छेडछाड शक्य नसल्याचे ECI सांगते, परंतु

- मशीन साठवण
- सॉफ्टवेअर चाचणी
- VVPAT पडताळणीची मर्यादित संख्या

यामुळे मतदार आणि पक्षांमध्ये शंका टिकून आहेत.

३. मतदार यादीतील त्रुटी

- घटक
- स्थलांतर
- शहरीकरण
- दुर्बल घटकांमध्ये जागृतीचा अभाव

परिणामी चुकीचे वगळणे (exclusions) आणि दुप्पट नावे (duplications).

४. गुन्हेगार उमेदवारांची वाढती संख्या

अनेक निवडून आलेल्या लोकप्रतिनिधींवर गंभीर स्वरूपाची गुन्हेगारी खटले आहेत. सर्वोच्च न्यायालयाने 2020 मध्ये पक्षांना उमेदवार निवडीचे कारण जाहीर करण्याचे आदेश दिले तरीही परिणाम अपुरे.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

५. सोशल मीडिया आणि दिशाभूल (Disinformation)

AI–generated फेक न्यूज, डीपफेक व्हिडिओ, टार्गेटेड जाहिरात यामुळे मतदारांच्या स्वतंत्र निर्णय क्षमतेवर परिणाम.

६. मतदारांतील उदासीनता (Voter Apathy)

युवकांमध्ये कमी मतदानाच्या दरामुळे प्रतिनिधीत्वाचा तुटलेला दुवा स्पष्ट होतो.

आजपर्यंत झालेल्या प्रमुख सुधारणा :-

१. 73वी व 74वी घटनादुरुस्ती – स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये निवडणूक यंत्रणा सक्षम केली.

२. स्वच्छ राजकीय प्रणालीसाठी आदेश

- उमेदवारांची माहिती जाहीर करणे (2002)
- NOTA ची व्यवस्था (2013)
- VVPAT अनिवार्य (2019)
- जमीनी पातळीवर मतदान केंद्रांमध्ये सुलभता
- दिव्यांगांसाठी रॅम्प, व्हीलचेअर, व्होटर असिस्टन्स

३. ऑनलाईन साधने

- NVSP, Voter Helpline App
- cVIGIL – आचारसंहिता उल्लंघन तक्रारींसाठी
- Suvidha – उमेदवारांसाठी परवानग्या
- ENCORE – मतमोजणी सॉफ्टवेअर

आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील पारदर्शकता मानके :-

संयुक्त राष्ट्र, IDEA, Transparency International, OSCE यांसारख्या संस्थांनी पुढील तत्त्वांवर भर दिला आहे:

- उघडा निधी प्रवाह
- सशक्त मतदार नोंदणी
- मतदान पद्धतीची पडताळणीयोग्यता
- निवडणूक आयोगाची स्वायत्तता
- न्यायालयीन देखरेख
- मीडिया स्वातंत्र्य आणि जबाबदारी

भारताने या तत्त्वांमध्ये बरीच प्रगती केली असली तरी सुधारण्याची मोठी शक्यता उरते.

निवडणूक प्रक्रियेत अपेक्षित सुधारणा : शिफारसी :-

१. राजकीय निधीतील पारदर्शकता

- इलेक्टोरल बाँड पद्धती रद्द/सुधारित करावी.
- सर्व देणग्या डिजिटल आणि सार्वजनिक रजिस्टरमध्ये जाहीर कराव्यात.
- पक्षांच्या वार्षिक ऑडिट अहवालांची स्वतंत्र तपासणी.

२. EVM–VVPAT प्रक्रियेची विश्वसनीयता वाढवणे

- VVPAT पडताळणी 100% करण्याचा विचार
- स्टोरेज व ट्रान्सपोर्टमध्ये GPS–मॉनिटरींग
- तृतीय-पक्ष ऑडिट

३. मतदार नोंदणीचे आधुनिकीकरण

- "रिअल-टाइम" स्थलांतर माहिती प्रणाली
- घराघर सर्व्हेऐवजी डिजिटल व्हेरिफिकेशन
- युवा मतदारांच्या नोंदणीसाठी "ऑटो Enrollment" (शालेय/महाविद्यालयीन डेटा आधारित)

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

४. गुन्हेगार उमेदवारांवर कठोर भूमिका

- गंभीर गुन्ह्यांमध्ये आरोपपत्र दाखल झाल्यापासून अयोग्य ठरवणे
- राजकीय पक्षांसाठी "candidate ethics code"

५. सोशल मीडिया नियमन

- डीपफेक ओळखण्यासाठी AI-आधारित यंत्रणा
- पारदर्शक जाहिरात रजिस्टर (Ad Library)
- तक्रार निवारणासाठी 24×7 सेल

६. मतदार जागृतीसाठी सामुदायिक उपक्रम

- विद्यार्थ्यांमध्ये "लोकशिक्षण कार्यक्रम"
- स्वयंसेवी संस्थांचा सहभाग
- प्रवासी मजूर, महिलां आणि ग्रामीण भागासाठी विशेष अभियान

७. निवडणूक आयोगाची संस्थात्मक मजबुती

- नियुक्ती प्रक्रियेत पारदर्शकता
- वित्तीय स्वायत्तता
- निवडणूक अधिकाऱ्यांना प्रशिक्षण आणि तांत्रिक क्षमता वाढवणे

८. चर्चा)Discussion)

पारदर्शकता ही निवडणूक प्रक्रियेचा केवळ पूरक घटक नसून तिचे मूळ जीवनदायी तत्त्व आहे. भारतातील प्रचंड मतदार संख्या, भौगोलिक विषमता आणि तंत्रज्ञानाचा वाढता प्रभाव या सगळ्यामुळे निवडणूक सुधारणा ही सतत चालणारी प्रक्रिया बनली आहे.

राजकीय पक्ष, उमेदवार, मीडिया, नागरी समाज व मतदार—या सर्वांचं उत्तरदायित्व महत्त्वाचं आहे. निवडणूक आयोगासाठीही "निष्पक्षतेची प्रतिमा" ही सतत टिकवून ठेवण्याचं आव्हान आहे.

निष्कर्ष (Conclusion)

भारताची निवडणूक प्रक्रिया आजही विश्वातील आदर्श प्रक्रियांपैकी एक मानली जाते. मात्र पारदर्शकता वाढवण्यासाठी आणि लोकशाही मजबूत करण्यासाठी सतत सुधारणा आवश्यक आहेत. राजकीय वित्तीय व्यवस्थेची पारदर्शकता, डिजिटल दिशाभूल थांबवणे, EVM–VVPAT प्रक्रियेवरील विश्वास वाढवणे, आणि गुन्हेगारी राजकारणाला आळा घालणे—या क्षेत्रात ठोस पावले उचलल्यास भारतीय लोकशाही आणखी सबळ होईल.

सुधारणा ही फक्त कायद्याची बाब नसून लोकशक्तीचा आविष्कार आहे. मतदारांना जागृत, माहितीपूर्ण व सक्रिय बनवणे हेच पारदर्शक निवडणूक प्रक्रियेचे मूळ केंद्र आहे.

संदर्भ (References)

1. Austin, Granville. Working a Democratic Constitution: The Indian Experience. Oxford University Press, New Delhi.1999
2. Election Commission of India,'Model Code of Conduct (Handbook for Candidates).ECI Publication, New Delhi.2021
3. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ."भारताचा राज्यग्रंथ व निवडणूक व्यवस्था" (भाषांतरित निवडक लेखसंग्रह) प्रकाशन संस्था: महाराष्ट्र शासन, मुंबई.)2003)
4. प्रा. अनिल गावंडे ."भारतातील राजकीय निधी व निवडणूक सुधारणा", दृष्टिकोण प्रकाशन, नागपूर.2018
5. मनोज जगताप. "सोशल मीडिया, दिशाभूल आणि मतदार जागृती"
साधना मासिक, पुणे.2020

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

सोशल मीडिया आणि राजकीय परिवर्तन

डॉ. आबासाहेब आर. कसबे
संशोधक विद्यार्थी-वैजापूर डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ,छ.संभाजीनगर
Email: kasbe114@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180139
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 157-163
January 2026
Submitted: 14 Dec. 2025
Revised: 24 Dec. 2025
Accepted: 14 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश:

माहिती व तंत्रज्ञानाच्या झपाट्याने झालेल्या विकासामुळे सोशल मीडिया हे आधुनिक काळातील प्रभावी संवाद माध्यम बनले आहे. फेसबुक, ट्विटर (एक्स), इन्स्टाग्राम, युट्यूब, व्हॉट्सॲप यांसारख्या प्लॅटफॉर्म्समुळे राजकीय संवाद, प्रचार पद्धती, जनमत निर्मिती आणि नागरिकांचा राजकीय सहभाग यामध्ये आमूलाग्र परिवर्तन झाले आहे. सोशल मीडियामुळे राजकारण अधिक लोकाभिमुख, गतिमान आणि पारदर्शक झाले असून सामान्य नागरिकांनाही राजकीय चर्चेत थेट सहभाग घेण्याची संधी मिळाली आहे. निवडणूक प्रचार, सामाजिक-राजकीय चळवळी, जनजागृती आणि लोकमत संघटन या क्षेत्रांत सोशल मीडियाची भूमिका लक्षणीय ठरली आहे. तथापि, याच माध्यमातून खोटी माहिती, अफवा, द्वेषपूर्ण भाषण, राजकीय ध्रुवीकरण आणि दिशाभूल करणारा प्रचार यांसारखी गंभीर आव्हानेही निर्माण झाली आहेत. त्यामुळे सोशल मीडिया लोकशाहीसाठी एकीकडे संधी तर दुसरीकडे आव्हान ठरतो. योग्य नियमन, जागरूक नागरिक आणि जबाबदार वापर यांच्या माध्यमातूनच सोशल मीडियाचा सकारात्मक उपयोग करून राजकीय परिवर्तन लोकशाहीच्या बळकटीसाठी साधता येईल.

मुख्यशब्द: *सोशल मीडिया, राजकीय परिवर्तन, लोकशाही, राजकीय सहभाग, जनमत निर्मिती, निवडणूक प्रक्रिया, डिजिटल प्रचार, सामाजिक-राजकीय चळवळी, दिशाभूल व खोटी माहिती, राजकीय ध्रुवीकरण.*

प्रस्तावना

लोकशाहीचा चौथा स्तंभ म्हणून प्रसार माध्यमाचा गौरव केला जातो.जनतेच्या समस्या सरकार कडे पोहचणे आणि सरकारचे निर्णय जनतेकडे पाठविणे यासाठी प्रसार माध्यमांची भूमिका अत्यंत महत्वाची मानली जाते. जनता आणि सरकार यांच्यातील दुवा म्हणून याकडे पाहिले जाते.भोजपत्र (बर्च झाडाची साल,ताडपत्रे,दगड ,धातूच्या पट्ट्या,मातीच्या विटा ,आणि पपायरस (इजिप्त) भारताच्या संदर्भात विचार केला बर्च झाडाची साल थोडक्यात प्रिंट मिडिया(छापखाना) पासून सुरु झालेला हा प्रवास आज सोशल मीडिया पर्यंत आला आहे. सोशल मीडिया चा वापर करणाऱ्याची संख्या झपाट्याने वाढत चालली आहे. आपण सोशल मीडियावर आहोत ही अभिमानाची बाब बनत चालली आहे. २१व्या शतकात माहिती आणि तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात अभूतपूर्व बदल घडून आले आहेत. इंटरनेट आणि डिजिटल माध्यमांच्या विस्तारामुळे मानवी जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रावर त्याचा प्रभाव झाल्याचे दिसून येतो. यामध्ये राजकारण हे क्षेत्र विशेषतः प्रभावित झाले आहे. विशेषतः सोशल मीडिया हे आधुनिक काळातील सर्वात प्रभावी संवाद माध्यम बनले असून त्याने राजकीय प्रक्रियांना नवे स्वरूप दिले आहे. फेसबुक, ट्विटर (एक्स), इन्स्टाग्राम, युट्यूब, व्हॉट्सॲप यांसारख्या सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्म्समुळे राजकीय विचारसरणी, जनमत, प्रचार पद्धती आणि लोकांचा राजकारणातील सहभाग यामध्ये मोठे परिवर्तन घडून आल्याचे दिसून येते. सोशल मिडिया चा वापर करून राजकीय सत्ता ज्याप्रमाणे प्रभावित होते त्याचप्रमाणे सोशल मिडियाचा वापर करून राजकीय सत्ता हस्तगत करता येते हाही दृष्टीकोन रूढ झाल्याचे दिसून येते.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
डॉ. आबासाहेब आर. कसबे, संशोधक विद्यार्थी-वैजापूर डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ,छ.संभाजीनगर

How to cite this article:
कसबे, . आबासाहेब . आर . (2026). सोशल मीडिया आणि राजकीय परिवर्तन. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 157–163. https://doi.org/10.5281/zenodo.18441492

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18441492
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

जगाचा राजकारणाचा विचार केला असता अमेरिकेत 2004 च्या कॅलिफोर्नीया राज्यातील सिनेट निवडणूकीत फेसबुकचा सर्वप्रथम वापर झाला असल्याचे दिसुन येते तर 2008 च्या राष्ट्रपती पदाच्या निवडणुकीत राष्ट्राध्यक्ष पदाचे उमेदवार बराक ओबामा यानी फेसबुक, ट्विटर (एक्स), इन्स्टाग्राम, युट्यूब या सोशल मीडिया साधनाचा वापर करून निवडणूकीत प्रभावी प्रचार केला आणि निवडणुकही जिंकली त्यामुळे राष्ट्राध्यक्ष बराक ओबामा यांची सोशल मीडियाचा प्रभावी वापर करणारे पहिले राष्ट्राध्यक्ष म्हणून नोंद होते. अमेरिकेत त्या पूर्वीही राष्ट्राध्यक्ष रुझवेल्ट आणि राष्ट्राध्यक्ष केनेडी यांनीही रेडिओ चा वापर निवडणुक प्रचारादरम्यान केल्याचे दिसून येते. 2004 च्या सार्वत्रिक निवडणुकांत भारतातील राजकीय पक्षांनी मतदारांशी संपर्क साधण्यासाठी इंटरनेट आणि मोबाईल फोन द्वारे इलेक्ट्रॉक संदेश पाठविण्याचा प्रयत्न केला होता परंतु त्याकाळी तो प्रयोग यशस्वी होऊ शकला नाही. नंतरच्या काळात भारतात २०११ च्या समाजसेवक अन्ना हजारे आणि अरविंद केजरीवाल यांच्या दिल्ली येथील आंदोलनात सोशल मीडियाचा वापर करण्यात आला होता तर 2014 च्या लोकसभा निवडणुकीत भारतीय जनता पक्षाने सोशल मीडियाचा वापर करून सत्ता हस्तगत केल्याचे दिसून येते. एकंदरीत सोशल मीडियाचा राजकारन आणि निर्णय प्रक्रिया आणि मत परिवर्तनावर प्रभावी परिणाम करत असल्याचे दिसून येत आहे.

या संशोधन पेपरचा उद्देश सोशल मीडियाचा राजकीय परिवर्तनावर होणारा प्रभाव अभ्यासणे, त्याचे सकारात्मक व नकारात्मक पैलू विश्लेषित करणे आणि लोकशाही प्रक्रियेत त्याची भूमिका समजून घेणे हा आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे

1. सोशल मीडियाची संकल्पना आणि स्वरूप समजून घेणे
2. राजकीय परिवर्तनाची संकल्पना स्पष्ट करणे
3. सोशल मीडियाचा राजकारणावर होणारा प्रभाव अभ्यासणे
4. सोशल मीडियाचे सकारात्मक व नकारात्मक परिणाम विश्लेषित करणे
5. भारतीय राजकारणात सोशल मीडियाची भूमिका समजून घेणे

संशोधन पद्धती:-

या संशोधनासाठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. दुय्यम माहिती स्रोतांसाठी पुस्तके, लेख, वर्तमानपत्रे, नियतकालिके) वापर करून अभ्यास करण्यात आला आहे.

सोशल मीडियाची संकल्पना:-

सोशल मीडिया हा आज मानवी जीवनाचा अविभाज्य भाग बनल्याचे दिसून येते. अगदी प्राचीन काळापासून सोशल मीडिया चा वापर केला जात असल्याचा पुरावा म्हणजे पूर्वी मनुष्य हा कबुतराच्या सहाय्याने एकमेकांशी संपर्क साधला जात असल्याचे उदाहरण सांगता येईल . सोशल मीडिया पासून अलिप्त असणाऱ्यांची संख्या ही मर्यादित असू शकते. सोशल मीडिया एकमेकांशी संपर्क साधण्यासाठी असे डिजिटल प्लॅटफॉर्म्स आहे कि, ज्याद्वारे लोक माहिती निर्माण करतात, शेअर करतात आणि एकमेकांशी संवाद साधतात. हे माध्यम द्विमार्गी आणि एकमार्गी असे संवाद साधते. पारंपरिक माध्यमांप्रमाणे केवळ माहिती देण्याऐवजी सोशल मीडिया लोकांना प्रतिसाद देण्याची, चर्चा करण्याची आणि मत मांडण्याची संधी उपलब्ध करून देते. सोशल मीडिया हा राजकारणाचा गाभा बनल्याचे दिसून येते.राजकीय निर्णय प्रक्रिया,धोरण प्रक्रिया यात सोशल मीडियाचा वापर अपरिहार्य असल्याचे दिसून येते. सध्याच्या घडीला राजकीय प्रक्रियेत सोशल मीडिया एक अपरिहार्य माध्यम बनले आहे, जे राजकीय पक्षांना थेट मतदारांपर्यंत पोहोचण्यास मदत करतात, जनमत तयार करतात आणि राजकीय पक्षांना त्यांच्या राजकीय मोहिमा सक्षमपणे चालवण्यास मदत करतात, यामुळेच लोकशाही प्रक्रिया अधिक गतिशील झाल्याचे दिसून येते. सोशल मीडिया हे एकमेकांच्या संपर्कात राहण्याचे आवश्यक साधन बनल्याचे दिसून येते.त्यामुळेच राजकारणात ,राजकीय प्रक्रियेत त्याची अपरिहार्यता बनली आहे. राजकीय पक्षांनी केलेले काम घेतलेले निर्णय जनतेपर्यंत पोहचण्याचा इतर मार्गा प्रमानेच सोशल मीडिया हा एक मार्ग आहे . मत परिवर्तन करण्यात ज्या अनेक घटकांचा समावेश होतो त्यात सोशल मीडिया देखील एक महत्वपूर्ण घटक असल्याचे आढळून येते. अमेरिकेचा विचार केला असता असे आढळून येते कि, अमेरिकन मतदारांकडून राजकीय बातम्या आणि माहितीसाठी विशेष करून निवडणूक दरम्यान सोशल मीडिया च्या वेगवेगळ्या माध्यमांचा वापर मोठ्या प्रमाणात झाल्याचे दिसून येते. 'प्यू रिसर्च साईट' ने केलेल्या अभ्यासानुसार पाच पैकी एक अमेरिकन व्यक्ती राजकीय बातम्या सोशल मीडियातून मिळविल्याचे आढळून आले . भारताच्या संदर्भात विचार केल्यास जानेवारी 2024 मध्ये 462 मिलियन सोशल मीडिया वापरकर्ते आहेत ही संख्या भारतीय लोकसंख्येच्या 32.2 प्रमाणात आहे. त्याचबरोबर भारताचे प्रधानमंत्री नरेंद्र मोदी यांच्या एक्स हैन्डल चे जवळपास 1.08 कोटी लोक फॉलोवर आहेत तर राहुल गांधी यांचे 28 लाख लोक फॉलोवर आहेत यातून सोशल मीडियाचे महत्व भारताच्या संदर्भात अधोरेखित होते. 2014 पासून राजकीय पक्षांनी आपल्या पक्षाच्या ध्येय धोरणाच्या प्रचार प्रसारासाठी 'वॉर रूम' बनविल्याचे दिसून येते सुरुवातीला भारतीय जनता पक्षाच्या संदर्भात 'वॉर रूम' संकल्पना वापरली जात असली तरी आज सर्वच राजकीय पक्षाची ती अपरिहार्यता बनल्याचे दिसून येते. त्यातूनच निवडणूक रणनीतीकार नेमण्याची पद्धत रूढ

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

झाल्याचे दिसून येते. भारतात सोशल मिडियाचा फार मोठ्या प्रमाणात विस्तार झाला आहे त्यात स्मार्टफोन,इंटरनेट वापरकर्ते यांची संख्या लक्षणीय आहे ' द ग्लोबलस्टॅटीस्टिक्स च्या 2025 च्या खालील आकडेवारी पाहिली असता

श्रेणी	नवीनतम डेटा(अंतर्दृष्टी 2025)
एकूण इंटरनेट वापरकर्ते	806 दशलक्ष (भारताच्या लोकसंखेच्या अंदाजे 55.3%)
सक्रीय सोशल मिडिया वापरकर्ते	4.91 दशलक्ष (लोकसंख्येच्या अंदाजे 33.7%(
सोशल मीडिया वापरकर्त्यांचा वार्षिक वाढीचा दर	6.3% - दरवर्षी सुमारे 29 दशलक्ष नवीन वापरकर्ते जोडणे
एकूण मोबाइल कनेक्शन	1.17 अब्ज, जे सुमारे 80 % मोबाईल वापराचे प्रतिनिधित्व करते.
सरासरी मोबाईल इंटरनेट स्पीड	18.26 एमबीपीएस (2022 मध्ये 14.39 एमबीपीएस वरून वाढ)
सोशल मीडियावर घालवलेला सरासरी दैनिक वेळ	159 मिनिटे (2.65 तास)
इंटरनेट वापरातील डिव्हाइसचा वाटा	मोबाईल फोन - 76.5%, लॅपटॉप - 22.8%, टॅब्लेट - ०.7%
सर्वाधिक वापरले जाणारे टॉप ३ सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्म	1. इंस्टाग्राम - 516.9 दशलक्ष वापरकर्ते 2. फेसबुक - 492.7दशलक्ष वापरकर्ते 3. व्हॉट्सॲप - 479 दशलक्ष वापरकर्ते
टॉप ५ लोकप्रिय प्लॅटफॉर्म (वापरकर्त्यांनुसार)	1. इंस्टाग्राम - 516.9 दशलक्ष 2. फेसबुक - 492.7दशलक्ष 3. व्हॉट्सॲप - 479 दशलक्ष 4. टेलिग्राम - 395 दशलक्ष 5. फेसबुक मेसेंजर - 332 दशलक्ष
प्रमुख शोध इंजिन	गुगल - ९८.६% बाजारपेठेतील हिस्सा

स्त्रोत:- द ग्लोबलस्टॅटीस्टिक्स च्या 2025 अहवाल

सोशल मिडिया वापरकर्तेची ही संख्या लक्षणीय आहे.त्याचा निश्चितच वेगेवेगळ्या घटकांवर परिणाम होताना दिसतो.

सोशल मीडियाची वैशिष्ट्ये :-

- जलद माहिती प्रसार
- व्यापक लोकांपर्यंत पोहोच
- कमी खर्चिक माध्यम
- थेट संवादाची सुविधा
- लोकसहभाग वाढवणारे स्वरूप

याबरोबरच सोशल मीडियाचे आणखी काही वैशिष्टये सांगता येत असले तरी सोशल मीडियाचे स्वरूप यातून समजून येऊ शकते.

राजकीय परिवर्तनाची संकल्पना :-

राजकीय परिवर्तन म्हणजे राजकीय व्यवस्था, धोरणे, सत्तासंबंध, जनसहभाग आणि राजकीय वर्तनामध्ये होणारे बदल. समाजातील बदल, आर्थिक परिस्थिती, तंत्रज्ञानाचा विकास आणि जनजागृती यांमुळे राजकीय परिवर्तन घडून येते.लोकशाही व्यवस्थेत राजकीय परिवर्तन हे सतत चालणारी प्रक्रिया आहे. यामध्ये निवडणूक पद्धती, प्रचार तंत्र, नागरिकांचा सहभाग आणि शासन–जनता संबंध यामध्ये बदल होत राहतात.

सोशल मीडिया आणि राजकीय सहभाग:-

सोशल मीडियामुळे सामान्य नागरिकांचा राजकीय सहभाग लक्षणीयरीत्या वाढला आहे. पूर्वी राजकारण हे केवळ नेते, पक्ष आणि माध्यमांपुरते मर्यादित होते. मात्र आता सामान्य व्यक्तीही राजकीय चर्चेत सहभागी होऊ शकते.सोशल मिडीयाच्या वेगवेगळ्या प्लेटफॉर्मने ही संधी सर्वांना मिळून दिली आहे.आपल्या समस्ये

सोशल मीडियाचा फायदा :-

- राजकीय माहिती सहज उपलब्ध होते
- तरुणांचा राजकारणातील सहभाग वाढतो
- मतदार जागरूक बनतो
- सरकार आणि नागरिकांमध्ये थेट संवाद शक्य होतो

सोशल मीडिया आणि निवडणूक प्रक्रिया:-

निवडणूक प्रक्रियेत सोशल मीडिया महत्त्वाचे साधन बनले आहे. राजकीय पक्ष आणि उमेदवार सोशल मीडियाचा वापर प्रचार, जनसंपर्क आणि मतदारांशी संवाद साधण्यासाठी करतात.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

निवडणुकांमध्ये सोशल मीडियाची भूमिका :-

- प्रचाराचे नवीन तंत्र
- डिजिटल जाहिराती
- थेट संदेश व व्हिडिओ प्रचार
- मतदारांचे मतप्रवाह समजून घेणे

भारतातील निवडणुकांमध्ये सोशल मीडियाचा प्रभाव विशेषतः शहरी आणि तरुण मतदारांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर दिसून दिसून येत असला तरी आज ग्रामीण भागात देखील प्रभावी तंत्र म्हणून याकडे पहिले जाते.हॉट्सॲप,ट्युटर,फेसबुक च्या सहाय्याने काही सेकंदात माहिती पोहचविली जाते.निवडणुकीच्या काळात अभ्यासक,मतदार त्याचबरोबर निवडणूक लढविणारे उमेदवार यांच्या वेगवेगळ्या ठिकाणी खुली चर्चा आयोजित केल्या जातात त्यातून उमेदवाराचे व्हीझन जाणून घेतले जाते त्याचबरोबर मतदारांची अपेक्षा देखील मांडली जाते. जनतेचा राजकीय सहभाग वाढविण्यासाठी सोशल मीडियाचा आधार घेतला जातो.प्रशासन देखील मतदानाची टक्केवारी वाढविण्यासाठी सोशल मीडियाचा वापर करताना दिसून येते. ब्रान्ट्स व व्होल्टमर यांच्या मतानुसार नागरिकांनी सोशल मीडियातून राजकीय वर्गाशी संवाद साधण्यासाठी नवनवीन आयाम घेतल्याचे दिसून येते.राजकीय पक्ष सोशल मीडियातून राजकीय भांडवल साधण्याचा प्रयत्न करतांना दिसून येतात. सोशल मीडियाचा राजकीय व्यवस्थे माहिती प्रसार करण्यासाठी कोणतेही राजकीय नेते कोणतेही पासवर्ड वापरत नाही त्याचा अर्थ असा आहे कि, राजकीय भूमिका,मत विनासायास पाहता यावेत हा उद्देश असल्याचे दिसून येते. जागतिक राजकारण आणि त्यावर वर्चस्व वाढविण्यासाठी सक्षम नेतृत्त्वाला सोशल मीडिया एक महत्वपूर्ण साधन बनले आह.निवडणूक दरम्यान राजकीय पक्षाचे नेते किंवा निवडणूक लढविण्यास इच्छुक स्वतःच्या प्रतिमा निर्मितीसाठी पीआर कंपन्यांना कंत्राट देतात त्यामुळे रील्स,पॉडकास्ट,रॅप,शॉटस यातून डिजिटल प्रचार केला जातो. सोशल मीडियाचा प्रभाव फक्त लोकशाही देशांतच नव्हे तर हुकुमशाही देशातही सरकारे नियंत्रित करण्यासाठी किवा पदच्युत करण्यासाठी देखील सोशल मीडियाचा वापर करण्यात येतो. डिजिटल जाहिरातीचा वारेमाप वापर होताना दिसतो,

राजकीय पक्ष	जाहिरात खर्च	संख्या	व्हिडिओ	चित्र
भारतीय जनता पक्ष	58.46	5126	38.2 (65.3 %(	20. 3(34.7 %(
कॉंग्रेस	12.4	151	917 (73. 9%	3.24(26. 1%)
आम आदमी पार्टी	4.72	238	4. 44(93.9%)	0. 287(6.8%)

स्त्रोत:- गुगल लायब्ररी 28 जानेवारी 2025.

मेटा जाहिरात डेटानुसार भारतीय जनता पक्षाने 43455 जाहिरातीवर 194 दशलक्ष रुपये खर्च केल्याचे दिसून येते. एकंदरीत राजकीय पक्षाकडून इतक्या मोठ्या प्रमाणात जाहिरातीवरील खर्च पाहता सोशल मिडियाचे वाढलेले महत्व अधोरेखित होते.

सोशल मीडिया आणि जनमत निर्मिती:-

सोशल मीडिया हे जनमत तयार करण्याचे प्रभावी साधन आहे. एखाद्या विषयावर चर्चा, समर्थन किंवा विरोध सोशल मीडियावर मोठ्या प्रमाणावर व्यक्त केला जातो. ट्रेंड्स, हॅशटॅग्स आणि व्हायरल पोस्ट्स यामुळे एखादा मुद्दा राष्ट्रीय पातळीवर चर्चेत येतो.

- सामाजिक प्रश्नांना प्रसिद्धी देतो
- लोकांना संघटित करतो
- चळवळींना वेग देतो
- चळवळींना संघटनात्मक बळ देतो
- माहितीचा जलद प्रसार करतो
- जागतिक पातळीवर समर्थन मिळवून देतो

सोशल मीडिया आणि सामाजिक-राजकीय चळवळी:-

अनेक सामाजिक व राजकीय चळवळींना सोशल मीडियामुळे बळ मिळाले आहे. माहितीचा जलद प्रसारासाठी आणि जनमत संघटीत करण्याबरोबरच भ्रष्टाचारविरोधी आंदोलन, पर्यावरण संरक्षण, महिला हक्क, विद्यार्थ्यांचे प्रश्न यांसारख्या विषयांवर सोशल मीडियाने लोकांना एकत्र आणले आहे. बहुचर्चित CAA आंदोलन सर्वदूर पोहचविण्यात सोशल मीडियाचीच भूमिका असल्याचे स्पष्ट होते.त्याचबरोबर शाहीन बाग आंदोलनाला खतपाणी देखील सोशल मीडियानेच घातल्याचे दिसून येते. २०११ मधील वॉल स्ट्रीट आंदोलन,२०१२ मधील निर्भया बलात्कार प्रकरण, रोहित वेमुल्ला प्रकरण असो वा महाराष्ट्रातील नाशिक कुंभमेळयासाठी झाडांची कत्तल व त्याला विरोध म्हणून अभिनेते सयाजी शिंदे यांचे आंदोलनाला समर्थन मिळण्यामागे सोशल मीडियाचीच कमाल असल्याचे

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

सिद्ध होते. महाराष्ट्रातही मराठा क्रांती मोर्चाच्या आंदोलनांमध्येही सोशल मीडियामधील प्रचार-प्रसार प्रकर्षाने दिसून आला. आजही कोणताही प्रश्न सोशल मीडियावर व्हायरल झाल्यास त्याचे तत्काळ परिणाम दिसून येताना दिसतात. सामाजिक चळवळीवर सोशल मिडिया प्रभाव पडताना दिसून येतो.मेना प्रदेशातील क्रांती आणि निदर्शने ही हजारो मिल दूर पोहचण्यात सोशल मिडियाचा वाटा होता . भारतातही सोशल मिडियातून एका ठिकाणी घडलेली घटना तत्काळ दुसरीकडे जाते आणि त्यातून जनमत तयार होते.अन्न हजारे आंदोलनाला मिळालेला पाठींबा हा सोशल मिडियाद्वारे सर्वदूर पोहचले आणि त्याला अमाप लोकप्रियता मिळाल्याचे दिसून येते.

सोशल मीडियाचे सकारात्मक परिणाम:-

1. लोकशाहीचा विस्तार
2. पारदर्शकता वाढते
3. नागरिकांचा सहभाग वाढतो
4. राजकीय जागरूकता निर्माण होते
5. अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याला चालना मिळते

सोशल मिडियाच्या सतर्कमुळे जनतेचा दबलेला आवाज सर्वदूर जातो आणि त्याला समर्थन मिळून अन्याय दूर करण्याच्या प्रयत्नाला गती येत असल्याचे दिसून येते.लोकशाहीमध्ये सोशल मिडियाला स्वातंत्र्य असल्याने सरकार वर एक दबाव गट म्हणून विरोधी पक्ष वापर करताना दिसतात.सरकारच्या झालेल्या चुका किंवा घेत असलेले निर्णय ,धोरण कसे चुकीचे आहे हे दाखविण्याचे काम सोशल मिडिया करते त्यामुळेच लोकशाहीचा प्रहरी म्हणून त्याचा उल्लेख केला जात असल्याचे दिसून येते आणि सत्तारूढ पक्ष देखील आपली जबाबदारी इमानेतबारे पूर्ण करताना दिसून येते. राजकीय लोकशाहीच्या बळकटीकरनासाठी सोशल मिडिया चा वापर करताना दिसून येतो. राज्यकारभार पारदर्शक होण्यात सोशल मिडियाची भूमिका महत्वाची आहे.एखाद्या राजकीय प्रश्नासंदर्भात लोकमत संघटीत करण्यासाठी सोशल मिडिया एक प्रभावी असल्याचे सिद्ध होते मै अन्ना हु आंदोलनाला मिळलेले समर्थन हा सोशल मिडियाचा परिणाम असल्याचे दिसून येते.राजकीय जाणीव जागृतीसाठी हे माध्यम सदैव तत्पर असल्याचे आढळून येते. सोशल मिडिया हे खुले साधन आहे कोरोन काळातही आवश्यक खबरदारी घेण्यासाठी सोशल मिडियाचा प्रभावी वापर केल्याचे दिसून येते. सोशल मिडियामधून एखादी सकारात्मक वा नकारात्मक प्रतिक्रिया देणे म्हणजे तुमच्यात राजकीय वा सामाजिक जाणीव जागृती आल्याचे हे उदाहरण सांगता येईल त्याअर्थी सोशल मिडीयाने जागृती निर्माण करण्याची भूमिका दिली आहे. आपल्या मनातील विचार,भावना,कल्पना,अनुभव बोलणे ,लिहिणे,वाचणे,प्रकट करणे एवढेच नव्हे तर चित्राच्या माध्यमातून,नाटकातून,कथेतून,कवितेतून,चित्रपटातून स्वतःची आंतरिक भावना सोशल मिडियातून व्यक्त करता येते.यातून सोशल मिडियाचे काही सकारात्मक परिणाम सांगता येईल.

सोशल मीडियाचे नकारात्मक परिणाम:-

तथापि, सोशल मीडियाचे काही गंभीर नकारात्मक परिणामही आहेत.

- खोटी माहिती व अफवा
- द्वेषपूर्ण भाषण
- दिशाभूल करणारा प्रचार
- समाजात तणाव व फूट
- राजकीय ध्रुवीकरण

सोशल मिडिया काळाची गरज बनली असल्याचे दिसत असले तरी त्याचे नकारात्मक परिणाम अनेक संकटे घेऊन आले आहे. सोशल मिडीयाने व्यसनाधीनता आणली, सायबर बुलिंगचा मोठ्याप्रमाणत वापर वाढला,गोपनीयतेचा भंग होतो त्याचबरोबर खोटी आणि बदनामीकारक माहिती प्रसारित करून गोंधळाची स्थिती निर्माण होते. बनावट बातम्या आणि खोट्या अफवा पसरविण्यात सोशल मिडिया चा मोठा वाटा आहे. 'प्रोसेडिंग्स ऑफ नेशनल अकॅडमी 2021'च्या अहवालानुसार सोशल मिडियात खोट्या अफवा पसरविण्याचा स्तर इतक्या मोठ्या प्रमाणात वाढला आहे कि,ही एक आंतरराष्ट्रीय समस्या बनली असून लोकशाही प्रक्रिया ,पृथ्वीवरील संकट आणि जन आरोग्यावरील मोठे संकट बनले आहे. कोरोना महामारीतील आपत्ती वाढविण्यात याचाच भाग असल्याचा मतप्रवाह आहे. द्वेषपूर्ण भाषण ,धार्मिक तणाव.हिंसाचाराला प्रोत्साहन देणारी चुकीची माहिती पसरविण्यात आणि त्यातून निर्माण होणाऱ्या समस्या याला जबाबदार सोशल मिडिया असल्याचे सिद्ध झाले आहे.सर्वोच्च न्यायालयाने अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य जपताना सामाजिक भावना जपण्याचे निर्देश दिले असतानाही याकडे दुर्लेक्ष दिसून येते. भारत सरकारच्या इलेक्ट्रॉनिक्स आणि माहिती आणि तंत्रज्ञान मंत्रालयाने सोशल मीडिया संदर्भात 2021 मध्ये मार्गदर्शक तत्वे जारी केले असले तरी यात फरक दिसत नाही.भारतात सोशल मीडियातून दिशाभूल आणि खोट्या माहितीच्या आधारावर जाणूनबुजून धार्मिक तनाव निर्माण करण्यात येतो.सोशल मिडिया 'अल्गोरिदम' चुकीची माहिती माहिती अत्यंत वेगाने पसरविण्यात सहाय्य करतात.बनावट व्हिडिओ तयार करून लोकात संभ्रम पसरवितात. सरकारने यासाठी PIB संस्थांची मदत घेत असली तरी त्यात पाहिजे तेवढे यश दिसत नाही. 2024 मध्ये झालेल्या लोकसभा निवडणुकीत सोशल मिडियाच्या फेसबुक आणि इंन्टाग्राम यांचे संचालन करणारी मेटा कंपनीने मोठ्या प्रमाणात द्वेषपूर्ण भाषण आणि हिंसाचाराला प्रोत्साहन देणाऱ्या एआय निर्मित फोटो आणि भाषण असणाऱ्या जाहिरीती शोधण्यात अयशस्वी ठरली आणि यातून 'मेटा' ला मोठ्या प्रमाणात आर्थिक फायदा झाल्याचे 'एको'या कंपनीने केलेल्या अभ्यासात शोधले याचा अर्थ सोशल

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

मिडियाचा असा चुकीचा वापर करणारी प्रवृत्ती वाढल्याचे समोर आले आहे. सोशल मिडियामुळे तणाव निर्माण होतो आणि त्यातून संघर्ष निर्माण होतो . सोशल मिडियाने जनतेशी प्रत्यक्ष संपर्क साधण्याचे काम केले असले तरी राजकीय ध्रुवीकरणात मोठ्या प्रमाणात वाढ केल्याचे दिसून येते. त्याचबरोबर 'इको चेम्बर्स' प्रणालीचा वापर वाढला आहे. राजकीय ध्रुवीकारणास चालना मिळाली. कट्टरता वाढली ,कट्टर विचाराना प्रोत्साहन मिळाले. त्याचबरोबर सोशल मिडिया प्लॅटफॉर्म हे पूर्वग्रहाना बळकटी देऊ शकतात विशेष म्हणजे ते पक्षीय विरोधाला बळकटी देणारे ' फिल्टर बबल' तयार करतात आणि समानता प्रस्थापित करणाऱ्या प्रयत्नात आडकाठी आणू शकतात .सोशल मिडियामुळे विचारांची,भावनांची अभिव्यक्ती होत असली तरी त्यातून निर्माण झालेल्या समस्या या आव्हान म्हणून समोर आलेल्या आहेत.

भारताच्या संदर्भात सोशल मीडिया :-

- तरुण मतदारांवर प्रभाव टाकतो
- राजकीय संवाद सुलभ करतो
- लोकशाही सहभाग वाढवतो

भारत सरकारच्या डिजिटल भारत संकल्पनेमुळे भारतात सोशल मिडिया वापरकर्ते मोठ्या प्रमाणात वाढले आहे. भारतातील सोशल मिडीयाच्या वेगवेगळ्या प्लॅटफॉर्म्स वापरणाऱ्यांची संख्या पाहिली असता त्याचा अंदाज येऊ शकतो.

सोशल नेटवर्किंग साईटस	मासिक भेट देणारे	भ्रमणध्वनी द्वारे	डेस्कटॉप द्वारे
फेसबुक	1.6 मिलियन	99.25 %	0.75 %
युट्यूब	1.2 मिलियन	59.96 %	40.04 %
Quora (क्वोरा)	215.8 मिलियन	98.89 %	1.11 %
इंस्टाग्राम	191.1 मिलियन	99.02 %	0.98 %
ट्यूटर	125.2 मिलियन	97.81 %	2.19 %
पिंटरेस्ट	49.8 मिलियन	98.40 %	1.60%
लिंकडइन	29.9 मिलियन	90.97%	9.03%

स्त्रोत- इंटरनेट आणि मोबाइल असोसिएशन ऑफ इंडिया(IAMAI)

या आकडेवारीतून भारत हा जगातील सर्वात जास्त वापरकर्ता असणारा देश असल्याचे दिसून येते.2019 मध्ये सोशल मिडिया वापरणाऱ्यांची संख्या ही 330 दशलक्ष होती ती संख्या 2023 मध्ये 448 दशलक्ष पर्यंत गेली. सोशल मिडिया सर्व प्रकारच्या लोकशाही लोकशाहीला बळकटी देतो.त्याचबरोबर पुरेसे इंटरनेट व्यवस्था असणाऱ्या देशांत ही हे प्रमाण अधिक आहे. तरुण मतदारांची संख्या पाहता त्यांच्यावर निवडणूक कल ठरतो हे लक्षात आल्यानेच 2014 च्या लोकसभा निवडणुकीत नरेंद्र मोदी यांनी प्रचाराची पारंपारिक पद्धत न वापरता सोशल मिडीयाचा आधार घेऊन वेगेवेगळ्या डिजिटल जाहिराती,वेगवेगळे स्लोगन जसे 'अब की मोदी सरकार' हँशटँग आणि व्हॉटसअँप ग्रुप तयार करण्यात आले.थ्रीडी होलोग्राम,रॅलीचा वापर मोठ्या प्रमाणात करण्यात आला त्याची परिणीती म्हणजे त्यांनी निवडणूक जिंकली हे सर्व तरुण तरुण मतदारांना केंद्रित धरून करण्यात आले होते आणि त्यात सोशल मिडीयाचा लक्षणीय वाटा होता.

निष्कर्ष:-

सोशल मीडिया आणि राजकीय परिवर्तन यांचा अतूट संबंध आहे. सोशल मीडियामुळे राजकारण अधिक लोकाभिमुख, पारदर्शक आणि गतिमान झाले आहे. नागरिकांचा सहभाग मोठ्या प्रमाणात वाढला असून राजकीय संवाद अधिक खुला झाला आहे. एकंदरीत लोकशाहीच्या वाढीस पोषक वातावरण निर्माण झाले असले तरी खोटी माहिती प्रसारित होण्याचा धोका वाढला आहे , व्यक्ती व्यक्तीत ,समाजात जातीत धर्मात द्वेष पसरविणारी प्रवृत्ती वाढली आहे.एकमेकाची शोषण करण्याची वृत्ती वाढली.सायबर गुन्हेगाराची संख्या वाढली आणि फसवणुकीचे स्कॅम वाढले आणि दिशाभूल करणारी पिढी तयार झाली.स्वार्थ ,अनागोंदी समस्यांमुळे धोकेही निर्माण झाले आहेत.

संदर्भ

1. डॉ. देशमुख, बी. बी.- 'राज्यशास्त्र : मुलतत्वे',विद्या प्रकाशन पुणे.
2. डॉ. फडके, वि. ग.- 'भारतीय राजकीय व्यवस्था' ,कॉन्टिनेंटल प्रकाशन,पुणे .
3. डॉ. कुलकर्णी, एस. आर.- लोकशाही आणि माध्यमे',मेहता पब्लिकेशन,पुणे.
4. जोशी, अ. प.- 'आधुनिक भारतातील राजकारण' नूतन प्रकाशानं,मुंबई.
5. पाटील, आर. के.- सोशल मिडिया संधी आणि आव्हाने',डायमंड पब्लिकेशन,पुणे.
6. डॉ.बाळ ज.बोठे पाटील,' राजकारण आणि माध्यमे',विश्वकर्मा पब्लिकेशन,पुणे.
7.डॉ.खेकाळे ना.रा., 'राजकीय नेतृत्व',मंगेश प्रकाशन,नागपूर

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

8. “सोशल मीडिया आणि लोकशाही” – या संदर्भात लोकसत्ता, सकाळ, लोकमत यातील लेख.
9. “डिजिटल माध्यमांचा राजकारणावर परिणाम” – सकाळ वृत्तपत्र, संपादकीय विभाग.
10.द ग्लोबलस्टॅटीस्टिक्स च्या 2025 अहवाल
11.गुगल लायब्ररी 28 जानेवारी 2025.
12. इंटरनेट आणि मोबाइल असोसिएशन ऑफ इंडिया(IAMAI).
13. डिजिटल मीडिया विषयक लेख(इंटरनेट वरील लेख).

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

नांदेड जिल्ह्याच्या ग्रामीण विकासात ग्रामपंचायतीचे योगदान-एक अभ्यास

डॉ. संजय गायकवाड[1], चंद्रकांत निरंजन पुरी[2]
[1]राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख योगानंद स्वामी महाविद्यालय, वसमतनगर जि. हिंगोली
[2]अभ्यास केंद्र पीपल्स कॉलेज, नांदेड

Manuscript ID:
JRD -2026-180140
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 164-169
January 2026
Submitted: 14 Dec. 2025
Revised: 24 Dec. 2025
Accepted: 14 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश:

प्रस्तुत संशोधनात नांदेड जिल्ह्याच्या ग्रामीण विकासात ग्रामपंचायतीचे योगदान अभ्यासले आहे. भारतातील ग्रामीण समाजव्यवस्थेत ग्रामपंचायत ही स्थानिक स्वराज्य संस्थेची मूलभूत व महत्त्वाची घटक संस्था असून ती लोकशाही विकेंद्रीकरणाचे प्रत्यक्ष रूप आहे. प्राचीन काळापासून ग्रामपंचायती अस्तित्वात असून स्वातंत्र्यानंतर घटनात्मक व कायदेशीर सुधारणांमुळे त्यांना अधिक बळकटी मिळाली. 73 व्या घटना दुरुस्तीमुळे ग्रामपंचायतींना घटनात्मक दर्जा प्राप्त होऊन लोकसहभाग, पारदर्शकता व जबाबदारी वाढली. नांदेड जिल्ह्यातील ग्रामपंचायती शासनाच्या विविध विकास योजना – आवास, आरोग्य, कृषी, रोजगार, महिला व बालविकास, सामाजिक सुरक्षा इत्यादी – तळागाळातील लोकांपर्यंत पोहोचवण्यात प्रभावी भूमिका बजावतात. या योजनांच्या अंमलबजावणीमुळे ग्रामीण भागातील सामाजिक, आर्थिक व आरोग्यविषयक स्थितीत सकारात्मक बदल दिसून येतो. तथापि, निधीची मर्यादा व पायाभूत सुविधांचा अभाव ही आव्हाने अद्याप कायम आहेत. एकूणच, योग्य नियोजन, लोकसहभाग व सक्षम अंमलबजावणीच्या माध्यमातून नांदेड जिल्ह्यातील ग्रामपंचायती ग्रामीण विकासाच्या प्रक्रियेत महत्त्वपूर्ण योगदान देत आहेत.

मुख्यशब्द: *ग्रामपंचायत, ग्रामीण विकास, स्थानिक स्वराज्य संस्था, पंचायत राज व्यवस्था, विकेंद्रीकरण, नांदेड जिल्हा, शासन योजना, लोकसहभाग, 73 वी घटना दुरुस्ती, सामाजिक-आर्थिक विकास.*

प्रस्तावना:

भारतात पुर्वीपासुनच लहान लहान खेड्याचे अस्तीत्व होते. आजही "भारतात 65 टक्यांपेक्षा अधिक लोकसंख्या खेड्यात राहत असल्यामुळे भारताला खेड्याचा देश म्हणून ओळखला जातो."[1] खेडी स्वंयमपूर्ण असली पाहीजे. त्यासाठी खेड्याला महत्वाचा केंद्रबिंदू मानले पाहीजे "स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर महात्मागांधीनी 'ग्रामस्वराज्य' या संकल्पनेचा पुरस्कार केला. राष्ट्राप्रमाणेच खेडेही स्वतंत्र प्रजासत्ताक असावे असे त्यांचे मत होते."[2] पुरातन काळात खेडी स्वयंपुर्ण होती. परंतु इंग्रज राजवटीत खेडी उध्दवस्त झाली. त्याची स्वयंपुर्णता रसातळाला गेली. याची जानीव भारतीय नेत्याला असल्यामुळे स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर भारतीय सवंधिान कत्र्यांनी सत्ताविकेंद्रीकरणाच्या माध्यमातून खेड्याना आर्थिक व राजकीय दृष्टीकोनातून सक्षम बनवण्यासाठी प्रयत्न केले. गांधीजीच्या मते, "ग्रामस्वराज्य असे प्रजातंत्र असेल तिथे स्वत:ची गरज पूर्ण करण्यासाठी व्यक्ती शेजाऱ्यावर सुध्दा अवलंबून राहणार नाही."[3] म्हणून गांधीजीच्या स्वप्नातील भारत निर्माण करावयाचा असेल तर ग्रामपंचायतीला अधिक अधिकार देवून ग्रामपंचायती आर्थिक दृष्टीकोनातून सक्षम बनायला हव्या त्यासाठी राज्यसरकारणे अधिक प्रयत्न करायला हवा.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
डॉ. संजय गायकवाड, राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख योगानंद स्वामी महाविद्यालय, वसमतनगर जि. हिंगोली

How to cite this article:
गायकवाड, . संजय ., & पुरी, . चंद्रकांत . निरंजन . (2026). नांदेड जिल्ह्याच्या ग्रामीण विकासात ग्रामपंचायतीचे योगदान-एक अभ्यास. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 164–169.
https://doi.org/10.5281/zenodo.18441539

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18441539
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

अभ्यासाचा उद्देश:

1. प्राचीन भारतातील ग्रामपंचायतीचा आढावा घेणे.
2. महाराष्ट्र शासनाने ग्रामपंचायत सक्षमीकरणासाठी केलेल्या प्रयत्नाचा अभ्यास करणे.
3. नांदेड जिल्ह्याच्या ऐतिहासिक व सामाजिक स्थितीचा अभ्यास करणे.
4. नांदेड जिल्ह्याच्या ग्रामीण विकासात ग्रामपंचायतीच्या योगदानाचा अभ्यास करणे.

अभ्यासाची गृहीतके:

1. भारतात प्राचीन काळापासून ग्रामपंचायती अस्तीत्वात होत्या.
2. महाराष्ट्र सरकारणे वेळोवेळी कायद्यात सुधारणा करून ग्रामपंचायत सक्षम करण्यासाठी प्रयत्न केले.
3. नांदेड जिल्हा स्थापनेपासूनच आर्थिक व सामाजिक दृष्ट्या मागासलेला आहे.
4. नांदेड जिल्ह्याच्या ग्रामीण भागाच्या विकासात ग्रामंपचायतीचे मोलाचे योगदान आहे.

अभ्यासाची संशोधन पध्दती:

प्रस्तुत संशोधनात्मक शोध निबंधासाठी ऐतिहासिक व अन्वेषणात्मक संशोधन आराखड्याचा उपयोग करण्यात आला आहे. त्यासाठी दुय्यम तथ्य संकलनासाठी मराठी व हिंदी भाषातील संदर्भग्रंथ, इंटरनेट सेवा, वृत्तमान पत्रे, शासकीय दस्तावेज, व मुलाखत इ. माध्यमाचा उपयोग केला आहे. त्यातुन प्राप्त माहीतीचे विश्लेषण प्रस्तुत शोध निबंधात केले आहे.

प्राचीन भारतातील ग्रामपंचायत:

प्राचीन भारताच्या प्रशासन व्यवस्थेत खेड्याला (ग्राम) महत्वाचे स्थान होते. त्यावेळी प्रशासनव्यवस्था, उद्योगधंदे, दळणवळणाची साधने नव्हती. राज्याची समृध्दी व विकास खेड्याच्या समृध्दिवरच अवलंबून होता. म्हणूनच राज्याचा मंत्रीमंडळात ग्रामप्रमुखाच्या प्रतिनिधीस स्थान दिले जात होते. "प्राचीन भारतात गावाचा कारभार ग्रामप्रमुखाच्या देखरेखीखाली आणि मार्गदर्शनानुसार व्यवस्थितपणे चालत असे. वास्तविक "ग्रामराज्य" ही संकल्पना तशी वेदकाळापासून चालत आली आहे."[4] महाभारतातील 'सभापर्व', जातक कथा, चाणक्याचे 'अर्थशास्त्र' मौर्य काळातील 'विनय पिटक' मेगस्थानीजचे 'इंडिया' इ. ग्रंथामध्ये सुध्दा प्राचीन काळातील ग्रामपंचायतीचे वर्णन पहावयास मिळते. प्राचीन काळात शहराची संख्या बोटावर मोजण्या एवढी म्हणजेच मर्यादित असल्याचे वरील ग्रंथाच्या अवलोकनावरून दिसून येते.'[5] मौर्यकाळात शासनाचे विकेंद्रीकरण प्रशासनाच्या सोईसाठी खालील प्रकारे विभाजीत केले होते. 1. जनपद, 2. स्थानिक, 3. द्रोणमुख, 4. स्वार्वत्रिक, 5. संग्रम, 6.ग्राम, तर हर्ष काळात यात आणखी भर घातली. त्यांनी ग्रामीण स्थरावर 1. ग्रामप्रमुख, 2. ग्रामसभा, 3. ग्रामपंचायत, 4. जातपंचायत असे स्थर करून त्यांच्या मार्फत ग्रामाचा कारभार चालत असे."[6] वेदकाळापासून ते छत्रपती शिवरायांच्या काळापर्यंत गावातील कारभार ग्रामीणच पाहत होते. परंतू मुगल साम्राज्यात ग्रामपंचायतीचे अस्तीत्व धोक्यात आले. पुढे इंग्राजानी सत्ताएककेन्द्रीकरणाचा मार्ग स्विकारला. "अतिप्राचीन काळापासून भारतात ग्रामपंचायती नांदत होत्या. याची माहीती अलिकडील शास्त्रशुध्द संशोधनाने उपलब्ध झाली आहे."[7]

ग्रामपंचायती सक्षमीकरणासाठी शासनाने केलेले प्रयत्न:

इंग्रजाच्या प्रशासनात ग्रामपंचायतीच्या ऱ्हासाला सुरूवात झाली. परंतू 1882 मध्ये लॉर्ड रिपनने स्थानिक संस्थाना पुन्ह:जिवीत करण्याचे काम केले. "त्याच्या क्रांतीकारी निर्णयामुळेच आधूनिक भारतातील 'स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा उद्गाता' म्हणून रिपनला संबोधल जाते."[8] 15 ऑगस्ट 1947 ला भारत स्वातंत्र्य झाला व 26 जानेवारी 1950 ला भारताची राज्यघटना अमलात आली. मा. गांधीच्या पंचायतीच्या कल्पनेस साकारण्यासाठी "राज्यघटनेच्या कलम 40 नुसार ग्रामपंचायती स्थापन करण्याचे अधिकार राज्यसरकारकडे सोपवले, म्हणजेच स्थानिक स्वराज्य संस्था हा विषय राज्यसूचीत समाविष्ट करण्यात आला."[9] त्यानंतर 1956 ला भारत सरकारणे बळवंतराय मेहता समीती स्थापन केली. भारतातील ग्रामीण स्तरातील स्थानिक स्वशासनाच्या आमुलाग्र बदलाचे श्रेय त्यांना जाते. "लोकशाहीतील सत्तेच्या विकेंद्रीकरणातील त्यांच्या योगदानाकरीता त्यांना पंचायत राज व्यवस्थेचे शिल्पकार म्हटले जाते."[10] त्यांनी पंचायत राज्यव्यवस्थेचे 'त्रिस्तर' असावे अशी शिफारस केली. त्यानंतर 1977 मध्ये गठीत झालेल्या अशोक मेहता समीतीने पंचायत राज व्यवस्थेकरीता 132 शिफारसी सुचवल्या होत्या. त्यानंतर 1985 मध्ये जि.व्हि.के. राव समीती व 1986 एल.एम.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

सिंघवी समीती यांनी पंचायत राजच्या विकासासाठी अनेक शिफारसी सुचवल्या. 1 मे 1960 रोजी महाराष्ट्र राज्याची निर्मीती झाली. त्यावेळसचे मुख्यमंत्री यंशवंतराव चव्हाण यांनी वसंतराव नाईक समीती स्थापण केली. या समीतीने मेहता समीतीचा अभ्यास करून राज्यसरकारला अहवाल पाठवाला. राज्यसरकारणे "जिल्हा परीषद व पंचायतसमीती अधिनियम 1961 हा कायदा संमत केला. व त्यानुसारच पंचायतसमीती व जिल्हा परिषदेचा कारभार चालतो तर ग्रामपंचायतीचा कारभार मुंबई ग्रामपंचायत अधिनियम 1958 नुसार चालतो."[11] परंतू 'पंचायतराज' व्यवस्थेला घटनात्म दर्जा 1993 च्या 73 व्या घटना दुरूस्तीने मिळाला. "लोकशाहीची पाळेमुळे खोलवर रूजवण्यासाठी, लोकशाहीचे प्रशिक्षण देण्यासाठी, स्थानिक गुणांना वाव देण्यासाठी आणि जनतेचा शासनातील सहभाग वाढवण्यासाठी लोकशाही विकेंद्रीकरणाची प्रक्रिया सुरू झाली. यासाठी त्रिस्तरीय व्यवस्था निर्माण करून लोकशाही विकेंद्रीकरणाचे स्वप्न साकार करण्याचा प्रयत्न अंगिकारला गेला."[12]

ग्रामपंचायत:

पंचायत राज व्यवस्थेतील सर्वात कनिष्ठ स्तर म्हणजे ग्रामपंचायत होय. ग्रामपातळीवर ग्रामपंचायत काम करते. शासनाच्या सर्वांगिन विकासाच्या योजना तळागळातील लोकांपर्यंत पोहचण्याचे काम ग्रामपंचायत करते मुंबई राज्याने "मुंबई ग्रामपंचायत अधिनियम 1958 हा ग्रामपंचायतीबाबत अधिनियम तयार केला. आजपण महाराष्ट्रातील ग्रामपंचायती याच कायद्यानुसार कार्य करतात. महाराष्ट्रात ग्रामपंचायत सभासदांची संख्या ही गावाच्या लोकसंख्येवर अवलंबून असते ती कमीत कमी 7 तर ज्यास्तीतज्यात 17 असते.

अ.क्र.	ग्रामपंचायतीची लोकसंख्या	सभासद संख्या
1	300 पासून ते 1500 पेक्षा कमी	07
2	1500 ते 3000	09
3	3000 ते 4500	11
4	4500 ते 6000	13
5	6000 ते 7500	15
6	7500 ते त्यापेक्षा ज्यास्त	17

मुंबई ग्रामपंचायत अधिनियम- 1958 नुसार सरपंच, उपसरपंच, ग्रामसेवक, ग्रामसभा यांची रचना, पात्रता अधिकार, कार्य उत्पन्न, राजीनामा याबद्दल सविस्तर माहीती दिलेली आहे.

नांदेड जिल्हाचा ऐतिहासिक आढावा:

15 ऑगस्ट 1947 ला भारत स्वातंत्र झाला. व नोव्हेंबर 1956 मध्ये महाराष्ट्रात मध्येप्रांतातून विदर्भ व हैद्राबाद राज्यातून मराठवाडा म्हणजेच नांदेड परीसर जोडला गेला. "द्विभाषिक राज्याच्या विभाजनानंतर भारतीय संसदेने एप्रिल 1960 मध्ये शिकामोर्तब केले आणि महाराष्ट्रराज्य 1 मे 1960 रोजी अस्तीत्वात आले."[13] नांदेड हा महाराष्ट्रराज्यातील मराठवाडा विभागात येतो. मराठवाडा विभाग हा आर्थिक व सामाजिक दृष्ट्या महत्वाचा आहे. महाराष्ट्राचे पहीले मुख्यमंत्री मा. यशवंतराव चव्हाण यांच्या मार्गदर्शनाखाली 1962 मध्ये पंचायतराजची स्थापना नांदेड जिल्हयासाठी झाली. "नांदेड जिल्हा हा गोदावरीच्या खोऱ्यात अग्नेय महाराष्ट्रात वसला आहे. आदिलाबाद व निजामाबाद (तेलंगना), बिदर (कर्नाटक), यवतमाळ, लातुर, परभणी व हिंगोली हे जिल्हे नांदेड जिल्हयाच्या सीमेस लागुन आहेत."[14] नांदेड या नावाचा उगम 'नंदी-तट' या शब्दामधुन झाला आहे. श्री शंकराचे वाहन नंदीने गोदावरी नदीच्या किणारावर तपस्या केल्याची आख्यायिका आहे. तसेच शीख धर्माचे गुरू श्री गुरू गोविंद सिंघजी महाराज यांनी सन 1705 मध्ये या ठिकाणी आपला देह ठेवला. "नांदेड हे सन 1725 मध्ये हैद्राबाद संस्थानाचा हिस्सा झाले आणि 1947 नंतर भारताच्या स्वातंत्र्यानंतरही निजाम संस्थानाने आपले स्वतंत्र अस्तित्व राखल्याने नांदेड हैद्राबाद संस्थानाचाच हिस्सा बनले. हैद्राबाद संस्थानविरूध्द केलेल्या भारत सरकारच्या पोलीस कारवाई नंतर 17 सप्टेंबर 1948 रोजी हैद्राबाद संस्थान भारतदेशात समाविष्ट झाले."[15]

2011 च्या जनगणनेनुसार नांदेड जिल्हयाची एकूण लोकसंख्या 3361292 एवढी आहे. लिंग गुणोत्तर प्रमाण 943 आहे. नांदेड जिल्हयाचे क्षत्रफळ 10528 चै. कि.मी. असुन ग्रामीण लोकसंख्याची टक्केवारी 72.8 आहे. लोकसंख्याची घनता 319 चै. कि.मी. आहे. नांदेड जिल्हयाचे साक्षरतेचे प्रमाण 75.45 आहे. जिल्हयात उपविभाग 8 असुन 16 तालुके आहेत.[16]

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

नांदेड जिल्हयात 16 पंचायत समीत्या आहेत. व 1310 ग्रामपंचायती कार्यरत असुन त्या ग्रामपंचायती जिल्हा परीषद नांदेड व 16 पंचायत समितीच्या माध्यमातून ग्रामीण भागातील विकासासाठी प्रयत्न करीत आहेत. या जिल्हयात विकासाची गंगा पोहचण्यासाठी खुपमोठा कालावधी गेला.

ग्रामीण भागासाठी शासनाच्या योजना:

1. विशेष अर्थ सहाय्य:

यामध्ये संजयगांधी निराधार योजना, श्रावण बाळ योजना, इंदिरा गांधी विधवा निवृत्तीवेतन योजना, इ. योजनेच्या सहायाने गरजू लोकापर्यंत आर्थिक मदत पोहचविली जाते.

2. आवास:

प्रधानमंत्री आवास योजना (ग्रामीण), रमाई आवास योजना, शबरीध्परधीध्आदिम आवास योजना, यशवंतराव चव्हाण मुक्त घरकुल योजना, मोदी आवास घरकुल योजना, पंडित दीनदयाळ उपाध्याय घरकुल जागा खरेदी अर्थसहाय्य ईत्यादी.

3. आरोग्य:

आयुष्यमान भारत आरोग्य योजना, प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजना, महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजना, मुख्यमंत्री सहाय्यता निधी, इ. योजनेमुळे गरीब जनतेला आरोग्यासाठी मोठा अर्थ साहा मिळते.

4. कृषी व पशुपालन:

प्रधानमंत्री पीक विमा योजना, (पी.एम. किसान) नमो शेतकरी महासन्मान निधी योजना (राज्य), महाडिबीटी-शेतकरी योजना, महाराष्ट्र ग्रामीण रोजगार हमी योजना, गोपीनाथ मुंडे शेतकरी अपघात सुरक्षा योजना, नानाजी देशमुख कृषी संजीवनी योजना (पी, ओ, सी.आर.ए.), राष्ट्रीय कृषी विकास (कोरडवाहू), डॉ. बी.आर. आंबेडकर कृषी स्वावलंबन योजना, बिरसा मुंडा कृषी क्रांती योजना, राज्यस्तरीय नवीन्यपूर्ण व जिल्हास्तरीय योजना, मुख्यमंत्री सौर कृषि वाहिनी योजना, कुसुम सोलर पंप योजना, गोवर्धन गोवंश सेवा योजना इत्यादी योजना शेतीशी निगडीत आहेत.

5. महिला व बाल विकास:

क्रांतिज्योती सावित्रीबाई फुले बालसंगोपन योजना, प्रधानमंत्री मातृ वंदना योजना, बेबी केअर किट योजना, लाडकी बहिन योजना इ.

6. रोजगार व स्वयंरोजगार:

प्रधानमंत्री विश्वकर्मा कौशल्य सम्मान योजना, प्रधानमंत्री स्वनिधी योजना, प्रधानमंत्री मुद्रा योजना, मुख्यमंत्री रोजगार निर्मिती कार्यक्रम, पंधानमंत्री उदयोजकता कैशल्य विकास केंद्र इं.

7. कामगार:

घरेलू कामगारांसाठी कल्याण योजना, बांधकाम कामगार योजना अटल बांधकाम कामगार योजना इ.

8. परीवहन: महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ इ.

9. अन्न व नागरी पुरवठा: आनंदाचा शिधा.

10. महामंडळे:

अण्णासाहेब पाटील आर्थिक मागास विकास महामंडळ. महात्मा फुले विकास महामंडळ, लोकशाहीर अण्णाभाऊ साठे विकास महामंडळ संत रोहीदास विकास महामंडळ इ.

सौजन्य: योजना दुत महाराष्ट्रशासन-2024.[17]

वरील सर्व योजना हया जिल्हा परीषद व पंचायत समिती, ग्रामपंचायतीच्या माध्येतातून चालवतात. नांदेडच्या ग्रामीण विकासामध्ये वरील योजनेमुळे फार मोठा बदल झालेला दिसून येतो. यांचे सर्व श्रेय नांदेड जिल्हयातील 1310 ग्रामपंचायतीला जाते.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

वरील शासनाच्या योजना पत्यक्ष लोकांपर्यंत पोहोचवण्याचे आणि यशस्वी करण्याचे प्रमुख काम या अग्रामपंचायतीने केले. या 1310 ग्रामपंचायतीमुळे शासनाच्या योजना कागदावरच न राहता प्रत्यक्ष गरंजूना त्यांचा लाभ मिळाला आहे. त्यामुळे राज्यशासनाच्या योजना यशस्वी होण्यासाठी केवळ धोरणे पुरेशी नसून त्यांचा प्रभावी अमंलबजावणीसाठी कार्यक्षम ग्रामपंचायत आवश्यक आहे. नांदेड जिल्ह्यातील ग्रामपंचायतीनी योग्य नियोजन, लोकसहभाग, पारदर्शकता आणि जबाबदारी या गुणामुळे आज नांदेडचा ग्रामीण भाग विकासाकडे वाटचाल करीत असल्याचे दिसून येते.

निष्कर्ष:

1. ग्रामपंचायती फार पुर्वी पासून भारतात अस्तीत्वात आहेत.
2. शासनाने वेळोवेळी पंचायतराजला सक्षम बनवण्याचे काम केले.
3. 73 व्या घटना दुरूस्तीमुळे स्थानिक स्वराज्य संस्थाना बळकटी मिळाली.
4. ग्रामीण भागाच्या विकासात ग्रामपंचायतीचे मोलाचे योगदान आहे.
5. राज्यशासन, जिल्हापरीषद, पंचायत समित व जनता यातील दुवा म्हणून ग्रामपंचायत काम पाहते.
6. सामान्य जनतेच्या समस्या ग्रामपंचायती मार्फत सोडवल्या जातात.
7. ग्रामीण महिलांच्या आर्थिक स्वावलंबनामध्ये ग्रामपंचायतीचा मोलाचा वाटा आहे.
8. ग्रामपंचायतीना निधी मिळवून देण्यासाठी राज्यशासन व जिल्हापरीषद नेहमी तत्पर असतात.
9. ग्रामीण भागातील जनतेचा सामाजिक, आर्थिक व आरोग्याचा दर्जा सुधारण्यासाठी ग्रामपंचायत प्रयत्न करीत आहेत.
10. नागरीकांना मुलभुत गरजा पुरवण्याचे काम ग्रामपंचायत करते.

सारांश:

"पंचायत राजच्या त्रिस्तरीय रचनेत ग्रामपंचायत ग्राम पातळीवर असलेली मूलभूत संस्था होय."18 कारण शासनाची एखादी योजना प्रत्येक्षात उतरवण्यासाठी त्याला ग्रामपंचायतीचे मोलाचे योगदान लागते. ग्रामपंचायत शेवटच्या व्यक्तीपर्यंत विकासाची गंगा नेण्याचे काम करते. वरील सर्व योजना यशस्वी होण्यासाठी ग्रामपंचायत प्रयत्नशील असते. शिक्षण, आरोग्य, निवारा, स्वच्छता, दिवाबत्ती, सांडपाणी इ. सुविधा पुरवण्यात ग्रामपंचायत तत्पर असते. परंतु निधीच्या अभावामुळे ग्रामपंचायत हवा तसा ग्रामीण भागाचा विकास करू शकत नाही. वस्ती, तांडे आजही शिक्षण, आरोग्य, पाणी, निवारा या पासून कोसो दुर आहेत. त्यांच्यापर्यंत विकासाची गंगा पोहचावयाची असेल तर ग्रामपंचायतीला अधिक सक्षम बनवायला हवे. त्यांना आर्थिक बाबतीत राज्यसरकारणे जास्त स्वतंत्र्य देवून निधी उपलब्ध केला पाहीजे. तरीपण नांदेड जिल्हयातील ग्रामपंचायतीनी उत्कृष्ट काम करून विकासाची गंगा शेवटच्या व्यक्तीपर्यंत पोहचवण्याचे काम केले आहे.

संदर्भ:

1. ठोंबरे सतीश, भारतातील स्थानिक स्वशासन, कैलास पब्लिकेशन्स संभाजी नगर, 2010, पृ.क्र. 11.
2. ठोंबरे सतीश, जिल्हा प्रशासन आणि स्थानिक स्वशासन, कैलास पब्लिकेशन, संभाजी नगर, 2007, पृ.क्र. 89.
3. प्रभू आर. के. पंचायत राज गांधीजी, अहमदाबाद, 2001, पृ.क्र. 11.
4. गायकवाड टि. एन., महाराष्ट्रातील स्थानिक स्वशासन, स्वप्नाली प्रकाशन, लातूर, 2003, पृ.क्र. 17.
5. यमलवाड गोविंद, स्थानिक स्वराज्य संस्था, कल्पना प्रकाशन, नांदेड, पृ.क्र. 23.
6. उपरोक्त, पृ.क्र. 25.
7. धरवाडे बाबुराव, पंचायत प्रशासन, कोल्हापूर, 1994, पृ.क्र. 04.
8. आवळे मनोज, पंचायतराज कार्य, कायदा योजना, पुणे, 2007, पृ.क्र. 13.
9. यमलवाड गोविंद, स्थानिक स्वराज्य, संस्था, नांदेड, पृ.क्र. 39.
10. देशमुख अलका, डाखरे संतोष, स्थानिक स्वशासन, नागपुर, 2020, पृ.क्र. 18.
11. गायकवाड टि. एन., महाराष्ट्रातील स्थानिक स्वशासन, लातुर, 2003, पृ.क्र.43.
12. बंग के. आर., भारतीय प्रशासन, संभाजीनगर, 1999, पृ.क्र. 99.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

13. काळे भगवान, संयुक्त महाराष्ट्र काल आणि आज, जालना, 1988, पृ.क्र. 48
14. zpnanded.in.
15. zpnanded.in.
16. zpnanded.in.
17. सौजन्य, योजना दुत महाराष्ट्र शासन, 2024.
18. एखेलीकर रमेश, स्थानिक स्वराज्य संस्था, संभाजीनगर, 1999, पृ.क्र. 106.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

भारत आणि G20: भूमिका आणि आव्हाने

प्रा. सतिश सुभाष कावळे
राज्यशास्त्र विभाग एस.व्ही.के.टी. कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, देवळाली कॅम्प, नाशिक

Manuscript ID:
JRD -2026-180141
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 170-174
January 2026
Submitted: 14 Dec. 2025
Revised: 24 Dec. 2025
Accepted: 14 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश:

G20 या जागतिक मंचावर भारताने एक जबाबदार, समावेशक व दूरदृष्टी असलेला नेता म्हणून आपली भूमिका बजावली आहे. विकसनशील देशांच्या समस्या जागतिक स्तरावर मांडणे, जागतिक आर्थिक स्थैर्य, दारिद्र्यनिर्मूलन, हवामान बदल, शाश्वत विकास आणि डिजिटल परिवर्तन यावर भारताने विशेष भर दिला. "वसुधैव कुटुंबकम्" या तत्त्वाच्या आधारे भारताने जागतिक सहकार्य, शांतता आणि सर्वसमावेशक विकासाचा संदेश दिला. डिजिटल सार्वजनिक पायाभूत सुविधा, वित्तीय समावेशन, महिलांचे सशक्तीकरण आणि जागतिक दक्षिणेच्या अपेक्षा अधोरेखित करणे ही भारताची महत्त्वाची कामगिरी ठरली आहे. 2023 मध्ये G20 अध्यक्षपदाच्या माध्यमातून भारताने "One Earth, One Family, One Future (वसुधैव कुटुंबकम्)" या तत्त्वावर आधारित जागतिक सहकार्याचा संदेश दिला. तथापि, विकसित व विकसनशील देशांमधील हितसंबंधांचा समतोल, जागतिक राजकीय तणाव, हवामान बदलाबाबत जबाबदारीचा प्रश्न, कर्ज वाटप व कर्ज संकट ही भारतासमोरील प्रमुख आव्हाने आहेत. एकूणच, G20 हे भारतासाठी केवळ आर्थिक मंच नसून जागतिक धोरणे आकारण्यासाठी, संवाद वाढवण्यासाठी आणि समताधिष्ठित जागतिक व्यवस्था घडवण्यासाठीचे प्रभावी व्यासपीठ ठरले आहे.

मुख्यशब्द: *G20, भारताची भूमिका, जागतिक अर्थव्यवस्था, समावेशक विकास, शाश्वत विकास, विकसनशील देश, डिजिटल सार्वजनिक पायाभूत सुविधा, हवामान बदल, बहुपक्षीय सहकार्य, जागतिक आव्हाने.*

प्रस्तावना

ब्रिटीशांच्या गुलामगिरीतून देश स्वतंत्र झाला. देशाला स्वातंत्र्य मिळाल्या नंतर अनेक वर्ष जागतिक स्तरावर भारताकडे एक अविकसित देश म्हणूनच पाहिले गेले. तत्कालीन देशाच्या आर्थिक, राजकीय, सामाजिक, जीवनमानाचा विचार करता मागासलेल्या देशांमध्येच भारताची गणना होणे अपरिहार्य होते. देशात सन १९५१-५२ पासून निवडणुकांना सुरुवात झाली. आणि वास्तविक देशातील राजकीय घडामोडींना वेग येऊ लागला. देशाचे सर्व निर्णय केंद्र स्तरावरून घेतले जाऊ लागल्याने राष्ट्रीय एक वाक्यता निर्माण होऊ लागली. देशात अंतर्गत राजकीय संस्था, संघटना निर्माण होऊ लागल्या. देशाच्या विकासासाठी या सर्व बाबींची आवश्यकता महत्वाची वाटू लागली. दुसऱ्या महायुद्धा नंतर जागतिक शांततेसाठी, सार्वजनिक हितासाठी, प्रादेशिक सहकार्यासाठी, आर्थिक विकासासाठी अथवा व्यापारी हितसबंधासाठी आंतरराष्ट्रीय स्तरावर विविध संघटना, गट स्थापन होऊ लागले. 'संयुक्त राष्ट्र संघाच्या' निर्मितीनंतर या प्रक्रियेने अधिक वेग पकडल्याचे दिसते. आंतरराष्ट्रीय स्तरावर नाणेनिधी, जागतिक बँक, जागतिक व्यापार संघटना, युरोपियन युनियन, आशियाई विकास बँक, ब्रिक्स, नाटो, सीएटो, आशियान, सार्क, ओपेक या सारख्या विविध गटांची निर्मिती करण्यात आली. या सर्व संघटनाचा हेतू वेगवेगळा असला तरी आंतरराष्ट्रीय राजकारणाच्या दृष्टीने आणि राष्ट्राच्या विकासाकरिता या संघटना महत्वपूर्ण भूमिका बजावू लागल्या. याच धर्तीवर आशिया खंडात निर्माण झालेल्या आर्थिक संकटाच्या पार्श्वभूमीवर १९९९ मध्ये G20 ची संकल्पना मांडली गेली. यात एकूण १९ देश सहभागी झाले. अर्थमंत्री केंद्रीय बँकांच्या गव्हर्नरांना जागतिक वित्त व अर्थव्यवस्थांशी संबंधित मुद्द्यांवर विचारविनिमय करण्यासाठी एक व्यासपीठ म्हणून या संकल्पनेचा विचार करण्यात आला.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
प्रा. सतिश सुभाष कावळे, राज्यशास्त्र विभाग एस.व्ही.के.टी. कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, देवळाली कॅम्प, नाशिक

How to cite this article:
कावळे, . सतिश . सुभाष . (2026). भारत आणि G20: भूमिका आणि आव्हाने. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 170–174. https://doi.org/10.5281/zenodo.18453361

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18453361
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

या गटात भारताचा सहभाग आणि त्याची जागतिक निर्णायक भूमिका महत्व पूर्ण ठरू लागली.

विषय विवेचन-

जागतिक आर्थिक मंदीच्या पार्श्वभूमीवर सन २००८ मध्ये G20 देशांच्या प्रमुखांचाही या व्यासपीठात समावेश करण्यात आला. ही संघटना आज जगातील ८०% अधिक 'जीडीपीं'चे (एकूण देशांतर्गत उत्पन्न) आणि विविध देशांमधील ६० टक्के जागतिक लोकसंख्येचे प्रतिनिधित्व करते. G20 हे जागतिक प्रश्नांवर चर्चा करण्यासाठीचे प्रमुख व्यासपीठ म्हणून उदयास आले आहे. सध्याच्या काळातील जागतिकीकरण उदारीकरण आणि खाजगीकरणाच्या धोरणामुळे जगाची अर्थव्यवस्था परस्परावलंबी बनलेली आहे. जगातील आज कोणतेही राष्ट्र स्वयंपूर्ण नाही. अशा वेळी प्रत्येक राष्ट्राला कोणत्या तरी हेतूसाठी दुसऱ्या राष्ट्रांवरती अवलंबून राहावे लागते. तंत्रज्ञान, अन्नधान्य, खनिजे, पेट्रोलियम पदार्थ अशा कोणत्या तरी बाबींसाठी जगातील सर्वच राष्ट्रे एकमेकांशी सलोख्याचे सबंध प्रस्थापित करतात. अशा परिस्थितीत मैत्रीपूर्ण संबंधावर अधिक भर देण्याचे धोरण जगातील प्रत्येक राष्ट्राचे दिसते. जागतिकीकरणाच्या पार्श्वभूमीवर एखाद्या देशातील छोटी कंपनी ग्लोबल रूप धारण करते. यातून अतिशय गुंतागुंतीचे जागतिक अर्थव्यवस्थेचे जाळे निर्माण झाल्याचे दिसते. याचाच परिणाम म्हणजे अर्थव्यवस्थांचे एकमेकांवरती अवलंबित्व निर्माण होते, जेव्हा जागतिक अर्थव्यवस्था प्रगती पथावर असते. त्यावेळी आपोआपच जगातील प्रत्येक देशाची अर्थव्यवस्था ही प्रगती करताना दिसते. परंतु ज्यावेळी आंतरराष्ट्रीय स्तरावर जागतिक प्रश्न, समस्या, युद्धजन्य परिस्थिती निर्माण होते. त्याचा परिणाम जागतिक अर्थव्यवस्थेवर आपोआपच होत असतो. उदा. जेव्हा जेव्हा जागतिक आर्थिक मंदी निर्माण झाली. तेव्हा तेव्हा अनेक देशांच्या अर्थव्यवस्था कोसळल्यात. जागतिक आर्थिक मंदीचा थेट परिणाम जगातील प्रत्येक राष्ट्रावर होत असल्याने आज प्रत्येक राष्ट्राला आपल्या आर्थिक स्थैर्यासाठी नियोजनबद्ध जागतिक व्यवस्था निर्माण करणे आवश्यक वाटू लागले. यातूनच खऱ्या अर्थाने G20 ची निर्मिती झाली. १९९९ मध्ये जगातील १९ प्रमुख अर्थव्यवस्था आणि युरोपियन संघ हे एकत्र येऊन यांनी G20 हा गट तयार केला. यात प्रामुख्याने 'युरोपियन संघ' फ्रान्स, जर्मनी, इटली, युनायटेड किंगडम, ऑस्ट्रेलिया, तुर्कस्तन, रशिया, सौदी अरेबिया, इंडोनेशिया, भारत, दक्षिण कोरिया, जपान, चीन, ब्राझील, दक्षिण आफ्रिका, कॅनडा, मेक्सिको, अमेरिका व अर्जेंटिना यासारख्या देशांचा समावेश होतो. G20 ची वर्षातून एकदा शिखर परिषद आयोजित केली जाते. ज्यामध्ये जागतिक आर्थिक धोरणापासून ते हवामान बदल, आरोग्य आणि डिजिटल तंत्रज्ञान यासारख्या विस्तृत मुद्द्यांवर चर्चा केली जाते. या गटामध्ये भारत हा एक निर्माता सदस्य देश आहे. भारत सध्या जागतिक अर्थव्यवस्थेत तिसऱ्या क्रमांकावर असणारे राष्ट्र आहे. याशिवाय जगातील दुसऱ्या क्रमांकाचे सर्वात लोकसंख्या असणारे मोठे राष्ट्र आहे. भारताने यापूर्वी २०२३ मध्ये G20 च्या बैठकीची अध्यक्षता केली आहे.त्यानुसार नवी दिल्ली येथे शिखर परिषदेचे आयोजन करण्यात आले होते. या शिखर परिषदेमुळे एक प्रकारे जागतिक स्तरावर भारताने आपले नेतृत्व सिद्ध केले आहे. या शिखर संमेलनाची महत्त्वाची थीम "One Earth, One Family, One Future" अशा प्रकारे ठेवण्यात आली होती. ही थीम भारतीय परंपरेतील 'वसुधैव कुटुंबकम' या तत्त्वाशी अधोरेखित आहे. ज्याचा उद्देश आहे की, जगातील प्रत्येक राष्ट्र हे मोठे कुटुंब आहे आणि सर्वांनी मिळून ते टिकविणे आणि वाढविणे आवश्यक आहे.

उद्दिष्टे

१. G20 गटाच्या निर्मितीचा आढावा घेणे.

२. G20 गटाच्या ऐतिहासिक पार्श्वभूमीचा आढावा घेणे.

३. G20 गटातील भारताच्या भूमिकेचा अभ्यास करणे.

४. G20 गटाने समोर ठेवलेल्या उद्दिष्टांचा आढावा घेणे.

५. G20 गटा अंतर्गत भारता समोर येणाऱ्या आव्हानांचा अभ्यास करणे.

गृहितके

१. G20 गटाचा जागतिक व्यापारावर मोठा परिणाम आढळतो.

२. G20 गटा मध्ये जगातील विकसित आणि विकसनशील राष्ट्रांचा समावेश आढळतो.

३. G20 गटा अंतर्गत येणाऱ्या विविध आव्हानांना भारत निर्भिडपणे आपली भूमिका मांडताना दिसतो.

४. G20 गटात भारताची भूमिका महत्त्वपूर्ण मानली जाते.

५. जागतिक व्यापार निर्णय प्रक्रियेवर G20 गटाचा मोठा प्रभाव आढळतो.

संशोधन पद्धती:-

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी ऐतिहासिक वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक पद्धतीचा अवलंब केला आहे. तसेच वर्तमानपत्रे, मासिके, न्यूज चैनल, इंटरनेट या दुय्यम साधनांचा उपयोग केला.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

G20 गटातील भारताची भूमिका –

G20 हा गट भारताच्या दृष्टीने आर्थिक, सामाजिक, तांत्रिक आणि राजनीतिक संवादाच्या संकल्पना वर आधारलेला आहे. भारताने या व्यासपीठावरून नेहमीच समावेशी विकास व जागतिक धोरण याचा विचार मांडला आहे. G20 हे भारतासाठी केवळ एक व्यासपीठ नाही तर ते जागतिक स्तरावर धोरणे आकारण्यासाठी, सहकार्य वाढविण्यासाठी आणि इतर राष्ट्रांसोबत भावनिक व नैतिक संवाद साधण्यासाठी एक प्रभावी माध्यम आहे. या गटाच्या निर्मितीचा उपयोग आजही आणि भविष्यात ही जागतिक समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी केला जाईल.भारताची या गटातील भूमिका पुढील काही मुद्यां आधारे समजून घेता येईल.

१.अविकसित/ मागासलेल्या देशांच्या सहभागाबाबतची भारताची भूमिका-

जागतिक अर्थव्यवस्थेतील प्रगतिशील राष्ट्रांच्या आर्थिक विकासाकरता या गटाची स्थापना करण्यात आली होती. जागतिक व्यापार आणि जागतिक आर्थिक व्यवस्था सुरळीत आणि व्यवस्थित टिकून ठेवण्याच्या दृष्टीने हा गट महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतो. या गटातील सहभागी देशांच्या यादीतील बहुतांशी देश हे विकसित राष्ट्र म्हणून गणले जातात. अशा वेळी जागतिक व्यासपीठावरती केवळ या गटाच्या माध्यमातून विकसित राष्ट्रांचीच मक्तदारी निर्माण होऊ नये यावर भारताचा मोठा जोर दिसतो. 2023 मध्ये दिल्ली येथे झालेल्या बैठकीत भारताने याबाबत आपले मत स्पष्ट केले आहे. G20 हा गट केवळ प्रगतिशील राष्ट्रांचाच न राहता यात मागासलेल्या राष्ट्रांनाही सहभागाची व नेतृत्वाची संधी देण्यात यावी. या व्यासपीठावरून भारताने अल्प विकसित राष्ट्रांसमोर असणाऱ्या प्रश्नांची, समस्यांची जाणीव सभासद राष्ट्रांना करून दिली. कुपोषण, आरोग्य विषयक समस्या, निरक्षरता, रोजगार या सारख्या असंख्य समस्या या राष्ट्रांसमोर आहेत. यातून बाहेर पडण्याच्या दृष्टिकोनातून हा गट प्रयत्नशील राहील अशी आशा या व्यासपीठावरून भारताने व्यक्त केली. यावरून असे दिसून येते की भारताने या विकसनशील देशांचे प्रश्न G20 च्या माध्यमातून जागतिक व्यासपीठावर मांडण्याचा प्रयत्न केला. G20 हा फक्त श्रीमंत देशांचा मंच न राहता सर्वसमावेशक व्हावा यासाठी भारताने पुढाकार घेतल्याचे दिसते.

२.सर्वसमावेशक व शाश्वत विकासाची भूमिका-

G20 हा गट जगातील विकसित राष्ट्रांच्या आर्थिक सहकार्यासाठी निर्माण झालेला असला तरी यात भारताची भूमिका महत्त्वपूर्ण मानली जाते. केवळ विकसित राष्ट्रांचीच या गटाच्या माध्यमातून प्रगती होणे भारताला अपेक्षित नाही. तर जगातील अविकसित मागासलेल्या राष्ट्रांचाही शाश्वत विकास व्हावा आणि आर्थिक धोरणे ही सर्व समावेशक असावीत असा पुढाकार भारताने घेतल्याचे दिसते. याशिवाय भारताच्या मते विकास म्हणजे केवळ आर्थिक वाढ नसून तो मानवी जीवनाशी संबंधित असावा. प्रत्येक राष्ट्रातील व्यक्तीचा आर्थिक, राजकीय, सामाजिक विकास होणे यातून अपेक्षित आहे. G20 माध्यमातून सर्व राष्ट्रांनी सर्वसमावेशक भूमिका ठेवून जगातील अविकसित राष्ट्रांना या व्यासपीठावर महत्त्वाचे स्थान द्यावे. जगातील प्रत्येक राष्ट्रांमधील गरिबी निर्मूलन, महिलांचे सक्षमीकरण, युवकांना समान संधी उपलब्ध करून देणे. अविकसित व गरीब राष्ट्रांची आर्थिक स्थिती मजबूत करणे या शिवाय शाश्वत विकासाची संकल्पना पूर्ण होणे शक्य नाही. अशी भारताने ठाम भूमिका घेतल्याचे दिसते.

३.जागतिक पर्यावरणीय समस्यां बद्दलची भूमिका-

भारताने G20 च्या व्यासपीठावरून 'जागतिक पर्यावरणीय' समस्या बद्दल देखील आपली स्पष्ट भूमिका मांडली आहे. जागतिक तापमान वाढ प्रदूषण, जैव विविधतेचा ऱ्हास, जंगलतोड, नैसर्गिक संसाधनांचा ऱ्हास, अन्न व पाण्याची असुरक्षितता, कचरा व्यवस्थापनाची समस्या यासारख्या अनेक समस्यांबद्दल भारताने आपली भूमिका स्पष्ट केली आहे. या सर्व समस्यांमुळे जैवविविधते मध्ये जो बदल घडताना दिसतो तो सर्वच जगासाठी घातक ठरू शकतो. याकरता या समस्या ओळखून जागतिक स्तरावर सर्वच राष्ट्रांनी आपली भूमिका निश्चित करावी असा संदेश भारताने या व्यासपीठावरून दिला. बऱ्याच वेळा विकसित राष्ट्रे पर्यावरणीय समस्यांचे कारण देऊन विकसनशील देशांवर अनेक अन्यायकारक बंधने लादतात. विकसनशील देशांमध्ये निर्माण होणाऱ्या नवनवीन औद्योगीकरणामुळे पर्यावरणीय समस्या निर्माण झाल्या आहेत. अशा प्रकारचा जागतिक भ्रम निर्माण करून विकसनशील देशांवर अन्याय कारक अटी लादून त्यांच्या विकासात अडथळा निर्माण करण्याचे काम केले जाते. या बड्या राष्ट्रांच्या कटकारस्थानांनवर भारताने निर्भीडपणे आपली भूमिका स्पष्ट करत असे म्हटले की, पर्यावरणीय समस्या विषयी विकसित राष्ट्रांनी अधिक जबाबदारीची भूमिका बजावावी यासाठी नवीकरणीय ऊर्जा, सौर उर्जा यासारख्या बाबींवर भर द्यावा. भारताने आपली भूमिका स्पष्ट करण्यासाठी 'Lifestyle for Environment' ही संकल्पना मांडली आहे.

४. डिजिटल सार्वजनिक पायाभूत सुविधा-

भारताने G20 च्या माध्यमातून डिजिटल सार्वजनिक पायाभूत सुविधांना अग्रक्रम दिल्याचे दिसते. जागतिकीकरणाची प्रक्रिया सर्व दूर पसरल्याने वेगवान 'आर्थिक सेवा' उपलब्ध होण्यासाठी नवनवीन 'डिजिटल' उपाय प्रत्येक राष्ट्रासाठी महत्त्वाचे असल्याचे भारताने वेळोवेळी नमूद केले आहे. २०२३ मध्ये दिल्ली येथे पार पडलेल्या G20 च्या बैठकीत देखील भारताने आपल्या 'डिजिटल मॉडेलचे' जागतिक नेतृत्व दाखवले. आधार कार्ड, UPI, Digi Locker यासारख्या प्रणालींचे भारताने सादरीकरण केले. यांच्या माध्यमातून जागतिक व्यवहार हे सोपे आणि वेगवान होऊ शकेल असा विश्वास यावेळी भारताने व्यक्त केला.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

५. जागतिक अर्थव्यवस्था आणि आर्थिक स्थैर्य-

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे जागतिक अर्थव्यवस्था ही परस्परावलंबी बनली आहे. परिणामी जागतिक घडामोडीचा परिणाम या अर्थव्यवस्थेवरती होताना दिसतो. जगात कुठेही युद्धजन्य परिस्थिती निर्माण झाली अथवा जागतिक समस्या, संकटे उभी राहिली कि अशा वेळी जागतिक अस्थिरता निर्माण होते. अशा परिस्थतीत G20च्या माध्यमातून भारताने जागतिक अर्थव्यवस्थेतील अस्थिरतेवर काही उपाय सुचवले आहेत. उदा. आंतरराष्ट्रीय वित्तीय संस्था (IMF, World Bank) यामध्ये काळानुरूप मोठ्या प्रमाणात बदल करण्याची अथवा त्यात मोठ्या प्रमाणात सुधारणा करण्याची गरज निर्माण झाली आहे. जगातील अर्थव्यवस्था स्थिर राहण्यासाठी विकसित राष्ट्रांनी विकसनशील देशांकडे विकसनशील देशांच्या बाजारपेठांकडेही लक्ष देणे आवश्यक आहे. परंतु त्यासाठी अगोदर विकसनशील राष्ट्रातील नागरिकांचे आर्थिक स्थैर्य निर्माण करणे आवश्यक आहे. यासाठी या देशांना आंतरराष्ट्रीय कर्ज उपलब्ध करून देणे, तंत्रज्ञान विषयक ज्ञान पुरविणे यासारख्या बाबींवर भारताने सर्वांचे लक्ष वेधले आहे. याशिवाय आंतरराष्ट्रीय व्यापारा मधील अडथळे कमी करण्यासाठी, महागाई आणि कर्ज संकट यावर सामूहिक उपाय निर्माण करणे आवश्यक आहे. यासारख्या बाबींचा विचार भारताने G20च्या माध्यमातून मांडला आहे.

६.बहुपक्षीय सहकार्यावर भर-

भारताने G20च्या व्यासपीठावरून अनेक वेळा जागतिक सहकार्य, संवाद व शांतता यावर आधारित जागतिक व्यवस्थेचा आग्रह धरला आहे. सध्याच्या परिस्थितीत जागतिक युद्धे कुणालाही परवडणारी नाहीत. जागतिकीकरणामुळे दोन देशाच्या युद्धांचा थेट परिणाम हा जगातील इतर देशांच्या अर्थव्यवस्थेवर होतो. यातून बऱ्याच वेळा 'जागतिक आर्थिक मंदीचा' सामना करावा लागतो. अशावेळी जगातील प्रत्येक राष्ट्राने आपल्या समस्या, आपले संघर्ष हे शांततेने संवादाच्या माध्यमातून आणि एकमेकांच्या सहकार्याने सोडविणे आवश्यक आहे. युद्ध आणि संघर्षामुळे केवळ अर्थव्यवस्था नाही तर सर्व सामान्य नागरिकांवरही मोठ्या प्रमाणात त्याचा परिणाम होताना दिसतो. हे टाळण्यासाठी प्रत्येक राष्ट्राने आपले प्रश्न संवादाच्या माध्यमातून मिटवावे. कोणत्याही देशावर वर्चस्व न लादता बहुपक्षीय सहकार्याच्या माध्यमातून अशा समस्यांची सोडवणूक केली जावी असे प्रतिपादन भारताने वेळोवेळी केले आहे. याकरता भारताने वसुदेव कुटुंबकम या आधारे 'One Earth, One Family, One Future' हा विचार G20 च्या माध्यामातून जगा समोर मांडला आहे.

G20 अंतर्गत भारता समोरील आव्हाने-

१.विकसित व विकसनशील देशातील हितसंबंधांचा समतोल-

G20 मध्ये अनेक विकसित आणि विकसनशील राष्ट्र आहेत. यात अमेरिका, युरोपियन देश, जपान आणि भारतासारखा विकसनशील देश यामध्ये सहभागी आहे. अशा वेळी या राष्ट्रांच्या हितसंबंधाचा समतोल साधने एक भारतासाठी मोठे आव्हान आहे. कारण विकसित देशांसमोर केवळ जागतिक व्यापार व आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठा मिळविणे हे धोरण असल्याने या देशांची उद्दिष्ट नेहमीच वेगळी ठरतात. तर भारतासारख्या विकसनशील राष्ट्रांसमोर जागतिक व्यापरापेक्षा देशांतर्गत असणारी गरिबी, बेरोजगारी, पायाभूत सुविधा यासारख्या समस्यांना डोळ्यासमोर ठेवून आपली धोरणे आखावी लागतात. यातून विकसित राष्ट्रे आणि विकसनशील राष्ट्रे यांच्यात हितसंबंधांमध्ये मोठी तफावत निर्माण होते. भारताला या दोन गटांमध्ये समतोल राखणे आवश्यक ठरते. भारतासाठी हे एक मोठे आव्हान असल्याचे म्हटले जाते.

२.जागतिक राजकीय तणाव व भू राजकीय संघर्ष-

G20 मध्ये एकूण 19 देशांचा समावेश होतो. या गटातील राष्ट्रांमध्ये अनेक प्रकारचे संघर्ष सध्याच्या काळात उभे राहिल्याचे दिसते. रशिया-युक्रेन युद्ध, चीन-अमेरिका संघर्ष, भारत-अमेरिका संघर्ष यासारख्या संघर्षाचा परिणाम G20 च्या चर्चांवर होताना दिसतो. G20 चा मुख्य उद्देश हा आर्थिक सहकार्य असला तरी या राजकीय मतभेदांमुळे आणि भूराजकीय संघर्षामुळे आर्थिक सहकार्य निर्माण होण्यात मोठा अडथळा निर्माण झाल्याचे दिसते. सध्या रशिया-युक्रेन युद्धाचा मोठा जागतिक परिणाम झाल्याचे दिसते. या युद्धामुळे युरोपियन राष्ट्रांमध्येही मोठी फूट पडल्याचे दिसते. तर पश्चिम-आशिया संघर्ष आणि चीन-अमेरिका तणाव यांचा थेट परिणाम G20 च्या संघटनेवर पडताना दिसतो. अशा वेळी जागतिक राजकीय तणाव कमी करण्याचे मोठे आव्हान भारता समोर उभे आहे.

3. जागतिक हवामान बदल आणि जबाबदारीची भूमिका-

सध्याच्या काळात जागतिक हवामानामध्ये मोठ्या प्रमाणात बदल होत आहे. हवा, पाणी, जमीन प्रदूषणाबरोबरच, ग्लोबल वॉर्मिंग, कचरा व्यवस्थापन यासारख्या अनेक समस्या निर्माण झाल्या आहेत. विशेषता दुसऱ्या महायुद्ध नंतर या प्रश्नाने गंभीर स्वरूप धारण केले आहे. विकसित राष्ट्रांनी औद्योगीकरणाच्या नावाखाली मोठ्या प्रमाणात प्रदूषण निर्मिती केली आहे. आज हीच विकसित राष्ट्र जागतिक हवामान बदलास विकसनशील राष्ट्रांनी नुकत्याच सुरु केलेल्या औद्योगिक विकासास जबाबदार धरताना दिसतात. वास्तविक यातील काही राष्ट्रांमध्ये अजूनही औद्योगीकरणास सुरुवात झालेली नाही. अशा अवस्थेत विकसनशील राष्ट्रांना जागतिक हवामान बदलास दोषी ठरविणे ग्राह्य ठरत नाही. अशा वेळी G20 च्या माध्यमातून विकसित आणि विकसनशील राष्ट्रांमध्ये हवामान बदलाच्या पार्श्वभूमीवर समन्वय साधने आवश्यक आहे. भारता समोर 'हवामान न्याय' मांडण्याचे एक मोठे आव्हान निर्माण झाले आहे.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

४. कर्ज वाटप आणि कर्ज संकट-

दुसऱ्या महायुद्धानंतर ज्या जागतिक व्यवस्था निर्माण करण्यात आल्या त्यावर बहुतांशी बड्या राष्ट्रांचा प्रभाव कायमच राहिलेला दिसतो. अशा वेळी या व्यवस्थांकडून विकसित राष्ट्रे आणि विकसनशील राष्ट्रंबाबत नेहमीच दुजाभावाची भूमिका राहिली आहे. IMF व जागतिक बँकेच्या धोरणावर अविकसित व विकसनशील राष्ट्रे नेहमीच नाराजी व्यक्त करताना दिसतात. कर्ज वाटपाच्या बाबत या संस्था नेहमीच प्रगतिशील राष्ट्रांना प्राधान्य देताना दिसतात. तर इतर अविकसनशील राष्ट्रांसाठी मोठ्या प्रमाणात अटी आणि तरतुदी लादल्या जातात. G20 च्या व्यासपीठावरून सर्व राष्ट्रांना समतोल प्रमाणात कर्ज वाटप करण्याच्या तरतुदीचे आव्हान भारताने या व्यासपीठावर मांडले. या शिवाय अनेक राष्ट्रांनी या संस्थांकडून मोठ्या प्रमाणात कर्ज मिळवलेले आहे. परंतु त्या कर्जाची परतफेड न झाल्याने कर्ज संकट अनेक राष्ट्रांसमोर उभे आहे. अशावेळी IMF व जागतिक बँक यांच्यामध्ये सवलत देणे, वित्तीय सुधारणा करणे, आर्थिक स्थैर्यासाठी व्यावहारिक योजना आखणे यासारख्या बाबींची अमलबजावणी आवश्यक ठरते.

निष्कर्ष

भारत आणि G20 यांचे संबंध आर्थिक, सामाजिक, तांत्रिक, आणि राजनैतिक संवादाच्या संकल्पनांवर आधारित आहेत. दिल्ली येथे झालेल्या G20 अधिवेशनात भारताने हे स्पष्ट केले आहे. जागतिक भूमिकेत सर्वच राष्ट्रे सर्वपरीने एकमेकांस जबाबदार असली पाहिजे. जागतिक व्यापार, आर्थिक धोरणे सर्वानुमते मान्य झाली पाहिजे. याशिवाय भारताने G20 मध्ये समावेशी विकास, मानवी-केन्द्रित तंत्रज्ञान, डिजिटल समावेशन, आणि शाश्वत जागतिक धोरणे यांचा विचार प्रमुखपणे मांडला आहे.G20 हे भारतासाठी केवळ मंच नाही, तर जागतिक स्तरावर धोरणे आकारण्यासाठी, सहकार्य वाढवण्यासाठी आणि इतर राष्ट्रांसोबत भावनिक व नैतिक संवाद साधण्यासाठी एक प्रभावी माध्यम मानले आहे.

संदर्भ

1. https://mr.wikipedia.org/wiki
2. https://www.orfonline.org/marathi/research/india-and-the-g-20
3. https://g20.in/content/dam/gtwenty/gtwenty_new/document/G20
4. https://india.gov.in/spotlight/group-twenty-g20

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

शहरीकरणाचा ग्रामीण भागावर होणाऱ्या परिणामाचा अभ्यास

मिलिंद शिवाजी जोंधळे[1], डॉ. एन.एन. मुंढे[2]

[1]संशोधक विद्यार्थी, अर्थशास्त्र विभाग, स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड

[2]प्रोफेसर व संशोधन मार्गदर्शक श्री संत गाडगे महाराज महाविद्यालय लोहा, ता. लोहा जि. नांदेड

Manuscript ID:
JRD -2026-180142
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 175-179
January 2026
Submitted: 14 Dec. 2025
Revised: 24 Dec. 2025
Accepted: 14 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश:

शहरीकरणामुळे ग्रामीण समाजात आर्थिक व सामाजिक प्रगतीची संधी निर्माण झाली आहे. रोजगार, शिक्षण, आरोग्य, पायाभूत, सुविधा, स्त्रियांचे सक्षमीकरण यामुळे ग्रामीण भागाच्या विकासाला वेग वाढला आहे. शहरीकरणामुळे ग्रामीण भागातील लोकांना शेतीपलीकडे रोजगाराच्या संधी उपलब्ध झाल्या असून उत्पन्नात वाढ, बाजारपेठांचा विस्तार, वाहतूक-दळणवळण व डिजिटल सुविधांचा प्रसार झाला आहे. शिक्षण व आरोग्य सेवांची उपलब्धता वाढल्याने ग्रामीण समाजात जागृती व प्रगतीशील विचारांचा प्रसार झाला आहे. तथापि, शहरीकरणामुळे शेतीजमिनीचे रूपांतर, ग्रामीण मजुरांचे स्थलांतर, परंपरागत व्यवसायांचा ऱ्हास, महागाई, सामाजिक असमानता आणि कुटुंबसंस्थेतील बदल यांसारख्या समस्या देखील निर्माण झाल्या आहेत. त्यामुळे शहरीकरण हे केवळ शहरकेंद्री न राहता संतुलित व सर्वसमावेशक ग्रामीण-शहरी विकासाच्या दृष्टीने राबवणे आवश्यक आहे. योग्य नियोजन, पायाभूत सुविधांचा विस्तार आणि ग्रामीण भागातील संधी वाढवल्यास शहरीकरण ग्रामीण विकासासाठी प्रभावी ठरू शकते.

मुख्यशब्द: *शहरीकरण, ग्रामीण विकास, ग्रामीण-शहरी संबंध, स्थलांतर, रोजगार संधी, जीवनमान, पायाभूत सुविधा, सामाजिक-आर्थिक परिणाम, शेती व जमीन रूपांतरण, संतुलित विकास.*

प्रस्तावना:

शहरीकरणामुळे आर्थिक सामाजिक, सांस्कृतिक, वैज्ञानिक प्रगतीचे लक्षण असले तरी शहरीकरणामुळे अनेक समस्या निर्माण झाल्या आहेत. लोकसंख्येचा ओघ खेड्याकडून शहराकडे येत असल्यामुळे खेडी अविकसित राहिली. ग्रामीण भागाचा विकास अपुर्ण स्वरुपाचा राहीला त्याच बरोबर नागरीकरण वाढल्यामुळे राज्यातील शेतकऱ्यांच्या व शेतमजुरांच्या प्रमाणात घट झाली. त्यामुळे शेती विकासात अडसर निर्माण झाली आहे. शहरामध्ये वाढत चाललेली गर्दी वाहतुकीच्या समस्या, वाढती गुन्हेगारी तसेच संप, मोर्चे, मिरवणुका, इत्यादीमुळे पोलीस यंत्रणेवर अतिरिक्त ताण निर्माण होऊन अंतर्गत शांतता व सुव्यवस्था कोलमडली आहे. तसेच वाढत्या शहरीकरणामुळे ग्रामीण लोकांना महागाईला सतत सामोरे जावे लागले. शहरामध्ये महागाईचा दर नेहमीच जास्त असतो त्यामुळे त्याचा ग्रामीण भागातील उपभोगावर परिणाम होतो. ग्रामीण जीवनात बदल झाला आहे जसे वाहतुक व दळणवळणाच्या विविध साधानामुळे शहर व गाव यातील अंतर कमी झाले आहे. त्यामुळे संस्कृतीचा प्रभाव ग्रामीण भागातील जनसमुदायावर झालेला दिसून येतो. ग्रामीण भागातील व्यक्तीच्या विचारात व्यापकता आली.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
मिलिंद शिवाजी जोंधळे, संशोधक विद्यार्थी, अर्थशास्त्र विभाग, स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड

How to cite this article:
जोंधळे, . मिलिंद . शिवाजी ., & मुंढे, . एन . एन . (2026). शहरीकरणाचा ग्रामीण भागावर होणाऱ्या परिणामाचा अभ्यास. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 175–179.
https://doi.org/10.5281/zenodo.18453392

Quick Response Code:

Website:
https://jrdrvb.org/

DOI:
10.5281/zenodo.18453392

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

नागरीकरणामुळे ग्रामीण भागातील व्यक्तीच्या सामाजिक, शासकीय, सांस्कृतीक व शैक्षणिक विचार प्रणालीत सुधारणा झाली आहे. तसेच शहरातील विविध सोयीसुविधा गावापर्यंत पोहचल्या आहेत. दुरदर्शन, संगणक, डिशॲन्टेना, मोबाईल, इंटरनेट इ. सारखे विविध आधुनिक तंत्रज्ञान गावापर्यंत पोहचले आहे.

वाढत्या शहरीकणामुळे मोठ्या प्रमाणावर रोजगार निर्मीती होण्यास मदत झाली आहे. यामुळे अनेक प्रकारच्या व्यापारांना चालना मिळाली आहे. गृहनिर्माण विविध प्रकारच्या सुविधा पुरविणारे व्यवसाय रस्ते निर्माण, रस्ते दुरुस्ती त्याच बरोबर सार्वजनिक नौकऱ्या व उद्योगधंदे खाजगी कंपन्या अशा अनेक कारणामुळे मोठ्या प्रमाणात रोजगार निर्मिती झाली आहे. भारतात शहरीकरण वाढले आहे व वाढत जाणारे आहे. परंतु भारत एक विकसनशिल राष्ट्र असल्यामुळे भारतात शहरीकरणाला टाळता येत नाही देशाच्या दरडोई उत्पन्न वाढीमध्ये शहरीकरणाची भुमिका महत्वाची आहे. शहरीकरण ही एक विकासाची प्रक्रिया आहे असे मानन्यास अतिशोक्ती होणार नाही. वाढत्या शहरीकरणामुळे केवळ शहराचाच लाभ होतो असे नाही. तसेच लाभा बरोबर अनेक समस्यांना सुध्दा तोंड द्यावे लागते. परंतु या शहरीकरणाचा प्रभाव शहरात आलेली व्यक्ती ज्या ठिकाणावरुन आली त्या भागाचा विकास करण्यात सुध्दा मदत करते. एकंदरीत ग्रामीण भागातील अल्प रोजगार, शिक्षण व आरोग्याच्या अपुऱ्या संधी या समस्याच्या सोडवणुकीसाठी होणारे शहरीकरण ग्रामीण भागाच्या आर्थिक विकासातील एक मोलाचा दगड आहे.

शहरीकरणाची संकल्पना:

१९६१ च्या जनगणनेत शहरीकरणाचा योग्य अर्थ सांगताना पुढील शहरीकरणाचे निकष सांगितले आहे.

१. ज्या भागात महानगरपालिका, नगरपालिका, नगरपरिषदेच्या रुपाने व्यवस्थापन केले जाते. त्या भागास शहरीकरण असे म्हणतात.
२. लोकसंख्या कमीत कमी ५००० किंवा त्यापेक्षा अधिक ज्या भागात आहेत. तो भाग म्हणजे शहरी भाग होय.
३. ज्या भागात किमान ७५% काम करणारी लोकसंख्या बिगर कृषी व्यवसायात गुंतलेले आहेत. तो भाग शहरी भाग होय.
४. ज्या भागात लोकसंख्येची घनता दर चौ.कि.मी. किमान ४०० व्यक्ती किंवा त्यापेक्षा जास्त आहेत. त्या भागाचा समावेश शहरीभागात होतो. वरील निकष ज्या भगाला लागु पडतात. त्याला शहरीकरण असे म्हणतात.

शहरीकरणाच्या व्याख्या:

1. बर्गेल यांच्या मते:

"ग्रामीण क्षेत्राद्वारे शहरी क्षेत्रामध्ये रुपांतरणाची प्रक्रिया म्हणजे शहरीकरण होय. या प्रक्रियेचा लोकसंख्येच्या आर्थिक संरचनेवर महत्वपुर्ण प्रभाव पडतो. ज्या प्रमाणात शहराची लोकसंख्या वाढते त्या प्रमाणात कृषीवर निर्भर लोकसंख्येत घट होत जाते."

2. नेल्सन ॲडरसन यांच्या मते

"ज्या ठिकाणी उद्योगशीलता अधिक प्रमाणात आढळते आणि संपुर्ण जीवनपध्दती नवीन तयार होते. त्यास नागरीकरण म्हटले जाते."

संशोधनाची उद्दिष्टे:-

1. शहरीकरणाचा ग्रामीण भागावरील परिणामाचा अभ्यास करणे.
2. ग्रामीण व शहरी लोकांच्या जीवनमानाचा अभ्यास करणे.
3. शहरीकरणामुळे ग्रामीण भागातील शिक्षण, आरोग्य, उद्योग, व्यापार व सेवा क्षेत्रात झालेल्या बदलाचा अभ्यास करणे.
4. शहरी अर्थव्यवस्था व ग्रामीण अर्थव्यवस्था यांचा सहसंबध अभ्यासणे.

संशोधनाचे गृहीते:-

1. शहरीकरणामुळे ग्रामीण व शहरी लोकांच्या जिवनमानाचा दर्जा सुधारला.
2. शहरीकरणामुळे ग्रामीण भागातील लोकांचे उत्पन्न वाढत आहे.
3. शहरीकरणामुळे ग्रामीण भागातील रोजगारात वाढ झाली आहे.
4. शहरीकरणामुळे ग्रामीण भागात सेवा क्षेत्राचा विकास होत आहे.

संशोधन आराखडा:

यामध्ये वर्णनात्मक संशोधन आराखडा व विश्लेषनात्मक आराखडा वापरण्यात आला आहे. व आशय विश्लेषण करण्यात आले आहे.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

संशोधन विषयाची निवड:

शहरीकरणाची वेगाने वाढणारी प्रक्रिया यामुळे संशोधन विषयाची निवड केली आहे. त्याच बरोबर स्वातंत्र्योतर काळात भारतात शहरीकरणाचा वेग मोठ्या प्रमाणात वाढला आहे. विशेषत: २०१० नंतर मध्यम आकाराच्या शहराचा विस्तार झपाट्याने झाला. महानगरपालिका व तालुका केंद्राचा विस्तार झाल्यामुळे ग्रामीण भागात प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष परिणाम दिसून येत आहेत. ग्रामीण अर्थव्यवस्थेतील बदलते परिणाम शेत मजुराचे शहराकडे स्थलांतर कृषी जमीनीचे बिगर शेती वापरात रुपांतर संयुक्त कुटुंब पध्दतीचा ऱ्हास हा अभ्यास ग्रामीण शहरी परस्पर सबंध समजुन घेण्यासाठी व संतुलीत विकासाच्या दिशेने धोरण आखण्यासाठी उपयुक्त ठरले त्यामुळे संशोधन विषयाची निवड करण्यात आली आहे.

संशोधन पध्दती:

१. **प्राथमिक सामग्री**:- वाढत्या शहरीकरणाचे ग्रामीण भागावर होणाऱ्या आर्थिक व सामाजिक परिणामाचा अभ्यास या विषयासाठी प्राथमिक सामग्री म्हणुन प्रत्यक्ष मुलाखत निवडलेल्या प्रातिनिधीक व्यक्तीकडून प्रश्नावली रुपात माहितीचे संकलन केले आहे.

२. **दुय्यम सामग्री**:- प्रस्तुत संशोधनासाठी दुय्यम सामग्रीचा वापर करण्यात आला. ज्यामध्ये शोध निबंध प्रबंध इंटरनेट विवीध प्रकाशीत व अप्रकाशीत संदर्भग्रंथ साहित्य इत्यादी दुय्यम सामग्रीचा वापर करण्यात आलेला आहे.

३. **तथ्य संकलन**:- संशोधन पध्दती हे वैज्ञानिक पध्दती आहे. सामाजिक विषयात संशोधन करताना संशोधकांना वैज्ञानिक पध्दतीचा अवलंब करुन निष्कर्षाचे किंवा सिध्दांताचे प्रतिपादन करावे लागते. सामाजिक संशोधनात समस्येचे निर्धारण झाले की, संशोधकाला त्या समस्या विषयी सत्य माहितीचे आदि सामग्रीचे संकलन करावे लागते.

शहरीकरणाचे परिणाम:-

शहरीकरणाच्या परिणामा बाबत सकारातमक व नकारात्मक परिणाम असे दोन भाग दिसून येतात. सकारात्मक परिणामात ग्रामीण जीवनात झालेला बद्दल, देशाचा आर्थिक विकास, संस्कृतीचा विकास, शेक्षणिक प्रगती तसेच एकंदर आर्थिक सामाजिक राजकीय आणि वैचारिक दृष्टीने झालेली प्रगती शहरीकरणाच्या परिणामा बाबत सकारात्मक बाजु आहे. नाकरात्मक परिणामात शहरीकरणामुळे निर्माण झालेल्या समस्याचा समावेश आहे.

आर्थिक परिणाम:-

अ) सकारात्मक आर्थिक परिणाम:

1. रोजगाराच्या संधीची निर्मिती:

शहरीकरणामुळे ग्रामीण भागातील लोकांना शेतीपलीकडे रोजगाराच्या विविध संधी उपलब्ध झाल्या आहेत. उद्योगधंदे, बांधकामक्षेत्र, वाहतुक, सेवा उद्योग, लघुउद्योग या क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणावर ग्रामीण मजुरांना काम मिळते यामुळे ग्रामीण लोकांचे उत्पन्न वाढते व दारिद्र्याचे प्रमाण कमी करण्यात मदते होते.

2. शेती उत्पादनाला बाजारपेठ:

ग्रामीण भागातील शेती उत्पादनांना शहरामध्ये मोठ्या प्रमाणावर मागणी असते. शहरातील लोकसंख्या वाढल्याने भाजीपाला, धान्य, दुग्धोत्पादन, कुकुटपालन, फळबाग यांना स्थिर व विस्तृत बाजारपेठ मिळते.

3. पायाभुत सुविधांचा विकास:

शहराच्या विस्तारामुळे ग्रामीण भागात रस्ते, वीज, पाणुपुरवठा, दळणवळण, इंटरनेट यांचा विकास होतो. या सुविधामुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्था गतिमान होते.

4. भांडवल व गुंतवणुक प्रवाह:

शहरी उद्योजक व व्यापारी ग्रामीण भागात उद्योग, गृहनिर्माण व व्यवासायिक प्रकल्पांमध्ये गुंतवणुक करतात. त्यामुळे स्थानिक अर्थव्यवस्था बळकट होते.

5. जीवनमानात वाढ:

शहरी संपर्कामुळे ग्रामीण लोक डिजिटल बॅंकिंग, ई-कॉमर्स नोकरीच्या नवीन पध्दती यांचा लाभ घेऊ लागले आहेत. परिणामी त्यांचे उत्पन्न, खरेदीक्षमता व जीवनमान सुधारले आहे.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

ब) नकारात्मक आर्थिक परिणाम:

1) शेती जमीनीचे रुंपातर:

शहरीकरणामुळे ग्रामीण भागातील शेती जमीन आद्योगिक क्षेत्र, गृहनिर्माण प्रकल्प व महामार्गासाठी वापरली जाते. यामुळे अन्नधान्य उत्पादन घटते व शेतकऱ्यासाठी पारंपारिक उपजीविका धोक्यात येते.

2) महागाई व असामनता:

शहराच्या जवळच्या ग्रामीण भागात जमिनीचे दर झपाट्याने वाढतात. श्रीमंत शेतकरी किंवा जमीन मालक अधिक श्रीमंत होतात. परंतु जमीन नसलेले शेतमजुर उपेक्षित राहतात या असमानतेमुळे सामाजिक ताणतणाव निर्माण होतात.

3) ग्रामीण रोजगाराची हानी:

तरुण वर्ग शहरांकडे स्थलांतर करतो. परिणामी ग्रामीण शेतीला पुरेसा मजुर मिळत नाही. त्यामुळे शेती उत्पादनात घट व बेरोजगारी समस्या निर्माण होतात.

4) परंपरागत व्यवसायावर परिणाम:

शहरीकरणामुळे ग्रामीण हस्तकला, लघुउद्योग यांना बाजारपेठेत स्पर्धा करणे अवघड जाते. परंपरागत व्यवस्था हहुहळु नष्ट होण्याची शक्यता वाढते.

सामाजिक परिणाम:

अ) सकारात्मक सामाजिक परिणाम:

1) शैक्षणिक प्रगती:

शहराच्या जवळीकतेमुळे ग्रामीण भागात शाळा, महाविद्यालये, तांत्रिक शिक्षण संस्था स्थापन होतात शिक्षणाचा प्रसार झाल्यामुळे ग्रामीण तरुणामध्ये नवचैतन्य निर्माण होते.

2) आरोग्य सुविधा उपलब्धता:

शहरीकरणामुळे ग्रामीण भागात दवाखाने, औषधालये, दबवाखान्यांची पायाभुत रचना विकसित झाली आहे. आरोग्य सेवांचा दर्जा सुधारला आहे.

3) सामाजिक जागृती व माहितीचा प्रसार:

मोबाईल, इंटरनेट, सोशल मिडिया व वाहतुक व्यवस्थेमुळे ग्रामीण समानता नवीन विचार व प्रगतीशील कल्पना पोहचु लागल्या आहेत. यामुळे स्त्रि- पुरुष समानता, लोकशाही मुल्ये सामाजिक न्याय यांची जाणीव वाढली आहे.

4) स्त्रियांची प्रगती:

ग्रामीण स्त्रियांना शिक्षण, रोजगार, स्वयं- सहाय्यता, गट, लघुउद्योग यांचा लाभ मिळतो त्यामुळे त्यांचा आत्मविश्वास वाढतो व सामाजिक सहभाग अधिक प्रभावी होतो.

ब) नकारात्मक़ सामाजिक परिणाम:

1) कुटुंब संस्थेतील बद्दल:

संयुक्त कुटुंब पध्दत मोडून लहान एकत्र कुटुंब पध्दती उदयास येत आहे. यामुळे वृध्द व महिला अनेकदा उपेक्षित ठरतात.

2) व्यसनाधीनता व गुन्हेगारीत वाढ:

शहरी संस्कृतीचा प्रभाव ग्रामीण भागावर व्यवसनाधीनता, मध्यपान, अम्ली पदार्थ, चोरी, हिंसाचार यासारख्या समस्या वाढवतात.

3) सामाजिक असमानता व संघर्ष:

स्थलांतरित व स्थानिक लोकांमध्ये संघर्ष निर्माण होतो. तसेच ग्रामीण भागात श्रीमंत - गरीब अशी सामाजिक तफावत अधिक वाढते.

4) लोकसंख्येचे स्थलांतर:

तरुण वर्ग शहरामध्ये स्थायिक झाल्याने ग्रामीण भागातील लोकसंख्येची रचना बदलते. शेतकरी कुटुबातील वृध्द व स्त्रिया अनेकदा असुरक्षित व एकाकी होतात.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

निष्कर्ष:-

१) भारतात वाढत्या लोकसंख्ये बरोबर शहरीकरणाच्या प्रमाणात वाढ झालेली दिसून येते.

२) ग्रामीण भागात सुध्दा शहरी सुविधा प्रमाणे निवास स्थानी आवश्यक सुविधा उपलब्ध होण्यास सुरुवात झाली आहे.

३) सर्वेक्षीत उत्तरदात्याच्या मतानुसार ग्रामीण भागात बँकींग सेवा उपलब्ध होत आहेत.

४) शहरीकरणाला गती देणारे अनेक घटक आढळून आले. त्यात संयुक्त कुटूंब पध्दतीचा ऱ्हास ग्रामीण भागात आढळणारी सामाजिक व आर्थिक विषमता प्रशिक्षण स्थळे आणि प्रशासकीय कार्यालयाची शहरातील रेलचेल या घटकांचा समावेश होतो.

५) ग्रामीण भागासाठी शहरीकरण आवश्यक आहे.

६) शहरीकरणामुळे ग्रामीण भागातील उत्पन्नाच्या स्त्रोतामध्ये वाढ झाल्याचे दिसून येते.

७) शहरीकरणामुळे गावात प्राथमिक शिक्षण देणाऱ्या शाळेचे प्रमाण १००%, माध्यमिक शाळेचे प्रमाण, ७८.२५%, उच्च शिक्षण देणाऱ्या संस्थेचे प्रमाण ७% तर तांत्रिक व व्यवसाय शिक्षण देणाऱ्या संस्थेचे प्रमाण २ टक्के आढळून आले.

शिफारस:-

१. शहरीकरण हे सर्वांगिण विकासाचे प्रतिक आहे. त्यामुळे शासनाने शहरीकरणा संबंधी योजना प्रभावीपणे राबविण्याची आवश्यकता आहे.

२. शहरीकरणामुळे निर्माण होणाऱ्या समस्यावर मात करण्यासाठी लहान नगराच्या विकासाला प्राधान्य देणे आवश्यक आहे.

३. कृषी आधारीत उद्योगाचा विकास करुन ग्रामीण भागामध्ये शहरीकरण करावे.

४. गरीब वर्गातील श्रमीकासाठी सार्वजनिक क्षेत्रात विकास योजनाच्या अंतर्गत कमी किमतीवर घरे उपलब्ध करुन देण्यासाठी प्रयत्न करावेत.

५. ग्रामीण भागातुन होणारे शहरीकरण वाढण्यापेक्षा ग्रामीण भागात पायाभुत सुविधांचा विस्तार करुन गावाला शहरीभिमुख बनवावे.

६. ग्रामीण भागातील स्त्रिया शहरीकरणाच्या प्रक्रियेत समाविष्ठ झाल्यातर ग्रामीण भागाचा विकास होण्यास मदत होईल.

७. शिक्षणासाठी स्थलांतरीत होणाऱ्याचे प्रमाण विचारात घेता प्रामुख्याने पायाभुत शिक्षण सुविधा ग्रामीण भागात असणे आवश्यक आहे.

संदर्भ:

1) भारतातील अर्थशास्त्र एस चाँद अँड कंपनी नवि दिल्ली.

2) शिरसाट राम, बैनाडे भगवान सिंग (2014) पंचायतीराज आणि नागरी, प्रशासन (विकास प्रक्रियेतील भुमीका) पिंपळगापुरे प्रकाशन, औरंगापुरा, औरंगाबाद

3) लोकसत्ता दैनिका पेपर 6 जुलै 2016

4) Nels Andarson and Iswarank (1964) Urban Society New York Publishing House.

5) ग्रामीण व नागरी समाजशास्त्र डॉ. प्रदिप आगलावे, साईनाथ प्रकाशन नागपुर.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

कुकुट पालन व्यवसायातील समस्या व उपाय - एक अभ्यास

आनंदराव गंगाधर दिंडे
सामाजिक शास्त्रे संकुल स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड

Manuscript ID:
JRD -2026-180143
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 180-185
January 2026
Submitted: 14 Dec. 2025
Revised: 24 Dec. 2025
Accepted: 14 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश

कुकुट पालन व्यवसाय हा भारतातील कृषीपूरक अर्थव्यवस्थेचा एक अत्यंत महत्त्वपुर्ण व गतिमान घटक म्हणून उदयास आला आहे. वाढती लोकसंख्या, बदलत्या आहारपद्धती, प्रथिनेयुक्त अन्नाची वाढती मागणी व ग्रामीण भागातील रोजगाराच्या अल्प संधी या पार्श्वभूमीवर कुकुट पालन व्यवसायाचे सामाजिक व आर्थिक पोषणात्मक महत्त्व अधिक वाढले आहे. अंडी व कोंबडी मांस हे तुलनेने स्वस्त, सहज उपलब्ध आणि उच्च जैवमूल्य असलेले प्रथिनांचे स्रोत असल्यामुळे देशातील कुपोषण कमी करण्यासाठी कुकुट पालन व्यवसाय निर्णायक भूमिका बजावतो. ग्रामीण व निमशहरी भागात हा व्यवसाय महिलांचे बळकटीकरण, युवकांसाठी रोजगार आणि लघु शेतकऱ्यांसाठी अतिरिक्त उत्पन्नाचा महत्वाचा स्रोत ठरला आहे. तथापि, कुकुट पालन व्यवसायाचा झपाटयाने विस्तार होत असतानाच या व्यवसायासमोर अनेक संरचनात्मक, आर्थिक, पर्यावरणीय व संस्थात्मक समस्या उभ्या राहिल्या आहेत. संसर्गजन्य रोगराई जसे की, राणीखेत, बर्ड फ्लू, मारेक रोग इत्यादी जैवसुरक्षा उपाययोजनांचा अभाव, उत्पादन खर्चातील सातत्यपूर्ण वाढ, खाद्य व औषधांच्या किमतींतील बदल, हवामान बदलामुळे निर्माण होणारा उष्णतादाब, अपुरी कर्ज व विमा व्यवस्था, तसेच बाजारपेठेतील किंमत चढउतार व मध्यस्थांची साखळी या प्रमुख अडचणींमुळे लघु व मध्यम कुकुट उत्पादकांची आर्थिक शाश्वतता धोक्यात येत आहे. विशेषतः हवामान बदलाच्या पार्श्वभूमीवर कुकुट पालन व्यवसाय अधिक संवेदनशील बनत असून, उष्णतेच्या लाटा व अनियमित पर्जन्यमानामुळे उत्पादनक्षमता व पक्ष्यांचे आरोग्य यावर प्रतिकूल परिणाम होत आहे.

या संशोधन लेखाचा मुख्य उद्देश कुकुट पालन व्यवसायातील बहुआयामी समस्यांचे शास्त्रशुद्ध विश्लेषण करून त्यावर दीर्घकालीन, शाश्वत व धोरणात्मक उपाय सुचविणे हा आहे. या अभ्यासासाठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला असून, भारत सरकारचे अधिकृत अहवाल, भारतीय कृषी संशोधन परिषद, तसेच राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय संशोधन नियतकालिकांतील दुय्यम माहितीचा सखोल अभ्यास करण्यात आला आहे. प्राप्त निष्कर्षांवरून असे स्पष्ट होते की कुकुट पालन व्यवसायाच्या शाश्वत विकासासाठी केवळ उत्पादनवाढीवर भर न देता, प्रभावी रोगनियंत्रण, हवामान-संवेदनशील व्यवस्थापन, किफायतशीर उत्पादन प्रणाली, संस्थात्मक कर्ज व विमा सुविधा, तसेच थेट व पारदर्शक बाजारपेठ यांचा समन्वित दृष्टिकोन आवश्यक आहे. या संशोधन लेखात सुचविण्यात आलेले महत्वपुर्ण उपाय धोरणकर्ते, संशोधक, विस्तार यंत्रणा व कुकुट उत्पादक यांच्यासाठी मार्गदर्शक ठरू शकतात. योग्य धोरणात्मक हस्तक्षेप, तंत्रज्ञान नवोन्मेष व मानवी संसाधन विकासाच्या माध्यमातून कुकुट पालन व्यवसाय ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा मजबूत आधारस्तंभ ठरू शकतो व देशाच्या पोषणसुरक्षा, रोजगारनिर्मिती आणि शाश्वत कृषी विकासात महत्त्वपूर्ण योगदान देऊ शकतो.

मुख्य शब्द : *कुकुट पालन, कृषीपूरक उद्योग, ग्रामीण विकास, रोगराई, हवामान बदल, शाश्वतविकास.*

प्रस्तावना

भारतीय कृषी अर्थव्यवस्था ही पारंपरिक शेतीप्रधान स्वरूपाची असून, आजही देशातील 65 टक्के लोकसंख्या प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे शेतीवर अवलंबून आहे.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
आनंदराव गंगाधर दिंडे, सामाजिक शास्त्रे संकुल स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड

How to cite this article:
दिंडे, . आनंदराव . गंगाधर. (2026). कुकुट पालन व्यवसायातील समस्या व उपाय - एक अभ्यास. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 180–185. https://doi.org/10.5281/zenodo.18453440

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18453440
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

तथापि, शेती क्षेत्रासमोर वाढता उत्पादन खर्च, हवामान बदलाची अनिश्चितता, नैसर्गिक आपत्ती, बाजारपेठेतील अस्थिरता आणि उत्पन्नातील मर्यादा यांसारखी अनेक आव्हाने समोर आहेत. या पार्श्वभूमीवर केवळ शेतीवर अवलंबून न राहता कृषीपूरक व्यवसायांचा स्वीकार करणे ही काळाची गरज बनली आहे. अशा कृषीपूरक व्यवसायांमध्ये कुकुट पालन व्यवसायाला असाधारण महत्त्व प्राप्त झाले आहे. कुकुट पालन व्यवसाय एक अल्प भांडवलात सुरू करता येणारा व तुलनेने कमी कालावधीत उत्पादन व उत्पन्न देणारा आणि रोजगारनिर्मितीची मोठी क्षमता असलेला उद्योग आहे. अंडी व कोंबडी मांस हे प्रथिनांचे महत्त्वाचे साधन असून, बदलत्या जीवनशैलीमुळे व वाढत्या शहरीकरणामुळे त्यांच्या मागणीत सातत्याने वाढ होत असतांना दिसून येते. जागतिक स्तरावरही कुकुट पालन व्यवसाय हा सर्वाधिक झपाटयाने वाढणाऱ्या पशुसंवर्धन क्षेत्रांपैकी महत्वपुर्ण एक मानला जातो. भारतासारख्या विकसनशील देशात कुपोषण, बेरोजगारी व ग्रामीण दारिद्र्य यांसारख्या समस्यांवर कुकुट पालन व्यवसाय प्रभावी उपाय ठरू शकतो.

स्वातंत्र्योत्तर काळात भारत सरकारने पशुसंवर्धन व कुकुट पालन क्षेत्राच्या विकासासाठी विविध धोरणे व योजना राबविल्या आहेत. आधुनिक तंत्रज्ञान, सुधारित जाती, वैज्ञानिक संगोपन पद्धती आणि व्यावसायिक व्यवस्थापनामुळे कुकुट पालन व्यवसाय पारंपरिक पदधतीतून औद्योगिक स्वरूपाकडे वाटचाल करत आहे. मात्र या परिवर्तन प्रक्रियेत लघु व मध्यम स्तरावरील कुकुट उत्पादक अनेक अडचणींना सामोरे जात आहेत. संसर्गजन्य रोगराई, खाद्य खर्चातील वाढ, हवामान बदलाचा परिणाम, अपुरी आर्थिक व विमा व्यवस्था, तसेच विपणनातील असमतोल या समस्या व्यवसायाच्या शाश्वततेस धोका निर्माण करत आहेत.याशिवाय, हवामान बदल हा एक जागतिक प्रश्न ठरत असून त्याचा थेट परिणाम कुकुट पालन व्यवसायावर होत आहे. वाढते तापमान, उष्णतेच्या लाटा, अनियमित पर्जन्यमान यामुळे कोंबड्यांचे आरोग्य, वाढीचा वेग व अंडी उत्पादन यावर प्रतिकूल परिणाम होत आहे. त्यामुळे कुकुट पालन व्यवसाय अधिक संवेदनशील बनत चालला आहे. या सर्व घटकांचा विचार करता कुकुट पालन व्यवसायातील समस्या केवळ तांत्रिक किंवा आर्थिक नसून त्या सामाजिक, पर्यावरणीय व धोरणात्मक स्वरूपाच्या देखील आहेत.म्हणूनच सदर संशोधन लेखामध्ये कुकुट पालन व्यवसायाच्या एकूण स्वरूपाचा, त्याच्या सामाजिक व आर्थिक महत्त्वाचा, तसेच त्यासमोर उभ्या असलेल्या बहुआयामी समस्यांचा सखोल अभ्यास करण्यात आला आहे. यासोबतच, शाश्वत विकासाच्या दृष्टीने दीर्घकालीन व व्यवहार्य उपाय सुचविण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. हा अभ्यास धोरणकर्ते, संशोधक, विस्तार यंत्रणा आणि प्रत्यक्ष कुकुट उत्पादक यांच्यासाठी उपयुक्त ठरेल, अशी अपेक्षा व्यक्त करण्यात येते.

उदिष्टे

1. कुक्कुट पालन व्यवसायाची संकल्पना, स्वरुप व कार्यपदधतीचा अभ्यास करणे.
2. कुक्कुट पालन व्यवसायातील प्रमुख समस्या व अडचणींचे विश्लेषण करणे.
3. कुक्कुट पालन व्यवसायाच्या विकासासाठी आवश्यक उपयायोजना सुचवणे.

कुकुट पालन व्यवसायाचे स्वरूप व महत्त्व

कुकुट पालन व्यवसाय हा पशुसंवर्धन क्षेत्रातील एक संघटित व व्यावसायिक स्वरूपाचा उद्योग असून त्यामध्ये वैज्ञानिक पद्धतीने कोंबड्यांचे पालनपोषण, व्यवस्थापन, उत्पादन व विपणन यांचा समावेश होतो. पारंपरिक स्वरूपातील घरगुती कुकुट पालनापासून ते आधुनिक औद्योगिक स्तरावरील ब्रॉयलर व लेयर फार्मपर्यंत कुकुट पालन व्यवसायाचे विविध स्वरूप आढळते. या व्यवसायात प्रामुख्याने ब्रॉयलर मांस उत्पादनासाठी, लेयर अंडी उत्पादनासाठी, देशी कुकुट, तसेच सुधारित व संकरीत जातींचा समावेश होतो.कुकुट पालन व्यवसायाचे स्वरूप भांडवल, तंत्रज्ञान, बाजारपेठेची उपलब्धता आणि भौगोलिक परिस्थितीनुसार बदलते. लघु व अल्पभूधारक शेतकरी घरगुती किंवा अर्धव्यावसायिक पद्धतीने कुकुट पालन करतात, तर मोठ्या उद्योजकांकडून पूर्णपणे यांत्रिकीकरण व तंत्रज्ञानाधारित फार्म चालवले जातात. सध्याच्या काळात करार शेती, एकात्मिक कुकुट पालन आणि मूल्यसाखळी आधारित मॉडेल्स मोठ्या प्रमाणावर विकसित होत आहेत.कुकुट पालन व्यवसायाचे महत्त्व सामाजिक, आर्थिक, पोषणात्मक आणि राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचे आहे. सर्वप्रथम, हा व्यवसाय ग्रामीण व निमशहरी भागात मोठ्या प्रमाणावर थेट व अप्रत्यक्ष रोजगारनिर्मिती करतो. फार्म व्यवस्थापन, खाद्य उत्पादन, औषधनिर्मिती, वाहतूक, प्रक्रिया उद्योग व विपणन यांसारख्या संलग्न क्षेत्रांमध्ये रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होतात.दुसऱ्या बाजूला, महिलांचे आर्थिक सक्षमीकरण व युवकांसाठी स्वयंरोजगार निर्मितीमध्ये कुकुट पालन व्यवसाय महत्त्वाची भूमिका बजावतो. कमी भांडवलात सुरू होणारा व तुलनेने जलद उत्पन्न देणारा हा व्यवसाय महिलांसाठी घरगुती उद्योग म्हणून उपयुक्त ठरतो. त्यामुळे ग्रामीण भागातील सामाजिक-आर्थिक विषमता कमी होण्यास मदत होते.पोषणाच्या दृष्टीने अंडी व कोंबडी मांस हे उच्च

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

प्रतीचे प्रथिन, जीवनसत्त्वे व खनिजांचे साधन आहेत. त्यामुळे कुपोषण, विशेषतः बालक व महिलांमधील प्रथिन-अभाव कमी करण्यासाठी कुकुट पालन व्यवसाय अत्यंत उपयुक्त ठरतो. राष्ट्रीय पोषणसुरक्षा धोरणामध्ये कुकुट उत्पादनांना महत्त्वाचे स्थान देण्यात आले आहे.आर्थिक दृष्टिकोनातून पाहता, कुकुट पालन व्यवसाय कृषी उत्पन्नाला पूरक आधार देतो. शेतीतील उत्पन्नातील अनिश्चिततेच्या पार्श्वभूमीवर कुकुट पालन शेतकऱ्यांसाठी उत्पन्नाचा स्थिर स्रोत ठरू शकतो. तसेच हा व्यवसाय राष्ट्रीय उत्पन्नात, कृषी GDP मध्ये आणि निर्यातीत योगदान देतो.यामुळे कुकुट पालन व्यवसाय हा केवळ कृषीपूरक उद्योग नसून ग्रामीण विकास, पोषणसुरक्षा, रोजगारनिर्मिती आणि शाश्वत आर्थिक विकासाचा एक महत्त्वपूर्ण घटक म्हणून उदयास आला आहे.

संशोधन पद्धती

सदर संशोधन लेखामध्ये कुकुट पालन व्यवसायातील समस्या व उपाय यांचा सखोल अभ्यास करण्यासाठी शास्त्रीय, नियोजित व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. संशोधनाची विश्वासार्हता, वस्तुनिष्ठता व शैक्षणिक दर्जा कायम राखण्यासाठी पुढील संशोधन चौकट स्वीकारण्यात आली आहे.

1. संशोधनाचा प्रकार:

हे संशोधन स्वरूपाने वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक आहे. कुकुट पालन व्यवसायाच्या विद्यमान स्थितीचे वर्णन करणे तसेच विविध आर्थिक, तांत्रिक, पर्यावरणीय व धोरणात्मक घटकांचा परस्परसंबंध विश्लेषित करणे हा या अभ्यासाचा मुख्य उद्देश आहे.

2. माहितीचे स्रोत:

सदर अभ्यासासाठी प्रामुख्याने दुय्यम माहितीचा वापर करण्यात आला आहे. यामध्ये पुढील स्रोतांचा समावेश होतो –भारत सरकारचा पशुसंवर्धन व दुग्धविकास विभाग भारतीय कृषी संशोधन परिषद (ICAR) व कृषी विज्ञान केंद्रांची प्रकाशने FAO, WHO व इतर आंतरराष्ट्रीय संस्थांचे अहवाल राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय संशोधन नियतकालिके, शोधनिबंध व पुस्तके संबंधित संकेतस्थळे व सांख्यिकीय अहवाल

3. अभ्यासाची व्याप्ती

हा अभ्यास भारतातील कुकुट पालन व्यवसायाच्या एकूण स्वरूपावर केंद्रित आहे. विशेषतः लघु व मध्यम स्तरावरील कुकुट उत्पादकांना भेडसावणाऱ्या समस्या, उत्पादन व विपणनातील अडचणी, तसेच शासकीय धोरणांचा परिणाम या बाबींचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

4. विश्लेषणाची साधने व तंत्रे:

संकलित माहितीचे विश्लेषण करण्यासाठी तुलनात्मक अभ्यास, प्रवृत्ती विश्लेषण व आशय विश्लेषण या तंत्रांचा वापर करण्यात आला आहे. विविध अहवाल व अभ्यासांतील निष्कर्षांचे परस्पर तुलना करून समन्वित निष्कर्ष मांडण्यात आले आहेत.

5. संशोधनाच्या मर्यादा:

हा अभ्यास पूर्णतः दुय्यम माहितीवर आधारित असल्यामुळे क्षेत्रीय सर्वेक्षणाचा अभाव ही या संशोधनाची प्रमुख मर्यादा आहे. तसेच विविध राज्यांतील परिस्थितीमध्ये असलेल्या भिन्नतेमुळे सर्वसाधारण निष्कर्षांवर मर्यादा येऊ शकतात.

कुकुट पालन व्यवसायातील प्रमुख समस्या

कुकुट पालन व्यवसायातील समस्या केवळ एका घटकापुरत्या मर्यादित नसून त्या तांत्रिक, आर्थिक, जैविक, पर्यावरणीय व संस्थात्मक स्वरूपाच्या आहेत. खाली कुकुट पालन व्यवसायातील दहा प्रमुख समस्या सविस्तर विश्लेषणासह मांडण्यात येत आहेत.

1. संसर्गजन्य रोगराई व आजारपण:

कुकुट पालन व्यवसायातील सर्वात गंभीर समस्या म्हणजे विविध संसर्गजन्य रोग. राणीखेत, बर्ड फ्लू, मारेक रोग, कोक्सिडिओसिस यांसारख्या आजारांमुळे मोठ्या प्रमाणावर मृत्यू होतो. रोगप्रसार वेगाने होत असल्यामुळे संपूर्ण फार्म नष्ट होण्याची शक्यता निर्माण होते. लसीकरणातील त्रुटी, स्वच्छतेचा अभाव व जैवसुरक्षा उपायांची अपुरी अंमलबजावणी ही या समस्येची मुख्य कारणे आहेत.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

2. जैवसुरक्षा उपायांचा अभाव:

बहुतेक लघु व मध्यम कुकुट फार्ममध्ये जैवसुरक्षा नियमांचे काटेकोर पालन केले जात नाही. बाहेरील व्यक्तींची ये-जा, निर्जंतुकीकरणाचा अभाव, पक्ष्यांची गर्दी आणि योग्य विलगीकरणाची व्यवस्था नसल्यामुळे रोगांचा धोका वाढतो.

3 खाद्य खर्चातील सातत्यपूर्ण वाढ:

कुकुट उत्पादन खर्चामध्ये खाद्य खर्चाचा वाटा सुमारे 60–70 टक्के आहे. मका, सोयाबीन, प्रोटीन मिश्रण यांच्या वाढत्या किमतीमुळे उत्पादन खर्च प्रचंड वाढतो. याचा थेट परिणाम नफ्यावर होतो, विशेषतः लघु उत्पादकांसाठी ही समस्या गंभीर ठरते.

4. हवामान बदल व पर्यावरणीय ताण:

वाढते तापमान, उष्णतेच्या लाटा, अनियमित पर्जन्यमान यामुळे कोंबड्यांवर उष्णतादाब निर्माण होतो. परिणामी अंडी उत्पादन कमी होते, वाढीचा वेग मंदावतो आणि मृत्यूदर वाढतो. हवामान बदलामुळे कुकुट पालन अधिक असुरक्षित बनले आहे.

5. आर्थिक भांडवल व कर्ज सुविधांचा अभाव:

कुकुट पालन व्यवसाय सुरू करण्यासाठी व चालवण्यासाठी नियमित भांडवलाची आवश्यकता असते. मात्र अनेक शेतकऱ्यांना संस्थात्मक कर्ज सहज उपलब्ध होत नाही. खाजगी सावकारांकडून कर्ज घेतल्यास व्याजाचा मोठा बोजा पडतो.

6. विमा संरक्षणाचा अभाव:

रोगराई, नैसर्गिक आपत्ती किंवा बाजारातील घसरण यामुळे होणारे नुकसान भरून काढण्यासाठी कुकुट पालन विमा योजना प्रभावीपणे राबविल्या जात नाहीत. विमा संरक्षण नसल्यामुळे उत्पादक आर्थिकदृष्ट्या असुरक्षित राहतात.

7. बाजारपेठेतील किंमत अस्थिरता:

अंडी व कोंबडी मांसाच्या किमती सतत बदलत असल्यामुळे उत्पन्नात स्थिरता राहत नाही. मागणी-पुरवठ्यातील असमतोल, अफवा, रोगराईची भीती यामुळे बाजारभाव कोसळतात.

8. मध्यस्थांची साखळी व शोषण:

थेट ग्राहकांपर्यंत पोहोच नसल्यामुळे उत्पादकांना दलालांवर अवलंबून राहावे लागते. मध्यस्थांचा नफा वाढतो, मात्र उत्पादकांना अपेक्षित दर मिळत नाही.

9. तांत्रिक ज्ञान व प्रशिक्षणाचा अभाव:

आधुनिक कुकुट पालनासाठी वैज्ञानिक संगोपन, रोग व्यवस्थापन, खाद्य नियोजन याबाबत प्रशिक्षण आवश्यक असते. मात्र ग्रामीण भागात तांत्रिक मार्गदर्शन व प्रशिक्षण सुविधा अपुऱ्या आहेत.

10. शासकीय धोरणांची मर्यादित अंमलबजावणी:

कुकुट पालनासाठी विविध योजना अस्तित्वात असल्या तरी त्यांची प्रभावी अंमलबजावणी होत नाही. माहितीचा अभाव, प्रशासकीय अडथळे व प्रक्रियात्मक गुंतागुंत यामुळे अनेक लाभार्थी योजनांपासून वंचित राहतात.

समस्या निवारणासाठी उपाय

कुकुट पालन व्यवसायातील समस्यांचे निराकरण केवळ तात्पुरत्या उपायांनी शक्य नसून त्यासाठी समन्वित, बहुपातळी व दीर्घकालीन धोरणांची आवश्यकता आहे. खाली प्रमुख समस्यांवर आधारित व्यापक उपाय व धोरणात्मक सूचना सविस्तर विश्लेषणासह मांडण्यात येत आहेत.

1. रोगनियंत्रण व जैवसुरक्षा बळकटीकरण

कुकुट पालन व्यवसायातील रोगराई रोखण्यासाठी प्रभावी लसीकरण कार्यक्रम, नियमित आरोग्य तपासणी, निर्जंतुकीकरण आणि जैवसुरक्षा नियमांचे सक्तीने पालन आवश्यक आहे. फार्म पातळीवर 'ऑल-इन ऑल-आऊट' पद्धतीचा अवलंब, बाह्य व्यक्तींच्या प्रवेशावर नियंत्रण आणि रोगग्रस्त पक्ष्यांचे तात्काळ विलगीकरण केल्यास नुकसान मोठ्या प्रमाणात टाळता येऊ शकते.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

2. वैज्ञानिक व्यवस्थापन व तांत्रिक आधुनिकीकरण:

आधुनिक कुकुट पालनासाठी हवामान नियंत्रित शेड, स्वयंचलित खाद्य व पाणीपुरवठा प्रणाली, डिजिटल मॉनिटरिंग यांचा वापर आवश्यक आहे. यामुळे उत्पादनक्षमता वाढून खर्च नियंत्रणात राहतो.

3. खाद्य खर्च नियंत्रणासाठी पर्यायी उपाय:

स्थानिक पातळीवर उपलब्ध कच्च्या मालाचा वापर, पर्यायी खाद्य स्रोत, सामूहिक खाद्य खरेदी आणि सहकारी तत्त्वावर खाद्य निर्मिती केल्यास खर्चात लक्षणीय घट करता येते. संशोधन संस्थांनी कमी खर्चिक व पोषक खाद्य सूत्रे विकसित करणे आवश्यक आहे.

4. हवामान बदल अनुकूलन धोरणे:

हवामान बदलाच्या पार्श्वभूमीवर उष्णतादाब कमी करणाऱ्या शेड रचना, वायुवीजन व्यवस्था, पाणी व्यवस्थापन आणि उष्णतारोधक जातींचा विकास करणे गरजेचे आहे. हवामान सल्ला सेवा कुकुट उत्पादकांपर्यंत पोहोचविणे आवश्यक ठरते.

5. आर्थिक सहाय्य व कर्ज सुलभता:

कुकुट उत्पादकांना कमी व्याजदरात संस्थात्मक कर्ज, अनुदान व सुलभ वित्तपुरवठा उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे. स्वयं-सहायता गट, सहकारी संस्था व मायक्रोफायनान्सच्या माध्यमातून आर्थिक समावेशन वाढविता येऊ शकते.

6. विमा योजना प्रभावी अंमलबजावणी:

कुकुट पालन विमा योजना सर्वसमावेशक, परवडणाऱ्या व सुलभ असणे गरजेचे आहे. रोगराई, नैसर्गिक आपत्ती व बाजारजोखमीपासून संरक्षण मिळाल्यास उत्पादकांचा आत्मविश्वास वाढेल.

7. बाजारपेठ सुधारणा व थेट विक्री व्यवस्था:

थेट ग्राहक विक्री, शेतकरी उत्पादक कंपनी (FPO), ई-मार्केटिंग व सहकारी विपणन यंत्रणा विकसित केल्यास मध्यस्थांचे शोषण कमी होईल आणि उत्पादकांना योग्य दर मिळेल.

8. मूल्यवर्धन व प्रक्रिया उद्योग विकास:

अंडी प्रक्रिया, रेडी-टू-कुक उत्पादने, कोल्ड स्टोरेज व वाहतूक सुविधा विकसित केल्यास उत्पन्नाचे नवीन स्रोत निर्माण होतील आणि बाजारातील किंमत अस्थिरता कमी होईल.

9. प्रशिक्षण, विस्तार सेवा व क्षमताविकास:

कुकुट पालनाबाबत नियमित प्रशिक्षण, कार्यशाळा, प्रात्यक्षिके व डिजिटल प्लॅटफॉर्मद्वारे ज्ञानप्रसार करणे आवश्यक आहे. विद्यापीठे व संशोधन संस्थांचा सहभाग महत्त्वाचा ठरतो.

10. प्रभावी शासकीय धोरणे व संस्थात्मक समन्वय:

कुकुट पालन क्षेत्रासाठी स्पष्ट, दीर्घकालीन धोरणे, योजना अंमलबजावणीतील सुलभता आणि विविध विभागांतील समन्वय आवश्यक आहे. धोरणनिर्मितीत उत्पादकांचा सहभाग वाढविणे गरजेचे आहे.

निष्कर्ष

१. कुकुट पालन व्यवसायाचे आर्थिक महत्त्व स्पष्ट होते.
२. रोगराई ही व्यवसायातील सर्वात गंभीर समस्या आहे.
३. उत्पादन खर्च विशेषतः खाद्य खर्च चिंताजनक आहे.
४. हवामान बदलामुळे कुकुट पालन अधिक असुरक्षित बनले आहे.
५. आर्थिक व संस्थात्मक पाठबळ अपुरे आहे.
६. बाजारपेठेतील किंमत अस्थिरता उत्पादकांसाठी घातक आहे.
७. मध्यस्थ व्यवस्था उत्पादकांचे उत्पन्न कमी करते.
८. तांत्रिक ज्ञान व प्रशिक्षणाचा अभाव स्पष्टपणे जाणवतो.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

९. शासकीय धोरणांची अंमलबजावणी अधिक प्रभावी होणे आवश्यक आहे.

१०. समन्वित व एकात्मिक दृष्टिकोनाशिवाय शाश्वत विकास शक्य नाही.

संदर्भ सूची

1.भारत सरकार, पशुसंवर्धन व दुग्धविकास विभाग. (2022). Basic Animal Husbandry Statistics.Government of India.

2.महाराष्ट्र शासन, पशुसंवर्धन विभाग. (2021). State Poultry Development Policy. मुंबई.

3.भारतीय कृषी संशोधन परिषद (ICAR). (2018). Handbook of Poultry Production. New Delhi: ICAR.

4. ICAR. (2020). Vision 2050: Poultry Sector. New Delhi.

5. Ministry of Fisheries, Animal Husbandry and Dairying. (2021). National Action Plan for Poultry Development. Government of India.

6.शेटकरी, आर., व पाटील, एस. एस. (2019). ग्रामीण महाराष्ट्रातील कुकुट पालनातील अडचणी. ग्रामीण विकास जर्नल, 38(3), 411–425.

7.जोशी, वी. ए., व देशमुख, आर. एस. (2016). ग्रामीण भागातील कुकुट पालन आणि रोजगार निर्मिती. अंतरराष्ट्रीय कृषी विज्ञान जर्नल, 8(1), 45–52.

8. साळवे, ए. पी. (2017). महाराष्ट्रातील कुकुट पालन व्यवसायाचे आर्थिक मूल्यांकन. पोल्ट्री विज्ञान जर्नल, 53(2), 122–130.

9. देशमुख, बी. आर. (2018). महिला बचत गटांमधील कुकुट पालन प्रकल्प. ग्रामीण अर्थव्यवस्था संशोधन, 22(1), 55–66.

10. पाटील, आर. एस., व शिंदे, डी. पी. (2020). कुकुट पालन व्यवसायातील बाजारपेठेतील अडथळे. कृषी विकास समीक्षा, 42(4), 210–225.

11. Food and Agriculture Organization (FAO). (2019). Poultry Development Review.Rome: FAO

12. Food and Agriculture Organization. (2021). FAOSTAT Statistical Database. FAO.

13. Singh, R. P., & Sharma, D. (2017). Economics of poultry farming in India. Indian Journal of Poultry Science, 52(2), 123–131.

14. Kumar, A., Staal, S., & Singh, D. (2015). Smallholder poultry farming and rural livelihoods in India. Food Policy, 55, 65–74.

15. Rajendran, K., & Mohanty, S. (2020). Climate change impact on poultry production systems. Agricultural Reviews, 41(4), 257–264.

16. Kitalyi, A. J. (2018). Village poultry production systems in developing countries. World's Poultry Science Journal, 74(1), 7–20.

17. OECD. (2019). Innovation, Productivity and Sustainability in Food and Agriculture.OECD Publishing.

18. North, D. C. (1990). Institutions, Institutional Change and Economic Performance. Cambridge University Press.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

भारतीय लोकशाहीची सद्यकालीन स्थिती आणि आव्हाने

प्रा. डॉ. पी. एस. लोखंडे
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, यशवंतराव चव्हाण महाविद्यालय, अंबाजोगाई, जिल्हा बीड

Manuscript ID:
JRD -2026-180144
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 186-188
January 2026
Submitted: 14 Dec. 2025
Revised: 24 Dec. 2025
Accepted: 14 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश:

या लेखामध्ये भारतीय लोकशाहीची सद्यकालीन स्थिती व तिच्यासमोरील प्रमुख आव्हानांचा सखोल आढावा घेण्यात आला आहे. लोकशाही ही केवळ शासनपद्धती नसून न्याय, समानता व स्वातंत्र्यावर आधारित जीवनपद्धती आहे. भारतीय संविधानाने देशाला एक मजबूत लोकशाही चौकट दिली असून निवडणूक आयोगासारख्या संस्थांना घटनात्मक दर्जा प्रदान केला आहे. तथापि, अलीकडच्या काळात जातीयवाद, धर्मवाद, भ्रष्टाचार, राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण तसेच निवडणूक प्रक्रियेतील पारदर्शकतेविषयी निर्माण झालेले प्रश्न ही भारतीय लोकशाहीपुढील गंभीर आव्हाने ठरत आहेत. या समस्यांमुळे लोकशाही मूल्यांना धोका निर्माण होत असून नागरिकांचा विश्वास डळमळीत होण्याची शक्यता आहे. लोकशाही अधिक सुदृढ व प्रभावी करण्यासाठी शासनकर्त्यांबरोबरच सामान्य नागरिकांचा सक्रिय सहभाग, नैतिक राजकारण, पारदर्शक निवडणूक व्यवस्था आणि भ्रष्टाचाराविरोधात ठोस उपाययोजना करणे अत्यावश्यक आहे.

मुख्यशब्द: *भारतीय लोकशाही, संविधान, निवडणूक आयोग, जातीयवाद, धर्मवाद, भ्रष्टाचार, निवडणूक प्रक्रिया, लोकशाही मूल्ये, नागरिकांचा सहभाग.*

प्रस्तावना:-

संपूर्ण जगामध्ये लोकशाही हा शासन व्यवस्थेचा एक सर्वोत्तम प्रकार मानला गेला आहे, कारण या शासनव्यवस्थेमध्ये अंतिम सत्ता ही जनतेच्या हातामध्ये असते. लोकशाहीची अतिशय सुंदर आणि जगमान्य अशा प्रकारची व्याख्या अमेरिकेचे माजी राष्ट्रपती आणि महान तत्वज्ञानी अब्राहम लिंकन यांनी पुढील प्रमाणे केली आहे, 'लोकशाही म्हणजे लोकांनी लोकांसाठी लोकांकडून चालविलेले शासन होय ' लोकशाही कडे केवळ शासनाचा प्रकार म्हणून पाहिले जात नाही तर ती एक जीवन जगण्याची पद्धती आहे, ज्यामध्ये न्यायपूर्ण वागणूक महत्त्वाची असते. कोणत्याही प्रकारच्या विषमतेला, शोषणाला या व्यवस्थेमध्ये धारा नसतो.दुसऱ्या महायुद्धानंतर जगातील बहुतांश देशांनी लोकशाही शासन पद्धती स्वीकारलेली आहे. परंतू, सद्यकालीन परिस्थिती मध्ये भारतीय लोकशाही समोर काही आव्हाने निर्माण झालेली आहेत, ही वस्तुस्थिती नाकारता येणार नाही.

भारतीय लोकशाहीपुढील सद्यकालीन आव्हाने:-

संविधान निर्मात्यांनी प्रचंड कष्ट घेऊन भारतासाठी एका अतिशय चांगल्या व समतोल संविधानाची निर्मिती केलेली आहे. वास्तविक पाहता स्वतंत्र भारतासाठी संविधान निर्माण करण्याचे कार्य हे सोपे नव्हते. भारताला स्वातंत्र मिळणार याची चाहूल इस १९४० मध्येच लागली होती.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
प्रा. डॉ. पी. एस. लोखंडे , राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, यशवंतराव चव्हाण महाविद्यालय, अंबाजोगाई, जिल्हा बीड

How to cite this article:
लोखंडे, . पी . एस . (2026). भारतीय लोकशाहीची सद्यकालीन स्थिती आणि आव्हाने. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 186–188. https://doi.org/10.5281/zenodo.18453462

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18453462
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

कारण ब्रिटिश सरकारच्या विरोधामध्ये प्रचंड असंतोष वाढत होता आणि जागतिक परिस्थिती देखील अत्यंत प्रतिकूल झालेली होती. त्यामुळे स्वतःचे अस्तित्व टिकवून ठेवणे हे इंग्लंड या राष्ट्रासाठी महत्त्वाचे होते. भारतामध्ये ब्रिटिश सरकारने केलेल्या अन्यायकारक कायद्याविरोधात प्रचंड असंतोष निर्माण झालेला होता, त्याविरोधामध्ये महात्मा गांधीजींच्या नेतृत्वाखाली लोक रस्त्यावर उतरत होती. लोकांमध्ये मोठा असंतोष निर्माण झालेला होता. तर दुसरीकडे एक क्रांतीकारकांचा वर्ग होता, जो शस्त्र हातामध्ये घेवून ब्रिटीश सरकारच्या विरोधामध्ये लढा देत होता. परंतु भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस विशेषतः महात्मा गांधीजींना हा हिंसेचा मार्ग अमान्य होता. त्यामुळे अनेकदा वैचारिक संघर्षाची परिस्थिती देखील निर्माण झालेली होती. महात्मा गांधीजींच्या नेतृत्वाखाली इसवी सन १९४२ मध्ये शेवटचे आणि निर्णायक अशा प्रकारचे आंदोलन करण्याची घोषणा करण्यात आली. ज्यास 'चलेजाव आंदोलन' किंवा 'छोडो भारत' आंदोलन म्हणून देखील ओळखले जाते.याच आंदोलनामध्ये महात्मा गांधीजीनी 'करा किंवा मरा' (Do or die) अशा प्रकारची ऐतिहासिक घोषणा करण्यात आली. शेवटी दुसऱ्या महायुद्धा दरम्यान ब्रिटिश सरकारने भारतीय नेत्यांना अशा प्रकारच्या आश्वासन दिले की, आम्ही तुम्हाला लवकरच स्वातंत्र्य बहाल करणार आहोत, परंतु जागतिक परिस्थिती सध्या विपरीत अशा प्रकारची आहे. आपणाला पहिल्यांदा लोकशाही व्यवस्था टिकवणे महत्त्वाचे आहे. त्यामुळे शत्रू राष्ट्रांविरोधात भारतीय सैनिकांची मदत मिळणे अत्यंत गरजेचे होते आणि म्हणून दुसऱ्या महायुद्धानंतर लागलीच भारताला स्वातंत्र्य प्राप्त झाले. परंतु स्वतंत्र भारतासाठी कोणत्या प्रकारची शासनपद्धती स्वीकारावी, प्रशासन कशाप्रकारे चालेल असे अनेक प्रश्न निर्माण झालेले होते. यातूनच स्वतंत्र भारतासाठी नवीन संविधान निर्माण करण्याचा विचार समोर आला व त्यासाठी इसवी सन १९४६ मध्ये संविधान समितीच्या निवडणुका घेण्यात आल्या. भारतीय संविधानाचा मसुदा तयार करण्याचा विषय समोर आल्यानंतर ही अत्यंत महत्त्वपूर्ण जबाबदारी नेमकी कोणाकडे द्यावी यावर विचार विनिमय सुरू झाला, त्यानंतर भारतीय राष्ट्रीय महासभेच्या नेत्यांनी ब्रिटिश सरकारचे यावर मत जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला तेव्हा त्यांनी स्वतंत्र भारतासाठी एखाद्या भारतीय व्यक्तींनीच संविधान तर तयार करणे उचित राहील, अशा प्रकारची भूमिका घेतली. त्यानंतर स्वतंत्र भारताच्या संविधानाचा मसुदा तयार करण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ही व्यक्तीच योग्य आहे. अशा प्रकारचा विचार पुढे आला. विशेषतः भारतीय राष्ट्रीय महासभेचे अध्यक्ष महात्मा गांधीजी हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या नावाला प्रचंड अनुकूल होते. कारण इंग्लंडमध्ये पार पडलेल्या गोलमेज परिषदेमध्ये दलित समाजाचे प्रतिनिधी म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा देखील सहभाग होता आणि या परिषदेमध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दलितांच्या न्याय हक्कासाठी, त्याचबरोबर भारतीयांच्या हिताकरिता जी भूमिका मांडली. त्यामुळे महात्मा गांधीजींना महात्मा गांधीजींचा असा विश्वास होता की, भारतासाठी संविधान तयार करण्याच्या कामांमध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आपले अत्यंत मोलाची योगदान देऊ शकतात आणि शेवटी त्यांचे मसुदा समितीचे अध्यक्ष म्हणून नाव निश्चित करण्यात आले. भारताची तात्कालीन परिस्थिती आणि भारतामध्ये असलेली विविधता लक्षात घेऊन डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या नेतृत्वाखालील मसुदा समितीने एक अतिशय चांगले व आदर्श संविधान निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला आणि अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीमध्ये भारतासारख्या विविधतेने नटलेल्या देशासाठी जवळपास दोन वर्ष ११ महिने आणि १८ दिवसाचा प्रचंड मोठा कालावधी लागल्यानंतर आपले संविधान दिनांक २६ नोव्हेंबर १९४९ रोजी पूर्ण झाले आणि ते स्वतंत्र भारतासाठी स्वीकारण्यात आले परंतु या संविधानाची अंमलबजावणी २६ जानेवारी १९५० पासून करण्यात आली आणि अशा प्रकारे भारत देश हा प्रजासत्ताक बनला. भारतीय संविधानामध्ये कलम ३२४ मध्ये निवडणूक आयोगाची तरतूद करण्यात आली.त्यानुसार भारतीय निवडणूक आयोग हा स्वतंत्र व स्वायत्त करण्यात आला. देशातील निवडणूक व्यवस्था या अत्यंत पारदर्शकपणे पार पडावी यासाठी या आयोगाची निर्मिती करण्यात आली आणि या आयोगाला घटनात्मक दर्जा देण्यात आला भारतीय संविधान हे जगातील असे पहिले संविधान होते की ज्या संविधानामध्ये निवडणूक आयोगाला घटनात्मक स्थान देण्यात आले. भारतीय संविधान निर्मात्यांनी अत्यंत दूरदृष्टी ठेवून देशासाठी एक आदर्श अशा प्रकारचे संविधान देण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न केला. परंतु संविधानाचे शिल्पकार डॉ. आंबेडकर यांनी असे मत व्यक्त केले होते की, कितीही आदर्श संविधान तयार झाले तरी या संविधानाची अंमलबजावणी करणारे राज्यकर्ते लोक कसे आहेत, यावर या संविधानाचे यश आणि अपयश अवलंबून आहे. संविधान कसे आहे यापेक्षा या संविधानाची अंमलबजावणी करणारे लोक कसे आहेत हे महत्त्वाचे असते. निश्चितपणे आज भारताची अखंडता टिकून ठेवण्याचे श्रेय हे पूर्णपणे आपल्या संविधानाला जाते. कारण वर्तमान परिस्थितीमध्ये भारतातल्या अनेक शेजारील देशांमध्ये राजकीय व्यवस्था ही पूर्णपणे कोलमडलेली आहे. परंतु भारतामध्ये मात्र लोकशाही अधिक बळकट होताना दिसत झालेली आहे. असे असले तरी वर्तमान परिस्थितीमध्ये भारतीय लोकशाही पुढील काही आव्हाने निर्माण झालेले आहेत आणि ज्यामध्ये प्रामुख्याने जातीयवाद व धर्मवादाची समस्या निर्माण झालेली आहे. अनेक राजकीय पक्ष निवडणुकीमध्ये राजकीय

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

लाभ प्राप्त करण्यासाठी जातीयवाद व धर्मवादाला प्रोत्साहन देण्याचा प्रयत्न करतात. लोकांच्या धार्मिक भावना भडकवून कशाप्रकारे मतांचे धृवीकरण करता येईल आणि त्या माध्यमातून कशा प्रकारे राजकीय लाभ प्राप्त करता येईल याचा प्रयत्न सातत्याने केला जातो. यास बहुतांश राजकीय पक्ष अपवाद नाहीत. भारतातील अनेक घटक राज्यांमध्ये विशिष्ट जात ही प्रभावी आहे. राष्ट्रीय पातळीवर देखील धर्मवादाचा मुद्दा सातत्याने चर्चेत येतो. काही जबाबदार राजकीय नेत्यांकडून आणि घटनात्मक पदावर काम करणाऱ्या व्यक्तीकडून देखील अनेकदा उघडपणे धर्मवादाला खतपाणी घालण्याचे काम होताना दिसून येते. जे अत्यंत बेजबाबदार आहे व लोकशाहीसाठी प्रचंड घातक आहे. त्याचबरोबर भ्रष्टाचार ही एक मोठी समस्या भारतीय लोकशाही पुढे निर्माण झालेली आहे. भ्रष्टाचाराची समस्या ही साधारणपणे १९८० च्या दशकामध्ये पुढे आलेली आहे. भ्रष्टाचारसंदर्भात भारताचे माजी पंतप्रधान एच.डी. देवीगौडा यांनी एक केलेले विधान अतिशय महत्त्वपूर्ण ठरते. भ्रष्टाचाराच्या संदर्भात बोलताना ते असे म्हणाले होते की, भारतातील भ्रष्टाचार हा कॅन्सर या आजाराप्रमाणे आहे. ते रोखणे जवळ जवळ अशक्य आहे. त्यामुळे भारतीय लोकशाहीला अधिक सुदृढ बनविण्यासाठी भ्रष्टाचार समूळ नष्ट करणे गरजेचे आहे राज्यकर्त्यांसोबतच सामान्य माणूस देखील या चळवळीमध्ये सहभागी होणे गरजेचे आहे. अलीकडच्या काळामध्ये भारतीय लोकशाहीमध्ये चर्चेला गेलेला सर्वात वादग्रस्त मुद्दा म्हणजे निवडणूक प्रक्रियेतील भ्रष्टाचार होय. मागील अनेक निवडणुकीमध्ये सातत्याने विरोधी पक्षांकडून काही आरोप केले जातात. ज्यामध्ये मतदार यादी मधील घोळ, EVM मशीन मधील घोटाळा यावरती अनेक वर्षापासून चर्चा सुरू आहे. परंतु निवडणूक कशी घ्यावी हे ठरवण्याचा अधिकार हा भारतीय निवडणूक आयोगाचा आहे. लोकशाहीच्या यशस्वीते बद्दल चर्चा करत असताना एक गोष्ट निश्चित असते ती म्हणजे लोकशाहीमध्ये मतदारांच्या मनामध्ये कोणतेही प्रकारचा संभ्रम असू नये, आपण केलेले मतदान हे योग्य ठिकाणी किंवा योग्य उमेदवाराला जाते का नाही याबद्दल मतदारांच्या मनामध्ये कोणतेही प्रकारची शंका असू नये अशा प्रकारची यंत्रणा निर्माण करणे अत्यंत गरजेचे आहे. भारतीय लोकशाही लोकशाही समोर अलीकडच्या काळामध्ये जातिवाद, धर्मवाद, भ्रष्टाचार, निवडणुकीतील गैरप्रकार अशा काही समस्या व आव्हाने निर्माण झालेली आहेत, हे वास्तव आपणास नाकारता येणार नाही. लोकशाहीच्या उज्वल भवितव्यासाठी ही आव्हाने वेळीच नष्ट करणे गरजेचे आहे त्यासाठी शासन कार्त्यांसोबातच सामान्य लोकांचा देखील सहभाग यामध्ये असणे महत्त्वाचे आहे.

निष्कर्ष:-

सद्यकालीन परिस्थितीमध्ये जगातील अनेक देशांमध्ये लोकशाही शासन व्यवस्था संकटात असताना भारतीय लोकशाही अधिक बळकट असल्याचे दिसून येते.मात्र मागील काही दशकांपासून अनेक आव्हाने निर्माण झालेली आहेत ही वस्तुस्थिती नाकारता येणार नाही.लोकशाही मध्ये सामान्य नागरिकांची भूमिका निर्णायक असते.राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण थांबविण्यासाठी धोरणात्मक निर्णय घेणे आवशक आहे. भारताकडे सर्वात मोठा लोकशाही देश म्हणून ओळखलेले जाते. परंतु मागील काही दशकांपासून निर्माण झालेली आव्हाने लोकशाहीच्या उजवल भवितव्यासाठी वेळीच रोकने गरजेचे आहे.

संदर्भ:-

१) भारतीय गणराज्याची शासन पद्धती -डॉ.भा.ल.भोळे
२) भारतीय शासन आणि राजकारण -डॉ.अलका देशमुख
३) Making Sense of Indian Democracy -Yogendra Yadav

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

निवडणूक प्रक्रियेत पारदर्शकता आणि सुधारणा

प्रा. नागोराव संभाजी वाघमारे
साह्यक प्राध्यापक राजमाता जिजाऊ महाविद्यालय किल्ले-धारूर जि. बीड
Email: Waghmare834@gmail.com.

Manuscript ID:
JRD -2026-180145
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 189-191
January 2026
Submitted: 14 Dec. 2025
Revised: 24 Dec. 2025
Accepted: 14 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश:

या शोध निबंधामध्ये भारतीय लोकशाहीतील निवडणूक प्रक्रियेची पारदर्शकता व त्यामधील आवश्यक सुधारणांचा सविस्तर अभ्यास करण्यात आला आहे. लोकशाही व्यवस्थेचा कणा असलेल्या निवडणुकांची अंमलबजावणी पारदर्शक, नि:पक्ष व विश्वासार्ह नसेल तर संपूर्ण लोकशाही व्यवस्थाच संकटात येऊ शकते. भारतीय संविधानाने निवडणूक आयोगाला घटनात्मक दर्जा देऊन स्वायत्तता बहाल केली असली तरी अलीकडच्या काळात निवडणूक प्रक्रियेबाबत अनेक शंका व प्रश्न उपस्थित झाले आहेत. या लेखात EVM व VVPAT संदर्भातील विश्वासार्हता, पेड न्यूज, सोशल मीडियाचा गैरवापर, गुन्हेगारीकरण, पैशाचा अमर्याद वापर, आचारसंहितेचे उल्लंघन तसेच NOTA च्या मर्यादा यांसारख्या समस्यांचा ऊहापोह करण्यात आला आहे. निवडणूक प्रक्रिया अधिक पारदर्शक व विश्वासार्ह करण्यासाठी तांत्रिक सुधारणा, कायद्यांची कठोर अंमलबजावणी, गुन्हेगारांना निवडणूक लढविण्यापासून रोखणे आणि निवडणूक आयोगाची स्वायत्त व निर्भय भूमिका अत्यंत आवश्यक असल्याचे या संशोधनातून स्पष्ट होते. लोकशाही सुदृढ ठेवण्यासाठी केवळ कायदे पुरेसे नसून नागरिक, प्रसारमाध्यमे व घटनात्मक संस्थांचा जबाबदार सहभाग महत्त्वाचा आहे.

मुख्यशब्द: *निवडणूक प्रक्रिया, पारदर्शकता, निवडणूक आयोग, लोकशाही, EVM–VVPAT, पेड न्यूज, गुन्हेगारीकरण, पैशाचा गैरवापर, आचारसंहिता, NOTA, तांत्रिक सुधारणा.*

प्रस्तावना:

सार्वत्रिक निवडणुक काटेकोरपणे आणि कार्यक्षमतेने पारपडल्या नाहीत तर नुसत्या सार्वत्रिक यंत्रणाच कुचकामी ठरत नाही तर संपुर्ण लोकशाही व्यवस्थाच संकटात सापडते असे पाश्चिमात्य विचारवंत पोलॉक नामक राज्यशास्त्रज्ञ म्हणतो. यावरून लोकशाही विचारप्रणालीत निवडणूक आयोग आणि निवडणुक आयोगाचे कार्य आणि त्याची भुमिका किती महत्वाची असते हे आपणाला या वरून लक्षात येईल राज्यव्यवस्थेबदलची आत्मियता निर्माण करण्याचे माध्यम निवडणुका हे असते लोकशाही शासन व्यवस्थेत लोकप्रतिनिधीची निवड करणारी निवडणूकही एक महत्वाची प्रक्रिया आहे. समाज व राज्यात सुशासन स्थापन करणाऱ्या संस्थाचे सदस्य म्हणून या प्रतिनिधीची ओळख असते जगातील सर्वात मोठी लोकशाही असणारा भारत देश या देशाची राज्यघटना 26 नोव्हेंबर 1949 रोजी स्विकृत केले आणि 26 जानेवारी 1950 रोजी भारतीय राज्यघटनेची अमलबजावणी झाली. भारताचे एक सार्वभौम समाजवादी धर्मनिरपेक्ष लोकशाही गणराज्य घडवण्याचा आणि त्याच्या सामाजिक आर्थिक व राजकिय न्याय तसेच स्वातंत्र्य समता बंधुता आणि न्याय निर्माण करण्यासाठी भारतीय संविधानाने घटनात्यक नि:पक्ष संस्थाची स्थापना केली यामध्ये संसद, न्यायालय, राष्ट्रपती व निर्वाचन आयोग आणि राजकीयपक्ष या घटनात्मक संस्थेनी जर नि:पक्ष आणि

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
प्रा. नागोराव संभाजी वाघमारे, साह्यक प्राध्यापक राजमाता जिजाऊ महाविद्यालय किल्ले-धारूर जि. बीड

How to cite this article:
वाघमारे, . नागोराव . संभाजी . (2026). निवडणूक प्रक्रियेत पारदर्शकता आणि सुधारणा. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 189–191. https://doi.org/10.5281/zenodo.18453481

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18453481
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

पारदक्षकपणे आपले कार्य केल्यास खऱ्या अर्थाने लोकशाही आणि सुशासन निर्माण होईल. निवडणुक आयोगाने लोकशाहीला मजबुत बवण्यासाठी तसेच सत्तेचे विकेंद्रीकरणाला प्राध्यान्य देण्यासाठी शहर आणि ग्रामीण यंत्रनेची पारदर्शकपने अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे. परंतु आलीकडच्या काळात व्यक्तीला राजकीय सत्तेत केंद्रस्थानी आणण्यासाठी निवडणुक आयोगाला आपले कार्य पार पाडावे लागते पण परंतु अलीकडच्या काळात काही दशकता निर्वाचन आयोगावर अनेक प्रश्न उपस्थित होत आहेत. ग्रामपंचायत पासुन ते देशाच्या सर्वोच्च पदावर असणाऱ्या राष्ट्रपतीच्या निवडणुकी पर्यंत निवडणुक प्रक्रियेत पारदर्शकता आणि सुधारणा प्रभावी सुधारण व्हावी. असे सामान्य व्यक्ती ला वाटत आहे. त्यामुळे निवडणुक आयोग संशयाच्या भोवऱ्यात अडकली आहे.

शोधानिबंधाचा उद्देश:-

या शोध निबंधातुन निवडणुक प्रक्रियेत पारदर्शकपणे कार्य करण्यासाठी कोण कोणते अडथळे आहेत तसेच त्यात सुधारणा कोणत्या मार्गाने करता येतील या विषयी ची भुमिका यात स्पष्ट केली आहे.

शोध निबंधाचे गृहितके:-

भारतीय लोकशाही जगातील सर्वात मोठी लोकशाही या लोकशाहीत निवडणुक प्रक्रियची अंमलबजावणी करीत असताना अनेक दोष निर्माण होतात.

तथ्य संकलन:-

या लेखाच्या मांडणीला अर्थपुर्ण व्हावा यासाठी दुय्यम साधन सामुग्रीचा आधार घेऊन मांडणी करण्यात आली आहे त्यात नियतकालिके, पुस्तके संदर्भग्रंथ वर्तमानपत्रे राज्यघटनेचा आधार जगातील वेगवेगळ्या राज्यघटनेत निवडणुक अयोगाविषयी माहिती संकलन करण्यात आले.

संशोधन पध्दती:-

प्रस्तुत शोध धनिबंधात ग्रंथालयीन अभ्यास पध्दतीसह विश्लेषण आणि वर्णनात्मक अभ्यास पध्दतीची योग्य वापर करण्यात आलेला आहे. लोकशाही शासन व्यवस्था मजबुत करण्यासाठी आणि देश प्रगतीशील बनविण्यासाठी लोकप्रतिनिधीचा निवड करण्यासाठी निवडणुक आयोगाचे कार्य आणि अंमलबजावणी परदर्शक होण्यासाठी काही महत्वाचवे मुद्दे या शोधनिबंधात मांडण्याचा आलेले आहेत.

भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 324 ते 329 या कलमानुसार भारतीय निवडणुक आयोगाची स्थापना रचना आणि अधिकार व कार्याचा सविस्तर उल्लेख केलेला आहे. भारतीय निवडणुक आयोग संसदेप्रमाणे तसेच सर्वोच्च न्यायालयाप्रमाणे आणि अशा वेगवेगळ्या ज्या घटनात्मक संवैधानिक संस्था आहेत त्या स्वातंत्र्य नि:पक्ष आणि पारदर्शक व वेळोवेळी वाख्या राढत्या राज्याची तसेच उमेदवाराची आणि मतदाराची संध्या लक्षात घेता वेळोवेळी निवडणुक आयोगात सुधारणा करुन इलेक्ट्रॉनिक मिशनव्दारे जे निवडणुका घेतल्या जातत यामध्ये अनेक समस्या उद्भवत आहेत यात मतदान सुरु होत असताना मिशन बंद पडेणे तसेच मशिन खराब होणे मतदान पारदर्शक व्हावे लोकांच्या निवडणुक आयोगावर विश्वास निर्माण व्हावा.

विश्वासाहर्ता:- मतदारांना आपल मत वाया जात नाही आणि त्याचे योग्य मोजमाप होतय याची योग्य खात्री पटणे म्हणजेच मतदारांमध्ये विश्वासहर्ता निर्माण झाली पाहिजे.

गुन्हेगारांना निवडणुक लढविण्यापासुन रोखणे:- गुन्हेगाराला निवडणुक लढविता येणार नाही याविषयी जो कायदा केलेला आहे त्यात कडक अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे जे गुन्हेगारीप्रवृत्तीचे आहे त्यांच्या भ्रष्टाचार, बलात्कार हत्या अशा गंभीर गुन्ह्यात ज्यांना न्यायालयाने दोषी ठरविले आहे त्यांना निवडणुक आयोगाची त्याचा अर्ज बाद केला पाहिजे.

पेड न्युज आणि प्रसारमाध्यम:- लोकशाहीचा चौथा आधारस्तंभ म्हणजे प्रसारमाध्यमे हे होय प्रसारमाध्यमाने जर आपली भुमिका लोकशाहीपुरक ठेवली तर निवडणुक पारदर्शक यात सुधारणा होईल व त्यांचा सहभाग चांगला दिसेल पण तसे दिसुन येत नाही. परंतु सध्या देशातील मोठे मोठे पत्रकार व चॅनलवाले आजपेड न्युजसाठी राजकीय पक्षाच्या मनमार्जीप्रमाणे वागत आहेत. निवडणुकत वाढत असलेला गैरप्रकार रोखण्यासाठी निवडणुक पारदर्शक होण्यासाठी आजची प्रसारमाध्यमे काम करताना दिसुन येत नाही.

पेड न्युज आणि सोशलमिडीया चुकीच्या माहितीचा वापर करुन मतदारांना भडकवणे ई.व्हि.एम. EVM वरील शंका वेळोवेळी VVPAT स्लिपची पडताळणी मशीनी विषयी विश्वासहर्ता राहात नाही.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

तांत्रिक सुधारण:- VVPAT चा पुर्ण वापर प्रत्येक मताची खात्री पडण्यासाठी VVPAT स्लिपची पडताळणी अधिक व्यापककरणे, ब्लॉकचेन तंत्रनचा वापर करणे गरजेचे आहे. भविष्यात अधिक निवडणुका पारदर्शक होण्यासाठी ब्लॉकचेन वापर करणाऱ्यावर अधिक संशोधन होणे गरजेचे आहे.

मोठ्या प्रमाणात पैशाचा गैरवापर:- निवडणुकीत आज सरास पैशाचा गैरवापर होत आसतो उमेदवार आपली वैयक्तिक माहिती आपली वैयक्तिक संपत्तीच्या संदर्भातली माहिती उमेदवार चुकीची खोटी देतात पाचव्यांदा मंत्री झालेले आपलीकडील संपत्ती अतिअल्पप्रमाणात असल्याची माहिती देतात व निवडणुक निवडुन येण्यास पैशाचा वाटप करणे मोठ मोठ्या जाहिरातीवर खर्च करणे, सभा आयोजीत करणे सभेला गर्दी अधिक दिसण्यासाठी पैसे देवुन मतदारांना बोलविणे या चुकीच्या प्रक्रियमुळे सामान्य व्यक्ती निवडणुकीला सामोरे जावु शकत नाही. त्यामुळे निवडणुक आयोगाने अशा गैरप्रकार ला आळा घातला आहे.

निवडणुक आयोगाची महत्वाची भुमिका:- सध्या नोटाला प्रभावी करणे, अधिक प्रभावी करणे याविषयी निवडणुक आयोगाची भुमिका महत्वाची आहे सध्या NOTA ला प्रतिकात्मक महत्व आहे. जर एखाद्या मतदारसंघात NOTA ला सर्वाधिकमते मिळाल्यास तेथे दुबारा निवडणुक घेण्याचा अधिकार निवडणुक आयोगाला असावा.

आचारसंहितेची कायद्याची कठोर अंमलबजावणी करणे:- भारतीय निवडणुक आयोगाने आचारसंहितेच्या संदर्भात केलेल्या कायद्याचा कठोरपणे अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे केवळ आचारसंहितीचे नियम कागदावर असुन चालत नाहीत त्याची सुरुवात मोठ्या राजकीय नेत्यापासुन करणे गरजेचे आहे असे मला वाटते. सरास सत्ताधारी मोठे मोठे राजकीय नेते आचारसंहितेचे कायद्याचे उल्लंघन करीत असतात यांच्या विरोधात निवडणुक आयोगाने कठोर कार्यवाही करीत नाही निवडणुक प्रक्रियेत सरास आचरसंहितेचे उल्लंघण होते.

निष्कर्ष :- संसदीय लोकशाहीत निवडणुक आयोगाने पारदर्शकपणे काम नाही केल्यास सर्वभौम, समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष व धर्म जात लिंग वंश घराणेशाही गुन्हेगारी पैशाचा गैरवापर यामुळे संसदीय लोकशाही धोक्यात येते संसदीय लोकशाहीचा डोलारा कोसळतो जर निवडणुक आयोगानी राजकीय सत्तेच्या आदेशानुसार कार्य न करता स्वत: पारदर्शक जबाबदारीने व आपल्याला संविधाने दिलेल्या अधिकाराचा वापर करुन निवडणुक प्रक्रिया राबविण्यास खऱ्या अर्थने अभ्यासु देशाप्रति एकनिष्ठ असलेली लोक निवडणुन येतील केवळ कायदे करुन निवडणुक आयोगात सुधारणा होत नाही तर केलेल्या कायद्याची कठोर व नि:पक्ष पध्दतीने अंमलबजावणी केल्यास मतदारांना न्याय मिळेल त्यासाठी निवडणुकीत पैसे घेऊन मतदान मतदारांनी करु नये आपले मत पैशाच्या रुपाने विकु नये नाहीतर देशात ऐकवेळ अशी येईल बुध्दीहीन अपात्रधारक, मुर्ख लोक सत्तेच्याठिकाणी बसतील देशात अराजकता, गोंधळ, बेबदशाही आणि हुकूमशाही निर्माण होईल त्यासाठी प्रत्येक जबाबदार घटनात्मक संस्थानी आपली भुमिका बजावली पाहिजे तरच निवडणुक आयोगात पारदर्शक्षता व सुधारणा होऊ शकते.

संदर्भ ग्रंथ:-

1) भारतीय शासन आणि राजकारणा, एम.लक्ष्मीकांत
2) भारतीय शासन आणि राजकारणा, प्रा.जी.ए.बेंगरुळकर
3) Every Vote Counts The Story of Indias Elections
4) भारतीय शासन आणि राजकारणा, प्रा.सु.ग. जोशी
5) भारतीय निर्वाचन आयोगाची बांधणी आणि स्वरुप, एस.वाय. कुरैशी
6) भारतीय शासन आणि राजकारणा, डॉ.बी.एल. फाडीया
7) द हिंदुज, इंडियन एक्सप्रेस, लोकसत्ता, या मधील प्रसिध्द झालेले लेख,

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

जागतिकीकरण आणि भारतीय अर्थव्यवस्था

प्रा. डॉ. सुरेश चंद्रकांत मेहेत्रे[1], प्रा. डॉ. श्रद्धानंद बाबासाहेब माने[2]
[1]प्राध्यापक आणि अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख बी. रघुनाथ महाविद्यालय, परभणी. स्वा. रा. ती. म. वि. नांदेड
[2]प्राध्यापक आणि अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख माधवराव पाटील महाविद्यालय, पालम. स्वा. रा. ती. म. वि. नांदेड

Manuscript ID:
JRD -2026-180146
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 192-194
January 2026
Submitted: 15 Dec. 2025
Revised: 25 Dec. 2025
Accepted: 15 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

गोषवारा: (Abstract)

जेव्हापासून भारताने उदारीकरण, खाजगीकरण आणि जागतिकीकरणाचा स्वीकार केला म्हणजेच १९९१पासून जागतिकीकरणाच्या या प्रक्रियेने सामाजिक आणि आर्थिक प्रक्रियांना भारतीय अर्थव्यवस्थेत विगाने सुधारणा घडून येत असताना दिसून आल्या. या जागतिकीकरणाचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर चांगले तसेच वाईट परिणाम देखील झाल्याचे दिसून आलेले आहेत. संपूर्ण जगाला एका मोठया स्पर्धेत एकत्र आणून सोडण्याच्या उद्देशाने या जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेला सुरुवात झाल्याचे दिसते. या प्रक्रियेत कोणत्याही अडथळयाशिवाय व्यापार, भांडवली तंत्रज्ञान, वस्तू आणि सेवा आंतरराष्ट्रीय पातळीवर एकमेकांसाठी खुल्या झाल्या आहेत. प्रस्तूत संशोधन लेखात जागतिकीकरण आणि भारतीय अर्थव्यवस्था यांचा काय संबंध आहे याचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केला आहे. जागतिकीकरणाचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर काय परिणाम झाला आहे याचा देखील अभ्यास केलेला आहे.

सुचनक शब्द: (Keywords): *जागतिकीकरण, अर्थव्यवस्था, संधी, परिणाम.*

प्रास्ताविक:)Introduction(

१९७० मध्ये जागतिक अर्थव्यवस्थेने जागतिकीकरणाचा स्वीकार करण्यास सुरुवात केली. तर १९८० च्या दशकामध्ये या जागतिकीकरणाने वेग घेतला आणि जागतिक अर्थव्यवस्था सुधारण्यास सुरुवात झाली. याच दरम्यान सकल घरेलू उत्पादन वाढीच्या दबावापुढे भारताने नवीन औद्योगिक धोरणे स्वीकारण्यास आणि राबवण्यास सुरुवात केली आणि जागतिकीकरणाजवळ येण्यास सुरुवात केली. २४ जुलै १९९१ रोजी माजी पंतप्रधान आणि त्यावेळचे भारताचे अर्थमंत्री डॉ. मनमोहन सिंग यांनी पंतप्रधान नरसिंह राव यांच्या पंतप्रधानाच्या नेतृत्त्वात भारतासाठी "नवीन आर्थिक धोरण" प्रस्तावित केले; ज्याला खाउजा धोरण किंवा एलपीजी धोरण असे म्हणतात. खाजगीकरण, उदारीकरण आणि जागतिकीकरणाच्या या नवीन आर्थिक धोरणात औद्योगिक परवाना पद्धत, व्यापारावरील कर आणि व्याजदर, नियंत्रणमुक्त बाजार, उद्योगांचे खाजगीकरण आणि प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणूक यांच्यामध्ये अमुलाग्र बदल सुचविण्यात आले. अशा या जागतिकीकरणाचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर काय परिणाम झला हे पाहण्यासाठी या विषयाची निवड केली आहे.

उद्दिष्ट्ये: (Objectives(

"जागतिकीकरण आणि भारतीय अर्थव्यवस्था" या विषयावर संशोधन करत असताना कांही उद्दिष्ट्ये लक्षात घेवून संशोधन केले आहे.

१. नवीन आर्थिक धोरणाचा भारतीन अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम शोधणे.
२. जागतिकीकरणाचा भारतातील कृषी क्षेत्रावर, औद्योगिक क्षेत्रावर झालेला परिणाम पाहणे.
३. जागतिकीकरणाचा भारतीय आर्थिक विकासावर तसेच आंतरराष्ट्रीय व्यापारावर झालेला परिणाम अभ्यासणे.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
प्रा. डॉ. सुरेश चंद्रकांत मेहेत्रे, प्राध्यापक आणि अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख बी. रघुनाथ महाविद्यालय, परभणी. स्वा. रा. ती. म. वि. नांदेड

How to cite this article:
मेहेत्रे, . सुरेश . चंद्रकांत ., & माने, . श्रद्धानंद . बाबासाहेब . (2026). जागतिकीकरण आणि भारतीय अर्थव्यवस्था. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 192–194. https://doi.org/10.5281/zenodo.18453500

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18453500
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

संशोधन पद्धती: (Research Methodology(

प्रस्तूत संशोधनासाठी प्रामुख्याने दुय्यम म्हणजेच द्वितीयक सामग्रीचा वापर करण्यात आला आहे. उद्दिष्ट्याना अनुसरून अभ्यास करण्याकरिता विश्लेषणात्मक अशा द्वितीयक सामग्रीचा वापर करण्यात आला आहे. मासिके, साप्ताहिके, संपादित पुस्तके, संशोधनपर लेख अशा विविध माध्यमांचा वापर कण्यात आला आहे.

जागतिकीकरणाचा भारतीय कृषीवर झालेला परिणाम:

भारतीय अर्थव्यवस्थेत कृषी हा ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा कणा मानला जातो. जागतिकीकरणामुळे या कृषी क्षेत्रामध्ये आमुलाग्र बदल झाल्याचे दिसते. १९९१ पासून भारताने आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीकडे अर्थव्यवस्थेतील सर्वच क्षेत्राच्या विकासासाठी कर्जाची मागणी केली होती. आतरराष्ट्रीय नाणेनिधीने संरचनात्मक कर्ज भारताला दिले. परंतु त्यासाठी कांही संरचनात्मक बदल हे अर्थव्यवस्थेमध्ये करण्याची अट होती. या बदलामुळे कृषी क्षेत्रामध्य मोठ्या प्रमाणावर गुंतवणूक झाल्यामुळे ग्रामीण भागातील लोकांचे उत्त्पन्न मोठ्या प्रमाणात वाढून त्यांचे राहणीमानात सुधारणा झाली. ग्रामीण भागातील दारिद्रय कमी होण्यास मदत झाली. तसेच अन्न सुरक्षा हमी मिळाली. परिणामी कृषी क्षेत्राच्या विकासामुळे कृषी क्षेत्राच्या राष्ट्रीय आर्थिक विकासाला चालना मिळाली.

जागतिकीकरण आणि उद्योग क्षेत्र:

भारत सरकारने १९९० मध्येच परकीय गुंतवणुकीसाठी भारतीय उद्योग क्षेत्र खुले केले होते. १९९१ च्या जागतिकीकरण धोरणाच्या स्वीकारामुळे सिमेंट, लोह-पोलाद, पेट्रोलियम, रसायने, औषधी, किरकोळ क्षेत्र इत्यादी उद्योगांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर गुंतवणूक झाल्यामुळे प्रगती झाली. मोठ्या प्रमाणावर उत्पादने वाढली आणि निर्यातही वाढल्यामुळे औद्योगिक क्षेत्राचा विकास होण्यास सुरुवात झाली. जागतिकीकरणामुळे व्यापार अडथळे जे व्यापारामध्ये निर्माण झाले होते ते दूर झाले. वाहतूक आणि दळणवळण क्षेत्रामध्ये अमुलाग्र बदल झाला. विशेषतः दूरसंचार उद्योगामध्ये आणि दळणवळण क्षेत्रातील बदल ठळक आहेत. या धोरणामुळे भारतात प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणूक मोठ्या प्रमाणात वाढली. अनेक परकीय कंपन्यांनी भारतीय उद्योगांमध्ये गुंतवणूक केली. औषधी क्षेत्र, पेट्रोलियम उद्योग तसेच रासायनिक उद्योगामध्ये अधिक गुंतवणूक झाल्यामुळे उद्योग क्षेत्रातील बेकारी कमी होण्यास मदत झाली आणि रोजगारामध्ये मोठ्याप्रमाणावर वाढ झाली.

या बरोबरच परकीय कंपन्यांनी अत्याधुनिक यंत्रसामग्रीचा वापर भारतात कण्यास सुरुवात केल्यामुळे त्याचा वाईट परिणामही औद्योगिक क्षेत्रावर झाल्याचे दिसते. अनेक अकुशल कामगारांना रोजगार गमवावा लागला. हा रोजगार विशेषतः सिमेंट, केमिकल आणि शेती अवजारे निर्मीती उदोगामध्ये कमी झालेला आहे.

जागतिकीकरणाचा भारतीय बँकिंग क्षेत्रावर झालेला परिणाम:

कृषी, उद्योग क्षेत्राच्या परिणामाबरोबरच भारतीय बँकिंग क्षेत्रावरदेखील जागतिकीकरणाचा परिणाम झाल्याचे दिसून येते. भारतीय बँकिंग क्षेत्रात उत्क्रांती झाल्याचे दिसते. नवनवीन आव्हाने आणि संधी बँकिंग क्षेत्रापुढे निर्माण झाल्या. बँकिंग क्षेत्राने नवीन अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाचा स्वीकार करण्यास सुरुवात केली तसेच त्यांचे भागभांडवल वाढवण्यास सुरुवात केली. ई-बँकिंग हा मोठा बदल बँकिंग क्षेत्रात घडून आला. भारतीय बँकिंग क्षेत्राच्या इतिहासातील अमुलाग्र असा बदल म्हणजेच ई-बँकिंग हा घडून आला.

जागतिकीकरण आणि आंतरराष्ट्रीय व्यापार:

जागतिकीकरणाच्या सीकारानंतर जागतिक व्यापार करण्यासाठी विदेशी व्यापाऱ्यांना भारतीय बाजारपेठ खुली करण्यात आली. आर्थिक दलालांना बाजूला ठेवून आणि पारंपारिक व्यापार पद्धतीला मागे टाकून अधिकाधिक धोका पत्करून व्यापार करण्यास सुरुवात झाली. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत आर्थिक क्षेत्राला अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागले. अनेक भारतीय कंपन्या खान उद्योगामध्ये एकत्रित आल्या. भारतातील एकूण कृषीमाल निर्यातीमध्ये उदा. डाळी, कडधान्ये, तेलबिया, चहा, कॉफी या क्षेत्रांनी मोठी भरारी घेतली.

सारांश:

अशाप्रकारे खाजगीकरण, उदारीकरण आणि जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेमध्ये भारताचे सकाळ घरेलू उत्पादन २००७-०८ मध्ये ९.७ टक्के पर्यंत वाढले. भांडवली बाजारामध्ये भारताचा चौथा क्रमांक आला. असे असले तरी जागतिकीकरनानंतर देखील भारताच्या कृषी क्षेत्राची प्रगती जेवढी व्हायला पाहिजे तेवढी झाली नाही. भूमिहीन शेतकऱ्यांची संख्या वाढली. परिणामी शेतकरी आत्महत्त्या कमी झाल्या नाहीत. परंतु याचा सकारात्मक परिणाम पाहिला तर असे दिसून येते की भारताने अनेक अडचणींचा सामना करून अनेक अडथळे पार पडून विकासाच्या मार्गावर मार्गक्रमण केले आहे. जागतिकीकरणानंतर विकसित देशाच्या गुंतवणुकीचा कल विकसनशील देशांकडे मोठ्या प्रमाणात वाढला.. त्यांनी मोठ्या प्रमाणात सर्वच ख्सेत्रामध्ये गुंतवणूक वाढवली. सांस्कृतिक देवाणघेवाण मोठ्या प्रमाणात वाढली. अशाप्रकारे जागतिकीकरणाचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर सकारात्मक तसेच नकारात्मक परिणाम देखील झालेले दिसून येतात. असे जरी असले तरी १९९१ नंतर भारताच्या विकास पर्वाला गती मिळाली आणि भारतीय अर्थव्यवस्था एका मजबूत पायावर उभी राहिली असल्याचे दिसून येते.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

संदर्भ:

1. S.K. Mishra & U.K. Puri (2010) Indian Economy- Its development Experiences. Himalaya Publishing House.
2. Ruddra Datt & Sundaram K.P.M. (2009) Indian Economy, Sultan and Chand, New Delhi 11.
3. Egware L.E (2009) "Institutional Agents of Globalization" CBN Economics and Financial Review.
4. M. K. Sinha: "Structural Change in Composition of India's Export during post Economic Reform Period." Business Analysist, Vol 37 No. 1, 2016.
5. G. Thompson: "Economic Globalization" in A Globalizing World: Culture, Economics, Politics, 1 ed. 2000 Ch. 3 pp 92-94 Routledge.
6. Agrwal Rinku (2014): Globalization and its effect on India, Economic Affairs 59, 797-803
7. Naidu Y. G. (2006): Globalization and its impact on Indian Society. The Indian Journal of Political Sciences 67(1)65-76.
8. www.rbi.org
9. http://www.legalserviceindia.com

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

कांशीराम यांचे राजकीय विचार आणि भारतीय पक्षप्रणालीवरील परिणाम

विशाल आनंदराव वाहेवळ[1], डॉ. अविनाश पांचाळ[2]
[1]M.A, SET, NET With NFSC (राज्यशास्त्र) DSM Collage, Parbhani (SRTMUN)
[2]सहाय्यक प्राध्यापक तथा संशोधक मार्गदर्शक, शारदा कला व विज्ञान महाविद्यालय,परभणी

Manuscript ID:
JRD -2026-180147
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 195-198
January 2026
Submitted: 15 Dec. 2025
Revised: 25 Dec. 2025
Accepted: 15 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश (Abstract)

स्वातंत्र्योत्तर भारतात लोकशाहीची घटनात्मक रचना समता, स्वातंत्र्य आणि सामाजिक न्याय या तत्त्वांवर आधारित असली, तरी प्रत्यक्ष राजकीय व्यवहारात दलित-बहुजन समाज दीर्घकाळ सत्तेपासून आणि निर्णयप्रक्रियेपासून दूर ठेवला गेला. भारतीय पक्षप्रणालीवर परंपरागतपणे उच्चवर्णीय व अभिजन वर्गाचे वर्चस्व राहिले असून बहुसंख्य समाज हा प्रामुख्याने मतदार म्हणूनच मर्यादित राहिला. अशा पार्श्वभूमीवर कांशीराम यांचे राजकीय विचार आणि कार्य हे भारतीय राजकारणातील एक महत्त्वाचे वळण ठरले. कांशीराम यांनी "बहुजन" ही संकल्पना केवळ सामाजिक ओळख म्हणून नव्हे, तर राजकीय शक्ती म्हणून मांडली. त्यांनी सामाजिक चळवळीला निवडणूक-केंद्रित राजकारणाशी जोडत सत्ता ही सामाजिक परिवर्तनाची अनिवार्य अट असल्याचे स्पष्ट केले. BAMCEF, DS-4 आणि बहुजन समाज पक्ष या संघटनांच्या माध्यमातून त्यांनी दलित-बहुजन समाजात वैचारिक जागृती, संघटनात्मक बांधणी आणि राजकीय आत्मविश्वास निर्माण केला. या संशोधन लेखाचा मुख्य उद्देश कांशीराम यांचे राजकीय विचार, त्यांची संघटनात्मक व निवडणूक रणनीती तसेच भारतीय पक्षप्रणालीवर झालेल्या परिणामांचे विश्लेषण करणे हा आहे. या अभ्यासातून असे दिसून येते की, कांशीराम यांच्या हस्तक्षेपामुळे भारतीय पक्षप्रणाली अधिक स्पर्धात्मक, ओळख-आधारित आणि सामाजिक न्यायाभिमुख बनली. दलित-बहुजन समाजाच्या राजकीय प्रतिनिधित्वात वाढ होऊन सत्तेच्या सामाजिक पुनर्वितरणाची प्रक्रिया वेगवान झाली. त्यामुळे भारतीय लोकशाहीचे स्वरूप अधिक समावेशक बनवण्यात कांशीराम यांचे योगदान अत्यंत महत्त्वाचे ठरते.

कीवर्ड्स: *कांशीराम, बहुजन राजकारण, भारतीय पक्षप्रणाली, दलित सशक्तीकरण, सामाजिक न्याय.*

प्रस्तावना (Introduction)-

भारतीय लोकशाहीची रचना समता, स्वातंत्र्य आणि बंधुता या तत्त्वांवर आधारित असली, तरी प्रत्यक्षात सामाजिक विषमता आणि जातीय श्रेणीव्यवस्था राजकारणावर प्रभाव टाकताना दिसते. स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात भारतीय पक्षप्रणालीवर प्रामुख्याने उच्चवर्णीय व अभिजन वर्गाचे वर्चस्व राहिले. दलित, आदिवासी आणि मागासवर्गीय समाज हा बहुसंख्य असूनही राजकीयदृष्ट्या दुर्लक्षित राहिला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी दलित मुक्तीचा वैचारिक पाया घातला; मात्र त्यांच्या पश्चात दलित समाजासाठी प्रभावी आणि संघटित राजकीय नेतृत्व उभे राहण्यास वेळ लागला. अशा परिस्थितीत कांशीराम यांनी बहुजन समाजाच्या राजकीय सशक्तीकरणाचा नवा मार्ग मांडला. त्यांनी "सामाजिक परिवर्तनासाठी सत्ता आवश्यक आहे" हा स्पष्ट राजकीय निष्कर्ष मांडून भारतीय राजकारणात निर्णायक हस्तक्षेप केला.

साहित्य समीक्षा (Review of Literature)-

कांशीराम यांच्या राजकारणावर विविध अभ्यासकांनी संशोधन केले आहे. बद्री नारायण यांनी कांशीराम यांना दलित चळवळीचे व्यवहार्य राजकीय नेते म्हणून मांडले आहे.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
विशाल आनंदराव वाहेवळ, M.A, SET, NET With NFSC (राज्यशास्त्र) DSM Collage, Parbhani (SRTMUN)

How to cite this article:
वाहेवळ, . विशाल . आनंदराव ., & पांचाळ, . अविनाश. (2026). कांशीराम यांचे राजकीय विचार आणि भारतीय पक्षप्रणालीवरील परिणाम. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 195–198. https://doi.org/10.5281/zenodo.18453519

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18453519
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

क्रिस्तोफ जाफ्रेलो यांनी उत्तर भारतातील खालच्या जातींच्या उदयानुसार बहुजन राजकारणाचे विश्लेषण केले आहे. गेल ओम्वेट यांनी दलित चळवळीचा लोकशाही प्रक्रियेशी असलेला संबंध स्पष्ट केला आहे. या साहित्यामध्ये कांशीराम यांचे योगदान सामाजिक आंदोलन आणि पक्षीय राजकारण यांचा संगम म्हणून अधोरेखित केलेले आढळते.

संशोधनाची उद्दिष्टे (Objectives of the Study)-

1. कांशीराम यांचे राजकीय विचार समजून घेणे.
2. त्यांच्या संघटनात्मक रणनीतींचे विश्लेषण करणे.
3. भारतीय पक्षप्रणालीवर झालेल्या परिणामांचा अभ्यास करणे.
4. बहुजन राजकारणाच्या दीर्घकालीन प्रभावांचे मूल्यमापन करणे.

संशोधन पद्धती (Research Methodology)-

हा अभ्यास वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक पद्धतीवर आधारित आहे. यामध्ये दुय्यम स्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे. पुस्तके, संशोधन लेख, जर्नल्स, अहवाल आणि आत्मकथनात्मक लेखन यांचा आधार घेण्यात आला आहे. संकलित माहितीचे विश्लेषण सामाजिक-राजकीय दृष्टिकोनातून करण्यात आले आहे.

कांशीराम यांचे राजकीय विचार : सैद्धांतिक चौकट

1. बहुजन संकल्पना-

कांशीराम यांच्या मते भारतातील दलित, आदिवासी, ओबीसी आणि धार्मिक अल्पसंख्याक हे मिळून "बहुजन" आहेत. हा समाज संख्येने बहुसंख्य असला, तरी राजकीय सत्तेपासून दूर ठेवला गेला आहे. त्यामुळे बहुजन समाजाने स्वतंत्र राजकीय ओळख निर्माण करणे आवश्यक आहे, असे त्यांचे मत होते.

2. सत्ता हे परिवर्तनाचे साधन

कांशीराम यांचा ठाम विश्वास होता की, सामाजिक न्यायासाठी केवळ आंदोलन पुरेसे नाही; सत्ता हस्तगत करणे आवश्यक आहे. म्हणूनच त्यांनी चळवळीला निवडणूक-केंद्रित राजकारणाशी जोडले.

संघटनात्मक रणनीती आणि राजकीय प्रयोग

कांशीराम यांची राजकीय भूमिका केवळ निवडणूक जिंकण्यापुरती मर्यादित नव्हती, तर ती दीर्घकालीन सामाजिक परिवर्तनासाठी आवश्यक असलेल्या संघटनात्मक पायाभरणीवर आधारित होती. त्यांनी बहुजन समाजाच्या राजकीय सशक्तीकरणासाठी तीन टप्प्यांची रणनीती अवलंबली

(१) वैचारिक जागृती,

(२) संघर्षात्मक चळवळ,

(३) सत्ताकेंद्रित राजकारण.

हीच रणनीती अनुक्रमे BAMCEF, DS-4 आणि Bahujan Samaj Party या तीन संघटनांमधून प्रत्यक्षात उतरवली गेली.

1. BAMCEF: वैचारिक नेतृत्वाची निर्मिती –

BAMCEF (Backward and Minority Communities Employees Federation) ही कांशीराम यांच्या राजकीय प्रवासाची वैचारिक व संघटनात्मक पायाभरणी ठरली. या संघटनेचा मुख्य उद्देश शासकीय सेवेत असलेल्या दलित-बहुजन कर्मचाऱ्यांना संघटित करून त्यांच्यात आंबेडकरी विचारसरणीची जाणीव आणि सामाजिक जबाबदारीची भावना निर्माण करणे हा होता. कांशीराम यांचे मत होते की, शिक्षण आणि नोकरीमुळे मिळालेली सामाजिक सुरक्षितता ही सामाजिक परिवर्तनासाठी वापरली पाहिजे, अन्यथा ती केवळ वैयक्तिक प्रगतीपुरती मर्यादित राहील. त्यामुळे BAMCEF ही कोणतीही निवडणूक लढवणारी संघटना नसून ती "कॅडर-आधारित वैचारिक संघटना" होती. या माध्यमातून प्रशिक्षण शिबिरे, अभ्यासवर्ग, परिसंवाद आणि आंबेडकरी साहित्याचे वाचन यांद्वारे बहुजन मध्यमवर्गाचे वैचारिक रूपांतर घडवून आणले गेले. महत्त्वाचे म्हणजे, BAMCEF ने दलित राजकारणाला भावनिक आवाहनांऐवजी बौद्धिक व संघटनात्मक अधिष्ठान दिले. यामुळे पुढील संघर्षासाठी आवश्यक असलेले शिस्तबद्ध कार्यकर्ते आणि नेतृत्व निर्माण झाले.

2. DS-4: संघर्षात्मक चळवळ आणि जनआंदोलन-

BAMCEF मधून तयार झालेल्या वैचारिक कार्यकर्त्यांना प्रत्यक्ष सामाजिक-राजकीय संघर्षात उतरवण्यासाठी कांशीराम यांनी DS-4 (Dalit Shoshit Samaj Sangharsh Samiti) ची स्थापना केली. ही संघटना रस्त्यावरची, संघर्षशील आणि जनआंदोलनात्मक

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

स्वरूपाची होती.DS-4 च्या माध्यमातून निदर्शने, मोर्चे, सभा, घोषणाबाजी आणि थेट सत्तेला आव्हान देणारी भाषा वापरण्यात आली. यामुळे दलित-बहुजन समाजातील भीती, न्यूनगंड आणि राजकीय संकोच कमी होण्यास मदत झाली.

कांशीराम यांनी "संघर्षाशिवाय सत्ता मिळत नाही" हा संदेश जनसामान्यांपर्यंत पोहोचवला. या टप्प्यात दलित राजकारण संरक्षणात्मक (defensive) अवस्थेतून आक्रमक (assertive) अवस्थेत गेले. DS-4 ने बहुजन समाजाला स्वतःच्या प्रश्नांसाठी थेट रस्त्यावर उतरायची सवय लावली, जी पुढे निवडणूक राजकारणासाठी अत्यंत उपयुक्त ठरली.

3. बहुजन समाज पक्ष: सत्ताकेंद्रित राजकारण-

कांशीराम यांच्या रणनीतीतील अंतिम आणि सर्वात निर्णायक टप्पा म्हणजे बहुजन समाज पक्ष (BSP) ची स्थापना. त्यांनी स्पष्टपणे मांडले की, "सामाजिक परिवर्तनासाठी सत्ता ही साधन नसून अनिवार्य अट आहे." BSP च्या स्थापनेमुळे बहुजन समाजाला प्रथमच स्वतंत्र, स्वाभिमानी आणि दीर्घकालीन राजकीय व्यासपीठ मिळाले. हा पक्ष केवळ आंदोलन करणारा नसून सत्ता हस्तगत करण्यासाठी तयार असलेला राजकीय पर्याय होता.

BSP ने उमेदवार निवडीत दलित-बहुजन प्रतिनिधित्वाला प्राधान्य दिले, पक्ष संघटना गाव-पातळीपर्यंत पोहोचवली आणि निवडणूक प्रक्रियेत बहुजन समाजाचा आत्मविश्वास वाढवला. विशेषतः Uttar Pradesh मध्ये BSP सत्तेत आल्यावर दलित राजकारण प्रतिकात्मकतेतून प्रत्यक्ष सत्तेत प्रवेश करू शकले.

4. तीन टप्प्यांची रणनीती: एक समन्वित मॉडेल-

BAMCEF, DS-4 आणि BSP ही स्वतंत्र संघटना नसून एकाच राजकीय प्रकल्पाची सलग टप्पे होती.

- BAMCEF → विचारनिर्मिती
- DS-4 → संघर्ष व जनजागृती
- BSP → सत्ता आणि धोरणनिर्मिती

ही रणनीती भारतीय राजकारणात पहिल्यांदाच इतक्या योजनाबद्ध पद्धतीने वापरली गेली, ज्यामुळे बहुजन समाज दीर्घकाळासाठी राजकीय प्रक्रियेचा सक्रिय घटक बनला.

भारतीय पक्षप्रणालीवरील परिणाम-

कांशीराम यांच्या राजकीय हस्तक्षेपामुळे भारतीय पक्षप्रणालीत केवळ एका नव्या पक्षाची भर पडली असे नाही, तर राजकारणाची रचना, स्पर्धेचे स्वरूप आणि सत्तेची सामाजिक मांडणी यामध्ये मूलभूत बदल घडून आले. पारंपरिक अभिजन-आधारित राजकारणाला आव्हान देत त्यांनी बहुजन समाजाला संघटित राजकीय घटक म्हणून उभे केले. याचा प्रभाव राष्ट्रीय व प्रादेशिक पातळीवर भारतीय पक्षप्रणालीवर दीर्घकालीन स्वरूपात दिसून येतो.

1. पारंपरिक पक्षांना दिलेले संरचनात्मक आव्हान-

कांशीराम यांच्या नेतृत्वाखाली उभ्या राहिलेल्या Bahujan Samaj Party मुळे भारतीय राजकारणातील पारंपरिक पक्षसंतुलन ढवळून निघाले. स्वातंत्र्यानंतर दीर्घकाळ वर्चस्व राखणाऱ्या Indian National Congress आणि नंतर उदयास आलेल्या Bharatiya Janata Party या पक्षांना बहुजन समाजाच्या प्रश्नांकडे नव्या दृष्टीने पाहण्यास भाग पाडले गेले.

पूर्वी दलित-बहुजन समाज हा या पक्षांच्या 'मतपेढी'पुरताच मर्यादित होता; परंतु BSP च्या उदयानंतर हा समाज स्वतंत्र राजकीय पर्याय म्हणून उभा राहिला. परिणामी, पारंपरिक पक्षांना उमेदवार निवड, जाहीरनामे, आरक्षण धोरणे आणि सामाजिक न्यायाचा भाष्यक्रम बदलावा लागला. त्यामुळे भारतीय पक्षप्रणाली अधिक स्पर्धात्मक आणि बहुध्रुवीय (multi-polar) बनली.

2. ओळख-आधारित राजकारणाची वैधता आणि पुनर्रचना

कांशीराम यांच्या राजकारणाने ओळख-आधारित (identity-based) राजकारणाला वैधता दिली. यापूर्वी जात, वर्ग किंवा समुदायाच्या आधारे राजकारण करणे हे "विभाजनवादी" किंवा "लोकशाहीविरोधी" म्हणून टीकेचे लक्ष्य ठरत असे. मात्र कांशीराम यांनी स्पष्ट केले की, जेव्हा समाजरचना स्वतःच विषम आणि जातीय आहे, तेव्हा राजकारण तटस्थ असू शकत नाही.बहुजन ओळखीला राजकीय चौकट प्राप्त झाल्यामुळे दलित-बहुजन प्रश्न — जसे की प्रतिनिधित्व, सन्मान, संसाधनांवरील हक्क, आणि प्रशासनातील सहभाग — हे निवडणूक अजेंड्याच्या केंद्रस्थानी आले. यामुळे भारतीय पक्षप्रणालीत सामाजिक न्याय हा नैतिक घोषणांपुरता न राहता राजकीय स्पर्धेचा मुख्य मुद्दा बनला.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

3. सत्तेचे सामाजिक पुनर्वितरण आणि राज्यस्तरीय बदल-

भारतीय पक्षप्रणालीवरील कांशीराम यांच्या प्रभावाचा सर्वाधिक ठळक प्रत्यय Uttar Pradesh या राज्यात दिसून येतो. BSP सत्तेत आल्यावर प्रशासन, नोकरशाही, स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि धोरणनिर्मिती प्रक्रियेत दलित-बहुजन समाजाचे प्रतिनिधित्व लक्षणीयरीत्या वाढले.

हा बदल केवळ सत्तांतरापुरता मर्यादित नव्हता, तर तो सत्तेच्या सामाजिक पुनर्वितरणाचा (social redistribution of power) भाग होता. सार्वजनिक जागा, स्मारके, शासकीय प्रतीके आणि धोरणात्मक निर्णयांमधून दलित अस्मितेला दृश्यमानता प्राप्त झाली. यामुळे भारतीय लोकशाहीत 'कोण राज्य करतो' यासोबतच 'कोणासाठी राज्य केले जाते' हा प्रश्न केंद्रस्थानी आला.

4. पक्षप्रणालीतील नव्या आघाड्या आणि व्यवहारवादी राजकारण-

कांशीराम यांच्या राजकारणाचा आणखी एक महत्त्वाचा परिणाम म्हणजे आघाडी राजकारणाला (coalition politics) मिळालेली चालना. बहुजन समाज पक्षाने वेळोवेळी वैचारिक विरोध असलेल्या पक्षांसोबत सत्तासाझेदारी केली. यामुळे भारतीय पक्षप्रणालीत विचारधारात्मक शुद्धतेपेक्षा राजकीय व्यवहार्यता अधिक महत्त्वाची ठरू लागली. याचा परिणाम असा झाला की, राष्ट्रीय आणि प्रादेशिक पक्षांनी सामाजिक गटांच्या संख्यात्मक ताकदीचे गणित अधिक गांभीर्याने मांडायला सुरुवात केली. पक्षप्रणाली ही केवळ विचारसरणीची स्पर्धा न राहता सामाजिक गठबंधने आणि ओळखींच्या वाटाघाटींचे क्षेत्र बनली.

5. भारतीय लोकशाहीच्या स्वरूपावर झालेला दीर्घकालीन प्रभाव-

एकूणच पाहता, कांशीराम यांच्या हस्तक्षेपामुळे भारतीय पक्षप्रणाली अधिक समावेशक, स्पर्धात्मक आणि सामाजिक वास्तवाशी जोडलेली झाली. बहुजन समाजाला राजकीय प्रक्रियेतील सक्रिय घटक बनवून त्यांनी लोकशाहीचे केवळ संख्यात्मक नव्हे, तर सामाजिक लोकशाहीकरण घडवून आणले.

टीका आणि मर्यादा -

कांशीराम यांच्या राजकारणावर जातीयतेला प्रोत्साहन दिल्याची टीका झाली. तसेच, BSP च्या सत्ताकाळात वैचारिक कटिबद्धतेपेक्षा सत्ताकेंद्रित राजकारण वाढल्याचा आरोप झाला. तथापि, या मर्यादा असूनही त्यांचे ऐतिहासिक योगदान नाकारता येत नाही.

निष्कर्ष (Conclusion)

कांशीराम यांनी भारतीय राजकारणाला नवी दिशा दिली. त्यांनी बहुजन समाजाला राजकीय सत्तेचा वैध दावेदार बनवले आणि भारतीय पक्षप्रणालीला अधिक समावेशक बनवण्याचा प्रयत्न केला. सामाजिक न्याय, प्रतिनिधित्व आणि लोकशाहीकरणाच्या प्रक्रियेत त्यांचे योगदान अत्यंत महत्त्वाचे आहे. भारतीय लोकशाही समजून घेण्यासाठी कांशीराम यांचे राजकीय विचार आणि कार्य अपरिहार्य ठरतात.

संदर्भसूची (References)

1. Jaffrelot, C. (2003). India's Silent Revolution: The Rise of the Lower Castes in North India. Permanent Black.
2. Narayan, B. (2006). Kanshiram: Leader of the Dalits. Penguin India.
3. Omvedt, G. (1994). Dalits and the Democratic Revolution. Sage.
4. Kanshi Ram. (1982). Chamcha Yug. New Delhi.
5. Kanshi Ram. (1980). Bahujan patrakarita aur samachar seva ki avashyakta [Speeches and writings on press and journalism]. Bahujan Sahitya Prakashan.
6. Kanshi Ram. (1981). Press, monopoly aur bahujan media ki chunautiyan [Collected speeches]. Bahujan Sahitya Prakashan.
7. BAMCEF, DS4 ची उपलब्ध प्रकाशने.
8. भारताच्या सामाजिक न्याय व राज्यकारभारावरील विविध शैक्षणिक संशोधन लेख.
9. डॉ. सी.पी.थोरात, कांशीराम: मनुवादापुढे आव्हान, Aarsh Publication
10. मोहन आटे, कांशी राम जी की सोहबत में, The Shared Mirror Publication
11. ए. आर. अकेला,मा. कांशीराम सहाब के संपादकीय लेख,आनंद साहित्य सदन प्रकाशन

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

अभिजात संगीताची सामाजिक स्थिती

प्रा. एस. के. कोकाटे
संगीत विभाग प्रमुख श्री शिवाजी महाविद्यालय, परभणी
Email: kokatesk21@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180148
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 199-201
January 2026
Submitted: 15 Dec. 2025
Revised: 25 Dec. 2025
Accepted: 15 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश:

या लेखामध्ये अभिजात (शास्त्रीय) संगीताची सामाजिक स्थिती, त्याचे महत्त्व व आजच्या काळातील आव्हाने यांचा सविस्तर आढावा घेण्यात आला आहे. अभिजात संगीत हे केवळ करमणुकीचे साधन नसून ते मनःशांती, आत्मिक समाधान व व्यक्तिमत्त्व विकास घडविणारे कला-माध्यम आहे. रागसंगीतावर आधारित असलेले हे संगीत दीर्घ साधना, रियाज, शिस्त आणि विलंबित लयीतील सखोल मांडणीवर आधारित असते. मात्र आधुनिक समाजातील वेगवान जीवनशैली, तात्काळ करमणुकीची प्रवृत्ती, बाजारू माध्यमांचा प्रभाव, दूरचित्रवाणी व प्रसारमाध्यमांमधील दुर्लक्ष, तसेच आर्थिक अडचणी यांमुळे अभिजात संगीताचा श्रोता वर्ग कमी होत चालला आहे. तसेच संगीत शिक्षणात परीक्षा-केंद्रित दृष्टिकोन, पालकांची उदासीनता, कलाकारांना पुरेसे व्यासपीठ न मिळणे, ग्रंथालये व अभ्याससाहित्याचा अभाव आणि राजकीय इच्छाशक्तीचा कमी पाठिंबा हीही महत्त्वाची कारणे ठरत आहेत. अभिजात संगीत जिवंत व प्रभावी ठेवण्यासाठी कलाकारांना योग्य व्यासपीठ, विद्यार्थ्यांना दर्जेदार शिक्षण व साधने, श्रोत्यांना निवांतपणा, स्वतंत्र माध्यमे आणि शासनाची सकारात्मक भूमिका अत्यावश्यक असल्याचे या लेखातून स्पष्ट होते.

मुख्यशब्द: *अभिजात संगीत, शास्त्रीय संगीत, सामाजिक स्थिती, रागसंगीत, श्रोते, संगीत शिक्षण, प्रसारमाध्यमे, बाजारू संस्कृती, कलावंत, सांस्कृतिक मूल्ये.*

प्रस्तावना :

अभिजात संगीत म्हणजे मनातील विचारांचे वादळ व विकारांची वर्दळ थांबविणारे सुराधिष्ठित संगीत. भारतात रागसंगीतालाच अभिजात संगीत असे संबोधण्याची प्रथा आहे. हे अभिजात संगीत माणसाच्या एकूणच व्यक्तिमत्त्वाला शिस्त, माधुर्यजगण्याचे उद्दिष्ट बहाल करते. समाधान व करमणूक या दोन शब्दांमध्ये अर्थाच्या दृष्टीने जमीन-अस्मानाचे अंतर आहे. दान आणि विक्री या दोन शब्दांत जो फरक आहे, तोच अर्थाचा फरक याही दोन शब्दांत आहे. अभिजात संगीत हे समाधान व स्वरांचे कल्पनातीत दान देणारे असे आहे. या संगीतातून मनःशाती मिळते. मन विचाररहित होते. ही शांती बराच काळ टिकणारी असते. गायकाच्या किंवा वादकाच्या प्रतिभाशक्तीचा व रियाझाचा कस लावून त्या प्रमाणात आनंद निर्मिती करणारी ही कलाकृती असते. या कलाकृतीचे मूल्यमापन करणे अवघ असते. अभिजात संगीत हे प्रदीर्घ असते. ते तीन मिनिटांत संपणारे संगीत नसते. हे संगीत सादर करण्यासाठी बारा ते चौदावर्षे शास्त्रशुद्ध शिक्षण घ्यावे लागते. आवाज कमवावा लागतो. दमसास टिकविण्याचे कौशल्य आत्मसात करावे लागते. यात कलाकार स्वतः आनंद घेत श्रोत्यांनाउच्च स्वरानंद देण्याचा प्रयत्न करतो. प्रत्येक मैफलीत तो स्वतंत्र नवनिर्मिती करत असतो. रागसंगीतातून स्वरांची वेगवेगळी आनंदमय नादवलये ऐकवून नित्यनवा व रोमांचित करणारा आनंद देत असतो. श्रोत्यांचे स्वरानुभव विश्व विस्तारित करतो. कला सादरीकरणाच्या वेळी तो मानधनाचा विचार करीत नाही. त्या वेळी तो फक्त स्वरतालाची सेवा करणारा दास आसतो. तो श्रोत्यांच्या पातळीवर येऊन कधीच कला सादर करीत नाही.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
प्रा. एस. के. कोकाटे, संगीत विभाग प्रमुख श्री शिवाजी महाविद्यालय, परभणी

How to cite this article:
कोकाटे, . एस . के . (2026). अभिजात संगीताची सामाजिक स्थिती. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 199–201. https://doi.org/10.5281/zenodo.18453541

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18453541
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

उलटपक्षी श्रोत्यांची कलाग्रहणाची पातळी उंचावण्याचा त्याचा प्रयत्न असतो. ही कलाकृती शब्दप्रधान नसल्याने यात विरह, कारुण्य, शृंगाराचे भडक वर्णन नसते. प्रसंगाचे, भावभावनांच्या हिदोळ्यांचे, - मनःस्थिती विकारवश करणारे वर्णन नसते. यात पुनः प्रत्ययाचा आनंद नसतो, तर स्वरांतून निर्माण होणार अद्‌भूत आनंद असतो.

सिनेसंगीतात किंवा भावगीतात संगीताचे महत्त्व कमी व भावनाप्रकटीकरणाचे महत्त्व जास्त असते. भावना उत्कटतेने प्रकट होण्यासाठी संगीताचा वापर होतो. स्वरतालज्ञान, स्पष्ट शब्दोच्चार, गोड गळा व भावना प्रकटीकरणाची क्षमता हे गुण असले की गायक अथवा गायिका चांगली कलाकृती सादर करू शकतात. परंतु, यात नवनिर्मिती नसते. प्रदीर्घता नसते. साधना, तपश्चर्या नसते. फक्त व्यासंग असतो.यात फक्त गायकाचे कौशल्य नसते, तर कवी, संगीतकार, वाद्यवृंदवादक या सर्वांचे एकत्रित प्रयत्न असतात. अभिजात संगीतात गायकच सबकुछ असतो. तो प्रत्येक वेळी राग, वेगळ्या स्वरूपात मांडतो. तोच संगीतकार असतो. शब्दांचा आधार न घेता तो स्वरांचे एक वेगळेच विश्व निर्माण करून श्रोत्यांना एका गूढ, अज्ञात प्रदेशात घेऊन जातो. तो शब्दांच्या पलीकडचा सांगीतिक आनंद देत असतो. अशा या अनेक जमेच्या बाजू अभिजात संगीतासाठी आहेत. तरीसुद्धा आज हे संगीत ऐकणारा श्रोतृवर्ग कमी आहे. त्याला काय बरे कारणे असावीत ?

पहिले कारण असे की आजची सामाजिक परिस्थिती. विज्ञानाच्या मदतीने आज जग जवळ आले आहे . जीवनाला जीवघेणी गती प्राप्त झाली आहे. स्वास्थ्य हरविले आहे. दळणवळणाची व संपर्काची आधुनिक व सशक्त साधने आज माणसाला प्राप्त झाल्याने, माणसाचे ज्ञान व ज्ञानाबरोबर लोभ व मोहात प्रचंड वाढ झाली आहे. नातेसंबंध संपुष्टात येण्याच्या अवस्थेत आहेत. एकत्र कुटुंबपद्धतीची वाताहत झाल्यामुळे माणसात प्रचंड असुरक्षिततेची जाणीव निर्माण झाली आहे. जीवनातील आनंद हरविला आहे. बाजारीपणा प्रचंड वाढला आहे. आनंद ओरबाडून घेण्याच्या आसुरी इच्छेने जन्म घेतला आहे. त्यामुळे स्त्रियांवरचे अत्याचार वाढले आहेत. निराशेचे झटके इतके प्रभावी असतात, की लोक कुटुंबीयांसह आत्महत्या करण्यास मागे-पुढे पाहत नाहीत. म्हणजेच जीवनातील प्रत्येक कृतीत कल्पनातीत गतिमानता आली आहे. ही गतिमानता आज लोक करमणुकीच्या साधनांतही शोधत आहेत. कसोटी क्रिकेट नकोसे होऊन '२०-२०' क्रिकेट आले. पूर्ण गाणी गाण्याऐवजी गाण्याचे ध्रुवपद व एकच कडवे लोक मोठ्या आवडीने ऐकू लागले आहेत. चित्रपट व नाटकांचा प्रयोग आता दोनच तासांवर आला आहे. कुणीही भाषण ऐकण्याच्या मनःस्थितीत नसतो. चित्रपट संगीतात हिदम हा कर्कश व गाण्याला दाबून टाकणारा झाला आहे. अभिजात संगीतात विलंबित लयीला फार महत्त्व आहे. विलंबित स्वराविष्कार (आलाप) मौल्यवान व रागाकृतीचा पाया घालणारा आहे. अभिजात संगीतात स्वरस्थानांना व कल्पनाशक्तीला फार हळुवारपणे व धिम्या गतीत आविष्कृत व्हावे लागते. येथे तडजोडीला वाव नाही. हे संगीत ऐकण्यासाठी, अनुभवण्यासाठी श्रोत्याला स्वस्थपणे, वेळ काढून व शांत डोक्याने मैफलीला यावे लागेल. हा आनंद हळूहळू घ्यावा लागेल. हा आनंद ओरबाडता येणार नाही. हा आनंद संयमाने, शिस्तीने व प्राथमिक संगीत शिक्षणानेच घेता येईल. अभिजात संगीतातून जर विलंबित लयीतील बडा ख्याल काढूनच टाकला व फक्त द्रुतलयीतील छोटा ख्यालच सादर केला, तर अभिजात संगीताचे मूळच नष्ट होईल व त्यातील अभिजातता नष्ट होऊन ते सवंग होईल. जर संगीत बदलू शकत नाही, तर मग श्रोते स्वतःस बदलतील का? जर उत्तर 'होय' असे आले तर नक्कीच अभिजात संगीताचे भविष्य उज्ज्वल आहे, असे अनुमान काढण्यास कोणतीच हरकत नाही. सामाजिक परिस्थितीत कितीही प्रतिकूल बदल झाले तरी कलेचा दर्जा आपल्या उच्च स्थानावर स्थिर राहिला पाहिजे. कलेने समाजासाठी सामान्य स्तरावर कधीही उतरू नये, याचे भान ती कला सादर करणाऱ्या कलाकारांनी ठेवले पाहिजे. कलेच्या दर्जाची तडजोड कधीही, कुठल्याही कारणासाठी करू नये. समाजापुढे जे काही आदर्श असतात, ते कलेच्या स्वरूपात असतात, आदर्शही नष्ट झाले तर समाज दिशाहीन होईल व जीवन बेचव व निरस होईल.

संगीत आपणांस कधी बरे आवडते ? जेव्हा ते संगीत आपण वारंवार ऐकतो. साधारण १९७२पर्यंत, म्हणजे दूरचित्रवाणी येण्याआधी रेडिओ हे संगीत संक्रमित करण्याचे फार प्रभावी माध्यम होते. एकच गाणे रेडिओवरून 'कामगार सभा', 'वनिता मंडळ', 'आपली आवड', 'चित्रगीत' इत्यादी विविध कार्यक्रमांतून लोक परतपरत ऐकत असत व ते गीत लोकप्रिय होत असे. फक्त सधन माणसांकडेच त्या काळी ग्रामोफोन असायचे. सुधीर फडके, यशवंत देव, श्रीनिवास खळे, अरुण दाते, रामदास कामत, प्रसाद सावकार, राम मराठे हे आम्हांला रेडिओमुळेच माहीत झाले. प्रभाकर कारेकरांचे 'प्रिये पहा' रेडिओमुळेच आम्हांला कळले. परंतु त्या वेळी 'विविध भारती' सोडले तर कुठल्याच स्टेशनवर जाहिरातींचा प्रवेश झाला नव्हता. शास्त्रीय संगीताचे कार्यक्रम मुंबई-व व पुणे केंद्रावरून विपुल प्रमाणात ऐकायला मिळायचे. आज ती परिस्थिती राहिली नाही. दूरचित्रवाणी तर बाजारू व जाहिरातदारांची बटीक झाली आहे. वाहिन्या ह्या पैसा मिळविण्याचा धंदा झाल्याने सगळे धनिक व स्पॉन्सरर्स तिकडे ओढले गेले आहेत.

संगीताला (विशेष करून शास्त्रीय अभिजात संगीताला) दृक्‌प्रभाव नसल्याने (म्हणजे त्यात बघण्यासारखे काहीच नसल्याने) व हे संगीत सादर करण्याचा कालावधी जास्त असल्याने, हे संगीत दूरचित्रवाणीच्या सर्व वाहिन्यांवरून रद्दबातल करण्यात आले आहे. दूरचित्रवाणीच्या आसिमित आकर्षणाने रेडिओला समाज विसरला आहे. मग हे अभिजात संगीत श्रोते ऐकणार कोठे व कसे ? अभिजात संगीताला व्यासपीठ अथवा कोणतेच माध्यम उरले नाही. मग ते श्रोत्यांत लोकप्रिय होणार कसे? शास्त्रीय संगीत गाणाऱ्या कलावंतांनी जर हे संगीत लोकप्रिय करण्याचे मनावर घेतले, तर काही अंशी त्यात यश येईल. परंतु, प्रतिभावंत कलावंतांनी आपले मानधन इतके वाढवून ठेवले आहे, की त्यांच्या कार्यक्रमाची अर्थव्यवस्था लावणे अतिशय अवघड काम होऊन बसले आहे.लहान शहरांतील संगीत मंडळांना हे कलाकार परवडण्यासारखे नाहीत. त्यामुळे हे कलाकार फक्त मोठ्या व मध्यम शहरांतच कार्यक्रम करतात. तिथेही कार्यक्रमाचे तिकीट सामान्य श्रोत्याला परवडण्यासारखे नसते. पूर्वी सार्वजनिक गणेशोत्सव, नवरात्री वगैरे सणासुदीत मोठमोठ्या गवयांचे गाणे अगदी मोफत ऐकायला मिळत असे. राम मराठे, वसंतराव देशपांडे, छोटा गंधर्व, भीमसेन जोशी, मल्लिकार्जुन मन्सूर अशा दिग्गजांचे कार्यक्रम आम्ही कुठलेही तिकीट न काढता ऐकलेले आहेत. आज थिल्लर चित्रपट गीते, कॉम्बोगीते, रिमिक्स गाण्यांचे कार्यक्रम भरपूर मानधन देऊन अर्धवट कलाकारांकडून केले जातात. लोकही ह्या कार्यक्रमांना गर्दी करतात. त्यांनाही तेच आवडते व भावते; कारण चांगले ऐकण्याची संधी त्यांना कोणी देतच नाही.आज चांगले शिक्षण देणाऱ्या संगीत शाळा हाताच्या बोटांवर मोजण्याइतक्याच आहेत.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

परीक्षा पद्धतीमुळे संगीत विद्यालयांचे अमाप पीक आले आहे. खूप लोक संगीत शिकू लागले आहेत. परंतु परीक्षांचा मूळ हेतू कलाकार बनविणे हा नसल्याने परीक्षा पद्धतीने शास्त्रकार निर्माण होत आहे; परंतु कलाकारांची संख्या वाढत नसल्याने शास्त्राचा उपयोग काय, असा प्रश्न निर्माण झाला आहे. कारण, संगीत ही सादरीकरणाची कला असून शास्त्र हे त्यातून निर्माण होणारा अभ्यासाचा विषय आहे. पालकांचाही मुलाला म्हणावा तसा पाठिंबा नसतो. मुलाला संगीत विद्यालयात दाखल केले, की ते आपली जबाबदारी संपली असे समजतात. त्या मुलाला घरी रियाझासाठी वाद्य (तंबोरा, हार्मोनिअम) घेऊन देणे, त्याला रियाझाला बसविणे, त्यामध्ये रस घेणे. त्यांना जमत नाही. चांगला गायला लागला की वाद्य घेऊ असे ते अज्ञानमूलक विधान करतात, मुलाला शाळेत घालायचे व म्हणायचे, 'तो परीक्षेत चांगल्या गुणांनी पास झाला की पुस्तके, कंपास, दप्तर घेऊ'.या सर्व उदासीनतेमुळे विद्यार्थ्यांचे नुकसान होते. त्यांचा अमूल्य, वेळ व उत्साह वाया जातो, मुलगा कसा गातो, काय गातो याकडे पालकांचे लक्ष नसते, तर तो किती परीक्षा पास झाला याकडे बारीक लक्ष असते. त्यांना परीक्षेच्या प्रमाणपत्रात जास्त रस असतो. गायन, वादन, चित्रकला इत्यादी 'फाइन आर्ट्स'मधील कौशल्य परीक्षेच्या प्रमाण-पत्रावरून प्रमाणित करता येत नाही, तर ते Stage Performance (सादरीकरणातून) मधून सिद्ध करायचे असते हे त्यांना माहीत नसते. किंबहुना, माहीत असूनही त्याकडे ते कानाडोळा करतात. कारण, कलासादरीकरणाची व्यवस्था व इच्छाशक्ती सर्वच विद्यालयांकडे असतेच असे नाही. थोडक्यात, पाल्याच्या संगीत शिक्षणासाठी पैशांची, वेळेची Investment (गुंतवणूक) करण्याची इच्छा पालकांमध्ये अभावानेच आढळते. त्यामुळे कलाकार निर्मितीची प्रक्रिया फार कमी व विलंबित लयीत होते.

आज कोणत्याही कलेचा आस्वाद माणूस एकाग्रतेने घेताना दिसत नाही. कारण, त्याला वेळ अपुरा पडतो. जेवताजेवता, मोबाइलवर बोलताबोलता, लॅप-टॉपवर काम करताकरता, स्वयंपाक करता करता, मद्यपान करताकरता त्याला कलेचा आस्वाद घ्यावा लागतो. त्यामुळे कला सादरीकरणाचा पूर्ण प्रभाव त्याच्यावर पडत नाही. अभिजात शास्त्रीय संगीत मात्र अतिशय एकाग्रतेने ऐकावे लागते, तरच त्याचा आनंद घेता येतो. किंबहुना, शास्त्रीय रागसंगीत सुरू झाले की मन एकाग्र होऊ लागते, मोबाइल बंद करावासा वाटतो. भाजी निवडणारे हात शांत होतात, लॅपटॉपवर काम करणाऱ्या बोटांचा वेग धिमा होऊ लागतो, जेवताना घास घशाखाली उतरेनासा होतो. इतर क्रिया थांबू लागतात व मन शांतचित्त होऊन स्वरांच्या वलयात बद्ध होते. नेमके हेच लोकांना नको असते. त्यांना त्यांच्या वेगवान जीवनात अडचण वाटू लागते. हे संगीत आपण निवांतपणे ऐकले पाहिजे असे म्हणून ते संगीत बंद करतात. निवांतपणा त्यांना काही मिळत नाही व अभिजात संगीताला श्रोते काही मिळत नाहीत.आज अभिजात संगीतावरची शेकडो पुस्तके उपलब्ध आहेत; परंतु ८० टक्के पुस्तकांची दुकाने ही पुस्तके ठेवून घेत नाहीत. पुस्तकांसाठी ग्राहक नाहीत अशी कारण मीमांसा देतात. परंतु दुसरीकडून संगीताचे अनेक अभ्यासक असे म्हणतात, की आम्हांला हवी ती पुस्तके दुकानातून उपलब्धच नसतात. खाजगी ग्रंथालयेसुद्धा ही पुस्तके स्वीकारत नाहीत. 'ग्रंथ' हेच गुरू असे आपल्याला लहानपणापासून शिकविले जाते; परंतु हे ग्रंथच जर बेघर झाले, तर ज्ञानाच प्रसार व्हायचा तरी कसा? 'नको ते ज्ञान' आज विपुल प्रमाणात व स्वस्तात उपलब्ध असते; परंतु खऱ्या ज्ञानाला आज ग्राहकाच्या प्रतीक्षेत दिवस कंठावे लागतात हे दुर्दैवच म्हणावे लागेल.

आपल्या देशातील राजकीय परिस्थिती अशीच चिंताजनक आहे. नेते राजकारणाशिवाय काहीच करताना दिसत नाहीत. धर्म, जात, भाषा, प्रांत, नद्या, वीजवाटप अशा अनेक तत्त्वांचा उपयोग आजचे राजकीय पुढारी समाजात फूट पाडण्यासाठी व आपल्या स्वार्थासाठी करताना दिसत आहेत. योगआयुर्वेद, शास्त्रीय संगीत, संस्कृत भाषा व भगवद्गीता या सर्वांतून भारतीय संस्कृतीचा परिचय जगाला होतो. किंबहुना, या सर्व गोष्टी भारतीय संस्कृतीचा भक्कम पायाच आहेत. परंतु विशिष्ट विचारप्रणालीचा भक्कम कणा राजकीय पुरुषाला नसल्याने या गोष्टींना राजकीय पाठिंबा हवा तसा मिळत नाही. शास्त्रीय संगीताकडेसुद्धा गांभीर्याने पाहिले जात नाही. एव्हांना शास्त्रीय संगीत सादर करणारी स्वतंत्र वाहिनी सरकारने आपल्या ताकदीवर (जाहिरातदारांच्या नव्हे) सुरू करायला हवी होती. या वाहिनीवर शास्त्रीय- उपशास्त्रीय संगीताचे कार्यक्रम,विद्वानांच्या विविध विषयांवरील चर्चा, शास्त्रीय संगीतावर आधारलेले चित्रपट, संगीत नाटके, संगीतिका असे विविध कार्यक्रम सादर करता येतील. परंतु, इथेही राजकीय इच्छाशक्तीचा अभावच दिसून येतो.

थोडक्यात,

अभिजात संगीत जर जिवंत ठेवायचे असेल, तर

१) कलाकारांना व्यासपीठ हवे.

२) अभ्यासकांना ग्रंथालये हवीत.

३) विदयार्थ्यांना पुस्तके, वाद्ये व 'चांगला कलाकार घडविणे' हा दृष्टिकोन असणाऱ्या संगीत शाळा हव्यात.

४) श्रोत्यांना निवांतपणा व दूरचित्रवाणीवर स्वतंत्र वाहिनी हवी.

५) यासाठी राजकीय इच्छाशक्ती मिळणे अतिशय महत्त्वाचे व निकडीचे आहे.

संदर्भ ग्रंथ:-

१. संगीत कला विहार-2014

२. संगीत विचार लेखक-अशोक रानडे

३. अभिजात संगीत प्रवर्तक लेखक- डॉ.संदिपान जगदाळे

४. मराठवाड्यातील अभिजात संगीत लेखक- डॉ.अंजली मालकर

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

महिलांचा राजकीय सहभाग आणि आरक्षण धोरण

डॉ. रमेश एकनाथ भारुडकर
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख अँड.बी.डी.हंबर्डे महाविद्यालय आष्टी ता. आष्टी जि. बीड
Email: bharudkarr@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180149
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 202-204
January 2026
Submitted: 15 Dec. 2025
Revised: 25 Dec. 2025
Accepted: 15 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश:

या शोध निबंधामध्ये महिलांचा राजकीय सहभाग आणि आरक्षण धोरण यांचा सैद्धांतिक, ऐतिहासिक व व्यावहारिक अभ्यास करण्यात आला आहे. लोकशाहीच्या यशासाठी समाजातील सर्व घटकांचा समान व अर्थपूर्ण सहभाग आवश्यक असतो; मात्र भारतीय समाजात महिलांची लोकसंख्या मोठी असतानाही त्यांचे राजकीय प्रतिनिधित्व दीर्घकाळ अत्यल्प राहिले आहे. संविधानाने स्त्री–पुरुष समानतेचा अधिकार दिला असला तरी पितृसत्ताक मानसिकता, सामाजिक-आर्थिक अडथळे, शैक्षणिक विषमता व राजकीय संस्थांतील मर्यादा यांमुळे महिलांचा राजकीय सहभाग मर्यादित राहिला. या पार्श्वभूमीवर महिलांसाठीचे आरक्षण धोरण हे लोकशाही सशक्तीकरणाचे महत्त्वाचे साधन ठरले आहे. विशेषतः ७३ व्या व ७४ व्या घटनादुरुस्तीमुळे स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांच्या सहभागात लक्षणीय वाढ झाली असून नेतृत्व, निर्णयप्रक्रिया व प्रशासनातील सहभाग अधिक प्रभावी झाला आहे. तथापि, संसद व राज्य विधानमंडळ पातळीवरील महिला आरक्षण दीर्घकाळ प्रलंबित राहिले असून २०२३ मधील घटनादुरुस्ती ऐतिहासिक असली तरी त्याच्या अंमलबजावणीबाबत प्रश्न उपस्थित होतात. निबंधात महिला आरक्षणाचे समर्थन-विरोध, त्याचे परिणाम, मर्यादा तसेच सामाजिक, आर्थिक व संस्थात्मक अडथळ्यांचे चिकित्सक विश्लेषण करण्यात आले आहे. महिलांचा राजकीय सहभाग वाढविणे हे लोकशाहीची गुणवत्ता व समावेशकता वाढविण्यासाठी अत्यावश्यक असल्याचे या अभ्यासातून स्पष्ट होते.

मुख्यशब्द: *महिलांचा राजकीय सहभाग, आरक्षण धोरण, लोकशाही, स्थानिक स्वराज्य संस्था, महिला नेतृत्व, घटनादुरुस्ती, प्रतिनिधित्व, सामाजिक न्याय, लिंग-समानता.*

प्रस्तावना

लोकशाही व्यवस्थेचे यश हे केवळ निवडणूक प्रक्रिया नियमितपणे पार पाडण्यात नसून समाजातील सर्व घटकांचा शासनप्रक्रियेत समान, सक्रिय आणि अर्थपूर्ण सहभाग सुनिश्चित करण्यात असते. लोकशाहीची खरी ताकद प्रतिनिधित्वाच्या गुणवत्तेत दडलेली असते. भारतीय समाजरचनेत स्त्रिया लोकसंख्येच्या जवळजवळ निम्म्या असतानाही राजकीय सत्ताकेंद्रांमध्ये त्यांचे प्रतिनिधित्व दीर्घकाळ अत्यल्प राहिले आहे. भारतीय संविधानाने स्त्री–पुरुष समानतेचा मूलभूत अधिकार दिला असला, तरी सामाजिक वास्तव, पितृसत्ताक मानसिकता, आर्थिक परावलंबन, शैक्षणिक विषमता आणि राजकीय संस्थात्मक अडथळे यांमुळे महिलांचा राजकीय सहभाग अपेक्षित पातळीवर विकसित होऊ शकलेला नाही. या पार्श्वभूमीवर महिलांचा राजकीय सहभाग वाढवण्यासाठी आरक्षण धोरण हे लोकशाही सशक्तीकरणाचे एक महत्त्वाचे साधन म्हणून पुढे आले आहे. विशेषतः स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये लागू करण्यात आलेल्या महिला आरक्षणामुळे महिलांच्या राजकीय उपस्थितीत केवळ संख्यात्मक वाढ झाली नाही, तर नेतृत्व, निर्णयक्षमता आणि प्रशासनातील सहभाग यांमध्येही गुणात्मक बदल दिसून येतात. तथापि, संसद व राज्य विधानमंडळ पातळीवरील महिला आरक्षणाचा प्रश्न दीर्घकाळ राजकीय चर्चेचा आणि मतभेदांचा विषय राहिलेला आहे.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
डॉ. रमेश एकनाथ भारुडकर, राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख अँड.बी.डी.हंबर्डे महाविद्यालय आष्टी ता. आष्टी जि. बीड

How to cite this article:
भारुडकर, . रमेश . एकनाथ . (2026). महिलांचा राजकीय सहभाग आणि आरक्षण धोरण. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 202–204. https://doi.org/10.5281/zenodo.18453556

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18453556
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

प्रस्तुत शोध निबंध महिलांचा राजकीय सहभाग, आरक्षण धोरणाचा वैचारिक व ऐतिहासिक विकास, त्याचे परिणाम, मर्यादा आणि भविष्यातील दिशा यांचा सखोल व चिकित्सक अभ्यास करतो.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये:

1. भारतातील (विशेषतः स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये) महिलांच्या राजकीय सहभागाचे स्वरूप व प्रमाण अभ्यासणे.
2. महिलांसाठी असलेल्या आरक्षण धोरणाचा त्यांच्या राजकीय सहभागावर होणारा प्रभाव विश्लेषित करणे.
3. आरक्षणामुळे महिलांच्या नेतृत्वक्षमतेत, निर्णयप्रक्रियेत व धोरणनिर्मितीत झालेल्या बदलांचा अभ्यास करणे.
4. महिलांच्या प्रभावी राजकीय सहभागासमोरील सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक अडथळयांचा अभ्यास करणे.

महिलांच्या राजकीय सहभागाची संकल्पना : सैद्धांतिक चौकट

महिलांचा राजकीय सहभाग ही संकल्पना केवळ मतदानापुरती मर्यादित नसून ती व्यापक, बहुआयामी आणि प्रक्रियात्मक स्वरूपाची आहे. राजकीय सहभाग म्हणजे शासनाशी निगडित निर्णयप्रक्रियेत सक्रीय सहभाग घेणे, सत्ता संरचनेत स्थान मिळवणे आणि सार्वजनिक धोरणांवर प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष प्रभाव टाकणे होय.यामध्ये मतदान करणे, राजकीय पक्षांचे सदस्यत्व स्वीकारणे, निवडणुका लढविणे, विधिमंडळातील चर्चांमध्ये सक्रिय सहभाग घेणे, धोरणनिर्मितीत योगदान देणे तसेच प्रशासनावर देखरेख ठेवणे या सर्व बाबींचा समावेश होतो. महिलांचा या सर्व प्रक्रियांमधील अपुरा सहभाग हा त्यांच्या वैयक्तिक क्षमतेचा किंवा इच्छाशक्तीचा अभाव नसून तो संरचनात्मक विषमतेचा परिणाम आहे. त्यामुळे केवळ कायदेशीर समानतेपुरते मर्यादित न राहता प्रतिनिधित्वात्मक समानता प्रस्थापित करण्यासाठी राज्यस्तरीय सकारात्मक हस्तक्षेप आवश्यक ठरतो.

भारतातील महिलांच्या राजकीय सहभागाचा ऐतिहासिक आढावा

स्वातंत्र्यपूर्व काळात महिलांनी भारतीय राष्ट्रीय चळवळीत महत्त्वाची आणि प्रेरणादायी भूमिका बजावली. राणी लक्ष्मीबाई, सरोजिनी नायडू, ॲनी बेझंट, कस्तुरबा गांधी यांसारख्या स्त्रियांनी राजकीय नेतृत्व, संघटन कौशल्य आणि त्याग यांचे आदर्श निर्माण केले. तथापि, हा सहभाग मुख्यतः आंदोलनात्मक आणि प्रेरणादायी स्वरूपाचा होता. औपचारिक राजकीय संस्थांमध्ये महिलांचे प्रतिनिधित्व मर्यादित राहिले. स्वातंत्र्यानंतर भारतीय संविधानाने महिलांना सार्वत्रिक मतदानाचा अधिकार बहाल केला. संविधान सभेतही काही महिला प्रतिनिधी सक्रियपणे सहभागी झाल्या. तरीसुद्धा लोकसभा आणि राज्य विधानसभांमध्ये महिलांचे प्रतिनिधित्व अपेक्षित प्रमाणात वाढले नाही. १९५२ पासून आजपर्यंत लोकसभेतील महिला सदस्यांचे प्रमाण सरासरी दहा ते पंधरा टक्क्यांच्या दरम्यान राहिले आहे. हे प्रमाण महिलांच्या लोकसंख्यात्मक प्रमाणाच्या तुलनेत अत्यंत अपुरे असून भारतीय लोकशाहीतील प्रतिनिधित्वाच्या असमतोलाकडे निर्देश करते.

महिलांसाठी आरक्षण धोरण : वैचारिक अधिष्ठान आणि गरज

आरक्षण धोरण ही संकल्पना सामाजिक न्यायाच्या तत्त्वावर आधारित आहे. ऐतिहासिकदृष्ट्या वंचित, दुर्लक्षित किंवा मागास राहिलेल्या घटकांना समान संधी उपलब्ध करून देण्यासाठी राज्य सकारात्मक हस्तक्षेप करते, यालाच आरक्षण असे म्हणतात. महिलांच्या बाबतीत केवळ कायदेशीर समानतेने सामाजिक असमानता दूर होत नाही, कारण सामाजिक रचना आणि सांस्कृतिक मानसिकता महिलांना सार्वजनिक व राजकीय क्षेत्रापासून दूर ठेवते.म्हणूनच महिलांसाठी आरक्षणाची गरज पुढील कारणांमुळे अधोरेखित होते. निर्णयप्रक्रियेत महिलांचा आवाज पोहोचवणे, महिलांचे नेतृत्व विकसित करणे, सार्वजनिक धोरणांमध्ये लिंग-संवेदनशीलता निर्माण करणे आणि लोकशाही अधिक समावेशक व उत्तरदायी बनवणे, ही आरक्षण धोरणाची मूलभूत उद्दिष्टे आहेत.

स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील महिला आरक्षण : अनुभव आणि परिणाम

१९९२ मध्ये लागू झालेल्या ७३ व्या आणि ७४ व्या घटनादुरुस्ती कायद्यांमुळे ग्रामपंचायत, पंचायत समिती, जिल्हा परिषद आणि नगरपालिका स्तरावर महिलांसाठी किमान ३३ टक्के आरक्षण देण्यात आले. काही राज्यांनी हे आरक्षण वाढवून ५० टक्क्यांपर्यंत नेले आहे. या निर्णयामुळे स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांचा प्रवेश मोठ्या प्रमाणावर वाढला. या आरक्षणामुळे स्थानिक पातळीवर महिलांना केवळ प्रतिनिधित्वाची संधीच मिळाली नाही, तर प्रशासनातील अनुभव, निर्णयक्षमता आणि सार्वजनिक जीवनातील आत्मविश्वासही वाढला. विविध संशोधनांमधून असे दिसून येते की महिला प्रतिनिधींमुळे आरोग्य, पाणीपुरवठा, शिक्षण, स्वच्छता, पोषण आणि महिलांशी निगडित प्रश्नांना अधिक प्राधान्य देण्यात आले. ग्रामसभा अधिक सक्रिय झाल्या आणि लोकसहभागात वाढ झाली. तथापि, काही मर्यादाही स्पष्ट झाल्या आहेत. अनेक ठिकाणी प्रतिनिधी पती किंवा कुटुंबीयांचा अप्रत्यक्ष प्रभाव आढळतो. प्रशासकीय अनुभवाचा अभाव, प्रशिक्षणाची कमतरता आणि आर्थिक साधनसंपत्तीची मर्यादा महिलांच्या कार्यक्षमतेवर परिणाम करतात.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

तरीसुद्धा दीर्घकालीन संशोधनातून असे स्पष्ट होते की सततच्या राजकीय सहभागामुळे महिलांचे नेतृत्व अधिक सक्षम, स्वायत्त आणि प्रभावी होत जाते.

संसद व विधानसभांमधील महिला आरक्षण : संघर्ष आणि सद्यस्थिती

संसद व राज्य विधानसभांमध्ये महिलांसाठी ३३ टक्के आरक्षण देण्याचा प्रस्ताव प्रथम १९९६ मध्ये मांडण्यात आला. त्यानंतर अनेक वेळा हे विधेयक संसदेत सादर झाले; मात्र राजकीय मतभेद, जातीय उपआरक्षणाचा प्रश्न आणि पक्षीय हितसंबंध यांमुळे ते दीर्घकाळ प्रलंबित राहिले.२०२३ मध्ये महिला आरक्षणासंबंधी १२८ वी घटनादुरुस्ती संमत झाली, हा एक ऐतिहासिक टप्पा मानला जातो. तथापि, या आरक्षणाची अंमलबजावणी जनगणना व मतदारसंघ पुनर्रचनेशी जोडण्यात आल्यामुळे प्रत्यक्ष लाभ मिळण्यास विलंब होण्याची शक्यता आहे. त्यामुळे या निर्णयाचे तात्कालिक परिणाम मर्यादित राहतील की काय, असा प्रश्न अभ्यासकांकडून उपस्थित केला जात आहे.

महिला आरक्षण : समर्थन, विरोध आणि चिकित्सक विश्लेषण

महिला आरक्षणाच्या समर्थनार्थ असा युक्तिवाद केला जातो की लोकशाहीत समतोल प्रतिनिधित्व हा केवळ नैतिक नव्हे तर संस्थात्मक गरज आहे. महिलांचे प्रश्न महिलाच अधिक संवेदनशीलतेने आणि प्रभावीपणे मांडू शकतात. आरक्षणामुळे राजकीय नेतृत्वाची नवी पिढी तयार होते आणि सार्वजनिक धोरणांमध्ये लिंग-संवेदनशीलता वाढते. विरोधकांच्या मते आरक्षणामुळे गुणवत्ता कमी होईल किंवा जातीय व प्रादेशिक समतोल बिघडेल. तथापि, स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा अनुभव आणि आंतरराष्ट्रीय उदाहरणे पाहता या भीतींना ठोस आधार आढळत नाही. उलट, आरक्षणामुळे दीर्घकालीन दृष्टीने नेतृत्वाची गुणवत्ता सुधारते, असे संशोधन सूचित करते.

महिलांच्या राजकीय सहभागातील अडथळे

महिलांच्या राजकीय सहभागात सामाजिक, आर्थिक आणि संस्थात्मक अडथळे परस्परसंलग्न स्वरूपात कार्यरत असतात. पितृसत्ताक मानसिकता, कौटुंबिक जबाबदाऱ्या आणि सार्वजनिक जीवनातील असुरक्षितता हे सामाजिक अडथळे महिलांच्या सहभागावर मर्यादा आणतात. आर्थिकदृष्ट्या निवडणूक खर्च, आर्थिक स्वावलंबनाचा अभाव आणि संसाधनांवर मर्यादित नियंत्रण ही मोठी अडचण ठरते. याशिवाय राजकीय पक्षांमधील संधींचा अभाव, निर्णयप्रक्रियेत दुय्यम स्थान आणि नेतृत्वाच्या संधींचे केंद्रीकरण हे संस्थात्मक अडथळे महिलांच्या प्रभावी सहभागाला रोखतात.

निष्कर्ष

महिलांचा राजकीय सहभाग हा लोकशाहीच्या गुणवत्तेचा आणि परिपक्वतेचा महत्त्वाचा निर्देशक आहे. स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील महिला आरक्षणामुळे नेतृत्व विकासाची प्रक्रिया प्रभावीपणे सुरू झाली आहे. संसद व विधानसभांमध्ये प्रभावी महिला आरक्षण राबविल्यास भारतीय लोकशाही अधिक समावेशक, संवेदनशील आणि सामाजिकदृष्ट्या न्याय्य बनेल. आरक्षण हे अंतिम ध्येय नसून समानतेकडे नेणारे साधन आहे. सामाजिक मानसिकतेत बदल, शैक्षणिक व आर्थिक सशक्तीकरण आणि संस्थात्मक सुधारणा यांच्या साहाय्यानेच महिलांचा राजकीय सहभाग खऱ्या अर्थाने प्रभावी आणि परिवर्तनकारी ठरू शकतो.

संदर्भ ग्रंथ सूची:

१. देशमुख, शंकर. भारतातील महिला सक्षमीकरण. पुणे : कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, 2018.
२. पाटील, सुनीता. भारतीय राजकारणातील महिलांचा सहभाग. औरंगाबाद : साकेत प्रकाशन, 2016.
३. कुलकर्णी, माधुरी. महिला आणि राजकीय सशक्तीकरण. मुंबई : हिमालय प्रकाशन, 2019.
४. जाधव, रेखा. “स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील महिलांचे आरक्षण: एक अभ्यास.”
५. समाजशास्त्र भारती, खंड 12, अंक 2, 2017, पृ. 45–58.
६. महाराष्ट्र शासन. महिला धोरण. मुंबई : शासन प्रकाशन, 2014..
७. www.wikipediya.com

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

भारतीय संविधान आणि मानवाधिकार

डॉ. डी एच मेहत्रे
राज्यशास्त्र विभागप्रमुख राजीव गांधी महाविद्यालय, मुदखेड

Manuscript ID:
JRD -2026-180150
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 205-207
January 2026
Submitted: 15 Dec. 2025
Revised: 25 Dec. 2025
Accepted: 15 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश:

या लेखामध्ये भारतीय संविधान आणि मानवाधिकार यांचा ऐतिहासिक, सैद्धांतिक व घटनात्मक दृष्टिकोनातून सविस्तर अभ्यास करण्यात आला आहे. मानवाधिकार हे व्यक्तीच्या प्रतिष्ठा, स्वातंत्र्य व सुरक्षित जीवनासाठी अनिवार्य घटक असून कोणत्याही राज्याच्या लोकशाही गुणवत्तेचे मोजमाप नागरिकांना मिळणाऱ्या अधिकारांवर अवलंबून असते. प्राचीन काळातील शोषणाधारित समाजरचनेपासून आधुनिक राज्यव्यवस्थेपर्यंत मानवाधिकार संकल्पनेचा विकास झालेला आहे. मॅग्नाकार्टा, फ्रेंच राज्यक्रांती व आंतरराष्ट्रीय मानवाधिकार जाहीरनामा (१९४८) यांमुळे मानवाधिकारांना जागतिक मान्यता मिळाली. भारतीय संविधानाची निर्मिती आंतरराष्ट्रीय मानवाधिकार चळवळीच्या पार्श्वभूमीवर झाल्यामुळे उद्देशिकेतच न्याय, स्वातंत्र्य, समता व बंधुता यांचा समावेश करण्यात आला आहे. संविधानातील कलम १२ ते ३५ अंतर्गत मूलभूत अधिकार देऊन मानवाधिकारांचे संरक्षण सुनिश्चित करण्यात आले आहे. समानतेचा अधिकार, स्वातंत्र्याचा अधिकार, शोषणाविरुद्ध अधिकार, धार्मिक स्वातंत्र्य, सांस्कृतिक व शैक्षणिक अधिकार आणि घटनात्मक उपाययोजनांचा अधिकार हे मानवाधिकारांचे प्रमुख आधारस्तंभ ठरतात. जरी मूलभूत अधिकारांवर काही मर्यादा व टीका करण्यात येत असली तरी व्यक्तीची प्रतिष्ठा, सन्मान, कायद्याचे राज्य आणि लोकशाही मूल्ये दृढ करण्यासाठी भारतीय संविधान मानवाधिकार संरक्षणाची प्रभावी चौकट प्रदान करते.

मुख्यशब्द: *भारतीय संविधान, मानवाधिकार, मूलभूत अधिकार, लोकशाही, समानता, स्वातंत्र्य, धार्मिक स्वातंत्र्य, न्याय, प्रतिष्ठा, कायद्याचे राज्य.*

प्रस्तावना

मानवाला जीवन जगण्यासाठी मानवाधिकार हा अवश्यक घटक आहे. कोणत्याही राज्याची गुणवत्ता ही त्या राज्यातील नागरिकांना मिळणाऱ्या अधिकारावर ठरत असते. मानवाच्या विकासाच्या निसर्गावस्थेत व्यक्ती हा पूर्णपणे स्वतंत्र होता. लोकसंख्येत वृद्धी आणि नागरी समाजातील प्रगती व सामाजिक, आर्थिक आणि बौद्धिकतेच्या होणाऱ्या विकासाचा परिणाम मानवाच्या स्वातंत्र्यावर झाला आणि निसर्गावस्थेतील मानवाने स्वच्छंद जीवन, सुखी, आनंदी जीवन निसर्गावस्थेत संपले. मर्यादित लोकसंख्या आणि भरपूर साधनसामग्री असल्यामुळे सामाजिक संघर्ष निर्माण होत नसावेत. लोकसंख्या वाढल्यामुळे उत्पादन साधनांची कमतरता जाणवू लागली आणि सामाजिक संघर्षातून उत्पादन साधनाचे वर्चस्व असणारा समाज निर्माण झाला. या बलशाली समाजाने दुर्बल आणि गरीब वर्गाचे सर्वांगाने शोषण केले. सत्ता, शक्ती आणि पैसा याची मालकी असणाऱ्या लोकांकडून कमकुवत लोकांचे स्वातंत्र्य आणि अधिकार हिसकावून घेण्यात आले. राज्य आणि राज्य व्यवस्थेच्या निर्मितीनंतर शोषण करणारे लोक बदलत गेले. शोषणाची व्यवस्था बदललेली नाही. बलशाली व्यक्तीची दुर्बल व्यक्तीवर सत्ताही नैसर्गिक असते. या डार्विनच्या मतानुसार इतरांचे अधिकार नाहीसे करून शोषण करणे हा नैसर्गिक अधिकार समजला जात होता.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
डॉ. डी एच मेहत्रे, राज्यशास्त्र विभागप्रमुख राजीव गांधी महाविद्यालय, मुदखेड

How to cite this article:
मेहत्रे, . डी . एच . (2026). भारतीय संविधान आणि मानवाधिकार. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 205–207. https://doi.org/10.5281/zenodo.18453586

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18453586
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

भारतातच नव्हे तर जगभर प्राचीन आणि मध्ययुगीन कालखंडात अशी व्यवस्था होती. या शोषणाच्या पारंपारिक तत्वाला छेद देऊन ब्रिटिश सरकारने मॅग्नाचार्ट सनद निर्माण करून माणसाला जीवन जगण्यासाठी मूलभूत अधिकार आवश्यक असतात आणि सरकारने संरक्षण केले पाहिजे हे तत्व कायद्याने मान्य करण्यात आले. मॅग्नाचार्ट नंतर पेटिशन ऑफ राइट्स, फ्रेंच राज्यक्रांती यामुळे 18 व्या शतकात मानवाधिकाऱ्याला विशेष महत्त्व प्राप्त झाले. शासन व्यवस्थेकडून फक्त मानवाधिकार देऊन उपयुक्त नसतात तर मानवाधिकाऱ्याचे संरक्षण झाले पाहिजे या दृष्टीने मानवाधिकाऱ्याचा उल्लेख लिखित संविधानात करण्यात येऊ लागला. अमेरिकेचे संविधान जगातील पहिली लिखित संविधान पण अमेरिकेच्या संविधानात मूलभूत अधिकाराचा उल्लेख नव्हता. नंतर घटनादुरुस्ती करून मूलभूत अधिकार लिखित स्वरूपात घेण्यात आले. नंतरच्या काळात सत्ताधारी शासन व्यवस्थेकडूनच मोठ्या प्रमाणात शोषण होऊ लागले. युद्ध, दहशतवादी हमले यामुळे मोठ्या प्रमाणात मानवाधिकाऱ्याचे हनन होत होते . शेतच कुंपण खात असल्यानंतर दाद कोणाकडे मागायची हा प्रकार होत होता.

दुसऱ्या महायुद्धानंतर संयुक्त राष्ट्र संघटनेची स्थापना झाली. 10 डिसेंबर 1946 रोजी संयुक्त राष्ट्र संघटने चे आमसभेने 30 कलमी मानवाधिकाऱ्याचा जाहीरनामा मंजूर केला. संयुक्त राष्ट्र संघटनेद्वारे मानवाधिकाऱ्याच्या रक्षणासाठी स्वतंत्र व्यवस्था निर्माण करण्यात आले. राज्य मानवाधिकार आयोग, राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोग आणि आंतरराष्ट्रीय मानवाधिकार आयोग निर्माण करण्यात आले. भारतीय संविधानाची निर्मिती आंतरराष्ट्रीय मानवाधिकार जाहीरनाम्याच्या कालखंडातच तयार झाले असल्यामुळे मानव अधिकाऱ्याच्या रक्षणासाठी ज्या तरतुदी आवश्यक आहेत. त्यातील बहुतांशी तरतुदीचा समावेश भारतातील संविधानात दिसून येतो. भारतीय संविधानाच्या उद्देशपत्रिकेतच समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष, लोकशाही गणराज्य भारत राहील याची व्यवस्था केली.

समाजवादी व्यवस्थेत एक व्यक्ती किंवा एक गटास महत्त्व न देता सामाजिक हिताच प्राधान्य देण्यात आले. शासनाच्या कोणताही अधिकृत धर्म असणार नाही. सर्वधर्म समान असतील. प्रत्येक व्यक्तीला स्वतःच्या इच्छेनुसार धर्म निवडण्याचा, देव, देवतांची पूजा करण्याचा, अधिकार देण्यात आले. राजकीय अधिकार अबाधित असावेत म्हणून लोकशाही व्यवस्था संविधानाने स्वीकारले. कारण लोकशाहीमध्ये जनता सार्वभौम असते. मतदान करण्याचा, स्वतःच्या मर्जीनुसार प्रतिनिधी निवडण्याचा अधिकार देण्यात आला. विशिष्ट घराण्याची किंवा वंशाची व्यक्ती वंशपरंपरेने देशातील सर्वोच्च स्थानावर येऊ नये यासाठी गणराज्याचा स्वीकार करण्यात आला. देशातील सर्वसामान्य व्यक्तीला सर्वोच्च पद प्राप्त करण्याचा अधिकार संविधानाने दिला.

मानवाधिकाराचा महत्त्वाचा घटक असतो मानवाची प्रतिष्ठा. अरिस्टॉटल म्हणतात, राज्याचे मुख्य कर्तव्ये नागरिकाला श्रेष्ठ जीवनाची प्राप्ती करून देणे आहे. श्रेष्ठ जीवनाच्या प्राप्तीसाठी व्यक्तीची प्रतिष्ठा जपली पाहिजे. म्हणून भारताच्या संविधानात नागरिकांना सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय न्याय प्राप्त करून देण्याचे आश्वासन संविधानाने दिले आहे. व्यक्ती विकासासाठी स्वातंत्र्य हा महत्त्वाचा मानवाधिकार आहे. जे जपण्यासाठी विश्वास, श्रद्धा, उपासना आणि अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य दिले आहे. नागरिकांमध्ये श्रेष्ठ- कनिष्ठ भेदभाव केला जाऊ नये संविधानाने नागरिकांना संधी आणि दर्जाची समानता दिली आहे.

आंतरराष्ट्रीय मानवाधिकार जाहीरनाम्यातील बहुतांशी तत्व भारतीय संविधानाने स्वीकारलेले आहेत. संविधान कलम 12 ते 35 मध्ये मूलभूत अधिकार लिखित स्वरूपात देण्यात आले असून मूलभूत अधिकाऱ्यांच्या संरक्षणासाठी न्यायव्यवस्थेवर जबाबदारी दिली आहे. मूलभूत अधिकाराच्या हनन झाल्यास थेट उच्च किंवा सर्वोच्च न्यायालयात कटला दाखल करता येतो. सुरुवातीला भारतीय नागरिकांना मूलभूत अधिकार 07 दिलेले होते. 44 व्या घटना दुरुस्तीने कलम 31 मधील संपत्तीचा अधिकार नष्ट करून सध्याला 06 मूलभूत अधिकार दिले आहेत.

1) समानतेचा अधिकार
2) व्यक्ती स्वातंत्र्याचा अधिकार
3) शोषणाविरुद्ध अधिकार
4) धार्मिक स्वातंत्र्याचा अधिकार
5) धार्मिक आणि शैक्षणिक संघटना निर्माण करण्याचा अधिकार
6) संविधानिक उपायोजनांचा अधिकार

या सहा मूलभूत अधिकारात कायद्यापुढे समानता, सार्वजनिक मतभेदला विरोध, पदव्यांचे समान वितरण, देशात कुठेही वास्तव्य करण्याचा अधिकार, स्वातंत्र्य अभिव्यक्ती, संचार स्वातंत्र्य, शांतता आणि शस्त्राशिवाय सभा घेण्याचा अधिकार, संघटना निर्माण करण्याचा अधिकार, जीवन जगण्याचा अधिकार दिलेले आहेत. देशातील प्रत्येक नागरिकाला आपल्या इच्छेनुसार धर्म स्वीकारता येतो. धार्मिक स्वातंत्र्य केवळ धार्मिक शिकवण अथवा श्रद्धा एवढ्या पुरते मर्यादित नव्हे तर धार्मिक विधी, आचार, उत्सव आणि उपासना

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

यासाठी उपलब्ध आहे. भारतीय संविधानात धार्मिक संस्था व संप्रदायास कोणती विधी, समारंभ आणि आचार हे आपल्या धर्माचा अत्यावश्यक भाग आहेत हे ठरवण्याची पूर्ण स्वायत्तता आहे. भारताच्या कोणत्याही भूभागात राहणाऱ्या नागरिकांच्या समूह किंवा गटाची जर स्वतःची विशिष्ट भाषा, संस्कृती असेल तर ती अबाधित राखण्याचा त्यांना पूर्ण हक्क आहे. राज्याकडून चालवल्या जाणाऱ्या किंवा राज्याच्या निधीतून साह्य मिळणाऱ्या कोणत्याही शैक्षणिक संस्थेत कोणत्याही नागरिकाला केवळ धर्म, वंश, जात, भाषा किंवा यापैकी कोणत्याही एका कारणावरून प्रवेश नाकारला जाणार नाही. धार्मिक किंवा भाषिक अल्पसंख्याकांना आपल्या निवडीनुसार शिक्षण संस्था स्थापन करण्याचा अधिकार आहे. अल्पसंख्यांक द्वारे स्थापित आणि प्रशासन चालवल्या जाणाऱ्या कोणत्याही शैक्षणिक संस्थेची मालमत्ता अनिवार्यपणे संपादन करून त्यात बदल, भरपाई देण्याची तरतूद करणारा कायदा करून राज्य अल्पसंख्यांकांच्या हक्कावर निर्बंध लादता येणार नाही. एखादी शिक्षण संस्था विशिष्ट धार्मिक किंवा भाषिक अल्पसंख्यांक गटाचे आहे. या आधारावर राज्य साहाय्य करताना भेदभाव करणार नाही.

थोडक्यात भारतीय संविधान नागरिकांच्या हक्काचे रक्षण करताना धार्मिक आणि भाषिक अल्पसंख्यांकाचे अधिकाराचे रक्षण केले आहे. मूलभूत अधिकाऱ्याच्या रक्षणासाठी कलम 32 मध्ये घटनात्मक उपाय योजनेचा अधिकार दिलेला आहे. कलम 32 चा वापर किंवा मूलभूत अधिकाराच्या रक्षणासाठी होतो असे नाही. कलम 226 अंतर्गत नागरिकाच्या कायदेशीर हक्काचे उल्लंघन झाल्यास आदेश किंवा निर्देश जारी करू शकतात.

भारतीय संविधानात मानवाधिकाराच्या रक्षणासाठी मूलभूत अधिकाराचे स्वतंत्र प्रकरण असले तरी त्यावर मोठ्या प्रमाणात टीका केली जाते

1) मूलभूत अधिकारावर मोठ्या प्रमाणात निर्बंध आहेत
2) मूलभूत अधिकारांमध्ये सार्वजनिक कल्याण, सार्वजनिक प्रयोजन, माणसाचा गैरव्यवहार इत्यादी शब्दांचा अर्थ स्पष्ट केलेला नाही.
3) मूलभूत अधिकार घटनादुरुस्तीने काढले जाऊ शकतात
4) राष्ट्रीय आणीबाणीच्या कालावधीत मूलभूत अधिकार रद्द होतात.
5) उपजीविकेचा अधिकार, रोजगार मिळवण्याचा अधिकार, विश्रांतीचा अधिकार यासारखे महत्त्वाचे अधिकाराकडे मूलभूत अधिकाराच्या प्रकरणांमध्ये दुर्लक्ष केले आहे.

वरील प्रमाणे मूलभूत अधिकारावर टिका होत असली तरी मूलभूत हक्काने मानवाच्या भौतिक आणि नैतिक संरक्षणासाठी आवश्यक अटीची तरतूद केलेली आहे. मूलभूत अधिकार व्यक्ती प्रतिष्ठा आणि सन्मान यांची ते हमी देतात. कायद्याचे राज्य निर्माण करण्यासाठी मूलभूत अधिकार मदत करतात. लोकशाही, समाजवाद, धर्मनिरपेक्षता हे तत्व मूलभूत अधिकारामुळे बळकट झालेले आहेत. कायदेशीर पाठबळ असलेल्या अधिकारावर आधारित विकासाच्या प्रारूपाचा पाठपुरावा करण्यासाठी सरकारने स्वतःमध्ये बदल केलेला आहे. 21 व्या शतकाच्या सुरुवातीलाच भारतामध्ये मानवा अधिकारावर आधारित कायदे व कार्यक्रम निर्माण करण्यात आले. भारतामध्ये असुरक्षित घटकांच्या मानवाधिकार रक्षणासाठी अनेक चळवळी आणि अनेक संघटना कार्यरत आहेत. संयुक्त राष्ट्राचे संलग्न संघटनाने, इतर आंतरराष्ट्रीय संस्थानी भारतावर मानवाधिकाऱ्याच्या संदर्भाने कामगिरी सुधारण्यासाठी भर दिलेला आहे. भारताने बालविवाह, हुंडाबळी, वेठबिगारी, मानव तस्करी या विरोधात मोठ्या प्रमाणात कायदे करून नियंत्रण प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला.
थोडक्यात भारतीय संविधानात मानव अधिकाराच्या रक्षणासाठी मोठ्या प्रमाणात तरतुदी आलेल्या आहेत.

संदर्भग्रंथ

1) भारताचे संविधान
2) तुकाराम जाधव, महेश शिरापूरकर, *भारतीय राज्यघटना व घटनात्मक प्रक्रिया*, युनिक अॅकॅडमी पब्लिकेशन, पुणे, 2022
3) डॉ.डी.एच, *मेहत्रे भारतीय शासन आणि राजकारण*, अरुणा प्रकाशन, लातूर, 2008
4) जोशी पियुशा आणि महेश शिरापूरकर, *भारतीय राज्यघटना तत्व आणि व्यवहार*, युनिक पब्लिकेशन, पुणे 2022
5) भोळे भा. ल., *भारतीय गणराज्याचे शासन आणि राजकारण*, पिंपळापुरे प्रकाशन, नागपूर, 2003.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

भारतीय लोकशाहीतील धर्मनिरपेक्षता: संकल्पना, संविधानिक आधार व सद्यकालीन आव्हाने

डॉ. मनोज उत्तमराव पाटील
तत्त्वज्ञान विभागप्रमुख, पद्मश्री विखे पाटील कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय,प्रवरानगर ता. राहता जि. अहिल्यानगर.महाराष्ट्र (भारत) (सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे संलग्नीत)
Email: akshymanoj@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180151
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 208-210
January 2026
Submitted: 15 Dec. 2025
Revised: 25 Dec. 2025
Accepted: 15 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश: (Abstract)

प्रस्तुत शोधनिबंधात भारतीय लोकशाही व्यवस्थेतील धर्मनिरपेक्षता या मूलभूत तत्त्वाचे तात्त्विक, संविधानिक व व्यावहारिक विश्लेषण करण्यात आले आहे. भारतीय संविधानाच्या उद्देशपत्रिकेतील धर्मनिरपेक्षतेचा लोकशाही मूल्यांवर होणारा परिणाम, सामाजिक समता व न्यायाच्या दृष्टीने या तत्त्वाचे महत्त्व, तसेच सद्यस्थितीत या तत्त्वासमोरील राजकीय व सामाजिक आव्हाने यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. विशेषतः जमातवादी राजकारण, धार्मिक मूलतत्त्ववाद आणि राजकीय स्वार्थ यांमुळे धर्मनिरपेक्षतेच्या अंमलबजावणीवर कसा परिणाम होतो, याचे चिकित्सक परीक्षण या शोधनिबंधात केले आहे. भारतीय लोकशाही अधिक समावेशक, सहिष्णु व स्थिर राहण्यासाठी धर्मनिरपेक्षतेचे तत्त्व अपरिहार्य असल्याचा निष्कर्ष या अभ्यासातून मांडण्यात आला आहे.

की वर्ड *-धर्मनिरपेक्षता, पंथनिरपेक्षता, संविधान, मूलतत्त्ववाद, सेक्युलर, समता, न्याय, बंधुभाव.*

प्रस्तावना

गेल्या काही वर्षांपासून भारतीय संविधानातील धर्मनिरपेक्षता या तत्त्वावर तीव्र बौद्धिक, सामाजिक व राजकीय चर्चा सुरू आहे. भारत हा प्रत्यक्षात धर्मनिरपेक्ष देश आहे; तथापि 'धर्मनिरपेक्षता'ऐवजी 'पंथनिरपेक्षता' हा शब्द वापरण्यात यावा, अशी मते विविध व्यासपीठांवर व्यक्त होताना दिसतात. या पार्श्वभूमीवर 'धर्मनिरपेक्षता' या संकल्पनेचा नेमका अर्थ, तिचा भारतीय लोकशाही व्यवस्थेवर होणारा प्रभाव तसेच राजकीय प्रक्रियांमधील तिची भूमिका समजून घेणे आवश्यक ठरते. यासोबतच, विविध राजकीय पक्षांकडून या तत्त्वाचा केला जाणारा वापर व त्याचे सामाजिक परिणाम यांचेही विश्लेषण करणे गरजेचे आहे.

उद्दिष्टे :

१) भारतीय संविधानातीत 'धर्मनिरपेक्षता' या तत्त्वाचा अर्थ जाणून घेणे.
२) भारतीय लोकशाही व्यवस्थेत 'धर्मनिरपेक्षता' या तत्त्वाचे महत्त्व जाणून घेणे.
३) भारतीय लोकशाही व्यवस्थेतील धर्मनिरपेक्षता या तत्त्वासमोरील आव्हानांची चर्चा करणे

गृहितके-

१) भारतीय संविधानातीत 'धर्मनिरपेक्षता' तत्त्वाची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी झाली आहे
२) भारतीय संविधानातील 'धर्मनिरपेक्षता' तत्व जमातवादी राजकारणामुळे मागे पडत आहे.

संशोधन पद्धती-

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी ग्रंथालयीन अभ्यास पद्धती प्रमाण मानून शोधनिबंधांच्या गरजेप्रमाणे आवश्यक त्या ठिकाणी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक अभ्यास पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
डॉ. मनोज उत्तमराव पाटील, तत्त्वज्ञान विभागप्रमुख, पद्मश्री विखे पाटील कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, प्रवरानगर ता. राहता जि. अहिल्यानगर.महाराष्ट्र (भारत) (सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे संलग्नीत)

How to cite this article:
पाटील, . मनोज . उत्तमराव . (2026). भारतीय लोकशाहीतील धर्मनिरपेक्षता: संकल्पना, संविधानिक आधार व सद्यकालीन आव्हाने. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 208–210.
https://doi.org/10.5281/zenodo.18453604

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18453604
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

धर्मनिरपेक्षतेचा अर्थ

शब्दकोशानुसार *धर्मनिरपेक्षता* म्हणजे राज्य व सामाजिक व्यवहारांमध्ये धर्म, धार्मिक श्रद्धा अथवा धर्मसंस्थांचा हस्तक्षेप टाळणे होय. अनेकदा धर्मनिरपेक्षतेचा अर्थ नास्तिकता, निधर्मीपणा किंवा धर्मविरोध असा चुकीचा लावला जातो. प्रत्यक्षात धर्मनिरपेक्षता ही धर्मविरोधी नसून सर्व धर्मांना समान अंतरावर ठेवणारी तटस्थ राजकीय भूमिका आहे. ही संकल्पना मध्ययुगीन युरोपमध्ये चर्चसारख्या धर्मसंस्थांच्या अतिरेकाविरुद्ध राज्यसंस्थेच्या स्वायत्ततेच्या गरजेतून उदयास आली.

'ज्या शासन व्यवस्थेने 'धर्मनिरपेक्षता' या तत्त्वाचा स्वीकार केला आहे ते शासन धर्माच्या आधारे चालू शकत नाही. धर्मनिरपेक्ष शासन एखादा व्यक्तीला धर्माच्या आधारे कोणताही लाभ देऊ शकत नाही किंवा एखादा व्यक्ती विशिष्ट धर्माचा आहे म्हणून त्याला वंचितही ठेवू शकत नाही. 'धर्मनिरपेक्षता' म्हणजे 'धर्माच्या विरुद्ध असे मानने' हा गैरसमज आहे. प्रत्यक्षात तो एक धर्मच आहे. असे मत 'सेक्युलर' या शब्दासंबंधी चार्ल्स ब्रेडला या निरीश्वरवाद्याने मांडले. जोपर्यंत दुसऱ्याच्या कायदेशीर हक्कांचे उल्लंघन होत नसेल तोपर्यंत धर्मातील रूढी परंपरेशी किंवा धार्मिक कार्याशी धर्मनिरपेक्षतेचा कोणताही संबंध नसतो, धर्मनिरपेक्षता ही निरपेक्ष असते. कोणत्याही धर्मनिरपेक्ष देशात कोणालाही सुविधांपासून वंचित ठेवून एखाद्या व्यक्तीला सुविधा देण्यासाठी राष्ट्रीय धोरणात अडचणी निर्माण करण्याची परवानगी देता येत नाही. त्याचबरोबर धार्मिक ओळखीच्या पलीकडे जाऊन प्रत्येक नागरीकांना सुरक्षा व संधी मिळाली पाहिजे. जर नागरिकांना धर्माच्या आधारे ओळखले गेले तर त्याचा राजकारणावर परिणाम होईल व धर्मनिरपेक्षता तत्त्वाला हरताळ फासला जाईल.

डॉ. आबेडकरांना अभिप्रेत असलेली धर्मनिरपेक्षता :-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतीय संविधानाच्या रचनेत धर्मनिरपेक्षतेला व्यापक सामाजिक संदर्भ दिला. २१ फेब्रु. १९४८ रोजी त्यांनी उद्देशपत्रिकेत 'बंधुभाव' या मूल्याची भर घातली. भारतात विविध धर्म, जाती व संस्कृती अस्तित्वात असल्याने सामाजिक ऐक्य टिकवण्यासाठी बंधुभाव आवश्यक असल्याचे त्यांचे मत होते.

बाबासाहेबांनी वैयक्तिक धर्मस्वातंत्र्याचा पुरस्कार केला, परंतु शासन व्यवस्थेपासून धर्माची स्पष्ट फारकत असावी, यावर त्यांनी भर दिला. शिक्षण व धर्म यांची फारकत (कलम २८) आणि सामाजिक न्यायावर आधारित संविधानाची रचना ही त्यांच्या धर्मनिरपेक्ष दृष्टिकोनाची ठळक उदाहरण आहेत. "धर्मासाठी माणूस की माणसासाठी धर्म?" हा प्रश्न उपस्थित करून त्यांनी धर्माच्या मानवी मूल्यांशी असलेल्या नात्याचा पुनर्विचार करण्यास समाजाला प्रवृत्त केले.

आधुनिक लोकशाही व्यवस्थेतील धर्मनिरपेक्षतेचा अर्थ.

आधुनिक लोकशाही व्यवस्थेत धर्मनिरपेक्षतेचे तत्त्व अनिवार्य मानले जाते. कारण लोकांनी निवडून दिलेल्या शासनावर धर्मसंस्था किंवा धर्मगुरूंचा हस्तक्षेप तसेच शासनाकडून नागरिकांच्या धार्मिक श्रद्धांवर नियंत्रण या दोन्ही गोष्टी लोकशाही मूल्यांशी विसंगत आहेत. आधुनिक धर्मनिरपेक्ष राज्याची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे सांगता येतील :

1. राज्याचा किंवा संविधानाचा कोणताही अधिकृत धर्म नसतो.
2. सर्व धर्मांना व धर्मीयांना समान वागणूक दिली जाते.
3. सार्वजनिक पदे, सुविधा व संधी सर्व नागरिकांसाठी समान असतात.
4. प्रत्येक नागरिकाला धर्म स्वीकारण्याचा, बदलण्याचा किंवा नाकारण्याचा अधिकार असतो.
5. प्रत्येकाला धर्म, पंथ स्थापन करण्याचा व वैध मार्गाने प्रचार करण्याचा अधिकार असतो.

भारतीय लोकशाही व्यवस्थेतील धर्मनिरपेक्षता-

भारतीय लोकशाही व्यवस्थेचा विचार केल्यास भारतीय संविधानाच्या उद्देशपत्रिकेत सुरुवातीला 'धर्मनिरपेक्षता' या शब्दाचा अंतर्भाव नव्हता. तसेच संविधानात 'धर्मनिरपेक्षता' या शब्दाचा अर्थ स्पष्ट केलेला नव्हता. शब्दकोशातील 'धर्मनिरपेक्ष' हा शब्द जसा आहे तसा स्वीकारलेला नव्हता. परंतु तरी देखील भारतीय संविधानाच्या कलम २५ प्रमाणे सदसदविवेक बुद्धी वापरण्याचा अधिकार आणि मुक्त व्यवसाय, व्यवहार आणि धार्मिक प्रचार प्रसार करण्याचा अधिकार भारतीय नागरिकास देण्यात आला. हा अधिकार सार्वजनिक शांतता, नैतिकता, आरोग्य तसेच कायद्यातील इतर तरतुदीच्या बंधनात राहुन वापरता येतो. नंतर १९७६ साली झालेल्या ४२ व्या संविधान दुरुस्तीद्वारे 'धर्मनिरपेक्षता' हा शब्द संविधानाच्या उद्देश पत्रिकेत समाविष्ट करण्यात आला इतकेच नाही तर भारतीय राज्यघटनेच्या कलम २५ ते २८ मध्ये भारतीय नागरिकाच्या धार्मिक अधिकारांचा आणि कलम २९ व ३० मध्ये शैक्षणिक व सांस्कृतिक अधिकारांच्या तरतूदी करण्यात आल्या. केशवानंद भारती खटल्यात सर्वोच्च न्यायालयाने 'धर्मनिरपेक्षता' या तत्त्वाला भारतीय संविधानाचा आधारभूत पाया मानले. असे असले तरी भारतातील धार्मिक विविधता, त्यांचे परस्परविरोधी तत्वे आणि विविध राजकीय पक्ष, नेतृत्व आणि संघटनांकडून होत असलेले जमातवादी राजकारण संविधानातील ह्या तत्त्वाची अंमलबजावणी करताना अडचणीचे ठरत आहे.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

धर्मनिरपेक्षतेसमोरील आव्हाने

भारतीय संविधानातील तरतुदी व अधिकारांचे अध्ययन केल्यानंतर हे स्पष्ट होते की भारतीय संविधानाच्या उद्देशपत्रिकेत घातलेल्या शब्दाव्यतिरिक्तही 'धर्मनिरपेक्षता' या तत्वाने धर्मनिरपेक्ष स्वरूप प्राप्त केलेले आहे. एकीकडे धर्मनिरपेक्ष विचारसरणी आणि विविधता पूर्ण भारतातील सर्व धर्मपंथांच्या सहिष्णुतेला भारतीय समाज व्यवस्थेचे मूळ मानले जाते तर दुसरीकडे जमातवादी राजकारणासाठी मतपेढी म्हणून राजकीय नेतृत्वाकडून धार्मिक मूलतत्ववादाचा वापर केला जातो. प्रत्येक धर्मातील कट्टर मूलतत्त्ववाद्यांकडून आपापल्या धर्माच्या लोकांचा मनात इतर धर्मियांविरुद्ध तेढ निर्माण केली जाते.

१९९० च्या दशकाच्या सुरुवातीला झालेल्या घटनांनी व २०२४ पर्यंत झालेल्या निवडणुकांनी व राजकीय पक्षांकडून होत असलेल्या धार्मिक राजकारण्यांनी तर देशाची वास्तव परिस्थितीच बदलून टाकलेली आपल्याला दिसते जी भारताची प्रमुख आधारशिला मानली जात होती. भारतात 'धर्मनिरपेक्षता' हा इतिहास जमा झालेला शब्द आहे का ? असे आज वाटायला लागले. सुरुवातीला या तत्त्वाला बहुसंख्यांक विरोधी व अल्पसंख्यांकांचे समर्थक तत्व म्हणून पाहिले जायचे या काळात सत्ताधारी राजकीय पक्षांनी अल्पसंख्यांक समुहाला खुश करण्यासाठी या तत्त्वाचा वापर केला तर सद्यस्थितीत काही राजकीय पक्ष भारतात बहुसंख्यांकांना प्रबळ करण्यासाठी 'धर्मनिरपेक्षता' या तत्त्वाचा वापर करताना दिसून येतात. राजकीय क्षेत्रात या तत्त्वानुसार उद्दिष्ट पूर्ण झाले नाहीत म्हणून या तत्त्वाचा काहींनी विरोध केला तर काहींनी याशिवाय भारतात अस्थिर वातावरण निर्माण होईल व सत्तेवर कायम टिकून राहता येईल म्हणून या तत्त्वाची समर्थन केलेले दिसते.

निष्कर्ष

वरील विवेचनावरून हे स्पष्ट होते की, भारतीय लोकशाहीची स्वातंत्र्य समता, बंधुता व न्याय या उद्दिष्टांची पूर्तता करण्यासाठी 'धर्मनिरपेक्षता' हे तत्त्व आवश्यक आहे. प्रत्येक नागरिकाला निर्भीडपणे आपल्या धर्माच्या तत्त्वाचे पालन व धर्माप्रमाणे आचरण करता यावे यासाठी 'धर्मनिरपेक्षता' या तत्त्वाची गरज आहे. देशाची एकता आणि अखंडता टिकून ठेवण्यासाठी आणि त्याचबरोबर सर्वांनी एकत्र येऊन देशाचा विकास करण्यासाठी 'धर्मनिरपेक्षता' तत्त्वाची गरज आहे. परंतु फक्त धर्मनिरपेक्षता' तत्त्वाचा भारतीय संविधानात समावेश करून हे साध्य होणे शक्य नाही. त्यासाठी सजग व जागरूक नागरिकत्वाचीही आवश्यकता आहे. जे धार्मिक मुलतत्ववादी आहेत ते धर्मनिरपेक्ष' राजकारणाला पाठिंबा देणार नाहीत. याचबरोबर देशात जमातवादाचे राजकारण करून सत्ता प्राप्त करणाऱ्या राजकारण्याची राजकीय मानसिकता बदलणेही तितकेच गरजेचे आहे. धार्मिक अस्थिरता निर्माण होऊन देशाची एकता व अखंडता धोक्यात आणून देशाची जागतिक प्रतिमा मलिन करण्यापेक्षा सहिष्णुतावादी वातावरण कायम ठेवण्याचे प्रयत्न प्रत्येक राजकीय पक्ष, नेतृत्व व धार्मिक संघटनांकडून होणे अभिप्रेत आहे. यात न्यायमंडळ व प्रसारमाध्यमांची भूमिकाही तितकीच महत्त्वाची ठरते. इतकेच नव्हे तर माध्यामानेही ह्याचे भान ठेवणे गरजेचे आहे. मग ते वृत्तपत्रे, वाहिन्या किंवा सामाजिक माध्यमे असोत. जेणेकरून सर्व धर्मियांना एकत्रितपणे गुण्यागोविंदाने नांदतील. ज्यामुळे लोकशाही मार्गाने भारताला विकसित करण्याचे सर्वांना स्वप्न पूर्ण करता येईल.

संदर्भसूची-

१) बोराडकर, जोशी, चोपडे, भारतीय राजकीय व्यवस्था, पिपळपुरे प्रकाशन, मुंबई 1989

२) जैन अशोक, भारतीय राजकीय व्यवस्था, शेठ पब्लिकेशन, जयपूर 1991

३) गोरे ना.ग. भारत-कात आज, उद्या, साधना प्रकाशन, पुणे 1988

४) देशमुख सुधाकर, राष्ट्र आणि राष्ट्रवाद, मैत्री प्रकाशन, लातूर 2009

५) महाराष्ट्र टाइम्स -२८ जून २०१९

६) महाराष्ट्र टाइम्स-६ डिसेंबर २०१५

७) दिव्य मराठी- ६ डिसेंबर २०१५

८) लोकसत्ता-६ डिसेंबर २०१५

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

ग्रामीण विकासात स्वयंसेवी संस्थांची भूमिका

डॉ. राजू शेषराव पोपळघट
विभागप्रमुख समाजशास्त्र विभाग राजर्षी शाहू कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय
पाथ्री, ता. फुलंब्री, जि. छत्रपती संभाजीनगर

Manuscript ID:
JRD -2026-180152
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 211-214
January 2026
Submitted: 15 Dec. 2025
Revised: 25 Dec. 2025
Accepted: 15 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश:

या लेखामध्ये ग्रामीण विकास प्रक्रियेत स्वयंसेवी संस्थांची (अशासकीय संस्था) भूमिका, महत्त्व आणि कार्यपद्धती यांचा सविस्तर अभ्यास करण्यात आला आहे. भारत हा विकसनशील देश असून ग्रामीण भागात दारिद्र्य, बेरोजगारी, अशिक्षण, आरोग्यसेवांचा अभाव, पायाभूत सुविधांची कमतरता, अंधश्रद्धा व सामाजिक विषमता यांसारख्या समस्या मोठ्या प्रमाणात आढळतात. या समस्यांवर मात करण्यासाठी केवळ शासकीय यंत्रणा पुरेशी ठरत नसून स्वयंसेवी संस्थांचे योगदान अत्यंत महत्त्वाचे ठरते. महात्मा गांधींच्या रचनात्मक कार्यक्रमातून प्रेरणा घेऊन अनेक स्वयंसेवी संस्था ग्रामस्वच्छता, शिक्षण, आरोग्य, महिला व आदिवासी कल्याण, ग्रामोद्योग, स्वावलंबन आणि सामाजिक प्रबोधनाच्या कार्यात सक्रिय झाल्या आहेत. या संस्थांची स्वायत्तता, लोकसहभाग, नेतृत्व, कार्यकुशलता आणि लवचिकता ही त्यांची प्रमुख वैशिष्ट्ये असून त्या शासनाच्या विकास कार्यक्रमांना पूरक ठरतात. मध्यस्थ, सल्लागार, संशोधन, पायाभूत सुविधा विकास, ऐच्छिक कृती आणि सामाजिक परिवर्तन घडवून आणणे या विविध भूमिका स्वयंसेवी संस्था पार पाडतात. ग्रामीण विकास ही सर्वसमावेशक प्रक्रिया असून शासन आणि स्वयंसेवी संस्था यांच्यातील समन्वय, सहकार्य व परस्परपूरक सहभागातूनच शाश्वत ग्रामीण विकास साध्य होऊ शकतो, हे या लेखातून स्पष्ट होते.

मुख्यशब्द: *ग्रामीण विकास, स्वयंसेवी संस्था, अशासकीय संस्था (NGO), लोकसहभाग, शाश्वत विकास, सामाजिक परिवर्तन, ग्रामीण समस्या, पायाभूत सुविधा, स्वावलंबन, शासन व स्वयंसेवी समन्वय.*

प्रस्तावना

भारत हा विकसनशील देश आहे. भारताच्या प्रगतीत सामाजिक, आर्थिक आणि पर्यावरणीय आव्हानांना तोंड देण्यासाठी अशासकीय संस्था (एनजीओ) महत्त्वपूर्ण योगदान देतात. त्या अशासकीय संस्था उपेक्षित समुदायाचे उत्थान करण्यासाठी शिक्षण सुधारण्यासाठी, आरोग्य सेवा सुधारण्यासाठी, आणि शाश्वत विकासाला चालना देण्यासाठी नियमित सेवा देत असतात. महात्मा गांधींनी 1941 वर्षी समाजसेवा कार्यक्रम कार्यकर्त्यांना दिला यामध्ये ग्रामस्वच्छता, ग्रामोद्योग, खादी निर्मिती, स्त्रियांच्या दर्जात सुधारणा, मूलभूत शिक्षण, अस्पृश्यता निवारण, अशा सत्य, अहिंसेवर आधारित कामगार संघटना, शेतकरी हक्क संघटना, प्रादेशिक भाषा विस्तार, आदिवासी सुधारणा, विद्यार्थी कल्याण इत्यादी 14 कार्यक्रम त्यात होते महात्मा गांधीजींचा रचनात्मक कार्यक्रम हा राष्ट्रीय पातळीवरील ग्रामविकासाचा पहिला कार्यक्रम होता. सत्य, अहिंसा, प्रतिष्ठा, समता, सेवाभाव या मुद्द्यावर आधारलेली शोषणमुक्त समाज व्यवस्था ही त्यांची आदर्श समाजाची संकल्पना होती. महात्मा गांधी कडून प्रेरणा व स्फूर्ती घेऊन असंख्य कार्यकर्ते व सेवाभावी संस्था ग्रामीण भागात कार्य करू लागल्या.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
डॉ. राजू शेषराव पोपळघट, विभागप्रमुख समाजशास्त्र विभाग राजर्षी शाहू कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय पाथ्री, ता. फुलंब्री, जि. छत्रपती संभाजीनगर

How to cite this article:
पोपळघट, . राजू . शेषराव . (2026). ग्रामीण विकासात स्वयंसेवी संस्थांची भूमिका. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 211–214. https://doi.org/10.5281/zenodo.18453638

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18453638
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

बाबा आमटे यांचे आनंदवन, श्रीमंती गोधुताई परुळेकर यांचे आदिवासी कल्याण कार्यक्रम, श्रीमती ताराबाई मोडक व श्रीमती अनुताई वाघ यांचे आदिवासी शिक्षण प्रकल्प, डॉ. रजनीकांत आणि मेखेल आरोळे यांचे ग्रामीण आरोग्य प्रकल्प, (जामखेड जि. जालना), श्री अण्णा हजारे यांचा ग्राम विकासाचा प्रकल्प, राळेगणसिद्धी जि. अहमदनगर, ईसामुद्दिन मैदानी यांच्या मागासवर्गीय आदिवासी कल्याण आश्रम वर्धा, कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचे वंचित वर्गांसाठीचे शैक्षणिक कार्य, डॉ पंजाबराव देशमुख भाऊसाहेब हिरे यांचे अशासकीय संस्थेमार्फत ग्रामीण शिक्षणात केलेले कार्य, याची नोंद घेण्यासारखे आहे. स्वयंसेवी कार्य ही मानवाच्या हृदयातून येणारे स्फूर्तीदायी घटना आहे. अनेक व्यक्ती आपले जीवन जगत असताना समाजातील विविध समस्या सोडवण्यासाठी एखाद्या अनुभवातून स्वयंस्फूर्तीने किंवा एखाद्या व्यक्तीच्या प्रेरणे मानव कल्याणासाठी स्वतःच्या आयुष्य समर्पित करतात. आपल्या जीवन जगण्याचे ध्येय मानतात आणि कार्य करीत राहतात.

स्वयंसेवी संस्थेची व्याख्या :-

स्वयंसेवी संस्था (NGO / Voluntary Organization) म्हणजे अशी संस्था जी समाजातील विविध समस्या सोडवण्यासाठी, लोककल्याणासाठी आणि सामाजिक विकासासाठी निस्वार्थ भावनेने कार्य करते.

“स्वयंसेवक एकत्र येऊन स्थापन केलेल्या या संस्था शिक्षण, आरोग्य, पर्यावरण, स्त्री-उन्नती, आदिवासी कल्याण, दारिद्र्य निर्मूलन अशा विविध क्षेत्रात कार्य करतात.”

“समाजातील उपेक्षित, दुर्बल आणि वंचित घटकांना मदत करून त्यांना स्वावलंबी व सक्षम बनवणे हे त्यांचे ध्येय असते.”

गृहितके:-

1. ग्रामीण भागातील लोकांना शिक्षित केल्याने त्यांना चांगल्या रोजगाराच्या संधी मिळतील आणि त्यांची आर्थिक स्थिती सुधारेल.
2. ग्रामीण भागात आरोग्य सुविधा पुरवल्याने मृत्यूदर कमी होईल आणि लोकांचे आरोग्य सुधारेल.
3. ग्रामीण भागातील लोकांना स्वावलंबी बनवल्याने त्यांची आर्थिक स्थिती सुधारेल आणि गरिबी कमी होईल.

स्वयंसेवी संस्थेचे विविध प्रकार:-

स्वयंसेवी संस्थांना भारतात ऐतिहासिक संदर्भ आहे स्वयंसेवी संस्थांना सेवाभावी संस्था असेही म्हणतात. स्वयंसेवक जेव्हा वैयक्तिक पातळीवर समाजाचे कार्य करतो त्यावेळी त्याला अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागते. त्यामुळे विकास कार्यात अनेक अडचणी निर्माण होतात. हे लक्षात आल्यानेच अधिक प्रभावी रित्या सामाजिक कार्य करणाऱ्या अशा कार्यकर्त्यांनी एकत्रित येऊन स्थापन केलेल्या संस्थेत स्वयंसेवी संघटना असे म्हणतात.

1. समुदाय विकास संस्था:-

भारतातील ग्रामीण भागात विकासाच्या क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणावर काम करीत आहेत ग्रामीण समुदायाच्या कार्यक्षेत्रात कार्य करणाऱ्या संस्था म्हणून समाज विकास संस्था असे म्हटले जाते. या संस्था गाव, तालुका, जिल्ह्यामध्ये कार्य करीत आहेत. ग्रामीण भागातील दारिद्र्य, अंधश्रद्धा, शेती, शिक्षण, पाणी, आरोग्य, स्त्रियांचे प्रश्न इत्यादी अनेक प्रश्न आहेत हे विविध प्रश्न सोडविण्यासाठी स्वयंसेवी संस्था शासकीय यंत्रणे बरोबर विकासाचे कार्यक्रम राबवीत आहेत. या मागचा उद्देश असा आहे की समाजाचा विकास आणि ग्रामीण भागाचा विकास हा होय.

2. अशासकीय संस्था:-

स्वयंसेवी संस्था अशासकीय संस्था म्हणून देखील ओळखले जातात. कारण या संस्था आणि कार्यकर्ते शासकीय यंत्रणेचा भाग नसतात. या संस्था वेगळा असतात त्या आपली स्वायत्तता जोपासण्याचा प्रयत्न करतात. त्यांच्या कोणत्याही कामात शासन हस्तक्षेप करू शकत नाही. अलीकडच्या काळात शासन आपले विविध कार्यक्रम स्वयंसेवी संस्थांच्या मार्फत राबवतांनी दिसत आहे.

3. ना नफा क्षेत्र:-

ग्रामीण आणि शहरी भागात वंचित गट मोठ्या प्रमाणात असतो. या वर्गाला अन्न वस्त्र पाणी निवारा मिळत नाही. सहाजिकच रोजगाराचा अभाव असतो जर निवारा असेल तरच परिसर अस्वच्छ असतो अथवा निवारा पुरेसा नसतो अशा व्यक्तींसाठी काही व्यक्ती आणि संघटना कोणत्याही लाभाची अपेक्षा न करता या मंडळीची जीवन आनंदी बनविण्याचा प्रयत्न करतात याकरिता काही सामाजिक

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

संस्था अथवा धर्मदाय ट्रस्ट अल्प किमतीत कायमस्वरूपाच्या अन्नछत्र चालवितात या अन्नासाठी जो प्रत्यक्ष खर्च येतो तेवढाच खर्च घेतला जातो मोफत अन्नछत्र चालविण्यासाठी काही सामाजिक संस्था आहेत यात काही उद्योगांचे मालक सुद्धा अशा स्वरूपाचे काम करतात उदाहरणार्थ जैन समाजाच्या संस्था, तीर्थस्थान असणारी धार्मिक संस्थाने, अशा स्वरूपाचे काम करतात.

सामाजिक कार्यात निस्वार्थ सेवा ही भारतीय संस्कृतीची प्रेरणा म्हटले जाते. भारतीय संस्कृतीने निस्वार्थ सेवेला ईश्वराची सेवा मानली आहे. या संदर्भानुसार ग्रामीण आणि शहरी भागात अनेक मंडळी वैयक्तिक पातळीवर अथवा आपले संघटन निर्माण करून समाजाची सेवा करण्याचा प्रयत्न करतात.

4. पक्ष विरहित राजकीय संघटना

स्वयंसेवी संस्थांना प्रा. रजनी कोठारी यांनी बिगर राजकीय पक्ष संघटना असा उल्लेख केला आहे. स्वयंसेवी संस्थांनी राजकीय पक्षाशी संबंधित राहू नये किंबहुना राजकीय पक्षाशी संबंधित व्यक्ती किंवा संघटनेमध्ये नसावी त्यामुळे संघटनेची स्वायत्तता अबाधित राहते. अन्यथा राजकीय लोक आपल्या स्वार्थासाठी आपल्या मनाप्रमाणे या स्वयंसेवी संस्थांवर बंधने टाकतात.

ग्रामीण विकासाची प्रक्रिया सर्व समावेशक असली पाहिजे याबाबत सर्वांचे एक मत आहे. ग्रामीण विकासाचा विचार करत असताना राजकीय पक्षांनी आपले राजकारणाची भूमिका सोडून पक्ष विरहित विकासाची प्रक्रिया विशेषता गाव पातळीवर राबविणे आवश्यक असते. गाव पातळीवर पक्षीय राजकारण आल्यास वेगवेगळया पक्ष्यांच्या राजकारणामुळे विकासाला खिळ बसते. हे आजपर्यंतच्या विकासाच्या प्रक्रियेत दिसून आले आहे.

स्वयंसेवी संस्थांची वैशिष्ट्ये:-

1.नेतृत्व
2. कार्य कुशलता
3. लोकसहभाग
4. प्रस्थापितांच्या परिवर्तनवादी संस्था
5. मर्यादित कार्यक्षेत्र
6. निधी संकलनाचा आकृतीबंध
7. स्वायत्तता
8. लवचिकता
9. लोकांचा ऐच्छिक सहभाग

स्वयंसेवी संस्थाची ग्रामीण विकासातील भूमिका:-

भारताच्या विकासात स्वयंसेवी संस्थांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहेत. भारताच्या आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक विकासात ग्रामीण भागाच्या विकासाला विशेष महत्त्व आहे. ग्रामीण भागातील दारिद्र्य, बेरोजगारी, प्राथमिक शिक्षण, आरोग्य, पिण्याचे पाणी, रस्ते, विज यासारख्या मूलभूत सुवि प्राप्त करून देण्यासाठी शासनाला अनेक योजनांच्या माध्यमातून प्रयत्न करावे लागतात. ग्रामविकासाच्या या कार्यात शासनाला मदत करणाऱ्या सेवाभावी यंत्रणेची आवश्यकता आहे. भारतातील स्वयंसेवी संस्था या स्वायत्तता असून त्या शहरी भागाबरोबर ग्रामीण भागातील असाह्य दुःख, निराधार गरीब लोकांना स्वालंबी बनविण्यासाठी या संस्था नियमित तयार असतात. भारतात स्वातंत्र्य पूर्व काळात रामकृष्ण मिशन, ख्रिश्चन मिशनरी, यासारख्या अनेक संस्थांचे सामाजिक कार्याचे योगदान आपल्याला विसरता न येण्यासारखे आहे. प्रबोधन आणि जाणीव जागृतीच्या कार्यात ग्रामीण भागातील लोकांचे मनोवृत्ती बदलण्यासाठी अनिष्ट रूढी, परंपरा, अस्पृश्यता, जातीयता नष्ट करण्यासाठी स्वयंसेवी संस्था शासनाच्या पाठीमागे भक्कमपणे उभ्या राहताना दिसत आहे.

1. मध्यस्थांची भूमिका:-

विकास आणि सामाजिक कृती करता संप्रेषण कौशल्य महत्त्वाचे असते स्वयंसेवी संस्था स्थानिक लोक ते अधिकारी प्रतिनिधी व संवादाच्या विभिन्न पातळीवर मध्यस्थींची भूमिका बजावते.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

2. सल्लागारात्मक भूमिका:-

समर्थनाचे दस्तऐवजी करण माहिती, प्रसार आणि तज्ञता फार महत्त्वाचे असते. तेव्हा सल्लागारात्मक भूमिका प्रमुख ठरते अशावेळी स्थानिक पातळीवरील तज्ञ व्यावसायिक मार्गदर्शक व्यक्तिमत्त्वाच्या भूमिका बजावतात.

3. ऐच्छिक कृती:-

ऐच्छिक कृती स्वीकारणारा पहिला दृष्टिकोन असे मानतो की शासनाची विकासाची कृती केवळ बऱ्या स्थितीत असलेल्या लोकांची परिस्थिती सुधारू शकते. मात्र तळागाळातील गोरगरिबांच्या कल्याणासाठी कार्यक्रम राबविले गेले शासकीय कार्यक्रम मुळात जनतेच्या विषयी असलेल्या सद्भावनेतूनच आखले जातात. परंतु प्रत्यक्षात विकासाचा भरीव पाया मात्र घातला जात नाही. अशावेळी विकासाच्या संधी पासून वंचित राहिलेल्या गोरगरिबांना मदत करण्यास शासकीय यंत्रणेला अपयश आल्याने लोकांची ऐच्छिक कृती अशासकीय संघटनांद्वारे केल्या जातात.

4. शासकीय यंत्रणेस पूरक:-

ऐच्छिक कृतीच्या बाबतीतील दुसरा दृष्टिकोन अशासकीय स्वयंसेवी संस्थांना दुय्यम भूमिका देणार आहे. त्या दृष्टिकोनावर शासकीय कामांना डावलून अशासकीय संस्था मागासलेल्या समाजाचे सामाजिक आणि आर्थिक स्थित्यंतर घडू शकणार नाही. काही अंशी हा दृष्टिकोन व्यवहारी आणि बरोबर आहे. अशासकीय संघटना फार तर शासकीय यंत्रणेला पूरक म्हणून कार्य करू शकतील असा या दृष्टिकोनाचा अर्थ आहे.

5. स्पर्धा व पुरवठा:-

ऐच्छिक कृतीच्या विकासातील सहभागा विषयी तिसऱ्या आणि शेवटच्या दृष्टिकोन असा की विकास प्रक्रियेत सेवाभावी संस्था आणि शासकीय संस्था यंत्रणा यांनी एकाच वेळी परस्पर स्पर्धक आणि परस्पर पूरक म्हणून कार्य केले पाहिजे. शासनाकडे वित्तीय आणि प्रशासकीय सामर्थ्य असते. विकास प्रक्रियेतून शासकीय यंत्रणा वेगळीच जाऊ शकत नाही. अशासकीय संघटनांकडे लोकांशी संवाद साधून त्यांचा विश्वास संपादन करण्याचे आणि त्यांना विकासा प्रक्रियेत सहभाग मिळवण्याची अफाट क्षमता असते.

6. पायाभूत सुविधांचा विकास आणि कार्यचरण:-

स्वयंसेवी संस्था जमीन प्राप्त विभाज्य आणि विकसित करू शकतात गृहनिर्माण करू शकतात. पायाभूत सुविधा पुरवू शकतात. त्याचबरोबर विहिरी, सार्वजनिक शौचालय बांधणे, घनकचरा गोळा करणे इत्यादी बाबतीत कार्यचरण करू शकतात.

7. संशोधन पर्यवेक्षण आणि मूल्यमापन:-

अनेक स्वयंसेवी संस्था महत्त्वाच्या सामाजिक प्रश्नांवर संशोधन योजना व प्रकल्पाच्या पर्यवेक्षण आणि मूल्यमापन या विविध टप्प्यावर कार्य करत असलेल्या दिसतात.

वरील अशासकीय संस्थेच्या भूमिकेनुसार असे निदर्शनास येते की, ग्रामीण भागाचा विकास करण्यासाठी शासनाबरोबरच अशासकीय संस्थेची भूमिका देखील महत्त्वाची आहे. ग्रामीण भागातील ग्रामीण विकास प्रक्रियेत लोकांचा सहभाग, कल्याणकारी राज्याच्या स्थापनेत सहकार्य, ग्रामीण आणि शहरी भागातील विकासाच्या अंतर्गत कमी करण्यासाठी प्रयत्न करणे, लोकशाहीची जोपासना करणे, कार्याची नवीन क्षितिजे शोधणे, सामाजिक परिवर्तन घडवून आणणे अशा वेगवेगळ्या प्रयत्नातून ग्रामीण विकास घडवून आणता येतो.

संदर्भ ग्रंथ:-

1."ग्रामीण विकास में स्वयं सहायता समूहों की भूमिका: एक अध्ययन" – प्रीती वैष्णव International Research Journal of Management Sociology & Humanities (IRJMSH), Vol. 10, Issue 10, 2019
2."ग्रामीण विकास में स्वयं सहायता समूहों की भूमिका: झारखंड राज्य के रामगढ़ जिले का विश्लेषणात्मक अध्ययन" – मनीष कुमार, डॉ. कपिल कुमार मीना International Journal of Multidisciplinary Horizon, 2025
3."स्वयंसेवी संगठनों की भूमिका" – राजेन्द्र कुमार जोशी रोजगार समाचार (Editorial, Hindi), 15–20 वर्षांचा ग्रामीण संदर्भ

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

लोकशाहीमध्ये स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे महत्त्व

अखिलेश पंडित येलकदरे
संशोधक विद्यार्थी
Email: akhileshyelakdare92@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180153
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 215-217
January 2026
Submitted: 15 Dec. 2025
Revised: 25 Dec. 2025
Accepted: 15 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश:

लोकशाही व्यवस्थेतमध्ये स्थानिक स्वराज्य संस्थांना खुप महत्वाचे स्थान आहे. ग्रामपंचायत, पंचायत समिती आणि जिल्हा परिषद यांमुळे सामान्य नागरिकांना थेट प्रशासनात सहभागी होता येते. भारतीय लोकशाही ही मध्ये स्थानिक स्वराज्य संस्थां खुप महत्वाचं स्थान बजावत आहे. कारण स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये खालच्या पातळीवरुन वरच्या पातळी भारतीय लोकशाहीमध्ये महत्वाचे स्थान आहे. कारण भारतीय लोकशाहीने तीन स्तर स्वीकारले आहेत. गाव पातळीवर ग्राम पंचायत तालुकास्तरावर पंचायत समिती व जिल्हा पातळीवर जिल्हा परिषद त्यामुळे जर ग्राम पातळीवर जर विकास झाला तर ग्रामीण भागातील लोक त्यांना गावात जर रोजगार भेटत असेल तर शहरात गर्दी वाढणार नाही.

बिजशब्द:-*लोकशाही, स्थानिक स्वराज्य संस्था, पंचायतराज. बलवंतराय मेहता समिती.*

प्रस्तावना :-

भारत हा लोकशाहीप्रधान देश आहे. जगात वेगवेगळया देशात . भारताने संसदीय पद्धतीचा स्वीकार केला आहे. भारतीय लोकशाही पद्धतीवर ब्रिटिश पद्धतीचा प्रभाव जाणवतो कारण भारत हा देश 150वर्ष इंग्रजांच्या गुलामगिरीत होता. त्यामुळे भारतीय लोकशाहीवर ब्रिटिशांच प्रभाव जाणवतो. लोकशाही म्हणजे लोकांचे, लोकांसाठी आणि लोकांनी चालवलेले शासन. भारतामध्ये स्थानिक स्वराज्य संस्थांद्वारेलोकशाही तळागाळापर्यंत पोहोचते.भारतीय लोकशाहीमध्ये स्थानिक स्वराज्य संस्थेचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. लोकशाहीला अधिक प्रभावी आणि कार्यक्षम बनविण्यासाठी स्थानिक स्वराज्य संस्थेची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे.स्थानिक स्वराज्य संस्था म्हणजे लोकशाहीचे तृतीय स्तर आहे, ज्यामध्ये ग्रामपंचायत, नगरपालिका, आणि नगरपरिषद यांसारख्या संस्थांचा समावेश होतो. या संस्थांना संविधानाने काही विशेष अधिकार आणि कार्ये दिलेली आहेत, ज्यामुळे त्या लोकांच्या निकट जाऊन त्यांच्या समस्यांचे निराकरण करू शकतात."खेड्याकडे चला" हे वाक्य महात्मा गांधींचे आहे. गांधीजींनी भारतातील खेड्यांचा विकास व्हावा आणि ग्रामीण जीवन सुधारावे म्हणून ही हाक दिली होती. त्यांच्या मते, भारताचे खरे दर्शन खेड्यांमध्येच होते आणि खेड्यांचा विकास झाला तरच देशाचा विकास होईल .

1. लोकशाहीचे मजबूतीकरण : स्थानिक स्वराज्य संस्था लोकशाहीला मजबूती देते, कारण ती लोकांना निर्णय घेण्याच्या प्रक्रियेत सहभागी होण्याची संधी देते.
2. स्थानीय समस्यांचे निराकरण*: स्थानिक स्वराज्य संस्था स्थानीय समस्यांचे निराकरण करू शकते, ज्यामुळे लोकांना अधिक प्रभावी आणि कार्यक्षम सेवा मिळते.
3. विकासाची प्रक्रिया :- स्थानिक स्वराज्य संस्था विकासाच्या प्रक्रियेत महत्त्वाची भूमिका बजावते, कारण ती स्थानीय संसाधनांचा उपयोग करून विकासाच्या कार्यांना प्रोत्साहन देते.
4. लोकांच्या निकट: स्थानिक स्वराज्य संस्था लोकांच्या निकट आहे, ज्यामुळे ती लोकांच्या समस्यांचे

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
अखिलेश पंडित येलकदरे, संशोधक विद्यार्थी

How to cite this article:
येलकदरे, . अखिलेश . पंडित . (2026). लोकशाहीमध्ये स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे महत्त्व. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 215–217. https://doi.org/10.5281/zenodo.18453699

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18453699
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

निराकरण करू शकते आणि त्यांना आवश्यक असलेल्या सेवांची पूर्तता करू शकते.जनता व शासनातील दुवा म्हणुन कार्य करणे.

अंतिमत: भारतीय लोकशाहीमध्ये स्थानिक स्वराज्य संस्थेचे महत्त्व अनन्य साधारण आहे, कारण ती लोकशाहीला मजबूती देते, स्थानीय समस्यांचे निराकरण करते, विकासाच्या प्रक्रियेत महत्त्वाची भूमिका बजावते, आणि लोकांच्या निकट आहे. स्थानिक पातळीवरील लोकांचे प्रश्न सोडवते.

उद्दिष्टे:-

1. स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे महत्त्व समजून घेणे.
2. लोकशाहीतील नागरिक सहभागाचा अभ्यास करणे.
3. प्रशासनातील उपयोग स्पष्ट करणे.

संशोधन पद्धती:-

या संशोधनासाठी पुस्तके, लेख आणि शासकीय अहवाल यांचा आधार घेतला आहे. 1957 बलवंतराय मेहता समितीचे स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये स्थापन करण्यात त्यांचे फार मोठं योगदान आहे. कारण त्यांनी त्या समितीचे अध्यक्ष पद भुषविल्यामुळे त्यांनी ज्या सुधारणा सुचविल्या आहेत त्यांनी जे तीन स्तर सुचविले होते. शासनाने त्य स्तरावर स्थानिक स्वराज्य संसथेची निर्मिती केली गेली आहे.

बलवंतराय मेहता समिती ही भारतातील पंचायती राज व्यवस्थेच्या विकासासाठी स्थापन करण्यात आलेली एक महत्त्वाची समिती आहे. जानेवारी 1957 मध्ये स्थापन झालेल्या या समितीचे अध्यक्ष बलवंतराय मेहता होते.

समितीचे उद्दिष्ट:-

समितीचे मुख्य उद्दिष्ट सामुदायिक विकास कार्यक्रम आणि राष्ट्रीय विस्तार सेवा यांच्या कार्यपद्धतीचे मूल्यांकन करणे आणि पंचायती राज व्यवस्थेच्या विकासासाठी शिफारशी करणे होते

समितीच्या शिफारशी:-

समितीने पंचायती राज व्यवस्थेच्या त्रिस्तरीय संरचनेची शिफारस केली, ज्यामध्ये

- ग्राम पंचायत*: गाव स्तरावर
- पंचायत समिती*: मध्य स्तरावर
- जिल्हा परिषद*: जिल्हा स्तरावर

समितीने पंचायत समितीला सर्वाधिक महत्त्व दिले आणि तिला कार्यकारी संस्था म्हणून स्थापन करण्याची शिफारस केली .

73वी आणि 74वी घटनादुरुस्ती ही भारताच्या संविधानातील महत्त्वाच्या दुरुस्त्या आहेत. या दुरुस्त्यांमुळे पंचायती राज व्यवस्थेला संविधानिक दर्जा मिळाला आणि स्थानिक स्वराज्य संस्थांना अधिक अधिकार आणि स्वायत्तता मिळाली.

73वी घटनादुरुस्ती (1992):

- पंचायती राज व्यवस्थेला संविधानिक दर्जा मिळाला.
- त्रिस्तरीय पंचायती राज व्यवस्थेची स्थापना (ग्राम पंचायत, पंचायत समिती, जिल्हा परिषद).
- पंचायती राज संस्थांना अधिक अधिकार आणि स्वायत्तता.
- पंचायती राज संस्थांमध्ये अनुसूचित जाती, अनुसूचित जनजाती आणि महिलांसाठी आरक्षण.

74वी घटनादुरुस्ती (1992):

- नगरपालिका व्यवस्थेला संविधानिक दर्जा मिळाला.
- नगरपालिकांना अधिक अधिकार आणि स्वायत्तता मिळाली.
- नगरपालिकांमध्ये अनुसूचित जाती, अनुसूचित जनजाती आणि महिलांसाठी आरक्षण मिळाले.

या दुरुस्त्यांमुळे भारतातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांना अधिक मजबूती मिळाली आणि ग्रामीण आणि शहरी भागात विकासाच्या कार्यांना गती मिळाली.

महत्त्व:-

बलवंतराय मेहता समितीच्या शिफारशींमुळे भारतात पंचायती राज व्यवस्थेचा विकास झाला आणि ग्रामीण विकासाच्या कार्यांना गती मिळाली.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

लोकशाहीतील उपयोग:-

स्थानिक विकास, पारदर्शक प्रशासन, लोकांचा सहभाग, समस्या निवारण निराकरण करण्यासाठी यासाठी स्थानिक स्वराज्य संस्था उपयुक्त ठरतात.

आव्हाने:-

निधीची कमतरता राजकीय हस्तक्षेप प्रशिक्षणाचा अभाव अशिक्षित तरुण वर्ग कामात पारदर्शकतेचा अभाव.

सूचना:-

- प्रशिक्षण वाढवणे, पारदर्शकता राखणे.
- नागरिकांचा सक्रिय सहभाग वाढवणे.
- गाव पातळीवर विकासासाठी निधी देणे .
- गावात मनरेगा अंतर्गत रोजगार निर्मिती करणे .
- गावात युवकांना प्रशिक्षण देणे .

निष्कर्ष:-

"खरा भारत हा खेड्यात सहवास करतो". हे वाक्य "महात्मा गांधींजींचे ". आहे. गांधीजींनी भारतातील खेड्यांचा विकास व्हावा आणि ग्रामीण जीवन सुधारावे म्हणून ही हाक दिली होती. त्यांच्या मते, भारताचे खरे दर्शन खेड्यांमध्येच होते आणि खेड्यांचा विकास झाला तरच देशाचा विकास होईल . त्यामुळे गावपातळीवर विकास करणे खुप महत्वाचे आहे. स्थानिक स्वराज्य संस्थेमध्ये खुप महत्वाचे आहे.कारण मुख्य म्हणजे स्थलांतर रोखण्यासाठी मदत होते. लोकशाही मजबूत करण्याचे प्रभावी माध्यम आहेत. त्यामुळे भारतीय लोकशाहीमध्ये स्थानिक स्वराज्य संस्थेमध्ये खुप महत्वाचे स्थान आहे.

संदर्भ:

1. भारताची राज्यघटना ... के सागर व प्रा व्ही.बी. पाटील
2. बलवंतराय मेहता समिती
3. 73 व 74वी घटनादुरुस्ती.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

संविधान प्रास्ताविका : लोकशाही मूल्यांचा आत्मा

डॉ. रेखा रामनाथ बने
सहायक प्राध्यापिका राज्यशास्त्र विभाग कै सौ शेषाबाई सीताराम मुंढे कला महाविद्यालय गंगाखेड
Email: banerekha@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180154
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 218-221
January 2026
Submitted: 15 Dec. 2025
Revised: 25 Dec. 2025
Accepted: 15 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश:

या लेखामध्ये भारतीय संविधानाच्या प्रास्ताविकेचे (Preamble) स्वरूप, तत्त्वज्ञान व लोकशाही मूल्यांतील मध्यवर्ती स्थान यांचा सखोल अभ्यास करण्यात आला आहे. भारतीय राज्यघटना ही केवळ कायदे व तरतुदींचा संग्रह नसून स्वातंत्र्यलढ्यातून आणि सामाजिक परिवर्तनाच्या आकांक्षांतून साकार झालेला जिवंत दस्तऐवज आहे. या संपूर्ण राज्यघटनेचा आत्मा प्रस्ताविकेत प्रतिबिंबित होतो. प्रस्ताविका भारताला सार्वभौम, समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष, लोकशाही व प्रजासत्ताक राष्ट्र म्हणून घोषित करून राज्याचे स्वरूप स्पष्ट करते. प्रस्ताविकेत न्याय (सामाजिक, आर्थिक व राजकीय), स्वातंत्र्य (विचार, अभिव्यक्ती, श्रद्धा व उपासना), समता (दर्जा व संधीची समानता) आणि बंधुता (व्यक्तीचा सन्मान व राष्ट्राची एकता) या मूलभूत लोकशाही मूल्यांचा स्वीकार करण्यात आला आहे. "आम्ही भारताचे लोक" या शब्दांतून लोकसत्तेचा मूलाधार अधोरेखित केला आहे. प्रस्ताविका ही मूलभूत हक्क, राज्याच्या धोरणात्मक मार्गदर्शक तत्त्वे आणि मूलभूत कर्तव्ये यांना दिशा देणारी आहे. केशवानंद भारती प्रकरणानंतर प्रस्ताविकेला संविधानाच्या मूलभूत रचनेचा आधार मानले गेले असून सामाजिक परिवर्तन, राष्ट्रीय एकता व लोकशाही सुदृढीकरणासाठी तिचे महत्त्व अधिकच वाढले आहे. त्यामुळे प्रस्ताविका ही भारतीय संविधानाचा खरा आत्मा व लोकशाही मूल्यांची मार्गदर्शक ठरते.

मुख्यशब्द: *भारतीय संविधान, प्रास्ताविका, लोकशाही मूल्ये, न्याय, स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, सार्वभौमत्व, समाजवाद, धर्मनिरपेक्षता.*

प्रस्तावना:-

भारतीय राज्यघटना ही जगातील सर्वांत सविस्तर, व्यापक व लोकशाही मूल्यांवर आधारित राज्यघटना आहे. ही राज्यघटना केवळ कायदे, नियम व तरतुदी यांचा संग्रह नसून ती भारतीय समाजाच्या ऐतिहासिक संघर्षातून, स्वातंत्र्यलढ्यातून व सामाजिक परिवर्तनाच्या आकांक्षांतून निर्माण झालेली जिवंत दस्तऐवज आहे. या संपूर्ण राज्यघटनेचे तत्त्वज्ञान, उद्दिष्टे व मूल्ये ज्या भागात संक्षिप्त स्वरूपात प्रतिबिंबित होतात, तो भाग म्हणजे प्रस्तावना (Preamble) होय. म्हणूनच भारतीय राज्यघटनेच्या प्रस्तावनेला "भारतीय संविधानाचा आत्मा" असे म्हटले जाते. भारतीय संविधानाची प्रास्ताविका ही मूल्यात्मकतेचा गाभा आहे. ती संविधानाचा उद्देश व तत्त्वज्ञान स्पष्ट करते. प्रस्तावनेत न्याय – सामाजिक, आर्थिक व राजकीय,स्वातंत्र्य – विचार, अभिव्यक्ती, श्रद्धा, उपासना ,समता – दर्जा व संधीची समानता,बंधुता – व्यक्तीचा सन्मान व राष्ट्राची एकता लोकशाही, समाजवाद, धर्मनिरपेक्षता आदी मूलभूत मूल्याचा स्वीकार करण्यात आला आहे. ही मूल्ये भारतीय संविधानाच्या मूल्यात्मकतेचा गाभा आहेत. भारतीय संविधानाची प्रस्ताविका)Preamble) ही संविधानाची आत्मा मानली जाते. ती संपूर्ण संविधानाचा उद्देश, तत्त्वज्ञान आणि मूल्यव्यवस्था स्पष्ट करते. लोकशाही मूल्यांचा गाभा प्रस्ताविकेत संक्षेपाने मांडलेला असल्यामुळे या विषयाचे महत्त्व अत्यंत मोठं आहे भारतीय संविधानाची प्रस्ताविका ही केवळ प्रस्तावना नसून लोकशाही मूल्यांचा गाभा आहे.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
डॉ. रेखा रामनाथ बने, सहायक प्राध्यापिका राज्यशास्त्र विभाग कै सौ शेषाबाई सीताराम मुंढे कला महाविद्यालय गंगाखेड

How to cite this article:
बने, . रेखा . रामनाथ . (2026). संविधान प्रास्ताविका : लोकशाही मूल्यांचा आत्मा. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 218–221. https://doi.org/10.5281/zenodo.18453745

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18453745
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

ती नागरिकांना त्यांच्या अधिकारांची जाणीव करून देते आणि राष्ट्राच्या लोकशाही वाटचालीला योग्य दिशा देते.

अभ्यास विषयाचे महत्त्व :-

प्रस्ताविका भारताला सार्वभौम, समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष, लोकशाही, प्रजासत्ताक राष्ट्र म्हणून घोषित करते. यामुळे राज्यघटनेचा मूलभूत हेतू नागरिकांना समजतो. न्याय (सामाजिक, आर्थिक व राजकीय), स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता या लोकशाही मूल्यांचे संरक्षण करते.मूलभूत हक्क आणि राज्याच्या धोरणात्मक तत्त्वांना दिशा देते. कायदे बनवताना आणि त्याचे अर्थ लावताना प्रस्ताविकेचा आधार घेतला जातो. बंधुतेचा उल्लेख करून ती देशातील एकता, अखंडता आणि सामाजिक सलोखा जपण्यावर भर देते. कोणत्याही घटनात्मक वादात न्यायालये प्रस्ताविकेचा संदर्भ घेतात. त्यामुळे ती संविधानाची मार्गदर्शक व प्रेरणादायी भूमिका बजावते.

अभ्यासाची उद्दिष्टे : -

1. भारतीय लोकशाही व्यवस्थेचा पाया प्रस्ताविकेवर कसा आधारलेला आहे हे समजावून सांगणे.
2. विद्यार्थ्यांना भारतीय संविधानाच्या प्रस्ताविकेची संकल्पना व अर्थ समजावून देणे.
3. प्रस्ताविकेत नमूद केलेल्या सार्वभौम, समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष, लोकशाही, प्रजासत्ताक या तत्त्वांची ओळख करून देणे.
4. न्याय, स्वातंत्र्य, समता व बंधुता या लोकशाही मूल्यांचे महत्त्व स्पष्ट करणे.

1. प्रस्तावनेची संकल्पना व अर्थ:-

प्रस्तावना' म्हणजे कोणत्याही लिखित दस्तऐवजाची ओळख करून देणारा, त्याचा हेतू स्पष्ट करणारा प्रारंभिक भाग. भारतीय राज्यघटनेतील प्रस्तावना ही संपूर्ण संविधानाची तत्त्वज्ञानात्मक भूमिका (Philosophical Base) स्पष्ट करते.प्रस्तावना सांगते की सत्ता,कुणाकडून येते राज्याचे स्वरूप काय आहे ,राज्य कोणती मूल्ये जोपासणार आहे ,नागरिकांना कोणते आदर्श प्राप्त करून द्यायचे आहेत.

2. "आम्ही भारताचे लोक" – लोकसत्तेचा मूलाधार:-

प्रस्तावनेची सुरुवात "आम्ही भारताचे लोक" या शब्दांनी होते. हे शब्द अत्यंत महत्त्वाचे आहे यातून स्पष्ट होते की भारतात लोकसत्ता)Popular Sovereignty) आहे . राज्यघटना राजा, धर्मगुरू किंवा परकीय सत्तेने दिलेली नसून ती भारताच्या जनतेने स्वत:साठी स्वीकारलेली आहेही बाब भारतीय लोकशाहीचा आत्मा दर्शवते.

3. भारतीय राज्याचे स्वरूप स्पष्ट करणारी प्रस्तावना:-

प्रस्तावनेत भारताची ओळख पुढीलप्रमाणे करून दिली आहे: सार्वभौम)Sovereign) समाजवादी)Socialist) धर्मनिरपेक्ष)Secular) लोकशाही)Democratic)प्रजासत्ताक)Republic) राज्य आहे. सार्वभौम भारत कोणत्याही परकीय सत्तेच्या अधीन नाही. देशांतर्गत व आंतरराष्ट्रीय धोरणे ठरवण्याचा पूर्ण अधिकार भारताला आहे. समाजवादी राज्य सामाजिक व आर्थिक विषमता दूर करून सामाजिक न्याय प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न करते. धर्मनिरपेक्षराज्य कोणत्याही एका धर्माला प्राधान्य देत नाही. सर्व धर्मांना समान वागणूक दिली जाते. लोकशाही सत्ता लोकांच्या हाती आहे. लोकप्रतिनिधींच्या माध्यमातून शासन चालते. याशिवाय प्रजासत्ताक राज्याचा प्रमुख निवडून दिलेला असतो, वारसा हक्काने नाही.ही सर्व वैशिष्ट्ये प्रस्तावनेत संक्षेपाने मांडलेली असल्यामुळे प्रस्तावना ही संविधानाचा आत्मा ठरते.

4. प्रस्तावनेतील मूलभूत मूल्ये:-

प्रस्तावनेत चार मूलभूत मूल्यांचा उल्लेख आहे.

न्याय)Justice)सामाजिक न्याय,आर्थिक न्याय,राजकीय न्याय यातून शोषणमुक्त, समतावादी समाजाची कल्पना व्यक्त होते.

स्वातंत्र्य)Liberty)विचार ,अभिव्यक्ती,श्रद्धा , विश्वास ,उपासनाहे स्वातंत्र्य व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी आवश्यक आहे.

समता)Equality)दर्जाची समानता व संधीची समानता कायद्यापुढे सर्व समान असणे हे लोकशाहीचे प्रमुख लक्षण आहे.

बंधुता)Fraternity)राष्ट्रीय एकता आणि व्यक्तीचा सन्मान व प्रतिष्ठा भारतासारख्या विविधतेने भरलेल्या देशात बंधुता अत्यंत महत्त्वाची आहे.

5. प्रस्तावना व मूलभूत हक्क:-

प्रस्तावनेतील मूल्ये मूलभूत हक्कांद्वारे प्रत्यक्षात उतरवली जातात. समता - समानतेचा हक्क, स्वातंत्र्य-अभिव्यक्ती, धर्मस्वातंत्र्य आणि न्याय- न्यायालयीन संरक्षण म्हणून प्रस्तावना व मूलभूत हक्क यांच्यात घनिष्ठ संबंध आहे.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

6. प्रस्तावना व राज्याच्या धोरणाची मार्गदर्शक तत्त्वे:-

राज्याच्या धोरणाची मार्गदर्शक तत्त्वे)DPSP) ही सामाजिक व आर्थिक न्याय ,कल्याणकारी राज्य व दुर्बल घटकांचे संरक्षण या संकल्पना प्रत्यक्षात आणण्याचे साधन आहेत. त्यांचा पाया प्रस्तावनेत आहे.

7. प्रस्तावना व मूलभूत कर्तव्ये:-

संविधानाने केवळ हक्क दिले नाहीत, तर कर्तव्यांची जाणीवही करून दिली आहे. संविधानाचा सन्मान, राष्ट्रीय एकता राखणे आणि बंधुभाव वाढवणे ही सर्व कर्तव्ये प्रस्तावनेतील मूल्यांशी निगडित आहेत.

8. न्यायालयीन दृष्टिकोनातून प्रस्तावनेचे महत्त्व:-

सुरुवातीला प्रस्तावनेला कायदेशीर बंधन नाही असे मानले जात होते.परंतु केशवानंद भारती खटल्यात (1973) सर्वोच्च न्यायालयाने ठरवले की प्रस्तावना ही संविधानाचा भाग आहे .ती संविधानाच्या मूलभूत रचनेचा)Basic Structure) आधार आहे.यामुळे प्रस्तावनेचे महत्त्व अधिकच वाढले.

9. सामाजिक परिवर्तनाचे साधन म्हणून प्रस्तावना:-

प्रस्तावना ही सामाजिक समतेचे स्वप्न,आर्थिक विषमता दूर करण्याची दिशा व स्त्री-पुरुष समानतेचा विचार यांना घटनात्मक अधिष्ठान देते. त्यामुळे ती सामाजिक परिवर्तनाची प्रेरणा ठरते.

10. राष्ट्रीय एकता व अखंडतेचा पाया:-

भारतामध्ये विविध भाषा,विविध धर्म,विविध संस्कृतीअसतानाही एक राष्ट्र म्हणून टिकून राहण्यासाठी बंधुता व एकात्मतेचा विचारभारतीय राज्यघटनेची प्रस्तावना ही संपूर्ण संविधानाचे तत्त्वज्ञान, मूल्ये, उद्दिष्टे व आत्मा व्यक्त करते. ती लोकशाहीची दिशा दाखवते, न्यायाची हमी देते, स्वातंत्र्याचे संरक्षण करते, समतेचा पुरस्कार करते आणि बंधुभाव जोपासते. म्हणूनच प्रस्तावनेला “भारतीय संविधानाचा आत्मा” असे योग्य अर्थाने संबोधले.

1. संविधानाची प्रस्तावना ही लोकशाही संविधानाची प्रस्तावना न्याय, स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता या चार मुख्य स्तंभांवर आधारित आहे. ही मूल्ये केवळ कागदावर नसून ती भारतीय लोकशाहीचा खरा गाभा आहेत.

2. "आम्ही भारताचे लोक" या शब्दांनी प्रस्तावनेची सुरुवात होते, ज्याचा अर्थ असा की अंतिम सत्ता जनतेच्या हाती आहे. नागरिकांनी केवळ मतदानापुरते मर्यादित न राहता, संविधानाने दिलेल्या हक्कांचा वापर करून आणि कर्तव्यांचे पालन करून लोकशाही जिवंत ठेवली पाहिजे.

3. सरकारची जबाबदारी: सरकारची निर्मिती लोककल्याणासाठी झालेली असते. प्रस्तावनेतील 'समाजवादी' आणि 'धर्मनिरपेक्ष' ही मूल्ये सरकारला गरिबी दूर करण्यासाठी आणि सर्व धर्मांचा आदर करत सामाजिक न्याय प्रस्थापित करण्यासाठी दिशा देतात .

४. परस्पर सहकार्य: जेव्हा नागरिक आपल्या कर्तव्यांप्रती जागरूक असतात आणि सरकार संविधानाच्या चौकटीत राहून पारदर्शकपणे काम करते, तेव्हाच खऱ्या अर्थाने लोकशाही यशस्वी होते.

निष्कर्ष:-

भारतीय संविधानातील मूल्यात्मकतेचा आत्मा म्हणजे न्याय, स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता या मूल्यांचा समन्वय होय. ही मूल्ये भारतीय समाजाला मानवतावादी, लोकशाही व समतावादी दिशा देतात. त्यामुळे भारतीय संविधान हे केवळ कायद्यांचे पुस्तक नसून ते भारतीय लोकशाहीचा जिवंत आत्मा आहे.प्रस्तावना म्हणजे संविधानाचा आरसा आहे, जी भारताची स्वप्ने आणि उद्दिष्ट्ये दर्शवते, संविधानाचा उद्देश स्पष्ट करते, आणि 'आम्ही, भारताचे लोक' यातून संविधानाचे अंतिम अधिकार लोकांमध्ये आहेत हे सांगते. ही मूल्ये देशाच्या विकासाचा आधार आहेत आणि एक मजबूत, न्यायपूर्ण राष्ट्र निर्माण करतात.

थोडक्यात सांगायचे तर, संविधानाची प्रस्तावना हे एक असे 'होकायंत्र' आहे जे नागरिक आणि सरकार या दोघांनाही एका आदर्श, न्याय्य आणि सर्वसमावेशक राष्ट्राच्या निर्मितीसाठी प्रवृत्त करते.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

संदर्भ सूची :-

1. भारताचे संविधान – भारत सरकार, कायदा व न्याय मंत्रालय, नवी दिल्ली.
2. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, संविधानसभा भाषणे व लेखन.
3. दुर्गादास बसू, Introduction to the Constitution of India.
4. सुभाष काश्यप, Our Constitution
5. व्ही. एन. शुक्ला, Constitution of India
6. भारतीय राज्यघटना विषयक संदर्भग्रंथ व शैक्षणिक मासिके.
7. विविध शैक्षणिक संकेतस्थळे व भारतीय संविधानावरील लेख

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

जलस्त्रोत आणि मानवी जीवनातील त्यांचे महत्त्व

डॉ. देविदास सदाशिव केंद्रे
उज्वल ग्रामीण महाविद्यालय, घोनसी ता. जळकोट, जि. लातूर
Email: drdskendredrdskendre@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180155
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 222-229
January 2026
Submitted: 15 Dec. 2025
Revised: 25 Dec. 2025
Accepted: 15 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश (Abstract)

पाणी हे पृथ्वीवरील जीवनाचे मूलभूत अधिष्ठान आहे. पृथ्वीच्या पृष्ठभागावरील सुमारे ७१ टक्के भाग पाण्याने व्यापलेला असून जलचक्राच्या माध्यमातून हे पाणी सतत एका स्वरूपातून दुसऱ्या स्वरूपात परिवर्तित होत असते. जलावरणामध्ये महासागर, भूपृष्ठीय जल, भूमिगत जल, हिमनद्या, सरोवरे, नद्या, तलाव तसेच वातावरणातील जलबाष्प यांचा समावेश होतो. या सर्व जलस्त्रोतांच्या माध्यमातून पृथ्वीवरील सजीवसृष्टीला पाण्याची उपलब्धता होते. या शोधनिबंधामध्ये जलस्त्रोतांचे प्रकार, त्यांची निर्मिती, वितरण, स्वरूप व वैशिष्ट्ये यांचा सविस्तर आढावा घेण्यात आला आहे. भूजल व भूपृष्ठीय जल हे जलस्त्रोतांचे प्रमुख प्रकार असून झरे, विहिरी, नद्या, हिमनद्या, सरोवरे, तलाव, वातावरणीय जल व मृदाजल यांचा मानवी जीवनाशी असलेला निकट संबंध स्पष्ट करण्यात आला आहे. शेती, उद्योग, ऊर्जा निर्मिती, अन्नसुरक्षा, रोजगार, पर्यावरणीय संतुलन तसेच सामाजिक-सांस्कृतिक जीवनामध्ये जलस्त्रोतांचे अनन्यसाधारण महत्त्व अधोरेखित करण्यात आले आहे. वर्तमान काळात वाढती लोकसंख्या, औद्योगिकीकरण, शहरीकरण आणि हवामान बदल यांमुळे जलस्त्रोतांवर मोठ्या प्रमाणात ताण येत आहे. त्यामुळे जलसंवर्धन, जलसंरक्षण आणि जलव्यवस्थापन या बाबी शाश्वत विकासासाठी अत्यंत आवश्यक ठरतात. हा शोधनिबंध जलस्त्रोतांचे महत्त्व अधोरेखित करून भविष्यातील पिढ्यांसाठी पाण्याचे संवर्धन करण्याची गरज अधोरेखित करतो.

बीज संज्ञा (keywords): *जलस्त्रोत, मानवी जीवन.*

प्रस्तावना

पृथ्वीच्या एकूण पृष्ठभागापैकी सुमारे ७१ टक्के भाग पाण्याने व्यापलेला आहे, त्यामुळे पृथ्वीला जलग्रह असे म्हटले जाते. पृथ्वीवरील पाणी वेगवेगळ्या स्वरूपात व वेगवेगळ्या ठिकाणी आढळते. हवामान आणि स्थानानुसार पाण्याचे स्वरूप बदलण्यास सूर्याच्या उष्णतेची महत्त्वाची भूमिका असते. विषुववृत्तीय प्रदेशात सूर्याची उष्णता सर्वाधिक असते, तर ध्रुवीय प्रदेशात ती सर्वात कमी असते. याच कारणामुळे विषुववृत्तीय प्रदेशात हिमरेषा ५००० मीटर पेक्षा जास्त उंचीवर असते, तर ध्रुवीय प्रदेशात भूपृष्ठावर असते. हे पाणी सतत अन्य ठिकाणी प्रवाहित होते. पाण्याच्या प्रवासादरम्यान त्याच्या स्वरूपात सतत बदल होतो. महासागरातील पाणी द्रव स्वरूपात असते, तर ध्रुवीय व उच्च अक्षवृत्तीय प्रदेशात पाणी घन स्वरूपात असते. जलावरणामध्ये भूआवरण, वातावरण व जलावरणातील सर्व पाण्याचा समावेश होतो. सामान्यतः असे गृहीत धरले जाते की फक्त महासागरातील पाण्याचा समावेश जलावरणात केला जातो. परंतु जलावरणात महासागरातील पाण्याबरोबरच भूपृष्ठीय जल, भूमिगत जल व वातावरणातील जलबाष्पाचाही समावेश होतो.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
डॉ. देविदास सदाशिव केंद्रे, उज्वल ग्रामीण महाविद्यालय, घोनसी ता. जळकोट, जि. लातूर

How to cite this article:
केंद्रे, . देविदास . सदाशिव . (2026). जलस्त्रोत आणि मानवी जीवनातील त्यांचे महत्त्व. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 222–229. https://doi.org/10.5281/zenodo.18453768

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18453768
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

वातावरणात अतिशय अल्प प्रमाणात असलेल्या पाण्याच्या वाफेचे (Water Vapour) महत्त्व खूप मोठ्या प्रमाणात आहे, कारण या वातावरणातील पाण्याच्या वाफेवरच जलचक्र (Hydrological Cycle) अवलंबून असते.

उद्दिष्टे

१) पृथ्वीवरील विविध जलस्त्रोतांचे प्रकार, स्वरूप व वितरण यांचा अभ्यास करणे.

२) पाण्याची मानवी जीवनातील महत्त्व अभ्यासणे.

माहिती संकलन व अभ्यास पद्धती

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी दुय्यम स्वरूपाच्या माहितीचा वापर केलेला आहे. यामध्ये संदर्भ ग्रंथ, मासिके, वर्तमानपत्रे व इंटरनेटवरील माहितीचा उपयोग केला आहे. माहितीचे विश्लेषण करण्यासाठी वर्णनात्मक अभ्यास पद्धतीचा उपयोग केला आहे.

महासागर (oceans)

पृथ्वीच्या एकूण क्षेत्राच्या जवळजवळ ७०.८७ टक्के क्षेत्र पाण्याने व्यापलेले आहे, म्हणून पृथ्वीला जलग्रह म्हणून ओळखतात. यातील ९७.३९ टक्के पाणी महासागरात आहे. या महासागरात १,३४,८०,००,०० घन किलोमीटर पाणी आहे. उत्तर गोलार्धात एकूण क्षेत्राच्या ४० टक्के क्षेत्र पाण्याने व्यापलेले आहे, तर ६० टक्के क्षेत्र भूभागाने व्यापले आहे. म्हणून या गोलार्धास भूगोलार्ध म्हणून ओळखले जाते. दक्षिण गोलार्धातील एकूण क्षेत्राच्या ८१ टक्के क्षेत्र पाण्याने व्यापलेले आहे व १९ टक्के क्षेत्र भूभागाने व्यापलेले आहे. म्हणून दक्षिण गोलार्धाला जलगोलार्ध म्हणून ओळखले जाते.

महासागराचे महत्त्व:

महासागराचे मानवी जीवनाच्या दृष्टिकोनातून खूप महत्त्व आहे. पृथ्वीवरील सजीव सृष्टीची निर्मितीच महासागरातून झालेली आहे. नंतरच्या काळात ती पृथ्वीच्या पृष्ठभागावर विकसित होत गेलेली आहे. सजीव सृष्टीची निर्मिती महासागरातून तर झालीच आहे, त्याचबरोबर या सर्व सजीव सृष्टीचे अस्तित्वही महासागरामुळेच टिकून आहे. कारण या सजीव सृष्टीसाठी लागणाऱ्या पाण्याची गरज जलचक्राच्या माध्यमातून भागविली जाते. महासागरातील पाण्यामुळे माशांच्या व इतर जीवांच्या माध्यमातून अन्नाची गरज मोठ्या प्रमाणात भागविली जाते. याशिवाय, महासागरातील पाण्याचा उपयोग अपारंपरिक ऊर्जा निर्मितीसाठी केला जातो. महासागरातील पाण्यामुळे मानवास स्वस्त अशी सागरी व महासागरी वाहतूक उपलब्ध झालेली आहे.

जलस्त्रोतांचे प्रकार (Types of Water Source)

पृथ्वीवरील सजीवांना वेगवेगळ्या मार्गाने पाण्याची उपलब्धता होते, त्यालाच आपण *जलस्त्रोत* असे म्हणतो. पृथ्वीवरील काही पाणी भूपृष्ठावर आढळते, तर काही पाणी भूपृष्ठाच्या अंतर्गत भागात आढळते. भूपृष्ठावर आढळणाऱ्या पाण्याला *भूपृष्ठ जल* असे म्हणतात, तर भूगर्भात आढळणाऱ्या पाण्याला *भूजल* असे म्हणतात. त्यामुळे जलस्त्रोतांचे *भूजल* आणि *भूपृष्ठ जल* असे दोन मुख्य प्रकार पडतात.

भूजल किंवा भूपृष्ठ जल हे मिळविण्यासाठी मानवाला विशेष प्रयत्न करावे लागतात. भूजल मिळविण्यासाठी भूगर्भात खोलवर खड्डा घ्यावा लागतो, तर भूपृष्ठ जल मिळविण्यासाठी भूपृष्ठावर वेगवेगळ्या प्रकारे पाणी आडवावे लागते. मानवाला तसेच सजीवांना खालील जलस्त्रोतांच्या माध्यमातून पाणी उपलब्ध होते.

भूजल (Groundwater)

भूपृष्ठावर जी पर्जन्यवृष्टी होते, त्यातील काही पाणी नदीच्या स्वरूपात वाहत जाऊन महासागरास मिळते. काही पाण्याचे बाष्पीभवन होते, तर काही पाणी जमिनीत मुरते. जमिनीत मुरलेले, निरनिराळ्या स्वरूपात वास्तव्य करून असलेल्या या पाण्यास *भूजल* असे म्हणतात. भूजल हे जमिनीखाली असलेल्या खडकांच्या भेगात, मातीमध्ये किंवा भूगर्भात असलेल्या पोकळीत आढळते.

भूजलाची तीन उगमस्थाने आहेत –

१.पर्जन्यवृष्टी किंवा हिमवृष्टीच्या स्वरूपाने पडलेले पाणी जे जमिनीत मुरते, त्यास *वातावरण जल* असे म्हणतात.

२.स्तरीत खडक निर्मितीच्या वेळी काही पाणी त्या खडकात राहून जाते, त्यास *सहजात जल* असे म्हणतात.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

३.ज्वालामुखी उद्रेक होत असताना व खनिजांची निर्मिती होत असताना काही पाणी मुक्त होते, त्यास *नवजात जल* असे म्हणतात.

याशिवाय सागरातील पाणी खडकांच्या मधून भूस्तरांमध्ये शिरते. अशा प्रकारे तीन स्त्रोत जरी भूमिगत पाण्याचे असले, तरी पावसाच्या स्वरूपाने जे पाणी पडते, तेच भूजलाचा मुख्य स्त्रोत आहे.

भूजलाचे प्रमाण व हालचाल ही अनेक घटकांवर अवलंबून असते – त्या प्रदेशातील पावसाचे प्रमाण, पावसाचा वेग, पावसाचा कालावधी, बाष्पीभवनाचे प्रमाण, भूभागाचा उतार, हवामानातील शुष्कपणा, खडकातील पोकळी व खडकाची सच्छिद्रता, वनस्पतीचे आच्छादन – हे सर्व घटक अनुकूल असतील तर भूजलाची पातळी जास्त असते.

भूजलाचे प्रमाण पृथ्वीवरील एकूण जलसंपत्तीच्या ०.५८ टक्के आहे, तर एकूण गोड्या पाण्याच्या प्रमाणात भूजलाचे प्रमाण २२.१ टक्के आहे. भूजल भूपृष्ठाखाली सुमारे चार किमी खोलीपर्यंत आढळते. भूपृष्ठाखाली आढळत असल्यामुळे यास *भूजल* असे म्हणतात.

भूगर्भातील हे पाणी अधिक खोलवर असल्यामुळे ते स्वच्छ असते, म्हणजेच गढूळ नसते. याशिवाय त्याचा रंगही पारदर्शक असतो. त्याचबरोबर ते घातक सूक्ष्म जीवांपासून मुक्त असते. यामुळे भूजल पिण्यासाठी किंवा वापरण्यायोग्य करण्यासाठी त्यावर जास्त प्रक्रिया कराव्या लागत नाहीत. भूजल हे कोणत्याही रासायनिक, किरणोत्सारी किंवा जैविक प्रदूषणापासून मुक्त असल्यामुळे भूपृष्ठावरील पाण्यापेक्षा तुलनात्मकदृष्ट्या अधिक सुरक्षित आहे.

भूजल प्राप्त करण्यासाठी आवश्यक असणारी पाणीपुरवठ्याची साधने स्वस्त दरात उपलब्ध असल्यामुळे भूजलाचा वापर करणे आर्थिक दृष्ट्या फायदेशीर ठरते. मानवाने प्राचीन काळापासून विहिरी खोदून किंवा अलीकडे कुपनलिकांच्या साहाय्याने भूमिगत पाण्याचा पिण्यासाठी व शेतीसाठी उपयोग केला आहे.

भूजल उपलब्धतेचे स्त्रोत (Sources of Groundwater Availability)

भूजल भूपृष्ठाखाली वेगवेगळ्या पातळीवर साठलेले असते. हे भूपृष्ठाखालील पाणी भूपृष्ठावर कशाप्रकारे येते, यास *भूजल उपलब्धतेचे स्त्रोत* असे म्हणतात. भूजल हे वेगाने वाहत नाही, त्यामुळे ते झऱ्याच्या स्वरूपात किंवा इतर स्वरूपात लगेच उपलब्ध होत नाही. हे भूजल विविध स्त्रोतांद्वारे भूपृष्ठभागावर उपलब्ध होते.

भूजल नैसर्गिकरीत्या भूपृष्ठावर येते आणि कृत्रिम रित्या सुद्धा ते प्राप्त केले जाते. म्हणून भूजलाचे *नैसर्गिक स्त्रोत* व *कृत्रिम स्त्रोत* असे दोन प्रकार पडतात.

भूजलाचे नैसर्गिक स्त्रोत

झरे (Springs)-

भूमिगत पाण्यामुळे जमिनीत जलधर निर्माण होतात. जलधरामुळे संचयीत झालेले पाणी अनुकूल परिस्थिती निर्माण होताच भूपृष्ठावर येवून वाहू लागते. ज्याला आपण झरा असे म्हणतो. काही झरे नियमित वाहणारे असतात. तर काही झरे हंगामी असतात. हंगामी झरे वर्षातील ठराविक काळातच वाहतात. झरे वाहने व आटणे यांची कालमर्यादा निश्चित नसते. झऱ्याच्या पातळीखाली जलरेषा जाताच झरा वाहणे थांबते. हंगामी किंवा मोसमी झऱ्याचे संपृक्त पातळीतील झरे व सायफन झरे असे दोन उपप्रकार पडतात. खडकाच्या रचनेच्या उाधारे नतीउतार झरे, उच्छृंगतल, झरे, भेगी झरे, व्हॉक्ल्यूझीयन झरे असे झऱ्यांचे प्रकार पडतात.

आर्टेशियन विहीर (Artesian Well) -

फ्रान्समधील अर्टाईस या प्रांतात प्रथम अशा प्रकारची विहीर खोदण्यात आली असल्यामुळे अशा विहीरींना आर्टेशियन विहीर असे नाव देण्यात आले आहे. या प्रकारच्या विहिरीसाठी खडकाची विशिष्ट प्रकारची रचना आवश्यक असते. दोन जलाभेद्य खडकाच्या थरामध्ये असलेल्या जलभेद्य खडकात पाणी साठलेले असल्यास भूपृष्ठापासून या जलधर खडकापर्यंत नलीका तयार केली जाते किंवा छिद्र पाडले जाते. यामुळे जलधर खडकातील पाणी भूपृष्ठावर कोणत्याही कृत्रीम शक्तीचा वापर न करता भूपृष्ठावर उपलब्ध होते. अशा प्रकारच्या विहीरीनाच आर्टेशियन विहीरी असे म्हणतात.

आर्टेशियन विहीरीसाठी पूढील प्रकारची भूपृष्ठरचना आवश्यक असते. १) खडकांच्या थरांची रचना खोलगट बशीसारखी असावी लागते. २) जलाभेद्य खडकांच्या दरम्यान जलभेद्य खडकाचा थर असावा लागतो. ३) जलभेद्य खडकाची किमान एक बाजू तरी भूपृष्ठावर उघडी असावी लागते. ४) सछिद्र खडकात जमा झालेले पाणी साठून राहणे आवश्यक असते.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

वरील बाबी अनुकूल असल्यास जलभेद्य (सच्छिद्र) खडकाच्या उघड्या असणाऱ्या भागावर पावसाचे पाणी मुरून तो खडक जलसंपृक्त होतो. या थरापर्यंत भूभागास छिद्र पाडल्यास पाणी कारंजासारखे उडते. खोलगट बशीच्या आकाराच्या खडकामुळे पाण्याचा दाब वाढलेला असतो. अशा प्रकारच्या विहिरी ऑस्ट्रेलिया, अरबस्तान, लिबिया या देशातून आढळून येतात.

भूजलाचे कृत्रिम स्त्रोत

विहीर - "जमिनीखालील पाणी काढण्यासाठी भूजल पातळीपर्यंत खोदलेल्या अरुंद खड्ड्यास विहीर असे म्हणतात."

विहिरी सर्वात स्वस्त आणि सर्वत्र आढळणारे पाणीपुरवठ्याचा स्त्रोत आहे. विहीर खोदण्यासाठी प्रथम योग्य जागा निवडून तेथे भूजल पातळीपर्यंत खोल खड्डा खोदला जातो. विहिरीद्वारे जास्तीत जास्त कालावधीपर्यंत पाणीपुरवठा व्हावा यासाठी भूजल पातळीपेक्षा अधिक खोल विहीर खोदली जाते. विहिरीतून पंपाच्या सहाय्याने पाणी वरती काढले जाते.

भूपृष्ठजल (Surface Water)

पृथ्वीच्या पृष्ठभागावर आढळणारे पाणी स्थिर तसेच प्रवाही स्वरूपात आढळते. पाणी वेगवेगळ्या क्षेत्रात वेगवेगळ्या स्वरूपात असते. उंच पर्वतीय प्रदेशात ते हिमाच्छादित शिखरे व हिमनगांच्या स्वरूपात असते, तर खालच्या भागात ते द्रव स्वरूपात आढळते. भूपृष्ठजल सर्वच खंडात वितरित झालेले आहे. पृथ्वीवरील एकूण गोड्या पाण्याच्या २/३ पाणी अंटार्क्टिका मध्ये हिमाच्या स्वरूपात आढळते. याच कारणामुळे अंटार्क्टिका खंड इतर खंडांपेक्षा भौगोलिक दृष्टिकोनातून वेगळा आहे. ऑस्ट्रेलिया खंडामध्ये स्थायी स्वरूपाचे हिमक्षेत्र आढळतच नाही. अंटार्क्टिका आणि ग्रीनलँड सोडले, तर सर्वत्र बर्फ हिमरेषेच्या वर आढळतो.

हिमरेषेची उंची वेगवेगळ्या प्रदेशात वेगवेगळ्या उंचीवर आढळते. विषुववृत्तीय प्रदेशात ती ५००० ते ६००० मीटर उंचीवर आढळते. हिमालय प्रदेशात हिमरेषेची उंची ४३०० ते ५३०० मीटर उंचीवर आढळते, तर दक्षिण चिली आणि दक्षिण ग्रीनलँड मध्ये ती ६६६ मीटरवर आढळते. याचाच अर्थ असा होतो की हिमरेषेची उंची सर्वत्र सारखी नाही. म्हणून पृथ्वीवर पाणी वेगवेगळ्या क्षेत्रात व वेगवेगळ्या उंचीवर वेगवेगळ्या स्वरूपात आढळते.

हिमक्षेत्रे (Snow Field)

कायमस्वरूपी हिमरेषेच्या वर असलेल्या क्षेत्रास हिमप्रदेश म्हणून ओळखतात. ज्या क्षेत्रात बर्फ कायमस्वरूपी गोठलेले असते, अशा क्षेत्रांना कायमस्वरूपी हिमक्षेत्रे किंवा स्थायी हिमप्रदेश असे म्हणतात. ऑस्ट्रेलिया वगळता पृथ्वीवरील सर्वच खंडांमध्ये कायमस्वरूपी हिमक्षेत्रे आढळतात. वर्तमान काळात पृथ्वीवरील संपूर्ण क्षेत्राच्या २४ टक्के क्षेत्रावर कायमस्वरूपी हिमाचे आच्छादन आढळते. हे क्षेत्र सुमारे १.५ कोटी चौ. किमी क्षेत्र व्यापते.

एकूण हिमक्षेत्रापैकी ९६ टक्के बर्फ अंटार्क्टिका आणि ग्रीनलँडमधील जाड बर्फाच्या थरांच्या स्वरूपात आढळतो. हे सर्व क्षेत्र आर्क्टिक महासागर आणि अंटार्क्टिका खंडावर पसरलेले आहे. हे क्षेत्र ध्रुवीय प्रदेशात आढळते. येथील उन्हाळ्यातील तापमान १० अंश से. पेक्षा कमी असते. सर्वात थंड आणि कठीण बर्फाचे थर टुंड्रा प्रदेशाच्या पलीकडील क्षेत्रात आढळतात. हे सर्व भाग ध्रुवीय प्रदेशात असल्यामुळे यांना ध्रुवीय बर्फाचे आवरण (Polar Ice Caps) असे म्हणतात. आर्क्टिक आणि अंटार्क्टिका प्रदेशाचा समावेश या क्षेत्रात होतो. येथे बर्फाने झाकलेले पर्वत दिसून येतात, त्यास 'नुनाटक' असे म्हणतात. अंटार्क्टिकावर सुमारे ९५ टक्के क्षेत्रावर हिमाच्छादन असून बर्फाची सरासरी जाडी २००० मीटर आहे. बर्फाची कमाल जाडी ४२७० मीटर इतकी आहे. संपूर्ण पृथ्वीवर जो गोड्या पाण्याचा भाग आहे, त्यापैकी ९० टक्के गोड्या पाण्याचा साठा अंटार्क्टिका खंडात बर्फाच्या स्वरूपात आहे. अंटार्क्टिका खंडातील बर्फामुळेच जागतिक हवामानाचे नियमन होते. मात्र वर्तमान काळात जागतिक तापमान वाढीमुळे हा बर्फ वितळून सागराची पातळी वाढत आहे. या बर्फ वितळण्यामुळेच जागतिक हवामान बदलाचे संकट निर्माण झालेले आहे.

हिमनदीचे पाणी (Glacier Water)

हिमरेषेच्या वर असलेला प्रचंड बर्फाचा थर भूपृष्ठाच्या उतारास अनुसरून गुरुत्वाकर्षण शक्तीमुळे हळूहळू सरकत असतो. यालाच हिमनदी असे म्हणतात. हिमप्रदेशात, म्हणजे विशेषतः उच्च अक्षांशीय प्रदेशात व उंच पर्वतीय प्रदेशात हिमनद्या आढळतात. एखाद्या प्रदेशात सतत हिमवृष्टी होत राहिल्यास, वरील थराचा दाब खालील थरावर पडतो. हिमाची जाडी वाढत जाऊन त्यापासून हिमनदी निर्माण होते. जगात एकूण ७०,००० ते २०,००,००० हिमनद्या असल्याचा अंदाज आहे.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

हिमनद्या जेव्हा पर्वतीय प्रदेशातून खाली सरकतात, तेव्हा कमी उंचीवर येतात. त्यामुळे तेथील तापमान वाढते व त्याचे पाण्यात रूपांतर होते. हे पाणी नद्यांमध्ये व तलावात वाहते. हे पाणी अनेक वेळा स्वच्छ व शुद्ध असते. म्हणून अनेक देशात हिमनदी वितळून निर्माण झालेल्या पाण्याचा उपयोग पिण्यासाठी करतात. अनेक नद्यांचा उगम हिमनदीच्या वितळण्यामुळे होतो. भारतातील गंगा नदीचा उगम गंगोत्री नावाच्या हिमनदीपासून झालेला आहे.

नद्या (River)

पृथ्वीच्या पृष्ठभागावरून निश्चित मार्गाने वाहणाऱ्या पाण्याच्या प्रवाहाला नदी असे म्हणतात. पावसाचे पाणी जमिनीवर वेगवेगळ्या स्वरूपात वाहते, यालाच वहन असे म्हणतात. हेच पाणी जेव्हा उंच प्रदेशातून सखल प्रदेशाकडे गुरुत्वाकर्षण शक्तीमुळे एका निश्चित मार्गाने वाहू लागते, तेव्हा त्यास नदीचे स्वरूप प्राप्त होते. नदीचा विकास हळूहळू होतो. सुरुवातीस पावसाचे पाणी पृष्ठभागावरून अतिशय छोट्या प्रवाहाच्या स्वरूपाने वाहते. असे अनेक छोटे प्रवाह एकत्र येऊन वाहू लागतात, त्यापासून ओढा निर्माण होतो. अनेक ओढे एकत्र येऊन, त्यापासून नदीची निर्मिती होते.

नद्यांची उत्पत्ती झरे, हिमनदीचे मुख, पावसाचे पाणी, तलाव, सरोवर यापासून होते. नदी प्रवाहाचे स्वरूप त्या प्रदेशातील भूपृष्ठरचना, भूपृष्ठाचा उतार, खडकाचे स्वरूप व हवामान या घटकावर अवलंबून असते. बारमाही पावसाच्या प्रदेशातील नद्या, तसेच हिमक्षेत्रात व सरोवरातून उगम पावणाऱ्या नद्या कायमस्वरूपी असतात. तर ज्या नद्यांच्या उगमापाशी वर्षातून एकदाच पाऊस पडतो, या नद्यांना पावसाच्या ऋतू पाणी असते. कोरड्या ऋतूत या नद्यातील पाण्याचे प्रमाण कमी होते किंवा कोरड्या पडतात. यांना हंगामी नद्या असे म्हणतात. काही नद्या अल्पकाळ वाहणाऱ्या असतात, अशा नद्यांना अस्थायी नद्या असे म्हणतात.

नद्या या वाहत जाऊन शेवटी महासागरात विलीन होतात. काही नद्या सरोवरामध्ये विलीन होतात. उदाहरणार्थ, होल्गा आणि उरल या नद्या कॅस्पियन समुद्रास जाऊन मिळतात. तसेच काही नद्या आंतर्देशीय स्वरूपाच्या असतात. उदाहरणार्थ, हिमालयातून उगम पावणारी घागरा नदी थरच्या वाळवंटात जाऊन लुप्त होते.

नदीतील पाण्याचा उपयोग पिण्याचे पाणी, शेतीसाठी, औद्योगिक वापरासाठी व वाहतुकीसाठी होतो. जगात सर्वात लांब नदी ही नाईल नदी आहे, तर जगात सर्वात मोठी नदी अमेझॉन नदी आहे.

सरोवर (Lakes)

सरोवरेही पृथ्वीवरील महत्त्वाची जलसाठे आहेत. पृथ्वीवरील एकूण जलसाठ्यापैकी ०.०१७ टक्के पाणी सरोवरात आढळून येते. सरोवरातील पाण्याचे गुणवत्तेनुसार त्याचे विविध प्रकार पडतात. त्यामध्ये गोड्या पाण्याचे सरोवर, खाऱ्या पाण्याचे सरोवर आणि बर्फाळ सरोवरांचा समावेश होतो.

सरोवराच्या स्थानानुसार त्यांचे वर्गीकरण केले जाते. यानुसार, पर्वतीय प्रदेशातील सरोवर, पठारी प्रदेशातील सरोवर आणि मैदानी प्रदेशातील सरोवर असे वर्गीकरण केले जाते. मध्य आशियातील कोकोनोर (चिंग हाय), आफ्रिकेतील टानिया, दक्षिण अमेरिकेतील टीटी काका आणि तिबेटमधील मानसरोवर ही पर्वतीय प्रदेशातील सरोवरे आहेत. पठारी प्रदेशातील प्रमुख सरोवरे पुढीलप्रमाणे आहेत. त्यामध्ये आफ्रिकेतील विक्टोरिया सरोवर, दक्षिण अमेरिकेतील किती का सरोवर, कझाकस्तानातील ॲराल सरोवर व भारतातील सांभर सरोवर व चिल्का सरोवरांचा समावेश यामध्ये होतो.

सरोवरांची निर्मिती हिमनद्याच्या हालचालीतून, ज्वालामुखीच्या उद्रेकातून किंवा एखाद्या नैसर्गिक विध्वंसक घटनेमुळे होते. महाराष्ट्रातील लोणार सरोवर हे ज्वालामुखीच्या उद्रेकामुळे निर्माण झालेले एक क्रेटर सरोवर आहे.

जगातील गोड्या पाण्याच्या सरोवरांपैकी ७५ टक्के पाणी अमेरिकेतील पंचमहासरोवरे व बैकल सरोवरामध्ये आढळते. आफ्रिकेतील रुडॉल्फ सरोवरे, तसेच अल्बर्ट, एडवर्ड आणि टांग टांगानीका ही जगातील सर्वात लांब सरोवरे आहेत. बैकल सरोवर हे जगातील सर्वात खोल गोड्या पाण्याचे सरोवर आहे. कॅस्पियन समुद्र हे सर्वात लांब खाऱ्या पाण्याचे सरोवर आहे. भारतातील सांभर आणि चिल्का ही खाऱ्या पाण्याची सरोवरे आहेत.

सरोवरातील पाण्याचा उपयोग पिण्याचे पाणी, शेतीसाठी व वाहतूक व उद्योगधंद्यासाठी होतो. जगातील पंचमहासरोवरे एकमेकांशी जोडलेली आहेत. या सरोवरातून खूप मोठ्या प्रमाणात जलवाहतूक चालते. या सरोवरांच्या काठावर अनेक मंदिरांचा आणि

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

शहरांचा विकास झालेला आहे. तसेच या सरोवरांच्या किनारी भागात लोह आणि पोलाद निर्मितीच्या उद्योगाचा मोठ्या प्रमाणात विकास झालेला आहे.

तलाव

भूपृष्ठावरील जमिनीच्या खोलगट भागात नैसर्गिकरित्या झालेल्या जलसंचयास किंवा कृत्रिमरीत्या केलेल्या जलसंचयास तलाव असे म्हणतात. या तलावामध्ये पावसाळ्यात पडणाऱ्या पावसाचे पाणी साठते किंवा कृत्रिमरीत्या दुरून पाणी आणून तलाव भरला जातो. तलावातील पाण्याचा उपयोग गावात पाणीपुरवठा, शेतीसाठी तसेच काही ठिकाणी धार्मिक कार्यासाठी केला जातो.

वातावरणीय जल (Atmospheric water)

वातावरणीय जलामध्ये वातावरणात आढळणारे जलबाष्प, ढग व पर्जन्य यांचा समावेश होतो. पृथ्वीवर आढळणाऱ्या एकूण पाण्यापैकी सुमारे ०.००१ टक्के पाणी वातावरणात आढळते. तसेच, उपलब्ध गोड्या पाण्यापैकी ०.०४ टक्के आहे. एका अंदाजानुसार वातावरणात जेवढे पाणी बाष्पाच्या स्वरूपात आहे, त्याचे द्रवात रूपांतर होऊन पृथ्वीवर पावसाच्या स्वरूपात पडले, तर पृथ्वीवर २ मिमी जाडीचा पाण्याचा थर साचेल. हे पाणी जगभरातील नद्यांमध्ये उपलब्ध असलेल्या पाण्याच्या प्रमाणाएवढे आहे. वातावरणातून जलवाष्पाचे सांध्रीभवन होऊन ते वृष्टीच्या रूपात भूपृष्ठावर पडते. भूपृष्ठावरील विविध स्वरूपातील व विविध स्त्रोतातील पाण्याचे बाष्पीभवन होऊन परत वातावरणास जलबाष्पाचा पुरवठा होतो.

मृदाजल (Soil Water)

मृदाजल म्हणजे भूमिगत पाण्याचा असा भाग, जो असंपृक्त क्षेत्रामध्ये (Unsaturated zone), म्हणजेच भूपृष्ठापासून पाण्याच्या पातळीपर्यंतचा भाग होय. हे पाणी संक्रमण प्रक्रियेद्वारे मातीमध्ये प्रवेश करते. हे पाणी एकदा मातीत प्रवेश केल्यानंतर, हे मातीत साठवले जाऊ शकते किंवा बाष्पीभवन व बाष्पोत्सर्जन क्रियेद्वारे वर येऊ शकते. याशिवाय, हे पाणी संपृक्त क्षेत्राच्या दिशेने वाहू शकते. तीव्र पावसाच्या वेळी मृदाजल आडव्या दिशेने वाहू शकते. यास आंतरप्रवाह असे म्हणतात. मात्र, आंतरप्रवाह मृदाजल मानले जात नाही. मृदाजल जलचक्राचा महत्त्वाचा भाग आहे. हे मृदाजल वृक्षासाठी महत्त्वाचे असते व यामुळे भूअंतर्गत भागातील पाण्याचा साठाही वाढतो.

जल स्त्रोताचे मानवी जीवनातील महत्त्व

१) सजीव सृष्टीची निर्मिती व जीवन सातत्य:

सजीव सृष्टीची निर्मिती पाण्यातून झालेली आहे. पाणी हे सजीव सृष्टीच्या दृष्टिकोनातून महत्त्वाचा घटक आहे. मानवी जीवनात पाण्यास अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. मानवी शरीरात जवळजवळ ६० ते ७० टक्के पाणी आहे. या पाण्यामुळेच मानवी शरीरातील पेशींची रचना, पोषणद्रव्याचे वहन, शरीरातील तापमानाचे नियंत्रण, तसेच शरीरातील पदार्थाचे विसर्जन यासाठी पाण्याची अत्यावश्यक गरज आहे. पाण्याशिवाय मानवी जीवनाची कल्पनाच करू शकत नाही.

२) शेती व अन्नसुरक्षा:

मानवाची अन्नाची गरज शेतीतील उत्पादनातून भागविली जाते. या शेतीतून उत्पादन घेण्यासाठी त्यास पाण्याची आवश्यकता असते. पाण्यामुळे शेतीतून दोन वेळा, तीन वेळा पिके घेता येतात. ही शेतीची पाण्याची गरज नद्या, तलाव, विहिरी, कालवे व पर्जन्यजन यांच्या माध्यमातून भागविली जाते. ज्या क्षेत्रामध्ये शेतीस मुबलक प्रमाणात पाणीपुरवठा होतो त्या ठिकाणच्या शेतीतून जास्तीत जास्त उत्पादन घेतले जाते. पाण्याची उपलब्धता ही देशाच्या अन्नसुरक्षेचा कणा आहे.

३) औद्योगिक विकास:

औद्योगिक विकासासाठी त्या क्षेत्रात मुबलक प्रमाणात पाण्याची उपलब्धता असावी लागते. उद्योगांमध्ये पाण्याचा वापर कच्च्या मालावर प्रक्रिया करण्यासाठी, वेगवेगळ्या उद्योगातील मशिनरी थंड करण्यासाठी, ऊर्जा निर्मितीसाठी, स्वच्छतेसाठी आणि उत्पादन प्रक्रियेसाठी केला जातो. म्हणूनच अनेक उद्योग नदीकिनारी, समुद्रकिनारी व सरोवराच्या किनारी विकसित झालेली आहेत. म्हणूनच पाण्याची उपलब्धता असलेल्या क्षेत्रात औद्योगिक विकास झालेला पहावयास मिळतो.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

४) मानवाच्या दैनंदिन गरजा:

मानवास सकाळी उठल्यापासून संध्याकाळी झोपेपर्यंत पाण्याची गरज असते. पिण्यासाठी, स्वयंपाकासाठी, अंघोळीसाठी, स्वच्छतेसाठी, कपडे धुण्यासाठी, शेतीसाठी, पशुपालनासाठी पाणी आवश्यक आहे. म्हणूनच प्राचीन संस्कृतींचा विकास हा मुबलक पाणी उपलब्ध असलेल्या ठिकाणीच झालेला आहे. पाण्याची उपलब्धता कमी असलेल्या ठिकाणी आजही लोकसंख्या विरळ प्रमाणामध्ये आढळून येते. ज्या ठिकाणी पाणी मुबलक प्रमाणात उपलब्ध आहे त्या ठिकाणच्या मानवाचे जीवनमान उंचावते.

५) ऊर्जा निर्मिती:

मानवाच्या विविध कार्यात व उद्योगधंद्यासाठी वर्तमान काळात ऊर्जेची गरज खूप मोठ्या प्रमाणात भासत आहे. स्वस्त ऊर्जा निर्मितीचा स्त्रोत म्हणून जलविद्युत ऊर्जेकडे पाहिले जाते. जलविद्युत निर्माण करण्यासाठी मोठमोठ्या नद्यांवर धरणे बांधून जलविद्युत प्रकल्प उभारले जातात. जलविद्युत ही मानवी विकासासाठी स्वच्छ व पुनर्निर्मान ऊर्जा आहे. यामुळे प्रदूषणही होत नाही व ऊर्जा मिळते. म्हणून ऊर्जा निर्मितीसाठी मानवी जीवनात पाण्यास खूप महत्त्व आहे.

६) आर्थिक विकास व रोजगार निर्मिती:

ज्या क्षेत्रामध्ये मुबलक प्रमाणात पाणी उपलब्ध आहे त्या क्षेत्रात शेतीचा विकास होतो. मत्स्य व्यवसायाचा विकास होतो. पर्यटन व्यवसायाचा विकास होतो. त्याचबरोबर जल वाहतूक व उद्योगधंद्याचाही विकास होतो. या सर्व विकासामधून मानवास रोजगार निर्मिती होते. रोजगार निर्मितीमुळे स्थानिक व राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेला चालना मिळते.

७) पर्यावरणीय संतुलन:

नद्या, तलाव व आरोग्य भूमीमध्ये जैवविविधतेचे संवर्धन होते. ज्या प्रदेशात मुबलक प्रमाणात प्रजन्यवृष्टी होते तेथे जंगलाचे प्रमाण खूप मोठ्या प्रमाणात वाढते. यामुळे परिसंस्थेचा समतोल राखला जातो. हवामानाचे संतुलन राखले जाते. हे मानवी अस्तित्वासाठी आवश्यक आहे.

८) सामाजिक व सांस्कृतिक महत्त्व:

भारतीय संस्कृतीमध्ये नद्या व जलस्त्रोतांना धार्मिक व सांस्कृतिक महत्त्व आहे. कुंभमेळे, तीर्थक्षेत्रे, सण, उत्सव यांचा थेट संबंध जलस्त्रोताशी आहे. त्यामुळे जलस्त्रोत मानवी जीवनाचा सामाजिक पाया आहे.

९) शाश्वत विकासाचा आधार:

मानवाने औद्योगिक क्रांतीनंतर खूप मोठ्या प्रमाणामध्ये विकास साधलेला आहे. परंतु हा विकास शाश्वत विकास असावा लागतो. शाश्वत विकासासाठी पाण्याची खूप मोठ्या प्रमाणात गरज आहे. भविष्यातील पिढ्यांसाठी स्वच्छ पाणी उपलब्ध राहावे यासाठी जलस्त्रोतांचे संवर्धन, संरक्षण व योग्य व्यवस्थापनाची गरज आहे. शाश्वत विकासाची संकल्पना जलस्त्रोतावर आधारित आहे.

निष्कर्ष

जलस्त्रोत हे मानवी जीवनाचे, पर्यावरणाचे व आर्थिक विकासाचे मूलभूत आधारस्तंभ आहेत. सजीवसृष्टीची उत्पत्ती, अस्तित्व व सातत्य हे पूर्णतः पाण्यावर अवलंबून आहे. मानवी शरीरातील जैविक क्रिया, अन्ननिर्मिती, शेती, उद्योगधंदे, ऊर्जा निर्मिती, वाहतूक, रोजगार व जीवनमान उंचावणे या सर्व प्रक्रियांमध्ये पाण्याची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे.

भूजल व भूपृष्ठीय जल हे गोड्या पाण्याचे प्रमुख स्रोत असून त्यांचा अतिरेकी व असंतुलित वापर केल्यामुळे अनेक भागांमध्ये पाण्याची टंचाई, भूजल पातळीतील घट, प्रदूषण व पर्यावरणीय असंतुलन निर्माण झाले आहे. हिमनद्यांचे वितळणे, सरोवरांचे आटणे, नद्यांचे प्रदूषण आणि अनियमित पर्जन्यमान हे हवामान बदलाचे गंभीर परिणाम असून ते मानवी अस्तित्वासाठी मोठे आव्हान ठरत आहेत.

भारतीय संस्कृतीमध्ये जलस्त्रोतांना धार्मिक, सामाजिक व सांस्कृतिक महत्त्व असून प्राचीन काळापासून मानवी वसाहती पाण्याच्या उपलब्धतेवरच विकसित झालेल्या दिसून येतात. त्यामुळे जलस्त्रोतांचे संवर्धन ही केवळ पर्यावरणीय गरज नसून ती सामाजिक व नैतिक जबाबदारी आहे.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

शाश्वत विकास साध्य करण्यासाठी जलस्त्रोतांचे वैज्ञानिक व्यवस्थापन, पावसाचे पाणी साठवण, भूजल पुनर्भरण, जलप्रदूषण नियंत्रण, जनजागृती व जलसंवर्धनाच्या उपाययोजना राबविणे अत्यावश्यक आहे. भविष्यातील पिढ्यांसाठी स्वच्छ व पुरेसे पाणी उपलब्ध राहावे यासाठी आजच जलस्त्रोतांचे संरक्षण करणे ही काळाची गरज आहे. त्यामुळे "जल आहे तर जीवन आहे" ही संकल्पना प्रत्यक्ष कृतीत उतरविणे हेच या शोधनिबंधाचे अंतिम निष्कर्ष आहे.

संदर्भ

१) Mr.R.K. Gurjar.B.C.Jat: Geography of Water Resources: Rawat Publication Jawahar Nagar, Jaipur 302004, 2008

2) Mr. S.N. Chatterjee: Water Resource, Conservation and Management: Atlantic publication & Distributors (P) Ltd B-2, Vihal Enclave, Opp.Rajouri Garden, New Delhi-110027

३) संसाधनो के आधार, खंड २-इंदिरा गांधी मुक्त विश्वविद्यालय.

४) डॉ. आप्पाराव अण्णाराव काळगापुरे, डॉ.नागनाथ माधव फड, डॉ. देविदास सदाशिव केंद्रे: जल परीक्षण आणि विश्लेषण: दयाधन पब्लिशर्स ग्रुप, हिंगोली-२०२५

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

निवडणूक प्रक्रियेतील पारदर्शकता आणि सुधारणा एक अभ्यास

प्रा. डॉ. बसवेश्वर पांडागळे
सहयोगी प्राध्यापक कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय ओदे ता.विक्रमगड जि.पालघर

Manuscript ID:
JRD -2026-180156
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 230-234
January 2026
Submitted: 16 Dec. 2025
Revised: 26 Dec. 2025
Accepted: 16 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश:

निवडणूक सुधारणा कायदे आणि पारदर्शकता हे एकमेकांशी घट्ट जोडलेले आहेत. सक्षम कायदे, स्वायत्त संस्था आणि जागरूक नागरिक यांच्या माध्यमातूनच निवडणूक प्रक्रिया विश्वासार्ह बनू शकते. अशा पारदर्शक व सुधारीत निवडणूक व्यवस्थेमुळे लोकशाही अधिक मजबूत आणि प्रभावी होत असताना मतदान चोरी, दुबार मतदार, ईव्हीएम मशीन वापरासंबधी वाद विरोधी पक्ष सातत्याने करताना दिसून येत आहे.त्यामुळे निवडणूक आयोगाच्या पारदर्शकता आणि विश्वासार्हतेवर प्रश्नचिन्ह कायम आहेत. निवडणूक आयोगाने सत्ताधारी पक्षाच्या हाताखालील बाहुलं न बनता निवडणूक आयोगाने अधिकार वापरून लोकशाही शासन यंत्रणा अधिक सक्षम आणि मजबूत करण्यासाठी पावले उचलणे अधिक हिताचे आहे.

शब्दसूची:- *निवडणूक आयोग, मतदार, लोकप्रतिनिधी, कायदा, पारदर्शकता, सुधारणा, लोकशाही, अधिनियम, भ्रष्टाचार.*

प्रस्तावना:

लोकशाही व्यवस्थेचा कणा म्हणजे निवडणूक प्रक्रिया. जनतेच्या मतातून प्रतिनिधी निवडले जातात आणि त्यामुळे शासनाला वैधता मिळते. ही प्रक्रिया जर निष्पक्ष, पारदर्शक आणि विश्वासार्ह नसेल, तर लोकशाही कमकुवत होते. म्हणूनच निवडणूक प्रक्रियेतील पारदर्शकता आणि सातत्यपूर्ण सुधारणा या अत्यंत महत्त्वाच्या बाबी आहेत. पारदर्शकता म्हणजे निवडणूक प्रक्रियेतील प्रत्येक टप्पा जनतेसमोर स्पष्ट आणि खुला असणे. मतदार नोंदणीपासून ते मतमोजणीपर्यंत सर्व प्रक्रिया समजण्यास सोप्या आणि पडताळणीयोग्य असाव्यात. अचूक मतदार याद्या तयार करणे हे पारदर्शकतेचे पहिले पाऊल आहे. चुकीची किंवा बनावट नावे असल्यास लोकांचा निवडणूक व्यवस्थेवरील विश्वास कमी होतो. तसेच मतदानाची प्रक्रिया सुरक्षित आणि विश्वासार्ह असणे गरजेचे आहे, जेणेकरून प्रत्येक मताचे मूल्य जपले जाईल. निवडणूक खर्चातील पारदर्शकताही तितकीच महत्त्वाची आहे. उमेदवार आणि राजकीय पक्षांनी केलेल्या खर्चाची माहिती सार्वजनिक असावी. यामुळे भ्रष्टाचाराला आळा बसतो आणि समान संधीचे तत्त्व टिकून राहते. माध्यमे, स्वतंत्र निरीक्षक आणि नागरी संस्था यांचा सहभाग निवडणूक प्रक्रियेवर देखरेख ठेवण्यासाठी उपयुक्त ठरतो.

पारदर्शकतेसोबतच निवडणूक प्रक्रियेत सुधारणा करणेही आवश्यक आहे. काळानुसार नवीन आव्हाने निर्माण होत असतात, त्यावर उपाय म्हणून सुधारणा गरजेच्या ठरतात. तंत्रज्ञानाचा योग्य आणि सुरक्षित वापर केल्यास प्रक्रिया अधिक कार्यक्षम होऊ शकते. मात्र तंत्रज्ञानासोबत सुरक्षितता आणि विश्वासार्हतेची काळजी घेणे तितकेच आवश्यक आहे.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
प्रा. डॉ. बसवेश्वर पांडागळे ,सहयोगी प्राध्यापक कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय ओदे ता.विक्रमगड जि.पालघर

How to cite this article:
पांडागळे, . बसवेश्वर . (2026). निवडणूक प्रक्रियेतील पारदर्शकता आणि सुधारणा एक अभ्यास. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 230–234. https://doi.org/10.5281/zenodo.18453785

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18453785
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

निवडणूक आयोगाची स्वायत्तता टिकवणे ही आणखी एक महत्त्वाची सुधारणा आहे. आयोग स्वतंत्रपणे आणि निर्भयपणे निर्णय घेऊ शकला पाहिजे. निवडणूक आचारसंहितेची कडक अंमलबजावणी झाल्यास प्रचारातील गैरप्रकार, चुकीची माहिती आणि सत्तेचा गैरवापर रोखता येतो. यासोबतच मतदार शिक्षणावर भर देणे गरजेचे आहे. नागरिकांना मतदानाचे महत्त्व, त्यांचे हक्क आणि कर्तव्ये समजली, तर त्यांचा सहभाग अधिक प्रभावी होतो. शेवटी असे म्हणता येईल की, पारदर्शक आणि सुधारित निवडणूक प्रक्रिया ही मजबूत लोकशाहीची ओळख आहे. जनतेचा विश्वास, स्वतंत्र संस्था आणि जागरूक नागरिक यांच्या जोरावरच निवडणूक व्यवस्था सक्षम बनते. निवडणूक प्रक्रियेत पारदर्शकता आणि सुधारणा केल्यास लोकशाही अधिक सशक्त, न्याय्य आणि टिकाऊ बनेल.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे:-

१. भारतीय निवडणूक आयोगाचा अभ्यास करणे.

२.संविधानातील कायदाचा निवडणूक आयोगाच्या योगदानातील तत्त्वाचा शोध घेणे.

३. भारतीय निवडणूक आयोगाच्या पारदर्शकता व सुधारणा अभ्यासाचा शोध घेणे.

गृहीतके:-

१.निवडणूक आयोग आणि संबंधित संस्था राजकीय हस्तक्षेपापासून मुक्त असाव्यात, असा मूलभूत अंदाज आहे.

२.सर्व पक्ष व उमेदवारांना प्रचार, माध्यमे आणि संसाधनांपर्यंत समान व न्याय्य प्रवेश मिळतो का असे गृहित धरले जाते.

३.मतदाराचे मत पूर्णतः गुप्त राहते आणि कोणताही दबाव नसतो, हे पारदर्शकतेचे केंद्रबिंदू आहे.

४.ईव्हीएम/व्हीव्हीपॅटसारखी साधने सुरक्षित, विश्वासार्ह आणि पडताळणीयोग्य आहेत, असा विश्वास निर्माण होणे आवश्यक आहे.
खर्चावर नियंत्रण

५.उमेदवारांची माहिती, निकाल, तक्रारी व निर्णय सार्वजनिकपणे सहज उपलब्ध असतील, असे अपेक्षित आहे.

निवडणूक सुधारणा संबंधी महत्त्वाचे कायदे

१. लोकप्रतिनिधित्व अधिनियम, १९५०

मतदार याद्या तयार करणे व दुरुस्ती याबाबत तरतुदी करण्यात आल्या असून मतदार नोंदणीची प्रक्रिया निश्चित केली जाते.पारदर्शकता व अचूक मतदार यादीसाठी आधार कार्ड चार वापर करण्यात यावा हे निश्चित करण्यात आले.

२. लोकप्रतिनिधित्व अधिनियम, १९५१

या अधिनियमाच्या अनुषंगाने निवडणूक लढवण्याचे नियम,उमेदवारांची पात्रता व अपात्रता,निवडणूक खर्चाची मर्यादा,निवडणूक भ्रष्टाचार व गुन्ह्यांवर कारवाई करण्यासंबंधी च्या तरतुदी करण्यात आल्या आहेत.

३. परिसीमन आयोग अधिनियम १९५२

या अधिनियमांमध्ये जागांची पुनर योजना भौगोलिक मतदारसंघाचे परिशिमन आरक्षण आणि इतर संबंधित विषय समाविष्ट करण्यात आलेले आहेत भारतीय राज्यघटनेच्या कलम ३२८ व कलम ३२९ मध्ये या बाबींच्या तरतुदी करण्यात आलेल्या आहेत.

३) भारतीय संविधानातील तरतुदी

कलम ३२४ – देशामध्ये न्याय आणि भयमुक्त वातावरणात निवडणुका घेण्यासाठी राज्यघटनेने कलम ३२४ मध्ये स्वतंत्र निवडणूक आयोगाची तरतूद केलेली आहे संसद राज्य विधिमंडळ राष्ट्रपती आणि उपराष्ट्रपती यांच्या निवडणुकांचे पर्यवेक्षण दिशा दिग्दर्शन आणि आयोजन करण्याचे अधिकार आयोगाकडे असतील पंचायती आणि नगरपालिकांच्या निवडणुकांसाठी स्वतंत्र राज्य निवडणूक आहे सध्या आयोगामध्ये एक मुख्य निवडणूक आयुक्त आणि दोन निवडणूक आयुक्त आहेत.त्यात निवडणूक आयोगाला निवडणूक घेण्याचे पूर्ण अधिकार देण्यात आले आहेत.

कलम ३२५ व कलम ३२६ लोकसभा आणि राज्य विधिमंडळाच्या निवडणुकांसाठी प्रत्येक भौगोलिक मतदारसंघासाठी केवळ एक सर्वसाधारण मतदार यादी असे अशा प्रकारे राज्यघटनेने जमातीय प्रतिनिधित्व आणि स्वतंत्र मतदारसंघाची तरतूद रद्द केलेली आहे. धर्म वंश जात लिंग यापैकी कोणत्याही आधारे कोणत्याही व्यक्तीला मतदार यादीमध्ये समाविष्ट करण्यापासून अपात्र ठरविण्यात येणार नाही याशिवाय केवळ याच घटकाच्या आधारावर कोणत्याही विशेष मतदार यादी मध्ये समाविष्ट करण्याचा दावा कोणतीही व्यक्ती करू

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

शकणार नाही अशा प्रकारे निवडणुकीचे मतदानाबाबत राज्यघटनेने प्रत्येक नागरिकाला समान मानले आहे. सार्वत्रिक मताधिकार व भेदभाव निषिद्ध मानण्यात आला आहे.निवडणूक आयोगाची स्वायत्तता सुनिश्चित करण्यात आली आहे.

४) निवडणूक आयोगाचे अधिकार

१. मतदारसंघाची आखणी करणे.

२. मतदार याद्या तयार करणे.

३. राजकीय पक्षांना मान्यता आणि मतदान चिन्ह देणे.

४. नामांकन पत्राची छाननी करणे.

५. निवडणुकांचे पर्यवेक्षण करणे.

६. निवडणूक खर्चावर निगराणी ठेवणे.

७. आदर्श आचारसंहिता लागू करणे.

५) उमेदवार माहिती प्रकटीकरण नियम

उमेदवाराने पुढील माहिती जाहीर करणे बंधनकारक:

१.संपत्ती व देणी

२.गुन्हेगारी प्रकरणे (असल्यास)

३. शैक्षणिक पात्रता

यामुळे मतदारांना माहितीपूर्ण निर्णय घेता येतो

६) निवडणूक खर्च नियंत्रण नियम

१. निवडणूक प्रचार खर्चावर मर्यादा टाकते.

२.खर्चाचा हिशोब सादर करणे बंधनकारक

३.पैशाच्या गैरवापरावर आळा घालणे.

७) आदर्श आचारसंहिता (Model Code of Conduct)

आचारसंहिता म्हणजे मुक्त आणि न्याय निवडणुकांची हमी देण्यासाठी निवडणूक आयोगाद्वारे जारी केलेल्या मार्गदर्शक तत्वाचा असा संच ज्याद्वारे निवडणुकीच्या काळातील निवडणुकांची घोषणा ते निवडणुकांचा निकाल राजकीय पक्ष आणि उमेदवारांचे वर्तन नियंत्रित केले जाते आयोगाद्वारे निवडणुकांची घोषणा झालेल्या दिवसापासून आचारसंहिता लागू होते.

निवडणूक जाहीर झाल्यावर आचारसंहिता लागू करणे, सरकारी साधनसंपत्तीचा गैरवापर रोखणे व समान संधीचे तत्त्व जपणे.

निवडणूक प्रक्रिया:-

लोकशाही व्यवस्थेत निवडणूक प्रक्रिया ही सर्वात महत्त्वाची यंत्रणा आहे. या प्रक्रियेमुळे नागरिकांना आपल्या प्रतिनिधींची निवड करण्याचा हक्क मिळतो. मात्र ही प्रक्रिया प्रभावी होण्यासाठी ती निष्पक्ष, पारदर्शक आणि कायद्याच्या चौकटीत पार पडणे आवश्यक आहे. म्हणूनच निवडणूक सुधारणा कायदे आणि पारदर्शकता यांना विशेष महत्त्व प्राप्त झाले आहे. निवडणूक सुधारणा कायदे म्हणजे निवडणूक प्रक्रियेत आढळणाऱ्या त्रुटी दूर करून ती अधिक न्याय्य व विश्वासार्ह करण्यासाठी करण्यात येणाऱ्या कायदेशीर तरतुदी. भारतात निवडणूक आयोगाला स्वायत्त अधिकार देणे, मतदार नोंदणी सुधारणा, निवडणूक खर्चावर मर्यादा घालणे आणि आचारसंहितेची अंमलबजावणी करणे हे अशा कायद्यांचे महत्त्वाचे पैलू आहेत. या कायद्यांमुळे सत्तेचा गैरवापर, पैशाचा प्रभाव आणि दबावाचे राजकारण कमी करण्याचा प्रयत्न केला जातो.

पारदर्शकता ही निवडणूक सुधारणा कायद्यांची आत्मा आहे. उमेदवारांच्या संपत्तीची माहिती, गुन्हेगारी पार्श्वभूमी आणि निवडणूक खर्च याची माहिती सार्वजनिक करणे अनिवार्य केल्यामुळे मतदारांना सुजाण निर्णय घेणे सोपे जाते. तसेच मतमोजणी व निकाल प्रक्रियेत स्पष्ट नियम असल्याने संशयाला वाव राहत नाही. निवडणूक प्रक्रियेत तंत्रज्ञानाचा वापर वाढत असताना त्यासाठी योग्य कायदे असणे आवश्यक आहे. सुरक्षित मतदान पद्धती, माहितीच्या संरक्षणासाठी नियम आणि प्रणालींची पडताळणी यामुळे पारदर्शकता

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

अधिक बळकट होते. यासोबतच निवडणूक आयोगाच्या निर्णयांवर न्यायालयीन देखरेख असल्याने कायद्याचे पालन सुनिश्चित होते. मतदार शिक्षण आणि जनजागृती हेही निवडणूक सुधारणा कायद्यांचे महत्त्वाचे अंग आहे. कायदे कितीही चांगले असले तरी नागरिक जागरूक नसतील तर त्यांचा अपेक्षित परिणाम साध्य होत नाही. त्यामुळे नागरिकांना त्यांच्या हक्कांची व जबाबदाऱ्यांची जाणीव करून देणे आवश्यक आहे.

१. मतदारसंघाचे परिसीमन किंवा मतदारसंघ पुनर्रचना.

२. मतदार याद्या तयार करणे.

३. निवडणुकीची अधिसूचना आणि निवडणूक निर्णय अधिकारी व अन्य कर्मचाऱ्यांची नियुक्ती करणे.

अ. आदर्श आचारसंहिता लागू करणे.

ब. उमेदवारी अर्ज दाखल करणे

क. उमेदवारी अर्जाची छाननी करणे.

ड. उमेदवारी अर्ज मागे घेणे.

४. निवडणुकीचा प्रचार व प्रसार करणे.

५. मतदान व निवडणुकांची देखरेख करणे.

६. मतमोजणी आणि निकाल घोषित करणे.

७.निवडणूक वादाच्या निराकरणासाठी निवडणूक याचिका दाखल करून घेणे.

१. भारतीय राज्यघटनेच्या कलम ३२४ नुसार केंद्रीय निवडणूक आयोगाची तरतूद करण्यात आलेली आहे. व निवडणुकांची सर्व जबाबदारी भारताच्या निवडणूक आयोगाकडे सुपूर्द करण्यात आली आहे.

२. भारताच्या निवडणूक आयोगाद्वारे राज्य शासन व केंद्रशासित प्रदेशाशी सल्लामसलत करून राज्य प्रशासन व स्थानिक प्रशासनातील अधिकाऱ्यांची मतदार नोंदणी अधिकारी म्हणून नियुक्ती केली जाते.

३. भारताच्या निवडणूक आयोगाद्वारे राज्य व केंद्रशासित प्रदेशातील अधिकाऱ्यांची मुख्य निवडणूक अधिकारी म्हणून नियुक्ती केली जाते.

४. राज्य व केंद्रशासित प्रदेशांच्या मुख्य निवडणूक अधिकाऱ्यांच्या नियंत्रणाखाली प्रत्येक जिल्ह्यातील निवडणूक कामांचे पर्यवेक्षण करण्यासाठी जिल्हा निवडणूक अधिकाऱ्याची नियुक्ती केली जाते.

५. लोकप्रतिनिधित्व कायदा १९५१ च्या विभाग २१ आणि २२ अन्वये भारताचा निवडणूक आयोग राज्य शासन व केंद्रशासित प्रदेशाच्या सरकारशी सल्ला मसलत करून निवडणूक निर्णय अधिकाऱ्याची नेमणूक केली जाते.

६. प्रत्येक मतदान केंद्राची संपूर्ण जबाबदारी सांभाळण्यासाठी पिठाची प्रमुख अधिकाऱ्याची नियुक्ती केली जाते संबंधित मतदान केंद्रातील सर्व व्यवस्था पाहणे आणि मतदानाची प्रक्रिया पार पाडणे अपेक्षित असते.

७. निवडणूक आयोगाद्वारे मतदान अधिकारी, प्रथम मतदान अधिकारी, दुसरा मतदान अधिकारी व तिसरा मतदान अधिकारी यांची नियुक्ती केली जाते.

८. संसद किंवा विधानसभांच्या सार्वत्रिक निवडणुकांचे निरीक्षण करण्यासाठी निरीक्षक म्हणून नियुक्ती केली जाते त्यात सर्वसाधारण निरीक्षक, खर्च निरीक्षक, पोलीस निरीक्षक, जागृती निरीक्षक, सूक्ष्म निरीक्षक, सहाय्यक खर्च निरीक्षक च्या नेमणुका केल्या जातात.

निवडणूक आयोगाच्या कार्याचे मूल्यमापन:-

१. भारतीय निवडणूक आयोग सद्यस्थितीत आव्हानांचा समर्थपणे मुकाबला करत आहे.

२. प्रातिनिधिक लोकशाहीची चौकट अधिक बळकट करण्यासाठी विशेषतः टी एन सेशन मुख्य निवडणूक आयुक्त झाल्यानंतर प्रारूप आचार संहिते संदर्भातील जे उपाय अंमलात आले त्यामुळे निवडणूक आयोगाचे स्थान व महत्त्व प्रकाश झोतात आले.

३. निवडणूक आयोगाने १९९६ पासून राजकीय पक्षांना आचार संहिता आचरणात आणणे भाग पाडले. आचारसंहितेत साधारणता वर्तणूक, बैठका, मिरवणुका, मतदानाचा दिवस, मतदान केंद्रे, निरीक्षक आणि सत्तारूढ पक्षासाठी नियमावली या बाबी संबंधी आचरणाचे नियम नमूद केले आहेत.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

४.राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण आणि भ्रष्टाचाराला अंकुश घालण्यात निवडणूक आयोगाला यश आले आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची:

१. जाधव तुकाराम शिरापूरकर महेश, भारतीय राज्यघटना व घटनात्मक प्रक्रिया खंड एक, युनिक अकॅडमी पब्लिकेशन, प्रथम आवृत्ती २०११.

२. पाटील बी.बी. व चव्हाण उर्मिला, भारतीय शासन, फडके प्रकाशन कोल्हापूर, जूलै २००३.

३.फडिया बी.एल.,राजनिती विज्ञान, प्रतियोगिता साहित्य, पब्लिकेशन आग्रा,२००६.

४. टिपणीस आर.आर.भारताचे संविधान, मुकूंद प्रकाशन, ठाणे.

५. घांगरेकर चि.ग. भारतीय राज्यघटना स्वरूप आणि राजकारण, मंगेश प्रकाशन नागपूर २००४.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

भारताच्या परराष्ट्र धोरणाच्या विविध पैलूंचा चिकित्सक अभ्यास

डॉ. डी. एस. कळंबे[1], योगेश रामकृष्ण वायाळ[2]
[1]राज्यशास्त्र विभागप्रमुख मोरेश्वर कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय भोकरदन
[2]राज्यशास्त्र विभाग डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ छत्रपती संभाजीनगर
Email: kalambedinakar@gmil.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180157
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 235-238
January 2026
Submitted: 16 Dec. 2025
Revised: 26 Dec. 2025
Accepted: 16 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश:

या संशोधन लेखामध्ये भारताच्या परराष्ट्र धोरणाच्या विविध पैलूंचा सखोल व चिकित्सक अभ्यास करण्यात आला आहे. कोणत्याही राष्ट्राचे परराष्ट्र धोरण हे त्याच्या राष्ट्रीय हितसंबंधांवर आधारित असते आणि भारताचे परराष्ट्र धोरणही त्याला अपवाद नाही. स्वातंत्र्यानंतर भारताने आपल्या सार्वभौमत्वाचे संरक्षण, आंतरराष्ट्रीय शांतता, आर्थिक विकास आणि जागतिक स्तरावर स्वतंत्र ओळख निर्माण करण्याच्या दृष्टीने परराष्ट्र धोरणाची आखणी केली. शीतयुद्धाच्या काळात दोन महासत्तांमधील संघर्षाच्या पार्श्वभूमीवर भारताने अलिप्ततावादी धोरण स्वीकारून धोरणात्मक स्वायत्तता टिकवली. पंचशील तत्त्वे, असंलग्न चळवळ, शांततापूर्ण सहअस्तित्व आणि जागतिक बंधुभाव ही भारतीय परराष्ट्र धोरणाची प्रमुख वैशिष्ट्ये ठरली. कालांतराने बदलत्या आंतरराष्ट्रीय परिस्थितीमुळे भारताचे परराष्ट्र धोरण अधिक गतिमान, लवचिक आणि वास्तववादी बनले आहे. चीन व पाकिस्तानशी असलेले संबंध, संरक्षण सज्जता, इंडो-पॅसिफिक क्षेत्रातील धोरण, तसेच अमेरिका, रशिया, जपान यांसारख्या देशांशी वाढते सहकार्य यामुळे भारताचे जागतिक स्थान अधिक मजबूत झाले आहे. G-20, क्वाड यांसारख्या बहुपक्षीय मंचांद्वारे भारत जागतिक राजकारणात सक्रिय भूमिका बजावत आहे. राष्ट्रीय हित जपताना जागतिक संतुलन राखणे, शांतता प्रस्थापित करणे आणि विकासासाठी अनुकूल आंतरराष्ट्रीय वातावरण निर्माण करणे हे भारतीय परराष्ट्र धोरणाचे प्रमुख उद्दिष्ट असल्याचे या अभ्यासातून स्पष्ट होते.

मुख्यशब्द: *परराष्ट्र धोरण, जागतिक स्थिती, निर्धारक घटक, राष्ट्रीय हित.*

प्रस्तावना :

प्रत्येक देशाचे परराष्ट्र धोरण हे त्यांचे राष्ट्रीय हितसंबंधांनी चालते . भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचे मुख्य आणि प्रथमिक उद्दिष्टे भारताच्या राष्ट्रीय हितांचे रक्षण करत आहे,जे आपल्याला भारताच्या परराष्ट्र धोरणात प्रतिबिंबित होतांना दिसते. भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचे विविध पैलू हे सर्व दूर विचार करून निर्माण करण्यात आल्याने त्यांचा विस्तार जगभर झाल्याचे दिसून येते .भारताने परराष्ट्र धोरण निर्माण करीत असतांना शेजारी राष्ट्रांना त्यात सामावून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे, परंतु हे होत असतांना आपण प्रादेशिक राजकारणात अडकून राहून इतर राष्ट्रासोबातचे संबंध कायम सुमधुर राहतील यावर भर देण्यात आला आहे 'जागतिक बंधुभाव'कायम कसा राहील याचा विचार करून भारतीय परराष्ट्र धोरण निर्माण केले आहे .परराष्ट्र धोरणाच्या माध्यमातून राष्टीय हित कसे पूर्ण होईल याचा सर्वप्रथम विचार करण्यात येत असतो . ते राष्ट्रीय हित साध्य करणे हे देशाचे भौगोलिक स्थान ,नैसर्गिक संसाधने आणि तंत्रज्ञान,विज्ञान,संपत्ती आणि शेजारी राष्ट्रांशी असलेले संबंध यावर अवलंबून असते आणि तसे ते निच्छित केले जाते , भारत याला अपवाद नाही. स्वातंत्र्यानंतर भारताला आपली अंतर्गत आणि बाह्य पायाभूत सुविधा विकसित करण्याची गरज होती. विशेषतः शेजारी राष्ट्रांकडून अनेक आव्हाने होती हे सोडविण्यासाठी भारताने काही धोरणे आखली जसे कि पंचशील करार ,लाहोर करार.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
डॉ. डी. एस. कळंबे, राज्यशास्त्र विभागप्रमुख मोरेश्वर कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय भोकरदन

How to cite this article:
कळंबे, . डी . एस ., & वायाळ, . योगेश . रामकृष्ण . (2026). भारताच्या परराष्ट्र धोरणाच्या विविध पैलूंचा चिकित्सक अभ्यास. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 235–238.
https://doi.org/10.5281/zenodo.18453824

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18453824
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

विसाव्या शतकात दोन महासत्ता होत्या त्यांनी दोन गट निर्माण केल्याने जागतिक विभागणी झाल्याचे दिसून येते ज्याचा परिणाम हे भारतीय परराष्ट्र धोरणावर देखील पडला. या संकटातून बाहेर पडण्यासाठी धोरण निर्मात्यांनी अलिप्तवादी विचारसरणी अंमलात आणली आणि आपली बाजू सुरक्षित केली. या धोरणाच्या माध्यमातून भारताने जागतिक संतुनल निर्माण करण्याचे काम केले. सध्या बदलत्या जागतिक परीस्थितीत भारताचे परराष्ट्र धोरण अधिक गतिशील आणि परिवर्नशील आहे .जानेवारी २०१९ मध्ये दिल्लीत झालेल्या रायसीना संवादात परराष्ट्र सचिव विजय गोखले यांनी घोषित केले होते कि, "भारत आपल्या अलिप्तवादी भूतकाळापासून पुढे आला आहे. भारत आज एक सलग्न राज्य आहे?"हे विधान त्यांनी केले आहे. भविष्यात भारताने जागतिक संघटनेच्या माध्यामतून आपले स्थान बळकट करण्यासाठी या संघटनांचा वापर करावा जसे कि GG 20,आणि इंडो पासिफिक क्षेत्रीय संघटन यासारख्या संघटनाच्या मध्यामातन जागतिक लोकमत निर्माण करण्याचे काम भारताने केले पाहिजे . प्रत्येक देशाचे परराष्ट्र धोरण हे त्याचे राष्ट्रीय हित असते. ते साध्य करण्यासाठी देशाचे भौगोलिक स्थान, नैसर्गिक संसाधने आणि तंत्रज्ञान, विज्ञान, संपत्ती आणि शेजारील राष्ट्रांशी असलेले संबंध यावर अवलंबून आणि निश्चित केले जाते. भारतही याला अपवाद नाही. अंतर्गत आणि बाह्य पायाभूत सुविधांनंतर. विशेषतः शेजारी राष्ट्रांकडून अनेक आव्हाने होती. हे सोडवण्यासाठी भारताने काही धोरणे आखली - पंचशील करार, लाहोर तोडगा. विसाव्या शतकात दोन महासत्ता होत्या.ते दोन ध्रुव बनवतात. परंतु भारत वरील ध्रुवांमध्ये सामील झाला नाही कारण त्याला त्याच्या विकासासाठी दोन्ही महासत्तांचा पाठिंबा हवा होता. नाही संरेखन चळवळ ही अशी धोरणे होती ज्याद्वारे भारताने महासत्तेसह सर्व देशांशी संतुलित संबंध निर्माण केले.

भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची दिशा निश्चित करण्यात आंतरराष्ट्रीय परिस्थिती नेहमीच महत्त्वाची भूमिका बजावत आली आहे. आशियाच्या चौरस्त्यावर वसलेला, राजनैतिकतेचा समृद्ध इतिहास आणि विविध भू-राजकीय वातावरण असलेला देश म्हणून, भारताचे परराष्ट्र धोरण सतत बदलणाऱ्या जागतिक गतिमानतेचा खोलवर प्रभाव पाडते. शीतयुद्धाच्या वैचारिक विभाजनांपासून ते जागतिक शक्ती संरचनांच्या सध्याच्या पुनर्रचनेपर्यंत, भारताला आपल्या राष्ट्रीय हितांचे रक्षण करताना या जटिल बदलांना तोंड द्यावे लागले आहे. या ब्लॉगमध्ये, आपण भारताचे परराष्ट्र धोरण सतत बदलणाऱ्या आंतरराष्ट्रीय परिस्थितीशी कसे जुळवून घेत आहे आणि जागतिक बदलांना प्रतिसाद म्हणून ते कसे विकसित होत आहे याचा शोध घेऊ. भारताच्या परराष्ट्र धोरणाच्या इतिहासातील सर्वात निर्णायक कालखंडांपैकी एक शीतयुद्धाचा काळ होता. सोव्हिएत युनियन आणि अमेरिका यांच्यातील जागतिक वैचारिक विभाजनामुळे दोन शक्तिशाली गटांची निर्मिती झाली, ज्याचा जगभरातील देशांच्या परराष्ट्र धोरणांवर मोठा प्रभाव पडला. नुकतेच स्वातंत्र्य मिळालेल्या आणि जागतिक स्तरावर आपले स्थान मजबूत करण्याच्या प्रक्रियेत असलेल्या भारतासाठी हा एक विशेषतः आव्हानात्मक काळ होता.

पंतप्रधान जवाहरलाल नेहरूंच्या नेतृत्वाखाली भारताने अलिप्ततेचे धोरण स्वीकारले. या धोरणामागील मुख्य कल्पना दोन महासत्तांमधील स्पर्धेत अडकू नये हा होता. नेहरूंचा दृष्टिकोन तिसरा मार्ग तयार करण्याचा होता, जो पश्चिम आणि पूर्व दोन्ही गटांपासून स्वतंत्र होता. असे करून, भारताला त्याचे सार्वभौमत्व आणि बाह्य दबावांशिवाय निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य जपण्याची आशा होती.

तथापि, भारताच्या अलिप्त भूमिकेला आव्हाने नव्हती. शीतयुद्धामुळे एक ध्रुवीकरण झालेले जग निर्माण झाले जिथे देशांना दोन पॉवर ब्लॉकपैकी एकाशी स्वतःला जोडावे लागले. भारतासाठी, याचा अर्थ सोव्हिएत युनियन आणि अमेरिका या दोन्हींशी चांगले संबंध राखण्याच्या दरम्यान एक बारीक रेषेवर चालणे, आणि तरीही त्यांच्या अलिप्ततेच्या धोरणाचे पालन करणे असा होता. सोव्हिएत युनियनशी भारताचे संबंध मजबूत झाले, विशेषतः संरक्षण सहकार्याच्या बाबतीत, तर देशाने पश्चिमेशी राजनैतिक संबंध देखील राखले, जरी कधीकधी तणाव निर्माण होत असे.

अलिप्तता आणि त्याचा वारसा

भारताच्या अलिप्तता धोरणामुळे महासत्तांचे वर्चस्व असलेल्या जगात धोरणात्मक स्वायत्तता टिकवून ठेवण्यास मदत झाली. त्यामुळे शीतयुद्धाच्या वैचारिक संघर्षात अडकणे टाळून भारताला स्वतःचा मार्ग तयार करण्याची परवानगी मिळाली. तथापि, शीतयुद्धानंतरच्या काळात जागतिक राजकीय परिदृश्य विकसित होऊ लागल्याने, भारताला या धोरणाचे पुनर्मूल्यांकन करावे लागले. १९९० च्या दशकाच्या सुरुवातीला शीतयुद्धाच्या समाप्तीमुळे आंतरराष्ट्रीय संबंधांमध्ये महत्त्वपूर्ण बदल झाला आणि भारताच्या परराष्ट्र धोरणाला नवीन वास्तवांशी जुळवून घ्यावे लागले.

अर्थ आणि व्याख्या- परराष्ट्र धोरण म्हणजे काय?

परराष्ट्र धोरण म्हणजे आंतरराष्ट्रीय व्यवस्थेतील इतर घटकांशी संबंधांमध्ये राज्य किंवा राज्याबाहेरील घटक ज्या ध्येयांचा, धोरणांचा आणि कृतींचा संच आहे. परराष्ट्र धोरण हे त्या घटकाचे हितसंबंध, मूल्ये आणि प्राधान्ये प्रतिबिंबित करते आणि ते जागतिक क्षेत्रात त्याचे निर्णय आणि वर्तन यांचे मार्गदर्शन करते. परराष्ट्र व्यापार धोरण हे परराष्ट्र धोरणाचे एक उपप्रकार आहे जे आंतरराष्ट्रीय व्यवस्थेतील घटक आणि इतर घटकांमधील वस्तू आणि सेवांच्या देवाणघेवाणीचे नियमन आणि प्रोत्साहन यावर लक्ष केंद्रित करते.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

व्याखा:

१) नॉर्मन हिल यांच्या मते :

एका राष्ट्राने दुसऱ्या राष्ट्राच्या संदर्भात राष्ट्रीय हिता साधण्यासाठी केलेले प्रयत्न होय

२) प्रा. पिटमन पिटरच्या मते :

परराष्ट्र धोरण म्हणजे आंतरराष्ट्रीय संबंधात राष्टीय योजनांची आणि परराष्ट्र सेवा यांच्या कार्यपद्धतीचे व राष्टीय उद्दिष्टांच्या पूर्तीसाठी केलेले प्रयोजन होय .

३) चार्लस बर्टनच्या मते :

परराष्ट्र धोरण म्हणजे राज्याने आपल्या सीमेबाहेरील क्षेत्रात प्रभाव टाकण्यासाठी केलेली कृती होय .

उद्दिष्टे :-

१) भारतीय परराष्ट्र धोरणाची पार्श्वभूमी अभ्यासणे
२) परराष्ट्र धोरणाच्या निर्धाक घटकांचा आढावा घेणे
३) परराष्ट्र धोरणाच्या मूलतत्वांची प्रासंगिकता पडताळणे
४) जागतिक स्थरावरील भारतीय परराष्ट्र धोरणाचे महत्व अभ्यासणे
५) राष्ट्रीय हित जोपाण्यासाठी परराष्ट्र धोरणाची भूमिका समजावून घेणे .

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत संशोधनासाठी वैचारिक,निदनादानात्मक,वर्णनात्मक,विश्लेषणात्मक पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे.तसेच या लेखाची माहिती गोळा करण्यासाठी प्राथमिक तसेच दुय्यम स्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे . त्यासाठी वृतपत्रे, मासिके,नियतकालिके,सरकारी दस्तावेज,क्रमिक पुस्तके,संदर्भ ग्रंथ यांचा वापर करण्यात आला आहे .

समस्या सूत्रन

जागतिक स्थरावर देशाचा वेगळा ठसा निर्माण करण्याचे काम परराष्ट्र धोरण करीत असते . या परराष्ट्र धोरणाचा निर्मिती,उद्दिष्टे,वैशिष्ट्ये यांचा आढावा या लेखात घेण्यात येणार आहे .

विश्लेषण :-

परराष्ट्र धोरणाची वैशिष्ट्ये

१) **गतिमान:** परराष्ट्र धोरण हे स्थिर किंवा स्थिर नसते, तर ते गतिमान आणि लवचिक असते आणि ते आंतरराष्ट्रीय व्यवस्थेतील बदलत्या परिस्थिती आणि परिस्थिती आणि घटकांच्या वातावरणाशी जुळवून घेऊ शकते आणि बदलू शकते.

२) **गुंतागुंतीचे:** परराष्ट्र धोरण हे साधे किंवा सरळ नसते, तर ते गुंतागुंतीचे आणि बहुआयामी असते आणि त्यात जागतिक क्षेत्रात एकमेकांशी संवाद साधणारे आणि प्रभावित करणारे विविध घटक, मुद्दे आणि घटक समाविष्ट असतात.

३) **परस्परावलंबी:** परराष्ट्र धोरण हे वेगळे किंवा स्वतंत्र नसते, तर ते परस्परावलंबी आणि एकमेकांशी जोडलेले असते आणि ते आंतरराष्ट्रीय व्यवस्थेतील इतर घटकांच्या परराष्ट्र धोरणांवर परिणाम करते आणि त्यांचा परिणाम होतो.

धोरणात्मक बदल आणि लष्करी तयारी

भारताच्या परराष्ट्र धोरणाला या प्रदेशातील बदलत्या धोरणात्मक वातावरणाशी सतत जुळवून घ्यावे लागत आहे. पाकिस्तानकडून येणाऱ्या धोक्यामुळे भारताने काश्मीर प्रदेशात मजबूत लष्करी उपस्थिती कायम ठेवली आहे आणि संरक्षण तंत्रज्ञानात मोठ्या प्रमाणात गुंतवणूक केली आहे. चीनसोबत, भारताने आपल्या लष्करी क्षमता वाढवण्यावर लक्ष केंद्रित केले आहे, विशेषतः सीमा संरक्षण आणि नौदल शक्तीच्या क्षेत्रात, कारण हिंद महासागरात चीनच्या वाढत्या उपस्थितीमुळे नवी दिल्लीत चिंता निर्माण झाली आहे. याव्यतिरिक्त, भारताच्या परराष्ट्र धोरणाने अमेरिका, रशिया आणि जपानसारख्या इतर देशांशी जवळचे संबंध वाढवून या धोक्यांशी जुळवून घेतले आहे. हे युती भारताला धोरणात्मक पाठिंबा देतात आणि चीन आणि पाकिस्तानच्या प्रभावाचे प्रतिकार करतात. भारत, अमेरिका, जपान आणि ऑस्ट्रेलिया यांचा समावेश असलेल्या चतुर्भुज सुरक्षा संवाद (क्वाड) सारख्या प्रादेशिक गटांचे वाढते महत्त्व, शांततापूर्ण आणि स्थिर इंडो-पॅसिफिक प्रदेशाचा पाठपुरावा करताना त्याच्या प्रादेशिक सुरक्षा आव्हानांना तोंड देण्याची भारताची रणनीती प्रतिबिंबित करते.

परराष्ट्र धोरणाचे निर्धारक

कोणत्याही राज्याच्या परराष्ट्र धोरणाच्या निवडींवर प्रभाव पाडणारे हे विविध घटक आहेत, जसे की भौगोलिक स्थान, लोकसंख्या, इतिहास, आर्थिक संसाधने, विचारसरणी, सरकारची कार्यक्षमता, मुत्सद्देगिरीची गुणवत्ता, संकट आणि तात्काळ घटना, तांत्रिक प्रगती, आंतरराष्ट्रीय कायदा आणि संस्था इ. दुसरीकडे, भारतीय परराष्ट्र धोरणाचे निर्धारक हे विविध घटक आहेत जे भारताच्या

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

परराष्ट्र धोरणाच्या निवडींवर प्रभाव पाडतात, जसे की भूगोल, अर्थव्यवस्था, राजकारण, देशांतर्गत वातावरण, लष्करी क्षमता, नेतृत्व, आंतरराष्ट्रीय वातावरण इ.

परराष्ट्र धोरणावर परिणाम करणारे घटक

विविध घटक आहेत जे परराष्ट्र धोरणाच्या निर्मिती आणि अंमलबजावणीवर परिणाम करतात, जसे की राज्याचे राष्ट्रीय हितसंबंध आणि मूल्ये, देशांतर्गत राजकारण आणि जनमत, इतर राज्यांची धोरणे आणि वर्तन, आंतरराष्ट्रीय व्यवस्था आणि सत्ता रचना, आंतरराष्ट्रीय संघटना आणि बिगर-राज्य घटकांची भूमिका आणि प्रभाव.

परराष्ट्र धोरणाची उद्दिष्टे

इतर राज्ये आणि आंतरराष्ट्रीय घटकांशी संवाद साधून राज्याला साध्य करायचे असलेले हे ध्येय आणि प्राधान्यक्रम आहेत. परराष्ट्र धोरणाची उद्दिष्टे राज्याच्या विशिष्ट हितसंबंधांवर आणि आकांक्षांवर अवलंबून बदलू शकतात. दुसरीकडे, परराष्ट्र व्यापार धोरणाची उद्दिष्टे म्हणजे निर्यात, आयात आणि गुंतवणूक यासारख्या परकीय व्यापार क्रियाकलापांसाठी राज्याने निश्चित केलेली विशिष्ट उद्दिष्टे आणि लक्ष्ये.

भारताचे परराष्ट्र धोरण आणि त्याची वैशिष्ट्ये

भारताचे परराष्ट्र धोरण हे त्याच्या हितसंबंधांचे, मूल्यांचे आणि आकांक्षांचे प्रतिबिंब आणि अभिव्यक्ती आहे आणि ते जागतिक क्षेत्रातील इतर घटकांशी असलेल्या संबंधांचे आणि परस्परसंवादांचे मार्गदर्शन करते. भारताच्या परराष्ट्र धोरणात काही विशिष्ट वैशिष्ट्ये आहेत जी ती अद्वितीय आणि उल्लेखनीय बनवतात. यापैकी काही वैशिष्ट्ये अशी आहेत:

१) **असंलग्नता:** भारताचे परराष्ट्र धोरण असंलग्नता तत्त्वावर आधारित आहे, म्हणजेच भारत कोणत्याही मोठ्या शक्ती गट किंवा आघाडीशी स्वतःला जोडत नाही आणि तो त्याच्या परराष्ट्र धोरण निर्णय आणि कृतींमध्ये त्याची स्वायत्तता आणि स्वातंत्र्य राखतो.

२) **शांततापूर्ण सहअस्तित्व:** भारताचे परराष्ट्र धोरण शांततापूर्ण सहअस्तित्वाच्या तत्त्वावर आधारित आहे, म्हणजेच भारत इतर घटकांच्या सार्वभौमत्वाचा आणि प्रादेशिक अखंडतेचा आदर करतो आणि त्यांचे समर्थन करतो आणि त्यांच्याशी मैत्रीपूर्ण आणि सौहार्दपूर्ण संबंध प्रस्थापित करण्याचा आणि राखण्याचा प्रयत्न करतो.

३) **पंचशील:** भारताचे परराष्ट्र धोरण पंचशील तत्त्वावर आधारित आहे, म्हणजेच भारत इतर घटकांशी, विशेषतः शेजारी राष्ट्रांशी, संबंधांमध्ये परस्पर आदर, परस्पर अहस्तक्षेप, परस्पर अआक्रमण, परस्पर लाभ आणि शांततापूर्ण सहअस्तित्व या पाच तत्त्वांचे पालन करतो.

निष्कर्ष

शेवटी, परराष्ट्र धोरण हे आंतरराष्ट्रीय संबंधांचे एक महत्त्वाचे पैलू आहे जे जागतिक क्षेत्रातील राज्ये आणि बिगर-राज्य घटकांच्या हितसंबंधांवर, मूल्यांवर आणि आकांक्षांवर परिणाम करते. हे एक जटिल आणि गतिमान क्षेत्र आहे ज्यामध्ये विविध घटक, मुद्दे आणि घटक समाविष्ट आहेत जे एकमेकांशी संवाद साधतात आणि प्रभावित करतात. राज्ये आणि बिगर-राज्य घटकांमधील परस्परसंवाद आणि संबंध समजून घेण्यासाठी आणि जागतिकीकृत जगात उद्भवणाऱ्या आव्हाने आणि संधींना तोंड देण्यासाठी परराष्ट्र धोरण समजून घेणे आवश्यक आहे.

संदर्भ :-

१) भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचा परिचय, भारतीय दूतावास - वॉशिंग्टन, डीसी. २७ जुलै २००८ रोजी वेबॅक मशीनवर संग्रहित
२) **डॉ. शैलेंद्र देवळाणकर** यांचे 'भारत आणि जग: भारताचे परराष्ट्र धोरण आणि सुरक्षा संबंध'.
३) **डॉ. हर्षवर्धन यादव** यांचे 'भारत विषयक आंतरराष्ट्रीय संबंध' (eSahity.com वर उपलब्ध).
४) **ऐतिहासिक संदर्भ:** कौटिल्याचे 'अर्थशास्त्र' (प्राचीन धोरणांसाठी), जैन ग्रंथ, दीपवंश, महावंश.
५) **आधुनिक धोरणे:** पंडित नेहरूंचे परराष्ट्र धोरण (MPSC Academy सारख्या स्रोतांवर माहिती).
६) **डॉ.शेलेन्द्र देवळणकर:** प्राचीन भारताचा राजकीय इतिहास
७) **हेमचंद्र रोय चौधरी :** प्राचीन भारताचा राजकीय इतिहास(डायमंड पब्लिकेशन्स)
८) **डॉ.शांताराम भोगले :** भारताचे परराष्ट्र धोरण (विद्या प्रकाशन)
९) **डॉ.संजय गोरे** : भारतीय लोकशाही (साईराम पब्लिकेशन्स)
१०) **श्रीकांत देशपांडे :** भारताची विदेश नीती (श्री मंगेश प्रकाशन)

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

भारताच्या शेजारी राष्ट्रातील राजकीय उठाव

प्रा.डॉ.आंधळे बी.व्ही.
(राज्यशास्त्र विभाग) कै.रमेश वरपुडकर महाविद्यालय सोनपेठ, जि.परभणी

Manuscript ID:
JRD -2026-180158
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 239-242
January 2026
Submitted: 16 Dec. 2025
Revised: 26 Dec. 2025
Accepted: 16 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश (Abstract)

या लेखामध्ये भारताच्या शेजारी राष्ट्रांमध्ये गेल्या काही वर्षांत झालेल्या राजकीय उठावांचा सखोल आढावा घेण्यात आला आहे. श्रीलंका, बांगलादेश, नेपाळ, अफगाणिस्तान, भूतान, मालदीव आणि पाकिस्तान या देशांतील राजकीय, आर्थिक व सामाजिक अस्थिरतेची कारणे आणि परिणाम यांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. आर्थिक संकट, युवकांचे आंदोलन, लोकशाहीतील आव्हाने, परकीय हस्तक्षेप, धार्मिक कट्टरतावाद आणि सत्तांतर या घटकांमुळे या देशांत राजकीय उलथापालथ झाली. या घडामोडींचा भारताच्या अंतर्गत व परराष्ट्र धोरणावर थेट परिणाम झाला आहे. भारताने शेजारी राष्ट्रांबाबत 'नेबरहुड फर्स्ट' धोरण, संयम, मानवीय मदत आणि राजनैतिक समतोल राखत आपली भूमिका बजावली आहे. भारत @2047 महासत्ता होण्याच्या दिशेने वाटचाल करत असताना शेजारी राष्ट्रांतील स्थैर्य भारतासाठी अत्यंत आवश्यक असल्याचे या अभ्यासातून स्पष्ट होते.

मुख्यशब्द (Keywords): *भारताचे शेजारी राष्ट्र, राजकीय उठाव, आर्थिक संकट, युवक आंदोलन, लोकशाही, परराष्ट्र धोरण, प्रादेशिक स्थैर्य, नेबरहुड फर्स्ट, आंतरराष्ट्रीय राजकारण, भारत @2047.*

प्रस्तावना Introduction:-

आशिया खंडातील भारत हा एक खंडप्राय देश म्हणून ओळखला जातो.जगातील १९३ देशाच्या भौगोलिक क्षेत्राशी तुलना करता सातव्या क्रमांकाचा देश म्हणजे भारत होय.जगातील सर्वात मोठी लोकशाही असलेला देश म्हणजे भारत होय.लोकसंख्येच्या मानाने दुसऱ्या क्रमांकाचा आणि आर्थिक बाबतीत पाचव्या क्रमांकाचा असलेला देश म्हणजे भारत होय.सध्याच्या आंतरराष्ट्रीय राजकारणात भारताला सॉफ्टपॉवर Softpwor म्हणून ओळखल्या जाते.येवढ्या वैशिष्ट्यांनी परिपूर्ण असलेल्या भारताच्या शेजारी राष्ट्रांत पण गेल्या चार पाच वर्षांपासून कोणत्या ना कोणत्या तरी कारणांनी राजकीय उठाव झालेले पाहायला दिसतात.या सर्व शेजारी राष्ट्रातील राजकीय उठावांचा भारताच्या अंतर्गत आणि बाह्यगत राजकारणावर नेमका काय परिणाम झाले याचा शोध घेणे आवश्यक आहे.कारण की भारताच्या शेजारी असलेल्या आठही देशात राजकीय उलथापालथ झाली आहे. यामध्ये अफगाणिस्तान, पाकिस्तान, बांगलादेश, श्रीलंका, नेपाळ, भूतान, मालदीव आणि मलेशिया या देशांचा समावेश आहे.भारताचे माजी पंतप्रधान अटलबिहारी वाजपेयी नेहमी म्हणत, 'आंतरराष्ट्रीय राजकारणात शत्रू किंवा मित्र बदलता येतात. पण शेजारी राष्ट्र बदलता येत नाहीत.'म्हणून भारताच्या शेजारी राष्ट्रातील हे राजकीय उठाव का? आणि कसे? झाले याचा शोध घेणे आवश्यक आहे. तरच भारताचे आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील स्थान समजेल.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
प्रा.डॉ.आंधळे बी.व्ही. , (राज्यशास्त्र विभाग) कै.रमेश वरपुडकर महाविद्यालय सोनपेठ, जि.परभणी

How to cite this article:
आंधळे, . बी . व्ही . (2026). भारताच्या शेजारी राष्ट्रातील राजकीय उठाव. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 239–242. https://doi.org/10.5281/zenodo.18453884

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18453884
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

१) श्रीलंकेतील आर्थिक उठाव Economic crisis in Sri Lanka:-

परकीय चलन तुटवडा व परकीय कर्ज या आर्थिक संकटात श्रीलंका हा देश सापडला. तेव्हा १५ मार्च २०२२ ते १४ नोव्हेंबर २०२२ या काळात सहा आयटी इंजिनेयरनी सुरू केलेले हे आंदोलन सर्व देशभर पसरले. 'अरागालय' (Aragalaya) या नावाने हे आंदोलन ओळखले जाते. श्रीलंकन राष्ट्राध्यक्ष गोटामाय राजपक्षे यांनी देशाला कर्जाच्या खाईत लोटले.त्यामुळे जीवनावश्यक वस्तूंचा तुटवडा निर्माण झाला.पेट्रोल, स्वयंपाकाचा गॅस यांच्या किंमती मोठ्या प्रमाणात वाढल्या. आर्थिक दिवाळखोरीत देश सापडला.तेव्हा झालेल्या जन आंदोलनात राष्ट्राध्यक्ष गोटाबाय यांना १३ जुलै २०२२ रोजी मालदीवला पळून जावे लागले.नवीन संविधान लागू करणे, राष्ट्रपतींचे अधिकार कमी करणे, राजकीय व्यवस्थेचे लोकशाहीकरण करणे, आणि महिला व बालकांना अधिक संरक्षण मिळावे या पाच मागण्या घेऊन हे आंदोलन सुरू झाले.तेवहा एक शेजारी राष्ट्र म्हणून भारताने श्रीलंकेला आर्थिक व इतर सर्व मदत देण्याची भूमिका घेतली.

२) **बांगलादेशातील उठाव Bangladesh problem:-**

श्रीलंकेप्रमाणेच भारताचा शेजारी असलेल्या बांग्लादेशात सुद्धा तेथील शेख हसीना सरकारच्या विरोधात तेथील तरूणांनी बंड केले.तेव्हा ऑगस्ट २०२४ मध्ये शेख हसीना यांना बांग्लादेशातून पलायन करून भारतात राजकीय आश्रय घ्यावा लागला. बांग्लादेशात झालेले हे आंदोलन 'कोटा सुधारणा आंदोलन' किंवा 'बांगला नाकाबंदी' म्हणून ओळखले जाते.याचे असे झाले की, १९७१ च्या बांगलादेश स्वातंत्र्य युद्धातील सैनिकांच्या पाल्यांना सरकारी नोकरीमध्ये ३०% आरक्षण देण्यात येत होते. पण २०१९ मध्ये ते शेख हसीना सरकारने रद्द केले.त्यानंतर तेथील सर्वोच्च न्यायालयाने पुन्हा ते लागू केले. या एकूण परिस्थिती तेथील तरुणांनी ४ ऑगस्ट २०२४ रविवार रोजी हे (ब्लॅक संडे) सरकारच्या विरोधात आंदोलन केले. यामध्ये जवळपास १४०० लोक मृत्यूमुखी मृत्यू पडले .५ ऑगस्ट २०२४ रोजी पंतप्रधान शेख हसीना यांना राजीनामा देऊन देश सोडावा लागला .त्यानंतर नोबेल पुरस्कार विजेते अर्थतज्ज्ञ मोहम्मद युनूस यांच्या नेतृत्वाखाली तेथील तरूणांनी अंतरिम सरकार स्थापन केले. या आंदोलनामागे पाकिस्तानच्या आय.एस.आय.या संघटनेचा व चीन आणि खालिदा झिया यांच्यासह तेथील मूलतत्ववादी संघटनांचा हात असण्याची शक्यता वर्तवली जाते. बांग्लादेशाच्या या राजकीय उलथापालथीमध्ये भारताने आपली योग्य भूमिका बजावत जगाला शेजारी राष्ट्र धर्म दाखवून दिला.

३) नेपाळमधील बंड Rebellion in Nepal:-

भारताच्या शेजारी असलेल्या नेपाळ या देशात तेथील तरूणांनी आपल्याच सरकारच्या विरोधात बंड पुकारले.तेथील संसदेत घुसून तोडफोड केली.पंतप्रधान के.पी.शर्मा यांच्या मंत्रिमंडळातील अनेक समस्यांना मारहाण केली.यामुळे नेपाळमध्ये आणीबाणीची परिस्थिती निर्माण झाली.लोक रस्त्यावर उतरले.यालाच नेपाळमधील जेन झी क्रांती (Gen-Z Revolution) असे म्हणतात. ४ सप्टेंबर २०२५ रोजी नेपाळ सरकारने फेसबुक व्हाट्सअप इंस्टाग्राम एक्स ट्विटर युट्युब यासारख्या विविध ॲप्स वर बंदी घालण्यात आली यामुळे तेथील तरुणांनी ९ सप्टेंबर रोजी नेपाळची राजधानी काठमांडू येथील ऐतिहासिक वास्तूंना आग लावली तसेच तेथील सरकारला पायउतार होण्यास भाग पाडले. या आंदोलनाचे नेतृत्व काठमांडूचा महापौर असलेल्या बालन शहा या एका तरुण युवकाने केले.

या एकुण परिस्थितीमध्ये भारत देशाने दाखवलेला संयम व विश्वास अतिशय महत्त्वाचा आहे.या संकट समयी भारतीय जनता आणि शासन नेपाळच्या राजकीय स्थैर्यासाठी कटिबद्ध राहिले.आणि नेपाळमध्ये एक हंगामी सरकार स्थापन करण्यासाठी प्रयत्न केले.नेपाळमधील या राजकीय अस्थिरतेचा परिणाम भारतावर होणे स्वाभाविक आहे.

४) अफगाणिस्तान समस्या Problem in Afghanistan:-

सन १९८६ पासून अफगाणिस्तानमध्ये राजकीय अस्थिरता आहे.सोव्हिएत रशिया आणि अमेरिका यांच्या हस्तक्षेपामुळे अफगाणिस्तानात धार्मिक कट्टरतावाद वाढला.या धार्मिक कट्टरतावादातूनच पुढे तालिबान,अल् कायदा यासारख्या संघटनांनी अफगाणिस्तानचा ताबा घेतला.यामुळे १९९४ पासून ते २०२१ पर्यंत अफगाणिस्तानमध्ये अमेरिकेचे प्रत्येक्ष सैन्य अस्तित्वात होते.अमेरिकन अध्यक्ष जो बायडेन यांनी अफगाणिस्तानमधून अमेरिकन सैन्य माघारीची घोषणा केली आणि ३१ ऑगस्ट २०२१रोजी अमेरिकन सैन्याने अफगाणिस्तानातून अधिकृत माघार घेतली.तेव्हा पुन्हा एकदा अफगाणिस्तानची संपूर्ण सत्ता तालिबान संघटनेच्या हाती गेली आहे.भारताने तालिबान राजवटीला अखेर मान्यता देऊन त्यांच्या बरोबर राजनैतिक संबंध प्रस्थापित केले

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

आहे.अफगानिस्तानचे परराष्ट्र मंत्री आमीर खान मुत्ताकी आपल्या शिष्टमंडळासह ९ऑक्टोबर २०२५ रोजी भारत भेटीवर आले होते.तेव्हा भारत आणि अफगाणिस्तान यांच्यात अनेक करार करण्यात आले.

भारत आणि अफगाणिस्तान यांच्यात प्राचीन काळापासून संबंध चालत आले आहेत.भारत आज अफगाणिस्तानमध्ये पायाभूत सुविधा, शैक्षणिक सुविधा, अन्न धान्य पुरवठा आणि तांत्रिक सहाय्य या क्षेत्रात परस्पर सहकार्य करत आहेत.भारत, अफगाणिस्तान आणि पाकिस्तान या त्रिकोणी संबंधांवर याचा परिणाम होताना दिसतो.'ऑपरेशन शिंदूर' च्या काळात अफगाणिस्तानने भारताला सहकार्य केले आहे.

५) भूतानमध्ये लोकशाहीची स्थापना:-

भूतान हा देश भारताचा शेजारी असलेला एक छोटासा देश आहे.पण तो भारताचा विश्वासू सहकारी आहे.भारत आणि चीन यांच्यातील एक बफर स्टेट्स म्हणून काम करते.भूतानमध्ये वंशपरंपरागत राजेशाही राजवट होती.तेव्हापासून भारत आणि भूतान यांच्यांत चांगले संबंध होते.भारतीय स्वातंत्र्यानंतर भूतान बरोबरचे संबंध अधिक मजबूत होत गेले आहेत.२००८ मध्ये भूतानमध्ये संसदीय लोकशाही बहाल करून तेथे सार्वत्रिक निवडणुका घेण्यात भारताने मदत केली आहे.तसेच पायाभूत सुविधा, रेल्वे कनेक्टिव्हिटी, उर्जा निर्मिती क्षेत्रात परस्पर सहकार्य वाढले आहे.२०१७ च्या डोकलाम वादात भूतानने भारतीय सैन्याला चीनच्या सैन्याचा प्रतिकार करण्याची परवानगी दिली.तसेच २०२४ मध्ये भूतानचा सर्वोच्च सन्मान 'ऑर्डर ऑफ द ड्रॅगन किंग' पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांना दिला.

६) मालदीव भारत संबंध:-

सन १९६५ मध्ये मालदीव हे स्वतंत्र झाले.हिंद महासागरात सामरिकदृष्टया अतिशय महत्त्वाचा असलेला हा एक शेजारी अंतर्गत राजकीय अस्थिर आहे.मालदीव १२०० बेटांचा समूह (बेटांची माळ) हे जगातील सर्वात लहान मुस्लिम राष्ट्र आहे.व्यापार, पर्यटन विकास, संरक्षण आणि सागरी सुरक्षा यासाठी मालदीवमध्ये राजकीय स्थैर्य असणे भारताला आवश्यक आहे.जगातील ४०% ऊर्जा व्यापार मालदीव म्हणजे हिंद महासागरातून होतो.म्हणूनच याला 'सी लाईन्स ऑफ कम्युनिकेशन' असे म्हटले जाते.

सन २०१२ च्या सार्वत्रिक निवडणुकीत मालदीवमध्ये राजकीय अस्थिरता निर्माण झाली.ती २०१७ पर्यंत कायम राहिली.सध्याचे राष्ट्राध्यक्ष मोहम्मद मोइज्जू हे भारत विरोधी प्रचारातून निवडून आले.मालदीवची अर्थव्यवस्था पर्यटन व्यवसायावर अवलंबून आहे.तेव्हा भारतीय पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी भारतीय नागरिकांना मालदीवला न जाण्याचे अप्रत्यक्ष आवाहन केले.तेव्हा मालदीवच्या मोहम्मद मोइज्जू यांच्या ही चूक लक्षात आली.२५ व २६ जुलै २०२५ रोजी भारताचे पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी मालदीवला भेट दिली तेव्हा पासून भारत मालदीवचे राजकीय संबंध हे सर्व सामान्य स्वरूपाचे झाले आहेत.पंतप्रधान मोदी यांनी मालदीवला प्रथम शेजारी (Neighborhood First) दर्जा दिला.तसेच मुक्त व्यापार करार आणि द्विपक्षीय गुंतवणूक करार (Bilateral Investment Treaty) असे दोन महत्वपूर्ण करार करण्यात आले.

७) पाकिस्तान आणि भारत:-

भारत पाकिस्तान फाळणी पासून ते आजपर्यंत या दोन्ही देशातील आंतरराष्ट्रीय संबंध तणावपूर्ण राहिले आहेत.भारत पाकिस्तान हे दोन्ही राष्ट्र परस्परांनी शत्रू मानतात.त्यामूळे त्यांच्यातील संबंधाचा परिणाम आंतरराष्ट्रीय राजकारणावर सुद्धा होतो. २२ एप्रिल २०२६ रोजी झालेल्या पहलगाम येथील भारतीय पर्यटकांवर झालेल्या दहशतवादी हल्ल्यात २६ भारतीय नागरिकांचा मृत्यू झाला.त्यानंतर भारतीय सैन्याने७ मे २०२५ रोजी मध्य रात्री 'ऑपरेशन सिंदूर' राबवून पाकिस्तान मधील ९ एअरपोर्ट उध्वस्त केले. या लष्करी कारवाईत पाकिस्तान स्थित जैशे- ए- मोहम्मद या दहशतवादी संघटनेच्या तळावर हल्ले करून तेथील दहशतवादी अड्डे उध्वस्त केले.१० मे रोजी पाकिस्तानने युद्धबंदी करण्याची तयारी दर्शवली.तेव्हा पासून आजपर्यंत भारत पाकिस्तान यांच्यातील राजकीय संबंध संस्थगित आहेत.

भारत आणि पाकिस्तान गेल्या सात दशकांपासून राजकीय दृष्ट्या शत्रू राष्ट्र आहेत.त्यामूळे या दोन्ही देशातील लहान सहान घडामोडींचा प्रभाव त्यांच्या अंतर्गत राजकारणावर होतो.भारत पाकिस्तान यांच्यातील क्रिकेट सामन्यावर या ऑपरेशन सिंदूरचा परिणाम झाला.क्रिकेट सामना भारताने जिंकल्यावर कर्णधारांनी एकमेकांना हस्तोदंलन करण्यास नकार दिला.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

समारोप:-

भारत @२०४७ महासत्ता या उद्देशाने भारताची आंतरराष्ट्रीय पातळीवर वाटचाल सुरू आहे.भारताला हे आपले उद्दिष्ट साध्य करायचे असेल तर भारताचे शेजारी राष्ट्रे अंतर्गत दृष्टीने शांत असली पाहिजेत.परंतू २०२० च्या दशकात भारताच्या प्रत्येक शेजारी राष्ट्रात कोणत्या ना कोणत्या कारणाने राजकीय उठाव झालेले आहेत.त्या राजकीय उठावांचा परिणाम भारताच्या आर्थिक, सामाजिक, व्यापार आणि राजकीय क्षेत्रावर झाला आहे.भारताच्या शेजारी राष्ट्रांत राजकीय अस्थिरता निर्माण झाल्यामुळे भारतीय भ्रष्ट राजकारण्यांवर सोशल मीडियाच्या माध्यमातून प्रश्नचिन्ह निर्माण केले.नेपाळ, बांग्लादेश येथील राजकीय उठावांची भारतीय राजकारणात जोरदार चर्चा झाली.तर भारत पाकिस्तान यांच्यातील संबंधांबाबत भारतीय सरकारच्या निर्णयाचे स्वागत करण्यात आले.भारत आणि तालिबान यांच्यात पहिल्यांदाच राजकीय संबंध प्रस्थापित झाले.शेवटी एकच म्हणता येईल की, समकालीन आंतरराष्ट्रीय व्यवस्थेत भारतचे शेजारी राष्ट्रांबरोबरचे संबंध महत्त्वाचे आहेत.

संदर्भ सूची-

१) समकालीन जागतिक राजकारण-डॉ.शैलेंद्र देवळाणकर
२) भारतीय परराष्ट्र धोरण सातत्य आणि स्थित्यंतरे - डॉ.शैलेंद्र देवळाणकर
३) सामान्य ज्ञान दर्पण
४) प्रतियोगिता दर्पण
५) www.wikipedia.com
६) www.bbc.com
७) दैनिक लोकसत्ता

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण आणि इतिहास

सहाय्यक प्रा. निकिता बाबासाहेब जाधव
इतिहास विभाग बी. रघुनाथ कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय, परभणी
Email: nikitajadhav1947@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180159
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 243-246
January 2026
Submitted: 16 Dec. 2025
Revised: 26 Dec. 2025
Accepted: 16 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश (Abstract)

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 (एनईपी 2020) हे एकविसाव्या शतकातील शिक्षणव्यवस्थेचे मार्गदर्शक धोरण असून ते सर्वसमावेशक, लवचीक, बहुविषयक आणि मूल्याधारित शिक्षणावर भर देते. या संशोधन लेखामध्ये एनईपी 2020 आणि इतिहास या विषयातील परस्परसंबंधाचा अभ्यास करण्यात आला आहे. इतिहास विषयाच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांमध्ये मानवी मूल्ये, नागरिकत्व, सामाजिक जबाबदारी, लोकशाही दृष्टीकोन, संविधानिक मूल्ये आणि सांस्कृतिक वारसा यांची जाणीव निर्माण करता येते, हे या अभ्यासातून स्पष्ट होते. प्राचीन, मध्ययुगीन आणि आधुनिक भारतातील समाजसुधारक, संत, विचारवंत, स्वातंत्र्यलढे व संविधान निर्मिती यांचा अभ्यास एनईपीच्या उद्दिष्टांना पूरक ठरतो. इतिहास शिक्षणामुळे तर्कशुद्ध विचार, समता, स्वातंत्र्य, बंधुता आणि सर्वसमावेशकतेची मूल्ये विद्यार्थ्यांमध्ये रुजवता येतात. त्यामुळे 'विकसित भारत' आणि जागतिक पातळीवरील सक्षम नागरिक घडविण्यासाठी इतिहास विषयाची भूमिका एनईपी 2020 मध्ये अत्यंत महत्त्वाची असल्याचे निष्कर्षातून अधोरेखित होते.

मुख्यशब्द (Keywords): *राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020, इतिहास शिक्षण, मानवी मूल्ये, संविधानिक मूल्ये, सामाजिक सुधारणा, सर्वसमावेशक शिक्षण, भारतीय सांस्कृतिक वारसा, लोकशाही, नागरिकत्व, विकसित भारत.*

प्रस्तावना:-

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण (एनईपी) 2020 हे एकविसाव्या शतकातील पहिले शैक्षणिक धोरण आहे आणि 1986 च्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाची जागा घेते. प्रवेश क्षमता गुणवत्ता परवडणारे आणि जबाबदारी या मुलभुत घटकांवर आधारित आहे. शाश्वत विकासासाठी आणि शालेय आणि महाविद्यालयीन (5 + 3+ 3 +4) दोन्ही शिक्षण आणि अधिक समग्र लवचीक, बहु अनुशासनिक एकविसाव्या शतकाच्या गरजेनुसार अनुकुल आणि प्रत्येक विद्यार्थ्यांच्या अद्वितीय क्षमता विकसित करण्याच्या हेतुने निर्माण करण्यात आला आहे, आणि म्हणूनच सामाजिक शास्त्र म्हणून इतिहास विषयाची भुमिका या धोरणामध्ये अनन्य साधारण दिसुन येते. हेरोडॉटस (इतिहासाचे जनक) या प्राचीन ग्रीस इतिहासकाराच्या शब्दांत इतिहास म्हणजे "गतकालीन अविस्मरणीय आणि महत्वाच्या घटनांचा शोध होय". तसेच इ.एच. कार म्हणतो "इतिहास म्हणजे वर्तमान काळ व भुतकाळ या मधील कधीही न संपणारा संवाद होय"

यावरुन असे समजते की, नव्या शैक्षणिक धोरणाचा मुळ जो गाभा आहे तो साध्य करावयाचा असेल तर इतिहास या विषयाद्वारे गतकालीन समाजाची वाटचाल बारकाईने समजावुन घेऊन वर्तमानाशी नाळ जोडुन भविष्य घडविणे हेच अपेक्षित असते. याकरिता भारतातील समाज सुधारकांचे कार्य त्यांचे योगदान नव्या शैक्षणिक धोरणात प्रत्येक शिक्षण स्तराद्वारे आवश्यक ठरते.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
सहाय्यक प्रा. निकिता बाबासाहेब जाधव, इतिहास विभाग बी. रघुनाथ कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय, परभणी

How to cite this article:
जाधव, . निकिता . बाबासाहेब . (2026). राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण आणि इतिहास. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 243–246. https://doi.org/10.5281/zenodo.18453923

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18453923
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

यासाठी थोर समाजसुधारकांच्या कार्याचा समावेश विविध अभ्यासक्रमांत केलेला दिसुन येतो जसे. शिक्षणाचे महत्व सांगताना महात्मा फुले म्हणतात की, "विद्ये विना मती गेली, मती विना निती गेली | निती विना गती गेली, गतीविना वित्त गेले | वित्त विना शुद्र खचले, एवढे अनर्थ एका अविद्येने केले | |" वरील दिव्य ओळींचा मतीतार्थ जाणुन घेऊन 2020 चे नवीन शैक्षणिक धोरणातील शिक्षणाची गुणवत्ता, प्रादेशिक भाषा, मातृभाषेतुन शिक्षण इ. उद्दीष्टांचा अवलंब करण्यात आलेला दिसुन येतो.

ब्रिटीश साम्राज्य वादाच्या जोखडातुन भारताची मुक्तता करण्यासाठी अनेक युगपुरुषांनी अतुलनीय कार्य पार पाडल्याचे दिसुन येते यामध्ये '28 डिसेंबर 1885' साली मुंबईत स्थापन झालेल्या 'भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस' या राजकीय संघटनेचे महत्व अनन्य साधारण आहे. यात भारताचे पितामह दादाभाई नौरोजी (मवाळ नेते) यांच्यापासुन सुरु झालेला राजकीय पर्वाचा प्रवास लोकमान्य टिळक (भारतीय असंतोषाचे जनक) तसेच जगाला गौतम बुध्दांनी दिलेली अहिंसेची शिकवण पुन्हा स्वत:च्या कृतीतुन शिकवणारे 'अहिंसा' हे तत्व महात्मा गांधी यांनी समस्त भारताच्या नागरिकांमध्ये रुजविले. या सर्वांची माहिती इतिहास या विषयातुन प्रतिपादित होत असल्याने एनईपी 2020 नुसार विद्यार्थ्यांमध्ये मानवी मुल्ये रुजविण्यास महत्वाची भुमिका ठरेल.

एनईपी 2020 च्या नव्या धोरणाने ज्याप्रमाणे शिक्षणात 'सर्वसमावेशकता' या मुल्यांचा स्विकार केला आहे त्या मुल्यांचे प्रतिबिंब इतिहासाच्या प्रत्येक काळामध्ये दिसुन येते. जसे वैदिक धर्माचे रुपांतर हिंदु धर्मात होऊन भक्तीपंथाचा नवा मार्ग मनुष्यास लाभल्याने भक्तीचा अर्थ केवळ एकाच ईश्वराप्रती समर्पणाची भावना ही संकल्पना रुढ न होता भारतात शैव व वैष्णव पंथांनी परमेश्वराशी एकरुपता, आत्म्याचा परमात्म्याशी संयोग या ध्येयाची जाणीव करून दिली तसेच त्यांनी ज्ञानास भक्तीचे अंग मानले आणि याद्वारेच इतिहासात अनेक महान संत होऊन गेल्याचे दिसुन येते जसे, रामानुजाचार्य, निंबकाचार्य, संत ज्ञानेश्वर, संत कबीर, संत एकनाथ, संत तुकाराम, संत बहिणाबाई, गुरुनानक, सुफी संत इ.

यासर्वांच्या ज्ञानाची योग्यपणे सांगड घातल्यास मातृभाषेवर आधारित एनईपी 2020 ने सुचविल्या प्रमाणे शिक्षण सर्वसमावेशक होण्यास मदत होईल परंतु इतिहासाच्या अध्ययनाद्वारे प्रमाणित होते की, भक्ती संप्रदास प्रभावी ठरला तरी समाजातील जातीव्यवस्थेला नष्ट करण्यात अपयशी करण्याचे दिसले. यासाठी बौध्द आणि जैन या मानवता वादी विचार धारा उदयास आल्या, ज्याद्वारे विशाल दृष्टीकोन, सुलभ व मानवता वादी तत्वज्ञान, लोकशाही पध्दत, सर्वांना स्वातंत्र व समता, सर्वांनी मुक्त प्रवेश, लोकभाषेतुन (प्रादेशिक भाषा) सर्वांना समजेल अशा रितीने धर्माचा प्रचार, स्वयंसिध्द होऊन कोणालाही मोक्ष प्राप्तीची संधी, स्थानिक भाषा, परंपरा, श्रध्दा स्विकारणारी लवचीकता, समन्वयाची भुमिका, अनुकुल परिस्थिती या सर्वांची ओळख समस्त मानव जातीस झाली आहे.

नवीन शैक्षणिक धोरण 2020 आणि भारताच्या आधुनिक काळाचा सह संबंध प्रर्कषाने दिसुन येतो कारण आधुनिक काळात ब्रिटीश साम्राज्यवादाची अनेक नकारात्मक घटना इतिहासात नोंद असल्या तरी शिक्षणासारख्या समाज परिवर्तन करणा-या घटकामुळे भारतात ख-या अर्थाने समाज सुधारकांचा नवा वर्ग निर्माण झाला यामध्ये 'आधुनिक भारताचे जनक' म्हणून बुद्धीवादी , वेद अभ्यासु, अभिमानी, एकेश्वर वादाचा पुरस्कार करणा-या राजा राममोहन रॉय यांचा उदय झाला त्यांनी भारतातील तात्वीक विचारावर प्रेम केले तसेच पाश्चात्य संस्कृतीचे आचार विचार , विवेकदृष्टी, विद्या, निष्ठा , तर्कावर आधारलेले आचार यांचा स्विकार करून , ख-या अर्थाने भारतीय समाजाचे पुनरुजीवन करण्याचा प्रयत्न केला. भारतीय विद्येबरोबरच पाश्चिमात्य, सामाजिक व भौतिकशास्त्रांच्या अध्ययनाला प्रोत्साहन दिले, त्यांच्या मान व जातीच्या कल्याणासाठी वृत्तीमुळेच त्यांना 'मानवता वादी आणि मानव जातीचा सेवक' म्हणून ओळखले जाते.

तसेच शैक्षणिक, सामाजिक आणि आर्थिक क्षेत्रात परिवर्तन घडवुन समाजाला जागृत करुन सर्वांगीण प्रगतीचा ध्यास घेतलेले 'शाहु महाराज' हे निराळे नृपती होते. उच्च वर्णीयांच्या वर्चस्वातुन अपृश्यांना मुक्त करण्याचे कार्य त्यांनी केले एवढेच नव्हे तर आपल्या पश्चात दिनदलितांचा कैवारी म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना नेतृत्व स्वीकारावे असे आग्रह धरला. त्यानंतर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी जगातील सर्वात मोठी लोकशाही लिखित व सर्वोकृष्ट लिहिलेली राज्यघटना ही समस्त जगात अनमोल ठरवली. तेव्हा नव्या शैक्षणिक धोरणाच्या उद्दीष्टांमध्ये भारतातील युवकांना योग्य रितीने बौध्दीक, मानसिक व्यवसायिक, सामाजिक दृष्टया प्रबळ करावयाचे असल्यास शिक्षणाच्या माध्यमातुन माध्यमिक स्तरापासुन संविधानिक मुल्यांची ओळख करुन देणे अपेक्षित ठरते. त्यामुळेच योग्य रित्या संविधानाची अंमलबजावणी होऊन 'विकसित भारत' ख-या अर्थाने लोकशाही प्रधान राष्ट ठरेल कारण भारतीय राज्यघटनेचे उगम स्थान 'भारतीय जनताच' आहे. 'एक व्यक्ती एक मत' आणि एक मुल्य हे तत्व आपल्या राज्यघटनेने स्विकारलेले आहे यास्तव ही सर्व मुलभुत

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

मानवी मुल्ये 'इतिहास' या विषयातुन तर साध्य होतीलच शिवाय इतर अभ्यासक्रमांमध्ये मुल्यांचा समावेश करणे ही काळाची गरज ठरते.

उद्दीष्टे:-

- एनईपी 2020 धोरणातील शैक्षणिक उद्दीष्टे इतिहास या विषयाच्या अध्ययनाने, संशोधनाने परिपुर्ण करणे.
- सर्वांनी शिक्षण, सर्वांचा विकास ध्येय साध्य करणे.
- एनईपी नुसार विद्यार्थ्यांमध्ये इतिहास संशोधनाच्या पध्दती विकसित करणे.
- अंतर विद्या शाखीय दृष्टीकोन विकसित करणे.
- इतिहास या विषयाद्वारे विद्यार्थ्यांमध्ये नागरिकत्व व सामाजिक जबाबदा-या समजुन घेण्यास मदत करणे.
- विविध राष्ट्र आणि धर्म यांचा अभ्यास करण्यास मदत करणे.

गृहितके:-

- एनईपी द्वारे भारतीय संस्कृतीचा विविधता पुर्ण सांस्कृतिक विकास, वारसा समृध्दी आणि तिच्या विकासाची प्रक्रिया समजावुन घेणे.
- राष्ट्राच्या विकासात असणारी शिक्षणाची भुमिका जाणुन घेणे.
- समकालीन जग, जागतिक बंधुत्व, मानवी हक्क, अंतरराष्ट्रीय ऐक्य आणि जागतिकीकरणाची आव्हाने समजण्यासाठी दृष्टिकोन विकसित करणे.
- विद्यार्थ्यांमध्ये नागरिकत्व आणि सामाजिक जबाबदा-या स्पष्ट करण्यास मदत करणे.

संशोधन पध्दती:-

प्रस्तुत शोध निबंध लेखनासाठी ऐतिहासिक, विश्लेषनात्मक तसेच गुणात्मक, सामाजिक मुल्यांवर भर देणा-या संशोधन पर दृष्टीकोन या वर आधारित पध्दतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. ज्याद्वारे इतिहासातील प्रत्येक संकल्पनेस, घटनेस सर्वांगीण दृष्टीकोनातुन आढावा घेणे सोयीस्कर ठरते. यासाठी इतिहासातील प्राथमिक आणि दुय्यम साधणे यांचा उपयोग करण्यात आला आहे.

विश्लेषण आणि चर्चा:-

वरील संशोधनाचा मुळ हेतु म्हणजे प्रत्येक भारतीयास आपल्या सांस्कृतिक वारसाची ओळख करुन देणे तसेच आधुनिक काळात जे बदल झाले त्या सर्व घटनांची पार्श्वभुमी समजावुन घेणे यासाठीच एनईपी धोरणांचा शैक्षणिक आकृतीबंध निर्माण झालेला दिसुन येतो यामुळे प्रत्येक विद्यार्थ्यांस भारतातील विविध धर्म , संस्कृती , आस्थापना कधी स्थिरावल्या , प्रादेशिकता , वसाहतवाद, संस्थानिक या सारख्या राजकीय घटकांपासुन प्रेरित होऊन जी सामाजिक परिस्थिती प्रभावित झाली याचा आढावा घेणे संयुक्तिक ठरते याकरिता 'इतिहास' या मानव विद्या शाखेद्वारे तर्काआधारित विचार, स्वातंत्र, समता , बंधुता ही मुल्ये लोकशाही राज्य कारभार प्रणाली, सर्वांना समान न्याय, वागणुक, संधी व दर्जेची समानता इ. एनईपी 2020 धोरणाद्वारे समाविष्ट ध्येय साध्य केली जाऊ शकतात.

'इतिहास' या विषयातील कला आणि संस्कृतीचा संवधर्नावर लक्ष केंद्रीत केल्याने करिअरची व्याप्ती झपाटयाने वाढत आहे. 'इतिहास' अभ्यासक्रम पुर्ण केल्यानंतर विद्यार्थी प्राध्यापक, अभिलेखागार, पत्रकार, इतिहासकार, संग्रहालय क्युरेटर, सरकारी अधिकारी इ. म्हणून व्यवसाय करु शकतो. यासाठी नव्या शैक्षणिक धोरणात उच्च शिक्षणात विद्यार्थ्यांना अनेक शाखेमधुन त्यांना व्यवसायाच्या वाटा निर्माण करणा-या 'सर्वसमावेशक अभ्यासक्रमाची' निर्मिती करून योग्य रित्या अंमलबजावणी होतांना दिसुन येत आहे. इतिहास या सामाजिक शास्त्राविषयी वर्णन करावयाचे असेल तर इतिहासाचे पदवीधर UPSC, CSC, SSC, MPSC, SBPO इ. स्पर्धा परीक्षांद्वारे सरकारी पदांवर रुजु होताना दिसतात. इतिहास अभ्यासक्रम देणा-या काही मोठया महाविद्यालयांमध्ये हिंदु कॉलेज, हंसराज कॉलेज, बी. रघूनाथ कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय (परभणी), मद्रास क्रिश्चन कॉलेज यांचा समावेश आहे. यासारख्या अनेक दर्जेदार शैक्षणिक संस्थांमुळे संशोधन, विश्लेषण आणि कथाकथन इ. कौशल्यांचा विद्यार्थ्यांमध्ये रुजवणुक होऊन त्यांना अनेक व्यवसायिक संधी उपलब्ध होतांना दिसुन येतात या सर्वांचा समावेश भारतात निर्माण करण्यात आलेल्या 2020 हया नव्या शैक्षणिक धोरणाच्या उद्दीष्टांमध्ये प्रर्कषाने दिसुन येतो.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

निष्कर्ष:-

एनईपी 2020 धोरणाचे मुख्य शिल्पकार व अध्यक्ष डॉ. कस्तुरीरंगन, अंतराळा शास्त्रज्ञ यांनी जो अष्टपैलु दृष्टीकोन दिला आहे. त्यामध्ये इतिहासाचे स्थान अनन्य साधारण आहे. कारण भारताच्या सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, धार्मिक वर्तमानास मानवी मुल्यांचे संवर्धन करण्याची गरज दिसुन येते आणि हे संवर्धन केल्यास भविष्य काळात भारत नक्कीच जगासाठी पुन्हा एकदा आदर्श ठरेल यासाठी भारतीय जनतेला आशा प्रधान करुन सुधारणा वादी झेप घेण्यासाठी प्रोत्साहित करणा-या महामानवांचा, क्रांतीकारकांचा, समाजसुधारकांचा, संतांचा, आदर्श राज्यकर्त्यांचा, भारतीय स्वातंत्र चळवळीचा समावेश असलेया इतिहासस प्राधान्य देऊन तरुणांना बौध्दीक दृष्टया प्रबळ करुन भारतास सक्षत बणविणे आवशक्य ठरते.

संदर्भ ग्रंथ सुची:-

1. महात्मा फुले, गुलामगिरी 1873
2. https//www.ugc.ac.in/pdfnews/4624329-एनईपी-Final-HINDI.pdf
3. https//www.ugc.ac.in/pdfnews/4369921-एनईपी Final-HINDI.pdf
4. आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास, डॉ. कठारे अनिल, विद्या बुक्स पब्लिशर्स औरंगाबाद 5 वी आवृत्ती जुन 2018 पृष्ठ क्र. 336.
5. आधुनिक भारताचा इतिहास, फडके प्रकाशन दुसरी आवृत्ती, एप्रिल 2007
6. मार्डीकर मदन, इतिहास, गीतांजली प्रेस, प्रा.लि. , पहिली आवृत्ती पृष्ठ क्र. 94.
7. प्राचीन व मध्ययुगीन भारताचा इतिहास, फडके प्रकाशन (कोल्हापुर) दुसरी आवृत्ती एप्रिल 2007. पृष्ठ क्र. 80.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

इतिहास लेखनातील नवप्रवाह विशेष संदर्भ: वंचितांचा इतिहास

प्रा. डॉ. काशीनाथ चव्हाण
इतिहास विभागप्रमुख श्री. योगानंद स्वमी कला महाविद्यालय, वसमत, जि.हिंगोली
Email: dr.knchavan123@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180160
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 247-250
January 2026
Submitted: 16 Dec. 2025
Revised: 26 Dec. 2025
Accepted: 16 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश (Abstract)

प्रस्तुत लेखामध्ये इतिहास लेखनातील नवप्रवाह म्हणून उदयास आलेल्या सबाल्टर्न (वंचितांचा) इतिहास लेखन या संकल्पनेचा सविस्तर आढावा घेण्यात आला आहे. परंपरागत इतिहास लेखनात राजे, सत्ताधीश, अभिजन वर्ग आणि नेतृत्वकर्ते यांच्यावर भर दिला गेला; मात्र सामान्य जनता, शेतकरी, कामगार, आदिवासी, सैनिक आणि इतर वंचित घटकांचे योगदान मोठ्या प्रमाणावर दुर्लक्षित राहिले. या उणिवेची जाणीव सबाल्टर्न इतिहास लेखन प्रवाहाने करून दिली. इंग्लंडमध्ये History from Below या संकल्पनेतून सुरू झालेला हा प्रवाह भारतात विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात रुजला. डॉ. रणजीत गुहा यांच्या नेतृत्वाखाली सबाल्टर्न स्टडीजच्या माध्यमातून भारतीय इतिहास लेखनाला नवी दिशा मिळाली. अँन्टोनिओ ग्रामची यांच्या विचारसरणीचा प्रभाव या लेखनावर दिसून येतो. या प्रवाहामुळे वंचित, दुर्लक्षित आणि तळागाळातील समाजघटकांचे सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक व राजकीय योगदान इतिहासाच्या केंद्रस्थानी आले. त्यामुळे इतिहास लेखन अधिक सर्वसमावेशक, वास्तववादी आणि न्याय्य झाले असून इतिहासाला खऱ्या अर्थाने पूर्णत्व प्राप्त झाले आहे.

मुख्यशब्द (Keywords): *इतिहास लेखन, सबाल्टर्न इतिहास, वंचितांचा इतिहास, History from Below, डॉ. रणजीत गुहा, अँन्टोनिओ ग्रामची, तळागाळातील समाज, दुर्लक्षित घटक, नवप्रवाह, भारतीय इतिहासलेखन.*

प्रस्तावना:-

सबाल्टर्न इतिहासलेखन प्रवहाची सुरुवात किंवा सबाल्टर्न इतिहास लेखनाचा दृष्टीकोन प्रथम इंग्लंडमध्ये उदयाला आला. इंग्लंडमध्ये "History from Below" असा शब्दप्रयोग वापरला होता. तीच सबाल्टर्न इतिहास लेखन पद्धती भारतात २० व्या शतकाच्या अखेरीस आली. या सबाल्टर्न लेखन पद्धतीमुळे इतिहास लेखनास एक नविन दिशाच मिळाली.भारतीय इतिहास लेखनाच्या एका नव्या पर्वाला येथूनच सुरुवात झाली. असे म्हणता येईल. या सबाल्टर्न शब्दाचा अर्थ म्हणजे सर्वसामान्य सैनिकाचा इतिहास सर्वसामान्य व्यक्तीचा इतिहास किंवा इतिहास लेखनातून वंचित राहिलेल्यांचा इतिहास असा सांगता येतो.[१]

१] सबाल्टर्नचा शब्दश: अर्थ:-

सबाल्टर्न हा इटालियन शब्द आहे. हे जर्मनी सिद्धांतांत ग्रामचीने सबाल्टर्न ही संज्ञा वापरली आहे. सबाल्टर्न म्हणजे लष्करातील कनिष्ठ स्तरावरील दुय्यम सेनाधिकारी / सैनिक होय. ज्या काही युद्धमोहिमा आखल्या जातात, त्यामध्ये हिरीरिने लढणारा दुय्यम सेना अधिकारी / सैनिक असतो. त्याच्या सक्रीय सहभागाशिवाय कोणतीच मोहिम आखली जाऊ शकत नाही. पण लष्करी मोहिमांच्या यशाचे श्रेय नेहमी लष्कराचे नेतृत्व करणाऱ्या वरिष्ठ अधिकाऱ्याला दिले जाते.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
प्रा. डॉ. काशीनाथ चव्हाण, इतिहास विभागप्रमुख श्री. योगानंद स्वमी कला महाविद्यालय, वसमत, जि.हिंगोली

How to cite this article:
चव्हाण, . काशीनाथ . (2026). इतिहास लेखनातील नवप्रवाह विशेष संदर्भ: वंचितांचा इतिहास. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 247–250. https://doi.org/10.5281/zenodo.18453952

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18453952
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

तसेच कोणतीही चळवळ, सामुहिक कार्य, उठाव इत्यादीमध्ये सर्व सामान्यांचा सहभाग असतो. परंतु त्याच्या कार्याची नोंद घेतली जात नाही. हीच नोंद होणे अत्यावश्यक आहे. त्याशिवाय इतिहालासाला पूर्णत्व येऊ शकत नाही. जोपर्यंत वंचिताला न्याय मिळत नाही तोपर्यंत असे मत ग्रामची मांडतो.[२]

2] सबाल्टर्न विचारप्रवाहाचा उदय:-

वास्तवात सबाल्टर्न विचार प्रवाह दक्षिण आशियाई राष्ट्रांमध्ये उदयास आला. कारण त्या भागातील देशांवर दुसऱ्या महायुद्धापूर्वी अनेक वसाहतवादी पाश्चात्य राष्ट्रांचे वर्चस्व होते. तेथील स्थानिक लोकांनी त्या वसाहतवादी युरोपियन राष्ट्राविरुद्ध अनेकदा उठाव केले होते. त्या उठावात जनसामान्यांचा फार मोठ्या प्रमाणावर सहभाग होता. पण इतिहासाच्या ग्रंथातून त्या जनसामान्यांच्या सहभागाची नोंदच केली गेली नाही. राज्यकर्त्यांच्या विरुद्ध झालेल्या उठावातील समाजाच्या तळागळातील जनसामान्यांच्या अमूल्य योगदानाची माहिती असणे, त्यांची नोंद घेणे आवश्यक आहे. त्याशिवाय इतिहासाचे स्वरुप निश्चित होऊ शकत नाही. असा सबाल्टर्न विचार प्रवाह वस्तवात आशियाई राष्ट्रात उदयास आली.[३]

3] डॉ. रणजीत गुहा प्रणीत सबाल्टर्न:-

सबाल्टर्न विचार प्रवाह भारतात देखील आला. भारतीय ऐतिहासीक घटनांतील जनसामान्यांचा इतिहास नोंदविला लावा जावा. ही विचार प्रणाली मूळ धरु लागली. डॉ. रणजीत गुहा यांनी सबाल्टर्न इतिहास लेखनाबाबत चर्चा करण्यासाठी काही भारतीय इतिहास संशोधक मंडळीशी चर्चा केली. भारतातवर ब्रिटिशांचे अनेक वर्ष वर्चस्व होते. त्या उठावांचा नव्या दृष्टिकोनातून अभ्यास व्हायला पाहिजे. असे त्या झालेल्या चर्चेमध्ये ठरले. तेव्हापासून इतिहास लेखनाच्या एक नव्या प्रवाहाला सुरुवात झाली. पुढे १९८२ साली डॉ. रणजीत गुहांनी "सबाल्टर्न स्टडीज" या नावाचा लेखसंग्रह प्रकाशित केला. त्यात अनेक समविचारी लेखकांचे 'सबाल्टर्न इतिहास' लेख होते.[४]

४] सबाल्टर्नचे अभ्यास विषय:-

भारतीय सबाल्टर्न इतिहास लेखनाचे प्रारंभीचे अभ्यासविषय म्हणजे ब्रिटिश शासन काळातील शेतकरी, कामगार, आदिवासी, सामान्य सैनिक, साधारण व्यक्ती यांनी केलेले उठाव किंवा अनेक उठावातील त्यांचा सहभाग, त्यांची भूमिका काय राहिली याचे सविस्तर विश्लेषण करण्यावर विशेष भर देण्यात येवू लागला.

भारतीय स्वतंत्र चळवळीमध्ये सहभागी झालेले सामान्य लोक हे नेत्यांच्या नेतृत्वामुळे, तयांच्या प्रेरणेमुळे सहभागी झाले असे नाही. किंवा आर्थिक कारणामुळेच सहभागी झाले असे नाही. तर त्यांच्या परंपरागत जिवन पद्धतीवर, आत्मसन्मानपर ब्रिटिश शासन घाला घालत होते. म्हणून ते ब्रिटिशांविरुद्ध संस्कृती, आत्मसन्मान यांच्या संरक्षणार्थ उठावात सामील झाले होते. इतिहास प्रकाशात आणने त्यावर संशोधन करणे होय. हे अबाल्टर्नचे अभ्यास विषय आहेत. आदिवासी उठावावंर त्यांनी विशेष लक्ष केंद्रित केले आणि त्यातूनच खरे सबाल्टर्न इतिहास लेखन प्रकाशित झाले.[५]

५] सबालटर्नची अत्यल्प स्त्रोत साधने:-

सबाल्टर्न इतिहासकारांनी आवश्यक त्या समाज घटकांचा अभ्यास करण्यास सुरुवात केली. पण त्या संबंधीची स्त्रोत साधने मोठ्या प्रमाणावर उपलब्ध झाली नाहीत कारण ते वंचित गट, त्यांच्या काळात आपल्या मतांचा, विचारांचा कल्पनांचा शब्दीक प्रभाव निर्माण करु शकले नाहीत. म्हणुन त्यांना गतकालीन स्त्रोत साहित्यात वगळले गेले. त्या वंचीत गटाची कागदपत्रे, त्यांचे पत्र व्यवहार ही सुद्धा फारसे उपलब्ध नाहीत. म्हणुनच त्या वंचितांचा अभ्यास करण्यासाठी शासकीय कागदपत्रे, शासकीय अहवाल, महसूल खात्याचे अहवाल, जनगणना अहवाल, पोलीस खात्याचे व न्यायालयाचे कामगदपत्र याशिवाय लोक कथा, लोकगीते, मुलाखती, इत्यादी माध्यमातूनवंचिताचा इतिहास संकलीत करावा लागतो.[६]

६] ॲन्टोनिओ ग्रामचीचा या सबाल्टर्न इतिहासाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन:-

ग्रामची इ.स.१८९१ ते १९३७ पर्यंत कालखंड मानला जातो. हा इतिहासाचा मार्क्सवादी विचारवंत म्हणुन प्रसिद्ध होता. पहिल्या महा-युद्धनंतर त्यांने इटालीत कामगार चळवळीला नेतृत्वही दिले होते. इटालीतील मुसोलीनीच्या हुकूमशाहीवर त्यांने प्रहार केले. अनेक अभ्यासपूर्ण लेख लिहिले एवढेच नव्हे तर हुकूमशाहा मुसोलीनीचे शासन उलथून पाडण्यासाठी एका मोठ्या लढ्याचे आयोजन

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

केले पाहिजे असे लिहिले. परिणामी त्यास तुरुंगात टाकण्यात आले १९२६ मध्ये तुरुंगात असतांना त्याने भरपूरलिखान केले अनेक सिद्धंत मांडले शेवटी तुरुंगातच त्याचा मृत्यू झाल. पुढे १९५० मध्ये ग्रामचीचे लिखान पकाशित केले जाऊ लागले. त्यातच सबाल्टर्न इतिहास लेखनही प्रकाशीत करण्यात आले.[७]

७] पाया इमलां सिद्धांतास सबाल्टर्न वळन:-

कार्लमार्क्सने म्हटले "सामाजिक विकास व परिवर्तन हे उत्पादन प्रक्रियेमुळेच होतात," आर्थीक व्यवहारच समाजाच्या विकासाची दिशा निश्चित करतात. त्यातूनच विचार व संस्कृतीही विकसीत होत जाते. मार्क्सचा हा सिद्धांत "पाया इमला सिदधांत" म्हणून प्रसिद्ध आहे. ह्या सिद्धांतास ग्रामची अबाल्टर्न वळण देतो व म्हणतो की, सामाजिक विकासाचा पया अर्थ असला तरी त्यावरील सांस्कृतीक इमला तेव्हढाच महत्त्वाचा आहे कारण होणाऱ्या सामाजिक परिवर्तनाला गती देण्याचे काम, दिशा देण्याचे काम संस्कृतीच करीत असते.[८]

८] ग्रामची हेग जिमणी सिद्धांतात (Hegemony):-

ग्रामची आपल्या हे जिमणीचा सिद्धांत म्हणतो की प्रत्येक युगात सत्ताधीश वर्ग आपल्या प्रजेवर वर्चस्व कायम ठेवण्यासाठी दोन मार्गाचा अवलंब करीत असतो. एक म्हणजे दमण मार्ग आणि दुसरा म्हणजे संपत्तीचा/ मान्यतेचा मार्ग यातील दमन मार्गात कायदा, दंड यंत्रणा, पोलीस यंत्रणा, युद्ध इत्यादी मार्ग वापरतात व अंकिताची आपल्या शासनाला बौद्धीक, मानसिक, सांस्कृतीक मान्यता मिळून धेतात म्हणजे अंकित वर्गाची मान्यता मिळवणे शासनाला अत्यावश्यक होऊन बसते. अन्यथा त्यांचे शासन टिकतच नाही. त्या काळात शासक अंकितांच्या अनुकूल असे विचार श्रद्धा व्यक्त करतो. अंकितांना ते विचार आपलेसे वाटू लागतात.[९] त्याचवेळी शासक वर्ग अंकित वर्गावर बौद्धीक व सांस्कृतीक प्रभाव निर्माण करण्यासठी समाजातील काही विचारवंताना हाताशी धरतो त्यांच्यामार्फत समाजाला धर्म, साहित्य, शिक्षण याद्वारे आपलेसे करुन घेतो म्हणजेच शासकाचे शासन चालविण्याचे श्रेय केवळ, शासकला असता कामा नये तर जनसामान्याचा शासनाला प्रतीसाद ही बाब सुद्धा अत्यंत महत्त्वाची ठरते.[१०]

सबाल्टर्न इतिहास लेखनाचे मूल्यमापन:-

सारांशरुपाने सबाल्टर्न इतिहास लेखनाचे मूल्यमापन करत असतांना असे म्हणता येईल की, परंपरागत इतिहास लेखनाहून सबाल्टर्न इतिहास लेखन एकदम वेगळे आहे. हा इतिहास लेखन प्रवाह निश्चित भौतीक आहे या लेखनाने दुर्लक्षित समाज गटांना इतिहासात स्थान मिळवून दिले आहे. लहान समाज गटांचे लहान प्रदेशातील घडामोडीचे लेखन करत-करत इतिहास शब्दबद्ध झाला आहे. जसे महात्मा फुलेंनी वंचीतांचा इतिहास करत लिहिला. सबाल्टर्न इतिहासलेखनाचे मूल्यमापन केले आहे. अर्थातच वंचितांचा, अपेक्षितांचा इतिहास हा सर्व सामान्यांना न्याय देणारा लेखन प्रकार आहे. असेच म्हणता येईल.[१२]

निष्कर्ष:-

१) सबाल्टर्न इतिहास लेखन प्रवाहाने तळागाळातील लोकांचे कर्तृत्व समाजापुढे टाकले.
२) भारतीय सबाल्टर्न इतिहास लेखन प्रवाहाचे आद्यप्रणेते डॉ. रणजीत गुहा हे होते.
३) भारतीय लोकांमध्ये सबालटर्न इतिहास लेखन प्रवहामुळे राष्ट्रवादाची मनात प्रेरणा मिळाली.
४) डॉ. शहितद अमीन (दिल्ली विद्यापीठ) यांनीही वंचिताच्या इतिहासावर प्रकाश टाकला.
५) डॉ. सुमीत सरकार यांनी दुरलक्षीत गटाचा इतिहास मांडला.
६) सबाल्टर्न इतिहास लेखन प्रवाह हा एक इतिहास लेखनातील क्रांतीकारी विचार प्रवाह मानला जातो.
७) सबाल्टर्न इतिहास लेखनामुळे इतिहास लेखनाला पुर्णत्व प्राप्त झाले.

संदर्भग्रंथ:-

१) इतिहास लेखनशास्त्र-प्रा.कॉ. चंद्रप्रकाश न्यास.
२) इतिहासाची ओळख-डॉ. राजेंद्र भामरे.
३) इतिहास लेखन शास्त्र व इतिहासकार-डॉ. रा.श्री. मोरवेचीकर
४) इतिहास एक शास्त्र- कॉ. प्रभाकर देव

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

५) इतिहास लेखन शास्त्र- डॉ. साहेबराव गाठाळ

६) भारतीय प्रागौतिहास-राधाकांत वर्मा

७) इतिहासाचे अध्यापन-न.रा.पारसनिसा य.ज. धारुरकर

८) संशोधकांचा मीत्र- ग.ह. खरे

९) What is History – E.H. Carr

१०) Historygiogioraphy- Subramaniam.

११) Recerot Trends in Historiography- Satish Fouji

१२) Research Methodology, K.m. Chitris.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

वंशावली और समाजशास्त्र : जातीय स्मृति और सांस्कृतिक पहचान

महेश शंकरराव हंबर्डे
Research Scholar- In Sociology, SRTM University, Nanded Maharashtra
Email: maheshhambarde254@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180161
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 251-256
January 2026
Submitted: 16 Dec. 2025
Revised: 26 Dec. 2025
Accepted: 16 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

गोषवारा

भारतीय समाज की पहचान उसकी विविधता और बहुलता में निहित है। इस विविधता को संरक्षित और संजोए रखने का एक सशक्त माध्यम वंशावली रही है। वंशावली केवल पूर्वजों के नामों की श्रृंखला नहीं, बल्कि यह किसी जाति, कुल या समुदाय की सामूहिक स्मृति और सांस्कृतिक पहचान का दर्पण है। समाजशास्त्रीय दृष्टि से यह रिश्तेदारी की संरचना, सामाजिक संगठन, प्रतिष्ठा, गौरव और परंपरा का जीवंत दस्तावेज़ है। मौखिक परंपराओं, लोककथाओं, चारण-भाट की गाथाओं, पंडा परंपरा और शिलालेखों में संरक्षित वंशावलियाँ समाज को उसकी ऐतिहासिक जड़ों से जोड़ती हैं। आधुनिक युग में, जब नगरीकरण और वैश्वीकरण ने जातीय स्मृति को धुंधला किया है, तब वंशावलियों का महत्व और भी बढ़ गया है। डिजिटल संरक्षण और शैक्षणिक शोध के माध्यम से वंशावली न केवल अतीत की स्मृति को जीवित रखती है, बल्कि समाज को उसकी सांस्कृतिक निरंतरता और सामूहिक पहचान से भी जोड़ती है। इस प्रकार वंशावली भारतीय समाज में इतिहास, संस्कृति और समाजशास्त्र का संगम है, जो परंपरा और आधुनिकता के बीच एक सेतु का कार्य करती है।

मुख्यशब्द: *वंशावली, समाजशास्त्र, जातीय स्मृति, सांस्कृतिक पहचान, सामूहिक स्मृति, रिश्तेदारी (Kinship), सामाजिक संगठन, सांस्कृतिक पूंजी, जाति और गोत्र, लोकपरंपरा, मौखिक इतिहास, सांस्कृतिक विरासत, पहचान निर्माण, डिजिटल वंशावली, वैश्वीकरण और नगरीकरण.*

प्रस्तावना

मानव सभ्यता का विकास केवल भौतिक उन्नति या आर्थिक संरचना से नहीं, बल्कि उसकी स्मृति, परंपरा और सांस्कृतिक चेतना से जुड़ा हुआ है। किसी भी समाज के लिए यह जानना अत्यंत आवश्यक है कि "हम कौन हैं, कहाँ से आए हैं और किस परंपरा से जुड़े हैं?"। यही प्रश्न मनुष्य को उसके अतीत से जोड़ता है और भविष्य की दिशा निर्धारित करता है। इस संदर्भ में वंशावली एक अत्यंत महत्त्वपूर्ण साधन है, जो समाज की सामूहिक स्मृति को संरक्षित कर पीढ़ियों तक पहुँचाती है। भारतीय समाज में वंशावली की परंपरा अत्यंत प्राचीन है। वेदों और पुराणों में ऋषि-मुनियों की परंपराएँ, रामायण और महाभारत जैसे महाकाव्यों में वंश-वर्णन, तथा बौद्ध और जैन ग्रंथों में वंश-सूची इसका प्रमाण हैं। यह परंपरा केवल धार्मिक या ऐतिहासिक अभिलेखों तक सीमित नहीं रही, बल्कि लोकजीवन में भी इसका गहरा प्रभाव दिखाई देता है। चारण, भाट, परधान, जागा, पंडा आदि समाज वंशावली के संवाहक और संरक्षक रहे हैं, जिन्होंने मौखिक परंपरा, गीत, गाथा और प्रशस्ति के रूप में जातीय स्मृति को जीवित रखा। समाजशास्त्रीय दृष्टि से देखें तो वंशावली केवल नामों का अनुक्रम नहीं है। यह एक ऐसा सामाजिक-सांस्कृतिक तंत्र है जो जाति, कुल, गोत्र और समुदाय की पहचान को स्थिर करता है।

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
महेश शंकरराव हंबर्डे, Research Scholar- In Sociology, SRTM University, Nanded Maharashtra

How to cite this article:
हंबर्डे, . महेश . शंकरराव . (2026). वंशावली और समाजशास्त्र : जातीय स्मृति और सांस्कृतिक पहचान. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 251–256. https://doi.org/10.5281/zenodo.18453974

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18453974
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

यह व्यक्ति को उसकी सांस्कृतिक जड़ों से जोड़ती है और समूह को सामूहिक पहचान प्रदान करती है। वंशावली का उल्लेख विवाह-संस्कारों में गोत्र बताने की परंपरा, मृत्यु संस्कारों में पूर्वजों के स्मरण और जातीय सभाओं में वंश-आधारित निर्णयों में स्पष्ट रूप से दिखाई देता है। आज के वैश्वीकरण और नगरीकरण के दौर में, जब जातीय स्मृति और पारंपरिक पहचान धीरे-धीरे धुंधली हो रही है, वंशावली का महत्व और भी बढ़ गया है। आधुनिक तकनीक और डिजिटल माध्यमों ने इसे नए आयाम दिए हैं। अब यह केवल एक पारंपरिक परंपरा नहीं, बल्कि सामाजिक शोध, सांस्कृतिक अध्ययन और पहचान के पुनर्निर्माण का भी सशक्त साधन बन गई है। इस प्रस्तुत शोध-पत्र में वंशावली की समाजशास्त्रीय भूमिका का विश्लेषण किया गया है। इसमें यह देखा जाएगा कि वंशावली किस प्रकार जातीय स्मृति को संरक्षित करती है, सांस्कृतिक पहचान को स्थापित करती है और आधुनिक संदर्भ में सामाजिक संरचना को समझने में किस प्रकार सहायक होती है।

वंशावली और जातीय स्मृति

जातीय स्मृति)Collective Memory) किसी भी समाज की पहचान और अस्तित्व का आधार होती है। यह स्मृति केवल व्यक्तिगत अनुभवों तक सीमित नहीं रहती, बल्कि पीढ़ी-दर-पीढ़ी संचारित होकर सामूहिक रूप धारण कर लेती है। समाजशास्त्रियों ने इसे सामाजिक निरंतरता का सबसे महत्त्वपूर्ण तत्व माना है। एमिल दुर्खीम ने कहा है कि किसी भी समाज का अस्तित्व उसकी सामूहिक स्मृति पर आधारित होता है, और वंशावली इसी स्मृति का सजीव दस्तावेज़ है।

1. लोकस्मृति का आधार

ग्रामीण और जनजातीय समाज में वंशावली केवल लिखित अभिलेखों तक सीमित नहीं रही।
भाट और चारण: राजस्थान और गुजरात में भाट और चारण वंशावली गायक के रूप में प्रसिद्ध रहे हैं। वे राजाओं और क्षत्रिय परिवारों की वीरगाथाएँ और वंशावली गीतों के माध्यम से सुनाते थे।
परधान और जागा: मध्य भारत और आदिवासी समाज में परधान और जागा लोकगीतों के द्वारा कुल-वंश और पूर्वजों का स्मरण करते हैं।
लोककथाएँ और कहावतें: लोकजीवन में कहावतों और कथाओं के माध्यम से वंशावली की स्मृति पीढ़ियों तक संरक्षित रही है।

2. धार्मिक स्मृति का संवाहक

भारत के तीर्थस्थलों पर वंशावलियों का संरक्षण धार्मिक दृष्टि से अत्यंत महत्त्वपूर्ण माना गया।
पंडा परंपरा: हरिद्वार, गया, उज्जैन, नासिक आदि तीर्थों पर पंडा परिवार आज भी यात्रियों की पीढ़ी-दर-पीढ़ी वंशावली सुरक्षित रखते हैं। यह केवल धार्मिक आस्था नहीं, बल्कि जातीय स्मृति का संरक्षण भी है।
पुरोहित वर्ग: विवाह और संस्कारों में पुरोहित द्वारा गोत्र और वंश का उल्लेख सामाजिक स्मृति को जीवित रखने का साधन है।

3. ऐतिहासिक स्मृति का संरक्षण

इतिहास-लेखन में भी वंशावली ने महत्वपूर्ण भूमिका निभाई। शिलालेख और प्रशस्तियाँ: गुप्त, चालुक्य, यादव, मौर्य आदि राजवंशों के शिलालेखों में वंशावली का उल्लेख मिलता है। इससे न केवल राजाओं का गौरव उजागर हुआ, बल्कि समाज के ऐतिहासिक अभिलेख भी बने। राजतरंगिणी: कश्मीरी इतिहासकार कल्हण ने राजतरंगिणी में वंश परंपराओं के आधार पर इतिहास लिखा। रासो साहित्य और बखर: उत्तर भारत में रासो साहित्य और महाराष्ट्र में बखर साहित्य वंशावली और जातीय स्मृति के संवाहक बने।

4. जातीय गौरव और स्मृति

वंशावली का सबसे बड़ा महत्व यह है कि यह जातीय गौरव को जीवंत करती है। राजपूतों की वंशावलियाँ उन्हें सूर्यवंशी या चंद्रवंशी कुल से जोड़कर गौरव प्रदान करती हैं। ब्राह्मणों की गोत्र परंपरा ऋषियों से संबद्ध होकर धार्मिक और सांस्कृतिक प्रतिष्ठा देती है। मराठा और अन्य योद्धा कुल अपनी वंशावली के आधार पर समाज में सम्मान प्राप्त करते रहे हैं।

5. स्मृति और पहचान का संबंध

वंशावली व्यक्ति और समाज को उसके अतीत से जोड़ती है। यह "हम कौन हैं" और "हम किस परंपरा से आते हैं" जैसे प्रश्नों का उत्तर देती है। इस प्रकार जातीय स्मृति केवल इतिहास की पुनरावृत्ति नहीं, बल्कि समाज की सांस्कृतिक निरंतरता का आधार है।

वंशावली और सांस्कृतिक पहचान

किसी भी समाज की सांस्कृतिक पहचान केवल उसकी भौतिक संस्कृति, परंपराओं या भाषा से नहीं बनती, बल्कि उस समाज की स्मृति, गौरव और सामूहिक इतिहास से भी निर्मित होती है। वंशावली इस पहचान का आधार स्तंभ है। यह समाज को उसकी जड़ों से जोड़ती है, व्यक्ति को उसकी कुल-परंपरा का बोध कराती है और समूह को सामूहिक गर्व प्रदान करती है।

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

1. कुल-परंपरा और संस्कारों में वंशावली

भारतीय समाज में विवाह, जन्म और मृत्यु जैसे संस्कार वंश और गोत्र से गहराई से जुड़े हैं।

विवाह संस्कार – हिंदू समाज में विवाह के समय कन्या और वर का गोत्र पूछा जाता है। समान गोत्र में विवाह वर्जित है। यह परंपरा वंशावली के आधार पर ही समाज में मान्य हुई है। संस्कारों में पूर्वज-स्मरण – श्राद्ध, तर्पण और पितृ-पूजन जैसे संस्कारों में पूर्वजों का स्मरण वंशावली परंपरा को जीवित रखता है। धर्मशास्त्रों में निर्देश – मनुस्मृति और अन्य धर्मग्रंथों में वंश और गोत्र का उल्लेख इस बात का प्रमाण है कि सांस्कृतिक जीवन में वंशावली का गहरा स्थान रहा है।

2. सामाजिक प्रतिष्ठा और वंशावली

वंशावली केवल संबंधों का क्रम नहीं है, बल्कि यह समाज में प्रतिष्ठा और स्थान का द्योतक भी है।

राजवंशीय गौरव – गुप्त, मौर्य, यादव और अन्य राजवंशों ने अपनी वंशावलियों को प्रशस्तियों और शिलालेखों में अंकित कर गौरव स्थापित किया।

जातीय स्थिति – क्षत्रिय, ब्राह्मण या अन्य उच्च वर्ण की जातियों ने अपनी वंशावलियों का संरक्षण कर सामाजिक स्थान को स्थिर रखा।

आधुनिक संदर्भ – आज भी समाज में "कौन किस वंश से है" यह प्रश्न प्रतिष्ठा और सम्मान से जुड़ा हुआ है।

3. जातीय संगठन और पहचान

वंशावली जातीय संगठनों और पंचायतों के निर्णयों का आधार रही है।

जाति पंचायतें – कई बार विवाह-विवाद या उत्तराधिकार के मामलों में वंशावली का सहारा लिया जाता है।

समुदाय की एकता – एक ही वंश या गोत्र से जुड़े लोग अपनी पहचान को साझा करते हुए सामुदायिक संगठन को सुदृढ़ करते हैं।

लोकजीवन में भूमिका – मेलों, जातीय सभाओं और उत्सवों में वंश का उल्लेख सामूहिक पहचान को और गहरा करता है।

4. सांस्कृतिक पहचान और गौरव

वंशावली सांस्कृतिक पहचान का दर्पण है।

सूर्यवंश और चंद्रवंश की परंपरा – राजपूत, यादव और अन्य कुल अपने आपको सूर्यवंशी या चंद्रवंशी बताकर सांस्कृतिक गौरव महसूस करते हैं।

गोत्र परंपरा – ब्राह्मण अपने गोत्र को ऋषि परंपरा से जोड़कर आध्यात्मिक और सांस्कृतिक पहचान को स्थिर करते हैं। लोकगीत और गाथाएँ – लोकसाहित्य में गाए जाने वाले गीत वंशावली और सांस्कृतिक पहचान को लोकचेतना में जीवित रखते हैं।

5. समाजशास्त्रीय दृष्टिकोण

समाजशास्त्र में पहचान (Identity) केवल व्यक्ति की निजी धारणाओं पर आधारित नहीं होती, बल्कि सामूहिक संरचना और ऐतिहासिक परंपरा पर टिकी होती है।

पी. बुरदिउ का कहना है कि सांस्कृतिक पहचान "सांस्कृतिक पूंजी" का रूप लेती है। वंशावली इसी पूंजी का संवाहक है। मॉरिस हलबवाच्स के अनुसार स्मृति सामाजिक ढांचे के भीतर जीवित रहती है। वंशावली यही ढांचा बनाती है। भारतीय समाजशास्त्रियों जैसे एम.एन. श्रीनिवास ने भी जातीय पहचान और परंपरा को सामाजिक संरचना का मूल आधार माना है।

6. आधुनिक परिप्रेक्ष्य

वैश्वीकरण और नगरीकरण ने पारंपरिक पहचान को चुनौती दी है। डिजिटल वंशावली – आज परिवार अपनी वंशावली को ऑनलाइन पोर्टल और सॉफ्टवेयर में सुरक्षित कर रहे हैं।

पहचान का पुनर्निर्माण – शहरी जीवन में जब जातीय स्मृति धुंधली हो रही है, तब वंशावली समाज को अपनी सांस्कृतिक जड़ों से जोड़ने का साधन बन रही है।

गौरव और एकता – प्रवासी भारतीय (NRIs) अपने वंशावली रिकॉर्ड खोजकर अपनी सांस्कृतिक पहचान से जुड़ रहे हैं।

विभिन्न समाजों में वंशावली की भूमिका

भारतीय समाज बहुलतापूर्ण और बहुजातीय है। यहाँ प्रत्येक जाति और समुदाय ने अपनी परंपरा और इतिहास को सुरक्षित रखने के लिए विभिन्न साधनों का सहारा लिया। वंशावली इस संरक्षण की सबसे सशक्त कड़ी रही है। अलग-अलग समाजों में वंशावली न केवल पहचान का आधार बनी, बल्कि सामाजिक संगठन, धार्मिक जीवन और सांस्कृतिक गौरव का भी केंद्र रही।

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

1. ब्राह्मण समाज में वंशावली

ब्राह्मण परंपरा में वंशावली का गहरा महत्व रहा है।

गोत्र परंपरा – प्रत्येक ब्राह्मण परिवार किसी न किसी ऋषि की परंपरा से जुड़ा होता है। यह गोत्र पीढ़ी-दर-पीढ़ी वंशावली के माध्यम से संरक्षित रहा है।

धर्मशास्त्र और पुराण – मनुस्मृति, याज्ञवल्क्यस्मृति तथा पुराणों में वंश विवरण स्पष्ट रूप से मिलता है।

संस्कारों में भूमिका – विवाह, उपनयन और श्राद्ध जैसे संस्कारों में गोत्र का उच्चारण वंशावली परंपरा की निरंतरता का प्रमाण है।

2. क्षत्रिय और राजवंशीय समाज

क्षत्रिय समाज ने वंशावली को अपने गौरव और शासन की वैधता का आधार माना।

सूर्यवंश और चंद्रवंश – अनेक राजघरानों ने स्वयं को सूर्यवंश या चंद्रवंश से जोड़कर उच्च स्थान प्राप्त किया।

शिलालेख और प्रशस्तियाँ – मौर्य, गुप्त, चालुक्य, यादव और अन्य राजवंशों ने अपने वंशावली को शिलालेखों और प्रशस्तियों में अंकित किया।

वीरगाथाएँ – चारण और भाट क्षत्रिय परिवारों की वीरगाथाएँ और वंशावलियाँ गीतों के माध्यम से सुनाते थे।

3. चारण और भाट समाज

चारण और भाट जातियाँ वंशावली के संरक्षक और संवाहक रहे हैं।

गीत और गाथाएँ – राजपूत राजाओं और क्षत्रिय कुलों की वीरगाथाएँ इनकी प्रमुख पहचान रही हैं।

प्रशस्ति परंपरा – प्रशस्ति साहित्य में वंश और कुल का उल्लेख कर न केवल गौरव, बल्कि ऐतिहासिक जानकारी भी दी गई।

सामाजिक भूमिका – विवाह और धार्मिक अवसरों पर भाटों द्वारा वंश गान किया जाना आज भी देखा जा सकता है।

4. पंडा और जागा समाज

भारत के प्रमुख तीर्थस्थलों पर पंडा और जागा परिवारों ने वंशावली संरक्षण की परंपरा निभाई।

हरिद्वार के पंडा – यहाँ आने वाले यात्रियों के परिवार की वंशावली पीढ़ी-दर-पीढ़ी लिखित रूप में सुरक्षित है।

गया के पंडा – श्राद्ध करने वाले परिवारों की पीढ़ियों का रिकॉर्ड आज भी सुरक्षित है।

मध्यभारत के जागा – आदिवासी और ग्रामीण समाजों में जागा कुल और पूर्वजों का उल्लेख गीतों के माध्यम से करते हैं।

5. परधान और लोकगायक समाज

मध्य भारत, विशेषकर गोंड और अन्य जनजातीय समाज में परधान नामक गायक वंशावली को गीतों के माध्यम से संरक्षित रखते हैं।

रावन-गाथा और लोककथाएँ – जनजातीय समाज अपनी परंपराओं को लोककथाओं और गाथाओं में संजोता है।

मंडलोत्तेला और अन्य गायक – ये लोग उत्सवों और मेलों में कुल-वंश गाकर सामूहिक स्मृति को जीवित रखते हैं।

6. अन्य समाजों में वंशावली

मुस्लिम समाज – वंश को पैग़ंबर मोहम्मद और उनके वंशजों से जोड़ने की परंपरा "सैय्यद" और "शेख" उपाधियों में परिलक्षित होती है।

जैन और बौद्ध साहित्य – वंशावलियों का उल्लेख जैन आचार्यों और बौद्ध संघ की परंपरा में मिलता है।

मराठा और बखर साहित्य – महाराष्ट्र की बखर परंपरा वंशावली और जातीय गौरव का एक महत्वपूर्ण स्रोत है।

समाजशास्त्रीय दृष्टिकोण

वंशावली को यदि केवल इतिहास या संस्कृति के संदर्भ में देखें तो यह अतीत का दस्तावेज़ भर प्रतीत होती है, किंतु समाजशास्त्र की दृष्टि से यह कहीं अधिक गहन और महत्त्वपूर्ण है। समाजशास्त्र वंशावली को सामूहिक स्मृति, सामाजिक संगठन, सांस्कृतिक पूंजी और पहचान निर्माण की प्रक्रिया के रूप में देखता है।

1. सामूहिक स्मृति का आधार

एमिल दुर्खीम)Émile Durkheim) ने कहा कि समाज का अस्तित्व सामूहिक स्मृति (Collective Memory) पर टिका होता है। वंशावली इसी स्मृति का ठोस रूप है, जो समुदाय के लोगों को साझा इतिहास और परंपरा का बोध कराती है। विवाह संस्कारों में गोत्र पूछना, श्राद्ध में पितरों का स्मरण करना – ये सभी वंशावली आधारित स्मृति के उदाहरण हैं।

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

2. स्मृति और सामाजिक ढांचा

मॉरिस हलबवाच्स)Maurice Halbwachs) ने स्पष्ट किया कि स्मृति कभी अकेले व्यक्ति की नहीं होती, बल्कि सामाजिक ढांचे के भीतर जीवित रहती है।

वंशावली इस सामाजिक ढांचे को स्थिर करती है। उदाहरण के लिए, राजस्थान के चारण और भाटों की गाथाएँ केवल वीरता का बखान नहीं, बल्कि जातीय ढांचे की स्मृति हैं। इस प्रकार, वंशावली समूह की पहचान को स्थिर कर सामाजिक ढांचे को मजबूत करती है।

3. सांस्कृतिक पूंजी के रूप में वंशावली

पियरे बुरदिउ)Pierre Bourdieu) ने कहा कि समाज में केवल आर्थिक पूंजी ही नहीं, बल्कि सांस्कृतिक पूंजी भी महत्त्वपूर्ण होती है। वंशावली सांस्कृतिक पूंजी का रूप लेती है, क्योंकि यह व्यक्ति या जाति को सामाजिक प्रतिष्ठा और गौरव प्रदान करती है।

राजवंशीय शिलालेख और प्रशस्तियाँ इसी सांस्कृतिक पूंजी का उदाहरण हैं, जिनके माध्यम से शासक अपनी वैधता और सामाजिक वर्चस्व स्थापित करते थे।

4. रिश्तेदारी और सामाजिक संगठन

समाजशास्त्र की दृष्टि से रिश्तेदारी)Kinship) सामाजिक संगठन की रीढ़ है। वंशावली रिश्तेदारी का अभिलेख है, जो बताता है कि कौन किससे संबंधित है, किसका विवाह कहाँ हो सकता है और कौन किस कुल से है।

एम.एन. श्रीनिवास (M.N. Srinivas) ने अपने अध्ययन में बताया कि भारतीय जाति व्यवस्था और संस्कार वंशावली परंपराओं के बिना अधूरे हैं।

5. पहचान निर्माण की प्रक्रिया

समाजशास्त्र में “Identity” केवल व्यक्ति की निजी धारणा नहीं, बल्कि सामूहिक प्रक्रिया है। वंशावली इस पहचान निर्माण में सक्रिय भूमिका निभाती है। उदाहरणस्वरूप –राजपूत स्वयं को सूर्यवंशी/चंद्रवंशी कहकर अपनी पहचान बनाते हैं। ब्राह्मण अपने गोत्र को ऋषि परंपरा से जोड़कर अपनी विशिष्टता स्थापित करते हैं। आदिवासी समाज लोकगीतों और वंशगाथाओं से अपनी जातीय पहचान को स्थिर रखते हैं।

6. सत्ता और वर्चस्व का साधन

वंशावली केवल स्मृति का दर्पण नहीं, बल्कि सत्ता और वर्चस्व का साधन भी रही है। उच्च जातियों ने वंशावली के माध्यम से अपनी श्रेष्ठता सिद्ध की, जबकि निम्न जातियों को वंशावली तक पहुँच से वंचित रखा गया।

समाजशास्त्रीय दृष्टि से यह एक प्रकार का सांस्कृतिक प्रभुत्व (Cultural Hegemony) है।

7. आधुनिक संदर्भ में समाजशास्त्रीय उपयोग

आज के दौर में वंशावली समाजशास्त्रीय अनुसंधान का महत्त्वपूर्ण उपकरण है। जाति सर्वेक्षण, ग्रामीण समाज का अध्ययन, जनजातीय अनुसंधान आदि में वंशावली उपयोगी सिद्ध होती है। डिजिटल माध्यम से वंशावली को सुरक्षित कर समाज अपनी पहचान को नए रूप में पुनर्निर्मित कर रहा है।

आधुनिक संदर्भ में वंशावली

परंपरागत भारतीय समाज में वंशावली केवल मौखिक परंपरा या पांडुलिपियों में सुरक्षित थी, किंतु आज के वैश्विक और डिजिटल युग में इसका स्वरूप बदल गया है। अब वंशावलियों की भूमिका और भी महत्त्वपूर्ण हो गई है।

1. डिजिटल आर्काइव

सूचना प्रौद्योगिकी के विकास ने वंशावलियों के संरक्षण को नया आयाम दिया है। अब परिवार अपनी वंशावली को सॉफ्टवेयर, वेबसाइट और मोबाइल एप्लिकेशन पर सुरक्षित कर रहे हैं। हरिद्वार और गया जैसे पारंपरिक वंशावली केंद्रों ने भी डिजिटल रिकॉर्डिंग की दिशा में पहल की है। इससे वंशावलियाँ केवल धार्मिक ग्रंथों तक सीमित न रहकर वैश्विक स्तर पर उपलब्ध हो रही हैं। प्रवासी भारतीय भी अपने मूल वंश से जुड़ पा रहे हैं।

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

2. शोध और अनुसंधान

विश्वविद्यालयों के इतिहास, समाजशास्त्र और मानवशास्त्र विभागों में वंशावली अब गंभीर शोध का विषय बन चुकी है। शोधार्थी वंशावली के आधार पर जातीय संगठन, रिश्तेदारी और सांस्कृतिक निरंतरता का अध्ययन कर रहे हैं। मानवशास्त्रीय सर्वेक्षण में वंशावली का प्रयोग समुदाय की सामाजिक संरचना और गतिशीलता को समझने के लिए किया जा रहा है। यह अध्ययन न केवल इतिहास को स्पष्ट करता है, बल्कि आधुनिक समाज की जड़ों तक पहुँचने में सहायक सिद्ध होता है।

3. पहचान का संकट और पुनर्निर्माण

नगरीकरण, औद्योगीकरण और वैश्वीकरण ने पारंपरिक पहचान को कमजोर किया है। आधुनिक शहरों में लोग जातीय परंपराओं से दूर होते जा रहे हैं। विवाह संबंधों में गोत्र और वंश की जानकारी कम होती जा रही है। इस परिस्थिति में वंशावलियाँ समाज को उसकी जड़ों से जोड़ने का साधन बन रही हैं। डिजिटल संरक्षण के माध्यम से युवा पीढ़ी भी अपनी कुल-परंपरा और सांस्कृतिक पहचान से परिचित हो रही है।

चुनौतियाँ और संभावनाएँ

चुनौतियाँ

1. मौखिक परंपराओं का लोप – आधुनिकता और तकनीकी विकास ने मौखिक वंशावली परंपराओं को हाशिये पर डाल दिया है।
2. नई पीढ़ी की उदासीनता – युवा पीढ़ी वंशावली और पूर्वजों की परंपरा को महत्वहीन मानकर उपेक्षा कर रही है।
3. अभिलेखों का क्षरण – पुराने पांडुलिपि, वंशावली-पत्र, शिलालेख आदि समय के साथ नष्ट हो रहे हैं।
4. जातिगत भेदभाव – वंशावली कई बार जातीय श्रेष्ठता और हीनता को बनाए रखने का साधन भी रही है।

संभावनाएँ

1. डिजिटल संरक्षण – डिजिटल आर्काइव और क्लाउड स्टोरेज के माध्यम से वंशावलियों को सुरक्षित किया जा सकता है।
2. शैक्षणिक संस्थानों की पहल – विश्वविद्यालयों में "वंशावली अध्ययन केंद्र" स्थापित कर इसे शोध का विषय बनाया जा सकता है।
3. अंतरराष्ट्रीय पहचान – प्रवासी भारतीयों के माध्यम से भारतीय वंशावली परंपरा को अंतरराष्ट्रीय स्तर पर प्रतिष्ठित किया जा सकता है।
4. सांस्कृतिक पुनर्निर्माण – वंशावली अध्ययन समाज को उसकी परंपराओं और मूल्यों की ओर पुनः जागरूक कर सकता है।

निष्कर्ष

वंशावली केवल नामों का अनुक्रम नहीं है, बल्कि यह भारतीय समाज की आत्मा है। यह जातीय स्मृति को जीवंत रखती है, सांस्कृतिक पहचान को स्थिर करती है और सामाजिक संगठन को आधार प्रदान करती है। समाजशास्त्र की दृष्टि से यह रिश्तेदारी, संगठन, परंपरा और स्मृति का सबसे सशक्त दस्तावेज़ है। आज के वैश्विक परिप्रेक्ष्य में, जब समाज पारंपरिक पहचान से दूर हो रहा है, वंशावली की प्रासंगिकता और भी बढ़ जाती है। यदि वंशावली परंपराओं का पुनर्पाठ और डिजिटल संग्रह किया जाए, तो यह न केवल जातीय गौरव को जीवित रखेगी, बल्कि सामाजिक समरसता, सांस्कृतिक निरंतरता और अंतरराष्ट्रीय स्तर पर भारतीय समाज की विशिष्ट पहचान को भी सुदृढ़ करेगी। इस प्रकार, वंशावली भारतीय समाज के अतीत और भविष्य के बीच एक सेतु है, जो स्मृति और पहचान को जोड़कर समाज की सांस्कृतिक विरासत को अमर बनाती है।

संदर्भ सूची

1. डॉ. गजेन्द्र सिंह – भारतीय समाज और संस्कृति, दिल्ली, 2018।
2. हजारीप्रसाद द्विवेदी – भारतीय संस्कृति की रूपरेखा, वाराणसी, 1952।
3. रोमिला थापर – इतिहास और परंपरा, नई दिल्ली, 2007।
4. समाजशास्त्र पत्रिका – विशेषांक "वंशावली और लोक परंपरा", 2021।
5. Maurice Halbwachs – On Collective Memory, 1992।
6. Pierre Bourdieu – Outline of a Theory of Practice, 1977।
7. M.N. Srinivas – Caste in Modern India, 1962।

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

साम्राज्यवाद आणि वसाहतवाद यांचा मानवी जीवनावर झालेला परिणाम:- एक अवलोकन

प्रा. डॉ.विजयकुमार बाबाराव मेकेवाड
इतिहास विभाग श्रीमती सुशीलादेवी देशमुख वरिष्ठ महाविद्यालय लातूर
Email: vmekewad@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180162
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 257-262
January 2026
Submitted: 16 Dec. 2025
Revised: 26 Dec. 2025
Accepted: 16 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश

साम्राज्यवाद आणि वसाहतवाद या संकल्पनांनी जगाच्या इतिहासात मानवी समाजावर दूरगामी परिणाम घडवून आणले आहेत. प्रस्तुत लेखामध्ये प्राचीन काळातील साम्राज्य विस्तारापासून ते आधुनिक काळातील युरोपीय वसाहतवादापर्यंतचा ऐतिहासिक प्रवास विशद करण्यात आला आहे. रोमन, मौर्य व इस्लामिक साम्राज्यांच्या माध्यमातून झालेला सांस्कृतिक, आर्थिक, धार्मिक आणि वैचारिक विस्तार तसेच त्याचे सकारात्मक व नकारात्मक परिणाम या अभ्यासात मांडले आहेत. आधुनिक काळात युरोपीय राष्ट्रांनी आशिया, आफ्रिका व अमेरिका खंडांमध्ये वसाहती स्थापन करून नैसर्गिक साधनसंपत्तीचे शोषण, आर्थिक पिळवणूक, धर्मप्रसार आणि राजकीय वर्चस्व प्रस्थापित केले. तथापि, साम्राज्यवाद व वसाहतवादामुळे भौतिक सुधारणा, दळणवळणाची साधने, शिक्षणाचा प्रसार, वैचारिक जागृती व नव्या नेतृत्वाचा उदय हे सकारात्मक परिणामही घडून आले. याचबरोबर गुलामगिरी, आर्थिक शोषण, नीतीमूल्यांचा ऱ्हास, सांस्कृतिक व धार्मिक वर्चस्व यांसारखे अनिष्ट परिणाम मानवी जीवनावर खोलवर प्रभाव टाकणारे ठरले. त्यामुळे साम्राज्यवाद व वसाहतवाद हे मानवी समाजाच्या विकास आणि विनाश या दोन्ही अंगांनी अभ्यासण्याजोगे असल्याचे या लेखातून स्पष्ट होते.

मुख्यशब्द: *साम्राज्यवाद, वसाहतवाद, साम्राज्य विस्तार, औद्योगिक क्रांती, आर्थिक शोषण, गुलामगिरी, धर्मप्रसार, सांस्कृतिक वर्चस्व, शिक्षणाचा प्रसार, वैचारिक परिवर्तन, मानवी समाज.*

प्रस्तावना

साम्राज्यवाद (Imperialism) इंपेरिॲलिझम हा शब्द Imperium इंमेरियम या लॅटिन शब्दापासून तयार झाला आहे हा शब्द साम्राज्य प्रस्थापित करण्याचे समर्थन करण्यासाठी वापरला जातो. विकसित राष्ट्राने अविकसित राष्ट्रावर आपले वर्चस्व प्रस्थापित करणे व अनेक वसाहती स्थापन करणे याला साम्राज्यवाद असेही म्हणतात. साम्राज्यवादाचे स्वरूप शतकाणुशतके बदलत गेले. प्राचीन काळातील साम्राज्य विस्तार हा आधी सत्ता निर्माण करून आपला व्यापार व धर्म वाढवणे हा असल्याचा पहावयास मिळतो. प्राचीन काळात साम्राज्य विस्ताराच्या माध्यमातून एक बलाढ्य साम्राज्य निर्माण करणे आणि आपली आदी सत्ता प्रस्थापित करणे. त्यातून व्यापार विकसित करण्याबरोबर धर्माचा प्रसार करणे आणि आपली संस्कृती त्या ठिकाणी रुजवणे आपले विचारधारा त्याचबरोबर कला स्थापत्य साहित्य भाषा संस्कृती या भूप्रदेशात रुजून त्या ठिकाणी आपले वर्चस्व निर्माण करणे. हे सर्व करण्यासाठी त्या ठिकाणी वेळप्रसंगी बळाचा वापर करणे धर्म परिवर्तन करणे अन्याय अत्याचार करणे ही मोठ्या प्रमाणावर चालवले जात होते. प्राचीन काळात साम्राज्य विस्तारामध्ये रोमन साम्राज्य, इस्लामिक साम्राज्य, आणि भारतीय मौर्य साम्राज्य या साम्राज्याचा विस्तार मोठ्या प्रमाणावर झाला.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
प्रा. डॉ.विजयकुमार बाबाराव मेकेवाड, इतिहास विभाग श्रीमती सुशीलादेवी देशमुख वरिष्ठ महाविद्यालय लातूर

How to cite this article:
मेकेवाड, . विजयकुमार . बाबाराव . (2026). साम्राज्यवाद आणि वसाहतवाद यांचा मानवी जीवनावर झालेला परिणाम:- एक अवलोकन. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 257–262.
https://doi.org/10.5281/zenodo.18454004

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18454004
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

काळाच्या ओघात रोमन साम्राज्याचा ऱ्हास झाला मौर्य साम्राज्याचा ऱ्हास झाला. परंतु मुस्लिम साम्राज्यवाद मात्र भारतामध्ये 1857 पर्यंत टिकून राहिला.

वसाहतवाद

साम्राज्यवाद व वसाहतवाद एकाच नाण्याच्या दोन बाजू असल्या तरीही. प्राचीन साम्राज्यवाद याची विचारधारा वेगळी होती त्यानंतर युरोपात ख्रिश्चन व मुस्लिम यांच्यात इ.स.1095 ते 1272 या कालखंडात जी धर्मयुद्ध झाली आणि या धर्मयुद्धाच्या माध्यमातून युरोप व आशिया यांच्यातला व्यापारी संबंध संपुष्टात आला. युरोपियन राष्ट्रांनी आपल्या व्यापारी गरजा पूर्ण करण्यासाठी पूर्वेकडील देशाची व्यापार करण्यासाठी नवीन मार्गाचा शोध मोहीम हाती घेतल्या त्यात प्रामुख्याने पोर्तुगीज आणि स्पेन या राष्ट्रांचा पुढाकार होता. पोर्तुगीज आणि स्पेन या ठिकाणच्या राजाने नवीन शोध मोहिमेला राजाश्रय दिला आर्थिक सहकार्य केले त्यातूनच वास्को -डी-गामा याने इ.स.1498 भारताच्या पूर्व किनाऱ्यावर कालिकत या बंदरामध्ये तो पोहोचला आणि एक नवीन मार्ग शोधला त्यातून व्यापाराला चालना मिळाली. त्याचबरोबर कोलंबस याने अमेरिका खंडाचा शोध लावला या खंडाला वारंवार भेटी देऊन त्या ठिकाणचे अद्यावत माहिती निर्माण करून एक पुस्तक निर्माण केले. त्या ठिकाणची नैसर्गिक साधन संपत्ती पाहून युरोपातल्या अनेक राष्ट्राने आपल्या वसाहती त्या ठिकाणी स्थापन केल्या अमेरिकेमध्ये तेरा वसाहती स्थापन करून त्या ठिकाणची नैसर्गिक साधन संपत्ती मोठ्या प्रमाणावर स्पेनने आपल्या देशात आणली आणि आपल्या देशाचा विकास केला आणि वसाहत वादाला सुरुवात झाली. अमेरिकेतल्या 13 वसाहतीवर इंग्लंडने आपले वर्चस्व निर्माण करून त्या वसाहतीवर अनेक निर्बंध लादले त्यांच्यावर अन्याय अत्याचारही केला त्या अन्य अत्याचाराच्या विरोधात त्याने स्वातंत्र्य युद्ध पुकारले त्यातून त्या वसाहती स्वातंत्र्य झाल्या आणि जगातल्या राष्ट्रांना स्वतंत्र राहण्याचा एक मार्ग दाखविला. परंतु इंग्लंडने आशिया आफ्रिका खंडामध्ये मोठ्या प्रमाणावर वसाहती निर्माण केल्या या वसाहती निर्माण करण्या पाठीमागचा उद्देश इंग्लंड मध्ये झालेली औद्योगिक क्रांती होईल. औद्योगिक क्रांतीनेच वसाहत वादाला जन्म घातला असे म्हटले जाते आणि जगाच्या एक तृतीयांश व भागावर इंग्लंडच्या वसाहती होत्या वसाहतीच्या माध्यमातून आपल्या देशाचा विकास मोठ्या प्रमाणावर इंग्लंडने केला परंतु त्याचे अन्याय अत्याचाराला कंटाळून नंतरच्या काळात अनेक राष्ट्राने स्वातंत्र्य चळवळी उभा केल्या आणि त्यातून एक नवीन प्रेरणा निर्माण झाली. साम्राज्यवाद व वसाहतवाद याच्या माध्यमातून मानवी जीवनावर चांगले आणि वाईट परिणाम हे झालेले पाहायला मिळतात.

प्राचीन साम्राज्यवाद

रोमन साम्राज्य:- सर्वात प्राचीन रोमन साम्राज्याचा उल्लेख केला जातो. रोम ही त्याची राजधानी होती. रोमन साम्राज्याची आधीसत्ता दक्षिण युरोप त्याचबरोबर उत्तर आफ्रिका या भूभागावर पसरलेली होती. रोमन साम्राज्याचा काळ इ.स.पू. 27 ते इ.स.पू476 हा होता. 1

पूर्वी रोम शहरात केंद्रित असलेले हे साम्राज्य होते. या साम्राज्यात संपूर्ण दक्षिण युरोप तसेच उत्तर आफ्रिका आणि अनातोलियाच्या प्रदेशावर पसरले होते. या साम्राज्याचा प्रतिस्पर्धी यूफ्रेरिन नदीच्या पूर्वेस असलेले पर्शियन साम्राज्य होते. रोमन साम्राज्याच्या वेगवेगळ्या भागात लॅटिन आणि ग्रीक भाषा प्रामुख्याने बोलल्या जात होत्या. रोमन साम्राज्य आणि इ.स.पू.313 मध्ये ख्रिश्चन धर्माला राजश्री घोषित केला. 2

रोमन साम्राज्याच्या काळात एकंदर तेरा राजे होऊन गेले. ज्युलियन सिझर आणि ऑगस्टसेन यांच्या काळात जनतेला काही अधिकार मिळाले त्यात मतदानाचा हक्क खेळ न्याय पद्धती कर पद्धती जनगणना स्थापत्य कला याचा विकास मोठ्या प्रमाणावर झाला.3

रोमन साम्राज्याच्या काळामध्ये कला साहित्य स्थापत्य कला व्यापार याच्यात अधिक विकास होत गेला. त्याचबरोबर शिक्षण ज्ञान-तंत्रज्ञान याचाही विकास होत गेला रोमन साम्राज्याची रोमन लिपी , अंक आजही आपल्याला जगाच्या इतिहासामध्ये पाहायला मिळते.4

रोम साम्राज्यात रोम बरोबर व्यापार प्राचीन काळात मौर्य राजघराणे. व सातवाहन यांचाही चालत होता. व्यापाराच्या माध्यमातून कला ,संस्कृती ,भाषा, ज्ञान विज्ञान याची देवाणघेवाण यांच्या माध्यमातून होत होती.

प्राचीन मौर्य साम्राज्य.

प्राचीन साम्राज्यवादाचा विचार केला असता. मौर्य साम्राज्य याचा विस्तार मोठ्या प्रमाणावर झालेला पाहावयास मिळतो. प्राचीन जगाच्या इतिहासात भारतातील सर्वात मोठे साम्राज्य म्हणून मौर्य साम्राज्याकडे पाहिले जाते. मौर्य साम्राज्याचा कालखंड इ.स.पू.321ते इ.स.पू.185. हा प्रदीर्घकाळ असा होता. यांच्या साम्राज्यात भारताच्या उत्तरेला हिमालयापासून ते पश्चिमेस

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

अफगाणिस्तान व इराण पर्यंतचा काही भाग यांच्या साम्राज्यात मोडत होता.चंद्रगुप्त मौर्य यांच्या काळात.ग्रीक राजा सेल्युकस निकेटर यांचा पराभव झाल्यानंतर. मौर्य साम्राज्याच्या सीमा मोठ्या प्रमाणावर विस्तारल्या गेल्या, अफगाणिस्तान काबुल,कंधार, हेरात प्रांता पर्यंत व इराण पर्यंत साम्राज्य विस्तार केला होता. 5

मौर्य साम्राज्य व ग्रीक साम्राज्य यांच्यात या युद्धाच्या माध्यमातून वैवाहिक संबंध निर्माण झाले होते. चंद्रगुप्त मौर्य आणि सेल्युकस निकेटर यांच्या झालेल्या तहाच्या माध्यमातून सेल्युकस निकेटर यांनी आपली कन्या हेलेना चंद्रगुप्त मौर्य यांना देऊन वैवाहिक संबंध प्रस्थापित केले होते. त्याचबरोबर चंद्रगुप्त मौर्य यांच्या दरबारात. मॅगेस्थिनिज हा राजदूत म्हणून होता.6

मौर्य साम्राज्याच्या विस्तारातून ग्रीक आणि रोम पर्यंत. व्यापार वाढल्याचे पहावयास मिळते. व्यापाराच्या माध्यमातून त्या देशातली कला संस्कृती साहित्य ज्ञान विज्ञान याचा परिचय भारतीय लोकांना झाला. राहणीमान पोशाख वेगवेगळया वस्तू याची देवाणघेवाण मोठ्या प्रमाणावर झाली.

इस्लामिक साम्राज्यवाद

जगाच्या पाठीवर सातव्या शतकाच्या सुरुवातीला मक्का आणि मदिना येथे मोहम्मदच्या मोहिमेपासून सुरू झाला मुस्लिम या काळात आदम, नोहा, अब्राहम, माशो, दावीद, सोलोमन आणि यशू यांच्यासारख्या मूळ विचारधारेकडे परतण्याचा काळ मानला जातो ज्यामध्ये देवाच्या इच्छेला समर्पण म्हणजेच इस्लाम होय. मोहम्मद यांना 610 मध्ये मुस्लिमांना देवी प्रगटीकरण करणे सुरुवात झाली आणि त्यातून एकाच देवाला समर्पण करण्याचे आव्हान केले.7 गेले.इ.स.622 मध्ये मोहम्मद यांनी मदिना या ठिकाणी अरबास्थानातील जमातीला इस्लाम धर्माच्या अंतर्गत एकत्र करायला सुरुवात केली. त्यानंतर इसवी सन 630 मध्ये नियंत्रण मिळवण्यासाठी तो मक्केला गेला. आणि या भागातील मूर्तीपूजक नष्ट करण्याचा आदेश दिला आणि विश्व 632 मध्ये त्याच ठिकाणी त्याचे निधन झाले तेव्हा अरबी द्विकल्पातील सर्वच जमातीने इस्लाम धर्म स्वीकारायला सुरुवात केली सुरुवातीला मुस्लिम विजयामुळे इस्लाम धर्माचा प्रसार मोठ्या प्रमाणावर झाला.8 आठव्या शतकापर्यंत पश्चिमेकडेल अलेक्झांडर पासून पूर्वेकडील सिंध नदीपर्यंत तो पसरला गेला त्यानंतर मद्य पूर्व आणि स्पेन आणि दक्षिण इटाली मध्ये तो पसरला होता.9 फातिनिद,सेल्जूक, आयुबिद, आणि मामलुक यांच्या राज्यव्यवस्था जगात सर्वात प्रभावशाली शक्तीपैकी एक होत्या.गझनविद,घुरिद,समानिद यांनी बांधलेल्या उच्च पार्शियन साम्राज्याची तांत्रिक आणि प्रशासकीय विकासामध्ये महत्त्वपूर्ण योगदान दिले गेले इस्लामिक कालखंडामध्ये ज्ञान विज्ञान भाषा या मध्ययुगीन कालखंडात जगाला सर्वांनाच दिल्या. फारशी अरबी उर्दू या भाषा. 10 या साम्राज्याच्या आजही टिकून असल्याच्या पाहायला मिळतात. या साम्राज्याच्या माध्यमातून कला संस्कृती आहार वेशभूषा केशभूषा अलंकार वैचारिक देवाण-घेवाण व्यापार त्या त्या देशातल्या वस्तू याची ओळख जगातल्या इतर राष्ट्रांना झाली आणि व्यापार वाढला व्यापारात यांचेही मोठ्या प्रमाणात योगदान होते.

वसाहतवाद

वसाहतीकरणाची प्रक्रिया इ.स.पू. तिसऱ्या शतकापासून सुरू झाली. लष्करी दृष्ट्या शक्तिशाली सत्तेने प्रदेश विस्तार आणि व्यापार विस्तार करायला सुरुवात केली कमकुवत दुर्बल राज्यशासन असलेल्या भूप्रदेशावर आपले वर्चस्व प्रस्थापित करण्याच्या प्रवृत्तीतूनच वसाहत करण्याची प्रक्रिया निर्माण झाली.

वसाहतीकरणाच्या माध्यमातून त्या ठिकाणी आपले वर्चस्व निर्माण करणे. त्या ठिकाणच्या नैसर्गिक साधन संपत्तीचा उपयोग आपल्या स्वतःसाठी करून घेणे त्यातून विकास करणे. परक्या प्रदेशात जाऊन संपन्न संस्कृतीची लोक वस्ती करून राहू लागले त्या ठिकाणची आपली संस्कृती निर्माण करून वर्चस्व निर्माण करू लागले. अशा सर्व वसाहतीवर मूळ सत्ताधारी यांची नाममात्र मालिके व अधिसत्ता राहिली. काही वसाहती या स्वातंत्र्य होत्या. वसाहतीमध्ये आपले दीर्घकाळ वास्तव्यानंतर त्याच वसाहतकाराने आपल्या मूळ मातृभूमीच्या विरोधामध्ये शत्रूला ही मदत केली. वेळप्रसंगी मातृभूमी सोबत संघर्षही केला. प्राचीन वसाहतीचे स्वरूप आणि आधुनिक वसाहतीचे स्वरूप यांच्यामध्ये खूप बदल झालेला पाहायला मिळतो प्राचीन आणि आरवाचीन वसाहती मागील प्रेरणा कमी अधिक प्रमाणात होत्या त्यात साम्राज्य विस्तार वंशिक आकांक्षा आणि त्याचबरोबर धर्मप्रसार व्यापार व सीमा सुरक्षा याच्या पुरतीच मर्यादित होती.

आधुनिक वसाहतीकरणाची सुरुवात 15 व्या शतकापासून सुरू झाली. ख्रिश्चन आणि मुस्लिम यांच्यामध्ये इ.स.1095 ते 1272 पर्यंत साथ मोठी धर्मयुद्ध होऊन अखेरीस मुस्लिमांना विजय मिळाला.11. आणि कान्स्टांटिनोपल हे शहर युरोप खंड आणि आशिया खंडातील एकमेव व्यापारी दुवा होता. हे शहर मुस्लिमांच्या ताब्यात गेल्यानंतर युरोपाचा व्यापार जवळपास बंद झाल्यासारखाच होता. यातून मार्ग काढण्यासाठी आणि युरोपाचा व्यापार पूर्वेकडील देशाशी करण्यासाठी आणि त्याचबरोबर युरोपाच्या दैनंदिन गरजा पूर्ण करण्यासाठी लागणाऱ्या मसाल्याच्या पदार्थाची गरज पूर्ण करण्यासाठी नवीन जलमार्गाचा शोध लावण्यासाठी प्रयत्न मोठ्या प्रमाणावर

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

सुरू झाले त्यातूनच पोर्तुगाल आणि स्पेन या राष्ट्राने पुढाकार घेतला दर्यावरी लोकांना प्रोत्साहन दिले त्यांना राजाश्रय दिला त्यातूनच इ.स.1498 मध्ये वास्को -डी-गामा याने आपलेच आहात भारताच्या कालिकत बंदरात उतरविले.12 याच काळात कोलंबसयाने अमेरिका खंडाचा शोध लावला. आणि त्या ठिकाणी आपल्या वसाहती निर्माण केल्या. युरोपातील अनेक राष्ट्राने या नवीन भूभागावर आपले वर्चस्व निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला त्यातून अमेरिकेत तेरा वसाहती निर्माण झाल्या. त्यात प्रामुख्याने युरोपातील जवळजवळ सर्वच राष्ट्रातील लोक या वसाहतीमध्ये होते.तर सर्वात जास्त हे ब्रिटनमधील होते. सोळाव्या शतकाच्या सुरुवातीला डच्याने ईस्ट इंडिया कंपनीची स्थापना केली आणि व्यापाराला सुरुवात केली. यांनी बेटेव्हिया,जाव,माले, हे प्रदेश घेऊन चीन जपान हिंदुस्तान श्रीलंका इराण यांच्याबरोबर व्यापारी संबंध प्रस्थापित केले.इ.स.1600 मध्ये ईस्ट इंडिया कंपनीची स्थापना झाली 13.त्यांनी वसाहतीकरणाला सुरुवात केली. त्याने अमेरिकेनंतर आशिया खंडातल्या वसाहती स्थापन केल्या त्याचबरोबर फ्रान्स या देशाने वसाहतीकरणाला सुरुवात केली. सतराव्या शतकात डच इंग्रज फ्रेंच ची आणि पोर्तुगीजांच्या ताब्यातील व्यापारावर व वसाहतीवर नियंत्रण मिळवण्याचा प्रयत्न केला डचानी इंडोनेशिया इंग्रजांनी हिंदुस्थान या ठिकाणी आपल्या वसाहती मोठ्या प्रमाणात स्थापन केल्या तर फ्रेंच आणि कॅनडा भारत या भूभागावर आपल्या वसाहती स्थापन केल्या या वसाहतीकरणाच्या माध्यमातून यांच्यात सतत संघर्ष होत होता वसाहत वादाच्या माध्यमातून आपले वर्चस्व निर्माण करण्यासाठी संघर्ष व स्थानिक राजकारणामध्ये हस्तक्षेप मोठ्या प्रमाणावर होत गेला ज्या ज्या ठिकाणी ब्रिटिशांनी आपल्या वसाहती निर्माण केल्या त्या ठिकाणी इंग्लंडमध्ये प्रशिक्षित झालेले अधिकारी त्या ठिकाणी नेमले जात असत आणि त्याच्या माध्यमातून कारभार चालत असतात. वसाहतीने आपल्यावर होत असलेल्या अन्याय अत्याचाराच्या विरोधात अमेरिकेतील 13 वसाहतीने स्वातंत्र्ययुद्धाच्या द्वारे (1775ते83) या काळात स्वातंत्र्य मिळवले त्यानंतर लॅटिन अमेरिकेतील वसाहतीने स्वातंत्र्य लढा देऊन स्वातंत्र्य मिळवले. त्यानंतर इंग्रजांच्या वसाहत धोरणामध्ये बदल होत गेला. इंग्लंडमध्ये औद्योगीकरण झाले. औद्योगिकीकरणाचा विकास झाला या औद्योगिक क्रांतीनंतर त्याला लागणारा कच्चामालाची गरज मोठ्या प्रमाणावर वासू लागली आणि कच्चा मालापासून उपलब्ध झालेल्या पक्कामालासाठी हक्काची बाजारपेठ याची गरज भासू लागली या गरजेतून इंग्लंडने मोठ्या प्रमाणावर वसाहती निर्माण केल्या त्यातून वसाहतीची स्पर्धा वाढत गेली एकोणिसाव्या शतकाच्या शेवटी जर्मनी अमेरिका इटाली जपान हे राष्ट्र आर्थिक दृष्ट्या संपन्न लष्करी दृष्ट्या संपन्न असल्याने या राष्ट्राने वसाहतीमध्ये आपला हक्क सांगितला त्याचबरोबर रशियाने सुद्धा वसाहती निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला आणि यातूनच संघर्ष मोठ्या प्रमाणावर होत गेले त्यातून जागतिक पहिले महायुद्ध दुसरे महायुद्ध होऊन जगाच्या राजकारणावर देशावर फार मोठे परिणाम या वसाहतवादाचे भोगावे लागले त्याचबरोबर वसाहतवादाच्या माध्यमातून मानवी समाजावर चांगले आणि वाईट असे दोन्ही परिणाम झाल्याचे जाणवते.

वसाहतवादाचे स्वरूप

वसाहतीकरणाचे स्वरूप पाहत असताना वसाहती मधील जनतेवर सत्ताधीश लोकांनी आपली जीवनपद्धती तेथील जनतेवर लादण्याचा सातत्याने प्रयत्न केला त्याचबरोबर आपली संस्कृती श्रेष्ठ आहे आणि वसाहतकारांची संस्कृती ही अविकसित आहे. असे बसवण्याचा सतत प्रयत्न केला ज्या राष्ट्रात वसाहती निर्माण केल्या त्या ठिकाणच्या स्थानिक लोकांना सतत ते कमी दर्जाचे लेखले जात असत त्याचबरोबर आपल्या धर्माची शक्ती केली जात असत आपला धर्म विस्तार करण्यासाठी वेळप्रसंगी कायद्याचा धाक दाखवून शस्त्राचा धागा दाखवून किंवा आमिश दाखवून धर्मप्रसार मोठ्या प्रमाणावर केला त्याच बरोबर आपली सत्ता या ठिकाणी टिकून राहावी यासाठी या ठिकाणी काही सुधारणा केल्या रेल्वे रस्ते शाळा औषध आले याच्या माध्यमातून जनतेची सहानुभूती मिळवण्याचा प्रयत्न केला मूळ उद्देश मात्र राजकीय सत्ता आणि त्याचा दर्डीकरण करणे हाच मात्र होता.

साम्राज्यवाद व वसाहतवाद यांचे समाजावर झालेले चांगले आणि वाईट परिणाम

इतरांच्या प्रदेशावर वर्चस्व निर्माण करण्याची आधुनिक काळातील साम्राज्य लालसा जगाच्या इतिहासावर दूरगामी परिणाम करणारे ठरली. या साम्राज्यवादाची जगावर व मानव जातीवर चांगल्या आणि वाईट परिणाम झालेले पाहायला मिळतात.

साम्राज्यवाद व वसाहतवादाचे चांगले परिणाम

1) भौतिक सुधारणा:- प्राचीन साम्राज्यवादाचा विचार केला असता त्यात भौतिक सुधारणा करण्यात आले त्यात रोमन साम्राज्य च्या काळात मोठ्या प्रमाणावर सुधारणा करण्यात आले व्यापारसाठी रस्ते अंतर्गत दळणवळण सैन्याचे हालचालीसाठी सुधारणा झाल्या. देवगिरी व आधुनिक काळात भौतिक सुधारणा मोठ्या प्रमाणावर झाल्याचा पाहायला मिळतात रस्ते रेल्वे तारायंत्र विमान कालवे जहाज दळणवळणाची मोठी सोय करण्यात आलेली होती.

2) शिक्षणाचा प्रसार:- साम्राज्यवादी वसाहतवादी राष्ट्रांनी आपली सत्ता स्थापन केल्यानंतर आपली भाषा त्या त्या देशात वापरण्यासाठी शिक्षणाची सोय केली व्यापार वाढावा त्याची भरभराट व्हावी यासाठी आपल्या भाषेची शक्ती त्या देशात करून त्या ठिकाणी शिक्षण निर्माण केले आपल्या शिक्षणाला चालना दिले. शिक्षणाच्या माध्यमातून धर्मप्रसार करता आला आणि वसाहतीतील कारभार त्या भाषेच्या माध्यमातून करण्यास सुरुवात केली. वसाहतगारांना पाश्चिमाते ज्ञान विज्ञान तंत्रज्ञान याची ओळख झाली.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

3) वैचारिक परिवर्तन:- जगाच्या कानाकोपऱ्यातील विचार साम्राज्यवादामुळे व वसाहतवादमुळ एकमेकाला समजू लागले वसाहतीतील लोक युरोपियन लोकांच्या संपर्कात आल्यानंतर नवीन विचारधारा त्याचा प्रभाव त्यांच्यावर पडला पाश्चिमात्य राष्ट्रांनी नव्या कल्पना शास्त्र विज्ञान साहित्य कायदा राज्यपद्धती या सर्वांची ओळख व सात कारणा झाली. वैचारिक जागृतीच्या माध्यमातून स्वातंत्र्य समता बंधुत्व राष्ट्रवाद समाजवाद साम्यवाद लोकशाही अशा प्रगत विचारांची ओळख वसाहत करणा झाली.
या वैचारिक परिवर्तनातून समाजसुधारणा धर्म सुधारणा सुरू झाले समाजातील अज्ञान अंधश्रद्धा नाहीसे करून नवीन विचार निर्माण करण्यात चालना मिळाली.

4) नव नेतृत्वाचा उदय:- युरोपियन राष्ट्रांनी आशिया आणि आफ्रिका खंडावर आपले वर्चस्व निर्माण केले होते. वसाहती मधील राजसत्ता आश्रम जामदार यांचा रिमोट करून एक छत्री सत्ता निर्माण केले होते पाश्चिमाते शिक्षणाचे ज्ञान वसाहतकरांना मिळालेले होते. या शिक्षणातून निर्माण झालेला जो समाज आहे त्या समाजाने जागृत होऊन साम्राज्यवाद व वसाहतवादाला विरोध केला. त्यातून स्वातंत्र्य निर्माण झाले.

साम्राज्यवादाचे वसाहतवादाचे अनिष्ट परिणाम

1) गुलामांचा व्यापार:- साम्राज्यवाद व वसाहतवाद याचा सर्वात मोठा अनिष्ट परिणाम म्हणजे आफ्रिका खंडातील गुलामांचा व्यापार होय. साम्राज्यवाद व वसाहतवाद यांच्यामुळे वसाहतीत काम करण्यासाठी गुलामांना काम करण्यासाठी ठराविक रक्कम देऊन त्यांना गुलाम बनवले यातून मोठ्या प्रमाणावर गुलामांचा व्यापार वाढला.

2) नीती मूल्याचा ऱ्हास:- आपले वर्चस्व साम्राज्य टिकावे म्हणून वसाहतीमध्ये फोडा आणि राज्य करा या नीतीचा अवलंब करून त्यांनी वसाहतीमध्ये जाती-जातीमध्ये वैर निर्माण करून द्वेष हिंसा स्वार्थीपणा भूक विलास वृत्ती निर्माण केली. वसाहतीतील नीती मूल्यांचा ऱ्हास मोठ्या प्रमाणावर करण्यात आला.

3) आर्थिक पिळवणूक:- वसाहत्काराने मोठ्या प्रमाणावर वसाहतीतल्या समाजाची आर्थिक पिळून मोठ्या प्रमाणावर केली कच्चामाल मिळवण्यासाठी आणि पक्का माल विकण्यासाठी हक्काची बाजारपेठ मिळवण्यासाठी एक स्पर्धा मोठ्या प्रमाण निर्माण केले त्यातून समाजाची मोठ्या प्रमाणात आर्थिक पिळवणूक करण्यात आली.

4) औद्योगिक क्रांती:- औद्योगिक क्रांतीलाच वसाहतवादाची आपत्य असे म्हणतात. औद्योगिक क्रांती नवीन साम्राज्यवाद व वसाहतवाद निर्माण केला मोठ्या प्रमाणावर यातून स्पर्धा निर्माण झाले नैसर्गिक साधन संपत्ती ज्या भूभागावर आहे त्या ठिकाणी वर्चस्व निर्माण करून उद्योगधंद्याची व औद्योगीकरणाची भूक भागवण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर वसाहतीकरण करण्यात आले आणि हे करत असताना त्या ठिकाणच्या स्थानिक लोकांवर अन्य अत्याचार केला. या भूप्रदेशातील सोने, चांदी हिरे लोखंड कोळसा पोलाद खनिज व मसाल्याचे पदार्थ आपली आधी सत्ता निर्माण करण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला.

5) धर्मप्रसार:- साम्राज्यवाद व वसाहतवाद याच्या माध्यमातून आपल्या धर्माचा प्रसार करण्याचे काम? प्रत्येक राष्ट्राने केली ख्रिश्चन धर्माचा प्रसार संपूर्ण जगभर व्हावा यासाठी युरोपियन राष्ट्रांनी ज्या ज्या राष्ट्रांमध्ये वसाहती निर्माण केल्या त्या ठिकाणी आपल्या धर्माचा प्रसार केला. ख्रिश्चन संस्कृती जगात सर्वश्रेष्ठ आहे आणि इतरांची संस्कृती हीन आहे. असेच लोकांना सांगून आपले वर्चस्व निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला त्यातून सांस्कृतिक वर्चस्व निर्माण करून आपल्या धर्माचा प्रसार करून एक धार्मिक वर्चस्व निर्माण करण्याचा प्रयत्न मोठ्या प्रमाणावर झाला आणि ख्रिश्चन धर्म जगामध्ये सर्वत्र पसरला.

संदर्भ सूची

1) लक्ष्मणशास्त्री जोशी (संपा) मराठी विश्वकोश खंड -15,
महाराष्ट्रा संस्कृती मंडळ मुंबई, 1919 पृ.139

2) Roman Empire:
https://hi.wikipedia.org/wiki/%E0%A4%B0%E0%A5%8B%E0%A4%AE%E0%A4%A8_%E0%A4%B8%E0%A4%BE%E0%A4%AE%E0%A5%8D%E0%A4%B0%E0%A4%BE%E0%A4%9C%E0%A5%8D%E0%A4%AF

3) उपरोक्त लक्ष्मणशास्त्री जोशी पृ. 139.

4) कित्त पृ. 142.

5) Romila Thapar -The Penguin History of Energy India, for the original to ad1300, penguin Books - Ltd Registered office ces-80 Strand London Wc 2 R ORL England -2002.p.174 to 208.

6) Romila Thapar -The Penguin History of Energy India, for the original to ad1300, penguin Books - Ltd Registered office ces-80 Strand London wczrorl England -2002.p.174 to 208.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

7) लक्ष्मणशास्त्री जोशी (संपा) मराठी विश्वकोश खंड -2. महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ मुंबई,1976. पृ. 661.

8) कित्त पृ. 662

9) कित्त. पृ. 663

10) कित्त. पृ.663

11) गोविंद सखाराम सरदेसाई (संपा) स.मा. गर्गे. पाॅप्युलर प्रकाशन मुंबई. 2002 पृ.40

12) कित्ता. पृ.51

13) कित्ता. पृ.230

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

ग्रामीण कादंबरी आणि लोकजीवन

प्रा. डॉ. श्रीराम मारोतराव कऱ्हाळे
मराठी विभागप्रमुख, शिवाजी महाविद्यालय हिंगोली

Manuscript ID:
JRD -2026-180163
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 263-265
January 2026
Submitted: 16 Dec. 2025
Revised: 26 Dec. 2025
Accepted: 16 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश

प्रस्तुत लेखात ग्रामीण कादंबरी आणि लोकजीवन यांचा सखोल अभ्यास करण्यात आला आहे. ग्रामीण कादंबरी ही ग्रामीण समाजाच्या जीवनाचे वास्तववादी प्रतिबिंब असून ती खेड्यातील शेतीप्रधान संस्कृती, निसर्गाशी असलेले नाते, लोकमानस, श्रद्धा-अंधश्रद्धा, रूढी-परंपरा, सण-उत्सव आणि सामाजिक-आर्थिक संघर्ष यांचे प्रभावी चित्रण करते. ग्रामीण कादंबऱ्यांमधील पात्रे निसर्गसन्मुख, सोशिक, श्रद्धाळू आणि दैववादी वृत्तीची असल्याचे दिसून येते. दुष्काळ, गरिबी, कर्जबाजारीपणा, स्थलांतर, सहकार क्षेत्रातील शोषण तसेच ग्रामीण स्त्रीचे स्थान यांसारख्या प्रश्नांचे यथार्थ दर्शन या कादंबऱ्यांतून घडते. ग्रामीण लेखक स्वतः त्या मातीचे संस्कार घेऊन आलेला असल्याने त्याच्या लेखनात लोकजीवनाची अस्सल अनुभूती प्रत्ययास येते. लोकसाहित्य, लोकसंस्कृती आणि ग्रामीण कादंबरी यांचा परस्परसंबंध स्पष्ट करत हा लेख ग्रामीण समाजाच्या सांस्कृतिक ओळखीचे आणि मानवी मूल्यांचे महत्त्व अधोरेखित करतो. त्यामुळे ग्रामीण कादंबरी ही केवळ साहित्यकृती न राहता ग्रामीण समाजजीवनाचा सामाजिक-सांस्कृतिक दस्तावेज ठरते.

मुख्यशब्द: *ग्रामीण कादंबरी, लोकजीवन, ग्रामीण साहित्य, कृषिजीवन, लोकसंस्कृती, निसर्ग आणि मानव, श्रद्धा-अंधश्रद्धा, रूढी-परंपरा, दुष्काळ आणि स्थलांतर, सामाजिक वास्तव, मानवी मूल्ये.*

प्रस्तावना:

मानवी मनाचे आविष्कारण साहित्याच्या माध्यमाने होत असते. हा आविष्कार राजकीय, सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक, सांस्कृतिक घटकांनी परिपूर्ण असा असतो.मानवाला एक इतिहास असतो, तसा एक भूगोल असतो. मानवी जीवन जाणीवांवर भौगोलिकता, ऐतिहासिकता, सांस्कृतिकता हे घटक परिणाम करून जातात. ग्रामीण साहित्य याला अपवाद नाही. ग्रामीण साहित्याबाबत डॉ .नागनाथ कोत्तापल्ले म्हणतात,"ग्रामीण जीवनातून फुलणारे, ग्रामीण वास्तवातून साकार होणारे साहित्य ते ग्रामीण साहित्य होय."१ ग्रामीण कादंबरीमध्ये ग्रामीण या घटकाला विशेष महत्त्व दिसून येते. तेथील मनुष्य हा त्या साहित्याच्या केंद्रवर्ती दिसून येतो. ग्रामीण कादंबरी हे ग्रामीण जीवनाचे प्रतिबिंब असते, जे वाचकांना त्या जगाची ओळख करून देते आणि तेथील लोकांच्या जीवनातील सुख-दुःखाची जाणीव करून देते.ग्रामीण कादंबरी मानवी मूल्यांचा आरसा असते, जी ग्रामीण जीवनातील वास्तव, संघर्ष, आणि त्यातून फुलणाऱ्या माणुसकीची गाथा सांगते.

ग्रामीण साहित्यात शेती व खेडे तेथील व्यवसाय यांचे दर्शन घडत असते. याबाबत विश्वनाथ शिंदे म्हणतात, "ग्रामीण साहित्यात खेडे हे केंद्र असते. ग्रामीण जीवन आणि खेड्यातल्या माणसाच्या चित्रणाला ग्रामीण साहित्यात महत्त्व असते. ग्रामीण संस्कृतीचा तो साहित्याद्वारा झालेला आविष्कार असतो. ग्रामीण जीवन, खेड्याची रचना आणि संस्कृती, शहरी संस्कृतीपेक्षा भिन्न असते. युगानुयुगे चालत आलेल्या संस्कृतीने तो समाज बांधलेला असतो. हजारो वर्षांपासून चालत आलेल्या या ग्रामसंस्कृतीच्या केंद्रस्थानी शेती असते. गावातील आलुतेदार, बलुतेदार, मानकरी, कामदार, पाटील, कुलकर्णी या सर्वांचे जीवन शेतीवर अवलंबून असते; त्यामुळे ही कृषिप्रधान संस्कृती असते."२ ग्रामीणतेमध्ये खेडे व त्याच्या सभोवतालचे कृषिजीवन या संस्कृतीचा कणा असते.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
प्रा. डॉ. श्रीराम मारोतराव कऱ्हाळे, मराठी विभागप्रमुख, शिवाजी महाविद्यालय हिंगोली

How to cite this article:
कऱ्हाळे, . श्रीराम . मारोतराव . (2026). ग्रामीण कादंबरी आणि लोकजीवन. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 263–265. https://doi.org/10.5281/zenodo.18454043

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18454043
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

यातील कथा, कादंबरी, कविता अशा वाङ्मयप्रकारांमध्ये लोकजीवनाचा आविष्कार समोर येत असला तरी ग्रामीण कादंबरीचा लेखनपट मोठा असल्याने हे लोकजीवन सविस्तरपणे वाचकांसमोर येत असते. यातील पात्रांचे जीवन हे निसर्गसन्मुख असते. त्यांचे जीवन हे निसर्गाशी एकरूप झालेले आहे. निसर्ग कधी मायेचा हात फिरवतो तर तोच निसर्ग रौद्ररूप धारण करतो. या सर्व गोष्टींचा या लोकमानसावर प्रभाव पडत असतो. दैवशरणता, सोशिक, संवेदनशीलवृत्ती, समाधानीवृत्ती या प्रवृत्ती निसर्गातूनच त्याला शिकविल्या जातात असे म्हणणे उचित ठरते. ग्रामीण कादंबऱ्यांमध्ये रूढी, परंपरा यांबरोबरच नवे प्रश्न, समस्या यांचे चित्रण अलीकडील साहित्यामध्ये येऊ लागले आहे.

ग्रामीण कादंबरी म्हणजे ग्रामीण भागातील जीवनशैली, तेथील समस्या, संस्कृती आणि लोकजीवन यावर आधारित असलेली एक साहित्यकृती होय, ज्यात शेती, निसर्ग, चालीरीती, संघर्ष आणि सामाजिक-आर्थिक प्रश्न यांचे चित्रण केलेले असते. ही कादंबरी ग्रामीण समाजाचे वास्तववादी चित्रण करते . कादंबरीत शेतकरी, शेतमजूर, आणि सामान्य ग्रामीण माणसांच्या भावना, आशा-आकांक्षा व दुःखे मांडली जातात, कादंबरीत दुष्काळ, गरिबी, कर्जबाजारीपणा, जागतिकीकरणाचे परिणाम आणि ग्रामीण भागातील गुंतागुंतीचे नातेसंबंधांचे चित्रण येते.

लोकांनी मिळून जो समाज बनतो, त्याला एक लोकचेहरा मिळालेला असतो. या लोकांचा रोजचा व्यवहार हा लोकरहाटीनुसार चालत असतो. लोकजीवन म्हणजे व्यक्तीचे समाजातील एका समूहनिष्ठतेने चाललेले कृत्य असते असे म्हणावे लागते. ग्रामीण साहित्याचा प्रवाह हा मुळात खेड्यातच जन्मलेला दिसून येतो. त्याचप्रमाणे लोकसाहित्य हे देखील ग्रामीणतेचे एक वैशिष्ट्य दिसते. वेगवेगळ्या प्रदेशांमध्ये वेगवेगळ्या आचार-विचारांची, विधींची, रीतींची, वेशभूषेची, परंपरा दिसून येते. हे ग्रामीण जीवन ग्रामीण साहित्यात एकवटलेले दिसते. संपूर्ण गावगाडा दृष्टिपथात येताना तेथील शेतकरी, पाटील, कारू, नारू, आलुतेदार, बलुतेदार, कारागीर, शेतमजूर या सर्वांचे चित्रण येत असते. कृषिजीवन हाच ग्रामव्यवस्थेचा कणा दिसतो. शेतीभोवती सर्व जाती-धर्माचे लोक एकवटलेले असतात. या ग्रामीण लोकजीवनामध्ये सण, उत्सव, जनावरे, दैवकल्पना, पापभिरूवृत्ती यांबरोबरच श्रद्धा, अंधश्रद्धा, धार्मिकता या गोष्टी समोर येतात. ग्रामीण लेखक हा त्या मातीचे संस्कार घेऊन आला असल्याने त्याने चित्रित केलेले जीवनवास्तव यथार्थतेने प्रकट होत असते. यामध्ये लोक ज्या समाजात राहतात, तेथील संस्कार घेऊन त्यांचे व्यक्तिमत्त्व निर्माण होत असते. ग्रामीण लोकमानस हे श्रद्धाळू व दैववादी असल्याने त्याच्यात पापभिरूवृत्ती प्रकर्षाने जाणवते. ग्रामीणत्वामध्ये लोकसंस्कृतीची मुळे ओतप्रोत भरलेली असतात. या लोकसंस्कृती संदर्भात डॉ. द. ता. भोसले म्हणतात, "लोकसंस्कृतीच्या जडणघडणीमध्ये कृषिजीवनाचा आणि निसर्गाचा फार मोठा सहयोग आढळतो. आज आपणाला जे सण सोहळे आणि देवदेवतांचे पूजाविधी आढळतात, ते सारे कृषिजीवनाशी निगडित आहेत. लोकजीवनातले कितीतरी सण हे कृषिसंस्कृतीचे सण आहेत. दिवाळी हा सण पूर्वी मुख्यतः कृषिजीवनाशी निगडित होता. वेळ, अमावस्या, नव्याची पूनव, होळीचा सण, ग्रामदैवतांच्या यात्रा-जत्रा, भोगीचा सण, जलदेवतेची पूजा हे सारे शेतीशी संबंधित आहेत. तसेच निसर्गाचे गूढ न समजल्याने त्यापासून आपणाला अपाय होऊ नये म्हणून पूजल्या जाणाऱ्या देवदेवतांची संख्या लोकसंस्कृतीत अधिक आढळते."३

शेती आणि निसर्ग या ग्रामीण साहित्याचा महत्त्वाचा केंद्रबिंदू दिसून येतो. ग्रामीण लोकमानस जे सण-सोहळे साजरे करते, ते शेतीच्या कामातून सवड मिळाल्यावरच. लोकमानसामध्ये परंपरेने काही लोकतत्त्वे चालत आलेली असतात. ग्रामीण जीवनामध्ये ही लोकमानसातील लोकतत्त्वे विशेष दिसून येतात. येथील प्रत्येक सण-उत्सवाला, जत्रा यात्रेला एक धार्मिकतेचे पारंपरिक अंग असलेले दिसून येते. अमावस्या, पौर्णिमा, चतुर्थी, एकादशी, बारस अशा काही दिवसांना ग्रामीण जीवनात स्थान दिसते.

नारबा हा 'गोतावळा' कादंबरीतील शेतमजूर आहे. त्याला निसर्गाबरोबरच, जनावरांचा, पशु-पक्ष्यांचा गोतावळा जवळचा वाटतो. त्या अनुषंगाने त्याची श्रद्धा, परंपरा विकसित होते. एकूण ग्रामीण जीवनामध्ये लोकसमजुती, लोक रूढी, लोकभ्रम आणि सण-उत्सव, जत्रा-यात्रा व ग्रामदैवते यांना फार महत्त्वाचे स्थान असते. त्यांचे बरेच भावबंध व मानसिकता या गोष्टी त्यामध्ये गुंतलेल्या असतात. एकदा गुऱ्हाळ चालू असताना नारबाचा मालक रामू सोनावडे एकाएकी घेरी येऊन खाली पडतो. तेव्हा त्याची मालकीन कोंबडा ओवाळून टाकते. गंग्याची म्हातारी मरते समयी घुबडे कण्हत असतात. मात्र मृत्यूनंतर त्यांचे कण्हणे बंद होते. हे सर्व निरीक्षण नारबाचे आहे म्हणजेच येथील लोकमानस हे अंधश्रद्धाळू दिसून येते. श्रद्धा, अंधश्रद्धा, रूढी, परंपरा यांना ग्रामीण कादंबऱ्यांमध्ये व लोकजीवनामध्ये महत्त्वाचे स्थान दिसते. देवाला फोडलेल्या नारळाचे तीन तुकडे होणे नारबाला अशुभ वाटते. घरातील व्यक्तीच्या मृत्यूनंतर दाढी मिशा काढण्याची लोकपरंपरा येथे दिसून येते.

'कुणाच्या खांद्यावर' या बा. ग. केसकर यांच्या कादंबरीत सहकार क्षेत्रातील प्रश्न व वास्तव मांडलेले आहे. ऊसतोडणी कामगारांचे प्रश्न या ठिकाणी येतात. लोकजीवनाचा आविष्कार अशा कादंबऱ्यांतून होऊ लागला. याबाबत मेधा सिधये म्हणतात, "साखर कारखान्यांच्या परिसरातील वातावरण, तिथलं राजकारण, पिळवणूक, अत्याचार, बलात्कार आणि या साऱ्याची परिणिती गरिबांच्या मरणात होते. हा या कादंबरीचा विषय आहे. हा विषय आता नवीन राहिलेला नसला तरी जोपर्यंत ही परिस्थिती सुधारत नाही, तोपर्यंत हा विषय लेखकांना आणि वाचकांना आवाहन करीत राहणं स्वाभाविक आहे."४ यातील समाजवास्तव, लोकजीवन नवीन प्रश्न घेऊन पुढे येते. या कादंबरीतील मल्हारी आणि सुरवंता अहमदनगर जवळील जामखेड परिसरातील आहेत. त्यांच्या अनुषंगाने तेथील परिसर समोर उभा राहतो.

येथील दुष्काळी परिस्थितीमुळे त्यांना ही कामे करावी लागतात. या लोकमानसाच्या स्वभावातही लोकजीवनाचा, परिस्थितीचा ठसा उमटलेला दिसतो. कमी पाऊस असल्याने हे लोक उपजिवीकेसाठी ऊस तोडणीसाठी दुसऱ्या परिसरात येतात. याचे वर्णन करताना मल्हारी सरवंताला म्हणतो. "आता काय करतीसऽ आपला भाग दुष्काळीऽ आस जर पानी असतव तर आपून बी कश्याला

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

आलू असता बड इचवागत बिऱ्हाड पाठीव घिवून. यातील दुष्काळी परिसरातील या ग्रामीण माणसाची जगण्याची धडपड समोर येते. निसर्ग कोपला नसता तर आपल्याला असे पाठीवर बि-हाड घेऊन पळावे लागले नसते, याची जाणीव येथील लोकांना आहे. एवढेच नव्हे, तर काही कादंबऱ्यांतून लोकजीवनात परंपरेने आलेल्या रूढी, श्रद्धा यांचा आविष्कार आढळतो. हे ग्रामीण मन निसर्गाच्या सान्निध्यात वाढत असल्याने निसर्गरूपी देवतांवर त्याचा ठाम विश्वास दिसून येतो.

'वारणेचा वाघ' या अण्णाभाऊ साठे यांच्या व्यक्तिप्रधान कादंबरीमध्ये ग्रामीण लोकजीवनाचा वेध घेतलेला आहे. सत्तू भोसले यांच्या संघर्षाची कहाणी स्पष्ट होताना लोकजीवनातील श्रद्धा ही प्रकट होतात. ग्रामीण लोकमानसातील सत्तू हा संघर्षाचे प्रतीक आहे. राजकीय शक्तींशी त्याचा संघर्ष त्याला देवत्वाला पोहचवतो आहे. त्याला आपला देव, भाऊ मानण्याची मानसिकता येथील स्त्रीची झालेली आहे. या ग्रामीण माणसांना आपली इज्जत, इभ्रत, पत महत्त्वाची वाटते आहे. या समाजात स्त्रीचे स्थान नगण्य आहे, याची जाणीव तेथील स्त्रीला देखील दिसते. म्हणून यातील सोना आपल्या वडीलांना म्हणते, "मुलीच्या जन्माला दिल्या घरी मर अशी वाड-वडिलांची ताकीद असते आणि या दोनच जागा मुलीसाठी पवित्र मानल्या गेल्या आहेत. तिसरी जागाच तिला नसते आणि जर ती तिसऱ्या जागी गेली तर त्या जागेचं नाव बाजार असं आहे. ती मुलगी बाजार बसवी ठरते." (पृ.७९) यातील लोकजीवनाचा विचार करता हे लोकमानस आपल्या इज्जतीसाठी प्राणही द्यायला मागे पुढे पहात नाही. ताठ मानेने जगण्याची उमेद या लोकजीवनाच्या नसानसांत भिनलेली आहे. हे लोकमानस नैसर्गिक जीवन जगते. ते मानवतेला स्पर्श करते.

निष्कर्ष:-

१) ग्रामीण कादंबरीतून ग्रामीण भागातील लोकजीवन अधोरेखित होताना दिसते.

२) ग्रामीण साहित्याची निर्मिती ग्रामीण लेखकाने केलेली असल्याने ग्रामीण जीवनाच्या वास्तवाशी ते अधिक जुळलेले आहेत म्हणून त्यांच्या साहित्यातून लोकजीवन प्रतिबिंबित होताना दिसते.

३) ग्रामीण जीवनातील श्रद्धा अंधश्रद्धा जत्रा यात्रा यांचे संदर्भ कादंबरीतून येताना दिसतात.

४) ग्रामीण कादंबरीत येणारी पात्रे नशिबाला प्रधान्य देऊन जगत असतात.

५) समाज जीवनात असलेल्या चालीरीती प्रथा परंपरा कटाक्षाने टाळतात.

६) शकुन अपशकुन यावर विश्वास ठेवणारी माणसे ग्रामीण कादंबरी येतात.

७) ग्रामीण कादंबरीतून जीवनापेक्षा इज्जत प्रतिष्ठा यांना महत्त्व देणारी माणसे दिसून येतात.

संदर्भ टिपा:

१) 'ग्रामीण साहित्य स्वरूप आणि शोध',- नागनाथ कोत्तापल्ले, मेहता पब्लिकेशन १९८५ पृ.७

२) 'लोकसाहित्याची मिमांसा ' (भाग दुसरा) शिंदे विश्वनाथ, स्नेहवर्धन, २००६, पृ.२८

३) 'लोकसंस्कृती : स्वरूप आणि विशेष ' , भोसले द.ता.पद्मगंधा, २००४, पृ. १३,१४.

४) 'माणूस' (साप्ता), हिवरे मेधा,१६ फेब्रुवारी १९८५, पृ.२४.

५) 'गोतावळा', आनंद यादव मौज प्रकाशन, १९७१

६) 'कुणाच्या खांद्यावर' बा.ग. केसकर ,मेहता पब्लिशिंग हाऊस १९८४

७) 'वारणेचा वाघ', अण्णाभाऊ साठे, मौज प्रकाशन, १९६८

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

भारतीय संविधान आणि मानव अधिकार

अमन असद बेग
राजमाता जिजाऊ महाविद्यालय किल्ले धारुर, जि.बीड
Email: beg330078@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180164
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 266-268
January 2026
Submitted: 16 Dec. 2025
Revised: 26 Dec. 2025
Accepted: 16 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश

प्रस्तुत शोधलेखामध्ये भारतीय संविधान आणि मानव अधिकार यांचा सविस्तर अभ्यास करण्यात आला आहे. समकालीन जागतिक राजकारणात मानव अधिकारांचे संरक्षण हे राष्ट्राच्या प्रतिष्ठेचे महत्त्वाचे मापदंड मानले जाते. भारतीय संविधानाने नागरिकांना मूलभूत हक्क आणि राज्य धोरणाची मार्गदर्शक तत्त्वे प्रदान करून मानव अधिकारांची भक्कम पायाभरणी केली आहे. जीवन व स्वातंत्र्याचा हक्क, समानतेचा हक्क, स्वातंत्र्याचा हक्क, शोषणाविरुद्धचा हक्क, धर्मस्वातंत्र्य तसेच सांस्कृतिक व शैक्षणिक हक्क यांच्या माध्यमातून नागरिकांना सन्मानाने जगण्याची हमी दिली आहे. संविधानाची प्रस्तावना न्याय, स्वातंत्र्य, समानता आणि बंधुता या मूल्यांवर आधारित असून ती मानव अधिकारांच्या तत्त्वज्ञानाशी सुसंगत आहे. संयुक्त राष्ट्रांच्या मानव अधिकारांच्या सार्वत्रिक जाहीरनाम्याचा (UDHR) प्रभाव भारतीय संविधानावर स्पष्टपणे दिसून येतो. लोकशाही शासनव्यवस्थेमुळे भारतात मानव अधिकारांचे संरक्षण अधिक प्रभावीपणे शक्य झाले आहे. या अभ्यासातून असे स्पष्ट होते की भारतीय संविधान हे मानव अधिकारांचे संरक्षण करणारे एक सशक्त साधन असून ते नागरिकांना व्यक्तिस्वातंत्र्य, प्रतिष्ठा आणि न्याय सुनिश्चित करते.

मुख्यशब्द: *भारतीय संविधान, मानव अधिकार, मूलभूत हक्क, राज्य धोरणाची मार्गदर्शक तत्त्वे, न्याय, स्वातंत्र्य, समानता, बंधुता, लोकशाही व्यवस्था, मानवी प्रतिष्ठा.*

प्रस्तावना:-

समकालीन जागतिक राजकारणामध्ये मानव अधिकारांच्या संरक्षणाच्या जाणीव एकीकडे विकसित होताना दिसतात तर दुसरीकडे आपणाला रोज व प्रसारमाध्यमामध्ये मानव अधिकाराच्या उलघंनाच्या घटना घडतात दिसुन येतात. जागतिक राजकारणात राष्ट्राची प्रतिष्ठा त्या राष्ट्रातील मानव अधिकारांच्या दर्जावरुन ठरत असते जागतिक स्तरावर ज्या बैठका आयोजितक केल्या जातात त्यांच्यात जी चर्चा होते त्यांच्या मुख्य चर्चा ही मानव अधिकारांच्या संदर्भात होत असते. मानव अधिकाराच्या संरक्षणा संदर्भात प्रत्येक राष्ट्रे जागृक राहिले पाहिजे विश्वातील प्रत्येक मानवाचे मानव अधिकार सुराधित कश्याप्रकारे राहतील हे मी या माझ्या शोध निबंधात दर्शविले आहे. भारताचे संविधान जगातील सर्वात मोठे संविधान आहे. 09 डिसेंबर 1946 रोजी भारतीय संविधानाची पहिली बैठक भरली 1946 ते 26 नोव्हेंबर 1949 रोजी भारतीय संविधान मसूदा समितीने संविधान सभेला रुपर्थ केले 1950 रोजी प्रजासत्ताक दिनाच्या दिवशी भारताचे संविधानाची अमंलबजावणी करण्यात आली भारत देशाचा संविधान तयार करण्यासाठी 2 वर्षे 11 महिने 18 दिवस लागले.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
अमन असद बेग, राजमाता जिजाऊ महाविद्यालय किल्ले धारुर, जि.बीड

How to cite this article:
बेग, . अमन . असद . (2026). भारतीय संविधान आणि मानव अधिकार. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 266–268. https://doi.org/10.5281/zenodo.18454070

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18454070
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

मानवाचे प्रमुख अधिकार

1) जीवन और स्वतंत्रता अधिकार

2) काम और शिक्षा का अधिकार

3) कानून के समक्ष समानता का अधिकार

4) विचार और अधिव्यक्ती की स्वतंत्रा अधिकार

5) मतदाणाचा अधिकार

6) सम्मानता, स्वतंत्रता और न्याय का अधिकार.

भारतीय संविधानाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

भारतीय संविधान आणि मानवविकास यांचा संबंध खूप जवळचा आहे. जिथे संविधानाने नागरिकांना मूलभूत हक्क (Fundamental Rights) आणि राज्य धोरणाची मार्गदर्शक तत्वे (Directive Principles of State) देऊन मानवधिकारांची पायाभरणे केली आहे. संविधान सभेने मानवधिकारांचा जागतिक संकल्नांचा अभ्यास करुन समानता, स्वातंत्र्य, न्या आणि व्यक्तीला आणि व्यक्तीला प्रतिष्ठेवर आाधारित हक्कांची हमी दिली जे संविधानाच्या प्रस्तावना आणि भाग (3) मध्ये स्पष्टपणे दिसतात.

भारतीय संविधानाची प्रमुख पार्श्वभूमी

1) एतिहासिक प्रेरणा:- भारतच्या स्वातंत्र्य लढ्यातून आणि राजकीय हक्कांवरील करारावर स्वाक्षरी केली त्यामुळे संविधानाच्या निर्मात्याणा मानवधिकार प्रभाव पडला.

2) संविधानाची रचना:- संविधानाचे नागरिकांचे मूलभूत हक्क (कलम 12-35) आणि राज्य धोरणाची मार्गदर्शक तत्के केली, जे मानवी हक्कांचे करतात. भारतीय संविधान आणि मानव अधिकार अर्थ व स्वरुप

भारतीय संविधान हे देशाच्या सर्वाच्च कायदा असून ते नागरिकांना हक्क आणि सरकारची रचना मिश्रत करते त्यात मानवधिकार (Human Rights) हे मूलभूत हक्कांचा समावेश आहे.

1) भारतीय संविधानाचा अर्थ:- मानव अधिकारांचा अर्थ आणि स्वरूप समजावून घेण्यापूर्वी प्रथम हक्क म्हणजे काय हे समजावून घ्यायला हवे. प्रत्येकं व्यक्तीला काही गोष्टी मिळविण्याचा अधिकार आहे आणि या अधिकाराला इतरांनी मान्यता दिलेली आहे. अशा अधिकाराला ढोबळमानाने हक्क म्हणून संबोधता येईल. या हक्कामध्ये काही हक्क असे असतात, जे व्यक्तीला जन्माने प्राप्त होतात. व्यक्तीला जगण्यासाठी, त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या विकासासाठी अशा हक्कांची आवश्यकता असे. हे हक्क व्यक्तीला जन्मानेच प्राप्त झाल्यामुळे ते हिरावून घेण्याचा अधिकार कोणालाही नसतो. असे हक्क मानव अधिकार म्हणून ओळखले जातात. हे हक्क व्यक्तीला समाज किंवा राज्य बहाल करत नाही. व्यक्ती अस्तित्वात आली की हे हक्क अस्तित्वात येतात. मानव अधिकारांचा विकास हा नैसर्गिक हक्क किंवा अधिकारांच्या कल्पनेमधून झाला. नैसर्गिक अधिकारांची संकल्पना पाश्चिमात्य राजकीय विचारांमध्ये सोळाव्या, सतराव्या शतकामध्ये प्रभावी बनली. अमेरिका तसेच युरोपमधील काही राष्ट्रांनी नैसर्गिक अधिकारांना आपल्या संविधानामध्ये स्थान दिले. परिणामी नैसर्गिक हक्क हे कायदेशीर हक्क बनले. नागरी स्वातंत्र्याच्या रूपात ते उपभोगले जाऊ लागले. मानव अधिकारांची संकल्पना नैसर्गिक हक्क, कायदेशीर हक्क, नागरी स्वातंत्र्यावर आधारित आहे.

मानव अधिकाराचा अर्थ:- हे असे मूलभूत मानक आहेत जे सर्व मानवांचा प्रतिष्ठेला ओळखतात आणि त्यांचे सरंक्षण करतात: हे हक्क जन्मसिध्द असताणा आणि राष्ट्रीयत्व, धर्म वंश किंवा लिंगावर अवलंबून नसतात.

मानवधिकार स्वरुप:- सार्वत्रिक सर्व मानवजातीसाठी लागूअविशाज्य हे हक्क हिरावून घेता येत नाहीत.आंतराष्ट्रीय स्तरावर मान्यता प्राप्त संयुक्त राष्ट्रांचा (ON) जागतिक मानवधिकार जाहीरनाम्यासारख्या (UDHR) करारांमध्ये समाविष्ट आहे.

गृहितके:- भारतीय संविधानात मानवी हक्काचा पाया आहे, जे नागरिकांना न्याय, स्वातंत्र्य समानता आणि प्रतिष्ठा देतो तसेच मानवी हक्कांचा जागतिक जाहीरनाम्यावरुन (UDHR) प्रेरित आहे, ज्यात मूलभूत हक्क (भाग -3) आणि राज्य धोरण्याची मार्गदर्शक तत्वे आहे (भाग-4) यांच्यामार्फत नागरिक, राजकीय, अश्रिक, सामाजिक आणि सांस्कृतीक हक्कांचा समावेश केला आहे.

(भारतीय संविधानात प्रमुख गृहितके)

1) समानतेचा हक्क (कलम 14-18) हे कायद्यासमोर सर्व समान आहे. आणि कोणताही भेदभाव केला जाणार नाही.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

2) स्वातंत्र्याचा हक्क (कलम 19-22) भाषण, स्वातंत्र्य शांततेने एकत्र येणे, संघटना बनवणे, फिरणे, राहणे आणि व्यवसाय करण्याचे स्वातंत्र्य आहे.

3) शोषण (कलम 23-24) मानवी तस्करी आणि बालमजुरीवर बंदी.

4) धर्म स्वातंत्र्य हक्क (कलम 25-28) कोणत्याही धर्माचे पालन करण्याचे अधिकार त्याचा प्रसार करण्याचे स्वतंत्र्य आहे.

5) सांस्कृतिक व शैक्षणिक हक्क (कलम 29-30) अल्पसंख्या त्यांचे शिक्षण आणि सांस्कृतिक जपण्याचा हक्क आहे.

6) सर्वधनिक उपचारांचा हक्क (कलम 32) हक्क धोक्यात त्यांचे शिक्षण आल्यास सर्वाच्च न्यायालयात दाद मागण्याचा हक्क आहे.

हे आहे भारतीय संविधानातिल गृहितके

उदिष्ट्ये:- भारतीय संविधान आणि मानव अधिकार यांचा मुख्य उध्देश न्याय, स्वातंत्र्य समानता आणि बंधुता आहे जे प्रत्येक नागरिकांना मानवी रक्षण करतात आणि त्यांना सन्मानाने जगण्याचा अधिकार देतात त्यामुळे एक सार्वभौम, समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष लोकशाही प्रजासत्ताक राष्ट्र निर्माण होईल.

मुख्य उदिष्ट्ये:-

1) सार्वभौमत्व

2) समाजवाद

3) धर्मनिरपेक्ष

4) लोकशाही

5) प्रजासत्ताक

6) न्याय

7) स्वातंत्र्य

8) समानता

9) बंधुता भारतीय संविधानामध्ये हे मुख्य उदिष्ट्ये आहे भारतीय संविधानात या सर्व 9 उध्दिष्ट्ये चा समावेश आहे.

निष्कर्ष:-

मानवी हक्क हे जीवनाचे अविभाज्य घटक आहे. मनुष्य जन्मला आलेल्या प्रत्येक प्राण्याला मानवी हक्क स्वभाविकपणे मिळलेले असतात. अधुनिक काळात मानवी हक्कांचा हिरीरीने पुरस्कार केला जातो भारतीय राज्यघटनेचे स्विकारलेले लोकशाही व्यवस्था हीच मानवी हक्कांचा रक्षाची सर्वोत्तम हमी आहे. मानवी हक्काचा रक्षाणामध्ये लोकशाहीचे व्यवस्थने महत्वाचे योगदान आहे. आपल्या देशातील लोकशाही व्यवस्थामूळे मुक्त व स्वातंत्र्य समानता झालेली जडधन नागरिकांना प्राप्त झालेली व्यक्तीस्वातंत्र्य, पक्षपती व राजकीय पक्षाची कार्यशौली, राज्यघटना निर्माण केलेल्या राजकीय संस्था या सवामूळे नागरिकांना आपल्या मूलभूत हक्काचा चांगल्या पध्दतीने लाभ घेणे शक्य आहे.

संदर्भ:-

1) भारतीय संविधान और मानवअधिकार, डॉ. कुष्णा कुमार शर्मा, अर्जून पब्लीशीण हाऊस, दिल्ली 2012

2) भारत मे मानवअधिकार की उज्वलधारणा सुधारणे श्रीवस्तव. अर्जून पब्लीशीण हाऊस, दिल्ली 2010

3) भारतीय संविधानत्मक तरतुदी आणि वारुप, प्रा.सुभाष गवराई श्रीसाईनाथ प्राकाशन नागपूर.

4) भारताचे शासन आणि राजकारण डॉ. राजशेखर सोलापूरे आणि म्हेत्रे.जी. आरुण प्रकाशन लातूर.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

मैला आंचल और परती परीकथा के लोकगीतों का अध्ययन

डॉ. देशपांडे वैशाली विनायकराव
हिंदी विभागाध्यक्ष शारदा महाविद्यालय परभणी

Manuscript ID:
JRD -2026-180165
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 269-271
January 2026
Submitted: 17 Dec. 2025
Revised: 27 Dec. 2025
Accepted: 17 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश

प्रस्तुत शोधलेख में मैला आंचल और परती परीकथा उपन्यासों में प्रयुक्त लोकगीतों का विश्लेषण किया गया है। लोकगीत किसी भी समाज की सांस्कृतिक चेतना, परंपरा और सामूहिक अनुभूति के सशक्त वाहक होते हैं। फणीश्वरनाथ रेणु के आंचलिक उपन्यासों में लोकगीत केवल सौंदर्य तत्व के रूप में नहीं, बल्कि जनजीवन की संवेदनाओं, संघर्षों, आशाओं, विश्वासों और सामाजिक यथार्थ को अभिव्यक्त करने वाले माध्यम के रूप में प्रयुक्त हुए हैं। मैला आंचल में बिहार के मेरीगंज अंचल के सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक और राजनीतिक जीवन का चित्रण लोकगीतों के माध्यम से सजीव बन पड़ा है। विवाह, होली, त्योहार, खेती, स्त्री-मन की वेदना, प्रेम, हास्य-व्यंग्य तथा स्वतंत्रता आंदोलन की भावनाएँ लोकगीतों के सहारे उभरकर आती हैं। वहीं परती परीकथा में ऋतुगीत, खेत-खलिहान, लोकदेवताओं, पर्व-उत्सवों और ग्रामीण लोकमानस से जुड़े लोकगीतों का प्रभावी प्रयोग किया गया है। इस प्रकार रेणु के उपन्यासों में लोकगीत आंचलिक जीवन की आत्मा बनकर उपस्थित होते हैं, जो लोकसंस्कृति, परंपरा और जनसंवेदना को साहित्यिक रूप में संरक्षित करते हैं। यह अध्ययन स्पष्ट करता है कि लोकगीतों के माध्यम से उपन्यास अधिक जीवंत, प्रामाणिक और प्रभावशाली बनते हैं।

मुख्यशब्द: *लोकगीत, लोकपरंपरा, आंचलिक उपन्यास, मैला आंचल, परती परीकथा, फणीश्वरनाथ रेणु, लोकसंस्कृति, ग्रामीण जीवन, जनसंवेदना, आंचलिक चेतना*

प्रस्तावना:-

किसी भी देश के संस्कृति का परिचय वहां की लोक परंपराओं से पर्याप्त रूप में मिल जाता है। लोक परंपरा का सरल अर्थ है, किसी विशिष्ट समाज या क्षेत्र में पीढ़ी दर पीढ़ी चल आ रहे वे रीति रिवाज, जीवन जीने के तरीके, जो लिखित ना होते हुए अनुभवों पर आधारित मौखिक होते हैं। यह उस समाज के क्षेत्र की विरासत कहीं जा सकती है। लोक परंपराओं का कोई नियम नहीं होता है। यह परंपराएं जनजीवन की आवश्यकताओं से अपने आप जन्म लेती है। लोक परंपरा उस समाज की आत्मा और पहचान होती है।वासुदेव शरण अग्रवाल ने लोक परंपरा के संदर्भ में कहा है कि ,"लोक हमारे जीवन का वह समुद्र है जिसमें भूत भविष्य और वर्तमान सभी कुछ संचित है लोग परंपराएं इसी समुद्र की लहरें है जो समाज के सामूहिक भावना को व्यक्त करती है।" लोक परंपरा में लोक साहित्य ,लोक कला, लोक संगीत, रीति परंपराएं खानपान ,वेशभूषा यह समाविष्ट होता है।

लोक कला का प्रमुख हिस्सा लोकगीत है। लोक परंपरा और लोकगीतों का पारस्परिक गहरा संबंध है।इन्हें एक दूसरे से अलग नहीं कर सकते हैं। लोकगीतों के माध्यम से हमारी विभिन्न परंपराएं एक पीढ़ी से दूसरी पीढ़ी तक आसानी से पहुंचती है। मनुष्य जीवन से संबंधित जुड़े हुए विभिन्न संस्कार, नैतिक मूल्य, संघर्ष गाथाएं अगली पीढ़ी तक पहुंचाने का सशक्त माध्यम लोकगीत है।

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
डॉ. देशपांडे वैशाली विनायकराव, हिंदी विभागाध्यक्ष शारदा महाविद्यालय परभणी

How to cite this article:
देशपांडे, . वैशाली . विनायकराव . (2026). मैला आंचल और परती परीकथा के लोकगीतों का अध्ययन. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 269–271. https://doi.org/10.5281/zenodo.18454099

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18454099
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

लोक एवं गीत इन दो शब्दों से लोकगीत शब्द बनता है। जिसका अर्थ लोक से गीत होता है। जिन गीतों में लोगों की संवेदना व्यक्त होती है, वह लोकगीत है। लोकगीत भारतीय संस्कृति के परिचायक होते हैं। लोकगीत का अर्थ स्पष्ट करते हुए देवीलाल सांमर ने कहा है कि," साधारणतः यह सब की मान्यता है कि वह गीत लोकगीत है जो जनसाधारण द्वारा प्रयुक्त होता है और जनसाधारण की भावनाओं को व्यक्त करता है।"[1] अर्थात लोकगीतों की निर्मिती मूलतः जन समूह में होती है।

आदिम युगों से चली आ रही लोकगीतों की परंपरा में अनेक संस्कृतियों के तत्व समाए हुए हैं। लोकगीत लोकमानव के व्यक्तिगत और सामूहिक सुख दुख की लयात्मक अभिव्यक्ति है। मनुष्य जीवन के हर पहलू से लोकगीत जुड़े हुए हैं। भारतीय समाज में जन्म से लेकर मृत्यु तक लोकगीत फैले हुए हैं। लोक गीतों का महत्व समझाते हुए आचार्य रामचंद्र शुक्ल ने कहा है कि, " भारतीय जनता का सामान्य स्वरूप पहचान ने के लिए पुराने परिचित ग्राम गीतों की और भी ध्यान देने की आवश्यकता है।"[2] लोकगीतों के माध्यम से मानव सभ्यता का विकास होता है। जनता का धर्म, आशाएं ,मौलिकता , रहन-सहन, जीवन को समझने, सोचने और जीने का ढंग, जीवन के मूल्य सभी लोकगीतों के आईने में दिखाई देता है। लोकगीत के संदर्भ में डॉक्टर विद्या चौहान ने कहा है कि," लोकगीत मानव हृदय की वह नैसर्गिक अभिव्यक्ति है, जिसमें भाव, भाषा और छंद की नियमितता से मुक्त रहकर स्वच्छंद रूप से निःस्रत होने लगती है।"[3] लोकगीतों में लगभग सभी रसों की अभिव्यक्ति पाई जाती है लोकगीत काव्य का प्राचीनतम रूप है भाषा को जब लिपि प्राप्त नहीं हुई थी तब एक पीढ़ी द्वारा प्राप्त ज्ञान दूसरी पीढ़ी तक लोकगीत द्वारा पहुंचाया जाता था

लोक साहित्य का हिंदी उपन्यास साहित्य से गहरा संबंध है। उपन्यास विधा में आंचलिक उपन्यासकार फणीश्वरनाथ रेणु ने अपनी परती- परीकथा और मैला आंचल इन उपन्यासों में लोक तत्वों का व्यापक प्रयोग किया है। राधेश्याम कौशिक के अनुसार," मेरीगंज की लोक संस्कृति का चित्रण 'मैला आंचल' में इस व्यापकता से हुआ है कि इस वहां की संस्कृति के इतिहास का पृष्ठ कहा जा सकता है।"[4]

'मैला आंचल' उपन्यास में नाच, जाट जीवन, अभिनय बारहमासा और लोकगीतों का विपुल प्रयोग है। इस उपन्यास में बिहार के पूर्णिया जिले के मेरीगंज के सामाजिक, सांस्कृतिक, राजनीतिक और आर्थिक स्थिति का यथार्थ चित्रण है। लोकगीतों और लोक नृत्य के वर्णन के द्वारा रेणु ने यहां एक आंचल विशेष की संस्कृति का चित्र खड़ा किया है। उपन्यास में विभिन्न अवसरों पर गाए जाने वाले लोकगीतों का प्रचुर मात्रा में प्रयोग हुआ है। शादी ब्याह, पूजा के समय, विभिन्न त्योहारों के समय, उपन्यास का वातावरण गीतमय हो उठता है। उपन्यास में होली का रंग उल्लासमय है। होली के मस्ती का वर्णन करते हुए फगुआ, भडौआ और जोगीडा के गीत मैला आंचल में मिलते हैं। होली के समय गाए गए लोकगीतों में रेणु ने हास्य व्यंग्य, व्यवस्था के प्रति कटाक्ष के साथ-साथ तत्कालीन युगबोध को भी प्रस्तुत किया है। पति को मनाने के, लिए बारिश न होने पर इंद्रदेव को रिझाने के लिए, मेघों के द्वारा संदेश भेजते हुए पति परदेस से वापस आने की खुशी में, कमला नदी में बाढ़ आने पर पति परदेस नहीं जा पाएंगे, इस कारण कमला नदी को आमंत्रित करते हुए, ऐसे अनेक प्रसंग में मैला आंचल में लोकगीतों के माध्यम से गांव के लोगों के मन के भाव प्रकट हुए हैं। प्रणय का भाव मैला आंचल के अनेक लोकगीतों में प्रकट हुआ है। स्वाधीनता आंदोलन के राष्ट्र पुरुषों के संदर्भ में भी मैला आंचल के लोकगीतों में प्रेम दिखाई देता है। देश आजाद होने की खुशी भी उपन्यास में ,"कथि जे चढ़िए आयल भारत माता, कथि जे चढ़ल सूराज....।"[5]इस लोकगीत से अभिव्यक्त हुई है।

मैला आंचल की मेरीगंज के निवासियों के नस-नस में संगीत समाया हुआ है। यहां के जीवन का कोई प्रसंग ऐसा नहीं है, जहां ढोल नहीं बजता है, हास्य व्यंग्य की बौछारे नहीं होती है। उत्सव पर्वों के गीतों में भी मौज मस्ती है। साथ ही अनेक लोकगीतों में नारी मन की वेदना भी प्रकट हुई है। फणीश्वरनाथ रेणु ने मेरीगंज गांव के निवासियों के लोकगीतों का विस्तार से चित्रण उपन्यास में किया है। जिसके कारण उपन्यास की कथा में सरसता का समावेश हुआ है और गांव का चित्र जीवंत हो उठा है।

परती परीकथा में ऋतुओं ,खेतों से संबंधित तथा लोक कथाओं से जुड़े लोकगीतों का वर्णन है। नागों की बड़ी देवी से संबंधित लोकगीत यहां मिलते हैं। प्रस्तुत उपन्यास में हरिजन दीवाना नाम का चरित्र लोकगीत गा गा कर चामरोधे की प्रतियां बेचता है। परती परीकथा में श्याम चकवा पर्व का बहुत उल्लास पूर्ण वर्णन किया गया है। इस पर्व के कारण छोटे-बड़े बूढ़े सभी मिलकर गाते हैं ।इस समय गए गए लोकगीतों में कुंवारीयों की शरारते भी दिखाई देती है। उपन्यास में फणीश्वर नाथ रेणु ने ऐसे कई लोकगीतों का प्रयोग किया है जो संवेदना के सूत्र बुनते हैं। किसी की अनकही बात को कहते हैं।

निष्कर्षत: कह सकते हैं कि आंचलिक जीवन के अनुभूति का लोक साहित्य में गहन स्थान है। इसीलिए 'मैला आंचल' और 'परती परीकथा' में व्यापक रूप में लोक तत्व दिखाई देते हैं। बारहमासा वर्णन,खानपान, खेती बाड़ी, उत्सव पर्वों से संबंधित अनेक लोकगीतों का प्रयोग इन उपन्यासों की विशेषता है। इन लोकगीतों का ऐतिहासिक, पौराणिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, मनोवैज्ञानिक,

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

नैतिक एवं साहित्यिक दृष्टि से महत्व है। आज के आधुनिक कालखंड में इसका महत्व और अधिक बढ़ गया है। इनके संकलन से भाषा और साहित्य निश्चित ही समृद्ध होगा।

संदर्भ ग्रंथ सूची:

1. लोकधर्मी प्रदर्शनकारी कलाएं देवीलाल सामर पृ 1
2. हिंदी साहित्य का इतिहास - आ रामचंद्र शुक्ल, पृ. 600
3. लोकसहित्य - डॉ विद्या चौहान, पृ. 45
4. हिंदी के आंचलिक उपन्यास- राधेश्याम कौशिक, पृ. 74
5. मैला आंचल- फणीश्वरनाथ रेणु, पृ. 224

आधार ग्रंथ

1. लोक साहित्य की भूमिका डॉ कृष्णदेव उपाध्याय
2. लोकसहित्य का सिद्धांत और परंपरा। डॉ श्रीराम शर्मा

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

जीएसटी चे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर होणारे परिणाम एक दृष्टिक्षेप

श्री. पापाजी शिवाजी चव्हाण
सहा. प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग कला व विज्ञान महाविद्यालय पाटोदा ता. पाटोदा जि. बीड
Email: papajichavan1994@Gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180166
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 272-275
January 2026
Submitted: 17 Dec. 2025
Revised: 27 Dec. 2025
Accepted: 17 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश (*Abstract*)

वस्तू व सेवा कर (*Goods and Services Tax – GST)* ही भारतातील सर्वात मोठी अप्रत्यक्ष कर सुधारणा मानली जाते. *1* जुलै *2017* रोजी लागू झालेल्या *GST* मुळे केंद्र व राज्य सरकारांचे विविध अप्रत्यक्ष कर एकत्रित करण्यात आले. या संशोधन पेपरमध्ये *GST* ची संकल्पना, उद्दिष्टे, रचना, फायदे, अडचणी आणि भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. *GST मुळे करप्रणाली सुलभ झाली, करचोरी कमी झाली, अनुपालनात पारदर्शकता वाढली तसेच लॉजिस्टिक खर्चात घट होऊन आर्थिक कार्यक्षमतेत वाढ झाली आहे. निर्यात क्षेत्राला चालना मिळाली असून सरकारच्या महसुलात सातत्याने वाढ होताना दिसते. तथापि, काही क्षेत्रांमध्ये करभार वाढणे व तांत्रिक अडचणी यांसारख्या समस्या देखील उद्भवलेल्या आहेत. एकूणच GST ही भारतीय अर्थव्यवस्थेसाठी दीर्घकालीन दृष्टीने उपयुक्त अशी करसुधारणा असून ती आर्थिक स्थैर्य, पारदर्शकता आणि विकासाला चालना देणारी ठरते.*

मुख्यशब्द (Keywords): *वस्तू व सेवा कर (GST), भारतीय अर्थव्यवस्था, अप्रत्यक्ष कर सुधारणा, One Nation One Tax, करप्रणाली, करचोरी, महसूल संकलन, लघु व मध्यम उद्योग, सेवा क्षेत्र, आर्थिक विकास.*

प्रस्तावना

भारत देशाने १ जुलै २०१७ पासून GST चा स्वीकार केला आहे व भारत जीएसटी स्वीकारणारा जगातील १६१ वा देश बनला. "One nation one tax" या घोषणेसह, जीएसटीची सुरुवात देशाच्या अप्रत्यक्ष करप्रणालीला सुलभ करण्यासाठी करण्यात आली. भारताने "दुहेरी जीएसटी मॉडेल" निवडले आहे, ज्यामध्ये केंद्र आणि राज्य सरकारे एकाच वेळी कर लादतील. वस्तू आणि सेवा पुरवल्या जातात तेव्हा जीएसटी आकारला जातो. पुरवठ्याचे आणखी दोन प्रकार आहेत: राज्यांतर्गत पुरवठा (राज्य किंवा केंद्रशासित प्रदेशात) आणि आंतरराज्यीय पुरवठा (दोन राज्ये, दोन केंद्रशासित प्रदेश किंवा राज्य आणि केंद्रशासित प्रदेशांमधील). भारतातील जीएसटी दर चार स्लॅबमध्ये पूर्व-परिभाषित आहेत, जे ०%, ५%, १२%, 18%आणि २८% आहेत. जीएसटीमध्ये समाविष्ट GST लागू झाल्यापासून सहा वर्षांत, जीएसटी नोंदणींची संख्या दरवर्षी १४% पेक्षा जास्त वाढ दिसून आलेले आहे , ही वाढ सुमारे ६५ लाखांवरून अंदाजे १.४ कोटी झाली आहे. स्थापनेपासून, जीएसटी परिषदेने जीएसटी निर्णय घेण्यामध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे, ज्यामध्ये कर दर, केंद्र आणि राज्याचा समावेश केलेला आहे.

उद्दिष्टे

१.जीएसटी कर प्रणालीचा अभ्यास करणे.
२.जीएसटीअंमलबजावणीमुळे झालेल्या आर्थिक बदलांचे विश्लेषण करणे.
३. छोटे व मध्यम उद्योगांवर GST चा प्रभाव आणि अडचणी समजून घेणे.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
श्री. पापाजी शिवाजी चव्हाण, सहा. प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग कला व विज्ञान महाविद्यालय पाटोदा ता. पाटोदा जि. बीड

How to cite this article:
चव्हाण, . पापाजी . शिवाजी . (2026). जीएसटी चे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर होणारे परिणाम एक दृष्टिक्षेप. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 272–275. https://doi.org/10.5281/zenodo.18454120

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18454120
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

४. कर-संकलन व प्रशासनात सुधारणा सुचवणे.

संशोधन पद्धती:-

या संशोधनासाठी द्वितीय साधनसामग्रीचा वापर केलेला आहे व यासोबतच शासनाचे विविध अहवाल, प्रकाशने, पुस्तके, GST कायदे व विविध संदर्भ ग्रंथ अशा अनेक साधनसामग्रीचा वापर केलेला आहे.

विश्लेषण;

भारतात वस्तू आणि सेवा कर लागू होण्यापूर्वीचे कर कायदे खूप जुने होते; ते १९५० पासून अस्तित्वात होते. या कर कायद्यांचे आधुनिकीकरण करून त्यांना सध्याच्या आधुनिक आणि जागतिक जगाशी सुसंगत बनवण्याची गरज होती. या आव्हानावर मात करण्यासाठी जीएसटी लागू करणे अत्यंत महत्त्वाचे होते. वस्तू आणि सेवा पूर्वीच्या कर प्रणाली अंतर्गत लागू असलेल्या अनेक अप्रत्यक्ष करांची जागा GST ने घेतली आहे. एकाच कराचा फायदा असा आहे की प्रत्येक राज्य विशिष्ट वस्तू किंवा सेवेवर समान दर लागू करतो. अप्रत्यक्ष कर दर आणि संरचना देशभरात एकसमान असल्याची खात्री करून, जीएसटीने कॉर्पोरेट निश्चितता आणि कार्यक्षमता सुधारली आहे.

भारतीय अर्थव्यवस्थेवर जीएसटीचा परिणाम

अर्थव्यवस्थेला चालना मिळते:

जीएसटीच्या अंमलबजावणीमुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेला मिळालेली चालना हा सर्वात महत्त्वाचा परिणाम आहे. मागील कर प्रणालीमध्ये अनेक व्यवसायांनी त्यांचे कर दायित्व कमी करण्यासाठी सावली अर्थव्यवस्थेत काम केले. जीएसटी अंतर्गत, निर्यातीला शून्य-रेटेड पुरवठा मानले जाते. परिणामी, भारतातून निर्यात होणाऱ्या वस्तूंवर कोणताही कर नाही. परिणामी, भारतीय उत्पादनांनी जागतिक बाजारपेठेत त्यांच्या स्पर्धेची पातळी सुधारली. तथापि, व्यवसायांना जीएसटी अंतर्गत नोंदणी करणे आणि कर परतावा भरणे आवश्यक असल्याने नोंदणीकृत व्यवसायांची संख्या वाढली आहे आणि परिणामी, सरकारच्या कर आकारणीतून मिळणाऱ्या महसुलात वाढ झाली आहे. जीएसटी कर संहितेची गुंतागुंत कमी करणे, आंतरराज्यीय निर्बंध वगळणे आणि राज्यांच्या सीमेवरील तपासणी आणि प्रवेश कर अडथळे दूर करणे यामुळे कार्यक्षमता वाढली आणि लॉजिस्टिक खर्च कमी झाला. यामुळे अर्थव्यवस्थेच्या वाढीस मदत झाली, विशेषतः उत्पादन आणि लॉजिस्टिक्ससारख्या क्षेत्रात. कर रचना तुलनेने सोपी आहे: जीएसटीमुळे देशाची कररचना सोपी झाली आहे. जीएसटीच्या अंमलबजावणीमुळे भारताची कर व्यवस्था सोपी झाली आहे.भारतातील विविध क्षेत्रांवर जीएसटीचा परिणाम

१.उत्पादन क्षेत्र:

जीएसटीच्या अंमलबजावणीमुळे उत्पादन उद्योगाला फायदा झाला आहे. काही कर रद्द केल्यामुळे उत्पादन खर्च कमी झाला आहे. राज्यांच्या सीमा ओलांडून वस्तूंच्या घर्षणरहित हालचालीमुळे पुरवठा साखळीची प्रभावीता देखील वाढली आहे, ज्यामुळे भारतीय व्यवसायांची एकूण स्पर्धात्मकता वाढली आहे.

२.सेवा क्षेत्र:

जीएसटीचा सेवा उद्योगावर फायदेशीर परिणाम झाला आहे, जो भारताच्या जीडीपीमध्ये मोठा वाटा आहे. सेवा क्षेत्रातील व्यवसायांसाठी, विविध कर रद्द करून आणि एकच कर लागू करून अनुपालन सोपे केले आहे. सेवांचा खर्च कमी करून, जीएसटीच्या अंमलबजावणीमुळे सेवा क्षेत्राची स्पर्धात्मकता देखील वाढली आहे. इनपुट टॅक्स क्रेडिट सिस्टम (आयटीसी) सेवा क्षेत्रातील सेवांच्या खर्चात कपात करण्यासाठी एक फायदेशीर ठरली आहे. लघु आणि मध्यम व्यवसाय: जीएसटीने एक रचना योजना सुरू केली आहे जी भारतातील सर्व लघु आणि मध्यम आकाराच्या व्यवसायांना साइन अप करता येते. ही योजना त्यांना वार्षिक महसूल योजनेनुसार कर भरण्याची योजना सादर करते. जर व्यवसायाने एका वर्षात १.५ कोटी कमाई केली तर व्यवसायाला फक्त १% जीएसटी भरावा लागतो. पन्नास लाख रुपयांची उलाढाल असलेल्या व्यवसायासाठी ६% जीएसटी भरावा लागेल. या प्रकारच्या योजनांमुळे एसएमईंसाठी अनुपालन खर्च वाढला आहे आणि त्यांना मदत झाली आहे, ज्याचा आता त्यांच्यावर फायदेशीर परिणाम होत आहे.

३. रिअल इस्टेट क्षेत्र:

जीएसटीचे रिअल इस्टेटवर सकारात्मक आणि नकारात्मक दोन्ही परिणाम झाले. जीएसटी लागू झाल्यानंतर रिअल इस्टेटच्या किमती वाढल्या आहेत, ज्यामुळे करदात्यांवर कराचा भार वाढला आहे. दुसरीकडे, घर बांधणीच्या साहित्याचा खर्च कमी झाला आहे. आणि पारदर्शकता देखील वाढली आहे.

४. ई-कॉमर्स:

जीएसटीच्या अंमलबजावणीमुळे ई-कॉमर्स व्यवसाय मालकांमध्ये लक्षणीय बदल झाले आहेत.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

५. कापड:

सर्वात कुशल आणि अकुशल कामगारांना रोजगार देणाऱ्या उद्योगांपैकी एक म्हणजे भारतीय कापड. सीमाशुल्क रद्द केल्याने, आकडेवारी वाढण्याची खात्री आहे, कारण भारतातील कापड उद्योगाचा निर्यातीत १०% वाटा आहे. जीएसटीचा कापड व्यवसायावर लक्षणीय प्रभाव पडला आहे, ज्यामध्ये इनपुट क्रेडिट चेन, उत्पादन खर्चात घट आणि वैद्यकीय वस्तूंवर इनपुट क्रेडिट असे फायदे समाविष्ट आहेत. याव्यतिरिक्त, १,००० रुपयांपेक्षा कमी किमतीच्या तयार कपड्यांना कोणताही जीएसटी भरण्यापासून वगळण्यात आले आहे.

६. ऑटोमोबाईल:

ऑटोमोबाईल क्षेत्र सुमारे २०%-२२% जीएसटी देते. जीएसटी लागू होण्यापूर्वी , या क्षेत्रावर ३०%-४७% कर लादला जात होता. पूर्वीच्या तुलनेत वाहतुकीचा वेळ लक्षणीयरीत्या कमी झाला आहे.

७. दूरसंचार: दूरसंचार उद्योग आता जीएसटीच्या १८% स्लॅबमध्ये येतो. पूर्वी, दूरसंचार उद्योगात लागू केलेला कर सुमारे १४-१५% होता. जीएसटीच्या अंमलबजावणीमुळे या उद्योगातील किमती वाढल्या आहेत. दूरसंचार उद्योगाला जीएसटी प्रणालीशी जुळवून घेण्यासाठी थोडा जास्त वेळ लागेल. दूरसंचार उद्योगाशी संबंधित सेवांमध्ये खर्चात कपात झाली आहे. या उद्योगात इनपुट टॅक्स क्रेडिट देखील कमी आहे

निष्कर्ष :-

जीएसटी लागू झाल्यापासून, भारतीय अर्थव्यवस्थेवर त्याचा मोठा प्रभाव पडला आहे. त्याची सोपी रचना आणि कमी झालेल्या करांच्या संख्येमुळे भारतात व्यवसाय करणे सोपे झाले. GST हा भारतीय इतिहासातील सर्वात महत्वाच्या कर सुधारणांपैकी एक आहे. जीएसटीचे खरेदीदार आणि विक्रेत्यांवर परिणाम करणारे विविध फायदे आणि तोटे आहेत. आयटी प्रणालीसह वस्तू आणि सेवा कराचा वापर सरकारी उत्पन्नाच्या पारदर्शकतेत मदत करतो. जीएसटी लागू झाल्यानंतर चोरीशी संबंधित दुर्भावनापूर्ण वर्तन नष्ट होईल अशी अपेक्षा आहे, ज्याचा फायदा सरकार आणि ग्राहक दोघांनाही मिळतो. जीएसटीचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर फायदेशीर आणि नकारात्मक दोन्ही प्रभाव आहे. जीएसटी लागू झाल्यामुळे, काही उद्योगांची भरभराट झाली तर काही अजूनही संघर्ष करत आहेत. तथापि, कर आकारणी संरचना म्हणून त्याचे अनेक फायदे आहेत आणि ते शेवटी अर्थव्यवस्थेसाठी चांगले ठरेल. ते पारदर्शकतेद्वारे आर्थिक वाढीला चालना देते आणि वाढत्या वस्तूंच्या किमतींमुळे काही उद्योगांमध्ये तोटा होतो, परंतु देशाच्या एकसमान कर रचनेमुळे कॉर्पोरेट कामकाज सुलभ होण्यास मदत झाली आहे.

शिफारशी

१. करा मध्ये ११% वाढले आहे, जे २०१८-१९ मध्ये ८.७६ ट्रिलियन होते ते २०२२-२३ मध्ये १३.२५ ट्रिलियन झाले आहे. असेच अर्थव्यवस्थेमध्ये वाढ झाली तर भविष्यामध्ये मोठ्या प्रमाणात अर्थव्यवस्थेचा विकास होईल. होते.
२.करचोरी कमी होईल.
३.सरकारी खर्चात वाढ ही अर्थव्यवस्थेच्या बळकटीकरणाचे एक प्रमुख सूचक आहे.
४.भारताचा वार्षिक सार्वजनिक खर्च सतत वाढत आहे, ज्यामुळे त्याची अर्थव्यवस्था विस्तारण्यास आणि समृद्ध होण्यास मदत होईल. करचुकवेगिरीच्या घटनांमध्ये घट हे त्याचे एक मुख्य कारण आहे.
5.जीएसटीपूर्वीच्या कर प्रणालीमध्ये, करचोरी ही अनेक करदात्यांनी केलेली एक सामान्य पद्धत होती, ज्यामुळे शेवटी सरकारचे नुकसान होत असे. परंतु आता कोणत्याही प्रकारची नुकसान होत नाही. जीएसटी प्रणाली अस्तित्वात आल्यामुळे, सर्व व्यवसायांना नोंदणी करणे आणि त्यांचा जीएसटी क्रमांक असणे आवश्यक आहे.
६. जीएसटी संदर्भात सखोल माहिती पुरविली व मार्गदर्शन करणे.

समारोप:-

भारताचा वार्षिक सार्वजनिक खर्च सतत वाढत आहे, ज्यामुळे त्याची अर्थव्यवस्था विस्तारण्यास आणि समृद्ध होण्यास मदत होते. करचुकवेगिरीच्या घटनांमध्ये घट हे त्याचे एक मुख्य कारण आहे. जीएसटीपूर्वीच्या कर प्रणालीमध्ये, करचोरी ही अनेक करदात्यांनी केलेली एक सामान्य पद्धत होती, ज्यामुळे शेवटी सरकारचे नुकसान होत असे. परंतु परंतु आधुनिक कर रचनेमुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेला मोठ्या प्रमाणात स्थैर्य लाभलेले आहेत जीएसटी चे वाढते प्रमाण यामुळे अर्थव्यवस्थेला मोठ्या प्रमाणात फायदा निर्माण झालेला आहे व भविष्यात याचा फायदा होईल.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

संदर्भ सुची

1."GST Aaplyasathi" — उमेश शर्मा (मराठी).

2."GST Kayda: Swarup va Purvatayari" — गोविंद पटवर्धन (मराठी(.

3."Asa Aahe GST Kayda" — गोविंद पटवर्धन (मराठी).

4."GST Sarvansathi" — CA Satish Shewalkar (मराठी/इंग्रजी).

5."Master Guide to GST Act" — Avinash Poddar (इंग्रजी).

6. NACIN Handbook for GST Officers (शासकीय अहवाल).

७.केंद्रीय उत्पादन शुल्क शासकीय अहवाल नवी दिल्ली.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

भारतीय संसदेतील महिलांचे प्रतिनिधित्व व महिला आरक्षण विधेयक : वाटचाल आणि सद्यस्थिती

प्रा. डॉ. सुखनंदन ढाले
राज्यशास्त्र विभागप्रमुख शिवाजी कॉलेज, हिंगोली
Email: dhalesu@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180167
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 276-280
January 2026
Submitted: 17 Dec. 2025
Revised: 27 Dec. 2025
Accepted: 17 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश

२०२३ च्या लोकसभेच्या रचनेनुसार महिला संसद सदस्यांचे प्रतिनिधित्व कमी असल्याचे दिसून येते, जे त्यांच्या सदस्यांच्या १५ टक्क्यांपेक्षा कमी आहे. त्याचप्रमाणे, आंध्र प्रदेश, अरुणाचल प्रदेश, आसाम, गोवा, गुजरात, हिमाचल प्रदेश, कर्नाटक, केरळ, मध्य प्रदेश, महाराष्ट्र, मणिपूर, मेघालय, ओडिशा, सिक्कीम, तामिळनाडू, तेलंगणा, त्रिपुरा आणि पुडुचेरी या राज्यांच्या विधानसभांमध्ये ही लिंगभेद अधिक तीव्र आहे, जिथे महिलांचे प्रतिनिधित्व १० टक्क्यांपेक्षा कमी आहे. लोकसभेत महिला खासदारांच्या उपस्थितीत हळूहळू वाढ दिसून आली आहे. पहिल्या लोकसभेत फक्त ५% वरून चालू १७ व्या लोकसभेत १४% वाढ झाली आहे. २०१९ च्या सार्वत्रिक निवडणुकीत एकूण ७१६ महिला उमेदवारांनी भाग घेतला होता, ज्यामधून १७ व्या लोकसभेत ७८ महिला खासदार यशस्वीरित्या निवडून आल्या आहेत. २०१४ च्या मागील निवडणुकीपेक्षा हे सुमारे एक चतुर्थांश जास्त आहे, जिथे ६२ महिला खासदार निवडून आल्या होत्या. नव्याने बांधलेल्या संसद भवनात कामकाजाच्या पहिल्या दिवशी केंद्रीय कायदा आणि न्याय मंत्री अर्जुन राम मेघवाल यांनी सादर केलेल्या विधेयकात महिला खासदारांची संख्या १८१ पर्यंत वाढवण्याचे उद्दिष्ट आहे.२०२३ च्या लोकसभेत एकूण ५४२ सदस्य आहेत, त्यापैकी ७८ महिला सदस्य आहेत. त्याचप्रमाणे, सध्याच्या राज्यसभेत २२४ सदस्य आहेत, त्यापैकी २४ महिला सदस्य आहेत. २०२३ पर्यंत एकूण १०२ महिला खासदार कार्यरत आहेत. राष्ट्रीय आणि राज्य विधानमंडळांमधील महिला आरक्षणावरील हा कायदा ऐतिहासिक आहे कारण तो भारतीय राजकारणात महिलांच्या अत्यंत आवश्यक आणि बहुप्रतिक्षित मोठ्या राजकीय सहभागाचा मार्ग मोकळा करतो. राष्ट्रीय आणि राज्य विधानमंडळांमध्ये महिलांची वाढलेली उपस्थिती केवळ विधायी चर्चांमध्ये महिलांचा आवाज अधिक सुनिश्चित करत नाही तर भारताच्या संसदीय लोकशाहीच्या चौकटीत महिला नेत्यांना विविध शक्ती संस्थांमध्ये प्रवेश करण्याची एकूण संधी देखील वाढवते.

मुख्यशब्द: *भारतीय संसद, महिला प्रतिनिधित्व, महिला आरक्षण विधेयक, नारी शक्ती वंदन अधिनियम २०२३, १०६ वी घटनादुरुस्ती, लोकशाही, राजकीय सहभाग, लिंग समता, महिलांचे सक्षमीकरण, राज्य विधानसभा.*

प्रस्तावना :

भारतीय संसद अलीकडेच एका ऐतिहासिक क्षणाची साक्षीदार झाली. हा क्षण म्हणजे सप्टेंबरमध्ये झालेल्या विशेष अधिवेशनात दोन्ही सभागृहांनी बहुप्रतिक्षित महिला आरक्षण विधेयक सर्वपक्षीय सदस्यांच्या (खासदार) समर्थनासह जवळजवळ एकमताने मंजूर केले आहे. विशेष म्हणजे देशातील महिला नेत्यांनी संसदेत या विधेयकावरील चर्चेचे नेतृत्व केले. राष्ट्रपतींच्या संमतीने, महिला आरक्षण अधिकृतपणे "नारी शक्ती वंदन अधिनियम, 2023" नावाचा कायदा बनला. नारी शक्ती वंदन अधिनियम कायदा, म्हणजेच 106 वी घटनादुरुस्ती कायदा, ज्याअंतर्गत लोकसभा, राज्य विधानसभा आणि राष्ट्रीय राजधानी प्रदेश दिल्लीच्या विधानसभेतील एकूण जागांपैकी एक तृतीयांश जागा महिलांसाठी राखीव ठेवणे अनिवार्य आहे.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
प्रा. डॉ. सुखनंदन ढाले, राज्यशास्त्र विभागप्रमुख शिवाजी कॉलेज, हिंगोली

How to cite this article:
ढाले, . सुखनंदन . (2026). भारतीय संसदेतील महिलांचे प्रतिनिधित्व व महिला आरक्षण विधेयक : वाटचाल आणि सद्यस्थिती. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 276–280.
https://doi.org/10.5281/zenodo.18454141

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18454141
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

या तरतुदीमध्ये अनुसूचित जाती (SC) आणि अनुसूचित जमाती (ST) साठी लोकसभा आणि राज्यांमधील विधानसभांमध्ये राखीव असलेल्या जागांचा समावेश असेल. जनगणना झाल्यानंतर त्या आधारावर महिलांसाठी जागा वाटप केले जाईल त्या मतदारसंघांचे सीमांकन झाल्यानंतर हा कायदा लागू होईल. हे आरक्षण १५ वर्षांसाठी लागू असेल. तसेच, महिलांसाठी नियुक्त केलेल्या जागांचे वाटप संसदेने लागू केलेल्या कायद्याद्वारे प्रत्येक सीमांकनानंतर फिरवले जाईल. संविधान सभेने अनुसूचित जाती आणि जमातींसाठी राखीव जागा दिल्या असल्या तरी, भारतीय राज्यघटनेचा मसुदा तयार करताना निवडणुकीच्या राजकारणात महिलांसाठी जागा राखीव ठेवण्याची तरतूद नव्हती. भारतातील १९९२ च्या ७३ व्या आणि ७४ व्या घटनादुरुस्ती कायद्याद्वारे स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये, म्हणजे नगरपालिका स्तरावर आणि पंचायतींमध्ये महिलांसाठी किमान एक तृतीयांश जागा राखीव ठेवण्याचा कायदा करण्यात आला. तेव्हापासून, गेल्या तीन दशकांमध्ये संसद आणि राज्यांच्या विधानसभांमध्ये महिलांसाठी जागांच्या आरक्षणाच्या गरजेवर मोठ्या प्रमाणात विचार केला जात आहे. यापूर्वीही याबाबत कायदा करण्याचे प्रयत्न सुरू होते. कालांतराने महिला खासदार आमदारांची टक्केवारी तुलनेने वाढली असली तरी संसदेत ती अनुक्रमे १५ टक्के आणि राज्य विधानसभेत १० टक्क्यांच्या आसपास राहिली. गेल्या काही वर्षांमध्ये अनेक अभ्यास आणि अहवालांनी भारतातील राष्ट्रीय आणि राज्य कायदेमंडळामध्ये महिलांसाठी आरक्षणाची गरज अधिक आहे असे म्हटले आहे. म्हणूनच, गेल्या काही दशकांमध्ये देशाच्या विधिमंडळ संरचनांमध्ये महिलांचा अधिक सहभाग सुनिश्चित करण्यासाठी लोकशाही अत्यावश्यकता समजून घेण्यासाठी एकमत आणि राजकीय जागरूकता निर्माण करण्याची प्रदीर्घ प्रक्रिया पाहिली आहे. हे विधेयक संसदेच्या दोन्ही सभागृहात मंजूर झाल्यामुळे, भारताच्या लोकशाही राजकीय प्रवचनासाठी कायद्याचे महत्त्व प्रतिबिंबित करणे योग्य आहे. नुकत्याच मंजूर झालेल्या कायद्यात लोकसभेतील महिला प्रतिनिधींची संख्या १८१ आणि राज्य विधानसभेतील महिला आमदारांची संख्या २००० पर्यंत नेण्याचे उद्दिष्ट आहे. लोकसभा आणि विधानसभेत आतापर्यंतच्या महिला प्रतिनिधित्वाच्या तुलनेत ही लक्षणीय सुधारणा असेल. निवडणुकीचे परिदृश्य अधिक समावेशक बनतील कारण आता मोठ्या संख्येने महिला नेत्या राष्ट्रीय- आणि राज्य-स्तरावर भारताच्या विधिमंडळ राजकारणात सहभागी होतील. लोकसभेत महिला सदस्यांची टक्केवारी २००४ पर्यंत ५ - १०% वरून १८ व्या लोकसभेत १३.६ % पर्यंत वाढली आहे, तर राज्यसभेत ती १३ % आहे. तसेच, गेल्या १५ वर्षांत निवडणूक लढविणाऱ्या महिलांच्या संख्येतही हळूहळू वाढ होत आहे. १९५७ मध्ये फक्त ४५ महिला उमेदवार लोकसभा निवडणूक लढवत होत्या. २०२४ मध्ये ७९९ (एकूण उमेदवारांपैकी ९.५% उमेदवार) होते. सर्वाधिक महिला खासदार निवडण्यात पश्चिम बंगाल आघाडीवर असून, ११ प्रतिनिधी आहेत. तृणमूल काँग्रेसकडे त्यांच्या लोकसभा खासदारांमध्ये सर्वाधिक महिलांचे प्रमाण आहे, १८ व्या लोकसभेत ३८% आहे. हे सुमारे २५% च्या जागतिक सरासरीपेक्षा खूपच कमी आहे. राज्य विधानमंडळांमध्ये महिलांचे प्रतिनिधित्व: राज्य विधानसभेत महिलांच्या प्रतिनिधित्वाची राष्ट्रीय सरासरी केवळ ९ % आहे, कोणत्याही राज्यात २०% पेक्षा जास्त महिला आमदार नाहीत. सर्वाधिक प्रतिनिधीत्व असलेल्या छत्तीसगडमध्येही केवळ १८ टक्के महिला आमदार आहेत. जागतिक परिस्थितीचा विचार केला तर असे दिसते कि, संसदेच्या कनिष्ठ सभागृहात महिलांच्या प्रतिनिधित्वाच्या बाबतीत भारताचा १८५ देशांपैकी १४३ वा क्रमांक लागतो. स्वीडनमध्ये ४६ %, दक्षिण आफ्रिका (४५%), यूके (४०%) आणि यूएस (२९%) महिला खासदार आहेत.[1] लिंग प्रतिनिधित्वात भारत व्हिएतनाम, फिलिपाइन्स, पाकिस्तान आणि चीन या देशांपेक्षा मागे आहे. युनायटेड किंगडममध्ये नुकत्याच पार पडलेल्या सार्वत्रिक निवडणुकांमध्ये हाऊस ऑफ कॉमन्समध्ये विक्रमी ४० % महिलांचे प्रतिनिधित्व दिसून आले आहे, ज्यामुळे महिलांचा राजकीय सहभाग वाढवण्यात इतर देशांनी केलेल्या महत्त्वपूर्ण प्रगतीवर प्रकाश टाकला आहे. याउलट, भारताचे संसदेत महिलांचे प्रतिनिधित्व जागतिक सरासरी २५% च्या खाली आहे.

उद्देश :

1) महिलांचे संसदेतील प्रतिनिधित्व जाणून घेणे.
2) महिला आरक्षण विधेयका विषयी अभ्यास करणे.

गृहीतके :

1) भारतीय संसदेतील महिला प्रतीनिधीत्वाचे प्रमाण कमी आहे.
2) महिलाचा राजकीय सहभाग वाढवण्यासाठी आरक्षण विधेयकाची आवश्यकता आहे.

महिलांच्या कमी प्रतिनिधित्वाची कारणे

पितृसत्ताक नियम हे महिलांचा राजकारणातील सहभाग मर्यादित करतात. कौटुंबिक जबाबदाऱ्या आणि कौटुंबिक पाठबळाचा अभाव, तसेच शिक्षण आणि आर्थिक सक्षमीकरणातील असमानता, विशेषत: ग्रामीण भागात अशा अडथळ्यांना हातभार लावतात. पुरुषप्रधान पक्ष अनेकदा महिला उमेदवारांना उभे करण्यास कचरतात, त्यांना "सुरक्षित" किंवा "अपराजित" जागांवर उमेदवारी देतात. अंतर्गत कोटा किंवा होकारार्थी कृती धोरणांचा अभाव महिलांच्या उमेदवारीमध्ये आणखी अडथळा आणतो. प्रथम-भूतकाळ-द-पोस्ट प्रणाली मजबूत आर्थिक आणि संघटनात्मक पाठबळ असलेल्या प्रस्थापित पुरुष उमेदवारांना अनुकूल करते. निवडणुकीचा उच्च खर्च आणि राजकारणातील गुन्हेगारीकरण आणि पैशाची ताकद यामुळे स्त्रियांचे आणखी नुकसान होते. स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांसाठी

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

एक तृतीयांश आरक्षणाची तरतूद करणाऱ्या ७३ व्या आणि ७४व्या घटनादुरुस्तीच्या विलंबित अंमलबजावणीमुळे महिलांच्या राजकारणात प्रवेश करण्याचा मार्ग मर्यादित झाला आहे. महिला आरक्षण विधेयक मंजूर करण्यात वारंवार अपयश, ज्यामध्ये संसद आणि राज्य विधानमंडळांमध्ये महिलांसाठी 33% आरक्षण प्रस्तावित आहे,[२] हा आणखी एक मोठा संस्थात्मक अडथळा आहे.प्रमुख पक्षांद्वारे महिलांच्या राजकीय सक्षमीकरणाचे अपुरे प्राधान्य आणि महिला चळवळी आणि नागरी समाज यांच्याकडून सतत दबाव नसल्यामुळे ही स्थिती कायम आहे.

भारतीय महिलांचे प्रतिनिधित्व वाढवण्यासाठी उपाययोजना

७३ व्या आणि ७४ व्या घटनादुरुस्तीने (१९९२/१९९३) पंचायती आणि नगरपालिकांमध्ये महिलांसाठी एक तृतीयांश जागा राखून ठेवल्या, स्थानिक प्रशासनात त्यांचा सहभाग वाढवला. १०६ वी घटनादुरुस्ती (२०२३) लोकसभा आणि राज्य विधानसभेत महिलांसाठी एक तृतीयांश जागांचे आरक्षण प्रस्तावित करते, जरी त्याची अंमलबजावणी पुढील परिसीमन आयोगावर अवलंबून आहे. आरक्षणाची अंमलबजावणी पहिल्या जनगणनेनंतर १०६ वी दुरुस्ती कायदा लागू झाल्यानंतर सीमांकन व्यायामासह केली जाईल. १९९६ मध्ये पहिल्यांदा मांडण्यात आलेल्या या विधेयकात लोकसभा आणि राज्य विधानसभेत महिलांसाठी ३३% आरक्षण प्रस्तावित होते.[३] अनेक प्रयत्न करूनही प्रमुख पक्षांमध्ये राजकीय एकमत नसल्याने विधेयक मंजूर होऊ शकले नाही. भारतातील अनेक राजकीय पक्षांच्या निवडणुकीसाठी त्यांच्या उमेदवारांमध्ये महिलांचे प्रतिनिधित्व कमी आहे. लोक जनशक्ती पक्ष आणि राष्ट्रवादी काँग्रेस पक्ष प्रत्येकी ४० % महिला उमेदवारांसह उभे आहेत. झारखंड मुक्ती मोर्चा, बिजू जनता दल आणि राष्ट्रीय जनता दलात अनुक्रमे ३३ %, ३३% आणि २९% महिला प्रतिनिधित्व होते. दरम्यान, समाजवादी पक्षाकडे २०% आणि अखिल भारतीय तृणमूल काँग्रेसकडे 25% महिला उमेदवार होत्या. महिला शक्ती केंद्र, बेटी बचाओ बेटी पढाओ, आणि STEP सारख्या उपक्रमांचे उद्दिष्ट महिलांची सामाजिक-आर्थिक स्थिती सुधारणे आहे, परंतु त्यांचा राजकीय सहभाग वाढविण्यावर मर्यादित थेट परिणाम झाला आहे. अधिक राजकीय प्रतिनिधित्वासाठी महिला हक्क गट, कार्यकर्ते आणि संघटनांनी सतत वकिली केली आहे.

महिला आरक्षण विधेयकांचा इतिहास

९ डिसेंबर १९४६ रोजी, भारतीय संविधान सभेचे उद्घाटन अधिवेशन संविधान सभागृहात, सध्या जुन्या संसद भवनाच्या मध्यवर्ती सभागृहात बोलावण्यात आले. उल्लेखनीय म्हणजे, संपूर्ण सभेत सरोजिनी नायडू या एकमेव महिला होत्या. ज्या राष्ट्रपतींच्या व्यासपीठाकडे तोंड करून उपस्थितांच्या पहिल्या रांगेत बसल्या होत्या. महिलांसाठीच्या आरक्षणाच्या मुद्द्यावर यापूर्वी १९९६, १९९७ आणि १९९८ मध्ये चर्चा झाली होती. तथापि, लोकसभा विसर्जित झाल्यामुळे किंवा राजकीय पक्षांमध्ये एकमत नसल्यामुळे ते पुढे चालू शकले नाही. गेल्या काही दशकांमध्ये, जागतिक लोकसंख्येच्या अर्ध्याहून अधिक लोकसंख्या असूनही, कायदेमंडळांमध्ये महिलांचे प्रतिनिधित्व कमी असल्याबद्दल चिंता वाढत आहे. ही लोकशाहीतील कमतरता जलद आर्थिक विकास साध्य करण्यात एक महत्त्वाचा अडथळा निर्माण करते. परिणामी, सहभागी, प्रतिसादात्मक, समावेशक, न्याय्य आणि जबाबदार असलेल्या राजकीय निर्णय प्रक्रियेला बळकटी देण्याच्या उद्देशाने या मुद्द्याला सर्वाधिक महत्त्व देणे अधिकाधिक आवश्यक बनत आहे. १९८७ मध्ये, पंतप्रधान राजीव गांधी यांच्या सरकारने महिलांची स्थिती सुधारण्यासाठी शिफारसी देण्यासाठी केंद्रीय मंत्री मार्गारेट अल्वा यांच्या नेतृत्वाखाली १४ सदस्यांची समिती स्थापन केली.[४] ग्रामीण आणि शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांना एक तृतीयांश आरक्षण देण्यासाठी राजीव गांधी यांनी संविधान दुरुस्ती विधेयक मांडले. हे विधेयक लोकसभेत मंजूर झाले परंतु सप्टेंबर १९८९ मध्ये राज्यसभेत मंजूर होऊ शकले नाही. १९९२ मध्ये, पंतप्रधान पी.व्ही. नरसिंह राव यांच्या सरकारने ७३ व्या आणि ७४ व्या संविधान दुरुस्ती कायद्यांना मान्यता दिली ज्याने पंचायती राज संस्थांमध्ये महिलांना ३३.३ टक्के आरक्षण अनिवार्य केले.[५] महिला आरक्षण विधेयक प्रथम एचडी देवेगौडा यांच्या नेतृत्वाखालील सरकारने १२ सप्टेंबर १९९६ रोजी ११ व्या लोकसभेत संविधान (८१ वी दुरुस्ती) विधेयक, १९९६ म्हणून सादर केले. त्यानंतर ते संसदेच्या दोन्ही सभागृहांच्या संयुक्त समितीकडे पाठवण्यात आले, परंतु ११ व्या लोकसभेच्या विसर्जनानंतर हे विधेयक रद्दबातल ठरले.[६] १९९६ मध्ये महिला आरक्षण विधेयकाची तपासणी करणाऱ्या संयुक्त संसदीय समितीच्या अहवालात ओबीसींसाठी आरक्षण देण्यासाठी संविधानात सुधारणा केल्यानंतर इतर मागासवर्गीय (ओबीसी) महिलांसाठी आरक्षण देण्याची शिफारस करण्यात आली. १९९३ मध्ये, भारतात एक घटनादुरुस्ती मंजूर करण्यात आली ज्यामध्ये ग्रामपंचायतीमधील ग्राम परिषदेच्या नेत्या किंवा सरपंच पदांपैकी एक तृतीयांश महिलांसाठी राखीव ठेवण्याचे आवाहन करण्यात आले. हे आरक्षण संघीय संसद आणि राज्य विधानसभेत वाढवण्यासाठी दीर्घकालीन योजना आखण्यात आली.

महिला आरक्षण विधेयक, ज्याला २००८ चे संविधान १०८ वे दुरुस्ती विधेयक म्हणूनही ओळखले जाते. त्याची अंमलबजावणी समकालीन भारतीय समाजासाठी अत्यावश्यक आहे. १९९६ मध्ये सुरुवातीच्या सादरीकरणापासून या कायद्याला मंजुरी मिळण्याचे सहा अयशस्वी प्रयत्न झाले आहेत. उत्तर प्रदेशचे माजी मुख्यमंत्री मुलायम सिंह यादव यांनी २०१० मध्ये असे सुचवले होते की, पुरुष संसद सदस्यांना त्यांच्या महिला सहकाऱ्यांविरुद्ध लांडग्याच्या शिट्टीमध्ये सहभागी होण्यास प्रोत्साहित करण्याच्या संभाव्य

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

परिणामामुळे महिला आरक्षण विधेयक लागू करू नये. १९ सप्टेंबर २०२३ रोजी,७ नरेंद्र मोदी सरकारने नवीन संसद इमारतीत लोकसभेच्या विशेष अधिवेशनादरम्यान १२८ वे संविधान दुरुस्ती विधेयक, २०२३, म्हणून विधेयकाचे एक रूप सादर केले. २० सप्टेंबर २०२३ रोजी लोकसभेने ४५४ मतांनी आणि दोन विरोधात मतांनी हे विधेयक मंजूर केले.

महिला आरक्षण विधेयक, २०२३)ISO १५९१९: नारी शक्ती वंदन अधिनियम)

महिला आरक्षण विधेयक, २०२३)ISO १५९१९: नारी शक्ती वंदन अधिनियम) म्हणून प्रसिद्ध असलेला संविधान (एकशे सहावा सुधारणा) कायदा १९ सप्टेंबर २०२३ रोजी संसदेच्या विशेष अधिवेशनादरम्यान लोकसभेत सादर करण्यात आला. हा कायदा थेट निवडून आलेल्या लोकसभा, राज्य विधानसभा आणि दिल्ली विधानसभेतील ३३ टक्के जागा महिलांसाठी वाटून देण्याचा प्रयत्न करतो.राजकीय पक्षांमध्ये एकमत नसल्यामुळे २७ वर्षांपासून सुरू असलेल्या कायदेविषयक चर्चेचा हा संभाव्य कळस आहे, ज्यामध्ये महिला आरक्षण विधेयक (२०१०) देखील समाविष्ट आहे. नवीन संसद भवनात विचारात घेतले जाणारे हे पहिले विधेयक होते. २० सप्टेंबर २०२३ रोजी लोकसभेने ४५४ मतांनी आणि दोन विरोधात मतांनी हे विधेयक मंजूर केले. २१ सप्टेंबर २०२३ रोजी राज्यसभेने २१४ मतांनी बाजूने आणि एकही विरोधात मत न देता हे विधेयक एकमताने मंजूर केले. २८ सप्टेंबर २०२३ रोजी राष्ट्रपती द्रौपदी मुर्मू यांनी या विधेयकावर स्वाक्षरी केली आणि त्याच दिवशी राजपत्र अधिसूचना देखील प्रकाशित करण्यात आली. ज्यामुळे हे स्पष्ट झाले की आरक्षण पहिल्या सीमांकनानंतर (२०२६ पर्यंत गोठवल्यानंतर) लवकरच लागू होईल.८

महिला आरक्षण विधेयक, २०२३ मधील तरतुदी

महिला आरक्षण विधेयक, २०२३ या प्रस्तावित कायद्यात १५ वर्षांसाठी ३३% महिला आरक्षणाची व्याख्या करण्यात आली आहे. याव्यतिरिक्त, संसद आणि विधानसभेत महिलांसाठी नियुक्त केलेल्या राखीव जागांमध्ये अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातींच्या व्यक्तींसाठी कोटा स्थापित करणे अनिवार्य आहे.

महिला आरक्षण विधेयक, २०२३ ची अंमलबजावणी

नवीन जनगणना प्रकाशित झाल्यानंतर आणि सीमांकन प्रक्रिया पूर्ण झाल्यानंतर आरक्षण लागू करण्यासाठी हे आरक्षण परिभाषित करण्यात आले होते. केंद्रीय गृहमंत्री अमित शहा यांनी सभागृहात सांगितले की, निवडणुकीनंतर लगेच महिला आरक्षण विधेयकाची अंमलबजावणी करण्यासाठी जनगणना केली जाईल. त्यांनी असेही सांगितले की, पुढचे सरकार २०२४ च्या लोकसभा निवडणुकीनंतर लवकरच सीमांकन करेल, विधेयकाच्या अंमलबजावणीत विलंब होण्याची भीती बाजूला ठेवून. सीमांकन प्रक्रियेत लोकसभा आणि राज्य विधानसभांशी संबंधित मतदारसंघांच्या सीमांचे पुनरावलोकन करणे समाविष्ट आहे. ज्याचा उद्देश लोकसंख्या वितरणातील वाढ अचूकपणे प्रतिबिंबित करणे आहे. पूर्णपणे मंजूर होण्यासाठी, विधेयकाला किमान ५०% राज्यांकडून मान्यता आवश्यक आहे.९ राज्यांनी मंजुरी आवश्यक असण्याचे संवैधानिक कारण म्हणजे या विधेयकाचा राज्यांच्या अधिकारांवर होणारा संभाव्य परिणाम.

महिला आरक्षण विधेयक २०२३ वरील संसदीय चर्चा

विशेष अधिवेशनाच्या दुसऱ्या दिवशी, पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी नवीन संसद भवनात त्यांच्या उद्घाटन भाषणात महिलांच्या नेतृत्वाखालील विकासाचे महत्त्व अधोरेखित केले. महिला आरक्षणाबाबत संसदेत झालेल्या व्यापक वादविवाद आणि विचारांवर प्रकाश टाकताना त्यांनी खुलासा केला की या विषयाला संबोधित करणारे पहिले विधेयक प्रथम १९९६ मध्ये जनता दलाच्या नेतृत्वाखालील संयुक्त आघाडी सरकारच्या काळात ८१ वे घटनादुरुस्ती विधेयक म्हणून सादर करण्यात आले होते. पंतप्रधानांनी पुढे असे उघड केले की अटलबिहारी वाजपेयी यांच्या कार्यकाळात ते अनेक वेळा सादर करण्यात आले होते, परंतु दुर्दैवाने महिलांच्या आकांक्षा प्रत्यक्षात आणण्यासाठी आवश्यक संख्यात्मक पाठिंबा मिळवण्यात ते अपयशी ठरले. विविध क्षेत्रांमध्ये महिलांच्या वाढत्या सहभागाच्या पार्श्वभूमीवर, पंतप्रधानांनी धोरणनिर्मितीच्या क्षेत्रात अधिकाधिक महिलांचा समावेश करण्याचे महत्त्व अधोरेखित केले, ज्यामुळे राष्ट्र उभारणीत त्यांचे योगदान वाढेल. या महत्त्वपूर्ण प्रसंगी, त्यांनी सदस्यांना संसदीय लोकशाहीत महिलांसाठी अधिकाधिक संधी उपलब्ध करून देण्यास सांगितले. भारतीय संविधानातील या एकशे अठ्ठावीसव्या दुरुस्तीचा संदर्भ देत, त्यांनी धोरणनिर्मितीत महिलांचा सहभाग वाढवून भारताच्या लोकशाही व्यवस्थेची मजबुती वाढवण्यासाठी एक उपाय म्हणून नारी शक्ती वंदन अधिनियमचे अनावरण केले.

केंद्रीय कायदा आणि न्याय मंत्री अर्जुन राम मेघवाल यांनी या महिला आरक्षण विधेयकाचे प्राथमिक उद्दिष्ट महिलांचे सक्षमीकरण हे असल्याचे स्पष्टपणे सांगितले. शिवाय, त्यांनी त्यांच्या सहकारी संसद सदस्यांना या मुद्द्याचे राजकारण करण्यापासून दूर राहण्याचे आवाहन केले. भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या नेत्या सोनिया गांधी यांनी तात्काळ प्रभावीपणे अंमलबजावणी करण्याची मागणी केली. महिला आरक्षण विधेयक हे राजीव गांधींचे "स्वप्न" असल्याचा दावा त्यांनी केला. भाजपच्या निशिकांत दुबे यांनी भूतकाळात गीता मुखर्जी आणि सुषमा स्वराज यांनी या विषयावर केलेल्या सातत्यपूर्ण प्रयत्नांवर प्रकाश टाकला.९ तामिळनाडूच्या द्रविड मुन्नेत्र कळघमच्या नेत्या कनिमोझी करुणानिधी यांनी हे विधेयक भारतीय जनता पक्षाशी जोडण्याविरुद्ध टिप्पणी केली आणि सहमती निर्माण करण्याच्या

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

उपायांवर प्रश्नचिन्ह उपस्थित केले. पश्चिम बंगालमधील तृणमूल काँग्रेसच्या काकोली घोष दस्तीदार यांनी सीमांकन प्रक्रियेवर प्रश्नचिन्ह उपस्थित केले. काँग्रेसचे राहुल गांधी यांनी तातडीने अंमलबजावणीची मागणी केली. "या विधेयकात ओबीसी आरक्षण पहायला आवडले असते" असे सांगितले. केंद्रीय गृहमंत्री अमित शहा यांनी हे विधेयक बिनविरोध मंजूर होण्याची आशा व्यक्त केली. अखिल भारतीय मजलिस-ए-इत्तेहादुल मुस्लिमीन यांनी या विधेयकाला विरोध केला. मुस्लिम महिला आणि ओबीसी उमेदवारांच्या प्रतिनिधित्वासाठी कोटा उपलब्ध नसल्यामुळे असदुद्दीन ओवैसी आणि इम्तियाज जलील यांनी नारी शक्ती वंदन अधिनियमच्या विरोधात मतदान केले. विरोधी पक्षनेते आणि लोकसभा सदस्य अधीर रंजन चौधरी यांनी दावा केला की ,महिला आरक्षण विधेयक प्रथम सोनिया गांधी यांनी मांडले होते. हे विधेयक लागू करण्याची आणि त्वरित मंजूर करण्याची मागणी यूपीएने केली. राज्यसभा मध्ये केंद्रीय अर्थमंत्री निर्मला सीतारमण यांनी विधेयकाच्या अंमलबजावणीबद्दल स्पष्टीकरण दिले. त्यांनी स्पष्ट केले की प्रारंभिक जनगणना पूर्ण झाल्यानंतर आणि संबंधित लोकसंख्येचे आकडे प्राप्त झाल्यानंतर सीमांकन प्रक्रिया केली जाईल. या प्रक्रियेनंतर, आरक्षण मंजूर केले जाईल. कपिल सिब्बल यांनी २०२९ पर्यंत अंमलबजावणीबाबत सरकारकडून आश्वासन मागितले. राष्ट्रवादी काँग्रेस पक्षाच्या वंदना चव्हाण यांनी विलंबित अंमलबजावणीबद्दल चिंता व्यक्त केली आणि २०२४ च्या सार्वत्रिक निवडणुकीपर्यंत ते प्रभावी व्हावे अशी इच्छा व्यक्त केली. तृणमूल काँग्रेसचे खासदार डेरेक ओ'ब्रायन यांनीही महिला आरक्षण विधेयक लवकर लागू करण्याची मागणी केली.[१०]

निष्कर्ष :

1) सध्या संसदेत महिलांचे प्रतिनिधित्व जागतिक सरासरी २५ % पेक्षा खूपच कमी आहे. ३३% आरक्षण हे अंतर भरून काढण्यास मदत करेल आणि भारतीय संसदेत महिलांचे अधिक न्याय्य प्रतिनिधित्व सुनिश्चित करेल.
2) भारतातील महिलांना राजकीय सहभागासाठी सामाजिक-सांस्कृतिक, आर्थिक आणि राजकीय अडथळ्यांचा सामना करावा लागतो, ज्यात पितृसत्ताक नियम, संसाधनांचा अभाव आणि लिंग-आधारित हिंसा यांचा समावेश आहे. तसेच, ते भारताच्या लोकसंख्येच्या जवळपास ५० % आहेत परंतु राजकीय निर्णय घेण्यामध्ये त्यांचे प्रतिनिधित्व कमी आहे. त्यांचे प्रतिनिधित्व वाढवण्यामुळे अधिक लिंग-संवेदनशील धोरणे तयार करण्याची आवश्यकता आहे.
3) महिलांसाठी एक तृतीयांश जागा राखून ठेवल्याने त्यांचा राजकारणातील सक्रिय सहभाग सक्षम होईल, सर्वसमावेशक लोकशाही मजबूत होईल आणि मानवी विकासास मदत करणाऱ्या अधिक महिला आणि मुले-केंद्रित धोरणे सुरू होतील.

संदर्भ

1) "संविधान (एकशे सहावी सुधारणा) कायदा, २०२३" (पीडीएफ). भारताचे राजपत्र. २८ सप्टेंबर २०२३. १० ऑक्टोबर २०२३ रोजी पुनर्प्राप्त.
2) "संविधान (१२८वी सुधारणा) विधेयक २०२३" (पीडीएफ).
3) "संसदेचे विशेष अधिवेशन: सरकारने लोकसभेत महिला आरक्षण विधेयक सादर केले". बिझनेस स्टँडर्ड. १९ सप्टेंबर २०२३ रोजी पुनर्प्राप्त.
4) "भारताच्या कनिष्ठ सभागृहात महिलांसाठी एक तृतीयांश जागा राखीव ठेवण्याचे मतदान". अल जझीरा इंग्रजी. २० सप्टेंबर २०२३. विकिडेटाचे प्रश्न १२२७३५२३०. २० सप्टेंबर २०२३ रोजी मूळ पासून संग्रहित.
5) निहलानी, जास्मिन (२४ सप्टेंबर २०२३). "महिला आरक्षण विधेयक: २० राज्ये आणि केंद्रशासित प्रदेशांमध्ये १०% पेक्षा कमी आमदार महिला आहेत". द हिंदू.
6) शर्मा, कल्पना (२१ सप्टेंबर २०२३). "महिलांच्या नेतृत्वाखालील विकास आणि महिला आरक्षण विधेयक". हिंदुस्तान टाईम्स. २२ सप्टेंबर २०२३ रोजी पुनर्प्राप्त.
7) "भारताच्या कनिष्ठ सभागृहात महिलांसाठी एक तृतीयांश जागा राखीव ठेवण्याचे मतदान". aljazeera.com. २२ सप्टेंबर २०२३ रोजी पुनर्प्राप्त.
8) यादव, योगेंद्र. "२०३९ पर्यंत भारताला महिला आरक्षण का लागू होणार नाही—हे फसवेगिरीबद्दल आहे". द प्रिंट. २२ सप्टेंबर २०२३ रोजी पुनर्प्राप्त.
9) https://www.tribuneindia.com/news/india/why-obc-quota-in-womens-bill-is-a-problem-546212
10) https://www.outlookindia.com/national/no-quota-for-obc-minorities-will-women-reservation-bill-let-the-subaltern-speak--news-319355

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

ताण तणावाचे मानवी जीवनावर होणारे परिणाम: एक मानसिक विश्लेषण

प्रा. डॉ. विश्वनाथ भोजाजी रासवे

मानसशास्त्र विभाग प्रमुख पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर महाविद्यालय राणीसावरगाव तालुका गंगाखेड जिल्हा परभणी

Manuscript ID:
JRD -2026-180168
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 281-284
January 2026
Submitted: 17 Dec. 2025
Revised: 27 Dec. 2025
Accepted: 17 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश

प्रस्तुत संशोधन लेखामध्ये ताण-तणावाचे मानवी जीवनावर होणारे परिणाम यांचे मानसशास्त्रीय दृष्टिकोनातून सखोल विश्लेषण करण्यात आले आहे. आधुनिक सामाजिक जीवनात वाढती स्पर्धा, कौटुंबिक कलह, आर्थिक अडचणी, अपेक्षांचा ताण, न्यूनगंड व असुरक्षितता यांमुळे मानसिक ताण-तणाव मोठ्या प्रमाणात वाढलेला दिसून येतो. ताण हा व्यक्तीच्या अनुभव, वय, व्यक्तिमत्त्व, दृष्टिकोन व परिस्थितीच्या आकलनावर अवलंबून असतो. मर्यादित प्रमाणातील ताण प्रेरणादायी ठरू शकतो; मात्र अति ताण-तणावामुळे व्यक्तीच्या शारीरिक, मानसिक व सामाजिक आरोग्यावर विपरीत परिणाम होतात. या अभ्यासात ताण-तणावाची संकल्पना, स्वरूप, व्यक्तिनिष्ठ भिन्नता, व्यक्तीवर्तनावर होणारे परिणाम तसेच ताण, आजार व आरोग्य यांतील सहसंबंध स्पष्ट करण्यात आला आहे. संशोधनातून असे आढळते की दीर्घकालीन ताणामुळे चिंता, नैराश्य, राग, कार्यक्षमता घट, व्यक्तिमत्त्व विस्कळीत होणे तसेच विविध मानसिक व शारीरिक आजार उद्भवू शकतात. तथापि, भावनिक समतोल, सकारात्मक दृष्टिकोन, अंतर्गत नियंत्रण, सामाजिक पाठबळ व ताण व्यवस्थापनाच्या उपाययोजनांमुळे व्यक्ती तणावावर मात करून निरोगी जीवन जगू शकते. त्यामुळे ताण-तणावाचे योग्य व्यवस्थापन हे सुदृढ मानसिक व शारीरिक आरोग्यासाठी अत्यावश्यक असल्याचे या अभ्यासातून स्पष्ट होते.

मुख्यशब्द: *ताण-तणाव, मानसिक आरोग्य, शारीरिक आरोग्य, व्यक्तीवर्तन, चिंता, नैराश्य, व्यक्तिमत्त्व, ताण व्यवस्थापन, मानसशास्त्रीय विश्लेषण, मानवी जीवन.*

प्रस्तावना:

सामाजिक वर्तनाच्या चिकित्सकरीत्या अभ्यास केल्यास असे निर्देशनास येते की लोकांमध्ये शारीरिक मानसिक आरोग्यविषयक समस्या वाढत आहेत. लोक शारीरिक मानसिक समस्यांनी ग्रस्त झाले आहेत .अनेक लोकांमध्ये सर्व प्रकारच्या शारीरिक आजार विषयक चाचण्या केल्या असता त्यांच्यात कुठलीच शारीरिक दुर्बलता दिसत नाही तर काही लोक शारीरिक दृष्ट्या धष्ट पुष्ट तंदुरुस्त आहेत मात्र त्यांचे व्यक्तिगत जीवन अनेक मानसिक समस्यांनी ग्रासलेले आहे त्यांचे मानसशास्त्रीय विवेचन असे की मानसिक ताण व मानसिक आरोग्य या सर्व घटकांचा अत्यंत जवळचा संबंध आहे कारण बऱ्याच शारीरिक आजारातून मानसिक समस्या रोग निर्माण होतात तर काही वेळा मानसिक रोगातून शारीरिक रोगाची निर्मिती होत असते प्रत्येक व्यक्तीला शारीरिक व मानसिक दृष्ट्या तंदुरुस्त असणे ही काळाची गरज आहे कारण आज मानवी जीवन हे अनेक समस्यांनी ग्रस्त बनले आहे कौटुंबिक कलह, वर्तन विषयक समस्या, हेवे, दावे, द्वेष, मत्स्य, स्पर्धा न्युुनगंड इत्यादी मानसिक समस्यांचे प्रस्थ आज समाजात वाढलेले दिसत आहे त्यातून अनेक मानसिक समस्या आजार आज समाजात बळावत चालले आहेत.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
प्रा. डॉ. विश्वनाथ भोजाजी रासवे, मानसशास्त्र विभाग प्रमुख पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर महाविद्यालय राणीसावरगाव तालुका गंगाखेड जिल्हा परभणी

How to cite this article:
रासवे, . विश्वनाथ . भोजाजी . (2026). ताण तणावाचे मानवी जीवनावर होणारे परिणाम: एक मानसिक विश्लेषण. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 281–284. https://doi.org/10.5281/zenodo.18454161

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18454161
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

अशा मानसिक समस्याग्रस्त लोकांचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत चालले आहे आणि त्याचे अत्यंत गंभीर असे परिणाम समाजात दिसून येत आहेत त्यातून अनेक दुष्कृत्य ज्याने मानवी मन हेलावून जात आहे घडत आहेत प्रस्तुत अभ्यासात अशाच एक मानसिक आजाराविषयी आपण विस्तृतपणे जाणून घेणार आहोत तो आजार म्हणजे मानसिक ताण तणाव होय.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

1) मानसिक तांदळा म्हणजे काय जाणून घेणे
2) मानसिक ताणा मधील व्यक्ती भिन्नतेचा अभ्यास करणे
3) मानसिकताणाचे व्यक्तिवर्तनावरील परिणाम अभ्यासणे
4) मानसिक ताण आणि आजार यातील सहसंबंध अभ्यासणे
5) मानसिक ताण आणि आरोग्य यातील सहसंबंध अभ्यासणे

संशोधनाची गृहितके.:

1) ताण हा व्यक्ती परत्वे बदलत असेल
2) ताण-तणावाचे व्यक्तीवर्तनावर अनेक दूरगामी परिणाम होत असतील
3) ताण-तणावाची व्यक्ती वर्तनावर विपरीत परिणाम होत असतील
4) मानसिक ताण आणि आजार काही संबंध असेल का
5) मानसिक ताण आणि आरोग्य यामध्ये कोणता सहसंबंध असेल

मानसिक ताण म्हणजे काय?

सभोवताली घडणाऱ्या घटनांकडे आपण कसे पाहतो त्या घटनांकडे पाहण्याचा आपला दृष्टिकोन कसा आहे त्या प्रसंगाचे गांभीर्य कितपत आहे यावर ताण तणावाची निर्मिती अवलंबून असते तसेच व्यक्तीचे वय, अनुभव, व्यक्तिमत्व प्रकार, यावरही ताणाची अनुभूती अवलंबून असते उदाहरणार्थ मुसळधार पावसामुळे खिशातील कागदपत्रे भिजवून जातील यामुळे एखादी प्रोढ व्यक्ती चिंताग्रस्त होईल तर बऱ्याच दिवसानंतर पावसात मनसोक्त खेळायला मिळेल याचा आनंद लहान मुले घेतील. ताण निर्माण करणारे घटक किंवा ताणके यामुळे प्रत्यक्षात ताण निर्माण होतो ताण निर्माण झाल्यानंतर त्याचा विपरीत परिणाम होतो त्यास आपण तणाव असे म्हणतो म्हणजेच तणाव हा शब्द परिणाम दर्शक परिणामाशी निगडित आहे. दैनंदिन वापरात मात्र ताण -तणाव हा शब्दप्रयोग एकत्र आणि जवळजवळ एकाच अर्थाने केला जातो ताण ही एक बहुआयामी आणि संमिश्र अशी प्रक्रिया आहे सभोवतालच्या वातावरणातील काही घटकांना किंवा परिस्थितीला अनुलक्षण केलेल्या प्रतिक्रिया मधून ताण हा व्यक्त होत असतो

"सर्वसाधारणपणे ताण म्हणजे एक प्रकारचा मानवी दबाव किंवा दडपण, ताण म्हणजे असुख कारक भावना थकवा अथवा चिंता निर्माण करणारी अवस्था होय.,,

"व्यक्तिमध्ये असंतुलन निर्माण करणाऱ्या किंवा तिच्या जुळवून घेण्याच्या क्षमतेवर भार टाकणाऱ्या घटनांना दिलेल्या व्यक्तीच्या सामान्य किंवा विशिष्ट प्रतिक्रिया म्हणजे ताण होय,,

ताणा कडे पाहण्याचा दृष्टिकोन व्यक्ती तितक्या प्रकृती या न्यायाने बदलतो विशिष्ट घटनेकडे प्रसंगाकडे पाहण्याचा प्रत्येकाचा नजरया हा वेगळा असतो सभोवतालच्या परिस्थितीचे अवलोकन हा प्रत्येक जण वेगवेगळया नजरेतून करत असतो त्यामुळे त्याचे होणारे संवेदन ही प्रत्येकाचे वेगवेगळे असते ताणाचे स्वरूप एकसारखे असले तरी त्याचा वेगवेगळया व्यक्तीवर होणारा परिणाम हा भिन्नभिन्न असतो तणावजन्य प्रसंगाचे बोधन कसे होते त्याचा अर्थ कसा लावला जातो यावर ताणाची तीव्रता अवलंबून असते तसेच व्यक्तिमत्व प्रकार आणि ताण यामध्ये खूप जवळचा संबंध आढळतो काही व्यक्ती ह्या स्वतःच चिंतातु,र सतत काळजी करणे, चिंता करणे ,तणावग्रस्त राहणे, उतावीळपणा असा त्यांचा स्वभाव असतो त्यातून त्यांच्यामध्ये ताणाचे प्रमाण हे स्वाभाविकच अधिक दिसून येते.

ताण-तणावाची व्यक्ती आरोग्यावरील परिणाम

सुरुवातीच्या काळातील बरीच संशोधने हे ताणाची शारीरिक कारणे शोधण्यावर झाली, नंतर पुढे मानशास्त्रीय ताण-तणाव विषयक अभ्यासाला सुरुवात झाली बऱ्याच वेळा ताण हा शब्द शारीरिक किंवा मानसिक घटकांना नकारात्मक प्रतिक्रिया दर्शवतो.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

कारण त्यातून व्यक्तीला शारीरिक इजा भावनिक दुःख अनुभवास मिळते,ज्यावेळी कोणत्याही परिस्थितीत व्यक्तीला बाह्य धमकी मिळते तेव्हा त्या धमकीमुळे ताण निर्माण होतो. त्या ताणामुळे व्यक्ती भयग्रस्त होते चिंताग्रस्त होते रागीट बनते , बाह्य परिस्थिती ही ज्यावेळी अधिक उद्दीपनक्षम बनते त्यावेळी नवीन समस्या निर्माण होतात परिस्थिती ही नियंत्रणा बाहेर गेल्यास मानसिक ताण वाढतो व त्यामुळे व्यक्तीमध्ये अधिक चिंता निर्माण होते ,ताण अधिक वाढल्यास व्यक्तीची कार्यक्षमता कमी होऊ लागते व्यक्तीवर्तन विस्कळीत होते .असे अनेक दुष्परिणाम ताण तणावातून व्यक्ती वर्तनावर होतात तणावजन्ये परिस्थितीमुळे काही व्यक्ती आजार पणास अधिक बळी पडतात ,याउलट काही लोक ताणापासून मुक्त राहून निरोगी राहतात. विशेष करून पूर्णवादी लोक अपूर्णवादी लोकांपेक्षा अधिक ताणजन्य परिस्थितीत देखील कमी उदासीन असतात त्यांच्या संशोधनातून याबाबतीत काही मानसशास्त्रज्ञांनी काही पुरावे दिले त्यांनी आजाराभिमुख व्यक्तिमत्व आणि रोगी राखणारे व्यक्तिमत्व यांच्यातील फरक सिद्ध केला आहे आजारास बळी पडण्याचा कल ज्या व्यक्तिमत्त्वात अधिक आहे त्या व्यक्ती तणावयुक्त परिस्थितीत नकारात्मक प्रतिक्रिया देतात,नकारात्मक भावना व्यक्त करतात, हानिकारक वर्तन व्यक्त होण्याची शक्यता असते. त्याचा परिणाम म्हणून आजार वाढतो आणि त्यामुळे जीवन काल हा कमी होतो. या उलटचे टोक म्हणजे स्वतःला निरोगी ठेवणाऱ्या व्यक्ती स्वतःवरचा भावनिक समतोल ढळू देत नाही त्या पूर्व परिस्थितीला अधिक समर्थपणे तोंड देतात. आणि रोगापासून मुक्त होतात ,असे लोक आयुष्यात उत्साही, भावनिक समतोल राखणारे, जागरूक, क्षमता युक्त, चौकस, सुरक्षित, व विधायक वृत्तीच्या असतात .याउलट तणावपूर्ण परिस्थितीला बळी पडणारे नसविकृत प्रवृत्तीचे दिसून येतात विस्मयोजित असतात निराशावादी असतात आणि त्यांच्या तुलनेत स्वतःला निरोगी राखणारे लोक अंतर्गत नियंत्रण वृत्तीचे, कणखर ,आशावादी आणि बाह्य जगावर विश्वास ठेवणारे असतात.

निष्कर्ष

ताण-तणावाचे व्यक्ती जीवनावर होणारे परिणाम अभ्यासले असता काही गोष्टी निर्देशना आल्या त्या पुढील प्रमाणे त्यामध्ये ताण आणि आरोग्य यांचा अभ्यास करताणा एक भाग महत्त्वाचा आहे तो म्हणजे व्यक्तीच्या जीवनात थोड्याफार प्रमाणात किंवा मर्यादित स्वरूपात ताणाची आवश्यकता असते. तणावजन्य परिस्थिती निर्माण झाल्यानंतर बाहेर कसे पडावे याचे मार्ग हे व्यक्तीनुसार वेगवेगळे असतात .त्यासाठी मानसशास्त्रीय उपायांचाही विचार केला जातो. ताणाचे योग्य व्यवस्थापन करून आपले शारीरिक व मानसिक जीवन अधिक सुसह्य करता येते. आरोग्य हे देखील ताण या घटकावर अवलंबून असते. शारीरिक विकासामध्ये मानसिक घटक देखील तेवढेच महत्त्वाचे असतात. तसेच काही शारीरिक आजार हे मानसिक समस्या निर्माण करतात. म्हणून कोणताही रोग निर्माण झाल्यास त्या रोगाच्या शारीरिक व मानसिक कारणांचे निदान करणे हे आज काळाची गरज आहे. निदानानंतर रोगांच्या लक्षणाप्रमाणे वैद्यकीय सल्ल्याने योग्य त्या औषधांचा वापर करून आपणास रोगमुक्त होता येते, आणि मानसिक ताण किंवा शारीरिक आजार हा कमी करता येतो

ताण कमी करण्याचे उपाय:

ताणाचे त्रासदायक परिणाम अनेक मार्गाने कमी करता येतात, त्यासाठी शक्य असेल तेवढे स्वतःला निरोगी ठेवणे आवश्यक आहे योग्य आहार, व्यायाम, झोप, आरोग्याच्या चांगल्या इतर सवयी जोपासण्याची गरज असते. कार्यक्षम व्यक्तिमत्व निर्माण करण्याची गरज असते. तंदुरुस्ती किंवा शारीरिक सदृढता म्हणजे सहनशक्ती आणि ताकद या दृष्टीने शरीराची रचना सुस्थिती ठेवणे गरजेचे आहे शारीरिकतेचं दृढता आणि काटकपणा याचाही जवळचा संबंध आहे शिवाय या घटकांचा धनात्मक मानशास्त्रीय गुणवैशिष्ट्यांचाही जवळचा संबंध आहे आरोग्याबाबत काटकपणा नीटनेटकेपणा हा गुणधर्म देखील लक्षात घेणे गरजेचे आहे. जबाबदारीच्या जाणिवेचा अंतर्भाव या गोष्टीतून होतो .आपल्यासमोर जे संकटे येथील त्यावर मात करणे आणि जीवनावर नियंत्रण ठेवणे याविषयीची श्रद्धा व्यक्तीमध्ये निर्माण होणे गरजेचे आहे. काटकपणा व स्व संकल्पना यात साचार्य असणे गरजेचे आहे त्याचबरोबर किशोर वयामध्ये झालेल्या अभ्यासातून असे दिसून येते की नियंत्रण आणि जबाबदारीची जाणीव ज्या शहरांमध्ये उच्च आहे त्यांच्यात आरोग्याच्या समस्या इतरांपेक्षा कमी दिसून येतात. त्याचबरोबर इतरांचा सहवास नियमित व्यायाम सदृढता काटकपणा या गोष्टी आजारास प्रतिबंध करतात. त्यामुळे संशोधकाच्या मते व्यक्ती तणावाशी कशी समायोजन करू शकते त्याला अनेक अनुवंशिक घटक देखील जबाबदार आहेत हे अनेक संशोधनातून सिद्ध झाले आहे की नसविकृत व्यक्ती तणावास अधिक नकारात्मक प्रतिक्रिया देतात आणि ताण-तणाव या आजारास अधिक बळी पडतात .

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

संदर्भ:

1) तडसरे तंबाके पाटील दरेकर- सामाजिक मानसशास्त्र फडके प्रकाशन फडके बुक हाऊस कोल्हापूर -द्वितीय आवृत्ती- (2003)
2) प्राध्यापक तडसरे प्राध्यापक तंबाके -उपयोजित मानसशास्त्र -फडके प्रकाशन फडके बुक हाऊस कोल्हापूर- प्रथम आवृत्ती जुलै (2008)
3) वर्तमानपत्रे
4) मासिके
5) संदर्भ ग्रंथ तथा www.googal.com

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

मराठी लोकसंस्कृतीच्या उपासकांची सद्यस्थिती

डॉ. जगताप उज्वला शिवराम
शारदा महाविद्यालय परभणी
Email: ujwalagangane@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180169
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 285-288
January 2026
Submitted: 17 Dec. 2025
Revised: 27 Dec. 2025
Accepted: 17 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश

प्रस्तुत लेखामध्ये मराठी लोकसंस्कृतीच्या उपासकांची सद्यस्थिती यांचा सविस्तर अभ्यास करण्यात आला आहे. लोकसंस्कृती ही समाजाच्या जीवनपद्धतीची, श्रद्धा-परंपरांची, रूढी-प्रथांची आणि लोकमानसाची अभिव्यक्ती असून ती मुख्यतः मौखिक परंपरेतून एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे हस्तांतरित होत आली आहे. गोंधळी, वासुदेव, वाघ्या-मुरळी, पांगुळ, पोतराज, भराडी, भोपे, बहुरूपी, धनगर इत्यादी लोकसंस्कृतीचे उपासक लोकगीत, लोककथा, विधी, जागरणे आणि नाट्यात्मक सादरीकरणाच्या माध्यमातून समाजाचे प्रबोधन, मनोरंजन व सांस्कृतिक जतन करीत आले आहेत. मात्र २१व्या शतकातील जागतिकीकरण, आधुनिकीकरण, शहरीकरण, विज्ञान-तंत्रज्ञानाचा प्रभाव, प्रसारमाध्यमांचा वाढता प्रभाव आणि बदलती सामाजिक-आर्थिक स्थिती यांमुळे या उपासकांच्या परंपरांवर प्रतिकूल परिणाम झाला आहे. अनेक लोकपरंपरा लुप्त होत असून नव्या पिढीचा सहभाग कमी होत चालला आहे. परिणामी लोकसंस्कृतीच्या उपासकांचे अस्तित्व, मान्यता व उपजीविकेचे प्रश्न गंभीर बनले आहेत. या अभ्यासातून असे स्पष्ट होते की मराठी लोकसंस्कृतीचे संवर्धन व जतन करण्यासाठी लोकसंस्कृतीच्या उपासकांना सामाजिक सन्मान, शासकीय पाठबळ, अभ्यासकांचे मार्गदर्शन आणि जनजागृतीची नितांत गरज आहे. अन्यथा ही समृद्ध लोकपरंपरा काळाच्या पडद्याआड जाण्याची शक्यता आहे.

मुख्यशब्द: *मराठी लोकसंस्कृती, लोकसंस्कृतीचे उपासक, लोकसाहित्य, लोकपरंपरा, गोंधळी, वासुदेव, वाघ्या-मुरळी, लोकगीत, जागतिकीकरण, आधुनिकीकरण, सांस्कृतिक संवर्धन.*

प्रस्तावना:

आज 21व्या शतकात काळानुसार गरजेनुसार प्रचंड बदल झालेले आहेत. असे असताना देखील मानवी संस्कृतीचे आदी मानवी जीवनाचे, त्यांच्या जगण्याचे, त्यांच्या जगण्यातील सौंदर्याचे, विविध रंग, विविध रूपे आजही अवशेषरूपाने अल्प प्रमाणात का असेना, त्यांचे दर्शन लोकसंस्कृतीत व लोकसाहित्य पहावयास मिळते. एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे ही संस्कृती मौखिक परंपरेने चालत आलेली आहे .ती पुढील पिढीला देणे, जतन करणे हे मोलाचे काम लोकसाहित्यानेच केले आहे .त्यामुळे लोकसाहित्य आणि लोकसंस्कृती यांचा खूप जवळचा संबंध आहे.

माणूस हा समाजशील प्राणी आहे. समाज हा संस्कृती जतन करतो. ही संस्कृती लोकसाहित्यातून अविष्कृत होते .म्हणूनच आपली वेशभूषा, केशभूषा, चालणे -बोलणे, रूढी -परंपरा ही लोकसाहित्याची देणं आहे .आज विज्ञान युगात, माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगात लोकसाहित्याचे महत्त्व टिकून आहे.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
डॉ. जगताप उज्वला शिवराम, शारदा महाविद्यालय परभणी

How to cite this article:
जगताप, . उज्वला . शिवराम . (2026). मराठी लोकसंस्कृतीच्या उपासकांची सद्यस्थिती. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 285–288. https://doi.org/10.5281/zenodo.18454217

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18454217
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

काळानुसार त्यात परिवर्तन देखील होत असल्याचे दिसत आहे .दळणवळणाच्या माध्यमातून व प्रक्षेपण क्षेत्राच्या माध्यमातून आणि भारतातील काही कुटुंबे नोकरीच्या निमित्ताने इतर देशात स्थायिक झाल्याने येथील संस्कृतीचा इतर देशात प्रसार होऊ लागल्यामुळे त्यात नवीन संस्कृतीची भर पडून जुन्या संस्कृतीला जपण्याचा प्रयत्न होताना दिसत आहे.

मराठी भाषिकांची संस्कृती विविध वैशिष्ट्यांनी नटलेली आहे. खेड्यापाड्यांमध्ये विविध स्वरूपाच्या संस्कृतीचे दर्शन आजही घडते .विविध प्रकारच्या चालीरीती, प्रथा, परंपरा, रुढींच्या माध्यमातून संस्कृतीची जोपासना करण्याचा प्रयत्न केला जातो. लोकसंस्कृतीच्या उपासकांनी संस्कृती जपण्याचा आणि जोपासण्याचा चांगला प्रयत्न केला आहे .लोकसंस्कृती टिकविण्यामध्ये अनेक उपासकांचे खूप मोठे योगदान आहे .त्यात गोंधळी ,वासुदेव , पांगुळ , मसणजोगी ,पोतराज ,डहाक वाजविणारे कुंभार, डकल्लवार,, वाघ्या मुरळी ,नागमंत्र्याची भजने इत्यादींचा प्रामुख्याने उल्लेख करता येईल. या उपासकांनी लोकसंस्कृतीला विकसित करण्याचा आणि लोकसंस्कृतीचा झरा अखंडित प्रवाहत ठेवण्याचा प्रयत्न केला .या उपासकांची गाणी आज देखील मराठी माणसांच्या मनावर कोरलेली दिसतात .त्यामुळे या उपासकांना लोकसाहित्यामध्ये महत्त्वाचे स्थान आहे.

गोंधळयाची गाणी तर आजही प्रसिद्ध आहे .महाराष्ट्रात गोंधळाला कुलाचाराची प्रतिष्ठा प्राप्त झाली आहे. लग्न -मुंजीनंतर कुलदेवीच्या नावाने गोंधळ घातला जातो. हा देवीच्या उपासनेचा लौकिक पातळीवरचा नाट्यात्मक विधी आहे .गोंधळी हे अंबाबाई, भवानी व रेणुका मातेचे उपासक असतात .गोंधळाचे पूर्वरंग व उत्तर रंग असे दोन भाग असून पूर्व रंगात गण, नमन व देवतांना आवाहन केले जाते .तर उत्तररंगात आख्यान आरती व भार उतरणे हा विधी केला जातो. गोंधळात सर्व पदे देवीची म्हटले जातात. गोंधळाच्या सुरुवातीला देवी देवतांना गोंधळाला येण्याचे आवाहन केले जाते.

"तुळजापूरची आई गोंधळा यावे,
कोल्हापूरची लक्ष्मीआई गोंधळा यावे,
माहूरची रेणुकाआई गोंधळा यावे ,
गोंधळ मांडीला गोंधळा यावे"

अशाप्रकारे देव देवतांना आवाहन केल्यानंतर रात्रभर जागरण करून कथेच्या माध्यमातून लोकांना उपदेश दिला जातो .गोंधळाची मांडणी करण्यासाठी विशिष्ट स्वरूपाचा विधी तयार केला जातो. एका पाटावर नवे वस्त्र अंथरुण त्यावर तांदळाचा चौक भरला जातो. नंतर त्यावर कलश स्थापन करून हळकुंड, सुपारी, खारीक, खोबरे यासारख्या वस्तू मांडल्या जातात. त्याचबरोबर विडा, आंब्याची पाने असे अनेक घटक वापरून गोंधळाच्या पूजेची तयारी केली जाते .परंतु हा विधी करत असताना गोंधळयाने दीक्षा घेतलेली असावी लागते. दीक्षा घेतल्यानंतरच त्याला गोंधळी म्हणून विधी करता येतो .परंतु आजच्या आधुनिक युगात गोंधळी समाजातील मुले शिक्षण घेऊन पारंपारिक व्यवसाय सोडून नोकरी करताना दिसत आहेत .त्याचप्रमाणे आजच्या काळात वेळेअभावी गोंधळ रात्रभर न करता फक्त प्रथा म्हणून विधी करण्यापुरता केला जातो .यातील कथा भाग नवीन तरुण पिढीला काहीच माहिती नसतो म्हणजेच जागतिकीकरण व आधुनिकीकरणाचे परिणाम 'गोंधळ' या विधीवरही झालेले पाहावयास मिळतात.

पूर्वीच्या काळी सकाळ झाल्याची वार्ता टाळ चिपळयांच्या आवाजाने, रामकृष्णांच्या नावाचा घोष करीत आगमन करणाऱ्या वासुदेवाच्या रूपाने होत असे .पारंपारिक वेशभूषा, उद्बोधक गाणी व त्या गाण्यांच्या चालीवर नृत्य करीत वासुदेव घराघराच्या अंगणात प्रवेश करतो .श्रीकृष्णाचे उपासक असलेले वासुदेव आपल्या रसाळ वाणीने कथा सांगत, उपदेश करीत शेवटी वेगवेगळया देवतांची नावे घेऊन दान पावल्याची ग्वाही देत असे.

"दान पावलं --- दान पावलं
पंढरपुरात --- विठोबा रायाला
कोल्हापूरच्या--- अंबाबाईला"

यासारख्या देवदेवतांची नावे घेऊन पूर्वजांचे स्मरण केले जात होते. वासुदेवाच्या कथा गीताची स्वरूप लौकिक गीताप्रमाणे असल्याने जनसामान्यात वासुदेवाला फार महत्त्वाचे स्थान होते .परंतु अलीकडच्या काळात वासुदेव शहरातच नाही तर खेड्यातही पाहावयास मिळत नाही. पूर्वीचा तो भाव गेल्याने वासुदेव दिसताच सुप भरून धन्य वाढणारी गृहिणी आज वासुदेवाला भिकारी समजून गेटच्या आत सुरक्षित अंतरावर उभे राहून रुपया देताना दिसत आहे. पूर्वी वासुदेवाचे गाणे ऐकणारे भक्त, बाळ गोपाळांची झुंबड दिसत असे परंतु आता ती दिसत नाही. वासुदेवाची परंपरा जोपासणारे त्यांच्या पिढीतील मुले बाळे ही दिसत नाहीत म्हणून आज वासुदेव

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

जास्त प्रमाणात दिसत नाही. परंतु विद्यापीठ स्तरावर लोक परंपरा, लोककला जिवंत राहावी म्हणून युवक महोत्सवात लोककलांवर स्पर्धा घेतली जाते तेव्हा महाविद्यालयीन मुले बक्षीस मिळवण्यासाठी वासुदेवाचे सोंग आणतात तेवढेच आपल्याला पाहावयास मिळते.

गोंधळयाप्रमाणेच वाघ्या मुरळीचे जागरण घालण्याचा विधी महाराष्ट्रात कुलाचार म्हणून समजला जातो .गोंधळात ज्याप्रमाणे देवीची उपासना केली जाते त्याचप्रमाणे वाघ्या मुरळीत खंडोबाची उपासना केली जाते. खंडोबाच्या नवसाने झालेल्या पहिल्या मुलाला वाघ्या बनवतात तर मुलगी असेल तर मुरळी बनवले जाते. घरात एखादे मंगल कार्य झाले की, जागरण गोंधळ घातला जातो .फरक इतकाच असतो की, गोंधळात स्त्रीचा समावेश नसतो तर वाघ्या मुरळीच्या जागरणात स्त्रीचा समावेश असतो .गोंधळाप्रमाणेच सर्व विधी जागरणात असतात. 'गोंधळात' देवीची गाणी गायली जातात तर जागरणात 'खंडोबाची' उपासना केली जाते .यातील मुरळीचे महत्त्व गातांना म्हटले जाते,

"हळदी कुंकानं वाट माझी भरीली
खंडेरायाची झाले मी मुरळी - ग बाई मुरळी"

यातून मुरळीची भूमिका देवभक्ताशी झालेली एकरुपता स्पष्ट होते.पण आज शासनाने मुरळी प्रथेस कायद्याने बंदी घातली असल्याने वाघ्या मुरळी अशी जोडी पाहवयास मिळत नाही.

पुर्वी ज्याप्रमाणे वासुदेवाच्या आगमनाने सुर्योदयाची चाहूल लागायची त्याचप्रमाणे उंच झाडावर बसून गावातील स्त्री पुरुषांना साद घालणाऱ्या 'पांगुळा' च्या गाण्यावरून दिवस उजाडल्याचे लक्षात यायचे .गावातील रस्त्यावर असलेल्या झाडावर चढून मोठ्याने आरोळी ठोकून भिक्षा मागण्याची पांगुळाची अनोखी पद्धत होती .झाडाखाली एखादे वस्त्र अंथरूण त्यावर तो धन्य गोळा करायचा आणि दान करणाऱ्या व्यक्तीने आपल्या पुर्वज्यांचे नाव सांगताच त्यांच्या नावानं दान पावल्याची आरोळी ठोकायचा,

"दान करावे दान करावे
हरिश्चंद्राने दान की हो केले
सपना म्हणजे राज्याचे दान की हो केले"

अशी पुराणातील हरिश्चंद्राची आख्यायिका सांगून दानाचे महत्त्व तो सांगायचा परंतु आज गावात झाडे राहिली नाहीत आणि पांगुळही दिसत नाही .एखादा पांगुळ सकाळच्या प्रहरी दिसलाच तर कोणी त्याला प्रतिसादही देत नाही.

धनगर हे बिरोबाचे उपासक असून घोंगडी विणणे व मेंढ्या पाळणे हा त्यांचा पारंपारिक व्यवसाय आहे.पूर्वी भटकी असलेली धनगरी जमात आज लोकजीवन शिक्षणाच्या प्रसारामुळे स्थिर झालेली आहे .धनगराचे उपासना दैवत बिरोबा असून बिरोबाच्या उपासनेत 'सुंबरान' आणि' हुईक' ला महत्त्वाचे स्थान आहे. मोठ्या ढोलाच्या साथीवर हे सुंबरान मांडले जाते .त्यामध्ये विविध देवी व देवतांबरोबरच शेवटी बिरोबाला आवाहन केले जाते.

"सुंबरान मांडीला, सुंबरान मांडीला
आदी नमन गणाला, सरस्वती मातेला
कैलाशीच्या महादेवाला, पतीवृता पार्वतीला
बिरोबा देवाला की हो, बिरोबा देवाला"

देव देवतांच्या प्रार्थना व आवाहनाबरोबर अतिशय सुंदर अभिनयाबरोबर कथागीत सादर केली जाते.

याबरोबरच लक्ष्मीआई, मरीआईचे उपासक असलेले पोतराज, नानारुपे धारण करुन नट म्हणून प्रसिद्ध असलेले बहुरूपी,जगदंबेचे उपासक भुत्या ,भैरवनाथाचे उपासक भराडी, नंदीबैलवाले किंवा देवीचा टाक गळ्यात अडकून देवीची गाणी म्हणणारे भोपी हे सर्वच आज काळाच्या पडद्याआड जाताना दिसत आहेत . खरेतर अशा प्रकारच्या मराठी लोकसंस्कृतीची जोपासना करणाऱ्या लोकसंस्कृतीच्या उपासकांची कित्येक शतकांची परंपरा आहे. वासुदेव ,गोंधळी, वाघ्या मुरळी ,पोतराज ,भराडी ,भोपे आणि इतर अनेक उपासकांनी लोकांच्या दारापुढे जाऊन देवाच्या नावाने भिक्षा मागून आपल्या उदरनिर्वाहाबरोबर धर्म ,संप्रदाय व पुराण यांची माहिती लोकांपर्यंत पोहोचविली. लोकरंजनातून उद्बोधन करताना मराठी लोक साहित्याचे दालन समृद्ध केले .मराठी लोकसंस्कृती उपासकांच्या कार्यासंदर्भात डॉ. शरद व्यवहारे म्हणतात, मराठी लोकसंस्कृतीच्या घडणेत लोकसंस्कृतीच्या उपासकांचा महत्त्वाचा सहभाग आहे हे विसरता येत नाही .लोकसंस्कृतीच्या या उपासकांनी आपआपल्यापरीने जोपासना करून मराठी लोकसंस्कृती अधिक उद्दात व जीवन

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

मूल्यांकित करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे .लोकगीतांच्या माध्यमातून लोकसंस्कृतीच्या या उपासकांनी लोक जीवनाला मार्गदर्शन करून लोकजीवन आदर्शाकडे नेण्याचा प्रयत्न केला आहे."

म्हणजेच भारतात लोकसंस्कृती संवर्धनाचे काम त्या त्या प्रदेशातील लोक कलावंतांनी आणि उपासकांनी केलेले असले तरी आजच्या 21व्या शतकात जागतिकीकरण व आधुनीकीकरण्याच्या काळात विज्ञान तंत्रज्ञानातील प्रगती ,संगणकयुग, लोकांची बदललेली मानसिकता ,प्रसार माध्यमांचा वाढता झंझावात ,शहरीकरण आणि बदलत चाललेली लोकसंस्कृती अशा अनेक विविध कारणांमुळे लोकसंस्कृतीच्या उपासकांच्या पाऊलखुणा बोथट झाल्याचे दिसत आहे .लोकसंस्कृतीच्या उपासकांचे भवितव्य उज्वल करावयाचे असेल तर लोकसंस्कृतीचे उपासक , अभ्यासक, समाज जीवनातील लोक आणि शासन स्तरावर शासनकर्त्यांनी लोकसंस्कृतीच्या उपासकांची कदर करण्याची गरज आहे.

संदर्भ सुची:

1. संपा: डॉ.राम शेटकर, प्रा. बालाजी शिंदे, लोकसाहित्य:काल, आज आणि उद्या, अरुणा प्रकाशन लातूर.
2. शरद व्यवहारे, लोकसाहित्य उद्गम आणि विकास, विश्वभारती प्रकाशन सीताबर्डी, नागपूर.
3. डॉ. हंडीबाग भारत, मराठी लोकगीतांतील समाज दर्शन.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

धर्मनिरपेक्षता आणि आधुनिक आव्हाने

प्रा. डॉ. वसंत पांडुरंग सरवदे
लोकप्रशासन विभाग प्रमुख पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर महाविद्यालय राणीसावरगाव ता.गंगाखेड जि.परभणी
Email: sarwadevasant@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180170
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 289-293
January 2026
Submitted: 17 Dec. 2025
Revised: 27 Dec. 2025
Accepted: 17 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश

प्रस्तुत लेखात धर्मनिरपेक्षता आणि आधुनिक आव्हाने या विषयाचा सखोल व चिकित्सक विचार करण्यात आला आहे. भारतीय राज्यघटनेने स्वीकारलेली धर्मनिरपेक्षता ही केवळ 'सर्वधर्मसमभाव' इतक्यावर मर्यादित नसून ती शासन व धर्म यांच्या कार्यक्षेत्रातील स्पष्ट विभाजन, नागरिकांचे समान हक्क, विवेकवाद, इहवादी जीवनदृष्टी आणि मानव्यनिष्ठ मूल्यांवर आधारित आहे. मात्र आधुनिक काळात जातिवाद, सांप्रदायिकता, धार्मिक मूलतत्त्ववाद, बहुसंख्यवाद, मतपेटीचे संधिसाधू राजकारण तसेच तथाकथित धर्मनिरपेक्ष पक्षांची दुटप्पी भूमिका यांमुळे धर्मनिरपेक्षतेसमोर गंभीर आव्हाने उभी राहिली आहेत. लेखात भारतीय राज्यघटनेतील कलमे, घटनादुरुस्त्या, पं. जवाहरलाल नेहरूंची भूमिका तसेच 'इहवाद' आणि 'सर्वधर्मसमभाव' यांतील संकल्पनात्मक गोंधळ यांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. सार्वजनिक जीवनात धर्माचा अतिरेक, धार्मिक सण-समारंभांचे राजकीयीकरण आणि शासनयंत्रणेचा त्यातील सहभाग यामुळे लोकशाही व धर्मनिरपेक्षतेची मूल्ये कमकुवत होत असल्याचे लेखातून स्पष्ट होते. लेखाचा निष्कर्ष असा आहे की खरी धर्मनिरपेक्षता ही धर्मविरोधी नसून मानव्यनिष्ठ, विवेकाधिष्ठित आणि समताधिष्ठित जीवनदृष्टी आहे. ती प्रभावी होण्यासाठी राजकीय पक्षांनी आणि नागरिकांनी संधिसाधूपणा टाळून संविधानिक मूल्यांचे प्रामाणिक पालन करणे आवश्यक आहे.

मुख्यशब्द: *धर्मनिरपेक्षता, इहवाद, सर्वधर्मसमभाव, भारतीय राज्यघटना, लोकशाही, सांप्रदायिकता, जातिवाद, धार्मिक मूलतत्त्ववाद, मतपेटीचे राजकारण, मानव्यनिष्ठा.*

प्रस्तावना:-

धर्मनिरपेक्षता म्हणजे राज्याने कोणताही धर्म न मानता सर्व धर्मांना समान वागणूक देणे, पण आधुनिक काळात धर्माचे राजकारण, सांप्रदायिकता, धार्मिक कट्टरता, अल्पसंख्याकांवरील अन्याय आणि बहुसंख्यवादाचा दबाव यांसारख्या आव्हानांमुळे धर्मनिरपेक्षतेस धोका निर्माण झाला आहे, ज्यामुळे सामाजिक सलोखा बिघडत आहे आणि सर्व धर्मांच्या व्यक्तींना सुरक्षित वाटत नाही.भारतीय राज्यघटनेला धर्मनिरपेक्षतेचा जो अर्थ अभिप्रेत आहे तशा अर्थी आज भारतीय लोकजीवनात धर्मनिरपेक्षता धोक्यात आहे काय?धर्मनिरपेक्ष जीवनदृष्टी म्हणजे तरी निश्चित काय? धर्मनिरपेक्षता आणि इहवादी जीवनदृष्टी या संकल्पना समानार्थी आहेत काय? हा या लेखाचा विषय आहे. या लेखाची पार्श्वभूमि सध्याच्या महाराष्ट्रातील परिस्थितीपुरती सीमित आहे. १४ फेब्रु. १९९५ पासून या पुरोगामी समजल्या जाणार्या राज्यात शिवसेना-भाजपा युतीचे शासन सुरू होऊन आता दहा वर्षे होत आहेत.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
प्रा. डॉ. वसंत पांडुरंग सरवदे , लोकप्रशासन विभाग प्रमुख पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर महाविद्यालय राणीसावरगाव ता.गंगाखेड जि.परभणी

How to cite this article:
सरवदे, . वसंत . पांडुरंग . (2026). धर्मनिरपेक्षता आणि आधुनिक आव्हाने. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 289–293. https://doi.org/10.5281/zenodo.18454272

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18454272
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

त्या उत्साहात संबंधितांच्या परिवर्तन-रथ यात्रा' होऊन गेल्या आहेत. धर्मनिरपेक्षतेला ही राजवट म्हणजे आव्हानच आहे असे मला वाटते. ज्यांचा धर्मनिरपेक्षतेवर, एवढेच नव्हे तर लोकशाहीवरच विश्वास नाही त्यांच्या हाती शासनाची सूत्रे गेल्याने ही चर्चा करावी लागत आहे. आज धर्मनिरपेक्षतेला उघड उघड जातिवादी, सांप्रदायिक व मूलतत्त्ववादी अशा शक्तींकडून तर धोका निर्माण झाला आहेच, पण स्वतःला धर्मनिरपेक्ष समजूनआतून संधिसाधू व खर्या धर्मनिरपेक्षतेशी विसंगत असे निखळ मतपेटीचे राजकारण खेळणा-यांकडूनही हा धोका निर्माण होत आहे. निदान महाराष्ट्रात तरी अशा शक्तींनीच आपल्या कृतीने युतीची ही राजवट ओढवून घेतली आहे. त्यामुळे खर्या खुन्या धर्मनिरपेक्ष शक्तींना आता दोन पातळींवर ही लढाई करावी लागणार आहे. उघड जातिवादी व धर्मांध शक्तींशी व दुसरी पुरोगामित्वाचा बुरखा पांघरलेल्या निधार्मिक शक्तींशी. आज तथाकथित धर्मनिरपेक्षतावाद्यांचे संधिसाधू आणि तडजोडवादी धोरणच खर्या धर्मनिरपेक्ष शक्तींना आणि व्यक्तींना अडचणीत आणीत आहेत.

या अडचणींतून मार्ग कसा काढता येईल यासाठी आपल्या भारतीय राज्यघटनेला कोणते धर्मनिरपेक्ष किंवा इहवादी (secular) आचरण अपेक्षित आहे याची थोडी चर्चा आवश्यक आहे. पण आता आपली जीवनपद्धती आणि तिची पार्श्वभूमी सुमारे पंचेचाळीस वर्षे पुढे सरकली आहे याचेही अवधान आपणास ठेवावे लागेल.

इहवादी किंवा धर्मनिरपेक्ष प्रवृत्तीचा समता, स्वातंत्र्य, विश्वबंधुत्व या तत्त्वांशी संबंध असेल तर ती जातिवाद, शोषण आणि सांप्रदायिकता किंवा मूलतत्त्ववाद यांना व्यक्तिगत वा सार्वजनिक आचरणात थारा देऊच शकणार नाही. याबाबत कोणत्याही अथनि धर्मनिरपेक्ष प्रवृत्तीचे व्यावहारिक आचरणसुद्धा तडजोडवादी वा संधिसाधू असू शकणार नाही. ज्या राजकीय पक्ष-प्रवृत्ती उघडपणे लोकशाही राज्यपद्धतीची चेष्टा करतात किंवा लोकशाही ही जीवननिष्ठा कुरतडण्यासाठी, पोखरण्यासाठी आणि अखेर नष्ट करण्यासाठीच तथाकथित लोकशाही मार्गाचा उपयोग करतात त्यांच्यापासून तर धोका आहेच, पण हाच धोका धर्मनिरपेक्षतेचा सत्ता मिळविण्याचे साधन म्हणून उपयोग करणार्याच संधिसाधू, मतलबी व निखळ मतपेटीचे राजकारण खेळणार्यात धर्मनिरपेक्षतावाद्यांकडूनही संभवतो हेही येथे ध्यानी घ्यावे लागेल. इहवादी शासनपद्धतीविषयी भारतीयराज्यघटनेत जी कलमे आहेत त्यांचा अभ्यास केला तर –

(१) या शासनपद्धतीमध्ये नागरिकत्वाचे हक्क ठरविताना धर्माचा अगर जातीचा विचार केलेला नाही. नागरिकांची जात, धर्म, लिंग यांचा विचार न करता सर्वांना सारखे समान नागरिकत्व देण्यात आले आहे.

(२) घटनेच्या २५ (१) कलमाप्रमाणे धर्माचा आचार प्रचार करण्याची मुभा प्रत्येकाला देण्यात आली आहे; पण त्याचप्रमाणे ज्यांचा कोणत्याही धर्मावर विश्वास नाही त्यांना त्यांच्या अविश्वासाचा प्रचार करण्याचीही मोकळीक आहे. पण सार्वजनिक सुव्यवस्था, आरोग्य व नीती यांच्या अधीन राहून प्रत्येकाने आचरण करावे अशी अट घालण्यात आलेली आहे.

(३) कलम २५(२) प्रमाणे धार्मिक व्यवहारातील आर्थिक, राजकीय व इतर ऐहिक बाबींचे नियमन करण्यासाठी शासनाला कायदे करता येतील. उदा. संततिप्रतिबंधक उपायांना खिश्चन किंवा मुस्लिम धार्मिक कारणांवरून विरोध करू लागले तर या कलमाप्रमाणे शासनाला कायदे करता येतील. हिंदू सार्वजनिक धर्ममंदिरे दलितांना मुक्त करण्यासाठी या कलमाखाली शासनाला कृती करता येईल.

राज्यघटनेतील १९७६ च्या घटनादुरुस्ती प्रमाणे 'समाजवादी' आणि 'इहवादी' असे दोन्ही शब्द घालण्यात आले. हा आणिबाणीचा कालखंड होता. पुढे १९७८ मध्ये झालेल्या घटनादुरुस्ती विधेयकामध्ये 'समाजवाद' म्हणजे पिळणूकविरहित समाजरचना व 'इहवाद' म्हणजे (secular) म्हणजे 'सर्वधर्मसमभाव' असे दोन्ही शब्दांचे अर्थ देऊन प्रत्यक्ष विधेयक संमत होताना या दोन्ही शब्दांच्या व्याख्या वगळण्यात आल्या. त्याचे एक कारण 'समाजवाद' आणि 'इहवाद' या शब्दांच्या निश्चित अर्थाविषयी त्यावेळच्या सत्तारूढ जनता पक्षामध्ये मतभेद असावेत. या दोन्ही अर्थासंबंधी नंतर पुन्हा आलेल्या काँग्रेस राजवटींनीही निश्चित भूमिका घेतलेली दिसत नाही. त्याचाच परिणाम् समाजवादाची परिणती मुक्त अर्थव्यवस्थेच्या स्पष्ट आणि उघड स्वीकारात आणि'सर्वधर्मसमभावाची परिणती 'सर्वधर्मभ्रमभावात' (हा शब्द दिवंगत तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांचा) झालेली दिसते.

माणसाचे लौकिक जीवन हे शासनाचे कार्यक्षेत्र आहे तर त्याचे पारलौकिक जीवन हे धर्माचे कार्यक्षेत्र आहे. एखाद्या व्यक्तीला पारलौकिक जीवनाविषयी आस्था नसेल तर त्याचे रूढ अर्थाने नास्तिक राहण्याचे स्वातंत्र्य आपल्या राज्यघटनेने मान्य केले आहे. या महत्त्वाच्या मुद्द्याकडे आज दुर्लक्ष केले जाते. त्यामुळे धर्मनिरपेक्षतेकडे जाण्याऐवजी आपण सर्वधर्मसमभावाच्याच आवर्तात पुन्हा पुन्हा सापडत आहोत. व याचा उलटा फायदा मूलतत्त्ववादी, सांप्रदायिक, जातिवादी व उघडउघड धर्मांध व्यक्ती घेताना दिसतात. वास्तविक पारलौकिक जीवन आणि इहलोकी जीवन या संबंधाने विचार करणार्याज धर्म आणि शासन यांची कार्यक्षेत्रे भिन्न असल्याने धर्माच्या क्षेत्रात शासनाने आणि शासनाच्या क्षेत्रात धमनि हस्तक्षेप करू नये हा इहवादी शासनामागील मुख्य विचार आहे.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

आज मात्र अशी परिस्थिती दिसते की भारतामध्ये 'सर्वधर्मसमभाव' म्हणजेच इहवाद किंवा धर्मनिरपेक्षता असा अर्थ लावला गेल्याने खर्या अर्थानि कोणत्याही राजकीय पक्षाचे शासन आज: इहवादी मानता येणार नाही. जे राजकीय पक्ष स्वतःला सेक्युलर मानतात त्यांचे वर्तनही पारंपरिक सांप्रदायिकांपेक्षा व्यावहारिक पातळीवर फारसे निराळे नाही.

भारताचे पहिले पंतप्रधान पं. नेहरू यांची भूमिका 'शासन व धर्म यांच्या कार्यक्षेत्राची पूर्णपणे फारकत केली जाईल, पण व्यक्तीच्या खाजगी जीवनात धर्माबाबत हस्तक्षेप केला जाणार नाही' अशी होती. जे लोक इथे राहतात, मग त्यांचा धर्म कोणताही असो, त्या सर्वांचे घर म्हणजे भारत आहे. त्या सर्वांना समान अधिकार असून त्या सर्वांवर समान जबाबदारी आहे. आधुनिक बहुधर्मीय समाजात प्रत्येक व्यक्तीच्या श्रद्धेला आणि आचाराला संपूर्ण स्वातंत्र्य राहील' असे त्यांचे जाहीर आश्वासन होते. कलम ४४अनुसार हिंदू कोडबिलाची निर्मिती करताना पं. नेहरूंनी भविष्यकाळात शरियतमध्ये हस्तक्षेप केला जाणार नाही असे आश्वासन कधीही दिले नव्हते. त्यांना असे वाटत होते की निदान भारताचे पंच्याऐंशी टक्के नागरिक एका नागरी कायद्याखाली येत आहेत. भावी काळात. ही घटना शंभर टक्के नागरिक एका नागरी कायद्याखाली आणण्याच्या भारतीय घटनेच्या आदेशाला उचित पार्श्वभूमि निर्माण करील असा त्यांचा विश्वास होता. काँग्रेसमधील कर्मठ, सनातनी व हिंदुत्ववादी नेत्यांनी पं. नेहरूंच्या धर्मनिरपेक्षतेच्या प्रयत्नात कधीही प्रामाणिकपणे साथदिली नाही. त्यामुळे जातिवादी व सांप्रदायिक पक्ष पं. नेहरू हे मुस्लिमधार्जिणे होते वसमाजपरिवर्तनाचा (म्हणजे मुस्लिम समाजाला सुधारण्याचा) प्रयत्न त्यांनी कधीच केला नाही. अशी नेहरूंची प्रतिमा सर्वसाधारण समाजापुढे निर्माण करण्यात काही अंशी यशस्वी ठरले. राज्यघटनेचे ४४ वे कलम वास्तविक समान नागरी कायद्याच्या दृष्टीने पाऊल टाकण्यास मदत करणारे आहे. पण सध्याची परिस्थिती पाहिली तर आज भारताच्या सर्वोच्च न्यायालयाचीही या संदर्भातील भूमिका बोटचेपेपणाची आहे.

सर्वधर्मसमभाव म्हणजेच धर्मनिरपेक्षता म्हणजेच सर्वधर्मीयांना समान न्याय देण्याची पद्धत या गल्लतीमुळे बहुसंख्य व अल्पसंख्य असा संघर्ष निर्माण करण्यात जातिवादी, सांप्रदायिक व मूलतत्त्ववादी यशस्वी होत आहेत, तर याबाबत काँग्रेससह सर्वचसेक्युलर पक्षांची भूमिका संदिग्ध, अनिश्चित व मतपेटीच्या राजकारणाला अकारण प्राधान्य देणारी आहे. त्यांनी अंतर्मुख होऊन आपल्या या संबंधीच्या भूमिकेचे पुनर्मूल्यमापन व कठोर आत्मपरीक्षण करण्याची वेळ आली आहे. या पक्षांच्या तटस्थ किंवा नकारात्मक भूमिकेचा फायदासुद्धा जातिवादी, सांप्रदायिक खरे तर व्यक्तीला स्वतःचे धर्मस्वातंत्र्य, विशेषतः उपासनास्वातंत्र्य, देऊनही सार्वजनिक क्षेत्रात धर्मनिरपेक्षता राखता येईल व त्यामुळे रस्त्यावरील सार्वजनिक नमाज किंवा महाआरत्या या दोन्ही घटना रोखता येतील. बहुसंख्य किंवा अल्पसंख्य यापैकी कोणत्याही घटकाला धर्माच्या नावावर सार्वजनिक शांतता आणि स्वास्थ्य बिघडविण्याचा हक्क दिला नाही हे सर्वांनाच खडसावून सांगता येईल पण त्यासाठी शासनयंत्रणेला उभयपक्षी अनुनयाचे धोरण सोडून द्यावे लागेल. कोणत्याही धार्मिक कृत्यासाठी शासकीय मदत शासनयंत्रणा करणार नाही अशी ठोस भूमिका घ्यावी लागेल. कारण म. पैगंबर जयंतीची सार्वजनिक सुट्टी जाहीर करून गरीब मुस्लिमांचे शोषण थांबत नाही, त्यांच्या आर्थिक समस्या सुटत नाहीत, तशाच रामनवमीची सुट्टी जाहीर करून हिंदूंच्याही समस्या सुटत नाहीत.

सर्वधर्मसमभाव म्हणजे काय यासंबंधी स्वतःला धर्मनिरपेक्ष, लोकशाहीवादी, समाजवादी समजणारे पक्ष आपली भूमिका स्पष्ट करीत नसल्याने किंवा तसे करण्यात त्यांना स्वारस्य नसल्याने स्वतःला धर्मनिरपेक्ष समजणारे सय्यद शहाबुद्दीन 'मुस्लिम इंडिया'च्या नावाखाली आपले स्वतंत्र अस्तित्व अबाधित मानतात, लोकशाहीच्या नावाने निवडणूक लढविणारे हिंदू वा मुस्लिम आमदार, विधिमंडळात धार्मिक घोषणा देतात. 'धर्मसंसद' हीच श्रेष्ठ असून राममंदिराबाबत न्यायालयाचा आदेशही आम्ही मानणार नाही अशी जाहीर धमकी देण्यापर्यंत येथे हिंदुविश्वपरिषदेच्या मुखंडाची मजल जाऊ शकते. पण राज्यघटनेच्या चौकटीला आव्हान देणारी ही भाषा आज स्वतःला समंजस आणि सुशिक्षित मानणान्यांनासुद्धा फारशी उद्विग्न करीत नाही, इतका त्यांना तथाकथित किंवा कथित पुरोगामी आणि धर्मनिरपेक्ष मानणारांच्या निष्क्रियतेचा उबग आला आहे.

लोकशाहीमध्ये सामाजिक जीवन आणि कोणतेही सार्वजनिक क्षेत्र खर्याक अथनि धर्मनिरपेक्ष नसेल तर मग शासनयंत्रणाही धर्मनिरपेक्ष राहू शकणार नाही. आज तसेच झाले आहे. व्यक्तीलाउपासनामागचेस्वातंत्र्य आहे.कर्मकांडाचेही आहे. पण यागोष्टी सार्वजनिक जीवनात सरकारी खचनि आणण्याचेकारण काय? श्री. शंकर दयाल शर्मा किंवाश्री.पी. व्ही. नरसिंहराव किंवा सर्वोच्च पदावरील कोणीही व्यक्ती वैयक्तिक जीवनात धर्मनिरपेक्ष असली किंवा धर्मसापेक्ष असली तर तो प्रश्न विशेष महत्त्वाचा नाही. पण राष्ट्रपती किंवा पंतप्रधान म्हणून त्या पदावरून धर्मकार्य करीत असताना होत असणारा खर्च शासकीय असतो. राज्यघटनेत सध्याच्या तरतुदींप्रमाणे अशाखर्चाला विरोधनसला किंवाहे कृत्य कायदेशीर असले तरी नैतिक आणि तात्त्विक दृष्टीने हे इहवादी प्रणालीचे

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

उल्लंघनचआहे. मग ती व्यक्ती हिंदू असो, मुसलमान असो वा ख्रिश्चन असो, सर्वांना एकच तत्त्व लागू केले पाहिजे. सध्या या व्यवहारांना इहवादाचा अर्थ 'सर्वधर्मसमभाव' असा घेतला गेल्याने संरक्षण आहे. पण त्यामुळे अशा घटनांत शासनयंत्रणेची भूमिका धर्मनिरपेक्ष राहू शकत नाही हे मान्य करावेच लागेल. लोकांची धर्मप्रवणता शासनाला मान्य करावी लागते. त्यामुळे ज्या प्रमाणात लोक धर्मप्रवण असणार त्या प्रमाणात त्यांचे नेते आणि शासनयंत्रणाही तशीच असणार हे दिले जाणारे उत्तर समाधानकारक आहे.अशाने एकविसाव्याशतकातसुद्धा आपलेसामाजिक जीवनइहवादाच्या पातळीवर येणार नाही. समाजाला आणि त्यातील व्यक्तींना त्यांच्या सश्रद्धतेचा आणि उत्सवप्रिय आणि परंपरावादी मनाचा फायदा घेऊन उत्सव, समारोह, कर्मकांड यामध्ये गुंतवून ठेवण्याचा प्रयत्न करणे म्हणजे त्यांना त्यांच्या मूलभूत प्रश्नांपासून, समस्यांपासून दूर ठेवणे, इहवादी जीवनातील त्यांचा रस, उत्साह व प्रयत्न यांपासून दूर ठेवणे, अन्याय, शोषण स्थितिवाद यातच गुंतवून ठेवणे होय. धनदांडग्यांचे किंवाआर्थिकदृष्ट्या स्थिर असणान्यांचे यात काहीच नुकसान नाही.

वास्तविक इहवाद म्हणजे चंगळवाद नव्हे किंवा मूल्यविचाराचा त्यागही नव्हे. दया आणि करुणा हे धर्माचे मूलतत्त्व आहे असे सांगणारे कोणत्याही धर्माचे मुखंड प्रत्यक्ष या मूल्यांसाठी कधीच संघर्ष करीत नाहीत. हा संघर्ष जनसामान्यांनाच करावा लागतो. प्रत्यक्षात ही मंडळी धार्मिकता आणि संस्कृतीच्या नावाखाली असहिष्णुता वाढविण्याचा, सतत कोणाविरुद्ध तरी नकारात्मक भूमिका घेऊन जातीजातीत, समाजात प्रक्षोभ फैलावण्याचा, युद्धज्वर निर्माण करण्याचा आणि सार्वजनिक शांतता आणि सुरक्षितता धोक्यात आणण्याचाच प्रयत्न जाणूनबुजून प्रत्यक्षअप्रत्यक्षपणे – काही वेळा कळत न कळतही – करीत असल्याचे दिसून येते. म्हणून प्रत्यक्ष जीवनात मूल्यविचाराचा त्याग न करता, विशिष्ट धर्म किंवा संप्रदाय यांचा आग्रह न धरताही, समता, स्वातंत्र्य, भ्रातृभाव, शोषणाविरुद्ध प्रतिकार इ. जीवनमूल्यांचे काटेकोर आचरण करून नवा समाज निर्माण करणे अजूनही शक्य होईल व त्यासाठी विवेकवाद, उदारमतवाद व मानव्यनिष्ठा अधिक उपयोगी पडेल.

अशा प्रकारचे विचार मांडणाराला सध्या अधार्मिक किंवा धर्मविरोधी म्हणण्याची पद्धत पडत आहे. 'हिंदुत्व हेचराष्ट्रीयत्व',हिंदुत्वालामत म्हणजेचराष्ट्राचे संरक्षण आणि हिंदुत्वाला विरोधम्हणजे भयगंडाने पछाडले जाणे असेही मानले जाऊ लागले आहे. त्याला हिंदुद्वेष्टा, आत्मघातकी, समाजघातकी असेही म्हटले जाते. पण हा धोका पत्करूनही सत्याचा आग्रह धरलाच पाहिजे. याबाबत डॉ. आ. ह. साळुखे यांनी त्यांच्या 'धर्म की धर्मापलीकडे' या पुस्तकात 'समारोप' याप्रकरणात (पृष्ठे १३४-१४९) केलेले विवेचन अत्यंत समतोल, वस्तुनिष्ठ आणि विवेकनिष्ठही वाटते.. 'मनुष्यत्व हेच अंतिम मूल्य होय. ते हिंदुत्व या दोहोंमध्ये संघर्ष येत असेल तर मनुष्यत्वाचीच बाजू घ्यावी लागेल. हिंदुत्वाच्यारक्षणासाठी मनुष्यत्वाचेबलिदान करण्यास आपणसंमती देऊशकतनाही. ...याचे कारण स्पष्ट आहे आणि ते म्हणजे हिंदुत्वापेक्षा मनुष्यत्वाची व्याप्ती मोठी आहे. आता हिंदुत्व हे स्वतःची व्याप्ती मनुष्यत्वाशी समकक्ष ठेवण्याचा उमदेपणा स्वीकारणार असेल, तर त्या दोघांचा संघर्ष होण्याचा, दोघांपैकी एकाची निवड करण्याचा वा दोघांपैकी एकाच्या रक्षणासाठी दुसन्याचे बलिदान करण्याचा प्रश्नच निर्माण होणार नाही. (पृ. १४७)

अनेकदा व्यक्त केली जाणारी सर्वांनी सुखी असावे, कोणी दुःखी असू नये ही अपेक्षा उदात्तच आहे. परंतु जगात सहसा असे असत नाही. काही जण सुखी झाले, तर काही जणांच्या वाट्याला दुःख येतेच. ज्याच्या वाट्याला दुःख असेल त्याला धीर देणे, दिलासा देणे व त्याचे दुःख हलके वा दूर करण्याचा प्रयत्न करणे, हे मात्र आपल्या हाती असते. ते केले नाही, तरी त्याच्या दुःखाने दुःखी होऊन त्याच्याशी समरस होणे शक्य असते. त्याच्या दुःखामध्ये आनंद किंवा त्याउलट त्याच्या सुखामध्ये दुःख मानणे ही मात्र विकृती. आणि अशी विकृती तो मनुष्य दुसन्या धर्माचा असल्यामुळे आपल्या मनात निर्माण होत असेल तर अशा विकृतीला जन्म देणान्या विचाराला आपण धर्म मानू शकत नाही. त्याला धर्म मानणे हेच त्याच्या स्वधर्मानुसार योग्य असेल तर अशा धर्मापलीकडे जाणे हे आपले कर्तव्यच ठरते, शिवाय धर्माच्या रक्षणासाठी रक्तपात व हिंसाचार केला जात असेल, किंवा करावा लागत असेल, आणि द्वेष, क्रोध इ. विकारांचे थैमान माजवावे लागत असेल, तर अधर्म कशाला म्हणतात याचाही खुलासा कोणी केला तर बरे होईल.'(पृ. १४८). डॉ. साळुख्यांच्या विवेचनातील हा उतारा पुरेसा बोलका आहे. अर्थात त्यांचे हे विवेचन फक्त हिंदुधर्माभिमान्यांनाच अनुलक्षून नाही. मुस्लिम, ख्रिश्चन किंवा इतर कोणत्याही धर्माच्या अतिरेकी अभिमान्यांना ते आवाहन करणारे आहे. कारण "धर्मांधता की धर्मांधतेपलीकडे?' हा प्रश्न वरील विवेचनाचा पहिला टप्पा आहे. तो ओलांडल्यावरच आपणाला 'धर्मापलीकडे जाण्याची भाषा बोलता येईल. "जगातील सर्व धर्मांध लोक आपल्या धर्मांधतेलाच पवित्र धर्म मानत असतात आणि आपण धर्मांध असल्याचे नाकारत असतात हे ध्यानात घेतले असताधर्मांधतेपलीकडे जाण्याचा पहिला टप्पा ओलांडणे हे देखील सोपे नसल्याचे स्पष्ट होते.'

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

प्रत्येक व्यक्तीला खाजगी जीवनात जसा धार्मिक असण्याचा अधिकार आहे, तसा तोनसण्याचाही असला पाहिजे व म्हणून धर्मनिरपेक्ष दृष्टिकोण हा आता 'सर्वधर्मसमभावा' पेक्षा पुढचा टप्पा मानला गेला पाहिजे. येथील पुढच्या काळात सार्वजनिक हिताच्या दृष्टीने एखादी व्यक्ती किती धार्मिक आहे यापेक्षा ती मानव्यनिष्ठ किती आहे याचा विचार करणे सामाजिक हिताच्या दृष्टीने अधिक महत्त्वाचे ठरेल.धर्मनिरपेक्ष दृष्टिकोण ही जीवनदृष्टी झाली तरच धर्मनिरपेक्ष वृत्ती बाळगणाऱ्या व्यक्तीविषयी समाजात विश्वास निर्माण होईल म्हणून स्वतःला धर्मनिरपेक्ष समजणाऱ्या व्यक्तींनी किंवा राजकीय पक्षांनी आपल्या सार्वजनिक जीवनातील व व्यक्तिगत आचरणातील विसंगती दूर करण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न केला पाहिजे, असे झाले तरच खऱ्या अर्थाने आजचे धर्मनिरपेक्ष पक्ष-कार्यकर्त्यांनी व नेत्यांनी पार पाडली पाहिजे.

आज जे युतीचे सरकार अस्तित्वात आहे त्यापैकी भारतीय जनता पक्ष हा अखिल भारतीय पातळीवरचा पक्ष आहे. आजच्या केंद्रात सत्तारूढ पक्षाला आपण पर्यायी आहोत असा त्यांचा दावा आहे. धर्म आणि शासन यांची फारकत असावी हे तत्त्वतः तेही मान्य करतात. लोकशाही आणिधर्मनिरपेक्षता सर्वधर्मसमभाव आम्हीही मानतो असे त्यांचे म्हणणे आहे. अजून तरी दुय्यम नागरिकत्वाची भाषा उघडपणे या पक्षाने केलेली नाही आणि सिकंदर बख्तहे मुस्लिमगृहस्थयापक्षाचे उपाध्यक्ष आहेत. हा सर्व दाखवावयाचा भागझाला.पण या पक्षाचे सत्यस्वरूप कोणते आहे? आणि तरीही या पक्षाला समाजाचा वाढता पाठिंबा का मिळतो आहे? निदान तो पक्षसुसह्य का होतो आहे? याचा गंभीरपणे, निवडणुकीच्या राजकारणापलीकडे जाऊन आपण विचार करणार की नाही?

सर्व पक्ष सारखेच नालायक आहेत तर नवाच अनुभव घेऊन बघू अशीही मतदारांची वेगळी आणि चमत्कारिक प्रतिक्रिया होणे शक्य आहे. आणि ती लोकशाही आणि धर्मनिरपेक्षता या दोन्हींना धोक्यात आणणारी ठरेल. त्यामुळे भाजपला तोंड देण्यासाठी आता दोन पातळ्यांवर लढावे । लागणार आहे. एक म्हणजे मतदारांची किंवा सामान्य नागरिकाची मानसिकता बदलणे आणि दुसरे म्हणजे भाजपा/शिवसेनासारख्या पक्षांचे दुतोंडी स्वरूप उघडकीला आणणे. राजकीय आघाडीवर जातिवादी आणि सांप्रदायिक पक्षांवर फारसा हल्ला चढवून आता उपयोग नाही. मध्यमवर्गीय आणि पांढरपेशा मतदारांना आता गृहीत धरून चालणार नाही. काँग्रेस (आय) आणि इतर मध्यम किंवा डाव्या पक्षांवरील त्यांचा विश्वास उडाला आहे. हवाला प्रकरणात कम्युनिस्ट पक्ष नाही. पण साम्यवादी पक्ष या मतदारांना कधीच जवळचे वाटले नाहीत; काँग्रेसकडून ते भाजपकडे वळू लागले आहेत. भाजप हा लोकशाहीविरोधी पक्ष आहे असे सांगून यामुळे हे मतदार फारसे बिचकत नाहीत, कारण मुळात त्यांचा लोकशाहीवर एक राग आहे. परिस्थितीचे वस्तुनिष्ठ विश्लेषण करण्याची शक्ती आपला मध्यमवर्गीय पांढरपेशा समाज झपाट्याने गमावत आहे असे मला वाटते. त्याला हुकूमशाहीबद्दल एक प्रकारचे सूक्ष्म आकर्षण वाटते. वारंवार अनुभव येऊनसुद्धा बाळासाहेब ठाकरे, लालकृष्ण अडवाणी हे नेते अधिक राष्ट्रनिष्ठ आणि विश्वासार्ह आहेत असे मध्यमवर्गीयांना वाटते. या जोडीला दलित, अल्पसंख्य आणि विशेषतः मुस्लिम समाज यांच्या विरुद्ध त्यांचा बराच राग आहे, आणि काही व्यर्थ गैरसमजही आहेत. दुसऱ्यास बाजूला इतर पक्षांचे राजकीय वर्तन काँग्रेसपेक्षा वेगळे आहे असे त्यांना वाटत नाही. काँग्रेसचा त्यांना कंटाळा आलेला दिसतो. पण दुसरे पक्ष पूर्ण पाच वर्षे राज्यकारभारच करू शकत नाहीत असा त्यांचा अनुभव आहे. याच मानसिकतेचा भाजपचे नेते धूर्तपणे फायदा घेत आहेत. आपण अल्पसंख्यविरोधी वा मुस्लिमविरोधी नाही असे मतदारांच्या मनावर ठसविण्याचे सातत्याने प्रयत्न करीत आहेत. म्हणूनच धर्मनिरपेक्ष शक्तींसमोर आज अनेक बाजूंनी अनेक आव्हाने उभी राहिलेली दिसतात. त्यांना खऱ्या अर्थानि सामोरे जावयाचे असेल तर या विस्कळीत शक्तींना एकत्र यावे लागेल. लांब पल्ल्याचा मार्ग म्हणजे संसदबाह्य परिवर्तनवादी संघटनांना मनापासून सहकार्य द्यावे लागेल. जवळचा मार्ग म्हणजे आपली इच्छाशक्ती अधिक तीव्र करावी लागेल. आपापल्या संघटना अधिक बळकट कराव्या लागतील. आगामी लोकसभा निवडणुका या त्यांच्या दृष्टीने लिटमसपेपर कसोटी आहे. संधिसाधू तडजोडी आणि गटातटाचे राजकारण टाळले तर लगेचच या शक्तींना सुपरिणाम मिळू लागतील.

संदर्भ ग्रंथ:-

1. धर्मशास्त्राचा इतिहास- डॉ.काणे
2. भारतीय संविधान शासन आणि राजकारण - डॉ. सुधाकर कुलकर्णी
3. धर्म आणि राजकारण- शौरी अरुण
4. भारतीय राज्यघटना स्वरूप आणि राजकारण - प्रा. घांगरेकर ची. ग.
5. भारतीय शासन आणि राजकारण- मुठाळ राम

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

भारतीय राज्यघटना : मानवी हक्कांचे संवैधानिक अधिष्ठान

प्रा .डॉ. सुरेश सखाराम भालेराव
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, बी.रघुनाथ महाविद्यालय,परभणी

Manuscript ID:
JRD -2026-180171
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 294-298
January 2026
Submitted: 17 Dec. 2025
Revised: 27 Dec. 2025
Accepted: 17 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश

प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये भारतीय राज्यघटना आणि मानवी हक्क यांमधील अतूट संबंधाचा सविस्तर अभ्यास करण्यात आला आहे. मानवी हक्क हे व्यक्तीच्या प्रतिष्ठा, स्वातंत्र्य आणि समानतेचे संरक्षण करणारे मूलभूत अधिकार असून त्यांना भारतीय राज्यघटनेत घटनात्मक अधिष्ठान प्राप्त झाले आहे. संयुक्त राष्ट्रांच्या मानवी हक्कांच्या सार्वत्रिक जाहीरनाम्याचा प्रभाव भारतीय संविधानावर स्पष्टपणे दिसून येतो. संविधानाच्या उद्देशपत्रिकेत नमूद केलेली न्याय, स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता ही मूल्ये मानवी हक्कांच्या तत्त्वज्ञानाशी सुसंगत आहेत. या लेखात मूलभूत अधिकार, राज्य धोरणाची मार्गदर्शक तत्त्वे आणि मूलभूत कर्तव्ये यांद्वारे मानवी हक्कांचे संरक्षण कसे केले जाते, हे स्पष्ट करण्यात आले आहे. समता, स्वातंत्र्य, शोषणाविरुद्ध संरक्षण, धार्मिक स्वातंत्र्य, सांस्कृतिक व शैक्षणिक हक्क आणि घटनात्मक उपाययोजनांचा अधिकार हे मानवी हक्कांचे प्रमुख आधारस्तंभ असल्याचे अधोरेखित करण्यात आले आहे. तथापि, दारिद्र्य, बेरोजगारी, अशिक्षण, भ्रष्टाचार, सामाजिक विषमता, महिलांवरील अत्याचार, बालमजुरी, सांप्रदायिकता आणि दहशतवाद यांसारख्या समस्यांमुळे मानवी हक्कांच्या अंमलबजावणीसमोर गंभीर आव्हाने उभी आहेत. अभ्यासातून असे निष्कर्ष निघतात की भारतीय राज्यघटना मानवी हक्कांचे प्रभावी संरक्षण करण्याची क्षमता बाळगते; मात्र त्यासाठी जनजागृती, प्रशासनाची कार्यक्षमता, न्यायपालिकेची सक्रिय भूमिका आणि सामाजिक परिवर्तन अत्यावश्यक आहे.

मुख्यशब्द: *भारतीय राज्यघटना, मानवी हक्क, मूलभूत अधिकार, उद्देशपत्रिका, समता, स्वातंत्र्य, बंधुता, राज्य धोरणाची मार्गदर्शक तत्त्वे, घटनात्मक उपाययोजना, मानवाधिकार उल्लंघन.*

प्रस्तावना

प्राचीन काळापासून मानव आपल्या हक्कांसाठी समाज व राज्यसत्तेशी संघर्ष करीत आला आहे. त्यामुळे जगातील अनेक देशांनी नागरिकांचे हक्क मान्य केले आहेत. मात्र राष्ट्राराष्ट्रामध्ये मानवी हक्काचा अर्थ आणि आशय यासंबंधी एक मत नव्हते. प्रत्येक राष्ट्राची मानवी हक्काबाबत स्वतःची चौकट होती. सर्व प्रथम संयूक्त राष्ट्रसंघाने हक्कांच्या सैध्दांतीकीकरणाला सुरुवात केली. संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या सनदेत मानवी हक्कांचा पुरस्कार करण्यात आला आहे. कल्याणकारी राज्याची भूमिका स्वीकारलेल्या आधुनिक समाजात व्यक्तींच्या सर्वांगीण विकासाला पुरक परिस्थिती निर्माण करणे हे राज्याचे कर्तव्य आहे. जोपर्यंत राज्य अशी परिस्थिती निर्माण करीत नाही तो पर्यंत व्यक्तीचा विकास अशक्य आहे. व्यक्तीला आपल्या सर्वांगीण विकासासाठी व चांगल्या जीवनाच्या प्राप्तीसाठी हक्कांची आवश्यकता असते. त्यामुळे अनेक देशांच्या राज्यघटनेत मानवी हक्कांना अग्रक्रम देण्यात आला आहे. भारतीय राज्यघटनेद्वारेही व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासासाठी नागरिकांना मानवी हक्क बहाल करण्यात आले आहेत.

भारतीय राज्यघटना ही जगातील सर्वात व्यापक आणि सविस्तर लिखित राज्यघटनांपैकी एक आहे. स्वातंत्र्यानंतर भारताने लोकशाही, समता, स्वातंत्र्य आणि बंधुता या मूल्यांवर आधारित राज्यव्यवस्था स्वीकारली. मानवी हक्क हे प्रत्येक व्यक्तीचे जन्मसिद्ध अधिकार असून, भारतीय राज्यघटनेत त्यांना मूलभूत अधिकारांच्या स्वरूपात घटनात्मक संरक्षण देण्यात आले आहे.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
प्रा .डॉ. सुरेश सखाराम भालेराव, राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, बी.रघुनाथ महाविद्यालय,परभणी

How to cite this article:
भालेराव, . सुरेश . सखाराम . (2026). भारतीय राज्यघटना : मानवी हक्कांचे संवैधानिक अधिष्ठान. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 294–298. https://doi.org/10.5281/zenodo.18454315

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18454315
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

परंतु मानवी हक्कांची राज्यघटनेत नोंद केल्याने सर्व प्रश्न संपतात असे नाही. तर सामान्य लोक आपल्या हक्कांसाठी किती जागरुक आहेत यावर हक्कांची उपयुक्तता अवलंबून आहे. सामान्य लोकांच्या मानवी हक्कांवर मर्यादा येत असल्यामुळे त्यांना आपला सर्वांगीण विकास करणे शक्य होत नाही. मानवी हक्कांसमोर कोणती आव्हाने आहेत या संबंधी विचारमंथन होणे गरजेचे आहे. तरच आपल्याला मानवी हक्कांच्या उल्लंघनाला प्रतिबंध करणे शक्य होईल. या भूमिकेतून मानवी हक्क आणि भारतीय राज्यघटना यासंबंधाने उहापोह प्रस्तुत शोधनिबंधात केला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे

1. मानवी हक्कांची संकल्पना स्पष्ट करणे.
2. भारतीय राज्यघटनेतील मानवी हक्कांचे घटनात्मक आधार अभ्यासणे.
3. मूलभूत अधिकार आणि मानवी हक्क यांमधील संबंध विशद करणे.
4 मानवी हक्कांची सद्यस्थिती काय आहे? हे समजावून घेणे
5. भारतातील मानवी हक्कांसमोर कोणती आव्हाने आहेत ते अभ्यासणे.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत संशोधनासाठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. दुय्यम स्रोतांचा वापर करून राज्यघटना, न्यायनिर्णय, पुस्तके, संशोधन लेख व अहवाल यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

मानवी हक्कांची संकल्पना

संयुक्त राष्ट्राच्या आमसभेने १० डिसेबर १९४८ रोजी मानवी हक्कांचा जागतिक जाहीरनामा घोषित केला. आंतरराष्ट्रीय स्तरावर मानवी हक्कांची सर्व समावेशक यादी तयार करुन मानवी हक्कांना संहीताबध्द करण्यात आले त्यामुळे मानवी हक्कांच्या संरक्षणाची गरज आणि भावना वैश्विक बनली. मानवी हक्कांच्या जागतिक जाहीरनाम्याने मानवी हक्कांचे सैध्दांतीक संहितीकरण, मानवी हक्कांना राष्ट्राची अधिमान्यता या गोष्टी साध्य झाल्या. मानवी हक्क म्हणजे व्यक्तीच्या प्रतिष्ठेचे, स्वातंत्र्याचे व समानतेचे संरक्षण करणारे अधिकार होत. जीवनाचा हक्क, स्वातंत्र्याचा हक्क, समानतेचा हक्क, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, धार्मिक स्वातंत्र्य इत्यादी हक्क मानवी जीवनाच्या मूलभूत गरजा पूर्ण करतात.

भारतीय राज्यघटना आणि मानवी हक्क

भारतीय राज्यघटनेने हजारो वर्षापासून असलेल्या सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक व राजकीय विषमतेला छेद देण्याचे काम केले आहे. भारतीय राज्यघटनेच्या उद्देशपत्रिकेमध्ये स्वातंत्र्य, समता आणि बंधूभाव, न्याय प्राप्त करुन देणे हा राज्यघटनेचा उद्देश असल्याचे स्पष्ट केलेले आहे.

भारतीय राज्यघटनेतील प्रकरण तीनमध्ये कलम 12 ते 35 मध्ये मुलभूत अधिकार स्पष्ट करण्यात आले आहेत. मानवी हक्क हेच मूलभूत हक्क आहेत जे वेगळे करता येत नाहीत. व्यक्तीला प्रतिष्ठेने जीवन जगण्यासाठी जे हक्क आवश्यक असतात त्यांना मानवी हक्क असे म्हणतात. व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्व विकासासाठी उच्चार, विचार अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, उपासना, श्रध्दा यांचे स्वातंत्र्य यांना राज्यघटनेत महत्त्वाचे स्थान देण्यात आलेले दिसते. स्वातंत्र्याच्या रक्षणासाठी स्वतंत्र न्यायव्यवस्थेची निर्मिती करण्यात आलेले दिसते. स्वातंत्र्यासाठी समता आवश्यक असते. जी घटनाकारांनी दोन अर्थाने घटनेत स्विकारली आहे. एक म्हणजे प्रतिष्ठेची समता आणि दुसरी म्हणजे संधीची समता होय. संधीच्या समतेच्या आधारे प्रतिष्ठेची समता मिळविता येते. भारतीय राज्यघटनेचा अंतिम आदर्श बंधुता आहे. म्हणून भारतीय राज्यघटनेच्या उद्देशपत्रिकेत 'राज्य व्यक्तिगत प्रतिष्ठा निश्चित करेल' असे म्हटले आहे. या उद्देश प्राप्तीसाठी व्यक्तिला समान मुलभूत अधिकारांची खात्री देण्यात आली आहे. जर अशा अधिकारांवर राज्य किंवा व्यक्तीकडून मर्यादा आणल्या गेल्या तर व्यक्तिला त्याबाबत न्यायालयाने संरक्षण दिले आहे. भारतीय राज्यघटनेमध्ये मानवी हक्कांचे प्रतिबिंब पुढील बाबीतून दिसते.

उद्देशपत्रिकाः-

भारतीय संविधानाच्या उद्देशपत्रिकेत सार्वभौमत्व लोकशाही, गणराज्य, धर्मनिरपेक्षता व समाजवाद ही तत्वे स्वीकृत केली आहेत. याशिवाय भारतीय नागरिकाला आर्थिक, राजकीय, सामाजिक न्याय, दर्जा व संधी याबाबत समता, श्रद्धा, विचार, उच्चार व लेखन स्वातंत्र्य देण्यात आलेले आहे. तसेच सर्व नागरिकामध्ये बंधूभाव निर्माण करण्याचे अभिवचन देण्यात आले आहे.. उद्देश पत्रिका ही मानवी हक्कांचे व्यापक सुतोवाच करते.

मुलभूत अधिकारः-

व्यक्तीला जीवन जगण्यासाठी जे हक्क आवश्यक असतात त्या हक्कांना मानवी हक्क मानले जाते. ते वैश्विक स्वरूपाचे असून त्यात कोणताही भेदभाव न करता केवळ माणूस आहे म्हणून समस्त मानव जातीला ते हक्क उपलब्ध आहेत. सर्व मुलभूत हक्क मानवी हक्क असतात. परंतू सर्व मानवी हक्क मुलभूत हक्क नसतात. भारतीय संविधानातील कलम 14 ते 35 मध्ये महत्वपूर्ण मानवी हक्कांचा मुलभूत हक्क म्हणून समावेश करण्यात आलेला आहे.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

1. समतेचा हक्क:

समता हा लोकशाहीचा आधार आहे. भारतीय घटनेने नागरिकांना समाजातील विषमता नष्ट करण्याच्या उद्देशाने समतेचा हक्क दिला आहे. समतेच्या अधिकारानुसार कायद्यासमोर सर्व व्यक्ती समान मानल्या जातात आणि सर्वांना कायद्याचे समान संरक्षण मिळते. याचा अर्थ स्त्री-पुरुष, उच्च-निच, गरीब-श्रीमंत असा भेदभाव न करता कायद्यातील तरतुदी सर्वांना सारख्याच लागू केल्या जातात, मात्र शासन समाजहितासाठी उचित भेदभाव करु शकते. उदा. श्रीमंतावर जास्त तर गरिबांवर कमी कर लावू शकते. धर्म, वंश, जात, लिंग, भाषा या आधारावर भेदभाव न करता सर्वांना, उपहारगृहे, चित्रपटगृहे, दुकाने, रस्ते, वाहतूक, पाण्याच्या सोयी या सार्वजनिक ठिकाणी मुक्त प्रवेश असेल. प्रत्येकाला सार्वजनिक क्षेत्रात आपल्या पात्रतेनुसार नोकरी करण्याची समान संधी दिली जाते. भारतीय समाजाला कलंक असलेली "अस्पृश्यता" पाळणे हा गुन्हा ठरवून त्यासाठी शिक्षेची तरतूद करण्यात आली आहे.

2. स्वातंत्र्याचा अधिकार:

व्यक्ती स्वातंत्र्य हा लोकशाहीचा आत्मा आहे. व्यक्तिच्या सर्वांगीण विकासासाठी स्वातंत्र्याची नितांत गरज असते. स्वातंत्र्याचा अधिकार वापरताना शांतता, सुव्यवस्था, सार्वजनिक आरोग्य, नीतीमत्ता आणि देशाचे हित यांना बाधा येणार नाही यांची काळजी नागरिकांनी घ्यावयाची असते. त्यासाठी या अधिकारांवर आवश्यक निर्बंध शासन घालू शकते. भारतीय घटनेने नागरिकांना पुढील स्वातंत्र्ये दिली आहेत.

1. भाषण व मतप्रदर्शन करण्याचे स्वातंत्र्य.
2. शांततापूर्वक व शस्त्र न बाळगता सभा भरवण्याचे स्वातंत्र्य.
3. संस्था व संघटना स्थापन करण्याचे स्वातंत्र्य.
4. भारताच्या कोणत्याही प्रदेशात सर्वत्र मुक्तपणे संचार करण्याचे स्वातंत्र्य
5. भारताच्या कोणत्याही प्रदेशात वास्तव्य करण्याचे व स्थायिक होण्याचे स्वातंत्र्य.
6. कोणताही धंदा, व्यवसाय वा व्यापार करण्याचे स्वातंत्र्य.

याशिवाय शिक्षणाचा अधिकार हा 2009 मध्ये नागरिकांचा मूलभूत अधिकार मानण्यात आला आहे. त्याद्वारे 6 ते 14 वर्ष वयापर्यंतच्या मुला-मुलींच्या मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाची तरतूद केली आहे. नागरिकांच्या स्वातंत्र्याचा संकोच होऊ नये म्हणून व्यक्तीस्वातंत्र्याची हमी देणाऱ्या तरतुदी घटनेत नमुद केल्या आहेत.

3. शोषणाविरुध्दचा अधिकार:

भारतीय समाजात फार पूर्वीपासून वेठबिगारी, देवदासी, मागास जातीचे शोषण अशा अनिष्ठ प्रथा प्रचलित होत्या. शोषणाविरुध्दच्या अधिकाराने अल्प मोबदला देऊन जास्त काम करुन घेण्याची वेठबिगारी पध्दत, गुलामगिरी, माणसांची खरेदी विक्री यावर बंदी घातली आहे. तसेच 14 वर्षाखालील मुलां-मुलींना खाणी, कारखाने किंवा इतर धोकादायक ठिकाणी कामावर ठेवण्यास मनाई करण्यात आली आहे. या अधिकारामुळे शोषण करणाऱ्या प्रथा बंद होऊन सर्वांना सन्मानाने जगण्याची संधी प्राप्त झाली आहे.

4. धार्मिक स्वातंत्र्याचा अधिकार:

भारत हे धर्मनिरपेक्ष राज्य असल्यामुळे या राज्याचा कोणताही धर्म नाही. आपल्या देशात विविध धर्माचे आणि पंथाचे लोक राहतात. सर्वांना आपल्या इच्छेनुसार कोणत्याही धर्माचा स्विकार, आचरण, पालन व प्रसार करण्याचे स्वातंत्र्य आहे. प्रत्येक धर्मसंप्रदायास सार्वजनिक हितास बाधा न आणता धार्मिक कार्यासाठी संस्था स्थापन करण्याचा अधिकार आहे. धार्मिक करांची सक्ती कोणत्याही व्यक्तीवर करता येत नाही. शासकीय, शासकीय अनुदान घेणाऱ्या शिक्षण संस्थांतून विशिष्ट धर्माचे शिक्षण देता येत नाही.

5. सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक अधिकार:

आपला भारत देश विविधतापूर्ण आहे. त्यात अनेक धर्माचे, अनेक भाषा बोलणारे, लोक वास्तव्य करतात. त्यांच्या भाषा, लिपी वेगळ्या आहेत. देशाच्या विविध भागात राहणाऱ्या लोकांचे सण, उत्सव, सांस्कृतिक परंपरा भिन्न आहेत. यापैकी काही घटक बहुसंख्य तर काही अल्पसंख्याक आहेत. प्रत्येकालाच आपली भाषा, लिपी, संस्कृती, परंपरा यांचे जतन व विकास व्हावा असे वाटते. बहुसंख्याकांप्रमाणेच अल्पसंख्याकांनाही आपल्या संस्कृतीचे रक्षण व संवर्धन करता यावे म्हणूनच हा अधिकार नागरिकांना देण्यात आला आहे. यानुसार आपली स्वतःची भाषा, संस्कृती, लिपी यांचे जतन करता येते. त्यासाठी स्वतंत्र शिक्षण संस्था स्थापन करण्याचा नागरिकांना अधिकार आहे.या अधिकारामुळे अल्पसंख्याकांना सुरक्षिततेची हमी मिळते.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

6. घटनात्मक उपाययोजनेचा अधिकार:

घटनेने नागरिकांना केवळ अधिकार प्रदान करणे पुरेसे नसते. तर त्यांच्या संरक्षणाची योग्य तरतूद करणे तेवढेच महत्वाचे असते. भारतीय नागरिकांना देण्यात येणाऱ्या मूलभूत अधिकारांवर व्यक्ती किंवा शासनाकडून अतिक्रमण होऊ नये म्हणून घटनात्मक उपाययोजनेचा अधिकार देण्यात आला आहे. मूलभूत अधिकारांची पायमल्ली झाल्यास न्यायालयाकडे दाद मागता येते. त्यामुळे शासन व्यक्तीचे अधिकार विनाकारण कमी करु शकत नाही. मूलभूत अधिकारांच्या संरक्षणासाठी न्यायालयात जाण्याचा हक्क हा 'राज्यघटनेचा आत्मा' मानला जातो.

मार्गदर्शक तत्वेः-

माणसांना किमान सभ्य व सुरक्षित जीवन जगता यावे म्हणून भारतीय संविधानात मार्गदर्शक तत्वाचा समावेश केला आहे. भारतात खऱ्या अर्थाने सामाजिक, आर्थिक, राजकीय न्याय व समता प्रस्थापित करावयाची असेल तर मार्गदर्शक तत्वांची अंमलबजावणी होणे गरजेचे आहे. स्वातंत्र्य व समतेच्या तत्वावर आधारीत नवा समाज उभा करण्यासाठी या तत्वाची आवश्यकता आहे. राज्यांना कल्याणकारी स्वरूप प्राप्त व्हावे म्हणून घटनेच्या चौथ्या भागात कलम 36 ते 51 मध्ये मार्गदर्शक तत्वांचा समावेश केलेला आढळतो. आर्थिक, सामाजिक, राजकीय व आंतरराष्टीय क्षेत्रातील मार्गदर्शक तत्वामधून नागरिकांच्या मानवी हक्कांच्या अंमलबजावणीसाठी व्यापक दृष्टिकोन घटनाकारांनी स्वीकारला असल्याचे स्पष्ट होते

मुलभूत कर्तव्यः-

अधिकार आणि कर्तव्य या एकाच नाण्याचा दोन बाजू होत. कर्तव्याशिवाय अधिकार म्हणजे अराजकता होय आणि अधिकाराशिवाय कर्तव्य म्हणजे गुलामगिरी होय नागरिकांना कर्तव्याची जाणीव नसल्यास लोकशाही यशस्वी होऊ शकत नाही. म्हणून नागरिकांच्या मूलभूत अधिकाऱ्यांना व्यापक स्वरूप प्राप्त करून देण्याच्या उद्देशाने भारतीय राज्यघटनेत १९७६ मध्ये घटनेच्या 42 व्या दुरुस्तीचे मूलभूत कर्तव्य समाविष्ट करण्यात आली. राज्यघटनेत दहा मूलभूत कर्तव्यांच समावेश करण्यात आला. हक्क आणि कर्तव्य ही परस्परांशी संबंधित असतात म्हणून कर्तव्यपालन करणे आवश्यक आहे.

भारतीय राज्यघटनेत विविध तरतुदीच्या माध्यमातून मानवी हक्काच्या सुरक्षिततेसाठी आणि अंमजबजावणीसाठी प्रयत्न केले आहेत.

निष्कर्ष

भारतीय राज्यघटना आणि मानवी हक्क यांचा अतूट संबंध आहे. घटनात्मक तरतुदी, न्यायपालिका व विविध आयोगांच्या माध्यमातून भारतात मानवी हक्कांचे संरक्षण करण्याचा प्रयत्न केला जातो. तथापि, प्रभावी अंमलबजावणीसाठी जागरूकता, प्रशासनाची कार्यक्षमता आणि सामाजिक परिवर्तन आवश्यक आहे.

आज अनेक देशांच्या राज्यघटनांमध्ये मानवी हक्कांचा समावेश करुन त्यांचे सैध्दांतीकीकरण करण्यात आले आहे. परंतु मानवी हक्कांचे सैध्दांतीक स्वरुप आणि प्रत्यक्ष व्यवहारात मानवी हक्कांच्या अंमलबजावणी साठी आवश्यक वातवरण यामध्ये बरेच अंतर असल्याचे निर्देशित होते. भारतासारख्या देशामध्ये मानवी हक्कभंग ही नित्याची गोष्ट आहे. भारतीय जनता अन्न, वस्त्र, निवारा, वैद्यकीय सोयी, शिक्षण अश्या मुलभुत गरजासाठी अजूनही झगडते आहे. आज मुलभुत हक्कांच्या अंमलबजावणीसाठी केल्या जाणाऱ्या उपाययोजना अपुऱ्या आहेत. आपण स्वातंत्र्यानंतर खुप प्रगती केली असली तरीही आपल्या जागतिक महासत्ता बनू पाहणाऱ्या देशात कर्जाच्या ओझ्याखाली दबलेला शेतकरी आत्महत्या करुन आपली जीवन यात्रा संपवित आहेत. यातून सामान्य माणसाचा जगण्याचा मानवी हक्कच धोक्यात आला असल्याचे वास्तत्त्व आपल्या समोर आहे. मोठ्या प्रमाणात असलेल्या तरुण हातांना काम मिळत नसल्यामुळे गुन्हेगारी वाढत आहे. शिक्षणाचा हक्क मुलभुत हक म्हणून मान्य करण्यात आला असला तरी सामान्य माणसाला शिक्षण परवडेल अशी स्थिती राहिली नाही. धर्माच्या नावाखाली होणाऱ्या अतिरेकी हल्यामुळे मानवी हक्कांवर गंभीर अतिक्रमण होत आहे. जीवीतीचा हक, सुरक्षिततेचा हक्क या सर्व कागदी घोषणाच राहिल्या आहेत. विकासाच्या नावाखाली देशात होणारे प्रकल्प, धरणे, अणू शक्ती केंद्रे आणि विषारी धोकादायक उत्पादनांच्या कंपन्यानी मानवी हक्कांच्या सुरक्षिततेबाबत गंभीर आव्हाने निर्माण केली आहेत, गरिबी, भ्रष्टाचार, निरक्षरता यामुळे मानवी हक्कांचे उल्लघंन होतेच आहे. स्त्रियांना समान दर्जा कायदाने बहाल करण्यात आला असला तरी प्रत्यक्षात त्यांना दुयम दर्जा दिला जातो. जन्महोण्यापूर्वीच गर्भातच त्यांची हत्या केली जाते. हुंड्यासाठी छळ, चारित्र्यहनन, बलत्कार, विनयभंग या गुन्हाचे प्रमाण वाढतच आहे. महिलावरील अत्याचार ही मानवी हक्कभंगाची गंभीर समस्या आहे. लोकांच्या सुरक्षिततेची जबाबदारी ज्याच्याकडे आहे त्या पोलिस आणि सुरक्षा यंत्रणेकडून आपल्या अधिकारांचा गैरवापर करुन अमानुष छळ, दडपशाही, खोटे इनकाऊन्टर्स, बलात्कार असे मानवी हक्कांची पायमल्ली करणारे प्रकार घडत असतात. समाजामध्ये बालमजूरीचे ही प्रमाण लक्षणीय आहे. अनेक मुले धोक्याच्या व हानीकारक व्यवसायामध्ये वेठबिगाराप्रमाणे काम करतात.

सारांशः-

कोणत्याही शासन व्यवस्थेचे यशापयश त्या देशातील लोकांना किती अधिकार आहेत यावर अवलंबून असते. म्हणून प्रत्येक लोकशाही राज्यात व्यक्तीला स्वतःच्या इच्छेनुसार जीवन जगता यावे, अंगच्या गुणांचा विकास करता यावा, प्रत्येक व्यक्तीला प्रतिष्ठा प्राप्त व्हावी, व्यक्ती विकासाची संधी मिळावी, राजकारणात सहभाग घेता यावा यासाठी अधिकार आवश्यक असतात. व्यक्तीच्या

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

अधिकारामुळेच राज्याच्या हुकुमशाहीवर नियंत्रण ठेवता येते. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय या लोकशाही मूल्यांची जपवणूक या अधिकारामुळेच शक्य होते. मानवी हक्कांचे संरक्षण आणि संवर्धन ही शासनाची प्राथमिक जबाबदारी आहे. परंतू आजही भारतातील व जगातील कोट्यवधी लोकांना दारिद्र्यामुळे अन्न, वस्त्र, निवारा, शिक्षण, आरोग्य सेवा, निकोप पर्यावरण यासारख्या मुलभूत गरजापासून वंचित राहावे लागते आज मानवी हक्काच्या उल्लंघनाची गती दिवसेंदिवस वाढत आहे. अल्पसंख्याकाचे प्रश्न, सांप्रदायिकता, दहशतवाद, नक्षलवाद, निराश्रिताचे प्रश्न, दारिद्र्य, बेकारी, कुपोषण, पर्यावरणाचा -हास अशी मानवी हक्क उल्लंघनाची यादी दिवसेंदिवस वाढत जाणारी आहे. या पार्श्वभूमीवर मानवी हक्कासंबंधी लोकांमध्ये व्यापक जागृती होणे आवश्यक आहे. आपल्या हक्कासंबंधी जाणीव आणि त्यासंबंधीचे शिक्षण असल्याशिवाय मानवी हक्कांचे रक्षण होऊ शकत नाही. भारतासारख्या विकसनशील राष्ट्रात घटनेने प्रदान केलेल्या हक्कांबाबत जनतेमध्ये अनभिज्ञता आहे ही लोकशाहीसाठी चिंतेची बाब मानावी लागेल.

संदर्भः-

1. भारंबे नंदकुमार, मानवी हक्क व समाज, निराली प्रकाशन, पुणे.
2. मानवी हक्कांच्या अंमलबजावणी यंत्रणा डॉ. शिरीष देशपांडे, संजय जैन.
3. मानवअधिकार दशा और दिशा- श्रीधर मिश्रा, अखील शुक्ला, पॉईंटर पब्लिकेशन्स
4. मानवी हक्क- व्हि.बी. पाटील- के. सागर प्रकाशन, पुणे.
5. मानव अधिकार एव्म महिलाएँ- नाराणी नारायण प्रकाश रा. बा पब्लिकेशन्स, जयपूर.
6. मानवी हक्क सद्यस्थिती आणि आव्हाने संपा. सुरेश भालेराव प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

सार्वजनिक धोरण निर्मिती आणि जनतेचा सहभाग

प्रा.डॉ.संजय मारोतीराव कोनाळे
राज्यशास्त्र विभाग छत्रपती शिवाजीराजे महाविद्यालय, उदगीर ता.उदगीर जि.लातूर

Manuscript ID:
JRD -2026-180172
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 299-301
January 2026
Submitted: 17 Dec. 2025
Revised: 27 Dec. 2025
Accepted: 17 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश:

प्रस्तुत संशोधन विषय 'सार्वजनिक धोरण निर्मिती आणि लोकसहभाग' हा बहुआयामी व व्यापक स्वरूपाचा विषय आहे. लोकशाही असो की इतर कोणत्याही प्रकारच्या शासन व्यवस्थेला सार्वजनिक धोरण निर्मिती प्रक्रिया राबवावी लागते. कारण धोरण निर्मितीवरच समाजाचा व राष्ट्राचा विकास अवलंबून असतो. या धोरण निर्मितीला जनतेचा किती पाठिंबा आहे व या धोरणाने समाजाचे हीत किती प्रमाणात होणार आहे यावरून शासनाचे यशापयश निश्चित केले जाते. सार्वजनिक धोरणात समाजाच्या मागण्या विविध प्रकारच्या असतात, त्यावर सरकारला धोरण निर्मिती करावी लागते. जनतेचा सामाजिक, आर्थिक व राजकीय विकास करण्यासाठी सार्वजनिक धोरण निर्मिती प्रक्रिया ही अखंडित चालणारी प्रक्रिया आहे. तसेच ती बहुआयामी आहे. शासन जनतेप्रती जबाबदार असल्यामुळे शासनाला वेगवेगळ्या क्षेत्रात अनेक प्रकारचे महत्त्वपूर्ण निर्णय घ्यावे लागतात. तसेच प्रशासनामार्फत त्याची अंमलबजावणी करावी लागते. सार्वजनिक धोरण निर्मितीत लोकांना सहभागी केल्याने चांगले निर्णय घेता येतात. तसेच जनतेच्या सहभागामुळे धोरणाची विश्वसनीयता वाढते. जनता जेव्हा धोरण प्रक्रियेत सहभागी असतात तेव्हा त्यांना धोरणाबद्दल आपलेपणा वाटतो. त्यावेळी शासनाला धोरणाची अंमलबजावणी करण्यास सोपे जाते. एकूणच सार्वजनिक धोरण हे सरकार व समाज यांच्यातील दुवा आहे. समाजाच्या कल्याणासाठी एक चौकट प्रदान करते व नागरिकांचे जीवन सुधारण्यासाठी कार्य करते. सार्वजनिक धोरण निर्मिती ही अखंडित चालणारी प्रक्रिया आहे. ज्यात लोकांचा सहभाग महत्त्वपूर्ण ठरतो. शासन कोणत्याही प्रकारचे धोरण ठरवण्यापूर्वी जनतेच्या संमतीसाठी धोरण प्रकाशित केले जाते. ज्यात जनतेच्या सूचना, जनतेचे मत विचारात घेऊन शासनाला धोण निश्चित करावे लागते. म्हणून सार्वजनिक धोरण निर्मिती आणि जनतेचा सहभाग यातूनच खरी बळकट लोकशाही निर्माण होते व त्यातूनच व्यक्ती, समाज व राष्ट्राचा विकास घडून येतो.

मुख्यशब्द: *सार्वजनिक धोरण, धोरण निर्मिती प्रक्रिया, जनतेचा सहभाग, लोकसहभाग, लोकशाही, शासन व प्रशासन, उत्तरदायित्व, पारदर्शकता, सक्षमीकरण, प्रसारमाध्यमे, सामाजिक न्याय, समानता, संसाधनांचे वाटप, धोरण अंमलबजावणी, जनमत, सार्वजनिक कल्याण.*

प्रस्तावना:

लोकशाही प्रणालीत सार्वजनिक धोरणाचे स्थान महत्त्वपूर्ण असते. सार्वजनिक धोरणाच्या आधारे समाजातील समस्या सोडविण्यासाठी शासनाद्वारे बनविलेले नियम, कायदे, योजना व कृतीचा एक संच आहे. ज्याचा उद्देश लोकांचे कल्याण साधणे हा असतो. यात शिक्षण, आरोग्य, पर्यावरण, अर्थव्यवस्था यासारख्या विविध क्षेत्राचा समावेश होतो. ही सर्व ध्येयधोरणे शासनामार्फत कृतीत येतात. उदा: समाजातील दारिद्र्य निर्मूलन, आरोग्य सुधारणा, आर्थिक विकास घडवून आणण्यासाठी शासनाला वेळोवेळी निर्णय घ्यावे लागतात. त्यातून कृती करावी लागते.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
प्रा.डॉ.संजय मारोतीराव कोनाळे, राज्यशास्त्र विभाग छत्रपती शिवाजीराजे महाविद्यालय, उदगीर ता.उदगीर जि.लातूर

How to cite this article:
कोनाळे, . संजय . मारोतीराव . (2026). सार्वजनिक धोरण निर्मिती आणि जनतेचा सहभाग. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 299–301. https://doi.org/10.5281/zenodo.18455026

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18455026
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

सार्वजनिक धोरण हे समाजाच्या सर्वांगीण प्रगतीसाठी निश्चित करण्यात आलेली प्रक्रिया म्हणून ओळखली जाते. कोणत्याही प्रकारच्या शासनव्यवस्थेत सार्वजनिक धोरण निर्मिती प्रक्रिया अस्तित्वात असते. नागरिकांकडून केलेल्या मागण्या व निर्माण झालेल्या समस्यांच्या संदर्भात शासन जे धोरण आखते त्यास सार्वजनिक धोरण असे संबोधले जाते. थोडक्यात सार्वजनिक धोरण महणजे सरकार काय करेल किंवा काय करणार नाही याचा एक मार्गदर्शक आराखडा आहे. जो समाजाच्या हितासाठी आणि विकासासाठी तयार केला जातो. यामध्ये सामाजिक, आर्थिक कल्याण, शिक्षण, आरोग्य सेवा आणि पर्यावरणीय धोरणे यासह विविध मुद्यांचा समावेश असतो. कारण सार्वजनिक धोरण हे बहुआयामी क्षेत्र आहे. सार्वजनिक धोरण निर्मितीच्या प्रक्रियेत समस्या ओळखणे, अजेंडा निश्चित करणे, धोरण तयार करणे, निर्णय घेणे व त्याची अंमलबजावणी व मूल्यांकन करणे हे सार्वजनिक धोरण निर्मितीचे टप्पे असतात. अलिकडच्या काळात सार्वजनिक धोरणाचे महत्त्व अधिक वाढले आहे. ज्यात समस्यांचे निराकरण, संसाधनाचे वाटप, समाजाचे नियमन, समानता व न्याय, आर्थिक विकास, नागरिकांचे कल्याण, जबाबदारी व पारदर्शकता यातून स्पष्ट होते व यातूनच समाजाच्या प्रगतीला चालना मिळते.

सार्वजनिक धोरण ही एक सांघिक व व्यापक अशी प्रक्रिया आहे. सार्वजनिक धोरणाच्या निर्मितीत अनेकांचा सहभाग असतो. तसेच धोरण प्रक्रियेवर कायदेमंडळ, कार्यकारी मंडळ, न्यायमंडळ, राजकीय पक्ष, दबावगट, जनमत, प्रसारमाध्यमे हे घटक प्रभाव टाकत असतात. कोणत्याही सरकारच्या काळात धोरण ठरविताना मुख्यत्वे शासनाने जनतेला दिलेली अभिवचने किंवा शासनाच्या काळात उद्भवलेल्या समस्यांची उकल करणे हे महत्त्वाचे असते. सार्वजनिक निर्मिती ही एक राजकीय क्रिया आहे. जनतेच्या कल्याणासाठी चांगल्या धोरणाची निर्मिती करणे ही शासनाची जबाबदारी आहे. सार्वजनिक धोरण निर्मितीत जनतेचा सहभाग असणे गरजेचे आहे. लोकशाहीत शासन हे जनतेच्या हितासाठी कार्य करणारे असते. ज्या मागण्या समाजाकडून येतात त्यावर शासन धोरण निर्मिती करून जनतेच्या संमतीनेच समाजाच्या हितासाठी ही धोरणे लागू करून त्याची अंमलबजावणी करते. यामुळे सार्वजनिक धोरणात जनतेचा सहभाग महत्त्वपूर्ण मानला जातो. सार्वजनिक धोरण निर्मितीमध्ये जनतेचा सहभाग हा आवश्यक घटक आहे. ज्यामुळे धोरणे अधिक न्याय, प्रभावी आणि लोकाभिमुख बनतात. लोकशाहीमध्ये जनतेचा सहभाग हा केवळ मतदानापुरता मर्यादित नाही तर सार्वजनिक धोरण निर्मितीच्या प्रक्रियेत सहभागी होणे गरजेचे असते. उदा: स्थानिक स्वराज्य संस्थेमध्ये लोकशाही निर्णय प्रक्रियेचे मूळ म्हणजे 'ग्रामसभा' असते. ज्यात लोकहसभाग होऊन आपल्या गावाचा सर्वांगीण विकास घडवून आणण्याच्या उद्देशाने प्रयत्न करतात. म्हणून लोकशाही बळकट करण्यासाठी धोरण निर्मितीत जनतेचा सहभाग महत्त्वपूर्ण असतो. भारतातील सार्वजनिक धोरणे म्हणजे जनतेच्या हितासाठी सरकारद्वारे आखलेले कार्यक्रम जसे स्वच्छ भारत अभियान (आरोग्य), डिजिटल इंडिया (तंत्रज्ञान), आयुष्यमान भारत (आरोग्य), राष्ट्रीय शिक्षण धोरण (शिक्षण), अटल पेन्शन योजना (सामाजिक सुरक्षा), आत्मनिर्भर भारत, मुद्रा योजना, स्वस्त धान्य पुरवठा, प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजना या धोरण निर्मितीतून समाजाची प्रगती करणे व राष्ट्राचा विकास घडवून आणणे हा उद्देश आहे.

संशोधनाचे उद्देश:

1) सार्वजनिक धोरणाची निर्मिती प्रक्रिया अभ्यासणे.
2) सार्वजनिक धोरण निर्मिती आणि जनतेच्या सहभागाचा संबंध अभ्यासणे.
3) सार्वजनिक धोरण निर्मितीत जनतेच्या सहभागाचे मार्ग अभ्यासणे.
4) सार्वजनिक धोरणावर जनतेच्या प्रभावाचा अभ्यास करणे.
5) शासनाला सार्वजनिक धोरण ठरवताना येणाऱ्या समस्यांचा अभ्यास करणे.
6) जनतेच्या सहभागातून लोकशाहीचा विकास अभ्यासणे.

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर केला आहे. तथ्य संकलनासाठी द्वितीय स्रोतांचा आधार घेऊन विश्लेषणात्मक पद्धतीने संशोधनाची मांडणी करण्यात आली आहे.

संशोधनाचे महत्त्व:

सार्वजनिक धोरण निर्मिती प्रक्रिया ही शासनाच्या धोरण प्रक्रियेचा भाग आहे. लोकशाही शासनात जनतेच्या सर्वांगीण विकासासाठी शासनाला वेगवेगळ्या धोरणांची निर्मिती करावी लागते. यावेळी जनतेच्या सहभागाच्या आधारे घेतलेले निर्णय अथवा कायदे अधिक सक्षम ठरतात. म्हणून जनतेच्या सहभागाला महत्त्व आहे. ज्या देशाच्या सार्वजनिक धोरण निर्मितीत लोकांचा अधिक

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

सहभाग असतो, तेथील धोरण निर्मिती जनतेच्या हितासाठी उपयुक्त ठरते व शासनाप्रती जनतेचा विश्वास वाढतो. लोकांना शासनाचे उद्देश निश्चित करण्यास मदत होते. एखादा कायदा चुकीचा असणे किंवा एखाद्या कायद्याला जनतेलचा पाठिंबा असणे या स्वरूपातून जनता सार्वजनिक धोरणात सहभागी असते. ज्या देशात जनतेचा सहभाग अधिक असतो तेथील सरकारवर जनतेचा विश्वास, नियंत्रण, समर्थन व मूल्यमापन या दृष्टीने महत्त्वाचा असतो.

सार्वजनिक धोरणाचे टप्पे व लोकसहभाग

सार्वजनिक धोरण प्रक्रियेत सामान्य जनतेचा सक्रिय सहभाग प्रामुख्याने आपल्या काही सूचना नोंदवत असतो. जनता प्रसारमाध्यमाच्या स्वरूपातून शासनाच्या एखाद्या धोरणाविषयी आपले विचार मांडते. यातून जनतेचा सहभाग निर्माण होतो. जनतेच्या सहभागाचे मुख्य आधार पुढीलप्रमाणे आहेत.

1) धोरण निर्मिती: शासन आपल्या धोरणाविषयी जनतेचे विचार जाणून घेण्यासाठी जनतेशी संवाद करीत असते किंवा प्रतिनिधित्वाच्या आधारे धोरणाविषयीचे मत जाणून घेत असते. लोकशाहीत जनतेचा सहभाग असणे गरजेचे आहे. कारण धोरण निर्मितीत प्रत्यक्ष जनता सहभागी होत नसली तरी वेगवेगळ्या माध्यमातून जनता आपले मत नोंदवित असते.

2) उत्तरदायित्व: शासन व प्रशासनाचे जनतेप्रती उत्तरदायित्व असते. कारण या स्वरूपातून जनतेचा सहभाग दिसून येतो. शासनाने जनतेला केलेल्या आश्वासनांची पुर्तता करण्यासाठी उत्तरदायित्व असते. ज्यामुळे जनतेचा शासनाप्रती दृढ विश्वास निर्माण होतो व जनतेचा सर्वांगीण विकास होण्यास मदत होते.

3) सक्षमीकरण: धोरण निर्मितीत जनतेचा सहभाग वाढल्यामुळे जनतेत आत्मविश्वास वाढतो व जनता ही विकासाच्या प्रक्रियेचा आधार बनते व जनता सक्षम बनते आणि राष्ट्राचा विकास होतो.

4) प्रसारमाध्यमे: सार्वजनिक धोरण निर्मितीत जनतेचा सहभाग प्रसारमाध्यमाच्या स्वरूपातून व्यक्त होतो. कारण शासनाच्या धोरणासंबंधीचे अनुकूल किंवा प्रतिकूल मत प्रसारमाध्यमातून शासनाला कळते व धोरण निर्मितीची प्रक्रिया पारदर्शक व प्रभावशालीपणे अंमलात आणता येते. म्हणून प्रसारमाध्यमे ही जनतेच्या सहभागाचे महत्त्वपूर्ण साधन आहे.

5) समस्यांचे निराकरण: समाजातील बेरोजगारी, गरिबी, गुन्हेगारी यासारख्या मोठ्या समस्यांवर उपाय शोधण्यासाठी धोरणे तयार केली जातात. सर्वांना संसाधनाचे समान वाटप केले जाते.

6) सामाजिक न्याय व समानता: सार्वजनिक धोरणे समाजातील असमानता कमी करतात व सर्व नागरिकांना समान संधी दिली जाते. ज्यातून समान आर्थिक विकास साधला जातो.

लोकसहभागाचे महत्त्व:

- धोरणकर्त्यांना अधिकृत माहिती तथ्ये, दृष्टिकोन मिळतात ज्यामुळे निर्णयाची व्यापकता वाढते.
- जनतेच्या सहभागामुळे निर्णय अधिक चांगले घेता येतात. ज्यात समाजातील सर्व घटकांचा विचार केला जातो.
- जनतेच्या सहभागामुळे धोरण निर्मितीत पारदर्शकता वाढते व जबाबदारी पूर्ण केली जाते.
- लोकशाही व्यवस्था अधिक बळकट करण्यासाठी नागरिकांचा सहभाग महत्त्वाचा ठरतो.
- जनतेच्या सहभागामुळे कार्यक्षम अंमलबजावणी होते व लोकसहभागातून तयार झालेले निर्णय अधिक विश्वासार्ह मानले जातात.
- जनतेच्या सक्रिय सहभागातून लोकशाही मूल्ये व शाश्वत विकासाची उद्दिष्टे साध्य केली जातात.
- लोकांमध्ये एकता व सामाजिक सलोखा वाढतो.

संदर्भ सूची:

1. डॉ.प्रकाश पवार, 'सार्वजनिक धोरण : संकल्पना, सिद्धान्त आणि भारतातील सार्वजनिक धोरणाचा आढावा', प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, 2010
2. दूर शिक्षण केंद्, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर 'सार्वजनिक धोरण', वर्ष 2018-19
3. डॉ.पोहेकर प्रीती, 'भारताचे सार्वजनिक धोरण', विद्या प्रकाशन, पुणे, 2016
4. प्रा.डॉ.कैलास सोनावणे, प्रा.निखिल जगताप, 'सार्वजनिक धोरण', निराली प्रकाशन, जानेवारी 2024
5. https//wbschewb.gov.in
6. https/www.civiced.org

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

भारतीय राजकारणातील बदलते प्रवाह

नामदेव वि. खंदारे
स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड

Manuscript ID:
JRD -2026-180173
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 302-305
January 2026
Submitted: 17 Dec. 2025
Revised: 27 Dec. 2025
Accepted: 17 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश :

वरील विवेचनावरून असे दिसून येते की, महाराष्ट्र किंवा एकूणच राजकारणात दररोज नवनवीन प्रवाह निर्माण होत आहेत. यामुळे लोकशाही प्रक्रियेवर मात्र अधोगतीमय परिणाम होत आहेत. यावर वेळीच आवर घातली गेली नाही तर भविष्यात लोकशाही कोसळण्याची शक्यता नाकारता येणार नाही.

Briefly caste, language, religion, curruption and money or mussle these are new trends in indian politics. But i think in a form of democracy (especially parliament from government) there should be focus on development issues (Ex. social and economic)

Keywords: *Political-System, Trend, Liberalism, Indian Politics, Reigionalism etc.*

प्रस्तावना:

26 नोव्हेंबर 1949 रोजी भारतीय संविधान स्वीकारले, आणि अंमबजावणी 26 जानेवारी 1950 मध्ये झाली. त्याचबरोबर उदारमतवादी लोकशाहीचा प्रारंभ झाला. 1952 मध्ये लोकसभेच्या सार्वत्रिक निवडणूका घेण्यात आल्या. तिथपासून ते आजपर्यंत भारतीय राजकारणाने अनेक चढ-उतार अनुभवले. 1952 ते 1967 पर्यंत भारतीय राष्ट्रीय कांग्रेस पक्षाचा एकछत्री अंमल दिसून येतो. त्यानंतर देशात वेगवेगळ्या राज्यात प्रादेशिक आणि स्थानिक राजकीय पक्षांचा राज्य व राष्ट्रीय स्तरावर उदय झाला. मार्क्सवादी, समाजवादी, आंबेडकरवादी, साहजिकच रित्या राजकारणाचा परिघ विस्तारला गेला. आरंभीच्या काळात देशाच्या राजकारणावर गांधीवादी विचारांचा प्रभाव होता. प्रसिद्ध लेखक आणि राजकीय विचारवंत डॉ. रजनी कोठारी यांनी 'Political System In India' या पुस्तकात असे प्रतिपादन केले की, भारतीय राजकीय व्यवस्था ही काँग्रेस व्यवस्था झाली आहे. काँग्रेस पक्षाच्या काळात भारतीय राजकारण शहरी भागातील श्रीमंत वर्गापुरतेच मर्यादित होते. बहुसंख्यांक शेतकरी, महिला, दलित, आदिवासी, ओबीसी आणि अल्पसंख्यांक घटक राजकीय क्रिया-प्रक्रियेपासून अलिप्त होते. आपणास ज्ञात आहे की, भारतीय राज्यघटनेने सर्व नागरिकांना सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक स्वरूपाचे अधिकार दिले, पण प्रस्थापित राजकीय व्यवस्थेकडून त्यांचा सर्वांगीण विकास केला गेला नाही, केवळ त्यांच्या मताचा वापर करून घेतला. सरंजामदार, भांडवलदार, कारखानदार वर्ग यांच्या हितसंबंधाना अधिक महत्व दिले गेले. त्यामुळे संकुचित राजकारणाचा उदय झाला. भारतीय लोकशाहीतील या धोक्याची जाणीव घटनाकारांना होती ते म्हणतात, "भारतात राजकीय लोकशाहीचे रूपांतर सामाजिक लोकशाहीत झाले पाहिजे. यातूनच सत्तेचे विकेंद्रीकरण होईल." पुढे म्हणतात, "भारतासारख्या विशाल भू-प्रदेश आणि विविधता असलेल्या देशात प्रग्लभ लोकशाहीचा विचार अंमलात आणला पाहिजे."[1] अर्थात सामाजिक लोकशाही म्हणजे समान संधी व अधिकार.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
नामदेव वि. खंदारे, स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड

How to cite this article:
खंदारे, . नामदेव . वि . (2026). भारतीय राजकारणातील बदलते प्रवाह. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 302–305. https://doi.org/10.5281/zenodo.18455080

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18455080
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

वर्तमान राजकीय व्यवस्थेचा अभ्यास केला असता असे दिसून येते की, बाबासाहेबांच्या विचाराचा अभाव आहे, वस्तुस्थिती अशी आहे की प्रत्येक राजकीय पक्ष बाबासाहेबांचवे नाव घेतो पण त्यांचे सिद्धांत आमलात आणत नाही. लोकशाही प्रक्रियेत जनतेचा अधिकचा सहभाग लोकशाहीस बळकटी देत असतो. भारतीय राजकारणाचा वेध घेतला असता 1990 मध्ये व्हि. पी. सिंह सरकारने ओ. बी. सी. प्रवर्गास आरक्षण जाहीर केले आणि या प्रवर्गाचा प्रत्येक क्षेत्रात सहभाग वाढला असे दिसते.

दुसऱ्या बाजूस समाजात वर्ण आणि जाति व्यवस्थेचा प्रभाव असल्याने सुरूवाती पासून जातीचे राजकारण प्रत्येक घटक राज्यात दिसून येते. जसे महाराष्ट्र - मराठा, माळी, धनगर, ब्राम्हण, आंध्रप्रदेश - कामा, रेड्डी, उत्तरप्रदेश - राजपूत, ठाकूर, ब्राम्हण, दलित, मुस्लिम, यादव, बिहार - यादव, राजपूत, दलित, मध्यप्रदेश- ठाकूर, राजपूत ब्राह्मण, गुजरात - पटेल, पाटीदार, मारवाडी, पश्चिम बंगाल - ब्राह्मण, दलित आदि.

थोडक्यात भारतीय राजकारण ज्या प्रवाहातून जात आहे त्याचा परामर्श खालीलप्रमाणे.

उद्देश :

1. वर्तमान भारतीय राजकारणाचे स्वरूप निश्चित करणे.
2. भारतीय राजकारणास प्रवाहित करणारे घटक शोधणे.
3. बदलत्या प्रवाहांचे भारतीय राजकारणातील परिणाम सांगणे.
4. राजकारणातील बदलते प्रवाह आणि राजकारण यांचा परस्पर संबंध शोधणे.
5. राजकीय पक्ष निवडणूक काळात कशा प्रकारे निरनिराळ्या प्रवाहाचा उपयोग करतात याचा वेध घेणे.
6. बदलत्या प्रवाहांचे भारतीय राजकारणातील फायदे आणि तोटे स्पष्ट करणे.

संशोधन पद्धती :

सदरील संशोधन समर्पक व सविस्तर विश्लेषित करण्यासाठी निरीक्षणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करून विषयानुरूप तथ्य संकलित करणे. प्राथमिक आणि दुय्यम संसाधनाचा वापर करणे त्याचबरोबर प्रकाशित, अप्रकाशित लेख शासकीय अहवालांचा संग्रह करून त्याचे विश्लेषण करणे, मुलाखत, अहवाल व व्यष्टी अध्ययन यासारख्या संशोधन पद्धतीचा अवलंब केला जाईज. कि ज्यामुळे संशोधनास विश्वासार्हता प्राप्त होईल.

महत्त्व :

राजकारण ही एक अशी प्रक्रिया असते / आहे की, जी सतत बदलत राहते. विशेषत: लोकशाही शासन प्रकारात अशी अपेक्षा असते की, शासक वर्गाकडून सत्तेचे विकेंद्रीकरण करण्यात यावे. भारतीय राजकारण यास अपवाद आहे. कारण येथे वंशपरंपरेचे तत्व, व्यक्ती वलय, वर्ग व जातीचे वर्चस्व पाळले जाऊन सत्ता केवळ मोजक्याच लोकांपर्यंत पोहचलेली दिसते. उदा. महाराष्ट्रात 1961 पासून 150 घराणेशाहीचे प्रभुत्व दिसते. याशिवाय जात, धर्म, पंथ, भाषा, प्रदेश आणि नेतृत्व यांचे प्राबल्य राहिले आहे.

सद्यस्थितीत भारतीय राजकारणास प्रभावीत करणारे विभिन्न प्रवाह खालील प्रमाणे -

अ) जात :

भारतीय राजकारणास प्रवाहित करणारा घटक म्हणून आपणास जात या घटकांचा उल्लेख करावा लागेल. याचे कारण असे की भारतातील राजकारण जातीवर आधारलेल आहे. याचा प्रत्यय हमखास निवडणूकीच्या काळात येतो. प्रत्येक राजकीय पक्ष आपल्याच जातीचा उमेदवार कसा निवडून येईल यासाठी प्रयत्नशील असतो. भारतीय जनता पक्ष अधिक प्रमाणात हिंदू धर्मातील उच्च जातींना उमेदवारी देतो. मुस्लिम लीग, एम. आय. एम सारखे पक्ष मुस्लिम उमेदवारांना उमेदवारी देतात. शिरोमणी अकाली दल सारखे प्रादेशिक पक्ष शीख समुदायातील लोकांना उमेदवारी देतात. तर आंबेडकरवादी पक्ष एस.सी, एस.टी. प्रवर्गातील उमेदवारांना उमेदवारी देतात. थोडक्यात जातीने बहुसंख्य असलेले महाराष्ट्रातील मराठा समाज आपलेच उमेदवार निवडणूक आणण्याचा प्रयत्न करता म्हणून बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, "बहुसंख्याकांकडून अल्पसंख्यांक समाजाच्या हिताचे संरक्षण झाले पाहिजे."[2]

भारतात काही ठराविक राज्यांमध्ये पुढील प्रमाणे जातीचे प्राबल्य दिसून येते. त्यामध्ये महाराष्ट्र- मराठा, माळी, धनगर, मुस्लीम, ब्रामण, आंध्रप्रदेश - कामा रेड्डी, उत्तर प्रदेश - राजपूत, ठाकूर, ब्राह्मण, यादव आणि दलित, जम्मू कश्मिर - मुस्लिम राजपूत

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

आणि बदलत्या प्रवाहाप्रमाणे राजकारणाचे मापदंड देखील दिवसेंदिवस बदलत आहेत. यातून राजकीय व्यवस्थेस बळकटी येण्याऐवजी अस्थिरता प्राप्त होत आहे. थोडक्यात रजनी कोठारी म्हणतात, "भारतीय राजकारणाचे राजकीय जातीयकरण झाले आहे."[3]

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी देखील या विषयीचा धोका अधोरेखित केला होता. ते म्हणतात, "भांडवलशाही आणि जातीव्यवस्था हे दोन भारतीय राजकारणाचे प्रमुख शत्रू आहेत.[4] यापुढे जाऊन ते म्हणतात की, जातीच्या आधारावर तुम्ही राष्ट्राची उभारणी करू शकणार नाही, चांगला समाज निर्माण करून शकणार नाही, याची प्रचिती आपणास वर्तमान परिस्थितीत दिसून येते.

थोडक्यात भारतीय राजकारणातील जातीचे महत्व दिवसेंदिवस वाढत आहे. यात स्थानिक नेतृत्वाकडून पाठबळ मिळत आहे ही आजची वस्तुस्थिती आहे. "I Think this is a bad trend in Indian Politics." याशिवाय जातीसोबतच आपल्याच उमेदवाराला निवडून आणण्यासाठी सत्ताधारी व विरोधी पक्षाकडून साम, दाम, दंड, भेद आणि नीती या तंत्रचा अवलंब केला जात आहे. उदा. बिहार विधान सभा निवडणूक -2025

ब) भाषा :

भारतीय राजकारणास प्रवाहित करणारा दुसरा प्रवाह म्हणून भाषा चा उल्लेख करावा लागेल. कारण भाषा हे असे साधन आहे की, यामुळे समाज व राष्ट्रास सामर्थ्य प्राप्त होते. देशात भाषिक एकता असेल तर राष्ट्रीय एकात्मता वाढीस लागते. भाषा हे कोणत्याही संस्कृतीचे अभिन्न अंग आहे. बाबासाहेब म्हणतात, एका भाषेचवी अनेक राज्ये देशाच्या एकात्मतेसाठी लाभदायक ठरू शकतात.[5] (एक राज्य एक भाषा) पण याउलट जर बहुसंख्यांक भाषा बोलणारे इतर अल्पसंख्यांक गटांच्या भाषावर अन्याय करू लागले तर यातून राजकीय अस्थिरता निर्माण होते. महाराष्ट्रात शिवसेना, राष्ट्रवादी आणि मनसे या राजकीय पक्षाकडून भाषेच्या आधारावर राजकारण केले जाते. उदा. 2008 मध्ये मनसे या राजकीय पक्षाने यु. पी. बिहार व गुजरात राज्यातील लोकांच्या विरोधात आंदोलन केले होते. (दै. लोकमत, 2008)

दक्षिणेकडील राज्य आजही हिंदी भाषेला विरोध करतात. आणि स्थानिक भाषेला प्राधान्य देतात जसे कर्नाटक - कानडी, आंध्रप्रदेश - तेलगु, तेलंगणा - तेलगु, तामिळनाडू तामिळ, केरळ इ. वास्तविकता अशी आहे की, संविधानात हिंदी भाषेला राष्ट्रभाचेचा दर्जा असून इतर 18 भाषांना राजभाषा चा दर्जा दिला आहे. असे असताना विभिन्न घटक राज्यात भाषिक अस्मिता ला महत्व दिले जाऊन राजकीय हितसंबंध संवर्धित व संरक्षित केले जात आहेत. यातूनच संकुचित राजकारणाचा उदय होत आहे.

क) धर्म :

भारतीय संविधानात भारत एक धर्मनिरपेक्ष राष्ट्र आहे. 'India is a secular Nation' असा उल्लेख असताना मागील 10-15 वर्षापासून धर्म हा भारतीय राजकारणातील अविभाज्य प्रवाह म्हणून समोर आला आहे. आज धर्माशिवाय राजकारण म्हणजे निष्फळ बाब ठरली आहे. निवडणूक कोणतीही असो धर्माच्या आधार घेतली जात आहे.

प्रसिद्ध पाश्चिमात्य राजकीय विचारवंत मॅकेव्हेली ने धर्म आणि राजकारणची काळात केली तो म्हणत असे की, धर्म आणि राजकारण या दोन वेगवेगळ्या बाबी आहेत.[6]

म. गांधी याउलट असे मत व्यक्त करतात की धर्माशिवाय राजकारण म्हणजे मृत्युचा सापळा होय.[7] यामागे महात्मा गांधीच्या मताचा आशय असा की राजकारण हे नैतिकतेवर आधारलेले असले पाहिजे. राज्यकर्त्यांना नैतीक अधिष्ठान असले पाहिजे. नितीमत्तेची चाड असणारी माणसे चांगली राजकीय व्यवस्था निर्माण करू शकतात. थोडक्यात महात्मा गांधीच्या राजकारणाकडे बघण्याचा दृष्टिकोन निकोप होता.[8]

पण आजचवी राजकीय स्थिती उलट आहे. 'Without Politics no religion and without religien no politics' भाजप, मुस्लिम लीग, शिरोमणी, अकाली दल सारखे राजकीय पक्ष राजकारणाला धर्माची जोड देतात. इतकेच नव्हे तर अतिशय टोकाचे राजकारण धर्म या घटकावर केले जात आहे. मुलतत्ववाद आणि संप्रदायवाद ला अधिक प्राधान्य दिले जाऊन प्रत्येक धर्माचे रक्षण करण्यासाठी एकत्र या असे अवाहन शिवसेना, भाजपा असे पक्ष वा नेतृत्वाकडून केले जात आहे.

ड) मस्सल पावर :

अलिकडील काही वर्षात राजकीय नेतृत्वाकडून अथवा उमेदवारांकडून साम, दाम, दंड, भेद, नीती या पाच तत्वाचा राजकीय सत्ता प्राप्त करण्यासाठी केला जात आहे. यामुळे आर्थिक दृष्ट्या मागास घटक राजकीय सत्तेपासून वंचित राहत आहेत. पैशाच्या व

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

बळाच्या जोरावर निवडणूका जिंकणे हा लोकशाही मधील मोठा धोका आहे. या विषयी बाबासाहेबांनी वेळोवेळी आपल्या भाषणात प्रतिपादित केले आहे.[9]

Now days by every political leader and party attention to the self interest and secure our power. All Political parties participate in election process. (National, state and local bodies) उत्तर प्रदेश, बिहार, महाराष्ट्र, प. बंगाल या राज्यात विशेषत: निवडणूकीच्या काळात वरील प्रकार पहावयास मिळतात, उदा. बिहार मधील लालू प्रसाद यादव, जार्ज फर्नांडिस यांनी तुरूंगात असताना निवडणूक लढविली होती. महाराष्ट्रात देखील याच प्रमाणे गंगाखेडचे आमदार रत्नाकर गुट्टे हे तरूंगात असताना निवडणूक जिंकले.

वरील विवेचनावरून बाबासाहेबांच्या विचाराची आठवण होते. ते एका भाषणात म्हणतात, राजकीय लोकशाहीचे सामाजिक लोकशाहीत रूपांतर झाले पाहिजे. त्याशिवाय खरी लोकशाही अस्तित्वात येऊ शकत नाही. याचा अर्थ असा की सत्ता ही समाजातील शेवटच्या घटकांपर्यंत पोहोचली पाहिजे. म्हणून बाबासाहेब प्रगल्भ लोकशाहीची कल्पना व्यक्त करतात.[10]

भ्रष्टाचार :

भारतीय राजकारणातील भ्रष्टाचार हा देखील एक प्रवाह आहे. पूर्वी होता पण आज याचे प्रमाण अधिक वाढले आहे याचा परिणाम समाजावर झाला आहे. एक वर्ग आपल्या प्रगतीपासून वंचित राहिला आहे. प्रसिद्ध लेखक शरद जोशी म्हणतात, भ्रष्टाचार का एक विराट वृक्ष है, उसकी कितनी सारी शाखाएँ उसकी जड़ कितनी जहरी फैली हुई है, क्या यह सब परस्पर जुडे हुए नहीं है। उस वृक्ष की रक्षा के लिए राजनीती का पर कोटा लगाया गया है। भ्रष्टाचार प्रजातंत्र की जड खींच रहा है और यह निरंतर पल्लवीत खर्चिला प्रजातंत्र आम आदमी से दूर जा रहा है।[11] भ्रष्टाचाराचे प्रमाण सर्वच राज्यात आहे. महाराष्ट्रात आदर्श घोटाळा, चक्की घोटाळा, मुद्रांक घोटाळा, जमीन घोटाळा, पाटबंधारे घोटाळा (स्त्रोत - दिव्य मराठी या वृर्तमानपत्रातून) राजकीय नेतृत्वाकडून निवडणूका आणि प्रशासकीय योजनांची अंमलबजावणी करताना पैशाचा अपव्यय मोठ्या प्रमाणात केला जात आहे. आज तर असे चित्र दिसते की, भ्रष्टाचारी नेतृत्वास पाठीशी आपल्या पक्षात घेणे आणि त्यांच्या कार्यावर पांघरून घालणे या संदर्भात महाराष्ट्रात अनेक उदाहरणे देता येतील. अशोक चव्हाण, हर्षवर्धन पाटील, नारायण राणे, एकनाथ खडसे, एकनाथ खडसे इत्यादी.

संदर्भ :

1. डॉ. आंबेडकर रायटिंग ॲण्ड स्पिचेस, व्हॅल्युम - 18
2. डॉ. बी. आर. आंबेडकर, भाषावार प्रांतरचना, रोडगे प्रकाशन, नागपूर
3. प्रा. रजनी कोठारी, भारतीय राजकीय व्यवस्था, नई दिल्ली
4. डॉ. बी. आर. आंबेडकर, जातीव्यवस्थेचे उच्चाटन, रोडगे प्रकाशन, नागपूर
5. डॉ. बी. आर. आंबेडकर, भाषावार प्रांतरचना, रोडगे प्रकाशन, नागपूर
6. Machiavelli - The Prince
7. महात्मा गांधी, माझे सत्याचे प्रयोग
8. वि. म. बाचल, भारतीय राजकीय विचारवंत, पिंपळापुरे प्रकाशन, औरंगपूरा, औरंगाबाद.
9. डॉ. बी. आर. आंबेडकर, बाबासाहेबांची गाजलेली भाषणे
10. writing and speeches of Dr. B. R.Ambedkar Vol -18
11. शरद जोशी, वोट ले दरिया में डाल, राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली, 2005, पृ. 61

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

लोकशाही विकेंद्रीकरण आणि स्थानिक स्वराज्य संस्था

प्रा. माने पोर्णिमा राम[1], प्रा. शिवरुद्र शरणप्पा बदनाळे[2]

[1,2]राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, महाराष्ट्र महाविद्यालय, निलंगा जि. लातूर

Manuscript ID:
JRD -2026-180174
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 306-310
January 2026
Submitted: 17 Dec. 2025
Revised: 27 Dec. 2025
Accepted: 17 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश

प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये लोकशाही विकेंद्रीकरण आणि स्थानिक स्वराज्य संस्था यांचा सविस्तर व अभ्यासपूर्ण आढावा घेण्यात आला आहे. लोकशाही ही केवळ शासनाची पद्धत नसून लोकसहभाग, स्वातंत्र्य, समता व न्याय या मूल्यांवर आधारित जीवनपद्धती आहे. लोकशाही अधिक प्रभावी व लोकाभिमुख होण्यासाठी सत्तेचे विकेंद्रीकरण अत्यावश्यक ठरते. लोकशाही विकेंद्रीकरण म्हणजे केंद्र व राज्य सरकारकडील अधिकार, कार्ये व जबाबदाऱ्या घटनात्मक व कायदेशीर मार्गाने स्थानिक स्वराज्य संस्थांकडे हस्तांतरित करणे होय. भारतीय राज्यघटनेतील ७३ वी व ७४ वी घटनादुरुस्ती कायद्यांद्वारे ग्रामपंचायत, पंचायत समिती, जिल्हा परिषद तसेच नगरपालिका व महानगरपालिका यांना घटनात्मक दर्जा प्राप्त झाला. या दुरुस्तीमुळे लोकसहभाग वाढला, प्रशासन अधिक पारदर्शक व उत्तरदायी झाले, महिला व वंचित घटकांना राजकीय प्रतिनिधित्व मिळाले आणि सामाजिक न्यायाला चालना मिळाली. महात्मा गांधींच्या ग्रामस्वराज्याच्या संकल्पनेनुसार स्थानिक स्वराज्य संस्था या लोकशाहीचे प्रशिक्षण केंद्र असून त्या नागरिकांमध्ये नेतृत्वगुण, जबाबदारीची भावना व सामाजिक जाणीव निर्माण करतात. तथापि, आर्थिक स्वायत्ततेचा अभाव, प्रशासकीय अकार्यक्षमता, राजकीय हस्तक्षेप, सामाजिक अडथळे व भ्रष्टाचार यांसारख्या समस्यांमुळे स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या कार्यक्षमतेवर मर्यादा येत आहेत. या अभ्यासातून असे निष्कर्ष निघतात की स्थानिक स्वराज्य संस्थांना अधिक सक्षम, स्वायत्त व प्रभावी बनविल्यासच लोकशाही विकेंद्रीकरणाची संकल्पना प्रत्यक्षात यशस्वी होऊ शकते आणि भारतीय लोकशाहीचा पाया अधिक भक्कम होईल.

मुख्यशब्द: *लोकशाही विकेंद्रीकरण, स्थानिक स्वराज्य संस्था, ७३ वी घटनादुरुस्ती, ७४ वी घटनादुरुस्ती, पंचायत राज व्यवस्था, नगरपालिका, लोकसहभाग, ग्रामसभा, महिला सक्षमीकरण, सामाजिक न्याय, भारतीय लोकशाही.*

प्रस्तावना

लोकशाही ही केवळ शासनाची एक पद्धत नसून ती लोकसहभाग, स्वातंत्र्य, समता आणि न्याय या मूल्यांवर आधारित एक जीवनपद्धती आहे. लोकशाहीची खरी ताकद सामान्य नागरिकांच्या सक्रिय सहभागात दडलेली असते. मात्र, जेव्हा सत्तेचे केंद्रीकरण काही निवडक व्यक्ती किंवा संस्थांच्या हाती होते, तेव्हा लोकशाहीचे मूलभूत तत्त्व दुर्बल होण्याचा धोका निर्माण होतो. याच पार्श्वभूमीवर लोकशाही विकेंद्रीकरण ही संकल्पना उदयास आली. लोकशाही विकेंद्रीकरण म्हणजे शासनाची सत्ता, अधिकार व जबाबदाऱ्या केंद्र सरकारकडून खालच्या पातळीवरील राज्य सरकारे व स्थानिक स्वराज्य संस्थांकडे हस्तांतरित करणे होय. या प्रक्रियेमुळे प्रशासन अधिक लोकाभिमुख, पारदर्शक व प्रभावी बनते. स्थानिक गरजा, समस्या व विकासाच्या प्रश्नांचे निराकरण स्थानिक पातळीवरच होणे अधिक उपयुक्त ठरते. त्यामुळे लोकशाही अधिक सशक्त व जिवंत बनते. भारतीय संविधानाने लोकशाही विकेंद्रीकरणाला विशेष महत्त्व दिले आहे.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
प्रा. माने पोर्णिमा राम, राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, महाराष्ट्र महाविद्यालय, निलंगा जि. लातूर

How to cite this article:
माने, . पोर्णिमा . राम ., & बदनाळे, . शिवरुद्र . शरणप्पा . (2026). लोकशाही विकेंद्रीकरण आणि स्थानिक स्वराज्य संस्था. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 306–310. https://doi.org/10.5281/zenodo.18455121

Quick Response Code:

Website: https://jrdrvb.org/

DOI: 10.5281/zenodo.18455121

OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

संविधानाच्या 73व्या व 74व्या घटनादुरुस्ती कायद्यांद्वारे ग्रामपंचायत, पंचायत समिती, जिल्हा परिषद तसेच नगरपालिका व महानगरपालिका यांना घटनात्मक दर्जा देण्यात आला. स्थानिक स्वराज्य संस्था या लोकशाहीच्या पायाभूत घटक मानल्या जातात. या संस्थांमुळे ग्रामीण व शहरी भागातील नागरिकांना निर्णयप्रक्रियेत थेट सहभागी होण्याची संधी मिळते. महात्मा गांधी यांनी ग्रामस्वराज्याची संकल्पना मांडताना "खऱ्या लोकशाहीची सुरुवात खेड्यापासून होते" असे प्रतिपादन केले होते. त्यांच्या विचारांनुसार, स्थानिक स्वराज्य संस्था या लोकशाहीचे प्रशिक्षण केंद्र असून त्या सामान्य नागरिकांना नेतृत्व, जबाबदारी व सामाजिक जाणीव निर्माण करण्याचे कार्य करतात. त्यामुळे लोकशाही विकेंद्रीकरण हे केवळ प्रशासकीय सुधारणा नसून सामाजिक व राजकीय परिवर्तनाचे प्रभावी साधन आहे. या पार्श्वभूमीवर, प्रस्तुत शोधनिबंधात लोकशाही विकेंद्रीकरणाची संकल्पना, त्याचे महत्त्व, स्थानिक स्वराज्य संस्थांची भूमिका, घटनात्मक तरतुदी तसेच भारतीय लोकशाहीच्या बळकटीकरणातील त्यांचे योगदान यांचा सविस्तर अभ्यास करण्यात येणार आहे. स्थानिक स्वराज्य संस्थांमुळे लोकशाही कशी अधिक समावेशक, सहभागी व प्रभावी होते, याचा सखोल आढावा घेणे हा या शोधनिबंधाचा मुख्य उद्देश आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

1) लोकशाही विकेंद्रीकरणाची संकल्पना स्पष्ट करणे.
2) स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा अर्थ व स्वरूप अभ्यासणे.
3) भारतीय संविधानातील विकेंद्रीकरणाशी संबंधित तरतुदींचा अभ्यास करणे.
4) 73 वी व 74 वी घटनादुरुस्ती कायद्याचे महत्त्व विशद करणे.
5) स्थानिक स्वराज्य संस्था समोरील समस्या व आव्हाने समजून घेणे.

संशोधनाची गृहीतके :

1) लोकशाही विकेंद्रीकरणामुळे लोकसहभाग वाढतो.
2) स्थानिक स्वराज्य संस्था लोकशाही अधिक प्रभावी बनवतात.
3) 73 वी व 74 वी घटना दुरुस्तीमुळे ग्रामीण व शहरी संस्थांना बळ मिळाली आहे.
4) स्थानिक पातळीवरील प्रशासन अधिक पारदर्शक व उत्तरदायी बनते.

संशोधन पद्धती:

यश शोधनिबंधासाठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आलेला आहे. संशोधनासाठी दुय्यम स्त्रोतांचा उपयोग करण्यात आलेला असून यात ग्रंथ, संशोधन लेख,सरकारी अहवाल, वृत्तपत्रे, संदर्भ, इंटरनेट यांचा वापर करण्यात आलेला आहे.

लोकशाही विकेंदीकरणाचा अर्थ :

लोकशाही विकेंद्रीकरण म्हणजे शासनाच्या अधिकारांची,कार्यांचे व जबाबदाऱ्यांची केंद्र सरकारकडून,राज्य सरकारकडे व पुढे स्थानिक स्वराज्य संस्थांकडे घटनात्मक व कायदेशीर मार्गाने हस्तांतरण करणे होय. या प्रक्रियेमुळे स्थानिक लोकनियुक्त संस्थांना निर्णय घेण्याचे योजना आखण्याचे व त्या अमलात आणण्याचे अधिकार प्राप्त होतात. "लोकशाही विकेंद्रीकरण म्हणजे शासन सत्तेची लोकनियुक्त स्थानिक संस्थांकडे हस्तांतरण करून लोकांना निर्णय प्रक्रियेत थेट सहभागी करण्याची प्रक्रिया होय.

लोकशाही विकेंद्रीकरणाचा मुख्य उद्देश लोकांना शासन प्रक्रियेत सक्रिय भाग बनवणे हा आहे. यामध्ये ग्रामसभा, ग्रामपंचायत, पंचायत समिती, जिल्हा परिषद,नगरपालिका व महानगरपालिका यांसारख्या संस्थांद्वारे लोकशाही प्रत्यक्ष व्यवहारात आणली जाते. लोकशाही विकेंद्रीकरणामुळे लोकशाहीचा पाया मजबूत होतो. ग्रामीण व शहरी भागातील विकास योजनांची अंमलबजावणी प्रभावीपणे होते. स्थानिक गरजा लक्षात घेतल्या जात असल्यामुळे विकास अधिक समतोल होतो. तसेच महिला,अनुसूचित जाती-जमाती व मागासवर्गीय घटकांना राजकीय सहभागाची संधी मिळते.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

स्थानिक स्वराज्य संस्थांची संकल्पना :

स्थानिक स्वराज्य संस्था म्हणजे स्थानिक लोकांनी निवडलेल्या प्रतिनिधींच्या माध्यमातून चालणारी शासन व्यवस्था होय. या संस्थांना स्थानिक प्रश्नांवर निर्णय घेण्याचे अधिकार असतात. महात्मा गांधींनी ग्रामस्वराज्य या संकल्पनेतून स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे महत्व अधोरेखित केले. त्यांच्या मते मजबूत गाव व्यवस्था म्हणजे मजबूत राष्ट्र.

भारतातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा विकास:

अ) ब्रिटिश काळ: 1882 मध्ये लॉर्ड रिपन यांनी स्थानिक स्वराज्य संस्थांची पायाभरणी केली त्यामुळे त्यांना स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे जनक म्हटले जाते.

ब) स्वातंत्र्योत्तर काळ : स्वातंत्र्यानंतरही काही काळ स्थानिक स्वराज्य संस्थांना घटनात्मक दर्जा नव्हता.

क) 73 वी व 74 वी घटनादुरुस्ती : या दृष्ट्यांमुळे स्थानिक स्वराज्य संस्थांना घटनात्मक मान्यता मिळाली. 73 वी घटनादुरुस्तीमुळे ग्रामीण स्थानिक स्वराज्य संस्थांना घटनात्मक दर्जा मिळाला, तसेच 74 व्या घटनादुरुस्तीमुळे शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांना घटनात्मक दर्जा मिळाला.

ग्रामीण स्थानिक स्वराज्य संस्था :

ग्रामीण भागात स्थानिक स्वराज्य संस्था म्हणजे ग्रामपातळीवरील प्रशासनिक संस्था ज्या गावकऱ्यांना त्यांच्या गावाच्या विकास आणि प्रशासनात थेट सहभाग घेण्याची संधी देतात. भारतातील ग्रामीण स्वराज्य संस्थांची रचना ही त्रिस्तरीय स्वरूपाची आहे. ग्रामपंचायत, पंचायत समिती, जिल्हा परिषद,ग्रामसभा ही पंचायत राज व्यवस्थेचा आत्मा आहे.

शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्था: शहरी भागात नगरपंचायत,नगरपरिषद व महानगरपालिका या संस्था कार्यरत आहेत.या संस्था नागरी सुविधा,वाहतूक आरोग्य,स्वच्छता,पाणीपुरवठा यासारखी कामे करतात.

73 वी व 74 वी घटना दुरुस्ती कायदे: महत्त्व

भारतीय राज्यघटनेची रचना मूलत: लोकशाही, समाजवादी व प्रजासत्ताक मूल्यांवर आधारित आहे. या मूल्यांची प्रभावी अंमलबजावणी करण्यासाठी लोकसहभाग, सत्तेचे विकेंद्रीकरण व स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे सशक्तीकरण अनिवार्य मानले जाते. या पार्श्वभूमीवर 1992 मध्ये संमत करण्यात आलेले 73 वी व 74 वी घटना दुरुस्ती कायदे हे भारतीय लोकशाहीच्या इतिहासातील एक महत्त्वपूर्ण टप्पा ठरले आहेत. या दुरुस्तीमुळे ग्रामीण व शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांना घटनात्मक दर्जा प्राप्त झाला व लोकशाहीचा पाया अधिक मजबूत झाला.

1. **स्थानिक स्वराज्य संस्थांना घटनात्मक मान्यता**

73 व्या घटना दुरुस्ती कायद्याने पंचायतीराज संस्थांना (ग्रामपंचायत, पंचायत समिती व जिल्हा परिषद) तर 74 व्या घटना दुरुस्ती कायद्याने नगरपालिका, महानगरपालिका व नगरपरिषदांना घटनात्मक मान्यता प्रदान केली. यामुळे स्थानिक स्वराज्य संस्था केवळ प्रशासकीय यंत्रणा न राहता घटनेने मान्य केलेल्या स्वायत्त व स्थिर संस्था म्हणून विकसित झाल्या.

2. **लोकशाही विकेंद्रीकरणाचे संस्थात्मक रूप**

या दुरुस्ती कायद्यांमुळे सत्तेचे केंद्रीकरण कमी होऊन ती तळागाळातील जनतेपर्यंत पोहोचली. प्रशासन व निर्णयप्रक्रिया स्थानिक पातळीवर हस्तांतरित झाल्यामुळे लोकशाही केवळ प्रतिनिधिक न राहता सहभागी स्वरूपाची बनली. त्यामुळे लोकशाही विकेंद्रीकरणाची संकल्पना व्यवहार्य व परिणामकारक ठरली.

3. **लोकसहभाग व ग्रामसभेचे महत्त्व**

ग्रामसभा व नगरसभा यांना घटनात्मक अधिष्ठान प्राप्त झाल्यामुळे सामान्य नागरिकांना थेट निर्णयप्रक्रियेत सहभागाची संधी मिळाली. विकास योजना, स्थानिक प्रश्न व धोरणनिर्मितीमध्ये जनतेचा सहभाग वाढल्याने लोकशाहीचे लोकाभिमुख स्वरूप अधिक दृढ झाले.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

4. **महिला सक्षमीकरणास चालना**

73 वी व 74 वी घटना दुरुस्ती कायदे हे महिला सक्षमीकरणाच्या दृष्टीने क्रांतिकारक ठरले आहेत. या कायद्यांद्वारे स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांसाठी किमान 33 टक्के आरक्षण देण्यात आले. यामुळे राजकीय सहभाग, नेतृत्व विकास व सामाजिक सशक्तीकरणाच्या प्रक्रियेत महिलांचा सक्रिय सहभाग वाढला.

5. **सामाजिक न्यायाची अंमलबजावणी**

अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती व इतर मागासवर्गीय घटकांसाठी आरक्षणाची तरतूद करून या दुरुस्ती कायद्यांनी सामाजिक न्यायाच्या घटनात्मक तत्वांना बळकटी दिली. दीर्घकाळ सत्तेपासून वंचित राहिलेल्या घटकांना स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये प्रतिनिधित्व मिळाल्यामुळे सामाजिक समावेशनाची प्रक्रिया वेगवान झाली.

6. **स्थानिक स्वराज्य संस्थांची स्थिरता**

या दुरुस्ती कायद्यांमुळे स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या पाच वर्षांच्या कालावधीची घटनात्मक हमी देण्यात आली. तसेच राज्य निवडणूक आयोगाची स्थापना करून नियमित व निष्पक्ष निवडणुकांची तरतूद करण्यात आली. परिणामी स्थानिक प्रशासनात स्थिरता व सातत्य निर्माण झाले.

7. **आर्थिक स्वायत्तता व वित्तीय शिस्त**

राज्य वित्त आयोगाची स्थापना ही या दुरुस्ती कायद्यांची महत्त्वपूर्ण तरतूद आहे. स्थानिक संस्थांच्या आर्थिक गरजांचा आढावा घेऊन निधीचे वितरण करण्याची यंत्रणा विकसित झाली. यामुळे स्थानिक स्वराज्य संस्थांना आर्थिक स्वायत्तता प्राप्त झाली व विकास योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी शक्य झाली.

8. **स्थानिक विकास प्रक्रियेला गती**

स्थानिक गरजा स्थानिक प्रतिनिधींना अधिक चांगल्या प्रकारे ज्ञात असल्यामुळे विकास योजना अधिक परिणामकारक ठरल्या. ग्रामीण व शहरी भागातील पायाभूत सुविधा, शिक्षण, आरोग्य, स्वच्छता व रोजगारनिर्मिती या क्षेत्रांमध्ये लक्षणीय प्रगती झाली.

9. **जबाबदारी व पारदर्शकतेत वाढ**

स्थानिक पातळीवरील प्रशासनामुळे लोकप्रतिनिधी थेट जनतेसमोर उत्तरदायी राहिले. त्यामुळे प्रशासनातील पारदर्शकता वाढली व लोकशाही मूल्यांना बळकटी मिळाली. 73 वी व 74 वी घटना दुरुस्ती कायदे हे भारतीय लोकशाहीच्या विकेंद्रीकरण प्रक्रियेतील मैलाचा दगड मानले जातात. या दुरुस्तीमुळे स्थानिक स्वराज्य संस्थांना घटनात्मक दर्जा, सामाजिक न्याय, महिला सक्षमीकरण व लोकसहभाग यांना चालना मिळाली. परिणामी भारतीय लोकशाही अधिक समावेशक, प्रभावी व मजबूत बनली आहे. म्हणूनच हे दुरुस्ती कायदे भारतीय लोकशाही व्यवस्थेचे आधारस्तंभ म्हणून ओळखले जातात.

स्थानिक स्वराज्य संस्थांसमोरील समस्या व आव्हाने :

भारतीय लोकशाही व्यवस्थेची खरी ताकद स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये दडलेली आहे. लोकशाहीचे विकेंद्रीकरण करून सामान्य नागरिकांना प्रशासन प्रक्रियेत थेट सहभागी करण्याचा उद्देश या संस्थांच्या निर्मितीमागे आहे. भारतात ७३ वी व ७४ वी घटना दुरुस्ती लागू झाल्यानंतर स्थानिक स्वराज्य संस्थांना घटनात्मक दर्जा मिळाला. ग्रामपंचायत, पंचायत समिती, जिल्हा परिषद तसेच नगरपालिका व महानगरपालिका या संस्थांमार्फत ग्रामीण व नागरी विकास साधण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. तथापि, घटनात्मक मान्यता असूनही प्रत्यक्षात या संस्थांना अनेक समस्या व आव्हानांना सामोरे जावे लागत आहे. सर्वप्रथम आर्थिक समस्यांचा विचार केल्यास स्थानिक स्वराज्य संस्थांची आर्थिक स्वायत्तता अत्यंत मर्यादित असल्याचे दिसून येते. बहुतांश स्थानिक संस्था स्वतःचे उत्पन्न निर्माण करण्यात अपयशी ठरतात. कर लावण्याचे अधिकार मर्यादित असल्यामुळे या संस्थांना राज्य व केंद्र शासनाच्या अनुदानांवर अवलंबून राहावे लागते. वित्त आयोगाच्या शिफारशी वेळेवर व पूर्णपणे अंमलात न आणल्या गेल्यामुळे विकासकामांसाठी आवश्यक निधी उपलब्ध होत नाही. परिणामी अनेक योजना कागदावरच राहतात व स्थानिक विकासाची प्रक्रिया संथ होते.

प्रशासकीय समस्या हा स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या कार्यक्षमतेवर परिणाम करणारा महत्त्वाचा घटक आहे. अनेक ठिकाणी प्रशिक्षित, अनुभवी व कुशल कर्मचारी उपलब्ध नसतात. विद्यमान कर्मचाऱ्यांवर कामाचा प्रचंड ताण असतो. याशिवाय राज्य शासनाचे

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

प्रशासकीय नियंत्रण अधिक असल्यामुळे स्थानिक संस्थांची स्वायत्तता मर्यादित होते. निर्णयप्रक्रियेत विलंब, लालफितशाही आणि कार्यालयीन उदासीनता यामुळे जनतेच्या अपेक्षा पूर्ण होत नाहीत. राजकीय हस्तक्षेप ही स्थानिक स्वराज्य संस्थांसमोरील एक गंभीर समस्या आहे. स्थानिक पातळीवरील पक्षीय राजकारणामुळे विकासात्मक निर्णयांऐवजी राजकीय हितसंबंधांना प्राधान्य दिले जाते. अनेक वेळा निवडून आलेले प्रतिनिधी प्रशासकीय अनुभवाच्या अभावामुळे योग्य निर्णय घेऊ शकत नाहीत. राजकीय दबावामुळे निधी वाटपात असमानता निर्माण होते व सर्वसामान्य जनतेचे हित दुर्लक्षित राहते.

सामाजिक व सांस्कृतिक घटकांचाही स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या कार्यावर मोठा प्रभाव पडतो. जातीयता, धर्म, गटवाद व प्रादेशिक भावना यामुळे स्थानिक एकात्मतेला बाधा निर्माण होते. जरी महिला, अनुसूचित जाती-जमाती व मागासवर्गीयांसाठी आरक्षणाची तरतूद असली तरी प्रत्यक्षात त्यांचा प्रभावी सहभाग अनेक ठिकाणी दिसून येत नाही. पितृसत्ताक मानसिकतेमुळे महिला प्रतिनिधींना स्वतंत्र निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य मिळत नाही, ही एक गंभीर सामाजिक समस्या आहे. कायदेशीर व घटनात्मक अडचणीही स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या कार्यक्षमतेत अडथळा ठरतात. ७३ व्या घटना दुरुस्तीनुसार २९ विषय स्थानिक स्वराज्य संस्थांकडे हस्तांतरित करण्याची तरतूद असली तरी बहुतांश राज्यांत या विषयांचे पूर्ण हस्तांतरण झालेले नाही. राज्यागणिक वेगवेगळ्या कायदेशीर अंमलबजावणीमुळे स्थानिक संस्थांच्या अधिकारांमध्ये असमानता आढळते. योजनाबद्ध विकासाच्या दृष्टीनेही अनेक अडचणी दिसून येतात. 'खालून वर' नियोजनाची संकल्पना प्रत्यक्षात प्रभावीपणे राबवली जात नाही. लोकसहभाग कमी असल्यामुळे विकास योजनांचा लाभ अपेक्षित गटांपर्यंत पोहोचत नाही. तांत्रिक ज्ञानाच्या अभावामुळे व नियोजनातील त्रुटींमुळे विकासकामांची गुणवत्ता घसरते.

याशिवाय पारदर्शकतेचा अभाव व भ्रष्टाचार ही मोठी आव्हाने आहेत. निधीचा गैरवापर, अपुरे लेखापरीक्षण आणि माहितीचा अभाव यामुळे स्थानिक प्रशासनावरील लोकांचा विश्वास कमी होतो. माहिती अधिकार कायद्याची प्रभावी अंमलबजावणी न झाल्यामुळे जनतेला प्रशासनातील पारदर्शकता अनुभवता येत नाही. एकूणच पाहता, स्थानिक स्वराज्य संस्थांसमोरील आर्थिक, प्रशासकीय, राजकीय व सामाजिक समस्या या परस्परावलंबी आहेत. या समस्यांमुळे लोकशाही विकेंद्रीकरणाची संकल्पना दुर्बल होत असून स्थानिक विकासाची गती मंदावते. त्यामुळे स्थानिक स्वराज्य संस्थांना अधिक आर्थिक स्वायत्तता देणे, प्रशासकीय क्षमता वाढवणे, राजकीय हस्तक्षेप कमी करणे व लोकसहभाग वाढवणे या उपाययोजना राबविणे अत्यावश्यक आहे. स्थानिक स्वराज्य संस्था सक्षम व प्रभावी झाल्यासच भारतीय लोकशाहीचा खरा पाया मजबूत होऊ शकतो. त्यामुळे या संस्थांसमोरील समस्या व आव्हाने समजून घेऊन त्यावर योग्य उपाययोजना करणे ही काळाची गरज आहे.

संदर्भसूची :

1) सोनकांबळे .अशोक, महाराष्ट्रातील ग्रामीण आणि नागरी स्थानिक स्वशासन, अरुणा प्रकाशन लातूर.
2) स्थानिक स्वराज्य संस्था- शासकीय प्रकाशने.
3) भारतीय राज्यघटना.
4) शासन अहवाल व नियतकालिके.
5) फडकेय. दि, भारतातील लोकशाही आणि राजकारण, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन. पुणे
6) 73 वी व 74 वी घटनादुरुस्ती अधिनियम, नवी दिल्ली - भारत सरकार प्रकाशन विभाग.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

मराठवाड्यातील मराठी वैचारिक साहित्य

प्रा. डॉ. प्रल्हाद भोपे
प्राध्यापक व मराठी विभाग प्रमुख म.शि.प्र. मंडळाचे श्री शिवाजी महाविद्यालय, परभणी
Email: pralhadbhope@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180175
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 311-320
January 2026
Submitted: 18 Dec. 2025
Revised: 28 Dec. 2025
Accepted: 18 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश

मराठवाड्यातील मराठी वैचारिक साहित्य ही एक समृद्ध, व्यापक आणि परिवर्तनवादी परंपरा आहे. विचार हे मानवी जीवनाचे, व्यक्तिमत्त्वाचे व समाजपरिवर्तनाचे मूलभूत अधिष्ठान असून वैचारिक साहित्य विचार, विवेक, तर्क, मूल्यचिंतन आणि सामाजिक भान जागविण्याचे कार्य करते. स्वातंत्र्यपूर्व काळात या साहित्याने अन्यायकारक सत्तेविरुद्ध जनजागृती व स्वातंत्र्यकांक्षा निर्माण केली; तर स्वातंत्र्योत्तर काळात सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, सांस्कृतिक व शैक्षणिक प्रश्नांवर चिकित्सक भाष्य करत लोकशाही मूल्यांचे रक्षण केले. मराठवाड्यातील वैचारिक साहित्यिकांनी धर्म, जात, वर्ग, लिंग, शिक्षण, लोकशाही, संविधान, सामाजिक न्याय, समता, विज्ञाननिष्ठा आणि परिवर्तनवादी चळवळी यांचा सखोल विचार मांडला आहे. या साहित्याने समाजमन घडविणे, सामाजिक चळवळींना वैचारिक बळ देणे आणि अन्याय-अत्याचाराविरुद्ध विवेकाधिष्ठित संघर्षाची प्रेरणा देणे हे महत्त्वाचे कार्य केले आहे. प्रज्ञावंत विचारवंतांच्या लेखनातून समाजपरिवर्तनाची दिशा स्पष्ट होत असून मराठवाड्याचे वैचारिक साहित्य मराठी साहित्याच्या जडणघडणीत मोलाचे योगदान देते.

मुख्यशब्द: *मराठवाडा, मराठी वैचारिक साहित्य, विचार आणि विवेक, प्रज्ञावंत साहित्य, समाजपरिवर्तन, सामाजिक न्याय, समता, लोकशाही, संविधान, परिवर्तनवादी चळवळ, स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर साहित्य, मूल्यचिंतन, विवेकनिष्ठ लेखन, प्रबोधन, सामाजिक जागृती.*

प्रास्ताविक

विचार हा शब्द चिंतनाशी निगडित आहे. विचारच मानवाला प्राण्यांपासून वेगळा करतात. चांगले विचार = चांगले कर्म = चांगले जीवन. विचारच निर्णय, व्यक्तिमत्त्व आणि समाज घडवतात. समाजातील प्रत्येक परिवर्तनाची सुरुवात विचारांपासूनच होते. विचार माणसाचे आयुष्य बदलतात. आपले विचार जसे, तसेच आपले भविष्य असते. वाईट विचार मन काळवंडतात, चांगले विचार जीवन उजळवतात. विचारच माणसाचा देव आणि दानव बनवतात. थोडक्यात विचार म्हणजे चेतनेची ज्योत. ती जर उजळली — तर जीवनाचा अंधार आपोआप दूर होतो. मुले जन्मल्यानंतर काही दिवसांनी आई किंवा आजी अंगाई गीत म्हणते ते गीत मुळात कविताच असते. दोन ते तीन वर्षानंतर त्या मुलाला कथा सांगितली जाते. म्हणजेच अगदी लहानपणापासून कविता, कथा मुले ऐकतात. त्यामुळे या वाङ्मय प्रकाराचा अनुबंध माणसांच्या जन्मापासून आहे. वैचारिक साहित्याच्या बाबतीत मात्र हा अनुभव माणसाच्या प्राथमिक अवस्थेत येत नाही. थोडासा मोठा झालेला मुलगा किंवा व्यक्ती चुकीच्या पद्धतीने वागत असेल तर त्याला आपण असे म्हणत असतो की, विचार करा. विचार करून बोला. विचार करून निर्णय घ्या. याचा अर्थ असा की सद्सद्विवेकबुद्धीने आपण स्वत:ला तपासून घ्यायला हवे. जेव्हा मुलांना शिक्षक आई-वडील प्रश्न विचारतात.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
प्रा. डॉ. प्रल्हाद भोपे, प्राध्यापक व मराठी विभाग प्रमुख म.शि.प्र. मंडळाचे श्री शिवाजी महाविद्यालय, परभणी

How to cite this article:
भोपे, . प्रल्हाद . (2026). मराठवाड्यातील मराठी वैचारिक साहित्य. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 311–320. https://doi.org/10.5281/zenodo.18455214

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18455214
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

तेव्हा तो मुलगा शांत बसून विचार करायला लागतो. उत्तर देताना वेगवेगळे पर्याय सांगतो. त्या मुलाला हा जो कालावधी लागतो खरं तर त्यावेळी तो त्याच्या बुद्धीनुसार विचार करीतच असतो. परंतु त्याला विचार म्हणतात हे त्याला ज्ञात नसते. वैचारिक साहित्यात विचार हा प्राण असतो. त्या साहित्याचा संबंध कुतुहलाशी, चिंतनासी, जिज्ञासा व मूल्यविचारांशी आहे. अस्वस्थता, चिडचिडेपणा, धावपळ, अस्थिरपणा बालिशपणा, उतावीळपणा यातून माणसाची अपरिपक्वता लक्षात येते यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी वैचारिक साहित्य लिहिणे, वाचणे व समजावून घेणे ही काळाची गरज आहे.

वैचारिक साहित्याची स्वरूप नेमके कसे असते? वैचारिक साहित्याचे प्रयोजन, मराठवाड्यातील स्वातंत्र्योत्तर मराठी वैचारिक साहित्याची वाटचाल, त्यातील मूल्य विचार आदी घटकांचा अभ्यास आपण या शोधनिबंधात करणार आहोत.

शोधनिबंधाची गृहीतके –

१. वैचारिक साहित्य लिहिणे, वाचणे व समजावून घेणे काळाची गरज आहे.
२. वैचारिक साहित्य हे खऱ्या अर्थाने प्रज्ञावंतांचे साहित्य आहे.
३. वैचारिक साहित्य समाजाचे परिवर्तन घडविते. ते क्रांतिकारक असते.
४. मराठवाड्यात वैचारिक साहित्यिकांची मोठी परंपरा आहे.

वैचारिक साहित्याचे स्वरूप

वैचारिक साहित्याचा अनुबंध वर्तमान काळाशी अधिक असतो. त्याचबरोबर चळवळीशी देखील त्याचे नाते असते. समाजातील प्रश्न तसेच मानवी मूल्य यावर चर्चा प्रभावीपणे वैचारिक साहित्याच्या माध्यमातून केली जाते. वैचारिक साहित्याला कोणताच विषय वर्ज्य नाही. सर्व समस्येवर भाष्य करीत समाजाला जागे करून आत्मभान निर्माण करणारे साहित्य म्हणून वैचारिक साहित्याकडे पाहिले जाते. एकविसाव्या शतकात नियतकालिकाच्या माध्यमातून निबंध लेखनाला सुरुवात झाली. तत्कालीन प्रकाशित निबंध हा वैचारिक साहित्याचाच भाग होऊन ब्रिटिशांच्या आगमनानंतर गद्यातून मोठ्या प्रमाणात भारतीय विचारवंतांनी वैचारिक साहित्याची निर्मिती केली. वैचारिक साहित्यात धर्म, समाज, अर्थ, शिक्षण, तत्त्वज्ञान इत्यादीचा सुरेख संगम झालेला दिसून येतो.

वैचारिक साहित्य हे खऱ्या अर्थाने प्रज्ञावंतांचे साहित्य आहे. समाजात ज्ञानवंतांची संख्या मोठ्या प्रमाणात असेल पण प्रज्ञावंत व निष्ठावंत फार कमी आहेत. अडीच हजार वर्षांपूर्वी महात्मा गौतम बुद्धाने प्रज्ञा,शील व करुणा हे क्रांतिकारी तत्त्वज्ञान समाजाला दिले. प्रज्ञा या शब्दाचा अर्थ ज्ञान असा असला तरी असे ज्ञान असावे की ते समाजाच्या उपयोगाला आले पाहिजे. अशा ज्ञानी माणसालाच प्रज्ञावंत म्हणता येईल. केवळ ज्ञानी माणसाची विद्वत्ता ही सर्वसामान्य माणसाच्या उपयोगाची असतेच असे नाही. ज्याची विद्वत्ता सामान्यातल्या सामान्य माणसाच्या उपयोगी ठरते त्याला प्रज्ञावंत म्हणता येईल. सगळेच ज्ञानवंत प्रज्ञावंत राहत नाहीत. मात्र, प्रज्ञावंत हे ज्ञानवंत असू शकतात. एकंदरीत प्रज्ञा शील व करूणेने ज्याचे व्यक्तिमत्व ओथंबलेले आहे. अशा व्यक्तींच्या लेखणीतून विचार शब्दबद्ध होतात, तेव्हा त्या शब्दांना वैचारिक साहित्य म्हणता येईल.

समाज मन घडविण्याबरोबरच सामाजिक चळवळींना गतिमान करण्याचे काम वैचारिक साहित्य करीत असते. सर्व वाङ्मय प्रकारापेक्षा वेगळा असलेला साहित्यप्रकार म्हणून वैचारिक साहित्याकडे पाहता येईल. हे साहित्य माणुसकीचा नंदादीप सतत तेवत ठेवत आलेले आहे. दिनांक ३१ ऑगस्ट २०१२ च्या दै. दिव्य मराठी वर्तमानपत्रात वैचारिक साहित्याच्या परिसंवादात डॉ. सदानंद मोरे म्हणतात, "अनुभवांच्या संचिताला तर्कसंगत मांडणीची जोड देत केलेल्या वैचारिक लेखनाचे महत्त्व कधीच कमी होणार नाही. माणूस म्हणजे विचार करणारा प्राणी अशी एक व्याख्या आहे. विचारांचे वरदान आपल्याला ज्ञानसृष्टीत केवळ माणसापाशीच आहे. आपले विचार तो चिंतनातून अनुभवातून, शब्दातून, लेखनातून व्यक्त करू शकतो. आपल्या प्रत्येक कृतीमागील प्रेरणांचे उगमस्थान विचारातच असते. उच्चारलेल्या शब्दामागेही आधी कळत नकळत विचार प्रक्रिया घडलेलीच असते. जेव्हा आपल्या अनुभवाचे आकलन तर्कसंगतपणे वास्तवासी नाते जोडू लागते तेव्हा वैचारिक साहित्याचा जन्म होतो." डॉ. सदानंद मोरे असे म्हणतात की प्रारंभी वैचारिक साहित्य धर्मचिकित्सेतून जन्माला आले विषय किंवा काळ कोणताही असला तरी वैचारिक साहित्य विचाराने प्रेरित झालेले असते

वैचारिक साहित्याची वैशिष्ट्ये

१. तर्कशुद्ध आणि विचारपूर्वक मांडणी
२. सामाजिक, राजकीय, धार्मिक प्रश्नांवर भाष्य
३. विवेक आणि बुद्धीचे महत्त्व
४. विचारजागृती व परिवर्तनाची प्रेरणा
५. भावनांपेक्षा विचारप्रधानता

स्वातंत्र्यपूर्व आणि स्वातंत्र्योत्तर काळातील वैचारिक साहित्य असे वैचारिक साहित्याचे वर्गीकरण करणे अपरिहार्य ठरते. त्याचे कारण त्या त्या काळातील वैचारिक लेखनाच्या प्रेरणा भिन्न स्वरूपाचे असतात. स्वातंत्र्यपूर्व काळात स्वातंत्र्य चळवळीसाठी लोकमानस तयार करण्याची अत्यंत गरज असते त्यासाठी तत्कालीन सत्तेच्या अन्यायी स्वरूपावर प्रहार करणे सत्तेला आव्हान देण्यासाठी लोक

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

प्रबोधनातून लोक चळवळ उभी करणे ही प्रेरणा प्रमुख असते. त्या अनुषंगाने सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, सांस्कृतिक आणि धार्मिक स्थितीचे चिंतन मांडले जाते. विशेषतः स्वातंत्र्यकांक्षा प्रज्वलित करण्याची उद्दिष्ट ठरलेले असते. वैचारिक लेखनाची पार्श्वभूमी स्वातंत्र्यप्राप्ती ही असते. स्वातंत्र्यानंतर सारे संदर्भ बदलतात. राजकीय सत्ता आपल्याच माणसाच्या हाती असते. त्यामुळे सत्तेतील माणसांना विरोध करणारे लेखन केले जाते. मात्र ही माणसे आपले शत्रू नाही त्याचे भान ठेवावे लागते. विशिष्ट मूल्यांसाठी विशिष्ट भूमिका घेऊन वैचारिक साहित्य निर्माण होत असते. स्वातंत्र्य ही सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक आणि राजकीय दृष्टीने क्रांतिकारक घटना असते.

मराठवाड्यातील वैचारिक लेखनाचा प्रारंभ 'मराठवाडा' चे संपादक आनंद कृष्ण वाघमारे यांनी केला. 'मराठवाडा' या साप्ताहिक अर्धसाप्ताहिकातून आ.कृ. वाघमारे यांनी लिहिलेले अग्रलेख 'संघर्ष भाग एक' आणि 'संघर्ष भाग दोन' या संपादित ग्रंथातून संपादित केले आहे. स.मा. गर्गे यांनी हे संपादन केले आहे. मराठवाड्यातील जनतेला जुलमी राजवटी विरुद्ध, अन्यायाविरुद्ध लढण्यासाठी सिद्ध करणे आणि सामान्यांच्या मनात स्वातंत्र्यकांक्षा निर्मिने या हेतूने आ.कृ. वाघमारे यांचे लेखन ओतप्रोत भरलेले आहे. हैदराबाद संस्थानातील लोकस्थिती, आरोग्याची हेडसांड, शिक्षणाची दुरवस्था, सत्तेची अरेरावी, मराठी भाषा आणि संस्कृतीची गळचेपी, हिंदूंना शिक्षण आणि नोकरीतील नगण्य स्थान, जनतेची आर्थिक लूट, विकासाच्या चक्राची मंदगती, उर्दू राजभाषा असल्याने सामान्य जनतेत निर्माण झालेली असुरक्षितता, शाळांपेक्षा सिंधीच्या, ताडीच्या दुकानांची संख्या अधिक असल्याने निर्माण झालेले प्रश्न, निजाम सरकारच्या अधिकाऱ्यांचे वर्तन, जबाबदार शासन पद्धतीची जनतेची मागणी अशा अनेक विषयावर अत्यंत स्पष्ट रोखठोक प्रतिपादन त्यांनी केले आहे. त्यांचे सामाजिक, राजकीय, धार्मिक, सांस्कृतिक आणि भाषिक विषयावरील सर्वच लेखन तळमळीतून आले आहे. साध्या भाषेतील चिंतनशीलता, स्पष्टता, अन्याय विरुद्ध चीड, सुधारणे विषयीचा द्रष्टेपणा, सत्तेवर प्रहार करतानाची निर्भयता, सामाजिक समस्यांची चिकित्सा, हैदराबाद मुक्तिसंग्रामातील घटनांचा अन्वयार्थ हे सारे विशेष त्यांच्या लेखनात एकत्र रसायन होऊन साकार होतात.

स्वातंत्र्यपूर्व आणि स्वातंत्र्योत्तर काळातील मराठवाड्यातील सर्व प्रश्नाविषयी अत्यंत जागरूकपणे आपले विचार मांडणारे अनंतराव भालेराव हे वैचारिक साहित्यातील महत्त्वाचे लेखक आहेत. 'पेटलेले दिवस', 'आलो याच कारणासी' या त्यांच्या अग्रलेख संग्रहातून त्यांचे विविध विषयांवरील लेखन आलेले आहे. निजामी राजवटीतून मराठवाडा मुक्त झाला. मात्र समस्या संपल्या नाहीत. यासंबंधीचे विविधांगी लेखन त्यांनी केले. मराठवाडा, संयुक्त महाराष्ट्र, विद्यापीठ नामांतर प्रश्न, मराठवाड्यातील राजकीय, सामाजिक स्थितीगती, वर्तमानात उद्भवलेल्या समस्या यासह अनेक विषयांवर त्यांनी मराठवाडा दैनिकांचे संपादक म्हणून आपली भूमिका मांडली. खास अनंतराव शैलीतील धारदार उपहासात्मक, उपरोधात्मक लेखन त्यांनी केले. त्यांचे सर्व लेखन लालित्यपूर्ण आहे आणि तेवढेच तर्कशुद्धही आहे. समाज बदलाच्या ध्यासातून ही चिंतनशीलता आली असल्याचा प्रत्येय त्यांच्या लेखनातून येतो.

ख्यातकीर्त असलेले प्रा. नरहर कुरुंदकर हे समीक्षक लेखक म्हणून प्रसिद्ध आहेत. त्यांनी विपुल असे वैचारिक लेखन केलेले आहे. साहित्य समीक्षेसोबत राजकीय सामाजिक सांस्कृतिक ऐतिहासिक आणि धार्मिक विषयावरील त्यांचे लेखन ३५ ग्रंथातून विखुरलेले आहे. त्यांच्या सर्वच लेखनाला चिंतनाचा आणि व्यासंगाचा तर्कशुद्ध विचारांचा आणि विचार प्रवर्तकतेचा, आग्रही भूमिकेचा आणि त्यासाठी अभिनिवेशाचा, निरपेक्षतेचा आणि निर्भयतेचा पाया आहे. त्यांच्या मौलिक चिंतनातून नवा विचार आणि नवी दिशा देण्याचे महत्त्वाचे कार्य त्यांच्या लेखनाने सहज पार पाडले आहे. हैदराबाद : विमोचन आणि विसर्जन,शिवरात्र, मनुस्मृती : काही विचार, वाटा : तुझ्या माझ्या, जागर, छायाप्रकाश, पंडित नेहरू एक मागोवा,अन्वय, ओळख अशा विविध ग्रंथातून त्यांचे वैचारिक साहित्य समाविष्ट आहे. डॉ. स.रा. गाडगीळ यांनी मराठवाड्याच्या वैचारिक लेखनात महत्त्वाची भर घातली आहे. ईहवाद, समता, धर्मनिरपेक्षता आणि समाजवाद यावर सतत निष्ठापूर्वक लेखन त्यांनी केले. त्यांचे वैचारिक लेखन 'लोकायत', 'साहित्य मीमांसा आणि समाजदर्शन' , 'विचार मंथन, 'आधुनिक भारताचे शिल्पकार : पंडित जवाहरलाल नेहरू' , 'प्राचीन व मध्ययुगीन धर्म कल्पना आणि संत साहित्य' या ग्रंथातून आलेले आहे. प्राचीन मध्ययुगीन आणि आधुनिक साहित्याचा समतोलवृतीने अभ्यास करणारे डॉ. स.रा. गाडगीळ मौलिक विचार मांडतात. वर्णीय आणि जात जाणिवांची ऐतिहासिक दृष्टिकोनातून त्यांनी केलेली चिकित्सा तत्त्वचिंतनात्मक स्वरूपाची आहे. प्राचीन भारतीय समाज आणि या समाजाचे सांस्कृतिक जीवन यांचे त्यांनी केलेले विश्लेषण मराठवाड्याच्या सीमेत चौकटबद्ध करता येत नाही. विचारमंथन आणि लोकायत या दोन ग्रंथातून आलेले लेखन त्यांच्या चौफेर व्यासंगाची साक्ष देणारे आहे. म्हणूनच समाज जीवनाच्या बौद्धिक, मानसिक, वैचारिक उन्नयनासाठी केलेले हे लेखन संस्कृती संवर्धनाचा आणि मानवी मूल्याचा आजोड प्रयत्न ठरलेला आहे.

परिवर्तनाकरिता लेखन

महात्मा जोतीराव फुले, राजर्षी शाहू महाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विवेकनिष्ठ आणि विज्ञाननिष्ठ विचारातून समाज उत्थापनासाठी विचारमंथन घडून आणणारे विचारवंत डॉ. जनार्दन वाघमारे यांचे वैचारिक लेखन महत्त्वाचे आहे. समाज

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

बदलण्याचा ध्यास हा त्यांच्या लेखनाचा श्वास आहे. समाजाचे आर्थिक, दयनीय दारिद्र्य आहे. सामाजिकदृष्ट्या अन्याय, अत्याचार आहेत. परंपरागत व्यवस्थित आणि मूल्य व्यवस्थेत ब्राह्मणी अधिष्ठानाचा पगडा आहे. त्यातून गुलामगिरी आलेली आहे. शुद्रातिशुद्रांच्या आणि स्त्रियांच्या जगण्याला अवकाशच राहिला नाही. त्यांचे सर्वार्थाने शोषण होते आहे. त्यासाठी महात्मा जोतीराव फुले आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारकार्यातून नवी व्यवस्था आणि नवी मूल्य व्यवस्था निर्माण झाली पाहिजे. सामाजिक उत्थापनासाठी महात्मा बसवेश्वर, महात्मा फुले, राजश्री शाहू, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, महर्षी वि.रा. शिंदे, कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचे विचारधन आणि त्यांचे कार्य मोलाचे आहे. परिवर्तनवादी भूमिका घेऊन विचारपुर्वक कार्य केले पाहिजे, त्यातूनच नवा समाज निर्माण होऊ शकतो ही भूमिका डॉ. जनार्दन वाघमारे यांनी आपल्या वैचारिक साहित्यातून मांडलेली आहे.

त्यांनी 'हाक आणि आक्रोश' , 'महाराष्ट्रातील राजकारण व समाजकारण', 'शिक्षण : समाज परिवर्तन' आणि राष्ट्रीय विकास, 'प्राथमिक शिक्षण : यशापयश आणि भवितव्य' , 'आजचे शिक्षण : स्वप्न आणि वास्तव' , 'समाज परिवर्तनाच्या दिशा' , 'चिंतन : एका कुलगुरूंचे' , 'साहित्य चिंतनयात्रा' , 'बदलते शिक्षण : स्वरूप आणि समस्या, 'मंथन' , 'दलित साहित्याची वैचारिक पार्श्वभूमी' , 'विचारमुद्रा' अशी विपुल ग्रंथसंपदा साकारली. सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक विषयावरील हे लेखन नवी दिशा दाखविणारे आहे. 'स्वामी रामानंद तीर्थ यांचा शिक्षक धर्म', 'स्वामी दयानंद सरस्वती विचार कार्य आणि कर्तृत्व', 'लोकशाही आणि शिक्षण', 'स्वातंत्र्य एक चिंतन', 'गुलामी एक दृष्टिक्षेप', 'राष्ट्रनायक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर' , 'व्यक्तिवेध' , 'नव महाराष्ट्राचे शिल्पकार यशवंतराव चव्हाण' , 'उषःकाल होता होता' इत्यादी त्यांची ग्रंथसंपदा प्रसिद्ध आहे.

सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक आणि धार्मिक विचारातून नवा समाज निर्माण व्हावा यासाठी त्यांनी लेखन केले. विषमता गुलामगिरी संपुष्टात यावी आणि समतेवर आधारलेला नव समाज अस्तित्वात यावा अशी भूमिका या लेखनात आहे. सामाजिक न्यायासाठी त्यांनी ही परिवर्तनवादी भूमिका आपल्या लेखनाचा अपरिहार्य भाग समजून लेखन केले.

डॉ. गंगाधर पानतावणे यांचा जन्म २८ जून १९३७ रोजी झाला. ते दलित साहित्य व दलित चळवळीतील अस्मितादर्श महत्त्वाच्या त्रेमासिकाचे संपादक व प्रकाशक होते. त्यांनी दलित लेखक वाचक मेळावा भरवला. त्यांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, महात्मा फुले आणि शाहू महाराज यांच्या विचारधारेला धरून लिखाण केले आहे. मराठी भाषेतील त्यांच्या या योगदानाला महाराष्ट्र सरकारने अनेक साहित्यिक संस्थांकडून पुरस्कार मिळालेले आहेत. मराठवाड्यात दलित साहित्याची उभारणी करण्यात मोलाचे योगदान पानतावणे यांचे आहे. 'दलितांचे प्रबोधन' , 'विद्रोहाचे पाणी पेटले आहे' , 'वादळाचे वंशज' , 'प्रबोधनाच्या दिशा' , 'पत्रकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर', 'दलित वैचारिक वाङ्मय', 'हलगी' , 'बुद्ध चिंतन' , 'विद्रोह : विज्ञान आणि विश्वात्मकता' ही त्यांची काही महत्त्वाची ग्रंथसंपदा आहे. मराठवाड्यातीलच नव्हे तर महाराष्ट्राच्या वैचारिक भरणपोषणासाठी डॉ. गंगाधर पानतावणे यांचे वैचारिक साहित्य आणि 'अस्मितादर्श'चे कार्य महत्त्वाचे आहे.

अनादी काळापासून ते आजपर्यंतच्या संस्कृतीच्या विविध टप्प्यांचे विश्लेषण करणारे लेखन डॉ. सूर्यनारायण रणसुभे यांनी केले आहे. सामाजिक जीवनाची बदलती रूपे अत्यंत संवेदनशीलतेने त्यांनी 'कहानी संस्कृतीची' या ग्रंथातून मांडली आहे. भारतीय समाजातील जाती व्यवस्थेने, वर्णव्यवस्थेने समाजाच्या सर्व क्षेत्रात विकासाचे, प्रगतीचे मार्ग शोधले आहेत. त्यामुळे ज्ञानक्षेत्रच नव्हे, सर्वच क्षेत्रे बाधित झाली आहेत ही त्यांची वैचारिक मांडणी आहे. त्यांच्या 'अनुवाद', 'वर्णव्यवस्था आणि मी', 'स्पंदन' या वैचारिक ग्रंथांची चर्चा अधिक झाली. 'मी, तुम्ही, धर्म आणि सत्ता' हा त्यांचा महत्त्वाचा ग्रंथ मौलिक विचारांची साक्ष देणार आहे.

समाजवादी चळवळीतील विचारवंत आणि हैदराबाद मुक्तिसंग्रामातील महत्त्वाचे स्वातंत्र्य सेनानी अँड भगवानराव देशमुख यांचे वैचारिक लेखन विचारप्रवर्तक असते. तर्क कठोर विवेकनिष्ठ चिकित्सा हा त्यांच्या लेखनाचा विशेष होय. 'समाज क्रांतीचे चिंतन' व 'विचारमंथन' हे त्यांचे लेखसंग्रह आहेत. त्याशिवाय ही त्यांनी वैचारिक लेखन केले आहे. त्यांनी सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक विषयांवरचे सखोल चिंतन आपल्या लेखनात मांडले आहे. हैदराबाद मुक्तिसंग्राम आणि स्वातंत्र्योत्तर मराठवाडा हे त्यांच्या चिंतनाचे विषय राहिलेले आहेत. भारतीय स्वातंत्र्याच्या चळवळीतील कम्युनिस्ट चळवळीचे योगदान, कामगार चळवळीपुढील आव्हाने, आंबेडकरांचा विचारांचे नव्याने परिशिलन व्हावे, सामाजिक समते संबंधिचा संघर्ष, वृत्तपत्र संविधान आणि जागतिकीकरण, लोकशाहीमध्ये प्रशासनाचे उत्तरदायित्व, न्याय संस्थेच्या स्वातंत्र्याचे घोषणापत्र, मराठवाड्याच्या विकासाची संकल्पना ही लेख त्यांच्या विचारांची दिशा स्पष्ट करणारे आहेत. महात्मा गांधी, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, पंडित जवाहरलाल नेहरू, स्वामी रामानंद तीर्थ, कॉम्रेड श्रीपाद अमृत डांगे यांच्या विचारासह राज्य, समाज, धर्म, शिक्षण आणि अर्थ अशा विविध विषयावरील चिंतन त्यांनी मांडले आहे. सामाजिक परिवर्तनासाठी नव्हे तर सामाजिक व्यवस्था परिवर्तनासाठी त्यांनी रोखठोक भूमिका या लेखनातून मांडलेली आहे.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

सातत्याने वैचारिक साहित्याचे लेखन करणारे महत्त्वाचे लेखक शेषराव मोरे हे आहेत. त्यांचे विविध विषयावरील विस्तृत लेखन अत्यंत गंभीरपणे आले आहे. इतिहास, राजकारण, धर्मकारण, भारतातील विविध पक्ष भूमिका, भारतीय फाळणी या विषयावर अभ्यासपूर्ण संदर्भ लेखन त्यांनी केले आहे. त्यांची 'सावरकरांचा बुद्धिवाद : एक चिकित्सक अभ्यास', 'सावरकरांचे समाजकारण : सत्य व विपर्यास' , 'काश्मीर एक शापित नंदनवन', डॉ. आंबेडकरांचे सामाजिक धोरण : एक अभ्यास' ,'विचारकलह भाग- १', 'अप्रिय पण...,' 'मुस्लिम मनाचा शोध', 'काँग्रेसने आणि गांधीजींनी अखंड भारत का नाकारला?' ही ग्रंथसंपदा आहे. त्यांच्या लेखनातून ज्ञाननिष्ठा आणि राष्ट्रनिष्ठा यांचा प्रत्यय येतो भारतातील वाद विषय त्यांनी संदर्भ आणि शिस्तीने संशोधनात्मक आणि स्वतंत्र दृष्टिकोनाने लिहिले आहेत निर्भयतेने आणि स्वतंत्र प्रज्ञांनी लेखन करणारे १९८० नंतरचे मराठवाड्यातील महत्त्वाचे विचारवंत ते आहेत.

न्या. नरेंद्र चपळगावकर हे सामाजिक सांस्कृतिक साहित्य विषयक लेखन करणारे महत्त्वाचे लेखक आहेत. त्यांनी विविध विचारधारांची चिकित्सा ऐतिहासिक संदर्भासह केली आहे. त्यांनी मराठवाडा साहित्य संमेलनांची अध्यक्षीय भाषणे हा ग्रंथ संपादित केला आहे. या संपादनास त्यांनी लिहिलेली अभ्यासपूर्ण प्रस्तावना अनेक अर्थाने मौलिक आहे. हैदराबाद मुक्तिसंग्रामाच्या चळवळीची तत्कालीन राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक स्थित्यंतरांची आणि वाडमयीन संस्कृतीची ही मीमांसा आहे. त्यांचे 'विश्वमंडळे आणि न्यायसंस्था', 'राज्यघटनेचे अर्धशतक', 'संघर्ष आणि शहाणपण', 'नामदार गोखल्यांचा भारत सेवक समाज' हे ग्रंथ आहेत. हे लेखन साहित्य समाज आणि संस्कृतीच्या अभ्यासकांच्या दृष्टीने महत्त्वाचे आहे. त्यांनी 'कर्मयोगी संन्याशी', 'तीन न्यायमूर्ती आणि त्यांचा काळ', 'मनातली माणसं', 'संस्थानी माणसं', 'आठवणीतले दिवस' हे लेखन लालित्य आणि चिंतन यांचा संमिश्र अविष्कार आहे. या लेखनात आठवणी, व्यक्तिचित्रे आणि चरित्र यांचा समावेश आहे. या लेखनाला संदर्भ मूल्य प्राप्त झालेले आहे.

अँड. हाजी काजी तमिजोद्दीन अहम्मद यांनी सत्यशोधक समाजाच्या चळवळीत भाग घेतला आणि मुकुंदराव पाटील यांच्या दिनमित्रमधून वैचारिक लेखन केले.

भोकरदन तालुक्यातील पारसचे वामनराव गंगाराम लोखंडे हे सत्यशोधक समाजाचे कार्यकर्ते होते त्यांनी १९४६ मध्ये औरंगाबाद जिल्हा मराठा शिक्षण परिषदेचेआयोजन केले. त्यांनी १९४९ मध्ये 'संयुक्त महाराष्ट्राचे मारेकरी व त्यांचे सहकारी दगलबाज सत्यशोधक' ही २१ पानाची पुस्तिका लिहिली. सत्यशोधक चळवळीतील लोक काँग्रेसवासी झाले. आणि संयुक्त महाराष्ट्राच्या बाबतीत उदासीन झाले. त्यांना दगलबाज म्हणून नोंदवले गेले. त्यात जेधे, मोरे यांच्यावरही टीका आहे. गुरुवर्य केशवराव विचारे यांची पुस्तकेस प्रस्तावना आहे.

आपल्या देशातील महत्त्वाचे सामाजिक क्रांतीचे प्रणेते आणि आधुनिक भारताच्या जडणघडणीतील महत्त्वाचे समाज सुधारक महात्मा जोतीराव फुले हे आहेत. त्यांच्या विचार कार्याचे चिंतन प्राचार्य गजमल माळी यांच्या वैचारिक साहित्यातून विश्लेषित केलेले आहे. त्यांची 'राष्ट्रीय काँग्रेस आणि सत्यशोधक समाज', 'वैदिक धर्म परंपरा आणि महात्मा जोतीराव फुले', 'महात्मा फुले यांचे सहकारी', 'महात्मा जोतीराव फुले आणि विष्णुशास्त्री चिपळूणकर', सत्यशोधक समाज परिषद : अध्यक्षीय भाषणे व कार्यवृत्तांत', 'ज्ञानोबा कृष्णाजी ससाणे' ही त्यांचे ग्रंथ आहेत. धर्म विचारांचे, ब्राह्मणांचे परिणाम म्हणून शूद्रातिशूद्रांना गुलामीचे जीवन कंठावे लागते आणि सामंती व्यवस्थेचे लाभार्थी त्यांचे समर्थक बनतात. याची चिकित्सा तर्ककठोर पद्धतीने त्यांनी केली आहे.

परिवर्तनवादी विचाराने वैचारिक साहित्य लेखन करणारे डॉ. नागनाथ कोत्तापल्ले, डॉ. वासुदेव मुलाटे, भास्कर चंदनशिव, प्रा. सुधीर गव्हाणे यांनी मोलाची भर घातली आहे. ग्रामीण साहित्याचे चळवळीतील महत्त्वाचे चिंतक डॉ. वासुदेव मुलाटे हे याच स्वरूपाचे लेखन करतात. त्यांच्या लेखनात साहित्य समाज आणि परिवर्तनाचा विचार आलेला आहे. त्यांचे 'ग्रामीण साहित्य चळवळ आणि आम्ही', 'ग्रामीण साहित्य : चिंतन आणि चर्चा', 'ग्रामीण साहित्य : स्वरूप व दिशा', 'चिंतनाचा क्षितिजावर', 'झाकोळलेल्या वाटा', 'शोध जाणिवांचा' ही वैचारिक मंथन घडवून आणणारी ग्रंथसंपदा आहे.

भास्कर चंदनशिव यांच्या 'भूमी आणि भूमिका', 'माती आणि मंथन', 'माती आणि नाती' या ग्रंथातून वैचारिक लेखन आलेले आहे. प्रा. सुधीर गव्हाणे यांचे 'ग्रामीण पत्रकारिता', 'क्रांतीसुर्य महात्मा फुले', 'आखाती युद्ध', 'भारत - श्रीलंका संबंध', 'राजीव गांधीचा मृत्यू', 'समकालीन सामाजिक, राजकीय वाद व प्रबोधन परंपरा' हे लेखन प्रसिद्ध आहे. त्यांचे 'विद्यापीठ नामांतर लढा' हे लेखन ऐतिहासिक दस्तऐवज आहे.

डॉ. नागोराव कुंभार हे मराठी भाषेतील एक विचारवंत, सामाजिक कार्यकर्ता आणि संपादक आहेत. ते लातूर जिल्ह्यातील आहेत आणि गेली अनेक वर्षे सामाजिक विचार, शिक्षण, समता, लोकशाही या विषयांवर काम करत आहेत.

न्याय, धर्मनिरपेक्षता, शिक्षण उदारमतवाद, भूकंप : नैसर्गिक आपत्ती, सामाजिक चळवळी, फॅसीझम, समता, लोकशाही, मंडल आयोग, मुस्लिम साहित्य आणि समाजचिंतन, स्वातंत्र्याची पन्नाशी अशा विविध विषयावर त्यांनी हे अंक संपादित केले आहेत. सोबतच महात्मा फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, महर्षी वि.रा. शिंदे, न्यायमूर्ती महादेव गोविंद रानडे, गोपाळ गणेश आगरकर, पंडित

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

जवाहरलाल नेहरू, जे. कृष्णमूर्ती, गं.भा. सरदार या महामानवावरील अंकाचे संपादनही त्यांनी केले आहे. त्यांनी 'तरुण मनाच्या वाटा आणि वळणे', 'भ्रष्टाचार स्वरूप आणि संदर्भ', 'सामाजिक कार्याच्या दिशा', 'महात्मा गांधींचे तत्त्वज्ञान' , 'आरक्षण का व कसे?', 'सत्याग्रह : महात्मा गांधींचा दृष्टिकोन', 'डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक तत्त्वज्ञान', 'महाराष्ट्रातील ध्येयवादी तत्त्वचिंतक', आचार्य श. दे. जावडेकर : साहित्यसूची का महत्वपूर्ण मुरली ग्रंथाचे लेखन केले आहे. यातील काही ग्रंथाचे हिंदी अनुवाद झाले आहेत.

समाज परिवर्तनासाठी प्रबोधन करणारे आणि समाजाला दिशा देणारे लेखनही चळवळीची गरज असते. कालबाह्य जीर्ण विचारावर प्रहार करीत नव्या विचारांसाठी बुद्धीनिष्ठा जागवावी लागते. स्वतंत्र, निर्भय आणि सर्जनशील विचार समाजाला दिशा देतात आणि चळवळीसाठी ऊर्जाही देतात. अशा लेखनातून आत्मभान येते आणि चळवळी पुन्हा जोमाने कार्यरत होतात. अन्याय अत्याचाराविरुद्ध विवेकाधिष्ठित सामाजिक युद्ध लढण्याची उर्मी आणि ऊर्जा समाजाला मिळते. यादृष्टीने वैचारिक लेखन करणाऱ्या विचारवंतामध्ये प्रा. दत्ता भगत, प्रा. अविनाश डोळस, बी. व्ही. जोंधळे, डॉ. ऋषिकेश कांबळे, प्रा. यादव गायकवाड, डॉ. अनंत राऊत, प्रकाश मोगले यांचा समावेश आहे. मराठवाड्यातील सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक चळवळीसाठी वैचारिक बळ देण्याचे मोलाचे कार्य त्यांच्या लेखनाने केले आहे. साहित्य समीक्षा करतानाही या विचारवंतांनी वैचारिक मंथन घडविले आहे.

प्रा. दत्ता भगत यांचे 'दलित साहित्य : दिशा आणि दिशांतर', 'समकालीन साहित्यिक आणि साहित्य', या ग्रंथामधून ही भूमिका स्पष्टपणे आली आहे. महात्मा जोतीराव फुले यांच्या 'तृतीय रत्न' या नाटकाला लिहिलेली दीर्घ प्रस्तावना या दृष्टीने चिंतनीय आहे. प्रा. अविनाश डोळस यांचे 'आंबेडकरी चळवळ : परिवर्तनाचे संदर्भ', बी. व्ही. जोंधळे यांचे 'समकालीन दलित चळवळ', 'फुले - आंबेडकर संकल्पना', 'दलित चळवळ : दिशा आणि दिशाभूल', 'औरंगाबादेत बाबासाहेब', डॉ. ऋषिकेश कांबळे यांचे 'परिवर्तन आणि प्रबोधन' हे ग्रंथ मोलाचे आहेत.

प्रा. यादव गायकवाड यांनी सतत वैचारिक लेखन केले आहे. ज्ञाननिष्ठा, विज्ञाननिष्ठा आणि बुद्धीप्रामाण्य त्यांच्या लेखनाचे विशेष आहेत. शिक्षण, समाज, संस्कृती, धर्म, तत्त्वज्ञान या विषयावर त्यांनी मौलिक लेखन केले आहे. त्यांचे 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर जीवन आणि कार्य', 'अन्वयार्थ', 'बंधो', 'अब्राहम लिंकनची पत्रे' , 'बौद्ध धम्माची नवी फसल', 'एकविसावे शतक आणि आंबेडकरी चळवळ', 'सम्यक संवाद' , 'समकालीन शिक्षण', 'भीमरायाचा मळा', 'भूमिस्पर्शी लोकसंवाद' आदी ग्रंथ प्रकाशित झाले आहेत.

प्रदीप श. म्हैसेकर यांनी संशोधनात्मक वैचारिक लेखन केले आहे. त्यांच्या लेखनातून प्राचीन मध्ययुगीन अनेक विषयाची चिकित्सा ते ससंदर्भ करतात.

ऐतिहासिक संदर्भाने काही विचारवंतांनी केलेल्या लेखनातून निराळे विवेचन येते. त्यामध्ये डॉ. गौतम पाटील यांचे छत्रपती शिवाजी, संभाजी, राजाराम महाराजांचे वतन विषयक धोरण, डॉ. दिपा सावळे यांचे मराठीकालीन दाग दागिने आणि अलंकार, डॉ. शोभा कोराने यांचे हैदराबाद मुक्तिसंग्राम :ऑपरेशन उमरी बँक,डॉ. विजय वाडकर यांचे चांभार पाटील, डॉ. रामकृष्ण कांबळे यांचे महात्मा फुले आणि आधुनिक महाराष्ट्र, डॉ. शाम कदम यांचे महात्मा फुले आणि महाराष्ट्रातील राजकारण, शंकर हातोले यांचे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे धर्मांतर, आशुतोष पाटील यांचे नाणीसंग्रह आणि संग्राहक, स्वराज्याचे चलन या लेखनाचा समावेश आहे.

डॉ. दा. धो. काचोळे यांची मांगवाडा धर्मग्रंथातील मांग हे संशोधनपर सामाजिक लेखन मोलाचे आहे. त्यांची समाजशास्त्री लेखनाचे अनेक ग्रंथ प्रकाशित झालेले आहेत. डॉ. एस. एस. गाठाळ सातत्याने भूमिकेसह लेखन करीत आले आहेत. त्यांचे महाराष्ट्रातील सत्यशोधक व ब्राह्मणेतर चळवळ : स्वरूप व वाटचाल, महाराष्ट्रातील समाज सुधारक, शंकरराव मोरे : व्यक्ती आणि कार्य हे ग्रंथ लेखन मोलाचे आहे. उस्मानाबाद जिल्ह्यातील तेर' ला ऐतिहासिक दृष्टीने महत्त्व आहे. यासंबंधीची दक्षिणेची काशी 'तेर' हे लेखन राज कुलकर्णी यांनी केले आहे.

भारतीय संविधान संविधानातील तरतुदी संविधानाची अंमलबजावणी संविधान आणि समाज संविधान आणि साहित्य याच विषयाचा ध्यास असणारे डॉ अनंत राऊत मराठवाड्यातील नांदेडचे महत्त्वाचे विचारवंत आहेत. विद्रोहमूल्य, प्रिय युवांनो, भारतीयांचा राष्ट्रधर्म, भारतीयांचा पवित्र आचार ग्रंथ : भारतीय संविधान, प्रजासत्ताक भारताची नैतिक मूल्य, आदरणीय गुरुजी (शिक्षकांची पत्रात्मक व्यक्तिचित्रे), समाज सुधारकाची तुतारी, धर्म आणि राष्ट्रधर्म, भारतीयांचे कल्याणकारी संविधान, संविधानाचे तत्त्वज्ञान आणि जाती अंत, संविधानमय भारताची दिशा ही त्यांची वैचारिक ग्रंथसंपदा आहे. संविधान तत्त्वज्ञानातून समाज परिवर्तन शक्य आहे यावर त्यांची आढळनिष्ठ आहे समतोल वृत्तीने संविधानाचा अन्वय त्यांच्या लेखनातून साकारला आहे प्रा. रुस्तुम अचलखांब यांनी 'डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांची ग्रंथसंपदा' हा विचार प्रवर्तक ग्रंथ लिहिला आहे.

नवसमाज निर्मितीच्या ध्यासातून व्यक्तीस्वातंत्र्य, इहवाद, समता, बुद्धिवाद यांचा आक्रमक पुरस्कार करणारे लेखन प्रा.बा.ह. कल्याणकर यांनी निष्ठेने केले आहे. त्यांचे सूर्यपंख, दिशा आणि दृष्टी, महात्मा फुले सामाजिक संदर्भ, पंचनामा, गतिचक्र हे वैचारिक लेखन

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

प्रसिद्ध आहे. विषमता निर्मिणाऱ्या जातीयतेवर प्रहार, अंधश्रद्धा, अज्ञान, परंपरांना नाकारून त्याविरुद्ध विद्रोही भूमिका आपल्या लेखनातून त्यांनी मांडली.

समाजवादी भूमिका घेत अनेक आंदोलनात सातत्याने परिवर्तनवादी भूमिकेसह चळवळीत शांताराम पंदेरे सहभागी असतात. त्यांनी 'भगवा तुकोबाचा, बामणी कावा संघाचा' हे मुलगामी चिंतन करणारे लेखन केले आहे.

समाजातील शोषितांच्या बाजूने आणि शोषकांच्या विद्रोही आग्रही भूमिकेसह कारणांचा शोध घेत लिहिणे हा प्रा.डॉ. उमेश बगाडे यांच्या वैचारिक लेखनाचा विशेष आहे. त्यांचे लेखन जात, धर्म, वर्ण, प्रांत या सर्वांच्या सीमा भेदणारे आहे. त्यांनी महात्मा जोतीराव फुले, महाराष्ट्रातील प्रबोधन आणि वर्ग जाती प्रभुत्व, वासाहतिक महाराष्ट्रातील शेतकरी संघर्षातील समूहभान, फुले आंबेडकरांचा राष्ट्रवाद, दलित जाणीवेतील द्वंद्व : प्रभुत्व आणि प्रतिकार, डॉ. आंबेडकरांची जातीमीमांसा हे ग्रंथ लेखन केले आहे.

परिवर्तननिष्ठ भूमिका घेऊन मौलिक वैचारिक लेखन करणारे उद्धव कांबळे हे महत्त्वाचे विचारवंत आहेत. अलीकडे त्यांनी जॉर्ज आरवेलच्या ॲनिमल फार्म आणि १९८४ या दोन्ही कादंबऱ्या उपजत, अस्सल सृजनाचा आविष्कार नसून सुमार दर्जाच्या लेखकाचे सुमार लेखन असल्याचे ससंदर्भ विश्लेषण केले आहे. रशिया आणि कम्युनिझमला विरोध म्हणून ॲनिमल फार्म या कादंबरीला एका रात्रीतून जगभर अमाप प्रसिद्धी देण्यात आल्याचे मर्मभेदी विश्लेषण महत्त्वाचे आहे. त्यांचे डॉ. आंबेडकर दलित आणि मार्क्सवाद : नवे आकलन नव्या दिशा, वसाहतवादाचा उगम, मानवी हक्क : तत्व आणि दिशाभूल, अमेरिकन मंदी खरी किती खोटी किती, अमेरिकेची अर्थसत्ता : प्रश्न आणि वास्तव हे मौलिक ग्रंथ बहुचर्चित राहिले आहेत. सुशीत दलित आणि श्रमिक यांच्या मुक्तीचा उत्थापनाचा विचार त्यांच्या लेखनाच्या केंद्रस्थानी आहे.

उद्धव कांबळे यांनी एव्हीस्टर झेरूबावेल यांच्या ग्रंथाचा 'कालबद्ध निर्मिती : दिशा आणि तंत्र' अनुवाद केलेला आहे. प्रा. डॉ. दिलीप चव्हाण हे अभ्यासपूर्ण चिंतनशील वैचारिक लेखन करणारे लेखक आहेत. ते सध्या स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठाच्या इंग्रजी विभागात प्राध्यापक म्हणून कार्यरत आहेत. परिवर्तनवादी विचारवंत म्हणून त्यांची विशिष्ट आग्रही भूमिका आहे. फुले शाहू आंबेडकर आणि समविचारी विचारांशी त्यांच्या विचारांचा अनुबंध आहे. त्यांची फुले- शाहू- आंबेडकर आणि जातीव्यवस्था अंत, शिक्षण : जातवर्गीय वास्तव आणि समतावादी पर्याय, स्त्री शिक्षणाचा संघर्ष, आंबेडकर आणि भारतीय शिक्षणातील जाती संघर्ष, साम्राज्यवाद आणि संस्कृती, साम्राज्यवाद भाषा आणि संस्कृती आदी ग्रंथसंपदा प्रसिद्ध आहे. त्यांचे लेखन मराठी हिंदी इंग्रजी भाषेतून प्रसिद्ध झालेले आहे विविध नियतकालिकातून त्यांचे लेखन सातत्याने चाललेले असते 'समकालीन भारत : जातीअंताची दिशा' हा अलीकडे प्रसिद्ध झालेला त्यांचा ग्रंथ अत्यंत महत्त्वाचा आहे.

मध्यमवर्गीय जाणिवांचा परीघ कधीच व्यापक होत नाही. ते आपले चाकोरीबद्ध जीवन जगतात. समाजनिष्ठ विज्ञाननिष्ठा, नैतिकता, विवेकनिष्ठा असे मुखवटे धारण करणारा मात्र प्रत्यक्षात खुरटे जीवन जगणारा मध्यमवर्गीय समाज प्रा. जयदेव डोळे यांच्या चिंतनाचा विषय आहे. सामाजिक, शैक्षणिक, राजकीय, माध्यमे, वाङ्मयीन क्षेत्रातील भ्रष्ट वर्तन त्यांच्या वैचारिक लेखनातून आले आहे. उपहास उपरोध तिरकसपणा हा त्यांच्या लेखन शैलीचा विशेष आहे. त्यांचे समाचार आरेसेस, खबर, प्राध्यापक लिमिटेड, जॉर्ज : नेता, साथी, मित्र हे ग्रंथ आहेत. हाल हे ललित गद्य लेखन त्यांनी केले आहे.

महात्मा ज्योतिराव फुले यांच्या विचारांची आणि कार्याची आधुनिक भारतासाठी गरज आहे. वर्तमानातील प्रश्नांचा गुंता महात्मा फुले यांच्या विचारातून सुटेल असा विश्वास वाटणारे अनेक लोक सत्यशोधक समाजाशी जोडलेले आहेत. सत्यशोधक समाजाच्या कार्याचा नव्या संदर्भात शोध आणि अन्वयार्थ लावण्याचे कार्य महत्त्वाचे आहे. अनेक सत्यशोधकांच्या कार्याचे विस्मरण आपणाला होते. त्याचा शोध घेऊन सत्यशोधक समाजाच्या कार्याची व्यापकता सर्वासमोर आणणे अवघड असले तरी अपरिहार्य आहे. या जाणिवेने प्रा. श्रीराम गुंदेकर, प्रा. जी .ए. उगले, प्रा. रावसाहेब ढवळे यांचे लेखन सातत्य महत्त्वाचे आहे.

समाजातील शोषित पीडित आणि दुर्लक्षित विषयावर लेखन करणारे प्रा. प्रल्हाद लुलेकर हे मराठवाड्यातील महत्त्वाचे वैचारिक लेखक आहेत. स्वातंत्र्यानंतर बारा बलुतेदाराची स्थिती दयनीय झाली. गावगाड्यातील महत्त्वाचे सर्व बलुतेदार आता अडचणीत आहेत. शेती, घर आणि कौटुंबिक कार्यात सतत सहभागी असणारा बलुतेदार संस्कृती निर्माण करणार आहे. मात्र स्वातंत्र्यानंतर त्यांचे व्यवसाय संपले आणि ते देशोधडीला लागले. त्यांची संख्या कमी असल्याने लोकशाहीमध्ये ते बेदखल झाले. महात्मा फुले, राजर्षी शाहू महाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी बलुतेदारासंबंधी स्वतंत्र विचार मांडला आहे. नंतरच्या काळात त्यांचा विचार झाला नाही. यासंबंधी डॉ. प्रल्हाद लुलेकर यांनी बलुतेदार गावगाड्याचे शिल्पकार, बलुतेदारांची हत्यारे आणि अवजारे या ग्रंथातून आपले विचार मांडले आहेत. त्यानंतर त्यांनी एकूणच व्यवस्थेत शुद्रातिशूद्र आणि स्त्रिया यांच्यावर होणाऱ्या अन्यायासंबंधी 'मोगडा' हे वैचारिक लेखन केले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे केवळ दलितांचे नव्हे तर संपूर्ण भारताचे नेते आहेत. देशातील सर्व घटकांसाठी त्यांनी कार्य केले आणि विचार दिले. अशी भूमिका मांडणारा 'अनंत पैलूंचा सामाजिक योद्धा : दलितेतरासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर' हा आगळावेगळा ग्रंथ त्यांनी लिहिला. त्यांच्या या बहुचर्चित ग्रंथाचा हिंदीमध्ये डॉ. सूर्यनारायण रणसुभे यांनी अनुवाद केलेला आहे.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

मराठवाड्यातील वैचारिक साहित्याने सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक, धार्मिक, आर्थिक, शैक्षणिक विषयावरील लेखन मराठी साहित्याला दिले, या साहित्यात ना. धों. महानोर, इंद्रजित भालेराव, पृथ्वीराज तौर यांनीही काही लेखन केले आहे. वैचारिक साहित्य लेखनाची वैभवी परंपरा मराठी साहित्यास आहे. मात्र अलीकडे या लेखनासाठी फारसे वातावरण अनुकूल नाही. तरीही बाबा भांड यांनी 'तंट्या भिल्ल,' 'महाराजा सयाजीराव गायकवाड,' खासेराव जाधव, अर्जुनराव केळूसकर आदींसंबंधीचे त्यांनी हाती घेतलेले लेखनकार्य मोलाचे आहे. आजपर्यंत महाराजा सयाजीराव यांच्या लेखनाचे ५२ खंड, महाराजा सयाजीराव आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, महाराजा सयाजीराव आणि महात्मा फुले, महाराजा सयाजीराव आणि क्रांतीकारक असे ऐतिहासिक कार्य बाबा भांड यांनी केले आहे. वैचारिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक जीवनाला समृद्धी देणारे हे कार्य आहे. प्रकाश मोगले हे वैचारिक दृष्ट्या अधिक स्पष्ट लिहिणारे समाजातील दांभिकता निर्भीडपणे आपल्या मतांसह त्यांनी परखडपणे प्रकट केली आहे. 'निर्दालन कंटकांचे' हा वैचारिक लेखसंग्रह बहुचर्चित आहे.

प्रा. गौतम गायकवाड यांचे 'आंबेडकर भवन: वस्तुस्थिती,' 'बाबासाहेबांचे वारसदार हे वैचारिक लेखन आहे. नांदेडच्या स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठाच्या मराठी विभागाचे प्रमुख राहिलेले, विद्यार्थी कल्याण विभागाचे संचालक म्हणून कार्य केलेले डॉ. पृथ्वीराज तौर यांचे 'वसुधैव कुटुम्बकम् हा वैचारिक लेखसंग्रह पुढील वैचारिक लेखनाची अपेक्षा उंचावणारा आहे. प्रा. लक्ष्मण गुंजाळ हे चळवळीतील कार्यकर्ते म्हणून त्यांनी 'ओबीसी समाज आणि परिवर्तनाच्या दिशा,' 'सम्यक क्रांतीचे विधान भारतीय संविधान' या दोन वैचारिक ग्रंथाचे लेखन केले आहे.

विविध अंगाने पाण्याच्या प्रश्नांवर चिंतन सुरू असले, यासाठी सामाजिक चळवळ उभारण्याचे प्रयत्नही अलीकडे होताना दिसतात. प्रदीप पुरंदरे यांनी मराठवाड्यातील पाणी प्रश्नांसंबंधी सतत चिंतन केले. त्यावर लेखन केले. त्यांचे 'पाण्याशपथ' हे मराठवाड्याच्या पाणी प्रश्नावरचे चिंतन मोलाचे आहे. प्रा. शिवाजी वाठोरे यांनी 'लोकअदालत,' 'समतेच्या पुरस्कर्त्या सावित्रीबाई फुले,' 'आमचं गाव सुंदर गाव,' 'संत चोखामेळा' या पुस्तकातून आपले सामाजिक चिंतन मांडले आहे. ॲड. डी. आर. शेळके यांच्या 'समाज परिवर्तनाच्या दिशेने' या लेखसंग्रहातून सामाजिक प्रश्नांवरील निर्भीड, परखड विश्लेषण आले आहे. एकनाथ खिल्लारे यांचे 'वंचितांचा प्रदेश,' 'उलगडलेल्या उजेड वाटा' हे लेखसंग्रह सामाजिक, सांस्कृतिक, साहित्यविषयक चिंतन प्रकट करणारे आहेत. नाटककार राजकुमार तांगडे यांनी आपल्या भोवतीच्या ग्रामीण भागाचे, ग्रामीण माणसाचे, शिवाराचे दुखणे आपल्या 'शिवार गाऱ्हाणं' या लेखसंग्रहातून त्यांच्या खास शैलीतून मांडले आहे.

'दुभंगवाणी' या कवितासंग्रहाचे कवी आणि प्रसिद्ध मनोविकार तज्ज्ञ डॉ. नंदू मुलमुले यांनी मनोविश्लेषणात्मक विषयावर विपुल लेखन केले. दुर्गानंद वाळवंटे यांनी समाज परिवर्तनाच्या ध्यासातून' माणुसकीचा सातबारा 'मधील कविता लिहिली आहे. समकालीन सामाजिक वास्तव त्यांच्या कवितेतून साकार झाले आहे.

सुदाम चिंचाणे यांनी लिहिलेले छोटेखानी पुस्तक खूपच चिंतनगर्भ आहे. ओबीसी : अस्मिता आणि अस्तित्व' या बहुचर्चित पुस्तकातून त्यांनी ओबीसींच्या स्थिति-गतीवर भाष्य केले आहे. प्रभावी वक्ते आणि आदर्श प्राचार्य डॉ.ना.य.डोळे यांचे 'प्राचार्य,' 'संघ व सेवादल,' 'काश्मीर प्रश्न,' 'हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्राम' हे लेखन त्यांच्या परिवर्तनवादी भूमिकेचा आणि व्यासंगाचा प्रत्यय देणारे आहे. 'प्रजावाणी'चे संपादक सुधाकर डोईफोडे यांचे सामाजिक परिवर्तनाच्या ध्यासातून लिहिलेल्या निवडक अग्रलेखांचे 'शब्दबाण' हे महत्त्वाचे लेखन आहे. प्रा. उत्तम सूर्यवंशी यांनी 'हैदराबाद मुक्ती संग्राम,' 'मराठी मातीचे वैभव,' 'गोठाकाठचा राजयोगी' हे लेखन केले आहे. हैदराबाद मुक्ती संग्रामातील मौखिक नोंदी घेण्याचे महत्त्वाचे काम त्यांनी केले आहे. अतुल देऊळगावकर यांनी लातूर-उस्मानाबाद जिल्ह्यात झालेल्या भूकंपाच्या झालेल्या परिणामांचा शोध डळमळले भूमंडळ'मधून घेतला आहे. 'लॉरी बेकर' या ग्रंथातून लॉरी बेकरच्या व्यक्तित्वाचा आणि त्यांच्या वास्तुशिल्पाचा शोध त्यांनी घेतला आहे. त्यांनी केलेले पर्यावरणविषयक लेखन मूलगामी आहे.

डॉ. सुधाकर देशमुख हे इतिहास आणि तत्त्वज्ञानाचे व्यासंगी अभ्यासक आहेत. त्यांचे गांभीर्याने केलेले लेखन मौलिक स्वरूपाचे आहे. त्यांची अश्मक, मध्ययुगीन धर्म संकल्पनांचा इतिहास, राष्ट्रवाद संकल्पना आणि स्वरूप, वीरशैव तत्त्वज्ञान ही ग्रंथसंपदा आहे. या ग्रंथातून त्यांनी तात्विक चिंतन मांडले आहे. तरुण अभ्यासकांमधील महत्त्वाचे चिंतन डॉ. राजशेखर सोलापुरे यांनी परिवर्तनवादी भूमिकेसह लेखन केले आहे. त्यांनी ग्रामोद्धाराचे प्रणेते राष्ट्रसंत तुकडोजी, लिंगायत : एक स्वतंत्र धर्म, महान विचारांच्या प्रकाशात, आधुनिकतेचे अग्रदूत महात्मा बसवेश्वर, प्रतिभावंत लोकलेखक अण्णा भाऊ साठे हे ग्रंथ लेखन आहे. त्यांच्या लेखनातून त्यांची वैचारिक भूमिका आणि त्यांचे चिंतन प्रगट झाले आहे.

पत्रकार म्हणून प्रवीण बर्दापूरकर यांनी केलेल्या लेखनासोबतच साहित्यविषयक चिंतनही महत्त्वाचे आहे. 'स्त्री ही क्षणाची पत्नी आणि अनंत काळाची माता' या झापडबंद कल्पनेला छेद देणारे, मातृत्वाशिवाय आणि मातृत्वासह स्त्री या मध्यवर्ती आशयसूत्रासह वेगळा

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

विचार 'आई' मधून केला आहे. महिला पत्रकारांच्या जडणघडणीचा वेध घेणारे 'माध्यमातील ती' हे त्यांचे लेखन वेगळे चिंतन मांडणारे आहे. पत्रकारितेच्या वैविध्यपूर्ण अनुभूतीचे लालित्यपूर्ण लेखन त्यांच्या 'डायरी,' 'नोंदी डायरीनंतरच्या,' 'दिवस असे की' या तीन लेखसंग्रहातून आले आहे. वृत्तपत्रसृष्टीत आपले वेगळे स्थान निर्माण करणाऱ्या अनंतराव भालेराव यांच्या व्यक्तित्वाचा शोध घेणारे 'कैवल्यज्ञानी,' समकालीन विविध विषयावरील 'समकाल,' 'अधले मधले दिवस,' इंदिरा गांधी यांच्यावरील 'प्रियदर्शिनी,' हे महत्त्वपूर्ण लेखन त्यांच्या खास शैलीतून साकार झाले आहे. 'ग्रेस नावाचं गारुड' हे संपादन अभ्यासपूर्ण संपादनाची साक्ष आहे.

महारुद्र मंगनाळे यांनी विपुल लेखन केले आहे. त्यांची संपादनासह ५७पुस्तके प्रकाशित आहेत. त्यात 'माती आणि नाती,' 'लामणदिवा,' 'जागरण,' 'ओळख,' 'दृष्टिकोन,' 'लढवय्ये भीमसैनिक,' 'चळवळीची पत्रकारिता,' 'प्रतिक्रिया,' 'समीक्षा,' मृत्यू एका सायं. दैनिकाचा,' 'मनोगत,' 'भटकंतीच्या नोंदी,' 'भाष्य,' 'राजकारण,' 'बातमीमागची बातमी' या पुस्तकांचा समावेश आहे. लातूर-उस्मानाबादमधील भूकंपासंबंधी 'किल्लारी भूकंप पुनर्वसनाचे वास्तव,' 'आपत्ती दर्शन आणि काही पर्यटन,' 'आपत्ती सुरक्षा आणि उपाय' हे वेगळे आणि विशेष लेखन त्यांनी केले आहे. महारुद्र मंगनाळे यांचे लेखन व्यापक सामाजिकदृष्टीचा प्रत्यय देणारे आहे. पत्रकार म्हणून कठोर टीकात्मक भाष्य ते करतात. मात्र समाजात जे चांगले घडते त्यासंबंधी स्वागतशील भूमिकाही ते घेताना दिसतात. दैनिक लोकमतचे एडिटर इन चीफ राजेंद्र दर्डा यांनी समाज माध्यमावर वेगळा उपक्रम चालवला. त्यांनी जगातील विविध विषयांवर वर्तमानाचे सामाजिक भान ठेवून फेसबुकवर नोंदी केल्या. त्यात आयुष्यातील संस्मरणीय क्षण, वर्तमान घडामोडी, महत्त्वाची छायाचित्रेमहापुरुषांना अभिवादन, देशपातळीवरील नेत्यांना शुभेच्छा अशा महत्त्वाच्या नौदी असणारा 'चौथी भिंत' हा देखणा ग्रंथ नुकताच प्रसिद्ध झाला आहे. त्यांच्या व्यापक दृष्टीचा, सामाजिक जाणिवेचा, व्यासंगी वृत्तीचा पत्रकार म्हणून संवाद कौशल्याचा प्रत्यय यातून येतो. यापूर्वी त्यांचे 'झुंबर' हे लालित्यपूर्ण लेखन प्रसिद्ध झाले आहे. भोवतीचे जग समजून घेण्यासाठी आता चौथी 'मित' आवश्यक आहे. सातत्याने 'संकेत' दिवाळी अंकाचे संपादन करणारे कवी अनंत काळे यांनी लालित्यपूर्ण लेख लिहिले आहेत. त्यांचे 'पत्रांकित द्वारकाभाई,' 'सर्वव्यापी,' 'अनंतानुभव' हे लेखसंग्रह आहेत. माधव गरड हे कवी आणि ललितलेखक आहेत. त्यांनी वैचारिक लेखन केले, त्यांचे 'क्षणाचं दान,' 'शोध स्वतःचा,' 'वादळ मराठा मनातलं,' 'निरूपण,' 'पसायदान एक चिंतन' हे वैचारिक लेखसंग्रह आहेत. वर्तमान प्रश्नांचे आणि भोवतीच्या वास्तवाचे चिंतन आणि चिंता त्यांच्या लेखनातून आली आहे.

दलित चळवळीतील प्रा. अंबादास सगट यांनी वैचारिक लेखन केले. त्यात 'अण्णा भाऊ साठे,' 'गौरवशाली ऐतिहासिक शौर्य परंपरा आणि मातंग समाज,' 'अण्णा भाऊ साठे : व्यक्ती आणि वाङ्मय,' 'मराठी शाहिरी वाङ्मय परंपरा आणि अण्णा भाऊ साठे,' 'महाराष्ट्रातील धर्मांतर आणि आरक्षण,' 'संवैधानिक आरक्षणाचे जातीगटवार वितरण : तत्त्व,' 'विचार आणि व्यवहार,' 'महात्मा फुले व्यक्ती,' 'विचार आणि क्रांतिकार्य,' 'दलित साहित्य आणि मुक्ता साळवेचा निबंध,' 'संवैधानिक व सामाजिक न्यायाची कैफियत' या पुस्तकांचा समावेश आहे. राम गायकवाड यांचे 'सामाजिक समतेचा संग्राम: भीमा कोरेगाव' हे वर्तमान प्रश्नांच्या संदर्भाने आलेले वैचारिक लेखन प्रसिद्ध झाले आहे.

विजयकुमार गवई यांनी लोककलावंताच्या जगण्यावर वेगळे लेखन केले आहे. 'वंचित लोककलावंतांचे प्रतिबिंब'मधून यावर प्रकाश टाकला आहे. सामाजिक न्यायासाठी संघर्ष करणारे अधिकारी सालोमन कांबळे यांच्या जीवनपटासह कार्यकर्तृत्व 'सामाजिक न्यायाचे दूत: सालोमन कांबळे' हे संपादन डॉ. राजकुमार मस्के यांनी केले आहे. त्यांनी 'अण्णा भाऊ साठे : व्यक्ती, साहित्य आणि समीक्षा' हे संपादनही केले आहे.

वेगवेगळ्या विषयाशी संबंधित बहुश्रुत लेखन करणारे शाहू पाटोळे यांचे 'भारत जोडो : उसवलेले दिवस' हे चिंतनपर लेखन प्रसिद्ध आहे. सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक विषयाच्या अनुषंगाने प्राचार्य शिवाजी देवढे यांचे 'युवक मित्रांनो,' डॉ. मुंडे यांचे 'नव्या दिशांचे मानदंड,' गोविंद देशपांडे यांचे 'राजबंदीक्रमांक अठरा तेवीस,' दत्ता जोशी यांचे 'झेप,' डॉ. सुधीर इंगळे यांचे 'संपली नाही यार हो! लढाई नामांतराची' हे वैचारिक लेखन महत्त्वाचे आहे. 'अक्षरगाथा'चे संपादक प्रा.डॉ.मा.मा. जाधव यांनी 'बळीवंश'सह केलेली संपादने परिवर्तनवादी चळवळीसाठी विचारमंथन घडवणारे आहे. भ. व्यं. देशमुख यांचे 'ऐवज' हे ग्रंथलेखन महत्त्वाचे आहे. ग्राम जीवनातील सारे वास्तवच गुंतागुंतीचे झाले आहे. या वास्तवासह संस्कृतीचे विश्लेषण डॉ. वैजनाथ कदम यांच्या 'बदलती ग्रामसंस्कृती' यातून आले आहे. त्यांनी केलेल्या गंभीर चिंतनाची साक्ष यातून मिळते. प्रा.डॉ. नारायण कांबळे हे नेहमीच गांभीर्याने लेखन करतात. त्यांचा 'बाबासाहेबांचे पत्रकारीता एक मुक्त चिंतन' हा महत्वपूर्ण ग्रंथ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या पत्रकारीतेचे विवेचन करणारा महत्वपूर्ण ग्रंथ आहे. आलीकडे बहुचर्चीत असलेल्या मराठा आरक्षणासंबंधी त्यांनी 'मराठा आरक्षण वास्तव आणि विपर्यास' या ग्रंथातून साधकबाधक चर्चा करणारे लेखन केले आहे. त्यांचे अन्य लेखनही असेच महत्वपूर्ण आहे.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

अलीकडच्या काळात परिवर्तना अनुकूल विचार साहित्य निष्ठापूर्वक प्रसिद्ध करण्याचे कार्य काही नियतकालिकांनी जाणीवपूर्वक सुरू ठेवलेले आहे. त्यात नवभारत, अस्मितादर्श, समाज प्रबोधन पत्रिका, मागोवा, परिवर्तनाचा वाटसरू, विचारशलाका, आजचा सुधारक, प्रतिष्ठान साधना, अक्षरगाथा या व अन्य नियतकालिकांचा वाटा महत्त्वपूर्ण असल्याचे लक्षात येते.

आजच्या व्यामिश्र समाजात केवळ राजकीय, सामाजिक क्षेत्रच तेवढे महत्त्वपूर्ण ठरते असे नव्हे; तर पर्यावरण, प्रसारमाध्यमे, पाणी, वीज, विज्ञान, तंत्रज्ञान, विशेष आर्थिक क्षेत्र, आरोग्य दहशतवाद यासारख्या अनेक क्षेत्रातील प्रश्नोपप्रश्न समाज जीवनात आ वासून उभे आहेत. या साऱ्यांचा वेध घेण्याचा प्रयत्न अलीकडच्या कालखंडातील अभ्यासक मंडळी करत आहेत. वृत्तपत्र सृष्टीचे उद्योग समूहात होऊ पाहणारे रूपांतरण, प्रसारमाध्यमे झटकून टाकत असलेली आपली सामाजिक जबाबदारी, जाहिरातीद्वारा या माध्यमाने आणलेला चंगळवाद या साऱ्या संदर्भात निळू दामले, जयदेव डोळे, राजू परुळेकर यांसारखी मंडळी प्रसार माध्यमांची झाडाझडती घेऊन त्यांना भानावर आणण्याचे काम करत आहेत. कुमार केतकर, कुमार सप्तर्षी, ज्ञानेश महाराव या पत्रकार मंडळींचा आपापल्या परीने प्रबोधनाचा तडाखेबाज कार्यक्रम लेखन-भाषणातून सुरू आहे. नरेंद्र जाधव, भालचंद्र मुणगेकर, आनंद तेलतुंबडे हे अर्थतज्ञ जागतिकीकरणाचे आर्थिक भान आणून देत आहेत. स्त्री प्रश्नाच्या संदर्भात विद्युलता भागवत, प्रतिभा परदेशी, विनया खडपेकर मंगला अठल्येकर, प्रतिभा रानडे यांचे लेखन मौलिक स्वरूपाचे असे आहे.

संदर्भग्रंथ -

१. साहित्य: सर्जन आणि संदर्भ, केशव तुपे, कैलास पब्लिकेशन्स औरंगपुरा, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती १५ एप्रिल २००८.
२. कुलसचिव, स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ नांदेड, दूर शिक्षण संचलनालय, एम. ए. द्वितीय वर्ष मराठी, खंड क्रमांक ७, वैचारिक साहित्य
३. वाङ्मयीन मराठवाडा, डॉ. कैलास इंगळे, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती १२ जानेवारी २०१७.
४. मराठवाड्यातील मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, प्रा. प्रल्हाद जी. लुलेकर, कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद, प्रथम आवृत्ती १७ सप्टेंबर २०२१.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

स्थानिक इतिहास लेखनातील मौखिक इतिहासाचे महत्व

तांबे अर्चना भास्कर
संशोधक विद्यार्थिनी, संशोधन केंद्र ग्रामोन्नती
मंडळाचे कला विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय ,नारायणगाव

Manuscript ID:
JRD -2026-180176
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 321-323
January 2026
Submitted: 18 Dec. 2025
Revised: 28 Dec. 2025
Accepted: 18 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश

आजच्या जागतिकीकरण व तंत्रज्ञानप्रधान युगात सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक बदल वेगाने घडत असून त्याचा परिणाम स्थानिक परंपरा, स्मृती, बोलीभाषा व सांस्कृतिक ओळखीवर होत आहे. अशा परिस्थितीत स्थानिक इतिहास लेखनात मौखिक इतिहासाचे महत्त्व विशेषत्वाने अधोरेखित होते. इतिहास ही केवळ राजे-राण्या, युद्धे किंवा राजकीय घडामोडींची नोंद नसून तो मानवी समाजाच्या सर्वांगीण जीवनाची कहाणी आहे. स्थानिक इतिहास लेखनाद्वारे एखाद्या गावाचा किंवा प्रदेशाचा सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, भौगोलिक व ऐतिहासिक विकास अभ्यासता येतो. मौखिक इतिहासाच्या माध्यमातून लोकांच्या आठवणी, अनुभव, लोककथा, लोकगीते, परंपरा, रूढी व जीवनशैली जतन केली जाते. स्थानिक संघर्ष, सामाजिक-राजकीय चळवळी, स्वातंत्र्यलढ्यातील सहभाग यांची माहिती बहुतेकदा मौखिक स्रोतांतूनच उपलब्ध होते. त्यामुळे दुर्लक्षित राहिलेल्या घटना, सामान्य लोकांचे अनुभव आणि सांस्कृतिक वारसा समजून घेण्यास मौखिक इतिहास मदत करतो. स्थानिक इतिहास लेखन व मौखिक इतिहास या परस्परपूरक पद्धती असून त्यांचा एकत्रित अभ्यास इतिहासाला अधिक समृद्ध, सुसंगत व सर्वसमावेशक बनवतो.

मुख्यशब्द: *स्थानिक इतिहास लेखन, मौखिक इतिहास, सांस्कृतिक वारसा, लोककथा, लोकगीते, स्मृती व अनुभव, सामाजिक जीवन, ग्रामीण इतिहास, स्थानिक समुदाय, परंपरा व रूढी, इतिहास लेखन पद्धती, सर्वसमावेशक इतिहास.*

प्रस्तावना

आजचे युग हे तंत्रज्ञानाचे आहे. त्यामुळे जग वेगाने बदलत आहे. सामजिक ,आर्थिक आणि सांस्कृतिक देवाणघेवाण वाढत चाललेली आहे. या प्रक्रियेला आपण जागतिकीकरण असे म्हणतो. मानवी जीवनात जागतिकीकरणामुळे सर्व अंगांना क्षेत्राला स्पर्श केला जात आहे. यामध्ये स्थानिक परंपरा स्मृती, बोलीभाषा आणि सांस्कृतिक ओळखीचे महत्त्व कमी होत असल्याचे दिसते. अशा बदलत्या काळात मौखिक इतिहास म्हणजे लोकांनी अनुभवलेला आणि स्मृतीत साठवलेला इतिहास जतन करणे अत्यंत आवश्यक आहे.

उदिष्टे-

१. स्थानिक इतिहास लेखना मध्ये मौखिक इतिहासाचे महत्व विशद करणे.
२. स्थानिक इतिहास लेखनाची संकल्पना स्वरूप अभ्यासणे.
3. स्थानिक इतिहास लेखनासाठी मौखिक इतिहासाचे संशोधनात्मक महत्व समजून घेणे.

इतिहास म्हणजे गतकालीन राजकारण ,इतिहास म्हणजे थोरमोठांची चरित्रे, इतिहास म्हणजे वर्गसंघर्ष,स्वातंत्र्य आंदोलन राजा- राणी गोष्ट, लढाया इतकाचा इतिहास मर्यादित नाही. तर इतिहासाच्या संकल्पनेमध्ये कालक्रमानुसार बदल होत आहे. मानव हा इतिहास लेखनाच्या केंद्रस्थानी आहे. इतिहास मानवी समाजाची सर्वांगीण कहाणी बनला आहे. इतिहास नव्या प्रवाहानी समृद्ध बनला आहे.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
तांबे अर्चना भास्कर,संशोधक विद्यार्थिनी, संशोधन केंद्र ग्रामोन्नती मंडळाचे कला विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय ,नारायणगाव

How to cite this article:
तांबे, . अर्चना . भास्कर . (2026). स्थानिक इतिहास लेखनातील मौखिक इतिहासाचे महत्व. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 321–323. https://doi.org/10.5281/zenodo.18455254

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18455254
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

इतिहासाच्या नवीन प्रवाहापैकी स्थानिक इतिहास लेखन प्रसीद्धीस येताना दिसतो. स्थानिक ते वैश्विक असा सर्वस्पर्शी इतिहास अभ्यासला जात आहे. स्थान म्हणजे ठिकाण किवा स्थानिक म्हणजे मूळचा म्हणजे एखाद्या ठिकाणाचा किवा स्थानाचा इतिहास. एखादा गावकिवा स्थानाचा/ठिकाणाचा स्थानिक इतिहास लिहाणे म्हणजे स्थानिक इतिहास लेखन करणे होय.

स्थानिक इतिहास लेखनामध्ये मौखिक इतिहासाचे महत्त्व आहे. स्थानिक लेखनामध्ये विशिष्ट भौगोलिक ,सामाजिक, सांस्कृतिक किंवा ऐतिहासिक घटकांच्या संदर्भात लेखन केले जाते. त्यामध्ये एक गाव शहर समुदाय किंवा एखाद्या ठिकाणच्या इतिहासाचा अभ्यास केला जातो. विशिष्ट समाजाच्या परंपरा, रूढी .जीवनशैली, संघर्ष हे स्थानिक इतिहासामध्ये जतन केले जाते. गाव ही भौगोलिक संकल्पना स्थानिक इतिहास लेखनात महत्त्वाचे असते. ग्राम म्हणजे गाव किंवा खेडे होय. ग्राम हा शब्द एका विशिष्ट वस्तीचा निर्देश करतो. जिथे लोक एकत्र राहतात आणि जीवनावश्यक गरजा भागवतात. गावचा इतिहास मांडताना ग्रामीण भागातील समान संस्कृती शेती, पशुपालन हस्तकला इत्यादी घटक महत्त्वाचे आहेत. गावातील जीवन त्यांच्या रूढी ,परंपरा, शेतकरी ,कामगार, पारंपारिक व्यवस्थापन, स्थानिक उद्योजक आणि गावातील जीवन बदलांचा समावेश होतो. स्थानिक इतिहासामध्ये गावचा इतिहास महत्त्वाचा आहे .त्या परिसरातील सामाजिक घटक, आर्थिक घटक, सांस्कृतिक घटक, ऐतिहासिक घटक हे देखील महत्त्वाचे आहे .विशिष्ट प्रदेश समाज व गाव अथवा शहराचा इतिहास चे जतन करणे म्हणजे स्थानिक इतिहास होय. स्थानिक इतिहासाच्या माध्यमातून सामाजिक सांस्कृतिक विविधता व सर्व समावेशकतेला महत्त्व प्राप्त होते. हे स्थानिक इतिहास लेखन त्या समुदायाच्या सांस्कृतिक ओळखला जपते. ते त्या स्थानाच्या परंपरा कला धर्म संस्कृती आणि जीवनशैली समजून घेण्याचा एक महत्त्वपूर्ण मार्ग आहे.

स्थानिक इतिहास लेखन करताना स्थानिक कागदपत्रे, पुरातन अभिलेख ,शिलालेख इत्यादींचा अभ्यास करणे महत्त्वाचे आहे. स्थानिक इतिहास लेखनामुळे एखाद्या गावाचे ऐतिहासिक महत्त्व त्या गावाची उत्पत्ती गावाशी संबंधित पुराणकथा, लोक समजूती महत्त्वाच्या असतात. त्यामुळे स्थानिक इतिहास लेखनामध्ये ऐतिहासिक पार्श्वभूमी अभ्यासणे महत्त्वाचे आहे.तसेच स्थानिक इतिहासामध्ये भौगोलिक घटकांचा त्या परिसरावर परिणाम झालेला दिसतो. त्या गावातील नदी ,तलाव ,ओढे ,शेती ,शेतीवर आधारित व्यवसाय इ. यांचा देखील व्यक्तीसमूहावर परिणाम झालेला दिसतो. स्थानिक इतिहासामध्ये गावांमधील सामाजिक जीवन सामाजिक परिवर्तन, समाज व्यवस्था समाजातील रूढी ,परंपरा,आहार, वेशभूषा, विवाह पद्धती ,तसेच स्थानिक लोक कथा ,लोकगीते, जीवनमान इ. परंपरा महत्वपूर्ण आहे. सामाजिक घटकाबरोबरच तेथील शैक्षणिक विकास देखील महत्त्वाचा आहे. गावात शैक्षणिक सुविधा कशा आहेत.त्यावरून त्या गावाची शैक्षणिक परिस्थितीचे कल्पना येते. या सर्वावरून स्थानिक इतिहास लेखनाला विविध दृष्टिकोनातून महत्व दिले जाते. त्यामुळे समाजाचे एक वैशिष्ट्यपूर्ण ओळख प्रदर्शित होत असते.

स्थानिक इतिहासात संघर्ष,राजकीय चळवळी ,सामाजिक चळवळी,यांचा अभ्यास करावयाचा झाल्यास मौखिक माहिती गरजेची असते. स्वातंत्र्य लढ्यात कोणत्या गावाने कशी भूमिका बजावली.सत्याग्रहाचे आयोजन कुठे झाले. हे सर्व स्थानिक लोंकाच्या आठवणीतून मिळते.

स्थानिक इतिहास लेखनामध्ये मौखिक इतिहासाचे खूप महत्त्व आहे. मौखिक इतिहास म्हणजे भूतकाळातील घटना ,व्यक्ती ,समाजाच्या आठवणी, अनुभव ,माहिती जतन करणे, ज्यामध्ये लोककथा, गाणी, परंपरा वैयक्तिक आठवणी यांचा समावेश केला जातो .त्याचप्रमाणे मौखिक इतिहासामध्ये ज्ञान कला आणि संस्कृती परंपरा एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे हस्तांतरित केले जातात.ज्यामध्ये तोंडी सांगितलेल्या कथा, गाणी ,परंपरा यांचा अनुभव समावेश होतो. यामध्ये प्रामुख्याने लोककथा, लोकगीते ,मौखिक इतिहास आणि मुलाखती यांचा समावेश असतो. ज्यामुळे भूतकाळातील जीवनशैली संस्कृती आणि सामाजिक विचारांची माहिती मिळते. मौखिक इतिहासामध्ये एखाद्या घटनेची माहीती गोळा करतो.त्याचे विश्लेषण करतो.ही क्रिया व एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे मौखिकस्वरुपात सांगितली जाते .आठवण मौखिक इतिहासाचा खूप मोठा आधार आहे.आठवणीतून भुतकाळाची माहिती पुढे येते.त्यामुळे दुर्लक्षित राहिलेल्या घटना समजून घेण्यास मदत होते.

मौखिक साधनांचे प्रकार -पिढ्यानपिढ्या चालत असलेल्या लोकथा ,आख्यायिका आणि पारंपारिक कथा ज्यामुळे समाजाचे मूल्ये आणि श्रद्धा समजतात. मौखिक परंपरेतून एखाद्या विशिष्ट घटना व्यक्ती किंवा संस्कृतीचे वर्णन करणारी गाणी पुढच्या पिढीपर्यंत पोहोचते.गायनामध्ये भारुड, लावणी ,पोवाडे,लोकगीते,ओव्या,म्हणी,दंतकथा.अभंग सण-उसव्ह आणि इतर लोककला,लोकसाहित्य हे मौखिक परंपरेतून जतन केले जाते व ऐतिहासिक स्रोत म्हणून वापर केला जातो व हे स्रोत पुढच्या पिढीला समजण्यास मदत होते. त्यामुळे सांस्कृतिक वारसा जतन होण्यासाठी मौखिक घटक महत्त्वाचे आहे.

मौखिक इतिहासाच्या स्वरूपामध्ये लोकांच्या आठवणी, दृष्टिकोन, अनुभवातून तयार होणारी माहिती असते. मौखिक इतिहासामध्ये व्यक्तींच्या अनुभवांच्या माध्यमातून ऐतिहासिक माहिती गोळा केली जाते. स्थानिक इतिहास आणि मौखिक घटक यांचा एकत्रित अभ्यास ऐतिहासिक घटना समजून घेण्यासाठी अत्यंत महत्त्वपूर्ण ठरतो. स्थानिक इतिहासलेखन आणि मौखिक घटक हे दोन्ही समाजाचे सांस्कृतिक वारसा जतन करण्यासाठी मदत करतात. यामुळे समाजाची पारंपारिक ज्ञानाची कला आणि संस्कृतीचे सुरक्षा होते. कोणत्याही गावाची लोककला आणि रीतीरिवाज आणि धार्मिक परंपरांची माहिती स्थानिक इतिहास लेखन आणि मौखिक इतिहासाच्या माध्यमातून संरक्षण केले जाते.त्यामुळे स्थानिक इतिहास लेखनात मौखिक इतिहासाचे महत्व वाढत आहे

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

निष्कर्ष -

स्थानिक इतिहास लेखन आणि मौखिक इतिहास हे इतिहासाला अधिक समृद्ध आणि सुसंगत समजून घेण्यासाठी अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे. मौखिक इतिहास व्यक्तीगत अनुभव, सामाजिक बदल, स्मृती, कथा ओव्या, म्हणी, यामधून सांस्कृतिक परंपरांचे जतन केले जाते. स्थानिक इतिहास लेखनामध्ये मौखिक घटकामुळे त्या विशिष्ट समुदायाची जीवनशैली भाषा आणि सांस्कृतिक वारसा जतन करणे शक्य होते. एखाद्या गावातील धार्मिक उत्सव त्याचे असलेले रूढी ,परंपरा ,कला ,लोककथा हे पुढच्या पिढीला समजण्यास मदत होते. स्थानिक देवता त्यांची पूजन ,सणांचे महत्त्व यामुळे सर्व पैलूंचे ऐतिहासिक महत्त्व सांगितले जाते. मौखिक इतिहासामुळे सांस्कृतिक जपवणूक आणि भविष्याच्या दिशेची माहिती देणारा अमूल्य ठेवा आहे. स्थानिक इतिहास लेखन आणि मौखिक इतिहास या दोन्ही पद्धती एकमेकांशी पूरक आहे. स्थानिक घटकांचे अभ्यास केल्याने ऐतिहासिक घटनांचे अधिक स्पष्ट माहिती मिळते .या सर्व पैलूंच्या आधारे मौखिक इतिहास हा स्थानिक इतिहास लेखनासाठी एक माहितीचा स्रोत असून इतिहासाच्या पुनर्निर्मितीसाठी एक महत्त्वपूर्ण दृष्टिकोन आहे.

संदर्भ-

१. राजदरेकर सुहास,इतिहास लेखनशास्त्र, विद्या प्रकाशन,नागपूर१९९८

२. कोठेकर शांता,इतिहास तंत्र व तत्वज्ञान, नागपूर प्रकाशन,२००५

3. गायकवाड, सरदेसाई-हनमाने, इतिहास लेखन पद्धत व ऐतिहासि स्मारकांचा अभ्यास, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर

४. सरदेसाई बी.एन.इतिहासलेखन पद्धती,फडके प्रकाशन,कोल्हापूर,२००४

५. इ.एच कार,इतिहास म्हणजे काय,पुणे,कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन

६. एन.एस गवळी,स्थानिक इतिहासातील वारसा - एक अभ्यास Historicity Research Journal. Volume 2| Issue 2 | Oct 2015. Research Article.

७. https;//wikipedia.org.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

भारतीय संविधान आणि मानवी हक्क

अमोल कैलास नेव्हारे
संशोधक विद्यार्थी

Manuscript ID:
JRD -2026-180177
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 324-327
January 2026
Submitted: 18 Dec. 2025
Revised: 28 Dec. 2025
Accepted: 18 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश

भारतीय संविधान आणि मानवी हक्क यांचे नाते अत्यंत घनिष्ठ व अविभाज्य आहे. संविधानाने मूलभूत हक्क, राज्य धोरणाची मार्गदर्शक तत्त्वे आणि मूलभूत कर्तव्ये यांच्या माध्यमातून मानवी जीवन, स्वातंत्र्य, समानता व प्रतिष्ठेचे संरक्षण केले आहे. मानवी हक्क ही जन्मसिद्ध, सार्वत्रिक व अविभाज्य संकल्पना असून भारतीय संविधानाने त्यांना कायदेशीर मान्यता दिली आहे. संविधानाची उद्देशिका न्याय, स्वातंत्र्य, समता व बंधुता या मूल्यांद्वारे मानवी हक्कांचा तात्त्विक पाया घालते. समानतेचा हक्क, स्वातंत्र्याचा हक्क, शोषणाविरुद्धचे हक्क, धर्मस्वातंत्र्य, सांस्कृतिक-शैक्षणिक हक्क आणि संवैधानिक उपायांचा हक्क हे मानवी सन्मानाचे संरक्षण करतात. जीवनाचा अधिकार (कलम 21) सर्वोच्च न्यायालयाच्या विवेचनामुळे शिक्षण, आरोग्य, स्वच्छ पर्यावरण व गोपनीयता यांसारख्या आधुनिक मानवी हक्कांपर्यंत विस्तारला आहे. न्यायसंस्थेची सक्रिय भूमिका, जनहित याचिका आणि सामाजिक-आर्थिक हक्कांचे उद्दिष्ट ठरवणारी मार्गदर्शक तत्त्वे यांमुळे संविधान मानवी हक्कांचे प्रभावी रक्षण करते. तथापि, गरिबी, स्त्री-अत्याचार, बालमजुरी, जातीय भेदभाव, पर्यावरणीय संकटे व डिजिटल गोपनीयता ही आजची प्रमुख आव्हाने असून त्यावर संविधानिक मार्गाने उपाय करणे आवश्यक आहे.

मुख्यशब्द: *भारतीय संविधान, मानवी हक्क, मूलभूत हक्क, उद्देशिका, समानता, स्वातंत्र्य, बंधुता, न्याय, जीवनाचा अधिकार (कलम 21), राज्य धोरणाची मार्गदर्शक तत्त्वे, न्यायसंस्था, जनहित याचिका, सामाजिक-आर्थिक हक्क, लोकशाही मूल्ये.*

प्रस्तावना:

भारतीय संविधान मानवी हक्कांचा पाया आहे, जे मूलभूत हक्क (कलम १२-३५), मार्गदर्शक तत्त्वे, आणि मूलभूत कर्तव्ये (भाग ४-अ) यांच्याद्वारे जीवन, स्वातंत्र्य, समानता, आणि प्रतिष्ठेची हमी देते, ज्यामध्ये भाषण स्वातंत्र्य, शिक्षणाचा अधिकार (कलम २१-अ), आणि शोषणाविरुद्धचे हक्क यांसारख्या आंतरराष्ट्रीय मानवी हक्कांचा समावेश आहे, ज्यामुळे प्रत्येक व्यक्तीला सन्मानाने जगण्याचा अधिकार मिळतो. मानवजातीच्या इतिहासात माणसाला माणूस म्हणून जगण्याचा अधिकार नेहमीच संघर्षातून मिळालेला आहे. सत्ता, वर्णभेद, जात, धर्म, लिंग आणि आर्थिक विषमता यांमुळे मानवाचे मूलभूत अधिकार अनेकदा नाकारले गेले. या पार्श्वभूमीवर "मानवी हक्क" ही संकल्पना उदयास आली. भारतासारख्या विविधतेने नटलेल्या देशात प्रत्येक व्यक्तीला समान न्याय, स्वातंत्र्य व सन्मान मिळावा, यासाठी भारतीय संविधानाची निर्मिती करण्यात आली. भारतीय संविधान हे केवळ कायद्यांचे पुस्तक नसून मानवी मूल्यांचे, लोकशाही तत्त्वांचे आणि मानवी हक्कांचे संरक्षक दस्तऐवज आहे. म्हणूनच भारतीय संविधान आणि मानवी हक्क यांचे नाते अत्यंत घनिष्ठ आहे.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
अमोल कैलास नेव्हारे, संशोधक विद्यार्थी

How to cite this article:
नेव्हारे, . अमोल . कैलास . (2026). भारतीय संविधान आणि मानवी हक्क. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 324–327. https://doi.org/10.5281/zenodo.18455289

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18455289
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

गृहीतके:-

1) संविधानातून मूलभूत हक्कांच्या माध्यमातून मानवी हक्कांचे प्रभावी संरक्षण करून कायदेशीर मान्यता दिली आहे.

2) मानवी हक्क हे जन्मसिद्ध, सार्वत्रिक व अविभाज्य आहेत. प्रत्येक व्यक्तीला जन्मतःच मानवी हक्क प्राप्त होतात.

व्याख्या:-

भारतीय संविधान:

"भारतीय संविधान हे केवळ कायद्यांचे पुस्तक नसून सामाजिक परिवर्तन आहे".

-डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

मानवी हक्क:

"मानव जन्मत:च काही नैसर्गिक हक्क घेऊन जन्माला येतो- जीवन, स्वातंत्र्य आणि मालमत्ता".- जॉन लॉक

मानवी हक्क हे सर्व मानवांचे जन्मसिद्ध हक्क आहेत". - थॉमस पेन

भारतीय संविधान - ऐतिहासिक पार्श्वभूमी:

भारतीय संविधान २६ जानेवारी १९५० रोजी अंमलात आले. याची निर्मिती संविधान सभेद्वारे करण्यात आली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे संविधान मसुदा समितीचे अध्यक्ष होते. भारतीय संविधानाने जगातील अनेक संविधानांमधील चांगल्या तरतुदी स्वीकारल्या, विशेषतः ब्रिटन, अमेरिका, आयर्लंड व कॅनडा यांच्या घटनात्मक तत्त्वांचा प्रभाव दिसून येतो.

संविधानाचा मुख्य उद्देश भारताला सार्वभौम, समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष, लोकशाही प्रजासत्ताक राष्ट्र म्हणून उभे करणे हा आहे. हे सर्व शब्द मानवी हक्कांच्या मूलभूत संकल्पनेशी निगडित आहेत. भारतीय संविधान म्हणजे भारताचा सर्वोच्च कायदा आहे, जो देशाची शासनप्रणाली, सरकारी संस्थांची रचना, अधिकार, नागरिकांचे मूलभूत हक्क, कर्तव्ये आणि मार्गदर्शक तत्त्वे यांची रूपरेषा देणारा एक विस्तृत दस्तऐवज आहे, ज्याचा उद्देश सार्वभौम, समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष, लोकशाही आणि प्रजासत्ताक भारताची स्थापना करणे आहे, ज्यामध्ये न्याय, स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुत्वावर भर दिला आहे.

मानवी हक्कांची संकल्पना व विकास:

मानवी हक्क म्हणजे प्रत्येक व्यक्तीला जन्मतः प्राप्त झालेले अधिकार. हे अधिकार कोणत्याही जाती, धर्म, वंश, लिंग किंवा राष्ट्रीयतेवर आधारित नसतात. मानवी हक्कांचा उद्देश व्यक्तीच्या जीवनाचे, स्वातंत्र्याचे व व्यक्तीच्या प्रतिष्ठेचे संरक्षण करणे हा आहे. ज्यात जगण्याचा, स्वातंत्र्याचा, शिक्षणाचा, अभिव्यक्तीचा आणि सन्मानाने जगण्याचा अधिकार समाविष्ट आहे, जे मानवी प्रतिष्ठा आणि समानतेवर आधारित आहेत आणि संयुक्त राष्ट्रांच्या (UN) जाहीरनाम्यांमध्ये आणि विविध देशांच्या कायद्यांमध्ये अंतर्भूत आहेत. १९४८ मध्ये संयुक्त राष्ट्र संघाने मानवी हक्कांची सार्वत्रिक घोषणा (Universal Declaration of Human Rights – UDHR) स्वीकारली. या घोषणेत जीवनाचा अधिकार, स्वातंत्र्य, समानता, शिक्षण, रोजगार, आरोग्य व अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य यांचा समावेश आहे. भारतीय संविधान या घोषणेच्या तत्त्वांशी सुसंगत आहे.

संविधानाची उद्देशिका आणि मानवी हक्क:

भारतीय संविधानाची उद्देशिका (Preamble) ही मानवी हक्कांचे तात्त्विक आधारस्तंभ आहे. उद्देशिकेत नमूद केलेली मूल्ये पुढीलप्रमाणे आहेत:

- न्याय (सामाजिक, आर्थिक व राजकीय)
- स्वातंत्र्य (विचार, अभिव्यक्ती, श्रद्धा)
- समानता (संधी व दर्जाची)
- बंधुता (राष्ट्रीय एकात्मता व अखंडता)

ही सर्व मूल्ये मानवी हक्कांचे सार दर्शवतात.

मूलभूत हक्क: मानवी हक्कांचे संवैधानिक रूप

भारतीय संविधानाच्या भाग-3 मधील मूलभूत हक्क हे मानवी हक्कांचे कायदेशीर रूप आहे.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

1) समानतेचा हक्क (कलम 14–18):

हा हक्क कायद्यापुढे समानता प्रदान करतो. अस्पृश्यता नष्ट करणे, पदव्या रद्द करणे व समान संधी देणे हे मानवी प्रतिष्ठेचे संरक्षण करते.

2) स्वातंत्र्याचा हक्क (कलम 19–22):

या अंतर्गत अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, शांततामय सभा, व्यवसाय स्वातंत्र्य व वैयक्तिक स्वातंत्र्य दिले आहे. हे हक्क लोकशाहीचा आत्मा आहेत.

3) शोषणाविरुद्ध हक्क (कलम 23–24):

मानव तस्करी, गुलामगिरी व बालमजुरीस मनाई करून संविधान दुर्बल घटकांचे मानवी हक्क सुरक्षित करते.

4) धर्मस्वातंत्र्याचा हक्क (कलम 25–28):

प्रत्येक व्यक्तीला आपला धर्म स्वीकारण्याचे, पाळण्याचे व प्रचार करण्याचे स्वातंत्र्य देण्यात आले आहे.

5) सांस्कृतिक व शैक्षणिक हक्क (कलम 29–30):

अल्पसंख्याकांच्या भाषा, संस्कृती व शिक्षणसंस्थांचे संरक्षण करण्यात आले आहे.

6) संवैधानिक उपायांचा हक्क (कलम 32):

मूलभूत हक्कांचे उल्लंघन झाल्यास सर्वोच्च न्यायालयात दाद मागण्याचा अधिकार दिला आहे. डॉ. आंबेडकर यांनी याला "संविधानाचे हृदय व आत्मा" असे म्हटले आहे.

जीवनाचा अधिकार (कलम 21) आणि मानवी सन्मान:

कलम-21 हा मानवी हक्कांचा कणा मानला जातो. सर्वोच्च न्यायालयाने या हक्काचा विस्तार करून पुढील बाबी समाविष्ट केल्या आहेत:

- सन्मानाने जगण्याचा अधिकार,
- शिक्षणाचा अधिकार,
- आरोग्याचा अधिकार,
- स्वच्छ पर्यावरणाचा अधिकार,
- गोपनीयतेचा अधिकार

यामुळे भारतीय संविधान मानवी हक्कांचे आधुनिक व व्यापक संरक्षण करते.

राज्य धोरणाची मार्गदर्शक तत्त्वे आणि मानवी हक्क:-

संविधानाच्या भाग 4 मधील राज्य धोरणाची मार्गदर्शक तत्त्वे थेट अंमलात आणता येत नसली तरी ती सामाजिक व आर्थिक मानवी हक्कांचे उद्दिष्ट ठरवतात. शिक्षण, रोजगार, आरोग्य, सामाजिक सुरक्षा यांसारख्या बाबी यामध्ये येतात.

न्यायसंस्था आणि मानवी हक्कांचे संरक्षण:-

भारतीय न्यायसंस्था मानवी हक्कांचे संरक्षण करण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावते. जनहित याचिकांमुळे गरीब, वंचित व अशिक्षित नागरिकांनाही न्याय मिळू लागला. अनेक ऐतिहासिक निर्णयांनी स्त्री, आदिवासी, कैदी व अल्पसंख्याकांचे हक्क संरक्षित झाले.

मूलभूत कर्तव्ये आणि जबाबदारी:-

मानवी हक्क टिकवण्यासाठी नागरिकांनी मूलभूत कर्तव्यांचे पालन करणे आवश्यक आहे. इतरांच्या हक्कांचा सन्मान, राष्ट्रीय एकात्मता, स्त्री-पुरुष समानता राखणे ही सामाजिक जबाबदारी आहे.

आधुनिक काळातील मानवी हक्कांची आव्हाने आजही गरिबी, स्त्री अत्याचार, बालमजुरी, जातीय भेदभाव, पर्यावरण प्रदूषण व डिजिटल गोपनीयतेचे प्रश्न मानवी हक्कांसमोर आव्हान ठरतात. यावर संविधानिक मार्गाने उपाय करणे ही काळाची गरज आहे.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

निष्कर्ष:

भारतीय संविधान आणि मानवी हक्क हे एकमेकांशी अविभाज्य आहेत. संविधानाने दिलेले मूलभूत हक्क मानवी सन्मान, स्वातंत्र्य व समानतेचे संरक्षण करतात. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या दूरदृष्टीमुळे भारतीय संविधान आजही मानवी हक्कांचे प्रभावी रक्षण करते. प्रत्येक नागरिकाने हक्कांबरोबर कर्तव्यांची जाणीव ठेवली, तरच खऱ्या अर्थाने लोकशाही व मानवी हक्क टिकून राहतील.

संदर्भ (References):

1) इंडियन पॉलिटी -एम. लक्ष्मीकांत
2) भारताची राज्यघटना आणि प्रशासन, रंजन कोळंबे (भगीरथ प्रकाशन)
3) मानवी हक्क सिद्धांत आणि व्यवहार - डॉ. विलास सोनवणे, प्रा. सुरेश भालेराव

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

भारतातील निवडणूक सुधारणा: एक राष्ट्र-एक निवडणूक संकल्पना एक अभ्यास

गौतम अशोक बर्फे

(राज्यशास्त्र विभाग) डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, छत्रपती संभाजीनगर
Email: barfegautam358@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180178
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 328-333
January 2026
Submitted: 18 Dec. 2025
Revised: 28 Dec. 2025
Accepted: 18 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश

भारत हा जगातील सर्वात मोठा लोकशाही देश असून निवडणूक प्रक्रिया ही जगातील सर्वात व्यापक यंत्रणा मानली जाते. स्वातंत्र्यानंतर 1951-52 ते 1967 पर्यंत लोकसभा व विधानसभांच्या निवडणुका एकत्रितपणे झाल्या. मात्र, राजकीय अस्थिरता, सरकारांची मुदतपूर्व समाप्ती व प्रादेशिक परिस्थितीमुळे ही पद्धत खंडित झाली. आज वारंवार होणाऱ्या निवडणुकांमुळे प्रचंड आर्थिक खर्च, प्रशासकीय ताण आणि मतदारांची गैरसोय निर्माण होते. या पार्श्वभूमीवर "एक राष्ट्र – एक निवडणूक" ही संकल्पना पुन्हा चर्चेत आली आहे.या संकल्पनेमुळे देशाच्या अर्थव्यवस्थेवरचा भार कमी होईल, निवडणूक खर्चातील बचत शिक्षण, आरोग्य, पायाभूत सुविधा अशा क्षेत्रांत वापरता येईल. प्रशासकीय अधिकाऱ्यांना नियमित कामावर लक्ष देता येईल. सरकारला स्थिर पाच वर्षांचा कालावधी मिळून दीर्घकालीन धोरणे प्रभावीपणे राबवता येतील. मतदारांना एकाच वेळी मतदानाची सोय मिळाल्याने त्यांचा वेळ व श्रम वाचतील.मात्र, या प्रणालीसमोर काही गंभीर आव्हानेही आहेत. संविधानात बदल करून लोकसभा व विधानसभा कार्यकाळ एकसंध करावा लागेल. राजकीय सहमती मिळवणे कठीण आहे, कारण प्रादेशिक पक्षांना राष्ट्रीय पक्षांचा वर्चस्वाचा धोका वाटतो. वेगवेगळ्या मतदारसंघांमुळे निवडणूक प्रक्रिया अधिक गुंतागुंतीची ठरेल. तसेच निवडणूक आयोगाला मोठ्या प्रमाणात संसाधने व मनुष्यबळाची आवश्यकता भासेल.एकूणच, "एक राष्ट्र – एक निवडणूक" ही संकल्पना आकर्षक असली तरी तिची अंमलबजावणी करण्यासाठी ऐतिहासिक अनुभव, आर्थिक परिणाम, राजकीय मतभेद आणि प्रशासकीय क्षमतेचा सखोल अभ्यास आवश्यक आहे. या संशोधनातून भारतीय लोकशाही अधिक सुसूत्र व कार्यक्षम होण्याचा मार्ग दिसू शकतो.

मुख्यशब्द: *एक राष्ट्र–एक निवडणूक, भारतीय निवडणूक सुधारणा, लोकसभा व विधानसभा निवडणुका, निवडणूक प्रक्रिया, निवडणूक खर्च, प्रशासकीय कार्यक्षमता, राजकीय स्थिरता, संविधानिक दुरुस्ती, संघराज्य व्यवस्था, निवडणूक आयोगाची भूमिका, मतदार सहभाग, लोकशाही सुधारणा, प्रादेशिक पक्ष, राष्ट्रीय पक्ष, निवडणूक व्यवस्थापन.*

प्रस्तावना:

भारत हा जगातील सर्वात मोठा लोकशाही देश आहे. येथील निवडणूक प्रक्रिया ही जगातील सर्वात जटिल आणि व्यापक यंत्रणा मानली जाते. स्वातंत्र्यानंतर १९५१-५२ मध्ये पहिल्या सार्वत्रिक निवडणुका झाल्या, तेव्हापासून भारतीय लोकशाहीने अनेक टप्पे पार केले आहेत. या कालावधीत निवडणूक प्रक्रियेत अनेक बदल झाले आहेत, त्यातील एक महत्त्वाचा बदल म्हणजे "एक राष्ट्र-एक निवडणूक" ही संकल्पना. ही संकल्पना नवीन नाही, तर स्वातंत्र्योत्तर काळातील पहिल्या निवडणुकांमध्ये ती अस्तित्वात होती. १९५१ ते १९६७ या कालखंडात लोकसभा आणि राज्य विधानसभेच्या निवडणुका एकाच वेळी घेतल्या जात होत्या. मात्र, कालांतराने राजकीय परिस्थिती, सरकारची अस्थिरता आणि राज्यस्तरीय घडामोडींमुळे ही पद्धत विस्कळीत झाली.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
गौतम अशोक बर्फे, (राज्यशास्त्र विभाग) डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, छत्रपती संभाजीनगर

How to cite this article:
बर्फे, . गौतम . अशोक . (2026). भारतातील निवडणूक सुधारणा: एक राष्ट्र-एक निवडणूक संकल्पना एक अभ्यास. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 328–333. https://doi.org/10.5281/zenodo.18455335

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18455335
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

आजही भारतात वर्षभरात विविध राज्यांमध्ये निवडणुका होत असल्याने प्रशासन, आर्थिक खर्च आणि मतदारांच्या सोयी यावर परिणाम होतो. त्यामुळे, "एक राष्ट्र-एक निवडणूक" या संकल्पनेची पुनरावृत्ती करण्याची चर्चा सुरू आहे. या संदर्भात २०१४ नंतर एनडीए सरकारने या विषयावर चर्चा सुरू केली आणि २०२३ मध्ये माजी राष्ट्रपती रामनाथ कोविंद यांच्या नेतृत्वाखाली एक उच्चस्तरीय समिती स्थापन करण्यात आली. २०२४ मध्ये या समितीच्या शिफारशी मंजूर झाल्या, ज्यामुळे निवडणूक सुधारणेच्या दिशेने एक महत्त्वाचे पाऊल उचलले गेले. मात्र, या संकल्पनेच्या अंमलबजावणीसाठी अनेक आव्हानेही आहेत, ज्यात घटनात्मक बदल, राजकीय सहमती, मतदारांच्या सोयी आणि निवडणूक आयोगाच्या क्षमतेवर होणारा दबाव यांचा समावेश होतो. या सर्व पैलूंचा विचार करता, "एक राष्ट्र-एक निवडणूक" ही संकल्पना केवळ निवडणूक प्रक्रियेस सुसूत्रित करणार नाही, तर ती देशाच्या लोकशाही आणि आर्थिक विकासालाही गती देईलअसे वाटते.भारतीय लोकशाही शासन प्रकियेत संपन्न झालेल्या भूतकाळातील निवडणुकांवर नजर टाकली, तर असे दिसून येते की, सुरुवातीच्या काळात लोकसभा आणि राज्यांच्या विधानसभा निवडणुका एकाच वेळी होत असत. १९५१-५२ मध्ये झालेल्या पहिल्या सार्वत्रिक निवडणुका हे त्याचे उत्तम उदाहरण आहे. या एकत्रित निवडणुकांमुळे प्रशासकीय आणि आर्थिक दृष्ट्या सुसूत्रता होती. मात्र, हळूहळू राजकीय अस्थिरता आणि राज्या-राज्यातील राजकीय समीकरणांमुळे ही एकत्रित प्रक्रिया खंडित झाली. अनेक राज्यांच्या विधानसभा मुदतपूर्व विसर्जित झाल्याने निवडणुकांचा कार्यक्रम विस्कळीत झाला आणि पुढे लोकसभा व राज्य विधानसभेच्या स्वतंत्र होऊ लागल्याचे दिसून येते.या बदलाचा पहिला आणि अत्यंत महत्त्वाचा लाभ म्हणजे देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर पडणारा भार कमी करणे. आजच्या स्थितीत, भारतात वर्षभर कोणत्या ना कोणत्या राज्यात निवडणुकासतत होत असत. प्रत्येक निवडणुकीसाठी सरकारला मोठ्या प्रमाणात निधी खर्च करावा लागतो. यामध्ये राजकीय पक्षांच्या प्रचारावर होणारा खर्च, निवडणुकीच्या काळात सुरक्षा व्यवस्था पुरवण्यासाठी येणारा खर्च आणि निवडणूक यंत्रणेच्या व्यवस्थापनासाठी लागणारा खर्च यांचा समावेश असतो. जर "एक राष्ट्र-एक निवडणूक" ही प्रणाली लागू झाली, तर हा वारंवार होणारा खर्च मोठ्या प्रमाणात कमी होईल. या बचतीचा उपयोग शिक्षण, आरोग्य आणि पायाभूत सुविधांसारख्या महत्त्वाच्या क्षेत्रांमध्ये करता येऊ शकतो, ज्यामुळे देशाच्या विकासाला अधिक गती मिळेल.दुसरा महत्त्वाचा फायदा प्रशासकीय स्तरावर दिसून येतो. निवडणुका म्हटल्या की, केंद्र आणि राज्य सरकारमधील अनेक अधिकारी आणि कर्मचारी निवडणुकीच्या कामात व्यस्त होतात. पोलीस आणि इतर सुरक्षा यंत्रणांना कायदा व सुव्यवस्था राखण्यासाठी सतत तैनात राहावे लागते. वेगवेगळ्या वेळी निवडणुका झाल्यास प्रशासकीय यंत्रणेवर कामाचा प्रचंड ताण येतो आणि त्यांच्या नियमित कामांवर परिणाम होतो.

"एक राष्ट्र-एक निवडणूक" लागू झाल्यास, ही प्रक्रिया एकाच वेळी पार पडेल आणि प्रशासकीय अधिकाऱ्यांना त्यांच्या नियमित कामांवर अधिक लक्ष केंद्रित करता येईल. यामुळे प्रशासनाची कार्यक्षमता वाढीस लागून सरकारी योजनांची अंमलबजावणीप्रभावीपणे होऊ शकेलअसे वाटते.राजकीय स्थिरता हा या कल्पनेचा आणखी एक महत्त्वपूर्ण पैलू आहे. वारंवार होणाऱ्या निवडणुकांमुळे देशातील राजकीय वातावरण सतत अस्थिर राहते. राजकीय पक्ष निवडणुकीच्या तयारीमध्ये आणि प्रचारात गुंतलेले असतात, ज्यामुळे सरकारला दीर्घकालीन धोरणे आणि विकास योजनांवर पुरेसे लक्ष देता येत नाही. "एक राष्ट्र-एक निवडणूक" प्रणालीमुळे सरकारला पाच वर्षांचा निश्चित कालावधी मिळेल. या काळात ते अधिक स्थिरपणे आणि दूरदृष्टीने विकास योजना आखू शकतील आणि त्यांची प्रभावी अंमलबजावणी करू शकतील. राजकीय स्थिरता देशाच्या सामाजिक आणि आर्थिक विकासासाठी अत्यंत आवश्यक आहे, कारण यामुळे गुंतवणूकदारांचा विश्वास वाढतो आणि विकासाच्या योजनांना सातत्य मिळते.

"एक राष्ट्र-एक निवडणूक" ही संकल्पना मतदारांसाठीही सोयीस्कर ठरू शकते. आजच्या परिस्थितीत, अनेक मतदारांना वेगवेगळ्या वेळी मतदानासाठी जावे लागते, ज्यामुळे त्यांचा वेळ आणि श्रम वाया जातो. विशेषतः गरीब आणि रोजंदारीवर काम करणाऱ्या लोकांसाठी हे अधिक त्रासदायक ठरू शकते. जर लोकसभा आणि राज्य विधानसभा निवडणुका एकाच वेळी झाल्या, तर मतदारांना एकाच वेळी दोन्ही निवडणुकांसाठी मतदान करण्याची संधी मिळेल. यामुळे त्यांचा प्रवासाचा आणि वेळेचा अपव्यय टळेल आणि ते अधिक उत्साहाने मतदानात सहभागी होऊ शकतील.परंतु "एक राष्ट्र-एक निवडणूक" ही संकल्पना आकर्षक आणि फायद्याची वाटत असली तरी, तिची अंमलबजावणी करणे हे अनेक मोठ्या आव्हानांनी आणि समस्यांनी वेढलेले आहे. या बदलाच्या मार्गात अनेक अडथळे आहेत, ज्यावर सखोल विचारमंथन होणे गरजेचे आहे.

भारतीय संविधानातील तरतुदीनुसार राज्यघटनेनुसार, लोकसभा आणि राज्यांच्या विधानसभांचा कार्यकाळ निश्चित केलेला आहे आणि तो वेगवेगळ्या नियमांनुसार चालतो. "एक राष्ट्र-एक निवडणूक" ही प्रणाली लागू करायची झाल्यास, या कार्यकाळांमध्ये

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

एकसूत्रता आणावी लागेल. याचा अर्थ असा की, सध्याच्या परिस्थितीत काही राज्यांच्या विधानसभांचा कार्यकाळ पूर्ण होण्यास वेळ असेल आणि काही विधानसभेचा कार्यकाळ लवकर संपेल. या परिस्थितीत, एकत्रित निवडणुका घेण्यासाठी संविधानात महत्त्वपूर्ण बदल करावे लागतील. यासाठी संसदेच्या दोन्ही सभागृहांमध्ये दोन-तृतीयांश बहुमत मिळवणे आवश्यक आहे, जे एक अत्यंत कठीण प्रक्रिया आहे. विविध राजकीय पक्षांची भूमिका आणि त्यांचे विचार वेगळे असल्यामुळे, या घटनादुरुस्तीसाठी सर्वांची सहमती मिळवणे हे एक मोठे आव्हान आहे.दुसरे महत्त्वाचे आव्हान राजकीय सहमतीचा अभाव आहे. "एक राष्ट्र-एक निवडणूक" या कल्पनेवर सर्व राजकीय पक्ष सहमत नाहीत. अनेक प्रादेशिक पक्षांना अशी भीती वाटते की, जर लोकसभा आणि विधानसभा निवडणुका एकाच वेळी झाल्या, तर राष्ट्रीय स्तरावरील मोठ्या पक्षांना त्याचा फायदा होईल आणि त्यांच्यासमोर लहान, प्रादेशिक पक्ष दुर्बळ ठरतील. निवडणुकीच्या वेळी राष्ट्रीय मुद्दे अधिक प्रभावी ठरण्याची शक्यता असते, ज्यामुळे स्थानिक आणि प्रादेशिक मुद्दे मागे पडू शकतात. त्यामुळे, या बदलामुळे आपल्या राजकीय अस्तित्वावर आणि प्रभावावर नकारात्मक परिणाम होईल, अशी भीती अनेक प्रादेशिक पक्षांना वाटते. या राजकीय मतभेदांवर आणि भीतीवर विश्वास निर्माण करून सर्व पक्षांना एकाच मंचावर आणणे हे एक मोठे आव्हान आहे.

तिसरे आव्हान मतदारसंघ आणि निवडणूक प्रक्रियेची गुंतागुंत आहे. भारतात लोकसभा आणि विधानसभा मतदारसंघांची रचना वेगळी आहे. त्यांच्या सीमा, लोकसंख्या आणि भौगोलिक परिस्थिती भिन्न असू शकते. एकाच वेळी या दोन्ही निवडणुकांसाठी मतदान प्रक्रिया व्यवस्थापित करणे हे एक अत्यंत जिकिरीचे काम आहे. मतदानासाठी लागणारी यंत्रणा, कर्मचाऱ्यांची नियुक्ती आणि मतदानानंतर मतमोजणीची प्रक्रिया अधिक क्लिष्ट होऊ शकते. याव्यतिरिक्त, जर कोणत्याही स्तरावर निवडणुकीत गडबड झाली किंवा निकालानंतर वाद निर्माण झाला, तर त्याची हाताळणी एकाच वेळी संपूर्ण देशात करणे हे निवडणूक आयोगासाठी एक मोठे आव्हान असेल.

चौथे आणि महत्त्वाचे आव्हान म्हणजे भारतीय निवडणूक आयोगाची क्षमता वाढवणे. एकाच वेळी संपूर्ण देशात लोकसभा आणि विधानसभा निवडणुका आयोजित करण्यासाठी निवडणूक आयोगाला मोठ्या प्रमाणात संसाधने आणि यंत्रणा उभी करावी लागेल. यामध्ये मनुष्यबळ, मतदान केंद्रे, इलेक्ट्रॉनिक मतदान यंत्रे (ईव्हीएम) आणि इतर आवश्यक उपकरणांचा समावेश असेल. सध्याच्या परिस्थितीत, वेगवेगळ्या वेळी निवडणुका होत असल्याने निवडणूक आयोगाला टप्प्याटप्प्याने तयारी करण्याची संधी मिळते. परंतु, एकाच वेळी निवडणुका घेण्यासाठी आयोगाला आपली क्षमता अनेक पटींनी वाढवावी लागेल आणि यासाठी मोठ्या गुंतवणुकीची आवश्यकता भासेल.उपरोक्त सर्व बाबी लक्षात घेता, "एक राष्ट्र-एक निवडणूक" ही संकल्पना केवळ वर्तमान राजकीय चर्चा किंवा प्रशासकीय विचारांपुरती मर्यादित नसून, ती एक व्यापक आणि बहुआयामी आहे, ज्यामध्ये सखोल संशोधनाची प्रचंड क्षमता दडलेली आहे. या संकल्पनेच्या मुळाशी जाऊन तिचे विविध पैलू समजून घेणे आणि त्याआधारे तिची व्यवहार्यता आणि परिणामकारकता तपासणे हे भारतीय लोकशाहीच्या भविष्यासाठी अत्यंत महत्त्वाचे आहे. संशोधनाच्या दृष्टिकोनातून पाहिल्यास, या विषयाचा अभ्यास अनेक स्तरांवर आणि विविध पद्धतींनी करता येऊ शकतो.१९५१ ते १९६७ या काळात भारतात लोकसभा आणि राज्य विधानसभा निवडणुका एकाच वेळी कशा प्रकारे आयोजित केल्या जात होत्या, याची माहिती मिळवणे महत्त्वाचे आहे. त्यावेळची राजकीय आणि प्रशासकीय परिस्थिती काय होती, कोणत्या यंत्रणा वापरल्या जात होत्या आणि या एकत्रित निवडणुकांचा अनुभव कसा होता, हे समजून घेणे आवश्यक आहे. त्यानंतर, १९७० नंतर ही एकत्रित निवडणुकांची पद्धत का खंडित झाली, याची कारणे शोधणे आणि त्यावेळच्या राजकीय घडामोडींचा अभ्यास करणे महत्त्वाचे आहे. या ऐतिहासिक विश्लेषणातून वर्तमानातील "एक राष्ट्र-एक निवडणूक" या संकल्पनेच्या अंमलबजावणीसाठी उपयुक्त धडे मिळू शकतात आणि भूतकाळातील चुका टाळता येऊ शकतात.शिवाय, या संकल्पनेचा अर्थव्यवस्थेवर होणारा संभाव्य परिणाम. वेगवेगळ्या वेळी निवडणुका आयोजित केल्याने सरकारला किती खर्च येतो आणि जर एकाच वेळी निवडणुका झाल्या तर किती आर्थिक बचत होऊ शकते, याचा वस्तुनिष्ठ डेटा-आधारित अभ्यास करणे आवश्यक आहे. यासाठी मागील अनेक निवडणुकांवरील खर्चाचा तपशील गोळा करणे, सुरक्षा व्यवस्था, निवडणूक कर्मचाऱ्यांचे मानधन, प्रचार आणि इतर व्यवस्थापनावरील खर्चाचा अंदाज घेणे आवश्यक आहे. या आकडेवारीच्या आधारावर एकत्रित निवडणुकांमुळे होणारी संभाव्य बचत आणि त्याचे देशाच्या आर्थिक विकासावर होणारे सकारात्मक परिणाम यांचा अभ्यास करणे महत्त्वपूर्ण ठरेल.

राष्ट्रीय स्तरावरील पक्ष आणि प्रादेशिक स्तरावरील पक्ष या कल्पनेकडे कसे पाहतात, त्यांच्या भूमिकांमध्ये काय फरक आहेत आणि या विषयावर राजकीय सहमती निर्माण करण्यात कोणते अडथळे आहेत, याचा सखोल अभ्यास करणे आवश्यक आहे. यासाठी राजकीय पक्षांच्या जाहीर सभांमधील भाषणे, त्यांची अधिकृत भूमिका आणि पक्षांतर्गत चर्चा यांचा अभ्यास करता येईल. विविध

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

राजकीय पक्षांच्या भीती आणि अपेक्षा समजून घेतल्यास, त्यांच्यातील मतभेद कमी करण्यासाठी आणि एकमत घडवण्यासाठी उपयुक्त उपाय शोधता येऊ शकतात.एकाच वेळी निवडणुका झाल्यास मतदारांना त्याचा कसा फायदा होईल, त्यांची गैरसोय कशी टाळली जाईल आणि ते अधिक उत्साहाने मतदानात सहभागी होतील का, यावर सर्वेक्षण आणि प्रत्यक्ष अभ्यास करणे आवश्यक आहे. त्याचबरोबर, निवडणूक आयोगाच्या कार्यक्षमतेवर आणि प्रशासकीय यंत्रणेवर याचा काय परिणाम होईल, हे समजून घेण्यासाठी केस स्टडीज आणि अधिकाऱ्यांशी संवाद साधणे उपयुक्त ठरेल. यामुळे या बदलाच्या प्रत्यक्ष अंमलबजावणीतील अडचणी आणि त्यावर मात करण्यासाठी आवश्यक असलेल्या तयारीचा अंदाज येईल.एकूणच विचार करता, 'एक राष्ट्र, एक निवडणूक' या संकल्पनेचा विविध स्तरांवर आणि अनेक दृष्टिकोनातून अभ्यास करणे आवश्यक आहे. या सखोल संशोधनातून मिळणारे निष्कर्ष या संकल्पनेची व्यवहार्यता, तिचे संभाव्य फायदे आणि तिच्या अंमलबजावणीतील आव्हाने स्पष्ट करतील. हे संशोधन भारतीय लोकशाहीच्या भविष्यातील सुधारणांसाठी एक महत्त्वाचे मार्गदर्शन ठरू शकते आणि देशाला अधिक सक्षम आणि कार्यक्षम निवडणूक प्रणालीकडे वाटचाल करण्यास मदत करू शकते. म्हणूनच प्रतुत विषय संशोधनासाठी निवडण्यात आला आहे.

संशोधनाचे उद्दिष्टे :

1. "एक राष्ट्र-एक निवडणूक" संकल्पनेचे सखोल विश्लेषण यामध्ये एक राष्ट्र-एक निवडणूक (One Nation, One Election) या संकल्पनेची संपूर्ण माहिती, तिची उद्दिष्टे, ऐतिहासिक आणि आंतरराष्ट्रीय संदर्भ (इतर देशांतील समान निवडणूक प्रणालींचा अभ्यास) तसेच सध्याच्या निवडणूक प्रणालीचे फायदे आणि तोटे यांचा अभ्यास करणे.

2.संकल्पनेची अंमलबजावणीतील व्यवहार्यता आणि आव्हाने तपासणे यात प्रामुख्याने एकाच वेळी निवडणुका घेताना येणाऱ्या प्रशासकीय, तांत्रिक, आर्थिक, कायदेशीर आणि सुरक्षा विषयक अडचणींचा अभ्यास करणे, तसेच राज्यघटनेतील तरतुदी, निवडणूक आयोगाची भूमिका आणि राजकीय पक्षांच्या सहमतीची आवश्यकता यांसारख्या महत्वाचे पैलू जाणून घेणे.

3.निवडणुकांचा राजकीय स्थैर्य, पक्षांच्या रणनीती, मतदारांवर होणारा प्रभाव आणि लोकशाहीतील संभाव्य बदलाबरोबरच राजकीय आणि सामाजिक परिणामांचा सविस्तर चर्चा करणे.

4.इतर देशांमधील (उदा. यूके, इंडोनेशिया) एकाच वेळी निवडणुका घेण्याच्या प्रणालीचे यश-अपयश तपासणे आणि त्यातून भारतासाठी योग्य दिशा निर्देश करणे.

5.निवडणूक आयोग, राजकीय पक्ष, नागरी समाज आणि संशोधक यांच्या मतांचे संकलन करून "एक राष्ट्र-एक निवडणूक" या विषयावरील लोकमत तपासणे.

अपेक्षीत परीणाम :

1) लोकसभा आणि विधानसभा निवडणुका एकाचवेळी झाल्यास सरकारे पूर्ण कार्यकाळ टिकतील आणि स्थिर शासन मिळेल.

2) केंद्र व राज्य सरकारांचा निवडणूक व्यवस्थापनावर होणारा आर्थिक भार कमी होईल.

3) प्रशासन, पोलीस व शैक्षणिक यंत्रणेचा निवडणुकीसाठी होणारा अतिरेकी वापर कमी होईल.

4) वारंवार होणाऱ्या निवडणुकांमुळे निर्माण होणारी अस्थिरता व आघाडी बदलण्याची प्रवृत्ती कमी होईल.

निष्कर्ष :

1. इतिहास आणि व्यवहार्यता पूर्व-अनुभव स्पष्ट करतो: भारतात 1951–52 ते 1967 या काळात लोकसभा व बहुतेक राज्यांच्या विधानसभा निवडणुका एकत्र पार पडल्या; त्यानंतर काही विधानसभा मुदतपूर्व विसर्जित झाल्यामुळे आणि 1970-77 मधील राजकीय घटना व धोरणांमुळे एकत्रित चक्र भंग पावत गेले. या ऐतिहासिक अनुभवातून मिळणारे धडे ज्या वेळेस राजकीय स्थैर्य आणि नियोजित प्रशासन होता तिथे एकत्रित पद्धती फायदेशीर ठरली, परंतु अस्थिर राज्य-राजकारण किंवा मुदतपूर्व विसर्जन हे महत्त्वाचे बाधक ठरले.

2.आर्थिक बचत खरोखरच लक्षणीय दिसते- परंतु अचूक अंदाज हवे: अनेक सरकारी/शास्त्रीय अहवाल आणि नेते असे म्हणतात की एकत्रित निवडणुका आयोजित केल्यास वेळोवेळी होणाऱ्या निवडणुकांमुळे होणारा खर्च मोठ्या प्रमाणात कमी होऊ शकतो आणि बचत शिक्षण, आरोग्य, पायाभूत सुविधा यांसारख्या क्षेत्रांत वापरता येईल. परंतु या बचतीचे अचूक माप विचारपूर्वक आकडेवारीवर आधारित असावे म्हणजे मागील निवडणुकांवरील खर्च, सुरक्षा खर्च, कर्मचारी-मानधन आणि ई-यंत्रणांचा विस्तार या घटकांचा विस्तृत अर्थतज्ज्ञ विश्लेषण आवश्यक आहे. (साधर्म्य अहवालांत बचतचे वेगवेगळे अंदाज दिले गेलेले आहेत.)

3. प्रशासकीय कार्यक्षमता आणि सेवा वितरणावर सकारात्मक परिणाम अपेक्षित: एकाच वेळी निवडणुका झाल्यास प्रशासकीय अधिकाऱ्यांचे आणि सुरक्षादळांचे वेळापत्रक समायोजित होईल; MCC (Model Code of Conduct) वारंवार लागू होण्यानिमित्त

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

developmental कामे अडथळित होत नाहीत; त्यामुळे सार्वजनिक योजनांची अखंड अंमलबजावणी सुलभ होण्याची शक्यता आहे, विशेषतः अल्पस्रोत असलेल्या राज्यांमध्ये (उदा. हिमालयीन/पहाडी राज्ये) ज्यांना वारंवार MCC मुळे ताण सहन करावा लागतो.

4. निवडणूक आयोगाच्या आणि संस्थात्मक क्षमता विस्ताराची गरज अनिवार्य आहे: एका टप्प्यात सर्व विकेन्द्रीकृत निवडणुका घेण्यासाठी नवे संसाधन, प्रशिक्षण, अधिक ईव्हीएम/वोटर-लॉजिक साधने, अधिकाऱ्यांचे व्यवस्थापन व आकस्मिक संचालन—हे सर्व आवश्यक होतील. चालु प्रणालीमध्ये टप्पे-टप्पे तयारीची संधी मिळते; ती हरवता येणार असल्याने आयोगाच्या पूर्वतयारीसाठी लक्षणीय विकास (मानवबळ, तंत्रज्ञान, लॉजिस्टिक्स) करणे टाळता न येणार आहे.

5. कायदेशीर (संवैधानिक) बदल अपरिहार्य आणि ते कठीण आहेत: लोकसभा व राज्य विधानसभांच्या कार्यकाळांना संयोजित करणे यासाठी संविधानात महत्त्वाचे बदल करावे लागतील (संबंधित कलमांमध्ये दुरुस्ती/पुनर्रचना). अशा बदलांसाठी संसदेमध्ये दोन-तृतीयांश बहुमत व काही प्रकरणांत राज्यांची मान्यता आवश्यक असू शकते; त्यामुळे राजकीय संगती आणि विस्तृत संवैधानिक चर्चा ही अनिवार्य आहे. म्हणजेच कायदेशीर प्रक्रियेचा कालावधी आणि राजकीय अडथळे मोठे असावेत हे लक्षात घ्यायला हवे.

6. संघराज्यिक संरचनेवर आणि प्रादेशिक पक्षांवर होणारा परिणाम संवेदनशील विषय आहे: राष्ट्रीय व प्रादेशिक मुद्द्यांची वेगळी लक्षणे असतात; एकत्रित निवडणूकांमध्ये राष्ट्रीय विषयांची छाया अधिक जास्त पडण्याची शक्यता असते, ज्यामुळे स्थानिक आणि प्रादेशिक मुद्दे मागे पडतील असा भय प्रादेशिक पक्षांना आहे. त्यामुळे संघराज्यिक समतोल राखण्यासाठी विशेष संरक्षणात्मक पावले (उदा. राज्यस्तरीय पत्रव्यवहारासाठी स्वतंत्र अभियान नियम, स्थानिक मुद्द्यांना चांगले प्राधान्य देणारे मंच) विचारात घ्यावी लागतील.

7. मतदानकर्ता व नागरिकांचे हित: सोयीचे परंतु धोकेही: एकाच वेळी मतदान केल्याने मतदारांचा वेळ आणि खर्च वाचेल व सहभागीता (turnout) वाढण्यास मदत होऊ शकते; परंतु समांतर मतप्रक्रियेत मतदारांना विविध पातळ्यांवरील निर्णय एकाच वेळी घेण्याची गरज भासते — ज्याचा परिणाम मताच्या विवेकासाठी योग्य माहिती-प्रसाराच्या क्षमतेवर होऊ शकतो. म्हणून मतदारशिक्षण आणि स्थानिक-राष्ट्रीय माहितीचे वेगळे प्रसार-नीती महत्त्वाच्या ठरतील.

8. धोरणात्मक (political strategy) बदल अनिवार्य होतील: पक्षांच्या प्रचाररचना, वित्त, मनुष्यबळ व्यवस्थापन आणि संचार रणनिती यामध्ये बदल होतील; मोठे राष्ट्रीय पक्ष एकात्मिक संदेश देण्यास सक्षम असतील, तर लहान प्रादेशिक पक्षांना स्थानिक प्रतिसाद दाखवण्यास अधिक मेहनत करावी लागेल. हे बदल राजकीय स्पर्धेचे स्वरूप बदलवतील आणि त्यासाठी पक्षांनी स्व-समायोजन आणि संस्थांमधील संवाद वाढवणे गरजेचे आहे.

9. तातडीच्या निर्णयांसाठी वैकल्पिक तंत्रे विचारात घ्यावीत: जर एखाद्या राज्यात सरकार पाडले गेले किंवा विधानसभेचे कार्यकाळ अधपुर्ण राहिला, तर लोकप्रतिनिधीपद्धतीच्या अखंडतेला ह्या बदलांचा (synchronisation) पर्याय हवा उदा. काही देशांमध्ये 'mid-term' fill-up किंवा नियोजित bye-election नियम, किंवा एखादा समायोजित कालावधी (staggered correction window) ठेवला जातो. भारतीय संदर्भातही अशा तांत्रिक नियमांची सविस्तर रचना करावी लागेल.

10. निर्णय प्रक्रियेत पारदर्शकता व सर्वपक्षीय संवाद आवश्यक: संवैधानिक बदल, संसदीय विधाने, आयोगीय तयारी आणि राज्ये–केंद्र यांचा समन्वय या सर्व बाबतीत सर्वपक्षीय संवाद आवश्यक आहे. अशी सहमती न झाल्यास हा प्रस्ताव संवैधानिक व राजकीय तणाव वाढवू शकतो.

संदर्भ : पुस्तके / Books :

1. Quraishi, S.Y. An Undocumented Wonder: The Making of the Great Indian Election. HarperCollins India, 2014.
2. Ludri, Amit. One Nation One Election. The Bright Law House, 2024.
3. Menon, N. R. Madhava. Electoral Reforms in India: A Legal Perspective. Universal Law Publishing, 2019.
4. Mishra, R. K. Constitutional Amendments and Electoral System. Gyan Publishing House, 2020.
5. Nanda, V. K. Indian Constitution and Political System. PHI Learning, 2018.
6. Pylee, M.V. India's Constitution. 17th ed., S. Chand Publishing, 2021.
7. Rao, K. P. Democracy and Elections in India. Kalpaz Publications, 2021.
8. Subhash, C. K. Simultaneous Elections in India. Manak Publications, 2023.
9. Varma, P. K. The Great Indian Middle Class. Penguin Books India, 2018.
10. Verma, K. C. Electoral Law and Practice in India. EBC Publishing, 2019.

Websites:

1. Government of India. One Nation, One Election. Press Information Bureau, 17 Dec. 2024, https://www.pib.gov.in/PressReleaseIframePage.aspx?PRID=2085082
2. Wikipedia contributors. "One Nation, One Election." Wikipedia, 4 Sept. 2025, https://en.wikipedia.org/wiki/One_Nation%2C_One_Election.
3. Ministry of Law and Justice. One Nation One Election.

4. https://legalaffairs.gov.in/one-nation-one-election.
5. Bhavsar, Karishma Pranav. "One Nation, One Election: Explained." India Today, 18 Sept. 2024, https://www.indiatoday.in/explainer/story/one-nation-one-election-explained-2024-09-18.
6. "One Nation, One Election: Challenges in the Indian Government System." Journal of Political Science, 28 Nov. 2023, https://www.journalofpoliticalscience.com/uploads/archives/5-2-52-806.pdf.
7. Parthasarathy, Nivedha. "One Nation One Election – A Critical Analysis." ResearchGate, 30 June 2023, https://www.researchgate.net/publication/380767084_One_nation_one_election_-_a_critical_analysis.
8. "One Nation, One Election: A Comparative Analysis." SSRN, 2024, https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=5007991.
9. "The Idea of One Nation-One Election: Its Potential Risk and Significance for India." JournalsPoliticalScience, 2024, https://journalspoliticalscience.com/index.php/i/article/view/737.
10. NITI Aayog. NITI Aayog – Official Website. Government of India, https://www.niti.gov.in/.
11. Election Commission of India. Election Commission of India – Official Website. Government of India, https://eci.gov.in/.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

भारतीय निवडणूक प्रक्रियेपुढील आव्हाने : लोकशाहीची अपरिपक्वता आणि सुधारणांची गरज

प्रा. डॉ. आर. बी. शेटे
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख शंकरराव चव्हाण महाविद्यालय, अर्धापूर

Manuscript ID:
JRD -2026-180179
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 334-336
January 2026
Submitted: 18 Dec. 2025
Revised: 28 Dec. 2025
Accepted: 18 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश:

लोकशाही हे केवळ आकडेवारीचे शासन नसून ते मूल्यांचे संवर्धन करणारे शासन असावे. शिवाजी महाराज, शाहू महाराज, फुले, आंबेडकर आणि गांधीजी यांच्या विचारांचा भारत घडवण्यासाठी निवडणूक प्रक्रियेतील ही 'असंगतता' दूर करणे अनिवार्य आहे. नागरिकांनी जागरूक होऊन, मतांची विक्री न करता, योग्य आणि सुशिक्षित प्रतिनिधी निवडल्यास ही लोकशाही पुन्हा 'नैतिक संकल्पना' म्हणून उभी राहील.लोकशाही यशस्वी करण्यासाठी केवळ संविधान आणि कायदे पुरेसे नसून, जनतेचा सक्रिय आणि प्रामाणिक सहभाग महत्त्वाचा आहे. मतदान न करणे हा प्रश्नांवरील उपाय नाही. जर आपण योग्य उमेदवार निवडला नाही, तर देशापुढील बेरोजगारी, गरिबी आणि दहशतवादासारखे प्रश्न कधीच सुटणार नाहीत. वृत्तपत्रांनी 'चौथा स्तंभ' म्हणून लोकांमध्ये जागृती केली पाहिजे. लोकशाहीचे शुद्धीकरण करायचे असेल तर 'मतांच्या बाजारा'ऐवजी 'विचारांच्या चर्चेला' महत्त्व दिले पाहिजे.

मुख्यशब्द: *भारतीय निवडणूक प्रक्रिया, लोकशाही, मतदानाची टक्केवारी, मतदार उदासीनता, निवडणूक भ्रष्टाचार, मतांची खरेदी-विक्री, राजकीय बाजारीकरण, लोकप्रतिनिधींची शैक्षणिक पात्रता, असंगत प्रतिनिधित्व, निवडणूक सुधारणा, राजकीय सामाजीकीकरण, माध्यमांची भूमिका, लोकशाहीची अपरिपक्वता.*

प्रस्तावना

विसाव्या शतकात अनेक देशात लोकशाही ही केवळ शासन पद्धती न राहता एक नैतिक जीवनमूल्य म्हणून स्वीकारली गेली. न्याय, स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता या खांबांवर उभी असलेली लोकशाही यशस्वी होण्यासाठी 'उत्कृष्ट राष्ट्रीय चारित्र्य' आवश्यक असते. लोकशाही या संकल्पनेत 'निवडणूक' हा त महत्त्वाचा केंद्रबिंदू आहे. भारतासारख्या खंडप्राय देशाने संसदीय लोकशाहीचा स्वीकार केला आहे. लोकशाहीचे यश हे जनतेच्या नैतिक चारित्र्यावर आणि योग्य लोकप्रतिनिधींच्या निवडीवर अवलंबून असते.जिथे लोकप्रतिनिधींच्या माध्यमातून शासन चालते. मात्र, सद्यस्थितीत निवडणूक प्रक्रिया मूळ तत्वांपासून विचलित होताना दिसत आहे, ज्यामुळे लोकशाहीच्या गाभ्यालाच धक्का पोहोचताना दिसून येत आहे. प्रस्तुत संशोधन पेपर भारतीय निवडणूक प्रक्रियेपुढील आव्हाने लोकशाहीची अपरिपक्वता आणि सुधारणांची गरज यांचे विश्लेषण करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

संशोधनाचे उद्देश

प्रस्तुत शोधनिबंधाची मांडणी खालील करतांना पुढील उद्दिष्टांना समोर ठेवून करण्यात आली आहे:

1. भारतीय निवडणूक प्रक्रियेतील घटत्या मतदानाची कारणे शोधणे.
2. निवडणुकीतील भ्रष्टाचारात राजकीय पक्ष, नोकरशाही आणि नागरिक या त्रिसूत्रीच्या सहभागाचे परीक्षण करणे.
3. लोकप्रतिनिधींच्या शैक्षणिक पात्रतेची आवश्यकता पडताळून पाहणे.

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18455377
OPEN ACCESS

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
प्रा. डॉ. आर. बी. शेटे,राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख शंकरराव चव्हाण महाविद्यालय, अर्धापूर

How to cite this article:
शेटे, . आर . बी . (2026). भारतीय निवडणूक प्रक्रियेपुढील आव्हाने : लोकशाहीची अपरिपक्वता आणि सुधारणांची गरज. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 334–336. https://doi.org/10.5281/zenodo.18455377

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

4. लोकशाहीच्या परिपक्वतेसाठी मतदारांच्या राजकीय सामाजीकीकरणाचे महत्त्व स्पष्ट करणे.

गृहितके (Hypotheses)

प्रस्तुत संशोधनासाठी पुढील गृहितके निश्चित करण्यात आली आहेत.

1. निवडणूक प्रक्रियेतील वाढत्या खर्चामुळे आणि भ्रष्टाचारामुळे सामान्य नागरिक राजकारणापासून दूर जाताना दिसून येत आहे.
2. लोकप्रतिनिधींची शैक्षणिक अपात्रता ही कायदेमंडळाच्या दर्जा घसरण्यास कारणीभूत ठरत आहे.
3. मतदानाची कमी टक्केवारी लोकशाहीत खऱ्या अर्थाने जनमताचे प्रतिनिधित्व होत नाही.

संशोधन पद्धती)Research Methodology) प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी 'वर्णनात्मक' (Descriptive) आणि 'विश्लेषणात्मक' (Analytical) संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. यामध्ये प्रामुख्याने 'द्वितीयक माहिती' (Secondary Data) वापरली गेली आहे, ज्यामध्ये खालील साधनांचा समावेश आहे: भारतीय राज्यघटनेतील निवडणूक विषयक तरतुदी.निवडणूक आयोगाची आकडेवारी.राजकीय विचारवंतांचे ग्रंथ आणि लेख.वर्तमानपत्रांमधील बातम्या आणि संपादकीय लेख.

विषय विवेचन : लोकशाही ही केवळ एक शासन पद्धती नसून ती एक नैतिक संकल्पना आहे, जी न्याय, स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता या मूल्यांवर आधारलेली आहे. अब्राहम लिंकन यांच्या व्याख्येनुसार, "लोकांनी, लोकांच्या हितासाठी चालवलेले लोकांचे शासन" म्हणजे लोकशाही. या संकल्पनेत 'निवडणूक' हा सर्वात महत्त्वाचा केंद्रबिंदू आहे. भारतासारख्या खंडप्राय देशाने संसदीय लोकशाहीचा स्वीकार केला आहे. लोकशाहीचे यश हे जनतेच्या नैतिक चारित्र्यावर आणि योग्य लोकप्रतिनिधींच्या निवडीवर अवलंबून असते. मात्र, सद्यस्थितीत निवडणूक प्रक्रियेत अनेक विसंगती निर्माण झाल्या आहेत, ज्या लोकशाहीच्या मूळ तत्त्वांनाच आव्हान देत आहेत.ही आव्हाने पुढील प्रमाणे आपणास पहाता येतील.

मतदानाचा हक्क आणि मतदारांची उदासीनता : प्रौढ मतदान पद्धती बद्दल भारताचे पहिले राष्ट्रपती डॉ. राजेंद्रप्रसाद यांनी म्हटले होते, "भारतीय राज्यघटनेत आम्ही मारलेली सर्वात मोठी उडी म्हणजे 'प्रौढ मताधिकार' होय." भारतात प्रौढ मतदान पद्धतीचा स्वीकार करण्यात आला आहे. त्यानुसार भारतीय संविधानानुसार १८ वर्षे पूर्ण असलेल्या प्रत्येक नागरिकाला प्रौढ मताधिकाराचा हक्क प्राप्त झाला आहे. ६१ व्या घटनादुरुस्तीने हा अधिकार अधिक व्यापक केला. तरीही, मतदानाची टक्केवारी ५० ते ६० टक्क्यांच्या वर जात नाही, ही बाब भारतीय लोकशाहीबद्दल चिंतेची आहे. असंगत प्रतिनिधीत्व साध्या बहुमत पद्धतीमुळे केवळ १५-२०% मते मिळवणारा उमेदवार विजयी होतो, तर ८०% मतदारांनी त्याला नाकारलेले असते. शहरी उदासीनता शिक्षित आणि नागरी भागातील मतदारांचा राजकीय प्रक्रियेतील सहभाग दिवसेंदिवस कमी होताना दिसून येत आहे. आहे. हे आपणास पुढील दिलेल्या तक्यातील भारतातील लोकसभेच्या पाच निवडणूक निवडणुकीतील आकडेवारी वरुण दिसून येते.

तक्ता : मागील पाच भारतीय लोकसभा निवडणुकांमधील मतदानाची टक्केवारी

निवडणूक वर्ष	लोकसभेचा क्रमांक	एकूण मतदानाची टक्केवारी (%)	मुख्य वैशिष्ट्ये
२००४	१४ वी लोकसभा	५८.०७%	युती सरकारचा काळ (UPA-1)
२००९	१५ वी लोकसभा	५८.१९%	मतदानात किरकोळ वाढ
२०१४	१६ वी लोकसभा	६६.४४%	मतदानात मोठी वाढ (विक्रमी)
२०१९	१७ वी लोकसभा	६७.४०%	आतापर्यंतचे सर्वाधिक मतदान
२०२४	१८ वी लोकसभा	६५.७९%	शहरी उदासीनतेचा पुन्हा प्रत्यय

स्रोत: (भारत निवडणूक आयोग (ECI) आणि पीआरएस लेजिस्लेटिव्ह रिसर्च यांच्या *२००४-२०२४*सांख्यिकीय अहवालांवरून संकलित.)

"वरील तक्त्याचे निरीक्षण केले असता असे दिसून येते की, २०१४ आणि २०१९ च्या भारताच्या संसदेच्या लोकसभा निवडणुकीत मतदानाचा उत्साह वाढला होता, मात्र २०२४ च्या निवडणुकीत ही टक्केवारी पुन्हा थोडी खालावलेली दिसते. विशेषतः शहरी भागातील मतदारांचे अलिप्त राहणे हे ६५% ते ६७% च्या पुढे जाण्यात मोठा अडथळा ठरत आहे. लोकशाहीत ३३% पेक्षा जास्त मतदार प्रक्रियेत सहभागी न होणे ही 'असंगत निवडणूक प्रक्रिये'ची निदर्शक आहे.असेच म्हणावे लागेल.

लोकप्रतिनिधींची शैक्षणिक पात्रता एक कळीचा मुद्दा : भारतात प्रशासकीय सेवेतील शिपायापासून ते आय.पी.एस. अधिकाऱ्यापर्यंत सर्वांसाठी शैक्षणिक अटी आहेत, परंतु कायदे बनवणाऱ्या लोकप्रतिनिधींसाठी कोणतीही शैक्षणिक पात्रता नाही. कुशाग्र बुद्धिमत्ता आणि तांत्रिक समज असल्याशिवाय जटिल सामाजिक विषयांवर कायदे करणे शक्य नाही. कायदे करताना सदस्याचे शिक्षणआभवी ज्ञान तोकडे ठरते. संसदीय अवमूल्यन - संसदेत आणि विधानमंडळात होणारा गोंधळ हा लोकप्रतिनिधींच्या सक्षमतेवर प्रश्नचिन्ह उभा करतो. पण देशाचे विधीमंडळात होणारा गोंधळ आणि चर्चांचा दर्जा घसरण्याचे मुख्य कारण म्हणजे अनेक प्रतिनिधींना कायद्याचे आणि विषयाचे सखोल ज्ञान नसने असेच म्हणता येईल.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

निवडणुकीतील भ्रष्टाचार आणि बाजारीकरण : निवडणूक प्रक्रिया ही आता 'किफायतशीर व्यवसाय' बनत चाललेली दिसते आहे. लॉर्ड ब्राईस यांच्या पुढील मताचा उल्लेख करता येईल, "जेव्हा राजकारणात बाजारी स्वरूप येते, तेव्हा राष्ट्रनिष्ठेपेक्षा स्वार्थाला महत्त्व प्राप्त होते." आज संसदेत सामान्य नागरिकांचे प्रश्न कोणताच प्रतिनिधि विचारताना दिसत नाही. संसदेत प्रश्न विचारण्यासाठी कांही लोकप्रतिनिधिनी लोकांकडून पैसे घेतल्याची उदाहरणे आहेत. नोकरशाही आणि भ्रष्टाचाराचे त्रिकूट निर्माण होऊन राजकीय पक्ष, भ्रष्ट नोकरशाही आणि अज्ञानी नागरिक या तिघांच्या संगनमतामुळे भ्रष्टाचाराचे जाळे खोलवर पसरले आहे. पैशाचा गैरवापर करून निवडणुका आता प्रचंड महागड्या झाल्या आहेत. राजकीय पक्ष आणि उमेदवार मतदारांना आकर्षित करण्यासाठी पैशाचा आणि भेटवस्तूंचा वापर करतात. निवडणुकीच्या काळात अनेक ठिकाणी पकडलेली कोट्यवधीची रोख रक्कम हे याचे जिवंत उदाहरण आहे. मतांची खरेदी-विक्री मते विकणारा मतदार हा लोकशाहीचा सर्वात मोठा शत्रू आहे. जर मतदार स्वतःचे मत ५००-१००० रुपयांना विकत असेल, तर त्याला पुढील पाच वर्षे लोकप्रतिनिधीला जाब विचारण्याचा नैतिक अधिकार उरत नाही. मतदान करणे ही बाब लोकशाहीच्या यस्वितेसाठी अत्यंत महत्वपूर्ण आहे. परंतु आज पैशाच्या जोरावर मते विकत घेण्याची प्रवृत्ती वाढल्याने 'बौद्धिक मतदान' मागे पडले आहे.

वृत्तपत्रांची भूमिका (लोकशाहीचा चौथा स्तंभ)

लोकशाहीच्या परिपक्वतेसाठी वृत्तपत्रे ही लोकमताची निर्मिती आणि शासनावर नियंत्रण ठेवण्याचे कार्य करतात. जनतेला सार्वजनिक शिक्षण देऊन राजकीय सहभाग वाढवण्यासाठी प्रसारमाध्यमांनी पुढाकार घेणे गरजेचे आहे.परंतु वर्तमान परिस्थिति वृतपत्रे ही लोकांचे प्रश न मांडता सत्ताधारी लोकांचे लांगून लाचणं करताना दिसत आहेत. त्यामुळे माध्यमांचा प्रभाव कमी होऊन लोकशाहीच्या अपयश वाढताना दिसत आहे.

निष्कर्ष आणि उपाययोजना

लोकशाही केवळ कागदावर राहू नये यासाठी खालील बाबींवर विचारमंथन होणे आवश्यक आहे:

१. निवडणुकीतील गैरप्रकार आणि कमी मतदान यामुळे खऱ्या अर्थाने लोकशाहीची मूल्ये रुजलेली नाहीत.

२. भारतीय लोकशाही ही संख्यात्मकदृष्ट्या मोठी असली तरी गुणात्मकदृष्ट्या ती अजूनही 'अपरिपक्व' आहे.

३. अनिवार्य मतदान: मतदानाची टक्केवारी वाढवण्यासाठी जनजागृती आणि शक्य असल्यास मतदान सक्तीचे करणे .

४ पात्रतेचे निकष: लोकप्रतिनिधींसाठी किमान शैक्षणिक पात्रता आणि चारित्र्याचा निकष निश्चित करणे.

५ राजकीय सामाजीकीकरण- नागरिकांनी आपल्या अज्ञानाचा त्याग करून प्रश्नांची जाण ठेवून मतदान करणे.

६ प्रत्यावहनाचा अधिकार)Right to Recall): अयोग्य प्रतिनिधीला परत बोलावण्याबाबत घटनात्मक चर्चा होणे आवश्यक आहे.

संदर्भ सूची

१. भारतीय संविधान: भारतीय राज्यघटना (सुधारित आवृत्ती). (१९८९). ६१ वी घटनादुरुस्ती (कलम ३२६ - मतदानाचे वय). भारत सरकार, विधि आणि न्याय मंत्रालय.

२. निवडणूक आयोग: भारत निवडणूक आयोग. (२०२४). निवडणूक सुधारणांवरील अहवाल: पारदर्शकता आणि तंत्रज्ञान.

३.विधी आयोग: भारतीय विधी आयोग. (२०१५). अहवाल क्र. २५५: निवडणूक सुधारणा)Electoral Reforms). भारत सरकार.

४ .ब्राइस, जे. (१९२१). मॉडर्न डेमॉक्रसीज (Modern Democracies). न्यूयॉर्क: मॅकमिलन कंपनी

५. कश्यप, सु. च. (२०१५). आपले संविधान)Our Constitution). नॅशनल बुक ट्रस्ट, इंडिया.

६. पायली, एम. व्ही. (२०१०). भारतीय संविधान परिचय. नवी दिल्ली: एस. चांद पब्लिकेशन.

७. लोढा, सं. (२०२०). भारतातील निवडणूक राजकारण. पुणे: डायमंड पब्लिकेशन्स.

८. ADR Report: असोसिएशन फॉर डेमोक्रॅटिक रिफॉर्म्स. (२०२३). लोकसभा आणि विधानसभेतील निवडून आलेल्या प्रतिनिधींचे गुन्हेगारी आणि आर्थिक विश्लेषण. adrindia.org.

९. CSDS Study: लोकनीती - सेंटर फॉर द स्टडी ऑफ डेव्हलपिंग सोसायटीज)CSDS). (२०२४). भारतीय मतदारांची राजकीय वृत्ती आणि वर्तणूक अभ्यास.

१०. भारतीय लोकशाहीतील स्थित्यंतरे डॉ. विनोद गायकवाड ,श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर. २०१३

११. लोकसत्ता संपादकीय: "निवडणूक आणि नैतिक अध:पतन". (२०२३, मे १५). लोकसत्ता दैनिक.

१२. सकाळ विशेष: "लोकशाहीचा बाजार आणि मतदारांचे कर्तव्य". (२०२४, ऑक्टोबर १०). सकाळ वृत्तपत्र समूह.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

महिलांचा राजकीय सहभाग आणि आरक्षण धोरण

प्रा. डॉ. रुपाली वसंतराव देशमुख
सहाय्यक प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग, श्री. शिवाजी महाविद्यालय, परभणी
Email: rupalivd**1212**@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180180
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 337-341
January 2026
Submitted: 18 Dec. 2025
Revised: 28 Dec. 2025
Accepted: 18 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश:

प्राचीन भारतीय समाजव्यवस्थेत महिलांच्या सामाजिक व राजकीय सहभागाला मर्यादा होत्या. परंपरा, रूढी व पुरुषप्रधान मानसिकतेमुळे महिलांना सार्वजनिक जीवनात फारसा वाव मिळत नव्हता. स्वातंत्र्यानंतर भारतीय संविधानाने महिलांना समान हक्क प्रदान केले. तरीसुद्धा, महिलांचा राजकीय सहभाग अपेक्षित प्रमाणात वाढलेला दिसून येत नाही. ८ मार्च हा दिवस जागतिक महिला दिन म्हणून साजरा केला जातो. तरीही पुरुषप्रधान समाजव्यवस्थेमुळे महिलांच्या राजकीय सहभागावर अनेक अडथळे आहेत. शिक्षण, आर्थिक स्वावलंबन आणि सामाजिक पाठबळ यांच्या अभावामुळे महिलांचा विकास मर्यादित राहिला आहे. त्यामुळे आजही महिलांना अधिक संधी व सहाय्य मिळण्याची आवश्यकता आहे.भारतीय संविधानात समानतेचे तत्त्व स्वीकारण्यात आले आहे. परंतु प्रत्यक्ष अंमलबजावणीत अनेक अडचणी दिसून येतात. संविधानातील कलमांनुसार महिलांच्या विकासासाठी विशेष तरतुदी करण्यात आल्या आहेत. तथापि, या तरतुदींचा लाभ सर्व महिलांपर्यंत समान रीतीने पोहोचलेला नाही. त्यामुळे महिलांचा राजकीय सहभाग वाढवण्यासाठी आरक्षण धोरण आवश्यक ठरते. महिलांना राजकारणात सहभागी करून घेण्यासाठी त्यांच्या आरक्षणाची तरतुद करने आवश्यक होते. त्यानुसार पंचायतराराज व्यवस्थेंत महिलांच्या राखीव जागेसाठी तरतूद करण्यात आली.

या संशोधन लेखाचा मुख्य उद्देश महिलांच्या राजकीय सहभागामध्ये येणाऱ्या अडथळ्यांचे शास्त्रशुद्ध विश्लेषण करून त्यावर दीर्घकालीन शाश्वत व धोरणात्मक उपाय सुचविणे हा आहे. या अभ्यासासाठी वर्णनात्मक, विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब केला आहे. भारत सरकारचे अधिकृत अहवाल नियतकालिके, विविध वर्तमानपत्रे व इंटरनेट याचा वापर केला आहे. प्राप्त निष्कर्षावरून असे स्पष्ट होते की महिलांचा राजकीय सहभाग वाढविण्यासाठी आरक्षण धोरणासोबतच पुरुषसत्ताक मानसिकतेत बदल करणे लोकांत जागृती निर्माण करणे शिक्षणाचा प्रसार करणे ही आवश्यकता आहे या संशोधन लेखात सुचविण्यात आलेले महत्त्वपूर्ण उपाय धोरण करते संशोधक यांच्यासाठी मार्गदर्शक ठरू शकतात.

मुख्यशब्द: *समाजपरिवर्तन, लोकशाही मूल्ये, सामाजिक न्याय, समता, स्वातंत्र्य, नागरिक सहभाग, प्रशासन, मूल्यव्यवस्था, सामाजिक आव्हाने, विवेकनिष्ठ विचार, धोरणात्मक सुधारणा*

प्रस्तावना :

भारताने लोकशाही शासन व्यवस्थेचा अवलंब केला आहे लोकशाही शासन व्यवस्थेत अंतिम सत्ता जनतेच्या हातात असते त्यामुळे कोणत्याही भेदभाव न करता १८ वर्षे पूर्ण झालेल्या स्त्री-पुरुषास मतदानाचा अधिकार दिला आहे. लोकशाही शासन व्यवस्था यशस्वी होण्यासाठी महिलांचा राजकीय सहभाग वाढवणे आवश्यक आहे. याच सूत्रानुसार महिला आरक्षणाची चर्चा घटना परिषदेत झाली डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्त्री सबलीकरण करण्याच्या दृष्टीने हिंदू कोड बिल संसदेत मांडले परंतु तत्कालीन सामाजिक मानसिकतेमुळे स्त्री सक्षमीकरणाच्या प्रयत्नास विरोध झाला.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
प्रा. डॉ. रुपाली वसंतराव देशमुख, सहाय्यक प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग, श्री. शिवाजी महाविद्यालय, परभणी

How to cite this article:
देशमुख, . रुपाली . वसंतराव . (2026). महिलांचा राजकीय सहभाग आणि आरक्षण धोरण. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 337–341. https://doi.org/10.5281/zenodo.18455447

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18455447
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

प्राचीन काळापासून भारतीय राजकारणात महिलांचा राजकीय सहभाग आपल्याला दिसून येतो, वैदिक काळात मैत्रेय व गार्गी राजकीय चर्चेत भाग घेत असत परंतु त्यानंतर महिलांचे स्थान दुय्यम ठेवण्यात आले. चूल आणि मूल एवढ्या पुरतेच मर्यादित कार्यक्षेत्र महिलांचे राहिले. रूढी प्रथा परंपरा यांच्या बंधनात हजारो वर्ष त्या अडकल्या भारतात स्त्री उद्धाराच्या दृष्टिकोनातून ब्राह्मो समाज आर्य समाज सत्यशोधक समाज यासारख्या सुधारक संघटनांनी प्रयत्न केले. महिलांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर जागरूकता निर्माण झाली. स्त्रियांना आपले अधिकार मिळवून देण्यासाठी स्त्रीवादी चळवळीत पुढे आली स्त्रियांच्या परिस्थितीत कालांतराने बदल होऊन अनेक पदे महिलांनी भूषविली आहे. पूर्वपार महिलांचा इतिहास पाहिला तर अनेक कर्तृत्वान महिलांनी नेतृत्व केले आहे उदाहरणार्थ जिजाबाई, राणी लक्ष्मीबाई, अहिल्याबाई होळकर, रजिया सुलताना इत्यादी.

आज प्रामुख्याने भारताच्या पहिल्या पंतप्रधान इंदिरा गांधी राष्ट्रपती प्रतिभाताई पाटील अर्थमंत्री सीतारामन लोकसभा च्या सभापती सुमित्रा महाजन ममता बॅनर्जी मायावती सुप्रिया सुळे, मेघनाताई बोर्डीकर सुषमा स्वराज इत्यादी महिलांनी राष्ट्रीय पातळीवर आपला प्रभाव निर्माण करून समस्त भारतीय महिला वर्गासाठी राजकीय व सामाजिक आदर्श निर्माण केला आहे.

संशोधन विषयाचे महत्व :

महिलांच्या राजकीय सक्षमीकरणासाठी लोकशाही शासनव्यवस्थेत त्यांचा सहभाग अत्यंत आवश्यक आहे. पंचायत राज व्यवस्थेमध्ये महिलांसाठी आरक्षण लागू करण्यात आले असले तरी त्याचा प्रत्यक्ष परिणाम सर्वत्र सारखा दिसून येत नाही. त्यामुळे महिलांच्या राजकीय सहभागाचे स्वरूप, अडचणी आणि आरक्षण धोरणाची प्रभावीता यांचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

१. महिलांच्या राजकीय सहभागाचा सामाजिक, राजकीय व आर्थिक विकासावर होणारा परिणाम अभ्यासणे.

२. लोकशाही व्यवस्थेत महिलांच्या सहभागातील अडथळे समजून घेणे.

३. पंचायत राज संस्था व स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील महिलांचे प्रतिनिधित्व अभ्यासणे.

१. संशोधन पद्धती :

सदर संशोधनासाठी वर्णनात्मक, विश्लेषणात्मक व तुलनात्मक संशोधन पद्धतींचा वापर करण्यात आला आहे. उपलब्ध शासकीय अहवाल, निवडणूक आकडेवारी, नियतकालिके, पुस्तके व संशोधन लेखांचा आधार घेण्यात आला आहे.

२. तथ्य संकलनाचे स्रोत :

या संशोधनासाठी प्राथमिक व दुय्यम स्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे. प्राथमिक स्रोतांमध्ये शासकीय कागदपत्रे व अहवालांचा समावेश आहे, तर दुय्यम स्रोतांमध्ये पुस्तके, संशोधन लेख, वर्तमानपत्रे व नियतकालिकांचा वापर करण्यात आला आहे.

३. अभ्यासाची व्याप्ती :

सदर संशोधन भारतातील महिलांच्या राजकीय सहभाग व आरक्षण धोरण या विषयापुरते मर्यादित आहे. पंचायत राज संस्था व स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील महिलांचे प्रतिनिधित्व यावर विशेष भर देण्यात आला आहे.

४. विश्लेषणाची साधने व तंत्र :

संकलित माहितीचे विश्लेषण करण्यासाठी सांख्यिकीय व तुलनात्मक पद्धतींचा वापर करण्यात आला आहे.

५. संशोधनाच्या मर्यादा :

हे संशोधन पूर्णतः दुय्यम माहितीवर आधारित असल्यामुळे काही मर्यादा आहेत. उपलब्ध आकडेवारीतील बदल व अद्ययावत माहितीस अभाव ही प्रमुख मर्यादा आहे.

महिलांचा राजकीय सहभाग व आरक्षण धोरणाचे स्वरूप व महत्त्व :

लोकशाही विकेंद्रीकरण घडवून आणण्यासाठी राज्यघटनेच्या सातव्या परिशिष्टामध्ये स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा स्वीकार करण्यात आला आहे स्थानिक स्वराज्य संस्था राज्य सूचीतील महत्त्वाचा विषय आहे स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर नियोजनबद्ध विकासाच्या दृष्टीने पहिली पंचवार्षिक योजना (१९५१-५६) अमलात आणली स्थानिक स्वराज्य संस्थेचे उभारणी देण्याच्या दृष्टीने सामुदायिक विकास योजना (१९५२) राष्ट्रीय विस्तार सेवा प्रकल्प (१९५३) बलवंत मेहता समिती (१९५७) इत्यादी स्थापन केल्या. लोकशाही बळकट करण्यासाठी महिलांचा राजकीय सहभाग अत्यंत महत्त्वाचा आहे. स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील महिलांचे प्रतिनिधित्व वाढवण्यासाठी

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

संविधानातील ७३ व ७४ व्या घटनादुरुस्तीने महिलांसाठी आरक्षणाची तरतूद करण्यात आली आहे. पंचायती राज व्यवस्थेत महिलांना ३३ % आरक्षण देण्यात आले असून काही राज्यांनी ते ५० टक्क्यांपर्यंत वाढवले आहे.

७३ व ७४ वी घटनादुरुस्तीतील महिला आरक्षणामुळे विकसित न झालेले महिला नेतृत्व आणि पातळीवर महिलांच्या सहभागा समोरील आव्हाने महिला नेतृत्वाची क्रियाशीलता महिला नेतृत्वाची मर्यादा इत्यादी गुणात्मक बदल आणून घेण्याच्या दृष्टीने धोरणात्मक ठरले यासंदर्भात अध्ययन करण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत शोधनिबंधात केला आहे.

१०६ व्या घटना दुरुस्ती कायदा गॅस नारीशक्ती वंदन अधिनियम असेही म्हणतात हा कायदा सप्टेंबर २०२३ मध्ये संसदेत मंजूर केला. महिलांच्या राजकीय सहभागाच्या दृष्टीने हे महत्त्वाचे पाऊल आहे. या कायद्यानुसार लोकसभा आणि राज्यांच्या विधानसभेमध्ये महिलांसाठी एकूण जागांपैकी ३३ % जागा राखीव ठेवण्यात ची तरतूद आहे. हा आरक्षण कायदा त्वरित लागू झालेला नाही. या कायद्याच्या अंमलबजावणी पुढील जनगणना आणि त्यानंतरच्या मतदारसंघाच्या पुनर्रचनेच्या प्रक्रिये नंतर होणार आहे. हे आरक्षण लागू झाल्याच्या तारखेपासून पंधरा वर्षाच्या कालावधीसाठी वैद असेल संसद कायदा करून हा कालावधी वाढू शकते.

महिलांचा राजकीय सहभाग :

भारतामध्ये महिलांचा राजकीय सहभाग हा केवळ अधिकाराचा विषय नसून सामाजिक सक्षमीकरणाचे साधन आहे. महिलांचा सहभाग वाढल्यास निर्णयप्रक्रियेत समतोल निर्माण होतो.

१. लोकसभेतील महिलांचे प्रतिनिधित्व :

भारतीय संसदीय व्यवस्थेत महिलांचे प्रतिनिधित्व तुलनेने कमी आहे. पहिल्या लोकसभेत महिलांचे प्रतिनिधित्व अत्यल्प होते. कालांतराने काही प्रमाणात वाढ झाली असली तरी आजही पुरुषांच्या तुलनेत महिलांचे प्रमाण कमी आहे.

लोकसभा निवडणुकीतील महिला नेतृत्व

लोकसभा	वर्ष	एकुण सदस्य	महिलांची संख्या	टक्केवारी
१	१९५२-५७	४८९	२३	४.७%
१५	२००९-१४	५४३	५९	१०.८६%

थोडक्यात १९५२ ते २०१४ या कालावधीत लोकसभेतील महिला प्रतिनिधित्वाचा आढावा घेतला असता असे दिसून येते की, १९५२ च्या पहिल्या लोकसभा निवडणुकीत एकूण ४८९ सदस्यांपैकी केवळ १५ महिला निवडून आल्या होत्या. त्यावेळी महिलांचे प्रतिनिधित्व सुमारे ३ टक्के होते.

लोकसभेतील महिलांची संख्या हळूहळू वाढत गेली असली, तरी ही वाढ अपेक्षेप्रमाणे नाही. २००९ च्या लोकसभा निवडणुकीत एकूण ५४३ सदस्यांपैकी केवळ ६३ महिला निवडून आल्या. यामुळे महिलांचे प्रतिनिधित्व सुमारे १०.८६ टक्के इतके होते.

लोकसंख्येमध्ये महिलांचा वाटा जवळजवळ ५० टक्के असतानाही संसदेमधील त्यांचे प्रतिनिधित्व अत्यल्प आहे. यावरून लोकशाही व्यवस्थेमध्ये महिलांचा सहभाग पुरेसा नाही, हे स्पष्ट होते.

२. राज्यसभेतील महिलांचे प्रतिनिधित्व :

भारतीय संविधानानुसार राज्यसभा हे वरिष्ठ सभागृह आहे. या सभागृहामध्ये राष्ट्रपती नियुक्त सदस्य तसेच विविध राज्यांमधून निवडून आलेले सदस्य असतात.

राज्यसभा निवडणुकीतील महिला नेतृत्व

राज्यसभा	वर्ष	महिलांची संख्या	टक्केवारी
१	१९५२	१५	६.९%
३२	२०१२	२४	९.८%

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

थोडक्यात१९५२ मध्ये राज्यसभेत एकूण १५ महिला सदस्य होत्या. २०१२ मध्ये ही संख्या वाढून २४ इतकी झाली. तरीसुद्धा, राज्यसभेतील महिलांचे प्रतिनिधित्व १० टक्क्यांपेक्षा कमीच आहे. सुमारे ६० वर्षांच्या कालावधीनंतरही महिलांचा सहभाग समाधानकारक म्हणता येत नाही.

३. महाराष्ट्र विधानसभेतील महिलांचे प्रतिनिधित्व :

भारतामध्ये महाराष्ट्र हे प्रगत, औद्योगिक व शैक्षणिकदृष्ट्या पुढारलेले राज्य आहे. तरीही महाराष्ट्र विधानसभेमध्ये महिलांचे प्रतिनिधित्व कमी असल्याचे दिसून येते.

महाराष्ट्र विधानसभा निवडणुकीतील महिला नेतृत्व

विधानसभा	वर्ष	एकुण सदस्य	महिलांची संख्या	टक्केवारी
१	१९६२	२६४	१३	४.९२%
११	२००९	२८८	११	३.८१%

१९६२ मध्ये महाराष्ट्र विधानसभेत एकूण २६४ सदस्यांपैकी केवळ १३ महिला निवडून आल्या होत्या. त्यावेळी महिलांचे प्रतिनिधित्व सुमारे ४.९२ टक्के होते. २००९ मध्ये एकूण २८८ सदस्यांपैकी फक्त ११ महिला निवडून आल्या आणि त्यांचे प्रतिनिधित्व ३.८१ टक्क्यांपर्यंत घसरले. यावरून असे लक्षात येते की, काळानुसार महिलांचे राजकीय प्रतिनिधित्व वाढण्याऐवजी काही वेळा घटलेलेही आहे. ही बाब चिंताजनक आहे.

महिलांच्या नेतृत्वाची वस्तुस्थिती :

महिलांना आरक्षण मिळूनसुद्धा प्रत्यक्ष राजकारणात त्यांचा प्रभाव मर्यादित आहे. सामाजिक, कौटुंबिक व सांस्कृतिक बंधनांमुळे महिलांना राजकारणात सक्रिय सहभाग घेणे कठीण जाते.

पुरुषप्रधान समाजव्यवस्थेमुळे महिलांना निर्णयप्रक्रियेत दुय्यम स्थान दिले जाते. अनेक वेळा महिलांना केवळ नावापुरते प्रतिनिधित्व दिले जाते आणि प्रत्यक्ष सत्ता पुरुषांकडेच राहते.

उपाययोजना :

महिलांचा राजकीय सहभाग वाढवण्यासाठी केवळ तात्पुरते उपाय योग्य नाही त्यासाठी दीर्घकालीन धोरणांची आवश्यकता आहे. या संबंधित खालील प्रमाणे उपाय व धोरणत्मक सूचना सविस्तरपणे मांडण्यात येत आहेत.

1. महिलांचा राजकीय सहभाग वाढवण्यासाठी सामाजिक जाणीव निर्माण करणे आवश्यक आहे.
2. महिलांसाठी राजकीय आरक्षणाची प्रभावी अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे.
3. राजकीय पक्षांनी महिलांना उमेदवारी देताना सकारात्मक भूमिका घ्यावी.
4. स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांच्या नेतृत्वाला प्रोत्साहन द्यावे.
5. महिलांसाठी राजकीय प्रशिक्षण व नेतृत्व विकास कार्यक्रम राबवावेत.
6. शिक्षणाच्या माध्यमातून महिलांमध्ये राजकीय जागरूकता निर्माण करावी.
7. महिलांवरील सामाजिक व आर्थिक बंधने कमी करण्यासाठी प्रयत्न करावेत.

निष्कर्ष :

लोकशाही यशस्वी होण्यासाठी महिलांचा समान व सक्रिय सहभाग अत्यावश्यक आहे. महिलांचे राजकीय प्रतिनिधित्व वाढल्याशिवाय लोकशाहीची परिपूर्णता साध्य होऊ शकत नाही. त्यामुळे भविष्यात महिलांच्या सहभागासाठी प्रभावी धोरणे राबवणे गरजेचे आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

१. कुमार सीमा (२००५), मवहला अवधकार और भारतीय प्रावधान, उपकार प्रकाशन, आग्रा.
२. ग्रामीण विकास न्युजलेटर (१९९४), पं. नेहरू और पंचायतीराज, हैद्राबाद.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

३. गहलौत बी. हसह, समकालीन राजनीतीक विचारक, अर्जुन पब्लिशिंग हाऊस, पुणे.
४. गूप्ता भावना (२०१०), पंचायती राज और कानुन, ईशीका पब्लिशिंग हाऊस, जयपूर.
५. गांधी एम. के. (१९६२), ग्राम स्वराज्य, नवजीवन पब्लिशिंग हाऊस, अहमदाबाद.
६. आगलावे प्रदिप (२००७), सामाजिक संशोधन पध्दतीशास्त्र व तंत्रे, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
७. कोत्तापल्ले नागनाथ (१९९०), स्त्री-पुरुष तुलना, कैलाश पब्लिकेशन, औरंगाबाद.
८. केळकर मीना (१९९०), भारतीय स्त्री: संकल्पना आणि प्रतीमा, निमित्त प्रकाशन, पुणे .
९. गोव्हेनी लम (१९९९), पंचायतराज मार्गदर्शन, स्त्री आधार केंद्र, पुणे.
१०. दौंडकर शाम (२०११), पंचायत राज - कारभार आणि योजना, अनुबंध प्रकाशन, पुणे.
११. दर्शनकार अर्जुन (१९९४), पंचायतराज आणि नागरी प्रशासन, कैलाश पब्लिकेशन, औरंगाबाद.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

भारतीय राज्यघटनेच्या प्रास्ताविकेचे तत्त्वज्ञान : एक अभ्यास

शिंदे नितीन लक्ष्मणराव
संशोधक विद्यार्थी राज्यशास्त्र विभाग ज्ञानोपासक महाविद्यालय, परभणी
Email: shindenitin769@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180181
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 342-345
January 2026
Submitted: 18 Dec. 2025
Revised: 28 Dec. 2025
Accepted: 18 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

घोषवारा:

कोणत्याही देशाच्या राज्यघटनेची प्रस्तावना म्हणजे त्या राज्यघटनेची उद्दिष्टे स्वरूप आणि ध्येय स्पष्ट करणारा आराखडा असतो. म्हणून त्याला उद्देश पत्रिका असे संबोधले जाते. राज्यघटनेच्या निर्मात्यांनी राज्यघटनेच्या माध्यमातून जी ध्येय साध्य करायची आहेत त्यांचा समावेश राज्यघटनेत केलेला असतो. भारतीय संविधानाच्या सुरुवातीला प्रस्तावना जोडण्यात आलेली आहे. यालाच भारतीय संविधानाचा सरनामा, उद्देशपत्रिका, प्रस्तावना, प्रास्ताविका किंवा प्रियंबल असे संबोधले जाते. या प्रस्तावनेमध्ये संविधानाची निर्मिती कोणी केली, राज्यव्यवस्थेतील अधीसत्तेचा स्त्रोत कोणता आहे, राज्य व्यवस्थेचे स्वरूप कसे आहे, तिची उद्दिष्टे कोणती आहेत याविषयीचे स्पष्टीकरण दिलेले आहे. राज्यघटनेची सुरुवात उद्देश पत्रिकेने करण्याची परंपरा अमेरिकेच्या राज्यघटनेपासून सुरू झालेली आहे. यानंतर भारतासह जगातील अनेक देशांनी ही पद्धत स्वीकारली. परंतु अमेरिका, कॅनडा, ऑस्ट्रेलिया या देशांच्या राज्यघटनांच्या उद्देशिकेच्या तुलनेत भारतीय राज्यघटनेची उद्देशिका अत्यंत विस्तृत स्वरूपाची आहे. कारण यामध्ये राज्यव्यवस्थेचे स्वरूप आणि तिची उद्दिष्टे याचे स्पष्ट वर्णन करण्यात आलेले आहे. म्हणूनच प्रख्यात घटना तज्ञ नाणी पालखी वाला यांनी उद्देश पत्रिकेचे वर्णन संविधानाची ओळखपत्र असे केले आहे.

मुख्यशब्द: *भारतीय राज्यघटना, प्रास्ताविका / उद्देशपत्रिका, संविधानाचे तत्त्वज्ञान, सार्वभौमत्व, समाजवाद, धर्मनिरपेक्षता, लोकशाही, गणराज्य, सामाजिक न्याय, आर्थिक न्याय, राजकीय न्याय, स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, व्यक्तीची प्रतिष्ठा, राष्ट्राची एकता व अखंडता, उद्दिष्टांचा ठराव, घटनादुरुस्ती (42 वी), संविधानिक मूल्ये.*

संशोधन उद्दिष्टे

1. भारतीय संविधानाच्या प्रस्तावनेचा अभ्यास करणे.
2. प्रस्ताविकेतील मूल्य तपासने.
3. संविधानाच्या उद्देश पत्रिकेत देण्यात आलेल्या तत्त्वज्ञानाचा आढावा घेणे.

विषय विवेचन :

भारतीय राज्यघटनेची उद्देशपत्रिका ही पंडित नेहरूंनी संविधान सभेत मांडलेल्या उद्दिष्टांच्या ठरावावर आधारित आहे. 22 जुलै 1946 रोजी घटना समितीची उद्दिष्टे मांडणारे घोषणापत्र काँग्रेसच्या माध्यमातून स्थापन करण्यात आलेल्या एका तज्ञ समितीने जाहीर केले. या समितीचे अध्यक्ष जवाहरलाल नेहरू हे होते. तर इतर सदस्यांमध्ये असफ आली, के. एम. मुंशी, एन. गोपाल स्वामी अयांगार, के. टी. शहा, डॉ. बी. आर. आंबेडकर आणि हुमायून कबीर हे होते. जवाहरलाल नेहरू यांनी 13 डिसेंबर 1946 रोजी घटना समिती समोर उद्दिष्टांचा ठराव मांडला हा ठराव 22 जानेवारी 1947 रोजी स्वीकारण्यात आला. भारतीय संविधानाची उद्देश पत्रिका ही आरशासारखे काम करते. म्हणून तिची मूलभूत आवश्यकता आहे.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
शिंदे नितीन लक्ष्मणराव, संशोधक विद्यार्थी राज्यशास्त्र विभाग ज्ञानोपासक महाविद्यालय, परभणी

How to cite this article:
शिंदे, . नितीन . लक्ष्मणराव . (2026). भारतीय राज्यघटनेच्या प्रास्ताविकेचे तत्त्वज्ञान : एक अभ्यास. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 342–345. https://doi.org/10.5281/zenodo.18455517

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18455517
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

या उद्देश पत्रिकेतून संविधानाचा उद्देश, विचार पद्धती, ध्येय आणि सरकारच्या जबाबदारी संबंधीचे वर्णन आढळते.
यामुळे के. एम. मुंशी यांनी उद्देशपत्रिकेला संविधानाची कुंडली असे म्हटले आहे. तर श्री ठाकूरदास भार्गव यांनी याचे वर्णन भारतीय संविधानाचा आत्मा या शब्दात केलेले आहे. राज्यघटनेला कोणती ध्येय साध्य करायचे आहेत. कोणत्या दिशेने जायचे आहे याचे मार्गदर्शन प्रस्ताविकेतून होते. भारतीय संविधानाची उद्देश पत्रिका पुढील प्रमाणे आहे.

प्रस्तावना

आम्ही भारताचे लोक, भारताचे एक सार्वभौम,
समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष, लोकशाही, गणराज्य घडवण्याचा
व त्याच्या सर्व नागरिकास;
सामाजिक, आर्थिक व राजनैतिक न्याय;
विचार, अभिव्यक्ती, विश्वास, श्रद्धा
व उपासना यांचे स्वातंत्र्य;
दर्जाची व संधीची समानता;
निश्चितपणे प्राप्त करून देण्याचा
आणि त्या सर्वांमध्ये व्यक्तीची प्रतिष्ठा
व राष्ट्राची एकता आणि एकात्मता
यांचे आश्वासन देणारी बंधुता
प्रवर्धित करण्याचा संकल्प पूर्वक निर्धार करून;
आमच्या संविधान सभेत
आज दिनांक 26 नोव्हेंबर 1949 रोजी
याद्वारे हे संविधान अंगीकृत आणि अधिनियमित
करून स्वतः प्रत अर्पण करीत आहोत.

राज्यघटनेच्या मूळ प्रस्तावनामध्ये समाजवाद, धर्मनिरपेक्षता आणि अखंडता हे शब्द नव्हते. परंतु नंतर 1976 साली इंदिरा गांधी शासनाने 42 वी घटनादुरुस्ती करून समाजवादी, धर्मनिरपेक्षिता आणि अखंडता हे शब्द भारतीय संविधानाच्या उद्देश पत्रिकेत समाविष्ट केले.

उद्देश पत्रिकेतील तत्त्वज्ञान

भारतीय संविधानाच्या उद्देश पत्रिकेचे विश्लेषण करत असताना त्याचे दोन भागात विभाजन करता येते. एक म्हणजे भारतीय शासन व्यवस्थेचे असलेले स्वरूप आणि दुसरा भाग म्हणजे शासन व्यवस्थेचा असलेला उद्देश.

सार्वभौमत्व :

सार्वभौम म्हणजे कोणत्याही बाह्य किंवा अंतर्गत बंधनांपासून मुक्त असणे होय. अर्थात भारत हा ब्रिटिश सत्तेपासून स्वतंत्र झाला असून आंतरराष्ट्रीय समुदायात इतर स्वतंत्र देशांप्रमाणे त्याला समान दर्जा मिळाला आहे. 15 ऑगस्ट 1947 रोजी भारत स्वातंत्र्य झाला आणि 26 जानेवारी 1950 रोजी भारत देश सार्वभौम लोकशाही गणराज्य बनले.

समाजवादी :

देशातील जनतेचे कल्याण लक्षात घेऊन उत्पादनाच्या साधनांवर आणि त्याच्या वितरणावर सामूहिक नियंत्रण आणि सामूहिक स्वामित्व असते तेव्हा त्या व्यवस्थेला समाजवादी व्यवस्था असे म्हटले जाते. समाजवाद हा शब्द मूळ उद्देश पत्रिकेमध्ये नव्हता परंतु 1976 साली 42 व्या घटनादुरुस्तीने हा समाविष्ट करण्यात आला आहे.

धर्मनिरपेक्षता :

धर्मनिरपेक्षता याचा अर्थ भारतीय राज्यसंस्थेचा कोणताही धर्म नाही तसेच धर्म व राजकारण यांची मिसळा मिसळ केली जाणार नाही. याबरोबरच राज्य विविध धर्मांना समान वागणूक देईन व धर्म ही बाब वैयक्तिक जीवनापूरती मर्यादित असेल म्हणजेच सर्व नागरिकांना सद्विवेकाचे आणि स्वतःच्या निवडीनुसार धर्मप्रचार, प्रसार आणि आचरण करण्याचे स्वातंत्र्य असेल.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

लोकशाही :

भारतीय संविधानाच्या उद्देश पत्रिकेमध्ये असलेली लोकशाहीची संकल्पना अतिशय व्यापक अर्थाने वापरण्यात आलेली आहे. राज्यघटनेमध्ये प्रातिनिधिक व संसदीय लोकशाहीचा स्वीकार करण्यात आला आहे. आपल्या देशात जनता प्रतिनिधींच्या मार्फत सत्तेचा उपयोग करते. अर्थात भारताची लोकशाही केवळ राजकीय जीवनापूर्तीच मर्यादित नसावी तर सामाजिक आणि आर्थिक जीवनातही ती लागू केली जावी अशी भारताच्या संविधानकर्त्यांची अपेक्षा होती.

गणराज्य :

ज्या व्यवस्थेमध्ये राष्ट्राचा प्रमुख हा जनतेद्वारे निवडला जातो त्या शासन व्यवस्थेला गणराज्य असे म्हटले जाते. गणराज्य पद्धतीमध्ये राज्यप्रमुख किंवा राष्ट्रप्रमुख हा वंशपरंपरेने नाही तर निवडणुकीच्या माध्यमातून निवडला जातो.

ब) शासन व्यवस्थेचा उद्देश

भारतीय संविधानाची उद्देश पत्रिका फक्त राज्यसंस्थेचे स्वरूप स्पष्ट करत नाही तर राज्यसंस्थेच्या माध्यमातून साध्य करावयाची उद्दिष्टे कोणती आहेत हेही सांगते. भारताच्या सर्व नागरिकांना सामाजिक, राजकीय, आर्थिक न्याय. विचार, अभिव्यक्ती, विश्वास, श्रद्धा आणि उपासनेचे स्वातंत्र्य. प्रतिष्ठा आणि योग्य संधी प्राप्त करण्याची समानता. व्यक्तीची प्रतिष्ठा राष्ट्राची एकता आणि अखंडता निश्चित होईल अशा बंधुतेची अभिवृत्ती करण्याचा शासन प्रयत्न करेल. अशा प्रकारचा शासन व्यवस्थेचा उद्देश प्रास्ताविकेत देण्यात आलेला आहे.

न्याय :

भारतीय संविधानाच्या उद्देशपत्रिकेनुसार सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय न्यायाची हमी देण्यात आलेली आहे. सामाजिक न्याय अर्थात जात, वर्ण, वंश, धर्म, लिंग या कोणत्याही आधारावर सामाजिक भेदभाव न करता सर्व नागरिकांना समान वागणूक देणे होय. तर आर्थिक न्याय याचा अर्थ आर्थिक घटकांच्या आधारे लोकांमधील भेदभाव नष्ट करणे संपत्ती, उत्पन्न आणि मालमत्ता यांच्यामध्ये असणारी असमानता दूर करणे होय. राजकीय न्याय यामध्ये सर्व नागरिकांना समान राजकीय अधिकार, सर्वांना समान राजकीय प्रवेश आणि सत्तेच्या स्थापनेमध्ये समान संधीची उपलब्धता असणे अपेक्षित आहे. थोडक्यात न्याय्य समाजावर आधारित न्याय राज्याची हमी देणे हे यामागील ध्येय आहे.

स्वातंत्र्य :

व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासासाठी तिला संधी प्राप्त करून देणे आणि तशा प्रकारची परिस्थिती निर्माण करणे म्हणजे स्वातंत्र्य होय. अर्थात व्यक्तीस्वातंत्र्यशिवाय व्यक्तीचा विकास होणे शक्य नाही. यामुळे भारतीय संविधानाच्या उद्देशपत्रिकेत प्रत्येक व्यक्तीला विचार, अभिव्यक्ती, विश्वास, श्रद्धा आणि उपासनेचे स्वातंत्र्य देण्यात आलेले आहे.

समता :

समता म्हणजे शब्दशः समानता नव्हे तर मानवनिर्मित विषमता आणि भेदभाव नष्ट करणे होय. समता म्हणजे मानवनिर्मित कोणत्याही भेदभावाशिवाय सर्व व्यक्तींना संधींची उपलब्धता करून देणे होय. भारतीय संविधानाच्या उद्देशपत्रिकेमध्ये भारतातील सर्व नागरिकांना दर्जाची आणि संधीच्या समानतेचे आश्वासन देण्यात आले आहे.

बंधूता :

बंधुतेच्या मूल्यामुळे समाजामध्ये आपलेपणाची भावना आणि भावनिक बंध निर्माण होतात. भारताला खऱ्या अर्थाने आधुनिक राष्ट्राच्या संकल्पनेत संक्रमित करण्यासाठी बंधुत्वाची गरज आहे. हा विचार करून बंधूतेच्या तत्त्वाचा समावेश करण्यात आला आहे. भारतीय संविधानामध्ये एकल नागरिकत्वाच्या माध्यमातून बंधुतेच्या भावनेला प्रोत्साहन देण्यात आलेले आहे. उद्देशपत्रिकेनुसार बंधूतेच्या तत्त्वाद्वारे व्यक्तीची प्रतिष्ठा आणि राष्ट्राची एकता आणि अखंडता अशा दोन गोष्टींची हमी देण्यात आली आहे.

सारांश :

भारताचे संविधान राजकीय, नैतिक आणि धार्मिक मूल्यांवर आधारित आहे. आणि उद्देशपत्रिकेमध्ये संविधानाचे मूळ तत्त्वज्ञान आधारभूत मूल्य समाविष्ट करण्यात आलेली आहेत. संविधानाच्या या उद्देशपत्रिकेतून संविधान सभेची आदर्श आणि उदात्त दृष्टी दिसून येते. संविधान सभेचे सदस्य सर अल्लादी कृष्णस्वामी अय्यर यांच्या मते, "आपल्या राज्यघटनेची प्रस्तावना आपल्या विचार किंवा

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

स्वप्नांना व्यक्त करते." तर संविधानाच्या मसुदा समितीचे सदस्य के.एम. मुंशी यांच्या मते, "प्रस्तावना ही आपल्या सार्वभौम, लोकशाही, प्रजासत्ताकाची कुंडली आहे." तर प्रतिष्ठित इंग्रजी राजकीय तज्ञ सर अर्नेस्ट बार्कर यांनी प्रस्तावनेला भारतीय संविधानाची किल्ली असे संबोधले आहे.

निष्कर्ष :

1) भारतीय संविधानाचा सार संविधानाच्या उद्देशपत्रिकेत देण्यात आलेला आहे.
2) उद्देशपत्रिकेत प्रत्येक व्यक्तीला सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय न्यायाची हमी देण्यात आलेली आहे.
3) उद्देशपत्रिकेनुसार प्रत्येक व्यक्तीला दर्जाची आणि संधीची समानता प्राप्त करून देण्याची हमी देण्यात आलेली आहे.
4) प्रत्येक व्यक्तीला विचार, अभीव्यक्ती, विश्वास, श्रद्धा आणि उपासनेचे स्वातंत्र्य बहाल करण्यात आले आहे.
5) आपण सर्व भारतीय एक आहोत यासाठी बंधुतेच्या तत्वाला प्रोत्साहन देण्यात आले आहे.

संदर्भसूची

1) Guaba, O. P. An introduction to political theory. Mayur Publication.
2) Rastogi, S. Liberty, equality and justice. Ajanta Publication.
3) Laxmikant, M. Indian polity. McGraw Hill.
4) Mill, J. S. (1859). On liberty. Harvard University Press.
5) Laski, H. J. (1937). Liberty in the modern state. George Allen and Unwin Publication.
6) Hemlata, H. R. (2024). Constitutional values with reference to India.
7) Rawls, J. (1971). A theory of justice. Harvard University Press.
8) Sandel, M. J. (2010). Justice: What's the right thing to do? Penguin Books Ltd
9) Guaba, O. P. An introduction to political theory. Mayur Publication.
10) अशोक कुमार. राजनीति विज्ञान. उपकार पब्लिकेशन.
11) फाडिया, बी. एल. भारतीय शासन एवं राजनीति. साहित्य भुवन पब्लिकेशन.
12) सामाजिक न्याय व विधी विभाग, भारत सरकार. भारताचे संविधान.
13) क्षीरसागर, आर. के. आजच्या समस्या आणि भारतीय संविधान. कौशल्य प्रकाशन.
14) कश्यप, सुभाष. हमारा संविधान: भारत का संविधान और संविदिक विधी. नॅशनल बुक ट्रस्ट, इंडिया.
15) जोहरी, जे. सी. तुलनात्मक राजनीति. स्टर्लिंग पब्लिकेशन.
16) जाधव तुकाराम, शिरापूरकर महेश, भारतीय राज्यघटना व घटनात्मक प्रक्रिया खंड एक, युनिक अकॅडमी पब्लिकेशन्स, पुणे 2022.
17) लक्ष्मीकांत एम., इंडियन पॉलिटी, मेक ग्रो हिल, 2025.
18) डॉ. सुनील शिंदे, डॉ. जयराम ढवळे, भारतीय शासन आणि राजकारण, एज्युकेशनल पब्लिशर्स अँड डिस्ट्रीब्युटर्स औरंगाबाद, 2014.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

हवामान बदलाचा शेतीवर होणारा परिणाम

डॉ. पद्माकर बालाजी गोणे
भूगोल विभाग, उज्वल ग्रामीण महाविद्यालय, घोनसी ता. जळकोट, जि. लातूर
Email: padmakargone2015@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180182
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 346-348
January 2026
Submitted: 18 Dec. 2025
Revised: 28 Dec. 2025
Accepted: 18 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश

हवामान बदलामुळे शेतीवर गंभीर परिणाम होत आहेत, ज्यात अनियमित पाऊस, तापमान वाढ, दुष्काळ आणि अतिवृष्टीमुळे पिकांचे नुकसान, उत्पादन घट, नवीन रोगराईचा प्रादुर्भाव आणि पाणी टंचाई यांसारख्या समस्यांचा समावेश आहे, ज्यामुळे अन्नसुरक्षा धोक्यात येत असून शेतकऱ्यांच्या उपजीविकेवर थेट परिणाम होत आहे; त्यामुळे या बदलांना सामोरे जाण्यासाठी शाश्वत शेती पद्धती आणि नवीन तंत्रज्ञान आत्मसात करणे गरजेचे आहे. हवामान बदलामुळे शेती उत्पादनात होणारी घट, शेतकऱ्यांचे उत्पन्न कमी होणे, तापमानवाढ, पर्जन्यमान, दुष्काळ, पूर, शेतीवर कीड व रोगांचा प्रादुर्भाव यांमुळे शेती उत्पादन, शेतकऱ्यांचे उत्पन्न हे धोक्यात येत आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधात हवामान बदलाची संकल्पना, त्याची कारणे, शेतीवर होणारे प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष परिणाम तसेच अनुकूलन (adaptation) व शमन (mitigation) उपायांचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

बीज संज्ञा: *हवामान बदल, शेती.*

प्रस्तावना

जागतिक पातळीवर हवामान बदल ही एक गंभीर समस्या बनली आहे. वाढते तापमान, अनियमित पर्जन्यमान, वारंवार होणारे दुष्काळ व पूर, तसेच हवामानातील टोकाच्या घटना यांचा थेट परिणाम शेती क्षेत्रावर होत आहे. भारतासारख्या कृषीप्रधान देशात शेती ही मोठ्या प्रमाणावर निसर्गावर अवलंबून असल्यामुळे हवामान बदलाचे दुष्परिणाम अधिक तीव्र स्वरूपात जाणवत आहेत. पिकांची उत्पादकता, मातीची गुणवत्ता, जलसंपदा, कीड-रोगांचे स्वरूप आणि शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थैर्य या सर्व बाबींवर हवामान बदलाचा प्रभाव दिसून येतो. त्यामुळे हवामान बदल आणि शेती यांमधील परस्परसंबंधाचा अभ्यास करणे, तसेच शाश्वत आणि अनुकूलनक्षम कृषी पद्धतींचा शोध घेणे अत्यंत आवश्यक ठरते. प्रस्तुत शोधनिबंधात हवामान बदलाचा शेतीवर होणारा परिणाम, त्याची कारणे, परिणामांची व्याप्ती आणि संभाव्य उपाययोजना यांचा अभ्यास करण्यात येणार आहे.

उद्दिष्टे :-

१) हवामान बदलाचा अभ्यास करणे
२) हवामान बदलास कारणीभूत असलेल्या घटकांचा अभ्यास करणे
३) हवामान बदलाचा शेतीवर झालेल्या परिणामाचा अभ्यास करणे

अभ्यास पद्धती :-

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी दुय्यम स्वरूपाच्या माहितीचा उपयोग केलेला आहे यामध्ये संदर्भ ग्रंथ मासिके वर्तमानपत्र व इंटरनेटवरील माहितीचा उपयोग केलेला आहे या माहितीचे विश्लेषणासाठी वर्णनात्मक अभ्यास पद्धतीचा उपयोग केला आहे.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
डॉ. पद्माकर बालाजी गोणे, भूगोल विभाग, उज्वल ग्रामीण महाविद्यालय, घोनसी ता. जळकोट, जि. लातूर

How to cite this article:
गोणे, . पद्माकर . बालाजी . (2026). हवामान बदलाचा शेतीवर होणारा परिणाम. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 346–348. https://doi.org/10.5281/zenodo.18455643

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18455643
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

हवामान बदलाची संकल्पना :-

हवामान बदल म्हणजे काही दिवसांचा किंवा महिन्यांचा हवामानातील बदल नसून अनेक वर्षांपासून चालत आलेला दीर्घकालीन ट्रेंड आहे. हवामान बदलामुळे पृथ्वीच्या वातावरणातील दीर्घकालीन हवामानात तापमान, पर्जन्यमान, वारे इत्यादी होणारे मोठे आणि कायमस्वरूपी बदल आहेत, जे मुख्य मानवी गतिमुळे जीवाश्म इंधनाचा वापर, जंगलतोड , वातावरणातील हरितगृह वायूंच्या वाढीमुळे होतात, मोठ्या प्रमाणात जागतिक तापमान वाढ आणि यामुळे अवकाळी पाऊस, समुद्राची पातळी वाढणे, मोठा दुष्काळ आणि वादळे यांसारख्या गंभीर समस्या निर्माण होतात. हे बदल अनेक दशकांपासून सुरू असून सध्या ते वेगाने होत आहेत आणि त्याचे गंभीर परिणाम शेती, पर्यावरण आणि मानवी जीवनावर होत आहेत.

ग्रीनहाउस वायूचेचे उत्सर्जन

पृथ्वीच्या वातावरणात काही विशिष्ट वायू उष्णता धरून ठेवण्याचे कार्य करतात. या वायूंना ग्रीनहाऊस वायू)Greenhouse Gases – GHGs) असे म्हणतात. ग्रीनहाउस वायूंचे उत्सर्जन म्हणजे कार्बन डायऑक्साइड)CO2), मिथेन)CH4) आणि नायट्रस ऑक्साईड)N2O) यांसारख्या उष्णता शोषुन घेणाऱ्या वायूंचे वातावरणात होणारे उत्सर्जन होय, जे जीवाश्म इंधने जाळणे, औद्योगिकीकरण, वाहतूक आणि शेती यांसारख्या मानवी क्रियामुळे होते; या वायूचा महत्त्वाचा गुणधर्म म्हणजे या वायू कडून वातावरणातील उष्णता ग्रहण केली जाते. मात्र वातावरणातून परत अवकाशात सोडली जात नाही यामुळे पृथ्वीच्या वातावरणातील उष्णता वाढते, परिणामी हवामानात मोठे बदल, तापमानात मोठ्या प्रमाणात वाढ आणि इतर पर्यावरणीय समस्या निर्माण होतात.

जंगलतोड

हवामान बदलामध्ये जंगलतोड हे प्राथमिक योगदान आहे.जमीन वापरात बदल, विशेषतः जंगलतोडीच्या स्वरूपात, जीवाश्म इंधन ज्वलनानंतर वातावरणातील कार्बन डाय ऑक्साईड उत्सर्जनाचा दुसरा सर्वात मोठा मानवनिर्मित स्रोत आहे. जीवाष्म इंधनाच्या ज्वलन, वनस्पती सामग्री आणि माती कार्बनचे विघटन दरम्यान ग्रीनहाऊस वायू उत्सर्जित होतात. औद्योगीकरण, शहरीकरण, धरण निर्मिती, रस्ते निर्मिती, शेती अवजारे व फर्निचर यासाठी वृक्षांची मोठ्या प्रमाणात तोड केली जात आहे. ज्या प्रमाणात वृक्षांची तोड होत आहे. त्या प्रमाणात मात्र लागवड होत नाही. यामुळे पृथ्वीवरील वृक्षांचे प्रमाण कमी होते. शहरांच्या विस्तारासाठी जंगलांची जागा घेतली जाते

औदोगीकीकरण

औद्योगीकरण म्हणजे शेतीप्रधान अर्थव्यवस्थेची कारखानदारी आणि यंत्रांवर आधारित अर्थव्यवस्थेत रूपांतर करण्याची प्रक्रिया आहे, जिथे उत्पादन मोठ्या प्रमाणावर होते, ज्यामुळे आर्थिक विकास, रोजगार निर्मिती, शहरीकरण आणि नवीन तंत्रज्ञानाचा वापर वाढतो; ही प्रक्रिया औद्योगिक क्रांतीतून सुरू होते आणि जगाच्या सामाजिक-आर्थिक रचनेत मोठे बदल घडवून येतात यातूनच जागतिक तापमान वाढ व हवामान बदलास चालना मिळत आहे. औद्योगिकीकरणामुळे शेतीत नवीन तंत्रज्ञान, यंत्रसामग्री ट्रॅक्टर, कापणी यंत्र वापरली जाऊ लागली, ज्यामुळे उत्पादन वाढले, पण पारंपरिक शेती पद्धती आणि बियाण्यांचा ऱ्हास झाला; तसेच औद्योगिकीकरणामुळे शेतीसाठीची जमीन उद्योग आणि शहरांमध्ये रूपांतरित झाली, प्रदूषण वाढले आणि हवामान बदलाचा शेतीवर नकारात्मक परिणाम झाला, ज्यामुळे शेतकऱ्यांचे उत्पन्न घटले, पण अन्नप्रक्रिया उद्योग, कृषी-आधारित उत्पादनांची मागणी वाढली आणि शेतीचे स्वरूप बदलले.

जीवाश्म इंधनांचे ज्वलन

वीज निर्मिती, कारखाने, वाहने , विमाने, जहाजे यासाठी कोळसा, पेट्रोलियम आणि नैसर्गिक वायू जाळल्याने मोठ्या प्रमाणात कार्बन डायऑक्साइड)CO2) वातावरणात मिसळतो, जो उष्णता अडकवतो . विविध उद्योगात निर्माण कार्यात खूप मोठ्या प्रमाणात दगडी कोळशा सारख्या इंधनाचा उपयोग केला जातो. यामुळे हवेचे प्रदूषण घडून येत आहे. यातूनच जागतिक तापमान वाढ व हवामान बदलास चालना मिळत आहे.

हवामान बदलाचा शेतीवर होणारा परिणाम

दुष्काळ :-दीर्घ काळ पावसाचे प्रमाण कमी राहिल्यामुळे निर्माण होणारी पाणीटंचाईची स्थिती. यामुळे शेती, पर्यावरण आणि मानवी जीवनावर गंभीर परिणाम होतात. पाऊस कमी किंवा अनियमित पडणे हे दुष्काळाचे मुख्य कारण आहे.दुष्काळामुळे पिकांचे नुकसान, पिण्याच्या पाण्याची टंचाई, पशुधनाचा चारा कमी होणे आणि लोकांचे स्थलांतर होते. दुष्काळ येण्यास वातावरणातील आकस्मिक बदल, वृक्षतोड किंवा ज्वालामुखींचे उद्रेक किंवा वणवे इत्यादी कारणांनी उद्भवलेले पर्यावरणीय जलचक्रातील दोष असू शकतात.उदा:- २०१६ मध्ये लातूर महानगरपालिका असलेल्या शहरालासुद्धा आगगाडीने पाणी आणावे लागले.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

अतिवृष्टी :- अतिवृष्टी म्हणजे ठरावीक कालावधीत सरासरीपेक्षा खूप जास्त प्रमाणात पाऊस पडणे. यामुळे पूरस्थिती निर्माण होते.आणि मानवी जीवन आणि शेती व पर्यावरणावर गंभीर परिणाम होतात. पिके पाण्याखाली जातात, माती वाहून जाते, विहिरींची पडझड होते.पायाभूत सुविधांचे नुकसान: रस्ते, घरे यांसारख्या गोष्टींचेही नुकसान होऊ शकते.

- नद्यांतील गाळ साचणे व अपुरी जलनिस्सारण व्यवस्थापूर येणे व मालमत्तेचे नुकसान
- पिकांचे नुकसान
- जमिनीची धूप
- रस्ते, पूल, घरे यांचे नुकसान
- रोगराई पसरणे अतिवृष्टी ही नैसर्गिक आपत्ती असली तरी तिचे दुष्परिणाम कमी करता येतात.

किड व रोगांचा प्रादुर्भाव :- किडींचा प्रादुर्भाव म्हणजे पिकांवर हानिकारक किडी जसे की अळी, मावा, तुडतुडे, पांढरी माशी इ. मोठ्या प्रमाणात वाढून पिकांचे नुकसान करतात. या किडी पानं, खोड, फुले किंवा फळे खाऊन अथवा रस शोषून पिकांची वाढ खुंटवतात.रोगांचा प्रादुर्भाव म्हणजे बुरशी, जीवाणू, विषाणू किंवा निमॅटोड यांमुळे पिकांना होणारे आजार. यामुळे पानांवर डाग पडणे, पानं वाळणे, मुळे कुजणे, झाडे सुकणे अशी लक्षणे दिसतात.

नवीन उपद्रवी कीटकांची वाढ :- नवीन उपद्रवी कीटकांची वाढ (Emerging Insect Pests) म्हणजे असे कीटक जे आधी किरकोळ होते. पण आता पिकांचे मोठे नुकसान करू लागले आहेत, जसे की मावा, फळे माशी, आणि थ्रिप्स, ज्यांची वाढ हवामान बदल, जास्त खतांचा वापर आणि नैसर्गिक शत्रूंच्या कमतरतेमुळे होते, ज्यामुळे शेतीला मोठा धोका निर्माण होतो आणि त्यांच्या नियंत्रणासाठी कीटकनाशके, एकात्मिक कीड व्यवस्थापन)IPM) आणि जैविक नियंत्रण आवश्यक आहे. बदलत्या हवामानामुळे (उदा. तापमान वाढ) अनेक नवीन किडींचा प्रादुर्भाव वाढतो आणि त्यांचा प्रसार होतो.

शेती उत्पादनात घट : शेती उत्पादनात घट होण्याची अनेक कारणे आहेत, ज्यात हवामान बदल अनियमित पाऊस, नैसर्गिक आपत्ती, जमिनीची सुपीकता कमी होणे, खते आणि कीटकनाशकांचा अतिवापर, पाण्याची कमतरता, तंत्रज्ञानाचा अभाव, लहान शेतजमिनी, आणि शेतकऱ्यांना मिळणारा कमी परतावा यांसारख्या नैसर्गिक आणि आर्थिक घटकांचा समावेश आहे, ज्यामुळे उत्पादकता घटते आणि शेतकऱ्यांचे उत्पन्न कमी होते.

जमिनीच्या सुपिकतेत घट : जमिनीची सुपीकता घटण्याचे मुख्य कारण म्हणजे जमिनीतून अन्नद्रव्ये काढून घेणे आणि त्याऐवजी पुरेसे सेंद्रिय पदार्थ न टाकणे, ज्यामुळे जमीन कठीण होते, पाण्याचा निचरा नीट होत नाही आणि रासायनिक खतांचाअति जास्त वापरामुळे उत्पादन घटते. अतिवृष्टीमुळे होणारी धूप, चुकीचे पीकचक्र, रासायनिक खतांचा असंतुलित वापर आणि सेंद्रिय घटकांचा अभाव यामुळे ही समस्या वाढते, ज्यामुळे जमिनीतील जिवाणू व गांडुळांची संख्या कमी होते आणि मुळांच्या वाढीवर परिणाम होतो.

पिकांच्या हंगामात बदल : हा सध्या शेतीसमोरील एक महत्त्वाचा विषय आहे. हवामान बदल, पावसाचे अनियमित स्वरूप, तापमानवाढ आणि मानवी हस्तक्षेप यांमुळे पिकांचे पारंपरिक हंगाम बदलत होत आहेत.. मान्सून उशिरा येणे, लवकर संपणे किंवा अतिवृष्टी उष्णतेच्या लाटा, हिवाळ्यातील थंडी कमी होणे भूजल पातळी घटणे.सिंचनासाठी पाणी कमी मिळणे मातीतील सेंद्रिय कर्ब कमी होणे इत्यादीमुळे पिकाच्या हंगामात मोठ्या प्रमाणात बदल होत आहेत .

निष्कर्ष :-

हवामान बदल शेतीसाठी एक मोठे आव्हान आहे आणि यामुळे अन्नसुरक्षेला धोका निर्माण झाला आहे. हवामान बदलामुळे शेतीमध्ये तापमानवाढ, अनियमित पाऊस, दुष्काळ, अवकाळी पाऊस, आणि किडी-रोगांचा प्रादुर्भाव यांसारख्या समस्या वाढतात, ज्यामुळे गहू, हरभरा, भाजीपाला यांसारख्या पिकांचे उत्पादन घटते, जमिनीची सुपीकता कमी होते, आणि शेतकऱ्यांचे आर्थिक नुकसान होत आहे

संदर्भ :-

१) डॉ. व्ही. जे.पाटील व प्रा.एस. व्ही. ढाके “पर्यावरण शास्त्र परिचय” प्रशांत पब्लिकेशन्स’ जळगाव
२) डी एस. लाल “जलवायू विज्ञान” शारदा पुस्तक भवन’ इलाहाबाद
३) डॉ. हरिमोहन सक्सेना “पर्यावरण एवं परिस्थितीकी भूगोल” राजस्थान हिंदी ग्रंथ अकादमी’ जयपूर
४) डॉ. जयकुमार मगर “पर्यावरण शास्त्र परिचय” विद्या प्रकाशन’ नागपूर
५) सविंद्र सिंह “जलवायू समुद्र एवं समुद्र विज्ञान” प्रिया पुस्तक भवन’ इलाहाबाद
६) हवामान बदल आणि जलस्त्रोत डॉ. शरद के जैन योजना
७) संकेतस्थळावरील माहित

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

भारतातील लघू बँकेसमोरील आव्हाने आणि दिशा एक अध्ययन

डॉ. ए. जी. वानखेडे[1], राहूल यादव उबाळे[2]
[1]वाणिज्य व व्यवस्थापन विभाग संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती
[2]उत्तमचंद बगडीया कला व वाणिज्य महावि द्यालय रिसोड जि. वाशिम

Manuscript ID:
JRD -2026-180183
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 349-351
January 2026
Submitted: 18 Dec. 2025
Revised: 28 Dec. 2025
Accepted: 18 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश

सर्वसामान्यांसाठी रि टेल बँकिग हा बँकिग या सर्वात दृश्यमान चेहरा आहे. भारतातील रिटेल बँकिगने अलीकडच्या काळात विकासाचे प्रदर्शन केले आहे. आणि एकुणच बँकिग उद्योगातील एक प्रमुख चालक म्हणुन उदयास आले आहे. किरकोळ बँकिग च्या तरतुदिच्या संदर्भ घ्या वैयक्तिक ग्राहकांना ऑफर केलेली बँकिग उत्पादने आणि सेवा विशेषत: गैर उद्योजक हेतुसाठी किरकोळ बँकिग ताळेबंदाच्या दोन्ही बाजु च्या उत्पादनाचा समावेश असतो. उदा. अतिरिक्त मालमत्ता बाजुला कर्ज आणि तारण खाती कर्जावर (वैयक्तिक गृह निर्माण, वाहण आणि शैक्षणिक) निश्चीत बचत खाते किरकोळ बँकिग मध्ये क्रेडीट कार्ड डिपॉझिटरी सर्व्हिसेस आणि इतर पॅरा बँकिग उत्पादने व सेवांचा समावेश आहे. वि. आय. झेड विमा उत्पादने, भांडवली बाजाराची उत्पादने इ. व्यक्तींना अशा प्रकारे किरकोळ बँकिग सेवा बँकिगच्या उत्क्रांतीच्या मध्यंतरी टप्प्या टप्प्यात असलेल्या बँकिग सेवांशी व्यापकपणे संबंधीत असतात तर किरकोळ बँकिगवाढीसाठी अभूतपूर्व संधी देणारी आव्हाणे ही तितकीच चिंताजनक आहेत. ग्राहक संरक्षण आघाडी वर कठोर नियामक आवश्यकता संथगतीची जागतीक अर्थव्यवस्था आणि ग्राहकांच्या वाढत्या अपेक्षेतील जोखीम याचा अर्थ असा आहे की बँकांनी वाढीसाठी नाविण्य आणले पाहीजे हा भारतातील रिटेल बँकिगच्या विविध बाबी विषयी मुख्यत्वे भवितव्य, आव्हाणे व ताज्या ट्रेंड विषयी आहे.

मुख्यशब्द: *किरकोळ बँकिंग (रिटेल बँकिंग), भारतीय बँकिंग क्षेत्र, ग्राहक बँकिंग, बँकिंग उत्पादने व सेवा, डिजिटल बँकिंग, क्रेडिट व डेबिट कार्ड, कर्ज व्यवस्था, ठेवी, पॅरा बँकिंग सेवा, तंत्रज्ञान व बँकिंग, आर्थिक समावेशन, ग्राहक संरक्षण, नियामक दबाव, स्पर्धा, डेटा सुरक्षा, NPA (बुडीत कर्ज), बँकिंगमधील संधी, बँकिंग आव्हाने, ग्राहक धारणा.*

प्रस्तावना :-

किरकोळ बँकिग :- किरकोळ बँकिग म्हणजे एक प्रकारचे ग्राहक बँकिग होय. किरकोळ बँकिग म्हणजे अशा व्यक्ति आणि लहान व्यवसायासाठी बँकिग सेवांच्या तरतूदीचा संदर्भ आहे. जीथे वित्तीय संस्था मोठया संख्येने कमी मुल्याच्या व्यवहारावर व्यवहार करतात. हे घाऊक बँकिगच्या विपरित आहे. जेथे ग्राहक मोठया प्रमाणात आहेत. बहुतक वेळा बहुराष्ट्रीय कंपन्या, सरकारी संस्था आणि सरकारी उद्योग आणि वित्तीय संस्था अल्प प्रमाणात मूल्ये असलेल्या व्यवहारात व्यवहार करते. किरकोळ बँकिगच्या स्वभाव हा खुपच व्यापक आहे. याचा अर्थ वैयक्तिक ग्राहकांशी असलेल्या व्यावसायीक बँकांचे व्यवहार आणि स्थितीवीवरणाच्या दायीत्वे आणि संपत्ती या दोन्ही बाबींचा संदर्भ आहे. वैयक्तिक ग्राहकांना देऊ केलेल्या बँकिग उत्पादने आणि सेवांच्या तरतुदींचा संदर्भ दायि त्व बाजुला बँकिग नेहमीचा किरकोळ असते म्हणजेच मोठया संख्येने रिटेल ठेवीदारांकडून आपले संसाधने वाढवीले आहेत.

किरकोळ बँकिगची वैशिष्टये :- रिटेल बँकिग अंतर्गत उत्पादने व सेवा प्रमाणित करायला हवा दुसऱ्या शब्दात म्हणजे ऑफ-द-शेल्फ उत्पादने कोणत्याही सानूकलना शिवाय आहेत. तुलनात्मकतेसाठी त्यांना ब्रांडेड रिटेल स्टोअरमध्ये ऑफर केलेल्या उत्पादनाशी समतुल्य करुया. किरकोळ स्टोअर मध्ये तुम्ही काय पाहता व किंमत ॲग वर काम नमुद आहे यासाठी तुम्ही देय करा.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
डॉ. ए. जी. वानखेडे, वाणिज्य व व्यवस्थापन विभाग संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती

How to cite this article:
वानखेडे, . ए . जी ., & उबाळे, . राहूल . यादव . (2026). भारतातील लघू बँकेसमोरील आव्हाने आणि दिशा एक अध्ययन. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 349–351.
https://doi.org/10.5281/zenodo.18455691

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18455691
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

ऑफर केलेली उत्पादने व सेवांबद्दल एक सारखी पारदर्शकता आणि भेदभाव नसतो. म्हणुनच किरकोळ बँकाद्वारे देऊ केलेल्या उत्पादनांमध्ये ही अशीच वैशिष्टये असली पाहीजेत. अलीकडील रिटेल बँकिग चे उदीष्टये आहे कार्यक्षम पध्दतीने सेवा देणे कारण मॉस रिटेल बँकिग मध्ये एखाद्या व्यक्तीच्या गटाला शि क्षण देण्याचे हेतु आहे.

रिटेल बँकिग मध्ये वाढती व्याज :- बँकांना रिटेल बँकिग च्या शब्दांकडे वाढणारी आवड समजून घेण्यासाठी आपण प्रथम बँकिग कशी विकसित होते हे समजने आवश्यक आहे. विकसित बाजारपेठ गेल्या काही वर्षात बँकिग च्या वि कास खालील तीन टप्यात झाल्याचे दिसून येते.

प्रथम चरण : या टप्यात बँका मुख्यत: मूलभूत सेवा म्हणजे बचत कार्याची तरतूद आणि उत्पादक कामांसाठी पतपुरवठा करण्यात गुंतलेली होती आणि पैसे पाठविण्यासह पेमेंट सेवा सुलभ आहे.

दुसरा टप्पा : प्रथम टप्प्यात दिल्या जाणाऱ्या सेवा व्यतिरिक्त उपभोगाच्या उद्देशाने कर्ज देण्यास पात्र ठरल्या विमा इत्यादी सारख्या विशिष्ट पॅरा बँकिग सेवा देण्यासही बँकेने सुरुवात केली.

तिसरा टप्पा : बँकांनी या टप्प्यात व उच्च बचत आणि गुंतवणूक उत्पादने संपत्ती व्यवस्थापन उत्पादनक आणि संरचित उत्पादने या दोन्ही व्यक्ती व लघू व्यवसाय व कॉर्पोटेसना प्रदान करण्यास सुरुवात केली आहे.

भारतातील किरकोळ बँकिग भविष्य :-

भारतातील किरकोळ बँकांनी अलिकडच्या काळात विकासाचे प्रदर्शन केले आहे.आणि बँकिग उद्योगातील एक प्रमुख चालक म्हणुन उदयास आले आहे. खर तर ही वाढ वैयक्तिक संपत्ती, लोकसंख्याशास्त्रीय नफा वेगवान आय. टी. विकास वित्तीय बाजारपेठेच्या विकासाला दिली जाते. रिटेल बँकिगचे भविष्य ग्राहकांना दि लेल्या विशिष्ट सेवांचा संदर्भ आहे. असे बचत आणि खाती तपासणे क्रेडीट कार्ड व डेबीट कार्ड आणि कर्ज ग्राहकांकडून डिजीटल वाहिण्यांकडून वित्तीय सेवा मिळवण्याच्या वाढत्या इच्छेमुळे नवीन बँकिग तंत्रज्ञनात वाढ झाली असुन ती संपूर्ण किरकोळ बाजारपेठ पुन्हा नव्याने बदलत आहे.

रिटेल बँकिगचे फायदे :-

१) चालू व बचत खात्यांव्यतीरिक्त किरकोळ बँकिग मधील ठेवी तुलनात्मक दृष्टया स्थिर आहे या कोअर ठेवी आहे.
२) रिटेल बँकिगमुळे बँकांचे सहाय्यक व्यवसाय वाढण्यास मदत होते.
३) चालू व बचत खात्यांच्या बाबतीत व्याज असंवेदनशील व कमी करार आहे.
४) किरकोळ वि भाग हा फंडच्या विकासासाठी उत्तम असे मार्ग आहे परंतू फंड कमी किंमतीचे आहे.
५) सक्षम ग्राहक तळ तयार करण्यास मदत करते.
६) जेव्हा बँकिग उत्पादने व सेवांना जास्त मागणी असते तेव्हा किरकोळ बँकिग ला उच्च विपणन प्रयत्नांची आवश्यकता नसते.

किरकोळ बँकिगचे दोष :-

१) जर प्रणाली पूरेशे मजबूत नसेल तर मोठया संख्येने ग्राहकांचे व्यवस्थापन करण्यास समस्या उद्भवू शकतात.
२) स्वत:ची आणि नवीन आर्थिक उत्पादने डिझाईन करणे बँकेसाठी खूप महाग आणि वेळ खाऊ आहे.
३) आज ग्राहकांद्वारे शाखा बँकिग करण्यापेक्षा नेट बँकिग ला अधीक पसंती दर्शवितात.
४) तंत्रज्ञानात मोठयाप्रमाणात गुंतवणूक करणं ही तीचा योग्य स्तरावर उपयोग करण्यात बँका सक्षम नाही.
५) दीर्घ मुदती कर्जांना परत फेडीची मुदत असते परत फेडीची योग्य ती पाठपूरावा न झाल्यास NPA होवू शकते.

भारत रिटेल बँकिगच्या संधी :-

मागील काही वर्षात दरडोई उत्पन्नात वाढ झाली असून भविष्यातही ती वाढत राहील अशी अपेक्षा आहे. मागील पि ढयांपेक्षा आजचे तरुण वर्गांना वैयक्तीक कर्ज घेण्यास अधीक सोयीस्कर आहे. आर्थिक वाढ आणि त्याची खरेदी शक्ती वाढली आहे. रिटेल विभागात नावीन्यपूर्णतेला अधीक वाव आहे. कारण बँकांनी आपल्या ग्राहकांना अधिकाधिक उत्पादने व सेवा उपलब्ध करुन दिल्या आहे. बाजारातील मागणीशी जुळण्यासाठी आणि या स्पर्धात्मक युगात टिकण्यासाठी बँका आपल्या उत्पादनांच्या सेवात निरंतर सुधारण करु शकतात.

भारतात रिटेल बँकिगच्या आव्हाने:-

चेक रिटर्नसाठी कमीत कमी शिल्लक शुल्क न राखण्यासाठी शुल्क आकारले जाते आणि असे शुल्क आकारले जाते जिथे कोणतेहीही सेवा ग्राहकांना कोणालाही व्यवहार न केल्यास पुरवले जाते. हे खरं आहे की, ग्राहकाला मीनीमम राशी न राखण्यासाठी एकदा शुल्क आकारले जाते. पण नंतर असे का करावे इतके की अखेरीस त्याचे संतुलन निगेटीव्ह होते.

कोणत्याही व्यवसायाच्या यशासाठी महत्वपूर्ण आयात म्हणजे त्याच्या विविध घटकाबद्दल अचुक सातत्यपूर्ण आणि दाणेदार माहीती भारतीय बँकांमधील माहीती प्रणाली प्राथमीक असल्यामुळे ठोस निर्णय घेण्याएऐवजी निर्णय घेण्याची शक्यता आहे. नियामक दबाव वाढत असतांना बँकांना त्याच्या अर्थसंकल्पातील एक मोठा भाग उर्वरीत अनुपालन आणी अधीक प्रगत माहीती सुरक्षा पध्दती तयार करण्यासाठी खर्च करण्यास भाग पाडले जाते.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

स्पर्धा करण्यासाठी किरकोळ बँकांनी संघटनेत धोरणात्मक नियोजन करण्यासाठी ग्राहक अंतदृष्टी वापरणे आवश्यक आहे. चॅनल व उत्पादनांमध्ये संपूर्ण ग्राहक जीवनशक्ती समजून घेणे आणखी एक महत्वाचे आव्हाण आहे. ग्राहक राखून ठेवणे हे सर्वात मोठे आव्हाण आहे. हार्वर्ड बिझीनेस रिव्हयु मध्ये रिचल्ड व सासर यांच्या संशोधनानुसार ग्राहक धारणा वाढल्यामुळे बँकिग व्यवसाय नफा, विमा, दलाली आणि ग्राहक क्रेडीट कार्ड बाजारातील टक्के वाढू शकतो. कार्यक्षमता सुधारण्यासाठी किरकोळ बँकिग ला डेटा सुरक्षीतता सुधारण्यासाठी नवीन ग्राहक केंद्रीत उपाय नवीन ग्राहक वि भागातील बाजारपेठे ची उत्पादने आणि रीमॉडल अंतर्गत प्रक्रीया विकसीत करण्याकरीता अभीनव विचारवंतांची गरज असते.

पीडल्ब्यूसीने नमूद केल्याप्रमाणे किरकोळ बँकिग वाढीसमोरील एक आव्हान म्हणजे पारंपारीक सिलोसमध्ये उत्पादनांची सुरुवात व देखभाल केली जाते. ज्यामुळे व्यावसायीक मॉडेल बनू शकते.

निष्कर्ष :-

किरकोळ बँकिगमध्ये सतत नवनिर्मीती करण्याची आवश्यकता आहे. किरकोळ बँकिगच्या जागेवर जागतीक त्सु नामीमुळे झालेल्या अशांततेच्या पार्श्वभूमीवर रिटेल बँकिगची जागा ओएसिस (निरस) असल्याचे दिसून आले. किरकोळ बँकिग जागेत जाण्यासाठी व संबंधीत राहण्यासाठी बँकांनी नावीण्यपुर्ण आणि प्रयोगाची सीमा पुढे ठेवणे आवश्यक आहे. सशक्त ग्राहक बँक संबंधातील सर्वात आवश्यक घटकांपैकी एक म्हणजे बँकांच्या ग्राहकांच्या गरजा व आवडी निवडी तसेच त्याचा आकार आणि त्यांचा ग्राहक आधार मोठया प्रमाणात वाढल्यामुळे बँका त्यांच्या ग्राहकांच्या गरजा व त्यांची प्राधान्य जवळून समजून घेण्यापासून दूर गेले आहे. अल्टनॅट डिलीव्हरी चॅनल्सच्या प्रसारामुळे बँकांना शक्य नसल्यामुळे सर्व वाहिण्या त्यांच्या ग्राहकांना त्यांच्या सेवा देण्यासाठी देऊ शकतात. कदाचित ग्राहकांनी विशीष्ट मार्ग निवडले असावेत अशी आशा आहे. बॅकांसाठी चॅनल सेगमेंट अज्ञेष्टिक आहे अशा उत्पाद पध्दतीची रचना करणे ही त्यांच्या समोर आव्हान आहे. भारतातील बँकिंग क्षेत्र दाखवून देत आहे. आणि मला आशा आहे की ते या व्यवसायाच्या मार्गावर काम करत राहील.

संदर्भ :-

१) www.rbi.org.in
२) कस्टमर सर्व्हीस इन रि टेल बँकिंग इंडिया – मनोज जोशी
३) रोल ऑफ रिटेल बँकिंग इन इंडिया इकॉनामी – आर मीश्रा दिल्ली
४) रिटेल बँकिंग संधी आणि आव्हाने – गोपीनाथ श्यामला

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

आदिवासी समाजाचा राजकीय सहभाग आणि आरक्षण धोरणे

श्री. संतोष नारायण तायडे[1], डॉ. अनंत आवटी[2]
[1]संशोधन विद्यार्थी
[2]मार्गदर्शक, प्राध्यापक आणि प्रमुख, राज्यशास्त्र विभाग श्री. व्यंकटेश महाविद्यालय, देऊळगाव राजा, जि. बुलडाणा (महाराष्ट्र)
Email: santoshntayade@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180184
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 352-355
January 2026
Submitted: 19 Dec. 2025
Revised: 29 Dec. 2025
Accepted: 19 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश

भारतीय समाजरचनेत आदिवासी समाज हा ऐतिहासिकदृष्ट्या वंचित व उपेक्षित घटक राहिला असून सामाजिक, आर्थिक व शैक्षणिक मागासलेपणामुळे त्यांचा राजकीय सहभाग दीर्घकाळ मर्यादित स्वरूपाचा राहिला. स्वातंत्र्यानंतर भारतीय संविधानाने सामाजिक न्यायाच्या तत्त्वावर आदिवासी समाजासाठी विशेष तरतुदी केल्या असून त्यामध्ये राजकीय आरक्षण व प्रतिनिधित्वाला विशेष महत्त्व देण्यात आले आहे. आदिवासी समाजाच्या राजकीय सहभागाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी स्पष्ट करण्यात आली असून ब्रिटिश काळातील आदिवासी उठावांपासून ते स्वातंत्र्योत्तर काळातील संविधानिक व्यवस्थेपर्यंतचा प्रवास विश्लेषित करण्यात आला आहे. संविधानातील अनुच्छेद ३३०, ३३२, पाचवी व सहावी अनुसूची तसेच ७३ वी व ७४ वी घटनादुरुस्ती यांच्या माध्यमातून आदिवासी समाजाला संसद, विधानसभांमध्ये व स्थानिक स्वराज संस्थांमध्ये आरक्षण देण्यात आले असल्याचे अधोरेखित करण्यात आले आहे. या अभ्यासातून असे दिसून येते की राजकीय आरक्षणामुळे आदिवासी समाजाचा राजकीय सहभाग संख्यात्मक दृष्ट्या वाढलेला आहे. लोकप्रतिनिधित्वामुळे आदिवासी प्रश्नांना विधिमंडळात स्थान मिळाले असून वनहक्क, जमीन, शिक्षण व विकास योजनांविषयी चर्चा वाढल्या आहेत. विशेषतः पंचायत राज संस्थांमध्ये आदिवासी समाजाचा आणि आदिवासी महिलांचा सहभाग लक्षणीयरीत्या वाढलेला आढळतो. शोधनिबंधात हेही स्पष्ट करण्यात आले आहे की हा सहभाग अनेकदा केवळ प्रतिनिधित्वापुरताच मर्यादित राहतो. शिक्षणाचा अभाव, आर्थिक दुर्बलता, राजकीय पक्षांचे वर्चस्व, प्रशासकीय गुंतागुंत व सामाजिक दबाव यांमुळे आदिवासी प्रतिनिधींचा प्रभावी सहभाग मर्यादित होतो. आरक्षण धोरणांचा लाभ समाजातील काही मर्यादित घटकांपर्यंतच पोहोचतो, तर मोठा आदिवासी वर्ग अद्यापही मूलभूत सुविधांपासून वंचित राहतो. सदर शोधनिबंधात आरक्षण धोरणांवरील वाद, टीका व समीक्षा यांचाही विचार करण्यात आला आहे. गुणवत्तेचा मुद्दा, अंतर्गत विषमता व धोरणांच्या अंमलबजावणीतील त्रुटी यांचा उल्लेख करूनही, आदिवासी समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी आरक्षण धोरणांची गरज अद्याप कायम असल्याचे निष्कर्ष काढण्यात आले आहेत. एकंदरीतच, आदिवासी समाजाचा राजकीय सहभाग अधिक प्रभावी व गुणात्मक करण्यासाठी राजकीय शिक्षण, नेतृत्व विकास, स्वायत्त संस्थांचे सक्षमीकरण आणि आरक्षणासोबत संधीवृद्धीचे उपाय राबविण्याची आवश्यकता असल्याचे या शोधनिबंधातून अधोरेखित करण्यात आले आहे. आदिवासी समाजाला निर्णयप्रक्रियेचा केंद्रबिंदू बनविल्यासच भारतीय लोकशाही अधिक समावेशक व सामाजिक न्यायाधिष्ठित ठरू शकते.

बीजसंज्ञा: *लोकशाही, आरक्षण, धोरणे, संविधान, अधिकार, न्याय, समाज, तत्त्वे, कार्यपद्धती, आदिवासी, जात, धर्म, लिंग, अधिकार, हक्क, समता, समानता, बंधूता, राज्यव्यवस्था जनजाती, सार्वभौम, स्वातंत्र्य, विकास, मानवी हक्क, समावेशक.*

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
श्री. संतोष नारायण तायडे, संशोधन विद्यार्थी

How to cite this article:
तायडे, . संतोष . नारायण ., & आवटी, . अनंत . (2026). आदिवासी समाजाचा राजकीय सहभाग आणि आरक्षण धोरणे. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 352–355. https://doi.org/10.5281/zenodo.18455773

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18455773
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

प्रस्तावना

भारत हा विविध भाषा, धर्म, संस्कृती व समाजघटकांनी बनलेला बहुविध देश आहे. या विविधतेमध्ये आदिवासी समाज हा भारतीय समाजरचनेतील एक अत्यंत प्राचीन व महत्त्वाचा घटक मानला जातो. वन, पर्वतीय व दुर्गम भागात वास्तव्यास असलेला आदिवासी समाज आपल्या स्वतंत्र सांस्कृतिक परंपरा, सामाजिक मूल्ये व जीवनपद्धती जपत आजही अस्तित्वात आहे. तथापि, ऐतिहासिक कारणांमुळे आदिवासी समाज सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक व राजकीयदृष्ट्या दीर्घकाळ वंचित राहिला आहे. या वंचिततेचा थेट परिणाम त्यांच्या राजकीय सहभागावर झालेला दिसून येतो. ब्रिटिश काळात आदिवासी समाजावर झालेले आर्थिक शोषण, जमीनहक्कांचा ऱ्हास व प्रशासकीय हस्तक्षेप यामुळे आदिवासी समाजात असंतोष निर्माण झाला. संथाळ उठाव, कोल उठाव, बिरसा मुंडा यांचे उलगुलान आंदोलन यांसारख्या आदिवासी चळवळींनी त्यांच्या राजकीय जाणीवेचा पाया घातला. तथापि, या चळवळी प्रामुख्याने प्रतिकारात्मक स्वरूपाच्या होत्या; संस्थात्मक राजकीय सहभागाची संधी मात्र मर्यादितच राहिली. स्वातंत्र्यानंतर भारतीय संविधानाने सामाजिक न्याय, समता व समावेशन या तत्त्वांच्या आधारे आदिवासी समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी विशेष तरतुदी केल्या. अनुसूचित जमाती म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या आदिवासी समाजाला राजकीय प्रतिनिधित्व, आरक्षण धोरणे, स्वायत्त प्रशासन व्यवस्था आणि संरक्षणात्मक अधिकार प्रदान करण्यात आले. लोकसभा, विधानसभा व स्थानिक स्वराज संस्थांमधील राजकीय आरक्षणामुळे आदिवासी समाजाला निर्णयप्रक्रियेत सहभागी होण्याची औपचारिक संधी प्राप्त झाली. राजकीय सहभाग हे लोकशाही व्यवस्थेचे मूलभूत अधिष्ठान मानले जाते. केवळ मतदानापुरता मर्यादित न राहता शासन, धोरणनिर्मिती व प्रशासनातील सहभागातूनच लोकशाही सशक्त बनते. या दृष्टीने आदिवासी समाजाचा राजकीय सहभाग व आरक्षण धोरणांची भूमिका समजून घेणे अत्यंत आवश्यक ठरते. आरक्षण धोरणे ही केवळ सवलत नसून ऐतिहासिक अन्यायाची भरपाई व समताधिष्ठित न्याय प्रस्थापित करण्याचे साधन म्हणून पाहिली जातात. तथापि, राजकीय आरक्षणामुळे आदिवासी समाजाला संख्यात्मक प्रतिनिधित्व मिळाले असले तरी त्यांच्या सहभागाची गुणवत्ता, स्वायत्तता व प्रभावशीलता याबाबत प्रश्न उपस्थित केले जातात. शिक्षणाचा अभाव, आर्थिक दुर्बलता, राजकीय पक्षांचे वर्चस्व, प्रशासकीय गुंतागुंत आणि अंतर्गत सामाजिक विषमता यांमुळे आदिवासी प्रतिनिधींचा प्रभावी सहभाग अनेकदा मर्यादित राहतो. त्यामुळे राजकीय सहभाग आणि आरक्षण धोरणांच्या प्रत्यक्ष परिणामांचा शास्त्रीय अभ्यास करणे आवश्यक ठरते. सदर शोधनिबंधात आदिवासी समाजाचा राजकीय सहभाग व आरक्षण धोरणे यांचा ऐतिहासिक, संविधानिक व सामाजिक दृष्टिकोनातून सखोल अभ्यास करण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे. राजकीय प्रतिनिधित्वाचे स्वरूप, आरक्षण धोरणांची परिणामकारकता, त्यासमोरील आव्हाने व भविष्यातील शक्यता यांचा अभ्यास करून आदिवासी समाजाच्या राजकीय सक्षमीकरणासाठी उपयुक्त निष्कर्ष काढणे हा या शोधनिबंधाचा मुख्य उद्देश आहे.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे

- भारतातील आदिवासी समाजाच्या राजकीय सहभागाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी अभ्यासणे.
- भारतीय संविधानातील आदिवासींसाठी असलेल्या राजकीय व आरक्षणविषयक तरतुदींचा अभ्यास करणे.
- लोकसभा, विधानसभा व स्थानिक स्वराज संस्थांमधील आदिवासी प्रतिनिधित्वाचे स्वरूप विश्लेषित करणे.
- राजकीय आरक्षण धोरणांचा आदिवासी समाजाच्या सामाजिक, आर्थिक व शैक्षणिक स्थितीवर होणारा परिणामअभ्यासणे.
- आदिवासी समाजाच्या राजकीय सहभागासमोरील अडचणी व मर्यादा शोधणे.
- आरक्षण धोरणांबाबत उद्भवणारे वाद, समीक्षा व टीकात्मक दृष्टिकोन अभ्यासणे.
- आदिवासी समाजाच्या राजकीय सक्षमीकरणासाठी उपाययोजना सुचवणे.

संशोधन विषयाची व्याप्ती :

प्रस्तुत शोधनिबंधाची व्याप्ती भारतातील आदिवासी समाजाच्या राजकीय सहभागाचा व आरक्षण धोरणांचा बहुआयामी अभ्यास करण्यापुरती मर्यादित आहे. या संशोधनामध्ये आदिवासी समाजाच्या राजकीय प्रतिनिधित्वाचा ऐतिहासिक, संविधानिक, सामाजिक व प्रशासकीय दृष्टिकोनातून विचार करण्यात आलेला आहे. स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात आदिवासी समाजाच्या राजकीय सहभागात झालेले बदल, त्यामागील कारणे व परिणाम यांचा अभ्यास या संशोधनाच्या व्याप्तीत समाविष्ट आहे. संशोधनामध्ये भारतीय संविधानातील अनुसूचित जमातींसाठी असलेल्या राजकीय व आरक्षणविषयक तरतुदींचा—विशेषतः अनुच्छेद ३३०, ३३२, पाचवी व सहावी अनुसूची तसेच ७३ वी व ७४ वी घटनादुरुस्ती—सविस्तर अभ्यास करण्यात आला आहे. संसद, विधानसभा, पंचायत राज संस्था व नागरी स्वराज संस्थांमधील आदिवासी प्रतिनिधित्वाचे स्वरूप, प्रमाण व प्रभावशीलता यांचा समावेश या अभ्यासात करण्यात आला आहे. या शोधनिबंधात आरक्षण धोरणांचा आदिवासी समाजाच्या राजकीय सहभागावर होणारा परिणाम अभ्यासताना शिक्षण, रोजगार व स्थानिक स्वराज संस्थांमधील आरक्षण यांचा परस्परसंबंधही विचारात घेतला आहे. राजकीय आरक्षणामुळे निर्माण झालेल्या

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

नेतृत्वाची सामाजिक व आर्थिक पार्श्वभूमी, त्यांची भूमिका व मर्यादा यांचे विश्लेषण या व्याप्तीत समाविष्ट आहे. तसेच, आदिवासी समाजाच्या राजकीय सहभागासमोरील अडचणी—जसे की शिक्षणाचा अभाव, आर्थिक दुर्बलता, राजकीय पक्षांचे वर्चस्व, प्रशासकीय अडथळे, वनहक्क व विस्थापनाचे प्रश्न—यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. आरक्षण धोरणांवरील टीका, वाद, अंतर्गत विषमता व धोरणांच्या अंमलबजावणीतील मर्यादा यांचाही चिकित्सक आढावा घेण्यात आलेला आहे. या संशोधनाची व्याप्ती मुख्यतः द्वितीयक माहितीच्या आधारे केलेल्या वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक अभ्यासापुरती आहे. प्रत्यक्ष क्षेत्रीय सर्वेक्षण मर्यादित स्वरूपात (असल्यास) वापरण्यात आले असून संपूर्ण देशपातळीवरील तुलनात्मक विश्लेषण हे या अभ्यासाचे उद्दिष्ट नाही. प्रस्तुत शोधनिबंधाचा केंद्रबिंदू आदिवासी समाजाच्या राजकीय सहभागाची गुणवत्ता व आरक्षण धोरणांची परिणामकारकता यांचे आकलन करण्यापुरता मर्यादित आहे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत संशोधनासाठी ऐतिहासिक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आलेला आहे. या अभ्यासासाठी सामाजिक दृष्टिकोनाचा वापर करण्यात आलेला आहे. विविध थोर राजकीय विचारवंत, अभ्यासक व विश्लेषकांनी लिहिलेले ग्रंथ, अहवाल, मासिके, त्रैमासिके, वार्षिके, पाक्षिके, साप्ताहिके व वर्तमानपत्रे, ब्लॉग व विविध संकेतस्थळे इत्यादी संसाधनाच्या आधारे तथ्य संकलित करण्यात आलेली आहेत.

आदिवासी समाजाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

ब्रिटिश काळात आदिवासी समाजाचा राजकीय सहभाग अत्यंत मर्यादित होता. मात्र, वसाहतवादी शोषणाविरोधात अनेक आदिवासी उठाव झाले. संथाळ उठाव, कोल उठाव, बिरसा मुंडा यांचे उलगुलान आंदोलन यांसारख्या चळवळींनी आदिवासी समाजात राजकीय जाणीव निर्माण केली. स्वातंत्र्योत्तर काळात संविधान स्वीकारल्यानंतर आदिवासी समाजाच्या राजकीय सहभागाला संस्थात्मक स्वरूप प्राप्त झाले. अनुसूचित जमातींसाठी विधिमंडळात व संसदेत आरक्षणाची तरतूद करण्यात आली. यामुळे आदिवासी प्रतिनिधी थेट लोकशाही प्रक्रियेत सहभागी होऊ लागले.

भारतीय संविधानाने आदिवासी समाजाच्या राजकीय सक्षमीकरणासाठी अनेक महत्त्वाच्या तरतुदी केल्या आहेत.

- **अनुच्छेद ३३० व ३३२** : लोकसभा व विधानसभांमध्ये अनुसूचित जमातींसाठी जागांचे आरक्षण.
- **पाचवी व सहावी अनुसूची** : आदिवासी बहुल क्षेत्रांसाठी विशेष प्रशासकीय व्यवस्था.
- **७३ वी व ७४ वी घटनादुरुस्ती** : पंचायत राज व नागरी स्वराज संस्थांमध्ये आरक्षण.

या तरतुदींमुळे आदिवासी समाजाचा सहभाग केवळ मतदानापुरता न राहता शासन व प्रशासनाच्या निर्णयप्रक्रियेत प्रत्यक्ष सहभागाकडे वळलेला दिसतो.

आदिवासी समाजाचा स्थानिक पातळीवरील राजकीय सहभाग

पंचायत राज व्यवस्थेमुळे आदिवासी समाजाचा राजकीय सहभाग मोठ्या प्रमाणात वाढला आहे. ग्रामपंचायत, पंचायत समिती व जिल्हा परिषद या संस्थांमध्ये आरक्षणामुळे आदिवासी प्रतिनिधी नेतृत्वाच्या भूमिकेत आले. विशेषतः आदिवासी महिलांचा सहभाग वाढणे ही एक महत्त्वाची सकारात्मक बाब आहे. तथापि, अनेक वेळा हे प्रतिनिधी प्रत्यक्ष निर्णय घेण्याऐवजी केवळ नावापुरते पदाधिकारी राहतात, असा अभ्यासकांचा आक्षेप आहे. सामाजिक दबाव, शिक्षणाचा अभाव व प्रशासनातील गुंतागुंत यामुळे त्यांच्या प्रभावी सहभागावर मर्यादा येतात.

राजकीय सहभागाची वर्तमान स्थिती

सध्याच्या काळात आदिवासींचा राजकीय सहभाग वाढत आहे, तरीही तो अपुरा आहे. संसद आणि विधानसभेत त्यांच्यासाठी आरक्षित जागा आहेत, ज्यात ४७ लोकसभा जागा आणि ५०० हून अधिक विधानसभा जागा आहेत. मात्र, हे प्रतिनिधी बहुतेक मुख्यधारा पक्षांशी जोडलेले असतात आणि आदिवासी हितसंबंधांना प्राधान्य देत नाहीत. फॉरेस्ट राइट्स ॲक्ट (२००६) ने आदिवासींना जंगल हक्क दिले, ज्याने त्यांच्या राजकीय भागीदारीत वाढ केली. हे कायदे त्यांच्या हक्क मागण्यात मदत करतात आणि मतदान दर वाढवतात.उत्तर-पूर्व भारतात आदिवासींचा राजकीय सहभाग मजबूत आहे, जसे की नागालँड आणि मिझोराममध्ये स्वायत्त परिषदा आहेत. मात्र, मध्य आणि दक्षिण भारतात, जसे की छत्तीसगढ आणि झारखंडमध्ये, नक्षलवाद आणि दमन यामुळे सहभाग कमी आहे. अभ्यास दाखवतात की आदिवासी गटात राजकारणाची सलगता कमी आहे, तरीही ते मतदान करतात.

आव्हाने आणि समस्या

आदिवासी समाजाच्या राजकीय सहभागात मुख्य आव्हाने म्हणजे बहिष्कार, दमन आणि शिक्षणाचा अभाव. ते गरीब आहेत आणि मुख्यधारा राजकारणात त्यांची ओळख 'वनवासी' किंवा 'आदिमजाती' म्हणून कमी केली जाते. नक्षलवादाच्या नावाने दमन होते, ज्यात निर्दोष आदिवासी मारले जातात. मानवी हक्कांच्या उल्लंघनात पोलिस अत्याचार आणि न्यायव्यवस्थेचा अभाव समाविष्ट आहे.केरळसारख्या राज्यातही आदिवासींचे शोषण होते, तरीही ते 'केरळ मॉडेल'मध्ये दाखवले जात नाहीत. विकास प्रकल्पांमुळे

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

विस्थापन होते, जे त्यांच्या सांस्कृतिक मूल्यांना धोका देतात. आदिवासींच्या ओळखीचे राजकीयीकरण होते, जसे की 'एसटी' श्रेणी आणि 'आदिवासी' शब्दातील फरक. एक केस स्टडी म्हणजे मणिपूरमधील कुकी आणि मेईतेई संघर्ष, ज्यात आदिवासी हक्कांचे उल्लंघन होते आणि राजकीय पक्षांनी दमन केले. दुसरी म्हणजे झारखंडमधील आदिवासी चळवळी, ज्यात ते भू-हक्कांसाठी लढतात. एक्स (पूर्वी ट्विटर) वरील चर्चांनुसार, आदिवासी युवक राजकारणात भाग घेत आहेत, तरीही दमन आहे. इंडिया सोशल फोरमसारख्या व्यासपीठांवर ते शासन आणि सहभागावर चर्चा करतात.

निष्कर्ष

प्रस्तुत संशोधनातून असे स्पष्ट होते की भारतीय राज्यघटनेने स्वीकारलेली आरक्षण धोरणे आदिवासी समाजाच्या राजकीय सहभागाच्या दृष्टीने एक महत्त्वपूर्ण साधन ठरली आहेत. ऐतिहासिकदृष्ट्या सामाजिक, आर्थिक व शैक्षणिक पातळीवर मागास राहिलेल्या आदिवासी समाजाला राजकीय सत्ताकेंद्रांमध्ये प्रवेश मिळवून देण्याचे कार्य या धोरणांमुळे शक्य झाले आहे. लोकसभा, विधानसभा तसेच स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये आरक्षणामुळे आदिवासी प्रतिनिधित्वात वाढ झाली असून लोकशाही व्यवस्थेत त्यांचा सहभाग अधिक दृश्यमान झाला आहे. संशोधनात असे आढळून आले की विशेषतः पंचायत राज संस्थांमध्ये आदिवासी समाजाचा सहभाग अधिक प्रभावी व अर्थपूर्ण ठरला आहे. स्थानिक पातळीवरील प्रशासन, विकास योजना आणि दैनंदिन समस्यांच्या निर्णयप्रक्रियेत आदिवासी प्रतिनिधींचा थेट सहभाग वाढलेला आहे. यामुळे ग्रामीण आणि दुर्गम भागातील आदिवासी समाजाला आपले प्रश्न मांडण्यासाठी संस्थात्मक व्यासपीठ प्राप्त झाले आहे. याचबरोबर आरक्षणामुळे आदिवासी समाजात राजकीय नेतृत्व निर्मितीची प्रक्रिया सुरू झाल्याचेही दिसून येते. शैक्षणिक आरक्षण व विविध शासकीय सवलतींमुळे आदिवासी समाजातील साक्षरता आणि उच्च शिक्षणाचे प्रमाण वाढले असून त्याचा परिणाम म्हणून राजकीय जागरूकता, हक्कांची जाणीव आणि लोकशाही मूल्यांची समज विकसित होत असल्याचे या अभ्यासातून स्पष्ट झाले आहे. शिक्षणामुळे निर्माण झालेल्या नव्या पिढीने राजकारणाकडे अधिक सक्रियपणे पाहण्यास सुरुवात केली असून पारंपरिक राजकीय सहभागाच्या पद्धतींमध्ये हळूहळू बदल घडत आहेत. राजकीय आरक्षण असूनही अनेक आदिवासी प्रतिनिधी पक्षीय राजकारणाच्या प्रभावाखाली स्वतंत्र भूमिका घेण्यात मर्यादित ठरत असल्याचेही या अभ्यासातून दिसून आले आहे. परिणामी, आदिवासी समाजाच्या मूलभूत प्रश्नांना अपेक्षित तेवढे प्राधान्य मिळत नाही. तसेच, प्रशासकीय अंमलबजावणीतील त्रुटी, माहितीचा अभाव आणि प्रक्रियात्मक अडचणी यांमुळे आरक्षण धोरणांचा प्रभाव काही प्रमाणात कमी होत असल्याचे आढळते. स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील महिला आरक्षणामुळे आदिवासी महिलांचा राजकीय सहभाग वाढत असून त्यातून सामाजिक परिवर्तनाची प्रक्रिया सुरू झाल्याचे सकारात्मक चित्र या संशोधनातून पुढे येते. महिलांच्या निर्णयक्षमतेत वाढ, आत्मविश्वासाची जाणीव आणि सार्वजनिक जीवनातील सहभाग यामुळे आदिवासी समाजाच्या एकूण सामाजिक रचनेत बदल घडताना दिसत आहेत. आरक्षण धोरणांनी आदिवासी समाजाच्या राजकीय सशक्तीकरणाची प्रक्रिया सुरू केली असून ती दीर्घकालीन सामाजिक परिवर्तनाच्या दिशेने नेणारी ठरली आहे. मात्र, केवळ आरक्षणावर अवलंबून न राहता शिक्षणाचा दर्जा सुधारणे, आर्थिक संधी निर्माण करणे, आरोग्य व मूलभूत सुविधा उपलब्ध करून देणे आणि आदिवासी स्वायत्ततेला प्रोत्साहन देणे आवश्यक आहे. अशा सर्वसमावेशक दृष्टिकोनातूनच आदिवासी समाजाचा राजकीय सहभाग अधिक प्रभावी, स्वायत्त आणि अर्थपूर्ण होऊ शकतो.

संदर्भ:

1. खरात, शं. (२००३). *भटक्या-विमुक्त जमाती व त्यांचे प्रश्न*. पुणे : सुगावा प्रकाशन.
2. कोडीतकर, सु. (२०१६). *आदिवासी जीवन : कथा आणि व्यथा*. पुणे : सुगावा प्रकाशन.
3. कोकाटे, सी. (२००८). *आदिवासी समाज व राजकीय सहभाग*. औरंगाबाद : कैलास प्रकाशन.
4. टिकोने, पी. (२००१). *ठाकर जमातीची सामाजिक व आर्थिक स्थिती : एक आढावा*. पुणे : आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था.
5. देवगावकर, शै. व देवगावकर, रा. (२००१). *आदिवासी विश्व*. नागपूर : आनंद प्रकाशन.
6. जाधव, छा. (२००५). *एकात्मिक आदिवासी विकास कार्यक्रम : संकल्पना व अंमलबजावणी*. पुणे : यशवंतराव चव्हाण विकास प्रशासन प्रबोधिनी.
7. जोशी, प्र. (२००७). *भारतीय समाजरचना आणि सामाजिक न्याय*. पुणे : कॉन्टिनेंटल प्रकाशन.
8. खरात, शं. (२०१०). *भारतातील आदिवासी प्रश्न*. पुणे : सुगावा प्रकाशन.
9. आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे. (विविध वर्षे). *आदिवासी विकास अहवाल*. पुणे.
10. मागासवर्ग आयोग (मंडल आयोग). (१९८०). *अहवाल*. नवी दिल्ली : भारत सरकार.
11. राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोग. (२०१८). *अनुसूचित जमातींचे अधिकार व संरक्षण*. नवी दिल्ली.
12. जनगणना भारत. (२०११). *जनगणना अहवाल : अनुसूचित जमाती*. नवी दिल्ली : भारत सरकार.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

आधुनिक वैद्यकीय क्षेत्रातील नीतिमत्ता

Dr. Kulkarni Swati Nagorao
Dept. of Philosophy, Sharda Mahavidyalaya, Parbhani

Manuscript ID:
JRD -2026-180185
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 356-358
January 2026
Submitted: 19 Dec. 2025
Revised: 29 Dec. 2025
Accepted: 19 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश

भारतीय संस्कृतीत मानवी जीवन व आरोग्याला सर्वोच्च स्थान देण्यात आले असून वैद्यकीय व्यवसाय हा सेवाभाव, त्याग व नैतिकतेवर आधारित मानला जातो. आधुनिक वैद्यकीय क्षेत्रात विज्ञान व तंत्रज्ञानामुळे मोठी प्रगती झाली असली, तरी वैद्यकीय नीतिमत्ता ही डॉक्टर–रुग्ण–समाज यांच्यातील विश्वासाचा कणा आहे. चरकसंहिता व सुश्रुतसंहिता यांसारख्या प्राचीन ग्रंथांमध्ये वैद्यकीय नीतिमत्तेची स्पष्ट मांडणी आढळते. रुग्णहित सर्वोपरी, गोपनीयता, समानता यांसारख्या मूल्यांवर वैद्यकीय आचारसंहिता आधारित आहे. स्वायत्तता, परोपकार, अपाय न करणे व न्याय हे वैद्यकीय नीतिमत्तेचे चार प्रमुख सिद्धांत आधुनिक काळातही महत्त्वाचे आहेत. मात्र जनुकीय संपादन, कृत्रिम बुद्धिमत्ता, स्टेम सेल संशोधन, इच्छामरण, सरोगसी, वैद्यकीय व्यवसायिकरण, उपचारातील असमानता व वैद्यकांचे विषम वितरण यांसारख्या अनेक नैतिक समस्या उद्भवत आहेत. भारतीय दृष्टिकोनातून वैद्यकीय नीतिमत्ता ही 'सेवा परमो धर्मः' या मूल्यावर आधारित असून समाजकल्याणासाठी नीतिनिष्ठ वैद्यकीय व्यवहार अत्यावश्यक आहे.

मुख्यशब्द: *वैद्यकीय नीतिमत्ता, रुग्णहित, सेवा परमो धर्मः, स्वायत्तता, परोपकार, अपाय न करणे, न्याय, वैद्यकीय व्यवसायिकरण, आधुनिक वैद्यक, भारतीय मूल्ये.*

प्रस्तावना

जगात भारतीय संस्कृतीला सर्वोच्च स्थान आहे .कारण भारतीय संस्कृतीत मानवी अस्तित्वाचा व मानवाच्या जीवनविषयक मूल्यांचा प्रामुख्याने विचार करण्यात येतो. मानवी जीवन सुखकर होण्यासाठी विविध स्तरावर प्रयत्न केले जातात या अनुषंगाने मानवी आरोग्य महत्त्वाचे मानले जाते .मानवी आरोग्य ही सर्व प्रगतीचे मूळ तत्व होय असे म्हणता येईल आरोग्यामध्ये शारीरिक व मानसिक आरोग्याचा समावेश होतो. स्वामी विवेकानंद यांनी स्पष्ट केले की,'सुदृढ शरीरात सुदृढ मनाचे अस्तित्व असते' त्याप्रमाणेच समर्थ रामदास स्वामींनी,'मनाच्या श्लोकाच्या माध्यमातून व्यक्तीचे आरोग्यविषयक महत्व स्पष्ट केले'. संत तुकाराम महाराज म्हणतात की,'मन करा रे प्रसन्न सर्व सिद्धीचे कारण' याप्रमाणे मन प्रसन्न असेल तर सर्व गोष्टी प्राप्त करता येतात त्याकरता चांगल्या आरोग्याची आवश्यकता असते. मानवाच्या आरोग्याची सर्वस्वी जबाबदारी वैद्यकीय व्यवसाय करणाऱ्या व्यक्तीवर असते .वैद्यकाचा समावेश हा व्यवसायात केला जातो व्यवसायाचा महत्त्वाचा उद्देश म्हणजे मानवी कल्याण, मानव सेवा हेच होय .व्यवसाय हे सुसंघटितपणे केले जाणारे कार्य आहे .वैद्यकीय व्यवसायाचे प्रमुख ध्येय हे समाजाच्या आरोग्याची वृद्धी करणे हे होय समाजात विविध प्रकारचे व्यवसाय आहेत प्रत्येक व्यवसायाचा मुख्य उद्देश पैसा कमावणे हाच आहे .व्यवसायात आपणास विशेष प्रशिक्षण किंवा कौशल्य प्राप्त करावे लागते.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
Dr. Kulkarni Swati Nagorao, Dept. of Philosophy, Sharda Mahavidyalaya, Parbhani

How to cite this article:
Kulkarni, S. N. (2026). आधुनिक वैद्यकीय क्षेत्रातील नीतिमत्ता. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 356–358. https://doi.org/10.5281/zenodo.18455817

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18455817
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

हे कौशल्य व प्रशिक्षण घेण्यासाठी लागणारा खर्च किती यावर पुढील नीती आधारित असते वैद्यकीय व्यवसाय नैतिकतेवर आधारलेला असतो ज्याचा पायाच नैतिकता, समर्पण, त्याग, सेवाभाव आहे वैद्यकीय सेवा हे त्याचे मूळ रूप. आधुनिक वैद्यकीय क्षेत्रात तंत्रज्ञानाची प्रगती झाली असली तरी 'नीतिमत्ता'(Medical Ethics) हा त्याचा कणा आहे. भारतीय दृष्टिकोनातून वैद्यकीय नीतिमत्तेचा विचार करताना आपल्याला प्राचीन परंपरा आणि आधुनिक नियमन या दोन्ही गोष्टींचा अभ्यास करावा लागतो. प्राचीन भारतीय वारसा (चरक संहिता आणि सुश्रुतसंहिता). भारतीय वैद्यकीय नीतिमत्तेचा पाया हजारो वर्षांपूर्वीच रचला गेला. पश्चिमात्य जगात जशी 'हिप्पोक्रॅटिस ओथ' (Hippocratic Oath) प्रसिद्ध आहे तसेच भारतात चरक शपथ महत्त्वाची मानली जाते .ती शपथ म्हणजे

- **रुग्णहित सर्वोपरी:** "तुझे हित तेच माझे हित "ही भावना वैद्याने बाळगावी असे चरक संहितेत म्हटले आहे.
- **गोपनीयता:** रुग्णांनी सांगितलेली खाजगी माहिती कधीही उघड करू नये.
- **समानता:** जात, धर्म किंवा आर्थिक स्थितीचा विचार न करता उपचार करणे.

वैद्यकीय सेवेला प्राचीन ऋषी परंपरा आहे .सुरुवातीला याचे स्वरूप निराळे होते त्याचा पाया काही नैसर्गिक बदल, विधी वनौषधी इत्यादीवर असायचा. परंतु आज परिस्थिती बदलली. सेवा ही हळूहळू मागे सरून सेवेचे बाजार मूल्य उदयाला आले म्हणून वैद्यकीय सेवा म्हणजे काय? हा प्रश्न उभा राहिला याचे उत्तर देण्यासाठी वैद्यकीय नीतिमत्तेच्या संकल्पना आणखी सविस्तरपणे समजून घेण्यासाठी आपल्याला त्यातील महत्त्वाचे सिद्धांत आणि भारतातील विशिष्ट कायदेशीर तरतुदीचा विचार करावा लागेल. वैद्यकीय

नीतिमत्तेचे मुख्य चार सिद्धांत (The Four Principals):

जगभरातील वैद्यकीय नीतिमत्ता ज्या चार पायांवर उभी आहे, ती भारतातही तितकीच पाळली जाते.

1) स्वायत्तता (Autonomy):रुग्णाला स्वतःच्या शरीराबद्दल निर्णय घेण्याचा पूर्ण अधिकार आहे. डॉक्टर रुग्णावर कोणताही उपचार लादू शकत नाहीत रुग्णाला उपचाराचे परिणाम समजावून सांगून त्याची निवड करण्याचा अधिकार देणे यात अभिप्रेत आहे .

2) परोपकार /हितदक्षता (Beneficence): डॉक्टरांनी केवळ रुग्णाच्या कल्याणासाठीच पावले उचलली पाहिजेत .घेतलेला प्रत्येक निर्णय हा रुग्णाला आजारातून मुक्त करण्यासाठी आणि त्याचे आरोग्य सुधारण्यासाठी असावा.

3) अपाय न करणे (Non-maleficence): "Primum non nocere "(प्रथम, इजा करू नका) उपचारादरम्यान रुग्णाला कमीत कमी त्रास किंवा इजा होईल याची काळजी घेणे.

4) न्याय (Justice): उपलब्ध आरोग्य सुविधांचा वापर सर्वांसाठी समान असावा. गरीब असो वा श्रीमंत उपचारांमध्ये भेदभाव न करणे ही मोठी नैतिक जबाबदारी आहे.

आधुनिक वैद्यकीय क्षेत्रात विज्ञान व तंत्रज्ञानामुळे मोठी प्रगती झाली असली तरी त्याचबरोबर अनेक नैतिक समस्या उद्भवलेल्या दिसतात वैद्यकीय नीतिमत्ता ही डॉक्टर, रुग्ण आणि समाज यांच्यातील विश्वास टिकून ठेवण्यासाठी अत्यंत आवश्यक आहे परंतु बदलत्या समाज जीवनाबरोबर याही क्षेत्रात ज्या नैतिक समस्या दिसून येतात त्या खालील प्रमाणे

1) तंत्रज्ञान आणि विज्ञानाशी संबंधित समस्या

- **जनुकीय संपादन (Genetic Engineering/CRISPR):** मानवी जनुकांमध्ये बदल करून 'डिझायनर बेबी' तयार करणे किती योग्य आहे? यामुळे भविष्यात नैसर्गिक मानवी उत्क्रांतीमध्ये अडथळा येऊ शकतो का, हा मोठा नैतिक प्रश्न आहे.
- **कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI in Healthcare**): जर एखाद्या AI अल्गोरिदमने चुकीचे निदान केले आणि रुग्णाचा मृत्यू झाला, तर त्याला जबाबदार कोणाला धरायचे? सॉफ्टवेअर बनवणाऱ्याला की डॉक्टरला?
- **स्टेम सेल संशोधन (Stem Cell Research):** भ्रूण स्टेम सेल संशोधनाबाबत जगभरात मतभेद आहेत, कारण यात भ्रूणाचा वापर केला जातो, ज्याला अनेकांच्या मते 'जीवन' मानले जाते.

२. जीवनाच्या अंताशी संबंधित समस्या (End-of-Life Issues)

- **इच्छामरण (Euthanasia):** वेदनादायी आजाराने त्रस्त असलेल्या रुग्णाला स्वतःचा जीव संपवण्याचा अधिकार असावा का? भारतात 'पॅसिव्ह यूथनेशिया' (Passive Euthanasia) ला परवानगी आहे, पण त्यात अनेक नैतिक गुंतागुंती आहेत.
- **लाईफ सपोर्ट (Ventilator/Life Support**): रुग्ण 'ब्रेन डेड' असताना त्याला किती काळ व्हेंटिलेटरवर ठेवावे? कुटुंबाची आर्थिक स्थिती आणि रुग्णाची सन्मानाने मरण्याची इच्छा यातील संघर्ष येथे दिसून येतो.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

३. पुनरुत्पादन आणि लिंग निवडीच्या समस्या

- **सरोगसी (Surrogacy):** सरोगसीमध्ये महिलेच्या शरीराचे 'व्यापारीकरण' होते का? तसेच, सरोगेट माता आणि होणारे बाळ यांचे हक्क सुरक्षित आहेत का, हे मोठे आव्हान आहे.
- **IVF आणि अतिरिक्त भ्रूण:** टेस्ट ट्यूब बेबी प्रक्रियेत अनेक भ्रूण तयार केले जातात. जे भ्रूण वापरले जात नाहीत, त्यांचे काय करायचे? त्यांचा नाश करणे नैतिक आहे का?

४ वैद्यकीय क्षेत्रातील व्यवसायिकरण

अनेक ठिकाणी वैद्यकीय सेवा ही सेवाभावापेक्षा नफ्याच्या दृष्टीने पाहिली जाते रुग्ण जेव्हा वैद्यकाकडे उपचारासाठी जातो तेव्हा अनावश्यक तपासण्या, महागडे उपचार आणि औषध कंपन्यांचा प्रभाव यामुळे सामान्य रुग्ण आर्थिक अडचणीत सापडतो. रुग्णाला विनाकारण अनावश्यक अशा विविध तपासण्या करायला लावून त्यांची आर्थिक पिळवणूक करणे अनैतिक आहे

५.वैद्यकांचे विषम वितरण

वैद्यकीय व्यवसायात वैद्यकांचे प्रमाण अधिक असले तरी त्यांचे योग्य भौगोलिक वितरण झालेले दिसत नाही. याचाच परिणाम ग्रामीण भागात वैद्यकांचा तुटवडा जाणवतो शासनाने ग्रामीण भागात प्राथमिक आरोग्य केंद्राची निर्मिती करून तेथे वैद्यकासह अन्य कर्मचाऱ्यांची नियुक्ती केलेली असली तरी हे वैद्यक तेथे न राहता शहरात राहून खाजगीरित्या अर्थार्जन करतात त्यामुळे ग्रामीण भागातील बहुसंख्य जनतेला आरोग्याच्या सोयी सुविधा वेळेवर मिळत नाहीत परिणामी त्यांचे आरोग्य धोक्यात येते

६.उपचारातील असमानता

ही गंभीर नैतिक समस्या आहे ग्रामीण व शहरी भागातील आरोग्य सेवांमध्ये मोठी तफावत आहे तसेच गरीब व श्रीमंत रुग्णांमध्ये उपचारांच्या उपलब्धतेत भेदभाव दिसून येतो. मर्यादित संसाधनांचे न्याय वाटप न होणे ही एक समस्या आहे.

सारांश:

भारतीय दृष्टिकोनातून वैद्यकीय नीतिमत्ता ही केवळ पश्चिमात्य सिद्धांतावर अवलंबून नसून ती 'सेवा परमो धर्म:' या भारतीय मूल्यावर आधारित आहे. ज्ञान, कौशल्य आणि चारित्र्य या त्रिसूत्रीवर आधारित डॉक्टर हा समाजाचा एक महत्त्वाचा घटक मानला जातो.

संदर्भ ग्रंथ:

१) **श्रीनिवास दीक्षित-** नीतिमीमांसा -महाराष्ट्र ग्रंथ भांडार -कोल्हापूर 2002
२) **डॉ.सुनील साळुंके-** नीतिशास्त्र -मैत्री प्रकाशन -लातूर 2011
३) **प्रा. माधवी कवी -**उपयोजित नीतिशास्त्र -विद्या प्रकाशन- नागपूर 2012
४) **प्रा. पी.डी. चौधरी-** नीतिमिमांसा

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

उद्योजक सहभागातून महिलांचे आर्थिक सबलीकरण:एक बहुआयामी अभ्यास

सावंत प्रविनकुमार किशनराव
स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड
Email: pravinkumar.sawant2@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180186
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 359-363
January 2026
Submitted: 19 Dec. 2025
Revised: 29 Dec. 2025
Accepted: 19 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश

महिलांचे आर्थिक सबलीकरण हे शाश्वत विकासाचे महत्त्वाचे अंग आहे, कारण आर्थिकदृष्ट्या सबल महिला कुटुंब आणि समाजाच्या विकासात सक्रिय भूमिका बजावतात. उद्योजकता ही आर्थिक सबलीकरणाची प्रभावी साधन असून स्वयंरोजगार, लघुउद्योग आणि सूक्ष्म उद्योजकतेत महिलांचा सहभाग वाढत आहे. या संशोधनात उद्योजक सहभागामुळे महिलांचे उत्पन्न, बचत, आर्थिक निर्णयक्षमता, संसाधनांवरील नियंत्रण आणि स्वायत्तता यावर होणारा परिणाम अभ्यासण्यात आला. प्राथमिक माहिती प्रश्नावली व मुलाखतीद्वारे, तसेच दुय्यम माहिती संशोधन लेख व अहवालातून संकलित करण्यात आली. निष्कर्षानुसार उद्योजक सहभागामुळे महिलांचे उत्पन्न, बचत क्षमता, गुंतवणूक आणि निर्णयक्षमता वाढते, तसेच आत्मविश्वास व सामाजिक प्रतिष्ठा सुधारते; मात्र भांडवल, प्रशिक्षण, सामाजिक रूढी आणि कौटुंबिक जबाबद्या हे मुख्य अडथळे आहेत.

प्रस्तावना

महिलांचे आर्थिक सबलीकरण हे समावेशक, संतुलित आणि शाश्वत विकासाचे एक अत्यंत महत्त्वाचे परिमाण मानले जाते. आर्थिकदृष्ट्या सबल महिला केवळ स्वतःच्या जीवनमानात सुधारणा करत नाहीत, तर कुटुंबाच्या उत्पन्नवाढीमध्ये, मुलांच्या शिक्षण-आरोग्यात, तसेच सामाजिक आणि राष्ट्रीय विकास प्रक्रियेतही सक्रिय सहभाग नोंदवतात. जागतिक स्तरावर महिलांच्या आर्थिक सहभागाला चालना देण्यासाठी विविध धोरणे, कार्यक्रम आणि उपक्रम राबविले जात असले तरी अनेक विकसनशील देशांमध्ये महिलांना आर्थिक स्वायत्तता मिळण्यात अजूनही अनेक अडथळे आहेत. उद्योजकता ही महिलांच्या आर्थिक सबलीकरणासाठी एक प्रभावी व टिकाऊ मार्ग म्हणून पुढे आली आहे. स्वयंरोजगार, लघुउद्योग, सूक्ष्म उद्योग आणि स्टार्ट-अप्सच्या माध्यमातून महिलांना उत्पन्ननिर्मितीच्या संधी उपलब्ध होत असून त्यातून आर्थिक स्वावलंबनाची दिशा मिळते. महिलांचा उद्योजकतेतील सहभाग वाढल्यामुळे रोजगारनिर्मिती, गरीबी निर्मूलन, स्थानिक आर्थिक विकास आणि समावेशक वाढीस चालना मिळते. विशेषतः ग्रामीण व अर्धशहरी भागात महिलांची उद्योजकता सामाजिक-आर्थिक परिवर्तनाचे महत्त्वपूर्ण साधन ठरत आहे. तथापि, महिलांच्या उद्योजक सहभागाचा त्यांच्या आर्थिक सबलीकरणावर होणारा परिणाम केवळ उत्पन्नवाढीपुरता मर्यादित नसून तो बहुआयामी स्वरूपाचा आहे. आर्थिक सबलीकरणामध्ये उत्पन्न, बचत, मालमत्तेवरील हक्क, आर्थिक निर्णयक्षमता, संसाधनांवरील नियंत्रण तसेच आर्थिक स्वायत्तता या विविध घटकांचा समावेश होतो. उद्योजकतेमुळे महिलांचा आत्मविश्वास, निर्णयक्षमता आणि सामाजिक प्रतिष्ठा वाढते; मात्र भांडवलाची कमतरता, प्रशिक्षणाचा अभाव, सामाजिक-सांस्कृतिक बंधने, कौटुंबिक जबाबदाऱ्या आणि बाजारपेठेतील मर्यादित प्रवेश हे महिलांच्या उद्योजकतेसमोरील प्रमुख अडथळे म्हणून अद्यापही अस्तित्वात आहेत.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
सावंत प्रविनकुमार किशनराव, स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड

How to cite this article:
सावंत, . प्रविनकुमार . किशनराव . (2026). उद्योजक सहभागातून महिलांचे आर्थिक सबलीकरण: एक बहुआयामी अभ्यास. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 359–363.
https://doi.org/10.5281/zenodo.18455848

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18455848
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

पूर्वी झालेल्या संशोधनांमध्ये महिलांच्या उद्योजकतेचा स्वतंत्रपणे किंवा आर्थिक सबलीकरणाचा स्वतंत्रपणे अभ्यास करण्यात आला आहे; परंतु उद्योजक सहभागातून महिलांचे आर्थिक सबलीकरण कसे व कितपत घडते याचा बहुआयामी आणि सर्वांगीण अभ्यास तुलनेने कमी प्रमाणात आढळतो. त्यामुळे उद्योजक सहभाग आणि महिलांचे आर्थिक सबलीकरण यांमधील परस्परसंबंध, त्यावर प्रभाव टाकणारे घटक तसेच त्याचे सामाजिक-आर्थिक परिणाम यांचा सखोल अभ्यास करणे आवश्यक ठरते.

उद्दिष्टे:

- महिलांच्या उद्योजक सहभागाचे स्वरूप अभ्यासणे.
- उद्योजक सहभागाचा महिलांच्या आर्थिक सबलीकरणावर होणारा परिणाम विश्लेषित करणे.
- महिलांच्या उद्योजकतेसमोरील अडथळे ओळखणे.
- महिलांच्या आर्थिक सबलीकरणासाठी उपाययोजना सुचवणे.

गृहीतके:

- उद्योजक सहभागामुळे महिलांचे उत्पन्न आणि आर्थिक स्थैर्य वाढते.
- उद्योजकता महिलांच्या आर्थिक निर्णयक्षमता आणि स्वायत्ततेवर सकारात्मक परिणाम करते.
- सामाजिक-सांस्कृतिक अडथळे, भांडवलाची कमतरता आणि प्रशिक्षणाचा अभाव महिलांच्या उद्योजकतेवर नकारात्मक परिणाम करतात.

संशोधन पद्धती:

या अभ्यासासाठी वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. प्राथमिक माहिती प्रश्नावली व वैयक्तिक मुलाखतींच्या माध्यमातून संकलित करण्यात आली आहे. दुय्यम माहिती संशोधन लेख, पुस्तके, शासकीय अहवाल व संकेतस्थळांमधून घेण्यात आली आहे. संकलित माहितीचे विश्लेषण टक्केवारी व तुलनात्मक पद्धतीने करण्यात आले आहे.

साहित्याचा आढावा:

- **कबीर (2015)** यांच्या मते आर्थिक स्वायत्तता ही महिलांच्या सामाजिक सशक्तीकरणाची मुख्य कडी आहे. त्यांनी दर्शविले की ज्या महिलांना आर्थिक निर्णयक्षमता असते, त्या त्यांच्या कुटुंब आणि समाजात अधिक प्रभावी भूमिका बजावतात, ज्यामुळे आर्थिक आणि सामाजिक रुपांतरण घडते.
- **देसाई (2018)** यांनी त्यांच्या अभ्यासात म्हटले आहे की महिला उद्योजकता केवळ रोजगारनिर्मितीपुरती मर्यादित नसून ती व्यवसायिक विकासाला आणि स्थानिक अर्थव्यवस्थेला सुद्धा चालना देते. त्यांच्या निष्कर्षानुसार महिलांच्या उद्योजकतेकरीता धोरणात्मक पाठबळ आवश्यक आहे.
- **UN Women (2021)** च्या अहवालानुसार उद्योजकता हे महिला सशक्तीकरणाचे एक प्रभावी माध्यम आहे. जागतिक पातळीवर विविध देशांतील महिला उद्योजकतेचे यश, अडथळे आणि धोरणात्मक संधी यांचा आढावा घेतल्यावर स्पष्ट होते की आर्थिक आणि सामाजिक अडचणींवर उपाययोजना करणे आवश्यक आहे.
- **भारत सरकारच्या (2022)** अहवालात लघुउद्योग व स्वयंरोजगार कार्यक्रमांचा सामाजिक व आर्थिक परिणाम मोजण्यात आला आहे. अहवालानुसार महिला उद्योजकतेमुळे त्यांच्या उत्पन्न, बचत क्षमता व निर्णयक्षमता वाढल्याचे दिसून आले आहे.
- **सिनागा (2024)** यांच्या संशोधनात दाखवले आहे की महिलांच्या उद्योजकतेमुळे रोजगारनिर्मिती होते आणि आर्थिक सबलीकरणाला चालना मिळते. तथापि, त्यांनी लक्षात घेतले की वित्तीय आठवड्यांचा अभाव आणि कौशल्य प्रशिक्षणाचा अभाव ही महिला उद्योजकतेसमोरील प्रमुख अडथळे आहेत.
- **पांचाळ** आणि **पतंगे (2025)** यांनी ग्रामीण स्वयंरोजगार योजनांचा अभ्यास केला आहे. त्यांच्या निष्कर्षानुसार स्वयं-सहायता गटांद्वारे महिलांना तांत्रिक आणि आर्थिक सहाय्य मिळाल्यामुळे आर्थिक आत्मनिर्भरता वाढली आहे, परंतु अधिक सुसंगत धोरणांची आवश्यकता आहे.
- **अरवानी** आणि **सह-लेखक (2024)** यांच्या अभ्यासात महिलांच्या उद्योजकतेतील वित्तीय समावेशाचे महत्त्व अधोरेखित केले आहे. त्यांनी नमूद केले की सामाजिक आणि सांस्कृतिक घटक महिलांच्या आर्थिक सशक्तीकरणावर मोठा परिणाम करतात.
- **मंझूर** आणि **सह-लेखक (2022)** यांनी अनौपचारिक अर्थव्यवस्थेत महिला उद्योजकतेच्या सामाजिक आणि आर्थिक परिणामांचा अभ्यास केला. त्यांच्या निष्कर्षानुसार महिला उद्योजकतेमुळे सामाजिक प्रतिष्ठा आणि आर्थिक स्वावलंबनात वाढ होते.
- या जर्नलमधील संशोधनात म्हटले आहे की महिला उद्योजकता टिकाऊ विकास उद्दिष्टे (SDGs) साध्य करण्यासाठी आवश्यक आहे. महिला-नेतृत्वाखालील उपक्रमांनी स्थानिक आणि राष्ट्रीय विकासास हातभार लावला आहे.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

- **मेंगस्टी (2022)** यांच्या अभ्यासानुसार सूक्ष्म वित्त कार्यक्रमांद्वारे महिलांना कर्ज आणि वित्तीय संसाधने उपलब्ध झाल्यामुळे आर्थिक सहभाग वाढला आहे. त्यांनी भर दिला की वित्तीय समावेशनामुळे महिलांचे स्वातंत्र्य आणि निर्णयक्षमता सुधरते.

संशोधनाची व्याप्ती:

या संशोधनात महिलांच्या उद्योजक सहभागाचा आर्थिक, सामाजिक व वैयक्तिक सबलीकरणावर होणारा परिणाम अभ्यासला गेला आहे. ग्रामीण व शहरी भागातील महिला उद्योजकतेची तुलना करण्यात आली आहे. लघु व मध्यम उद्योगांतील महिलांचा सहभाग तसेच डिजिटल उद्योजकता व ई-कॉमर्सची भूमिका तपासली गेली आहे. यासोबतच सरकारी योजना, वित्तीय सहाय्य, शिक्षण-प्रशिक्षण, सामाजिक रूढी, कौटुंबिक जबाबदाऱ्या तसेच आत्मविश्वास, नेतृत्व गुण व निर्णयक्षमतेवर होणारा प्रभावही अभ्यासात समाविष्ट करण्यात आला आहे.

विश्लेषण व चर्चा:

सदर संशोधनात उद्योजक सहभागातून महिलांचे आर्थिक सबलीकरण कितपत साध्य होते याचा बहुआयामी पद्धतीने अभ्यास करण्यात आला आहे. संकलित प्राथमिक व दुय्यम माहितीच्या आधारे आर्थिक, सामाजिक व वैयक्तिक घटकांच्या संदर्भात विश्लेषण करण्यात आले आहे.

१. महिलांच्या उद्योजक सहभागाचे स्वरूप:

अभ्यासातील माहितीवरून असे आढळून येते की बहुतांश महिला स्वयंरोजगार, सूक्ष्म व लघुउद्योगांमध्ये कार्यरत आहेत. खाद्यप्रक्रिया, शिवणकाम, सौंदर्य सेवा, हस्तकला, किरकोळ व्यापार आणि कृषीपूरक व्यवसाय या क्षेत्रांमध्ये महिलांचा सहभाग अधिक असल्याचे दिसून आले. ग्रामीण भागातील महिलांचा सहभाग प्रामुख्याने घरगुती उद्योगांपुरता मर्यादित असून शहरी भागातील महिला सेवा व व्यापार क्षेत्रात अधिक सक्रिय आहेत. हे निष्कर्ष महिलांच्या उपलब्ध संसाधनांवर व सामाजिक मर्यादांवर अवलंबून असल्याचे दर्शवितात.

२. उत्पन्नवाढ व आर्थिक स्थैर्य:

विश्लेषणातून असे स्पष्ट झाले की उद्योजक सहभागामुळे महिलांच्या वैयक्तिक व कौटुंबिक उत्पन्नात लक्षणीय वाढ झाली आहे. अनेक महिलांनी उद्योजकतेमुळे आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबन मिळाल्याचे नमूद केले आहे. नियमित उत्पन्नामुळे महिलांचे आर्थिक स्थैर्य वाढले असून आकस्मिक खर्च किंवा आपत्कालीन परिस्थितींना सामोरे जाण्याची क्षमता सुधारली आहे. हे निरीक्षण उद्योजकता ही महिलांच्या आर्थिक सबलीकरणासाठी प्रभावी साधन असल्याचे अधोरेखित करते.

३. बचत, गुंतवणूक व संसाधनांवरील नियंत्रण:

अभ्यासातील माहितीवरून असे दिसून येते की उत्पन्नवाढीमुळे महिलांच्या बचत सवयींमध्ये सकारात्मक बदल झाला आहे. स्वयं-सहायता गट, बँक खाती व सूक्ष्म वित्त संस्थांच्या माध्यमातून महिलांनी नियमित बचत करण्यास सुरुवात केली आहे. काही महिलांनी व्यवसायवाढीसाठी गुंतवणूक केल्याचेही आढळून आले. यामुळे संसाधनांवरील महिलांचे नियंत्रण वाढले असून आर्थिक निर्णयप्रक्रियेत त्यांचा सहभाग अधिक सक्षम झाला आहे.

४.सामाजिक प्रतिष्ठा व सशक्तीकरण:

आर्थिक सबलीकरणाचा परिणाम केवळ आर्थिक घटकांपुरता मर्यादित न राहता सामाजिक पातळीवरही दिसून येतो. उद्योजक महिला समाजात सन्माननीय स्थान प्राप्त करत असून त्यांच्या मताला कुटुंब व समाजात महत्त्व दिले जात आहे. महिलांचा सामाजिक सहभाग, नेतृत्वगुण आणि सामूहिक निर्णयप्रक्रियेत सहभाग वाढलेला आहे. हे सामाजिक सशक्तीकरण आर्थिक सबलीकरणाशी थेट संबंधित असल्याचे स्पष्ट होते.

६. महिलांच्या उद्योजकते समोरील अडथळे:

विश्लेषणातून काही प्रमुख अडथळेही समोर आले आहेत. भांडवलाची मर्यादित उपलब्धता, व्यवसाय प्रशिक्षणाचा अभाव, तांत्रिक ज्ञानाची कमतरता, सामाजिक-सांस्कृतिक बंधने आणि कौटुंबिक जबाबदाऱ्या हे महिलांच्या उद्योजकतेसमोरील मुख्य अडथळे आहेत. याशिवाय बाजारपेठेतील स्पर्धा, विपणन अडचणी आणि सरकारी योजनांची अपुरी माहिती यामुळे महिलांच्या व्यवसायवाढीवर मर्यादा येतात.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

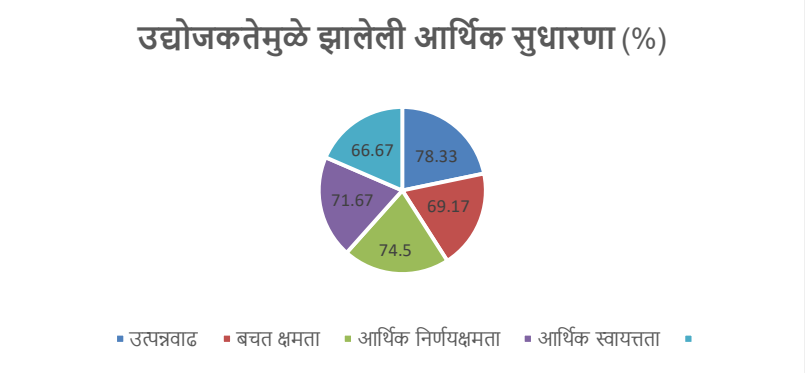

चर्चा: आकृतीवरून असे स्पष्ट होते की उद्योजक सहभागामुळे सर्वच आर्थिक घटकांमध्ये सुधारणा झाली आहे. त्यामध्ये उत्पन्नवाढ व निर्णयक्षमता हे घटक अग्रस्थानी आहेत.

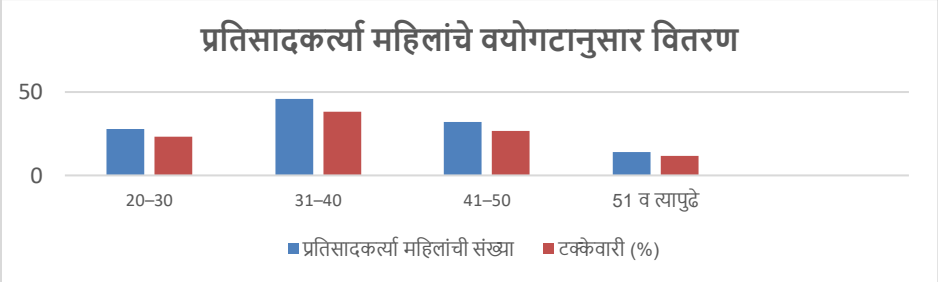

विश्लेषण: वरील आकृतीवरून असे दिसून येते की 31–40 वयोगटातील महिलांचा उद्योजकतेत सहभाग सर्वाधिक आहे. यावरून मध्यम वयोगटातील महिला आर्थिकदृष्ट्या अधिक सक्रिय असल्याचे स्पष्ट होते.

तक्ता क्रमांक 2 : उद्योजकतेपूर्वी व नंतरचे मासिक उत्पन्न

उत्पन्न श्रेणी (₹)	उद्योजकतेपूर्वी (%)	उद्योजकतेनंतर (%)
₹5,000 पेक्षा कमी	52.50	18.33
₹5,001–₹10,000	34.17	36.67
₹10,001–₹20,000	10.83	31.67
₹20,000 पेक्षा जास्त	2.50	13.33

विश्लेषण व चर्चा: तक्त्यातून स्पष्ट होते की उद्योजक सहभागानंतर महिलांच्या उत्पन्नात लक्षणीय वाढ झाली आहे. ₹10,000 पेक्षा अधिक उत्पन्न मिळविणाऱ्या महिलांचे प्रमाण उद्योजकतेनंतर मोठ्या प्रमाणात वाढले आहे. हे निष्कर्ष उद्योजकता महिलांच्या आर्थिक सबलीकरणात महत्त्वाची भूमिका बजावत असल्याचे दर्शवितात.

निष्कर्ष :

अभ्यासातून असे निष्कर्ष निघतात की उद्योजक सहभाग महिलांच्या आर्थिक सबलीकरणासाठी प्रभावी माध्यम आहेउत्पन्न ., बचत क्षमता, आर्थिक निर्णयक्षमता, संसाधनांवरील नियंत्रण आणि स्वायत्तता या सर्व घटकांमध्ये सकारात्मक बदल आढळून आले . तथापि .उद्योजकतेमुळे महिलांचा आत्मविश्वास वाढतो आणि समाजातील प्रतिष्ठा सुधारते, भांडवलाची कमतरता, प्रशिक्षणाचा अभाव, सामाजिक रूढी आणि कौटुंबिक जबाबद्या या अडथळ्यांमुळे सर्व महिलांना समान लाभ मिळत नाहीत्यामुळे धोरण .ात्मक पातळीवर आर्थिक सहाय्य, कौशल्यविकास कार्यक्रम आणि बाजारपेठेतील प्रवेश सुनिश्चित करणे आवश्यक आहे.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

संदर्भ:

1. Kabeer (2015) – Routledge Journal
2. Desai (2018) – Dynamics of Entrepreneurial Development
3. UN Women Report (2021) – UN Women Website
4. Government of India (2022) – Ministry Reports
5. Sinaga (2024) – Journal of Economics and Business
6. Panchal & Patange (2025) – Journal of the Oriental Institute
7. Arwani et al. (2024) – International Journal of Religion
8. Manzoor et al. (2022) – LASSIJ
9. Indian Journal of Applied Business and Economic Research (2025)
10. Mengstie (2022) – Journal of Innovation and Entrepreneurship

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

कृषी आधारित सुक्ष्म लघु व मध्यम उद्योग (MSME) विकासात 'मेक इन इंडिया' उपक्रमाचे योगदान

हुंबे शिवराज वासुदेव[1], प्रा .डॉ .संभाजी किसन कदम[2]
[1]संशोधक विद्यार्थी, क्रांतीवीर नवलभाऊ कला महाविद्यालय नवलनगर ता. जिल्हा. धुळे
[2]संशोधक मार्गदर्शक, विभाग प्रमुख, अर्थशास्त्र विभाग, क्रांतीवीर नवलभाऊ कला महाविद्यालय नवलनगर ता. जिल्हा-धुळे, कवयित्री बहिणाबाई चौधरी उत्तर महाराष्ट्र, विद्यापीठ जळगाव

Manuscript ID:
JRD -2026-180187
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 364-369
January 2026
Submitted: 19 Dec. 2025
Revised: 29 Dec. 2025
Accepted: 19 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश

भारतीय अर्थव्यवस्थेत कृषी आधारित सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग (MSME) हे ग्रामीण रोजगारनिर्मिती, उत्पन्नवाढ, मूल्यवर्धन आणि औद्योगिकीकरणासाठी अत्यंत महत्त्वाचे घटक आहेत. २०१४ मध्ये भारत सरकारने सुरू केलेल्या मेक इन इंडिया उपक्रमाचा मुख्य उद्देश देशांतर्गत उत्पादनाला प्रोत्साहन देणे, उद्योजकता वाढवणे, गुंतवणूक आकर्षित करणे आणि रोजगारनिर्मिती करणे हा आहे. या उपक्रमांतर्गत कृषी आधारित MSME क्षेत्राला विशेष महत्त्व देण्यात आले आहे. सदर संशोधन लेखात कृषी आधारित MSME विकासात मेक इन इंडिया उपक्रमाचे योगदान, त्यातून निर्माण झालेल्या संधी तसेच या क्षेत्रासमोरील आव्हाने यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. अन्नप्रक्रिया उद्योग, दुग्धव्यवसाय, फळ-भाजी प्रक्रिया, तेलबिया व कापूस प्रक्रिया उद्योग यांसारख्या क्षेत्रांत मेक इन इंडियामुळे तंत्रज्ञानाचा वापर, उत्पादनक्षमता, गुंतवणूक आणि बाजारपेठेपर्यंत पोहोच सुधारलेली दिसून येते. या उपक्रमामुळे ग्रामीण उद्योजकतेला चालना मिळाली असून स्थानिक पातळीवर रोजगारनिर्मिती वाढण्यास मदत झाली आहे. तथापि, भांडवलाची कमतरता, कुशल मनुष्यबळाचा अभाव, विपणन अडचणी आणि पायाभूत सुविधांची अपुरेपणा यांसारखी आव्हाने अद्यापही कायम आहेत. योग्य धोरणात्मक अंमलबजावणी, प्रशिक्षण, सुलभ वित्तपुरवठा आणि तंत्रज्ञानाचा प्रभावी प्रसार झाल्यास कृषी आधारित MSME क्षेत्र देशाच्या आर्थिक विकासात अधिक मोलाचे योगदान देऊ शकते.

मूळशब्द : *मेक इन इंडिया, कृषी आधारित उद्योग, सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग, ग्रामीण औद्योगिकीकरण, रोजगार निर्मिती, ग्रामीण अर्थव्यवस्था, निर्यातवाढ, कृषी नवोन्मेष, आत्मनिर्भर भारत*

प्रस्तावना

भारत हा कृषीप्रधान देश असून देशातील एकूण लोकसंख्येचा सुमारे ५५ टक्के लोकसंख्या प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे शेती व संबंधित व्यवसायांवर अवलंबून आहे. तथापि, राष्ट्रीय उत्पन्नामध्ये कृषी क्षेत्राचा वाटा फक्त १७ ते १८ टक्के इतका आहे. या तुलनेत, शेतीवर आधारित लोकसंख्या जास्त असताना उत्पन्न मर्यादित राहणे ही भारतीय अर्थव्यवस्थेची एक महत्त्वाची समस्या आहे. हवामानातील बदल, पाण्याची कमतरता, वाढता उत्पादन खर्च, बाजारपेठेतील अस्थिरता आणि प्रक्रियासुविधांचा अभाव यामुळे शेतकऱ्यांचे उत्पन्न कमी होते. त्यामुळे पारंपरिक शेतीवर अवलंबून राहण्याऐवजी कृषी आधारित उद्योगांचा विकास करणे ही गरज उद्भवते.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
हुंबे शिवराज वासुदेव, संशोधक विद्यार्थी, क्रांतीवीर नवलभाऊ कला महाविद्यालय नवलनगर ता. जिल्हा. धुळे

How to cite this article:
हुंबे, . शिवराज . वासुदेव ., & कदम, . संभाजी . किसन . (2026). कृषी आधारित सुक्ष्म लघु व मध्यम उद्योग (MSME) विकासात 'मेक इन इंडिया' उपक्रमाचे योगदान. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 364–369. https://doi.org/10.5281/zenodo.18455983

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18455983
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

कृषी आधारित उद्योग म्हणजे शेतीतून मिळालेल्या कच्च्या मालावर प्रक्रिया करणे, पॅकेजिंग करणे, साठवणूक आणि वितरण करणे तसेच मूल्यवर्धन करून बाजारपेठेत विकणे. भारतात सध्या केवळ १०ते १२ टक्के कृषी उत्पादनावर प्रक्रिया केली जाते, तर विकसित देशांमध्ये हे प्रमाण ६० ते ७० टक्क्यांपर्यंत आहे. ही तफावत कृषी प्रक्रिया उद्योगांमध्ये गुंतवणुकीस मोठी संधी उपलब्ध करून देते. अन्न प्रक्रिया उद्योग, अन्न साठवणूक, कोल्ड स्टोरेज, लॉजिस्टिक्स, पॅकेजिंग व निर्यताभिमुख उद्योग या सर्व क्षेत्रांमध्ये गुंतवणूक वाढवण्याची क्षमता आहे. या क्षेत्रांचा विस्तार शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढवतो, रोजगार निर्माण करतो आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला चालना देतो. भारत सरकारने ही संधी ओळखून २०१४मध्ये 'मेक इन इंडिया' उपक्रम सुरू केला. या उपक्रमाचा मुख्य उद्देश भारताला जागतिक उत्पादन केंद्र बनवणे हा असून, कृषी प्रक्रिया उद्योग, अन्न प्रक्रिया उद्योग व निर्यताभिमुख उद्योगांना विशेष प्राधान्य दिले आहे. मेक इन इंडिया अंतर्गत धोरणात्मक सुलभीकरण, परकीय थेट गुंतवणूक (FDI) सुलभता, करसवलती, पायाभूत सुविधा विकास आणि 'Ease of Doing Business' सुधारणा यांचा समावेश आहे. या उपक्रमामुळे कृषी उद्योगांमध्ये गुंतवणूक वाढीस चालना मिळाली असून, देशांतर्गत तसेच परकीय गुंतवणूकदारांचा विश्वास वाढला आहे.

उद्दिष्टे (Objectives)

- मेक इन इंडिया' उपक्रमाचे कृषी आधारित उद्योगातील योगदान अभ्यासणे
- मेक इन इंडिया' चे कृषी आधारित उद्योगाकरिता धोरण निश्चिती अभ्यासणे
- मेक इन इंडिया' चे आर्थिक ,सामाजिक परिणाम अभ्यासणे

संशोधन पद्धती (Research Methodology)

सदर अभ्यास द्वितीयक माहिती (Secondary Data) वर आधारित आहे. द्वितीयक माहिती विविध प्रकाशित आणि अप्रकाशित स्त्रोतांमधून संकलित केली गेली आहे.यामध्ये पुस्तके, मासिके, जर्नल्स, सरकारी अहवाल, तसेच औद्योगिक रिपोर्ट्स आणि संस्थात्मक दस्तऐवज यांचा समावेश आहे. या माहितीच्या आधारे कृषी आधारित उद्योगांमध्ये गुंतवणुकीची स्थिती, 'मेक इन इंडिया' धोरणांचा प्रभाव, सामाजिक व आर्थिक परिणाम, गुंतवणुकीमुळे झालेले बदल आणि भविष्यातील धोरणात्मक उपाययोजना यांचा सखोल अभ्यास केला गेला आहे.

संशोधन साहित्याचा आढावा (Review of Literature)

- **Rao, S. (2018). Investment Patterns and Growth of Agro-Based Industries in India: Impact of Policy Initiatives,** या शोधप्रबंध मध्ये भारतातील कृषी आधारित उद्योगांमध्ये गुंतवणूक, धोरणे आणि उद्योग विकासाचे घटक तपासले आहेत. संशोधनाने दाखवले की, मेक इन इंडिया उपक्रमामुळे MSME, अन्न प्रक्रिया उद्योग आणि कृषी प्रक्रिया उद्योगांना धोरणात्मक प्रोत्साहन मिळाले आहे. तसेच, गुंतवणूक वाढल्याने ग्रामीण रोजगार निर्मिती, मूल्यसाखळी बळकटीकरण आणि तंत्रज्ञान हस्तांतरण यावर सकारात्मक परिणाम झाला आहे.
- **Gupta, R. (2019). Rural Industrialization and Make in India: A Study on Agro-Based Enterprises,**

  या अभ्यासात ग्रामीण औद्योगिकीकरण व कृषी आधारित उद्योगांमध्ये मेक इन इंडिया उपक्रमाचा प्रभाव तपासला गेला आहे. संशोधनानुसार, धोरणात्मक पाठबळ, पायाभूत सुविधा आणि वित्तीय सहाय्य यामुळे उद्योग स्थापनेस प्रोत्साहन मिळते. तसेच, ग्रामीण रोजगार आणि महिला उद्योजकतेत वाढ होते, जे सामाजिक व आर्थिक विकासासाठी महत्त्वपूर्ण आहे.
- **Sharma, P. (2020). Make in India and Agro-Based MSMEs: Challenges and Opportunities,**

  या संशोधनामध्ये मध्ये MSME क्षेत्रातील कृषी उद्योगांमध्ये गुंतवणूक वाढवण्यास प्रोत्साहन देणारे घटक आणि अडचणी तपासल्या आहेत. संशोधनाने दाखवले की उद्योगांना धोरणात्मक पाठबळ, तंत्रज्ञान हस्तांतरण, कौशल्य प्रशिक्षण आणि वित्तपुरवठा उपलब्ध असल्यास उद्योगाची क्षमता आणि निर्यात अभिमुखता वाढते. तसेच, ग्रामीण रोजगार निर्मिती आणि महिला उद्योजकतेवर सकारात्मक परिणाम दिसून आला आहे.
- **Reddy, P. (2019). Agro-Based Industries in India: Investment, Policy, and Development,**

  अभ्यासात भारतातील कृषी उद्योगांमध्ये गुंतवणुकीचे प्रमाण, आर्थिक धोरणे आणि औद्योगिक विकासाचे घटक तपासले आहेत. संशोधनाने लक्षात आणले की सरकारी योजना, कर सवलती, पायाभूत सुविधा आणि वित्तपुरवठा यामुळे उद्योग स्थापनेस प्रोत्साहन

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

मिळते. तसेच, या अभ्यासात कृषी आधारित उद्योगांमध्ये गुंतवणूक वाढविण्यासाठी धोरणात्मक उपाययोजना, ग्रामीण रोजगार निर्मिती व शाश्वत आर्थिक विकास यांचे महत्त्व अधोरेखित केले आहे.

- **देशमुख, सुनील. (२०२०). कृषी आधारित उद्योग व ग्रामीण विकास.**

यांच्या कृषी आधारित उद्योग व ग्रामीण विकास पुस्तकात भारतीय कृषी उद्योगांचा सखोल अभ्यास केला आहे.पारंपरिक शेतीतून मिळणारे उत्पन्न मर्यादित असल्यामुळे कृषी आधारित उद्योगांचे महत्त्व वाढले आहे. MSME, अन्न प्रक्रिया व निर्यात उद्योगांसाठी धोरणात्मक उपाय, पायाभूत सुविधा आणि वित्तीय सहाय्य यांचा आढावा दिला आहे. मेक इन इंडिया उपक्रमामुळे उद्योग स्थापन करणे सोपे झाले आणि गुंतवणूक वाढीस चालना मिळाली आहे. ग्रामीण रोजगार, महिला उद्योजकता आणि शेतकरी-उद्योग भागीदारी यांवरही विशेष भर दिला आहे. अभ्यासातून स्पष्ट होते की गुंतवणूक वाढवणे केवळ आर्थिक नाही तर सामाजिक व ग्रामीण विकासासाठीही महत्त्वाचे आहे.

मेक इन इंडिया' उपक्रमाचे कृषी आधारित उद्योगातील योगदान (Role of Make in India in Agro-Based Industries)

भारत हा कृषीप्रधान देश असून अन्न प्रक्रिया उद्योग आणि कृषी आधारित MSME क्षेत्र ग्रामीण रोजगार व आर्थिक विकासासाठी महत्त्वाचे आहेत. परंतु पारंपरिक शेती आणि कृषी उत्पादनावर प्रक्रिया मर्यादित असल्यामुळे उत्पादनाची गुणवत्ता, मूल्यवर्धन आणि जागतिक बाजारपेठेत प्रवेश यांमध्ये अडथळे येत होते. २०१४ मध्ये सुरू झालेल्या 'मेक इन इंडिया' उपक्रमाने भारतीय कृषी उद्योगांमध्ये नवसंजीवनी आणली आहे. मेक इन इंडिया उपक्रमामुळे कृषी प्रक्रिया उद्योगांमध्ये १०० % FDI (Foreign Direct Investment) सुलभ केली गेली आहे. यामुळे परकीय गुंतवणूक आकर्षित झाली आणि उद्योगांना आधुनिक तंत्रज्ञान, उत्पादन क्षमता वाढविणारे उपकरणे आणि नवोन्मेष वापरण्याची संधी मिळाली. अन्न प्रक्रिया उद्योगांसाठी तयार केलेले .फूड पार्क, शीतगृह आणि वेअर हाउस सुविधा यामुळे उत्पादनाची गुणवत्ता वाढली आणि काढणी पश्चात नुकसान कमी झाले आहेत. विशेषत: कोल्ड चेन सुविधा मुळे नाशवंत उत्पादने जसे की फळे, भाजीपाला, डेअरी व मांस उत्पादने सुरक्षित पद्धतीने ग्राहकांपर्यंत पोहोचू लागली आहेत.

मेक इन इंडिया "अंतर्गत दिलेले धोरणात्मक प्रोत्साहन, कर सवलती आणि आर्थिक सहाय्यामुळे कृषी निर्यात युनिट्स सुरू करणे सोपे झाले आहे. या उपक्रमामुळे भारतीय कृषी उत्पादनांना जागतिक बाजारपेठेत प्रवेश मिळाला आहे, ज्यामुळे निर्यात दर वाढला आणि देशाच्या विदेशी विनिमय रचना मध्ये वाढ झाली. उत्पादन खर्च कमी झाला, गुणवत्ता सुधारली आणि उद्योगांची स्पर्धात्मक क्षमता वाढली. तंत्रज्ञान हस्तांतरणाच्या माध्यमातून उद्योगांमध्ये औद्योगिकीकरण आधुनिक प्रक्रिया पद्धती आणि गुणवत्ता नियंत्रण लागू झाले आहेत. परिणामी, उत्पादन प्रक्रिया जलद, कार्यक्षम आणि टिकाऊ झाली आहे. MSME क्षेत्रातील उद्योगांना मिळालेले आर्थिक प्रोत्साहन आणि एक खिडकी प्रणाली (Single Window Clearance) उद्योग स्थापन करण्याच्या प्रक्रियेत अडथळे कमी करतात आणि गुंतवणूक आकर्षक बनवतात. मेक इन इंडिया उपक्रमामुळे ग्रामीण रोजगार निर्माण झाला असून शेतकरी-उद्योग भागीदारी मजबूत झाली आहे. Farmer Producer Organizations (FPOs) आणि करार शेतीच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांना योग्य दर मिळतात आणि उद्योगांना सतत कच्चा माल उपलब्ध होतो. यामुळे उत्पादन साखळी (Supply Chain) अधिक कार्यक्षम झाली आहे. महिला उद्योजकता देखील वाढली असून ग्रामीण भागातील आर्थिक सशक्तीकरणाला चालना मिळाली आहे.

-, मेक इन इंडिया उपक्रमाने भारतीय कृषी आधारित उद्योगांना जागतिक स्पर्धात्मक्ता, उत्पादन क्षमता सुधारणा, गुंतवणूक आकर्षण, निर्यात अभिमुखता आणि सामाजिक-आर्थिक विकास या सर्व पैलूंमध्ये महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे. या उपक्रमामुळे उद्योग अधिक आधुनिक, कार्यक्षम, टिकाऊ आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्थेसाठी लाभदायक झाले आहेत

मेक इन इंडिया' चे कृषी आधारित उद्योगाकरिता धोरण निश्चिती Policy Framework of Make in India for Agro-Based Industries:

१.१०० % थेट परकीय गुंतवणूक सुलभता

'मेक इन इंडिया" उपक्रमांतर्गत कृषी आधारित उद्योगांमध्ये १००% परकीय थेट गुंतवणुकीस परवानगी देण्यात आल्यामुळे या क्षेत्रातील गुंतवणूक वातावरण अधिक खुलं आणि आकर्षक झाले आहे. या धोरणात्मक सुलभीकरणामुळे परकीय भांडवलाचा ओघ वाढून उद्योगांना आवश्यक असलेली आर्थिक क्षमता प्राप्त झाली आहे. त्याचबरोबर आधुनिक प्रक्रिया तंत्रज्ञान, गुणवत्ता नियंत्रण प्रणाली आणि जागतिक उत्पादन मानके कृषी उद्योगांमध्ये स्वीकारली जाऊ लागली आहेत. परिणामी उत्पादन क्षमता, कार्यक्षमता आणि उत्पादित

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

मालाची गुणवत्ता सुधारली आहे. याचा थेट परिणाम कृषी उद्योगांच्या स्पर्धात्मकतेवर झाला असून भारतीय कृषी उत्पादने जागतिक बाजारपेठेत अधिक सक्षमपणे स्थान मिळवू लागली आहेत.

2. अन्न प्रक्रिया पार्कची स्थापना

अन्न प्रक्रिया पार्कच्या स्थापनेमुळे कृषी उत्पादनांच्या प्रक्रिया, साठवणूक, पॅकेजिंग व वाहतूक यासाठी आवश्यक असलेली सर्व पायाभूत सुविधा एका ठिकाणी उपलब्ध झाली आहे. या एकत्रित सुविधांमुळे उत्पादन प्रक्रियेत कार्यक्षमतेत वाढ झाली असून Iमाल व वाहतूक खर्च यामध्ये घट झाली आहे. परिणामी, विशेषतः MSME क्षेत्रातील उद्योगांना कमी भांडवलात उत्पादन वाढवणे व स्पर्धात्मक टिकाव राखणे शक्य झाले आहे.

३ कोल्ड चेन पायाभूत सुविधा विकास

कोल्ड स्टोरेज, रेफ्रिजरेटेड वाहतूक आणि आधुनिक वेअरहाऊसिंग सुविधांच्या विकासामुळे कृषी उत्पादनांची साठवण क्षमता लक्षणीयरीत्या सुधारली आहे. यामुळे काढणीनंतर होणारी नासाडी (post-harvest losses) कमी झाली असून नाशवंत कृषी माल सुरक्षित, गुणवत्तापूर्ण आणि वेळेत बाजारपेठेत पोहोचवणे शक्य झाले आहे. परिणामी कृषी उद्योगांची कार्यक्षमता आणि उत्पन्न स्थैर्य वाढले आहे.

४. निर्यात प्रोत्साहन धोरण

मूल्यवर्धित कृषी उत्पादनांच्या निर्यातीसाठी कर सवलती, आर्थिक अनुदाने आणि कृषी निर्यात झोनस ची स्थापना करण्यात आल्यामुळे कृषी उद्योगांना जागतिक बाजारपेठेत प्रवेश सुलभ झाला आहे. या धोरणात्मक पाठबळामुळे निर्यताभिमुख उत्पादन वाढले असून देशाच्या परकीय चलन प्राप्तीत (foreign exchange earnings) सातत्यपूर्ण वाढ झाली आहे.

५. गुंतवणूक व उद्योग स्थापन सुलभता

एक खिडकी प्रणाली, सुलभ नियमावली आणि धोरणात्मक प्रोत्साहनांमुळे कृषी आधारित उद्योगांमध्ये गुंतवणूक करणे अधिक सोपे झाले आहे. उद्योग स्थापन प्रक्रियेतील प्रशासकीय अडथळे कमी झाल्याने भांडवली गुंतवणूक वाढली असून ग्रामीण भागात औद्योगिक उपक्रमांची संख्या वाढण्यास चालना मिळाली आहे. परिणामी ग्रामीण औद्योगिकीकरण आणि स्थानिक आर्थिक विकासाला बळकटी मिळाली आहे.

मेक इन इंडिया चे परिणाम

१. कृषी प्रक्रिया उद्योगांमध्ये खासगी गुंतवणूक वाढली

मेक इन इंडिया उपक्रमानंतर कृषी प्रक्रिया उद्योगांमध्ये खासगी गुंतवणूक लक्षणीय वाढली आहे. FDI सुलभतेमुळे परकीय गुंतवणूकदार भारतीय उद्योगांमध्ये सक्रिय झाले. अन्न प्रक्रिया पार्क, कोल्ड चेन आणि वेअरहाऊसिंगमध्ये मोठ्या प्रमाणावर भांडवली गुंतवणूक झाली. यामुळे उत्पादनाची क्षमता आणि कार्यक्षमता वाढली आहे. प्रक्रिया तंत्रज्ञानामध्ये सुधारणा, गुणवत्ता नियंत्रण आणि नवोन्मेष सहज लागू झाले. एकूणच, उद्योग अधिक आधुनिक, टिकाऊ व स्पर्धात्मक बनले आहेत.

२. MSME क्षेत्रात नवउद्योजक निर्माण झाले

गुंतवणूक वाढल्यामुळे कृषी आधारित MSME क्षेत्रात नवीन उद्योजकांची संख्या वाढली आहे. एक खिडकी प्रणाली आणि सुलभ नियमांमुळे उद्योग सुरू करणे सोपे झाले. कौशल्य विकास केंद्रे आणि प्रशिक्षण कार्यक्रम नवउद्योजकांना सहाय्यक ठरले. महिला उद्योजकता आणि ग्रामीण भागातील स्वयंरोजगाराच्या संधी वाढल्या आहेत. MSME साठी आर्थिक प्रोत्साहने आणि अनुदान नवउद्योजकांना गुंतवणुकीस आकर्षित करतात.यामुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत नवीन व्यवसाय आणि रोजगार निर्मिती झाली आहे.

३. ग्रामीण भागात उद्योग स्थापन झाले

कृषी आधारित उद्योग प्रामुख्याने ग्रामीण व अर्ध-ग्रामीण भागात स्थापन झाले आहेत. स्थानिक पातळीवर रोजगारनिर्मिती झाली, ज्यामुळे युवकांचे शहरांकडे स्थलांतर कमी झाले. ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत स्थैर्य आणि स्थानिक उत्पन्न वाढीस मदत झाली आहे. FPOs, करार शेती आणि थेट खरेदी यामुळे शेतकरी व उद्योग यांच्यात संबंध मजबूत झाले. उद्योगांमुळे ग्रामीण पायाभूत सुविधा, कौशल्य विकास व आर्थिक सशक्तीकरणाला चालना मिळाली आहे. एकूणच, उद्योग स्थापनामुळे ग्रामीण भागाला औद्योगिक आधार मिळाला आणि आर्थिक विकास गतीशील झाला.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

४ निर्याताभिमुख कृषी उद्योग वाढले

मूल्यवर्धित कृषी उत्पादनांची जागतिक मागणी वाढल्यामुळे निर्याताभिमुख उद्योग वाढले.विदेशी विनिमय प्रवाह मध्ये सुधारणा झाली असून देशाच्या अर्थव्यवस्थेला फायदा झाला. उद्योगांना जागतिक बाजारपेठेत प्रवेश मिळाल्यामुळे स्पर्धात्मक क्षमता वाढली. निर्याताभिमुख धोरणांमुळे उत्पादन खर्च कमी झाला आणि गुणवत्ता सुधारली. एकूणच, निर्यातामुळे गुंतवणूक आकर्षक झाली व ग्रामीण विकासाला गती मिळाली.

५. तंत्रज्ञान हस्तांतरण व औद्योगिक आधुनिकीकरण

परकीय व देशांतर्गत गुंतवणूकामुळे आधुनिक प्रक्रिया तंत्रज्ञान उद्योगांमध्ये लागू झाले. गुणवत्ता नियंत्रण व्यवस्था व नवीन मशीनरीने उत्पादन क्षमता सुधारली. उद्योगांची कार्यक्षमता, स्पर्धात्मकता आणि टिकाऊपणा वाढला. MSME क्षेत्रात नवोन्मेषी उपक्रमांना प्रोत्साहन मिळाले.तंत्रज्ञान हस्तांतरणामुळे उत्पादन जलद, सुरक्षित आणि दर्जेदार झाले. यामुळे कृषी उद्योग अधिक आधुनिक, कार्यक्षम व जागतिक स्तरावर प्रतिस्पर्धी झाले.

सामाजिक व आर्थिक परिणाम (Socio-Economic Impact)

१. ग्रामीण रोजगार निर्मिती

मेक इन इंडिया उपक्रमामुळे कृषी आधारित उद्योग ग्रामीण भागात स्थापन होऊ लागले आहेत. अन्न प्रक्रिया, कोल्ड चेन, पॅकेजिंग आणि वाहतूक क्षेत्रांमध्ये थेट रोजगाराच्या संधी निर्माण झाल्या आहेत. सहाय्यक सेवा क्षेत्रांमुळे अप्रत्यक्ष रोजगारही वाढला आहे. यामुळे ग्रामीण युवकांचे शहरांकडे होणारे स्थलांतर कमी झाले आहे. स्थानिक अर्थव्यवस्थेला यामुळे स्थैर्य प्राप्त झाले आहे.

२. शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात वाढ

मूल्यवर्धित कृषी उत्पादनांमुळे शेतमालाला अधिक बाजारमूल्य मिळू लागले आहे. प्रक्रिया, पॅकेजिंग आणि ब्रँडिंगमुळे कच्च्या मालाच्या विक्रीऐवजी शेतकऱ्यांना जास्त दर मिळतात. करार शेती व थेट खरेदी व्यवस्थेमुळे उत्पन्नातील अनिश्चितता कमी झाली आहे. शेतकऱ्यांना स्थिर बाजारपेठ उपलब्ध झाली आहे. परिणामी शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात लक्षणीय वाढ झाली आहे.

3. महिलांचा उद्योजकतेत सहभाग

कृषी आधारित MSME उद्योगांमुळे महिलांसाठी उद्योजकतेच्या नवीन संधी निर्माण झाल्या आहेत. स्वयं-सहायता गट, सूक्ष्म उद्योग आणि प्रक्रिया युनिट्समध्ये महिलांचा सहभाग वाढला आहे. आर्थिक प्रोत्साहन आणि प्रशिक्षणामुळे महिलांचे कौशल्यविकास झाले आहे. महिलांना आर्थिक स्वावलंबन प्राप्त झाले आहे. यामुळे सामाजिक सशक्तीकरणाला चालना मिळाली आहे.

4. स्थानिक संसाधनांचा प्रभावी वापर

स्थानिक कृषी कच्चा माल, मनुष्यबळ आणि नैसर्गिक संसाधनांचा अधिक कार्यक्षम वापर सुरू झाला आहे. स्थानिक उत्पादनांवर आधारित उद्योगांमुळे वाहतूक खर्च कमी झाला आहे. संसाधनांचा योग्य वापर केल्याने उत्पादन खर्चात घट झाली आहे. स्थानिक मूल्यसाखळी मजबूत झाली आहे. परिणामी शाश्वत ग्रामीण विकासाला हातभार लागला आहे.

निष्कर्ष (Conclusion):

'मेक इन इंडिया' उपक्रमाने कृषी आधारित उद्योगांमध्ये गुंतवणूक वाढवण्यात आणि ग्रामीण विकासाला गती देण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. १००% परकीय थेट गुंतवणूक सुलभता, कर सवलती, पायाभूत सुविधा विकास आणि उद्योग स्थापन सुलभीकरण यांसारख्या धोरणात्मक उपायांमुळे कृषी प्रक्रिया, कोल्ड चेन, वेअरहाऊसिंग, पॅकेजिंग आणि निर्याताभिमुख उद्योगांमध्ये देशांतर्गत तसेच परकीय गुंतवणूक वाढली आहे. परिणामी, कृषी क्षेत्राला एक भक्कम औद्योगिक आधार प्राप्त झाला असून पारंपरिक शेतीचे स्वरूप मूल्यवर्धित उद्योगांकडे वळले आहे. गुंतवणूक वाढीचा सर्वाधिक सकारात्मक परिणाम ग्रामीण भागावर झाला आहे. कृषी आधारित उद्योग ग्रामीण व अर्ध-ग्रामीण भागात स्थापन झाल्यामुळे स्थानिक पातळीवर रोजगारनिर्मिती झाली आहे. प्रक्रिया, वाहतूक, साठवणूक, विपणन आणि सहाय्यक सेवा क्षेत्रांमध्ये थेट व अप्रत्यक्ष रोजगार संधी निर्माण झाल्याने ग्रामीण युवकांचे शहरांकडे होणारे स्थलांतर कमी होण्यास मदत झाली आहे. यामुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला स्थैर्य प्राप्त झाले असून स्थानिक उत्पन्नाचे स्रोत वाढले आहेत.
या उपक्रमामुळे शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढवण्यासाठी मूल्यवर्धनावर विशेष भर देण्यात आला आहे. कच्च्या शेतीमालाच्या विक्रीऐवजी प्रक्रिया केलेली उत्पादने, पॅकेजिंग आणि ब्रँडिंगमुळे शेतमालाला अधिक बाजारमूल्य मिळू लागले आहे., करार शेती आणि थेट खरेदी

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

व्यवस्थेमुळे शेतकरी-उद्योग संबंध अधिक मजबूत झाले असून शेतकऱ्यांना स्थिर दर आणि निश्चित बाजारपेठ उपलब्ध झाली आहे. यामुळे कृषी मूल्यसाखळी अधिक कार्यक्षम आणि टिकाऊ बनली आहे.

मेक इन इंडिया' हा उपक्रम कृषी आधारित उद्योगांच्या विकासासाठी एक प्रभावी आणि दीर्घकालीन धोरणात्मक चौकट प्रदान करतो. गुंतवणूक, रोजगारनिर्मिती, मूल्यवर्धन आणि ग्रामीण विकास या सर्व घटकांमध्ये सकारात्मक बदल घडवून आणण्याची क्षमता या उपक्रमामध्ये आहे. भविष्यात वित्तपुरवठा सुलभता, कौशल्य विकास, तंत्रज्ञान हस्तांतरण आणि संतुलित पायाभूत सुविधा विकासावर भर दिल्यास कृषी आधारित उद्योग अधिक स्पर्धात्मक, समावेशक आणि शाश्वत बनू शकतील.

संदर्भसूची

1. पाटील, रा. ना. (२०१८). कृषी उद्योग आणि ग्रामीण विकास. कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे.
2. कुलकर्णी, म. ग. (२०१७). भारतातील कृषी आधारित उद्योग. मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे.
3. देशमुख, एस. बी. (२०१९). ग्रामीण औद्योगिकीकरण आणि MSME विकास. विद्याप्रकाशन, नागपूर.
4. जोशी, प्र. द. (२०१६). कृषी अर्थशास्त्र. निराली प्रकाशन, पुणे.
5. Patil, R. S. (2018). Agro-Based Industries and Rural Development in Maharashtra. Ph.D. Thesis, Savitribai Phule Pune University.Pune
6. Kulkarni, M. N. (2019). Impact of Agro-Processing Industries on Farmers' Income. Ph.D. Thesis, Shivaji University, Kolhapur.
7. Jadhav, S. P. (2020). MSME Development and Employment Generation in Rural India. Ph.D. Thesis, Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University.Aurangabad.
8. Government of India. (2014). Make in India Programme. Ministry of Commerce and Industry, New Delhi.
9. Ministry of Food Processing Industries (MoFPI). (2022). Annual Report. Government of India.
10. Ministry of MSME. (2022). MSME Annual Report. Government of India.
11. NITI Aayog. (2021). Doubling Farmers' Income through Value Chain Development. Government of India.
12. Government of Maharashtra. (2021). Agro-Industry Policy of Maharashtra. Mumba
13. Sharma, A. & Jain, R. (2020). Role of MSMEs in Rural Development in India. International Journal of Economics and Business Studies, 9(2), 88–95.
14. Patil, R. & Kulkarni, M. (2020). Agro-Based Industries and Rural Employment Generation. Indian Journal of Rural Development, 39(1), 112–120.
15. Make in India (Official Site)
16. https://www.makeinindia.com
17. Ministry of MSME
18. https://msme.gov.in
19. Ministry of Food Processing Industries (MoFPI)
20. https://mofpi.nic.in
21. NITI Aayog
22. https://niti.gov.in

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

धर्मनिरपेक्षतेचा विचार आणि आधुनिक काळातील आव्हाने

प्रा.डॉ.जाधव बाबुराव भीमराव
सहयोगी प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभागप्रमुख, कै.बापूसाहेब पाटील एकंबेकर महाविद्यालय, उदगीर
Email: baburaob.jadhav@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180188
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 370-375
January 2026
Submitted: 19 Dec. 2025
Revised: 29 Dec. 2025
Accepted: 19 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश

धर्मनिरपेक्षता ही आधुनिक लोकशाही राज्यव्यवस्थेची एक मूलभूत आणि अपरिहार्य संकल्पना आहे. विविध धर्म, पंथ, भाषा व संस्कृतींनी युक्त अशा बहुविध समाजात शांततापूर्ण सहअस्तित्व, सामाजिक सलोखा आणि राष्ट्रीय एकात्मता टिकवून ठेवण्यासाठी धर्मनिरपेक्षतेचे महत्त्व अत्यंत मोठे आहे. भारतीय राज्यघटनेने धर्मनिरपेक्षतेला घटनात्मक तत्त्वाचा दर्जा देऊन राज्याच्या तटस्थतेवर भर दिला आहे. तथापि, आधुनिक काळात धार्मिक राजकारणाचा वाढता प्रभाव, बहुसंख्याकवादी प्रवृत्ती, अल्पसंख्याक असुरक्षितता, सामाजिक माध्यमांवरील द्वेषपूर्ण भाषण, शिक्षणातील मूल्यसंवर्धनाचा अभाव तसेच जागतिक पातळीवरील धार्मिक कट्टरतावाद यांमुळे धर्मनिरपेक्षतेसमोर गंभीर आव्हाने निर्माण झाली आहेत. या संशोधन पेपरमध्ये धर्मनिरपेक्षतेची सैद्धांतिक व ऐतिहासिक पार्श्वभूमी स्पष्ट करून भारतीय संदर्भातील तिचे वैशिष्ट्य अधोरेखित करण्यात आले आहे. तसेच आधुनिक सामाजिक-राजकीय वास्तवात धर्मनिरपेक्षतेला भेडसावणाऱ्या आव्हानांचे सखोल विश्लेषण करण्यात आले आहे. धर्मनिरपेक्षतेचे संरक्षण करण्यासाठी शिक्षण, न्यायव्यवस्था, माध्यमे व नागरिकांची भूमिका यांचे महत्त्व अधोरेखित करत, विविधतेत एकता टिकवण्यासाठी धर्मनिरपेक्ष मूल्यांचे पुनर्स्थापन आवश्यक असल्याचे निष्कर्ष काढण्यात आले आहेत.

मुख्यशब्द: *धर्मनिरपेक्षता, भारतीय राज्यघटना, लोकशाही, धार्मिक राजकारण, बहुसंख्याकवाद, अल्पसंख्याक हक्क, सामाजिक सलोखा, घटनात्मक मूल्ये*

प्रस्तावना

धर्मनिरपेक्षता ही आधुनिक लोकशाही राज्यव्यवस्थेची एक मूलभूत संकल्पना आहे. विविध धर्म, पंथ, भाषा व संस्कृतींनी युक्त अशा समाजात शांततापूर्ण सहअस्तित्व राखण्यासाठी धर्मनिरपेक्षतेचा विचार अत्यंत महत्त्वाचा ठरतो. धर्मनिरपेक्षतेचा मूलभूत अर्थ म्हणजे राज्याने कोणत्याही एका धर्मास प्राधान्य न देता सर्व धर्मांशी समान वागणूक देणे. भारतीय राज्यघटनेने धर्मनिरपेक्षतेला केवळ तात्त्विक मूल्य न मानता एक घटनात्मक तत्त्व म्हणून स्वीकारले आहे. ४२ व्या घटनादुरुस्तीने 'धर्मनिरपेक्ष' हा शब्द प्रस्तावनेत समाविष्ट करून या मूल्याला अधिक ठोस स्वरूप देण्यात आले. ऐतिहासिकदृष्ट्या पाहता, पाश्चिमात्य देशांतील धर्मनिरपेक्षतेची संकल्पना ही चर्च व राज्य यांच्यातील संघर्षातून विकसित झाली. परंतु भारतीय संदर्भात धर्मनिरपेक्षतेचा विकास वेगळ्या पद्धतीने झाला. येथे धर्म समाजजीवनाचा अविभाज्य भाग असल्याने राज्याने धर्मापासून पूर्णतः अलिप्त राहण्याऐवजी सर्व धर्मांचा समान आदर (Sarva Dharma Sambhava) हा दृष्टिकोन स्वीकारला. त्यामुळे भारतीय धर्मनिरपेक्षता ही सकारात्मक व समन्वयात्मक स्वरूपाची आहे.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
प्रा.डॉ.जाधव बाबुराव भीमराव, सहयोगी प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभागप्रमुख, कै.बापूसाहेब पाटील एकंबेकर महाविद्यालय, उदगीर

How to cite this article:
जाधव, . बाबुराव . भीमराव . (2026). धर्मनिरपेक्षतेचा विचार आणि आधुनिक काळातील आव्हाने. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 370–375. https://doi.org/10.5281/zenodo.18456026

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18456026
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

आधुनिक काळात मात्र धर्मनिरपेक्षतेसमोर अनेक गंभीर आव्हाने उभी राहिली आहेत. धार्मिक राजकारण, बहुसंख्याकवाद, अल्पसंख्याक असुरक्षितता, कट्टरतावाद, सामाजिक माध्यमांवरील द्वेषपूर्ण प्रचार, तसेच जागतिकीकरणामुळे निर्माण झालेले सांस्कृतिक तणाव या सर्व घटकांनी धर्मनिरपेक्षतेच्या मूल्यांना आव्हान दिले आहे. विशेषतः निवडणूक राजकारणात धर्माचा वापर वाढल्यामुळे राज्याची तटस्थता प्रश्नांकित होत आहे. धर्मनिरपेक्षतेवरील वादविवाद केवळ राजकीय मर्यादेत न राहता सामाजिक, सांस्कृतिक व कायदेशीर पातळीवरही होत आहेत. काही विचारवंतांच्या मते धर्मनिरपेक्षता ही पाश्चिमात्य संकल्पना असून ती भारतीय समाजरचनेला लागू होत नाही, तर इतरांच्या मते विविधतेत एकता राखण्यासाठी धर्मनिरपेक्षता अपरिहार्य आहे. या पार्श्वभूमीवर धर्मनिरपेक्षतेच्या संकल्पनेचा पुनर्विचार करणे आणि आधुनिक काळातील तिच्या आव्हानांचे विश्लेषण करणे आवश्यक ठरते. हा संशोधन पेपर धर्मनिरपेक्षतेच्या सैद्धांतिक आधारांचा अभ्यास करून, आधुनिक काळातील बदलत्या सामाजिक-राजकीय वास्तवात तिला भेडसावणाऱ्या आव्हानांचा सखोल आढावा घेण्याचा प्रयत्न करतो.

संशोधन पेपरची उद्देश (Objectives):

- धर्मनिरपेक्षतेच्या तात्त्विक व ऐतिहासिक पार्श्वभूमीचा अभ्यास करणे हा आहे.
- आधुनिक काळातील सामाजिक व राजकीय बदलांचा धर्मनिरपेक्षतेवर होणारा परिणाम अभ्यासणे.
- माध्यमे, विशेषतः सामाजिक माध्यमे, धर्मनिरपेक्षतेवर कसा प्रभाव टाकतात हे समजून घेणे.
- कायदे, न्यायालयीन निर्णय व सार्वजनिक धोरणे यांचा धर्मनिरपेक्षतेशी असलेला संबंध तपासणे.
- आधुनिक आव्हानांना सामोरे जाताना धर्मनिरपेक्षतेचे जतन कसे करता येईल, याबाबत उपाययोजना व शिफारसी सुचवणे.

संशोधन पेपरची गृहीतके (Hypotheses):

- धर्मनिरपेक्षता ही लोकशाही व्यवस्थेच्या यशस्वी कार्यासाठी अपरिहार्य आहे.
- आधुनिक काळातील राजकीय प्रक्रियांमध्ये धर्माचा वाढता हस्तक्षेप धर्मनिरपेक्षतेस बाधा आणत आहे.
- जागतिकीकरण व सामाजिक माध्यमांच्या प्रभावामुळे धार्मिक असहिष्णुता अधिक दृश्यमान झाली आहे.
- शिक्षणव्यवस्थेत धर्मनिरपेक्ष मूल्यांचे पुरेसे बिंबन न झाल्यास भावी पिढ्यांमध्ये सहिष्णुतेचा अभाव निर्माण होऊ शकतो.
- मजबूत कायदेशीर चौकट व स्वतंत्र न्यायव्यवस्था धर्मनिरपेक्षतेच्या संरक्षणात महत्त्वाची भूमिका बजावू शकते.

संशोधन पद्धती (Research Methodology):

या संशोधनासाठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. धर्मनिरपेक्षतेसारख्या सैद्धांतिक व मूल्याधिष्ठित संकल्पनेचा अभ्यास करण्यासाठी ही पद्धत अधिक उपयुक्त ठरते. या अभ्यासासाठी प्रामुख्याने दुय्यम माहिती स्रोतांचा (Secondary Sources) वापर करण्यात आला आहे. यामध्ये पुस्तके, संशोधन लेख, नियतकालिके, सरकारी अहवाल, भारतीय राज्यघटना, तसेच सर्वोच्च न्यायालयाचे महत्त्वाचे निर्णय यांचा समावेश आहे. संशोधनात ऐतिहासिक पद्धतीचाही वापर करण्यात आला आहे. धर्मनिरपेक्षतेच्या संकल्पनेचा ऐतिहासिक विकास, भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत तिचे स्थान आणि घटनात्मक समावेश यांचा अभ्यास या पद्धतीद्वारे करण्यात आला आहे. तुलनात्मक पद्धतीचा वापर करून भारतीय व पाश्चिमात्य धर्मनिरपेक्षतेतील फरक स्पष्ट करण्यात आले आहेत. यामुळे भारतीय संदर्भातील धर्मनिरपेक्षतेची वैशिष्ट्ये अधोरेखित करता आली आहेत. माहितीच्या विश्लेषणासाठी तर्कशुद्ध व समीक्षात्मक दृष्टिकोन स्वीकारण्यात आला आहे. विविध विचारवंतांचे दृष्टिकोन, समकालीन घडामोडी व सामाजिक वास्तव यांच्या आधारे निष्कर्ष काढण्यात आले आहेत.

धर्मनिरपेक्षतेचा विचार/संकल्पना:

धर्मनिरपेक्षता ही आधुनिक लोकशाही राज्यव्यवस्थेची एक अत्यंत महत्त्वाची व मूलभूत संकल्पना आहे. विविध धर्म, पंथ, जात, भाषा व संस्कृतींनी युक्त समाजात शांततापूर्ण सहअस्तित्व राखण्यासाठी धर्मनिरपेक्षतेचा विचार विकसित झाला. राज्य आणि धर्म यांच्यातील नाते कसे असावे, याचा समतोल साधण्याचा प्रयत्न म्हणजे धर्मनिरपेक्षता होय. आधुनिक काळात जेव्हा राज्य हे नागरिकांच्या सर्वांगीण विकासासाठी जबाबदार मानले जाते, तेव्हा कोणत्याही एका धर्माशी बांधील राहणे राज्याच्या तटस्थतेला बाधा ठरू शकते. धर्मनिरपेक्षतेचा मूलभूत हेतू म्हणजे राज्याने कोणत्याही विशिष्ट धर्माचा पुरस्कार न करता सर्व धर्मांशी समान वागणूक देणे. यामुळे

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

नागरिकांना धार्मिक स्वातंत्र्य मिळते आणि सामाजिक सलोखा टिकून राहतो. धर्मनिरपेक्षतेमुळे धर्म हा व्यक्तीचा खासगी विषय ठरतो, तर राज्याचे कार्य कायदा, संविधान व लोकशाही मूल्यांवर आधारित राहते. बहुधर्मी व बहुसांस्कृतिक समाजात धर्मनिरपेक्षतेचे महत्त्व अधिक वाढते. कारण अशा समाजात धार्मिक वर्चस्व किंवा भेदभाव निर्माण झाल्यास सामाजिक संघर्ष उद्भवू शकतात. त्यामुळे धर्मनिरपेक्षता ही केवळ तात्त्विक संकल्पना नसून सामाजिक स्थैर्याचे साधन आहे. भारतीय समाजरचनेत धर्माला ऐतिहासिक व सांस्कृतिक महत्त्व असले तरी भारतीय राज्यघटनेने धर्मनिरपेक्षतेचा स्वीकार करून आधुनिक, समावेशक व लोकशाही राष्ट्रनिर्मितीचा मार्ग स्वीकारला आहे. म्हणूनच धर्मनिरपेक्षतेची संकल्पना समजून घेणे हे आधुनिक राजकीय विचारांच्या अभ्यासात अत्यंत आवश्यक ठरते.

धर्मनिरपेक्षतेचा अर्थ:

धर्मनिरपेक्षता म्हणजे राज्याने धर्माच्या बाबतीत तटस्थ भूमिका स्वीकारणे. इंग्रजीतील Secularism हा शब्द लॅटिन भाषेतील Saeculum या शब्दावरून आला असून त्याचा अर्थ 'ऐहिक' किंवा 'धर्मापलीकडील' असा होतो. याचा अर्थ धर्मनिरपेक्षता म्हणजे धर्माचा विरोध नव्हे, तर धर्म व राज्य यांच्यातील स्पष्ट भेद राखणे होय.

धर्मनिरपेक्षतेच्या व्याख्या:

- **जॉर्ज जेकब होलिओक** यांच्या मते, धर्मनिरपेक्षता ही अशी जीवनदृष्टी आहे जी नैतिकता व सामाजिक मूल्ये धार्मिक आधारांशिवाय स्वीकारते.
- **डी.ई.स्मिथ** यांच्या मते, धर्मनिरपेक्ष राज्य म्हणजे असे राज्य जे कोणत्याही धर्माशी अधिकृतपणे जोडलेले नसते आणि सर्व धर्मांना समान वागणूक देते.

या व्याख्यांवरून असे स्पष्ट होते की धर्मनिरपेक्षतेचा गाभा 'राज्याची तटस्थता' या तत्त्वात आहे. धर्मनिरपेक्ष राज्य नागरिकांच्या धार्मिक श्रद्धांमध्ये हस्तक्षेप करत नाही, तसेच कोणत्याही धर्माला विशेष सवलती किंवा प्राधान्य देत नाही. धर्मनिरपेक्षता म्हणजे धर्माला समाजातून हद्दपार करणे नव्हे, तर धर्माचा वापर राजकीय सत्ता, भेदभाव किंवा हिंसा यासाठी होऊ न देणे होय. त्यामुळे धार्मिक स्वातंत्र्य आणि समानता ही धर्मनिरपेक्षतेची दोन प्रमुख अंगे मानली जातात.

धर्मनिरपेक्षतेचा ऐतिहासिक विकास:

धर्मनिरपेक्षतेचा ऐतिहासिक विकास मुख्यतः पाश्चिमात्य देशांत झाला. मध्ययुगीन युरोपमध्ये चर्च व राजसत्ता यांच्यात घनिष्ठ संबंध होते. चर्चचा राजकारणावर मोठा प्रभाव असल्याने धार्मिक अत्याचार, असहिष्णुता व संघर्ष वाढले. या पार्श्वभूमीवर चर्च व राज्य यांच्यातील विभाजनाची गरज प्रकर्षाने जाणवू लागली. १६ व्या व १७ व्या शतकातील पुनरुत्थान चळवळ, प्रबोधन काळ आणि वैज्ञानिक विचारसरणीमुळे धर्मनिरपेक्षतेचा विचार पुढे आला. फ्रेंच राज्यक्रांतीने 'स्वातंत्र्य, समता व बंधुता' या मूल्यांसोबतच धर्मनिरपेक्षतेचा पुरस्कार केला. अनेक युरोपीय देशांनी राज्यधर्माची संकल्पना नाकारून धर्मनिरपेक्ष राज्यव्यवस्था स्वीकारली. भारतीय संदर्भात मात्र धर्मनिरपेक्षतेचा विकास वेगळ्या मार्गाने झाला. भारतात प्राचीन काळापासून विविध धर्मांचे सहअस्तित्व आढळते. त्यामुळे येथे धर्मनिरपेक्षतेचा अर्थ धर्मापासून पूर्ण विभाजन नसून सर्व धर्मांचा समान आदर असा विकसित झाला. स्वातंत्र्य चळवळीच्या काळात गांधीजी, नेहरू आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी धर्मनिरपेक्ष राष्ट्राची संकल्पना स्वीकारली.

धर्मनिरपेक्षतेचे प्रकार:

धर्मनिरपेक्षतेचे प्रामुख्याने दोन प्रकार मानले जातात—नकारात्मक आणि सकारात्मक धर्मनिरपेक्षता. नकारात्मक धर्मनिरपेक्षतेत राज्य आणि धर्म यांच्यात पूर्ण विभाजन केले जाते. अमेरिका व फ्रान्ससारख्या देशांमध्ये ही पद्धत आढळते. येथे राज्य धार्मिक व्यवहारात कोणताही हस्तक्षेप करत नाही. सकारात्मक धर्मनिरपेक्षतेत राज्य सर्व धर्मांना समान मान्यता देते आणि गरज पडल्यास धार्मिक सुधारणांसाठी हस्तक्षेपही करते. भारतीय धर्मनिरपेक्षता ही या प्रकारात मोडते. भारतात राज्य धर्मनिरपेक्ष असले तरी सामाजिक न्याय, समानता व सुधारणांसाठी धार्मिक प्रथा तपासण्याचा अधिकार राज्याला आहे. भारतीय मॉडेल हे बहुधर्मी समाजासाठी अधिक समर्पक मानले जाते, कारण ते समन्वय व सहअस्तित्वावर आधारित आहे.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

भारतीय दृष्टिकोनातून धर्मनिरपेक्षता:

भारतीय धर्मनिरपेक्षतेचा मूलाधार सर्व धर्म समभाव हा आहे. राज्य कोणत्याही धर्माचा पुरस्कार करत नाही, परंतु सर्व धर्मांच्या स्वातंत्र्याचे संरक्षण करते. भारतीय समाजातील धार्मिक विविधता लक्षात घेता हा दृष्टिकोन स्वीकारण्यात आला आहे. महात्मा गांधींनी धर्माला नैतिकतेशी जोडले, तर नेहरूंनी आधुनिक, वैज्ञानिक व धर्मनिरपेक्ष राष्ट्राची संकल्पना मांडली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी राज्यघटनेद्वारे धर्मनिरपेक्षतेला घटनात्मक अधिष्ठान दिले. त्यांच्या मते, धर्मनिरपेक्षता ही लोकशाही टिकवण्याची अट आहे.

भारतीय राज्यघटनेतील धर्मनिरपेक्षतेचा आधार:

भारतीय राज्यघटना धर्मनिरपेक्षतेला ठोस घटनात्मक आधार देते. प्रस्तावनेत भारताला 'धर्मनिरपेक्ष' राष्ट्र घोषित करण्यात आले आहे. भारताला 'धर्मनिरपेक्ष' राष्ट्र घोषित करते (४२ वी घटनादुरुस्ती).

कलम १४ समानतेचा हक्क देतो,

तर कलम १५ धर्माच्या आधारे भेदभावास मनाई करतो.

कलम २५ ते २८ धार्मिक स्वातंत्र्याचे संरक्षण करतात.

कलम 44 – समान नागरी संहिता (राज्याच्या दिशादर्शक तत्त्वांपैकी एक).

या तरतुदींमुळे प्रत्येक नागरिकाला धर्म पाळण्याचे, आचरण करण्याचे व प्रचार करण्याचे स्वातंत्र्य मिळते, परंतु सार्वजनिक सुव्यवस्था व नैतिकतेच्या मर्यादेत.

धर्मनिरपेक्षतेचे महत्त्व:

धर्मनिरपेक्षता सामाजिक सलोखा, राष्ट्रीय एकात्मता व लोकशाही मूल्यांचे संरक्षण करते. ती अल्पसंख्याकांच्या हक्कांचे रक्षण करते आणि बहुसंख्याकांच्या वर्चस्वावर मर्यादा आणते. विविधतेत एकता हे भारताचे वैशिष्ट्य धर्मनिरपेक्षतेमुळेच टिकून आहे.

धर्मनिरपेक्षतेसमोरील आधुनिक आव्हाने:

1.धार्मिक राजकारणाचा वाढता प्रभाव:

धार्मिक राजकारण म्हणजे धर्माचा वापर राजकीय सत्ता मिळवण्यासाठी किंवा टिकवण्यासाठी करणे. आधुनिक काळात हा प्रकार मोठ्या प्रमाणावर वाढलेला दिसून येतो. लोकशाही व्यवस्थेत राजकीय पक्षांनी आर्थिक विकास, सामाजिक न्याय, शिक्षण व आरोग्य यांसारख्या मुद्द्यांवर राजकारण करणे अपेक्षित असते. मात्र, प्रत्यक्षात धर्म, धार्मिक ओळख व श्रद्धांचा वापर भावनिक मुद्दे उभे करण्यासाठी केला जातो. यामुळे धर्मनिरपेक्षतेचा मूलभूत विचार दुर्बल होतो. भारतीय संदर्भात पाहिले असता, निवडणूक प्रक्रियेत धार्मिक प्रतीकांचा, घोषणा व भावनांचा मोठ्या प्रमाणावर वापर केला जातो. मतदारांची धार्मिक ओळख केंद्रस्थानी ठेवून प्रचार केला जातो. परिणामी नागरिक 'मतदार' न राहता 'धार्मिक गटाचे सदस्य' बनतात. ही स्थिती लोकशाहीच्या आरोग्यासाठी घातक आहे. धार्मिक राजकारणाचा एक मोठा परिणाम म्हणजे समाजाचे ध्रुवीकरण. समाज वेगवेगळ्या धार्मिक गटांत विभागला जातो आणि परस्पर अविश्वास वाढतो. अल्पसंख्याक समुदायांमध्ये असुरक्षिततेची भावना निर्माण होते, तर बहुसंख्याक समुदायात वर्चस्वाची भावना बळावते. या प्रक्रियेत संविधानाने दिलेली समानता, स्वातंत्र्य व बंधुता ही मूल्ये दुर्लक्षित होतात. धर्माचा राजकारणातील वापर कायदा-सुव्यवस्थेवरही परिणाम करतो. धार्मिक भावनांना हात घालणाऱ्या घटनांमुळे दंगली, हिंसा व सामाजिक तणाव वाढतो. राज्य यंत्रणा तटस्थ राहण्यात अपयशी ठरल्यास धर्मनिरपेक्षतेचा पाया कमकुवत होतो. म्हणूनच धार्मिक राजकारणाचा वाढता प्रभाव हे धर्मनिरपेक्षतेसमोरील एक गंभीर आव्हान आहे. लोकशाही टिकवायची असेल, तर राजकारण व धर्म यांच्यात स्पष्ट सीमारेषा आखणे अत्यावश्यक आहे.

2. बहुसंख्याकवाद:

बहुसंख्याकवाद म्हणजे लोकसंख्येच्या बहुसंख्याक गटाच्या धार्मिक, सांस्कृतिक किंवा राजकीय मूल्यांना राष्ट्राच्या एकमेव ओळखीप्रमाणे मांडणे. लोकशाहीत संख्याबळाला महत्त्व असले तरी बहुसंख्याकवाद लोकशाहीच्या आत्म्याशी विसंगत आहे. कारण लोकशाही ही केवळ बहुमताचे राज्य नसून अल्पसंख्याकांच्या हक्कांचे संरक्षण करणारी व्यवस्था आहे.आधुनिक काळात बहुसंख्याकवाद वाढताना दिसतो. बहुसंख्याक समुदायाच्या श्रद्धा, परंपरा व प्रतीकांना राष्ट्रीयत्वाशी जोडले जाते. परिणामी अल्पसंख्याक समुदाय 'इतर' किंवा 'बाह्य' ठरवले जातात. यामुळे समाजात समावेशकतेऐवजी वगळण्याची प्रवृत्ती वाढते. बहुसंख्याकवादाचा सर्वात गंभीर परिणाम

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

म्हणजे अल्पसंख्याकांच्या मूलभूत अधिकारांवर होणारा आघात. धार्मिक स्वातंत्र्य, सांस्कृतिक अधिकार व समानतेचा हक्क प्रत्यक्ष व्यवहारात मर्यादित होतो. राज्य जर बहुसंख्याकांच्या बाजूने झुकले, तर धर्मनिरपेक्षतेचा तटस्थ स्वभाव नष्ट होतो. इतिहास साक्ष देतो की बहुसंख्याकवादामुळे सामाजिक संघर्ष, हिंसा व हुकूमशाही प्रवृत्ती वाढतात. त्यामुळे धर्मनिरपेक्षता केवळ घटनात्मक तत्त्व न राहता अल्पसंख्याकांच्या सुरक्षेचे साधन ठरते.

3. सामाजिक माध्यमांवरील द्वेषपूर्ण भाषण:

डिजिटल युगात सामाजिक माध्यमे ही अभिव्यक्तीचे प्रभावी साधन बनली आहेत. मात्र त्याचबरोबर ती द्वेषपूर्ण भाषण पसरवण्याचे माध्यमही बनली आहेत. धर्माच्या नावाने अपमानास्पद, भडकावू व चुकीची माहिती मोठ्या प्रमाणावर प्रसारित केली जाते. द्वेषपूर्ण भाषणामुळे धार्मिक गैरसमज वाढतात. एखादी अफवा किंवा चुकीची पोस्ट काही मिनिटांत हजारो लोकांपर्यंत पोहोचते. यामुळे धार्मिक भावना दुखावल्या जातात आणि सामाजिक सलोखा धोक्यात येतो. राजकीय हेतूने सामाजिक माध्यमांचा वापर करून धार्मिक ध्रुवीकरण केले जाते. याचा थेट परिणाम धर्मनिरपेक्षतेवर होतो, कारण समाजात सहिष्णुतेऐवजी द्वेष व भीती पसरते. कायद्यांची अंमलबजावणी मर्यादित ठरत असल्याने सोशल मीडियावरील द्वेष रोखणे मोठे आव्हान बनले आहे. त्यामुळे डिजिटल साक्षरता व जबाबदार नागरिकत्व अत्यंत आवश्यक ठरते.

4. शिक्षणातील मूल्यसंवर्धनाचा अभाव:

शिक्षण हे धर्मनिरपेक्ष मूल्यांचे संवर्धन करणारे प्रमुख साधन आहे. मात्र आधुनिक शिक्षणव्यवस्थेत स्पर्धा, कौशल्ये व रोजगारक्षमतेवर अधिक भर दिला जात असून मूल्यशिक्षण दुर्लक्षित होत आहे. धर्मनिरपेक्षता, सहिष्णुता, मानवता व बंधुता या मूल्यांचा अभाव असल्यास तरुण पिढी सहज कट्टर विचारांकडे आकर्षित होऊ शकते. इतिहास, राज्यशास्त्र व नागरिकशास्त्र या विषयांतून घटनात्मक मूल्यांची जाणीव करून देणे अत्यावश्यक आहे. शिक्षण व्यवस्थेत मूल्यसंवर्धन न झाल्यास दीर्घकालीन सामाजिक सलोखा धोक्यात येतो. त्यामुळे धर्मनिरपेक्षतेचे भवितव्य शिक्षणाशी घट्ट जोडलेले आहे.

5. जागतिक पातळीवरील धार्मिक कट्टरतावाद:

जागतिक स्तरावर धार्मिक कट्टरतावाद वाढत आहे. दहशतवाद, धार्मिक संघर्ष व युद्धे यांचा स्थानिक समाजांवरही परिणाम होतो. जागतिक घडामोडींचा प्रभाव स्थानिक राजकारणावर पडतो. धार्मिक कट्टरतावादामुळे 'आम्ही विरुद्ध ते' अशी मानसिकता निर्माण होते. याचा थेट परिणाम बहुसांस्कृतिक व बहुधर्मी समाजांवर होतो. धर्मनिरपेक्षतेसाठी ही गंभीर समस्या आहे.

6. धर्मनिरपेक्षतेच्या मूल्यांवर वाढता ताण:

वरील सर्व घटकांचा एकत्रित परिणाम म्हणजे धर्मनिरपेक्षतेच्या मूल्यांवर वाढता ताण. राज्याची तटस्थता, समानता व बंधुता या मूल्यांची कसोटी लागत आहे. घटनात्मक मूल्ये कागदावर असली तरी प्रत्यक्ष व्यवहारात त्यांचे पालन होत नसेल, तर धर्मनिरपेक्षता केवळ संकल्पनात्मक उरते. ही स्थिती लोकशाहीसाठी धोकादायक आहे.

7. धर्मनिरपेक्षतेचे पुनर्स्थापन व संरक्षण:

धर्मनिरपेक्षतेचे संरक्षण करण्यासाठी बहुआयामी प्रयत्न आवश्यक आहेत. शिक्षणातून घटनात्मक मूल्यांचे बिंबन, स्वतंत्र न्यायव्यवस्था, निष्पक्ष माध्यमे व जागरूक नागरिक हे त्याचे आधारस्तंभ आहेत. राज्याने तटस्थ भूमिका बजावणे, कायद्याची समान अंमलबजावणी करणे आणि संवाद व सहिष्णुतेला प्रोत्साहन देणे आवश्यक आहे. धर्मनिरपेक्षता जपणे म्हणजे समाजातील विविधतेचा सन्मान करणे होय.

निष्कर्ष:

वरील सर्व मुद्यांच्या सखोल अभ्यासातून असे स्पष्ट होते की धर्मनिरपेक्षता ही केवळ घटनात्मक संकल्पना नसून ती लोकशाही समाजव्यवस्थेच्या अस्तित्वासाठी अत्यावश्यक असलेली मूल्यव्यवस्था आहे. आधुनिक काळात धार्मिक राजकारणाचा वाढता प्रभाव, बहुसंख्याकवादी प्रवृत्ती, सामाजिक माध्यमांवरील द्वेषपूर्ण भाषण, शिक्षणातील मूल्यसंवर्धनाचा अभाव आणि जागतिक पातळीवरील धार्मिक कट्टरतावाद या सर्व घटकांनी धर्मनिरपेक्षतेसमोरील आव्हाने अधिक तीव्र केली आहेत. धार्मिक राजकारणामुळे लोकशाही प्रक्रिया भावनिक व ओळखाधारित बनत असून नागरिकांचे 'मतदार' म्हणून असलेले विवेकशील स्थान दुर्बल होत आहे. बहुसंख्याकवादामुळे अल्पसंख्याक समुदायांमध्ये असुरक्षिततेची भावना वाढते व सामाजिक सलोखा बाधित होतो. सामाजिक माध्यमांवरील अनियंत्रित

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

द्वेषपूर्ण प्रचारामुळे धार्मिक गैरसमज, तणाव व हिंसक प्रवृत्ती वाढताना दिसतात. त्याचबरोबर शिक्षण व्यवस्थेत धर्मनिरपेक्ष, मानवतावादी व घटनात्मक मूल्यांचे पुरेसे बिंबन न झाल्याने भावी पिढी अधिक असहिष्णु व कट्टर बनण्याचा धोका निर्माण झाला आहे. जागतिक स्तरावरील धार्मिक कट्टरतावादाचे पडसाद स्थानिक समाजांवर पडत असून त्यामुळे धर्मनिरपेक्षतेवरील ताण अधिक वाढत आहे. या सर्व घटकांचा एकत्रित परिणाम म्हणजे राज्याची तटस्थता, समानता व बंधुता ही मूलभूत मूल्ये प्रत्यक्ष व्यवहारात आव्हानासमोर उभी राहिली आहेत. जर धर्मनिरपेक्षतेकडे केवळ औपचारिक किंवा कायदेशीर तत्त्व म्हणून पाहिले गेले, तर तिचे सामाजिक अधिष्ठान कमकुवत होण्याची शक्यता आहे. म्हणूनच धर्मनिरपेक्षतेचे पुनर्स्थापन व संरक्षण हे आधुनिक काळातील एक अत्यंत महत्त्वाचे सामाजिक व राजकीय कर्तव्य ठरते. धर्मनिरपेक्षतेच्या संरक्षणासाठी राज्याने निष्पक्ष भूमिका बजावणे, कायद्याची समान अंमलबजावणी करणे आणि सर्व धर्मांप्रती समान आदर राखणे आवश्यक आहे. त्याचबरोबर शिक्षणातून घटनात्मक मूल्यांची जाणीव, माध्यमांवर जबाबदारी, न्यायव्यवस्थेची स्वायत्तता आणि नागरिकांमध्ये सहिष्णुता व संवादाची संस्कृती विकसित करणे अत्यावश्यक आहे. विविधतेत एकता हे भारतीय लोकशाहीचे वैशिष्ट्य जपण्यासाठी धर्मनिरपेक्षतेला केवळ संविधानात नव्हे, तर समाजाच्या आचरणातही दृढपणे रुजवणे गरजेचे आहे. अखेरीस असे म्हणता येईल की धर्मनिरपेक्षतेचे जतन म्हणजे कोणत्याही धर्माचा विरोध नव्हे, तर सर्व धर्मांच्या शांततापूर्ण सहअस्तित्वाचे संरक्षण होय. आधुनिक आव्हानांना सामोरे जाताना धर्मनिरपेक्षतेचा पुनर्विचार व पुनर्स्थापन हीच भारतीय लोकशाहीच्या सुदृढतेची खरी हमी ठरू शकते.

संदर्भ सूची:

1. भारतीय राज्यघटना
2. ग्रॅनव्हिल ऑस्टिन -The Indian Constitution: Cornerstone of a Nation
3. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर - संविधान सभा भाषणे
4. राजीव भार्गव- Secularism and Its Critics
5. बिपिन चंद्र- आधुनिक भारताचा इतिहास
6. सुहास पाळशीकर - भारतीय लोकशाही
7. रामचंद्र गुहा - India After Gandhi
8. Economic and Political Weekly (EPW) - संबंधित लेख

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

बाल हक्क संरक्षण आणि बालकल्याण

मोनिसा दौलत खान[1], डॉ. राजू शेषराव पोपळघट[2]

[1]संशोधक विद्यार्थी

[2]विभाग प्रमुख, समाजशास्त्र विभाग, राजर्षी शाहू कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय पाथ्री ता. फुलंब्री

Manuscript ID:
JRD -2026-180189
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 376-379
January 2026
Submitted: 19 Dec. 2025
Revised: 29 Dec. 2025
Accepted: 19 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश

बाल हक्क संरक्षण आणि बालकल्याण हा आधुनिक समाजाच्या शाश्वत विकासाचा अत्यंत महत्त्वाचा घटक आहे. बालक हे कोणत्याही राष्ट्राचे भविष्य असल्याने त्यांच्या जीवनाचा हक्क, विकासाचा हक्क, संरक्षणाचा हक्क आणि सहभागाचा हक्क सुनिश्चित करणे ही समाज व राज्याची संयुक्त जबाबदारी आहे. संयुक्त राष्ट्रांच्या बालहक्क परिषद (UNCRC–1989) तसेच भारतीय राज्यघटनेने बालहक्कांना कायदेशीर अधिष्ठान दिले आहे. भारतात शिक्षणाचा अधिकार कायदा, POCSO कायदा, किशोर न्याय अधिनियम तसेच विविध शासकीय योजना बालकांच्या संरक्षण व सर्वांगीण विकासासाठी राबविल्या जात आहेत. तथापि, बालकामगार, कुपोषण, लैंगिक शोषण, शिक्षणापासून वंचितता, बालविवाह, अनाथ व बेघर बालके आणि कायद्यांच्या अपुऱ्या अंमलबजावणीसारख्या समस्यांमुळे बालहक्कांच्या प्रभावी संरक्षणास अनेक अडथळे निर्माण झाले आहेत. या लेखात बालहक्कांची संकल्पना, कायदेशीर तरतुदी, योजना आणि सद्यस्थितीतील आव्हाने यांचे विश्लेषण करून बालकल्याणासाठी शासन, समाज व कुटुंब यांच्या समन्वयाची आवश्यकता अधोरेखित करण्यात आली आहे.

मुख्यशब्द: *बाल हक्क, बालकल्याण, बाल संरक्षण, UNCRC, POCSO कायदा, शिक्षणाचा अधिकार, बालकामगार, कुपोषण*

प्रस्तावना

मानव इतिहासात बालकांचे संरक्षण विविध पिढ्यांपासून चालत आलेले आहे. पण औद्योगिक क्रांतीनंतर बालकामगार, अनाथ बालक आणि अज्ञान या मुळे जागतिक स्तरावर समस्या निर्माण झाल्यात बालक ही कोणत्याही समाजाची सर्वात नाजूक, संवेदनशील आणि भविष्य घडवणारा घटक आहे. बालकाच्या सर्वांगीण विकासासाठी योग्य वातावरण, सुरक्षा आणि हक्क यांची पूर्तता करणे आवश्यक आहे. बाल हक्क संरक्षण आणि बालकल्याण हा विषय फक्त सामाजिक दायित्व नसून मानवाधिकाराचा एक महत्त्वाचा भाग आहे..UN द्वारा बाल कल्याण आणि बाल संरक्षण यावर अनेक करार केले गेले.यात UNCRC United Nations convention on the rights of the child 1989 जगातील बहुतेक देशांनी हा करार स्वीकारलेला आहे.ॲम्नेस्टी इंटरनॅशनल संस्थेच्या म्हणण्यानुसार, बालकांचे संरक्षण म्हणजे भविष्यासाठी गुंतवणूक करणे. बाल कल्याण म्हणजे, मुलांना शिक्षण, आरोग्य, पोषण आणि सुरक्षित वातावरण देऊन त्यांचे सर्वांगीण विकास साधने होय. मुलांच्या मूलभूत गरजा पूर्ण करणे जसे की, शिक्षण ,आरोग्य, पोषण, सुरक्षित निवारा आणि त्यांचे भावनिक व मानसिक आरोग्य जपणे जेणेकरून ते पूर्ण क्षमतेने विकसित होऊ शकतील. मुलांच्या सर्व गरजा पूर्ण करून त्यांचे भविष्य उज्वल करणे.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
मोनिसा दौलत खान, संशोधक विद्यार्थी

How to cite this article:
खान, . मोनिसा . दौलत ., & पोपळघट, . राजू . शेषराव . (2026). बाल हक्क संरक्षण आणि बालकल्याण. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 376–379. https://doi.org/10.5281/zenodo.18456069

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18456069
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

बालकल्याण म्हणजे बालकांच्या सर्वांगीण विकासासाठी केलेली सर्व सामाजिक, आर्थिक आणि वैद्यकीय ,शैक्षणिक सुविधा यामध्ये घरगुती संरक्षण ,आरोग्य सेवा आणि लसीकरण,पौष्टिक आहार योजना, पुनर्वसन सुविधा होय.

बालक म्हणजे कोण ?

मानसशास्त्रानुसार मानवी विकासाच्या विविध अवस्थांपैकी एक अवस्था म्हणजे बाल्यावस्था होय. ज्याचा काळ साधारणपणे २ ते १२ वर्ष वयोगट मानला जातो. या अवस्थेतील व्यक्तीला बालक म्हटले जाते. भारतीय संविधान आणि संयुक्त राष्ट्र बाल हक्क परिषद (UNCRC) यांच्यानुसार बालक म्हणजे ० ते १८ वर्ष वयोगटातील व्यक्ती होय.

गृहीतके:

- प्रत्येक बालकाला जगण्याचा, संरक्षणाचा, विकासाचा व सहभागाचा मूलभूत हक्क आहे.
- बालहक्कांचे प्रभावी संरक्षण झाल्यास बालकल्याणात लक्षणीय सुधारणा होते.
- कुटुंब, समाज व शासन यांची संयुक्त जबाबदारी बालहक्क संरक्षणासाठी आवश्यक आहे.

बाल हक्क संरक्षण आणि बालकल्याण व्याख्या:

- "बालक" (Child): या कायद्यानुसार, १८ वर्षे वयाखालील प्रत्येक व्यक्ती 'बालक' म्हणून गणली जाते.
- "बाल हक्क" (Child Rights): यामध्ये संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या १९८९ च्या बाल हक्क परिषदेत स्वीकारलेले आणि भारताने मान्य केलेले सर्व हक्क समाविष्ट आहेत. यात प्रामुख्याने जगण्याचा हक्क, विकासाचा हक्क, संरक्षणाचा हक्क आणि सहभागाचा हक्क यांचा समावेश होतो.

बाल हक्क :

बालहक्क म्हणजे प्रत्येक बालकाला जन्मता मिळणारी मूलभूत जीवनमान सुरक्षा, शिक्षण, आरोग्य आणि समृद्धीच्या हक्काची परंपरा यात येते. यामध्ये जीवनाचा हक्क, शिक्षणाचा हक्क ,आरोग्य आणि पोषणाचा हक्क, सुरक्षा आणि संरक्षणाचा हक्क होय.

बालकांचे हक्क, संरक्षण आणि बालकल्याणसंबंधी कायदे :

- मानवाधिकाराचा वैश्विक जाहीरनामा:

कलम 25 {2) बालकांचे आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक हक्कांच्या आंतरराष्ट्रीय करारातील सर्वच कलमे बालकांच्या विविध हक्कांशी निगडित आहे.

- UNICEF युनिसेफ United Nations children's fund संयुक्त राष्ट्र बाल निधी:

जगभरातील मुलांना शिक्षण, आरोग्य मानवतावादी मदत पुरविणारीसंयुक्त राष्ट्रांची एक विशेष संस्था आहे. ज्याची स्थापना 1946 मध्ये झाली.आपत्कालीन परिस्थितीत मुलांना मदत करणे कुपोषण विरोधीउपाययोजना करणे. आणि मुलांच्या सर्वांगीण विकासासाठी काम करणे.ही संस्था भारतात मुलांसाठी आरोग्य, पोषण, शिक्षण आणि बाल संरक्षण यासारख्या क्षेत्रात विविध कार्यक्रम राबवते.

- आंतरराष्ट्रीय बालकल्याण संघ IFCW:

International forum for child welfare हायको (Finland) येथे 1989 मध्ये जगातील बालकल्याणासाठी काम करणाऱ्या जगातील ३८ गैरसरकारी संघटनांनी एकत्र येऊन आंतरराष्ट्रीय बाल संघ स्थापन केला. 1995 मध्ये संयुक्त राष्ट्र संघाने या संघाला अधिकृत सल्लागार संस्था म्हणून मान्यता दिली.लहान व विकसनशील देशांमधील बाल कल्याणासाठी झटणाऱ्या गैरसरकारी संघटनांना प्रोत्साहन देणे, त्यांचे कार्य बालकांचे पालन करणे, त्यांची क्षमता वाढविणे, तांत्रिक सहाय्य करणे हे आहे.

भारतातील महिला व बालविकास मंत्रालय:-

बालकांचे Ministry of women and child development हे मंत्रालय भारत सरकार व महाराष्ट्र सरकार अंतर्गत महिला व बालकांच्या कल्याणासाठी धोरणे आखते. योजना तयार करते आणि त्यांचे सक्षमीकरण करते. ज्यात महिलांचे आरोग्य, शिक्षण, आणि सामाजिक विकास यावर लक्ष केंद्रित केले जाते.

- भारतीय बालकल्याण परिषद (ICCW Indian council for child welfare):

भारतात मुलांच्या कल्याणासाठी स्वातंत्र्यानंतर काळात 1953 मध्ये एक खाजगी संस्था म्हणून या परिषदेची स्थापना झाली.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

- बालकांच्या मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिकार कायदा:

2009 RTE right to education Act 2009 अंतर्गत 6 ते 14 वयोगटातील सर्व मुलांना मोफत व सक्तीचे शिक्षण देणे. हा कायदा 1 एप्रिल 2010 पासून लागू झाला. भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 21A नुसार बालकांचा शिक्षण हा मूलभूत हक्क आहे.

- Pocso act 2012 (Protection of children from sexual offences):

या कायद्यानुसार18 वर्षाखालील मुलांना लैंगिक अत्याचार, शोषण, आणि पॉर्न ग्राफी पासून संरक्षण मिळते हा भारतीय कायदा आहे जो लैंगिक गुन्ह्यासाठी कठोर शिक्षा आणि बाल स्नेही प्रक्रियेद्वारे जलद न्याय देतो. ज्यामध्ये पालकांचे हित सर्व टप्प्यावर जपले जाते हाकायदा लैंगिक छळ आणि लैंगिक अत्याचार आणि बाल पॉर्न ग्राफी संबंधित गुन्ह्यासाठी शिक्षेची तरतूद करतो.या कायद्यामध्ये तक्रार न करणाऱ्यालाही गुन्हेगार मानले जाते.

बालकांशी संबंधित विविध योजना

1. सुकन्या समृद्धी योजना SSY:

मुलींच्या भविष्यासाठी मुलींचे उच्च शिक्षण आणि लग्नाचा खर्च पूर्ण करण्यासाठी ही योजना अमलात आली आहे. सुकन्या समृद्धी योजना (SSY) ही भारत सरकारची बचत योजना आहे जी फक्त मुलींसाठी आहे. यात पालक 0–10 वर्षांच्या मुलीच्या नावाने खाते उघडू शकतात, वार्षिक 250 ते 1.5 लाख इतकी रक्कम जमा करू शकतात, आणि सध्या ८.२% व्याजदर मिळतो. खाते 21 वर्षे चालते किंवा मुलीचे लग्न 18 वर्षांनंतर झाल्यास बंद करता येते.

2. माझी कन्या भाग्यश्री योजना:

ही महाराष्ट्र शासनाची एक योजना आहे. जी मुलींच्या जन्माला प्रोत्साहन देण्यासाठी, बालविवाह रोखण्यासाठी आणि त्यांच्या शिक्षण व आरोग्यासाठी जन्मापासून ते 18 वर्षापर्यंत आर्थिक मदत पुरवते या योजनेचा उद्देश मुलींच्या जन्माला प्रोत्साहन देणे.स्त्रीभ्रूणहत्या रोखणे.बालविवाह प्रतिबंध मुलींचे शिक्षणास व सर्वांगीण विकासास मदत करणे.अनाथ बालगृहातील मुली या योजनेसाठी पात्र आहे .दत्तक पालकांवर काही अटी लागू आहे.

3 बेटी बचाव- बेटी पढाव योजना:

ही योजना 22 जानेवारी 2015 पासून सुरू करण्यात आली. या योजनेचा मुख्य उद्देश भ्रूणहत्या गर्भपात थांबवणे व महिलांना मुलींना प्राधान्य देणे ही योजना महिला बाल विकास मंत्रालय ,शिक्षा मंत्रालय, व स्वास्थ्य मंत्रालय, द्वारा संयुक्त रूपाने चालवली जाते.

4.बाल गुन्हेगार न्यायालय (Juvenile justice)

या न्यायालयात 7 ते 17 वय वर्षाच्या बालकांवरील खटले चालवले जातात. हे न्यायालय बाल न्याय कायदा 2000 नुसार काम करते. किशोर न्याय अधिनियम Act 2015 किशोर न्याय काळजी आणि संरक्षण संशोधन विधेयक 2021 bill 16 ते 18 वर्ष वयोगटातील अपराधी बालकांसाठी हे अधिनियम तयार करण्यात आले आहे. या कायद्यानुसार बालकल्याण समिती CWC राज्यातील प्रत्येक जिल्ह्यात स्थापन करण्यात आली आहे. कारण या अपराधी बालकांना काळजी, सुरक्षा आणि पुनर्वसनाची आवश्यकता असते.

समस्या आणि आव्हाने :-

अ) बालकामगार:

बालकामगार ही भारतातील गंभीर सामाजिक समस्या आहे. दारिद्र्य, अशिक्षण आणि बेरोजगारीमुळे अनेक मुलांना लहान वयातच कामाला लावले जाते. त्यामुळे त्यांचे शिक्षण, आरोग्य आणि मानसिक विकास बाधित होतो. कायदे अस्तित्वात असतानाही त्यांची प्रभावी अंमलबजावणी होत नाही.

ब) कुपोषण व आरोग्याचा अभाव:

गरीबी, अपुरी आरोग्यसेवा आणि पोषण आहाराच्या अभावामुळे अनेक बालके कुपोषणाने ग्रस्त आहेत. याचा परिणाम त्यांच्या शारीरिक व बौद्धिक विकासावर होतो.

क) लैंगिक शोषण व हिंसा:

बालकांवरील लैंगिक अत्याचार, छळ व ऑनलाइन शोषण वाढत आहे. भीती, सामाजिक दबाव आणि माहितीअभावी अनेक गुन्हे नोंदवले जात नाहीत. POCSO कायदा असूनही न्यायप्रक्रियेतील विलंब ही समस्या आहे.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

ड) शिक्षणापासून वंचितता:

शाळाबाह्य मुले, गळती (dropout), बालविवाह, स्थलांतरित कुटुंबे आणि डिजिटल दरी यामुळे सर्व मुलांपर्यंत गुणवत्तापूर्ण शिक्षण पोहोचत नाही.

इ) बालविवाह:

काही भागांत अजूनही बालविवाहाची प्रथा आढळते. यामुळे मुलींचे शिक्षण थांबते, आरोग्यधोके वाढतात आणि त्यांच्या मूलभूत हक्कांचे उल्लंघन होते.

ई) अनाथ व बेघर बालके:

अनाथ, पळून आलेली किंवा रस्त्यावर राहणारी मुले सुरक्षितता, निवारा, शिक्षण व पोषणापासून वंचित राहतात. पुनर्वसन केंद्रांची अपुरी संख्या व मर्यादित सुविधा हे मोठे आव्हान आहे.

उ) कायद्यांची अपुरी अंमलबजावणी:

बालहक्कांसाठी अनेक कायदे व योजना आहेत; मात्र प्रशासनातील समन्वयाचा अभाव, मनुष्यबळाची कमतरता आणि देखरेखीचा अभाव यामुळे अपेक्षित परिणाम साधला जात नाही.

ऊ) जनजागृतीचा अभाव:

पालक, समाज आणि कधी कधी स्वयं बालकांनाही त्यांच्या हक्कांची माहिती नसते. त्यामुळे शोषणाविरुद्ध आवाज उठवला जात नाही.

निष्कर्ष:

बाल हक्क संरक्षण आणि बालकल्याण हा कोणत्याही समाजाच्या शाश्वत विकासाचा पाया आहे. बालक हे देशाचे भविष्य असल्यामुळे त्यांच्या हक्कांचे संरक्षण करणे ही केवळ शासनाचीच नव्हे तर संपूर्ण समाजाची जबाबदारी आहे. शिक्षण, आरोग्य, पोषण, सुरक्षितता आणि प्रेमळ वातावरण मिळाल्यास बालकांचा सर्वांगीण विकास होतो. संयुक्त राष्ट्र संघ, भारत सरकार आणि विविध स्वयंसेवी संस्था यांनी बालकल्याणासाठी अनेक कायदे, योजना व कार्यक्रम राबवले असले तरी त्यांची प्रभावी अंमलबजावणी होणे अत्यंत आवश्यक आहे.बालकामगार, लैंगिक शोषण, कुपोषण, बालविवाह आणि अनाथत्व यांसारख्या समस्यांवर सामूहिक प्रयत्नांनीच मात करता येईल. पालक, शिक्षक, समाज, प्रशासन आणि स्वयंसेवी संस्था यांनी एकत्रितपणे कार्य केल्यासच बालकांना सुरक्षित, सन्मानपूर्ण आणि उज्ज्वल भविष्य मिळू शकते. त्यामुळे बाल हक्क संरक्षण म्हणजेच राष्ट्राच्या उज्ज्वल भविष्याची गुंतवणूक होय.

संदर्भ ग्रंथ:

1. बालकल्याण व बालहक्क- देशमुख, व्ही. जी.
2. भारतातील बालकल्याण योजना - पाटील, एस. आर.
3. समाजकार्य आणि बालहक्क संरक्षण -जाधव, आर. टी.
4. बालविकास व सामाजिक संरक्षण - कुलकर्णी, एस. एम.
5. महिला व बालविकास मंत्रालय, भारत सरकार
6. बालहक्क संरक्षण अधिनियम, 2005 – भारत सरकार
7. संविधान भारताचे – विशेषतः कलम 14, 15(3), 21A, 23, 24, 39
8. UNICEF India
9. NCPCR (राष्ट्रीय बाल हक्क संरक्षण आयोग)

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

भारत – नेपाळ सीमा सुरक्षा आणि उपाययोजना

प्रा.डॉ.लक्ष्मण मारोती घोटेकर
सहाय्यक प्राध्यापक,राज्यशास्त्र विभाग, पद्मश्री विखे पाटील कला,विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, प्रवरानगर
Email: Lmghotekar123@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180190
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 380-383
January 2026
Submitted: 19 Dec. 2025
Revised: 29 Dec. 2025
Accepted: 19 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश

भारत - नेपाळ सीमा ऐतिहासिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक दृष्ट्या महत्वाची आहेत. परंतु खुल्या सिमेमुळे सुरक्षा व्यवस्थापनामध्ये गंभीर आव्हाने उभी राहिली आहेत. या समस्यावर द्विपक्षीय सहकार्य, तंत्रज्ञानाचा वापर, डेटा शेअरिंग आणि सामुदायिक भागीदारी ह्या उपायांनी प्रभावी मार्गाने नियंत्रण ठेवता येईल.भारत-नेपाळ सीमेवरील सुरक्षेची खुली सीमा आणि शांततापूर्ण संबंध असूनही, तस्करी, अवैध व्यापार (मानव, शस्त्रे), आणि दहशतवादाचा धोका यांसारख्या सुरक्षा आव्हानांना तोंड देण्यासाठी दोन्ही देशांचे सुरक्षा दल (SSB, APF) संयुक्त गस्त, नियमित बैठका आणि टेहळणीद्वारे समन्वय साधतात, पण नेपाळमधील राजकीय अस्थिरता आणि चीनचा प्रभाव यामुळे भू-राजकीय चिंता कायम राहतात. नेपाळ आणि भारताची सुरक्षा एकमेकांशी निगडित आहे. विकास आणि वाढीसाठी नागरिकांमध्ये शांतता निर्माण करणे दोन्ही देशांचे उद्दिष्ट आहे. या भेटीत उभय -राष्ट्रात सीमेवरील सहकार्य वाढविण्याची तयारी दर्शविलेल्या भारत आणि नेपाळने तीन विविध करार करत संबंध दृढ करण्याच्या दिशेने पाऊल टाकले आहे. नेपाळमध्ये पायाभूत सुविधांचा विकास करणे आणि भूकंपानंतरच्या पुनर्वसन कार्याला हातभार लावण्यास भारताने तयारी दर्शविली आहे. दोन्ही देशांच्या विकास प्रकल्पांच्या पूर्ततेसाठी कामाचा वेग वाढवून नियंत्रणही वाढविण्याचा निर्णय ही करारादारे घेण्यात आला आहे.

मुख्यशब्द: *भारत–नेपाळ संबंध, खुली सीमा, सीमा सुरक्षा, तस्करी, बनावट चलन, मानवी तस्करी, दहशतवाद, द्विपक्षीय सहकार्य, चीनचा प्रभाव, भू-राजकीय सुरक्षा*

प्रस्तावना

भारत आणि नेपाळ संबंध प्राचीन काळापासून म्हणजेच सामान्यपणे २,५०० वर्षांपासूनचे आहेत. दोन्ही देशातील भौगोलिक, राजकीय, सामाजिक, आर्थिक आणि धार्मिक परिस्थिती परस्परांशी संबंधित असल्याने साहजिकच त्या दोघांमध्ये परस्परांविषयी सहानुभूती त्याचप्रमाणे आदर आहे. भारताच्या स्वातंत्र्यानंतर नेहरूनी नेपाळशी मित्रसंबंध जोपासण्याचा प्रयत्न कायम ठेवला. भारताने वेळोवेळी नेपाळला सर्वांगीण मदत केली पण नेपाळच्या कारभारात हस्तक्षेप नको म्हणून तेवढीच अलिप्तताही बाळगली. परंतु काही नेपाळींच्या मनामध्ये त्या संदर्भात गैरसमज निर्माण झालेत. त्यांच्या विचारानुसार आपले हितसंबंध जोपासू पाहणारा भारत आपली खास जबाबदारी मात्र टाळू पाहतो आहे. अर्थात त्यामध्ये तथ्यांश फारच कमी होता. भौगोलिकदृष्ट्या नेपाळ हा पूर्णपणे जमिनीने वेढलेला देश असल्यामुळे कोणत्याही प्रकारच्या दळणवळणासाठी त्याला भारतावरच अवलंबून राहावे लागते. भारतानेही नेपाळच्या विकासात वेळोवेळी मदत केलेली आहे. पण अलीकडच्या काळात उभय राष्ट्रातील संबंध काहीसे बिघडलेले दिसतात.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
प्रा.डॉ.लक्ष्मण मारोती घोटेकर, सहाय्यक प्राध्यापक,राज्यशास्त्र विभाग, पद्मश्री विखे पाटील कला,विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, प्रवरानगर

How to cite this article:
घोटेकर, . लक्ष्मण . मारोती . (2026). भारत – नेपाळ सीमा सुरक्षा आणि उपाययोजना. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 380–383. https://doi.org/10.5281/zenodo.18456216

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18456216
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

त्यामध्ये मोदी सरकार निश्चितच सुधारणा करण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न करतील असे वाटते. आज जगातल्या इतर भागात जसा चीनचा प्रभाव वाढतो आहे, तसाच शेजारी देशात नेपाळमध्येही वाढताना दिसतो. त्याबद्दल साहजिकच जागरूक राहुन सक्रिय रीतीने भारत-नेपाळ संबंध किती तत्परतेने घट्ट व मजबूत करता येतील, याची गरज आहे व भारताने त्याचा विचार केला पाहिजे.पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी भारताची सत्ता हाती घेतल्यानंतर, नेपाळमध्ये भरलेल्या १८ व्या सार्क शिखर परिषदेच्या दरम्यान नेपाळ आणि भारत यांच्यात सर्वच पातळयांवर संबंध दृढ व्हावेत, यासाठी तब्बल १० वेगवेगळ्या प्रकारचे करार केले. यामध्ये प्रामुख्याने भारतीय पर्यटकांना यापुढे नेपाळमध्ये जाताना पाचशे आणि एक हजार मूल्याच्या नोटा घेऊन जाण्याच्या परवानगीसंदर्भातील करार, यापूर्वी केवळ १०० रूपयांच्याच नोटा नेपाळमध्ये घेऊन जाण्याची भारतीयांना परवानगी होती यासंदर्भात हा करार महत्वाचा आहे. दोन्ही देशांदरम्यान म्हणजेच नवी दिल्ली ते काठमांडू, काठमांडू ते वाराणसी आणि पोखरा ते नवी दिल्ली या दरम्यान बससेवा सुरू होण्यासंदर्भातील करार, याचबरोबर दोन्ही देशांच्या उद्योजकांना परस्पर देशांमध्ये उद्योग सुरू करायचा झाल्यास त्यासाठी उभय देशांनी मिळून १ अब्ज डॉलरची पत हमीच्या संदर्भातील करार, विशेषतः ही पत हमी जलविद्युत, जलसिंचन आणि पायाभूत सुविधा विकास प्रकल्पांसाठी वापरली जाणार आहे. यामध्ये प्रत्यक्ष नियंत्रण रेषेजवळ उभारायचा झाल्यास एक टक्का व्याजसवलत दिली जाणार आहे. याशिवाय अत्याधुनिक ध्रुव मार्क-३ हे हेलिकॉप्टर भारत सरकार नेपाळला भेट देणार व काठमांडू येथे २०० खाटांच्या दवाखाना भारत सरकार उभा करून देणार इत्यादीचा समावेश आहे.

ठळक वैशिष्टे- मुक्त सीमा, तस्करी, नकली चलन, मानवी तस्करी, अमली पदर्थ इत्यादी.

संशोधनाची उदिष्टे:

- भारत – नेपाळ खुल्या सीमेकडील सुरक्षेची स्थिती समजून घेणे.
- सीमा सुरक्षा समस्या व गुन्हेगारी प्रवाहाचा अभ्यास करणे.

संशोधनाची गृहीतकृते

- भारत आणि नेपाळ यांच्यातील मुक्त सीमारेषेचा गैर वापर झाल्याचे दिसते.
- ऐतिहासिक करारांची अंमलबजावणी १८१६ च्या सुगौली करारावर आधारित, काली नदीच्या उगमस्थानावरून वाद आहे.
- नेपाळच्या सुरक्षा दलांमध्ये मनुष्यबळ, प्रशिक्षण आणि संसाधनांची कमतरता दिसून येत आहे.
- नेपाळ मधील चीनचा वाढता प्रभाव आणि त्याचा सुरक्षेवरती परिणाम झाल्याचे दिसते.

भारत – नेपाळ सीमा सुरक्षेचे मुद्दे

नेपाळसंबंधित खऱ्या समस्या भारताला नक्कीच आहेत. भारताची मुख्य तक्रार अशी आहे की, नेपाळची भारताकडची बाजूची सीमा खुली, मुक्त सीमारेषा. त्यामुळे सुरक्षिततेचा प्रश्न निर्माण झाला आहे. त्याबाबत नेपाळ पुरेशी संवेदनशीलता दाखवत नाही. त्यातच डिसेंबर १९९९ मध्ये इंडियन एअरलाइन्सच्या काठमांडू ते दिल्लीच्या विमानाचे नाट्यमयरीत्या अपहरण झाले त्यामुळे भारताला अनेक दशके डोकेदुखी होणार आहे. भारताविरुद्ध गुप्तचर्चा कारवाया, घातपात करण्याची इच्छा असणारे परकीय मोठे व छोटे देश सगळयांनाच नेपाळ ही एक महत्त्वाची जागा झाली आहे. या दोन्ही देशांच्या खुल्या सीमा असल्याने त्यात गुप्तहेरांना पाठवणे, नकली चलन भारतात पाठवणे, शस्त्रास्त्रे व अमली पदार्थांचे हस्तांतरण, मूलभूत तत्त्ववाद्यांचे गट व चळवळींना पाठिंबा देणे व दहशतवादी कारवाया करत राहणे, या गोष्टी सोप्या झाल्या आहेत. नेपाळमधील चीनसकट परकीय शक्तींचे, प्रदेशांचे अस्तित्व आणि कारवाया या भारताच्या धोरणाशी निगडित आहेत. त्यांना भारताचा पिच्छा पुरवायला आवडेल. गेल्या साठ वर्षांत नेपाळने तिबेटजवळ असल्याने आपले स्थान भारताच्या बरोबरीने स्थान मिळवले. भारताचा आता पूर्वीसारखा प्रभाव राहिलेला नाही, जो एके काळी नेपाळमध्ये होता. त्यातच नेपाळचे पंतप्रधान प्रचंड यांनी आपली पहिली परदेशवारी ऑलिम्पिक गेम्सच्या समारोपाच्या निमित्ताने चीनला केल्याची एक पूर्वी न झालेली कृती घडली. नेपाळ भारतावर अवलंबून आहे; परंतु त्याने आता परकीय संबंध व संपर्क वेगळ्या दिशेला वळवले आहेत. नेपाळ सारखा १९५० चा करार सुधारण्याची मागणी करतो आहे. भारताने एकापेक्षा जास्त वेळा सगळयांसमोर करारात सुधारणा करण्याची इच्छा व्यक्त केली; पण नेपाळ मुद्दामच तसे करण्याची टाळाटाळ करतो आहे. माओवाद्यांनी १९५० चा करार बंद करावा, भारत-नेपाळमधील सीमा बंद कराव्यात, भारतीय सैन्यात गुरख्यांची भरती करू नये, अशी मागणी करणारे आता निवडणुकीनंतर सावध पावले टाकत आहेत. माओवाद्यांचे नेते आणि आताचे पंतप्रधान प्रचंड म्हणतात, 'सर्व मार्ग खुले ठेवून चर्चा करू. भारताबरोबर नवा करार

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

करताना दोन्ही बाजूंच्या नेत्यांनी बसून चर्चा करायला हवी.' सीमाप्रश्नाबद्दल बोलताना ते म्हणतात की, नेपाळला सीमा बंद करण्याची गरज नाही; पण अधिक चांगल्या प्रकारे व नियमित करायला हवी. भारतीय सैन्यदलात गुरखा भरतीबद्दल बोलताना हा खूप नाजूक मुद्दा आहे, तेव्हा इतर पक्षांशी चर्चा केल्यावरच निर्णय घेणे बरे होईल. त्यांच्या मते, नेपाळला चीनवर लक्ष ठेवायला हवे. चीनने कोणत्याही बाबतीत भारताशी भागीदारी घेऊ नये व तिथे प्रवेश करू नये. वस्तुस्थिती अशी आहे की, नेपाळचे भारताशी जशा प्रकारचे संबंध आहेत, तसेच संबंध नेपाळ चीनशी प्रस्थापित करू शकत नाही. हे सर्व समजण्यासारखे आहे; पण महत्त्वाची बाब ही आहे की, खुल्या सीमा नेपाळकरिता गंभीर दुखणे बनू शकते. आपल्याकडचे सामाजिक दबाव, तणाव कमी करण्यासाठी कमी बेकार लोकांना भारतात पाठवले जात आहे. नेपाळचा कोणताच शहाणा नेता चालू असलेली व्यवस्था बदलणार नाही, कारण तीच त्यांच्या फायद्याची आहे. काठमांडूतील नेत्यांकडून अधूनमधून भारतविरोधी विधाने केली जातात; परंतु त्याला राजकारणात फारसा अर्थ नाही.

नेपाळने निश्चितच राजकारणात आता एक नवी दिशा घेतली आहे. राजसत्तेचे आणि अगोदरच्या सत्ताधारी शिष्टजनांचे भूतकाळातले पूर्वग्रह असले, तरीही द्विपक्षीय संबंधांमध्ये नव्याने सुरुवात करायची संधी आहे. दोन्ही देशांना आपण परस्परांवर अवलंबून आहोत, याची जाणीव आहे. या संबंधांना अनेक पैलू आहेत व त्याची मुळे पण खोलवर गेली आहेत. भारताने आकाराने मोठा शेजारी असल्यामुळे नेपाळला एकतर्फी आर्थिक सवलत द्यावी आणि त्यांच्या संवेदनशीलता व असुरक्षिततेच्या भावनेचा विचार करावा. भारताने नेपाळला आग्रहाने सांगायला हवे की, त्यांच्या नव्या राजकीय संचरनेत नेपाळमधील सर्व वर्गांच्या हिताचा विचार केला गेला पाहिजे. त्याशिवाय नेपाळ संघटित, शांत व स्थिर राहू शकणार नाही. नेपाळला जर एकत्र, शांततेत आणि स्थिर राहायचे असेल, तर त्यांनी संपूर्ण नेपाळी समाजाचे भले होईल, असे धोरण ठेवायला हवे. त्याकरिता त्यांना जे राजकारण करायचे आहे त्यावर भारताचा प्रभाव राहील, हे त्यांना खणखणीत भाषेत सांगायला हवे. त्याच बरोबर भारताने आपल्या सुरक्षेत अजिबात तडजोड करायची नाही. नेपाळला नव्याने सांगण्याची गरज आहे की, दोन देश जेव्हा यशस्वीपणे सीमा खुल्या ठेवतात, तेव्हाच सुरक्षा कायम राहते. भारत आणि नेपाळ यांनी सीमेवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी युरोपीय संघाने जशा यंत्रणा वापरल्या आहेत, तशाच यंत्रणा वापरल्या पाहिजेत. त्यामुळे दोन्ही देशांना फायदा होऊ शकतो. द्विपक्षीय संबंधांसाठी नवा नमुना आराखडा तयार करणे हा हेतू असायला पाहिजे; ज्यात दोन्ही देशांच्या हिताचा, संवेदनशील मुद्द्यांचा विचार केला पाहिजे. येत्या काही महिन्यांत आणि वर्षांत भारताच्या मुत्सद्देगिरीबाबत नेपाळ आव्हानात्मक भूमिका घेईल. त्याची दोन प्रमुख कारणे आहेत. एक भारत-नेपाळ खुली सीमा; ज्यामुळे भारताच्या सुरक्षेला धोका पोहोचतो. दुसरे नेपाळचे सहकार्य हवे; ज्यामुळे नदीकाठचे वरचे भाग जिथे नदीचे पाणी वीज, उत्पादन, पाणी, वीज, सिंचन, पूर नियंत्रण आणि पर्यावरण हे प्रकल्प होऊ शकतात. तसेच नेपाळमधून वाहत येणाऱ्या नद्यांवर भारतातील सखल प्रदेशातील लाखो लोकांचे जीवन अवलंबून आहे.म्हणून त्यांच्याकडून सहकार्याची अपेक्षा आहे. नेपाळ केवळ त्याच्या आकारमानामुळे, नैसर्गिक संसाधनांमुळे आणि लोकसंख्येमुळेच नव्हे तर भारत आणि चीनमधील त्याच्या धोरणात्मक स्थानामुळे भारताच्या सुरक्षेत महत्त्वाची भूमिका बजावते , जे जगातील सर्वात वेगाने वाढणारे आर्थिक आणि लष्करी सामर्थ्य आहे. दोन्ही शेजारी देशांपैकी, नेपाळची दक्षिण, पूर्व आणि पश्चिमेला भारताशी १,७५१ किमी लांबीची सीमा आहे, तर उत्तरेला चीनशी १,४०० किमी लांबीची सीमा आहे. बिहारमधील नेपाळच्या भारताच्या सीमेवरील फतेहपूर सीमा निरीक्षण चौकीला (बीओपी) नुकत्याच भेट देताना, भारताचे केंद्रीय गृहमंत्री अमित शाह यांनी सहस्त्र सीमा दल (एसएसबी) सोबत सीमा भागातील सर्व महत्त्वाच्या कामांचा आढावा घेतला , ज्यामध्ये बनावट आधारची समस्या, मतदार कार्डचा गैरवापर, गायींची तस्करी, बनावट भारतीय चलनाची वाढती प्रकरणे आणि सीमा बिंदूंमधून बेकायदेशीर घुसखोरी यांचा समावेश आहे. या संदर्भात, त्यांना सर्वात जास्त चिंता करणारी गोष्ट म्हणजे भारत-नेपाळ सीमावर्ती भागात होत असलेले लोकसंख्याशास्त्रीय बदल.

आवश्यक उपाययोजना:

- दोन्ही देशांनी संयुक्तपणे सीमा सुरक्षा वाढवणे.
- सीमावर्ती भागात संयुक्त गस्त आणि पाळत ठेवणे.
- सीमावर्ती भागातील स्थानिक नागरिकांच्या सहभागातून सुरक्षा मजबूत करणे.
- माहितीची देवाणघेवाण)meteorological आणि river data) सुधारणे.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

संदर्भ सूची:

१. Paranjpe shrikant, Indian Internal Security : Issues perspective, New Delhi – 2009
२. बी. डी तोडकर, आंतरराष्ट्रीय संबंध, प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव, २०१७
३. शैलेंद्र देवळाणकर, भारताचे परराष्ट्रीय धोरण: सातत्य आणि स्थित्यंतर, प्रशांत पब्लिकेशन.
४. राजीव सीकरी, भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचा पुनर्विचार आव्हाने आणि निती, सगे पब्लिकेशन्स, नवी दिल्ली. २००९
५. भारत-नेपाळ खुल्या सीमा सुरक्षा संदर्भातील आव्हाने – Chronicle India

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

भारतीय लोकशाहीचे समाजकालीन स्वरूप, आव्हाने आणि उपाययोजना

प्रा.डॉ. गणेश सूर्यवंशी
राज्यशास्त्र विभाग, बलभीम कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, बीड

Manuscript ID:
JRD -2026-180191
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 384-387
January 2026
Submitted: 19 Dec. 2025
Revised: 29 Dec. 2025
Accepted: 19 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश

भारतीय लोकशाही ही संविधानावर आधारित, सार्वभौम, समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष व प्रजासत्ताक स्वरूपाची असून जगातील सर्वात मोठी प्रतिनिधीक लोकशाही आहे. स्वातंत्र्यानंतर संविधानिक तरतुदी, सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकार, बहुपक्षीय व्यवस्था, स्वतंत्र न्यायपालिका व निवडणूक आयोग यांच्या माध्यमातून लोकशाही भक्कम करण्यात आली आहे. मात्र बदलत्या सामाजिक, आर्थिक व राजकीय परिस्थितीत भारतीय लोकशाहीसमोर राजकीय भ्रष्टाचार, निवडणूक प्रक्रियेतील दोष, जातीय व धार्मिक राजकारण, सामाजिक-आर्थिक विषमता, प्रसार माध्यमांचा गैरवापर, घटनात्मक संस्थांवरील दबाव, नागरिकांचा निष्क्रिय सहभाग, अंतर्गत सुरक्षा समस्या आणि केंद्र-राज्य संबंधांतील तणाव अशी अनेक समकालीन आव्हाने उभी आहेत. या आव्हानांवर मात करण्यासाठी घटनात्मक संस्थांचे बळकटीकरण, पारदर्शक व उत्तरदायी प्रशासन, निवडणूक सुधारणा, लोकशाही मूल्यांचे शिक्षण, नागरिकांचा सक्रिय सहभाग आणि राष्ट्रीय एकात्मतेचा विकास या उपाययोजना अत्यावश्यक आहेत. या मार्गांनीच भारतीय लोकशाही अधिक सुदृढ व समृद्ध होऊ शकते.

मुख्यशब्द: *भारतीय लोकशाही, संविधान, प्रतिनिधीक लोकशाही, समकालीन आव्हाने, राजकीय भ्रष्टाचार, निवडणूक सुधारणा, जातीय व धार्मिक राजकारण, सामाजिक-आर्थिक विषमता, घटनात्मक संस्था, नागरिकांचा सहभाग*

प्रस्तावना

प्रत्येक व्यक्ती आपल्या दैनंदिन जीवनात लोकशाही हा शब्द सातत्याने वापरतो, ऐकतो, वाचतो, लिहितो. मात्र या लोकशाहीकडे पाहण्याचा प्रत्येकाचा दृष्टीकोन भिन्न आहे. प्रत्येक देशातील लोक आमच्याच देशातील लोकशाही ही खरी आहे असा दावा करतात. म्हणूनच लोकशाहीच्या संदर्भात विविध दृष्टीकोण निर्माण झाले आहेत. सुप्रसिद्ध विचारवंत सारटोरी याने असे म्हटले आहे की, "सध्याची लोकशाही गोंधळात्मक स्वरूपाची आहे. लोकशाही हा शब्द अलीकडे सर्वत्र सर्रास वापरला जात असल्यामुळेच त्याचे स्वरूप गुळगुळीत बनले आहे." लोकशाही म्हणजे लोकांची सत्ता असलेले राज्य होय. प्राचीन काळी ग्रीक नगरराज्यांत प्रत्यक्ष लोकशाही अस्तित्वात होती. ग्रीक विचारवंत ॲरिस्टॉटल यांच्या लिखाणात लोकशाही शासन पद्धतीचा उल्लेख सातत्याने आलेला होता. मध्ययुगीन काळात लोकशाहीचे स्वरूप बदलत गेले वाढती लोकसंख्या आणि विस्तीर्ण भूप्रदेश यामुळे प्रत्यक्ष लोकशाहीची जागा अप्रत्यक्ष लोकशाहीने घेतली. इंग्लंडमध्ये सर्वात प्रथम प्रतिनिधीक लोकशाहीचा पाया घातला गेला. कारण जगात सर्वात प्रथम नागरिकांना अधिकार प्रदान करणारा मॅग्नाचार्टा करार सन 1215 मध्ये करण्यात आला. त्यानंतर सन 1688 मध्ये रक्तहीन राज्यक्रांती झाली. या क्रांतीने राजाने अधिकार मर्यादित झाले. इंग्लंडची प्रजा सार्वभौम बनली. म्हणूनच इंग्लंडला लोकशाहीची जननी असलेले राष्ट्र म्हटले जाते.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
प्रा.डॉ. गणेश सूर्यवंशी, राज्यशास्त्र विभाग, बलभीम कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, बीड

How to cite this article:
सूर्यवंशी, . गणेश . (2026). भारतीय लोकशाहीचे समाजकालीन स्वरूप, आव्हाने आणि उपाययोजना. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 384–387. https://doi.org/10.5281/zenodo.18456327

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18456327
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

ही लोकशाही पुढे अमेरिका, फ्रान्स, आशिया खंडातील नव्याने स्वतंत्र झालेल्या राष्ट्रांनी त्यांचा स्वीकार केला. अशा प्रकारे 17 व्या शतकात उदयाला आलेल्या लोकशाहीचा 18 व्या आणि 19 व्या शतकात संपूर्ण जगभर प्रचार व प्रसार झाला. भारतानेही स्वातंत्र्य प्राप्ती नंतर राज्यघटनेच्या माध्यमातून संसद लोकशाही शासन व्यवस्था स्वीकारली. भारतीय लोकशाही ही जगातील सर्वात मोठी लोकशाही व्यवस्था असून ती संविधानावर आधारित सार्वभौम, समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष व प्रजासत्ताक स्वरूपाची आहे. अशा भारतीय लोकशाहीचे समकालीन स्वरूप असे असले तरी समकालीन काळात भारतीय लोकशाहीसमोर अनेक गंभीर कशी आव्हाने उभी आहेत. यामध्ये प्रामुख्याने राजकीय, सामाजिक, आर्थिक आणि प्रशासकीय स्वरूपाची आहेत याची सविस्तर आढावा घेण्यात आला असून काही उपाययोजना सुचवण्यात आले आहेत.

भारतीय लोकशाहीचे समकालीन स्वरूप:

- संविधानिक लोकशाहीचे स्वरूप:
- संघराज्यात्मक स्वरूप:
- स्थानिक स्वराज्य संस्था:
- बहुपक्ष पद्धती:
- सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकार:
- प्रतिनिधीक लोकशाही:
- समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष, सार्वभौम, प्रजासत्ताक लोकशाही:
- स्वतंत्र आणि सक्रिय न्यायपालिका:
- स्वतंत्र निवडणूक आयोग:
- एकेरी नागरीकत्व:

भारतीय लोकशाही समोरील समकालीन आव्हाणे:

भारतीय लोकशाही ही जगातील सर्वात मोठी आणि विविधतेने नटलेली लोकशाही आहे. स्वातंत्र प्राप्तीनंतर भारताने लोकशाही टिकविण्यासाठी आणि समृद्ध करण्यासाठी तसेच नागरिकांना त्यांचे मुलभुत अधिकार मिळवुन देण्यासाठी राज्यघटनेमध्ये अनेक तरतुदी केल्या आहेत. त्यामुळे लोकशाही देशात आजही टीकुन आहेत. असे असले तरी बदलत्या सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय परिस्थितीमुळे भारतीय लोकशाही समोर अनेक समकालीन आव्हाणे उभी आहेत. ती पुढील प्रमाणे सांगता येते.

1) राजकीय भ्रष्टाचार:

राजकीय भ्रष्टाचार हा भारतीय लोकशाही समोरील स्वातंत्र प्राप्ती पासून निर्माण झालेला सर्वात मोठा धोका आहे. निवडणूक खर्च, राजकीय पक्षांना मिळणारा अपारदर्शक निधी, सत्तेचा आणि अधिकारांचा गैरवापर, घोटाळे यामुळे लोकांचा लोकशाहीवरील विश्वास कमी झाला आहे. भ्रष्टाचारामुळे सामान्य नागरिकांच्या समस्या कायम स्वरूपी सुटत नाही आणि त्या दुर्लक्षित राहतात.

2) निवडणूक प्रक्रियेतील दोष:

भारतामध्ये स्वातंत्र निवडणूक आयोग आहे. देशामध्ये लोकसभा, विधानसभा आणि स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या नियमीत निवडणुक होत असतात. असे असले तरी निवडणुक प्रक्रियेमध्ये अनेक दोष दिसुन येतात. मतदानाच्या वेळी मतदारांना पैशाचे प्रलोभन दाखवले जाते. त्याच बरोबर मतदान बुथ ताब्यात घेण्याचे प्रकार घडतात. बोगस मतदान ही अनेक मतदान केंद्रावर होताना दिसून येतात. निवडणूक प्रचारांच्या वेळी तसेच मतदानाच्या वेळी मतदारांच्या जात, धर्म, प्रदेश आणि भाषा यांचा वापर करून त्यांना भावनीक केले जाते. आणि त्यांच्या भावनांचा गैरवापर केला जातो. अलीकडच्या काळामध्ये निवडणुक आयोगावर आणि निवडणुक प्रक्रियेंवर अनेक आरोप प्रत्यारोप झालेले दिसून येतात. त्यामुळे निवडणूक प्रक्रियेतील दोष हे भारतीय लोकशाही समोरील एक आव्हाण आहे.

3) जातीयता व धार्मिक राजकारण:

भारतामध्ये संसदीय लोकशाही असून बहूपक्षीय पद्धती आहे. देशाच्या प्रमुख अप्रत्यक्षपणे निवडणून दिला जातो तर कार्यकारी मंडळाचे प्रमुख प्रत्यक्ष मतदार मतदान करून निवडून देत असतो. भारतामध्ये विविधता दिसून येते. देशामध्ये अनेक जाती-धर्माचे लोक

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

राहतात. देशाच्या राजकारणावर मोठ्या प्रमाणावर जाती आणि धर्माचा प्रभाव दिसून येतो. निवडणूक लढवण्यासाठी आणि सत्ता हस्तगत करण्यासाठी राजकीय पक्ष जाती-धर्माचा आधार घेतात. जाती आणि धर्माच्या नावावरून मतदारांना भावनीक करून मतदान मिळवले जाते. बऱ्याचदा जाती-धर्मामध्ये तेढ निर्माण करून जाती व धार्मिक वाद निर्माण केले जातात. याचा फायदा घेऊन राजकीय पक्ष सत्ता हस्तगत करण्याचा प्रयत्न करत असतात. जात व धर्मावरून होणाऱ्या राकारणामुळे देशाची राष्ट्रीय एकात्मता धोक्यात आली आहे. हे भारतीय लोकशाही समोर एक मोठे आव्हान आहे.

4) सामाजिक व आर्थिक विषमता:

भारताला स्वातंत्र होऊन 75 वर्ष पुर्ण झालेली असली तरी आजही देशामध्ये दारिद्रय, बेरोजगारी, शिक्षण व आरोग्य सुविधांतील असमानता अजूनही मोठ्या प्रमाणावर दिसून येते. आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांचा राजकीय प्रक्रियेत सहभाग कमी प्रमाणात असतो. त्यामुळे लोकशाहीचा "समान सहभाग" हे मूलभूत तत्त्व धोक्यात येते. आज देशामध्ये सामाजिक विषमता कमी झालेली असली तरी आर्थिक विषमता ही मोठ्या प्रमाणावर आहे. श्रीमंत आणि गरीब यांच्यातील दरी कमी होण्या ऐवजी ती वाढतच आहे. त्यातुन सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक आरोग्य विषयक समस्या निर्माण झाल्या आहेत. त्यामुळे सामाजिक व आर्थिक विषमता ही भारतीय लोकशाही समोरील एक मोठे आव्हान आहे.

5) प्रसार माध्यमांचा गैरवापर:

प्रसार माध्यमे लोकशाहीचा चौथा आधारस्तंभ आहे असे म्हटले जाते. देशामध्ये सध्या सोशल मीडिया, प्रिंट मिडीया व इलेक्ट्रॉनिक मिडीयाचा वापर वाढला आहे. त्याचे चांगले वाईट परिणाम देशाच्या सर्वसामान्य जनतेवर होत आहे. सध्या प्रसार माध्यमे आपला TRP वाढवण्यासाठी प्रसार माध्यमांचा गैरवापर करत आहे. खोटी माहिती देणे, अफवा पसरवणे, जनतेची दिशाभुल करणे या माध्यमातुन स्वत:चा स्वार्थ साधुन घेत आहे. त्यामुळे लोकशाही समोर प्रसार माध्यमे एक मोठे आव्हान म्हणून उभा आहे.

6) घटनात्मक संस्थांवर वाढता दबाव:

सध्या देशामध्ये न्यायपालिका, निवडणूक आयोग, तपास यंत्रणा यांसारख्या घटनात्मक संस्थांच्या स्वायत्ततेवर प्रश्नचिन्ह उपस्थित केले जाते. या संस्थांचा गैरवापर करून राजकीय पक्षांवर दबाव आणने, राजकीय पक्ष फोडणे, राज्यातील सरकारे पाडणे, सत्तांतर करणे अशी कार्य या घटनात्मक संस्थांच्या माध्यमातुन केंद्र सरकार करतांना दिसून येते. त्यामुळे भारतीय लोकशाही समोर घटनात्मक संस्थांचा गैरवापर हे एक मोठे आव्हान म्हणून उभे आहे.

7) नागरिकांचा निष्क्रिय सहभाग:

लोकशाही फक्त मतदानापुरतीच मर्यादित न राहता सतत जागरूक सहभाग अपेक्षित आहे. परंतु सध्या देशामध्ये नागरिकांचा वाढत चाललेला निष्क्रिय सहभाग हा एक चिंतेचा विषय ठरला आहे. सध्या देशामध्ये नागरिकांना राजकारणाबद्दल उदासिनता दिसून येते त्यांना राजकीय पक्ष, लोकप्रतिनिधी आणि शासनाकडून फार काही अपेक्षा नाहीत. वाढत चाललेला भ्रष्टाचार, राजकीय गुन्हेगार, सत्ता व अधिकारांचा गैरवापर यामुळे नागरिकांचा लोकशाही वरील विश्वास उडाला आहे. त्यामुळे नागरिकांचा वाढता निष्क्रिय सहभाग भारतीय लोकशाही समोर एक मोठे आव्हान म्हणून उभा आहे.

- राजकारणाबद्दल उदासनता
- "माझ्या सहभागाने फरक पडणार नाही" अशी भावना यामुळे लोकशाही दुर्बल होते.

8) आंतरिक सुरक्षा व शांतता:

नक्षलवाद, दहशतवाद, सीमावर्ती तणाव यामुळे देशाच्या अंतर्गत सुरक्षेवर परिणाम होतो. सुरक्षेच्या नावाखाली कधी कधी नागरिकांच्या स्वातंत्र्यावर मर्यादा येण्याचा धोका निर्माण होतो. त्यामुळे त्यांच्या मुलभूत अधिकारांचे उल्लंघन होते. सध्या देशात दहशतवादी हल्ले, जातीय हिंसाचार, धार्मिक तेढ, वाढती गुन्हेगारी यामुळे देशांतर्गत अशांतता निर्माण होऊन कायदा व सुव्यवस्थेचा प्रश्न निर्माण झाला आहे. त्यामुळे आंतरीक सुरक्षा व शांतता टिकवून ठेवणे हे भारतीय लोकशाही समोरील एक मोठे आव्हान आहे.

9) केंद्र राज्य संबंधातील तणाव:

सध्या भारतामध्ये केंद्र आणि राज्यांमध्ये वेगवेगळया राजकीय पक्षांची सत्ता दिसून येते. त्यामुळे केंद्र व राज्य सरकारांमधील अधिकार वाटप, निधीचे वाटप, राज्यपालांची भूमिका यावरून तणाव निर्माण होतांना दिसून येतो. त्यामुळे केंद्र व राज्य सरकारांमध्ये

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

मोठ्या प्रमाणावर तणाव निर्माण होतांना दिसून येते. त्यामुळे केंद्र आणि राज्य यांच्यातील संबंध हा भारतीय लोकशाही समोरील एक मोठे आव्हान म्हणून उभे आहे.

निष्कर्ष:

भारतीय लोकशाहीसमोरील समकालीन आव्हाने ही व्यापक, गुंतागुंतीची आणि बहुआयामी आहेत. राजकीय, सामाजिक, आर्थिक व संस्थात्मक स्वरूपाची ही आव्हाने आहेत. ही आव्हाने दूर करण्यासाठी पुढील उपाययोजना करता येतील.

उपाययोजना:

- मजबुत घटनात्मक संस्था
- पारदर्शक व उत्तरदायी प्रशासन
- जागरूक नागरिक
- स्वतंत्र व सक्षम संस्था
- लोकशाही मूल्यांचे शिक्षण
- निवडणुक सुधारणा करणे.
- शासनातील भ्रष्टाचाराला आळा घालने
- राष्ट्रीय एकात्मता वाढवणे
- केंद्र राज्य संबंधामध्ये सुधारणे करणे
- संसदिय कार्यपद्धतीमध्ये सुधारणा करणे
- न्याय व्यवस्थेमध्ये सुधारणा घडुन आणने
- स्वातंत्र व जबाबदार प्रसार माध्यमे
- नागरिकांचा सहभाग वाढवणे.

भारतीय लोकशाही समोरील समकालीन आव्हाणे दुर करण्यासाठी वरील उपाययोजना करणे अत्यंत आवश्यक आहे. त्या शिवाय भारतीय लोकशाही सुदृढ व समृद्ध होणार नाही.

संदर्भ:

1) भारतीय संविधान शासन व राजकीय प्रक्रिया - डॉ. वी.वाय. कुलकर्णी, एज्युकेशनल पब्लीशर्स छत्रपती संभाजीनगर.
2) भारतीय शासन आणि राजकारण - डॉ.सुधाकर जोशी, विद्याबुक्स पब्लिशर्स, छत्रपती संभाजीनगर.
3) भारतीय संविधानातील मुलभुत अधिकार आणि राज्य धोरण विषयक मार्गदर्शक तत्त्वे ॲड. सई देशमुख, डॉ. जयश्री कुलकर्णी कैलास पब्लिकेशन, छत्रपती संभाजीनगर.
4) राज्यशास्त्राच्या मुलभुत संकल्पना - डॉ.शुभांगी राठी, कैलास पब्लिकेशन छ. संभाजीनगर.
5) भारतीय लोकशाही: शासन व राजकारण - डॉ.प्रकाश पवार, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे.
6) भारताची राज्यघटना व राजकारण -डॉ.सुरेश देशमुख, विद्या प्रकाशन, नागपुर.
7) भारताचे शासन आणि राजकारण - डॉ.अनिल जाधव, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

भारतीय संविधान की सफलता और प्रासंगिकता

केंद्रे अनिल संभाजी
(M.A, B. Ed, MH-SET) माजी विद्यार्थी, पदव्युत्तर राज्यशास्त्र विभाग, राजर्षी शाहू महाविद्यालय, लातूर (स्वायत्त)
Email: anilkendre3449@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180192
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 388-393
January 2026
Submitted: 20 Dec. 2025
Revised: 30 Dec. 2025
Accepted: 20 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश

भारतीय संविधान, विश्व का सबसे बडा लिखित संविधान, भारत की जटिल सामाजिक-राजनीतिक वास्तविकताओं को समाहित करने वाली एक गतिशील जीवन नींव है। 26 जनवरी 1950 को कार्यान्वित यह दस्तावेज़ विविधता में एकता, लोकतांत्रिक स्थिरता और सामाजिक न्याय सुनिश्चित करने में सफल रहा है, जैसा कि संविधान सभा के नेतृत्व विशेषकर डॉ. भीमराव अंबेडकर के योगदान से प्रेरित है। इसकी सफलता लचीली संरचना, धर्मनिरपेक्षता, मूल अधिकारों-कर्तव्यों के संतुलन तथा 100 से अधिक संशोधनों के माध्यम से सिद्ध होती है, जो बदलते युग की मांगों जैसे, डिजिटल अधिकार और पर्यावरणीय चुनौतियाँ से तालमेल बिठाती है। फिर भी, संस्थागत कमजोरियाँ और कार्यान्वयन संबंधी बाधाएँ इसकी प्रासंगिकता पर प्रश्नचिह्न लगाती हैं। यह शोध पत्र संविधान की ऐतिहासिक उपलब्धियों, समकालीन उपयोगिता तथा सुधार की आवश्यकताओं का मूल्यमापन प्रस्तुत करता है।

मुख्य शब्द: *लोकतांत्रिक, संविधान संशोधन, डिजिटल, संघीय, धर्मनिरपेक्षता, अल्पसंख्यक और पर्यावरण।*

प्रस्तावना

वैश्वीकरण, डिजिटल क्रांति और सामाजिक उथल-पुथल के दौर में भारतीय संविधान की सहनशीलता और अनुकूलन क्षमता का परीक्षण हो रहा है। यह न केवल एक कानूनी दस्तावेज़ है, अपितु न्याय, समानता, स्वतंत्रता और बंधुता के संवैधानिक मूल्यों का जीवंत प्रतिबिंब है। जो भारत को विश्व के सबसे बड़े लोकतंत्र के रूप में स्थापित करने में केंद्रीय रहा है। इस पेपर का उद्देश्य संविधान की ऐतिहासिक सफलताओं जैसे विविधता में एकता और सामाजिक न्याय की गारंटी तथा समकालीन चुनौतियों जैसे संस्थागत क्षय, कार्यपालिका विस्तार और डिजिटल अधिकार के संदर्भ में इसकी प्रासंगिकता का बहुआयामी मूल्यांकन प्रस्तुत करना है। भारतीय संविधान, जिसे अक्सर "भारत की पहचान" कहा जाता है, ने 75 वर्षों में 106 संशोधनों के माध्यम से अपनी लचीलापन सिद्ध की है, जिससे यह बदलते सामाजिक-राजनीतिक परिदृश्य के अनुरूप बने रह सका। फिर भी, कार्यान्वयन संबंधी कमजोरियाँ और मूल्यों से विचलन की प्रवृत्तियाँ इसकी प्रभावकारिता पर प्रश्न उठाती हैं। यह अध्ययन संविधान सभा की दूरदृष्टि, न्यायिक व्याख्याओं तथा भविष्योन्मुखी सुधारों के माध्यम से इसकी निरंतर प्रासंगिकता को रेखांकित करेगा।

अनुसंधान उद्देश्

- संविधान की ऐतिहासिक सफलताओं का मूल्यमापन करना।
- समकालीन चुनौतियों की पहचान करना।
- आधुनिक भूमिकाओं का मूल्यांकन करना।
- सुधारात्मक सुझाव प्रस्तुत करना।

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
केंद्रे अनिल संभाजी, (M.A, B. Ed, MH-SET) माजी विद्यार्थी, पदव्युत्तर राज्यशास्त्र विभाग, राजर्षी शाहू महाविद्यालय, लातूर (स्वायत्त)

How to cite this article:
केंद्रे, . अनिल . संभाजी . (2026). भारतीय संविधान की सफलता और प्रासंगिकता. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 388–393. https://doi.org/10.5281/zenodo.18456419

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18456419
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

अनुसंधान परिकल्पना

शून्य परिकल्पना)Null Hypothesis)

- संविधान के संशोधनों ने डिजिटल युग में प्रासंगिकता सुनिश्चित की।
- विविधता समाहित करने से संविधान सफल हुआ।
- नीति-निर्देशक तत्वों ने आधुनिक भूमिका सुनिश्चित की।
- राजनीतिक दुरुपयोग ने संघीय संतुलन कमजोर किया।

वैकल्पिक परिकल्पना)Alternative Hypothesis)

- संस्थागत क्षय से प्रासंगिकता घट रही है।
- सामाजिक असमानता से सफलता सीमित रही।
- डिजिटल चुनौतियों ने प्रासंगिकता घटाई।
- न्यायपालिका ने चुनौतियों का समाधान किया।

भारतीय संविधान की प्रमुख विशेषताएँ

भारतीय संविधान विश्व के संविधानों का एक अनूठा संकलन है, जो ब्रिटेन, आयरलैंड, अमेरिका, कनाडा आदि से प्रेरित होकर डॉ. भीमराव अंबेडकर की अध्यक्षता वाली प्रारूप समिति द्वारा रचा गया। यह दुनिया का सबसे विस्तृत लिखित संविधान है, जो मूल रूप से 395 अनुच्छेदों, 8 अनुसूचियों और 22 भागों वाला था, किंतु 106 संशोधनों के बाद वर्तमान में लगभग 470 अनुच्छेदों तक विस्तृत हो चुका है। इसकी सफलता इसी लचीलेपन में निहित है, जो इसे बदलते सामाजिक-राजनीतिक परिदृश्य से जोड़ता है। यह संरचना संविधान को न केवल स्थिरता प्रदान करती है, अपितु न्यायपालिका, कार्यपालिका और विधायिका के मध्य संतुलन स्थापित कर लोकतंत्र को सुदृढ़ बनाती है। संघीय ढांचे में केंद्र की प्रधानता ने आपात स्थितियों में एकता सुनिश्चित की, जबकि राज्यपालों की भूमिका विवादास्पद बनी रही है।

भारतीय संविधान की सफलता के कारण

भारतीय संविधान को उसकी सफलता के लिए निम्नलिखित कारण जिम्मेदार हैं:

1. समाज में विविधता को समाहित करना

भारत बहुभाषी, बहुसांस्कृतिक और बहुधार्मिक समाज होने के बावजूद संविधान ने समानता के सिद्धांत, धर्मनिरपेक्ष नीति तथा अल्पसंख्यक हितों की सुरक्षा सुनिश्चित की है। अनुच्छेद 29-30 अल्पसंख्यकों को सांस्कृतिक-शैक्षिक अधिकार देते हैं; 8 वीं अनुसूची में 22 भाषाएँ शामिल। भाषाई राज्यों का गठन (1956 अधिनियम) ने क्षेत्रीय असंतोष कम किया। 2014 में सिख-जैन को अल्पसंख्यक मान्यता; CAA-NRC (2019-20) विवाद में भी संवैधानिक ढांचे ने सामाजिक स्थिरता बनाए रखी। वर्तमान में 2,000+ जातियाँ और 6 प्रमुख धर्म एकजुट है। यह संविधान की सबसे बड़ी सफलता हैं।

2. अधिकारों और स्वतंत्रता का संरक्षण

संविधानने मौलिक अधिकारों के माध्यम से सभी नागरिकों को समानता, स्वतंत्रता, व्यक्तिगत सम्मान तथा सांस्कृतिक-शैक्षिक अधिकार प्रदान किए हैं। भाग 3 के 6 मौलिक अधिकार (अनु. 12-35) न्यायिक रूप से प्रवर्तनीय हैं; आर्टिकल 21 ने जीवन-व्यक्तिगत स्वतंत्रता को विस्तार दिया (मेनका गांधी 1978, पुट्टास्वामी गोपनीयता 2017)। PIL संस्कृति ने गरीबों तक न्याय पहुँचाया; 2024 तक 50 लाख अधिक केस सुप्रीम कोर्ट में अधिकारों से जुड़े। COVID लॉकडाउन में आर्टिकल 19 (1))d) यात्रा स्वतंत्रता का परीक्षण हुआ, फिर भी संवैधानिक उपचार प्रभावी रहे। यह नागरिक सशक्तिकरण का आधार बना।

3. लोकतंत्र का मजबूत आधार

संविधान ने भारत में लोकतांत्रिक व्यवस्था को दृढ़ आधार प्रदान किया है, जहाँ चुनाव आयोग स्वतंत्र-निष्पक्ष चुनावों के माध्यम से जनता का विश्वास अर्जित करता है। अनुच्छेद 324 चुनाव आयोग को स्वायत्त शक्तियाँ देता है; 1952 से 2024 तक 17 लोकसभा + 400+ विधानसभा चुनाव सफलतापूर्वक संपन्न किये है। EVM-VVPAT ने चुनाव मे पारदर्शिता बढ़ाई है। मॉडल कोड ऑफ कंडक्ट (1960 से) ने हिंसा कम की। 90 करोड़+ मतदाता (2024) के बावजूद 65%+ टर्नआउट विश्व का सबसे बड़ा लोकतंत्र जीवंत है। सुप्रीम कोर्ट के NOTA (2013) और इलेक्टोरल बॉन्ड्स (2024) निर्णयों ने प्रक्रिया अधिक मजबूत की है।

4. संविधान का लचीलापन

संविधान में परिवर्तनशीलता की पर्याप्त व्यवस्था कि गयी है। जिसके फलस्वरूप 105 संशोधनों ने इसे कालानुरूप बनाए रखा है। अनुच्छेद 368 के तहत साधारण बहुमत से 99+ संशोधन; कठोर प्रक्रिया मूल संरचना की रक्षा करती है (केशवानंद भारती 1973)। 42 वाँ संशोधन (1976) ने समाजवादी दिशा दी, 101 वाँ (2018(GST ने आर्थिक एकीकरण, 103 वाँ (2019) OBC आरक्षण मजबूत किया। 106 वाँ (2023) महिलाओं के लिए विधायिका में 33% आरक्षण यह लचीलापन आर्थिक उदारीकरण (1991) से डिजिटल युग तक प्रासंगिक बनाए रखता है।

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

5. न्यायपालिका की भूमिका

भारतीय न्यायपालिका ने संविधान के मूलभूत सिद्धांतों की रक्षा में निर्णायक योगदान दिया है, जहाँ सुप्रीम कोर्ट एवं उच्च न्यायालय संवैधानिक उल्लंघनों पर त्वरित व प्रभावी हस्तक्षेप करते हैं। केशवानंद भारती (1973) ने मूल संरचना सिद्धांत स्थापित किया; गोलकनाथ (1967) ने मौलिक अधिकारों को अमर बनाया। इंदिरा नेहरू गांधी (1975) आपातकाल रद्द किया; नवतेज सिंह जोहर (2018) अनुच्छेद 377 समलैंगिकता को असंवैधानिक घोषित। 2024 इलेक्टोरल बॉन्ड्स निर्णय ने पारदर्शिता सुनिश्चित की। PIL (हुसैनारा खातून 1979 से) ने लाखों गरीबों को न्याय पहुँचाया न्यायपालिका संविधान का संरक्षक बनी रही।

चुनौतियाँ और समाधान

1. राजनीतिक भ्रष्टाचार

संवैधानिक प्रावधानों का राजनीतिक लाभ के लिए दुरुपयोग भ्रष्टाचार को बढ़ावा दे रहा है।, जिसके नियंत्रण हेतु राजनीतिक सुधार अनिवार्य हैं। अनुच्छेद 75 (1) मंत्रियों की सामूहिक उत्तरदायित्व सुनिश्चित करता है, किंतु इलेक्टोरल बॉन्ड्स (2018-2024) ने पारदर्शिता भंग की (सुप्रीम कोर्ट ने 2024 में असंवैधानिक घोषित)। 43% सांसदों पर आपराधिक मुकदमे (2024 ADR रिपोर्ट); RTI (2005) के बावजूद 2G / कोलगेटा घोटालों ने संवैधानिक नैतिकता को चुनौती दी। समाधान: अनुच्छेद 102 के तहत आपराधिक पृष्ठभूमि वालों की अयोग्यता, राज्य-वित्त पोषित चुनाव, राष्ट्रीय न्यायिक आयोग की तर्ज पर लोकपाल को पूर्ण स्वायत्तता है।

2. क्षेत्रीयता और भाषाई विवाद

भारत में क्षेत्रीय आकांक्षाएँ और भाषिक मतभेद संविधान के एकता-पूर्णता के मूल सिद्धांतों पर दबाव डालते हैं। अनुच्छेद 3 राज्य पुनर्गठन की अनुमति देता है, किंतु कर्नाटक-महाराष्ट्र (बेलगावी विवाद), तमिलनाडु-केंद्र (हिंदी थोपना बहस), तथा गोरखालैंड / बोडोलैंड मांगें संघीय संतुलन को चुनौती देती हैं। 1956 भाषाई राज्य गठन ने तनाव कम किया, फिर भी 2023 में मणिपुर हिंसा ने क्षेत्रीय असंतोष उजागर किया। समाधान: अंतरराज्य परिषद (अनु. 263) को सक्रिय करना, भाषाई अल्पसंख्यकों के लिए अनु. 350A-B लागू करना, तथा आर्थिक असमानता दूर कर क्षेत्रीय असंतोष की जड़ पर प्रहार है।

3. जातिगत भेदभाव और सामाजिक असमानता

संविधान समानता की गारंटी देता है, तथापि सामाजिक स्तर पर जातिगत भेदभाव और असमानता विद्यमान बनी हुई है। अनुच्छेद 15-17 छुआछूत निषेध करते हैं, किंतु NFHS-5 (2019-21) के अनुसार 20%+ दलित महिलाओं पर हिंसा; OBC/SC/ST आरक्षण असितो 50% कैप (इंदिरा साहनी 1992) विवादास्पद। ऊँची जातियों का 45%+ सरकारी नौकरियाँ धारण। समाधान: आर्थिक आधारित आरक्षण विस्तार (103 वाँ संशोधन), जाति जनगणना, SC/ST एक्ट को मजबूत प्रवर्तन, तथा शिक्षा-कौशल्य विकास से सामाजिक गतिशीलता है।

4. मौलिक अधिकारों का उल्लंघन

नागरिकों के मौलिक अधिकारों का बारम्बार हनन संविधानिक आदर्शों को चुनौती देता है, जिसके प्रतिकार हेतु न्यायपालिका एवं नागरिक समाज की सक्रियता अपरिहार्य है। अनुच्छेद 19-21 का उल्लंघन UAPA / SEDISHION के अत्यधिक उपयोग से; 2023 Amnesty रिपोर्ट: 1,000+ राजनीतिक कैदी। किसान आंदोलन (2020-21), CAA विरोध (2019) में अभिव्यक्ति स्वातंत्र्य दबाया गया। समाधान: PIL मजबूती, RTI विस्तार, नागरिक संरक्षण आयोग (NHRC) को स्वायत्तता, तथा आर्टिकल 32-226 के तहत त्वरित सुनवाई सुनिश्चित है।

5. डिजिटल चुनौतियाँ

डिजिटल युग की नई समस्याएँ संवैधानिक अधिकारों को चुनौती दे रही हैं। अनुच्छेद 19 (1))a) अभिव्यक्ति स्वतंत्रता और 21 गोपनीयता के बावजूद, पेगासस निगरानी (2021), फेक न्यूज (2020 दिल्ली दंगे), आधार डेटा चोरी (77 करोड़ लीक 2023) बढ़ी। IT नियम 2021 ने प्लेटफॉर्म्स पर दबाव बढ़ाया। समाधान: डेटा संरक्षण विधेयक तुरंत लागू (पुट्टास्वामी 2017 के बाद), अनु.19-21 की डिजिटल व्याख्या मजबूत, स्वतंत्र डिजिटल लोकपाल की स्थापना है।

6. संस्थागत क्षय

संवैधानिक संस्थाओं का क्षय लोकतांत्रिक ढांचे को कमजोर कर रहा है। चुनाव आयोग की स्वायत्तता संदिग्ध हो गई है (2023 ECI नियुक्ति विवाद); CBI / ED के 95% से अधिक मामले सत्ताधारी विरोधियों पर (सुप्रीम कोर्ट टिप्पणी 2023); राज्यपाल 10+ राज्य सरकारों गिराने का हथियार बने। अनुच्छेद 324 / 74 का दुरुपयोग हो रहा। समाधान: ECI मुख्य आयुक्त चयन के लिए स्वतंत्र समिति (अनु.324 संशोधन), CBI को स्वायत्तता कानून, राज्यपाल नियुक्ति में राज्य विधानसभा की सहमति अनिवार्य है।

भारतीय संविधान की प्रासंगिकता

1. मानवाधिकारों का संरक्षण

भारतीय संविधान भाग 3 के मौलिक अधिकारों द्वारा नागरिकों की गरिमा, समानता एवं स्वतंत्रता सुनिश्चित करता है। जो बदलते सामाजिक परिदृश्य के अनुरूप न्यायिक व्याख्याओं से विकसित होते रहे हैं। अनुच्छेद 21 ने जीवन का अधिकार विस्तारित कर

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

गोपनीयता (पुट्टास्वामी 2017), पर्यावरण संरक्षण एवं LGBTQ अधिकार (नवतेज जोहर 2018) को शामिल किया, जबकि PIL संस्कृति ने लाखों वंचितों तक न्याय पहुँचाया। RTE अधिनियम (2009) एवं MGNREGA (2005) जैसे कानून नीति-निर्देशक तत्वों से प्रेरित होकर आज भी सामाजिक न्याय को प्रासंगिक बनाते हैं।

2. आर्थिक और सामाजिक विकास का आधार

संविधान के नीति-निर्देशक तत्व (भाग IV) ने आर्थिक समानता, ग्रामीण विकास एवं सामाजिक कल्याण को राज्य नीति का आधार बनाया, जिससे पंचवर्षीय योजनाएँ, SC / ST / OBC आरक्षण (अनु.15-16) एवं समावेशी विकास कार्यक्रम विकसित हुए। 1991 आर्थिक उदारीकरण के बाद भी MGNREGA (2005), PMAY, PM-KISAN जैसी योजनाएँ अनु.38-39 से प्रेरित रहीं; 103 वें संशोधन (2019) ने EWS आरक्षण जोड़ा। आज GDP 3.5 ट्रिलियन डॉलर पार करते हुए भारत 5वीं सबसे बड़ी अर्थव्यवस्था बना है संविधान की, ये दिशानिर्देश आर्थिक उन्नति के प्रासंगिक आधार बने रहे।

3. न्यायिक स्वतंत्रता

भारतीय संविधान ने न्यायपालिका को कार्यपालिका एवं विधायिका से पूर्ण स्वतंत्रता प्रदान की है, जो अनुच्छेद 50 (राज्य के कारभार से न्यायपालिका का पृथक्करण), 124-147 (नियुक्ति-कार्यभार) एवं मूल संरचना सिद्धांत के माध्यम से नागरिकों को संवैधानिक उपचार (अनु.32, 226) सुनिश्चित करती है। केशवानंद भारती (1973) ने संविधान की मूल संरचना को अमर बनाया, इंदिरा गांधी (1975) ने आपातकाल लगाया, तथा 2024 इलेक्टोरल बॉन्ड्स निर्णय ने राजनीतिक पारदर्शिता थोपी। PIL (1979 से) ने गरीबों तक न्याय पहुँचाया है, आज डिजिटल गोपनीयता, पर्यावरण एवं चुनावी सुधारों में न्यायपालिका संविधान को जीवंत रखती है।

4. लोकतंत्र का आधार प्रस्तावना

भारत को संप्रभु समाजवादी धर्मनिरपेक्ष लोकतांत्रिक गणराज्य घोषित करती है, जो ग्रैनविल ऑस्टिन के अनुसार "सामाजिक क्रांति का उपकरण" बनकर समानता-न्यायपूर्ण समाज की नींव रखती है। 1952 से 17 लोकसभा + 400+ विधानसभा चुनाव सफल कर 90 कोटी+ मतदाताओं के अधिकार-कर्तव्यों को सुनिश्चित किया, 42 वें संशोधन (1976) ने प्रस्तावना मजबूत की। CAA-NRC, किसान आंदोलन (2020-21) में अनुच्छेद 19-21 एवं 32 के उपचार प्रभावी रहे, आज भी विश्व का सबसे बड़ा लोकतंत्र जीवंत सिद्ध करते हुए।

5. मौलिक अधिकार और कर्तव्य

संविधान के भाग 3 (मौलिक अधिकार) एवं 4 A (कर्तव्य) ने नागरिक स्वतंत्रता, सामाजिक न्याय एवं व्यक्तिगत गरिमा को संतुलित किया है, जो आज मानवाधिकार बहसों में अत्यधिक प्रासंगिक सिद्ध हो रहा है। अनुच्छेद 14-18 समानता, 19-22 स्वतंत्रता-जीवन अधिकार सुनिश्चित करते हैं, जबकि 51 A कर्तव्यों ने पर्यावरण संरक्षण (अनु.51 A (g)) एवं वैज्ञानिक दृष्टिकोण जोड़ा। पुट्टास्वामी (2017) गोपनीयता, नवतेज जोहर (2018) LGBTQ अधिकार एवं COVID काल में अनु.21 जीवन अधिकार के विस्तार ने सिद्ध किया कि ये प्रावधान डिजिटल युग में भी जीवंत हैं RTI (2005) एवं POCSO जैसे कानून इसी से प्रेरित।

संविधान की चुनौतियां और आलोचनाएं

1. सामाजिक-आर्थिक असमानता की अनिर्णीत समस्या

अमर्त्य सेन संविधान को सामाजिक न्याय का वाहक मानते हुए भी भारत की, व्याप्त आर्थिक विषमता पर सवाल उठाते हैं, जहाँ अनुच्छेद 38-39 के नीति-निर्देशक तत्व असफल सिद्ध हुए है। NFHS-5 डेटा में दलितों पर 20%+ हिंसा, Gini coefficient 0.35+ (विश्व में उच्च), तथा EWS आरक्षण (103 वाँ संशोधन) असरहीन रहा। ऑक्सफॅम रिपोर्ट बताती है शीर्ष 10 % के पास 77 % संपत्ति है। आलोचना यह कि संविधान ने कानूनी समानता दी है किंतु वास्तविक समानता नहीं है। इसका समाधान जाति-आर्थिक जनगणना पर निर्भर है।

2. संघीय ढांचे में केंद्र का वर्चस्व

संविधान का संघीय ढाँचा (सूचियाँ I-III) केंद्र-राज्यों के शक्तिविभाजन का दावा करता है, किंतु विद्वान अनुच्छेद 356 (आपात) एवं राज्यपाल शक्तियों के अत्यधिक उपयोग से केंद्र के वर्चस्व की आलोचना करते हैं आंध्र-महाराष्ट्र विभाजन से मणिपुर (2023) हिंसा तक क्षेत्रीय असंतोष बढ़ा। वित्त आयोग के 41% राजस्व हस्तांतरण के बावजूद GST ने राज्यों को कमजोर किया; आलोचना 'असमान संघवाद' की है, समाधान अनुच्छेद 263 के अंतरराज्य परिषद को सक्रिय करने में निहित।

3. राजनीतिक हस्तक्षेप और संस्थागत क्षय

रामचंद्र गुहा जैसे विद्वान भारतीय संविधान द्वारा निर्मित स्वायत्त संस्थाओं (चुनाव आयोग, CBI, राज्यपाल पद) के राजनीतिक दखल से पतन पर चिंता व्यक्त करते हैं, जहाँ अनुच्छेद 324 का दुरुपयोग कर ECI नियुक्तियाँ पक्षीय बनीं और ED / CBI के 95% केस विपक्षी नेताओं पर दर्ज हुए। 2024 सुप्रीम कोर्ट ने CBI स्वायत्तता पर टिप्पणी की, जबकि राज्यपालों ने केरल-तमिलनाडु में 10 बार से अधिक संवैधानिक संकट पैदा किया आलोचना यह है कि संस्थाएँ कार्यपालिका के अधीन आ गईं, समाधान स्वतंत्र चयन समितियों से संभव।

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

आधुनिक भारत में संविधान की भूमिका

1. नारी सशक्तिकरण

संविधान ने अनुच्छेद 15 (3) के तहत महिलाओं के लिए विशेष प्रावधान बनाए, जिसके फलस्वरूप 106 वें संशोधन (2023) से विधायिका में 33% आरक्षण, 73 वें-74 वें संशोधनों से पंचायत-नगरपालिका में 50 % महिला प्रतिनिधित्व तथा POCSO अधिनियम, घरेलू हिंसा कानून (2005) जैसे विशेष विधियों ने नारी सशक्तिकरण को गति दी। सुप्रीम कोर्ट के विशाखा दिशानिर्देश (1997) से कार्यस्थल यौन उत्पीड़न रोकथाम सुनिश्चित हुई है, आधुनिक भारत में संविधान लिंग समानता का मजबूत आधार बना रहा है।

2. डिजिटल अधिकार

अनुच्छेद 21 के तहत पुट्टास्वामी निर्णय ने गोपनीयता के अधिकार को मौलिक अधिकार घोषित किया, जो डिजिटल युग में आधार डेटा चोरी, पेगासस जासूसी और सोशल मीडिया नियंत्रण के विरुद्ध नागरिकों की निजता की रक्षा करता है। आईटी नियम 2021 के माध्यमिक दबाव के बीच भी अनुच्छेद 19 के अभिव्यक्ति स्वतंत्र्य और गोपनीयता का संतुलन बनाए रखा गया है आधुनिक भारत में संविधान डिजिटल क्रांति का संरक्षक बना हुआ है।

3. पर्यावरण संरक्षण

संविधान के नीति-निर्देशक तत्वों ने अनुच्छेद 48 A के माध्यम से राज्य को पर्यावरण संरक्षण का दायित्व सौंपा, जबकि अनुच्छेद 51 A (g) ने नागरिक कर्तव्य स्थापित किया, जिसके फलस्वरूप दिल्ली वायु प्रदूषण, गंगा सफाई अभियान और जलवायु परिवर्तन से संबंधित जनहित याचिकाओं में न्यायालय सक्रिय हुआ। MC मेहता प्रकरणों से ताज महल संरक्षण और वन संरक्षण सुनिश्चित हुआ, आधुनिक पर्यावरणीय संकटों में संविधान सरकार व नागरिक दोनों को उत्तरदायी बनाता है।

4. आर्थिक समावेशकता

संविधान के नीति-निर्देशक तत्वों (अनुच्छेद 38-39) ने आर्थिक समानता व कमजोर वर्ग कल्याण को राज्य नीति का आधार बनाया, जिससे MGNREGA (2005), PM-KISAN और आत्मनिर्भर भारत अभियान जैसी योजनाओं ने ग्रामीण रोजगार व किसान कल्याण सुनिश्चित किया। 103 वें संशोधन से EWS आरक्षण व GST ने आर्थिक एकीकरण को गति दी है 5 ट्रिलियन डॉलर अर्थव्यवस्था लक्ष्य की ओर अग्रसर भारत में संविधान सामाजिक-आर्थिक विकास का मार्गदर्शक बना हुआ है।

5. वैश्विक एकीकरण

संविधान के अनुच्छेद 51 A ने वैज्ञानिक दृष्टिकोण, पर्यावरण संरक्षण एवं अंतर्राष्ट्रीय शांति को नागरिक कर्तव्य बनाया है। जो आधुनिक भारत को UN सतत विकास लक्ष्यों (SDG), जलवायु समझौते (पेरिस 2015) एवं G20 शिखर सम्मेलनों से जोड़ता है। अनुच्छेद 51 ने अंतर्राष्ट्रीय कानून सम्मान सुनिश्चित किया है। वैश्विक व्यापार (WTO), डिजिटल अर्थव्यवस्था एवं आपदा सहायता में संविधान ने भारत को जिम्मेदार वैश्विक नागरिक बनाया।

6. संघीय संतुलन

संविधान के अनुच्छेद 263 ने अंतरराज्य परिषद की स्थापना से सहकारी संघवाद को मजबूत किया है। जो जीएसटी परिषद (2017), कोविड प्रबंधन एवं आपदा राहत में केंद्र-राज्य समन्वय सुनिश्चित करता है। अनुच्छेद 356 के दुरुपयोग पर एस.आर. बोम्मई प्रकरण (1994) ने संघीय संतुलन स्थापित किया है। आधुनिक भारत में संविधान ने एकात्मक आपातकाल से सहकारी संघवाद की ओर परिवर्तन सुनिश्चित किया।

उपसंहार

भारतीय संविधान ऐतिहासिक-सामाजिक मूल्यों का प्रतीक तो है ही, आधुनिक युग की बहुआयामी चुनौतियों डिजिटल अधिकारों (पुट्टास्वामी), पर्यावरण संरक्षण (एमसी मेहता), नारी सशक्तिकरण (विशाखा), आर्थिक समावेशकता (MGNREGA-GST), वैश्विक एकीकरण (UN SDG-G20) एवं संघीय संतुलन (बोम्मई-जीएसटी परिषद) का समाधान भी प्रस्तुत करता है। डॉ. अंबेडकर के शब्दों में, "संविधान केवल विधिक दस्तावेज नहीं, अपितु स्वतंत्रता, समानता एवं बंधुत्व के आदर्शों का प्रतिबिंब है।" यह भारत के लोकतंत्र का मूल आधार होने के साथ-साथ डिजिटल क्रांति से लेकर 5 ट्रिलियन अर्थव्यवस्था एवं सहकारी संघवाद तक देश को दिशा प्रदान करने वाला प्रकाशस्तंभ है। संविधान की प्रासंगिकता वर्तमान ही नहीं, भविष्य में भी अटल रहेगी, क्योंकि इसकी लचीलापन ने इसे परिवर्तनशील सामाजिक आवश्यकताओं के अनुरूप अनुकूलित करने की अद्भुत क्षमता प्रदान की है। डॉ. अंबेडकर का कथन स्मरणीय है "संविधान तभी सफल होगा जब इसे कार्यान्वित करने वाले उसके मूल्यों का आदर करें।" नागरिकों, संस्थाओं एवं सरकार को नीति-निर्देशक तत्वों (अनु.38-39, 48 A) एवं मौलिक अधिकारों (अनु.15, 21, 51 A) के प्रति निष्ठावान रहना होगा, ताकि संविधान सदा जीवंत, प्रासंगिक एवं कालातीत दस्तावेज बना रहे।

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

ग्रंथ सूची

1. पांडे, जे. एन. (2023). भारत का संविधान (55 वां संस्करण). ईस्टर्न बुक कंपनी.
2. दृष्टि प्रकाशन. (2023). भारतीय संविधान एवं राजव्यवस्था. दृष्टि आईएएस.
3. Basu, D. D. (2022). Introduction to the Constitution of India (26th ed.). LexisNexis.
4. Khanna, H. R. (2018). Making of India's Constitution. Eastern Book Company.
5. https://prsindia.org
6. https://www.scobserver.in
7. https://www.scconline.com

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

भारतीय हिंदी साहित्य की पहचान और पुनर्निर्माण

शेख जाबेर शेख इब्राहिम
शोध छात्र, के.आर.एम. महिला महाविद्यालय, नांदेड
Email: jabershaikh8421@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180193
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 394-397
January 2026
Submitted: 20 Dec. 2025
Revised: 30 Dec. 2025
Accepted: 20 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश

भारतीय हिंदी साहित्य बहुभाषिक भारतीय साहित्यिक परंपरा का एक सशक्त और संवेदनशील अंग है, जिसकी जड़ें प्राचीन सांस्कृतिक चेतना, लोकजीवन और मानवीय मूल्यों में निहित हैं। आदिकाल से लेकर नव्योत्तर काल तक हिंदी साहित्य ने सामाजिक, धार्मिक, राजनीतिक और सांस्कृतिक परिवर्तनों को अभिव्यक्त करते हुए अपनी विशिष्ट पहचान निर्मित की है। भूमंडलीकरण, बाज़ारीकरण, मीडिया के प्रभाव और डिजिटल तकनीक के विस्तार ने हिंदी साहित्य के समक्ष नई चुनौतियाँ प्रस्तुत की हैं, जिनसे उसकी मौलिकता, बहुस्वरीयता और प्रतिरोधक चेतना पर प्रभाव पड़ा है। ऐसे में हिंदी साहित्य की पहचान का पुनर्मूल्यांकन तथा उसके पुनर्निर्माण की आवश्यकता है, जिसमें ऐतिहासिक परंपरा के साथ-साथ समकालीन यथार्थ, नए विमर्श, डिजिटल माध्यमों और हाशिए के साहित्य को समावेशी दृष्टि से स्थान दिया जा सके। यही प्रक्रिया हिंदी साहित्य को जीवंत, प्रासंगिक और भविष्याभिमुख बनाएगी।

मुख्यशब्द: *हिंदी साहित्य, साहित्यिक पहचान, पुनर्निर्माण, भूमंडलीकरण, बहुस्वरीयता, साहित्यिक परंपरा, डिजिटल साहित्य, समकालीन विमर्श*

प्रस्तावना

भारतीय साहित्य अनेक भाषाओं में लिखा एक साहित्य है तो किसी भी काल में विभिन्न भाषाओं की समस्याओं, चुनौतियों और संभावनाओं में कुछ समानताएँ तो जरूर होंगी।यह जानते हुए भी कि प्रत्येक भाषा की आनुवंशिकी भिन्न होती है, उसका परिवेष और उतार-चढ़ाव; यहाँ तक कि प्रत्येक रचनात्मक उन्मेष, हर वक़्त नई दृष्टि, नया वस्तु-जगत, भाव-जगत और शिल्प लाता है। फिर भी हमारी सांस्कृतिक जड़ें समान हैं अर्थात् हमारा मौलिक मन समान है, जीवन-दृष्टि और विश्व-दृष्टि एक साझा निजीपन है, जो नस्ल, धर्म, जीवन-शैली और भूगोल से ऊपर है। मुझे यह भी लगता है कि हर भाषा की अपनी स्थानीय पहचान होते हुए भी हम जो वर्तमान जी रहे हैं और उसकी तार्किक परिणति के रूप में जो भविष्य देख रहे हैं वह भी साझा है। इसलिए मैंने यह जोखिम उठाया है कि बहुस्वरीय भारतीय साहित्य के भविष्य पर अपने विचार रखूँ। यह भविष्यवाणी नहीं, केवल भविष्य-चिंतन है। अपनी भाषिक भिन्नता, पारिस्थितिकी और मौलिक सर्जनात्मक जिजीविषा के बावजूद हम सब आज एक ऐसे संसार में रहने को बाध्य कर दिए गए हैं जहाँ भ्रामक भूमण्डलीकरण हमारी विश्व-दृश्टि 'वसुधैव कुटुम्बकम्' से विपरीत अर्थ लेकर आया है, वह बाज़ार, उच्च तकनीकी, सूचना आदि के नए आदान-प्रदान के मुक्त वैश्विक संचरण का दावा कर रहा है। पर विश्व को एकायामी बनाकर आर्थिक प्रभुसत्ता कायम करने के अलावा भी क्या इसका कोई उद्देश्य है?

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
शेख जाबेर शेख इब्राहिम, शोध छात्र, के.आर.एम. महिला महाविद्यालय, नांदेड

How to cite this article:
शेख जाबेर, . शेख . इब्राहिम . (2026). भारतीय हिंदी साहित्य की पहचान और पुनर्निर्माण. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 394–397. https://doi.org/10.5281/zenodo.18456491

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18456491
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

यह स्थिति हमारी सभी भाषा-साहित्य के मौलिक अस्तित्व के सामने समान प्रश्न उपस्थित करती है। क्या हम अपनी बहुस्वरीयता खो बैठेंगे? जितने प्रवाह हैं वे सब पूरे वेग से बहें, जितने रंग-रूप हैं उन्मुक्त खिलें-खुलें, यह हमारी सौंदर्य-दृष्टि है - सत्य और शिव से सम्पृक्त। क्या उसे भूमंडलीकरण की चकाचौंधभरी एकरसता, एकरूपता और एकायामिता रास आएगी? क्या वह जनता के सुख-दुख और अपनी संवेदन-दृष्टि इस निष्करुण समय को सौंप सकेगी? क्या उसकी स्वतंत्र आत्मा इस नए प्रभुत्ववाद को स्वीकार कर सकेगी? क्या गरीबी और अमीरी की लगातार बढ़ती खाई उसकी संवेदना को नहीं झकझोरेगी ?यह आर्थिक प्रभुत्ववाद अपने बहुत बड़े और महीन संजाल से मनुष्य के मन, बुद्धि, संवेग, इच्छा को, यहाँ तक कि उसकी व्यवस्थाओं को भी नियंत्रित कर रहा है। साहित्य, संस्कृति और भाषा का, मनुष्य के मन में, नए ढंग से अर्थांतर और मूल्यांतर कर रहा है। प्रतिरोध और विद्रोह की आवाज़ों को तत्काल बिकने वाले साहित्य की ऊँची कीमत पर, माँग से कुचल रहा है। घटिया साहित्य की विपुलता से वह विचारशील और गहरे साहित्य को विस्थापित कर रहा है। सब कुछ इतनी नफासत और क्रमिक प्रक्रिया से होता है कि पाठक-मन को ज़रा धक्का न लगे। अब रूपर्ट मर्डोक जैसे अंतरराष्ट्रीय व्यापारी भारतीय भाषाओं की प्रकाशन संस्थाओं को खरीदने लगे हैं। वे ऊँची कीमत, सुंदर प्रस्तुति और वैश्विक प्रसार का प्रलोभन देकर लेखकों को आकर्षित कर रहे हैं और उनसे सिंथेटिक साहित्य का तेजी से उत्पादन करा रहा है। तीसरे पेज और टेब्ळायड का 'प्रबंधन' साहित्य के लिए अतिरिक्त सेवाएँ दे रहा है। देशी भाषाओं के ज्ञान-विज्ञान-विचार का साहित्य बाज़ार से लुप्त करने की लगातार साज़िशें हैं ताकि एक ओर इनके विदेशी निवेश का रास्ता साफ हो और दूसरी ओर देशी भाषाओं के रोचक सस्ते साहित्य का कोई विकल्प न बचे। मीडिया का इस पूरी प्रक्रिया में साझा है। टेलीविजन से भी सारी रचनाशीलता लगभग निष्कासित है। हिंदी साहित्य भारतीय समाज, संस्कृति और चेतना की जीवंत अभिव्यक्ति रहा है। इसकी पहचान केवल भाषा या विधा तक सीमित नहीं, बल्कि लोकजीवन, संघर्ष, आस्था, विद्रोह और मानवीय संवेदनाओं से जुड़ी है। समय के साथ सामाजिक-राजनीतिक परिवर्तन, वैश्वीकरण और तकनीकी विकास ने हिंदी साहित्य के स्वरूप को चुनौती भी दी है और नए अवसर भी दिए हैं। इसी संदर्भ में उसकी पहचान और पुनर्निर्माण का प्रश्न अत्यंत महत्त्वपूर्ण हो जाता है।हिन्दी भारत और विश्व में सर्वाधिक बोली जाने वाली भाषाओं में से एक है। उसकी जड़ें प्राचीन भारत की संस्कृत भाषा तक जातीं हैं परन्तु मध्ययुगीन भारत के अवधी, मागधी , अर्धमागधी तथा मारवाड़ी जैसी भाषाओं के साहित्य को हिन्दी का आरम्भिक साहित्य माना जाता हैं। हिन्दी साहित्य ने अपनी शुरुआत लोकभाषा कविता के माध्यम से की और गद्य का विकास बहुत बाद में हुआ। हिन्दी का आरम्भिक साहित्य अपभ्रंश में मिलता है। हिन्दी में तीन प्रकार का साहित्य मिलता है- गद्य, पद्य और चम्पू। जो गद्य और पद्य दोनों में हो उसे चम्पू कहते है। खड़ी बोली की पहली रचना कौन सी है, इस विषय में विवाद है लेकिन अधिकांश साहित्यकार लाला श्रीनिवासदास द्वारा लिखे गए, उपन्यास परीक्षा गुरु को हिन्दी की पहली प्रामाणिक गद्य रचना मानते हैं। हिंदी साहित्य का आरम्भ आठवीं शताब्दी से माना जाता है। यह वह समय है जब सम्राट हर्ष की मृत्यु के बाद देश में अनेक छोटे-छोटे शासन केन्द्र स्थापित हो गए थे जो परस्पर संघर्षरत रहा करते थे हिन्दी साहित्य के विकास को आलोचक सुविधा के लिये पाँच ऐतिहासिक चरणों में विभाजित कर देखते हैं, जो क्रमवार निम्नलिखित हैं:-

आदिकाल (1400 ईस्वी पूर्व)

भक्ति काल (1375 से 1700)

रीति काल (संवत् 1700 से 1900)

आधुनिक काल (1850 ईस्वी के पश्चात)

नव्योत्तर काल (1980 ईस्वी के पश्चात)

आदिकाल

हिन्दी साहित्य आदिकाल को आलोचक 1400 ईसवी से पूर्व का काल मानते हैं जब हिन्दी का उद्भव हो ही रहा था। हिन्दी की विकास-यात्रा दिल्ली, कन्नौज और अजमेर क्षेत्रों में हुई मानी जाती है। पृथ्वीराज चौहान का उस समय दिल्ली में शासन था और चंदबरदाई नामक उसका एक दरबारी कवि हुआ करता था। चंदबरदाई की रचना 'पृथ्वीराजरासो' है, जिसमें उन्होंने अपने मित्र पृथ्वीराज की जीवन गाथा कही है। 'पृथ्वीराज रासो' हिन्दी साहित्य में सबसे बृहत् रचना मानी गई है। कन्नौज का अन्तिम राठौड़ शासक

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

जयचंद था जो संस्कृत का बहुत बड़ा संरक्षक था आदिकाल को वीरगाथा काल भी कहते हैं। आदिकाल को 1050 - 1375 तक के काल में विभाजित किया गया है। आदिकाल में वीररसात्मक ग्रंथो की प्रधानता के कारण वीरगाथाकाल कहा जाता हैं।

भक्तिकाल

हिन्दी साहित्य का भक्ति काल 1375 से 1700 तक माना जाता है। यह काल प्रमुख रूप से भक्ति भावना से ओतप्रोत है। इस काल को समृद्ध बनाने वाली दो काव्य-धाराएँ हैं -1.निर्गुण भक्तिधारा तथा 2.सगुण भक्तिधारा। निर्गुण भक्तिधारा को आगे दो हिस्सों में बाँटा गया है। एक है संत काव्य जिसे ज्ञानाश्रयी शाखा के रूप में भी जाना जाता है, इस शाखा के प्रमुख कवि, कबीर, नानक, दादूदयाल, रैदास, मलूकदास, सुन्दरदास, धर्मदास[1] आदि हैं निर्गुण भक्तिधारा का दूसरा हिस्सा सूफी काव्य का है। इसे प्रेमाश्रयी शाखा भी कहा जाता है। इस शाखा के प्रमुख कवि हैं- मलिक मोहम्मद जायसी, कुतुबन, मंझन, शेख नबी, कासिम शाह, नूर मोहम्मद आदि।

भक्तिकाल की दूसरी धारा को सगुण भक्ति धारा कहा जाता है। सगुण भक्तिधारा दो शाखाओं में विभक्त है- रामाश्रयी शाखा, तथा कृष्णाश्रयी शाखा। रामाश्रयी शाखा के प्रमुख कवि हैं- तुलसीदास, अग्रदास, नाभादास, केशवदास, हृदयराम, प्राणचंद चौहान, महाराज विश्वनाथ सिंह, रघुनाथ सिंह।

कृष्णाश्रयी शाखा के प्रमुख कवि हैं- सूरदास, नंददास, कुम्भनदास, छीतस्वामी, गोविन्द स्वामी, चतुर्भुज दास, कृष्णदास, मीरा, रसखान, रहीम आदि। चार प्रमुख कवि जो अपनी-अपनी धारा का प्रतिनिधित्व करते हैं। ये कवि हैं (क्रमशः)

कबीरदास (1398)-(1518)

मलिक मोहम्मद जायसी (1477-1542)

सूरदास (1478-1583)

तुलसीदास (1532-1623)

रीति काल का परिचय

हिंदी साहित्य का रीति काल संवत 1700 से 1900 तक माना जाता है यानी सन् 1643 ई॰ से सन् 1843 ई॰ तक। रीति का अर्थ है बना बनाया रास्ता या बँधी-बँधाई परिपाटी। इस काल को रीतिकाल इसलिए कहा गया है क्योंकि इस काल में अधिकांश कवियों ने श्रृंगार वर्णन, अलंकार प्रयोग, छन्द बद्धता आदि के बँधे रास्ते की ही कविता की। हालांकि घनानंद, बोधा, ठाकुर, गोबिंद सिंह जैसे रीति-मुक्त कवियों ने अपनी रचना के विषय मुक्तरखे। इस काल को रीतिबद्ध, रीतिसिद्ध और रीतिमुक्त तीन भागों में बाँटा गया है।

रीति कालीन कवियों ने समय क़े साथ बहने वाले विचारों पे लेख लिखें।

केशव (१५४६-१६१८), बिहारी (1603-1664), भूषण (1613-1705), मतिराम, घनानन्द, सेनापति आदि इस युग के प्रमुख रचनाकार रहे।

आधुनिक काल

आधुनिक काल हिन्दी साहित्य पिछली दो सदियों में विकास के अनेक पड़ावों से गुज़रा है। जिसमें गद्य तथा पद्य में अलग अलग विचार धाराओं का विकास हुआ। जहाँ काव्य में इसे छायावादी युग, प्रगतिवादी युग, प्रयोगवादी युग और यथार्थवादी युग इन चार नामों से जाना गया, वहीं गद्य में इसको, भारतेंदु युग, द्विवेदी युग, रामचंद शुक्ल व प्रेमचंद युग तथा अद्यतन युग का नाम दिया गया।

अद्यतन युग के गद्य साहित्य में अनेक ऐसी साहित्यिक विधाओं का विकास हुआ जो पहले या तो थीं ही नहीं या फिर इतनी विकसित नहीं थीं कि उनको साहित्य की एक अलग विधा का नाम दिया जा सके। जैसे डायरी, यात्रा विवरण, आत्मकथा, रूपक, रेडियो नाटक, पटकथा लेखन, फ़िल्म आलेख इत्यादि.

नव्योत्तर काल

नव्योत्तर काल की कई धाराएँ हैं - एक, पश्चिम की नकल को छोड़ एक अपनी वाणी पाना; दो, अतिशय अलंकार से परे सरलता पाना; तीन, जीवन और समाज के प्रश्नों पर असंदिग्ध विमर्श।

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

कम्प्यूटर के आम प्रयोग में आने के साथ साथ हिन्दी में कम्प्यूटर से जुड़ी नई विधाओं का भी समावेश हुआ है, जैसे- चिट्ठालेखन और जालघर की रचनाएँ। हिन्दी में अनेक स्तरीय हिंदी चिट्ठे, जालघर व जाल पत्रिकायें हैं। यह कंप्यूटर साहित्य केवल भारत में ही नहीं अपितु विश्व के हर कोने से लिखा जा रहा है। इसके साथ ही अद्यतन युग में प्रवासी हिन्दी साहित्य के एक नए युग का आरम्भ भी माना जा सकता है। इस काल में डिजिटल साहित्य लेखन की प्रथा का चलन प्रारम्भ हो गया। डिजिटल लेखकों में अशर्फी लाल मिश्र का नाम भी उल्लेखनीय है

हिंदी साहित्य की पहचान:

- **ऐतिहा**सिकता: हिंदी साहित्य में आदिकाल से लेकर आधुनिक काल तक का सफर जिसमें हर काल की अपनी विशेषता है जिसमें आदिकाल को आचार्य रामचंद्र शुक्ल ने वीरगाथा काल कहा है
- **भाषाई विविधता:** ब्रज, अवधि, खड़ी बोली जैसी बोलियों का समावेश और खड़ी बोली को आधुनिक स्वरूप देने में महावीर प्रसाद द्विवेदी का योगदान है।
- **साहित्यिक विधा**एं: कविता के साथ-साथ गद्य कहानी ,उपन्यास ,नाटक पत्रकारिता का विकास जिसने जन सामान्य को साहित्य से जोड़ा ।
- सांस्कृतिक **प्रतिबिंब:** भारतीय संस्कृति जीवन दर्शन और सामाजिक राजनीतिक पस्थितियों का यथार्थवादी चित्रण (जैसे प्रेमचंद के उपन्यास)।
- **प्रमुख धाराएं:** निर्गुण ,सगुण (रामभक्ति, कृष्णभक्ति) धाराएं छायावाद प्रगतिवाद प्रयोगवाद आदि।

हिंदी साहित्य का पुनर्निर्माण:

काल विभाजन और नामकरण की समस्या: शुक्ल जी के काल विभाजन पर पुनर्विचार और नए कालखंडों (जैसे पुनर्जागरण काल) को साहित्य में शामिलकिया।

उर्दू से संबंध: हिंदी और उर्दू के साहित्य को एक साथ रखने या अलग करने का अकादमिक विमर्श (डॉ नागेंद्र का मत)

नए **दृष्टिकोण:** मानवतावाद, वैज्ञानिक दृष्टिकोण यथार्थवाद और समकालीन मुद्दों (जैसे सामाजिक, न्याय स्त्री विमर्श) साहित्य में शामिल किया।

डिजिटल युग पुनर्लेखन: सोशल मीडिया और डिजिटल प्लेटफॉर्म्स के माध्यम से साहित्य कों नई पीढ़ी तक पहुंचाना और उसे जीवंत बनाना।

अछुते साहित्य की खोज: विभिन्न बोलियों और क्षेत्रीय भाषाओं के साहित्य को मुख्यधारा में शामिल करना (जैसे राहुल सांकृत्यायन का कार्य)

संदर्भ ग्रंथ सूची:

१) आचार्य रामचन्द्र, शुक्ल (2013). हिंदी साहित्य का इतिहास. इलाहाबाद: लोकभारती प्रकाशन. पृ. 54.
२) "हिंदी सेवी सम्मान योजना". मूल से से 3 मार्च 2021 को पुरालेखित।. अभिगमन तिथि: 23 मार्च 2021
३) डॉ नगेन्द्र हिंदी साहित्य का इतिहास, नेशनल, दिल्ली।
४) हजारी प्रसाद द्विवेदी, हिंदी साहित्य का उद्भव और विकास, राजकमल, दिल्ली।
५) डॉ बच्चन सिंह, हिंदी साहित्य का दूसरा इतिहास, राधाकृष्ण, दिल्ली।

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

मराठी साहित्यातील स्त्रीवाद: स्वरूप, संघर्ष आणि सामाजिक वास्तव

अंजली विठ्ठलराव मुसांडे[1], प्रा. डॉ. पद्माकर आ. पिटले[2]
[1]संशोधिका, बलभीम कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, बीड
[2]मार्गदर्शक, श्री. छत्रपती शिवाजी महाविद्यालय, उमरगा ता. उमरगा, जि. धाराशिव

Manuscript ID:
JRD -2026-180194
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 398-400
January 2026

Submitted: 20 Dec. 2025
Revised: 30 Dec. 2025
Accepted: 20 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश

मराठी साहित्यातील स्त्रीवाद हा पितृसत्ताक सामाजिक रचनेविरुद्ध उभा राहणारा आणि स्त्रीच्या मानवी हक्कांचा, स्वातंत्र्याचा व आत्मसन्मानाचा आग्रह धरणारा महत्त्वपूर्ण विचारप्रवाह आहे. पारंपरिक साहित्याने स्त्रीला सहनशील, त्यागमूर्ती आणि दुय्यम भूमिकेत मांडले असले तरी आधुनिक मराठी साहित्यात स्त्रीचे वास्तववादी, संघर्षशील व आत्मभान असलेले रूप समोर येते. स्त्रीवादी लेखनातून स्त्रीच्या वैयक्तिक अनुभवांचे, सामाजिक शोषणाचे, कौटुंबिक व आर्थिक संघर्षांचे सखोल चित्रण झाले आहे. दलित स्त्रीवादाने जात आणि लिंग यांच्या दुहेरी शोषणाकडे लक्ष वेधून स्त्रीवादाला अधिक व्यापक व समावेशक स्वरूप दिले. अशा प्रकारे मराठी साहित्यातील स्त्रीवादी जाणिवा सामाजिक परिवर्तनाचे प्रभावी माध्यम ठरून स्त्री-पुरुष समानतेच्या दिशेने समाजाला प्रेरित करतात.

मुख्यशब्द: *मराठी साहित्य, स्त्रीवाद, पितृसत्ता, स्त्री लेखन, सामाजिक वास्तव, स्त्री संघर्ष, दलित स्त्रीवाद, समानता*

प्रस्तावना

मानवी समाजाचा इतिहास अभ्यासताना असे स्पष्टपणे जाणवते की समाजरचना ही बहुतेक काळ पुरुषसत्ताक मूल्यव्यवस्थेच्या प्रभावाखाली विकसित झाली आहे. या मूल्यव्यवस्थेमध्ये सत्ता, अधिकार, संपत्ती, निर्णयप्रक्रिया आणि सामाजिक प्रतिष्ठा यांचे केंद्रीकरण पुरुषांच्या हाती राहिले. परिणामी स्त्रीला दुय्यम स्थान दिले गेले. स्त्रीचे अस्तित्व प्रामुख्याने कुटुंबव्यवस्थेपुरते मर्यादित ठेवण्यात आले आणि तिच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या विकासाला अनेक बंधने घालण्यात आली. स्त्रीकडे केवळ पत्नी, माता, सून, बहीण अशा नातेसंबंधांच्या चौकटीत पाहिले गेले. घरकाम, संतती संगोपन, त्याग, सहनशीलता, आज्ञाधारकपणा हेच तिचे मुख्य गुण मानले गेले. स्त्रीच्या इच्छा, भावना, स्वप्ने आणि बौद्धिक क्षमता यांकडे जाणीवपूर्वक दुर्लक्ष करण्यात आले. या अन्यायकारक सामाजिक रचनेमुळे स्त्रीचे जीवन अनेक स्तरांवर शोषणग्रस्त बनले. या परिस्थितीविरुद्ध स्त्रीने हळूहळू आवाज उठवायला सुरुवात केली. सुरुवातीला हा आवाज अत्यंत क्षीण होता; परंतु कालांतराने तो संघटित विचारप्रवाहाच्या रूपात पुढे आला. याच प्रक्रियेतून स्त्रीवादी विचारांचा जन्म झाला. स्त्रीवाद हा केवळ स्त्रीहक्कांची मागणी करणारा विचार नसून तो समाजातील असमानतेची मुळे शोधणारा, सत्तासंबंधांचे विश्लेषण करणारा आणि मानवी समानतेचा आग्रह धरणारा व्यापक विचारप्रवाह आहे. मराठी साहित्याने या स्त्रीवादी विचारांना केवळ प्रतिबिंबित केले नाही, तर त्यांना आकार देण्याचे महत्त्वाचे कार्य केले. स्त्रीच्या जीवनातील अनुभव, संघर्ष, वेदना आणि आशा साहित्याच्या माध्यमातून समाजासमोर आल्या. त्यामुळे मराठी साहित्य हे स्त्रीवादाचे प्रभावी माध्यम ठरले.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
अंजली विठ्ठलराव मुसांडे, संशोधिका, बलभीम कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, बीड

How to cite this article:
मुसांडे, . अंजली . विठ्ठलराव ., & पिटले, . पद्माकर . आ . (2026). मराठी साहित्यातील स्त्रीवाद: स्वरूप, संघर्ष आणि सामाजिक वास्तव. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 398–400.
https://doi.org/10.5281/zenodo.18456607

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18456607
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

स्त्रीवाद: अर्थ व वैचारिक अधिष्ठान:

स्त्रीवाद म्हणजे स्त्री-पुरुष समानतेचा आग्रह धरणारा सामाजिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक विचारप्रवाह होय. स्त्री ही पुरुषावर अवलंबून असलेली, दुय्यम किंवा कमजोर व्यक्ती नसून स्वतंत्र अस्तित्व असलेली मानव आहे, ही मूलभूत भूमिका स्त्रीवाद मांडतो. स्त्रीवाद पितृसत्ताक व्यवस्थेने निर्माण केलेल्या रूढ कल्पना, परंपरा आणि मूल्यांना प्रश्न विचारतो. स्त्रीवादाचा मुख्य उद्देश स्त्रीच्या आत्मसन्मानाची पुनर्स्थापना करणे हा आहे. स्त्रीला तिच्या निर्णयस्वातंत्र्याचा, व्यक्तिस्वातंत्र्याचा आणि मानवी हक्कांचा पूर्ण लाभ मिळावा, यासाठी स्त्रीवाद प्रयत्नशील असतो. हा विचारप्रवाह केवळ कायदेशीर समानतेपुरता मर्यादित नाही, तर मानसिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक पातळीवरील समानतेचाही आग्रह धरतो. स्त्रीवाद एकसंध नसून तो विविध प्रवाहांत विभागलेला आहे. उदारमतवादी स्त्रीवाद कायदेशीर हक्कांवर आणि शिक्षणावर भर देतो. समाजवादी स्त्रीवाद आर्थिक शोषण आणि वर्गसंघर्षाचा विचार करतो. दलित स्त्रीवाद जात आणि लिंग या दोन्ही घटकांमुळे निर्माण होणाऱ्या दुहेरी अन्यायाकडे लक्ष वेधतो. भारतीय समाजाच्या संदर्भात स्त्रीवाद समजून घेताना धर्म, परंपरा, कुटुंबव्यवस्था आणि सांस्कृतिक संकेत यांचा विचार करणे अपरिहार्य ठरते.

भारतीय समाजातील स्त्रीचे वास्तव:

भारतीय संस्कृतीत स्त्रीला एकीकडे देवी, माता, शक्तीचे प्रतीक मानले जाते; परंतु प्रत्यक्ष सामाजिक जीवनात तिच्या स्वातंत्र्यावर अनेक बंधने घालण्यात आलेली दिसतात. विवाहसंस्था, कौटुंबिक अपेक्षा, सामाजिक दबाव आणि आर्थिक परावलंबित्व यामुळे स्त्रीचे जीवन गुंतागुंतीचे बनते. हुंडा प्रथा, कौटुंबिक हिंसा, लैंगिक शोषण, बालविवाह, कामाच्या ठिकाणी होणारा भेदभाव, असमान वेतन अशा अनेक समस्या आजही वेगवेगळ्या स्वरूपात अस्तित्वात आहेत. स्त्री शिक्षणात प्रगती झाली असली तरी शिक्षणाचा उपयोग स्वतःच्या निर्णयासाठी करण्याची संधी सर्व स्त्रियांना समान प्रमाणात मिळतेच असे नाही. समाजसुधारकांच्या प्रयत्नांमुळे कायदेशीर पातळीवर अनेक सुधारणा झाल्या; परंतु मानसिक गुलामगिरी आणि मूल्यात्मक असमानता अजूनही मोठ्या प्रमाणावर दिसून येते. त्यामुळे स्त्रीच्या मुक्तीसाठी केवळ कायदे पुरेसे ठरत नाहीत, तर सामाजिक मानसिकतेत बदल होणे आवश्यक ठरते.

मराठी साहित्यात स्त्रीवादी जाणिवांचा प्रवास:

मराठी साहित्याच्या आरंभीच्या टप्प्यात स्त्रीचे चित्रण पारंपरिक चौकटीत अडकलेले आढळते. आदर्श पत्नी, पतिव्रता स्त्री, सहनशील सून किंवा त्यागमूर्ती माता अशी एकांगी प्रतिमा साहित्याने दीर्घकाळ जपली. स्त्रीच्या दुःखाला महत्त्व दिले गेले; परंतु त्या दुःखामागील सामाजिक कारणांचा शोध फारसा घेतला गेला नाही. संत साहित्यात स्त्रीला आध्यात्मिक पातळीवर स्थान दिले गेले. संत कवयित्रींच्या अभंगांतून स्त्रीची भावविश्वे व्यक्त झाली; मात्र सामाजिक शोषणावर थेट आणि स्पष्ट भाष्य मर्यादित स्वरूपाचे होते. आधुनिक काळात शिक्षण, समाजसुधारणा आणि सामाजिक चळवळींचा प्रभाव साहित्यावर पडू लागला. स्त्री ही स्वतंत्र विचार करणारी, भावना व्यक्त करणारी आणि अन्यायाला विरोध करणारी व्यक्ती म्हणून साहित्यात अवतरू लागली. त्यामुळे मराठी साहित्य अधिक वास्तववादी आणि समाजाभिमुख बनले.

स्त्री लेखन: आशय आणि अभिव्यक्ती:

स्त्री लेखन हे अनुभवप्रधान आणि आत्मनिष्ठ लेखन आहे. स्त्रीच्या वैयक्तिक आयुष्यातील सुख-दुःख, ताणतणाव, अपमान, संघर्ष, आशा आणि स्वप्ने या लेखनात प्रामाणिकपणे व्यक्त होतात. आत्मकथन, कथा, कादंबरी, कविता, निबंध अशा विविध साहित्यप्रकारांतून स्त्री लेखन विकसित झाले आहे. मालती बेडेकर, दुर्गा भागवत, कमलाबाई देशपांडे, शांताबाई शेळके, अरुणा ढेरे यांसारख्या लेखिकांनी स्त्रीच्या अंतर्मनाचा सखोल शोध घेतला. त्यांच्या लेखनातून स्त्री केवळ असहाय्य नाही, तर जिद्दी, विचारशील आणि परिवर्तनाची इच्छुक व्यक्ती म्हणून समोर येते.

कथा–कादंबरीतील स्त्रीसंघर्ष:

मराठी कथा आणि कादंबरीत स्त्रीजीवनातील विसंगती, द्वंद्व आणि संघर्ष स्पष्टपणे उमटतात. विवाहसंस्था, मातृत्व, नातेसंबंध, आर्थिक अस्थिरता, सामाजिक अपेक्षा यांमधील संघर्ष साहित्यकृतींमधून उलगडत जातो. आधुनिक मराठी साहित्य स्त्रीला मूक सहनशील न दाखवता प्रश्न विचारणारी, निर्णय घेणारी आणि स्वतःचे आयुष्य घडवू इच्छिणारी व्यक्ती म्हणून मांडते. त्यामुळे वाचकांच्या सामाजिक जाणिवांवर या साहित्याचा प्रभाव पडतो.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

दलित स्त्रीवाद: वेगळे वास्तव:

दलित स्त्रीवादाने मराठी साहित्याला नवा आणि महत्त्वपूर्ण आयाम दिला. दलित स्त्रीला केवळ स्त्री म्हणून नव्हे, तर जातीय शोषणालाही सामोरे जावे लागते. त्यामुळे तिचा संघर्ष दुहेरी स्वरूपाचा असतो. उर्मिला पवार, बेबी कांबळे, मल्लिका अमरशेख यांच्या आत्मकथनांमधून हा दुहेरी संघर्ष प्रभावीपणे समोर येतो. या लेखनामुळे स्त्रीवाद अधिक समावेशक बनला आणि समाजाच्या तळागाळातील स्त्रियांचे प्रश्न साहित्याच्या केंद्रस्थानी आले.

स्त्रीवाद आणि सामाजिक परिवर्तन:

स्त्रीवादी साहित्य हे समाजप्रबोधनाचे प्रभावी साधन ठरले आहे. साहित्याच्या माध्यमातून स्त्रीच्या प्रश्नांविषयी समाजात चर्चा घडते. स्त्रीशिक्षण, आर्थिक स्वावलंबन, आत्मसन्मान आणि समानतेविषयी सकारात्मक दृष्टीकोन निर्माण होतो.
रूढ सामाजिक चौकटींना तडा देण्याचे आणि अधिक न्याय्य समाजरचनेचा विचार पुढे आणण्याचे कार्य स्त्रीवादी साहित्य करत आहे.

निष्कर्ष:

स्त्रीवाद हा काळाची गरज आहे. मराठी साहित्यातील स्त्रीवादी लेखनामुळे स्त्रीजीवनाचे वास्तव समाजासमोर आले आणि सामाजिक विचारप्रक्रियेत बदल घडू लागला. स्त्रीला स्वतंत्र व्यक्ती म्हणून स्वीकारण्याची प्रक्रिया सुरू झाली असली तरी अजूनही अनेक आव्हाने शिल्लक आहेत. म्हणूनच स्त्रीवादी विचार आणि साहित्याची आवश्यकता आजही तितकीच महत्त्वाची आहे. मराठी साहित्याच्या माध्यमातून स्त्रीवाद भविष्यात अधिक व्यापक, अधिक सखोल आणि सामाजिकदृष्ट्या अधिक प्रभावी ठरेल, असा ठाम विश्वास वाटतो.

संदर्भसूची:

1. देशपांडे, ग. त्र्यं. – स्त्रीवाद : विचार आणि वाद
2. भागवत, दुर्गा – ऋतुचक्र
3. पवार, उर्मिला – आयदान
4. बेडेकर, मालती – कळयांची कादंबरी
5. कांबळे, बेबी – जिणं आमुचं

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

युवा पिढी आणि राजकीय नेतृत्वातील नवे प्रवाह : एक विश्लेषणात्मक अभ्यास

डॉ.नारायण सखाराम फुन्ने[1], डॉ. बी.बी लोखंडे[2]

[1]सहायक प्रध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग, जयभवानी शिक्षण प्रसारक मंडळाचे कला व विज्ञान महाविद्यालय पाटोदा, जिल्हा बीड

[2]राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, जयभवानी शिक्षण प्रसारक मंडळाचे कला व विज्ञान महाविद्यालय पाटोदा जिल्हा बीड

Email: narayan.funne@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180195
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 401-404
January 2026
Submitted: 20 Dec. 2025
Revised: 30 Dec. 2025
Accepted: 20 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश

समकालीन काळात युवा पिढी आणि राजकीय नेतृत्व यांच्यातील नातेसंबंध झपाट्याने बदलत आहेत. शिक्षणाचा विस्तार, डिजिटल तंत्रज्ञानाचा प्रभाव, सामाजिक माध्यमांची वाढ, तसेच जागतिकीकरणामुळे निर्माण झालेले नवीन सामाजिक-आर्थिक प्रश्न यांमुळे युवा पिढीचे राजकारणाकडे पाहण्याचे दृष्टिकोन बदलले आहेत. पारंपरिक राजकीय संरचना आणि नेतृत्वशैलींपेक्षा पारदर्शकता, उत्तरदायित्व, समावेशकता आणि सहभागात्मक लोकशाही या मूल्यांना युवा पिढी अधिक महत्त्व देत आहे. हा अभ्यास युवा पिढीच्याराजकीय सहभागाचे स्वरूप, नेतृत्वातील नवे प्रवाह, तसेच युवकांनी स्वीकारलेल्या नव्या राजकीय अभिव्यक्तींचे विश्लेषण करतो. युवक संघटना, विद्यार्थी चळवळी, सामाजिक माध्यमांवरील राजकीय सक्रियता आणि नव्या पिढीतील नेत्यांची उदयास येणारी भूमिका यांचा सखोल ओळख आधारित राजकारण यांसारख्या आव्हानांचा त्यांच्या राजकीय सहभागावर होणारा परिणामही स्पष्ट केला आहे.अभ्यासातून असे आढळते की, युवा पिढी केवळ मतदार म्हणून मर्यादित न राहता धोरणनिर्मिती, जनआंदोलन आणि नेतृत्वनिर्मितीमध्ये सक्रिय भूमिका बजावत आहे. त्यामुळे भविष्यातील राजकीय नेतृत्व अधिक गतिमान, लोकाभिमुख आणि तंत्रज्ञानस्नेही होण्याची शक्यता आहे. हा अभ्यास लोकशाही प्रक्रियेतील युवकांच्या वाढत्या भूमिकेचे आकलन करण्यासाठी उपयुक्त ठरतो.

प्रस्तावना

युवा पिढी ही कोणत्याही राष्ट्राची सर्वाधिक गतिशील, ऊर्जावान आणि परिवर्तनक्षम घटक मानली जाते. लोकशाही व्यवस्थेत राजकारण आणि नेतृत्व या क्षेत्रांत युवा पिढीची भूमिका दिवसेंदिवस अधिक महत्त्वाची ठरत आहे. भारतासारख्या तरुण लोकसंख्येचा देशात युवक केवळ मतदार म्हणूनच नव्हे, तर विचारप्रवर्तक, आंदोलक, धोरणांवर प्रभाव टाकणारे आणि थेट राजकीय नेतृत्व स्वीकारणारे घटक म्हणून पुढे येताना दिसतात. बदलती सामाजिक, आर्थिक आणि तांत्रिक परिस्थिती यामुळे युवा पिढीचे राजकारणाकडे पाहण्याचे दृष्टिकोन पारंपरिक चौकटींपेक्षा वेगळे ठरत आहेत.पूर्वी राजकीय नेतृत्व प्रामुख्याने वयोवृद्ध, अनुभवी आणि घराणेशाहीशी जोडलेले असे मानले जात होते. मात्र सध्याच्या काळात युवक नेतृत्व हे शिक्षण, कौशल्य, सामाजिक संवेदनशीलता आणि नव्या तंत्रज्ञानाच्या प्रभावामुळे नवे स्वरूप धारण करत आहे. सोशल मीडिया, डिजिटल प्रचार, स्टार्टअप संस्कृती, स्वयंसेवी चळवळी आणि विद्यार्थी आंदोलनांमधून तयार होणारे नेतृत्व हे पारंपरिक राजकारणाला आव्हान देत आहे.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
डॉ.नारायण सखाराम फुन्ने, सहायक प्रध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग, जयभवानी शिक्षण प्रसारक मंडळाचे कला व विज्ञान महाविद्यालय पाटोदा, जिल्हा बीड

How to cite this article:
फुन्ने, . नारायण . सखाराम ., & लोखंडे, . बी . बी . (2026). युवा पिढी आणि राजकीय नेतृत्वातील नवे प्रवाह : एक विश्लेषणात्मक अभ्यास. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 401–404. https://doi.org/10.5281/zenodo.18456695

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18456695
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

युवकांना आज केवळ सत्तेचा भाग व्हायचे नाही, तर पारदर्शकता, उत्तरदायित्व, सामाजिक न्याय आणि विकासाभिमुख धोरणे यावर आधारित नेतृत्व घडवायचे आहे. युवा पिढीच्या राजकीय सहभागामध्ये अनेक नवे प्रवाह स्पष्टपणे दिसून येतात. उदाहरणार्थ, वैचारिक राजकारणाऐवजी मुद्दा-केंद्रित राजकारण, व्यक्तीपूजेला नाकारून सामूहिक नेतृत्वावर भर, तसेच स्थानिक प्रश्नांपासून जागतिक पातळीवरील मुद्द्यांपर्यंत व्यापक दृष्टिकोन विकसित होणे. त्याचबरोबर बेरोजगारी, शिक्षण, पर्यावरण, लिंगसमता आणि सामाजिक समावेशन यांसारख्या प्रश्नांवर युवक अधिक सजग आणि सक्रिय होत आहेत.तथापि, या नव्या प्रवाहांसोबतच काही आव्हानेही आहेत. राजकीय अनुभवाचा अभाव, संस्थात्मक अडथळे, संसाधनांची कमतरता आणि कधी कधी दिशाहीन आंदोलनात्मक प्रवृत्ती ही युवक नेतृत्वासमोरील प्रमुख आव्हाने मानली जातात. त्यामुळे युवा पिढी आणि राजकीय नेतृत्वातील नवे प्रवाह यांचा अभ्यास करणे अत्यंत आवश्यक ठरते. हा विश्लेषणात्मक अभ्यास युवक नेतृत्वाचे स्वरूप, त्यातील बदल, संधी आणि मर्यादा समजून घेण्याचा प्रयत्न करतो, ज्यातून भविष्यातील लोकशाही अधिक सशक्त होण्यास मदत होऊ शकते.

युवा पिढी: अर्थ व वैशिष्ट्ये:

युवा पिढीचा अर्थ

'युवा पिढी' म्हणजे समाजातील तो वयोगट जो शारीरिक, मानसिक व बौद्धिक दृष्ट्या सक्रिय, ऊर्जावान आणि परिवर्तनाभिमुख असतो. सामान्यतः १५ ते ३५ वर्षे वयोगटातील लोकांना युवा पिढी असे संबोधले जाते. हा वर्ग समाजातील बदल, नवोन्मेष, नेतृत्व आणि भविष्यनिर्मितीचा कणा मानला जातो. युवकांमध्ये नवीन कल्पना स्वीकारण्याची तयारी, जोखीम पत्करण्याची क्षमता आणि सामाजिक-राजकीय प्रश्नांबाबत संवेदनशीलता अधिक आढळते.शारीरिक, मानसिक, भावनिक आणि बौद्धिक दृष्टीने वेगाने विकसित होत असते बालपण व प्रौढपण यामधील संक्रमण काळ अनुभवत असते शिक्षण, करिअर, नाती, मूल्ये आणि जीवनदृष्टी याबाबत महत्त्वाचे निर्णय घेण्याच्या टप्प्यावर असते. समाजातील बदल घडवणारी, नवीन विचार स्वीकारणारी आणि जुनी व नवी मूल्ये यांच्या सीमेवर उभी अशी ही शक्ती म्हणजे "युवा पिढी"

वैशिष्ट्ये (मुख्य गुणधर्म)

- ऊर्जस्वल व उत्साही स्वभाव युवकांमध्ये प्रचंड शारीरिक व मानसिक ऊर्जा असते.नवीन गोष्टी करून पाहण्याची, धोका पत्करण्याची आणि संघर्ष करण्याची तयारी असते.
- आदर्शवाद व बदलाची ओढ युवा पिढीला समाज बदलण्याची, अन्यायाविरुद्ध आवाज उठवण्याची तीव्र जाणीव असते. त्यांना गोष्टी "योग्य" असाव्यात ही जास्त काळजी वाटते, म्हणून ते जुन्या परंपरांना प्रश्न विचारतात.
- स्वातंत्र्याची तीव्र जाणीव विचार, वर्तन, करिअर, नाती, जीवनशैली या सर्व बाबतीत स्वतंत्र निर्णय घेण्याची इच्छा असते. "स्वत:चे आयुष्य स्वत: घडवायचे" ही भूमिका ठळक दिसते.
- कुतूहल व शिकण्याची तयारी नवीन ज्ञान, तंत्रज्ञान, भाषा, कौशल्ये याविषयी सतत कुतूहल असते. इंटरनेट, सोशल मिडिया, ऑनलाइन कोर्सेस यांच्या माध्यमातून स्वत:हून शिकण्याची प्रवृत्ती वाढलेली दिसते.
- तंत्रज्ञानाशी सख्य मोबाईल, इंटरनेट, सोशल मीडिया, एआय, डिजिटल पेमेंट्स, स्टार्टअप्स इ. गोष्टी युवापिढीसाठी दैनंदिन जीवनाचा भाग आहेत. माहिती मिळवणे, संवाद साधणे, मते व्यक्त करणे – सगळे तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातूनच.
- स्वत:ची ओळख शोधण्याचा काळ "मी कोण?", "मला नेमके काय हवे आहे?", "माझे ध्येय काय?" असे प्रश्न या वयात जास्त त्रास देतात. करिअर, प्रेमसंबंध, मैत्री, कुटुंब आणि आत्मिक मूल्ये यामध्ये समतोल साधण्याचा संघर्षही असतो.
- भावनिक चढउतार उत्साह, स्वप्ने, अपेक्षा खूप; पण अपयश, ताण, दबाव यामुळे निराशा, संभ्रम, चिडचिडही वाढू शकते.स्वत:ला सिद्ध करण्याची आणि इतरांकडून मान्यता मिळवण्याची तीव्र गरज असते.
- स्पर्धात्मकता व करिअरकेंद्रीता शिक्षण, नोकरी, व्यवसाय, परदेशात जाणे, स्पर्धा परीक्षा, स्टार्टअप – या सगळ्यांमुळे सततची धावपळ. स्पर्धा आणि तुलना (friends, सोशल मीडिया इ.) यामुळे मानसिक दडपणही अधिक जाणवते.
- सामाजिक भान व संवेदनशीलता पर्यावरण, लैंगिक समानता, मानवाधिकार, भ्रष्टाचार, मानसिक आरोग्य यांसारख्या विषयांबद्दल तरुण अधिक जागरूक झालेले दिसतात. ऑनलाइन मोहिमा, आंदोलन, स्वयंसेवा, एनजीओ कार्य या माध्यमातून सहभाग घेतात.
- परंपरा व आधुनिकता यांचा मेळ घालण्याचा प्रयत्न एका बाजूला कुटुंब, संस्कार, धर्म, परंपरा; दुसऱ्या बाजूला व्यक्तिस्वातंत्र्य, लिव-इन, करिअर, ग्लोबल संस्कृती – या दोन्ही टोकांमध्ये समतोल शोधण्याचा प्रयत्न करतात.पीढींतर्गत मतभेदही याच ठिकाणी जास्त दिसतात.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

युवा पिढीची प्रमुख वैशिष्ट्ये

युवा पिढी हा कोणत्याही समाजाचा ऊर्जास्रोत आणि भविष्याचा कणा मानला जातो. शारीरिक व मानसिक सशक्तता, नवीन विचारसरणी आणि परिवर्तनाची जिद्द यामुळे युवावर्ग समाजातील परिवर्तनाचा मुख्य वाहक ठरतो.युवकांमध्ये प्रचंड ऊर्जा व उत्साह असतो. त्यामुळे ते कार्यक्षम, गतिमान आणि कृतीशील असतात. कोणतेही आव्हान स्वीकारण्याची तयारी हा त्यांचा ठळक गुणधर्म असून अडचणींवर मात करून पुढे जाण्याची त्यांची वृत्ती समाजाला नवी दिशा देणारी ठरते. युवा पिढीची नवीन विचारसरणी व नवोन्मेषी दृष्टी ही त्यांची खरी ओळख आहे. परंपरागत चौकटींना प्रश्न विचारणे, नवे मार्ग शोधणे, तंत्रज्ञानाचा सर्जनशील वापर करणे यामुळे समाजात नाविन्यपूर्ण बदल घडताना दिसतात. त्यामुळे जुन्या-सडलेल्या प्रथांना आव्हान देऊन नवे पर्याय निर्माण करण्याची ताकद युवांमध्ये असते.युवकांकडे सामाजिक, आर्थिक व राजकीय स्तरावर परिवर्तन घडवून आणण्याची क्षमता असते. अन्याय, भ्रष्टाचार आणि विषमतेच्या विरोधात आवाज उठविण्याची त्यांची तयारी लोकशाहीला बळकटी देते. रस्त्यावरचे आंदोलन असो, ऑनलाइन मोहिमा असोत किंवा विविध जनआंदोलने असोत, त्यात युवांचाच सहभाग जास्त दिसतो.आधुनिक शिक्षण, डिजिटल माध्यमे व सोशल मीडियामुळे युवा पिढी अधिक माहितीप्रवण व जागरूक झाली आहे. त्यामुळे राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय राजकीय घडामोडींविषयी त्यांचे स्वतंत्र व चिकित्सक असे मत तयार होते. माहितीचा हा भांडार त्यांना योग्य-अयोग्याचे भान देतो आणि विचारशक्ती व्यापक करतो.युवकांना लोकशाही मूल्यांबद्दल विशेष जागरूकता असते. मतदान, आंदोलने, विद्यार्थी संघटना, स्वयंसेवी संस्था, जनआंदोलन यांद्वारे ते लोकशाही प्रक्रियेत सक्रिय सहभाग घेतात. त्यांच्या सहभागामुळे लोकशाही अधिक जिवंत, प्रात्यक्षिक आणि जबाबदार राहते. युवा पिढीतच नेतृत्वाची बीजे दडलेली असतात. निर्णयक्षमता, संघटन कौशल्य, लोकांशी संवाद साधण्याची क्षमता हे नेतृत्वगुण त्यांच्यात हळूहळू विकसित होत जातात. पुढील पिढीतील राजकीय, सामाजिक व प्रशासकीय नेतृत्व हे प्रामुख्याने आजच्या युवांमधूनच घडत असते. लोकशाहीविषयीची जाणीव या सर्व गुणांमुळे युवा पिढी ही समाजघटक नव्हे तर समाजपरिवर्तनाची मुख्य शक्ती ठरते. योग्य दिशा, मूल्याधिष्ठित मार्गदर्शन आणि अनुकूल संधी मिळाल्यास हीच युवा पिढी देशाला सर्वांगीण विकासाच्या शिखरावर नेऊ शकते.

राजकीय सहभागातील बदलते स्वरूप:

आजच्या काळात युवा पिढीचा राजकीय सहभाग पारंपरिक चौकटींपेक्षा वेगळ्या दिशेने विकसित होत आहे. पूर्वी राजकारण म्हणजे केवळ मतदान, पक्ष सदस्यत्व किंवा मोर्चे अशी मर्यादित समज होती; मात्र आज सोशल मीडिया, डिजिटल मोहिमा, ऑनलाइन याचिका, जनआंदोलनांतील सक्रिय सहभाग आणि मुद्दा-आधारित राजकारण या माध्यमांतून युवक अधिक प्रभावीपणे सहभागी होत आहेत. माहिती-तंत्रज्ञानामुळे राजकीय जाणीव वाढली असून, युवक प्रश्न विचारू लागले आहेत आणि पारदर्शकता, उत्तरदायित्व व समावेशकता यांसारख्या मूल्यांवर भर देत आहेत.तसेच, युवकांमध्ये नेतृत्वाची नवी शैली उदयास येत आहे—ती व्यक्तिकेंद्रित न राहता संघटनात्मक, संवादप्रधान आणि लोकाभिमुख आहे. जात, धर्म किंवा प्रादेशिकतेपेक्षा शिक्षण, रोजगार, पर्यावरण आणि सामाजिक न्याय हे मुद्दे अधिक महत्त्वाचे ठरत आहेत. या बदलत्या सहभागातून लोकशाही अधिक गतिमान व उत्तरदायी बनण्याची शक्यता निर्माण होत आहे.आजच्या काळात युवा पिढीचा राजकीय सहभाग पारंपरिक चौकटींपेक्षा वेगळ्या दिशेने विकसित होत आहे. पूर्वी राजकारण म्हणजे केवळ मतदान, पक्ष सदस्यत्व किंवा मोर्चे अशी मर्यादित समज होती; मात्र आज सोशल मीडिया, डिजिटल मोहिमा, ऑनलाइन याचिका, जनआंदोलनांतील सक्रिय सहभाग आणि मुद्दा-आधारित राजकारण या माध्यमांतून युवक अधिक प्रभावीपणे सहभागी होत आहेत. माहिती-तंत्रज्ञानामुळे राजकीय जाणीव वाढली असून, युवक प्रश्न विचारू लागले आहेत आणि पारदर्शकता, उत्तरदायित्व व समावेशकता यांसारख्या मूल्यांवर भर देत आहेत.तसेच, युवकांमध्ये नेतृत्वाची नवी शैली उदयास येत आहे—ती व्यक्तिकेंद्रित न राहता संघटनात्मक, संवादप्रधान आणि लोकाभिमुख आहे. जात, धर्म किंवा प्रादेशिकतेपेक्षा शिक्षण, रोजगार, पर्यावरण आणि सामाजिक न्याय हे मुद्दे अधिक महत्त्वाचे ठरत आहेत. या बदलत्या सहभागातून लोकशाही अधिक गतिमान व उत्तरदायी बनण्याची शक्यता निर्माण होत आहे.

राजकीय नेतृत्वातील नवे प्रवाह:

समकालीन काळात राजकीय नेतृत्वाच्या स्वरूपात लक्षणीय बदल दिसून येत आहेत. पारंपरिक, वंशपरंपरागत व अनुभवाधिष्ठित नेतृत्वाच्या जागी आता नव्या विचारसरणीचे, तंत्रज्ञानस्नेही आणि लोकाभिमुख नेतृत्व उदयास येत आहे. या नव्या प्रवाहांचा केंद्रबिंदू म्हणजे युवकांचा वाढता सहभाग. आजची युवा पिढी शिक्षित, जागरूक आणि सामाजिक माध्यमांच्या माध्यमातून सतत सक्रिय आहे. त्यामुळे राजकीय नेतृत्वावर पारदर्शकता, उत्तरदायित्व आणि तत्काळ प्रतिसाद देण्याचा दबाव वाढला आहे.नव्या नेतृत्वामध्ये व्यक्तिकेंद्री राजकारणापेक्षा मुद्द्यांवर आधारित राजकारणाला अधिक महत्त्व दिले जात आहे. रोजगार, शिक्षण, पर्यावरण, सामाजिक न्याय आणि भ्रष्टाचारविरोधी भूमिका या मुद्द्यांवर आधारित नेतृत्व लोकप्रिय ठरत आहे. तसेच डिजिटल माध्यमांचा प्रभाव वाढल्यामुळे प्रचार, जनसंवाद आणि जनआंदोलनांची पद्धत बदलली आहे. सोशल मीडिया, ऑनलाइन मोहिमा आणि डिजिटल

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

व्यासपीठांद्वारे थेट जनतेशी संवाद साधणे हे नव्या नेतृत्वाचे वैशिष्ट्य बनले आहे.याशिवाय, महिला, वंचित घटक आणि अल्पसंख्याक यांचा राजकीय नेतृत्वातील सहभाग वाढत असून समावेशकतेचा नवा प्रवाह निर्माण होत आहे. थोडक्यात, राजकीय नेतृत्वातील नवे प्रवाह हे लोकशाहीला अधिक गतिमान, सहभागी आणि उत्तरदायी बनवण्याच्या दिशेने वाटचाल करत असल्याचे दिसून येते.

सामाजिक माध्यमांचा प्रभाव:

सामाजिक माध्यमांनी युवा पिढीच्या राजकीय सहभागाला नवे परिमाण दिले आहे. Facebook, Instagram आणि X (Twitter) यांसारख्या माध्यमांद्वारे तरुणांना राजकीय माहिती जलद, थेट आणि व्यापक स्वरूपात उपलब्ध होते. निवडणूक प्रचार, जनजागृती, आंदोलनांचे आयोजन तसेच मतनिर्मिती प्रक्रियेत सोशल मीडियाची भूमिका निर्णायक ठरते. या माध्यमांमुळे तरुण नेतृत्व उदयास येत असून, पारंपरिक राजकारणाला आव्हान देणारे नवे विचार आणि नेतृत्व शैली विकसित होत आहेत. मात्र, अफवा, दिशाभूल करणारी माहिती आणि ध्रुवीकरणाचा धोका लक्षात घेता विवेकी वापर आवश्यक आहे.

युवा नेतृत्वाच्या संधी:

आजच्या बदलत्या सामाजिक-राजकीय परिस्थितीत युवा पिढीसाठी राजकीय नेतृत्वाच्या अनेक नव्या संधी उपलब्ध झाल्या आहेत. लोकशाही व्यवस्थेत मतदान, युवक संघटना, विद्यार्थी चळवळी, स्वयंसेवी संस्था आणि स्थानिक स्वराज्य संस्था यांमधून तरुणांना नेतृत्व घडविण्याची संधी मिळते. डिजिटल माध्यमे, सोशल मीडिया आणि माहिती-तंत्रज्ञानामुळे राजकीय जनजागृती, मतप्रदर्शन व संघटन सुलभ झाले असून युवक थेट जनतेशी संवाद साधू शकतात.शिक्षणाचा वाढता प्रसार, राजकीय प्रशिक्षण कार्यक्रम, युवा संसद, नेतृत्व विकास कार्यशाळा आणि पक्षांतर्गत युवक आघाड्या यांमुळे नेतृत्व कौशल्ये विकसित होतात. नव्या धोरणांमध्ये नवकल्पना, पारदर्शकता, सामाजिक न्याय व समावेशक विकास यांवर भर दिला जात असून युवकांना धोरणनिर्मितीत सहभागी होण्याची संधी मिळत आहे. त्यामुळे युवा नेतृत्व सामाजिक परिवर्तनाचे प्रभावी साधन ठरत असून भविष्यातील सक्षम आणि जबाबदार राजकीय व्यवस्थेची पायाभरणी करत आहे.

युवा नेतृत्वासमोरील आव्हाने:

युवा पिढी राजकीय नेतृत्वात सक्रियपणे प्रवेश करत असली तरी त्यांच्या समोर अनेक गंभीर आव्हाने उभी आहेत. प्रथम, पारंपरिक राजकारणातील अनुभवसंपन्न आणि प्रभावशाली नेतृत्वामुळे युवकांना संधी मर्यादित प्रमाणात मिळतात. पक्षांतर्गत लोकशाहीचा अभाव, घराणेशाही आणि गटबाजी यामुळे नव्या नेतृत्वाचा उदय रोखला जातो. दुसरे म्हणजे आर्थिक मर्यादा हे मोठे आव्हान आहे. निवडणूक खर्च, प्रचारासाठी लागणारी संसाधने आणि आर्थिक पाठबळ नसल्यामुळे अनेक सक्षम युवक मागे पडतात. तिसरे आव्हान म्हणजे राजकारणाविषयी समाजातील नकारात्मक प्रतिमा. भ्रष्टाचार, गुन्हेगारी आणि सत्ताकेंद्रीकरणामुळे तरुणांमध्ये राजकीय सहभागाबाबत उदासीनता वाढते. तसेच सोशल मीडियाचा गैरवापर, अपप्रचार आणि ट्रोलिंगमुळे युवक नेत्यांची प्रतिमा सहजपणे धूमळू शकते. या सर्व आव्हानांवर मात करण्यासाठी प्रशिक्षण, पारदर्शकता, नैतिक मूल्ये आणि संस्थात्मक पाठबळ आवश्यक आहे.

निष्कर्ष:

या अभ्यासातून असे स्पष्ट होते की युवा पिढी भारतीय राजकारणातील परिवर्तनाची प्रमुख वाहक ठरत आहे. शिक्षण, तंत्रज्ञान, सामाजिक माध्यमे आणि जागतिक घडामोडी यांमुळे युवकांची राजकीय जाणीव अधिक प्रगल्भ झाली आहे. पारंपरिक नेतृत्वपद्धतीऐवजी पारदर्शकता, उत्तरदायित्व, सहभागात्मक लोकशाही आणि परिणामकारक प्रशासन यांवर आधारित नव्या नेतृत्वाची मागणी वाढत आहे. युवक केवळ मतदार न राहता सक्रिय कार्यकर्ते, धोरण-आलोचक आणि नेतृत्वनिर्माते म्हणून पुढे येत आहेत. तथापि, संधींसोबतच बेरोजगारी, राजकीय ध्रुवीकरण आणि मूल्यघट यांसारखी आव्हानेही आहेत. योग्य मार्गदर्शन, संस्थात्मक पाठबळ आणि समावेशक धोरणांमुळे युवक नेतृत्व लोकशाही अधिक बळकट करू शकते.

संदर्भ:

1) कुळे, रा. (2017). भारतीय राजकारणात युवा योगदान: संधी व आव्हाने. मुंबई: समाज सुधारणा प्रकाशन.
2) जैन, अ., & राव, पी. (2022). भारतीय युवक आणि राजकीय सहभाग. नॅशनल पब्लिकेशन, नवी दिल्ली.
3) India Today Reports on Youth Participation in Politics, 2019
4) काकडे, एस. (2020). सामाजिक माध्यमांचा युवा राजकारणावर परिणाम. नागपूर: इंटिग्रेटेड पब्लिकेशन.
5) जाधव, ए. (2020). युवा नेतृत्व आणि भारतातील राजकारण. पुणे: सोसिअल सायन्सेस पब्लिकेशन.
6) Chakrabarty, B. (2022). Youth Participation in Indian Politics: Trends and Challenges. New Delhi: Sage Publications.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा जलव्यवस्थापनाकडे पाहण्याचा दूरदृष्टीचा दृष्टिकोन आणि त्याचे आजचे महत्त्व

राजेश कोंडिराम नवघरे[1], डॉ. जी. आर. अवचार[2]

[1]संशोधक विद्यार्थी, राज्यशास्त्र विभाग, देवगिरी महाविद्यालय, छ. संभाजीनगर

[2]प्राध्यापक व विभागप्रमुख, राज्यशास्त्र विभाग, संत रामदास कला व विज्ञान महाविद्यालय, घनसावंगी, जि. जालना

Manuscript ID:
JRD -2026-180196
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 405-410
January 2026

Submitted: 20 Dec. 2025
Revised: 30 Dec. 2025
Accepted: 20 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश

प्रस्तुत संशोधन लेखात 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा जलव्यवस्थापनाकडे पाहण्याचा दूरदृष्टीचा दृष्टिकोन आणि त्याचे आजचे महत्त्व' या विषयावर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केला आहे. डॉ. आंबेडकरांचा जलदृष्टीकोन हा केवळ तांत्रिक नव्हता, तर तो राष्ट्र उभारणीचा एक महत्त्वपूर्ण भाग होता. त्यांच्या विचारांची अंमलबजावणी करणे हीच आजच्या जलसंकटावर प्रभावी उपाययोजना ठरू शकते. बहुउद्देशीय नदी खोरे विकास', नदी जोड प्रकल्प आणि वीज निर्मिती, केंद्रीय जल आयोगाची स्थापना अशा अनेक बाबींचा राजकीय दृष्टीकोनातून अभ्यास केला आहे.

बिजसंज्ञा: *डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, जलव्यवस्थापन, राष्ट्रीय व आर्थिक विकास इ.*

प्रस्तावना

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे नाव प्रामुख्याने भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार आणि समाजसुधारक म्हणून घेतले जाते. मात्र, आधुनिक भारताच्या उभारणीत त्यांचे 'जलतज्ज्ञ' आणि 'जलव्यवस्थापन मार्गदर्शक' म्हणून असलेले योगदान तितकेच महान आणि दूरदृष्टीचे आहे . स्वातंत्र्यपूर्व काळात भारताच्या नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा, विशेषतः नद्यांच्या पाण्याचा वापर राष्ट्रनिर्मितीसाठी कसा करता येईल, याचा पाया डॉ. आंबेडकरांनी रचला . १९४२ ते १९४६ या काळात व्हाइसरॉयच्या कार्यकारी परिषदेत 'कामगार आणि सार्वजनिक बांधकाम मंत्री' असताना त्यांनी भारताचे पहिले 'राष्ट्रीय जलधोरण' आखले . केवळ पिण्याचे पाणी किंवा शेती एवढ्यापुरताच पाण्याचा विचार न करता, त्यांनी जलशक्तीचा वापर वीजनिर्मिती (Hydel Power) आणि अंतर्गत जलवाहतुकीसाठी (Navigation) करण्याची संकल्पना मांडली.

संशोधनाचे महत्त्व (Significance)

आजच्या काळात हवामान बदल (Climate Change) आणि वाढत्या पाणी टंचाईच्या पार्श्वभूमीवर, डॉ. आंबेडकरांनी मांडलेली 'नदी खोरे विकास' (River Valley Development) ही संकल्पना शाश्वत विकासासाठी कशी मार्गदर्शक ठरू शकते, हे या संशोधनातून स्पष्ट होईल. आज २१ व्या शतकात जेव्हा जग हवामान बदल (Climate Change), तीव्र दुष्काळ आणि पाणीटंचाईचा सामना करत आहे, तेव्हा डॉ. आंबेडकरांचे विचार अधिक प्रासंगिक ठरतात:

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
राजेश कोंडिराम नवघरे, संशोधक विद्यार्थी, राज्यशास्त्र विभाग, देवगिरी महाविद्यालय, छ. संभाजीनगर

How to cite this article:
नवघरे, . राजेश . कोंडिराम ., & अवचार, . जी . आर . (2026). डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा जलव्यवस्थापनाकडे पाहण्याचा दूरदृष्टीचा दृष्टिकोन आणि त्याचे आजचे महत्त्व. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 405–410. https://doi.org/10.5281/zenodo.18456784

Quick Response Code:

Website:
https://jrdrvb.org/

DOI:
10.5281/zenodo.18456784

OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

साहित्याचा आढावा

- **Ambedkar's Role in Economic Planning and Water Management:** सुखदेव थोरात (Sukhadeo Thorat) यांनी लिहिलेले हे पुस्तक डॉ. आंबेडकरांच्या जल धोरणाचे सविस्तर विश्लेषण करते.
- **Dr. Ambedkar's Contribution to Water Resources Development:** 'सेंट्रल वॉटर कमिशन' (CWC) द्वारे प्रकाशित हे पुस्तक डॉ. आंबेडकरांनी स्थापन केलेल्या 'सेंट्रल वॉटरवेज, इरिगेशन अँड नॅव्हिगेशन कमिशन' (CWINC) च्या कार्यावर प्रकाश टाकते.
- **Water Management in India: A Perspective of Dr. Ambedkar:** संपादन - डॉ. बी. आर. आंबेडकर सामाजिक शास्त्र विद्यापीठ, महू.
- अनेक शोधनिबंध (उदा. डॉ. यादव, डॉ. सुभाष) आणि लेख (उदा. हिंदुस्तान टाइम्स, फॉरवर्ड प्रेस) आंबेडकरांच्या जलधोरणाचे महत्त्व अधोरेखित करतात.

संशोधनाची उद्दिष्टे (Objectives)

- डॉ. आंबेडकरांनी मांडलेल्या जल व्यवस्थापन (Water Management) आणि जल नियोजन (Water Planning) या संकल्पनांचा सखोल अभ्यास करणे.
- दामोदर, सोन, कोसी आणि हिराकुड यांसारख्या बहुउद्देशीय नदी खोरे प्रकल्पांच्या संकल्पना आणि त्यांच्या स्थापनेत डॉ. आंबेडकरांची भूमिका स्पष्ट करणे.
- अंतरराज्यीय नद्यांच्या पाण्याच्या वाद सोडवण्यासाठी कलम २६२ (Article 262) आणि नदी मंडळ कायदा (River Boards Act, 1956) यांसारख्या कायदेशीर तरतुदींमध्ये त्यांचे योगदान शोधणे.
- जलसंपदेच्या वितरणात समानता आणि सामाजिक न्याय कसा साधता येईल, या त्यांच्या विचारांचे विश्लेषण करणे
- डॉ. आंबेडकरांच्या जलव्यवस्थापन धोरणांची आणि दूरदृष्टीची आजच्या काळातील प्रासंगिकता पडताळणे.
- पाणी व्यवस्थापनाला आर्थिक विकासाचे एक महत्त्वाचे साधन मानण्याच्या त्यांच्या विचारांचा अभ्यास करणे आणि ते आजच्या विकासासाठी कसे महत्त्वाचे आहेत, हे तपासणे.

गृहीतके व पडताळणी (Hypotheses)

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा जलव्यवस्थापनातील दृष्टिकोन आणि त्याचे आजचे महत्त्व या विषयावर आधारित काही प्रमुख **गृहीतके (Hypotheses)** खालीलप्रमाणे आहेत:

१. **पाणी हे केवळ नैसर्गिक संसाधन नसून ते एक मूलभूत मानवी हक्क आहे:**

डॉ.आंबेडकरांच्या मते पाणी ही सार्वजनिक मालमत्ता असावी, ज्यावर सर्वांचा समान अधिकार असेल. या गृहीतकाचाआधार घेत आजच्या काळात 'सर्वांसाठी सुरक्षित पिण्याचे पाणी' ही संकल्पना अधिक दृढ करता येते.

२. **नदीजोड प्रकल्प आणि बहुउद्देशीय जलप्रकल्प हे आर्थिक विकासाचा कणा आहेत:**

डॉ. आंबेडकरांनी दामोदर व्हॅली आणि हिराकुड सारख्या बहुउद्देशीय प्रकल्पांचा पाया रचला. त्यांचे गृहीतक असे होते की, केवळ सिंचनच नव्हे तर जलविद्युत निर्मिती आणि पूर नियंत्रण यामुळेच देशाचे औद्योगिकीकरण आणि आर्थिक प्रगती शक्य आहे.

३. **केंद्रीय जल प्राधिकरणाची आवश्यकता शाश्वत नियोजनासाठी अनिवार्य आहे:**

पाण्याचे नियोजन हे स्थानिक किंवा प्रांतीय पातळीवर मर्यादित न ठेवता ते राष्ट्रीय स्तरावर असावे, असे त्यांचे मत होते. आजच्या काळात 'केंद्रीय जल आयोग' (CWC) आणि 'नदी खोरे व्यवस्थापन' ही संकल्पनेची अंमलबजावणी याच गृहीतकावर आधारित आहे.

४. **जलमार्गांचा विकास हा रस्ते आणि रेल्वे वाहतुकीला स्वस्त पर्याय ठरू शकतो:**

भारतातील अंतर्गत जलवाहतूक विकसित केल्यास व्यापाराला गती मिळेल आणि वाहतुकीचा खर्च कमी होईल, हे त्यांचे एक महत्त्वाचे गृहीतक होते. सध्याचे 'राष्ट्रीय जलमार्ग' (National Waterways) प्रकल्प याच दूरदृष्टीचा भाग आहेत.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

५. **अवर्षणप्रवण क्षेत्रातील पाणी टंचाई दूर करण्यासाठी आंतरराज्यीय नदी पाणी वाटप धोरण आवश्यक आहे:**

राज्याराज्यांमधील पाण्याचे वाद टाळण्यासाठी आणि पाण्याचे न्याय्य वाटप करण्यासाठी घटनात्मक तरतुदींची गरज त्यांनी व्यक्त केली होती. आजचे 'आंतरराज्यीय जलविवाद' सोडवण्यासाठी त्यांचे हे विचार मार्गदर्शक ठरतात.

संशोधन पद्धती (Research Methodology)

हे संशोधन प्रामुख्याने **गुणात्मक (Qualitative)** स्वरूपाचे असेल, ज्यामध्ये खालील साधनांचा वापर केला जाईल:

- **दुय्यम साधने (Secondary Sources):** डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे 'रायटिंग्स अँड स्पीचेस' (खंड १८, भाग १ आणि ३), सरकारी अहवाल, 'सेंट्रल वॉटर कमिशन'ची ऐतिहासिक कागदपत्रे आणि जुने गॅझेटियर्स.
- **प्राथमिक साधने (Primary Sources):** संसदेतील त्यांचे जल धोरणावरील भाषणांचे मूळ दस्तऐवज.
- **ऐतिहासिक पद्धत:** त्यांच्या काळातील जल धोरणांचा उगम आणि विकास तपासणे.
- **तुलनात्मक पद्धत:** स्वातंत्र्यापूर्वीची जलस्थिती आणि आंबेडकरांच्या धोरणानंतर झालेला बदल यांची तुलना करणे.

माहितीचे विश्लेषण

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा जलव्यवस्थापनाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन हा केवळ तात्पुरत्या गरजा भागवणारा नव्हता, तर तो भारताच्या दीर्घकालीन आर्थिक विकासाचा पाया रचणारा होता. त्यांच्या दूरदृष्टीमुळेच आज आपण मोठ्या धरणांचे आणि नदी खोरे प्रकल्पांचे फायदे घेत आहोत.

डॉ. आंबेडकरांच्या जल धोरणाची काही प्रमुख तत्त्वे खालीलप्रमाणे होती:

- **पाणी एक सामायिक संसाधन:** डॉ. आंबेडकरांचा विश्वास होता की पाणी हे एक सामायिक संसाधन आहे, जे भारताच्या सर्व नागरिकांचे आहे, आणि समाजाच्या सर्व स्तरांमध्ये पाण्याचे समान वितरण सुनिश्चित करण्याची जबाबदारी राज्याची आहे.
- **जलसंधारणाचे महत्त्व:** डॉ. आंबेडकरांनी जलसंधारण आणि व्यवस्थापनाच्या गरजेवर भर दिला. त्यांचा विश्वास होता की शाश्वत विकासासाठी जलसंधारण आवश्यक आहे आणि जलसंपत्तीचे व्यवस्थापन अशा प्रकारे केले पाहिजे की त्याचे जास्तीत जास्त फायदे मिळतील.
- **सिंचनावर लक्ष केंद्रित:** डॉ. आंबेडकरांचा विश्वास होता की कृषी विकासासाठी सिंचन आवश्यक आहे आणि सिंचनाच्या उद्देशांसाठी पाण्याची उपलब्धता सुनिश्चित करण्यासाठी मोठ्या धरणे आणि कालव्यांच्या बांधकामाची त्यांनी वकिली केली.
- **स्थानिक समुदायांचा सहभाग:** डॉ. आंबेडकरांचा विश्वास होता की जलसंपत्तीच्या व्यवस्थापनामध्ये स्थानिक समुदायांचा सहभाग असावा. जल व्यवस्थापनामध्ये स्थानिक समुदायांचा सहभाग सुनिश्चित करण्यासाठी त्यांनी जल वापरकर्ता संघटनांच्या स्थापनेची वकिली केली.
- **पाण्याचा बहुउद्देशीय वापर**: डॉ. आंबेडकरांचा पूर समस्येकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन खूप व्यापक होता आणि त्यांनी या परिस्थितीचा सदुपयोग करण्याचा सल्ला दिला. त्यांनी निरीक्षण केले की, "जर सार्वजनिक हिताच्या दृष्टीने पाण्याचे संवर्धन अनिवार्य असेल, तर साहजिकच, बंधाऱ्यांची योजना ही एक चुकीची योजना होती. हे असे एक साधन होते जे ध्येय साध्य करत नाही, म्हणजेच पाण्याचे संवर्धन करत नाही आणि म्हणूनच ते सोडून दिले पाहिजे." त्यांच्या मते, योग्य पद्धत म्हणजे काही विकसित देशांनी अवलंबलेला दृष्टिकोन स्वीकारणे, म्हणजेच, "विविध ठिकाणी नद्यांवर धरणे बांधून जलाशयांमध्ये पाणी कायमस्वरूपी साठवणे" आणि त्याचा बहुउद्देशीय वापर करणे. असे जलाशय, सिंचनाव्यतिरिक्त, वीज निर्मिती आणि जलवाहतुकीसाठी वापरले जाऊ शकतात. व्हाइसरॉयच्या कार्यकारी परिषदेत सदस्य (कामगार) म्हणून बाबासाहेब डॉ. बी.आर. आंबेडकरांनी अनेक महत्त्वपूर्ण प्रकल्पांच्या संकल्पनेत महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. यापैकी काही प्रकल्पांमध्ये खालील गोष्टींचा समावेश आहे:
- **दामोदर व्हॅली प्रकल्प:** हा १९४४ मध्ये भारतातील पहिला बहुउद्देशीय नदी खोरे प्रकल्प होता, जो अमेरिकेच्या टेनेसी व्हॅली अथॉरिटीच्या धर्तीवर तयार करण्यात आला होता. बाबासाहेब १९४६ पर्यंत या प्रकल्पाचा भाग होते, त्यानंतर दामोदर डेव्हलपमेंट कॉर्पोरेशनने हा प्रकल्प ताब्यात घेतला. जानेवारी १९४४ मध्ये कलकत्ता येथे झालेल्या पहिल्या दामोदर व्हॅली प्रकल्प परिषदेत डॉ. आंबेडकरांनी मत व्यक्त केले की, "पाणी संसाधनांच्या विकासासाठी आपले धोरण हे बहुउद्देशीय असले पाहिजे, ज्यात पाण्याचा सर्व संभाव्य वापर समाविष्ट असेल, याची पुरेशी जाणीव झालेली नाही. दामोदर प्रकल्प हा एक बहुउद्देशीय प्रकल्प असला पाहिजे... तो

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

केवळ पुरामुळे निर्माण होणाऱ्या समस्यांशीच संबंधित नसावा, तर त्याने सिंचन, वीज आणि जलवाहतुकीची सोय देखील केली पाहिजे."

- **हिराकुड बहुउद्देशीय प्रकल्प:** हिराकुड धरण भारतातील ओडिशा राज्यात, संबळपूरपासून सुमारे १५ किलोमीटर अंतरावर महानदीवर बांधले आहे. हे भारतातील सर्वात उंच गुरुत्वाकर्षण धरण आहे.
- **सोन व्हॅली प्रकल्प:** सोन व्हॅली प्रकल्पाच्या विकासातही डॉ. आंबेडकरांनी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली.
- **केंद्रीय जल आयोगाची स्थापना**: केंद्रीय जल आयोग ही भारतातील एक प्रमुख तांत्रिक संस्था आहे, जी जलशक्ती मंत्रालयाच्या अंतर्गत कार्य करते. व्हाईसरॉयच्या कार्यकारी परिषदेचे सदस्य (कामगार) असलेल्या बाबासाहेब भीमराव आंबेडकर यांच्या शिफारशीनुसार १९४५ मध्ये 'केंद्रीय जल, सिंचन आणि जलवाहतूक आयोग' म्हणून त्याची स्थापना करण्यात आली. देशातील जलसंपत्तीचा कार्यक्षमतेने वापर करण्यासाठी केंद्रात एका तांत्रिक संस्थेची आवश्यकता आहे, असे डॉ. आंबेडकरांनी प्रतिपादन केले होते.

केंद्रीय जल आयोगाचे अध्यक्ष एम. एस. रेड्डी यांनी जलसंपदा विकासातील आंबेडकरांच्या योगदानावर आधारित खंड प्रकाशित करताना नमूद केले की, आंबेडकर खालील गोष्टींसाठी जबाबदार होते:

- राज्यांना अनुक्रमे सिंचन आणि विद्युत ऊर्जेच्या विकासात मदत करण्यासाठी प्रशासकीय यंत्रणा आणि तांत्रिक संस्था म्हणून केंद्रीय जलमार्ग, सिंचन आणि जल आयोग आणि केंद्रीय तांत्रिक ऊर्जा मंडळाची (जे आता केंद्रीय विद्युत प्राधिकरण म्हणून ओळखले जाते) स्थापना करणे.
- प्रदेशांमधील नद्यांच्या एकात्मिक विकासासाठी नदी खोरे प्राधिकरण किंवा महामंडळाची संकल्पना मांडणे.
- विशेषतः दामोदर, सोन आणि महानदी नदी खोऱ्यांमध्ये काही महत्त्वाच्या सध्याच्या नदी खोरे प्रकल्पांची सुरुवात करणे.
- भारतात प्रथमच नदी खोऱ्याच्या बहुउद्देशीय विकासाची संकल्पना मांडणे, संविधानातील "७४" क्रमांकाच्या नोंदीत सुधारणा करून त्याचा काही भाग केंद्र सूचीमध्ये आणणे आणि आंतरराज्यीय नद्या किंवा नदी खोऱ्यांच्या पाण्याशी संबंधित वादांच्या निर्णयासाठी अनुच्छेद २६२ लागू करणे.
- स्वातंत्र्यापूर्वी, डॉ. बी.आर. आंबेडकरांनी सर्व प्रांतांना त्यांच्या जलसंपत्तीच्या नियोजित वापर आणि व्यवस्थापनासाठी अखिल भारतीय दृष्टिकोनावर सहमत करून घेण्यात यश मिळवले. त्यांनी यावर जोर दिला की जलसंपदा संपूर्ण देशाच्या विकासाशी जवळून संबंधित आहे.
- आंतर-राज्य नद्या किंवा नदी खोऱ्यांच्या पाण्याशी संबंधित वादांच्या न्यायनिवाड्याशी संबंधित अनुच्छेद २६२, बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांवर आधारित आहे. त्यानंतर, या तरतुदींचे पालन करून, संसदेने आंतर-राज्य जल विवाद कायदा, १९५६ आणि नदी मंडळे कायदा, १९५६ लागू केले.

असे म्हणता येईल की, बाबासाहेब डॉ. बी.आर. आंबेडकर यांनी भारतातील जल धोरण तयार करण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. पंतप्रधान मोदी आंबेडकरांना भारतातील जल आणि नदी वाहतूक धोरणाचे शिल्पकार म्हणतात.२०१६ मध्ये, भारतीय जनता पक्ष (भाजप) बिहार आणि दिल्ली निवडणुकांमध्ये झालेल्या पराभवाच्या परिणामांना सामोरे जात होता. पक्ष पुढील वर्षी होणाऱ्या उत्तर प्रदेशातील महत्त्वाच्या निवडणुकांची तयारी करत होता. मायावतींच्या नेतृत्वाखालील बहुजन समाज पक्षाच्या ताब्यात असलेली दलित मते आकर्षित करण्यास भाजप उत्सुक होता. १४ एप्रिल २०१६ रोजी, पंतप्रधान नरेंद्र मोदी मुंबईतील सागरी गुंतवणूक परिषदेला संबोधित करत होते. त्यांनी भारतातील जल व्यवस्थापनातील बाबासाहेब आंबेडकरांच्या योगदानाचे कौतुक केले आणि अधोरेखित केले की बाबासाहेबांनी पाणी, जलवाहतूक आणि ऊर्जा यांच्याशी संबंधित दोन शक्तिशाली संस्थांची स्थापना केली होती. त्या संस्था म्हणजे केंद्रीय जलमार्ग, सिंचन आणि नौकायन आयोग आणि केंद्रीय तांत्रिक ऊर्जा मंडळ. पंतप्रधान मोदी पुढे म्हणाले की, डॉ. आंबेडकर हे भारतातील जल आणि नदी वाहतूक धोरणाचे शिल्पकार होते. पंतप्रधान मोदी पुढे म्हणाले की, राष्ट्रीय जलमार्गांचा विकास हा बाबासाहेबांच्या दृष्टिकोनानुसारच आहे आणि कोट्यवधी गरीब भारतीयांसाठी समृद्धीच्या युगाचा पाया घालण्यासाठी नवीन जलमार्ग धोरणाच्या महत्त्वावर त्यांनी भर दिला. त्याच दिवशी, 'जलसंपदा विकासातील आंबेडकरांचे योगदान' नावाचा एक स्मरणिका ग्रंथ, जो मूळतः १९९३ मध्ये प्रकाशित झाला होता, तो जलसंपदा, नदी विकास आणि गंगा पुनरुज्जीवन मंत्रालयाने पुन्हा प्रकाशित केला.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

भारतीय संविधानाचे मुख्य शिल्पकार बाबासाहेब डॉ. बी.आर. आंबेडकर यांचा जलसंधारण आणि व्यवस्थापनावर दृढ विश्वास होता. समाजातील सर्व घटकांना, विशेषतः उपेक्षित आणि वंचित समुदायांना, पाण्याचे समान वितरण सुनिश्चित करण्यासाठी जलसंपत्तीचे कार्यक्षमतेने व्यवस्थापन करणे आवश्यक आहे, हे त्यांनी ओळखले होते. भारताच्या जल धोरणामध्ये बाबासाहेबांचे योगदान महत्त्वपूर्ण आहे आणि त्यांची दूरदृष्टी व विचारसरणीने जलसंपत्तीचे प्रभावीपणे व्यवस्थापन करण्यासाठी अनेक धोरणात्मक उपायांना प्रेरणा दिली आहे.

आजचे महत्त्व (२०२६ च्या संदर्भात):

- **सिंचन सुविधांमधील वाढ:** स्वातंत्र्याच्या वेळी भारतात केवळ **२०%** शेतीला सिंचन सोयी होत्या. डॉ. आंबेडकरांच्या जलधोरणामुळे २०२४-२५ पर्यंत हे प्रमाण वाढून सुमारे **५६%** झाले आहे.
- **आर्थिक विकासाचा कणा:** आजही ४४% शेती कोरडवाहू आहे, त्यामुळे डॉ. आंबेडकरांनी प्रस्तावित केलेले नदीजोड प्रकल्प आणि बहुउद्देशीय धरणे पूर्ण करणे २०२६ मध्येही तितकेच गरजेचे आहे.
- **नॅशनल वॉटर डे (१४ एप्रिल):** त्यांच्या या योगदानाची दखल घेऊन भारत सरकारने २०१६ पासून त्यांचा जन्मदिन (१४ एप्रिल) हा **'जल दिवस'** म्हणून साजरा करण्याचे जाहीर केले.

निष्कर्ष (Conclusion)

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा जलव्यवस्थापनातील दृष्टिकोन आणि त्याचे आजचे महत्त्व यावरील निष्कर्ष खालीलप्रमाणे आहेत:

- **नदी जोड प्रकल्प आणि आधुनिक जलनीतीचे जनक:** डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केवळ सामाजिकच नव्हे, तर आर्थिक आणि पायाभूत सुविधांच्या क्षेत्रातही भारताला दिशा दिली. त्यांनी मांडलेली 'बहुउद्देशीय नदी खोरे प्रकल्पांची' संकल्पना आजच्या आधुनिक भारताच्या जलनीतीचा मुख्य आधार आहे.
- **समग्र विकास आणि न्याय:** पाण्याचे महत्त्व केवळ शेतीसाठी नसून ते वीज निर्मिती, मत्स्यव्यवसाय आणि जलवाहतुकीसाठी वापरून राष्ट्राचा विकास साधता येतो, हे त्यांनी दशकांपूर्वी ओळखले होते. पाण्याचे वाटप हे केवळ राज्यांच्या सीमांपुरते मर्यादित न ठेवता, ते मानवाच्या मूलभूत गरजांशी जोडण्याचे महान कार्य त्यांनी केले.
- **आजचे महत्त्व:** आज जेव्हा भारत पाणीटंचाई, आंतरराज्यीय पाणी विवाद आणि हवामान बदलाच्या संकटाचा सामना करत आहे, तेव्हा बाबासाहेबांनी स्थापन केलेले 'सेंट्रल वॉटर कमिशन' (CWC) आणि त्यांनी सुचवलेले 'नदी खोरे प्राधिकरण' हे मार्गदर्शक ठरत आहेत.

संदर्भसूची (Bibliography/References)

- **प्राथमिक स्रोत (डॉ. आंबेडकरांचे लेखन आणि भाषणे)**

१. Dr. Babasaheb Ambedkar: Writings and Speeches, Vol. 10

२. शासकीय आणि आयोग अहवाल (Government & Commission Reports):

३.जलसंपदा मंत्रालय, जल विकास आणि गंगा पुनरुज्जीवन, केंद्रीय जल आयोग, नवी दिल्ली, दुसरी आवृत्ती, २०१६, द्वारे प्रकाशित आंबेडकरांच्या जलसंपदा विकासातील योगदानावर आधारित स्मरणिका, पृष्ठे २३३-२७४.

४. Central Water Commission (CWC) Publications: त्यांच्या जलधोरणांवरील
विविध प्रकाशने.

शोधनिबंध (Research Papers/Articles):

१. "Dr. Babasaheb Ambedkar and His Innovative Ways for Development in Irrigation" (News Bharati, 2023).

२. "Dr. B. R. Ambedkar's Contribution to Water Resource Development in India" (IJAR, 2021).

३. "Dr. Babasaheb Ambedkar and Water Resource Management" (Research Gate, 2020).

४. "डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे जलव्यवस्थापन विषयक विचार" (JETIR Journal).

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

पुस्तके आणि लेखन (Books & Writings):

१. "Writings and Speeches of Dr. B. R. Ambedkar, Vol. 10" (Govt. of Maharashtra): जलव्यवस्थापनाशी संबंधित भाषणे आणि मसुदे.

२. "Dr. Ambedkar: Pioneer of National Water Resources Development Policy" (Forward Press).

३. Ambedkar's Role in Economic Planning and Water Management: Sukhadeo Thorat

४. Dr. Ambedkar's Contribution to Water Resources Development: 'सेंट्रल वॉटर कमिशन' (CWC) द्वारे प्रकाशित.

५. Water Management in India: A Perspective of Dr. Ambedkar: संपादन - डॉ. बी. आर. आंबेडकर सामाजिक शास्त्र विद्यापीठ, महू

ऑनलाइन लेख आणि विश्लेषण (Online Articles & Analysis):

1. 'Ambedkar's Contribution to Water Resources Development' (CWC).
2. 'Dr. Babasaheb Ambedkar: Architect of Water, River Navigation Policy' (News 18, 2016).

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

लोकशाही समाजवाद आणि भांडवलशाहीचा ऐतिहासिक संघर्ष

प्रा.राहुल प्यारेलाल परदेशी
(इतिहास विभाग) विनायकराव पाटील महाविद्यालय, वैजापुर
Email: rahulpardeshi1912@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180197
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 411-414
January 2026
Submitted: 20 Dec. 2025
Revised: 30 Dec. 2025
Accepted: 20 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश

भांडवलशाही आणि समाजवाद यांच्यातील संघर्ष हा आधुनिक सामाजिक-आर्थिक इतिहासाचा एक महत्त्वपूर्ण भाग राहिला आहे. औद्योगिक क्रांतीनंतर विकसित झालेल्या भांडवलशाही व्यवस्थेने आर्थिक वाढ आणि उत्पादनक्षमता वाढवली असली, तरी त्याचबरोबर सामाजिक विषमता, वर्गभेद आणि श्रमिकांचे शोषणही वाढले. या परिस्थितीत समाजवादी विचारसरणीचा उदय झाला. मात्र, २०व्या शतकातील क्रांतिकारी समाजवादाच्या प्रयोगांनी अनेकदा लोकशाही मूल्ये आणि व्यक्तिगत स्वातंत्र्यावर मर्यादा आणल्या.

या पार्श्वभूमीवर लोकशाही समाजवाद ही संकल्पना भांडवलशाही आणि क्रांतिकारी समाजवाद यांच्यातील समन्वय साधणारा मार्ग म्हणून उदयास आली. संसदीय लोकशाही, घटनात्मक प्रक्रिया आणि कल्याणकारी राज्याच्या माध्यमातून सामाजिक न्याय व आर्थिक समता साध्य करणे हे लोकशाही समाजवादाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. या संशोधनात भांडवलशाही आणि लोकशाही समाजवाद यांच्यातील ऐतिहासिक संघर्षाचा तात्त्विक व राजकीय अभ्यास करण्यात आला आहे. तसेच, जागतिकीकरण आणि नवउदार भांडवलशाहीच्या संदर्भात लोकशाही समाजवादाच्या शक्यता आणि मर्यादा यांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे.

Keywords: *भांडवलशाही, लोकशाही समाजवाद, समाजवाद, ऐतिहासिक संघर्ष, वर्गसंघर्ष, सामाजिक न्याय, आर्थिक विषमता, कल्याणकारी राज्य, शीतयुद्ध, जागतिकीकरण*

प्रस्तावना

मानवसमाजाच्या आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय इतिहासात भांडवलशाही)Capitalism) आणि समाजवाद)Socialism) या दोन परस्परविरोधी विचारसरणींमधील संघर्षाला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. औद्योगिक क्रांतीनंतर निर्माण झालेल्या आर्थिक विषमतेला उत्तर म्हणून समाजवादी विचारांचा उदय झाला, तर भांडवलशाहीने व्यक्तिगत स्वातंत्र्य, खाजगी मालकी आणि मुक्त बाजारव्यवस्थेच्या आधारावर स्वत:चे वर्चस्व प्रस्थापित केले. या दोन व्यवस्थांमधील संघर्ष हा केवळ आर्थिक नव्हे, तर सामाजिक न्याय, राजकीय सत्तावाटप आणि मानवी स्वातंत्र्याच्या संकल्पनांशी निगडित राहिला आहे.१९व्या शतकात **कार्ल मार्क्स** आणि **फ्रेडरिक एंगल्स** यांनी भांडवलशाहीच्या शोषणात्मक स्वरूपावर तीव्र टीका करत वर्गसंघर्षाचा सिद्धांत मांडला. त्यांच्या मते, भांडवलशाहीत उत्पादनाची साधने अल्पसंख्याक भांडवलदारांच्या ताब्यात राहतात आणि बहुसंख्य श्रमिक वर्गाचे शोषण होते. याउलट, भांडवलशाहीचे समर्थक मुक्त बाजार, स्पर्धा आणि व्यक्तिगत प्रयत्न यांमुळे आर्थिक प्रगती व नवोन्मेष घडतो असा युक्तिवाद करतात. त्यामुळे भांडवलशाही व समाजवाद यांच्यातील संघर्ष हा विचारसरणीच्या पातळीवर तीव्र होत गेला. २०व्या शतकात हा संघर्ष आंतरराष्ट्रीय राजकारणात प्रकर्षाने दिसून आला.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
प्रा.राहुल प्यारेलाल परदेशी, (इतिहास विभाग) विनायकराव पाटील महाविद्यालय, वैजापुर

How to cite this article:
परदेशी, . राहुल . प्यारेलाल . (2026). लोकशाही समाजवाद आणि भांडवलशाहीचा ऐतिहासिक संघर्ष. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 411–414. https://doi.org/10.5281/zenodo.18456842

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18456842
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

रशियन क्रांतीनंतर सोव्हिएत संघाने स्वीकारलेला समाजवादी प्रयोग आणि पाश्चात्त्य राष्ट्रांतील भांडवलशाही लोकशाही व्यवस्था यांच्यातील संघर्ष शीतयुद्धाच्या)Cold War) स्वरूपात प्रकट झाला. तथापि, या काळात असेही स्पष्ट झाले की संपूर्ण क्रांतिकारी समाजवाद अनेक देशांत टिकाऊ ठरला नाही, तर अनियंत्रित भांडवलशाहीमुळे सामाजिक विषमता, गरिबी आणि आर्थिक अस्थिरता वाढत गेली.याच ऐतिहासिक पार्श्वभूमीवर लोकशाही समाजवाद)Democratic Socialism) ही संकल्पना उदयास आली. लोकशाही समाजवाद हा भांडवलशाही आणि क्रांतिकारी समाजवाद यांच्यातील एक मध्यवर्ती मार्ग म्हणून पाहिला जातो. संसदीय लोकशाही, निवडणूक प्रक्रिया आणि घटनात्मक मार्ग स्वीकारून सामाजिक न्याय, आर्थिक समता आणि कल्याणकारी राज्य (Welfare State) साध्य करणे हे लोकशाही समाजवादाचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे. स्वीडन, नॉर्वे, फ्रान्स यांसारख्या देशांतील सामाजिक लोकशाहीचे प्रयोग हे या विचारसरणीचे प्रत्यक्ष उदाहरण मानले जातात. आधुनिक काळात जागतिकीकरण, बहुराष्ट्रीय कंपन्या आणि नवउदार भांडवलशाहीच्या वाढत्या प्रभावामुळे भांडवलशाही-समाजवाद संघर्षाने नवीन स्वरूप धारण केले आहे. वाढती आर्थिक विषमता, बेरोजगारी, सामाजिक सुरक्षा व्यवस्थेचा ऱ्हास आणि लोकशाही संस्थांवरील आर्थिक शक्तींचा दबाव यांमुळे लोकशाही समाजवादाची आवश्यकता पुन्हा एकदा चर्चेत आली आहे. अनेक समकालीन विचारवंत आणि संशोधक भांडवलशाहीच्या मर्यादा अधोरेखित करून लोकशाही समाजवादाला एक व्यवहार्य आणि नैतिक पर्याय म्हणून मांडतात. या संशोधनाचा मुख्य उद्देश म्हणजे भांडवलशाही आणि लोकशाही समाजवाद यांच्यातील ऐतिहासिक संघर्षाचा सखोल अभ्यास करणे, त्याची वैचारिक, आर्थिक व राजकीय मुळे समजून घेणे आणि आधुनिक संदर्भात या संघर्षाचे स्वरूप स्पष्ट करणे. तसेच, लोकशाही समाजवाद हा भांडवलशाहीला कितपत पर्याय ठरू शकतो, याचे विश्लेषण करणे हा देखील या अभ्यासाचा केंद्रबिंदू आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

- भांडवलशाही आणि लोकशाही समाजवाद या विचारसरणींची तात्त्विक व संकल्पनात्मक पार्श्वभूमी स्पष्ट करणे.
- औद्योगिक क्रांतीपासून आधुनिक काळापर्यंत भांडवलशाही आणि समाजवाद यांच्यातील ऐतिहासिक संघर्षाचा अभ्यास करणे.
- २०व्या शतकातील शीतयुद्धाच्या काळात भांडवलशाही–समाजवाद संघर्षाचे स्वरूप विश्लेषित करणे.
- लोकशाही समाजवाद ही संकल्पना भांडवलशाहीला पर्याय म्हणून कशी उदयास आली, याचा अभ्यास करणे.
- विविध देशांतील लोकशाही समाजवादी प्रयोगांचे मूल्यमापन करणे.
- आधुनिक जागतिकीकरणाच्या संदर्भात लोकशाही समाजवादाच्या संधी आणि मर्यादा तपासणे.

साहित्य समीक्षा:

भांडवलशाही आणि समाजवाद यांच्यातील ऐतिहासिक संघर्ष हा आधुनिक सामाजिक-आर्थिक विचारांच्या विकासातील एक केंद्रस्थानी असलेला विषय राहिला आहे. या संघर्षावर अर्थशास्त्र, राजकीय शास्त्र आणि समाजशास्त्र या शाखांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर संशोधन झाले आहे. प्रस्तुत साहित्य समीक्षेत भांडवलशाही, समाजवाद आणि लोकशाही समाजवाद या संकल्पनांवर आधारित प्रमुख शैक्षणिक मांडणीचा आढावा घेण्यात आला आहे. कार्ल मार्क्स आणि फ्रेडरिक एंगल्स यांनी भांडवलशाही व्यवस्थेची सर्वात सखोल आणि प्रभावी चिकित्सा केली आहे. *The Communist Manifesto* आणि *Das Kapital* या ग्रंथांमध्ये त्यांनी उत्पादनाच्या साधनांवरील खाजगी मालकी, वर्गसंघर्ष आणि श्रमिकांच्या शोषणाची प्रक्रिया स्पष्ट केली आहे. मार्क्सच्या मते भांडवलशाही ही अंतर्गत विरोधाभासांनी ग्रस्त असून ती आर्थिक विषमता निर्माण करते. या विषमतेमुळेच समाजवादी व्यवस्था ऐतिहासिकदृष्ट्या अपरिहार्य ठरते. मार्क्सवादी साहित्य भांडवलशाही-समाजवाद संघर्षाचे मूलभूत सैद्धांतिक अधिष्ठान प्रदान करते. याउलट, भांडवलशाहीच्या समर्थक विचारवंतांनी मुक्त बाजारव्यवस्था, स्पर्धा आणि व्यक्तिगत स्वातंत्र्य यांवर भर दिला आहे. ॲडम स्मिथ यांच्या The Wealth of Nations या ग्रंथात बाजाराच्या “अदृश्य हात” (Invisible Hand) संकल्पनेद्वारे भांडवलशाहीच्या कार्यक्षमतेचे समर्थन करण्यात आले आहे. तथापि, नंतरच्या संशोधकांनी असे निदर्शनास आणले आहे की मुक्त बाजारव्यवस्थेमुळे आर्थिक वाढ होत असली, तरी सामाजिक न्याय आपोआप साध्य होत नाही. जोसेफ शुम्पेटर यांनी Capitalism, Socialism and Democracy या ग्रंथात भांडवलशाही, समाजवाद आणि लोकशाही यांच्यातील परस्परसंबंधांचा वेगळ्या दृष्टीकोनातून अभ्यास केला आहे. त्यांनी भांडवलशाहीच्या नवोन्मेषी क्षमतेचे विश्लेषण केले असले, तरी दीर्घकालीन दृष्टीने भांडवलशाहीमुळेच समाजवादी प्रवृत्ती उदयास येतात, असा युक्तिवाद केला आहे. शुम्पेटरचे लेखन लोकशाही समाजवादाच्या संकल्पनेला सैद्धांतिक संदर्भ पुरवते. २०व्या शतकातील शीतयुद्धाच्या पार्श्वभूमीवर झालेल्या संशोधनात भांडवलशाही आणि समाजवाद यांच्यातील संघर्ष आंतरराष्ट्रीय राजकारणाच्या पातळीवर स्पष्टपणे दिसून येतो. सोव्हिएत संघातील समाजवादी

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

नियोजित अर्थव्यवस्था आणि पाश्चात्त्य देशांतील भांडवलशाही लोकशाही व्यवस्था यांची तुलनात्मक मांडणी अनेक अभ्यासकांनी केली आहे. या साहित्यामध्ये असे आढळते की समाजवादी व्यवस्थेने आर्थिक समतेचा प्रयत्न केला, मात्र अनेक वेळा राजकीय स्वातंत्र्य आणि लोकशाही मूल्ये दुर्बल झाली.या पार्श्वभूमीवर लोकशाही समाजवाद ही संकल्पना एक पर्यायी मार्ग म्हणून पुढे आली. स्वीडन, नॉर्वे, फ्रान्स आणि जर्मनी यांसारख्या देशांतील सामाजिक लोकशाही प्रयोगांवर आधारित संशोधनातून असे दिसून येते की राज्याच्या हस्तक्षेपातून कल्याणकारी धोरणे राबवून भांडवलशाहीतील विषमता कमी करता येते. SAGE, Taylor & Francis आणि Monthly Review यांसारख्या जर्नल्समधील लेख लोकशाही समाजवाद हा भांडवलशाही आणि क्रांतिकारी समाजवाद यांच्यातील समन्वय साधणारा मार्ग असल्याचे अधोरेखित करतात. समकालीन साहित्यामध्ये जागतिकीकरण, नवउदार भांडवलशाही आणि बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचा वाढता प्रभाव यावर विशेष भर दिला आहे. अनेक संशोधकांच्या मते नवउदार भांडवलशाहीमुळे आर्थिक विषमता, बेरोजगारी आणि सामाजिक असुरक्षा वाढली आहे. या परिस्थितीत लोकशाही समाजवाद सामाजिक न्याय, आर्थिक समता आणि लोकशाही मूल्यांचे संरक्षण करण्यासाठी पुन्हा एकदा महत्त्वाचा ठरत आहे. वरील साहित्याचा आढावा घेतला असता असे स्पष्ट होते की भांडवलशाही आणि समाजवाद यांच्यातील संघर्षावर विपुल संशोधन उपलब्ध असले, तरी लोकशाही समाजवादाला ऐतिहासिक संघर्षाच्या संदर्भात एक स्वतंत्र, व्यवहार्य आणि लोकशाही पर्याय म्हणून केंद्रस्थानी ठेवणारे अभ्यास तुलनेने मर्यादित आहेत. प्रस्तुत संशोधन या दृष्टीने एक सैद्धांतिक आणि विश्लेषणात्मक भर घालण्याचा प्रयत्न करते.

निष्कर्ष:

भांडवलशाही आणि लोकशाही समाजवाद यांच्यातील ऐतिहासिक संघर्ष हा केवळ आर्थिक व्यवस्थांमधील संघर्ष नसून तो सामाजिक न्याय, लोकशाही मूल्ये आणि मानवी समतेच्या संकल्पनांशी निगडित आहे. औद्योगिक क्रांतीनंतर भांडवलशाही व्यवस्थेमुळे उत्पादनक्षमता आणि आर्थिक वाढ साध्य झाली असली, तरी त्याच वेळी सामाजिक विषमता, वर्गभेद आणि श्रमिक शोषण अधिक तीव्र झाले. या परिस्थितीत समाजवादी विचारसरणीचा उदय झाला आणि भांडवलशाहीविरोधी संघर्षाला वैचारिक अधिष्ठान प्राप्त झाले. २०व्या शतकातील शीतयुद्धाच्या काळात भांडवलशाही आणि समाजवाद यांच्यातील संघर्ष जागतिक पातळीवर स्पष्टपणे दिसून आला. तथापि, प्रत्यक्ष समाजवादी प्रयोगांनी आर्थिक समतेचा प्रयत्न केला असला, तरी अनेक ठिकाणी लोकशाही स्वातंत्र्य आणि राजकीय अधिकार मर्यादित झाले. यामुळे भांडवलशाही आणि क्रांतिकारी समाजवाद या दोन्ही व्यवस्थांच्या मर्यादा अधोरेखित झाल्या. या ऐतिहासिक अनुभवांच्या पार्श्वभूमीवर लोकशाही समाजवाद ही संकल्पना एक व्यवहार्य आणि समन्वयात्मक पर्याय म्हणून पुढे आली. लोकशाही समाजवाद संसदीय लोकशाही, घटनात्मक मार्ग आणि कल्याणकारी राज्याच्या माध्यमातून सामाजिक न्याय व आर्थिक समता साध्य करण्याचा प्रयत्न करतो. विविध युरोपीय देशांतील सामाजिक लोकशाही प्रयोगांमधून असे दिसून येते की राज्याच्या योग्य हस्तक्षेपाद्वारे भांडवलशाहीतील विषमता कमी करता येऊ शकते. आधुनिक काळातील जागतिकीकरण आणि नवउदार भांडवलशाहीच्या पार्श्वभूमीवर वाढती आर्थिक विषमता, सामाजिक असुरक्षा आणि लोकशाही संस्थांवरील आर्थिक शक्तींचा प्रभाव ही गंभीर आव्हाने ठरत आहेत. या संदर्भात लोकशाही समाजवाद सामाजिक न्याय, समता आणि लोकशाही मूल्यांचे संरक्षण करण्यासाठी एक महत्त्वपूर्ण आणि समकालीन विचारसरणी म्हणून पुढे येतो. त्यामुळे भांडवलशाही आणि लोकशाही समाजवाद यांच्यातील संघर्ष समजून घेणे हे आधुनिक समाजाच्या भविष्याच्या दृष्टीने अत्यंत आवश्यक ठरते.

संदर्भ:

1. Wright, E. O. (2010). Envisioning real utopias. *New Left Review*, 62, 135–162.
2. Wood, E. M. (2002). Capitalism and democracy. Socialist Register, 38, 1–19.
3. Therborn, G. (2012). Class in the 21st century. New Left Review, 78, 5–29.
4. Milanovic, B. (2019). Capitalism, alone: The future of the system that rules the world. Foreign Affairs, 98(2), 10–18.
5. Harvey, D. (2005). Neoliberalism and the restoration of class power. Studies in Political Economy, 75, 9–34.
6. Streeck, W. (2011). The crises of democratic capitalism. New Left Review, 71, 5–29.
7. Piketty, T. (2015). Putting distribution back at the center of economics. Journal of Economic Perspectives, 29(1), 67–88.
8. कुलकर्णी, रा. ना. (1996). *राजकीय विचारसरणी.* पुणे : कॉन्टिनेंटल प्रकाशन.
9. पाटील, स. म. (2003). मार्क्सवाद : तत्त्वज्ञान आणि इतिहास. कोल्हापूर : शिवाजी विद्यापीठ प्रकाशन.
10. सावंत, द. ग. (1992). मार्क्स आणि मार्क्सवाद. मुंबई : मौज प्रकाशन.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

11. देशमुख, अ. वा. (2008). वर्गसंघर्ष आणि समाजपरिवर्तन. औरंगाबाद : कैलास प्रकाशन.
12. महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोश (खंड : समाजशास्त्र / राज्यशास्त्र). मुंबई : महाराष्ट्र शासन.
13. केळकर, द. वि. (2006). आधुनिक राजकीय सिद्धांत. पुणे : डायमंड पब्लिकेशन्स.
14. Bailey, D. (2017). The transition to democratic socialism. Political Studies Review, 15(2), 213–228.
15. Gindin, S. (2018). Social democracy and democratic socialism. Socialist Register, 54, 1–25.
16. Berman, S. (2006). The primacy of politics: Social democracy and the making of Europe. World Politics, 58(3), 464–497.
17. Wright, E. O. (2010). Envisioning real utopias. Verso.
18. Berman, S. (2006). The primacy of politics. Cambridge University Press.
19. Ambedkar, B. R. (1945/2014). States and minorities. Dr. Babasaheb Ambedkar Writings and Speeches.
20. Nehru, J. (1946/2004). The discovery of India. Penguin India.
21. Lohia, R. (1963). Marx, Gandhi and socialism. Rammanohar Lohia Samata Vidyalaya.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

लोकशाही व्यवस्थेतील माध्यमांची भूमिका आणि जबाबदारी

मोहिते महेश अभिमन्यू[1], प्रा. डॉ. मुंडे एस.[2]

[1]संशोधक, यशवंतराव चव्हाण महाविद्यालय, अंबाजोगाई, जि. बीड

[2]मार्गदर्शक, बी. एस. एस. कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, माकणी, ता. लोहारा, जि. धाराशिव

Manuscript ID:
JRD -2026-180198
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 415-417
January 2026
Submitted: 20 Dec. 2025
Revised: 30 Dec. 2025
Accepted: 20 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश

लोकशाही व्यवस्थेत माध्यमे ही शासन आणि जनता यांच्यातील महत्त्वाची दुवा म्हणून कार्य करतात. माहितीचा मुक्त, सत्य आणि वेळेवर प्रवाह हा लोकशाहीचा प्राणवायू असून तो माध्यमांद्वारेच सुनिश्चित होतो. लोकमत निर्मिती, सत्तेवर अंकुश ठेवणे, जनजागृती करणे आणि अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याची अंमलबजावणी करणे ही माध्यमांची प्रमुख भूमिका आहे. भारतीय लोकशाहीच्या विकासात माध्यमांनी स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून राष्ट्रनिर्मितीपर्यंत मोलाचे योगदान दिले आहे. मात्र आधुनिक काळात माध्यमांचे व्यावसायिकीकरण, सनसनाटीपणा, फेक न्यूज आणि डिजिटल अपप्रचार यांसारखी आव्हाने निर्माण झाली आहेत. त्यामुळे लोकशाही मूल्यांचे संवर्धन करण्यासाठी माध्यमांनी सामाजिक जबाबदारी, नैतिकता आणि स्वनियमन यांचा समतोल राखणे अत्यावश्यक ठरते. जबाबदार, निर्भीड आणि मूल्याधिष्ठित माध्यमेच लोकशाहीला बळकट करू शकतात.

मुख्यशब्द: *लोकशाही, माध्यमे, लोकमत निर्मिती, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, चौथा स्तंभ, सामाजिक जबाबदारी, डिजिटल माध्यमे, फेक न्यूज*

प्रस्तावना

लोकशाही ही आधुनिक काळातील सर्वात व्यापक आणि स्वीकारार्ह शासनव्यवस्था मानली जाते. स्वातंत्र्य, समानता, न्याय आणि जनसहभाग या मूल्यांवर लोकशाहीची उभारणी झालेली आहे. लोकशाही केवळ निवडणुकांपुरती मर्यादित नसून ती समाजजीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्राशी संबंधित अशी सतत चालणारी प्रक्रिया आहे. लोकशाही व्यवस्थेमध्ये शासनाची सत्ता जनतेकडून प्राप्त होते आणि जनतेच्या हितासाठीच तिचा वापर होणे अपेक्षित असते. त्यामुळे नागरिकांचे जागरूक असणे, विवेकी निर्णय घेणे आणि सार्वजनिक जीवनात सक्रिय सहभाग असणे हे लोकशाहीच्या यशासाठी अत्यंत आवश्यक ठरते. लोकशाही व्यवस्थेचा प्रभावी कारभार माहितीवर आधारित असतो. नागरिकांना शासनाचे निर्णय, धोरणे, कायदे, प्रशासनाची कार्यपद्धती तसेच सामाजिक-आर्थिक घडामोडी यांची अचूक माहिती मिळाल्याशिवाय ते योग्य निर्णय घेऊ शकत नाहीत. माहितीच्या अभावामुळे लोकशाही केवळ औपचारिक स्वरूपाची राहते. म्हणूनच माहितीला लोकशाहीचा प्राणवायू मानले जाते. या माहितीच्या प्रवाहात माध्यमांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची ठरते. माध्यमे ही समाजातील एक प्रभावी सामाजिक संस्था असून ती शासन आणि जनता यांच्यातील संवादाचा सेतू म्हणून कार्य करतात. माध्यमांच्या माध्यमातून जनतेच्या समस्या, अपेक्षा आणि प्रतिक्रिया सत्ताधाऱ्यांपर्यंत पोहोचतात, तर शासनाच्या धोरणांची माहिती जनतेपर्यंत पोहोचते. त्यामुळे लोकशाहीच्या कार्यक्षमतेत माध्यमांचा निर्णायक वाटा आहे. याच कारणामुळे माध्यमांना लोकशाहीचा “चौथा स्तंभ” असे संबोधले जाते.

लोकशाहीची संकल्पना: सैद्धांतिक पार्श्वभूमी:

लोकशाही ही संकल्पना प्राचीन काळापासून विकसित होत आलेली आहे.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
मोहिते महेश अभिमन्यू, संशोधक, यशवंतराव चव्हाण महाविद्यालय, अंबाजोगाई, जि. बीड

How to cite this article:
मोहिते, . महेश . अभिमन्यू ., & मुंडे, . एस . (2026). लोकशाही व्यवस्थेतील माध्यमांची भूमिका आणि जबाबदारी. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 415–417. https://doi.org/10.5281/zenodo.18456894

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18456894
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

ग्रीक संस्कृतीत लोकशाहीचा प्रारंभ झाला असला, तरी आधुनिक लोकशाही ही मानवाधिकार, घटनात्मक मूल्ये आणि कायद्याचे राज्य या तत्त्वांवर आधारित आहे. लोकशाहीमध्ये लोकसार्वभौमत्वाला सर्वोच्च स्थान दिले जाते. राज्यसत्ता ही जनतेची असते आणि शासन जनतेच्या इच्छेप्रमाणे चालवले जाते, ही लोकशाहीची मूलभूत धारणा आहे. लोकशाही व्यवस्थेची काही मूलभूत वैशिष्ट्ये अशी सांगता येतील : अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, विचारस्वातंत्र्य, स्वतंत्र न्यायव्यवस्था, मूलभूत हक्क, बहुमताचा आदर, अल्पसंख्याकांचे संरक्षण, उत्तरदायी शासन आणि पारदर्शक प्रशासन. या सर्व घटकांची प्रभावी अंमलबजावणी होण्यासाठी नागरिकांमध्ये जागरूकता आणि माहिती असणे आवश्यक आहे. ही जागरूकता निर्माण करण्याचे कार्य माध्यमे करतात.

लोकशाही आणि माहितीचा परस्परसंबंध:

लोकशाही व्यवस्थेमध्ये माहितीचा मुक्त प्रवाह अत्यावश्यक आहे. माहितीशिवाय लोकशाही अर्थहीन ठरते. अज्ञानावर आधारित मतनिर्मिती ही लोकशाहीच्या मूल्यांना बाधा आणते. त्यामुळे नागरिकांना योग्य, सत्य आणि वेळेवर माहिती मिळणे आवश्यक असते. माध्यमे ही माहिती पुरविण्याची प्रमुख साधने असल्यामुळे लोकशाही आणि माध्यमे यांचे नाते परस्परावलंबी आहे. माध्यमे केवळ माहिती देत नाहीत, तर त्या माहितीचे विश्लेषण करून तिचे सामाजिक आणि राजकीय परिणाम स्पष्ट करतात. त्यामुळे नागरिक अधिक विवेकी बनतात आणि लोकशाही प्रक्रियेत सक्रिय सहभाग घेतात.

भारतीय लोकशाहीत माध्यमांचा ऐतिहासिक विकास:

भारतीय लोकशाहीच्या इतिहासात माध्यमांनी अत्यंत महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. स्वातंत्र्यपूर्व काळात वृत्तपत्रे ही जनजागृतीची प्रभावी साधने होती. ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध जनमत निर्माण करण्यासाठी माध्यमांचा मोठ्या प्रमाणावर वापर करण्यात आला. लोकमान्य टिळक, महात्मा गांधी, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांसारख्या नेत्यांनी पत्रकारितेचा वापर सामाजिक आणि राजकीय परिवर्तनासाठी केला. स्वातंत्र्यानंतर माध्यमांनी राष्ट्रनिर्मितीच्या प्रक्रियेत मोलाची भूमिका बजावली. नवीन राज्यघटनात्मक मूल्ये, नागरिकांचे हक्क आणि कर्तव्ये यांची माहिती जनतेपर्यंत पोहोचविण्याचे कार्य माध्यमांनी केले. आकाशवाणी आणि दूरदर्शनच्या माध्यमातून ग्रामीण भागातील नागरिकांनाही माहितीच्या प्रवाहात सामावून घेतले गेले.

माध्यमांचे प्रकार आणि लोकशाहीतील त्यांची भूमिका:

मुद्रित माध्यमांनी दीर्घकाळ लोकशाहीला वैचारिक अधिष्ठान प्रदान केले. वृत्तपत्रे, मासिके आणि नियतकालिकांमधील लेख, संपादकीय आणि विश्लेषणात्मक लिखाणामुळे नागरिकांमध्ये चिकित्सक विचारसरणी विकसित झाली. मुद्रित माध्यमांनी सार्वजनिक चर्चेला चालना देऊन लोकशाही मजबूत केली. इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांनी माहितीच्या प्रसाराचा वेग वाढवला. रेडिओ आणि दूरदर्शनमुळे तात्काळ बातम्या, थेट चर्चासत्रे आणि विश्लेषणात्मक कार्यक्रम प्रसारित होऊ लागले. यामुळे लोकशाहीतील पारदर्शकता वाढली. डिजिटल आणि सामाजिक माध्यमांनी लोकशाही प्रक्रियेत मूलभूत बदल घडवून आणले. प्रत्येक नागरिकाला आपले मत व्यक्त करण्याची संधी मिळाली. मात्र त्याचबरोबर फेक न्यूज, अफवा आणि अपप्रचार यांसारखी आव्हानेही निर्माण झाली.

लोकमत निर्मितीतील माध्यमांची भूमिका:

लोकमत ही लोकशाहीची खरी शक्ती आहे. माध्यमे विविध सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक विषयांवर चर्चा घडवून आणून लोकमताच्या निर्मितीत महत्त्वाची भूमिका बजावतात. निवडणुका, सार्वजनिक धोरणे आणि सामाजिक प्रश्न याविषयी माध्यमांतून होणाऱ्या चर्चांमुळे नागरिकांची मते आकार घेतात. माध्यमे विविध दृष्टिकोनांना व्यासपीठ उपलब्ध करून देतात. त्यामुळे लोकशाही संवाद सशक्त होतो आणि नागरिक विवेकी निर्णय घेण्यास सक्षम होतात.

सत्तेवर अंकुश ठेवणारी माध्यमांची भूमिका:

लोकशाही व्यवस्थेमध्ये सत्तेवर मर्यादा असणे आवश्यक आहे. माध्यमे सत्ताधाऱ्यांच्या कार्यावर सतत लक्ष ठेवून त्यांना उत्तरदायी बनवतात. भ्रष्टाचार, गैरकारभार आणि सत्तेचा दुरुपयोग उघडकीस आणण्याचे कार्य माध्यमांनी अनेकदा केले आहे. निर्भीड पत्रकारिता ही लोकशाहीच्या संरक्षणासाठी अत्यंत आवश्यक आहे. माध्यमे प्रश्न विचारून सत्तेला जबाबदार बनवतात आणि जनतेच्या हिताचे रक्षण करतात.

अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य आणि माध्यमे:

अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य हे लोकशाहीचे मूलभूत मूल्य आहे. भारतीय राज्यघटनेने नागरिकांना अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य प्रदान केले आहे. माध्यमे या स्वातंत्र्याची प्रभावी अंमलबजावणी करतात. समाजातील विविध घटकांचे विचार, भावना आणि समस्या माध्यमांतून व्यक्त होतात. वंचित, दुर्लक्षित आणि अल्पसंख्याक घटकांना आवाज देणे ही माध्यमांची महत्त्वाची सामाजिक जबाबदारी आहे. माध्यमे या घटकांचे प्रश्न समाजासमोर मांडून सामाजिक न्याय प्रस्थापित करण्यास मदत करतात.

माध्यमांची सामाजिक जबाबदारी:

माध्यमे ही समाजमन घडविणारी शक्ती आहे. त्यामुळे सामाजिक सलोखा राखणे, राष्ट्रीय एकात्मता मजबूत करणे आणि लोकशाही मूल्यांचे संवर्धन करणे ही माध्यमांची जबाबदारी आहे. सनसनाटीपणा, अफवा आणि द्वेष पसरवणारी पत्रकारिता लोकशाहीस घातक ठरते. माध्यमांनी समाजहिताचा विचार करून जबाबदारीने कार्य करणे आवश्यक आहे.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

माध्यमांचे व्यावसायिकीकरण आणि त्याचे परिणाम:

आधुनिक काळात माध्यमांचे व्यावसायिकीकरण मोठ्या प्रमाणावर झाले आहे. जाहिराती, टीआरपी आणि नफ्याची स्पर्धा यामुळे अनेकदा मूल्याधिष्ठित पत्रकारितेला दुय्यम स्थान मिळते. याचा लोकशाही प्रक्रियेवर विपरीत परिणाम होऊ शकतो. माध्यमांनी व्यावसायिक हित आणि सामाजिक जबाबदारी यांचा समतोल राखणे अत्यंत आवश्यक आहे.

डिजिटल माध्यमे: संधी आणि आव्हाने:

डिजिटल माध्यमांनी लोकशाहीला नवे स्वरूप दिले आहे. माहिती सहज उपलब्ध होत असून नागरिकांचा सहभाग वाढला आहे. मात्र फेक न्यूज, अफवा आणि अपप्रचार यामुळे लोकशाहीसमोर गंभीर आव्हाने उभी राहिली आहेत. त्यामुळे माध्यम साक्षरतेची गरज अधिक ठळकपणे जाणवते.

माध्यमांची नैतिकता आणि स्वनियमन:

लोकशाही व्यवस्थेमध्ये माध्यमांचे स्वातंत्र्य आवश्यक असले तरी त्याला नैतिक अधिष्ठान असणे तितकेच महत्त्वाचे आहे. सत्यता, निष्पक्षता आणि सामाजिक बांधिलकी ही पत्रकारितेची मूलभूत मूल्ये आहेत. स्वनियमनाच्या माध्यमातूनच माध्यमे आपली विश्वासार्हता टिकवू शकतात.

निष्कर्ष:

लोकशाही व्यवस्थेत माध्यमांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आणि अपरिहार्य आहे. माहितीचा प्रसार, लोकमत निर्मिती, सत्तेवर नियंत्रण आणि सामाजिक प्रबोधन ही माध्यमांची प्रमुख कार्ये आहेत. बदलत्या तांत्रिक आणि व्यावसायिक वातावरणात माध्यमांनी आपली सामाजिक आणि नैतिक जबाबदारी ओळखणे अत्यावश्यक आहे. जबाबदार, निर्भीड आणि मूल्याधिष्ठित माध्यमेच लोकशाहीचा खरा आधारस्तंभ ठरू शकतात.

संदर्भसूची:

1. भारतीय राज्यघटना, भारत सरकार, नवी दिल्ली.
2. फडके, य. दि., लोकशाही, राज्य आणि समाज, पुणे.
3. कुलकर्णी, स. न., माध्यमे आणि समाज, पुणे.
4. जोशी, अरुण, आधुनिक पत्रकारिता, पुणे.
5. McQuail, Denis, Mass Communication Theory, Sage Publications.
6. Habermas, Jürgen, The Structural Transformation of the Public Sphere.
7. Press Council of India, Norms of Journalistic Conduct.
8. सामाजिक व राजकीय नियतकालिके.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

लोकशाहीतील माध्यमांची भूमिका व जबाबदारी: एक चिकित्सक अभ्यास

प्रा.डॉ शिंदे श्याम भागवत
राज्यशास्त्र सहयोगी प्राध्यापक, महात्मा गांधी महाविद्यालय अहमदपूर

Manuscript ID:
JRD -2026-180199
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 418-421
January 2026
Submitted: 20 Dec. 2025
Revised: 30 Dec. 2025
Accepted: 20 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश

लोकशाही व्यवस्थेत माध्यमे ही माहिती प्रसारणापुरती मर्यादित नसून सत्तेवर सामाजिक नियंत्रण ठेवणारी, जनमत घडविणारी आणि नागरिक व शासन यांच्यातील संवादाचा महत्त्वाचा सेतू आहेत. भारतीय संविधानातील अभिव्यक्ती स्वातंत्र्यामुळे माध्यमांना लोकशाहीचा "चौथा स्तंभ" म्हणून मान्यता मिळाली आहे. तथापि, उदारीकरणानंतरचे व्यापारीकरण, कॉर्पोरेट मालकी, राजकीय हस्तक्षेप आणि डिजिटल माध्यमांचा विस्तार यांमुळे माध्यमांची स्वायत्तता, निष्पक्षता व सामाजिक जबाबदारी प्रश्नांकित झाली आहे. सैद्धांतिक भूमिकेच्या तुलनेत प्रत्यक्ष व्यवहारात माध्यमे अनेकदा सनसनाटीकरण, पक्षपात, ध्रुवीकरण आणि फेक न्यूज यांकडे झुकताना दिसतात, ज्याचा लोकशाही मूल्यांवर विपरीत परिणाम होतो. म्हणूनच लोकशाही बळकट करण्यासाठी माध्यमांनी सत्यनिष्ठा, निष्पक्षता, सामाजिक सलोखा आणि उत्तरदायित्व या मूल्यांवर आधारित जबाबदार भूमिका बजावणे अत्यावश्यक आहे.

मुख्यशब्द: *लोकशाही, माध्यमे, चौथा स्तंभ, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, माध्यमांची जबाबदारी, व्यापारीकरण, राजकीय हस्तक्षेप, डिजिटल माध्यमे, सामाजिक सलोखा*

प्रस्तावना

लोकशाही व्यवस्थेत माध्यमे ही केवळ माहिती प्रसारित करणारी संस्था नसून ती सत्तेवर सामाजिक नियंत्रण ठेवणारी यंत्रणा आहे. अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य (Article 19(1)(a)) हे माध्यमांच्या अस्तित्वाचे घटनात्मक अधिष्ठान आहे.तथापि, नव-उदारमतवादी अर्थव्यवस्था,कॉर्पोरेट मालकी, राजकीय हस्तक्षेप व डिजिटल माध्यमांचा विस्तार यांमुळे माध्यमांची भूमिका व जबाबदारी यामध्ये मूलभूत बदल घडून आले आहेत. या संशोधनाचा केंद्रबिंदू म्हणजे आदर्श माध्यमीय भूमिका आणि प्रत्यक्ष व्यवहार यांतील दरी.लोकशाही व्यवस्थेत माध्यमे ही चौथा स्तंभ म्हणून कार्य करतात. माहितीचा प्रसार,सत्तेवर देखरेख, लोकमत निर्मिती व जनसहभाग वाढवणे ही माध्यमांची मूलभूत कार्ये आहेत.मात्र जागतिकीकरण,कॉर्पोरेटायझेशन व डिजिटल माध्यमांच्या उदयानंतर माध्यमांची भूमिका आणि जबाबदारी यामध्ये मूलभूत बदल घडून आले आहेत या पार्श्वभूमीवर लोकशाहतील माध्यमांची प्रत्यक्ष भूमिका व नैतिक जबाबदारी यांचा चिकित्सक अभ्यास करणे आवश्यक ठरते.

संशोधन समस्येची मांडणी:

भारतीय लोकशाहीत माध्यमे लोकशाहीचा चौथा स्तंभ म्हणून ओळखली जात असली तरी प्रत्यक्षात ती अनेकदा सत्तेची चिकित्सा करण्याऐवजी सत्तेचे समर्थन करताना दिसतात.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
प्रा.डॉ शिंदे श्याम भागवत, राज्यशास्त्र सहयोगी प्राध्यापक, महात्मा गांधी महाविद्यालय अहमदपूर

How to cite this article:
शिंदे, . श्याम . भागवत . (2026). लोकशाहीतील माध्यमांची भूमिका व जबाबदारी: एक चिकित्सक अभ्यास. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 418–421. https://doi.org/10.5281/zenodo.18456972

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18456972
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

माध्यमांची स्वायत्तता निष्पक्षता व सामाजिक जबाबदारी या मूल्यांवर वाढता प्रश्नचिन्ह निर्माण झाले आहे.या पार्श्वभूमीवर माध्यमांची लोकशाहीतील भूमिका आणि त्यांची जबाबदारी यांचे चिकित्सक विश्लेषण करणे ही संशोधनाची मूलभूत समस्या आहे. तसेच यामध्ये अनेक संशोधन प्रश्न देखील उद्भवतात लोकशाही व्यवस्थेत माध्यमांची आदर्श भूमिका कोणती आहे? भारतीय माध्यमे लोकशाही मूल्यांचे संरक्षण करतात का?माध्यमांच्या स्वायत्ततेवर कोणते संरचनात्मक घटक परिणाम करतात? सोशल मीडिया लोकशाही सहभाग वाढवतो की ध्रुवीकरण होते? माध्यम जबाबदारीचा अभाव लोकशाहीवर कसा परिणाम करतो?

संशोधन उद्दिष्टे:

- लोकशाहीतील माध्यमांची सैद्धांतिक भूमिका स्पष्ट करणे.
- माध्यमांच्या घटनात्मक, नैतिक व सामाजिक जबाबदाऱ्यांचा अभ्यास करणे.
- लोकशाहीत माध्यमांची भूमिका आणि व्यवहारातील वास्तव समजून घेणे.
- लोकशाही बळकटीकरणासाठी जबाबदार माध्यमांचे निकष सुचवणे.

संशोधन गृहीतके:

- भारतीय माध्यमांची सैद्धांतिक भूमिका व प्रत्यक्ष व्यवहार यांत लक्षणीय दरी आहे.
- सोशल मीडियामुळे लोकशाहीतील सहभाग वाढला असला तरी सामाजिक ध्रुवीकरण वाढले आहे.

संशोधन पद्धती:

- संशोधन प्रकार-वर्णनात्मक वविश्लेषणात्मक
- प्राथमिक स्रोत-मुलाखती,प्रश्नावली
- द्वितीयक स्रोत-पुस्तके,संशोधन लेख सरकारी अहवाल,
- नमुना निवड-निवडक वृत्तवाहिन्या, वृत्तपत्रे पत्रकार मीडिया अभ्यासक व नागरिक
- विश्लेषण पद्धती-गुणात्मक तुलनात्मक विश्लेषण

1.लोकशाहीतील माध्यमांची सैद्धांतिक भूमिका

लोकशाही व्यवस्थेचा पाया जाणकार, सजग व सक्रिय नागरिक यांवर आधारलेला असतो. नागरिकांना सार्वजनिक जीवनातील घडामोडींची माहिती देणे, सत्तेवर नियंत्रण ठेवणे व जनतेचा आवाज शासनापर्यंत पोहोचवणे हे कार्य माध्यमे करतात. लोकशाहीत नागरिकांचा निर्णयाधिकार माहितीवर अवलंबून असतो.माध्यमे हे शासनाचे धोरण,कायदे व निर्णयनिवडणूक प्रक्रिया व राजकीय घडामोडी यांची माहिती जनतेपर्यंत पोहोचवतात.सैद्धांतिकदृष्ट्या, माहितीचा मुक्त प्रवाह हा लोकशाहीचा कणा मानला जातो. सोशल मीडिया ही चर्चासत्रे संपादकीय लेख,विश्लेषण व वादविवादाद्वारे जनमत घडवतात.लोकशाहीत जनमत हे निर्णयप्रक्रियेवर प्रभाव टाकणारे घटक असल्याने माध्यमे विचारमंथनाचे व्यासपीठ ठरतात विविध मतप्रवाहांना अभिव्यक्ती मिळते.सैद्धांतिक पातळीवर माध्यमांची सर्वाधिक महत्त्वाची भूमिका म्हणजे सत्तेवर नजर ठेवणे भ्रष्टाचार,सत्तेचा गैरवापर उघड करणे ही भूमिका लिबरल लोकशाही सिद्धांतात केंद्रस्थानी आहे.माध्यमे सत्तेच्या केंद्रीकरणावर मर्यादा आणतात.लोकशाहीत शासन हे जनतेसमोर उत्तरदायी असणे अपेक्षित असते.माध्यमे प्रश्न विचारतात माहिती उघड करतात सार्वजनिक दबाव निर्माण करतात यामुळे शासनातपारदर्शकता व उत्तरदायित्व वाढते.माध्यमे शासन आणि नागरिक यांच्यातील संवाद सेतू म्हणून कार्य करतात.नागरिकांच्या समस्या मांडल्या जातात लोकसहभाग वाढतो लोकशाही प्रक्रिया गतिमान होते मीडिया संविधानिक मूल्ये जसे स्वातंत्र्य समता सामाजिक न्याय मानवाधिकार यांचे संवर्धन करतात सैद्धांतिक दृष्ट्या माध्यमे ही लोकशाही संस्कृतीची वाहक असतात.

2.माध्यमांच्या घटनात्मक, नैतिक व सामाजिक जबाबदाऱ्या

राज्यसत्तेवर नियंत्रण, जनमत घडवणे आणि नागरिकांचे हक्क जपणे ही माध्यमांची मूलभूत भूमिका आहे.मात्र ही भूमिका केवळ स्वातंत्र्यावर आधारित नसून घटनात्मक मर्यादा, नैतिक मूल्ये व सामाजिक उत्तरदायित्व यांवर अधिष्ठित आहे. भारतीय संविधानाच्या कलम १९(१) (अ) अंतर्गत अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचा भाग म्हणून माध्यमांना संरक्षण मिळते.तथापि कलम १९(२) मधील निर्बंधांमुळे सार्वजनिक सुव्यवस्था, राष्ट्राची सुरक्षा, नैतिकता व सभ्यता अबाधित ठेवणे ही माध्यमांची घटनात्मक जबाबदारी ठरते.मीडियाने संविधानातील लोकशाही धर्मनिरपेक्षता समता व न्याय या मूल्यांचे संवर्धन करणे अपेक्षित आहे.माध्यमांची नैतिकता ही सत्यता,

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

निष्पक्षता व जबाबदारीवर आधारित असते. बातम्यांचे सनसनाटीकरण, अपूर्ण माहिती, खोट्या बातम्या व पक्षपाती मांडणी यामुळे माध्यमांची विश्वासार्हता धोक्यात येते.मानवी प्रतिष्ठा,गोपनीयता,अल्पसंख्याक व दुर्बल घटकांच्या हक्कांचे संरक्षण करणे ही माध्यमांची मूलभूत नैतिक जबाबदारी आहे.माध्यमांची सामाजिक जबाबदारी समाज प्रबोधन,जनजागृती व लोकशाही सहभाग वाढवणे हे माध्यमांचे सामाजिक कर्तव्य आहे. सामाजिक विषमता अन्याय भ्रष्टाचार व शोषण याविरोधात आवाज उठवणे तसेच वैज्ञानिक दृष्टिकोन व सामाजिक सलोखा वाढवणे ही माध्यमांची सामाजिक भूमिका आहे.माध्यमांनी समाजात विभाजन नव्हे तर समन्वय निर्माण करणे अपेक्षित आहे.

3. लोकशाहीत माध्यमांची भूमिका आणि व्यवहारातील वास्तव.

लोकशाही व्यवस्थेचा आत्मा म्हणून माध्यमांकडे पाहिले जाते.भारतीय लोकशाहीत माध्यमे ही केवळ माहिती देणारी संस्था नसून ती जनमत घडविणारी, सत्तेवर नियंत्रण ठेवणारी आणि नागरिक व राज्य यांमधील दुवा म्हणून कार्य करतात. घटनात्मक मूल्ये अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य आणि जनहित या तत्त्वांवर माध्यमांची भूमिका आधारित आहे.तथापि सैद्धांतिक भूमिकेच्या तुलनेत प्रत्यक्ष व्यवहारात माध्यमांचे स्वरूप अनेकदा विसंगत विरोधाभासी व प्रश्नांकित ठरते.माध्यमांची व्यवहारामध्ये व्यापारीकरण आणि नफा-केंद्रितता वाढलेली दिसून येते उदारीकरणानंतर माध्यम क्षेत्रात भांडवली गुंतवणूक वाढली.यामुळे TRP जाहिरात महसूल व प्रेक्षकसंख्या हेच निकष ठरू लागले जनहितापेक्षा बाजारहित प्राधान्याने पुढे आले गंभीर प्रश्नांऐवजी सनसनाटी भावनिक व संघर्षप्रधान बातम्यांचा भरणा वाढला अनेक माध्यमगृहे प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षरीत्या राजकीय पक्षांशी जोडली गेली आहेत.परिणामी निष्पक्षता व वस्तुनिष्ठता बाधित होते सत्ताधाऱ्यांवरील टीका कमी व विरोधकांवरील टीका अधिक दिसते माध्यमे "वॉचडॉग"ऐवजी "लॅपडॉग"बनत असल्याची टीका होते न्यायालयीन प्रकरणांमध्ये माध्यमांकडून होणारे पूर्वग्रहदूषित विश्लेषण आरोपीला दोषी ठरविण्याचा सामाजिक दबाव निर्माण करते न्यायप्रक्रियेच्या स्वायत्ततेवर गदा आणते लोकशाहीतील कायद्याच्या राज्याच्या संकल्पनेला धोका पोहोचवते काही माध्यमां कडून जातीय,धार्मिक व प्रादेशिक भावनांचे उद्दीपन द्वेषमूलक भाष्य व निवडक मुद्द्यांचे अतिरंजन यामुळे सामाजिक सलोखा कमकुवत होतो आणि लोकशाही संवादा ऐवजी ध्रुवीकरण वाढते.सोशल मीडियामुळे माहिती वेगाने पसरते मात्र खोटी बातमी (Fake News)अप्रमाणित माहिती अफवा व प्रोपगंडा यामुळे लोकशाही निर्णय प्रक्रिया दिशाभूल होण्याचा धोका वाढतो मुख्य प्रवाहातील माध्यमांपेक्षा सोशल मीडियावर नियंत्रण व जबाबदारी कमी आहे.परिणामी लोकशाही मूल्यांवर विपरीत परिणाम होतो.भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 19(1)(अ) नुसार अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य दिले असले तरी कलम 19(2) अंतर्गत वाजवी निर्बंध राष्ट्रीय सुरक्षा,सार्वजनिक सुव्यवस्था व नैतिकता या मर्यादा माध्यमांना पाळाव्या लागतात.व्यवहारात मात्र हे संतुलन अनेकदा बिघडलेले दिसते.

निष्कर्ष

भारतीय लोकशाहीत माध्यमांची भूमिका केवळ माहितीपुरती मर्यादित नसून ती संविधानाच्या मूल्यांचे संरक्षण करणारी संस्थात्मक जबाबदारी आहे.अनुच्छेद 19(1)(अ) अंतर्गत मिळालेले अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य हे माध्यमांचे सामर्थ्य आहे परंतु अनुच्छेद 19(2) मधील निर्बंध हे त्याचे घटनात्मक बंधन आहे.न्याय स्वातंत्र्य समता व बंधुता ही संविधानाची मूलतत्त्वे माध्यमांनी जाणीवपूर्वक जपली नाहीत,तर माध्यमे लोकशाहीचा चौथा स्तंभ न राहता लोकशाही साठी धोका ठरूशकतात.म्हणूनच माध्यमांची घटनात्मक जबाबदारी म्हणजे सत्ता नियंत्रित करणे,नागरिक सजग ठेवणे आणि सामाजिक सलोखा अबाधित ठेवणे होय. सैद्धांतिकदृष्ट्या माध्यमे लोकशाहीची संरक्षक असली तरी प्रत्यक्ष व्यवहारात ती सत्ता भांडवल आणि बाजाराच्या प्रभावा खाली जाताना दिसतात जनतेचे प्रश्न ग्रामीण-आदिवासी-वंचित घटकांचे मुद्दे दुय्यम ठरतात लोकशाही सशक्त करण्या ऐवजी अनेकदा ती लोकशाहीचे विकृतीकरण करतात. भारतीय लोकशाहीत माध्यमांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची पण तितकीच गुंतागुंतीची आहे.माध्यमे जर निष्पक्ष,उत्तरदायी व मूल्याधिष्ठित राहिली तरच ती लोकशाहीला बळकट करू शकतात.अन्यथा,माध्यमांचे व्यापारीकरण, राजकीय हस्तक्षेप आणि सामाजिक ध्रुवीकरण लोकशाहीच्या मूळ तत्त्वांनाच धोका निर्माण करू शकते.

4. लोकशाही बळकटीकरणासाठी जबाबदार माध्यमांचे निकष सुचवणे.

लोकशाही बळकट होण्यासाठी माध्यमांनी भ्रष्टाचार, सत्तेचा गैरवापर, प्रशासनातील अपयश उघड करावे सत्ताधाऱ्यांना प्रश्न विचारण्याचे धाडस दाखवावे तपास पत्रकारितेला प्रोत्साहन द्यावे सत्तेवर नियंत्रण ठेवणे हे माध्यमांचे ऐतिहासिक कर्तव्य आहे.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

जबाबदार माध्यमांनी जातीय धार्मिक भाषिक विद्वेषाला खतपाणी घालू नये द्वेषमूलक भाषा व ध्रुवीकरण टाळावे सामाजिक विविधतेचा सन्मान करत समावेशक लोकशाही संवाद घडवावा. लोकशाही ही मतभेदांची परंतु द्वेषविरहित चर्चा असते. भारतीय माध्यमांनी अनेकदा लोकशाहीला बळ दिले असले तरी व्यवहारात व्यापारीकरण राजकीय हस्तक्षेप सनसनाटीकरण यामुळे जबाबदारीच्या निकषांपासून दूर जाण्याची प्रवृत्ती दिसते. त्यामुळे लोकशाही मजबूत करण्यासाठी माध्यम सुधारणा अपरिहार्य ठरतात. लोकशाही बळकटीसाठी जबाबदार माध्यमे ही अनिवार्य अट आहे निष्पक्षता सत्यनिष्ठा जनहित सामाजिक सलोखा व उत्तरदायित्व या निकषांवर आधारित माध्यम व्यवस्था निर्माण झाली तरच भारतीय लोकशाही अधिक सुदृढ पारदर्शक व जनकेंद्री बनेल.

संदर्भ ग्रंथ सूची

1. देसाई, ने.गो.लोकशाही आणि माध्यमे मुंबई:पॉप्युलर प्रकाशन.
2. देशपांडे, ग.प्र.समाज, राज्य आणि माध्यमे पुणे:प्रतिमा प्रकाशन.
3. जोगळेकर, संजय.माध्यमे आणि राजकारण औरंगाबाद:विद्या बुक्स.

नियतकालिके व संदर्भ मासिके

1.साधना (साप्ताहिक, पुणे)
2.योजना (मराठी आवृत्ती)

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

भारतीय स्त्रियांचे इतिहासात योगदान

प्रा. आदित्य भांगे
सहा.प्राध्यापक (घ.ता.तत्व) शंकरराव चव्हाण महाविद्यालय, अर्धापूर
Email: bhangea41@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-1801100
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 422-427
January 2026
Submitted: 20 Dec. 2025
Revised: 30 Dec. 2025
Accepted: 20 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश

भारतीय इतिहासात स्त्रियांचे योगदान हे बहुआयामी, व्यापक आणि अत्यंत महत्त्वपूर्ण स्वरूपाचे आहे. प्राचीन वैदिक काळापासून स्त्रिया धार्मिक, बौद्धिक, सामाजिक व राजकीय क्षेत्रात सक्रिय होत्या. गार्गी, मैत्रेयी, विश्वतारा यांसारख्या विदुषींनी वैचारिक परंपरा समृद्ध केली, तर सातवाहन, वाकाटक, काकतीय आणि इतर राजवटींमध्ये स्त्रियांनी प्रशासन, राजकारण व युद्धक्षेत्रात प्रभावी भूमिका बजावली. रझिया सुलतान, राणी लक्ष्मीबाई, अहिल्याबाई होळकर, राजमाता जिजाऊ यांसारख्या स्त्रियांनी आपल्या कर्तृत्वाने इतिहासाला नवी दिशा दिली. आधुनिक काळात सावित्रीबाई फुले, पंडिता रमाबाई, रमाबाई रानडे, सरोजिनी नायडू, कस्तुरबा गांधी व सुचेता कृपलानी यांनी सामाजिक सुधारणा, स्त्रीमुक्ती, शिक्षण आणि स्वातंत्र्यलढ्यात मोलाचे योगदान दिले. या सर्व उदाहरणांवरून भारतीय स्त्री ही केवळ सहनशील व त्यागमूर्ती नसून बुद्धिमान, लढवय्या आणि परिवर्तनाची वाहक आहे हे स्पष्ट होते. म्हणूनच भारतीय इतिहास स्त्रियांच्या योगदानाशिवाय अपूर्ण आहे.

मुख्यशब्द: *भारतीय स्त्रिया, इतिहासातील योगदान, स्त्री नेतृत्व, राजकीय भूमिका, समाजसुधारणा, स्त्रीमुक्ती, स्वातंत्र्य चळवळ, स्त्री शिक्षण*

प्रस्तावना

जगात पुरूषांप्रमाणे स्त्रियांनाही समान अधिकार मिळाल्याचा अल्लेख क्वचितच आढळून येतो.ठिकाणानुसार आणि काळानुसार स्त्रीपुरूष अधिकारांच्या बाबतीत लिंगभेदाच्या प्रमाणात फरक होता असे आढळून येते.भारतातही पुरूषांच्या तुलनेत स्त्रियांवर अधिक बंधने होती.असे असले तरी काही भारतीय स्त्रियांची इतिहासात आवर्जून नोंद घेणे भाग पडते कारण त्याशिवाय इतिहास अपूर्ण राहिल अशी या भारतीय स्त्रियांची उल्लेखनीय अशीच कामगिरी होती.तसे पहायला गेले तर भारतीय नारी ही चुल आणि मुल सांभाळणारी,दयाळू, कष्टाळू अशी भारतीय नारीची ओळख आहे.परंतू याच मर्यादेत न राहता भारतीय स्त्रिया बुद्धिमत्ता, शौर्य,भक्ती चळवळ , शैक्षणिक चळवळ, स्वतंत्रता आंदोलन इत्यादी सर्व क्षेत्रात अग्रेसर होत्या हे विसरून चालणार नाही.पुढे गांधीजींनी स्त्रियांना सविनय कायदेभंग चळवळीतून भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात उतरण्यास प्रोत्साहन दिले आणि त्यानंतर त्या आपल्या मागण्यांसाठी स्वतः लढा देऊ लागल्या.

गृहीतक: भारतीय इतिहासात भारतीय स्त्रियांनी राजकीय,सामाजिक आणि शैक्षणिक अशा सर्व क्षेत्रात महत्वाचे योगदान दिले आहे.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
प्रा. आदित्य भांगे, सहा.प्राध्यापक (घ.ता.तत्व)शंकरराव चव्हाण महाविद्यालय, अर्धापूर

How to cite this article:
भांगे, . आदित्य . (2026). भारतीय स्त्रियांचे इतिहासात योगदान. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 422–427. https://doi.org/10.5281/zenodo.18457082

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18457082
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

उद्दिष्ट्ये:

भारतीय इतिहासात भारतीय स्त्रियांचे काय योगदान होते याचा अभ्यास करणे.

संशोधनपद्धती:

प्रस्तुत शोधनिबंध लिहिण्यासाठी संदर्भसंशोधन पद्धतीचा अवलंब केला असून त्यासाठी दुय्यम संदर्भग्रंथाचा आधार घेण्यात आला आहे.

वैदिक काळातील स्त्रिया:

ऋग्वेदकाळातील स्त्रिया या मध्ययुगीन काळाच्या तुलनेत उन्नत व बंधनमुक्त होत्या.स्त्रीच्या उपस्थितीशिवाय कुठलाही धार्मिक विधी व संस्कार पूर्ण होऊ शकत नसे.ऋग्वेदकाळातील स्त्रीला वेदाध्ययनाचे, शिक्षणाचे पूर्ण स्वातंत्र्य होते.पुरूषांप्रमाणेच स्त्रियाही पुरूषांबरोबर तत्वज्ञानात्मक चर्चेत,वादविवादात सहभागी होत असत.विश्वतारा,अपाला या पवित्र ग्रंथांमध्ये निष्णात होत्या. विश्वतारा घोषा,लोपामुद्रा,अपाला,शिक्ता,निवावारी आणि अश्वलायना या विदुषींनी ऋग्वेदातील काही सूक्तांची रचना केली आहे.यावरून ऋग्वेदकालीन स्त्रियांचे इतिहासातील योगदान अधोरेखित होते.जनक राजाच्या दरबारात गार्गीच्या नेतृत्वाखाली ब्रह्मवादिनी स्त्रियांचे एक दल होते.क्वचितप्रसंगी स्त्री आपल्या पतीबरोबर युद्धावरही जात असे.स्वयंवर पद्धतीद्वारे आपल्या पतीची निवड करण्याचे स्वातंत्र्य स्त्रीला होते.उपनिषद काळात तत्त्वज्ञानाच्या सखोल ज्ञानाने समृद्ध असलेल्या अनेक महान ब्रह्मवादिनी स्त्रिया होत्या.गार्गी आणि मैत्रेयी यांनी त्यांच्या महान विचारवंत व तत्वज्ञानी पतीला ,याज्ञवल्क्याला अनेकवेळा अत्यंत कठीण आव्हानात्मक प्रश्न विचारून भंडावून सोडल्याची वर्णने आहेत.[1] चंद्रगुप्त मौर्याने स्वतःच्या संरक्षणासाठी सशस्त्र स्त्रियांचे अंगरक्षक दल ठेवले होते.गुप्तहेर खात्यामध्येही मोठ्या प्रमाणात स्त्रिया होत्या.मेगॅस्थेनिसच्या इन्डिका या ग्रंथात भाला धारण करणाऱ्या शाक्तिकींचा उल्लेख आहे व अशाप्रकारे चंद्रगुप्ताच्या अंगरक्षिकांचे वर्णन केले आहे.इतिहासात मागे वळूनन पाहिल्यावर चंद्रगुप्त मौर्यासारख्या एका राजालाही स्वतःच्या संरक्षणासाठी स्त्रीची आवश्यकता वाटते यातच भारतीय स्त्रीची क्षमता आणि त्यांचे इतिहासाच्या दृष्टीकोनातून योगदान आपल्याला लक्षात येते.आरंभी स्त्रियांना बौद्ध संघात घेऊ नये असे गौतम बुद्धांचे मत होते पण पुढे मात्र त्यांनी आपले मत बदलून स्त्रियांना संघात प्रवेश देण्याचे मान्य केले.

स्त्रियांशी वैवाहिक संबंध आणि राजकीय स्थैर्य:

अनेक राज्यकर्त्यांनी इतर राज्यातील राजकुमारींशी विवाह करून राजकीय संबंध वृध्दिंगत केल्याचे पुरावे आपल्याला ऐतिहासिक साधनांतून उपलब्ध होतात.राजकीय दूरदृष्टीने बिंबिसाराने तत्कालीन अनेक राजघराण्यांशी विवाहसंबंध जोडून मगधचे आसन स्थिर केले.सातवाहन घराण्याचा संस्थापक सिमूकाने रठीकांशी वैवाहिक संबंध प्रस्थापित केले.[2] राणी नायनिका/नागनिकाच्या शिलालेखावरून सातकर्णी पहिला याने नायनिकाशी विवाह करून सातवाहन सत्ता महाराष्ट्रात स्थिर केली हे निदर्शनास आले. पुलुमायी उर्फ वासिष्ठीपुत्र सातकर्णीने रुद्रदामनची मुलगी दक्षमित्राशी विवाह केला. चंद्रगुप्त विक्रमादित्याने आपला मुत्सद्दीपणा दाखवून वाकाटकांशी गुप्तांचे वैवाहिक संबंध प्रस्थापित कले.चंद्रगुप्ताने आपली वैश्य कन्या प्रभावती गुप्ता पृथ्वीसेनाचा ब्राह्मण मुलगा रुद्रसेन दुसरा याला दिली होती. इक्ष्वाकू कुळातील ब्राह्मण राजाने उज्जयिनीच्या शकक्षत्रपाच्या मुलीशी विवाह केला.अशा आंतरजातीय विवाहामुळे शक,कुशान,हूण हे परकीय लोक हिंदू समाजात मिसळल्या गेले आणि कालांतराने ते पूर्णपणे भारतीय झाले.आणि त्यामुळे भारतीय इतिहासावर प्रभाव पडला. वेंगीच्या चालुक्यांची वैवाहिक संबंध प्रस्थापित करून,चोल-चालुक्य मैत्रीपूर्ण नातेसंबंधांचा मुहूर्तमेठ रोवली .प्रवरसेनाच्या कारकिर्दीत युवराज नरेंद्रसेनाचा कदंब राजकन्या अजित भट्टारिका हिच्याशी विवाह झाला.या विवाहामुळे वाकाटकांचे कदंबांशी मैत्रीपूर्ण संबंध प्रस्थापित झाले होते.सम्राट अकबराने राजा भारमल याची कन्या जोधाबाई हिच्याशी विवाह करून राजपूतांशी मैत्रीपूर्ण संबंध प्रस्थापित केले.छत्रपती शिवाजी महाराजांनीही वैवाहिक संबंधांद्वारे अनेक सरदारांशी मैत्रीपूर्ण संबंध प्रस्थापित केले.यावरून आपल्याला असे लक्षात येते की स्त्रियांशी वैवाहिक संबंध जोडल्याने भारतात अनेक राजकिय परिवर्तने घडून आली आहेत.वैवाहिक संबंधामुळे राजकिय स्थैर्य व मैत्रीपूर्ण संबंध प्रस्थापित केले जात असत.

भारतीय राज्यकर्त्या स्त्रिया:

सातवाहन राणी सातकर्णी पहिल्याची पत्नी नायनिकाने अत्यंत चतुरपणे राज्यकारभार केल्याचा पुरावा उपलब्ध आहे.सातवाहन सम्राज्ञी नागनिकाप्रमाणेच प्रभावती गुप्ता ही प्राचीन भारतीय इतिहासातील कर्तबगार स्त्री होती.कल्याणीच्या चालुक्य

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

घराण्यातील सर्वश्रेष्ठ राजा सहावा विक्रमादित्य त्रिभुवनमल्ल याच्या लक्ष्मादेवी नावाच्या राणीने कल्याणीहून काही काळ राज्यकारभार पाहिला होता,तर अक्कादेवी या शूर स्त्रीने सैन्यनेतृत्व करून शत्रूला वेढा घातला होता.केतलादेवी ही विक्रमादित्याची दुसरी राणी बुद्धिमान व संगीत क्षेत्रात विख्यात होती.काकतीय सम्राट गणपती ह्याची उत्तराधिकारी असलेल्या त्याच्या कन्येने,रुद्राम्बाने १२ व्या शतकात काकतीय साम्राज्याचा राज्यकारभार अतिशय कौशल्याने व चातुर्याने पाहिला. अनेकदा राण्या राजाबरोबर लष्करी मोहिमांवर जात असत.इ.स. १५१५ मध्ये कृष्णदेवरायाने कोंडावीडूला वेढा घातलेला असतांना त्याच्याबरोबर चिन्नादेवीअम्मा व तिरूमलादेवीअम्मा या त्याच्या दोन राण्या होत्या.काकतीय राज्यामध्ये रुद्राम्बादेवीसारख्या काही स्त्रिया राज्यकर्त्या होत्या, तर पालनाड नायकुरलुसारख्या काहीजणी मंत्रीपदावर काम करीत होत्या.दक्षिण भारतात स्त्रियांकडे प्रशासनातील महत्वपूर्ण पदे असत.

1) रझिया सुलतान:

रझिया ही मध्ययुगीन भारतीय इतिहासातील दिल्लीच्या सिंहासनावरून भारतावर राज्य करणारी पहिली आणि शेवटची महिला होती.शम्सूद्दिन अल्तमशला मुले असूनही त्याने आपली कन्या रझियाला आपला उत्तराधीकारी नेमलं.'तबकात-ए-नासिरीचा' लेखक मिनहास-ए-सिराज' लिहीतो,'सुलतान रझिया ही बुद्धिमान, न्यायप्रिय, दानशूर, विद्वानांची आश्रयदाती, लोककल्याणकारी, महान सेनानी,प्रजारक्षक आणि महान सम्राज्ञी होती.ती राजनीती राजनीतीविशारद होती.'[३] बंडखोरांचा बंदोबस्त करून आपले आसन स्थिर केल्यानंतर राज्यात दरारा व वचक निर्माण केला.अल्तमशने स्थापन केलेल्या तुर्क-ए-चहलगानी या चाळीस सरदारांच्या दलाला एका स्त्रीच्या वर्चस्वात राहणे पसंत पडले नाही.त्यामुळे त्यांनी विरोध केला.परंतू रझिया मलिक, अमीर, तुर्क-ए-चहलगानीवर प्रथमच नियंत्रण स्थापन करणारी स्त्री सुलतान ठरली.डॉ. श्रीवास्तव यांच्या मते,'रझिया सुलतानही अल्तमशच्या वंशातील प्रथम व अंतीम सुलतान, जिने आपली योग्यता आणि चारित्र्याच्या जोरावर दिल्ली सल्तनतच्या सिंहासनावर अधिकार प्राप्त केला आणि गाजविला.'[४]

2) राजमाता जिजाऊ:

महत्वाकांक्षी शहाजी राजांच्या संघर्षमय जीवनामुळे जिजाबाईंच्या जीवनात स्वस्थता नव्हती.शहाजीराजे खानदेशात मोहिमेवर जाण्याआधी जिजाबाई गर्भवती होत्या.शिवनेरी किल्ल्यावर जिजाबाईंना सुरक्षित ठेऊन शहाजी राजे मोहिमेवर गेले.शिवनेरी किल्ल्यावर जिजाबाईने अपत्य झाल्यावर त्याचे नाव शिवाई देवीच्या नावावरून ठेवीन असा नवस केला होता. १९-२-१६३० रोजी शिवनेरी केल्यावर बालशिवाजीचा जन्म झाला.ठरल्याप्रमाणे त्यांनी शिवाई देवीच्या नावावरून शिवाजीचे नाव ठेवले. यानंतर त्यांनी बंगलोरला वास्तव्य केले. शिवाजी १२ वर्षाचा झाल्यानंतर पुण्याची जहागिरी पाहण्यासाठी जिजाबाई बंगलोरहून पुण्यात आल्या.शिवाजीचे भवितव्य घडविण्यासाठी जिजाबाईने केलेला हा अपूर्ण त्याग होता.शहाजी राजांच्या निधनानंतर मातेच्या ममतेने आणि बापाच्या कडक शिस्तीत बालशिवाजीचे संगोपन केले.वीरकन्या, वीरपत्नी असलेल्या जिजाबाईला आपल्या माहेर व सासरच्या दोन्ही घराण्याचा सार्थ अभिमान होता.दोन्ही घराण्यांच्या राजकीय, सांस्कृतिक,धार्मिक परंपरांचा वारसा नेटाने पुढे चालविण्याचे संस्कार जिजाबाईंनी बालशिवाजीवर केले.आणि मराठी जनतेचा स्वयंभू ,महाप्रतापी,कर्तबगार,'छत्रपती' घडविला.[५]

3) अहिल्याबाई होळकर:

अहिल्याबाईंची तीस वर्षाची कारकीर्द सुप्रसिद्ध आहे.अहिल्याबाईंनी त्यांच्या जन्मगावी चौंडी येथे एक देवस्थान बांधले.भक्ती आणी आध्यात्मिक क्षेत्रात अहिल्याबाईंनी स्वतःला वाहून घेतले होते.त्यांच्या या भक्तीगंगेत त्यांचे अनेक अनुयायी न्हाऊन निघाले.अहिल्याबाई राजपद आणी भक्ती चळवळ अशा विलक्षण योगायोगाच्या धनी ठरल्या.एका राजपदावर विराजमान प्रतिष्ठीत स्त्रीने भक्ती आंदोलन उभारल्यामुळे नक्कीच त्या काळातील जनतेच्या समाधानात भरच पडली असावी यात दुमत नाही.

4) झासीची राणी लक्ष्मीबाई:

लॉर्ड डलहौसीने सर्व प्रकारचे राजकीय व नैतीक नियम, संकेत झुगारून व्यपगत सिद्धात अंमलात आणला.हिंदू राजांचा दत्तक वारसा नामंजूर करून झांसी हे राज्य खालसा करण्याचा आदेश काढल्यामुळे संतापून झांसीच्या राणीने झांसी इंग्रजाना न देण्याचा निर्धार केला.राणी लक्ष्मीबाईने इंग्रजांशी बोलणी सुरू ठेऊन इंग्रज रेसीडेंटशी चांगले संबंध ठेवले.गव्हर्नर जनरल मात्र झांसीच्या भुमिकेशी साशंक होता.त्याने सर ह्यू रोजला झांसीचा ताबा घेण्यासाठी पाठवले.ही बातमी कळताच राणीने दारूगोळा,शस्त्रास्त्रासोबत सैन्य सज्ज केले. जून १८५७ मध्ये झांसीच्या सैनिकांनी उठाव सुरू केला.राणी लक्ष्मीबाईला राज्याची शासिका घोषित करण्यात आले.कानपूरवरून आलेले तात्या टोपेही तेथे होते.सर ह्यू रोजने झासीवर आक्रमण करून ३ एप्रिल १८५८ रोजी झांसीचा ताबा घेतला.झांसी हातातून गेल्यावर राणी लक्ष्मीबाईने तात्या टोपेसह ग्वाल्हेरकडे प्रस्थान केले.तेथील उठाववाल्यांनी त्यांचे स्वागत केले.परंतू

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

ग्वाल्हेरच्या शिंद्यानी इंग्रजांना एकनिष्ठ राहण्याचे ठरवून आग्र्याला आश्रय घेतला.जून १८५८ मध्ये ग्वाल्हेरवर इंग्रजांचा अधिकार प्रस्थापित झाला.लष्करी गणवेशातील राणी लक्ष्मीबाई लढता लढता किल्ल्याच्या भिंतीजवळ धारातीर्थी पडली.झासीच्या राणीने प्राणपणाने दिलेला लढा आजही स्त्रियांसाठी प्रेरणादायी ठरतो.

5) स्वाभिमानी राजपूत स्त्रिया:

मेवाडमध्ये राजपूत राजे राणा रतनसिंहाची सत्ता होती.त्यांची राणी पद्मावतीच्या सौंदर्यावर मोहीत होऊन अल्लाउद्दीन खिलजीने मेवाडवर स्वारी केली. राजपूत स्त्रिया सुसंस्कृत आचरणासाठी ओळखल्या जात होत्या.राजपूत स्त्रिया स्वातंत्र्याचा उपभोग घेत.शत्रूच्या हाती पडून शीलभ्रष्ट होण्यापेक्षा स्वखुषीने जोहर करून मृत्यूला कवटाळीत.त्याचप्रमाणे युद्धात राजपूतांची हार होत आहे हे कळताच राणी पद्मावतीच्या नेतृत्वात राजपूत स्त्रियांनी शत्रुच्या हाती न लागता जोहर मध्ये उड्या मारून आपले प्राण दिले. अल्बेरूनी लिहितो,'स्त्रिया सुशिक्षित असत आणि सामाजिक जीवनात सक्रिय सहभागी होत.मुलींना संस्कृत भाषेचे वाचन,लिखाण व उत्तम प्रकारे आकलन करता येत असे .मुली विभिन्न क्रीडा प्रकार,नृत्य आणि चित्रकला यांचे शिक्षण घेत.'[6]

6) सरोजिनी नायडू:

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत महत्वाचे योगदान बजावणाऱ्या भारत कोकिळा सरोजिनी नायडू यांचा जन्म १३ फेब्रुवारी १८७९ रोजी हैदराबाद येथे एका सुशिक्षित कुटुंबात झाला.१८९२ साली त्या मद्रास इलाख्यातून मॅट्रिक परीक्षेत प्रथम आल्या होत्या. त्या पुढील शिक्षणासाठी लंडनला गेल्या.युरोपातल शिक्षण पुर्ण करून त्या १८९८ साली भारतात परतल्या.सरोजिनी नायडू कवयित्री म्हणून प्रसिद्ध होत्या.हळू हळू गोपळ कृष्ण गोखले, ॲनी बेसंट,लोकमान्य टिळक, पंडित नेहरू आणि महात्मा गांधींशी त्यांचा परिचय झाला.त्यांनी प्लेगच्या साथीमध्ये हैदराबाद येथे खूप सहकार्य केल्याबद्दल इंग्रज सरकारने दिलेली कैसर -ए -हिन्द ही पदवी सरोजिनी नायडूंनी जालियनवाला बाग हत्याकांडाच्या निषेधार्थ सरकारला परत केली. गांधीजींच्या प्रत्येक आंदोलनात त्यांनी सहभाग घेतला.त्यामुळे त्यांना गांधीजींची सावली अशी उपमा दिली गेली. १९२५ साली कानपूर येथे भरलेल्या काँग्रेस अधिवेशनात त्यांना काँग्रेस अधिवेशनाच्या पहिल्या भारतीय अध्यक्षा बनण्याचा बहुमान मिळाला. सविनय कायदेभंग चळवळीमध्ये धरासना सत्याग्रहाची जबाबदारी त्यांनी अतिशय चांगल्या रितीने पार पाडली.या सत्याग्रहात ब्रिटीशांच्या लाठीहल्ल्यात अनेकजण जखमी झाले परंतू सत्याग्रहींनी अहिंसेचे स्तुत्य प्रदर्शन केले होते.यावरून सरोजिनी नायडू यांचे नेतृत्वगुण अधोरेखित होतात.१९४२ च्या चले जाव आंदोलनावेळी काँग्रेसच्या ज्येष्ठ नेत्यांसोबत सरोजिनी नायडू यांनाही अटक करून आगाखान पॅलेसमध्ये ठेवण्यात आले होते.तीथेही या सेवाभावी माऊलीने कैद्यांची सेवा केली.१९०८ मध्ये भरलेल्या विधवा विवाह परिषदेत त्यांनी स्त्रीमुक्तीच्या चळवळीस प्रोत्साहन दिले.१९१९ च्या मान्टेग्यू - चेम्सफोर्ड कायद्यात महिलांनाही मतदानाचा अधिकार मिळावा यासाठी त्यांनी प्रयत्न केले.ऑल इन्डिया वुमेन्स कॉन्फरन्स च्या माध्यमातून त्यानी स्त्रियांच्या समस्या सोडविण्याचा प्रयत्न केला.स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर त्या उत्तर प्रदेशच्या राज्यपाल बनल्या.त्यामुळे भारताच्या स्वातंत्र्यचळवळीत तसेच स्त्रीमुक्तीच्या चळवळीत सरोजिनी नायडू यांचे उल्लेखनीय योगदान आहे.

7) कस्तुरबा गांधी:

प्रत्येक यशस्वी पुरूषामागे एका मेहनती स्त्रीचे सहकार्य असते तसेच कस्तुरबा गांधी यांचेही महात्मा गांधी यांच्या स्वातंत्र्य चळवळीतील लढ्यात योगदान आहे.कस्तुरबा गांधी आफ्रिकेत महात्मा गांधींसमवेत होत्या.१९१३ साली आफ्रिकेत मजुरांच्या शोषणाविरद्ध करण्यात आलेल्या सत्याग्रहात सहभाग घेतल्याने त्यांना तीन महिन्यांचा कारावास भोगावा लागला होता.[7]दारूबंदीसाठी तसेच स्वदेशी आंदोलनासाठीही त्यांना तुरूंगवास भोगावा लागला.शेवटी १९४२ च्या चले जाव आंदोलनावेळी आगाखान पॅलेसमध्ये अटकेत असतानाच गांधीजींच्या या सहचारिणीचा देहत्याग झाला.

8) सुचेता कृपलानी:

सुचेता कृपलानी यांचा जन्म २५-६-१९०८ रोजी पंजाबमधील अंबाला या ठिकाणी झाला.तत्कालीन राष्ट्रीय नेते डाॅ.एस.एन. मुजूमदार यांच्या त्या कन्या होत्या.माहेरकडून आणि सासरकडून मिळालेला राष्ट्रीय विचारांचा वारसा त्यांनी पुढे चालवला.पुरोगामी व कणखर विचारसरणीच्या सुचेता कृपलाणी गांधी विचाराने प्रभावीत होत्या.रशियन राज्यक्रांतीचाही त्यांच्यावर प्रभाव होता.भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याचा चळवळीदरम्यान त्यांनी तुरूंगवास भोगला.भारताला स्वातंत्र्य मिळत असताना नौखाली येथील हिंसाचार थांबवण्यासाठीही त्यांनी कार्य केले.सुचेता कृपलानी या भारतातील तसेच उत्तर प्रदेशच्या पहिल्या महिला मुख्यमंत्री बनल्या होत्या.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

समाजसुधारक स्त्रिया:

1) सावित्रीबाई फुले: महात्मा फुले यांच्याकडून शिक्षणाचे धडे घेऊन नगरच्या नाॅर्मल स्कूलमधून सावित्रीबाईंनी अध्यापनाचे प्रशिक्षण घेतले.आणि त्या पहिल्या अध्यापीका तसेच मुख्याध्यापिका बनल्या.महात्मा फुले यांनी मुलींच्या शाळा सुरू केल्या.त्या काळात लोकांना मुलींना शिकविण्यासाठी पुरूष शिक्षक चालत नव्हता.त्यासाठी स्त्री शिक्षिकेची कमतरता सावित्रीबाईंनी भरून काढली. मुलींना शिक्षण देऊन त्यांच्या मनात स्वतःच्या पायावर उभे राहण्याचा आत्मविश्वास सावित्रीबाईंनी निर्माण केला.त्याच्या या शैक्षणिक कार्यास सनातनी वृत्तीच्या लोकांनी विरोध केला.त्यांच्या अंगावर चिखलफेक केली; पण सावित्रीबाईनी अत्यंत धैर्याने, कौशल्याने शैक्षणिक कार्य चालूच ठेवले.तेव्हाचे शिक्षण मंडळाचे अध्यक्ष ना. जाॅन वॉर्डन यांनी इ.स.१८५१ मध्ये शाळेला भेट दिली तेव्हा त्यानी म्हटले,'जोतिबा पेक्षा त्याच्या पत्नीचे कौतुक करावे तेवढे थोडेच आहे.तिची योग्यता काय सांगावी? आपल्या पतीबरोबर तिने संपूर्ण सहकार्य केले व त्यांच्याबरोबर सह वाट्यास येईल त्या हालअपेष्टा भोगल्या.'[8]

एकोणिसाव्या शतकात विधवांची परिस्थिती अत्यंत दयनीय अशी होती.बालविवाहामुळे बालविधवांचेही प्रमाण मोठे होते.या बालविधवा कोणाच्यातरी वासनेला बळी पडत.त्यातून त्याना अनौरस संतती निर्माण होत असे.त्यामुळे समाजातून त्यांना बहिष्कृत केले जात असे.अशा महिला बदनामी होऊ नये म्हणून अनौरस बालकांना मारून टाकीत असत.हे भयानक वास्तव पाहून व्यथीत झालेल्या महात्मा फुले यांनी बालहत्या प्रतिबंधक गृहाची स्थापना केली.या ठिकाणी येणाऱ्या सर्व महिलांच्या प्रसूतीची जबाबदारी सावित्रीबाईंकडे होती.गृहात प्रसूतीसाठी आलेल्या काशीबाई या ब्राह्मण विधवेच्या अनौरस पुत्रास फुले दांपत्याने दत्तक घेतले, त्याचे नाव यशवंत ठेवले.त्याला शिकविले, वाढविले आणि डॉक्टर केले.जोतीरावांच्या अग्निसंस्काराच्या वेळी त्यांचा दत्तक मुलगा यशवंत याला अग्नी देण्याबाबत जोतिरावांच्या नातेवाईकांनी अडवणूक केली तेव्हा सावित्रीबाईनीच पतीच्या चितेला अग्नी दिला.लक्ष्मण कराडी जाया हा सावित्रीबाईंचा विद्यार्थी प्रतिक्रिया नोंदवितो ,' सावित्रीबाईंसारखी दयाळू व प्रेमळ अंतःकरणाची स्त्री मी अजूनसुद्धा पाहिली नाही...ती आपल्या आईपेक्षा जास्त आपल्यावर प्रेम करीत आहे.असेच त्यावेळी सर्व मुलांना वाटत होते.'[9]

2) पंडिता रमाबाई: तीर्थयात्रा करताना मद्रास इलाख्यात पडलेल्या भयंकर दुष्काळात पंडित रमाबाईचे आईवडील व बहीण मृत्युमुखी पडल्यानंतर रमाबाई आणि त्यांचा भाऊ कोलकात्यात आले तिथे ब्राह्मो समाजाचे पुढारी व कोलकाता विश्वविद्यालयातील पंडितांनी त्यांची कदर केली.रमाबाईंना पंडिता सरस्वती हे बिरुद दिले.मॅक्समूलर या प्राच्यविद्या पंडिताने रमाबाईंच्या प्रबोधन कार्याची तुलना राजा राममोहन राॅय यांच्याशी केली आहे.३० एप्रिल १८८२ रोजी पुण्यात आर्य महिला समाजाची स्थापन केली.काशीताई कानिटकर, शेवंताबाई त्र्यंबक व श्रीमती निकंबे या मराठी भाषिक समाजसुधारक स्त्रिया आर्यमहिला समाजाच्या प्रतिनिधी होत्या.स्त्रियांचे ज्ञान वाढवावे, स्त्रियांना कोणत्याही विषयाचा विचार करण्याची व आपले विचार बोलून दाखविण्याची सवय लागावी.नीती,सन्मार्ग व धर्म यांचा सामान्य बोध व्हावा, एकून स्त्रियांची स्थिती सुधारावी हा आर्य महिला समाज स्थापनेचा हेतू होता.इ.स. १८८२ मध्ये रमाबाईनी हंटर कमिशनपुढे साक्ष दिली होती.त्यात त्यानी मुलींची राहण्याची सोय वसतिगृहात असावी व वसतिगृहे सर्व उपकरणांनी सुसज्ज असावीत, मुलींच्या शाळा तपासण्याचे काम स्त्री इन्स्पेक्टरांनीच करावे, स्त्रियांना वैद्यकीय शिक्षण द्यावे, स्त्रियांना शिक्षणासाठी शिष्यवृत्त्या द्याव्यात, प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षण सक्तीचे करावे अशा मागण्या केल्या. पंडिता रमाबाईच्या कार्याचा गौरव म्हणून ब्रिटीशांनी त्यांना ' कैसर-ए-हिंद' किताब दिला होता.मुंबईत त्यानी शारदा सदन स्थापन केले.पंडिता रमाबाईंच्या शारदा सदनसाठी अमेरिकेतून रमाबाई असोसिएशन पैसे पाठवत असे.मद्यपाननिषेधक स्त्री मंडळाच्या रमाबाई सदस्य होत्या.मृणालिनी जोगळेकर पंडिता रमाबाईंबद्दल मत नोंदवतात,' विदुषी स्त्री, मिळवती स्त्री, विधवा असून सन्मानाने वागणारी स्त्री, एकटीने जगभर प्रवास करणारी स्त्री, आपले निर्णय आपण घेऊन ते स्वतःच्या बळावर अमलात आणणारी स्त्री, संस्थाप्रमुख स्त्री, राजकारणात रस घेणारी स्त्री अशी स्त्रीची कितीतरी रूपे रमाबाईंनी भारतीय स्त्रीसमोर उभी केलेली दिसतात.'[10]

3) रमाबाई रानडे: रमाबाई रानडे यांनी इ.स. १८९४ मध्ये मुंबईत 'हिंदू लेडीज सोशल ॲन्ड लाटररी क्लब' ची स्थापना केली.त्यातून स्त्रियांचे अभ्यासवर्ग, शिवणक्लास वगैरे उपक्रम सुरू केले.श्रीमती नाथीबाई ठाकरसी यांच्याबरोबर मराठी, गुजराती वर्गात समाजसुधारणेचे काम त्यांनी हाती घेतले इ.स.१९०४ मध्ये सामाजिक परिषदेच्या काही पुढाऱ्यांनी या परिषदेला पुरक म्हणून अखिल भारतीय महिला परिषदेची स्थापना केली.त्यात रमाबाई रानडे यांचा पुढाकार होता.इ.स १९०४ मध्ये या परिषदेचे अध्यक्षपद रमाबाई रानडे यांनी स्विकारले.रमाबाई रानडे यांनी इ.स १९०८ मध्ये 'सेवासदन' या संस्थेची मुंबईत स्थापना केली.इ.स. १९०९ मध्ये पुण्यातही या संस्थेची शाखा स्वतःच्या घरात स्थापन केली.'सेवासदन' या संस्थेने स्त्रियांना सुशिक्षित व स्वावलंबी बनविणारा कार्यक्रम

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

तयार केला होता.सर्वसाधारण शिक्षणाव्यतिरिक्त व्यावसायिक, वैद्यकीय व संगीताचे शिक्षण ही संस्था देत असे.विधवांसाठी शिवणकाम, शिक्षक प्रशिक्षण, नर्सिंग आदी अभ्यासक्रम तयार केले होते.या संस्थेच्या वतीने सेवाभावी उपक्रमही राबविले जात.उदा-

१) दुष्काळग्रस्त, पूरपीडित, आगग्रस्त भागांत जाऊन मदत करणे.

२) साथीच्या आजारात रोग्यांची शुश्रूषा करणे.

३) यात्रास्थळी जाऊन त्यांची मुले सांभाळणे.

सेवासदन ही प्रमुख्याने स्त्री शिक्षण संस्था होती.इ.संस्थेत. १९३५ मध्ये सेवासदनच्या सर्व शाखा मिळून १००० विद्यार्थीनी शिक्षण घेत होत्या.[11] स्त्रियांना मताधिकार मिळावा म्हणून इ.स. १९१८ पासून मुंबई, मद्रास, बंगाल प्रांतात आंदोलने सुरू होती.रमाबाई विमेन्स इन्डियन असोसिएशनच्या पुणे शाखेच्या अध्यक्ष होत्या.मुंबई प्रांतातील स्त्री अधिकाराच्या चळवळीसाठी रमाबाई रानडे यांच्या अधिकाराखाली २० प्रमुख स्त्रियांची एक समिती नेमण्यात आली होती.तिच्यामार्फत दोन स्त्रियांना यासंदर्भात काम करणाऱ्या कमिटीपुढे प्रत्यक्ष साक्ष देण्यासाठी इंग्लंडला पाठविले.[12]परिणामास्तव पुढे मद्रास पाठोपाठ मुंबई कायदेमंडळातही स्त्रियांना मतदानाचा अधिकार देण्याचा ठराव पास झाले.सुतर, मुंबई येथे स्त्रियांना मताधिकार असावा यासाठी रमाबाईंनी अनेक सभांमधून मार्गदर्शन केले होते.

निष्कर्ष:

अशा प्रकारेवैदिक पद्धती असो की बौद्ध संघ असो स्त्रियांना डावलून कोणतेही परिवर्तन झाले नाही हे आपल्याला लक्षात येते. प्राचीन काळातील विश्वतारा, अपाला, गार्गी , मैत्रेयी अशा निष्णात स्त्रियांना स्त्रियांपासून ते स्वातंत्र्य चळवळीच्या नंतरही सरोजिनी नायडू ,सुचेता कृपलानी यासारख्या स्त्रियांनी भारतीय इतिहासात उल्लेखनीय असे योगदान दिले आहे.भारतीय स्त्रियांच्या या दैदीप्यमान कर्तृत्वाच्या वाटचालीत सातवाहन राणी नागनिका उर्फ नायनिका, रझिया सुलतान, राजमाता जिजाऊ, अहिल्याबाई होळकर , झांसीची राणी यांसारख्या राजकीय क्षेत्रात आपल्या कर्तृत्वाचा ठसा उमटवणाऱ्या स्त्रियांनी इतिहासाला वेगळीच कलाटणी दिली आहे.राजमाता जिजाऊंनी आपल्या संस्कारातून छत्रपती शिवरायांसारखा प्रजाहीतदक्ष राजा जनतेला दिला.अहिल्याबाई होळकर यांनी जनतेला भक्तिमार्गातून समाधान मिळविण्याची शिकवण दिली.सावित्रीबाई फुले ,पंडिता रमाबाई, रमाबाई रानडे अशा स्त्रियांनी समाजिक कार्यातून सामाजिक समस्यांची सोडवणूक करण्यात महत्त्वाचे असे योगदान देऊन समाजसुधारणा चळवळ अधीक गतीमान केली.कस्तुरबा गांधी,सरोजिनी नायडू,सुचेता कृपलानी या गांधीजींच्या विचारांनी प्रभावित झालेल्या स्त्रियांनी इंग्रजी सत्तेला न जुमानता भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात सहभाग नोंदवला.प्राचीन काळापासूनच अनेक राजांनी स्त्रियांशी वैवाहिक संबंध जुळवून आपले राजकीय स्थान स्थिर ठेवण्याचा प्रयत्न केला होता.यावरून भारतीय स्त्री ही स्थैर्याचे प्रतीक असल्याचे सिद्ध होते.भारतीय स्त्री ही जितकी सय्यमी तितकीच लढवय्या आहे याचा अनुभव इंग्रज अधिकारी ह्यू रोजलाही आला होता.एकंदरीत भारतीय स्त्रियांचे इतिहासात अत्यंत महत्त्वपूर्ण योगदान आहे हाच अंतीम निष्कर्ष निघतो.

संदर्भ:

१. डॉ.धनंजय आचार्य, प्राचीन भारत, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर २०१७ पृष्ठ ५३५

२. कित्ता, १९१

३. डॉ.अनील कठारे, दिल्ली सुलतानशाहीचा इतिहास, प्रशांत प्रकाशन, जळगाव, २०१५, पृष्ठ ८१

४. कित्ता, ८२

५. डॉ.धनंजय आचार्य, मराठीचा इतिहास, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, जानेवारी२००७, पृष्ठ३७

६. डॉ.धनंजय आचार्य, प्राचीन भारत, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, २०१७ पृष्ठ ४१३

७. डॉ.अनील कठारे, आधुनिक भारताचा इतिहास, प्रशांत प्रकाशन, जळगाव, २०१५,पृष्ठ२१३

८. डॉ.एस.एस.गाठळ, आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास, कैलास प्रकाशन, औरंगाबाद, जुलै२०२० पृष्ठ १८७

९. कित्ता, पृष्ठ१९०

१०. कित्ता, पृष्ठ२१४

११. कित्ता, पृष्ठ२३१

१२. कित्ता, पृष्ठ२३३

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

भारतीय संविधान व मानवी हक्क

डॉ. विजयकुमार सोन्नर
(राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख) पुण्यश्लोक आहिल्यादेवी होळकर महाविद्यालय राणीसावरगाव
Email: sonnervb@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-1801101
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 428-433
January 2026
Submitted: 21 Dec. 2025
Revised: 31 Dec. 2025
Accepted: 21 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश

या लेखात भारतीय संविधान आणि मानवी हक्क यांचा सविस्तर व चिकित्सक आढावा घेण्यात आला आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात शासनाकडून समानता, न्याय आणि मानवी प्रतिष्ठेचे रक्षण अपेक्षित होते; मात्र सध्याच्या राजकीय-आर्थिक वास्तवात शासनाची भूमिका जनहिताऐवजी विशिष्ट वर्चस्वशाली व भांडवली वर्गाभिमुख होत असल्याचे चित्र दिसते. विकासाच्या नावाखाली वाढती असमानता, बेरोजगारी, विस्थापन, ग्रामीण-शहरी दरी आणि दुर्बल घटकांचे शोषण यामुळे मानवी हक्कांची पायमल्ली होत आहे. भारतीय संविधानातील मूलभूत हक्क, राज्याची मार्गदर्शक तत्त्वे, स्वतंत्र न्यायपालिका आणि राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोग या संस्थात्मक यंत्रणांद्वारे मानवी हक्कांचे संरक्षण कसे केले जाते, याचे विश्लेषण लेखात करण्यात आले आहे. न्यायपालिकेने हक्कांचे व्यापक अर्थ लावून सामाजिक-आर्थिक अधिकारांना बळ दिले असले, तरी मार्गदर्शक तत्त्वांची अपुरी अंमलबजावणी, भ्रष्टाचार व धोरणात्मक अपयश यांमुळे अपेक्षित समता व न्याय साध्य झालेले नाहीत. त्यामुळे मानवी हक्कांचे प्रभावी संरक्षण आणि संविधानिक मूल्यांची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी करणे ही आजची मोठी गरज असल्याचे लेख अधोरेखित करतो.

मुख्यशब्द: *भारतीय संविधान, मानवी हक्क, मूलभूत हक्क, राज्याची मार्गदर्शक तत्त्वे, स्वतंत्र न्यायपालिका, राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोग, सामाजिक-आर्थिक असमानता, लोकशाही, शासन आणि न्याय*

प्रस्तावना

इंग्रजी राजवट संपुष्टात आल्यानंतर पूर्वपारची कठोर समाज रचना बदलून त्या जागी नवा समाज निर्माण करण्याचे माध्यम म्हणून शासनाकडे पाहिले जात असे. या बदलामागील उद्देश समानता व न्याय प्रस्थापित करण्याचा असे. शिवाय शासन म्हणजे तळागाळातील लोकांचा रक्षण करता. आजवर दडपल्या गेलेल्या तसेच वसाहतवादात पीसून निघालेल्या लोकांचा मुक्तिदाता, देशाच्या प्रगतीचा धुरीन, नव्या समाजाचा पायाच मुळी प्रगती व वैभव असेल या समाजात स्वातंत्र्य, समता, मानवाची आत्मप्रतिष्ठा या सगळयांना जगण्याचा हक्क, निश्चितपणे मांडला गेलेला असेल. शासन हे सगळा बदल घडवून आणणारे एक सुयोग्य माध्यम, हे एक सर्वांनी धरलेलं गृहीत होय. आज मात्र परिस्थिती वेगळी निर्माण झाली. आजच्या समाज रचनेत ज्यांच्याजवळ सत्ता आहे ते लोक स्वायत्तपणे काम करू शकतात. तसेच स्वतः जवळील सत्ता वापरून जाहीर केलेल्या धोरणांचा पाठपुरावा करू शकतात. आजवर पाळलेले मूलभूत कायदे, संविधान व कायदेमंडळ या सगळयाची निर्मिती एवढ्यासाठीच केलेली आहे का? सरकारी यंत्रणा उदाहरणार्थ सी.बी.आय. ईडी अशा यंत्रनांचा उपयोग विरोधी आवाज बंद करण्यासाठी वापरला जातो, हे योग्य आहे का?

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
डॉ. विजयकुमार सोन्नर, (राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख) पुण्यश्लोक आहिल्यादेवी होळकर महाविद्यालय राणीसावरगाव

How to cite this article:
सोन्नर, . विजयकुमार . (2026). भारतीय संविधान व मानवी हक्क. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 428–433. https://doi.org/10.5281/zenodo.18464346

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18464346
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

स्वातंत्र्यानंतर कष्टकरी कामगारांना तसेच कारखानदार, डावे, मध्यमवर्गी राजकारणी, मूलतत्त्ववादी, मार्कसिष्ट या सर्वांना असे अपेक्षित होते की, सरकार आम जनतेच्या वतीने मध्यस्ताची भूमिका पार पाडेल, कुठल्याही विचाराचे शासन आले तरी त्यांची भूमिका ही मध्यस्थीची असेल. भारतीय राज्यघटनेतील मार्गदर्शक तत्त्वानुसार काम करेल आता हे सगळे अगदी स्पष्ट झाले आहे की सरकारने मध्यस्थ म्हणून भूमिका करण्याची अपेक्षा आणि आशा फार मावळली आहे. सरकार व आम जनतेत आपेक्षेलेला एक दिलाचा भाव यात अंतर पडले आहे. आज असे लक्षात येते की सरकारने जनतेचा विश्वासघात केलेला आहे. तत्वे पायदळी तुडवली जात आहेत शासन आज एकतर वर्चस्व गाजवणाऱ्या वर्गाच्या हातातले बाहुली बनले आहे. त्यांच्याच साथीने आंतरराष्ट्रीय वर्गापुढेही ते नमलेले आहे. आता शासन जनता भिमुख न राहता जनहित डोळ्यासमोर न ठेवता काही विशिष्ट भांडवलवाद्यांना अपेक्षित असे परिवर्तनाचे आयाम आपल्या धोरणात राबवत असताना आपणास दिसत आहे. आजच्या परिस्थितीत ना भूमीहीनाला जमीन, ना शहरातल्या फुटपाथ वासियाला घर, त्यांना गरजेत ढकलले जाण्याची शक्यता अधिकच आहे. कारण आधुनिकरीकरणात बेरोजगारांची संख्या प्रचंड वाढलेली आहे. त्यातच अनेक विस्थापितांची भर पडलेली आहे. त्यांच्याविरुद्ध भावना भडकल्या आहेत हे सर्व खरे आहे की मजुराशिवाय शहरे उभी राहू शकणार नाहीत तरी मध्यमवर्गीयांच्या डोळ्यात मात्र अशा लोकांना स्थिराव बऱ्याच जणाला सळणारा आहे. त्यांना उकडून टाकावे असा विचार मध्यमवर्गीयांच्या मनात येत आहे. वसाहतवादाच्या काळानंतर सर्वसामान्य लोकांना असंख्य त्रासापासून मुक्ती देणारा मुक्तिदाता या शासनाच्या भूमिकेपासून परिवर्तन होऊन त्यांचे दमन करणारे शासन इथपर्यंत शासनाच्या भूमिकेत जे परिवर्तन झाले आहे त्याचे मूळ कारण प्रगती आणि प्रगती हे आहे. भारतीय राज्यघटनेने सांगितलेले हक्क याची जाणीव झालेले दिसत नाही. म्हणजे की अशा तऱ्हेची प्रगती होईल असे कोणालाही वाटले नव्हते. अनेक राष्ट्रांनी आपल्या विकासासाठी जे प्रतिमान वापरले जे साधन वापरले त्यामागे विशिष्ट वस्तू तेथील घटकांच्या समूहाचा अंतर्भाव आहे या नवस स्वातंत्र्य देशांना ज्या देशांनी पूर्वी त्यांच्या वसाहती बनविले होते त्या देशांच्या पावलावर पाऊल टाकून अगदी आपलाही विकास असाच हवा अगदी त्यांच्यासारखेच बनण्याची त्यांनी ठरविले होते या नऊ स्वातंत्र्य देशातल्या बुद्धिमत्ता नाही त्यांचेच धडे गिरवले त्यामुळे नव्या संधी निर्माण होण्याचा जो डासा बनला तोच मुळी असमान होता व तोच सामान्यविरुद्ध वापरला गेला औद्योगिकीकरणासाठी भांडवल वाढीवर दिलेला भर औद्योगिकीकरणाबद्दलचा घेतलेला समज हे सगळे शहरीकरण व आधुनिकरण या गोष्टींना प्राधान्य देणाऱ्या बाबी होत्या आणि जनता ही ग्रामीण भागाकडून शहराकडे वळली अपरिहार्यपणे यामुळे साधनसामुग्रीचे जे वाटप झाले ते असमान पद्धतीने झाले गरिबांच्या हितविरुद्ध झाले हे फक्त नियोजनबद्ध विकास साधता निर्माण झालेल्या साधनसामग्रीचेच असे नव्हे तर त्यांना सहज मुक्तपणे उपलब्ध होत असे अशा साधनसामग्रीचे वाटपही त्यांच्या हितविरुद्ध असमान पद्धतीने झाले सुरुवातीला असे वाटत होते की ही असमानता तांत्रिक आणि तात्पुरत्या स्वरूपाची आहे. श्रीमंत वगैरे यांच्यातली आर्थिक दूरी वाढत आहे राजकीय सामाजिक आर्थिक समता कुठेही निर्माण होत असलेली दिसत नाही. परंतु आता अधिक विकास झाल्यावर ही असमानता नष्ट झाली नाही तर याद गरिबांची संख्या वाढली आहे आता अभिजनांना त्रास सोसावा लागत आहे. जनकल्याणाचे उपाय योजना सुद्धा मिश्र तंत्रज्ञान वापरून विकासाच्या योजनांमध्ये गरीब व बेरोजगारांसाठी लाभदायक बाबीचा समावेश करून आर्थिक सामाजिक समता प्रस्थापित करण्यासाठी प्रयत्न केला जात आहे. शहरातील गरिबी बेरोजगारी शिवाय ग्रामीण विकासाच्या योजनांचा समावेश करून ग्रामीण भाग अधिक समृद्ध करण्यासाठी विकासाचा मार्ग अवलंबला जात आहे तरीसुद्धा विशिष्ट असा बदल केला नाही. मार्गदर्शक तत्त्वानुसार बदल होणे अपेक्षित होते मात्र अल्पशा स्वार्थासाठी हितासाठी समाज हिताच्या कार्यापासून वेगळा विचार होत आहे भ्रष्टाचार गुत्तेदार पत्रकार राजकीय मंडळी जमीन माफिया ह्या स्वतःच्यासाठी आपल्याला पूरक असे धोरण राबवत आहे. घटनेमध्ये नमूद केलेले मार्गदर्शक तत्त्वानुसार काम होत नाही यातून समाजामध्ये जनतेत असमानता दूर झाली नाही. असमानतेला शासनाबरोबरच प्रशासन व कष्ट न करणारी जनता हे देखील महत्त्वाचे कारण आहे, यात शंकाच नाही. परंतु उदयाला येऊ घातलेल्या औद्योगिक भांडवलशाही सरकारच्या प्रतिमानाचे आपण साक्षीदार आहोत. आशियाई देशातच नव्हे तर सर्वत्रच विशेषत: यात स्थानिक उद्योग पार उखडून टाकण्यात आले आहेत. यातून आर्थिक दरी वाढत आहे.श्रीमंत लोक अति श्रीमंत होत आहेत.

भारतीय संविधान आणि मानवी हक्क

भारतीय संविधानातील दोन भागांमध्ये मानवी हक्कांची तरतूद दिली आहे. घटनेचा विभाग तीन न्यायप्रविष्ठांनी बनलेला आहे तर विभाग चार मध्ये न्यायप्रविष्ठ नसलेली राज्याची निती निर्देशक तत्वे दिलेली आहेत. बहुतांश न्याय विशिष्ट हक्क हे नागरिक राजकीय

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

स्वरूपाचे तर मार्गदर्शक तत्व हक्क हे सामाजिक आणि आर्थिक स्वरूपाचे आहेत. अशा रीतीने मानवी हक्कांच्या वैच्छिक जाहीरनाम्यातील बरेच हक्क भारतीय संविधानातील समाविष्ट केलेले दिसून येतात.

मूलभूत हक्क

भारतीय घटनेतील विभाग ३ मधील कलम १२ ते ३५ ही कलमे व्यक्तीच्या मूलभूत हक्कांशी संबंधित आहेत. घटनेने सर्वसाधारणतः पुढील ६ प्रकारचे हक्क प्रदान केलेले आहेत.

- समतेचा अधिकार (कलम १४ ते १८).
- स्वातंत्र्याचा अधिकार (कलम १९ ते २२).
- शोषणाविरुद्धचा अधिकार (कलम २३ ते २४). क क पत
- धार्मिक स्वातंत्र्याचा अधिकार (कलम २५ ते २८).
- सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक अधिकार (कलम २९ ते ३०).
- घटनात्मक उपायांचा हक्क (कलम ३२).

उपरोक्त नमूद केलेले अधिकार प्रायः नागरी व राजकीय स्वरूपाचे हक्क आहेत. घटनेने त्यास न्यायप्रविष्ट हक्कांचा दर्जा बहाल केला आहे. म्हणजे यापैकी एखाद्या हक्काचे उल्लंघन झाल्यास त्याविरुद्ध न्यायालयात दाद मागता येते. त्यासाठीच संविधानात कलम ३२ नुसार घटनात्मक उपायांचा अधिकार प्रदान केलेला आहे. अशारीतीने भारतीय राजकीय व्यवस्थेत मानवी हक्कांची पायमल्ली झाल्यास त्याविषयी यथायोग्य संरक्षणात्मक यंत्रणा पुरवण्यात आली आहे.

राज्याची मार्गदर्शक तत्त्वे

घटनेच्या 'विभाग ४'मध्ये राज्याच्या कारभाराची नीती निर्देशक तत्त्वे देण्यात आली आहेत. मूलभूत हक्कांप्रमाणे या तत्त्वांना न्यायप्रविष्ट दर्जा प्रदान केलेला नाही. यापैकी एखाद्या हक्कास प्रत्यक्षात आणायचे झाल्यास त्यासाठी कायदा करण्याचा अधिकार राज्याला देण्यात आला आहे. या विभागातील हक्क सामाजिक व आर्थिक स्वरूपाचे हक्क आहेत. कामाचा हक्क, समान कामासाठी स्त्री-पुरुष दोहोंना समान वेतन, बालकांचे हक्क, दुर्बलघटकांचे हक्क, बेरोजगारी, वृद्धापकाळात सार्वजनिक सहाय्य प्राप्त करण्याचा अधिकार, मातृत्वविषयक हक्क, कामाच्या ठिकाणी आरोग्यदायी व मानवी वातावरणाचा अधिकार इ. अधिकारांचा यात अंतर्भाव पारीतीने भारतीय ३५ ही घटनेने हेत. (२८). २९ ते जकीय दर्जा ल्यास धानात कलेला क्कांची यंत्रणा पारीतीने भारतीय ३५ ही घटनेने हेत.
(२८). २९ ते जकीय दर्जा ल्यास धानात कलेला क्कांची यंत्रणा र्देशक त्वांना हक्कास धकार जिक साठी एकांचे ग्याचा बदायी तर्भाव नक्षात साठी आवश्यक संसाधनाचा अभाव व भारतीय राज्याच्या मर्यादित क्षमतेचा विचार करून या हक्कांना बंधनकारक करण्यात आले नाही. त्यामुळेच ह्या भागातील अनेक महत्त्वपूर्ण हक्क अजूनही प्रत्यक्षात येऊ शकले नाहीत.

स्वतंत्र न्यायपालिका

भारताने संघराज्य पद्धतीचा अवलंब केल्यामुळे स्वतंत्र न्यायव्यवस्था अटळ बनली. वास्तविक पाहता कोणत्याही आधुनिक लोकशाही समाजात न्याय समाज व्यवहारासाठी स्वतंत्र, निःपक्षपाती व स्वायत्त न्यायपालिका आवश्यक ठरते. ही बाब लक्षात घेऊनच भारतीय संविधान कर्त्यांनी स्वतंत्र न्यायपालिकेची तरतूद केली. संविधानात पुरवलेल्या हक्कांचे संरक्षण करणे ही भारतीय न्यायव्यवस्थेची प्रमुख जबाबदारी आहे. म्हणूनच एखाद्या मूलभूत हक्काचा संकोच अथवा त्याचे उल्लंघन होत असल्यास संबंधित कृतीस घटनाबाह्य ठरविण्याचा म्हणजे न्यायिक पुनर्विलोकनाचा अधिकार न्यायव्यवस्थेला देण्यात आलेला आहे. घटनेचे १३ (२) हे कलम मूलभूत हक्कांच्या संरक्षणार्थच न्यायालयास न्यायीक पुनरावलोकनाचा अधिकार प्रदान करते. कलम ३२ नुसार सर्वोच्च न्यायालय तर कलम ३२ व २२६ आधारे उच्च न्यायालयात जाऊन मूलभूत हक्कांच्या पायमल्लीविरूद्ध दाद मागता येते. भारतीय राजकीय प्रक्रियेचा धावता आढावा घेतल्यास असे लक्षात येते की न्यायपालिकेने मूलभूत हक्कांच्या संरक्षणासाठी अनेक महत्त्वपूर्ण निवाडे दिले आहेत. एवढेच नाही तर १९७० च्या दशकापासून व्यक्तीच्या हक्कांचे व्यापक निर्वचन करून त्यांची व्याप्ती वृद्धिंगत करण्याचे कार्यही न्यायालयाने पार पाडले आहे. सर्वोच्च न्यायालयाने १९७८ च्या मनेका खटल्यात कलम २१ अंतर्गत येणाऱ्या जीवित व स्वातंत्र्याच्या अधिकाराचा व्यापक अर्थ स्पष्ट करून त्यात प्राथमिक शिक्षण, आरोग्य, निवारा, गोपनीयता, समान कामास समान वेतन, जलद खटले या अधिकारांचाही समावेश केला. हे करताना सुरुवातीच्या काळात हक्कांच्या सांविधानातील विधीवत आयामावर भर देणाऱ्या न्याय मंडळाने १९८० नंतर

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

'जनहितार्थ यांचिकां'च्या माध्यमातून हक्कांची सामाजिक-आर्थिक बाजूदेखील लक्षात घेण्यास सुरुवात केली. सरन्यायाधीश पी. एन. भगवती, कृष्णा अय्यर यांनी जनहित याचिकांद्वारे हक्कांचा अधिक उदार व व्यापक अर्थ लावण्यावर भर दिला. एवढेच नव्हे तर संसदीय लोकशाही प्रक्रियेत ज्या बाबी पार पाडणे हे प्रायः कायदेमंडळ व कार्यकारी मंडळाची जबाबदारी असते, त्यासंदर्भातही न्यायालय आदेश देऊ लागले.

मानवी हक्क आयोग

संसदीय कायद्याद्वारे निर्माण झालेली ही संस्था असून मानवी हक्काच्या संवर्धनात मध्यवर्ती भूमिका बजावते. 'मानवी हक्क संरक्षण कायदा १९९३' द्वारा हा आयोग स्थापन करण्यात आला. नागरिकांच्या जीवित, स्वातंत्र्य, समता आणि प्रतिष्ठापूर्वक जीवन जगण्याच्या मानवी हक्कांचे योग्य रीतीने संरक्षण केले जाते की नाही यावर हा आयोग करडी नजर ठेवतो.

उद्दिष्टे

(1) मानवी हक्कविषयक मुद्द्यांची दखल घेता येईल अशा घटनात्मक यंत्रणेला बळकटी देणे.

(2) मानवी हक्काच्या उल्लंघनाविषयीच्या तक्रारीची भयमुक्त वातावरणात दखल घेणे. ज्यामुळे योग्य न्याय निवाडा होईल.

(3) मानवी हक्कांना बळकटी देण्यासाठी आजपर्यंत जे काही कार्य केले गेले अशा साधनांस बळकट करणे.

(4) सामाजिक जाणीव निर्माण करून शिक्षणाची प्रमाण वाढवणे.

(5) सामाजिक संघटना व एनजीओंची मदत घेणे.

रचना- एक अध्यक्ष व इतर चार सदस्य अशी या आयोगाची सदस्य संख्या असेल. आयोगाचा अध्यक्ष हा सर्वोच्च न्यायालयाचा माजी न्यायाधीश असला पाहिजे.उर्वरित चार सदस्यांपैकी प्रत्येकी एक सदस्य सर्वोच्च आणि उच्च न्यायालयाचा वर्तमान अथवा माजी न्यायाधीश असेल. उर्वरित दोन सदस्यांना मानवी हक्क संवर्धनाच्या कार्याचा अनुभव असावा अथवा मानवी हक्काच्या क्षेत्राविषयी विशेष जाण असावी.त्याचप्रमाणे विशिष्ट कार्यांच्या संदर्भात राष्ट्रीय अल्पसंख्याक आयोग, राष्ट्रीय अनुसूचित जाती-जमाती आयोग आणि राष्ट्रीय महिला आयोगाचे अध्यक्ष हे राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोगाचे पदसिद्ध सदस्य मानले जातात.आयोगाचे सदस्य राष्ट्रपतीद्वारे नियुक्त केले जातात. त्यांचा कार्यकाल सर्वसाधारणतः ५ वर्षांचा आहे आणि वयाची सत्तरी ही कमाल अट घालण्यात आली आहे. राष्ट्रपतीमार्फतच सदस्यांना बडतर्फ केले जाते

अधिकार व कार्ये:

- मानवी हक्क उल्लंघनाच्या तक्रारीची सखोल चौकशी करणे. तक्रार अर्ज प्राप्त झाल्यावर स्वयं आयोग एखाद्या प्रकरणाची दखल घेऊ शकतो.
- न्यायालयासमोर विचाराधीन असणाऱ्या एखाद्या प्रकरणात मानवी हक्क उल्लंघनाचा प्रश्न गुंतला असल्यास
- संबंधित न्यायालयाच्या परवानगीने त्या प्रकरणात हस्तक्षेप करणे.
- एखादा सार्वजनिक अधिसत्ता मानवी हक्कांचे संरक्षण करण्याच्या आपल्या कर्तव्याकडे दुर्लक्ष करत असल्यास त्यात लक्ष घालणे व तपास करणे.
- तुरुंगांना भेट देऊन तेथील कैद्यांची परिस्थिती कशी आहे हे पाहणे. संबंधित परिस्थितीत सुधारणा करण्यासाठी शिफारस करणे.
- घटना व कायद्यांच्या चौकटीत मानवी हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी हाती घेण्यात आलेल्या प्रयत्नांचे व उपायांचे परीक्षण करणे आणि आवश्यकता भासल्यास उपाययोजना सुचविणे.
- मानवी हक्कांचे संवर्धन करण्यात अडथळा ठरणाऱ्या दहशतवादी, अतिरेकी कारवाया राजकीय वरदहस्त आणि इतर कृत्यांचे परीक्षण करणे आणि हे अडथळे दूर करण्यासाठी उपाय सुचविणे.
- देशाच्या राजकीय व्यवस्थेत मानवी हक्कविषयक तरतुदींची अंमलबजावणी प्रभावीपणे व्हावी यासाठी मानवी हक्कविषयक सर्व आंतरराष्ट्रीय कायदे व करारांचा अभ्यास करणे.
- मानवी हक्काच्या क्षेत्रातील संशोधनास प्रोत्साहन देणे.
- समाजातील विविध समूहांमध्ये मानवी हक्कविषयक जाणीव जागृतीचा प्रसार करणे.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

- मानवी हक्कांच्या संवर्धनात साहाय्यभूत ठरावे यादृष्टीने या क्षेत्रात कार्य करणाऱ्या बिगर शासकीय संस्था व स्वयंसेवी संस्थांना प्रोत्साहन देणे.
- मानवी हक्क संकल्पनेच्या विकासासाठी आवश्यक कृतीकार्यक्रम निर्धारित करणे.
- मे २००८ मध्ये भारतीय लष्कराद्वारे झालेल्या मानवी हक्काच्या उल्लंघन प्रकरणात अंतरिम आदेश देण्याचा अधिकार आयोगाकडे सुपूर्द केला.

अशाप्रकारे मानवी हक्क उल्लंघनाविषयीच्या प्रकरणांची दखलघेणे, त्याची चौकशी करणे आणि त्याबाबत उपाययोजना सुचविण्याचे प्रमुख कार्य आयोगाद्वारे पार पाडले जाते. मानवी हक्काच्या संवर्धनास पूरक ठरावे यासाठी आयोगाद्वारे मानवी हक्क अहवाल सादर केला जातो. केंद्रपातळीप्रमाणेच अनेक घटक राज्यांनी राज्य मानवी हक्क आयोगांची निर्मिती केली आहे.

विशेष सदस्य व मध्यवर्ती गटांची स्थापना

आपली निर्धारित कार्ये यशस्वीरीत्या पार पाडता यावीत यासाठी राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोगाद्वारे काही विशेष सदस्यांचीनेमणूक केली जाते. मानवी हक्कविषयक बाबींवर करडी नजर ठेवून त्याविषयी आयोगाला वेळोवेळी अहवालसादर करण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य या विशेष सदस्यास प्रदान केलेले असते. त्याचप्रमाणे मानवी हक्कासंबंधीच्या महत्त्वपूर्ण मुद्द्यांसंबंधी सखोल माहिती प्राप्त करण्यासाठी अनेक मध्यवर्ती गटांची निर्मिती केली जाते.

आयोगाचे अधिकार

'मानवी हक्क संरक्षण कायदा १९९३' मध्ये राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोगास पुढील अधिकार बहाल करण्यात आले आहेत.

(अ) चौकशीचा अधिकार

मानवी हक्क उल्लंघनाच्या तक्रारीची चौकशी करण्यासाठी आयोगास एखाद्या दिवाणी न्यायालयाप्रमाणेच साक्षीदारांना बोलावणे, त्यांना उपस्थित राहण्याचे आदेश देणे, त्यांची तपासणी करणे, कागदपत्रांचा शोध लावून ते सादर करणे, शपथपत्राद्वारे पुराव्यांची नोंद करणे, एखादे न्यायालय अथवा शासकीय कार्यालयातून कागदपत्रे प्राप्त करणे, साक्षीदार अथवा कागदपत्रांच्या तपासणीसाठी आयोग गठीत करणे इ. अधिकार प्राप्त झाले आहेत.

(ब) छानणीचा अधिकार

मानवी हक्कांच्या पायमल्लीविषयक तक्रारींची चौकशी करण्यासाठी आयोगाकडे पोलीस महासंचालकांच्या नेतृत्वाखाली स्वतःची तपास यंत्रणा आहे. १९९३ च्या कायद्याने एखादा शासकीय अधिकारी अथवा केंद्र वा राज्यशासनाच्या अन्वेषण शाखेच्या सेवेचा उपयोग करण्यासंबंधीचे अधिकारही आयोगास दिले आहेत. प्रसंगी आयोग बिगर शासकीय संस्थांचे साहाय्यदेखील घेत असतो.

आयोगाच्या कार्याचे मूल्यमापन

विविध कारणांमुळे ज्या व्यक्तीच्या, गटाच्या अथवा समूहांच्या मानवी हक्कांचा भंग झाला आहे. त्यांच्या होणारा अन्याय दूर करून त्यांना नुकसान भरपाई उपलब्ध करून देण्यासाठी शासनावर दबाव आणण्यात आयोग बऱ्याच अंशी यशस्वी ठरला आहे. अनेक प्रकरणात स्वयं आदेश देण्याचा अधिकारही आयोगाने कार्यक्षमपणे वापरला आहे. पोलीस कोठडीतीलमृत्यू, खोट्या पोलीस चकमकी, पोलीस यंत्रणेकडून होणारे अत्याचार, स्त्री विरोधी हिंसा, बालमजुरी अशा मानवी हक्कासंदर्भातील महत्त्वपूर्ण मुद्द्यांवर प्रकाशझोत टाकला आहे. समाजातील ज्या घटकाकडे तकारीमानावी लागते. प्रचलित शासकीय यंत्रणेतील उणिवांमुळे होणाऱ्या मानवी हक्कांच्या उल्लंघनाबाबत चौकशी करून आयोगाने प्रशासकीय यंत्रणेच्या सुधारणा प्रक्रियेस महत्त्वपूर्ण हातभार लावला आहे. तुरुंग, पोलीस कोठड्यातील अमानवी परिस्थिती सुधारण्यात आयोगाचे कार्य महत्त्वपूर्ण ठरले आहे. परिणामी पोलीस वा लष्करी दलांना 'मानवाधिकार आयोगा'च्या पर्यवेक्षण यंत्रणेमुळे मनमानी प्रकारे कारभार करणे अवघड बनले आहे. तिहार जेलमधील सुधारणामागे मानवाधिकार आयोगाने सुपूर्द केलेल्या अहवालाचा सिंहाचा वाटा आहे. फौजदारी न्याय प्रक्रिया सुधारणेबाबतही आयोगाने घेतलेला पुढाकार महत्त्वाचा ठरतो. राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोगाने प्रचलित कायद्याचे पुनरावलोकन करून त्याद्वारे केल्या जाणाऱ्या मानवी हक्क उल्लंघनाची दखल घेण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य केले आहे. आयोगाने 'टाडा' कायद्याच्या दमनकारी स्वरूपाचा सखोल अभ्यास करून विधी आयोगाला दुसरा मानवी कायदा स्वीकारण्याची शिफारस केली. विविध राज्ये व केंद्रपातळीवर 'टाडा'चा गैरवापर कशाप्रकारे करण्यात आला याचे परीक्षण केल्यामुळे 'टाडा' विषयी राष्ट्रीय स्तरावर मोठ्या चर्चा घडून आणल्या गेल्या. परिणामी १९९५ मध्ये दमनकारी

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

स्वरूपाचा 'टाडा' रद्द झाला. मानवी हक्कांविषयी जाणीव सर्वदूर पसरावी यासाठी आयोगाने मानवाधिकार शिक्षण व प्रशिक्षणाच्या कार्यात महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची

१) अलेक्झांडर पी.सी. (अनु. देशमुख, ओक) लोकशाही जाणीव आणि जोखीम
२) डॉ. भोळे भास्कर भारतीय संविधान सिद्धांत आणि व्यवहार
३) डॉ. भोळे भास्कर - भारतीय गणराज्याचे शासन आणि राजकारण
४) डॉ. इंगोले व्ही. एन, डॉ. एरंडे व्ही. एल. भारतीय शासन आणि राजकारण
५) गर्गे स. मा. राज्यशास्त्राचा विकास
६) प्रा. घांगरेकर चि.ग. भारतीय राज्यघटना स्वरूप आणि राजकारण
७) हर्बर्ट ॲगर (अनु. सुराना पन्नालाल) लोकशाहीचे धोके
८) डॉ. जरारे व्ही.एल, डॉ. विदया राऊत भारतीय राजकारण व प्रशासनालय
९) डॉ. जैन अशोक महाराष्ट्राचे शासन आणि राजकारण 405
१०) डॉ. जोशी सुधाकर भारतीय शासन आणि राजकारण
११) डॉ. जोशी पद्माकर - भारतीय संविधान विकास, स्वरूप व सेजकोरण
१२) डॉ. काणे म. म. (अनु. यशवंत भट) धर्मशास्त्राचा इतिहास पिरती।
१३) कसबे ए.टी. राज्यघटना उच्छेद जातिवर्चस्वाचे राजकारण
१४) प्रा. कुलकर्णी सुधाकर भारतीय संविधान, शासन आणि राजकारण
१५) लिमये मधू पेच राजकारणातले
१६) प्रा. लोटे रा. ज. भारतीय राज्य व शासनव्यवस्था
१७) डॉ. मोरे विठ्ठल महाराष्ट्रातील राजकारण आणि मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्ष
१८) डॉ. मोरे विठ्ठल मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्ष (क्रांतीच्या दिशेने आगेकूच)
१९) मुठाळ राम भारतीय शासन आणि राजकारण
२०) डॉ. पळशीकर सुहास समकालीन भारतीय राजकारण

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

आधुनिक जनआंदोलने, माहिती युद्ध आणि लोकशाहीसमोरील आव्हाने: एक चिकित्सक अभ्यास

डॉ. अनंत मदन आवटी

प्राध्यापक आणि प्रमुख, राज्यशास्त्र विभाग, श्री व्यंकटेश महाविद्यालय, देऊळगाव राजा, जि.बुलढाणा (महाराष्ट्र)
Email: awatianant@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-1801102
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 434-440
January 2026
Submitted: 21 Dec. 2025
Revised: 31 Dec. 2025
Accepted: 21 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश (Abstract)

माहिती तंत्रज्ञानाच्या क्रांतीनंतर लोकशाही प्रक्रियेत आणि जनआंदोलनांच्या स्वरूपात अभूतपूर्व स्थित्यंतरे घडून आली आहेत. विशेषतः २०२४-२०२५ मधील जागतिक घडामोडींचा अभ्यास करता, 'जेन झी' (Gen Z) प्रणीत आंदोलने ही केवळ रस्त्यावरील प्रदर्शने न राहता, ती 'डिजिटल विश्वात' लढली जात आहेत. सोशल मीडिया हे लोकशाहीसाठी वरदान ठरले असले तरी, सध्या त्याचा वापर 'जनमताच्या मॅनिपुलेशन'साठी अधिक होत आहे. या पार्श्वभूमीवर, प्रस्तुत शोधनिबंधात आधुनिक जनआंदोलनांमधील माहिती युद्धाची भूमिका विशद करण्यात आली आहे. तसेच, अल्गोरिदमिक ध्रुवीकरण आणि फेक न्यूजच्या प्रसारामुळे शांततापूर्ण आंदोलनांचे हिंसक वळणावर जाणे आणि त्यामुळे निर्माण होणारे लोकशाहीसमोरील अस्तित्ववादी संकट, याचा चिकित्सक आढावा घेण्यात आला आहे.

Keywords: *माहिती युद्ध, सोशल मीडिया, जेन झी (Gen Z), हायब्रिड वॉरफेअर, डिजिटल लोकशाही, नॅरेटिव्ह वॉरफेअर, डिसइन्फॉर्मेशन, अल्गोरिदमिक ध्रुवीकरण, बॉट फार्म्स, कॉग्निटिव्ह वॉरफेअर.*

प्रस्तावना:

गेल्या दशकातील "अरब स्प्रिंग" (२०१०-११) या घटनेने जगाला सोशल मीडियाच्या विघातक आणि रचनात्मक शक्तीची पहिली ओळख करून दिली (Castells, 2012). तथापि, २०२४ आणि २०२५ या वर्षांतील जागतिक आंदोलनांचे स्वरूप त्याहून पूर्णतः भिन्न आणि अधिक संमिश्र आहे. बांगलादेश, केनिया आणि नेपाळमधील अलीकडील राजकीय उलथापालथी पाहता, हे स्पष्ट होते की ही 'जेन झी' (Gen Z) प्रणित आंदोलने जरी वरकरणी नेतृत्वहीन वाटत असली, तरी ती एका अत्यंत प्रभावी आणि अदृश्य अशा डिजिटल इकोसिस्टमद्वारे सूत्रबद्धरीत्या चालवली गेली (Tufekci, 2017).

माहिती युद्धाचे हे बदललेले स्वरूप लष्करी परिभाषेत पाचव्या पिढीचे युद्ध (5th Generation Warfare) म्हणून ओळखले जाते. या प्रकारात संघर्षाची भूमी भौगोलिक नसून ती पूर्णतः बोधात्मक किंवा संज्ञानात्मक (Cognitive) असते. नाटोच्या व्याख्येनुसार, हे युद्धाचे "सातवे डोमेन" आहे, जिथे 'मानवी मेंदू' हीच प्रत्यक्ष युद्धभूमी असते (NATO Review, 2021). या युद्धतंत्रात शस्त्रांऐवजी माहितीचा वापर करून, शत्रू राष्ट्रातील जनसामान्यांच्या विचारांवर, भावनांवर आणि निर्णयांवर नियंत्रण मिळवण्याचा प्रयत्न केला जातो. आधुनिक आंदोलनांमध्ये बेरोजगारी, आरक्षण आणि महागाई यांसारख्या स्थानिक मुद्द्यांवरचा असंतोष हा इंधन म्हणून वापरला जातो, आणि त्याला माहिती युद्धाची ठिणगी लावून देशात राजकीय अस्थिरता निर्माण केली जाते (Amnesty International, 2025)."

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
डॉ. अनंत मदन आवटी, प्राध्यापक आणि प्रमुख, राज्यशास्त्र विभाग, श्री व्यंकटेश महाविद्यालय, देऊळगाव राजा, जि.बुलढाणा (महाराष्ट्र)

How to cite this article:
आवटी, . अनंत . मदन . (2026). आधुनिक जनआंदोलने, माहिती युद्ध आणि लोकशाहीसमोरील आव्हाने: एक चिकित्सक अभ्यास. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 434–440.
https://doi.org/10.5281/zenodo.18464370

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18464370
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

संशोधनाची उद्दिष्टे:

प्रस्तुत संशोधनाची प्रमुख उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे आहेत:

1) आधुनिक जनआंदोलनांचे संघटन आणि प्रसारात सोशल मीडियाच्या बदलत्या भूमिकेचे चिकित्सक विश्लेषण करणे.
2) 'माहिती युद्ध' आणि 'फेक न्यूज' यांचा आंदोलनांच्या स्वरूपावर आणि दिशेवर होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास करणे.
3) माहिती युद्धामुळे लोकशाही मूल्ये, संस्थात्मक विश्वासार्हता आणि सामाजिक सौहार्दावर होणाऱ्या परिणामांचे मूल्यमापन करणे.

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत संशोधन हे प्रामुख्याने वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक स्वरूपाचे आहे. व्दितीय माहिती स्रोतांचा वापर करुन सदर शोधनिबंध लिहिला आहे. विविध आंतरराष्ट्रीय संस्थांचे अहवाल, सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्म्सवरील ट्रेंड्स आणि हॅशटॅग्स सारखा डिजिटल डेटा, वर्तमानपत्रांतील लेख अशा प्राप्त तथ्यांचे विश्लेषण करण्यासाठी विषयाधारित विश्लेषण या पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे.

संकरित युद्ध (Hybrid Warfare):

जेव्हा एखादे राष्ट्र शत्रूवर मात करण्यासाठी केवळ पारंपारिक लष्करी बळाचा वापर न करता, त्यासोबतच सायबर हल्ले, अपप्रचार, आर्थिक निर्बंध आणि स्थानिक बंडखोरी अशा लष्करेतर साधनांचा एकत्रित आणि समन्वित वापर करते, तेव्हा त्यास संकरित युद्ध (Hybrid Warfare) असे संबोधले जाते. संरक्षण तज्ज्ञ फ्रँक हॉफमन यांच्या विश्लेषणानुसार, हायब्रिड वॉरफेअर हे युद्ध आणि शांतता यांमधील पारंपारिक सीमा पुसून टाकते, ज्यामुळे अनेकदा शत्रूला युद्ध सुरू झाल्याची जाणीवही होत नाही. सद्यस्थितीत माहिती युद्ध, सायबर युद्ध आणि प्रॉक्सी वॉर यांचे मिश्रण असलेली आधुनिक 'जेन झी' आंदोलने ही या संकरित युद्धाची नवी रणभूमी बनली आहेत. कारण, या आधुनिक संघर्षात थेट लष्करी आक्रमण होत नसले तरी, 'माहिती युद्धाचा' प्रभावी वापर करून सरकारे अस्थिर केली जात आहेत. म्हणजेच हे युद्ध आता भौगोलिक सीमांवर न लढले जाता, देशाच्या अंतर्गत भागात सोशल मीडियाच्या माध्यमातून लढले जात आहे.

माहिती युद्धाचे (Information Warefare) - स्वरूप:

माहिती युद्ध म्हणजे राजकीय आणि लष्करी उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी माहितीचा एक धोरणात्मक साधन म्हणून वापर करणे होय (Singer & Brooking, 2018). जेव्हा एखादे राष्ट्र, संघटना किंवा गट आपली राजकीय किंवा लष्करी उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी बंदुकीच्या गोळीऐवजी माहितीचा एक शस्त्र म्हणून वापर करतो, तेव्हा त्याला माहिती युद्ध म्हणतात. यात शत्रूवर शारीरिक हल्ला न करता, त्यांच्या मेंदूवर (विचारांवर) आणि माहिती यंत्रणेवर हल्ला केला जातो.

अ) बोधात्मक किंवा संज्ञानात्मक युध्द (Cognitive Warfare)**:**

एकविसाव्या शतकातील संघर्षाचे स्वरूप कायनेटिक (Kinetic) म्हणजेच प्रत्यक्ष शस्त्रास्त्रांच्या वापराकडून वेगाने कॉग्निटिव्ह (Cognitive) म्हणजेच बोधात्मक किंवा संज्ञानात्मक पातळीकडे संक्रमित झाले आहे. या युद्धप्रकारात भौगोलिक प्रदेश जिंकण्यापेक्षा मानवी मन जिंकण्याला किंवा नियंत्रित करण्याला सर्वोच्च प्राधान्य दिले जाते.

कॉग्निटिव्ह युद्धात माहिती, विचार आणि मानवी भावनांचा शस्त्रासारखा वापर करून लोकांच्या विश्वासावर, निर्णयक्षमतेवर आणि प्रत्यक्ष कृतींवर प्रभाव टाकला जातो. थोडक्यात, मानवी मनाची शक्ती वापरून आणि मानवी मनावरच लढले जाणारे युद्ध म्हणजे कॉग्निटिव्ह युद्ध होय. यात सोशल मीडिया, फेक न्यूज, प्रोपगंडा आणि सायबर हल्ल्यांचा एकत्रित वापर करून सत्य आणि असत्य यातील सीमारेषा पुसून टाकली जाते. याचा परिणाम म्हणून समाजात तीव्र विभाजन, राजकीय अस्थिरता आणि लोकशाही प्रक्रियेविषयी अविश्वास निर्माण होतो, तसेच सायबर हल्ल्यांमुळे मोठी आर्थिक हानी देखील संभवते (महाजन, २०२४). आधुनिक माहिती युद्धाचे हे स्वरूप बहुआयामी आहे.

ब) दिशाभूल करणारी माहिती किंवा असत्य माहिती (Disinformation):

दिशाभूल करणारी माहिती (Disinformation) म्हणजे हेतुपुरस्सर तयार केलेली आणि प्रसारित केलेली विघातक असत्य माहिती होय. जेव्हा माहितीच्या असत्यतेची पूर्ण जाणीव असूनही, विशिष्ट राजकीय, सामाजिक किंवा लष्करी उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी तिचा जाणीवपूर्वक प्रसार केला जातो, तेव्हा त्यास डिसइन्फॉर्मेशन संबोधले जाते. याचा मुख्य उद्देश केवळ फसवणूक नसून, शत्रू राष्ट्रात

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

किंवा समाजात गोंधळ, सामाजिक तेढ आणि हिंसाचार घडवून आणणे हा असतो (Bennett & Livingston, 2020). याचे अलीकडील आणि गंभीर उदाहरण बांगलादेशातील २०२४ च्या सत्तांतरादरम्यान दिसून आले. शेख हसीना यांचे सरकार कोसळल्यानंतर, देशात जातीय दंगली घडवून आणण्याच्या विघातक हेतूने जुन्या आणि पूर्णतः असंबंधित घटनांचे व्हिडिओ सोशल मीडियावर व्हायरल करण्यात आले. नंतर फॅक्ट-चेकिंगद्वारे ही माहिती असत्य असल्याचे सिद्ध झाले, तरी तोपर्यंत हायब्रिड वॉरफेअर'चा एक भाग म्हणून समाजात अस्थिरता आणि भीती निर्माण करण्याचे उद्दिष्ट साध्य झाले होते (TechGlobal Institute, 2024).

क) भ्रामक माहिती (Misinformation)**:**

भ्रामक माहिती (Misinformation) आणि दिशाभूल करणारी माहिती (Disinformation) यांमधील मूलभूत फरक हा माहिती पसरवण्यामागच्या हेतूचा आहे. जेव्हा प्रसारित केली जाणारी माहिती वस्तुस्थितीला धरून नसते (चुकीची असते), परंतु ती पसरवण्यामागे कोणताही विघातक किंवा राजकीय उद्देश नसतो, तेव्हा त्यास भ्रामक माहिती म्हटले जाते. प्रामुख्याने मानवी चुका, भीती, अपुरी माहिती किंवा माहितीची शहानिशा न करता ठेवलेला आंधळा विश्वास यामुळे याचा प्रसार होतो (Wardle & Derakhshan, 2017). थोडक्यात, ही अनवधानाने किंवा गैरसमजातून पसरलेली चुकीची माहिती असते. या संदर्भात २०२५ मधील नेपाळ जनआंदोलनाचे उदाहरण पाहता येईल. आंदोलनादरम्यान इंटरनेट निर्बंधांमुळे माहितीची पोकळी निर्माण झाली होती. त्यातूनच, पोलिसांच्या गोळीबारात ५०० विद्यार्थी मृत्यूमुखी पडले, अशी अफवा घबराटीपोटी वेगाने पसरली. प्रत्यक्षात हा दुर्दैवी आकडा ७४ इतका होता. ही माहिती चुकीची होती, मात्र ती पसरवण्यामागे कोणताही कटकारस्थान नसून ती केवळ भीती आणि माहितीच्या अभावातून निर्माण झाली होती (Acharya et al., 2025).

ड) अपप्रचार (Propaganda)**:**

विशिष्ट राजकीय विचारसरणी, नेता किंवा पक्षाला वैधता मिळवून देण्यासाठी आणि विरोधकांचे नैतिक खच्चीकरण करण्यासाठी तथ्यांची केलेली निवडक आणि सोयीस्कर मांडणी म्हणजे अपप्रचार होय. यात वापरली जाणारी माहिती पूर्णपणे असत्य नसते, परंतु ती अत्यंत एकांगी (One-sided) असते. जेसन स्टॅनली (Stanley, 2015) यांच्या मते, यात प्रामुख्याने "आम्ही विरुद्ध ते" या द्वंद्वात्मक नॅरेटिव्हचा वापर करून जनमताचे ध्रुवीकरण केले जाते.

बांगलादेशातील आंदोलनादरम्यान तत्कालीन पंतप्रधान शेख हसीना यांनी आंदोलक विद्यार्थ्यांना "रझाकार" (१९७१ च्या युद्धातील देशद्रोही) संबोधून भावनिक नॅरेटिव्ह सेट करण्याचा प्रयत्न केला. विद्यार्थ्यांना देशद्रोही ठरवून आंदोलनाची नैतिक धार कमी करणे हा त्यामागील उद्देश होता, त्यामुळे आंदोलनाचा भडका उडाला. २०२४ मध्ये केनियन सरकारने 'जेन झी' (Gen Z) आंदोलनाची विश्वासार्हता संपवण्यासाठी 'चारित्र्यहनन' आणि 'दिशाभूल' या तंत्राचा प्रभावी वापर केला. केनिया हा एक धार्मिक आणि परंपरावादी समाज असल्याने, सरकारने असा प्रचार केला की, हे आंदोलन दरवाढीविरोधात नसून, पाश्चात्य मूल्यांचा प्रसार करण्यासाठी आणि LGBTQ अजेंडा (Lesbian, Gay, Bisexual, Transgender, and Queer) राबवण्यासाठी आहे. यासाठी सोशल मीडियावर #GayZ (Gen Z च्या ऐवजी) सारखे हॅशटॅग्स ट्रोल आर्मीद्वारे जाणीवपूर्वक ट्रेंड करण्यात आले. याचा परिणाम असा झाला की, आंदोलनाचे मूळ आर्थिक मुद्दे बाजूला पडले आणि ग्रामीण व परंपरावादी जनतेचा पाठिंबा कमी झाला.

इ) सायबर सैन्य आणि डिजिटल भाडोत्री सैनिक (Cyber Troops & Digital Mercenaries)**:**

सरकार, राजकीय पक्ष किंवा हितसंबंधी गटांद्वारे सोशल मीडियावर कृत्रिम जनमत (Manufactured Consensus) तयार करण्यासाठी आणि विरोधकांचा आवाज दाबण्यासाठी नियुक्त केलेल्या संघटित गटांना सायबर सैन्य किंवा डिजिटल भाडोत्री सैनिक असे संबोधले जाते (Bradshaw & Howard, 2019). हे गट प्रामुख्याने ॲस्ट्रोटर्फिंग (Astroturfing) या तंत्राचा वापर करतात. ॲस्ट्रोटर्फिंग म्हणजे जेव्हा एखाद्या राजकीय मोहिमेला 'प्रायोजित' असूनही ती 'नैसर्गिक' किंवा सामान्य जनतेतून आलेली आहे (Grassroots), असे खोटे भासवले जाते. याचे उदाहरण म्हणजे २०२५ मधील केनियातील आंदोलनादरम्यान तेथील सरकारने 'फायनान्स बिल' विरोधातील जनक्षोभ दाबण्यासाठी सोशल मीडियावर ॲस्ट्रोटर्फिंगचा आधार घेतला. सरकारने काही प्रमुख इन्फ्लुएन्सर्स आणि ब्लॉगर्सना पैसे देऊन विधेयकाच्या समर्थनार्थ पोस्ट करण्यास भाग पाडले. #FinanceBillWorks हा हॅशटॅग कृत्रिमरित्या ट्रेंड केला गेला, जेणेकरून जगाला असे वाटावे की केनियातील तरुणांचा या विधेयकाला पाठिंबा आहे. प्रत्यक्षात हा पाठिंबा नैसर्गिक (Organic) नसून पूर्णतः प्रायोजित (Sponsored) होता (Amnesty International, 2025).

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

माहिती युद्धाचे शस्त्र:

सोशल मीडियाने माहितीच्या देवाणघेवाणीचे लोकशाहीकरण केले असले तरी, सध्या या तंत्रज्ञानाचा वापर संवादापेक्षा 'जनमताच्या व्यवस्थापनासाठी' आणि 'मॅनिपुलेशन'साठी अधिक होताना दिसत आहे.

i) अल्गोरिदमिक रॅडिकलायझेशन आणि जनमताचे मॅनिपुलेशन:

या प्रक्रियेत अल्गोरिदमिक रॅडिकलायझेशन (Algorithmic Radicalization) हा घटक मध्यवर्ती भूमिका बजावतो. अल्गोरिदम म्हणजे एखादे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी संगणकाला दिलेली नियमांची स्वयंचलित यादी होय. (उदा. जर वापरकर्त्याने १० सेकंदाचा व्हिडिओ पाहिल्यानंतर त्याला त्याच विषयाचा दुसरा व्हिडिओ दाखविलो जातो)..सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्म्सचे अल्गोरिदम हे नैतिकता किंवा सत्य यावर आधारित नसून, केवळ गुंतवणूक वाढवण्याच्या व्यावसायिक हेतूने कोडिंग केलेले असतात. सायबर मानसशास्त्रानुसार, मानवी मेंदू शांततापूर्ण चर्चेपेक्षा संताप (Outrage) आणि द्वेष व्यक्त करणाऱ्या आशयावर जास्त प्रतिक्रिया देतो. त्यामुळे अल्गोरिदम अशाच भडकवणूक करणाऱ्या पोस्टला जास्तीत जास्त व्हायरल करतात.

अल्गोरिदमद्वारे सामान्य व्यक्तीला जहाल विचारांकडे नेण्याच्या प्रक्रियेला रॅबिट होल इफेक्ट म्हणतात. बांगलादेशातील आंदोलनादरम्यान, जर एखाद्या 'जेन झी' विद्यार्थ्याने आरक्षण सुधारणा या विषयावर एखादा सामान्य व्हिडिओ पाहिला, तर युट्यूबचे शिफारस करणारे अल्गोरिदम त्याला त्यापुढचा, अधिक जहाल आशय असलेला व्हिडिओ सुचवते. यामुळे त्या विद्यार्थ्याचे वैचारिक मतपरिवर्तन होऊन, तो केवळ सुधारणावादी न राहता एक 'हिंसक आंदोलक' बनण्याची शक्यता वाढते. बांगलादेशातील हिंसाचारात या 'व्हायरल अल्गोरिदम'ची भूमिका स्पष्ट दिसून आली. तत्कालीन पंतप्रधान शेख हसीना यांचे रझाकार (देशद्रोही) विषयीचे वक्तव्य याच अल्गोरिदममुळे काही मिनिटांत संदर्भाशिवाय लाखो लोकांपर्यंत पोहोचले. अल्गोरिदमने यातील 'संताप' ओळखून त्याला व्हायरल केले, ज्यामुळे आंदोलनाचे रूपांतर काही तासांत तीव्र हिंसाचारात झाले (BBC News, 2025).

ii) स्वयंचलित खात्यांचे संघटित जाळे (Bot Networks)**:**

जनमतावर प्रभाव टाकण्यासाठी बॉट नेटवर्क्स आणि ट्रोल आर्मीचा सर्रास वापर केला जातो. बॉट (Bot) हा शब्द रोबोट (Robot) चे लघुरूप आहे. बॉट (Bot) हे विशिष्ट सॉफ्टवेअरद्वारे चालवले जाणारे स्वयंचलित खाते असते. जेव्हा अशा हजारो बॉट्सचा समूह एका मध्यवर्ती नियंत्रण कक्षातून एकाच राजकीय हेतूने चालवला जातो, तेव्हा त्यास बॉटनेट (Botnet) म्हणतात. हे नेटवर्क मानवी वर्तनाची हुबेहूब नक्कल करते. विशिष्ट हॅशटॅग काही सेकंदात हजारो वेळा रिट्विट करणे आणि पोस्टवर कृत्रिम लाईक्स वाढवणे, हे यांचे मुख्य काम असते. यामुळे सोशल मीडियाच्या अल्गोरिदमची दिशाभूल होते आणि एखादा असत्य किंवा कमी महत्त्वाचा विषय नॅशनल ट्रेंड म्हणून समोर येतो.

बांगलादेश आणि केनिया या दोन्ही संघर्षांमध्ये सरकार आणि विरोधक अशा दोन्ही बाजूंकडून 'बॉट आर्मी'चा वापर झाल्याचे पुरावे समोर आले आहेत. केनियातील आंदोलनादरम्यान, जेव्हा तरुण आंदोलकांनी #RejectFinanceBill हा हॅशटॅग ट्रेंड केला, तेव्हा त्याला शह देण्यासाठी सरकारने नव्याने तयार केलेल्या हजारो बॉट खात्यांवरून #FinanceBillWorks हा हॅशटॅग चालवला. सायबर सुरक्षा संस्था 'झिरोफॉक्स' (ZeroFox, 2025) च्या विश्लेषणानुसार, सरकारच्या बाजूने आलेले हे ट्विट्स एकाच वेळेस आणि 'कॉपी-पेस्ट' स्वरूपाचे होते. यावरून हे सिद्ध झाले की, हा जनाधार नैसर्गिक (Organic) नसून तो यांत्रिक (Mechanical) आणि प्रायोजित होता.

iii) वैचारिक प्रतिध्वनी कक्ष आणि सामाजिक ध्रुवीकरण (Echo Chambers and Social Polarization)**:**

सोशल मीडियाच्या प्रभावाखालील माहिती युद्धाचा आणखी एक घातक पैलू म्हणजे अल्गोरिदममुळे निर्माण होणाऱ्या 'इको चेंबर्स (वैचारिक प्रतिध्वनी कक्ष) मुळे समाजाचे वैचारिक विभाजन होत आहे. ज्याप्रमाणे बंद खोलीत आवाजाचा प्रतिध्वनी पुन्हा ऐकू येतो, तशीच स्थिती डिजिटल विश्वात निर्माण होते. इको चेंबर ही अशी एक बंदिस्त 'माध्यम परिसंस्था' (Media Ecosystem) आहे. फेसबुक किंवा ट्विटरचे अल्गोरिदम वापरकर्त्याची लाईक, शेअर आणि ब्राऊझिंग हिस्ट्री तपासते. वापरकर्त्यांना त्यांच्या ब्राऊझिंग हिस्ट्रीनुसार केवळ त्यांच्या मताशी सुसंगत माहितीच वारंवार दाखवली जाते (Sunstein, 2017). एखाद्या व्यक्तीला डाव्या विचारसरणीच्या पोस्ट आवडत असतील, तर अल्गोरिदम त्याला उजव्या विचारसरणीच्या पोस्ट दाखवणे बंद करते. यामुळे विरोधी मत किंवा दृष्टिकोन त्यांच्यापर्यंत पोहोचतच नाही. परिणामी, समाजात टोकाचे ध्रुवीकरण (Polarization) होऊन, विरोधी विचारसरणीच्या लोकांकडे 'शत्रू' म्हणून पाहण्याची वृत्ती बळावत आहे.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

लोकशाहीवरील परिणाम आणि आव्हाने:

माहिती युद्धाचा आधुनिक लोकशाहीवर होणारा परिणाम हा केवळ तात्कालिक नसून तो लोकशाहीच्या मूलभूत स्तंभांनाच सुरुंग लावणारा आहे. सोशल मीडिया आणि डिजीटल नॅरेटिव्हच्या माध्यमातून होणाऱ्या या हस्तक्षेपामुळे लोकशाहीसमोर खालील गंभीर आव्हाने उभी राहिली आहेत.

अ) सत्याचा ऱ्हास:

'सत्याचा ऱ्हास' आणि 'सत्योत्तर युगाचा' (Post-Truth Era) उदय हे सर्वात मोठे संकट आहे (McIntyre, 2018). लोकशाहीत निर्णयप्रक्रिया ही तथ्यांवर आणि पुराव्यांवर आधारित असणे अपेक्षित असते. मात्र, माहिती युद्धामुळे सत्य आणि असत्य यातील सीमारेषा पुसट झाली आहे. नागरिक आता वस्तुनिष्ठ पुराव्यांऐवजी त्यांच्या पूर्वग्रहांना आणि भावनांना सुखावणारी माहिती सत्य मानू लागले आहेत.

ब) संस्थात्मक विश्वासार्हतेचे अवमूल्यन:

संस्थात्मक विश्वासार्हतेचे अवमूल्यन वेगाने होत आहे. माहिती युद्धाचा एक प्रमुख भाग म्हणून लोकशाही संस्थांना पद्धतशीरपणे लक्ष्य केले जाते. प्रस्थापित मीडिया, निवडणूक आयोग आणि न्यायव्यवस्था यांच्यावर सातत्याने पक्षपाताचे आरोप करून त्यांच्याविषयी जनमानसात अविश्वास निर्माण केला जातो. जेव्हा नागरिकांचा या संस्थांवरील विश्वास उडतो, तेव्हा लोकशाहीचा पायाच खिळखिळा होतो आणि अराजकतेसाठी पोषक वातावरण तयार होते.

क) डिजिटल हुकूमशाहीचा उदय:

माहिती युद्धामुळे निर्माण झालेल्या अराजकतेचा गैरफायदा घेऊन जगभरात डिजिटल हुकूमशाही वेगाने मूळ धरू लागली आहे. फ्रीडम हाऊस (Freedom House, 2024) च्या अहवालानुसार, अनेक लोकशाही सरकारे राष्ट्रीय सुरक्षा आणि फेक न्यूजचा मुकाबला करण्याच्या नावाखाली नागरिकांच्या मूलभूत अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचा संकोच करत आहेत.

ड) कृत्रिम जनसंमतीची निर्मिती आणि जनमताचे दिशांतर:

लोकशाही व्यवस्थेमध्ये जनमत हे नागरिकांच्या 'स्वतंत्र आणि तार्किक विचारांवर' आधारित असणे अभिप्रेत आहे. जेव्हा लोकशाही देशांमध्ये सरकार किंवा सत्ताधारी वर्गाला त्यांची धोरणे राबवण्यासाठी जनतेचा नैसर्गिक पाठिंबा मिळत नाही, तेव्हा प्रसारमाध्यमांचा वापर करून जनतेच्या मनात त्या धोरणांविषयी अनुकूल मत तयार केले जाते. या प्रक्रियेला'मॅन्युफॅक्चरिंग कन्सेंट किंवा संमतीचे उत्पादन म्हणतात. हा मॅन्युफॅक्चरिंग कन्सेंट सिद्धांत एडवर्ड हर्मन आणि नोम चोम्स्की यांनी मांडला होता. या सिद्धांताच्याही पुढे जाऊन, आजच्या डिजिटल युगात संमतीचे अल्गोरिदमिक उत्पादन सुरू झाले आहे (Herman & Chomsky, 1988).

केंब्रिज ॲनालिटिका या ब्रिटिश राजकीय सल्लागार कंपनीने २०१६ च्या अमेरिकन राष्ट्राध्यक्षीय निवडणुका (डोनाल्ड ट्रम्प विजय) आणि ब्रेक्झिट जनमत चाचणीमध्ये या कंपनीने फेसबुक डेटाचा गैरवापर करून मतदारांच्या निर्णयावर प्रभाव टाकला. यावरुन हे स्पष्ट आहे की, डेटा मायनिंगद्वारे मतदारांचे मायक्रो-टार्गेटिंग केले जाते. यामध्ये मतदारांच्या मानसिकतेचा अभ्यास करून, त्यांच्या नकळत त्यांची राजकीय मते बदलली जातात. बांगलादेश आणि केनियातील अलीकडील जनआंदोलनांमध्ये याचा स्पष्ट प्रत्यय आला. तेथे बेरोजगारी किंवा करवाढ यांसारख्या स्थानिक आणि वस्तुनिष्ठ प्रश्नांवरून लक्ष विचलित करण्यासाठी, सोशल मीडियावर अल्गोरिदमद्वारे भावनिक मुद्द्यांची पेरणी करण्यात आली आणि त्याद्वारे कृत्रिम जनमत तयार केले गेले. ही प्रक्रिया लोकशाहीतील मुक्त निवडीच्या तत्त्वाला हरताळ फासणारी आहे.

इ) सामाजिक ध्रुवीकरण आणि 'तडजोडी'चा अंत:

लोकशाही ही चर्चा, वाटाघाटी आणि तडजोडीवर चालते. परंतु, माहिती युद्धामुळे समाजात भावनिक ध्रुवीकरण निर्माण होत आहे (Iyengar et al., 2019). नागरिक एकमेकांकडे केवळ राजकीय विरोधक म्हणून न पाहता 'शत्रू' म्हणून पाहू लागले आहेत. सोशल मीडियावरील 'इको चेंबर्स'मुळे मध्यममार्गी विचार नष्ट होत आहेत. जेव्हा समाजाचे दोन टोकाच्या गटांत विभाजन होते (उदा. बांगलादेशात 'स्वातंत्र्यसैनिक' विरुद्ध 'रझाकार'), तेव्हा लोकशाही प्रक्रिया ठप्प होते आणि त्याचे रूपांतर गृहयुद्धात किंवा हिंसक संघर्षात होण्याची शक्यता बळावते.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

ई) राष्ट्रीय सार्वभौमत्वाला धोका:

माहिती युद्धामुळे देशांच्या सीमा अस्पष्ट झाल्या आहेत. स्थानिक आंदोलनांमध्ये परकीय शक्तींचा हस्तक्षेप आता सैन्य पाठवून नव्हे, तर 'डेटा' आणि 'नॅरेटिव्ह' पाठवून केला जातो. बांगलादेशातील आंदोलनात चीन आणि पाकिस्तानचा कथित सायबर हस्तक्षेप किंवा तैवानमधील निवडणुकांमध्ये दिसलेला प्रभाव या घटनांवरून हे सिद्ध होते की, एका देशाचे 'अंतर्गत राजकारण' आता केवळ स्थानिक राहिले नसून, ते जागतिक महासत्तांच्या संघर्षातील 'भू-राजकीय प्यादे' (Geopolitical Pawn) बनले आहे.

फ) सुरक्षा विरुद्ध स्वातंत्र्य: धोरणात्मक कोंडी:

माहिती युद्धाचा सामना करण्यासाठी सरकारे जी पावले उचलतात, तीच लोकशाहीसाठी धोकादायक ठरू शकतात. यात प्रामुख्याने इंटरनेट शटडाऊन आणि पाळत यंत्रणा यांचा समावेश होतो (Zuboff, 2019). अफवा रोखण्यासाठी इंटरनेट बंद केल्यास नागरिकांचा माहितीचा अधिकार आणि आर्थिक व्यवहार ठप्प होतात. दुसरीकडे, पेगॅससारख्या प्रकरणांमध्ये सायबर सुरक्षेच्या नावाखाली सरकारे नागरिकांच्या खाजगी आयुष्यात डोकावू लागतात.

ग) राजकीय उदासीनता:

सततच्या फेक न्यूज, परस्परविरोधी दावे आणि द्वेषपूर्ण प्रचारामुळे सामान्य नागरिकांमध्ये एक प्रकारची माहितीचा शीण (Information Fatigue) निर्माण होतो. जगात काहीच खरे नाही आणि कोणावरच विश्वास ठेवता येत नाही, अशी एक अत्यंत नकारात्मक भावना समाजात रुजते. या माहितीचा शीण आल्यामुळे नागरिक कंटाळून राजकारणापासून आणि मतदान प्रक्रियेपासून अलिप्त होऊ लागतात. सक्रिय नागरिक जेव्हा निष्क्रिय बनतात, तेव्हा लोकशाही कमकुवत होते.

निष्कर्ष:

प्रस्तुत संशोधनाच्या आधारे आधुनिक जनआंदोलने आणि माहिती युद्धाच्या परस्परसंबंधाबाबत खालील निष्कर्ष काढता येतात:

१. २१ व्या शतकातील जनआंदोलने आता केवळ भौगोलिक क्षेत्रापुरती मर्यादित राहिलेली नाहीत. ती एकाच वेळी 'रस्त्यावर' आणि 'डिजिटल विश्वात' लढली जाणारी 'संकरित' (Hybrid) आंदोलने बनली आहेत.

२. माहिती आणि तंत्रज्ञानाचा वापर आता केवळ संवादासाठी राहिला नसून, त्याचे रूपांतर 'माहिती युद्धात' झाले आहे. आधुनिक संघर्षात मानवी मेंदू हीच 'युद्धभूमी' (Battlespace) बनली असून, 'कॉग्निटिव्ह वॉरफेअर'द्वारे जनमत हायजॅक केले जात आहे.

३. सोशल मीडियावरील 'फेक न्यूज', 'डिसइन्फॉर्मेशन' आणि 'अल्गोरिदमिक मॅनिपुलेशन'मुळे सत्याचा अपलाप होत आहे. 'सत्योत्तर युगात' तथ्यांपेक्षा भावनांना महत्त्व प्राप्त झाल्यामुळे लोकशाही संस्थांवरील विश्वास डळमळीत होत आहे.

४. 'इको चेंबर्स' आणि 'फिल्टर बबल्स'मुळे समाजात संवादाची जागा संपुष्टात आली आहे. विरोधी विचारांच्या गटांचे रूपांतर 'वैचारिक शत्रूंमध्ये' होत असल्याने, सामाजिक सौहार्द धोक्यात आला आहे आणि गृहयुद्धासारखी स्थिती निर्माण होण्याचा धोका बळावला आहे.

५. 'बॉट नेटवर्क्स' आणि 'मायक्रो-टार्गेटिंग'चा वापर करून 'मॅन्युफॅक्चरिंग कन्सेंट'ची प्रक्रिया डिजिटल झाली आहे. यामुळे नैसर्गिक जनमत आणि प्रायोजित जनमत यातील फरक ओळखणे सामान्य नागरिकांसाठी कठीण झाले आहे.

६. माहिती युद्धाचा सामना करण्यासाठी सरकारांकडून अवलंबली जाणारी इंटरनेट शटडाऊन आणि पाळत यंत्रणेची धोरणे नागरिकांच्या मूलभूत अधिकारांवर गदा आणत आहेत, ज्यामुळे 'डिजिटल हुकूमशाही'ची नवी लाट निर्माण झाली आहे.

७. केवळ कायद्याने किंवा इंटरनेट बंदीने या समस्येचे निराकरण होणार नाही. यासाठी नागरिकांमध्ये 'डिजिटल मीडिया साक्षरता' वाढवणे, फॅक्ट-चेकिंग यंत्रणा बळकट करणे आणि सोशल मीडिया अल्गोरिदममध्ये पारदर्शकता आणणे या त्रिसूत्रीचा अवलंब करणे काळाची गरज आहे.

भविष्यात आंदोलनांचे यश किंवा अपयश हे रस्त्यावरील गर्दीपेक्षा 'डिजिटल नॅरेटिव्ह' कोण जिंकतो, यावर अवलंबून असेल. लोकशाही टिकवण्यासाठी केवळ इंटरनेट बंदी हे उत्तर नसून, 'डिजिटल साक्षरता', 'अल्गोरिदममधील पारदर्शकता' आणि 'स्वतंत्र फॅक्ट-चेकिंग यंत्रणा' यांची नितांत गरज आहे.

संदर्भसूची (References)

1. Acharya, R., & Team. (2025, September 14). How misinformation fuelled panic during Gen Z uprising. The Kathmandu Post.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

2. Amnesty International. (2025). Kenya: Authorities weaponized social media and digital tools to suppress Gen Z protests. Amnesty International Report.
3. BBC News. (2025, September 23). Gen Z uprising in Asia shows social media is a double-edged sword. BBC Asia.
4. Bennett, W. L., & Livingston, S. (2020). The Disinformation Age: Politics, Technology, and Disruptive Communication in the United States. Cambridge University Press.
5. Bradshaw, S., & Howard, P. N. (2019). The Global Disinformation Order: 2019 Global Inventory of Organised Social Media Manipulation. Oxford Internet Institute.
6. Castells, M. (2012). Networks of Outrage and Hope: Social Movements in the Internet Age. Polity Press.
7. Freedom House. (2024). The Rise of Digital Authoritarianism in Africa: Freedom on the Net Report 2024. Freedom House.
8. Herman, E. S., & Chomsky, N. (1988). Manufacturing Consent: The Political Economy of the Mass Media. Pantheon Books.
9. Iyengar, S., Lelkes, Y., Levendusky, M., & Malhotra, N. (2019). The Origins and Consequences of Affective Polarization in the United States. Annual Review of Political Science, 22(1), 129-146.
10. McIntyre, L. (2018). Post-Truth. MIT Press.
11. NATO. (2021). Cognitive Warfare: The Future of Conflict. NATO Science & Technology Organization.
12. Singer, P. W., & Brooking, E. T. (2018). LikeWar: The Weaponization of Social Media. Eamon Dolan/Houghton Mifflin Harcourt.
13. Sunstein, C. R. (2017). #Republic: Divided Democracy in the Age of Social Media. Princeton University Press.
14. TechGlobal Institute. (2024). Disinformation during Bangladesh's 2024 uprising: Analysis of coordinated campaigns. TGI Research Brief.
15. Tufekci, Z. (2017). Twitter and Tear Gas: The Power and Fragility of Networked Protest. Yale University Press.
16. Wardle, C., & Derakhshan, H. (2017). Information Disorder: Toward an interdisciplinary framework for research and policy making. Council of Europe.
17. ZeroFox. (2025). Assessment: Social Media Inspires Gen Z Protests and Bot Activity. ZeroFox Threat Intelligence.
18. Zuboff, S. (2019). The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power. PublicAffairs.
19. महाजन, हे. (२०२४, सप्टेंबर २२). कॉग्निटिव्ह युद्ध: सद्यस्थिती आणि उपाययोजना, दै. तरुण भारत.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

जागतिकीकरण व शाश्वत शेती

डॉ. नानासाहेब पाटील
माधवराव पाटील महाविद्यालय, पालम

Manuscript ID:
JRD -2026-1801103
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 441-444
January 2026
Submitted: 21 Dec. 2025
Revised: 31 Dec. 2025
Accepted: 21 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश:

हा संशोधन लेख जागतिकीकरणाचा भारतीय शेती व विशेषत: शाश्वत शेतीवर झालेल्या परिणामांचा सविस्तर अभ्यास करतो. 1991 नंतर स्वीकारलेल्या उदारीकरण, खाजगीकरण व जागतिकीकरणाच्या धोरणांमुळे कृषी क्षेत्रात काही सकारात्मक बदल झाले असले, तरी त्याचे बहुसंख्य शेतकऱ्यांवर नकारात्मक परिणाम अधिक प्रकर्षाने दिसून येतात. आयात-निर्यात धोरणे, बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचा प्रभाव, कृषी आदानांच्या वाढत्या किंमती, अपुरी शासकीय मदत व अनुदान यांमुळे लहान व अल्पभूधारक शेतकरी आर्थिक संकटात सापडले आहेत. परिणामी शेतीची शाश्वतता, नैसर्गिक साधनसंपत्तीचे संरक्षण व पर्यावरणीय संतुलन धोक्यात आले आहे. लेखात शाश्वत शेतीची संकल्पना स्पष्ट करताना पारंपरिक भारतीय शेती हीच मूलत: शाश्वत होती, असे प्रतिपादन करण्यात आले आहे. जागतिकीकरण अपरिहार्य असले तरी शेतकरी-केंद्रित धोरणे, सेंद्रिय शेती, जैवविविधतेचे संवर्धन, जलसंधारण व सामाजिक न्याय यांवर भर दिल्याशिवाय शाश्वत शेतीचा खरा विकास शक्य नाही, असा निष्कर्ष मांडण्यात आला आहे.

मुख्यशब्द: *जागतिकीकरण, शाश्वत शेती, भारतीय शेती, शेतकरी, उदारीकरण, खाजगीकरण, कृषी अर्थव्यवस्था, नैसर्गिक साधनसंपत्ती, सेंद्रिय शेती, सामाजिक न्याय.*

प्रस्तावना

जागतिकीकरण म्हणजे स्थानिक वस्तूंची किंवा घडामोडींची जागतिक स्तरावर स्थानांतरनाची प्रक्रिया होय .ह्या संज्ञेचा उपयोग हा बहुधा आर्थीक व्यवहार ह्या बाबतच केला जातो परंतु त्याचे इतर राजकीय व सामाजिक सांस्कृतिक दृष्टीने ही जागतिकीकरण ही प्रक्रिया अभ्यास करणे ठरते. भारतीय समाज जीवन हे कृषी क्षेत्राशी व कृषी संस्कृती शी संबंधित आहे आधुनिक काल खंडात प्रामुख्याने 1991 पासून भारताने जागतिकीकरणात सहभाग घेतला असून भारतीय कृषी क्षेत्र ह्याचा आणि जागतिकीकरण ह्यांचा सह संबंध ह्याबाबत संशोधन व अध्ययन करण्यास गती निर्माण झाली त्या दृष्टीने शेती व शाश्वत शेती ह्या क्षेत्रावर झालेला परिणाम कृषी व शाश्वत शेती बाबत परिणाम कारक तेचे अध्ययन करणे ही बदलत्या काळाची गरज व एक आव्हॉन ठरते

उद्देश

1. जागतिकीकरणाचा शाश्वत शेती व शेतकऱ्यांच्या विकास व परिणाम कारक तेचा अभ्यास करणे
2. जागतिकीकरणाचा औद्योगिक , व्यापार ,व खाजगीकरण व त्यातील वाढीचा शेती व शेतकरी ह्यातील सह संबंधाचा अभ्यास करणे
3. शेती शेतकरी व जागतिकीकरण ह्याच्या सार्वत्रिक परिणामांचे अध्ययन करणे

गृहीतक

1. जागतिकीकरणाचा शाश्वत शेती बाबत सार्वत्रिक परिणाम दिसून येत नाही

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
डॉ. नानासाहेब पाटील, माधवराव पाटील महाविद्यालय, पालम

How to cite this article:
पाटील, . नानासाहेब . (2026). जागतिकीकरण व शाश्वत शेती. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 441–444. https://doi.org/10.5281/zenodo.18464429

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18464429
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

2. जागतिकीकरणाचा सर्व समान्यव अल्प भूधारक शेतकऱ्यांच्या आर्थिक प्रगतीत फारसा फरक दिसून येत नाही
3. शाश्वत शेती प्रयोगातून शेत कऱ्यां पेक्षा उद्योग पतींचा जागतिकीकरणात लाभ होत आहे

अभ्यास पद्धती

सदर शोध निबंधासाठी सहभागी असहभागी निरीक्षण ,सार्वजनिक कागद पत्रे ,अहवाल ,वर्तमान पत्रे व शोध निबंध पर लेखांच्या आधारे विश्लेषण केले आहे

जागतिकीकरण म्हणजे देशाच्या अर्थ व्यवस्थेचे जगाच्या अर्थ व्यवस्थेबरोबर एकत्रिकरण करने होय

20 व्या शतकाच्या शब्द कोषानुसार जागतिकीकरण म्हणजे एकाच वेळी संपूर्ण जगाचा किंवा जगातील सर्व लोकांचा विचार करणे त्यात व्यापार,विदेशी थेट गुंतवणूक ,भांडवल प्रवाह ,दळण वळण ,तंत्रज्ञान, प्रसार माध्यमांच्या साहाय्याने राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेस चालना व गती देणे होय.

जागतिक बँकेच्या अहवालानुसार

1. उपभोग्य वस्तू सह सर्व वस्तूंच्या आयाती वरील नियंत्रण कमी कमी करत जाणे
2. आयात शुल्काच्या दरात कपात करणे
किंवा आयात शुल्क कमी करणे
3. सार्वजनिक क्षेत्राचे खाजगीकरण करणे

दीपक नायर ह्यांच्या मते

देशांच्या राजकीय सीमा मध्ये आर्थिक क्रियांचा विस्तार करणे अर्थात जागतिकीकरण होय जागतिकीकरनात विविध देशांनी परस्पर व्यापार करणे ह्यात ज्या ठिकाणी योग्य स्वस्त कच्चा माल आणि इतर स्रोत उपलब्ध असतील अश्या जगातील कोणत्याही ठिकाणी उत्पादन घेतले जाते हे उत्पादन जगातील कोणत्याही देशात व त्या देशाच्या कोपऱ्यात पोहचविणे ह्यात संपूर्ण जग हीच एकमेव बाजार पेठ असते जागतिक बँकेच्या मते जागतिकीकरनातून जागतिक अर्थ व्यवस्था निर्माण करण्याची एक प्रक्रिया आहे. ह्या प्रक्रियेत सीमापार उत्पादने ,भांडवल सेवा आणि आर्थिक क्रिया प्रक्रियांच्या प्रवाहास गतिमान करणे हा जागतिकीकरनाचा उद्देश आहे.जागतिकीकरण ह्यात जगात जिथे कच्चा माल मिळेल त्यावर प्रक्रिया करणे व त्याचे जगात वितरण करण्यासाठी भांडवली गुंत वणूक करणे ह्यात राजकीय सीमांचे रूपांतरण आर्थिक क्षेत्रात करून जागतिक बाजारपेठेत निर्माण करणे हा मुख्य उद्देश आहे ह्यात जागतिक स्तरावर भारत देश हा नैसर्गिकरित्या संपन्न देश आहे भारत अन्न धान्य ,कडधान्य डाळी , फळे ,कंदमुळे भाजीपाला वनस्पती ह्या सारख्या मानवी शरीराचं परिपूर्ण रित्या प्रत्येक ऋतू व हवामानात पोषण होण्यायोग्य नैसर्गिक साधन संपदा जगाच्या पाठीवर भारत देशात उपलब्ध आहे

अर्थात भारतात हया कच्चा मालाद्वारा प्रक्रिया करून पक्क्या मालात रूपांतरण करणाऱ्या उद्योगात भारत ही एक जगातील फार मोटठी बाजार पेठ म्हणून जागतिकीकरणाच्या नियमानुसार उदयास येईल त्यातून शेतकऱ्यांच्या जीवनात एक उदय काळ येईल व निसर्गानेच दिलेले जतन करून निसर्गाचा समतोल साधत शाश्वत शेतीतून एक प्रगती साधता येईल .

शाश्वत शेती

शाश्वत शेती अर्थात जमीन पिके ,वने ,पशुधन ,वन्यजीव ,मासे, नद्या ,डोंगर ,पर्वत ,एकंदरीत पर्यावरण व त्याचा समतोल राखून पुनर्जीत करण्या लायक स्तोत्राचा घसारा न होऊ देता संतुलित व्यवस्था पण करून भावी पिढीसाठी अन्न वस्त्र निवारा ह्यांचा पुरवठा करणे होय भावी पिढीसाठी आवश्यक असलेल्या मूलभूत स्तोत्राना कोणत्याही स्वरूपाची हानी न होऊ देता वर्तमान पिढीच्या गरजा भागविण्यासाठी अवलंबिण्यात आलेली शेती पद्धत म्हणजे शाश्वत शेती होय. ह्यास नैसर्गिक शेती , पर्यावरनिय शेती असेही म्हणतात . शाश्वत शेतीत पर्यावरण संतुलनास जास्त मात दिले जाते त्यामुळे त्यास पर्यावरणीय शेती असेही म्हणतात.शाश्वत शेतीसाठी अन्न द्रव्य व्यवस्थापनासाठी सेंद्रिय पदार्थ त्याचा मुख्य स्रोत असतो .शाश्वत शेतीचा मूलमंत्र देत जग विख्यात कृषी व प्रगत शेतकरी हरित क्रांतीचे जनक माजी मुख्यमंत्री आदरणीय वसंत राव नाईक ह्यांनी शेती व शेतकरी हितासाठी संदेश दिला. भविष्यात पुढे पिढीला आवश्यक असणाऱ्या मूलभूत नैसर्गिक मूळ स्त्रोताना कोणतीही हानी न पोहचता वर्तमान पिढीच्या गरजा भागविण्यासाठी वापरण्यात आलेली शेतीची पद्धत अर्थात शाश्वत शेती होय. जागतिकीकरनात विविध देश एकत्र येऊन ह्याबाबत विविध योजनांचा विस्तार करण्याचा प्रयत्न केला जातोय परंतु ह्याचा लाभ प्रत्यक्ष शेत कऱ्यांना होतोय की उद्योगपतींना ह्या बाबत संभ्रम आहे

भारतीय शेतीस एक प्राचीन परंपरा आहे प्राचीन काळापासूनच भारतीय समाज शेती व शेतीशी निगडित व्यवसाय ह्यावर अधिक्याने उदरनिर्वाह चालतो भारतात 6 लाख 38 हजार 558 खेडी आहेत ह्या खेड्यात एकुन लोक संख्येच्या 68.88 टक्के लोक वास्तव्यास आहेत ह्यांचा प्रमुख व्यवसाय शेती हा आहे भारतातील एकूण लोक संख्येपैकी 58 .2 टक्के लोक संख्या ही शेतीवर अवलंबून आहे कोणताही विकसित विकसनशील देश हा अन्न धान्याबाबत स्वावलंबी न होता देशाच्या आर्थिक विकासाची कल्पनाच करू शकत नाही. स्वातंत्र्योत्तर काळात भरतात औद्योगिक विकासास चालना देण्याचा फार मोठ्या प्रमानावर प्रयत्न केला जात आहे तरीही भारतीय अर्थ व्यवस्थेत कृषी क्षेत्राचे स्थान महत्व पूर्ण आहे देशांतर्गत व्यापार दळण वळण विदेशी व्यापार ,विदेशी चलन ,राजकीय स्थैर्य ,ह्यांवर कृषी क्षेत्राचा फार मोठ्या प्रमाणात परिणाम आहे अर्थात कृषी क्षेत्रावरच ह्या बाबी अवलंबून आहेत त्यामुळे कृषी क्षेत्रात शाश्वत शेती व जागतिकीकरण अर्थात जागतिक दृष्ट्या आर्थिक व्यवहार हे कृषी क्षेत्रांशी निगडित आहेत वा अवलंबून आहेत .

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

भारतीय समाजव संस्कृती चा शेती मूलभूत

आधार

भारतीय समाज व लोक परंपरा ,नितीतत्वे,श्रद्धा ,संस्कार, साहित्य ,कला व ह्या संकृती शी निगडित बाबी शेती अन शेतीच्या भूप्रदेश निहाय पीक पद्धती,वनस्पती, पिके ,फळे त्यानुसार आहार रचना तेथील हवामान मौसम , नैसर्गिक वातावरण व त्यानुसार प्रवाहित झालेली जीवन पद्धती व व्यवसाय प्रामुख्याने कृषी वा शेतीशी निगडित होते व आजही आहेत त्यानुसार तेथील जीवन पद्धती व सांस्कृतिक रचना ही निर्माण होत गेली जगाचा पोशिंदा शेतकरी हाच ह्या समाजव्यवस्थेचा मुख्य आधार व मूळ संदर्भ होता येथील इतर व्यवसाय ही शेती पूरक च होते तत्कालीन शेती हीच मुळात शाश्वत शेती होती समाज स्वयंपूर्ण होता त्याच प्राचीन शेती व्यवस्थेने पुढील पिढीस ह्या बाबी जशास तश्या हस्तांतरित केल्या परंतु वर्तमान कालिन समाज व्यवस्थेत औद्योगिकृत समाजात खाजगिकरण- उदारीकरण- जागतिकीकरण (खाउजा) ह्या धोरनाचा अवलंब केल्यानंतर कृषी क्षेत्रात व अन्न धान्याबाबत स्वयंपूर्णता हा सकारात्मक बदल झाला परंतु ह्या कालावधीपासून निसर्गाच्या ह्रास होण्यास सुरुवात झाली त्याचाच परिणाम हवामानातील बदलावर होतोय परिणामी ह्या नैसर्गिक साधन संपत्तीचा ह्रास न होता कृषी क्षेत्रात प्रगती साधने शक्य होईल का ह्या अनुशंगाने शाश्वत शेतीचा नवा विचार आला.

जागतिकीकरणाचा एकंदरीत शेती व शाश्वत शेती ह्याबत विचार करताना 1991 पासून भारतात जागतिकीकरनास सरुवात झाली व पुढे ही प्रक्रिया अपरिहार्य बनली 1990 च्या दशकात भरतावर विदेशी कर्जाचा बोजा वाढला असल्याने जागतिक बँकेने भार तास नवीन कर्जासाठी नकार देत कर्जासाठी भारतावर काही अटी लादल्या ह्यात भारतीय अर्थ व्यवस्था विदेशी कंपन्या साठी खुले करणे आवश्यक होते ह्यासच आर्थिक सुधारणा मानले जाऊ लागले व ह्यात जागतिकीकरणासोबत उदारीकरण व खाजगिकरण ह्याचाही समावेश होतो.

जागतिकीकरण ही एक अपरिहार्य प्रक्रिया निर्माण झाली व ह्या प्रक्रियेत भारतासारख्या विकसनशील विकासाच्या अवस्थेत असणाऱ्या देशात बहुसंख्याक भारतीयांचा शेती हा व्यवसाय व अर्थ व्यवस्थेचा मुख्य आधार शेती आणि ह्याच व्यवसाया वर जागतिकीकरणाचे सकारात्मक परिणाम होण्या ऐवजी नकारात्मक परिणाम दिसून येऊ लागले ह्यात श्रीमंत व भांडवलशाही देशांना ह्याचा लाभ होण्यास सुरुवात झाली भांडवलाचा प्रवाह व बाजारपेठांचा विस्तार ह्या मुळे अमेरिका व इतर विकसित देशांना इतर देशांचे शोषण ह्या प्रक्रियेतून सहज करता येऊ लागले जागतिकीकरणाचा स्वीकार केल्यानंतर आयातिवरील निर्बंध शिथिल झाले परिणामी अन्न धान्याच्या किमती व कृषी आदानांच्या (खते ,बियाणे ,औषधी व इतर कृषी साहित्य) कृषी आदानांच्या किंमतीत भरमसाठ वाढ होत गेली परंतु तुलनेने कृषी मालाच्या किमती वाढल्या नाहीत परिणामी शेती ही परवडत नसल्याने आथिर्क विपन्न अवस्था Economic discontent निर्माण होण्याने ह्याचा विपरीत परिणाम शेतकरी आत्महत्येत होऊ लागला भांडवल शाही व विकसित देश शेतकऱ्यांना कर्ज पुरवठा व मोठ्या प्रमाणात अनुदान देते जपानमध्ये 72 ,चीन 34,अमेरिका 29 ,दक्षिण कोरिया 61 टक्के अनुदान देते तर भारत फक्त 3 टक्के नाममात्र अनुदान देते परिणामी इतर देशांच्या शेतकऱ्यांच्या स्पर्धेत भारत देशातील शेतकरी टिकाव धरू शकत नाहीत

जागतिकीकरणामुळे भारतीय पीक पद्धती नष्ट होत गेली देशी वाणाचे व बियाण्यांचे अस्तित्व बहुराष्ट्रीय कंपण्यामुळे धोक्यात आले रासायनिक खतांच्या वापरामुळे जमिनीचा पोत अर्थात सामू Ph कमी होत गेला भारतीय शेतीउत्पादन हे इतर देशांच्या तुलनेत खर्च ,नवं तंत्रज्ञान , प्रत वारी , व शासनाच्या मदतीचा अभाव ,सिंचनाच अल्प प्रमाण ,विजेचा तुटवडा ह्या अभावाने फक्त श्रीमंत शेतकरीच काही प्रमाणात ह्यात टिकाव धरून आहेत व शिवाय 78 टक्के शेतकरी हे लहान किंवा किमान दोन हेक्टर व एक हेक्टर अर्थात अल्प भूधारक शेतकरी आहेत जागतिकीकरणाचा शेती व शाश्वत शेती ह्यावर विपरित परिणामामुळे धोक्यात आली आहे अश्या स्थितीत निसर्ग व त्याचा ह्रास ह्या बाबी शेतकऱ्यास त्याच्या जगण्याच्या विवंचनेमुळे दूरगामी होत आहेत

जागतिकीकरण ही एक अपरिहार्य प्रक्रिया आहे जागतिकीकरनाचा भारताने स्वीकार केल्या नंतर भारताची प्रगती व विकास ह्यामुळे भरभराट होईल असे दाखवले गेले परंतु जागतिकीकरनामुळे उदयोगधंद्यात व शहरीकरणात वाढ झाली नोकरीच्या संधी प्राप्त होत गेल्या परंतु जागतिकीकरणामुळे भारतीय शेती व्यवसायावर दूरगामी परिणाम होत गेले पारंपरिक शेती हाच खरी शाश्वत शेती होती आधुनिक नवं तंत्रज्ञानावर आधारित कृषी पद्धतीत वाढती महागाई व आयात निर्यात धोरणावर भांडवल शाही देशाचं वर्चस्व इतर विकसित देशातील कृषी मालाच्या प्रतवारी तील स्पधे पुढे भारतीय शेतकऱ्यांचा टिकाव लागू शकत नसल्याने तो हतबल होत गेला गेल्या पन्नास वर्षात कृषी पूरक साहित्य साठ पटीने वाढले त्या तुलनेत कृषी मालाच्या किमती पाचपट ही वाढले नाहीत परिणामी शेतीतून उदरनिर्वाह होणे कठीण झाला व कर्जाच्या ओझ्याखाली कमालीचं दारिद्र्य वाट्यास आल्यामुळे शेतकऱ्यांच्या मोठ्या प्रमाणात प्रतिदिन 46 आत्महत्या होत आहेत हा जागतिकीकरणाचा दुष्परिणाम आहे

भारतीय राज्यघटनेच्या 14,15,16,19,45, इत्यादी कलमामांनुसार सामाजिक न्यायाच्या तरतुदी सर्व नागरिकांना सामाजिक,आर्थिक दृष्ट्या न्याय प्राप्त करून देण्याचे आश्वासीत असताना जागतिकीकरणात खाजगीकरनास महत्व प्राप्त झाल्याने शेतकरी ,शेतमजूर स्त्रिया विशेषतः ग्रामीण स्त्रिया, कामगार ह्यांना घटनेने दिलेल्या सुविधा व तरतुदी जगतिकी -करणात फक्त नफा हेच एकमेव उदिष्ट अस - ल्याने समाजीक न्यायास असणाऱ्या पूरक बाबी धोक्यात येत आहेत जागतिकीकरणात गरीब अधिक गरीब व श्रीमंत अधिक श्रीमंत होत आहेत त्यामुळे संपत्तीचे केंद्रीकरण होत आहे घटनेच्या कलम 39 (ब) देशातील अधिकाधिक साधन सामुग्री चा उपभोग हा समाजातील तळागाळा पर्यंत उपलब्ध करून देण्याची शासनाची घटनात्मक जबाबदारी आहे परंतु जागतिकीकरणात सार्वजनिक क्षेत्र मोडीत निघाल्याने खाजगी करणात ह्या घटनात्मक जबाबदारीचे उल्लंघन होताना दिसते अर्थात जागतिकीकरणात श्रीमंत राष्ट्रे ,श्रीमंत बडे

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

उद्योगपती व त्या त्या भारता सारख्या विकसनशील देशातही इतर देशातील मोठे भांडवल दार व आपल्या देशातील भांडवल दार ह्यांच्या समन्वयाने देशातील भूमी ,भांडवल ,श्रम ह्याचा पाहिजे तसा वापर करऊन घेऊन शेती ,शेतकरी ,श्रम व नैसर्गिक साधन संपत्तीचा निर्भेळ वापर सध्या चालू आहे ह्याचा परिणाम किमान येत्या वीस वर्षांत शेती व नैसर्गिक साधन संपत्तीचा ह्रास होण्याची वेळ समीप आल्याचे चित्र समोर दिसत आहे.

जागतिकीकरणामुळे भारतीय शेतीतील उत्पादन वाढले , नवनवीन तंत्रज्ञान आले .पण त्याचवेळी शेतकऱ्यांवर आर्थिक संकट व बोजाही वाढत जातोय आणि पारंपरिक शेती मोडकळीस येतेय ह्या बाबत नैसर्गीक साधनं संपत्तीचे संरक्षण , संतुलन राखणे , देशातील कमाल 65टक्क्यांहून अधिक लोकसंख्या शेती ह्याच मुख्य उपजिविकेच्या साधनांवर जगते आणि देशातील सर्वच लोकसंख्ये अन्न पोषण food security होते त्याच शेतकऱ्यांच्या उपजिविकेच्या मुख्य शेती ह्याच साधनास शासन शिवाय विविध सामाजिक स्तराद्वारा मदत व प्रतिष्ठा मिळणे गरजेचे ठरणे महत्वाचे आहे . त्यासाठी सेंद्रिय शेती ,जल संधारण , जैवविविधता,जैव रसायन Bio chemical ह्यातील संशोधन प्रगती व त्यातून शाश्वत शेती संवर्धन शक्य असेल अन्यथा जागतिकीकरणाच्या महत्वाच्या वैश्विक टप्प्यात शाश्वत शेती व विकास ह्या मथळ्या वर शेतकऱ्या ऐवजी शाश्वत शेती उद्योगपती व विकास हे नवीन सूत्र उदयास आले वा वाढत गेले तर ...येणारा भविष्य जागतिकीकरणाच्या भरभराटीत शेतकऱ्याऐवजी उद्योग पतीचाच उदय होईल शेतकरी जैसे थे येरे माज्या मागल्या ..असेही होऊ नये ही आशा ...

संदर्भ

1. Globalization it's impact on Rural development.
2. कृषी अर्थशास्त्र व भारतीय शेती व्यवस्था.
3. जागतिकीकरण व भारतासमोरील आव्हाने .
4. भारतीय शेती व जागतिकीकरण .
5. Introduction to sustainable agriculture.
6. www.infra .gov.in.ca 2020—8--12

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

भारतीय लोकशाहीपुढील आव्हाने आणि उपाययोजना

प्रा.डॉ. परिमल अरविंद सुतवणे
इतिहास विभाग प्रमुख, श्री शिवाजी महाविद्यालय, परभणी

Manuscript ID:
JRD -2026-1801104
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 445-448
January 2026
Submitted: 21 Dec. 2025
Revised: 31 Dec. 2025
Accepted: 21 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश

हा शोधनिबंध भारतीय लोकशाहीपुढील विविध आव्हाने आणि त्यावरील उपाययोजनांचा सविस्तर अभ्यास करतो. भारताची लोकशाही व्यवस्था जगातील एक आदर्श लोकशाही म्हणून ओळखली जाते; तथापि साक्षरतेचा अभाव, राजकीय जागृतीची कमतरता, नागरी सुविधांची अपुरी पूर्तता, दहशतवादी कारवाया, अंतर्गत सुरक्षेला धोका, सरहद्दीवरील हस्तक्षेप, राज्यांतर्गत वाद, दळणवळणाचा अपुरा विकास, दुर्गम व डोंगरी प्रदेशांचा मागासलेपणा आणि वेगाने वाढती लोकसंख्या ही भारतीय लोकशाहीसमोरील प्रमुख आव्हाने ठरत आहेत. या आव्हानांमुळे निवडणूक प्रक्रिया, नागरिकांचा सहभाग आणि लोकशाही मूल्यांचे संवर्धन बाधित होते. शोधनिबंधात या समस्यांवर उपाय म्हणून शिक्षण व साक्षरतेचा प्रसार, राजकीय लोकजागृती, पायाभूत व नागरी सुविधांचा विकास, प्रभावी सुरक्षा उपाययोजना, समन्वयवादी राजकीय भूमिका, दुर्गम भागांचा समतोल विकास आणि लोकसंख्या नियंत्रण यांवर भर देण्यात आला आहे. या उपाययोजनांच्या प्रभावी अंमलबजावणीमुळे भारतीय लोकशाही अधिक सुदृढ, समावेशक व सक्षम बनेल, असा निष्कर्ष मांडण्यात आला आहे.

मुख्यशब्द: *भारतीय लोकशाही, लोकशाहीपुढील आव्हाने, साक्षरता, राजकीय जागृती, दहशतवाद, अंतर्गत सुरक्षा, नागरी सुविधा, दळणवळण विकास, लोकसंख्या वाढ, उपाययोजना.*

प्रस्तावना

भारत हा जगातील लोकशाही राजकीय व्यवस्था प्रत्यक्षात आणणारा एक प्रमुख देश आहे. भारताची लोकशाही ही जगातील अनेक लोकशाही राष्ट्रांसाठी मार्गदर्शक लोकशाही आहे. भारताची लोकशाही दिवसेंदिवस विकसित होत आहे. भारताच्या लोकशाही पुढे विविध आव्हाने आहेत. भारतीय लोकशाहीपुढील आव्हाने स्वीकारून त्यावर उपाययोजना करण्यासाठी सतत प्रयत्न केले जात आहेत. भारतीय लोकशाही पुढील आव्हाने ही विविध क्षेत्रांमध्ये निर्माण झालेली आहेत. भारतीय लोकशाही पुढील आव्हानांचा विस्तृत अभ्यास करण्याचे कार्य संबंधित घटकांच्या मार्फत यशस्वीपणे चालू आहे. भारतीय लोकशाही पुढील आव्हानांचे स्वरूप लक्षात घेता या आव्हानांविषयी उपाययोजना करण्यासाठी संबंधित घटकांनी विविध प्रयत्न केले आहेत. भारतीय लोकशाही ही आव्हाने स्वीकारून त्यावर यशस्वी उपाययोजना करून आणखी समृद्ध होणार आहे. भारतीय लोकशाही पुढील आव्हानांचा परामर्श पुढील प्रमाणे घेता येईल. त्याचबरोबर भारतीय लोकशाही पुढील आव्हानांच्या संदर्भाने कोणत्या उपाययोजना यशस्वीपणे राबविता येतील याचाही विचार प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये करण्यात येत आहे.

महत्त्वाच्या संकल्पना:

भारतीय लोकशाहीपुढील आव्हाने आणि उपाययोजना या शोधनिबंधाच्या लेखनासाठी भारतीय लोकशाही,साक्षरतेचा अभाव,राजकीय उदासीनता, दहशतवादी कारवाया, अंतर्गत सुरक्षा, राजकीय सक्रियता, राजकीय लोकजागृती, राजकीय इच्छाशक्ती, नागरिकांचा निवडणुकीमधील सहभाग अशा प्रकारच्या महत्त्वपूर्ण संकल्पना या ठिकाणी विचारात घेण्यात आलेल्या आहेत.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
प्रा.डॉ. परिमल अरविंद सुतवणे, इतिहास विभाग प्रमुख, श्री शिवाजी महाविद्यालय, परभणी

How to cite this article:
सुतवणे, . परिमल . अरविंद . (2026). भारतीय लोकशाहीपुढील आव्हाने आणि उपाययोजना. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 445–448. https://doi.org/10.5281/zenodo.18464470

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18464470
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

भारतीय लोकशाहीपुढील आव्हाने:

1) साक्षरतेचा अभाव:

भारतामध्ये प्राथमिक आणि माध्यमिक शिक्षण हे मोठ्या प्रमाणावर प्रसारित झालेले आहे. तरीही अनेक दुर्गम भागामध्ये अद्यापही शिक्षण हे विद्यार्थ्यांसाठी उपलब्ध नाही. प्राथमिक आणि माध्यमिक शाळा मधूनही विद्यार्थ्यांच्या गळतींचा प्रश्न निर्माण झालेला आहे. भारताच्या अनेक राज्यांमध्ये शिक्षण क्षेत्राचा विकास होत आहे. विद्यार्थ्यांमध्ये शैक्षणिक उदासीनता वाढत चालल्यामुळे साक्षरतेचे प्रमाणही कमी होत आहे. साक्षरतेच्या अभावामुळे राजकीय जागृती होत नाही. राजकीय सहभागावर या घटकाचा परिणाम होत असतो. साक्षरता वाढविणे आणि भारतीयांचा राजकीय सहभाग वाढविणे यासाठी उपाय योजना आवश्यक आहे.

2) राजकीय जागृतीचा अभाव:

सुदृढ लोकशाहीसाठी निवडणूक प्रक्रिया यशस्वीपणे पूर्ण होणे आवश्यक आहे. राजकीय जागृतीच्या अभावी निवडणूक प्रक्रियांमध्ये नागरिक मोठ्या प्रमाणावर सहभाग नोंदवत नाहीत. अगदी मतदानासाठीही नागरिक तयार होत नाहीत. आपल्या सहभागामुळे लोकशाही ही सुदृढ होणार आहे याची जाणीवच बऱ्याच नागरिकांना अजूनही झालेली नाही. यामुळे ते राजकीय सहभाग नोंदवत नाहीत. निवडणुकीच्या प्रक्रियेमध्ये मतदानाच्या माध्यमातून प्रत्येक नागरिक आपले राष्ट्रीय कर्तव्य बजावित असतो. मात्र मतदानाच्या दिवशी मात्र अनेक नागरिकांमध्ये मतदान करण्याविषयी उदासीनता असते परिणामी निवडणूक प्रक्रिया ही पूर्णपणे यशस्वी होत नाही. हे फार मोठे आव्हान भारतीय लोकशाही पुढे आहे.

3) नागरी सुविधांची पूर्तता:

भारतासारख्या विशाल प्रदेश लाभलेल्या देशांमध्ये नागरी सुविधा ह्या सर्व ठिकाणी यशस्वीपणे पोहोंचवणे हे फार जिकिरीचे कार्य आहे. वाहतुकीची साधने सर्वत्र पोहोंचवणे तसेच आरोग्य यंत्रणा मार्फत आरोग्य सेवा दुर्गम भागामध्ये उपलब्ध करून देणे. दुर्गम आणि दूरवरच्या भागांमध्ये शिक्षणाची सोय उपलब्ध करून देणे आणि जीवनावश्यक वस्तूंचा पुरवठा दुर्गम भागामध्ये उपलब्ध करून देणे. या आणि इतर सुविधा देशाच्या कानाकोपऱ्यात उपलब्ध करून देण्याच्या कार्यात अनेक अडचणी येत आहेत. मोठ्या प्रमाणावर रस्ते निर्मिती, पूल बांधणी आणि रेल्वे मार्गांचे निर्माण कार्य हे यशस्वीपणे होत आहे. या सर्व कार्यामध्ये आणखी व्यापकता अन्याय आवश्यक आहे. दळणवळणांच्या साधनांच्या जलद विकासामुळे भारतातील राजकीय प्रक्रिया ही आणखी सुलभ आणि यशस्वी होईल.

4) दहशतवादी कारवाया:

भारतामध्ये दहशतवादी कारवाया मोठ्या प्रमाणावर घडत असतात. दहशतवादी हे प्रचलित राजकीय व्यवस्था नष्ट करण्यासाठी दहशतवादी कारवाया घडवून आणतात. देशाची सुरक्षितता नष्ट करणे, समाजामध्ये भीती निर्माण करणे, नागरिकांवर दडपण निर्माण करणे, जनजीवन विस्कळीत करणे आणि अस्थिर वातावरण निर्माण करणे अशा प्रकारच्या कारवायांमधून दहशतवादी हे समाजात अस्थिरता निर्माण करतात. यामुळे अंतर्गत सुरक्षिततेला मोठा धोका निर्माण होतो. त्यामुळे राजकीय प्रक्रिया आणि निवडणूक प्रक्रिया ह्या यशस्वीपणे पूर्ण करता येत नाहीत. परिणामी भारतीय लोकशाही पुढे आव्हान निर्माण होते.

5) अंतर्गत सुरक्षेला धोका:

भारतातल्या अनेक राज्यांमध्ये अंतर्गत सुरक्षेला धोका निर्माण झाला आहे. प्रचलित राजकीय व्यवस्थेच्या विरोधात लढून अंतर्गत सुरक्षितता नष्ट करणे हे धोरण उपद्रवी घटकांच्या माध्यमातून प्रत्यक्षात येत आहे. उपद्रवी घटक हे आपल्या विशिष्ट राजकीय आणि आर्थिक मागण्यासाठी साठी कायदा आणि सुगवस्थेसमोर मोठे प्रश्न निर्माण करतात. शासकीय यंत्रणा नष्ट करतात. अंतर्गत सुरक्षा नष्ट करणारे घटक हे दूर्गम आणि डोंगरी तसेच घनदाट जंगल या प्रदेशांमध्ये अंतर्गत सुरक्षिततेला धोका निर्माण करतात. शासकीय पातळीवरील प्रभावी उपाययोजनांमुळे नक्षलवादी चळवळीच्या आव्हानाचे स्वरूप बऱ्याच प्रमाणामध्ये सौम्य झालेले आहे. सुरक्षा यंत्रणा उपद्रवी घटक आणि त्यांच्या कारवायांवर नियंत्रण मिळविण्यासाठी यशस्वीपणे कार्य करीत आहेत.

6) सरहद्दीवरील देशांचा हस्तक्षेप:

भारताच्या सरहद्दीवर असलेल्या देशांमधून भारतात घुसखोर येत असतात. भारतात आलेले घुसखोर हे भारतातील राजकीय आणि सामाजिक जीवनामध्ये उपद्रव निर्माण करतात. सरहद्दीवरील देशांकडून दहशतवादी चळवळीला खतपाणी घातले जाते. दहशतवादी चळवळीमुळे स्थानिक लोकांमध्ये असुरक्षिततेचे वातावरण निर्माण होते. दहशतवाद प्रभावित प्रदेशांमध्ये राजकीय यंत्रणा निवडणुकीसारख्या राजकीय प्रक्रिया यशस्वीपणे राबवू शकत नाहीत. दहशतवाद प्रभावित प्रदेशांमधील लोकांमध्येही राजकीय उदासीनता निर्माण होते. भारतीय लोकशाही पुढे दहशतवादी चळवळी हे मोठे आव्हान निर्माण झालेले आहे. दहशतवादाविरुद्ध भारत हा दीर्घकाळ लढा देत आहे आणि त्यात यशस्वी होत आहे.

7) राज्यांतर्गत वाद:

भारतातील काही राज्यांच्या दरम्यान प्रादेशिक,भाषिक, असंतुलित विकास आणि नदीचे पाणीवाटप या आणि इतर कारणांमुळे वाद निर्माण झालेले आहेत. राजे अंतर्गत वाद ज्या प्रदेशामध्ये प्रत्यक्षात आहेत त्या ठिकाणी राजकीय प्रक्रिया यशस्वीपणे राबविणे अवघड होते. स्थानिक नागरिकही राजकीय प्रक्रियांमध्ये यशस्वीपणे सहभाग नोंदवू शकत नाहीत. म्हणून राज्यांतर्गत वाद हे दोन्ही राज्यांनी समन्वयवादी भूमिका घेऊन सामोपचाराने सोडविणे आवश्यक आहे, यामुळेच आपली भारतीय लोकशाही आणखी सुदृढ होईल.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

8) दळणवळणाचा विकास:

भारतामध्ये दळणवळण क्षेत्राचा विकास मोठ्या प्रमाणावर होत आहे. मात्र अजूनही बऱ्याच प्रदेशाधळणवळणाची साधने उपलब्ध नाहीत. दळणवळणाची पुरेशी साधने काही प्रदेशांमध्ये उपलब्ध नसल्यामुळे निवडणुकीसारख्या प्रक्रिया यशस्वीपणे राबविणे शक्य होत नाही. दळणवळणाच्या विकासासाठी शासकीय पातळीवर आणि राजकीय पातळीवर मोठ्या प्रमाणावर नियोजन करणे आवश्यक असते.दळणवळणाच्या विकासाच्या बाबतीमध्ये डोंगरी आणि दुर्गम भागामध्ये अजूनही पुरेशा सुविधा उपलब्ध नाहीत. दळणवळणाच्या साधना अभावी विकास योजना ह्या यशस्वीपणे दुर्गम आणि डोंगरी प्रदेशात राबविता येत नाहीत.दळणवळणाच्या साधनांच्या आणि सुविधांच्या अभावामुळे राजकीय उदासीनता निर्माण होते आणि यातून भारतीय लोकशाहीमुळे आव्हान निर्माण होते.

9) दूर०गम आणि डोंगरी प्रदेशांचा विकास:

भारताच्या अनेक राज्यांमध्ये दूर्गम आणि डोंगरी प्रदेश हे अविकसितच आहेत. दळणवळणाच्या साधनांचा अभाव, शिक्षणाचा प्रसार नसणे, भौगोलिक दुर्गमता , घनदाट वने आणि जंगले,डोंगरी प्रदेश यामुळे वाहतुकीची साधने, विकास योजना,रस्तेबांधणी,हवाई वाहतूक निर्माण करणेआणि रेल्वे मार्ग निर्माण करणे यासारख्या विकास योजना प्रत्यक्षात येत नाहीत. परिणामी राजकीय प्रक्रिया म्हणजेच निवडणुकीसारख्या लोकशाहीतील महत्त्वपूर्ण असलेल्या प्रक्रिया यशस्वीपणे राबविता येत नाहीत. तरीही आजच्या काळात शासकीय पातळीवर दूर्गम आणि डोंगरी भागांमध्ये सुद्धा मतदानाची प्रक्रिया पूर्ण करण्यासाठीच्या सुविधा उपलब्ध करून देण्यात येत आहेत. दूर्गम आणि डोंगरी प्रदेशातील नागरिकांचा राजकीय सहभाग आणखी वाढविणे आवश्यक आहे.

10) वेगाने वाढती लोकसंख्या:

भारत देशाची लोकसंख्या ही दिवसेंदिवस वाढतच आहे. वेगाने वाढत्या लोकसंख्येचा प्रश्न भारताच्या राजकीय आणि आर्थिक क्षेत्राला भेडसावत आहे. विकास योजनांची आखणी आणि विकास योजनांची पूर्तता करण्यासाठी भारतीयांची इच्छाशक्ती मोठ्या प्रमाणावर असूनही वेगाने वाढत्या लोकसंख्येमुळे या योजना यशस्वी होत नाहीत. विविध विकास योजनांच्या माध्यमातून मिळणारे विकासाचे लाभ ह्या वेगाने वाढत्या लोकसंख्येमुळे सर्वांना समानपणे प्राप्त होत नाहीत. वेगाने वाढत्या लोकसंख्येमुळे शासनाच्या सर्वच विकास योजनांवर आणि लोककल्याणकारी व्यवस्थांवर मोठा ताण निर्माण होतो. लोककल्याणकारी व्यवस्थांचे कार्य व्यवस्थितपणे पूर्ण होत नाही. विकासाच्या साधनांची कमतरता निर्माण होते. म्हणून वेगाने वाढती लोकसंख्या ही भारतीय लोकशाही पुढील एक मोठे आव्हान आहे.

भारतीय लोकशाही पुढील आव्हानांचे यशस्वीपणे नि०राकरण करण्यासाठीच्या उपाययोजना:

भारतीय लोकशाही पुढील उपरोक्त आव्हानांचे यशस्वीपणे निराकरण करण्यासाठी पुढील उपाययोजना प्रत्यक्षात आणणे आवश्यक आहे.

1) प्राथमिक आणि माध्यमिक शिक्षणाचा जास्तीत जास्त प्रसार करून विद्यार्थ्यांमध्ये साक्षरता वाढविणे आवश्यक आहे .त्यामुळे भविष्य काळात राजकीय क्षेत्रात चांगली जागृती निर्माण होईल.

2) भारतीय नागरिकांमध्ये राजकीय जागृती निर्माण करण्यासाठी चे उपक्रम यशस्वीपणे राबविणे आवश्यक आहे.राजकीय क्षेत्रातील भारतीय नागरिकांचा सहभाग भारतीय लोकशाहीच्या संवर्धनासाठी किती महत्त्वाचा आहे हे सर्वांना सांगणे ही आवश्यक आहे.

3) सामाजिक सुविधा आणि पायाभूत सुविधा निर्माण करण्यासाठी आणखी व्यापक कार्यक्रम प्रत्यक्षात आणणे आवश्यक आहे.

4) भारतीय सुरक्षा यंत्रणा दहशतवादी कारवायांशी यशस्वीपणे संघर्ष करीत आहेत. भारतामध्ये होणाऱ्या दहशतवादी कारवाया खडक उपायोजना करून नष्ट करणे. दहशतवादी प्रशिक्षण केंद्रे नष्ट करणे तसेच दहशतवाद्यांना मिळणारी छुपी मदतही बंद करणे आवश्यक आहे.

5) भारतीय सुरक्षा यंत्रणांना अंतर्गत सुरक्षा प्रस्थापित करण्याच्या प्रक्रियेमध्ये चांगले यश प्राप्त होत आहे. भविष्यकाळात अंतर्गत सुरक्षिततेला बांधत असलेल्या कारवाया या मोठ्या प्रमाणावर नष्ट होतील असे वातावरण निर्माण झालेले आहे. आणखी परिणामकारक उपाययोजना प्रत्यक्ष आणणे आवश्यक आहे.

6) भारताच्या सर्व हद्दीवर असलेल्या देशांकडून होणारा उपद्रव बंद करणे आवश्यक आहे. सरहद्दीवरील देशांकडून होणारी विदेशी लोकांची घुसखोरी पूर्णपणे थांबविणे आवश्यक आहे.

7) भारत देशातील राज्यांतर्गत जे काही वाद निर्माण झालेले आहेत ते दोन्ही राज्यांनी परस्परांचा आदर करून आणि राष्ट्रीय एकात्मतेचा आदर करून आपसात असलेले वाद समन्वयवादी विचारांनी मिटविणे आवश्यक आहे. यामुळे भारतीय लोकशाही आणखी सुदृढ होईल.

8) भारतातील विविध राज्यांमध्ये दळणवळणाचा विकास मोठ्या प्रमाणावर होणे आवश्यक आहे. दूर्गम आणि डोंगरी भागामध्ये दळणवळणाची साधने उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे. यामुळे राजकीय प्रक्रिया आणि निवडणुकीसारख्या प्रक्रिया यशस्वीपणे राबविता येतील.

9) भारतातील विविध राज्यांमध्ये असलेल्या दूर्गम आणि डोंगरी भागांचा समतोल विकास साधणे आवश्यक आहे. दळणवळणाच्या साधनांची उपलब्धता,पायाभूत सुविधांचा विकास,शिक्षणाचा प्रसार, आरोग्य विषयक सुविधा पुरविणे या योजना यशस्वीपणे राबविणे आवश्यक आहे. औद्योगिक विकास साधणे यासाठी विशिष्ट प्रयत्न करणे. कल्याणकारी योजना यशस्वीपणे राबवून दूर्गम आणि डोंगरी प्रदेशांचा विकास साधने आवश्यक आहे. यामुळे राजकीय विकास होऊन लोकशाही प्रक्रिया यशस्वीपणे राबविला येईल.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

10) वेगाने वाढत्या लोकसंख्येवर नियंत्रण मिळवून भारताची लोकसंख्या ही नियंत्रणात आणून, भारतासारख्या विस्तृत प्रदेश असलेल्या देशाचा सर्वांगीण आणि समतोल विकास साधने आवश्यक आहे.

उपरोक्त चर्चेच्या माध्यमातून आपणास असे दिसून येते की, भारतीय लोकशाही पुढे विविध आव्हाने हे समस्या म्हणून निर्माण झालेले आहेत. उपरोक्त उपाययोजनांच्या माध्यमातून प्रभावीपणे कृती आराखडा निर्माण करून राजकीय विकास साधने आवश्यक आहे. भारतीय लोकशाही ही भारतातील सर्व नागरिकांना सुरक्षितता प्रदान करते.भारतीय लोकशाही पुढील आव्हानांच्या बाबतीत अल्पकालीन आणि दीर्घकालीन उपाययोजना निर्माण करून भारताचा राजकीय विकास साधने आवश्यक आहे. भारतीय लोकशाहीच्या सुदृढतेसाठी सर्व आव्हानांचे यशस्वीपणे निराकरण होणे आणि या बाबतीत यशस्वी उपाययोजना करणे हे भारतीय नागरिकांचे आणि सर्व संबंधित घटकांचे कर्तव्य आहे. भविष्यकाळामध्ये भारतीय लोकशाही पुढील विविध आव्हानांचे निराकरण करून भारतीय लोकशाही आणखी यशस्वीपणे वाटचाल निश्चितच करेल.

संदर्भ ग्रंथ:

1) डॉ. भास्कर लक्ष्मण भोळे --आधुनिक भारतातील राजकीय विचार, पिंपळापुरे बुक डिस्ट्रीब्युटर्स, नागपूर,2016

2) प्रा. सुधाकर कुलकर्णी--राजकीय विश्लेषण, अरुणा प्रकाशन,लातूर, 2010

3) डॉ.भास्कर लक्ष्मण भोळे -- भारतीय गणराज्य शासन आणि राजकारण, पिंपळापुरे बुक डिस्ट्रीब्युटर्स, नागपूर, 2012

4) प्राचार्य डॉ.पी.डी. देवरे,डॉ. डी.एस. निकुंभ --आधुनिक राजकीय विचार प्रणाली, प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव, 2010

5) डॉ.अलका देशमुख -- भारतीय शासन आणि राजकारण, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, 2010

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

भारतीय अर्थव्यवस्थेवर जीएसटीचा परिणाम - एक चिकित्सक अभ्यास

डॉ. राहुल दगडू गच्चे
श्री संत गाडगे महाराज महाविद्यालय, लोहा

Manuscript ID:
JRD -2026-1801105
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 449-451
January 2026
Submitted: 21 Dec. 2025
Revised: 31 Dec. 2025
Accepted: 21 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश

हा शोधनिबंध भारतीय अर्थव्यवस्थेवर वस्तू व सेवा कर (GST) प्रणालीचा झालेला परिणाम चिकित्सक दृष्टीने अभ्यासतो. भारतात १ जुलै २०१७ पासून जीएसटी लागू करण्यात आला असून तो अप्रत्यक्ष करसुधारणेतील एक ऐतिहासिक टप्पा मानला जातो. जीएसटीमुळे व्हॅट, सेवा कर, उत्पादन शुल्क, प्रवेश कर यांसारखे अनेक अप्रत्यक्ष कर रद्द होऊन संपूर्ण देशात एकसमान करप्रणाली अस्तित्वात आली. त्यामुळे करप्रणालीत पारदर्शकता, कार्यक्षमता आणि सुलभता वाढली आहे. जीएसटीमुळे उत्पादन खर्चात घट, उत्पादनात वाढ, करचोरीवर नियंत्रण, करसंकलनात वाढ तसेच "एक देश – एक बाजार" ही संकल्पना प्रत्यक्षात आली आहे. ग्राहक, उत्पादक आणि शासन या तिन्ही घटकांवर जीएसटीचा सकारात्मक प्रभाव दिसून येतो. तथापि, जीएसटीची प्रभावी अंमलबजावणी, ग्रामीण भागातील जनजागृती आणि कर संक्रमणातील अडचणी दूर करणे आवश्यक आहे. एकूणच, जीएसटीमुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेला गती मिळाली असून दीर्घकालीन आर्थिक विकासासाठी ही करप्रणाली उपयुक्त ठरत आहे, असा निष्कर्ष या अभ्यासात मांडण्यात आला आहे.

मुख्यशब्द: *वस्तू व सेवा कर (GST), भारतीय अर्थव्यवस्था, अप्रत्यक्ष करप्रणाली, करसुधारणा, करसंकलन, उत्पादनवाढ, एक देश–एक बाजार, आर्थिक विकास.*

प्रस्तावना:

वस्तू आणि सेवा कर ही संकल्पना १७ व्या शतकातील फ्रेंच अर्थमंत्री जीन बॅप्टिस्ट कोल्बर्ट यांच्याकडून मोठ्या प्रमाणात मानली जाते. तथापि विविध देशांमध्ये लागू केलेला आधुनिक जीएसटी भारतात डॉ. विजय केळकर यांनी विकसित केला होता. ज्यामध्ये राजकीय नेते आणि अर्थशास्त्रज्ञाचे महत्त्वपूर्ण योगदान होते. संविधानाच्या 122 व्या दुरुस्ती विधेयकाच्या मजुरीनंतर तो संविधान 121 सुधारणा कायदा 2017 म्हणून सादर करण्यात आला. जीएसटी परिषदेद्वारे केले जाते त्याचे अध्यक्ष भारताचे अर्थमंत्री असतात. सेवावर o% 5% 12% 18% व 28% दराने कर आकारला जातो. वस्तू आणि सेवा कर हा भारताचा अप्रत्यक्ष कर सुधारणेतील एक ऐतिहासिक घटना आहे. असे मानले जाते कारण वस्तू व सेवा करामुळे देशात अप्रत्यक्ष करामध्ये एक प्रकारची पारदर्शकता कार्यक्षमता एकरूपता व कर प्रशासनामुळे कर भरणा करणाऱ्या व्यक्तीमध्ये दिसून येत आहेत. त्यामुळे देशाच्या महसुलात वाढ होताना दिसून येत आहे एकंदरीत वस्तू व सेवा करांमध्ये सतत होणाऱ्या सुधारणा ह्या भारतीय अर्थव्यवस्थेतील परिवर्तनाची नांदी ठरत आहे. वस्तू व सेवा करा देशातील वस्तू व सेवावर आकारला जाणारा एक समान अप्रत्यक्ष कर आहे.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
डॉ. राहुल दगडू गच्चे, श्री संत गाडगे महाराज महाविद्यालय, लोहा

How to cite this article:
गच्चे, . राहुल . दगडू . (2026). भारतीय अर्थव्यवस्थेवर जीएसटीचा परिणाम - एक चिकित्सक अभ्यास. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 449–451. https://doi.org/10.5281/zenodo.18464501

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18464501
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

यामध्ये एकूण 160 देशांनी जीएसटी चा अवलंब केला आहे भारत हा जगातील देशापैकी 161 वा देश आहे. भारतात 1 जुलै 2017 पासून जीएसटी लागू करण्यात आली आहे जीएसटी मध्ये उत्पादित केला जाणारा मार्ग व त्याची विक्री आणि पुरविण्यात येणाऱ्या सेवा यावर आकारल्या जाणाऱ्या कराएवजी मालाच्या आणि सेवांच्या पुरवठ्यावर जीएसटी लागू करणे अशी पद्धत अस्तित्वात आली आहे.

जगभराच्या आर्थिक पेज प्रसंगाच्या पार्श्वभूमीवर मेक इन इंडिया आणि डिजिटल इंडिया मोहिमेसारख्या मोक्याच्या उपक्रमाद्वारे भारताला महत्त्वकांक्षी विकासाच्या लक्षातह असेचा ठसा उमटला आहे. वस्तू व सेवा कर हा आणखीन एक उपक्रम त्यामधील आहे. ज्याद्वारे वस्तूंच्या आणि सेवांच्या मुक्त प्रवाहकडे अप्रत्यक्ष कराच्या अस्तित्वातील पायाचे रूपांतर करून भारताच्या आर्थिक वाढीसाठी आवश्यक उत्तेजक प्रदान करण्याची अपेक्षा आहे. जीएसटी मुळे करांचा त्रास कमी होण्याची ही अपेक्षा आहे. आगामी काळात जागतिक अर्थव्यवस्थेत भारत महत्वपूर्ण भूमिका बजावेल असा अंदाज आहे. जीएसटी लागू होण्याची अपेक्षा केव्हा देशातच नाही तर शेजारच्या देशांमध्येही आणि जगातील विकसित अर्थव्यवस्था मध्येही आहे. जीएसटी राजवटीनुसार विक्रीच्या प्रत्येक ठिकाणी कर आकारला जातो. इंट्रा स्टेट विक्रीच्या बाबतीत केंद्रीय जीएसटी आणि राज्य जीएसटी आकारला जातो. सर्व अंतर राज्य विक्री एकात्मिक जीएसटी साठी लागू आहे किरकोळ विक्रेता बिस्किटांना कमी प्रमाणात पॅकेज करते आणि बिस्किटांच्या मार्केटमध्ये गुंतवणूक करते त्यामुळे त्यांचे मूल्य वाढते या मूल्यवर्धनानंतर जीएसटी आकारला जात असतो. म्हणजेच शेवटच्या ग्राहकाला अंतिम विक्री मिळवण्यासाठी प्रत्येक टप्प्यावर जोडलेले आर्थिक मूल्य आहे.

जीएसटी पूर्वी भारतात व्हॅट सेवा कर एक्साईज ड्युटी प्रवेश कर आणि इतर अनेक करांची यादी होती. प्रत्येक राज्यामध्ये स्वतःच्या नियमाचे पालन केले त्यामुळे व्यवसाय जटील आणि किंमत वजा टाकली. याकरिता जीएसटी चे महत्व स्पष्ट होते. जीएसटी ने या सर्व करांना एका प्रणाली अंतर्गत आणले आहे त्यामुळे संपूर्ण देशात एक बाजार बनते.

जीएसटी चे प्रकार:

1) सी जीएसटी: केंद्र सरकार वस्तू आणि सेवांच्या आंतरराज्यातील विक्रीसाठी कर गोळा केला जात असतो.

2) एस जीएसटी: हा कर राज्य सरकारकडून वस्तू व सेवांच्या राज्यांच्या सीमेंतर्गत कर वसूल केला जातो.

3) आय जीएसटी: दोन राज्यांमधील वस्तू व सेवांच्या देवाणघेवांवर हा कर लादला जातो.

जीएसटी चे अर्थव्यवस्थेवर होणारे परिणाम:

जीएसटी मुळे इतर सर्व कर हे रद्द होऊन जीएसटी हा अप्रत्यक्ष कर लादण्यात आला आहे. देशातील विविध वस्तू व सेवा यांच्या देवाण-घेवांवर जीएसटी हा एकच करप्रणाली एक जानेवारी 2017 पासून अमलात आणला आहे. त्यामुळे कराची चोरी किंवा कर्ण भरणे यामध्ये मोठ्या प्रमाणात बदल झाले आहेत. त्यामुळे त्याचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर मोठ्या प्रमाणात बदल घडून येताना दिसून येत आहेत.

उत्पादकावर करावा असे कमी करते आणि अधिक उत्पादनाद्वारे वाढ वाढवते. सध्याची कर आकारणी असंख्य कर कलमा सहित उत्पादकांना त्यांच्या इष्टतम क्षमतेचे उत्पादन करण्यासाठी विकासास प्रतिबंधित करत असते. जीएसटी उत्पादकांना कर्जमाफी करून या समस्येची काळजी घेत असते. चेक पोस्ट आणि टोल प्लाझा सारख्या विविध कर अडथळयामुळे अनारक्षित वस्तूंच्या अपव्य होत असतो. बफर स्टॉक ची अधिक गरज आणि गोदाम कशामुळे हे दंड मोठ्या खर्चात रुपांतरीत होत असते.

1) उत्पादनात वाढ करणे: देशातील उत्पादन करणारे कारखाने किंवा इतर व्यवसायामध्ये होणाऱ्या उत्पादनात मोठ्या प्रमाणात वाढ करणे जीएसटी मुळे मोठ्या प्रमाणात शक्य होत आहे. उत्पादन खर्चाच्या तुलनेत जीएसटी हा कर कमी लावला जात असल्यामुळे उत्पादनात वाढ करण्यास मदत होत आहे.

2) ग्राहकावर होणारा प्रभाव: आवश्यक उपभोगी वस्तूवर समान दराने किंवा जास्त दराने कर आकारला जात असल्यामुळे सरासरी ग्राहकाचा फायदा होत आहे. त्यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्था सुधारण्यास मदत होत आहे.

3) उत्पादनासाठी मोठ्या प्रमाणात निधीची उपलब्धता: एकूण जमा झालेल्या करांपैकी भारतीय अर्थव्यवस्थेवर जीएसटी चा एक सकारात्मक परिणाम होताना दिसून येतो.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

4) संपूर्ण देशात सुधारित कर: 1 जुलै 2017 पासून संपूर्ण देशात एकच कर प्रणालीची अंमलबजावणी करण्यात आली आहे. त्यामुळे मोठ्या प्रमाणात कर संकलन करण्यात येणारे अडचणी नष्ट झाले आहेत. जीएसटी च्या सकारात्मक व प्रभावी पूर्तता तुमचा एकात्मिक कर प्रणालीमुळे सर्व समस्यावर मात करता आले आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

1) जीएसटी या अप्रत्यक्ष कर प्रणालीचा अभ्यास करणे

2) जीएसटी अप्रत्यक्ष कराचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर होणाऱ्या परिणामाचा अभ्यास करणे.

3) जीएसटी कर संकलनाचा अभ्यास करणे.

गृहीतकृत्ये:

1) जीएसटी कर प्रणालीत मोठ्या प्रमाणात सुधारणा होत आहे.

2) जीएसटी याकरप्राणीचा भारतीय अर्थव्यवस्थेत मोठ्या प्रमाणात प्रभाव पडत आहे.

3) जीएसटी कर संकलनामध्ये वाढ होताना दिसून येते.

संशोधनाचा आराखडा: संशोधन क्षेत्र असो किंवा व्यक्तीचे जीवन प्रत्येकाला आराखड्याची आवश्यकता असते. संशोधन करत असताना निश्चित अशी दिशा लागते दिशा नसेल तर संशोधन कार्यास अर्थ प्राप्त होत नाही.

संशोधन विषयाची निवड: संशोधन विषयाची निवड ही संशोधन कार्यात महत्त्वाचा टप्पा मानला जात असतो. भारतीय अर्थव्यवस्थेत जीएसटी ची कशा प्रकारची भूमिका महत्त्वाची आहे. यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेत होणारा जीएसटी चा परिणाम हा विषय निवडला आहे.

संशोधन पद्धती: सदरील पेपर लेखनासाठी f}तीय साधन सामग्रीचा वापर करण्यात आला आहे. यामध्ये संदर्भ ग्रंथ मासिके वेद पुस्तके वर्तमानपत्र इत्यादी घटकांचा वापर करण्यात आला आहे.

तथ्य संकलन: संशोधन पद्धती ही एक वैज्ञानिक पद्धती आहे. सामाजिक विषयात संशोधन करताना संशोधकाला वैज्ञानिक पद्धतीचा अवलंब करून निष्कर्षाचे किंवा सिद्धांताची प्रतिपादन करावे लागते.

निष्कर्ष:

1) जीएसटी या अप्रत्यक्ष कर प्रणालीमुळे इतर कर संपुष्टात आले आहेत.

2) भारतातील अप्रत्यक्ष करप्रणालीमध्ये पारदर्शकता आली आहे.

3) जीएसटी कर प्रणालीमुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेत सुधारणा होत आहे.

शिफारसी:

1) जीएसटी कर प्रणालीचा भारतातील खेड्यापर्यंतच्या जनतेपर्यंत प्रसार करणे महत्त्वाचे आहे.

2) जीएसटी कर प्रणालीमुळे कर संक्रमणात होणारी चोरी रोखली पाहिजे.

3) जीएसटी या कर प्रणालीचा भारतीय अर्थव्यवस्थेत परिणाम होताना दिसून येत आहे.

संदर्भ:

1) www.Gst.com

2) भारतीय अर्थव्यवस्था- रंजन कोळंबे

3) www.tax reform. Com

4) http. Gst. Com

5) www.kotaklife.com

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

कब्बडी आणि खो-खो खेळणाऱ्या स्त्रियांच्या व पुरुषांच्या आक्रमकतेच्या प्रमाणाचे तुलनात्मक अध्ययन

प्रा. डॉ. गोपाल पेदापल्ली
सहयोगी प्राध्यापक, मानसशास्त्र विभाग शारदा महाविध्यालय, परभणी

Manuscript ID:
JRD -2026-1801106
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 452-455
January 2026
Submitted: 21 Dec. 2025
Revised: 31 Dec. 2025
Accepted: 21 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश:

हा संशोधन लेख कब्बडी व खो-खो खेळणाऱ्या स्त्री आणि पुरुष खेळाडूंमधील आक्रमकतेच्या प्रमाणाचे तुलनात्मक अध्ययन करतो. आक्रमकता ही केवळ नकारात्मक नसून काही प्रमाणात सकारात्मक प्रेरणाही असू शकते, असा मानसशास्त्रीय दृष्टिकोन या अभ्यासात स्वीकारला आहे. संशोधनासाठी महाराष्ट्र राज्य आंतरविद्यापीठीय क्रीडा स्पर्धेत अंतिम फेरीत प्रवेश केलेल्या कब्बडी व खो-खो खेळाडूंचा नमुना निवडण्यात आला. मध्यमान, प्रमाण विचलन आणि t-चाचणी या संख्याशास्त्रीय पद्धतींचा वापर करून माहितीचे विश्लेषण करण्यात आले. निष्कर्षांनुसार कब्बडी खेळणाऱ्या पुरुष खेळाडूंमध्ये स्त्रियांच्या तुलनेत आक्रमकतेचे प्रमाण लक्षणीयरीत्या अधिक आढळले, तर खो-खो खेळणाऱ्या स्त्री व पुरुष खेळाडूंमध्ये आक्रमकतेच्या पातळीत कोणताही महत्त्वपूर्ण फरक आढळला नाही. या अभ्यासातून विविध क्रीडा प्रकारांमध्ये आक्रमकतेचे स्वरूप आणि लिंगानुसार त्यातील फरक समजून घेण्यास मदत होते.

मुख्यशब्द: आक्रमकता, कब्बडी, खो-खो, स्त्री खेळाडू, पुरुष खेळाडू, तुलनात्मक अध्ययन, क्रीडा मानसशास्त्र, t-चाचणी.

प्रस्तावना:-

आक्रमकता:- एकमेकावर हल्ला करणे, इजा करणे, ठार मारणे, इतरांचा अपमान करणे, बदनामी करणे इ. वर्तनातून आक्रमकता दिसून येते. हजारो वर्षाच्या इतीहासातील अभ्यासावरून आपण हे सांगू शकतो. आक्रमकता ह्याची परिभाषा करणे कठीण आहे, तरी सर्व संशोधकांच्या संशोधावरून आपण हे म्हणू शकतो की आक्रमकता ही केवळ नकारात्मक प्रेरणा नसून ती एक सकारात्मक प्रेरणा देखील आहे.

व्याख्या:- एखाद्या व्यक्तींने अथवा समूहाने दुसऱ्या व्यक्तीवर अथवा समूहावर शारीरिक किंवा मानसिक हल्ला / हमला केला असेल तर आपण त्या वर्तनाला आक्रमक वर्तन असे म्हणतो. (इतरांना इजा करण्याच्या उद्देशाने शारीरिक किंवा शाब्दिक केलेली कृती म्हणजे आक्रमता होय.)

मानवी आक्रमणाच्या परिस्थितीजन्य व सामाजीक करणे:-

१) वैफल्य

२) नकारात्मक भावना

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
प्रा. डॉ. गोपाल पेदापल्ली, सहयोगी प्राध्यापक, मानसशास्त्र विभाग शारदा महाविध्यालय, परभणी

How to cite this article:
पेदापल्ली, . गोपाल . (2026). कब्बडी आणि खो-खो खेळणाऱ्या स्त्रियांच्या व पुरुषांच्या आक्रमकतेच्या प्रमाणाचे तुलनात्मक अध्ययन. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 452–455.
https://doi.org/10.5281/zenodo.18464537

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18464537
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

३) संघर्ष

४) असुखाकारक घटना

५) सहजपणे उपलब्ध होणारी आधुनिक शस्त्रे (चाकू/बंदूक/बॉम्ब)

६) आधुनिक चित्रपटातील माध्यमावरील आक्रमक दृष्ये

आक्रमकतेचे मूळ हे सामाजिक व परीस्थितीजन्य असून या प्रेरणेचे नियंत्रण करणे, या प्रेरणेची शक्ती विधायक दिशेला वळविणे किंवा समाजमान्य मार्गाने व्यक्त होईल असे पाहणे हे संसोधानाचे व मानसशास्त्रज्ञाचे उद्धिष्ट असावे.

कब्बडी:-

कब्बडी खेळाचा इतिहास प्राचीन भारताच्या वैदिक काळापासून सुरु होतो. जिथे शारीरिक कसरतीचा,व्यायामाचा भाग होता. २०व्या शतकात महाराष्ट्र आणि तामिळनाडू राज्यांनी या खेळाला नियम बद्ध स्वरूप देऊन लोकप्रिय केले. कब्बडी हा बांगला देशाचा राष्ट्रीय खेळ आहे. भारत पाकिस्तान, बांगलादेश, श्रीलंका, नेपाल या आशियाई देशात हा खेळ प्रामूख्याने खेळला जातो. अमरावतीच्या जगतविख्यात श्री. हनुमान प्रसारक मंडळाने १९३६ मध्ये बर्लिन ऑलम्पिकमध्ये खेळाच्या प्रसारासाठी प्रदर्शनीय सामना खेळून दाखवला. त्यापूर्वी म्हणजे १९३४ मध्ये कब्बडीचे नियम तयार झाले. १९३८ पासुन हा खेळ भारतात राष्ट्रीय खेळ म्हणून ओळखला जातो.

खो-खो:-

खो-खो हा भारताचा एक लोकप्रिय खेळ आहे. प्राचीन काळी हा खेळ महाराष्ट्रात रथावर खेळला जात होता. ज्यामुळे टो रथेडा म्हणून ओळखला जात असे. खो-खो खेळाचे नियम विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीला तयार केला गेला होता. १९१४ मध्ये भारतात खो-खो खेळाची पहिली स्पर्धा आयोजित करण्यात आली होती.

संशोधन पद्धतीशाश्त्र:-

अ) समस्या:-

१) कब्बडी खेळणाऱ्या स्त्रियांच्या व पुरुषांच्या आक्रमकतेच्या प्रमाणाचे तुलनात्मक अध्ययन करणे.

२) खो-खो खेळणाऱ्या स्त्रियांच्या व पुरुषांच्या आक्रमकतेच्या प्रमाणाचे तुलनात्मक अध्ययन करणे.

ब) गृहीतके:-

१) कब्बडी खेळणाऱ्या स्त्रियांमध्ये व पुरुषांच्या तुलनेत आक्रमकतेचे प्रमाण अधिक असेल.

२) खो-खो खेळणाऱ्या स्त्रियांमध्ये व पुरुषांच्या तुलनेत आक्रमकतेचे प्रमाण अधिक असेल.

क) परिवर्तके:-

१) स्वतंत्र परिवर्तके:-

अ) खेळ:-

I) कब्बडी

II) खो-खो

ब) लिंग:-

I) स्त्री

II) पुरुष

२) अवलंबी /आश्रित/परतंत्र परिवर्तके:-

I) आक्रमकतेची पातळी

ड) नमुना: - महाराष्ट्र राज्य आंतरविध्यापिठीय क्रीडा स्पर्धेत अंतिम फेरीत प्रवेशित कब्बडी आणि खो-खो खेळ खेळणारे स्त्री व पुरुष खेडाळू.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

खेळ	स्त्री खेडाळू	पुरुष खेडाळू	एकूण
कब्बडी	२४	२४	४८
खो-खो	२४	२४	४८
एकूण	४८	४८	९६

इ) संख्यासास्त्रीय पद्धतीशास्त्र:-

१) मध्यमान

२) प्रमाण विश्लेषण

३) t गुणांक

संख्यासास्त्रीय विश्लेषण:-

१) कब्बडी खेळणाऱ्या स्त्रियांमध्ये व पुरुषांच्या तुलनेत आक्रमकतेचे प्रमाण अधिक असेल.

खालील संख्याशास्त्रीय विश्लेषणावरून आपल्याला हे सिद्ध करावे लागेल.

	N	Mean	S.D.	Table Value		t Value	Result
Female	24	13.83	1.87	0.5	2.01	4.64**	Significant
Male	24	15.92	1.16	0.1	2.68		

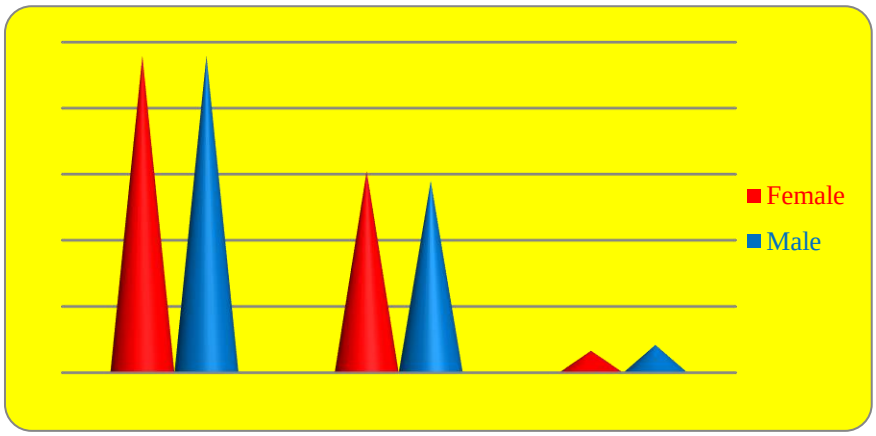

वरील संख्याशास्त्रीय विश्लेषणावरून आपणास असे म्हणता येईल की वरील गृहीतक हे स्वीकार्य आहे.

वरील संख्याशास्त्रीय विश्लेषणावरून असे सिद्ध होते की कब्बडी खेळणाऱ्या स्त्रियां व पुरुषांमध्ये आक्रमकतेच्या प्रमाणामध्ये लक्षणीय फरक (०.०१ या स्तरावर) दिसत आहे.

ह्या संशोधनावरून वरून हे सिद्ध होते की कब्बडी खेळणाऱ्या स्त्रियांपेक्षा पुरुषांमध्ये आक्रमकतेचे प्रमाण अधिक आहे.

२) खो-खो खेळणाऱ्या स्त्रियांमध्ये व पुरुषांच्या तुलनेत आक्रमकतेचे प्रमाण अधिक असेल.

खालील संख्याशास्त्रीय विश्लेषणावरून आपल्याला हे सिद्ध करावे लागेल.

	N	Mean	S.D.	Table Value		t Value	Result
Female	24	29.25	3.64	0.5	2.01	1.34	Not Significant
Male	24	30.63	3.47	0.1	2.68		

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

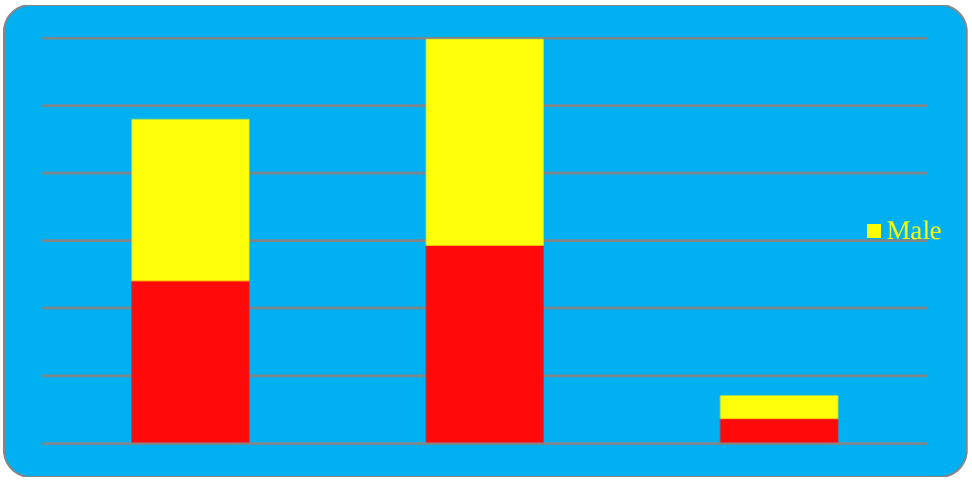

वरील संख्याशास्त्रीय विश्लेषणावरून आपणास असे म्हणता येईल की वरील गृहीतक हे नाकारण्यात येते.

वरील संख्याशास्त्रीय विश्लेषणावरून असे सिद्ध होते की खो-खो खेळणाऱ्या स्त्रियां व पुरुषांमध्ये आक्रमकतेच्या प्रमाणामध्ये कोणतेही फरक दिसत नाही.

निष्कर्ष:-

१. ह्या संशोधनावरून वरून हे सिद्ध होते की कब्बडी खेळणाऱ्या स्त्रियांपेक्षा पुरुषांमध्ये आक्रमकतेचे प्रमाण अधिक आहे.

२. वरील संख्याशास्त्रीय विश्लेषणावरून असे सिद्ध होते की खो-खो खेळणाऱ्या स्त्रियां व पुरुषांमध्ये आक्रमकतेच्या प्रमाणामध्ये कोणतेही फरक दिसत नाही.

संधर्भ सूची:-

१) डॉ. अनघा पाटील – मॅनेज युवर स्ट्रेस – उन्मेष प्रकाशन, पुणे.

२) डॉ. म.न. पलसाने – उपयोजित मानसशास्त्र

३) डॉ. एच.जे. नरके & डॉ. बी, एन, बर्वे – मनोमापन व संखाशास्त्र

४) डॉ. रा.र. बोरुडे – संशोधन पद्धतीशास्त्र

५) प्रा. र.व. कुळकर्णी, प्रा. पंडित गोरे- सामान्य मानसशास्त्र

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

2014 नंतर भारताच्या परराष्ट्र धोरणातील बदल एक अभ्यास

प्रा डॉ प्रशांत सराफ
प्राध्यापक, सैनिकशास्त्र विभाग, श्री शिवाजी महाविद्यालय, वसमत रोड परभणी

Manuscript ID:
JRD -2026-1801107
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 456-458
January 2026
Submitted: 21 Dec. 2025
Revised: 31 Dec. 2025
Accepted: 21 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश:

हा शोधनिबंध २०१४ नंतर भारताच्या परराष्ट्र धोरणात झालेल्या महत्त्वपूर्ण बदलांचा अभ्यास करतो. पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांच्या नेतृत्वाखाली भारताच्या परराष्ट्र धोरणात 'राष्ट्रहित', 'आत्मनिर्भरता' आणि 'रणनीतिक स्वायत्तता' या संकल्पनांना केंद्रस्थानी ठेवून अधिक सक्रिय, आक्रमक व व्यवहार्य दृष्टिकोन स्वीकारण्यात आला आहे. पारंपरिक अलिप्ततावादी धोरणातून बाहेर पडून भारताने बहु-ध्रुवीय जागतिक व्यवस्थेशी जुळवून घेत विविध आंतरराष्ट्रीय गटांशी (QUAD, BRICS, G20) विषयानुरूप सहकार्य वाढवले आहे. 'Neighbourhood First', 'Act East', 'SAGAR' धोरणांद्वारे शेजारी देशांशी, आशिया-पॅसिफिक क्षेत्राशी तसेच हिंदी महासागर क्षेत्राशी संबंध दृढ करण्यात आले. दहशतवादविरोधी कणखर भूमिका, आर्थिक मुत्सद्देगिरी, सौम्य शक्तीचा (योग, आयुर्वेद, संस्कृती) वापर आणि जागतिक नेतृत्वाची आकांक्षा ही या धोरणाची वैशिष्ट्ये ठरतात. एकूणच, २०१४ नंतर भारताचे परराष्ट्र धोरण अधिक आत्मविश्वासपूर्ण, वास्तववादी व जागतिक स्तरावर प्रभावी झाले असून भारताच्या महाशक्ती म्हणून उदयाची दिशा स्पष्ट होते.

मुख्यशब्द: *भारताचे परराष्ट्र धोरण, २०१४ नंतरचे बदल, राष्ट्रहित, आत्मनिर्भरता, रणनीतिक स्वायत्तता, Neighbourhood First, Act East Policy, बहु-ध्रुवीय जग, सौम्य शक्ती.*

प्रस्तावना:

२०१४ नंतर भारताच्या परराष्ट्र धोरणात अनेक महत्त्वपूर्ण आणि मूलभूत बदल झाले आहेत. पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांच्या नेतृत्वाखालील सरकारने 'राष्ट्रहित' केंद्रस्थानी ठेवून अधिक आक्रमक आणि सक्रिय भूमिका घेतली आहे. २०१४ नंतर भारताच्या परराष्ट्र धोरणात 'राष्ट्रहित' आणि 'आत्मनिर्भरता' यावर अधिक भर देऊन महत्त्वपूर्ण बदल झाले आहेत, ज्यात पारंपरिक अलिप्ततेकडून अधिक सक्रिय, बहु-ध्रुवीय जगाशी जुळवून घेणारे आणि चीनच्या वाढत्या प्रभावाला संतुलित करणारे धोरण स्वीकारले थोडक्यात, २०१४ नंतर भारताच्या परराष्ट्र धोरणाने केवळ आंतरराष्ट्रीय संबंधांमध्ये सक्रिय भूमिकाच घेतली नाही, तर जागतिक महाशक्ती म्हणून उदयासाठी आवश्यक असलेला आत्मविश्वास आणि सामरिक लवचिकताही दर्शविली आहे.

अभ्यासाचे महत्त्व आणि गरज :

भारतातील परराष्ट्र धोरण विशेषता 2014 नंतरचे, संदर्भात विशेष अभ्यास करणे गरजेचे आहे कारण, आधीच्या सरकारने सत्तर वर्षांमध्ये जी भूमिका घेतली नाही, अशी भूमिका विद्यमान सरकारने घेतली आहे, त्यामुळे नेमका 2014 नंतर भारताच्या परराष्ट्र धोरणामध्ये कोणता बदल झाला याचा अभ्यास करणे महत्त्वाचे आणि गरजेचे आहे.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
प्रा डॉ प्रशांत सराफ, प्राध्यापक, सैनिकशास्त्र विभाग, श्री शिवाजी महाविद्यालय, वसमत रोड परभणी

How to cite this article:
सराफ, . प्रशांत . (2026). 2014 नंतर भारताच्या परराष्ट्र धोरणातील बदल एक अभ्यास. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 456–458. https://doi.org/10.5281/zenodo.18464564

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18464564
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

अभ्यासाची उद्दिष्टे :

अभ्यासाची उद्दिष्टे खालील प्रमाणे आहे

1. 2014 नंतरचे परराष्ट्रीय धोरणातील मुख्य बदल अभ्यासणे.
2. 2014 नंतरच्या परराष्ट्र धोरणातील बदलाची मुख्य वैशिष्ट्ये अभ्यासणे.

अभ्यासाची गृहितके:

सदरील संशोधन अभ्यासाची गृहितके खालील प्रमाणे आहे

1. 2014 नंतर भारताच्या परराष्ट्रीय धोरणात विशेष बदल झाला.
2. 2014 नंतर भारताच्या परराष्ट्र धोरणात विशेष बदल झाला नाही.

अभ्यासाची संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत अभ्यासाची संशोधन पद्धती खालील प्रमाणे उल्लेखित केली आहे.

प्रस्तुत संशोधनाकरिता प्रामुख्याने दुय्यम माहितीस्त्रोत वापरला असून, सदरील माहिती विविध भारतीय परराष्ट्र धोरण विषय पुस्तकांमधून, तथा इंटरनेट च्या मदतीने ऑनलाइन माध्यमातून घेण्यात आली आहे. तसेच प्रस्तुत संशोधन पूर्णतः दुय्यम माहिती स्त्रोतावर, वेगवेगळ्या वृत्तपत्र मधील लेख आधारित आहे. सदरील संशोधनाकरिता प्राथमिक माहिती स्त्रोत वापरण्यात आला नाही.

अभ्यासाची व्याप्ती व मर्यादा :

प्रस्तुत संशोधन करिता प्रामुख्याने दुय्यम स्त्रोत वापरला असून, प्राथमिक माहिती स्त्रोत वापरण्यात आला नाही, तसेच प्रस्तुत संशोधन भारतातील परराष्ट्र धोरण यामधील बदल विशेषता 2014 नंतर या बाबीशी संबंधित आहे.

२०१४ नंतरचे मुख्य बदल खालीलप्रमाणे आहेत:

- **शेजारी प्रथम धोरण :** भारताने आपल्या शेजारील देशांशी (नेपाळ, बांगलादेश, भूतान, श्रीलंका, मालदीव) संबंध दृढ करण्याला सर्वोच्च प्राधान्य दिले आहे.
- **अलिप्ततावादाकडून बहु-ध्रुवीय तेकडे :** भारत आता केवळ अलिप्त न राहता, विविध जागतिक गटांशी (उदा. Quad, BRICS, G20) आपल्या गरजेनुसार आणि विषयानुसार युती करत आहे.
- **ऍक्ट ईस्ट पॉलिसी :** पूर्वीच्या 'लुक ईस्ट' धोरणाचे रूपांतर 'ऍक्ट ईस्ट' मध्ये करून दक्षिण-पूर्व आशियाई देशांशी अधिक सक्रिय आर्थिक आणि धोरणात्मक सहकार्य वाढवले आहे.
- **आक्रमक संरक्षण आणि दहशतवाद विरोध:** दहशतवादाच्या मुद्द्यावर भारताने अधिक कणखर भूमिका घेतली असून, सीमेपलीकडील आव्हानांना लष्करी प्रत्युत्तर देण्याची तयारी दर्शवली आहे.उदा. सर्जिकल स्ट्राइक, ऑपरेशन सिंदूर.
- **आर्थिक मुत्सद्देगिरी :** परराष्ट्र धोरणाचा वापर थेट विदेशी गुंतवणूक)FDI), तंत्रज्ञान आणि व्यापाराला चालना देण्यासाठी केला जात आहे.
- **भारतीय वंशांच्या लोकांसोबत संवाद:** परदेशात राहणाऱ्या भारतीयांना देशाच्या सौम्य शक्तीचे)Soft Power) माध्यम म्हणून महत्त्व दिले गेले असून, संकटाच्या वेळी त्यांच्या मदतीसाठी सरकार अधिक सक्रिय झाले आहे.
- **सौम्य शक्तीचा वापर:** योग, आयुर्वेद आणि भारतीय संस्कृतीचा जागतिक स्तरावर प्रसार करून भारताची प्रतिमा सुधारण्यावर भर दिला आहे.
- **जागतिक नेतृत्व :** हवामान बदल, सौर ऊर्जा)International Solar Alliance) आणि डिजिटल क्रांती)UPI) यांसारख्या विषयांत भारताने जागतिक नेतृत्व करण्याची आकांक्षा व्यक्त केली आहे.

२०१४ नंतर भारताच्या परराष्ट्र धोरणात 'राष्ट्रहित' आणि 'आत्मनिर्भरता' यावर अधिक भर देऊन महत्त्वपूर्ण बदल झाले आहेत, ज्यात पारंपरिक अलिप्ततेकडून अधिक सक्रिय, बहु-ध्रुवीय जगाशी जुळवून घेणारे आणि चीनच्या वाढत्या प्रभावाला संतुलित करणारे धोरण स्वीकारले गेले आहे, ज्यामध्ये '*पहल', 'सबका साथ, सबका विकास' आणि 'रणनीतिक स्वायत्तता' (Strategic Autonomy)* यांसारख्या संकल्पनांचा समावेश आहे.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

२०१४ नंतरच्या बदलांची प्रमुख वैशिष्ट्ये:

- **अधिक सक्रिय आणि थेट दृष्टिकोन :** पंतप्रधान मोदींच्या नेतृत्वाखाली धोरणात कणखरपणा आणि आक्रमकता आली, ज्यामुळे जागतिक पटलावर भारताची भूमिका अधिक प्रभावी झाली.
- **'Neighbourhood First' आणि 'Act East' धोरणे:** शेजारी राष्ट्रांशी संबंध सुधारणे आणि पूर्व आशियाई देशांशी धोरणात्मक सहकार्य वाढवण्यावर भर दिला गेला.
- **रणनीतिक स्वायत्तता :** कोणत्याही एका गटाचे अनुकरण न करता, राष्ट्रीय हितानुसार स्वतंत्र निर्णय घेण्यावर भर; यामुळे अमेरिका, रशिया आणि युरोपियन देशांशी संबंध सुधारले.
- **आर्थिक आणि सामरिक भागीदारी:** QUAD (अमेरिका, जपान, ऑस्ट्रेलिया, भारत) सारख्या गटांमध्ये सहभाग वाढवून चीनच्या वर्चस्वाला संतुलित करण्याचा प्रयत्न केला गेला आणि आर्थिक संबंध दृढ केले.
- **'सबका साथ, सबका विकास, सबका विश्वास'**: जागतिक स्तरावर भारताची प्रतिमा एक जबाबदार आणि सर्वसमावेशक शक्ती म्हणून निर्माण करण्याचा प्रयत्न.
- **'पहल' (Act East) आणि 'सागर' (SAGAR) धोरणे**: हिंदी महासागर क्षेत्रातील सुरक्षा आणि विकासावर लक्ष केंद्रित.

परंपरागत धोरणातून बदल:

- **अलिप्ततेकडून ध्रुवीकरणाकडे:** सुरुवातीच्या अलिप्ततावादी धोरणातून बाहेर पडून, बदलत्या जागतिक परिस्थितीत विविध देशांशी गरजेनुसार संबंध जोडले गेले (उदा. अमेरिकेशी वाढती जवळीक).
- **आदर्शवादाकडून वास्तववादाकडे:** केवळ आदर्शवादी भूमिकेऐवजी, राष्ट्रीय सुरक्षा आणि हितसंबंधांना प्राधान्य देणारे वास्तववादी धोरण स्वीकारले गेले (उदा. चीन-पाकिस्तान धोरणात बदल).

अभ्यासाचे निष्कर्ष:

इसवी सन २०१४ नंतर भारताच्या परराष्ट्र धोरणात 'राष्ट्रहित' आणि 'आत्मनिर्भरता' यावर अधिक भर देऊन महत्त्वपूर्ण बदल झाले आहेत, ज्यात पारंपरिक अलिप्ततेकडून अधिक सक्रिय, बहु-ध्रुवीय जगाशी जुळवून घेणारे आणि चीनच्या वाढत्या प्रभावाला संतुलित करणारे धोरण स्वीकारले थोडक्यात, २०१४ नंतर भारताच्या परराष्ट्र धोरणाने केवळ आंतरराष्ट्रीय संबंधांमध्ये सक्रिय भूमिकाच घेतली नाही, तर जागतिक महाशक्ती म्हणून उदयासाठी आवश्यक असलेला आत्मविश्वास आणि सामरिक लवचिकताही दर्शविली आहे.

संदर्भ:

1. भारताचे परराष्ट्र धोरण (नवीन प्रवाह), डॉ.शैलेंद्र देवळाणकर, सकाळ प्रकाशन.
2. भारताचे परराष्ट्र धोरण, प्रा. डॉ. एच. मेहत्रे, ब्रि. हेमंत महाजन, अथर्व पब्लिकेशन.
3. भारत रशिया मैत्री, डॉ. जयेंद्र लेकुरवाळे, दैनिक पुण्यनगरी वृत्तपत्र, 06 डिसेंबर 2021.
4. गरज दक्षिण आशियाई दृष्टिकोनाची, रोहन चौधरी, दैनिक सकाळ वृत्तपत्र, 30 एप्रिल 2022.
5. विकास सुरक्षा अन् धोरणाचा संगम, रोहन चौधरी, दैनिक दिव्य मराठी, 08 मे 2022.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

भारतीय लोकशाहीचे सध्याचे स्वरूप आणि आव्हाने

प्रा. डॉ. अमोल भाऊरावजी बंड
राज्यशास्त्र विभागप्रमुख आदर्श विज्ञान, जयरामदास भागचंद कला व
बिरला वाणिज्य महाविद्यालय धामणगाव रेल्वे

Manuscript ID:
JRD -2026-1801108
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 459-461
January 2026
Submitted: 21 Dec. 2025
Revised: 31 Dec. 2025
Accepted: 21 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश

भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर भारताने लोकशाही शासन प्रणालीचा स्विकार केला. भारताने इंग्लंडच्या आधारावर लोकशाही स्वीकारली कारण इंग्लंडने भारतावर बऱ्याच वर्ष राज्य केले होते. त्याच कालावधीत भारतातील जनतेकरिता इंग्रजानी बरेच कायदे केले होते. त्यामुळे भारतील जनतेला सांसदीय लोकशाहीचा अनुभव होताच. म्हणून भारताने सांसदीय शासन प्रणालीचा स्वीकार केला. परंतु स्वातंत्र्यापासून तर वर्तमानकाळापर्यंत भारताच्या लोकशाहीच्या प्रवासाचा आढावा आपण जर घेतला तर असे आढळून येते कि आज लोकशाहीसमोर अनेक आव्हाने निर्माण झाली आहेत. त्यामुळे लोकशाही शासन हे जनसामान्यांचे शासन न राहता विशिष्ट लोकांचे किंवा लोकसमूहाचे शासन होऊन जाते व त्या शासन प्रणालीमध्ये अनेक दोष निर्माण होतात. प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये आपण त्या आव्हानांचा आढावा घेणार आहोत.

मुख्यशब्द: *भारतीय लोकशाही, लोकशाहीचे स्वरूप, लोकशाहीपुढील आव्हाने, संसदीय शासनप्रणाली, कायद्याचे राज्य, जनसहभाग, राजकीय पक्ष, बहुमताचे राज्य, विरोधी पक्ष, जातीय व धार्मिक राजकारण, स्वायत्त संस्था, व्यक्तिविकास.*

प्रस्तावना:-

भारताला स्वातंत्र्य देण्यापूर्वीच भारताकरिता घटना समितीची निर्मिती करण्यात आली होती व त्या घटना समितीने भारताकरिता कोणत्या प्रकारची शासन प्रणाली स्वीकारावी याकरीता विचारविनिमय करण्यात आला व अखेर भारताने सांसदीय शासनप्रणालीचा स्वीकार केला व त्यामुळे भारतामध्ये जबाबदार शासनप्रणाली जनतेचे सार्वभौम, समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष, लोकशाही गणराज्य अस्तित्वात आले. तसेच जनतेला आर्थिक, सामाजिक, राजकीय न्याय, विचार, अभिव्यक्ती विश्वास, श्रद्धा व उपासना यांचे स्वातंत्र्य तसेच दर्जा व संधीची समानता जनतेला बहाल करण्यात आली. या विभिन्न तत्वांच्या माध्यमातून लोकशाही राबविण्याचे भारतीय संविधानाने स्पष्ट केलेले आहे. परंतु लोकशाहीमध्ये सरकार किंवा शासन चालविण्याची जी जबाबदारी असते ते राजकीय पक्षाच्या माध्यमातून पूर्ण केली जाते. स्वातंत्र्यापासून तर वर्तमानकाळापर्यंत भारतातील राजकीय पक्षच लोकशाही शासन प्रणाली पुढे नेत आहेत. परंतु वर्तमान काळापर्यंत राजकीय पक्षांमध्ये,त्यांच्या वर्तवणुकीमध्ये बरेच काही दोष निर्माण झालेले आहेत. बऱ्याच राजकीय पक्षाचे वर्तन हे लोकशाहीसोबत विसंगत असे आहेत त्यामुळे लोकशाहीसमोर अनेक आव्हाने आ वासून उभे आहेत त्याचाच उहापोह आपण येथे करणार आहोत.

शोधनिबंधाची उद्दिष्ट्ये:-

१) लोकशाही संकल्पनेचे अध्ययन करणे.
२) भारतीय लोकशाहीसमोरील आव्हानांचे अध्ययन करणे.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
प्रा. डॉ. अमोल भाऊरावजी बंड, राज्यशास्त्र विभागप्रमुख आदर्श विज्ञान, जयरामदास भागचंद कला व बिरला वाणिज्य महाविद्यालय धामणगाव रेल्वे

How to cite this article:
बंड, . अमोल . भाऊरावजी . (2026). भारतीय लोकशाहीचे सध्याचे स्वरूप आणि आव्हाने. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 459–461. https://doi.org/10.5281/zenodo.18464605

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18464605
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

शोधनिबंधाची गृहीतके:-

१) लोकशाही प्रक्रियेमध्ये जनसहभाग आवश्यक आहे. परंतु भारतीय लोकशाही प्रक्रियेमध्ये आपल्याला घराणेशाहीच दिसून येते.
२) लोकशाहीमध्ये बहुमताला महत्व आहे परंतु विरोधी पक्षाचे अस्तित्व असणेही तेवढेच आवश्यक आहे.

भारतीय लोकशाही शासनप्रणालीचे स्वरूप

१) कायद्याचे राज्य :-

लोकशाही शासनप्रणालीमध्ये कोणत्याही एका व्यक्तीच्या किंवा व्यक्ती गटाच्या लहरीनुसार शासनकारभार न करता कायद्यानुसार केला जातो. शासनाचे तिन्ही अंग ते म्हणजे कायदेमंडळ, कार्यकारी मंडळ व न्यायमंडळ यांना राज्यघटनेने ठरविलेल्या चौकटीत राहूनच शासनकारभार करावा लागतो. त्यामुळे सरकार व जनता या दोघांनाही कायद्याच्या आधारावारच वर्तन करावे लागते. तसेच कायद्यापेक्षा कुनीही श्रेष्ठ असू शकत नाही.

२) लोकशाहीमध्ये जनमत व जनकल्याण सर्वश्रेष्ठ :-

लोकशाहीमध्ये जनकल्याणाकरिता शासकांनी व्यक्तिगत किंवा सामूहिक स्वार्थ हा बाजूला ठेवला पाहिजे. लोकशाहीमध्ये जनतेच्या सार्वभौमत्वाला महत्व असते हे पटवून देणे आवश्यक आहे. लोकशाहीमध्ये जनतेच्या प्रतिनिधींनी जनतेला जबाबदार राहूनच कार्य केले पाहिजे. त्यामुळे लोकशाहीमध्ये जास्तीत जास्त लोकांचे मत व जास्तीत जास्त लोकांचे कल्याण यालाच महत्व असते.

३) राजकीय सहभाग व पदप्राप्तीची सर्वाना समान संधी :-

लोकशाहीशासन प्रणालीमध्ये राजकीय सहभाग हा व्यापक असतो. इतर शासनप्रणालीमध्ये तो मर्यादित असतो. प्रत्येकाला आपल्या योग्यतेनुसार राजकीय सहभाग व पदप्राप्त करता येऊ शकते व त्याकरिता राजकीय पक्षाच्या माध्यमातून तशाप्रकारची संधी आणि सुविधा उपलब्ध करून देण्यात येते.

४) बहूमताचे राज्य :-

लोकशाहीमध्ये बहुमताला महत्व असते. कोणताही निर्णय हा बहुमताच्या आधारावर घेतला जातो. प्रत्येक स्तरावर विचारविनिमय, चर्चा, सुसंवाद करून बहुमताने निर्णय घेतला जातो व लोकशाहीमध्ये प्रत्येकाला आपले विचार व्यक्त करण्याचा अधिकार असतो तसेच प्रत्येक व्यक्तीच्या मताला महत्व असते व बहुमताने निर्णय घेतला जातो.

५) व्यक्तिविकासाला प्राधान्य :-

लोकशाही शासनप्रणालीमध्ये प्रत्येक व्यक्तीच्या हिताचे संरक्षण व्हावे याकरिता नागरिकांना मूलभूत अधिकार दिलेले असतात व त्यांचे संरक्षण करण्याचे काम न्यायमंडळ करीत असते. त्यामुळे नागरिकांच्या व्यक्तिमत्वाचा विकास व्हावा याकरिता त्यांना योग्य असे मूलभूत अधिकार देण्यात आलेले असतात.

भारतीय लोकशाहीसमोरील आव्हाने

१) जातीय व धार्मिक राजकारण :-

भारतातील राजकारण हे जातीय व धार्मिक आधारावरच चालते. निवडणुकीच्या काळामध्ये धर्म आणि जातीवरील मुद्दे शोधण्यात येतात व अंतर्गत तेढ निर्माण करून राजकारणामध्ये जात व धर्माचा वापर करण्यात येतो.

२) प्रबळ विरोधी पक्षाचा अभाव :-

भारतामध्ये सध्या एकपक्ष प्रबळ पद्धतीमुळे विरोधी पक्ष हा कमकुवत झालेला आहे. योग्य लोकशाही राबवायची असेल तर प्रबळ विरोधी पक्ष असणे आवश्यक आहे. विरोधी पक्ष हा जनतेच्या अडचणी विभिन्न माध्यमातून जसे कि मोर्चे, बंद, घेराव, चक्का जाम या माध्यमातून शासनासमोर मांडतो.

३) एकपक्ष पद्धतीकडे भारताची वाटचाल :-

भारतीय राजकारणामध्ये सध्या भारताची वाटचाल अनेक पक्षपद्धतीतून एकपक्षपद्धतीकडे होत आहे असे आपणास दिसून येते. कारण भारतातील छोट्या प्रादेशिक पक्षांना कमकुवत करण्याचे काम राष्ट्रीय पक्ष करीत आहे असे आढळून येते. तसेच लोकांची मानसिकता सुद्धा तशीच बनत आहे कारण एका विशिष्ट पक्षाच्या नावावरच उभे राहण्यासाठी लोक गर्दी करतांना दिसून येतात.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

४) स्वायत्त संस्थाचा दुरुपयोग :-

भारतामध्ये सत्ताधारी पक्ष कोणताही असो तो सत्तेवर असतांना ज्या स्वायत्त संस्था आहेत जसे कि सीबीआय, निवडणूक अयोग यासारख्या संस्थांचा दुरुपयोग करतांना आपल्याला दिसून येतो. यासारख्या संस्थांचा वापर विरोधी पक्षांना त्रास देण्यासाठी सत्ताधारी पक्ष करीत असतो.

निष्कर्ष:-

अशाप्रकारे भारतीय लोकशाहीचे स्वातंत्र्यापासून तर वर्तमानकाळापर्यंत प्रवास झालेला आहे व त्यामध्ये विभिन्न प्रकारच्या घटना व आव्हाने आपल्याला दिसून येतात.

संदर्भ:-

१) ॲड. सोनक अतुल, भारतीय लोकशाहीपुढील आव्हाने, लोकसत्ता वर्तमानपत्र लेख
२) लक्ष्मीकांत एम. इंडियन पॉलिटी
३) डॉ. देशमुख अलका, भारतीय लोकशाही प्रक्रिया, श्री साईनाथ प्रकाशन नागपूर
४) डॉ. कुरकुटे हनुमंत, डॉ खरात वसंत व डॉ. देशमुख श्रीकांत, भारतीय लोकशाहीची वाटचाल अथर्व प्रकाशन

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

रोड मराठा समाजाचा सामाजिक सांस्कृतिक एक अभ्यास विशेष संदर्भ हरियाणा राज्य

श्रीकांत बापूराव बोकारे[1], प्रो. डॉ. डी. डी. कोल्हेकर[2]
[1]संशोधन केंद्र - पानसरे महाविद्यालय अर्जापूर ता. बिलोली जि. नांदेड
[2]इतिहास विभाग प्रमुख, कै. बाबासाहेब देशमुख गोरठेकर कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविध्यालय, उमरी जि. नांदेड

Manuscript ID:
JRD -2026-1801109
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 462-465
January 2026
Submitted: 21 Dec. 2025
Revised: 31 Dec. 2025
Accepted: 21 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश:

सदर शोध निबंधा मध्ये हरियाणा राज्यातील रोड मराठा समाजाच्या सामाजिक-सांस्कृतिक इतिहासाचा अभ्यास करण्यात आला आहे. पानिपतच्या तिसऱ्या युद्धानंतर विस्थापित झालेल्या मराठा कुटुंबांनी हरियाणात स्थायिक होऊन आपली लढाऊ वृत्ती आणि सांस्कृतिक परंपरा जपली. सदर शोध निबंधामधून रोड मराठा समाजाची सामाजिक रचना, कौटुंबिक गोत्रे, विवाह परंपरा आणि वार्षिक शौर्यदिन उत्सव यांचा महत्त्वाचा पाया दिसून आला. रोड मराठा समाजाने हरियाणा मध्ये स्थानिक समाजाशी मिसळत आपली मराठा ओळख टिकवली. हा समाज पराक्रम, जिद्द आणि सांस्कृतिक वारशाचे जिवंत प्रतीक आहे.

मुख्यशब्द: *रोड मराठा समाज, हरियाणा राज्य, सामाजिक-सांस्कृतिक अभ्यास, पानिपतचे तिसरे युद्ध, मराठा विस्थापन, सामाजिक रचना, गोत्र व्यवस्था, सांस्कृतिक परंपरा, शौर्यदिन उत्सव, मराठा ओळख, सांस्कृतिक जतन.*

प्रस्तावना

इसवी सन १७६१ मध्ये पानिपतच्या तिसऱ्या महायुद्धाने भारतीय उपखंडाच्या इतिहासात एक अमर शिका उघडली[१]. या युद्धात मराठा साम्राज्याला भयंकर पराभव सहन करावा लागला, ज्यामुळे त्यांचे सैन्य, त्यांचे अधिकारी आणि त्यांच्या कुटुंबीयांचा मोठ्या प्रमाणावर मृत्यू किंवा विस्थापन झाले. युद्धाच्या तुफान परिस्थितीमुळे हजारो लोक हरियाणाच्या भौगोलिक सीमांमध्ये रस्ता भटकत किंवा जखमी अवस्थेत राहिले. या विस्थापित मराठा लोकांनी हरियाणाच्या विविध भागात आपला ठसा उमठवला आणि हळूहळू त्या प्रदेशात स्थायिक झाले. त्यावेळी हे लोक मुख्यतः लष्करी अनुभव असलेले, शौर्यपूर्ण आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या समृद्ध होते.

स्थायिक झाल्यानंतरही त्यांनी आपली मराठा ओळख टिकवून ठेवली, तरीही स्थानिक समाजाशी मिसळून सामाजिक संबंध स्थापन केले. त्यांच्या सांस्कृतिक परंपरांमध्ये महाराष्ट्रातील मराठा संस्कृतीचे विविध घटक अद्याप आढळतात, जसे की विवाह विधी, पारंपरिक वेशभूषा आणि वार्षिक शौर्यदिनाचे साजरेकरण. या समाजाला आज 'रोड मराठा' असे ओळखले जाते. या नावामागील ऐतिहासिक कारणे संशोधकांच्या मतानुसार, 'रोड' म्हणजे रौद्र किंवा वीरगतीचा प्रतीक म्हणून दिले गेलेले असावे. हरियाणाच्या भौगोलिक व सामाजिक परिस्थितीत या समाजाने आपली आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक अस्तित्व टिकवून ठेवले. त्यांनी प्रामुख्याने शेती केली, काहीजण सरकारी किंवा लष्करी सेवा करीत राहिले, आणि समाजात आपले नेतृत्व स्थापित केले. हरियाणातील स्थानिक राजकारणात आणि समाजकारणात रोड मराठ्यांचा मोठा वाटा आहे. परंतु, त्यांनी आपल्या मूळ मराठा ओळखीशीही जोडणी राखली आहे, ज्यामुळे त्यांचा सांस्कृतिक आणि ऐतिहासिक वारसा अधोरेखित होतो.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
श्रीकांत बापूराव बोकारे, संशोधन केंद्र - पानसरे महाविद्यालय अर्जापूर ता. बिलोली जि. नांदेड

How to cite this article:
बोकारे, . श्रीकांत . बापूराव ., & कोल्हेकर, . डी . डी . (2026). रोड मराठा समाजाचा सामाजिक सांस्कृतिक एक अभ्यास विशेष संदर्भ हरियाणा राज्य. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 462–465.
https://doi.org/10.5281/zenodo.18464630

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18464630
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

संशोधनाचा उद्देश या समाजाच्या ऐतिहासिक प्रवासाचा, सामाजिक संरचनेचा आणि सांस्कृतिक जतनाचा अभ्यास करणे आहे. पानिपतच्या तिसऱ्या युद्धानंतर त्यांचे विस्थापन, हरियाणातील सामाजिक समाकलन, ह्या सर्वांचा सखोल अभ्यास करणे या शोधनिबंधाचा मुख्य हेतू आहे

संशोधनाची उद्दिष्टे :-

१. रोड मराठा समाजाच्या ऐतिहासिक उत्पत्तीचा आणि पानिपत युद्धाशी असलेल्या संबंधाचा अभ्यास करणे
२. हरियाणातील या समाजाच्या सामाजिक संरचनेचे आणि सांस्कृतिक परंपरांचे विश्लेषण करणे

संशोधन पद्धती (Methodology) :-

सदर संशोधनासाठी वर्णनात्मक (Descriptive) व विश्लेषणात्मक (Analytical) या संशोधन पद्धतींचा अवलंब करण्यात आलेला आहे. संशोधन विषयाच्या ऐतिहासिक, सामाजिक व समकालीन पैलूंचे सुस्पष्ट वर्णन करण्यासाठी वर्णनात्मक पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला आहे. तसेच उपलब्ध माहितीचे अर्थ लावणे, तुलना करणे व त्यातून निष्कर्ष काढण्यासाठी विश्लेषणात्मक पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. माहिती संकलनासाठी दुय्यम साधनांचा (Secondary Sources) उपयोग करण्यात आला असून त्यामध्ये पुस्तके, संशोधन लेख, शोधनिबंध, संदर्भग्रंथ, तसेच विश्वासार्ह वृत्तपत्रे व नियतकालिके यांचा समावेश आहे. या सर्व स्रोतांमधून प्राप्त माहितीचे चिकित्सक विश्लेषण करून विषयाशी संबंधित निष्कर्ष मांडण्यात आले आहेत.

रोड मराठा समाजाच्या ऐतिहासिक उत्पत्तीचा आणि पानिपत युद्धाशी असलेल्या संबंधाचे विश्लेषण :-

१. पानिपत युद्धाचा परिणाम :-

पानिपतच्या तिसऱ्या युद्धाने मराठा साम्राज्यावर मोठा फटका बसला. हजारो सैनिक आणि त्यांच्या कुटुंबीयांचा मृत्यू किंवा जखमी अवस्थेत विस्थापन झाले. या भीषण परिस्थितीमुळे मराठा समाजाचे भूगोलिक विस्तार झाले. काही कुटुंबे हरियाणा आणि आसपासच्या प्रदेशात स्थायिक झाली. युद्धानंतरच्या असुरक्षित परिस्थितीत त्यांनी स्वतःचे जीवन व्यवस्थित करण्यासाठी नवीन उपाय शोधले. विखुरलेल्या समुदायांनी सामाजिक आणि आर्थिक आधार स्थापन केला. यामुळे रोड मराठा समाजाची पायाभरणी झाली. हे संकट त्यांच्या शौर्य आणि सहनशक्तीचे प्रतीक ठरले. मराठा समाजाचा इतिहास पानिपतच्या रणांगणावरून जोडलेला राहिला.

२. हरियाणात स्थायिक होण्याची कारणे :-

विस्थापित मराठ्यांनी हरियाणा निवडण्यामागील मुख्य कारण सुरक्षित आश्रयाची गरज होती. येथे जमीन उपलब्ध होती आणि स्थानिक समाजात मिसळण्याची संधी होती. लष्करी अनुभव आणि कौशल्ये वापरून त्यांनी जीवनमान सुधारले. स्थानिक प्रशासनाशी संवाद साधून सामाजिक स्थैर्य साधले. शेती आणि लघु उद्योगांत सहभाग घेतला. हळूहळू आर्थिक व सामाजिक आधार तयार झाला. या प्रक्रियेमुळे समाजाचा सांस्कृतिक व सामाजिक अस्तित्व टिकले. त्यांनी स्थानिक समाजात आपले स्थान मजबूत केले. स्थानिक व मराठा परंपरेत सामंजस्य साधले.

३.समाजाचे नाव – 'रोड' :-

स्थानिक लोकांच्या संवादातून आणि शौर्यगाथेमुळे या समाजाला 'रोड' नाव मिळाले. काही अभ्यासकांच्या मतानुसार, 'रोड' म्हणजे रौद्र किंवा वीरगतीचे प्रतीक आहे. दुसरीकडे, स्थानिकांनी त्यांचा वेगळेपणा ओळखण्यासाठी हे नाव ठेवले असावे. नावाचा इतिहास त्यांच्या शौर्य, पराक्रम आणि सामाजिक सामर्थ्याचे प्रतीक आहे. हे नाव समाजाच्या आत्मसन्मानाशी जोडलेले आहे. नावामुळे पराभवानंतरही मराठा ओळख टिकली. सामाजिक आणि ऐतिहासिक संदर्भात हे नाव महत्त्वाचे ठरते. नावाने त्यांचा इतिहास आणि संघर्ष जिवंत राहिला.

४. सांस्कृतिक हस्तांतरण आणि जपणूक :-

हरियाणात स्थायिक झाल्यानंतर रोड मराठ्यांनी आपली मूळ मराठा संस्कृती जपली. विवाह विधी, पारंपरिक वेशभूषा, स्त्रियांचे स्थान या प्रकारच्या परंपरा त्यांनी ठाम राखल्या. स्थानिक संस्कृतीशी मिसळून सामाजिक एकात्मता साधली. मराठा ओळख कायम राहिली. सांस्कृतिक हस्तांतरणाने समाजाचा सामाजिक स्थैर्य मजबूत झाले. स्थानिक समाजासोबत सांस्कृतिक संवाद वाढला. वार्षिक शौर्यदिन त्यांच्या इतिहासाची आठवण ठरला. सामाजिक व सांस्कृतिक जतनाचे हे मुख्य आधार ठरले.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

५. समाजाचा भविष्यातील प्रादुर्भाव :-

पानिपत युद्धानंतर स्थायिक झालेल्या समाजाचे भविष्य लष्करी अनुभवावर अवलंबून राहिले. त्यांनी हरियाणातील सामाजिक-सांस्कृतिक क्षेत्रात आपले स्थान तयार केले. शौर्यदिन आणि पारंपरिक उत्सवांनी ओळख मजबूत केली. समाजाची ऐतिहासिक नाळ आणि सांस्कृतिक वारसा पुढील पिढ्यांसाठी मार्गदर्शक ठरला. संघर्ष आणि विजय आजही सामाजिक प्रतिष्ठेचा आधार आहेत. समाजाची ओळख टिकवण्यास ही पारंपरिक कार्यक्रम मदत करतात. हरियाणा आणि महाराष्ट्राशी भावनिक संबंध टिकले. सामाजिक-सांस्कृतिक योगदान दृढ झाले.

हरियाणातील रोड मराठा समाजाच्या सामाजिक संरचनेचे आणि सांस्कृतिक परंपरांचे विश्लेषण :-

१. सामाजिक रचना – कुटुंब आणि गोत्रे :-

रोड मराठा समाजाचा सामाजिक आधार प्रामुख्याने कौटुंबिक संरचनेवर टिकलेला आहे. कुटुंबातील प्रत्येक सदस्याची भूमिका निश्चित आहे आणि गोत्रे, आडनावे समाजाच्या ओळखीशी जोडलेली आहेत. महाराष्ट्रातील मराठा समाजाप्रमाणे, चौहान, पवार, राणे, कडू अशी प्रमुख गोत्रे आढळतात. ही गोत्रे विवाह, समाजिक निर्णय आणि कुटुंबीयांमधील संबंधात महत्त्वाची भूमिका बजावतात. कुटुंबांची एकात्मता समाजाची सामाजिक स्थैर्य ठरते. गोत्र व कुटुंब संरचना परंपरेचे मुख्य आधार आहेत. समाजातील नेतृत्वक व्यक्ती गोत्रानुसार मानले जातात. कुटुंबीय नातेवाईकांचे सहकार्य सामाजिक सलोख्याला चालना देते. या संरचनेमुळे स्थानिक समाजाशी सामंजस्य राखणे शक्य झाले.

२. सामाजिक प्रतिष्ठा आणि नेतृत्व :-

हरियाणातील रोड मराठ्यांमध्ये सामाजिक प्रतिष्ठा मुख्यतः कौटुंबिक इतिहास आणि लष्करी पराक्रमावर आधारित आहे. समाजातील जेष्ठ व्यक्ती व मुख्य कुटुंब नेतृत्वात महत्त्वाचे स्थान घेतात. सामाजिक निर्णय, विवाह, जमीन व्यवस्थापन या बाबी नेतृत्वक वर्गाच्या मार्गदर्शनाखाली घेतल्या जातात. स्थानिक राजकारण आणि समाजकारणात या व्यक्तींचा प्रभाव मोठा आहे. प्रतिष्ठा जपण्यासाठी समाज आपापसात सल्लामसलत करतो. नेतृत्वक वर्ग समाजातील नियम आणि संस्कृती टिकवण्याचे कार्य करतो. प्रतिष्ठा टिकवणे समाजाच्या ऐतिहासिक ओळखीचे प्रतीक आहे. हे नेतृत्वक वर्ग शौर्य दिन आणि सामाजिक कार्यक्रमांत महत्त्वाची भूमिका बजावतात. समाजातील प्रतिष्ठा व नेतृत्व स्थैर्याची खात्री देतात.

३. आर्थिक आणि व्यावसायिक रचना :-

रोड मराठा समाज प्रामुख्याने शेती करणारा आहे, पण काहीजण सरकारी नोकरी किंवा लघु उद्योगांमध्येही कार्यरत आहेत. शेती, पशुपालन आणि स्थानिक व्यापार ही त्यांच्या जीवनाची मुख्य आर्थिक साधने आहेत. आर्थिक रचनेत कौटुंबिक एकत्रीकरण महत्त्वाचे ठरते. संपत्ती व भूमीचा वाटप गोत्र आणि कुटुंबानुसार केले जाते. सामाजिक प्रतिष्ठा आर्थिक सामर्थ्यावर देखील अवलंबून आहे. उद्योग व व्यवसायातून समाज आर्थिक स्वावलंबन साधतो. या रचनेमुळे स्थानिक समाजाशी आर्थिक संवाद वाढतो. आर्थिक स्थैर्य सांस्कृतिक आणि सामाजिक स्थैर्याशी जोडलेले आहे.

४. सांस्कृतिक परंपरा – विवाह आणि उत्सव :-

सांस्कृतिक दृष्ट्या, रोड मराठ्यांनी आपली मराठा परंपरा जपली आहे. विवाह विधी, लग्नातील मंत्रसाधना, महिला व पुरुषांचे पारंपरिक पोशाख या बाबी महत्त्वाच्या आहेत. वार्षिक शौर्यदिन उत्सव त्यांच्या सांस्कृतिक ओळखीचा मुख्य आधार आहे. या उत्सवांत स्थानिक आणि समाजिक सहभाग महत्त्वाचा आहे. पारंपरिक गाणी, नृत्य आणि खेळ यांचा समावेश सांस्कृतिक वारशात केला जातो. महाराष्ट्रातील मराठा संस्कृतीशी साम्य टिकवणे ही परंपरेची वैशिष्ट्ये आहेत. उत्सव व विधींमध्ये समाजातील ऐक्य प्रकट होते. सांस्कृतिक कार्यक्रम सामाजिक सलोख्याला चालना देतात.

5. समाजातील स्त्रियांचे स्थान :-

रोड मराठा समाजात स्त्रियांना सामाजिक आणि सांस्कृतिक योगदानासाठी महत्त्वाचे स्थान आहे. विवाह, पारंपरिक कार्यक्रम, गृहव्यवस्था यामध्ये स्त्रिया निर्णायक भूमिका बजावतात. महिलांचे पोशाख, आचारविचार आणि सांस्कृतिक हस्तकला या परंपरांचा मुख्य भाग आहेत. समाजातील निर्णय प्रक्रियेत महिलांचा अप्रत्यक्ष प्रभाव महत्त्वाचा आहे. सांस्कृतिक जपणुकीत स्त्रिया मध्यवर्ती आहेत. त्यांच्या सहभागामुळे समाजाची सामाजिक आणि सांस्कृतिक ओळख दृढ राहते. स्त्रियांचे स्थान परंपरा आणि आधुनिकतेच्या संतुलनाचे उदाहरण आहे.

निष्कर्ष :-

रोड मराठा समाज हा हरियाणा राज्याच्या सामाजिक-सांस्कृतिक इतिहासाचा अविभाज्य भाग आहे, तरीही त्यांनी आपल्या मूळ मराठा ओळखीला कधीही विसरलेले नाही. पानिपतच्या तिसऱ्या युद्धानंतरच्या विस्थापनामुळे या समाजाला

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

नवीन प्रदेशात स्थायिक होऊन सामाजिक आणि आर्थिक आधार निर्माण करावा लागला. त्यांनी स्थानिक समाजाशी सामंजस्य साधत आपल्या सांस्कृतिक परंपरा जपल्या आणि लष्करी पराक्रमाचा वारसा कायम ठेवला. गोत्र, कौटुंबिक संरचना, पारंपरिक विवाह विधी, वार्षिक शौर्यदिन आणि लोककला ह्या घटकांनी समाजाची सामाजिक-सांस्कृतिक ओळख दृढ केली.

आजही हरियाणातील रोड मराठा समाज आपले नेतृत्व, सामाजिक प्रतिष्ठा आणि सांस्कृतिक योगदान टिकवून ठेवतो. त्यांनी आर्थिक स्वावलंबन साधले, स्थानिक समाजात आपले स्थान मजबूत केले, आणि महाराष्ट्राशी ऐतिहासिक व भावनिक नाळ जपली. समाजाच्या सांस्कृतिक कार्यक्रमांनी आणि शौर्यदिन उत्सवांनी त्यांची ऐतिहासिक ओळख सजीव राहिली आहे. या सर्व दृष्टिकोनातून रोड मराठा समाज हा पराक्रम, जिद्द आणि सांस्कृतिक जतनाचे प्रतीक आहे. समाजाच्या संघर्षाची, विजयाची आणि स्थापत्याची कथा आजही त्यांच्या जीवनशैलीत आणि सामाजिक-सांस्कृतिक कृतीत अनुभवता येते.

थोडक्यात, रोड मराठा समाजाचा इतिहास आणि सांस्कृतिक वारसा केवळ हरियाणा राज्याचा भाग नसून, संपूर्ण मराठा इतिहासाशी जोडलेला आहे. त्यांच्या परंपरा, सामाजिक बांधणी आणि सांस्कृतिक कार्यक्रमांनी या समाजाला एक अद्वितीय ओळख दिली आहे, जी पिढ्यान्पिढ्या जतन होत राहील.

संदर्भ सूची :-

1. Patil, V. (1985). Panipat. Maharashtra: [Publisher not specified].
2. Sarkar, J. (1968). Fall of the Mughal Empire. Calcutta: M.C. Sarkar & Sons.
3. Haryana Government. (2005). Gazetteers of Karnal and Panipat Districts. Chandigarh: Haryana State Archives.
4. Journal of Haryana Studies. (2010–2015). Various research articles on Road Maratha community. Haryana: [Publisher not specified].
5. Haryana Government. (n.d.). Social and cultural information. Retrieved January 10, 2026, from https://haryana.gov.in
6. Census of India. (1911). Census of India, 1911: Punjab and Haryana Region. Calcutta: Government of India Press.
7. Singh, K. (2003). Oral traditions and community histories of Haryana. New Delhi: Manohar Publishers.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

हरित जीडीपी सतत विकास की कुंजी: भारत के संदर्भ में विश्लेषण

डॉ. सचिन एस. वेरुळकर
सहाय्यक प्राध्यापक, राजनीती विज्ञान एस.एन. मोर महाविद्यालय तुमसर जि. भंडारा

Manuscript ID:
JRD -2026-1801110
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 466-470
January 2026
Submitted: 21 Dec. 2025
Revised: 31 Dec. 2025
Accepted: 21 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

संक्षिप्त:

सामान्य पद्धतीसे देश के सकल घरेलू उत्पाद की वस्तू एवं सेवा की गिनती जीडीपी के अंदर होती है। सामान्य स्तर पर इसमे पर्यावरणीय ह्रास, प्राकृतिक संसाधनोका ह्रास, पर्यावरणीय बचत इन सभी का विचार किया जाने पर उसे ग्रीन अर्थव्यवस्था और उसके निर्देशांक को 'ग्रीन जीडीपी' कहा जा सकता है। भारतने घोषित हरित जीडीपी (ग्रीन जी.डी.पी.) तो नही अपनाई है, पर अनौपचारिक तौर पर भारत ग्रीन जी.डी.पी के रास्ते पर है। कुछ मर्यादाये पार कर भारत उसको हासिल कर लेंगा। भारत मे हरित जीडीपी का मापन की बडी समस्या है। सांख्यिकीय जानकारी संकलन का अभाव दिखाई देता है। ये जानकारी किस प्रकार से संकलित की जाये? ये बडी समस्या है। विश्वस्तरीय संस्थानों व्दारा किये गये अध्ययन, अनुमान एवं सांख्यिकीय प्राप्त जानकारी से अनुमान निकाले जाते है, परंतु सरकार के व्दारा स्पष्ट संदर्भ के जानकारी का अभाव दिखता है।भारत इस हेतु प्रयासरत है। आज भारत में राजनीतिक इच्छा शक्ति के कारण धरातल पर हरित जीडीपीके प्रयास हो रहे है कुछ मर्यादाये पार कर भारत सतत विकास लक्ष्योंको प्राप्त लेंगा।

की वर्ड/ कुंजी शब्द: *हरित जीडीपी, ग्रीन जी.डी.पी, जलवायु परिवर्तन, ग्रीन अर्थव्यवस्था, सतत विकास, पर्यावरणीय ह्रास, प्राकृतिक संसाधन*

प्रस्तावना:

जलवायु परिवर्तन के प्रभाव के चलते सबसे अधिक प्रभावित देशों में भारत एक प्रमुख देश माना जाता है। भौगोलिक स्थान, मानसून आधारित खेती, कृषी अर्थव्यवस्था, बडी जनसंख्या, खाद्यान्न जरुरत इन सभी को देखते हुए भारत को इस पर अधिक गंभीर होना आवश्यक है। जलवायू परिवर्तन एक वैश्विक समस्या होने से इस पर 'साझा प्रयास' आवश्यक है। इसलिये भारत इस संकट पर गंभीर है। सतत विकास लक्ष्योको प्राप्त करने हेतु अपनी अर्थव्यवस्था को पर्यावरण पुरक बनाना आवश्यक माना जाता है। इसलिए 'हरित जीडीपी' की संकल्पना चर्चामे आयी है। भारतने घोषित हरित जीडीपी (ग्रीन जी.डी.पी.) तो नही अपनाई है, पर अनौपचारिक तौर पर भारत ग्रीन जी.डी.पी के रास्ते पर है। भारत को अपनी अर्थव्यवस्था को हरित अर्थव्यवस्था करणे हेतून संबंधित क्षेत्र में निवेश को बढाना होगा। पर्यावरण के स्थायी स्वभाव को कायम रखते हुए परिस्थितीकी के संतुलन को बनाए रखना होगा। ईसी पर ग्रीन जीडीपी की अवधारणा टिकी है।

महत्त्व:

2011 मे किनिया की राजधानी नैरोबी मे संयुक्त राष्ट्र पर्यावरण कार्यक्रम (यु.एन. इ.पी.) की पहल पर पहिली बैठक मे 'दुनिया को बचाने की दिशा मे प्रयास यांनी 'ग्रीन जीडीपी' ऐसा परिचय दिया गया था।

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
डॉ. सचिन एस. वेरुळकर, सहाय्यक प्राध्यापक, राजनीती विज्ञान एस.एन. मोर महाविद्यालय तुमसर जि. भंडारा

How to cite this article:
वेरुळकर, . सचिन . एस . (2026). हरित जीडीपी सतत विकास की कुंजी: भारत के संदर्भ में विश्लेषण. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 466–470. https://doi.org/10.5281/zenodo.18464666

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18464666
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

विश्व के सभी देश अपने कुल सकल घरेलू उत्पाद का 2% खर्चा दस मुख्य क्षेत्र पर करे तो दुनिया 'ग्रीन इकॉनोमी' के रास्ते पर आसानी से चल पडेगी।[1]

हरित (ग्रीन) जीडीपी का अर्थ:

हरित सकल घरेलू उत्पाद (जीडीपी) आर्थिक विकास का एक माप है। जो प्रदूषण और संसाधनों के ह्रास जैसी पर्यावरणीय लागतों को ध्यान में रखते हुए मानक सकल घरेलू उत्पाद (जीडीपी) को समायोजित करता है। यह पारंपरिक जीडीपी से पर्यावरणीय क्षरण की लागत को घटाकर सतत विकास की एक अधिक सटीक तस्वीर प्रस्तुत करता है। पर्यावरणीय पुनर्स्थापन या हरित पहलों के मूल्य को जोड़कर इसे और भी बेहतर बनाया जा सकता है। इसका लक्ष्य आर्थिक गतिविधियों की वास्तविक लागत को दर्शाना और अधिक टिकाऊ नीतियों और प्रथाओं को प्रोत्साहित करना है।[2]

ग्रीन जीडीपी अंदाज पर्यावरणीय प्रदूषण खर्च, संसाधनोके घट समाविष्ट होते है। (वांग ॲप 2020) ग्रीन जीडीपी अंदाज मे केवल पर्यावरण एवं संसाधनों के घटकोपर होनेवाला खर्च नही, तो संसाधनोके एवं पर्यावरण के बचत भी समाविष्ट करके, सुधार किये गये है। (क्यू इ वांग 2021)

हरित जीडीपी = जीडीपी - पर्यावरण प्रदूषण खर्च (एपीसी) + संसाधन खर्च (आरटीसी) (वांग ॲप वांग आर 2020)[3]

संयुक्त राष्ट्र पर्यावरण कार्यक्रम के अनुसार हरित जीडीपी का अर्थ "जैविक विविधता की कमी और जलवायू परिवर्तन के कारण को मापना है, हरित जीडीपी का अर्थ पारंपारिक सकल घरेलू उत्पादन के गुण, आकडोसे है जो आर्थिक गतिविधियों में पर्यावरणीय स्तर को स्थापित करते है।[4]

दुनिया मे चीन पहिला देश है जिसने 2004 मे पहिली बार अपने सकल घरेलू उत्पाद में हरित जीडीपी का फार्मूला और पैमाना पेश किया था। आर्थिक विकास मे पर्यावरण नुकसान की कीमत को लेकर पहिली बार चीननेही 2006 आकडेजारी किये थे।[5]

भारत मे हरित जीडीपी की गणना:

वर्ष 1999-2000 में प्राकृतिक संसाधनों के लेखांकन पर भारत का पहला पायलट अध्ययन गोवा राज्य में कराया गया था। प्रथम अध्ययन की सफलता के बाद इसी तरह के लेखांकन प्रयास 8 भारतीय राज्यों में दोहराये गए। इन लेखांकन पद्धतियों के कामकाज के निष्कर्ष डॉ. किरीट पारिख की अध्यक्षता में वर्ष 2010 में गठित तकनीकी सलाहकार समिति द्वारा प्रस्तुयत किए गए थे। इस समिति ने एक 'राष्ट्रीय लेखांकन मैट्रिक्स' विकसित करने की सिफारिश की।[6] वर्ष 2011 में सांख्यिकी एवं कार्यक्रम कार्यान्वयन मंत्रालय ने प्रोफेसर पार्थ दासगुप्ता की अगुवाई में एक विशेषज्ञ समूह का गठन किया। जिसे भारत में 'हरित राष्ट्रीय लेखा' के लिए एक रूपरेखा तैयार करने का दाइत्व सौंपा गया।[7]

देश की पर्यावरणीय संपदा के जिला स्तरीय आंकड़ों की गणना करने के लिए पंचवर्षीय योजना बना रही है। इन आंकड़ों का उपयोग प्रत्येक राज्य की 'ग्रीन' जीडीपी की गणना के लिए किया जाएगा। यह पहली बार है कि सरकार ने भारत में एक 'राष्ट्रीय पर्यावरण सर्वेक्षण' शुरू किया है। उद्देश्य एक विशेष मान (वैल्यू) प्रदान करके प्रत्येक राज्य के भौगोलिक क्षेत्र, कृषि भूमि, वन्य जीवन और उत्सर्जन के स्वरूप (पैटर्न) में निहित विविधता का पता लगाना है।[8]

2009 में देशाके पर्यावरण मंत्री जयराम रमेश इन्होने कहा था की, वैज्ञानिकों कों हरित जीडीपीका अंदाज लागाना संभव है। देश के मुख्य सांख्यिकीशास्त्रज्ञ प्रणव सेन इनके नेतृत्वमें प्रयास शुरू किये गये। 2015 में पर्यावरणीय क्षय के आर्थिक खर्चकेंसह समायोजित करनेकी व्यवस्था की जायेंगी।"[9]

2018 मे उत्तराखंड सरकार के अर्थशास्त्र एवं सांख्यिकी संचालनालय (डी इ एस) ने भारतीय वन व्यवस्थापन संस्था के (आय आय एफ एम) के सहकार्य से एक प्रकल्प हात मे लिया गया था राज्य के प्राकृतिक संसाधनोंके हरित लेखांकन करने के लिए एक खाका तयार किया था।[10]

भारत मे हरित जीडीपी का मापन की बडी समस्या है, सांख्यिकीय जानकारी संकलन का अभाव दिखाई देता है ये जानकारी किस प्रकार से संकलित की जाये? ये बडी समस्या है।

विश्वस्तरीय संस्थानों व्दारा किये गये अध्ययन, अनुमान एवं सांख्यिकीय प्राप्त जानकारी से अनुमान निकाले जाते है, परंतु सरकार के द्वारा स्पष्ट संदर्भ के जानकारी का अभाव दिखता है।

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

चुनौतिया:

भारत मे ग्रीन जीडीपी का अधिकारिक स्थर पर मापन या रिपोर्टिंग नही की जाती है। लेकिन विभिन्न शोधकर्ता, संस्थान इसका अनुमान लगाने का प्रयास किया गया है ऑक्टोबर 2022 में भारतीय रिझर्व बँक के द्वारा प्रकाशित एक पत्र के अनुसार शोधकर्ता के अनुमान नुसार वर्ष 2019 के लीए भारत की ग्रीन जीडीपी लगबग 167 ट्रिलियन रुपये थी. यह उसी वर्ष 185.8 ट्रिलियन रुपये के पारंपारिक जीडीपी से 10 % की कमी को प्रकट करता है ।[11]

भारत मे सतत विकास की प्राप्ति के लिए किये जा रहे प्रयास मे मर्यादा निम्न प्रकार से है।

1. आवश्यक डेटाबेस का अभाव
2. आवश्यक पुंजी की कमी
3. गणना का अभाव
4. जागरूकता का अभाव
5. व्यापक जनसंख्या एवं क्षेत्र

वैश्विक राजनीती:

विकसित राष्ट्र के तुलना मे विकसनशील राष्ट्र भरपूर प्रयास कर रहे है। जिनके निर्धारित लक्ष्य से ज्यादा प्रयासोसे नवीनीकरण ऊर्जा का अधिक विकास एवं उपयोग बढ रहा है । भारत चीन इसमे अग्रणी है, विकसित राष्ट्र भारत, चीन, दक्षिण आफ्रिका, ब्राझील इन के बढते आर्थिक प्रभाव से भयग्रस्त होने से अपने पर्यावरणीय असफलताको वे विकसनशील राष्ट्रपर थोपना चाहते है।

भारत जलवायू समझोतोके पक्ष मे रहा है। वो केवल विकसित देशों के हितो की रक्षा करनेवाले प्रावधानो का विरोध करता है। भारत 'वसुधैव कुटुंबकम" के नीति का अनुसरण करता है। जो साजा प्रयास, निष्पक्षता तथा न्यायनीती का समर्थन करत है। इसी के चलते एक जिम्मेदार वैश्विक व्यवस्था का सदस्य के नाते अपने विकास को मर्यादित करनेवाले प्रयासो को भी स्वीकारणे को भारत तयार होता है।

भारत जलवायू परिवर्तन के प्रभाव को लेकर अत्यंत गंभीर है। भारत की भूमिका है की विश्व के सबसे अधिक उत्सर्जनकर्ता अमेरिका, चीन, युरोपीय राष्ट्र अपना उत्सर्जन मर्यादित करे औद्योगिक राष्ट्र अमर्याद उत्सर्जन हेतू जिम्मेदार है।

भारत चौथा बडा उत्सर्जक होते हुए उसकी जनसंख्या को देखते हुए प्रतिव्यक्ती कार्बन उत्सर्जन अन्य राष्ट्र के मुकाबले अत्याधिक कम है। भारत में वर्ष 2019 मे प्रतिव्यक्ती उत्सर्जन 1.9 टन था।यही अमेरिका मे 15.5 टन था, रुस 12.15 टन था ।[12]

भारत के प्रयास:

पॅरिस समझोता: भारत ने 2 ऑक्टोबर 2016 को पॅरिस समझोतेपर हस्ताक्षर किये। भारत विश्व का ग्रीन हाऊस उत्सर्जन करणे वाला चौथा बडा देश है। ये विश्व के 4%उत्सर्जन करता है। इस प्रसंग मे बोलते समय यु.एन. महासचिव बान की मून ने कहा की, "भारत ने एक वैश्विक दूरदर्शी नेतृत्व की सोच रखनेवाला प्रदर्शन किया है, इस निर्णय से समृद्धी एवं सतत विकास का मार्ग प्रशस्त होंगा।" [13]

भारत जलवायू लक्षोके प्रति सदैव जिम्मेदार रवैया अपनाता आ रहा है। अपनी प्रतिबद्धता दर्शाते हुए अपने नियोजित कार्बन उत्सर्जन लक्ष्य को एक दशक पूर्वही प्राप्त कर लिया है जो वर्ष 2005 के स्तर से 36 % कर दिया गया है।[14]

कोप 26 अवसर पर भारतीय पंतप्रधान द्वारा पाच सूत्री लक्ष्य (पंचामृत) को सबसे सामने रखा गया। 2070 तक शुद्ध शून्य उत्सर्जन प्राप्त करना उसका उद्देश रहेगा। जिसे भारत की महत्वकांक्षा एवं प्रतिबद्धता को जाहीर किया गया।[15]

पंचामृत में

1. भारत 2030 तक नॉन फॉसिल एनर्जी को 500 जीबी तक बढायेंगा।
2. भारत 2030 तक 50% रीन्यूयेबल एनर्जी से पुरा करेंगा।
3. 2030 तक स्कूल प्रोजेक्ट कार्बन के उत्सर्जन को 9 बिलियन टन तक कम करेंगा।
4. 2030 तक अपनी अर्थव्यवस्था की कार्बन पर निर्भरता 45 % तक कम करेगा ।
5. 2070 तक नेट झिरो मिशन का लक्ष्य हासिल करेंगा।

ग्लासगो में पंचामृत पर्यावरण मुद्दे को प्रति भारत के प्रयासो के लिए पंतप्रधान द्वारा "लाईफ स्टाईल फॉर एन्व्हायरमेंट लाईफ मिशन" का उद्घाटन किया गया। यह व्यक्तिगत तथा सामूहिक प्रयासो हेतू जागृत करना उसका उद्देश है।[16]

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

वर्ष 2030 तक एस जी डी लक्ष्य कार्बन उत्सर्जन प्रमाण को 45 % कम करने का लक्ष्य रखा है वर्ष 2024-25 में भारत की नवीनिकरणीय ऊर्जा स्थापित क्षमता 210 गिगाबाईट हो गई जो 2030 तक 500 लक्ष्य रखा गया है।[17]

वर्ष 2025 -26 केंद्रीय बजेट मे जलवायू लक्ष्य प्रतिबध्दताको आर्थिक विकास योजना का अभिन्न अंग बनाया है। परिवहन, स्वच्छ ऊर्जा, महत्वपूर्ण खनिज उत्पादन इस प्रकार के क्षेत्र को अधिक महत्त्व लिया गया है।

नीतिया एवं योजना:

राष्ट्रीय इलेक्ट्रॉनिक मोबिलिटी मिशन योजना (MEMMP) 2020

हायब्रीड तथा इलेक्ट्रॉनिक वाहन का विकास व उपयोग बढाने हेतू अधिक प्रयास करणे का उसका उद्देश्य रहा है। ई वाहन कार्बनी इंधन पर चलने वाली वाहनों की जगह इलेक्ट्रॉनिक बॅटरी आधारित करने हेतु सब्सिडी, उत्पादन, खरेदी बिक्री प्रोस्ताहन दिया जायेंगा।[18]

नवीनीकरण ऊर्जा

भारत मे 2019-20 मे नवीनीकरण ऊर्जा पर अत्याधिक जोड देते हुए शुरू किया भारत जिस गति से नवीनीकरण ऊर्जा का विकास कर रहा है उसे वह अगले वीस वर्षे मे किसी भी राष्ट्र के ऊर्जा खपत से सबसे अधिक नवीकरण ऊर्जा का उत्पादन करने वाला देश बनेगा।[19] वर्ष 2025 -26 पर्यावरण वन जलवायु परिवर्तन मंत्रालय के बजेट में 10 % की वृद्धी की है। 325 करोड से 3412 करोड रुपये की साल नवीन और नवीनीकरण ऊर्जा मंत्रालय के बजेट मे 39% की उल्लेखनीय वृद्धी की है।[20]

पीएम सूर्य घर मुक्त बिजली योजना

वर्ष 2025-26 सौर ऊर्जा पीएम सूर्य घर मुक्त बिजली योजना 20600 करोड रुपये ही व्यवस्था की है जो 2024 -25 के मुकाबले 66 % अधिक है।[21]

पीएम कुसुम योजना

वर्ष 2025-26 मे 2600 रुपयेसौर पम्प योजना के लिए आवंटित किये गये, जिससे इंधन पर चलने वाले पंप बंद करके सौर ऊर्जा पर चलने वाले पंप लगाने के लिए प्रोत्साहित करने वाली योजना।[22]

राष्ट्रीय उपतटीय पवन ऊर्जा नीती

राष्ट्रीय उपतटीय पवन ऊर्जा नीती और राष्ट्रीय उपतटीय पट्टा नियम 2023 के अनुसार अनुसूचित किया गया है जिसे कैसे अपत्य पवन ऊर्जा का विस्तार किया जायेगा।[23]

कार्बन उत्सर्जन कम करना

भारतीय हरित हायड्रोजन मिशन लक्ष्य 2030 पाच मिलियन मॅट्रिक टन हरित हायड्रोजन द्वारा प्राप्त करता है 2030 तक 100 मिलियन टन कोयले को गॅसिकृत करना है. भारत मे गॅसीकरण पद्धती की अपणाये जाने से कोयला क्षेत्र मे कार्बन उत्सर्जन की समस्या से निजात पायी जा सकेंगी।[24]

कोप 26 ग्लासगो संमेलन मे कोयले को 'फेज आऊट' करने का वाक्य लिखा गया था, चीन और भारत के आक्षेप के बाद भारत के प्रयासो से 'फेस डाऊन' कर दिया गया है। कोयले का उपयोग अचानक बंद न करना कम कम करते लाना है। जीवाश्म इंधनोंको चरणबद्ध तरीकोसे बंद करने का प्रयास किया जा रहा है।[25] (शर्मर शेख भारत की भूमिका)

परमाणु ऊर्जा संयंत्र विकास स्वच्छ ऊर्जा हेतू छोटे, स्थलांतरित किये जा सकनेवाले परमाणु ऊर्जा संयंत्र विकास में भागीदारी जिसमे 2047 तक 100 गीगा वैट परमाणु उर्जा क्षमता प्राप्त हो 2024 -25 मे निजी क्षेत्र में साझीदारी मे छोटे मॉड्युलर परमाणु रिॲक्टर के विकासकरने का निर्णय लिया गया।[26]

मूल्यवान धातू को पुनर्प्रयोग

जिसमे लिथियम, कोबाल्ट, तांबा इत्यादी धातू को पुनर्प्रक्रिया का अनुसरण कर उपयोग में लाना, जिससे उसका दोहन रुके.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

निष्कर्ष:

भारतने 2015 के संयुक्त राष्ट्र के शिखर परिषद मे भारत के 2030 शाश्वत विकास के उद्दिष्ट के प्राप्त करणे के लिये कटीबद्धता दोहराई है। दो दशक भर के प्रयासोसे पिछले दशक मे उसका असर दिखने लगा है। 2024 -25 वर्ष मे सतत विकास लक्ष्य निर्देशांक में भारत 167 देशोंकी लिस्ट में 99 वें स्थान पर पोहच गया है। 2030 तक उद्दिष्ट पूर्ण करने के लिए क्षेत्र में बडे पैमाने पर निधी की जरूरत होगी इसलिये इन्व्हारमेंट, सोशल एवं गव्हर्नन्स इन्वेस्टींग व कॉम्पॅक्ट और इम्पॅक्ट इन्वेस्टींग इनके माध्यम से प्रयास किये जायेंगे।[27]
हरित अर्थव्यवस्था सतत विकास की कुंजी मानी जाती है। सतत विकास यह मानवीय जीवन की आवश्यकता है। इसीके चलते भारत अधिक प्रतिबद्धता से कार्य कर रहा है। आज भारत में राजनीतिक इच्छा शक्ति के कारण धरातल पर हरित जीडीपीके प्रयास हो रहे है। जिससे आसानीसे मार्गोमे आने वाली समस्याओं कों दूर करके अपने लक्ष्यों प्राप्त किये जायेंगे।

संदर्भ:

1. चतुर्वेदी उमेश, हरित जीडीपी: संपोषनिय विकास मार्ग,योजना डिसेंबर 2015, पृ क्र.52
2. https://greengdp.in/
3. Prakash Anupam , Sarkar Kaustav K. and Kumar Amit , Estimation of Green GDP for India, https://rbidocs.rbi.org.in/rdocs/Bulletin/PDFs/2ESTIMATIONGDPFORINDIA65C6FCD18BA940D5B33130942352CAE6.PDF17/10/2022
4. https://sustainabledevelopment.un.org/index.php?menu=1446
5. चतुर्वेदी उमेश, हरित जीडीपी: संपोषनिय विकास मार्ग,पृ क्र.51
6. CONCEPT PAPER ON NATURAL RESOURCE ...https://gasab.gov.in/gasab/pdf/NR-Accounting.pdf
7. https://www.thehindubusinessline.com/economy/green-gdp-plans-gathering-dust-in-government-corridors/article9345806.ece
8. Koshy, J. (2018, june 04). *Centre to start measuirng 'green GDP' of States*. Retrieved June 7, 2018, from The Hindu. https://www.thehindu.com/news/national/centre-to-start-measuring-green-gdp-of-states/article24082165.ece
9. https://www.financialexpress.com/archive/india-to-release-green-gdp-data-from-2015/544338/
10. Prakash Anupam , Sarkar Kaustav K. and Kumar Amit , Estimation of Green GDP for India,
11. Prakash Anupam , Sarkar Kaustav K. and Kumar Amit , Estimation of Green GDP for India,
12. Prakash Anupam , Sarkar Kaustav K. and Kumar Amit , Estimation of Green GDP for India, https://rbidocs.rbi.org.in/rdocs/Bulletin/PDFs/2ESTIMATIONGDPFORINDIA65C6FCD18BA940D5B33130942352CAE6.PDF17/10/2022
13. https://www.un.org/sustainabledevelopment/blog/2016/10/india-ratifies-paris-climate-pact-at-un-brings-its-entry-into-force-tantalisingly-close
14. जेना लावण्या प्रकाश, पर्यावरण अनुकूल बजेट, ,योजना ,मार्च 2025, पृ क्र.88
15. India's Stand at COP-26https://www.pib.gov.in/PressReleasePage.aspx?PRID=1795071&reg=3&lang=2
16. पाल डॉ संजीत, COP27 भारत की स्थिति और प्रतिबध्दता, वर्ड फोकस,जनवरी 2023, पृ क्र.54
17. जेना लावण्या प्रकाश, पर्यावरण अनुकूल बजेट, पृ क्र.38
18. जेना लावण्या प्रकाश, पर्यावरण अनुकूल बजेट, पृ क्र.38
19. पाल डॉ संजीत, COP27 भारत की स्थिति और प्रतिबध्दता, वर्ड फोकस,जनवरी 2023, पृ क्र.56
20. जेना लावण्या प्रकाश, पर्यावरण अनुकूल बजेट, पृ क्र.39
21. जेना लावण्या प्रकाश, पर्यावरण अनुकूल बजेट, पृ क्र.44
22. जेना लावण्या प्रकाश, पर्यावरण अनुकूल बजेट, पृ क्र.44
23. जेना लावण्या प्रकाश, पर्यावरण अनुकूल बजेट, पृ क्र.44
24. जेना लावण्या प्रकाश, पर्यावरण अनुकूल बजेट, पृ क्र.44
25. https://navbharattimes.indiatimes.com/india/indias-language-was-not-to-phased-reduction-in-coal-use-in-cop26-official-sources/articleshow/87765926.cms
26. जेना लावण्या प्रकाश, पर्यावरण अनुकूल बजेट, ,योजना ,मार्च 2025, पृ क्र.44
27. पोफले आनंद,शाश्वत विकास भारतासाठी इम्पॅक्ट इन्वेस्टींग दैनिक सकाळ 17 ऑगस्ट 2025

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

महाराष्ट्र राज्याचे महिला धोरण आणि महिला आयोग

प्रा.डॉ.राजेन्द्र शिंदे[1], कदम सरस्वती रावसाहेब[2]
[1,2]राज्याशस्त्र विभाग प्रमुख पिपल्स महाविद्यालय शंकरनगर ता.बिलोली जि.नांदेड

Manuscript ID:
JRD -2026-1801111
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 471-473
January 2026
Submitted: 22 Dec. 2025
Revised: 1 Jan. 2025
Accepted: 22 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश:

हा शोधनिबंध महाराष्ट्र राज्याच्या महिला धोरणांचा आणि महाराष्ट्र राज्य महिला आयोगाच्या भूमिकेचा सविस्तर अभ्यास करतो. भारतात सर्वप्रथम १९९४ मध्ये महिला धोरण तयार करणारे राज्य म्हणून महाराष्ट्राची ओळख आहे. राज्यातील एकूण लोकसंख्येपैकी सुमारे ४८% महिलांचा वाटा असल्यामुळे सामाजिक व आर्थिक विकासासाठी महिला सक्षमीकरण अत्यंत आवश्यक आहे. भारतीय संविधानातील समता, समान संधी, समान वेतन, मानवी हक्क आणि स्त्रियांसाठी विशेष तरतुदी यांचा आधार घेऊन महाराष्ट्र शासनाने विविध महिला-केंद्रित कायदे, योजना व कार्यक्रम राबविले आहेत. या अभ्यासात १९९४ पासून ८ मार्च २०२४ रोजी जाहीर झालेल्या चौथ्या महिला धोरणापर्यंत झालेल्या बदलांचा आढावा घेण्यात आला आहे. महिलांचे आरोग्य, पोषण, शिक्षण, कौशल्य विकास, रोजगार, उद्योजकता, हिंसाचारमुक्त वातावरण, राजकीय सहभाग आणि लिंग समानता या मुद्द्यांवर नवीन धोरणात विशेष भर देण्यात आला आहे. महाराष्ट्र राज्य महिला आयोगाची स्थापना (१९९३) स्त्रियांवरील अन्याय निवारण, धोरणात्मक सल्ला आणि सामाजिक जाणीव निर्माण करण्यासाठी महत्त्वाची ठरली आहे. एकूणच, महिलांचे शैक्षणिक स्तर वाढवणे, सामाजिक जागृती आणि प्रभावी धोरण अंमलबजावणी याद्वारेच खरे महिला सक्षमीकरण साध्य होऊ शकते, असा निष्कर्ष या अभ्यासात मांडण्यात आला आहे.

मुख्यशब्द: *महाराष्ट्र राज्य महिला धोरण, महिला सक्षमीकरण, महाराष्ट्र राज्य महिला आयोग, स्त्री हक्क, लिंग समानता, महिलांचे आरोग्य व शिक्षण, कौशल्य विकास, महिलांवरील हिंसाचार, सामाजिक न्याय.*

प्रस्तावना:

1994 मध्ये महिला धोरण तयार करणारे महाराष्ट्रीय भारतातील पहिले राज्य ठरले आहे समाजात एकूण लोकसंख्येच्या 48% प्रमाण स्त्रियांचे आहे स्वाभाविकच कोणत्याही समाजाचा विकास महिला कल्याणवर आधारभूत असतो हे लक्षात घेऊन शासनाने महिला कल्याणासाठी विविध कायदे योजना व कार्यक्रम तयार करून त्याची अंमलबजावणी केलेली आहे

घटनात्मक तरतुदी:

1. कलम 14 कार्यपुढे समता व कायद्याचे समान संरक्षण
2. कलम 15 (3) राज्य महिला व बालकांसाठी विशेष तरतुदी करू शकते
3. कलम 21 कायद्याने प्रस्थापित केलेल्या प्रक्रिया शिवाय व्यक्तीच्या जीवित व 4.स्वातंत्र्याचा हक्काचा संकोच करता येणार नाही.
४. कलम 23 मानवाचा व्यापार अथवा वेट वेठबिगारीस प्रतिबंध.
5. स्त्री- पुरुष दोघांनाही समान कामासाठी समान वेतन.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
प्रा.डॉ.राजेन्द्र शिंदे, राज्याशस्त्र विभाग प्रमुख पिपल्स महाविद्यालय शंकरनगर ता.बिलोली जि.नांदेड

How to cite this article:
शिंदे, . राजेन्द्र ., & कदम, . सरस्वती . रावसाहेब . (2026). महाराष्ट्र राज्याचे महिला धोरण आणि महिला आयोग. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 471–473. https://doi.org/10.5281/zenodo.18464703

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18464703
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

महिलांविरुद्ध केला जाणारा सर्व प्रकारचा भेदभाव नष्ट करणारा ठराव १९९३ मध्ये संमत करण्यात आला त्या दृष्टीने आवश्यक कायदे व योजना राबविण्याचे कायदेशीर बंधन शासकीय यंत्रणांवर घालण्यात आले आहे पुरुषांप्रमाणे स्त्रीलाही मूलभूत स्वातंत्र्य मानवी हक्क उपभोक्ता यावेत म्हणून अशा प्रकारचा करारनामा स्वीकारण्यात आला आहे समाजाचा महत्त्वाचा घटक असलेल्या महिलांचा आर्थिक विकासाबरोबरच सामाजिक विकास कडून आणणे त्यांना त्यांचे हक्क व जबाबदारी यांची जाणीव करून देणे त्यांना नियोजन व नियमाने प्रक्रियेत सहभागी करून घेणे भारताच्या लोकतंत्र पद्धतीमध्ये त्यांना राज्य सत्तेत भागीदारी देणे म्हणजे खऱ्या अर्थाने महिलांचे सक्षमीकरण होय.

उद्दिष्टे:

महाराष्ट्र राज्याने महिलांसाठी ठरविलेले महिला धोरणाची आपल्या फलश्रुती

1 महाराष्ट्र राज्य महिला आयोग निर्मिती आणि महिला संबंधित कायदे व धोरण येथे पासून पाहणे.

2 पहिले महिला धोरण १९९४ ते चौथे महिला धोरण 8 मार्च 2024 यातील होत जाणारे बदल तपासणी.

संशोधन पद्धती: या संशोधनासाठी विश्लेषणात्मक पद्धतीचा उपयोग केला जाणार आहे .

संशोधनासाठी दुय्यम स्त्रोतांचा वापर करण्यात आलेला आहे

महाराष्ट्र राज्य महिला आयोग: स्त्रियांवरील अन्यायाचे निराकरण होऊन त्यांना विकासाची संधी उपलब्ध व्हावी यासाठी केंद्र राज्य शासनाने नवीन धोरण ठरवले आहेत कायदे केले या कायद्याचे चांगल्या प्रकारे परिणामकारक अंमलबजावणी व्हावी महिलांचा सामाजिक दर्जा उंचावून त्यांच्या सर्वांगीण विकासाला चालना मिळावी यासाठी महाराष्ट्र शासनाने केंद्र शासनाच्या राष्ट्रीय महिला आयोग प्रमाणे राज्य महिला आयोगाची स्थापना केलेली आहे 25 एप्रिल 1993 रोजी स्थापना झाली आहे हा आयोग एक स्वायत्त संस्था आहे आयोगाची कार्य कक्षा खालील प्रमाणे आहे .

स्त्रियांना विविध उद्योगधंद्यांच्या ठिकाणी होणारे आजार, शैक्षणिक समस्या, कामाच्या ठिकाणी होणारा लैंगिक छळ, व इतर समस्या यांचा अभ्यास करून महिला विषयक धोरण आखण्यासाठी राज्य शासनास मदत करणे सल्ला देणे आणि मार्गदर्शन अन्यायकरणे का घडून येतो त्या सार्वजनिक जीवनात अत्याचाराच्या बळी का ठरतात त्याचे उत्तर असे सामाजिक परंपरेत आणि सामाजिक जीवनात अत्याचाराच्या बळी का ठरतात याचे उत्तर विषय सामाजिक परंपरेत आणि सामाजिक जाणीव ते शोधावी लागते तसेच सामाजिक संरचनेतही शोधावे लागतात बाजारपेठेतील सांस्कृतिक मूल्य तयार केली त्यातील या प्रश्नाचे उत्तर शोधावे लागतात

भारताचा इतिहासामध्ये जेव्हा पुरुष सत्ता स्थापित झाली तेव्हा स्त्रियांनी सार्वजनिक जीवनापासून म्हणजे ठेवलेले आहेत महात्मा फुलेंनी म्हटल्याप्रमाणे त्यांना मानसाच्या कोटीत न बसवता जीवशास्त्रीय दृष्ट्या मादी तसेच भौतिकशास्त्रीय दृष्ट्या वस्तू ठरविलेले गेले नारी ही नराशिवाय पूर्ण होऊ शकत नाही या शोषणाला सिद्धांतांच्या परिभाषित पितृसत्ता किंवा पुरुषसत्ता असे संबोधले जाते आणि या पितृ सत्ता किंवा पुरुष सत्ता असे संबोधले जाते या पितृ सत्तेने धर्म सत्तेच्या आधाराने स्त्रियांच्या सार्वजनिक जीवनात भूमिकेचा किंवा स्थानाचा आपल्याला अर्थ लावता येईल भारतीय समाजात वर्ग आणि लिंगभावात्मक भेद आढळतात म्हणून स्त्रियांवरील अत्याचाराचे विविध चेहरे आपल्याला दिसतात वर्गीय स्त्रिया लिंगभेदाच्या शोषणाला बळी पडतात तर कनिष्ठ जातीतील स्त्रिया वर्गीय,जातीय असणारे भेदाला बळी पडतात .

महाराष्ट्र राज्याने आपले पहिले महिला धोरण 1994 ला लागू केले व त्यात सुधारणा 2001 दुसरे 2014 तिसरे व ८ मार्च 2024 ला चौथे महिला धोरण महिला दिनानिमित्त जाहीर केले महाराष्ट्र हे पुरोगामी राज्य म्हणून ओळखले जाते 2024 रोजी चे महिला धोरण पुढील प्रमाणे:

१.महिलांच्या आरोग्य व पोषण आहारावर लक्ष केंद्रित करण्यात आले आहेत.

२ दुर्गम आणि कठीण अशा शहरी ग्रामीण आणि आदिवासी भागांत मोफत आरोग्य तपासणी शिबिर होण्यावर भर देण्यात आलेला आहे .

३शिक्षण कौशल्यासाठी माध्यमिक आणि वरिष्ठ पातळीवरील शाळांमध्ये 100% नोंदणी होईल आणि ती टिकून राहील यासाठी लक्ष देण्याची सूचना .

३. शिक्षण कौशल्यासाठी माध्यमिक आणि वरिष्ठ पातळीवरील शाळांमध्ये 100% नोंदणी होईल आणि ती टिकून राहील यासाठी लक्ष देण्यासाठी सूचना .

४. कौशल्य विकास योजना अंतर्गत महिलांसाठी विशेष कार्यक्रम आयोजन करण्यात येणार .

५. महिलांवरील सर्व प्रकारच्या हिंसाचाराचा हा घालण्यासाठी सर्व संस्थांमध्ये लैंगिक छळ प्रतिबंध अंतर्गत समितीची स्थापना करण्याची सूचना .

६. निवडून आलेल्या महिला लोकप्रतिनिधींसाठी नेतृत्व नियोजन अर्थसंकल्प आणि इतर कार्यक्रमांचे आयोजन करण्याची सूचना .

७. महिला धोरणाची अंमलबजावणी करण्यासाठी आराखडा तयार करण्यात आला असून त्यासाठी धोरणाच्या अंमलबजावणी प्रगती मोजण्याचे निर्देशांक निश्चित करण्यात आले आहे.

या धोरणात आष्टसुत्रीवर भर देण्यात आला आहे यात आरोग्य पोषण स्वास्थ्य शिक्षण व कौशल्य महिलांसाठी सर्व प्रकारच्या हिंसाचाराला आळ घालण्या बरोबरच लिंग समानता उपजीविकेची साधने वृद्धिंगत करण्यात येणार आहेत रोजगार उद्योजक्ता व कौशल्य विकास परिवहन निवारा व स्वच्छता विषयक सुविधा प्रशासन व राजकीय सहभाग नैसर्गिक संसाधन व्यवस्थापन हवामानाबद्दल अनुकूल व अप्रतिम व्यवस्थापन व इतर महत्त्वाची क्षेत्रे अशा आठ मुद्द्यांवर जोर देण्यात आला आहे. या धोरणाच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी मुख्यमंत्र्यांच्या अध्यक्षतेखाली राज्यस्तरीय उच्चस्तरीय समितीची स्थापना करण्यात येणार आहे महिला व

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

बालविकास यांच्या अध्यक्षतेखाली राज्यस्तरीय विशेष कृती दल प्रत्येक जिल्ह्याच्या पालकमंत्र्यांच्या अध्यक्षतेखाली जिल्हास्तरीय अंमलबजावणी सुकाणू समितीची स्थापना करण्यात आली आहे महिलांना बेरोजगारीतून रोखस्वरुपात भत्ता देणे तसेच वेठबिगारीतून सुटका झालेल्या महिलांना रोख स्वरूपात आर्थिक मदत करणे याचा समावेश आहे.

सारांश:

स्त्रीच्या मानवनिर्मित दुय्यामात्वाचे विश्लेषण करून समाजात समानता निर्माण करण्यासाठी राजकीय कृतीकरण्याचा विचार स्त्रीवादी चळवळीत मांडला यातून निर्माण झालेली विचारसरणी स्तीवादी विचारसरणी म्हणून ओळखली जाते समाजात स्तीयांचा दर्जा सुधारावा यासाठी महाराष्ट शासनाने प्रयत्नकेलेले दिसून येतात परंतु स्त्रीयामधील शिखानाचे प्रमाण वाधल्याशिवाय त्यांची प्रगती होणार
त्यामुळे त्यांच्यात जाणीव जागृतीसाठी शिक्षणाचेप्रमाण वाढवणे अत्यंत आवश्यक आहे.

संदर्भ सूची:

1. w.w.w.ministry of women and child Development website.
2. https.www.womenchild.maharastra
3. https.ncw.nic.in.
4. https.mscw.org.in.
5. महिला व बाल विकास विभाग महाराष्ट्र राज्य.
6. भारतीयपरिवेश में महिओ कि सामाजिक एवं राजनीतिक स्थिती.
   डॉ.दिनेश कुमार सिंह.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

व्हालिबॉल आणि बास्केटबॉल खेळणाऱ्या स्त्रियांच्या व पुरुषांच्या चिंतेच्या प्रमाणाचे तुलनात्मक अध्ययन

प्रा. डॉ. नवनाथ सिंगापुरे
मानसशास्त्र विभाग प्रमुख शारदा महाविध्यालय, परभणी

Manuscript ID:
JRD -2026-1801112
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 474-477
January 2026
Submitted: 22 Dec. 2025
Revised: 1 Jan. 2025
Accepted: 22 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश:

हा संशोधन लेख व्हॉलीबॉल आणि बास्केटबॉल खेळणाऱ्या स्त्री व पुरुष खेळाडूंमधील चिंतेच्या पातळीचे तुलनात्मक अध्ययन करतो. क्रीडा मानसशास्त्रानुसार खेळातील कामगिरीवर मानसिक घटकांचा मोठा प्रभाव असतो आणि त्यात चिंता हा महत्त्वाचा घटक आहे. या अभ्यासासाठी महाराष्ट्र राज्य आंतरविद्यापीठीय क्रीडा स्पर्धेच्या अंतिम फेरीत सहभागी झालेल्या व्हॉलीबॉल व बास्केटबॉल खेळाडूंचा नमुना निवडण्यात आला. मध्यमान, प्रमाण विचलन आणि t-चाचणी या संख्याशास्त्रीय पद्धतींच्या आधारे माहितीचे विश्लेषण करण्यात आले. निष्कर्षांनुसार व्हॉलीबॉल खेळणाऱ्या स्त्री व पुरुष खेळाडूंमध्ये चिंतेच्या प्रमाणात कोणताही लक्षणीय फरक आढळला नाही; मात्र बास्केटबॉल खेळणाऱ्या स्त्री खेळाडूंमध्ये पुरुषांच्या तुलनेत चिंतेचे प्रमाण लक्षणीयरीत्या अधिक आढळले. या निष्कर्षांमुळे विविध क्रीडा प्रकारांमध्ये मानसिक घटकांचे स्वरूप आणि लिंगानुसार त्यातील फरक समजून घेण्यास उपयुक्त माहिती मिळते.

मुख्यशब्द: *चिंता, क्रीडा मानसशास्त्र, व्हॉलीबॉल खेळाडू, बास्केटबॉल खेळाडू, स्त्री खेळाडू, पुरुष खेळाडू, तुलनात्मक अध्ययन, मानसिक घटक, t-चाचणी.*

प्रस्तावना:-

मानास्शात्र हे वर्तनाचे अभ्यास करणारे शास्त्र आहे, विज्ञान आहे. मानसशास्त्राचे खरे अभ्यास हे १९व्या शतकातच चालू झाले. मानसशास्त्राचा आभ्यास हा सखोल व तत्वज्ञान आधारीत आहे. व्यक्ती किंवा प्राणी, प्राण्यांच्या सर्व नैसर्गिक व सहज हालचाली तसेच वर्तन यांच्या सूक्ष्म निरीक्षणातून केलेला तपशीलवार अभ्यास आहे. मानसशास्त्र हे स्वतंत्र शास्त्र म्हणून ओळखले जाऊ लागले आहे. मानसिक खंबीरपणा, लवचिकता, आत्मविश्वास आणि मानसिक आरोग्य हे सर्व घटक तणावाला नियंत्रित करू शकतात आणि खेळाडूंना त्यांच्या सर्वोत्तम कामगिरीसाठी प्रोत्साहित करू शकतात.

1) **चिंता:-** कोणत्याही क्रीडा प्रकारामध्ये शारीरिक क्षमते बरोबरच मानसिक क्षमताही अत्यंत महत्वाची असते.

चिंता खेळाच्या कामगिरीवर कसा परिणाम करू शकते हे समजून घेण्यासाठी अनेकांनी संशोधन केले आहेत. खेळामध्ये उच्च पातळीचा ताण आणि चिंता कमी करण्याची क्षमता असते. विविध मानसशास्त्रज्ञानी हे सुचविले आहे की सराव आणि परिश्रम हे चिंता कमी करू शकते.

चिंता ही खेळातील दुखापती प्रतिबंध घटना, पुनर्वसन आणि क्रीडा प्रक्रियेकडे परत येण्यात महत्वाची भूमिका बजाऊ शकते.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
प्रा. डॉ. नवनाथ सिंगापुरे, मानसशास्त्र विभाग प्रमुख शारदा महाविध्यालय, परभणी

How to cite this article:
सिंगापुरे, . नवनाथ . (2026). व्हालिबॉल आणि बास्केटबॉल खेळणाऱ्या स्त्रियांच्या व पुरुषांच्या चिंतेच्या प्रमाणाचे तुलनात्मक अध्ययन. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 474–477.
https://doi.org/10.5281/zenodo.18464745

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18464745
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

क्रीडा संबंधित चिंता यांसारख्या संभाव्य नकारात्मक भावनिक स्थितींचा सामना करण्यासाठी विविध मानसशास्त्रज्ञांनी धोरणांचा सराव आणि वापर करणे हे स्पर्धात्मक खेळाडूंच्या कामगिरीच्या तयारीचा अविभाज्य भाग बनतो.

व्हालिबॉल:- १८९५ च्या हिवाळ्यात मॅसेच्युस्टेट्समध्ये वाय.एम.सी.ए. चे शारीरिक शिक्षण संचालक विल्यम जी मॉर्गन यांनी बॅडमिंटन या खेळापासून बनविलेले मिंटोनेट नावाचा एक नवीन खेळ तयार केला. घरातील आणि कोणत्याही संखेच्या व्हालिबॉल खेळाडूंकडून खेळला जाणारा एक नवीन खेळ तयार झाला.

बास्केटबॉल:- भारतात हा खेळ १९११ च्या सुमारास प्रथम खेळला गेला आणि त्याच्या प्रचारास मद्रास (आत्ताचे चेन्नई) येथील Y.C.M. कॉलेज ऑफ फिजीकल एज्युकेशन या संस्थेने चालना दिली. राष्ट्रीय अजिक्य पदासाठी सर्वप्रथम १९३४ मध्ये सामने भरले. १९५० पर्यंत इंडियन ऑलंम्पिक असोसीएशन ही संस्था या खेळावर नियंत्रण ठेवत होती. परंतु साधारणत: तेव्हापासून नॅशनल बास्केटबॉल फेडरेशन ऑफ इंडिया या संस्थेने खेळाचे नियंत्रण आपल्याकडे घेतले.

संशोधन पद्धतीशास्त्र:-

अ) समस्या:-

१) व्हालिबॉल खेळणाऱ्या स्त्रियांच्या व पुरुषांच्या चिंतेच्या प्रमाणाचे तुलनात्मक अध्ययन करणे.

२) बास्केटबॉल खेळणाऱ्या स्त्रियांच्या व पुरुषांच्या चिंतेच्या प्रमाणाचे तुलनात्मक अध्ययन करणे.

ब) गृहीतके:-

१) व्हालिबॉल खेळणाऱ्या स्त्रियांमध्ये व पुरुषांच्या तुलनेत चिंतेचे प्रमाण अधिक असेल.

२) बास्केटबॉल खेळणाऱ्या स्त्रियांमध्ये व पुरुषांच्या तुलनेत चिंतेचे प्रमाण अधिक असेल.

क) परिवर्तके:-

१) स्वतंत्र परिवर्तके:-

अ) खेळ:-

I) व्हालिबॉल

II) बास्केटबॉल

ब) लिंग:-

I) स्त्री

II) पुरुष

२) अवलंबी /आश्रित/परतंत्र परिवर्तके:-

I) चिंता पातळी

ड) नमुना: - महाराष्ट्र राज्य आंतरविध्यापिठीय क्रीडा स्पर्धेत अंतिम फेरीत प्रवेशित व्हालिबॉल आणि बास्केटबॉल खेळ खेळणारे स्त्री व पुरुष खेडाळू.

खेळ	स्त्री खेडाळू	पुरुष खेडाळू	एकूण
व्हालिबॉल	२४	२४	४८
बास्केटबॉल	२४	२४	४८
एकूण	४८	४८	९६

इ) संख्यासास्त्रीय पद्धतीशास्त्र:-

१) मध्यमान

२) प्रमाण विश्लेषण

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

३) t गुणांक

संख्यासास्त्रीय विश्लेषण:-

१) गृहीतक पहिले:- व्हालिबॉल खेळणाऱ्या स्त्रियांमध्ये व पुरुषांच्या तुलनेत चिंतेचे प्रमाण अधिक असेल.

खालील संख्याशास्त्रीय विश्लेषणावरून आपल्याला हे सिद्ध करावे लागेल.

	N	Mean	S.D.	Table Value		t Value	Result
Female	24	31.75	5.04	0.5	2.01	0.11	Not Significant
Male	24	31.88	3.06	0.1	2.68		

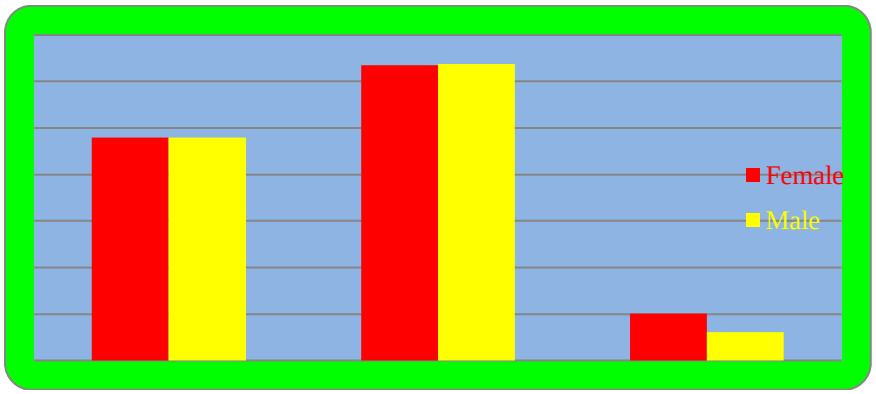

वरील संख्याशास्त्रीय विश्लेषणावरून आपणास असे म्हणता येईल की वरील गृहीतक हे नाकारण्यात येते.

वरील संख्याशास्त्रीय विश्लेषणावरून असे सिद्ध होते की व्हालिबॉल खेळणाऱ्या स्त्रियां व पुरुषांमध्ये चिंतेच्या प्रमाणामध्ये कोणतेही फरक दिसत नाही.

२) गृहीतक दुसरे:- बास्केटबॉल खेळणाऱ्या स्त्रियांमध्ये व पुरुषांच्या तुलनेत चिंतेचे प्रमाण अधिक असेल.

खालील संख्याशास्त्रीय विश्लेषणावरून आपल्याला हे सिद्ध करावे लागेल.

	N	Mean	S.D.	Table Value		t Value	Result
Female	24	33.01	3.72	0.5	2.01	2.09*	Significant
Male	24	30.63	4.14	0.1	2.68		

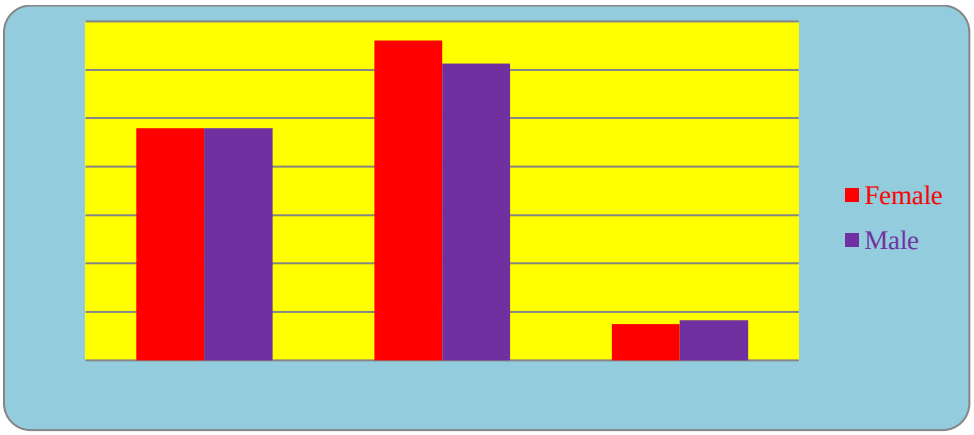

वरील संख्याशास्त्रीय विश्लेषणावरून आपणास असे म्हणता येईल की वरील गृहीतक हे स्वीकारण्यात येते.

वरील संख्याशास्त्रीय विश्लेषणावरून असे सिद्ध होते की बास्केटबॉल खेळणाऱ्या स्त्रियां व पुरुषांमध्ये चिंतेच्या प्रमाणामध्ये लक्षणीय फरक (०.०५ या स्तरावर) दिसत आहे.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

ह्या संशोधनावरून वरून हे सिद्ध होते की बास्केटबॉल खेळणाऱ्या स्त्रियांमध्ये पुरुषांपेक्षा चिंतेचे प्रमाण अधिक आहे.

निष्कर्ष:-

१. वरील संख्याशास्त्रीय विश्लेषणावरून असे सिद्ध होते की व्हालिबॉल खेळणाऱ्या स्त्रियां व पुरुषांमध्ये चिंतेच्या प्रमाणामध्ये कोणतेही फरक दिसत नाही.

२. वरील संख्याशास्त्रीय विश्लेषणावरून असे सिद्ध होते की बास्केटबॉल खेळणाऱ्या स्त्रियां व पुरुषांमध्ये चिंतेच्या प्रमाणामध्ये लक्षणीय फरक (०.०५ या स्तरावर) दिसत आहे.

संधर्भ सूची:-

१) Camen M.N. Personality Development and Psycho-Pathology Bostion. 1968.

२) Jacotsam E. Anxiety and Tension Control Pniladelnia 1964.

३) डायटर हॅक फोर्ट (Diter Hack Fort) (1989) – खेळातील चिंता मोजणे दृष्टीकोन आणि समस्या.

४) चार्ल्स डी. रचील बर्गट (1989) – खेळत चिंता एक आंतराष्ट्रीय दृष्टीकोन

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

बाल हक्कांचे संरक्षण आणि बालकल्याण

प्रा.सुनिता रामराव गायकवाड
समाजशास्त्र विभाग, ज्ञानोपासक महाविद्यालय, परभणी

Manuscript ID:
JRD -2026-1801113
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 478-480
January 2026
Submitted: 22 Dec. 2025
Revised: 1 Jan. 2025
Accepted: 22 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश:

हा शोधनिबंध बालहक्कांचे संरक्षण आणि बालकल्याण या संकल्पनांचा सविस्तर अभ्यास करतो. संयुक्त राष्ट्रांच्या मानवाधिकार जाहीरनाम्यात बालकांचे हक्क अंतर्भूत असून बालकांच्या संरक्षणासाठी आंतरराष्ट्रीय व राष्ट्रीय पातळीवर विविध कायदे, धोरणे आणि करार करण्यात आले आहेत. पारंपरिक समाजरचनेत बालकांवर होणारा शारीरिक व मानसिक ताण, शोषण आणि दुर्लक्ष यामुळे त्यांच्या सर्वांगीण विकासाला अडथळे निर्माण झाले. या पार्श्वभूमीवर ब्रिटिश काळापासून तसेच स्वातंत्र्यानंतर भारतीय संविधानात बालहक्क संरक्षणासाठी विशेष तरतुदी करण्यात आल्या. या अभ्यासात जिनिव्हा जाहीरनामा (१९२४), संयुक्त राष्ट्रांचा बालहक्क करार (१९८९), युनिसेफची भूमिका, आंतरराष्ट्रीय बालक वर्ष (१९७९) तसेच भारतातील बालकल्याण योजना व कार्यक्रमांचा आढावा घेण्यात आला आहे. एकात्मिक बालविकास सेवा योजना, सर्व शिक्षण अभियान, मध्यान्ह भोजन योजना आणि प्रारंभिक बालशिक्षण यांसारख्या योजनांद्वारे बालकांच्या आरोग्य, शिक्षण व पोषणावर भर देण्यात आला आहे. निष्कर्षत:, बालक हे राष्ट्राची मौल्यवान संपत्ती असून त्यांच्या हक्कांचे संरक्षण व कल्याणासाठी शासनासोबतच समाजाचा सक्रिय सहभाग आवश्यक आहे, असे प्रतिपादन करण्यात आले आहे.

मुख्यशब्द: *बालहक्क, बालकल्याण, बालहक्क संरक्षण, संयुक्त राष्ट्र, युनिसेफ, बालहक्क करार, बालविकास योजना, एकात्मिक बालविकास सेवा, बालशिक्षण, सामाजिक जबाबदारी.*

प्रस्तावना:-

संयुक्त राष्ट्राच्या मानविहक्क विषक जाहिरनाम्यात ज्या हक्कांचा उल्लेख आहे. त्या हक्कामध्ये बालकांचे हक्कही अभिप्रेत आहेत. पंडीत जवाहरलाल नेहरु बालकांवर निरतीशय प्रेम करा 14 नोव्हेंबर हा त्यांचा जन्म दिवस "बाल दिन म्हणुन" दरवर्षी साजरा केला जातो. बाल कल्याण या कल्पनेने त्यांना झपाटून टाकले होते. बालकांविषयी वाटणाऱ्या काळजीचे प्रतिबिंब बालकांच्या हक्कांचे व्यवस्थापन करणाऱ्या घटनात्मक आणि सनदशिल तरतुदींमध्ये तसेच सरकारच्या समाजाच्या व कुटूंबाच्या बालविषयक जवाबदाऱ्यांचे दिसते. पारंपारीक भारतीय समाजात कुटूंबातील सर्वच व्यक्तीला पारंपारीक कार्यात सहभागी व्हावे लागत असे. त्यामुळे त्यांच्या आरोग्यावर, शारिरीक, मानसिक विकासावर जो परिणाम होत असे त्यामुळे अकाली वृध्दत्व या सारख्या समस्यांना अशा बालकांना सामोरे जावे लागते. याची जाणिव होवुन बालकांचे संरक्षण करण्याच्या उदेशाने ब्रिटीश काळापासुनच काही सामाजिक कायदे करण्यात आले आणि स्वातंत्र काळामध्ये तर संविधाना मध्येच बालकांचे संरक्षण करण्याचे कायदेशीर तरतुद कीरण्यात आली.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
प्रा.सुनिता रामराव गायकवाड, समाजशास्त्र विभाग, ज्ञानोपासक महाविद्यालय, परभणी

How to cite this article:
गायकवाड, . सुनिता . रामराव . (2026). बाल हक्कांचे संरक्षण आणि बालकल्याण. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 478–480. https://doi.org/10.5281/zenodo.18464757

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18464757
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

बाल हक्क संरक्षण:-

बालकांच्या हक्का बाबत पहिला जाहिरनामा दि.23 फेब्रुवारी 2023 रोजी "Inter National Save The Children Union" यांनी जिनीव्हा येथे जाहिर केला.या जाहिरनाम्यात दि.26 नोव्हेंबर 2024 रोजी लिग ऑफ नेशने मान्यता दिली. याला लिग ऑफ नेशने मान्यता दिली "जागतील बालकल्याण सनद असे म्हटले त्यामुळे जिनिव्हा जाहिरनामा 1924 किंवा जागतीक बालकल्याण सनद 1924 हा मानवी हक्का संबंधीचा पहिला दस्त ऐवज ठरला" ज्याला अंतरशासकिय संस्थांनी मान्यता दिली.

युनायटेड नेशन ने 1989 रोजी बालकांचे हक्क मान्य केले. त्यांचे अधिकार अंतरराष्ट्रीय कायदयाचा एक भाग मानले आहे. मानव अधिकारात त्यांचा अंतरभाव करण्यात आला. सर्वसामान्य मानसा प्रमाणेच सर्वच हक्क बालकांना देण्यात आले. बाल हक्क संरक्षणामध्ये बालकांचे अधिकार सुरक्षीत ठेवणे आणि बाल कल्याण संकल्पनेत त्यांना आवश्यक सुविधा पुरवुन त्यांचा सर्वांगीन विकास साधने यासाठी सरकार आणि समाज दोघेही प्रयत्न करतात.

व्याख्या:-

1. "18 वर्षा पर्यंत किंवा संबंधीत राष्ट्रातील कायदया नुसार प्रौढ बने पर्यंत बालक" – संयुक्त राष्ट्र.
2. 18 वर्षा खालील व्यक्ती – बालकांचे राष्ट्रीय धोरण 2013 – बाल न्याय अधिनीयम 2000.
3. "वयाचे 14 वे वर्ष पुर्ण न केलेल्या कोणतीही व्यक्ती" – बाल कामगार अधिनीयम सुधारणा 2016.

मुलांच्या हक्का संबंधीचा जाहिरनामा:-

संयुक्त राष्ट्राच्या आम सभेने 1959 रोजी मुलांच्या हक्का संबंधीचा जाहिरनामा स्विकृत केला.

संयुक्त राष्ट्राचा बाल निधी:-

बाल विकासाच्या संदर्भात संयुक्त राष्ट्राने उचललेले महत्वाच्या बाल निधीची केलेली स्थापना. संयुक्त राष्ट्राच्या आम सभेने 1946 मध्ये हा निधी स्थापन केला. जगातील जे देश परकिय अक्रमणाची बळी पडले आहेत. अशा देशातील मुलांना सहाय्य करणे हा या निधीचा मुळ उदेश आहे.

आंतरराष्ट्रीय बालक वर्ष:-

संयुक्त राष्ट्राच्या आम सभेने सन 1979 हे वर्ष "आंतरराष्ट्रीय बालक वर्ष" म्हणुन सादर केले. मुलांच्या विकासाच्या प्रश्नावर लोकांन मध्ये जागृती निर्माण करणे आणि मुलांच्या विकासाचे व कल्याणने विविध कार्यक्रम व उपक्रम राबविण्यास चालना देणे.

बालकांच्या हक्का संबंधीचा करार:-

संयुक्त राष्ट्राच्या आम सभेने 20 नोव्हेंबर 1989 मध्ये बालकांच्या हक्का संबंधीचा करार स्विकारला. 1990 पासुन त्याची कार्यवाही सुरु झाली.

जागतीक घोषणा पत्र:-

सन 1990 मध्ये मुलांचे अस्तित्व, संरक्षण, विकास या संबंधीचे जागतीक घोषणापत्र जाहिर करण्यात आले मुलांच्या हक्कांचे संरक्षण करण्याच्या उदेशाने या घोषणापत्रात 10 कलमी कार्यक्रम निश्चीत करण्यात आला.

बाल कल्याण:-

स्वातंत्रय काळात भारताचे पहिले पंतप्रधान यांच्या पुढाकाराने बाल कल्याण कार्यक्रम देशात राबविण्यात आला संविधान करते डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी बालकांच्या कल्याणाची तरतुद भारतिय संविधानात करुन ठेवलेली आहे. 1986 च्या राष्ट्रीय शिक्षण धोरणामध्ये पुलांचे प्रारंभीक शिक्षण व संगोपनावर भर देण्यात आला. राष्ट्राच्या 20 कलमी कार्यक्रमात उपेक्षीत मुलांच्या हितासाठी कृती कार्यक्रमाचा समावेश करण्यात आला.

बाल विकास व बाल कल्याण विषयक धोरणांची अंमलबजावणी:-

भारत देशाने बाल कल्याण धोरण आणि राष्ट्रीय धोरण आखुन ऑक्टोंबर 1975 मध्ये बहुक्षेत्रीय एकात्मीक बाल विकास योजना घोषीत करण्यात आल्या. त्यामध्ये

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

1.एकात्मीक बाल विकास सेवा योजना.

2. UNICEF

3.बाल कल्याण योजना व कार्यक्रम.

1.एकात्मीक बालविकास कार्यक्रम.

2.सर्व शिक्षण मोहिमी.

3.मध्यान्ह भोजन योजना.

4.प्रारंभीक बाल्य आवस्था शिक्षण.

5.वाल्मीकी आंबेडकर योजना.

6.राष्ट्रीय झोपडपटटी निवारण.

भारतात बालविकासासाठी कार्य करणानी संस्था

1. भारतीय रेडक्रॉस सोसायटी

2. बाल भवन सोसायटी

3. राष्ट्रीय लोक संयोग व बाल विकास संस्था

निष्कर्ष:-

बालक ही राष्ट्राची सर्वात महत्वाची संपत्ती असुन त्यांचे संगोपन आणि काळजी घेणे ही आपली जवाबदारी असली पाहिजे परंतु जगात असे अनेक देश आहेत कि तेथील बालकांना जाहिर नाम्यातील आणि करारातील अनेक हक्कांपासुन वंचीत रहावे लागत आहे. विशेषत: विकसनशील देशातील मुले हे खुपच दुर्देवी म्हणावी लागतील. आजही बालाकांचे शोषण व अत्याचार कमी झाले नाही. त्यामुळे संपुर्ण भारतीय समाज व्यवस्थेला या विषयी जागृकता निर्माण करण्याची गरज आहे. बाल विकासाच्या कार्यात समाजातील लोकांचा सहभाग महत्वाचा आहे.

संदर्भ ग्रंथ:-

1. मानवी हक्क – लेखक श्री.महेश राजाराम शिंदे.

2. महिला व बाल विकास – लेखक के.सागर

3. मानवी हक्क – प्रा.व्ही.बी.पाटील

4. मानवी हक्क – “सद्य स्थिती आणि आव्हाने” – प्रा.सुरेश भालेराव आणि डॉ.प्रविण लोणारकर.

5. मानवी हक्क – नंदकुमार भारंबे.

6. समाज कल्याण आणि सामाजिक प्रक्रीया – डॉ.कृष्णा शेंडे

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

जागतिक तापमान वाढीचा (ग्लोबल वार्मिंग(भारतीय समाजावरील परिणाम: एक समाजशास्त्रीय अभ्यास

प्रा. डॉ. तुकाराम फिसफिसे[1], प्रा.डॉ.विश्वनाथ सूर्यवंशी[2]
[1, 2] समाजशास्त्र विभागप्रमुख श्री शिवाजी महाविद्यालय परभणी

Manuscript ID:
JRD -2026-1801114
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 481-484
January 2026
Submitted: 22 Dec. 2025
Revised: 1 Jan. 2025
Accepted: 22 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश:

हा शोधनिबंध जागतिक तापमानवाढ (ग्लोबल वार्मिंग) या गंभीर पर्यावरणीय व सामाजिक समस्येचा समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून अभ्यास करतो. मानवी विकासाच्या अतिरेकी प्रक्रियेमुळे पर्यावरणाचा ऱ्हास होऊन जागतिक तापमानात सातत्याने वाढ होत आहे. ही समस्या केवळ पर्यावरणापुरती मर्यादित न राहता सामाजिक, आर्थिक, राजकीय व सांस्कृतिक पातळीवर मानवी जीवनावर खोलवर परिणाम घडवून आणते. भारतासारख्या विकसनशील देशात गरीब, शेतकरी, महिला, आदिवासी व वंचित घटकांवर जागतिक तापमानवाढीचे परिणाम अधिक तीव्र स्वरूपात दिसून येतात. या अभ्यासात जागतिक तापमानवाढीची संकल्पना, कारणे, सद्यस्थिती तसेच भारतीय समाजावरील परिणामांचा सविस्तर आढावा घेण्यात आला आहे. आरोग्य, अन्न व पाणी सुरक्षा, स्थलांतर, सामाजिक असमानता, सांस्कृतिक जीवनशैली, पर्यावरणीय समतोल आणि सामाजिक-आर्थिक रचना यांवर होणारे दुष्परिणाम अधोरेखित करण्यात आले आहेत. तसेच हरित ऊर्जा वापर, वृक्षारोपण, जलसंधारण, टिकाऊ शेती, हवामान न्याय आणि आंतरराष्ट्रीय सहकार्य यांसारख्या उपाययोजनांवर भर देण्यात आला आहे. एकूणच, जागतिक तापमानवाढ ही बहुआयामी सामाजिक समस्या असून तिचा सामना करण्यासाठी समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून जागृती, धोरणात्मक बदल आणि सामूहिक प्रयत्न आवश्यक आहेत, असा निष्कर्ष मांडण्यात आला आहे.

मुख्यशब्द: *जागतिक तापमानवाढ, ग्लोबल वार्मिंग, पर्यावरणीय ऱ्हास, हवामान बदल, भारतीय समाज, सामाजिक परिणाम, सामाजिक असमानता, अन्न व पाणी सुरक्षा, स्थलांतर, हवामान न्याय.*

प्रस्तावना:

अलीकडील काळात जागतिक तापमानवाढ (ग्लोबल वार्मिंग(ही एक गंभीर जागतिक समस्या म्हणून ओळखली जात आहे. मानवी विकासाच्या हव्यासातून निर्माण झालेली ती एक सामाजिक समस्या आहे. आज पृथ्वीवरील माणूसाने आपले लक्ष फक्त विकासावर केंद्रित केलेले आहे. या विकासातून माणसाच्या अनेक गरजांची पूर्तताही झालेली आहे. माणसाचे जीवनमान गतिमान होऊन जीवनमानात सुधारणाही झाली आहे पण हा विकास करताना मात्र पर्यावरणाकडे मोठ्या प्रमाणावर दुर्लक्ष झाले आहे. यामुळे मानवी जीवनाचा अविभाज्य भाग असलेल्या पर्यावरणाचा प्रचंड ऱ्हास होऊ लागला आहे. सुरुवातीला विकासाच्या मागे लागलेल्या मानवाला याची कल्पना आली नाही परंतु विकासाच्या अतिरेकी अभिलाषेपोटी पर्यावरणाचा ऱ्हास होऊन त्याचा मानवी जीवनाच्या विविध बाजूवर प्रतिकूल परिणाम होऊ लागला तेंव्हा हा विकासाच हा मानवाच्या जीवनाला घातक ठरू पाहत आहे हे लक्षात येऊ लागले. पर्यावरणाच्या ऱ्हासातून जागतिक तापमान वाढीसारखी गंभीर समस्या माणसाच्या पुढे उभी राहिली तेंव्हा या समस्येची दाहकता लक्षात येऊ लागली. पृथ्वीवरील २० अंश डिग्री सामान्य असलेले तापमान आज ५० डिग्रीच्या जवळपास गेल्याचे दिसून येते. येणाऱ्या काळात हि वध अधिक होत जाईल असा इशारा हवामान शास्त्रज्ञांनी दिला आहे.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
प्रा. डॉ. तुकाराम फिसफिसे, समाजशास्त्र विभागप्रमुख श्री शिवाजी महाविद्यालय परभणी

How to cite this article:
फिसफिसे, . तुकाराम ., & सूर्यवंशी, . विश्वनाथ . (2026). जागतिक तापमान वाढीचा (ग्लोबल वार्मिंग) भारतीय समाजावरील परिणाम: एक समाजशास्त्रीय अभ्यास. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 481–484. https://doi.org/10.5281/zenodo.18464780

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18464780
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

जागतिक तापमानवाढ हि केवळ एक पर्यावरणीय समस्या नसून, ती सामाजिक, आर्थिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक पातळीवर मानवी समाजाला प्रभावित करणारी गंभीर सामाजिक समस्या आहे. या समस्येचा समाजशास्त्रीय अभ्यास केल्यास आपणास हे लक्षात येते की, तिचे परिणाम सर्व समाजघटकांवर समान नसतात. भारतातील गरीब, वंचित, महिला व आदिवासी इत्यादी वर्गावर जागतिक तापमान वाढीचा विशेषतः गंभीर परिणाम झाल्याचे दिसून येते.

शोध निबंधाचा उद्देश

१. जागतिक तापमान वाढ संकल्पना समजून घेणे.
२. जागतिक तापमान वाढीची सद्यस्थिती जाणून घेणे.
३. जागतिक तापमान वाढीचा भारतीय समाजावरील परिणामाचा अभ्यास करणे.
४. जागतिक तापमान वाढीवर उपाय सुचविणे.

गृहीतकृत्ये

१. जागतिक तापमान वाढ एक सार्वत्रिक समस्या आहे.
२. जागतिक तापमान वाढ सध्यस्थितीत एक गंभीर समस्या म्हणून उदयास आली आहे.
३. जागतिक तापमान वाढीचा भारतीय समाज जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रावर प्रतिकूल परिणाम झालेला दिसून येतो.
४. जागतिक तापमान वाढ समस्येवर कडक उपायांचा अभाव आहे.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी संशोधन पद्धतीतील दुय्यम तथ्य संकलन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. दुय्यम तथ्य संकलनातील संदर्भ ग्रंथ, अहवाल, आकडेवारी, वर्तमान पत्रे आदींचा वापर करून तथ्ये संकलित करून निष्कर्ष काढण्यात आले आहेत

जागतिक तापमान वाढ

जागतिक तापमान वाढीविषयी आज सर्वांनाच वरवरची कल्पना आहे. परंतु आजची या समस्येची गंभीरता पाहता प्रत्येक माणसाने जागतिक तापमानवाढ या संकल्पनेची बारकाईने प्रत्यक्ष माहिती घेऊन जागरूक राहणे गरजेचे आहे. त्याकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही. वाढत्या जागतिक तापमानवाढीमुळे मानवी जीवन एक दिवस पूर्णपणे नष्ट झाल्याशिवाय राहणार नाही. ही बाब लक्षात घेतली तर या संकल्पनेचे महत्व लक्षात येते. मानवाला प्रगतीकडे घेऊन जाणारी औद्योगिक क्रांती एक दिवस मानव जातीलाच संपविणार आहे याची जाणीव मानवाला नेहमी ठेवावी लागणार आहे.

पृथ्वीच्या भोवतालच्या वातावरणाचे तापमान वाढणे म्हणजे ढोबळ मनाने जागतिक तापमान वाढ असे जागतिक तापमान वाढीच्या बाबतीत म्हणता येईल. जागतिक तापमान वाढ म्हणजे पृथ्वीच्या सरासरी तापमानात होणारी दीर्घकालीन व सातत्याने होणारी वाढ होय. हि वाढ जीवाश्म इंधन जाळणे, जंगल तोड. कार्बन डॉयऑक्साईड,मिथेन यासारख्या हरितगृह वायूंचे प्रमाण वाढल्यामुळे होते.

जागतिक तापमानवाढीचे परिणाम

जागतिक तापमान वाढ ही आज सार्वत्रिक समस्या बनली आहे. त्याचा परिणाम फक्त कोणत्याही एकाच देशापुरता मर्यादित नाही तसेच कोणत्याही क्षेत्रापुरता मर्यादित नाही. भारत देशही याला अपवाद नाही. जागतिक तापमान वाढीचे चटके भारतालाही मागील काही वर्षापासून बसू लागले आहेत. भारतात जागतिक तापमान वाढीचा प्रभाव केवळ पर्यावरणापुरता मर्यादित मसून तो मानवी समुदायाच्या जीवनशैलीवर, आरोग्यावर, उपजीविकेवर, आणि सामाजिक संरचनेवर खोलवर परिणाम करत असतो.

आरोग्यावरील परिणाम

उष्णतेची लाट, दुष्काळ, पूर यामुळे थेट मृत्यूचे प्रमाण वाढते. पाण्याच्या आणि अन्नाच्या अभावामुळे कुपोषण व संसर्गजन्य रोगांचे प्रमाण वाढते. श्वसन आणि त्वचेच्या रोगाचे प्रमाण वाढते तसेच याचा मानसिक आरोग्यावरही परिणाम होतो (उदा. नैराश्य, चिंता).

अन्न व पाणी सुरक्षेवर परिणाम

हवामान बदलामुळे शेती उत्पादन घटते. पावसाचे अनियमित चक्र, दुष्काळ,किडीचा प्रादुर्भाव यामुळे अन्नटंचाई निर्माण होते. हिमनद्यांचे वितळणे, पाण्याचे स्रोत आटणे यामुळे पिण्याच्या पाण्याचा तुटवडा होतो.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

स्थलांतर आणि विस्थापन

जागतिक तापमान वाढीमुळे समुद्रसपाटी वाढते त्यामुळे किनारपट्टीवरील समुदाय विस्थापित होतात. दुष्काळग्रस्त भागातील लोक शहरेकडे स्थलांतर करतात. यामुळे झोपडपट्ट्यांचे प्रमाण वाढते, आणि नागरी सुविधावर ताण निर्माण होतो.

सामाजिक असमानता आणि वर्ग संघर्ष

जागतिक तापमान वाढीचा गरिब, शेतकरी, आदिवासी व दलित समाज यांना सर्वाधिक फटका बसतो. संसाधनांवर नियंत्रण असलेले वर्ग सुरक्षित राहतात. सामाजिक तणाव, संघर्ष आणि अशांतता निर्माण होण्याची शक्यता वाढते.

सांस्कृतिक व पारंपरिक जीवनशैलीवर परिणाम

आदिवासी व पारंपरिक समाज हवामानाशी जोडलेल्या उपजीविकांवर अवलंबून असतात. परंतू जागतिक तापमान वाढीमुळे जंगल, नद्या, मासेमारी यावर परिणाम झाल्यामुळे त्यांचा संस्कृतिक ढाचा व तत्त्वज्ञान बाधित होते. त्यांची सांस्कृतिक व पारंपारिक जीवनशैली संपूष्टात येण्याचा धोका निर्माण होतो.

पर्यावरणीय परिणाम

जागतिक तापमान वाढीमुळे वारा आणि समुद्र प्रवाहाचे प्रारूप विस्कळीत होईल तसेच पावसाचे असमान वितरण होईल. एवढेच नाही तर दुष्काळ, पूर, उष्णतेच्या लाटा आणि वणव्यांची वारंवारता आणि तीव्रता वाढेल.

समुद्र पातळी वाढ:

जागतिक तापमान वाढीमुळे हिमनद्या वितळणे आणि महासागराच्या पाण्याचा थर्मल विस्तार समुद्राच्या पातळीत वाढ होण्यास कारणीभूत ठरतो, ज्यामुळे किनारी समुदाय आणि परिसंस्था धोक्यात येतात.

महासागराचे आम्लीकरण

महासागरात वाढलेले CO2 शोषण आम्लीकरणास कारणीभूत ठरते, ज्यामुळे सागरी जीवन आणि प्रवाळ खडकांना हानी पोहोचते.

सामाजिक-आर्थिक परिणाम:

अन्न सुरक्षा

जागतिक तापमान वाढीमुळे पर्जन्यमानाच्या पद्धतींमध्ये बदल होतो. त्यामुळे शेतीच्या उत्पन्ना मध्ये व्यत्यय येतो यामुळे अन्नाच्या उत्पन्नात घट होऊन अन्न सुरक्षा धोक्यात येते.

जलसंपत्ती

दुष्काळ आणि पाण्याच्या उपलब्धतेतील बदलांमुळे पाणीपुरवठा धोक्यात येतो आणि संसाधनांवरून संघर्ष निर्माण होण्याची अधिक शक्यता वाढते.

सार्वजनिक आरोग्य:

वाढते तापमान, वायू प्रदूषण आणि वेक्टर-जनित रोगांचा प्रसार मानवी आरोग्यासाठी धोका निर्माण करतो.

विस्थापन आणि स्थलांतर:

अति हवामान घटना आणि समुद्राच्या पातळीत वाढ यामुळे लोकसंख्या विस्थापित होऊ शकते, ज्यामुळे स्थलांतर आणि सामाजिक अस्थिरता निर्माण होते.

खर्चात वाढ

जागतिक तापमान वाढीमुळे मुलभूत गरजांच्या पूर्ततेवर मोठ्या प्रमाणावर खर्च करावा लागतो त्यामुळे आर्थिक ताण निर्माण होऊन गरीब लोक अधिक गरिबीत ढकलले जातील. पायाभूत सुविधांमध्ये व्यत्यय आल्यामुळे समाजाचेही लक्षणीय आर्थिक नुकसान होईल.

उपाययोजना

जागतिक तापमान वाढ ही आज सार्वत्रिक समस्या बनली आहे. त्याचा परिणाम फक्त कोणत्याही एकाच देशापुरता मर्यादित नाही तसेच कोणत्याही क्षेत्रापुरता मर्यादित नाही. भारत देशही याला अपवाद नाही. जागतिक तापमान वाढीचे चटके भारतालाही मागील काही वर्षापासून बसू लागले आहेत त्यामुळे त्यावर काही उपाय करणे गरजेचे बनले आहे. यावरील काही उपाय पुढील प्रमाणे

१.. हरित ऊर्जा वापराला प्रोत्साहन

२. कार्बनडाय- ऑक्साईड वायूच्या निर्मितीवर नियंत्रण ठेवणे.

३. हरित निवास वायूंच्या उत्सर्जनाला अटकाव घालणे.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

४. उर्जेचा उपयोग अधिक कार्यक्षमतेने करणे
५. कोळश्याऐवजी नैसर्गिक साधनांच्या वापरावर अधिक भर देणे.
६. मोठ्या प्रमाणावर वृक्षारोपणास प्रोत्साहन देऊन वृक्ष लागवड करणे.
७ . जलसंधारण व टिकाऊ शेतीच्या मार्गाचा अवलंब करणे
८. हवामान न्याय चळवळीला प्रोत्साहन
९.. संवेदनशील समुदायांसाठी विशेष संरक्षण योजना
१०. दुष्काळ-प्रतिरोधक पिके विकसित करणे, पायाभूत सुविधा मजबूत करणे
११. धोरण आणि आंतरराष्ट्रीय सहकार्य:

जागतिक उत्सर्जन कमी करण्यासाठी आणि अनुकूलन प्रयत्नांना पाठिंबा देण्यासाठी प्रभावी हवामान धोरणे आणि आंतरराष्ट्रीय करारावर भर देणे आवश्यक आहे.

१२. जागतिक तापमानवाढ समाजासाठी एक महत्त्वपूर्ण धोका आहे, त्याचे परिणाम कमी करण्यासाठी आणि बदलत्या हवामानाशी जुळवून घेण्यासाठी त्वरित कारवाईची आवश्यकता आहे. या आव्हानाला तोंड देण्यासाठी तांत्रिक नवोपक्रम, धोरणात्मक बदल आणि आंतरराष्ट्रीय सहकार्याचा समावेश असलेला व्यापक दृष्टिकोन आवश्यक आहे.

ग्लोबल वार्मिंगचा मानवी समुदायावर बहुआयामी आणि खोलवर परिणाम होतो. हा परिणाम केवळ शारीरिक आरोग्यापर्यंत मर्यादित न राहता सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय पातळीवरही जाणवतो. त्यामुळे हवामान बदलाच्या समस्येला केवळ वैज्ञानिक नव्हे, तर समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून देखील पाहण्याची गरज आहे.

संदर्भ ग्रंथ

१. जोशी मो. वा. –पर्यावरण विरुद्ध प्रदूषण, प्रबोधन प्रकाशन, इचलकरंजी
२. प्रा बडवे द.वी. – विज्ञान विकास आणि मानवी संस्कृती, चित्रशाळा प्रकाशन, पुणे
३. पवार दि. गो. –पाणी- २१ व्या शतकातील संघर्षाची ठिणगी, निळकंठ प्रकाशन,पुणे
४. ए.बी.सवदी, पी.एस. कोळेकर -पर्यावरण शास्त्र, निराली प्रकाशन, पुणे

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

ग्रामीण व शहरी समाजातील परिवर्तन

असमा नौशीन अमीन अहेमद[1], डॉ. अंसारी शफीका परवीन गफार[2]
[1]S.R.T. M. University, Nanded
[2]Maharashtra Udayagiri Mahavidyalaya, Udgir
Email: asmanausheen17@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-1801115
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 485-487
January 2026
Submitted: 22 Dec. 2025
Revised: 1 Jan. 2025
Accepted: 22 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश (Abstract)

ग्रामीण व शहरी समाजातील परिवर्तन ही आधुनिक समाजशास्त्रातील एक महत्वाची संकल्पना आहे. औद्योगिकीकरण, शहरीकरण, जागतिकीकरण, तंत्रिक प्रगती, शिक्षणाचा विस्तार आणि आर्थिक उदारीकरण या घटकांमुळे समाजरचनेत मोठ्या प्रमाणात बदल झाले आहेत. परंपरागत मुल्य व्यवस्था, कुटूंबरचना, व्यवसाय, सामाजिक संबंध, जीवनशैली व सत्तासंबंध यावर या परिवर्तनांचा व्यापक प्रभाव दिसून येतो. या लेखाचा मुख्य उद्देश ग्रामीण व शहरी समाजातील परिवर्तनाचे स्वरुप, कारणे व परिणाम यांचे विश्लेषण करुन दोन्ही समाजातील परस्परसंबंध स्पष्ट करणे हा आहे. दुय्यम माहिती स्त्रोतांच्या आधारे वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक पध्दतींचा वापर करुन हा अभ्यास करण्यात आला आहे. संशोधनातुन असे दिसून येते की, ग्रामीण समाज हळूहळू शहरी वैशिष्ट्ये स्वीकारत असून शहरी समाजातही काही प्रमाणात ग्रामीण मुल्यांचे पुनरागमन होत आहे. संतुलित व समावेशक विकासासाठी ग्रामीण-शहरी दरी कमी करणे ही काळाची गरज आहे.

कीवर्डस (Keyword): *ग्रामीण समाज, शहरी समाज, सामाजिक परिवर्तन, शहरीकरण, आर्थिक विकास.*

प्रस्तावना:

समाज हा स्थिर नसून सतत परिवर्तनशील असतो. बदलत्या काळानुसार समाजातील रचना, संस्था, मुल्ये व परंपरा यामध्ये बदल घडून येतात. भारता सारख्या विकसनशील देशात ग्रामीण व शहरी समाज ही सामाजिक संरचनेची दोन महत्वाची रुपे आहेत. ग्रामीण समाज मुख्यत: कृषी आधारित, परंपराधिष्ठित व सामुहिक जीवनपध्दतीवर आधारीत असतो तर शहरी समाज औद्योगिक सेवाक्षेत्रप्रधान, व्यक्तीकेंद्रित व आधुनिक स्वरुपाचा असतो. स्वातंत्र्यानंतर भारतात नियोजित विकास, औद्योगिकीरण व शहरीकरणाच्या प्रक्रीयांना गती मिळाली, परिणामी ग्रामीण व शहरी समाजातील अंतर कमी होत असले तरी असमानता व समस्या कायम आहेत. या पार्श्वभुमीवर ग्रामीण व शहरी समाजातील परिवर्तनाचा अभ्यास करणे अत्यंत महत्वाचे ठरते.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

1) ग्रामीण समाजातील सामाजिक व आर्थिक परिवर्तनाचा अभ्यास करणे.
2) शहरी समाजातील बदलत्या जीवनशैली व सामाजिक रचनेचे विश्लेषण करणे.
3) ग्रामीण व शहरी समाजातील परिवर्तनाची प्रमुख कारणे शोधणे.
4) दोन्ही समाजातील परिवर्तनाचा तुलनात्मक अभ्यास करणे.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
असमा नौशीन अमीन अहेमद, S.R.T. M. University, Nanded

How to cite this article:
अहेमद, . असमा . नौशीन . अमीन ., & गफार, . अंसारी . शफीका . परवीन . (2026). ग्रामीण व शहरी समाजातील परिवर्तन. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 485–487.
https://doi.org/10.5281/zenodo.18464822

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18464822
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

5) ग्रामीण-शहरी दरी कमी करण्यासाठी उपाय सुचवणे.

संशोधन पध्दती:

या संशोधनासाठी दुय्यम माहिती स्त्रोतांच्या वापर करण्यात आला आहे. समाजशास्त्रीय ग्रंथ, संशोधन लेख शासकीय अहवाल, जनगणना अहवाल व विश्वसनीय संकेतस्थळा वरील माहिती यांचा आधार घेण्यात आला आहे. अभ्यासासाठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक पध्दतींचा अवलंब करण्यात आला आहे.

ग्रामीण समाजाची संकल्पना:

भारतीय समाजसंरचनेत ग्रामीण समुदायाची बहुलता दिसून येते. सन 2001 च्या जनगणनेनुसार 64.3 टक्के लोकसंख्या ग्रामीण समुदायात केंद्रीत झाली आहे. त्यांचा मुख्य व्यवसाय शेती आहे. 60 टक्के उत्पन्न शेती व त्या संबंधीत व्यवसायासातून मिळते, 65 ते 60 लोक शेतींवर अवलंबून आहेत. महात्मा गांधी के.एस. पणणीकर या बरोबर इतर समाजशास्त्रज्ञांनी ग्रामीण समुदायाच्या प्रयत्नास अधोरेखित केले आहे.

कोपोहक्कीन हा विचारवंत म्हणतो "जगात असा कोणताही वंश नाही ज्याची सुरुवात ग्राम समुदायाने झालेली नाही" ग्रामीण समुदाय कृषि प्रधान असून गृहउपयोगाशी निगडीत आहे. भारतीय समाज जीवनातील मुलभुत व अतिप्राचीन ग्राम समुदाय खेडे किंवा गाव म्हणून ओळखला जातो. खेडे भारतीय समाज जीवनाचा गाभा असून त्याची परंपरा अतिप्राचीन आहे. त्रि.ना.आत्रे यांनी 'गावगाडा' या ग्रंथात गावाची व्याख्या दिली आहे त्यांच्या मते "ज्या समुदायाच्या सभोवताली काळी कसदार जमीन असून ज्यात शेतकरी व अन्य गृह व्यवसाय करणारे लोक राहतात, त्यास ग्राम म्हणने अशा ग्रामीण समुदायात वास्तव्यास असणाऱ्या समाजास ग्रामीण समाज म्हणतात.

संयुक्त कुटुंब पध्दती, धार्मिक परंपरा, लोकसंस्कृती व सामुहिक सण-उत्सव ही ग्रामीण समाजाची प्रमुख्य वैशिष्ट्ये मानली जातात. सामाजिक नियंत्रण प्रामुख्याने परंपरा रुढी व सामाजिक दबावातून राखले जाते.

ग्रामीण समाजातील परिवर्तन:

आलीकडच्या काळात ग्रामीण समाजात मोठ्या प्रमाणावर परिवर्तन घडून आले आहे. शिक्षणाचा प्रसार, दळणवळण व संपर्क साधनांची वाढ आधुनिक शेतीतंत्रज्ञान, यांत्रिकीकरण, हरितक्रांती तसेच विविध शासकीय योजनांमुळे ग्रामीण जीवनमानात सुधारणा झाली आहे. संयुक्त कुटूंब पध्दती ऐवजी विभक्त कुटूंब पध्दती वाढत आहे. पारंपारिक जाती व्यवस्थेचा प्रभाव काही अंशी कमी होत असून सामाजिक गतिशीलता वाढत आहे. ग्रामीण युवक रोजगार व शिक्षणासाठी शहरांकडे स्थलांतर करत आहेत. यामुळे ग्रामीण समाजात शहरी मुल्ये व जीवनशैलीचा प्रभाव दिसून येतो. तथापि, ग्रामीण समाजात दारिद्रय, बेरोजगारी, शिक्षणची अपुरी साधने व आरोग्य सुविधांचा अभाव या सारख्या समस्या आजही कायम आहेत. त्यामुळे ग्रामीण विकासासाठी सर्वसमावेशक धोरणांची आवश्यकता आहे.

शहरी समाजाची संकल्पना:

शहरी समाज हा मोठ्या लोकसंख्येचा विविधतेने नटलेला व गतिशील स्वरुपाचा असतो. उद्योग, व्यापार, सेवा क्षेत्र व माहिती तंत्रज्ञान हे शहरी अर्थव्यवस्थेचे प्रमुख आधार आहेत. व्यक्तीवाद, औपचारीक सामाजिक संबंध, उच्च गतिशीलता व आधुनिक जीवन शैली ही शहरी समाजाची वैशिष्ट्ये आहेत.

शहरी समाजातील परिवर्तन:

औद्योगिकीकरण, जागतिकीकरण व तंत्रिक प्रगती मुळे शहरी समाजात वेगाने बदल घडून येत आहेत

शहरी समाजाची संकल्पना व वैशिष्ट्ये

शहरी समाज हा मोठ्या लोकसंख्येचा, विविधतेने नटलेला व गतिशील स्वरूपाचा असतो. उद्योग, व्यापार, सेवा क्षेत्र व माहिती-तंत्रज्ञान हे शहरी अर्थव्यवस्थेचे प्रमुख आधार आहेत. व्यक्तिवाद, औपचारिक सामाजिक संबंध, उच्च गतिशीलता व आधुनिक जीवनशैली ही शहरी समाजाची वैशिष्ट्ये आहेत. सामाजिक नियंत्रण कायदे व औपचारिक संस्थांद्वारे राखले जाते.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

ग्रामीण व शहरी समाजातील तुलनात्मक परिवर्तन

ग्रामीण व शहरी समाजातील परिवर्तनाची दिशा वेगवेगळी असली तरी परस्परसंवाद वाढत आहे. ग्रामीण समाज शहरीकरणाच्या प्रभावाखाली आधुनिकतेकडे झुकत आहे, तर शहरी समाजात काही प्रमाणात ग्रामीण संस्कृती व मूल्यांचे पुनरागमन दिसून येते. माध्यमे, माहिती-तंत्रज्ञान व स्थलांतर यांमुळे दोन्ही समाजांतील सीमारेषा पुसट होत आहेत. तथापि, उत्पन्न, सुविधा व संधी यांतील असमानता अजूनही मोठ्या प्रमाणावर आहे.

शहरी भागात बदलांची गती जास्त असते तर ग्रामीण भागात बदल हळू आणि पारंपारिक स्वरुपाचे असतात. शहरी आणि ग्रामीण समाजावर थेट परिणाम होतो. शहरी आणि ग्रामीण समाजाच्या सामाजिक संरचना, जीवनशैली आणि सांस्कृतिक मुल्यांमध्ये स्पष्ट फरक आढहतात. शहरी आणि ग्रामीण भाग एकमेकांवर अवलंबून आहेत. शहरीकरणामुळे ग्रामीण भागातून शहरांकडे मोठ्या प्रमाणांत स्थलांतर होत आहे. ज्यामुळे ग्रामीण लोकसंख्या कमी होत आहे आणि विचारांचा प्रसार दोन्ही ठिकाणी होत आहे. ज्यामुळे दोन्ही समाजातील पारंपारिक रचना बदलत आहेत. ग्रामीण भागातील संयुक्त कुटूंब पध्दती आणि जाती-आधारीत रचना शहरांच्या प्रभावामुळे बदलत आहेत. तर शहरी भागातही पारंपारिक मुल्ये टिकवण्याचा प्रयत्न दिसतो.

निष्कर्ष

ग्रामीण व शहरी समाजातील परिवर्तन ही एक नैसर्गिक व अपरिहार्य प्रक्रिया आहे. विकासाच्या प्रक्रियेत दोन्ही समाजांनी अनेक सकारात्मक बदल अनुभवले असले तरी समस्या व आव्हानेही वाढली आहेत. संतुलित, शाश्वत व समावेशक विकासासाठी ग्रामीण-शहरी दरी कमी करणे आवश्यक आहे. शिक्षण, रोजगार, आरोग्य व पायाभूत सुविधांमध्ये समान संधी उपलब्ध करून दिल्यास समाजातील परिवर्तन अधिक सकारात्मक ठरू शकते.

ग्रामीा जीवन तुलनेने सोपे आणि परंपरांवर आधारित होते. तर शहरी जीवन गुंतागुंतीचे, वेगवान आणि आधुनिक आहे. गेल्या काही वर्षात दोन्ही जीवनशैलीत लक्षणीय बदल झाले आहेत. चांगल्या नोकरीच्या संधी, शिक्षण आणि सुविधांसाठी लोक मोठ्या प्रमाणात ग्रामीण भागातून शहरांकडे स्थलांतर करत आहेत. यामुळे ग्रामीण भागातील लोकसंख्या आणि मनुष्यबळ शहरांकडे वळत आहे. कृषी उत्पादकता वाढवणे, रोजगार योजना आणि बाजारपेठशी जोडणी यावर ग्रामीण भागातील विकास अवलंबून आहे. ग्रामीण भागातही इंटरनेट कनेक्टिव्हिटी वाढली आहे. गरीबी कमी होत आहे आणि उपभोग पातळी सुधारत आहे. शहरांमध्ये विविध जाती, धर्म आणि संस्कृतीचे लोक एकत्र राहतात ज्यामुळे सामाजिक संरचना अधिक लवचिक बनते. तथापि, यामुळे सामाजिक असमानता आणि गुन्हेगारी सारख्या समस्या देखील निर्माण होतात. आधुनिक दळणवळण आणि वाहतुकीमुळे ग्रामीण आणि शहरी भागांमधील संबंध अधिक घनिष्ठ झाले आहेत. अनेक कुटूंब दोन्ही ठिकाणी आपले संबंध आणि आधार टिकवून आहेत.

सूचना

1) ग्रामीण भागात शिक्षण व रोजगाराच्या संधी वाढवाव्यात.
2) शहरी नियोजनात शाश्वत विकासाचा अवलंब करावा.
3) ग्रामीण-शहरी समन्वय साधण्यासाठी धोरणात्मक उपाय राबवावेत.
4) स्थलांतरितांसाठी मूलभूत सुविधा उपलब्ध करून द्याव्यात.

संदर्भ सुची

1) परिवर्तन एवं विकास का समाजशास्त्र डॉ. जी.आर. मदन
2) ग्रामीण समाजशास्त्र डॉ. वी.एन. सिंह, डॉ. जनमेजयसिंह, विवेक प्रकाशन
3) देशपांडे, एस. (2018). भारतीय समाजशास्त्र, पुणेः कॉन्टिनेंटल प्रकाशन,
4) घुर्ये, जी. एस. (2015), भारतीय समाज. मुंबईः पॉप्युलर प्रकाशन.
5) Government of India. Census of India Reports.
6) Sharma, R. (2020). Urban Sociology in India. New Delhi: Sage Publication.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

जागतिकीकरणाचा राज्याच्या सार्वभौमत्वावर पडलेला प्रभाव

डॉ. आर. डी. शिंदे
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, लोकमान्य महाविद्यालय सोनखेड, जि. नांदेड (महा.)
Email: rdshinde76@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-1801116
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 488-491
January 2026
Submitted: 22 Dec. 2025
Revised: 1 Jan. 2025
Accepted: 22 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

गोषवारा

प्रस्तुत शोधलेख हा जागतिकीकरणाचा राज्याच्या सार्वभौमत्वावर पडलेल्या प्रभावाचे अन्वेषणात्मक पद्धतीने मूल्यमापन करतो. या शोधलेखातील मूळ युक्तिवाद असा आहे की, जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेने राजकीय व्यवस्थेला जागतिक संदर्भ प्राप्त झाला असला तरी जागतिक व्यवस्थेतील फसव्या आर्थिक नियतीवादाने राष्ट्रीय व्यवस्थेचा विशेषतः राज्याच्या सार्वभौमसत्तेचा फार मोठ्या प्रमाणात संकोच केला आहे. अर्थात प्रस्तुत शोधलेख हा जागतिकीकरण आणि राजकीय संस्था यांच्यातील संबंध शोधतो, जो वैचारिक आणि कार्यात्मक पातळीवर द्वंद्वात्मक स्वरूपात वैशिष्ट्येकृत आहे. १९८० च्या दशकात उदयाला आलेल्या जागतिकीकरणाने 'जागतिक न्यायी अर्थव्यवस्था' या गोंडस नावाखाली सर्वसमावेशी विकासाची संकल्पना मांडली असली तरी त्यातील अतिरेकी नफेखोरीचा घातक अनुभव जगातील अनेक राष्ट्रांना आला आहे. विशेषतः जागतिक बँक, आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी आणि बहुराष्ट्रीय कंपन्या अशा काही अर्थकारक घटकांच्या नियमावलीने राज्यांच्या सार्वभौमसत्तेला आपल्या पारंपरिक अधिकारांचे प्रत्यायोजन करणे भाग पडले आहे. तात्पर्य जागतिकीकरणाची प्रक्रिया ही राज्यांची निवड नसून ती भांडवली व्यवस्थेने त्यांच्यावर लादलेली प्रक्रिया आहे. भांडवली व्यवस्था ही नफ्याच्या असमान वितरणावर आधारित असल्यामुळे ती राज्यसंस्थेला अपेक्षित लोककल्याणकारी कार्याप्रती नेहमी उदासीन राहते. त्यामुळे राष्ट्र राज्यांनी जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत सामर्थ्य मिळविले हे खरे असले तरी ते सामर्थ्य आभासी आहे असा ह्या शोधलेखाचा निष्कर्ष असून राज्याच्या दीर्घकालिक हितरक्षणासाठी राज्यीय सार्वभौमत्वाची अपरिहार्यता आवश्यक आहे, अशी या शोधलेखाची उपायोजनात्मक मांडणी आहे.

मुख्यशब्द: *जागतिकीकरण, राज्य, सार्वभौमत्व, राष्ट्र-राज्य, आर्थिक उदारीकरण, खाजगीकरण, बहुराष्ट्रीय कंपन्या, आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी, जागतिक बँक, जागतिक व्यापार संघटना, लोककल्याणकारी राज्य, भांडवलशाही, आर्थिक असमानता, मानवी सुरक्षा.*

प्रास्ताविक

विसाव्या शतकातील एक अतिशय महत्त्वपूर्ण पण तितकीच विवादास्पद अशी संकल्पना म्हणून जागतिकीकरणाकडे पाहिले जाते. मुक्त व्यापार, खुली स्पर्धा आणि राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेचे जागतिक अर्थव्यवस्थेसोबत समायोजन असा जागतिकीकरणाचा अभिप्राय आहे. त्यामुळे अनेकजण जागतिकीकरणाकडे उत्स्फूर्तपणे आकर्षित झाले तर काहीजण तिच्या उद्दिष्टातील शासंकतेमुळे दुराकर्षित राहिले. आजही देशोदेशी लक्षावधी लोक जागतिकीकरणाच्या समर्थनात ठिकठिकाणी चर्चासत्रे, परिषदा घडवून आणतात तर विरोधात निषेध मोर्चे नि आंदोलने करतात. यावरून जागतिकीकरणाची संकल्पना किती विवादास्पद आहे, याची कल्पना येते. वस्तूतः वेगवेगळ्या राज्यांच्या सरहद्दीत बंदिस्त न राहता जगातील मानवांनी एकत्र येणे जागतिकीकरणात अपेक्षित आहे.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
डॉ. आर. डी. शिंदे, राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, लोकमान्य महाविद्यालय सोनखेड, जि. नांदेड (महा.)

How to cite this article:
शिंदे, . आर . डी . (2026). जागतिकीकरणाचा राज्याच्या सार्वभौमत्वावर पडलेला प्रभाव. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 488–491. https://doi.org/10.5281/zenodo.18464869

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18464869
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

औद्योगिक क्रांतीनंतर उदयाला आलेला मुक्त व्यापार, मुक्त भांडवलाचा प्रवाह आणि श्रमिक बाजारपेठांसह परकीय संसाधनामध्ये सुलभ प्रवेश, जास्तीत जास्त परतावा आणि सामान्य फायद्यासाठी चिन्हांकित केलेल्या एकात्मिक अर्थव्यवस्थेच्या संदर्भात जागतिकीकरण हा शब्द वापरला जातो. जग ही एक बाजारपेठ असणे हे जागतिकीकरणाचे ध्येय आहे. अगदी प्राचीनकाळीसुद्धा माणसे व्यापार उद्योगांसाठी देशोदेशी भटकंती करीत असल्याचे ऐतिहासिक पुरावे सापडतात. आधुनिक काळातील दळणवळण आणि तंत्रज्ञानात्मक क्रांतीने जग हे एक वैश्विक खेडे)Global Village) बनले आहे. त्यामुळे जागतिकीकरणाची प्रक्रिया अधिक तीव्र बनणे स्वाभाविक आहे. ती प्रक्रिया रोखणे आता अतिशय कठीण आहे. कारण जागतिकीकरण हे आंतरराष्ट्रीय व्यवसायांना कमी किमतीचा कच्चामाल आणि कमी किमतीच्या श्रमिक बाजारपेठेचा लाभ घेण्यास, जगभरातील मोठ्या आणि वाढत्या बाजारपेठांमध्ये प्रवेश करण्यास सक्षम करते. ज्यामध्ये त्यांच्या वस्तू आणि सेवा विकल्या जातात. म्हणूनच आज बहुतांश देश जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत इच्छा असो अथवा नसो सामील होऊन अधिकांश लाभ पदरात पाडून घेण्याचा प्रयत्न करीत असल्याचे दिसून येत आहे.

जागतिकीकरणाचा अर्थ आणि व्याख्या)Meaning & Definitions of Globalization) :-

साधारणपणे देशाच्या अर्थव्यवस्थेचे जगाच्या अर्थव्यवस्थेबरोबर एकत्रीकरण करणे म्हणजे जागतिकीकरण होय, असा जागतिकीकरण या शब्दाचा अर्थबोध होतो. तथापि जागतिकीकरणाची संकल्पना ही बहुआयामी असल्याने ती यथार्थपणे समजून घेण्याच्या दृष्टीने हा अर्थबोध अपुरा पडतो. म्हणून अनेकांनी व्यापक पद्धतीने जागतिकीकरणाची व्याख्या निश्चित करण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यासंबंधीची चर्चा पुढील प्रमाणे करता येईल. हेरोल्ड,, टाथेल आणि रॉबर्ट स्मिथ यांच्या मते, "जागतिकीकरण ही आंतरराष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेचे एका काल्पनिक विश्व अर्थव्यवस्थेकडे होणारे संक्रमण)Transition) दर्शविणारी संकल्पना आहे.१ चारलेस हिल यांच्या मते, "एकरूप आणि परस्परावलंबी जागतिक अर्थव्यवस्थेच्या दिशेने झालेला पालट म्हणजे जागतिकीकरण होय."२ जागतिक बँकेच्या)world Bank) अहवालानुसार, "जागतिकीकरण म्हणजे उपभोग्य वस्तूंसह सर्व वस्तूंच्या आयातीवरील नियंत्रण हळूहळू समाप्त करणे, आयात शुल्काचा दर कमी करणे आणि सार्वजनिक क्षेत्राचे खाजगीकरण करणे होय."३ आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी)International Monetary Fund) अहवालानुसार, "राज्यांच्या सरहद्दींच्या पलीकडे विविध वस्तू आणि सेवांची वाढती देवाणघेवाण, आंतरराष्ट्रीय भांडवलाचे गतिमान प्रवाह आणि तंत्रज्ञानाचा वाढता प्रसार या सर्वांमुळे जगातील राज्यांचे वाढलेले परस्परावलंबन म्हणजे जागतिकीकरण होय."४

थोडक्यात जागतिकीकरण ही एक आंतरराष्ट्रीय पातळीवर लोकांमध्ये क्रिया- प्रतिक्रिया)Interaction) वाढविणारी प्रक्रिया आहे. ज्याद्वारे ज्ञान, श्रम, भांडवल, तंत्रज्ञान आणि सेवा जगभर प्रसविल्या जातात.

शोधलेखाची वैशिष्ट्ये)Objectives of research paper):-

प्रस्तुत शोधलेखाचा अभ्यास करताना शोधलेखकाने खालील उद्दिष्टे)Objectives) निश्चित केली आहेत.

१. जागतिकीकरणाच्या मूलभूत तत्त्वांचा परामर्श घेणे.

२. जागतिकीकरणाची संकल्पना ही राज्यांचे परस्परावलंबन वाढविणारी प्रक्रिया आहे, हे यथार्थपणे समजून घेणे.

२. जागतिकीकरणाचा राज्याच्या सार्वभौमत्वावर पडलेल्या प्रभावाचा अभ्यास करणे.

शोधलेखाची गृहीतके (Hypotheses of research paper) :-

प्रस्तुत शोधलेखाचा अभ्यास करताना शोधलेखकाने खालील गृहीतके)Hypothesis) निश्चित केली आहेत.

१. जागतिकीकरणाच्या प्रभावाने राष्ट्रीय व्यापारातील आयात-निर्यात धोरणे शिथिल झाली आहेत.

२. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेने राज्याच्या सार्वभौमत्वावर मर्यादा पडली आहे.

३. जागतिकीकरणामुळे राज्याच्या लोककल्याणकारी कार्याला खीळ बसली आहे.

शोधलेखाची अध्ययन पद्धती)Research Methodology):-

मानव्यविद्याशाखेतील)Faculty of Humanities) संशोधन पद्धतीत तथ्य संकलनाच्या)Data Collection) अनेकविध पद्धती आहेत. त्यापैकी प्रस्तुत शोधलेखाच्या अध्ययनासाठी शोधलेखकाने प्राथमिक व दुय्यम स्त्रोतातील प्रकाशित संदर्भग्रंथ, मासिक आणि संकेतस्थळे इत्यादींचा अवलंब केला आहे.

शोधलेखाची व्याप्ती)Scope of research paper):-

जागतिकीकरण ही बहुआयामी)Multidimensional) संकल्पना आहे. सबब शोधलेखकाने निवडलेला अभ्यास विषय दिशाहीन व पसरट स्वरूपाचा होऊ नये म्हणून प्रस्तुत शोधलेखाची व्याप्ती)Scope) ही केवळ जागतिकीकरणाचा राज्याच्या सार्वभौमत्वावर पडलेल्या प्रभावापुरतीच सीमित केली आहे.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

शोधलेखाचे महत्व)Importance of research paper):-

प्राचीन काळापासून ते अर्वाचीन काळापर्यंत मानव शाश्वत विकासाच्या शोधात आहे. त्याकरिता त्याने अनेक राजनैतिक आणि संस्थागत प्रयत्नही केले आहेत. राज्य, राज्याचे सार्वभौमत्व आणि जागतिकीकरणाची संकल्पना ही त्याचीच परिणीती आहे. सबब त्यातील अंतरसंबंधाची स्थिती-गती समजून घेण्याच्या दृष्टीने प्रस्तुत शोधलेख अतिशय महत्त्वपूर्ण आहे.

जागतिकीकरणाचा राज्याच्या सार्वभौमत्वावर पडलेला प्रभाव)ImpactofGlobalization on State Sovereignty):

जागतिकीकरण ही जागतिक व्यवस्थेच्या निर्मितीशी सलग्न अशी संकल्पना आहे. मुक्तव्यापार आणि स्पर्धेच्या मार्गाने)Open Market & Way of Open Competition) जागतिक व्यवस्था निर्माण करणे शक्य आहे, अशी जागतिकीकरणाची धारणा आहे. विशेष हे की, जागतिक व्यवस्था ही स्वतंत्र व्यवस्था असून त्याद्वारे जगातील सर्व राष्ट्रांचे हितसंवर्धन केले जाईल अशा स्वरूपाच्या आशयमूलक मांडणीमुळे जगातील बहुतांश राष्ट्रांनी 'गॅट' (GATT), 'आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी' (International Monetary Fund), आणि 'जागतिक बँक' (World Bank) यांसारख्या व्यवस्थेशी स्वतःला जुळवून घेतले. त्यामुळे राजकीय सुधारणांना, आर्थिक विकासांना चालना मिळाली, राष्ट्राची आयात-निर्यात वाढली आणि आंतरराष्ट्रीय व्यापारात वृद्धी झाली. उदाहरणार्थ भारताच्या अर्थव्यवस्थेने जागतिक कलाचे अनुसरण केल्यानंतर भारतीय व्यापारात निरंतर वृद्धी होत असल्याचेच दिसून येत आहे. आंतरराष्ट्रीय निर्यातीच्या एका आर्थिक सर्वेक्षण अहवालानुसार," सन २०२१ च्या एप्रिल ते डिसेंबर दरम्यान आंतरराष्ट्रीय निर्यात ४९.७.% इतकी वाढली आहे; गेल्या वर्षीच्या याच कालावधीच्या तुलनेत आणि २०१९- २० (एप्रिल-डिसेंबर) च्या तुलनेत ती वाढ २६.५% इतकी होती. सर्वेक्षणात असे ही नमूद करण्यात आले आहे की, भारताने २०२१-२२ साठी निर्धारित केलेल्या ४०० अब्ज अमेरिकी डॉलरच्या महत्त्वाकांक्षी निर्यात लक्ष्यापैकी ७५ टक्के पेक्षा जास्त लक्ष्य आधीच गाठले आहे आणि लक्ष्यपूर्तीच्या मार्गावर आहे."५ याचा अर्थ असा की, राजकीय उदारता, वैश्विकता, बंधुता आणि प्रगती अशी जागतिकीकरणाची ओळख बनली असली तरी या ओळखीने राज्याच्या सार्वभौमत्वासंबंधी अनेक अडचणी मात्र उत्पन्न केल्या आहेत.

जागतिकीकरण पूर्वकाळात राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेसंबंधीचा पूर्ण प्राधिकार)Authority) राष्ट्राच्या सार्वभौम सत्तेकडे होता. आपल्या देशाचे आर्थिक संबंध नेमके कोणत्या देशासोबत असावेत, त्याचे स्वरूप कसे असावे, तसेच आपल्या देशातील शेतकऱ्यांना किती अनुदान द्यावे, आर्थिक विकासाचा दर किती असायला हवा, वित्तीय तुटीचे प्रमाण किती असायला हवे हे ठरविण्याचा पूर्ण प्राधिकार राष्ट्रीय सार्वभौमत्वाकडे होता. कारण जागतिकीकरण पूर्वकाळात राज्यीय सार्वभौमत्वाची संकल्पना ही अविभाज्य)Inseparable) होती. राज्यांचा सर्वोच्च गुणविशेष म्हणून जागतिकीकरण पूर्वकाळात सार्वभौमत्वाचा उल्लेख होत असे. तथापि जागतिकीकरणामुळे निर्माण झालेल्या नवीनतम आर्थिक पर्यावरणात राष्ट्रांना अनेक क्षेत्रात आपल्या पारंपरिक अधिकारांचे प्रत्यायोजन)Delegation of Power) करावे लागले. त्यामुळे राज्यांच्या सार्वभौमत्वावर मर्यादा आली. राज्यांच्या आर्थिक आणि व्यापारी हितसंबंधांचे प्रतिनिधित्व करण्याचे कार्य आता विश्व बँक, विश्व व्यापार संघटना, विभागीय व्यापार संघटना तसेच बहुराष्ट्रीय कंपन्या करत आहेत. विशेष हे की, अशा संघटना राष्ट्रांमधील औपचारिक करारांमधून)Formal Agreements) निर्माण झालेल्या असल्यामुळे त्या राष्ट्रीय सार्वभौमत्वाच्या अधीन राहून कार्य करतात असे वरकरणी वाटत असले तरी त्यात फारसे तथ्य असल्याचे आढळून येत नाही. आज बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी)Multinational Coorporations) म्हणजेच राज्यकांनी)Non State Actors) राज्यांच्या सर्वच प्रकारच्या कार्याचा संकोच करून आपली मक्तेदारी प्रस्थापित केली आहे. विकसित तसेच विकसनशील राष्ट्रांतील गरीब जनतेच्या दृष्टीने ही बाब निश्चितच धोकादायक आहे. कारण शासनाला लोककल्याणकारी कार्यक्रम राबवायचे तर त्यासाठी अर्थसंकल्पात आर्थिक तरतुदी कराव्या लागतात. प्रसंगी तुटीचा अर्थसंकल्प सादर करावा लागतो. अतिरिक्त संपत्ती आणि उत्पन्न जमा होत असलेल्या नागरिकांकडून अधिकची कर आकारणी करून सार्वजनिक उपक्रमांवर खर्च करण्याची तजवीज करावी लागते, ही अनेक दशकांची प्रथा जागतिकीकरणाच्या गर्भातून जन्माला आलेल्या खाजगीकरण आणि उदारीकरणाने मोडीत काढली आहे. एकंदर याचा परिणाम कल्याणकारी राज्याच्या संकल्पनेला खीळ बसण्यात झाला. लोककल्याणकारी कार्याचा सरळ व धोपट मार्ग म्हणून इतिहासात जागतिकीकरणाचा जगभर जो बोलबाला करण्यात आला होता. त्याच जागतिकीकरणाने वर्तमानात शिक्षण, आरोग्य, उद्योग, रोजगार अशा विविध क्षेत्रात अनेक मूलभूत प्रश्न निर्माण केले आहेत. विशेषतः कृषीक्षेत्राची तर जागतिक धोरणाने प्रचंड वाताहात केली आहे आणि याला जगातील कोणताही देश अपवाद नाही. १९९० च्या दशकात भारताने ज्यांच्या नेतृत्वाखाली जागतिकीकरणाचे धोरण स्वीकारले होते ते जगविख्यात अर्थतज्ज्ञ व भारताचे माजी पंतप्रधान डॉ. मनमोहन सिंग यांनी सन २००९-१० च्या अंदाजपत्रकावर प्रतिक्रिया देताना कृषी व अकृषी क्षेत्रातील लोकांच्या आर्थिक प्राप्तीत फार मोठ्या प्रमाणात आर्थिक असमानता निर्माण झाल्याची बाब मान्य केली होती. या संदर्भात ते म्हणाले होते की, "देशाच्या ६२ वर्षांच्या नियोजित विकासात 'इंडिया' (देशाचे उद्योग प्रधान रूप) आणि 'भारत' (देशाचे कृषिप्रधान रूप) यांच्यातील आर्थिक विषमता वाढली आहे."६ थॉमस पिकेटी या अ-मार्क्सवादी अर्थशास्त्रज्ञाने त्यांच्या 'Capital in the Twenty First Century' या पुस्तकात उत्पन्न आणि संपत्तीच्या असमानतेच्या ऐतिहासिक प्रवृत्तींचा अभ्यास केला आहे. त्यांच्या मते, "जेव्हा भांडवलावरील परतावा (r) आर्थिक विकासदरापेक्षा (g) अधिक असतो, तेव्हा संपत्ती काही मोजक्या लोकांमध्ये केंद्रित होते आणि त्यामुळे सामाजिक व आर्थिक विषमता निर्माण होते. ही प्रक्रिया अपघाताने घडत नाही तर भांडवलशाहीच्या गतीशास्त्राची ही नैसर्गिक परिणती असते."७

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

ऑक्सफॅम या आंतरराष्ट्रीय संस्थेच्या अहवालामध्ये (२०२३) देखील संपत्तीची वाढती केंद्रीकरण प्रवृत्ती अधोरेखित करण्यात आली आहे. उदाहरणार्थ "डिसेंबर २०१९ ते डिसेंबर २०२१ दरम्यान जगातील सर्वाधिक श्रीमंत १ टक्के लोकांनी नव्याने निर्माण झालेल्या संपत्तीपैकी ६३ टक्के संपत्ती प्राप्त केली, जी २६ ट्रिलियन इतकी होती, तर उर्वरित ९९ टक्के लोकसंख्येला १६ ट्रिलियन इतकी संपत्ती मिळाली"८ ही निरीक्षणे जागतिकीकरणामध्ये

अंतस्थापित भांडवली प्रणालीने राज्याची सार्वभौम शक्ती दुबळी केल्याचे द्योतक आहे. तरीही फोर्ब्स सारखे भांडवल प्रणित मॅगझिन सांगते की,"जगातील शासने मग ती उजवी असोत की डावी त्यांना उद्योगांच्या हक्कांबाबत हस्तक्षेप करून चालणार नाही. कारण त्यामधून त्यांना अशी आर्थिक शिक्षा मिळेल की तिच्यामुळे ती कोलमडतील."९ विसाव्या शतकाच्या प्रारंभी उद्योग हा शासकीय मदतीवर आधारित असायचा; परंतु विसाव्या शतकाचा उत्तरार्ध मात्र याच्या अगदी विरोधी प्रवाह घेऊन आला. "आखाती युद्धात अमेरिकेने हस्तक्षेप केला व त्यानंतर व्यापार आणि जकात)Trade & Tarrif) यासंबंधीचा सर्वसाधारण ठराव)GATT) आणि उत्तर अटलांटिक राष्ट्रांची खुल्या व्यापाराची संघटना)NAFTA) असे आंतरराष्ट्रीय करारही करून घेतले. यावरून शासने जागतिक पातळीवर कार्य करू शकतात असे म्हटले गेले; परंतु प्रत्यक्षात आखाती युद्ध व उत्तर अटलांटिक करार यामध्ये अमेरिकन कंपन्यांनी अमेरिकन शासनाला सहभाग दिला, ही वस्तुस्थिती आहे."१० या ठिकाणी राज्यके राज्यापेक्षाही प्रबळ ठरल्याचे सिद्ध झाले आहे. परंतु त्याला आता काही पर्याय राहिला नाही. उदाहरणार्थ भारत विश्व व्यापार संघटनेचा सदस्य देश आहे. त्यामुळे भारताचे पाकिस्तान बरोबर काश्मीरच्या प्रश्नावरून कितीही राजकीय वैमनस्य असले तरी भारताला आर्थिक आणि व्यापारी क्षेत्रात पाकिस्तानला 'Most Favored Nation'चा दर्जा द्यावाच लागतो. अगदी हीच बाब पाकिस्तानलाही लागू पडते. कारण विश्व व्यापार संघटनेच्या सनदेतील हे बंधनकारक कलम आहे. याचाच अर्थ आर्थिक आणि व्यापारी क्षेत्रातील सार्वभौमत्वाचा हा नियम राजकीय क्षेत्रातील सार्वभौमत्वालाही लागू पडतो.

वास्तविक पाहता हा राष्ट्रांच्या अंतर्गत कारभारातील हस्तक्षेप असून त्याने राजकीय सार्वभौमत्वाचे उल्लंघन होत असल्याचे मत अनेक अभ्यासकांनी मांडले असले तरी जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेतील ती अपरिहार्यता बनली आहे. आणखी एक बाब अशी की, जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत विकसित झालेल्या अन्य राजवटींनी मानवाधिकार, पर्यावरण संरक्षण, नि:शस्त्रीकरण बालकामगार, महिला सशक्तिकरण इत्यादी विषयक मानवी सुरक्षेच्या)Human Security) अनुषंगाने काही विशेष नियम बनविले आहेत. त्यासंबंधीचा प्रत्येक राष्ट्राचा दरवर्षी अहवाल प्रकाशित केला जातो. त्या अहवालावरून प्रत्येक राष्ट्राची आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील प्रतिमा लक्षात येते. परिणामी राष्ट्रांना आंतरराष्ट्रीय राजकारणातील आपल्या प्रतिमेसाठी सार्वभौमशक्तीला मुरड घालावी लागते. उदाहरणार्थ १९९० च्या दशकात मानवी सुरक्षेच्या प्रश्नांवरून संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या शांतीसैनिकांनी काही राष्ट्रांच्या अंतर्गत कारभारामध्ये स्वेच्छानुसारी हस्तक्षेप केला होता. अण्वस्त्र प्रसार बंदी प्रश्नावरूनही अनेक राष्ट्रांना आर्थिक बहिष्काराचे चटके सहन करावे लागल्याचे सर्वश्रूत आहे.

सारांश (Summary):-

वर्तमानातील प्रवाही आर्थिक विचारातून पुढे आलेल्या जागतिकीकरणाच्या संकल्पनेमुळे राज्यांच्या क्षमतांचे क्षरण होत असले तरी राष्ट्रीय सुरक्षेच्या दृष्टीने राज्याच्या क्षमतेला अजून तरी पर्याय निर्माण झालेला दिसून येत नाही. म्हणूनच अन्य सामाजिक संस्थेच्या तुलनेत राज्यसंस्थेचे समर्थ व सार्वत्रिक स्थान आढळ आहे. ती मानवी स्वभावाशी सुसंगत या अर्थाने नैसर्गिक, आणि मानवी जीवनाच्या मूलभूत गरजा भागवणारी या अर्थाने आवश्यक अशी समानातील पहिली सार्वभौम संस्था आहे. विशेष हे की, जागतिकीकरणाच्या काळात आंतरराष्ट्रीय नियम-निर्मितीच्या अनुषंगाने राज्याची सार्वभौमसत्ता नव्याने परिभाषित केली जात आहे. आंतरराष्ट्रीय अर्थकारणाचे नवीनतम आयाम हाती आल्यामुळे ती पूर्वीपेक्षाही अधिक ताकदवान झाली आहे.

संदर्भसूची)Reference list):-

१. देवळाणकर, शैलेंद्र. (सप्टेंबर, २०११), समकालीन जागतिक राजकारण. तृतीय आवृत्ती. औरंगाबाद. विद्या बुक्स पब्लिशर्स. पृ.२१४.

२. शिंदे, ज.रा. आणि अमृतकर, प्रशांत. (२६ जून, २००५), समकालीन जागतिक राजकारणातील प्रमुख समस्या. प्रकाशन क्रमांक २६. औरंगाबाद. चिन्मय प्रकाशन.पृ. २७.

३. https//mr.wikipedia.org

४. शिंदे, ज.रा. आणि अमृतकर, प्रशांत.(२६ जून २००५), समकालीन जागतिक राजकारणातील प्रमुख समस्या.पृ.४८.

५. https://pib.gov.in

६. कुरूक्षेत्र. (एप्रिल,२००८), माहिती सूचना आणि प्रसारण, मंत्रालय. भारत सरकार. पृ. ५.

७. Piketty T. (2014), Capital in the Twenty First Century (A. Goldhammer Trans), Havard University press.

८. https://www.oxfam.org (Oxfam, 2023, January 16).

९. अमृतकर, प्रशांत. (जुलै,२००४), आंतरराष्ट्रीय संबंध. औरंगाबाद चिन्मय प्रकाशन.पृ. ३४६.

१०. पूर्वोक्त पृ. ३४६.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

भारतीय संविधान, मूलभूत हक्क व मानवी हक्क: एक चिकित्सक अभ्यास

डॉ. अनंत मदन आवटी[1], विजय मधुकर मोंढे[2]

[1]प्राध्यापक व प्रमुख राज्यशास्त्र विभाग श्री व्यंकटेश कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय देऊळगाव राजा, जि. बुलढाणा. (महाराष्ट्र)

[2])संशोधक विद्यार्थी) श्री व्यंकटेश कला वाणिज्य व विज्ञान, महाविद्यालय देऊळगाव राजा, जि. बुलढाणा.(महाराष्ट्र)

Email: vijaymondhe123@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-1801117
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 492-495
January 2026
Submitted: 22 Dec. 2025
Revised: 1 Jan. 2025
Accepted: 22 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश:

प्रस्तुत संशोधन निबंध भारतीय राज्यघटना आणि मानवी हक्क यांच्यातील गुंतागुंतीच्या आणि अविभाज्य संबंधांचे चिकित्सक विश्लेषण करतो. मानवी हक्क हे जागतिक स्तरावर मानवी प्रतिष्ठेचे आधारस्तंभ मानले जातात, तर भारतीय राज्यघटना हा या हक्कांना भारतीय भूप्रदेशात कायदेशीर आणि घटनात्मक संरक्षण देणारा सर्वोच्च दस्तऐवज आहे. या संशोधनाचा मुख्य उद्देश भारतीय राज्यघटनेच्या भाग ३ (मूलभूत हक्क) आणि भाग ४ (राज्य धोरणाची मार्गदर्शक तत्त्वे) यांचा जागतिक मानवी हक्क घोषणापत्राशी असलेला तात्विक आणि कायदेशीर संबंध तपासणे हा आहे. संशोधनासाठी प्रामुख्याने सैद्धांतिक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला असून, विविध ऐतिहासिक खटले, घटनात्मक तरतुदी आणि आंतरराष्ट्रीय करारांचा आधार घेण्यात आला आहे. विश्लेषणादरम्यान मनेका गांधी, केशवानंद भारती आणि विशाखा यांसारख्या ऐतिहासिक न्यायनिवाड्यांनी मानवी हक्कांच्या कक्षा कशा विस्तारल्या गेल्या, याचे सखोल विवेचन केले आहे. तसेच, राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोगाची भूमिका आणि मानवी हक्क अंमलबजावणीतील त्रुटींवर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केला गेला आहे. अंतिमतः, भारतीय राज्यघटना ही केवळ एक केवळ एक संहिता नसून ती मानवी आकांक्षांना सामावून घेणारी एक जिवंत आणि प्रवाही यंत्रणा असल्याचे हे संशोधन सिद्ध करते.

मुख्यशब्द: *भारतीय संविधान, मूलभूत हक्क, मानवी हक्क, राज्यघटना, सार्वत्रिक मानवी हक्क घोषणापत्र (UDHR), राज्य धोरणाची मार्गदर्शक तत्त्वे, सर्वोच्च न्यायालय, न्यायालयीन सक्रियता, अनुच्छेद १४, अनुच्छेद १९, अनुच्छेद २१, मनेका गांधी खटला, केशवानंद भारती खटला, विशाखा खटला, मूलभूत संरचना सिद्धांत, लैंगिक छळ, राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोग, कायदेशीर संरक्षण, लोकशाही, सामाजिक न्याय.*

प्रस्तावना :

मानवी हक्कांची संकल्पना ही आधुनिक लोकशाहीचा प्राण आहे. मानवी हक्क म्हणजे असे मूलभूत अधिकार, जे प्रत्येक व्यक्तीला केवळ 'मानव' म्हणून जन्माला आल्यामुळे प्राप्त होतात. हे अधिकार कोणत्याही जात, धर्म, लिंग, भाषा किंवा राष्ट्रीयत्वाच्या पलीकडे असतात)Bachal, 2020). भारतीय राज्यघटना ही जगातील सर्वात विस्तृत आणि लिखित घटना असून तिने या हक्कांना केवळ नैतिक स्वरूप न देता घटनात्मक हमी प्रदान केली आहे)Ministry of Law and Justice, 1950).मानवी हक्कांचा इतिहास हा संघर्षाचा इतिहास आहे. प्राचीन काळातील नैसर्गिक हक्कांच्या सिद्धांतापासून सुरू झालेला हा प्रवास मॅग्ना कार्टा (१२१५), अमेरिकन स्वातंत्र्याचा जाहीरनामा (१७७६) आणि फ्रेंच राज्यक्रांती (१७८९) यांसारख्या टप्प्यांतून विकसित होत गेला)Sapatnekar, 2015). थॉमस हॉब्स, जॉन लॉक आणि रूसो यांसारख्या विचारवंतांनी मांडलेला 'सामाजिक कराराचा सिद्धांत' मानवी हक्कांच्या पायाभरणीत महत्त्वपूर्ण ठरला.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
डॉ. अनंत मदन आवटी, प्राध्यापक व प्रमुख राज्यशास्त्र विभाग श्री व्यंकटेश कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय देऊळगाव राजा, जि. बुलढाणा. (महाराष्ट्र)

How to cite this article:
आवटी, . अनंत . मदन ., & मोंढे, . विजय . मधुकर . (2026). भारतीय संविधान, मूलभूत हक्क व मानवी हक्क: एक चिकित्सक अभ्यास. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 492–495. https://doi.org/10.5281/zenodo.18464908

Quick Response Code:

Website:
https://jrdrvb.org/

DOI:
10.5281/zenodo.18464908

OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

भारतीय संदर्भात, राज्यघटनेची निर्मिती आणि जागतिक मानवी हक्क घोषणापत्र यांचा स्वीकार या दोन प्रक्रिया ऐतिहासिकदृष्ट्या समांतर होत्या. १० डिसेंबर १९४८ रोजी जेव्हा संयुक्त राष्ट्रांनी जागतिक मानवी हक्क घोषणापत्र स्वीकारले, तेव्हा भारतीय संविधान सभा राज्यघटनेच्या मसुद्यावर चर्चा करत होती)Kothari, 2025). परिणामी, भारतीय राज्यघटनेच्या भाग ३ मधील मूलभूत हक्क आणि भाग ४ मधील मार्गदर्शक तत्त्वांवर जागतिक मानवी हक्क घोषणापत्र चा स्पष्ट प्रभाव दिसून येतो)United Nations, 1948).

संशोधनाची उद्दिष्टे :

या संशोधनाचे मुख्य उद्दिष्ट भारतीय राज्यघटना आणि मानवी हक्क यांच्यातील परस्परसंबंधांचे सर्वसमावेशक मूल्यमापन करणे आहे. विशिष्ट उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे आहेत:

१. भारतीय राज्यघटनेतील मानवी हक्कांच्या संवैधानिक तरतुदींचे (विशेषतः भाग ३ आणि भाग ४) सविस्तर विश्लेषण करणे.

२. जागतिक मानवी हक्क घोषणापत्र)UDHR) आणि भारतीय राज्यघटना यांच्यातील समानता शोधणे)United Nations, 1948).

३. सर्वोच्च न्यायालयाच्या ऐतिहासिक निर्णयांनी (उदा. मनेका गांधी, केशवानंद भारती) मानवी हक्कांच्या व्याप्तीत कशा प्रकारे भर घातली, हे तपासणे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत संशोधन पूर्णपणे सैद्धांतिक पद्धतीवर आधारित आहे. या पद्धतीमध्ये कायदेशीर ग्रंथ, कायदे ,नियम आणि न्यायालयीन निर्णय यांचे चिकित्सक विश्लेषण केले जाते)Shukla, 2023).या संशोधनासाठी प्राथमिक आणि दुय्यम अशा दोन्ही प्रकारच्या माहिती स्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे.सदर संशोधन निबंधासाठी भारतीय राज्यघटना , मानवी हक्क संरक्षण कायदा (१९९३), जागतिक मानवी हक्क घोषणापत्र (१९४८) आणि सर्वोच्च न्यायालयाचे महत्त्वाचे निकाल हे प्राथमिक स्त्रोत वापरण्यात आले .नामवंत कायदेतज्ज्ञांची पुस्तके यांचा आधार घेण्यात संशोधनामध्ये 'ग्रंथालय आधारित संशोधन' तंत्राचा वापर करून ऐतिहासिक आणि विश्लेषणात्मक पद्धतीचा मेळ घातला आहे.

मानवी हक्क आणि भारतीय राज्यघटना: एक तौलनिक अभ्यास

भारतीय संविधानाच्या भाग ३ मधील नागरी आणि राजकीय हक्क हे जागतिक मानवी हक्क घोषणापत्र च्या पहिल्या २१ कलमांशी सुसंगत आहेत (Sapatnekar, 2015).

- कायद्यासमोर समानता: मानवी हक्कांच्या जागतिक जाहीरनाम्यातील कलम ७ नुसार प्रत्येक व्यक्ती कायद्यासमोर समान आहे. हेच तत्त्व भारतीय राज्यघटनेच्या अनुच्छेद १४ मध्ये समाविष्ट करण्यात आले असून, याला 'नागरी हक्क' असे संबोधले जाते.
- भेदभावास मनाई: सामाजिक न्याय प्रस्थापित करण्यासाठी जाहीरनाम्यातील कलम २ भेदभाव करण्यास मनाई करते. भारतीय राज्यघटनेच्या अनुच्छेद १५ नुसार धर्म, वंश, जात, लिंग किंवा जन्मस्थान यावरून भेदभाव करण्यास प्रतिबंध केला आहे. हे प्रामुख्याने 'सामाजिक हक्क' या श्रेणीत येतात.
- सार्वजनिक रोजगारात समानता: सर्वांना रोजगाराच्या समान संधी मिळाव्यात यासाठी भारतीय राज्यघटनेत अनुच्छेद १६ ची तरतूद आहे. हे हक्क नागरिकांच्या 'राजकीय आणि नागरी हक्कांचा' एक भाग मानले जातात.
- भाषण आणि अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य: आपले विचार मांडण्याचे स्वातंत्र्य हा लोकशाहीचा पाया आहे. राज्यघटनेच्या अनुच्छेद १९ (१) अ नुसार प्रत्येक भारतीय नागरिकाला हे स्वातंत्र्य दिले आहे, जे 'नागरी हक्क' या प्रकारात मोडते.
- जीवन आणि वैयक्तिक स्वातंत्र्याचा हक्क: हा सर्वात महत्त्वाचा 'मूलभूत मानवी हक्क' आहे. भारतीय राज्यघटनेच्या अनुच्छेद २१ नुसार कोणत्याही व्यक्तीला त्याचे जीवित किंवा वैयक्तिक स्वातंत्र्य कायद्याच्या योग्य प्रक्रियेशिवाय हिरावून घेता येत नाही.
- वेठबिगारीस मनाई: मानवी शोषणाविरुद्ध भारतीय राज्यघटनेत अनुच्छेद २३ ची तरतूद आहे, ज्यानुसार मानवी व्यापार आणि वेठबिगारीवर बंदी घालण्यात आली आहे. हे 'शोषणाविरुद्धचे हक्क' आहेत.
- धार्मिक स्वातंत्र्य: प्रत्येक व्यक्तीला आपल्या पसंतीच्या धर्माचे पालन व प्रसार करण्याचे स्वातंत्र्य अनुच्छेद २५ ते २८ दरम्यान दिले आहे. हे हक्क प्रामुख्याने 'सांस्कृतिक आणि धार्मिक हक्क' म्हणून ओळखले जातात.
- शिक्षणाचा हक्क: शिक्षण हा व्यक्तीच्या विकासासाठी आवश्यक असणारा 'सामाजिक हक्क' आहे. राज्यघटनेत अनुच्छेद २१-अ आणि मार्गदर्शक तत्त्वातील अनुच्छेद ४५ द्वारे शिक्षणाची तरतूद करण्यात आली आहे.
- घटनात्मक दाद मागण्याचा हक्क: जर एखाद्या नागरिकाच्या मूलभूत हक्कांचे उल्लंघन झाले, तर त्याला थेट सर्वोच्च न्यायालयात दाद मागता येते. अनुच्छेद ३२ मधील ही तरतूद हक्कांच्या संरक्षणासाठी अत्यंत महत्त्वाची आहे, म्हणूनच याला 'संरक्षणात्मक हक्क' असे म्हटले जाते.भारतीय राज्यघटनेच्या भाग ३ मधील अनुच्छेद १२ ते ३५ हे मूलभूत हक्क म्हणून ओळखले जातात. हे हक्क राज्यसत्तेच्या अनिर्बंध अधिकारांवर नियंत्रण ठेवतात)Ministry of Law and Justice, 1950). सुरुवातीला सात मूलभूत हक्क देण्यात आले होते, परंतु १९७८ च्या ४४ व्या घटनादुरुस्तीने 'मालमत्तेचा हक्क' (कलम ३१) मूलभूत हक्कांच्या यादीतून वगळून तो

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

केवळ एक कायदेशीर हक्क (कलम ३००-अ) म्हणून ठेवला आहे)Bhosale, 2024). भारतीय संविधानात आपल्याला प्रमुख सहा मूलभूत हक्क खालीलप्रमाणे आहेत.समानतेचा हक्क, स्वातंत्र्याचा हक्क,शोषणाविरुद्ध हक्क,धार्मिक स्वातंत्र्याचा हक्क, सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक हक्क, घटनात्मक उपायांचा हक्क याचा त्यात समावेश होतो.भारतीय राज्यघटनेतील मानवी हक्कांचा विकास हा केवळ घटनादुरुस्त्यांनी झाला नाही, तर सर्वोच्च न्यायालयाच्या 'न्यायालयीन सक्रियतेने' अधिक झालेला आपल्याला दिसून येतो.त्यामध्ये प्रामुख्याने आपल्याला खालील खटल्यांचा विचार करता येईल.

मनेका गांधी खटला (१९७८): हा भारतीय न्यायव्यवस्थेच्या इतिहासातील एक अत्यंत महत्त्वाचा आणि मैलाचा दगड ठरलेला खटला आहे. या खटल्याने भारतीय राज्यघटनेच्या अनुच्छेद २१ कडे पाहण्याचा दृष्टिकोन पूर्णपणे बदलून टाकला. १९७७ मध्ये तत्कालीन केंद्र सरकारने मनेका गांधी यांचा पासपोर्ट 'जनहितार्थ' जप्त केला होता. जेव्हा त्यांनी याचे कारण विचारले, तेव्हा सरकारने कारण देण्यास नकार दिला. या कृतीविरुद्ध मनेका गांधी यांनी सर्वोच्च न्यायालयात धाव घेतली. त्यांच्या मते, सरकारने केलेली ही कारवाई अनुच्छेद २१ मधील 'वैयक्तिक स्वातंत्र्याच्या' अधिकाराचे उल्लंघन होती.मनेका गांधी खटल्यापूर्वी, अनुच्छेद २१ चा अर्थ अतिशय मर्यादित होता. 'कायद्याने प्रस्थापित केलेली प्रक्रिया' जर सरकारने पाळली असेल, तर कोणत्याही व्यक्तीचे स्वातंत्र्य हिरावून घेता येते, असे मानले जात असे. म्हणजे कायदा न्याय्य आहे की नाही, यापेक्षा तो अस्तित्वात आहे की नाही, याला जास्त महत्त्व होते.:या खटल्यात सर्वोच्च न्यायालयाने काही अत्यंत महत्त्वपूर्ण तत्त्वे मांडली.न्यायालयाने स्पष्ट केले की, केवळ 'कायद्याने प्रस्थापित केलेली प्रक्रिया' असून चालणार नाही, तर ती प्रक्रिया 'न्याय्य, रास्त आणि वाजवी' असणे अनिवार्य आहे. न्यायालयाने निकाल दिला की, परदेशात जाण्याचा अधिकार हा अनुच्छेद २१ अंतर्गत 'वैयक्तिक स्वातंत्र्याचा' एक अविभाज्य भाग आहे.न्यायालयाने असे प्रतिपादन केले की अनुच्छेद १४, १९ आणि २१ हे तिन्ही अनुच्छेद एकमेकांपासून वेगळे नसून ते एकमेकांना पूरक आहेत. कोणत्याही कायद्याने अनुच्छेद २१ मधील स्वातंत्र्य हिरावून घेताना अनुच्छेद १४ (समानता) आणि अनुच्छेद १९ (स्वातंत्र्य) यांमधील कसोट्याही पूर्ण केल्या पाहिजेत. एखाद्या व्यक्तीचा पासपोर्ट जप्त करण्यापूर्वी तिची बाजू ऐकून घेणे आवश्यक आहे, असे न्यायालयाने स्पष्ट केले.मनेका गांधी खटल्यामुळे अनुच्छेद २१ ची व्याप्ती प्रचंड वाढली. यानंतरच न्यायालयाने अनुच्छेद २१ मध्ये मानवी सन्मानासह जगण्याचा अधिकार,शिक्षणाचा अधिकार,आरोग्याचा अधिकार, प्रदूषणमुक्त पर्यावरणात जगण्याचा अधिकार, गोपनीयतेचा अधिकार,मोफत कायदेशीर मदतीचा अधिकार हक्कांचा अंतर्भाव केला:

केशवानंद भारती खटला (१९७३) हा भारतीय न्यायव्यवस्थेच्या आणि संविधानाच्या इतिहासातील सर्वात महत्त्वाचा आणि ऐतिहासिक खटला मानला जातो. या खटल्याने भारतीय लोकशाहीचे स्वरूप निश्चित केले आणि संसदेच्या अधिकारांवर मर्यादा घातल्या. हा खटला केरळमधील 'एदनीर मठा'चे प्रमुख स्वामी केशवानंद भारती यांनी दाखल केला होता. केरळ सरकारने 'भूसुधार कायदा' लागू करून मठाच्या मालमत्तेवर निर्बंध आणले होते. या कायद्याला केशवानंद भारती यांनी सर्वोच्च न्यायालयात आव्हान दिले. त्यांच्या मते, यामुळे त्यांच्या अनुच्छेद २५ (धार्मिक स्वातंत्र्य), अनुच्छेद २६ (धार्मिक संस्थांचे व्यवस्थापन) आणि अनुच्छेद ३१ (मालमत्तेचा हक्क - जो तेव्हा मूलभूत हक्क होता) या मूलभूत हक्कांचे उल्लंघन झाले होते.या खटल्याचे गांभीर्य लक्षात घेऊन सर्वोच्च न्यायालयाने आजवरचे सर्वात मोठे १३ न्यायाधीशांचे घटनापीठ स्थापन केले. सलग ६८ दिवस यावर सुनावणी चालली आणि २४ एप्रिल १९७३ रोजी ७:६ अशा निसटत्या बहुमताने निकाल देण्यात आला.या खटल्याचा सर्वात मोठा आणि क्रांतिकारी परिणाम म्हणजे 'मूलभूत संरचनेचे तत्त्व'. न्यायालयाने असा निकाल दिला की संसदेला संविधानात दुरुस्ती करण्याचा अधिकार (अनुच्छेद ३६८ नुसार) व्यापक आहे, पण तो अमर्याद नाही.संसद संविधानाच्या कोणत्याही भागामध्ये बदल करू शकते, परंतु संविधानाची जी 'मूलभूत संरचना' आहे, तिला संसद धक्का लावू शकत नाही किंवा ती नष्ट करू शकत नाही.या निकालानंतर संसदेला संविधानाचा मूळ आत्मा बदलता येणार नाही, हे स्पष्ट झाले.संसदेने केलेली कोणतीही घटनादुरुस्ती संविधानाच्या मूलभूत संरचनेला धक्का लावते का, हे तपासण्याचा अधिकार (न्यायालयीन पुनर्विलोकन) सर्वोच्च न्यायालयाला मिळाला. यापूर्वीच्या 'गोलकनाथ खटल्यात' न्यायालयाने म्हटले होते की संसद मूलभूत हक्कांमध्ये बदल करू शकत नाही. केशवानंद भारती खटल्यात न्यायालयाने तो निर्णय बदलून सांगितले की, संसद मूलभूत हक्कांत बदल करू शकते, पण ते बदल मूलभूत संरचनेच्या विरोधात नसावेत.केशवानंद भारती खटल्याला भारतीय संविधानाचे 'रक्षक' मानले जाते. जर हा निकाल लागला नसता, तर सत्ताधारी पक्ष आपल्या बहुमताच्या जोरावर संविधानाचे स्वरूप पूर्णपणे बदलू शकले असते. या निकालामुळे भारतीय लोकशाहीतील 'चेक्स अँड बॅलन्सेस' व्यवस्था अधिक मजबूत झाली.)Bapat, 2023)

विशाखा विरुद्ध राजस्थान राज्य (१९९७) :

विशाखा विरुद्ध राजस्थान राज्य (१९९७) हा खटला भारतीय न्यायव्यवस्थेतील महिलांच्या सुरक्षेसाठी, विशेषतः कामाच्या ठिकाणी होणाऱ्या लैंगिक छळाविरुद्धचा एक अत्यंत महत्त्वपूर्ण आणि दिशादर्शक खटला आहे.हा खटला राजस्थानमधील भवरी देवी यांच्यावर झालेल्या सामूहिक अत्याचाराच्या घटनेशी संबंधित आहे. भवरी देवी या राजस्थान सरकारमध्ये 'साथिन' म्हणून काम करत

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

होत्या. बालविवाह रोखण्याच्या त्यांच्या सामाजिक कार्यामुळे काही स्थानिक प्रभावशाली लोकांनी त्यांच्यावर सूड उगवण्यासाठी अत्याचार केला. जेव्हा या प्रकरणाला कनिष्ठ न्यायालयातून योग्य न्याय मिळाला नाही, तेव्हा 'विशाखा' नावाच्या सामाजिक संस्थेने आणि इतर स्वयंसेवी संस्थांनी महिलांच्या सुरक्षिततेसाठी सर्वोच्च न्यायालयात जनहित याचिका)PIL) दाखल केली.या याचिकेचा मुख्य उद्देश केवळ भवरी देवींना न्याय मिळवून देणे हा नव्हता, तर "कामाच्या ठिकाणी महिलांचा होणारा लैंगिक छळ" रोखण्यासाठी ठोस कायदेशीर तरतुदी करणे हा होता. त्याकाळी भारतात कामाच्या ठिकाणी होणाऱ्या छळाविरुद्ध कोणताही विशिष्ट कायदा अस्तित्वात नव्हता.न्यायमूर्ती जे. एस. वर्मा यांच्या नेतृत्वाखालील खंडपीठाने यावर अत्यंत क्रांतिकारी निर्णय दिला. न्यायालयाने स्पष्ट केले की कामाच्या ठिकाणी होणारा लैंगिक छळ हा महिलांच्या अनुच्छेद १४ (समानता), अनुच्छेद १५ (भेदभावास मनाई) आणि सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे अनुच्छेद २१ (सन्मानाने जगण्याचा अधिकार) या मूलभूत हक्कांचे उल्लंघन आहे.महिलांना आपल्या आवडीचा व्यवसाय किंवा नोकरी करण्याचा अधिकार (अनुच्छेद १९ (१) जी) सुरक्षित वातावरणात मिळायला हवा.जोपर्यंत संसद या विषयावर कायदा करत नाही, तोपर्यंत न्यायालयाने काही मार्गदर्शक तत्त्वे लागू केली, ज्यांना 'विशाखा गाईडलाईन्स' म्हटले जाते.:लैंगिक छळामध्ये स्पर्श, लैंगिक मागणी, अश्लील शेरेबाजी किंवा नको असलेले शारीरिक/शाब्दिक वर्तन यांचा समावेश होतो. प्रत्येक सरकारी आणि खाजगी कार्यालयात महिलांच्या तक्रारी निवारण्यासाठी एक 'अंतर्गत तक्रार समिती' असणे बंधनकारक केले. या समितीचे अध्यक्षपद एका महिलेकडेच असावे.मालकाने किंवा कामाच्या ठिकाणच्या प्रमुखाने महिलांच्या हक्कांबद्दल जागरूकता निर्माण करणे आवश्यक आहे.विशाखा खटल्यातील मार्गदर्शक तत्त्वांच्या आधारावरच पुढे १६ वर्षांनी केंद्र सरकारने 'कामाच्या ठिकाणी महिलांचा लैंगिक छळ (प्रतिबंध, मनाई आणि निवारण) अधिनियम, २०१३' हा कायदा संमत केला.विशाखा विरुद्ध राजस्थान खटला हा न्यायालयीन सक्रियतेचे उत्तम उदाहरण आहे. कायद्याची उणीव असताना सर्वोच्च न्यायालयाने दिलेला हा निकाल आजही महिलांच्या कामाच्या ठिकाणच्या सुरक्षिततेचा आणि सन्मानाचा पाया मानला जातो.(Supreme Court, 1997). कायदेशीर तरतुदी असूनही भारतात मानवी हक्कांच्या अंमलबजावणीत अनेक त्रुटी आहेत.आयोगांच्या शिफारसी सरकारवर बंधनकारक नसतात)Vajiram, 2026).कोठडीतील अत्याचार)Custodial Torture) ही आजही मोठी समस्या आहे)Common Cause, 2025).जातीवर आधारित भेदभाव आणि आर्थिक विषमता आजही कायम आहे)V-Dem, 2025).पुट्टस्वामी खटल्यानंतर आलेला 'Digital Personal Data Protection Act, 2023' हा डिजिटल गोपनीयतेच्या संदर्भात महत्त्वाचा आहे, मात्र त्याच्या अंमलबजावणीत अनेक आव्हाने आहेत)MeitY, 2023).

निष्कर्ष

भारतीय राज्यघटना आणि मानवी हक्क यांचा अभ्यास केल्यानंतर असे स्पष्ट होते की, भारत हा मानवी हक्कांच्या जागतिक चळवळीतील एक अग्रणी देश आहे. संविधानातील मूलभूत हक्क आणि मार्गदर्शक तत्त्वे ही कोट्यवधी भारतीयांच्या सन्मानाची हमी आहेत. भविष्यात डिजिटल हक्क आणि पर्यावरणीय हक्क यांसारख्या नवीन आव्हानांना तोंड देण्यासाठी भारतीय राज्यघटनेची चौकट पुरेशी सक्षम आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची)References)

1. Bachal, V. M. (2020). Bhartiya Sanvidhan Aani Manvi Haqq. Beed, Maharashtra: Harshwardhan Publication.
2. Bagate, R. (2018). Indian Constitution and Human Rights (Marathi). Conference Paper: Human Rights and Social Justice, Washim.
3. Common Cause. (2025). Status of Policing in India Report 2025: Accountability and Torture.
4. Kothari, M. (2025, September 7). How the Indian Constitution and the Universal Declaration of Human Rights Shaped Each Other. Janata Weekly.
5. Ministry of Electronics and Information Technology (MeitY). (2023). Digital Personal Data Protection Act, 2023. Government of India.
6. Ministry of Law and Justice. (1950). The Constitution of India. Government of India.
7. National Human Rights Commission (NHRC). (1993). Protection of Human Rights Act, 1993. New Delhi.
8. Sapatnekar, M. (2015). A Comparative Study of Universal Declaration of Human Rights and The Constitution of India. International Journal of Allied Practice, Research and Review.
9. Supreme Court of India. (1973). Kesavananda Bharati v. State of Kerala. AIR 1973 SC 1461.
10. Supreme Court of India. (1978). Maneka Gandhi v. Union of India. AIR 1978 SC 597.
11. Supreme Court of India. (1997). Vishaka & Ors v. State of Rajasthan. AIR 1997 SC 3011.
12. United Nations. (1948). Universal Declaration of Human Rights.
13. V-Dem Institute. (2025). Democracy Report 2025: India Analysis.
14. Waradkar, R. G. (2014). Bharatiya Rajyaghatana, Manavi Hakka Aani Mahiti Adhikar Kayda. Pune: Nirali Prakashan.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

भीमाबाई होळकरांचे ऐतिहासिक कार्य (१७ सप्टेंबर १७९ ५ - २८ नोव्हेंबर १८५८)

प्रा. डॉ. गणेश गोविंदराव माने

इतिहास विभाग प्रमुख पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर महाविद्यालय राणीसावरगाव ता. गंगाखेड जि. परभणी

Email: ganeshgmane9604@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-1801118
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 496-499
January 2026
Submitted: 22 Dec. 2025
Revised: 1 Jan. 2025
Accepted: 22 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश:

प्रस्तुत लेखात भीमाबाई होळकर यांच्या ऐतिहासिक कार्याचा सविस्तर आढावा घेण्यात आला आहे. लोकमाता अहिल्यादेवी होळकर यांच्या विचारांचा वारसा पुढे नेणाऱ्या भीमाबाई होळकर या केवळ योद्ध्या नसून सामाजिक सुधारक, कुशल प्रशासक व आध्यात्मिक वृत्तीच्या नेतृत्वकर्त्या होत्या. इंग्रजांविरुद्ध लढा देणाऱ्या पहिल्या महिला योद्ध्यांपैकी एक म्हणून त्यांचे योगदान उल्लेखनीय आहे. गनिमी युद्धातील कौशल्य, महिदपूरच्या लढाईतील नेतृत्व, महिलांवरील अन्यायाविरुद्ध भूमिका, स्थानिक उद्योगांना प्रोत्साहन (माहेश्वरी साडी) आणि लोककल्याणकारी दृष्टिकोन यांमुळे त्या इतिहासात अजरामर ठरल्या. त्यांच्या जीवनकार्यामुळे भारतीय इतिहासात महिलांच्या शौर्य, स्वातंत्र्यलढा आणि सामाजिक परिवर्तनातील भूमिकेचे महत्त्व अधोरेखित होते.

मुख्यशब्द: *भीमाबाई होळकर, अहिल्यादेवी होळकर, स्वातंत्र्यलढा, महिला योद्ध्या, गनिमी युद्ध, महिदपूरची लढाई, इंग्रज विरोध, सामाजिक सुधारणा, स्थानिक उद्योग, होळकर घराणे.*

प्रस्तावना

मध्ययुगीन भारताच्या इतिहासातील 18 शतकाचा अभ्यास करिता असताना लोकमाता अहिल्यादेवी होळकर यांच्या विचारांचा वारसा भिमाबाई होळकर यांनी जोपासना केली.यांच्या कार्याचा अभ्यास केल्यास आसे लक्षात येते कि एखाद्या व्यक्तीचे जीवन आणि कार्य शेकडो वर्षे समाजजीवनाला प्रेरणा देत राहते. समाजावर त्याचा प्रभाव पडतो. अशा व्यक्तिंच्या मालिकेतील एक महत्त्वाचे नाव म्हणजे भिमाबाई होळकर. त्यांच्या जन्माला तीनशे वर्षे होऊन गेली तरी त्यांचा प्रभाव आजही समाजजीवनावर आहे इंग्रजांना सळो की पळो करून सोडणारी स्वातंत्र्य सेनानी भीमाबाई होळकर! इंदूरचे महाराजा यशवंतराव होळकर यांची कन्या होती. ती राणी अहिल्याबाई होळकर यांची नात आणि मल्हारराव होळकर तिसरे यांची मोठी बहीण होती .तिच्या अदम्य धाडसामुळे तिला भीमा हे नाव देण्यात आले. ती सर्व युद्ध तंत्रात पारंगत होती तसेच गनिमी युद्धातही ती मागे नव्हती. भारताच्या इतिहासातील राण्या केवळ सौंदर्याचे प्रतिक नसून, हातात तलवार आली की महाकालीचे रौद्ररूप सुद्धा धारण करतात. इतिहासातील प्रत्येक पान अशा महिलांच्या शौर्याच्या, बलिदानाच्या घटनांनी भरलेले आहे. आज आपण अशाच एका शूर महिलेची शौर्यगाथा पाहणार आहोत, ज्यांनी जन्मभूमीच्या संरक्षणासाठी आणि इंग्रजांच्या सर्वनाशासाठी तलवार उचलली. याच स्त्रीच्या प्रभावामुळे झाशीच्या राणीने इंग्रजांचे कंबरडे मोडले होते, अशा या मर्दानी महिला योद्ध्याचे नाव आहे 'भीमाबाई होळकर'.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
प्रा. डॉ. गणेश गोविंदराव माने, इतिहास विभाग प्रमुख पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर महाविद्यालय राणीसावरगाव ता. गंगाखेड जि. परभणी

How to cite this article:
माने, . गणेश . गोविंदराव . (2026). भीमाबाई होळकरांचे ऐतिहासिक कार्य (१७ सप्टेंबर १७९ ५ - २८ नोव्हेंबर १८५८). Journal of Research & Development, 18(1(II)), 496–499.
https://doi.org/10.5281/zenodo.18464953

Quick Response Code:

Website:
https://jrdrvb.org/

DOI:
10.5281/zenodo.18464953

OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

उद्धीष्टे

1. समाज व्यवस्थेतील चालीरिती व रुढी पंरपराना संपुष्टात आणने.
2. महिलावरिल अण्याय अत्याचार संपुष्टात आणुनि आतंर जातीय विवाहास चालणा देणे.
3. अहिल्यादेवी होळकर यांच्या शासन व्यवस्थेचा अभ्यास करूण सुशासन निर्माण करणे.
4. साम्राजातील कलाकाराची योग्य पारख करुन स्वतंत्र व्यवसाय करण्यस प्रेरणा दिली.

1. भिमाबाईचे पुर्व चरित्र -

भीमाबाईंचा जन्म १७ सप्टेंबर १७९५ साली पुणे येथे झाला. आईचे नांव लाडाबाई तर पिता भारताचे आद्य स्वातंत्र्य सेनानी महाराज यशवंतराव होळकर. दौलतराव शिंदेंनी सत्तालालसेमुळे मल्हारराव होळकर (दुसरे) यांचा पुण्यात खून केला.1 यशवंतराव व विठोजींच्याही जीवावर शिंदे उठल्याने उभयतांना पुण्यातून निसटुन जावे लागले. त्यानंतर शिंद्यांनी नवजात भीमाबाई आणि माता लाडाबाईला कैदेत टाकले. तब्बल सहा वर्ष या वीरांगनेला मातेसह कैदेत रहावे लागले. अखेर यशवंतरावांनी २५ ऑक्टोबर १८०२ रोजी पुण्यावर स्वारी करून शिंदे व पेशव्यांचा दणदणीत पराभव करत त्यांची सुटका केली.भीमाबाई होळकर ही ब्रिटिशांविरुद्ध तलवार चालवणारी पहिली महिला असल्याचे म्हटले जाते. तिने झाशीची राणी लक्ष्मीबाई यांना ब्रिटिशांच्या अत्याचाराविरुद्ध लढण्यासाठी प्रेरित केले असे मानले जाते.

१७ सप्टेंबर १७९५ रोजी जन्मलेल्या त्या महाराणी अहिल्याबाई होळकर यांची नात आणि इंदूरचे महाराजा यशवंतराव होळकर यांच्या कन्या होत्या. होळकरांच्या अधिपत्याखालील इंदूर इस्टेट एक समृद्ध राज्य असल्याने, ब्रिटिश लोक त्यावर लक्ष ठेवून होते. तिच्या अदम्य धाडसामुळे तिला भीमा हे नाव पडले हा योगायोग नव्हता. ती सर्व युद्धात पारंगत होती पण गनिमी युद्धात ती पारंगत होती.

2. आध्यात्मिक गुणाचा अवलंब

भिमाबाई होळकर यांच्या मार्गदर्शक गुणांचा विचार करताना दुसरा गुण प्रकर्षाने वर्णावा वाटतो तो म्हणजे त्यांची ईश्वरावर असलेली दृढ श्रद्धा. वैयक्तिक जीवनात दुःखाचा डोंगर कोसळला तरी त्यांची ईश्वरावरील श्रद्धा डळमळीत झाली नाही. आपले आराध्य दैवत श्री शंकर यांची उपासना त्यांनी चालूच ठेवली. त्यात खंड पडू दिला नाही. ही उपासना म्हणजे त्यांची आध्यात्मिक साधना होती. याचा परिणाम म्हणून त्यांच्या हाती राज्यकारभार आल्यावर त्यांनी हे राज्य शिवशंकरला अर्पण केले. स्वतः विश्वस्त भूमिकेतून कारभार केला. याचबरोबर सगुण उपासनेचा मार्ग म्हणून कोटी लिंगार्चन विधी केला. आजदेखील देवी अहिल्या ट्रस्टच्या वतीने हा विधी काही प्रमाणात चालू आहे. आध्यात्मिकतेच्या गुणाचा विचार करताना या उपासनेबरोबरच त्यांचे चारित्र्य शुभ्र धवल होते ही महत्त्वाची गोष्ट आहे

3. महिलांवरील अत्याचारांस विरोध -

लोकमाता अहिल्यादेवी होळकर यांच्या विचारांचा वारसा भिमाबाई होळकर यांनी जोपासना केली. ही कृती आजदेखील किती आवश्यक आहे हे पिंपरीत नुकत्याच घडलेल्या एका घटनेमुळे पुन्हा एकदा लक्षात येते. या घटनेची चर्चा सर्व स्तरावर झाली. अशा घटना कमीअधिक प्रमाणात सगळीकडे बघायला मिळतात. ते बघून आजदेखील काही स्त्रियांना अशा अत्याचारांना सामोरे जावे लागते हे समजले की दु: ख होते. हुंडाबंदीचा कायदा किंवा घरगुती अत्याचार प्रतिबंधक कायदा होऊन अनेक वर्षे झाली असली तरी हा प्रश्न पूर्णपणे सुटला नाही ही वस्तुस्थिती मान्य करावी लागेल. हा प्रश्न सुटण्यासाठी कायद्याच्या कठोर, निष्पक्ष अंमलबजावणीबरोबरच लोकशिक्षणाची खटपट करावी लागेल. ही खटपट करण्याची प्रेरणा अहिल्यामाई यांच्या जीवनातून निश्चितपणे मिळते आहे.

4. स्थानिक व्यवसायास प्रेरणा -

भिमाबाई होळकर यांच्या काळात प्रजेच्या उदरनिर्वाहासाठीची साधने मर्यादित होती. गतानुतिक पद्धतीने व्यवसाय सुरू होते. 'शास्त्रात् रूढीर्बलियसि' असे असल्याने जन्मामुळे ठरणारी जात व्यवसायदेखील ठरवत होती. त्यामुळे नवीन काही उद्योग किंवा उद्योगातील प्रयोग करायला फारसा वाव नव्हता. पण जेव्हा भिमाई यांनी आपले निवासस्थान नर्मदाकिनारी महेश्वर येथे हलवले तेव्हा त्यांनी विचार करून स्थानिक विणकरांना त्या काळाच्या दृष्टीने नवीन प्रकारच्या साड्या तयार करायला मार्गदर्शन केले. सर्व प्रकारची

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

मदत केली. त्यातून 'माहेश्वरी साडी' तयार झाली. गुणवत्ता चांगली असल्याने याचा व्यापार वाढत गेला. विणकरांच्या आयुष्यात आर्थिक सुबत्ता आली. तसेच महेश्वरचे नाव यासाठी देशभरात प्रसिद्ध झाले. प्रजेच्या सुखासाठी राज्यकर्त्यांना नवनवीन विचार करावा लागतो. नवनवे प्रयोग करावे लागतात. प्रजेचा आर्थिक स्तर उंचावण्यासाठी सर्व प्रकारची खटपट करावी लागते. यासाठी हे अतिशय उपयुक्त उदाहरण आहे. त्या काळाच्या तुलनेने जाती व्यवस्थेमुळे असलेला व्यवसायांचा बंदिस्तपणा आता मोठ्या प्रमाणावर मोडून पडला आहे. लोकशाही यंत्रणेमुळे आपली क्षमता, कौशल्य, इच्छा या आधारावर नागरिकांना कोणताही व्यवसाय करण्याचे स्वातंत्र्य आहे. त्याचा फायदा अनेक समाजघटकांना झाल्याचे दिसून येते. याबाबतीत अजून एक मुद्दा आहे तो म्हणजे भारतात सध्या असलेली तरूणांची मोठी संख्या आणि जागतिक पातळीवर उपलब्ध असलेली संधी. याचा फायदा घेऊन नवनव्या प्रकारचे उद्योग सुरू होताना दिसत आहेत

5. भीमाबाईचे लष्करी प्रशिक्षण -

यशवंतरावांनी सुटकेनंतर भीमाबाईच्या शिक्षणाची व लष्करी प्रशिक्षणाची सुरुवात केली, 3 भीमाबाईला शिक्षणाचे धडे देत लढवय्या बनविले, विशेष म्हणजे त्याकाळी ही एक क्रांतीकारक घटनाच होती. त्यानंतर भीमाबाईचा विवाह धारचे संस्थानिक गोविंदराव बुळे यांच्याशी झाला. परंतु विवाहानंतर दोन वर्षातच भीमाबाईवर वैधव्य आले. यानंतर त्या परत माहेरी आल्या व यशवंतरावांनी भानपुरा येथे सुरू केलेल्या तोफांच्या कारखान्याचे व नवीन लष्कर भरतीचे काम पाहु लागल्या. त्यांना उत्तम अश्वपरिक्षा अवगत होती. त्यामुळे भारतभरातून यशवंतरावांनी एक लक्ष घोडे आपल्या सैन्यासाठी विकत घ्यायचा सपाटा लावला होता, त्यात मुख्य भूमिका भीमाबाई बजावत होत्या.

6. सुरुवातीचे जीवन -

भीमेने अकालीच तिचा पती गमावला आणि ती एकाकी विधवेचे जीवन जगू लागली. लवकरच तिने तिचे वडीलही गमावले. जेव्हा तिला कळले की इंदूर राज्य इंदूरमध्ये समाविष्ट करण्याचा विचार करत आहे, तेव्हा तिने शोक व्यक्त केला की "अहिल्याबाई होळकर आणि माझ्या वडिलांसारख्या महान पूर्वजांच्या रक्त आणि घामाने समृद्ध झालेली तिची मातृभूमी परकीयांच्या तावडीतून वाचवली पाहिजे." 3 तिने विधवेचा बुरखा बाजूला केला आणि इंग्रजांशी लढण्याची शपथ घेतली. याच दरम्यान, इंग्रजांचा कर्दनकाळ म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या महाराज यशवंत होळकर यांचा १८११ मध्ये भानपुरा येथे अकाली मृत्यू झाला. यशवंतरावांच्या मृत्यूनंतर माळवा तसेच इंदूर प्रांतात संकटांचे काळे ढग पसरत होते. याच संकटांचा सामना यशवंतरावांची मुलगी मर्दानी भीमाबाई होळकर यांनी केला. २० डिसेंबर १८१७ रोजी सर थॉमस हिस्लोप 4 आपल्या इंग्रज सैन्यासोबत महिदपुरकडे कुच करत होता, याच वेळी त्याच्याशी दोन हात करण्यासाठी भीमाबाई आणि मल्हारराव (तिसरे) युद्धाच्या उतरले होते. त्यावेळी मल्हाररावाचे वय फक्त बारा वर्ष होते तर भीमाबाईचे वय वीस वर्ष होते.

१८१७ मध्ये, भीमाबाई होळकर यांनी ब्रिटीश सेनापती जॉन माल्कम यांच्याविरुद्ध शौर्याने लढा दिला आणि गनिमी युद्धात त्यांचा पराभव केला. महिदपूरच्या लढाईत, त्यांनी महिदपूर येथे ब्रिटिशांविरुद्ध हातात तलवार आणि भाला घेऊन २५०० घोडदळांच्या ब्रिगेडचे नेतृत्व केले, 5. १८५७ च्या भारतीय बंडात ईस्ट इंडिया कंपनीचा सैनिक म्हणून सामना करण्याच्या त्यांच्या कृतीने झाशीची राणी लक्ष्मीबाईंना प्रेरणा दिली असे मानले जाते.

7. महिदपूरची लढाई -

२१ डिसेंबर १८१७ रोजी, सर थॉमस हिसलॉप यांच्या नेतृत्वाखाली ईस्ट इंडिया कंपनीच्या सैन्याने ११ वर्षीय महाराजा मल्हारराव होळकर द्वितीय आणि २२ वर्षीय भीमाबाई होळकर यांच्या नेतृत्वाखालील होळकर सैन्यावर हल्ला केला. रोशन बेग यांच्या नेतृत्वाखालील होळकर तोफखान्याने ६३ तोफांच्या लांब रांगेने त्यांच्यावर हल्ला केला. एका क्षणी, ब्रिटिश युद्धात पराभूत होण्याच्या मार्गावर होते. तथापि, होळकरांच्या छावणीतील गफूर खानने त्यांना मदत केली. खान त्याच्या नेतृत्वाखालील सैन्यासह रणांगण सोडून गेला. त्यानंतर, होळकरांचा निर्णायक पराभव झाला. या पराभवानंतर ६ जानेवारी १८१८ रोजी मंदसौरच्या करारादारे, सातपुड्याच्या दक्षिणेकडील सर्व होळकर प्रदेश, ज्यामध्ये संपूर्ण खानदेश जिल्हा समाविष्ट होता, ब्रिटिशांना देण्यात आला. महाराणी भीमाबाई साहेब होळकर यांना अटक करण्यात आली आणि त्यांच्या मृत्यूपर्यंत तुरुंगात टाकण्यात आले.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

सारांश -

मध्ययुगीन भारताच्या इतिहासातील 18 शतकाचा अभ्यास करिता असताना लोकमाता अहिल्यादेवी होळकर यांच्या विचारांचा वारसा भिमाबाई होळकर यांनी जोपासला. एखाद्या व्यक्तीचे जीवन आणि कार्य शेकडो वर्षे समाजजीवनाला प्रेरणा देत राहते. समाजावर त्याचा प्रभाव पडतो. अशा व्यक्तिंच्या मालिकेतील एक महत्त्वाचे नाव म्हणजे भिमाबाई होळकर होय. त्यांच्या जन्माला आज तीनशे वर्षे होऊन गेली तरी त्यांचा प्रभाव आजही समाजजीवनावरपडलेला दिसुन येतो. इंग्रजांना सळो की पळो करून सोडणारी स्वातंत्र्य सेनानी भीमाबाई होळकर! इंदूरचे महाराजा यशवंतराव होळकर यांची कन्या होती. ती राणी अहिल्याबाई होळकर यांची नात आणि मल्हारराव होळकर तिसरे यांची मोठी बहीण होती. तिच्या अदम्य धाडसामुळे तिला भीमा हे नाव देण्यात आले. ती सर्व युद्ध तंत्रात पारंगत होती तसेच गनिमी युद्धातही ती मागे नव्हती. भारताच्या इतिहासातील राण्या केवळ सौंदर्याचे प्रतिक नसून, हातात तलवार आली की महाकालीचे रौद्ररूप सुद्धा धारण करतात. इतिहासातील प्रत्येक पान अशा महिलांच्या शौर्याच्या, बलिदानाच्या घटनांनी भरलेले आहे. आज आपण अशाच एका शूर महिलेची शौर्यगाथा पाहणार आहोत

तत्कालीन काळात प्राप्त परिस्थितीच्या पार्श्वभूमीवर त्यांनी सदैव आपल्या कर्तव्याचे आचरण जागरूकपणे केले. कधीही त्यात कसूर केली नाही. कर्तव्यशील आचरणामुळे त्या सदैव जागरूक, कार्यरत राहिल्या. कर्तव्य आचरत राहण्याचा हा आदर्श सर्व कालासाठी मार्गदर्शक आहे. लोकमाता अहिल्यामाई होळकर यांच्या जीवनकाळात त्यांच्या ठिकाणी असलेल्या ममतेचा, कळकळीचा अनुभव प्रजाजनांना सदैव येत राहिला. त्यामुळे त्या लोकमाता झाल्या. आज त्या हयात नाहीत पण त्यांच्या ठायी असणारी मातृत्वाची वृत्ती आणि

संदर्भ

1. बाला, उषा; शर्मा, अंशु (१९८६). भारतीय महिला स्वातंत्र्यसैनिक, १८५७-१९४७. मनोहर. पृष्ठ ३९. ISBN ९७८-८१-८५०५४-१३-१.
2. झा, वंशिका (२१ ऑगस्ट २०२२). "खूब लाडी मर्दानी?: भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामात महिलांची अपरिचित भूमिका" . भारतातील स्त्रीवाद. २७ जून २०२५ रोजी पुनर्प्राप्त.
3. "स्वातंत्र्य संघर्ष: भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्यात महिलांची भूमिका". पीटीसी न्यूज. ९ ऑगस्ट २०२४. २७ जून २०२५ रोजी पुनर्प्राप्त.
4. "महिला स्वातंत्र्यसैनिक | भारताच्या स्वातंत्र्यात महिलांची भूमिका". द मिंट स्कूप. २७ जून २०२५ रोजी पुनर्प्राप्त.
5. "स्वातंत्र्य दिन २०२४: भारताच्या धाडसी आणि धाडसी महिलांनी स्वातंत्र्यलढ्यात कशी मदत केली". फर्स्टपोस्ट. ८ ऑगस्ट २०२३. २७ जून २०२५ रोजी पुनर्प्राप्त.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

मराठी आदिवासी साहित्याचे बदलते आयाम

प्रा. डॉ. आर. एस. बडूरे
प्राध्यापक, मराठी विभाग श्री शिवाजी महाविद्यालय, परभणी

Manuscript ID:
JRD -2026-1801119
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 500-502
January 2026
Submitted: 22 Dec. 2025
Revised: 1 Jan. 2025
Accepted: 22 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश:

मराठी साहित्याच्या मुख्य प्रवाहात आदिवासी साहित्याने अलीकडील काळात स्वतंत्र व सशक्त ओळख निर्माण केली आहे. दीर्घकाळ उपेक्षित राहिलेल्या आदिवासी समाजाच्या जीवनानुभवांचे, वेदनांचे व संघर्षांचे प्रामाणिक चित्रण या साहित्यात आढळते. प्रारंभी हे साहित्य शोषण, दारिद्र्य, विस्थापन व अन्याय यांवर केंद्रित होते; मात्र कालांतराने त्यात अस्मितेचा शोध, सांस्कृतिक स्वाभिमान, स्त्रीवादी जाणीव, पर्यावरण संवर्धन आणि राजकीय भान हे नवे आयाम विकसित झाले. निसर्गाशी असलेले अतूट नाते, लोकभाषेचा वापर, सामूहिक जीवनदृष्टी आणि अनुभवाधारित लेखन ही मराठी आदिवासी साहित्याची ठळक वैशिष्ट्ये आहेत. आज कविता, कथा, कादंबरी, आत्मकथन अशा विविध साहित्यप्रकारांतून आदिवासी लेखन विस्तारत असून, सामाजिक परिवर्तनाचे प्रभावी माध्यम म्हणून ते महत्त्वाची भूमिका बजावत आहे.

मुख्यशब्द: *मराठी आदिवासी साहित्य, आदिवासी समाज, अस्मिता, शोषण, संघर्ष, निसर्ग, पर्यावरण, स्त्रीवादी जाणीव, लोकसंस्कृती, सामाजिक परिवर्तन.*

प्रस्तावना:

मराठी साहित्याच्या व्यापक प्रवाहात आदिवासी साहित्याने अलीकडील काही दशकांत स्वतंत्र व सशक्त ओळख निर्माण केली आहे. आदिवासी समाज हा भारतीय संस्कृतीचा मूलाधार मानला जातो. जंगल, निसर्ग, जमीन, परंपरा, श्रद्धा, लोककला, लोकगीते आणि संघर्ष यांनी समृद्ध असा हा समाज दीर्घकाळ मुख्य प्रवाहातील साहित्य व इतिहासापासून उपेक्षित राहिला. तथापि, विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात सामाजिक जाणीव, राजकीय चळवळी, शिक्षणाचा प्रसार आणि आत्मभान यामुळे मराठी आदिवासी साहित्याचा उदय झाला. आदिवासी जाणिवा व संवेदना ज्या लेखनातून शब्दबद्ध होतात ते आदिवासी साहित्य होय. निसर्ग, डोंगर, दऱ्या, भटकंती, शिकार, संकट, परंपरा, संस्कृती, नृत्य, दारिद्र्य, शौर्य, जंगल, कुपोषण इत्यादी घटक ज्या लेखनाचे वर्ण विषय झाले आहेत ज्यातून भारतीय आदिम समूहाचे दुःख व्यक्त झाले आहे त्या लेखनास आदिवासी साहित्य म्हणतात. आजचे आदिवासी साहित्य केवळ वेदना मांडणारे न राहता अस्मितेचा शोध, सामाजिक अन्यायाविरुद्धचा संघर्ष, स्त्री-पुरुष समतेची मागणी, निसर्ग संवर्धन आणि आधुनिकतेशी होणारा संघर्ष या सर्व आयामांचा वेध घेते. त्यामुळे "मराठी आदिवासी साहित्याचे बदलते आयाम" हा विषय अभ्यासाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचा ठरतो.

आदिवासी समाज : संकल्पना व स्वरूप :

'आदिवासी' म्हणजे या भूमीचे मूळ निवासी. भारतीय राज्यघटनेत अनुसूचित जमाती म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या समाजघटकांना आदिवासी असे संबोधले जाते. महाराष्ट्रात भिल्ल, गोंड, वारली, कातकरी, कोकणा, मन्नेरवारलू, ठाकर, महादेव कोळी, अंध, पारधी अशा अनेक जमाती आढळतात. या समाजाचे जीवन जंगल, शेती, शिकार, लोकश्रद्धा व सामूहिक संस्कृतीवर आधारित आहे.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
प्रा. डॉ. आर. एस. बडूरे, प्राध्यापक, मराठी विभाग श्री शिवाजी महाविद्यालय, परभणी

How to cite this article:
बडूरे, . आर . एस . (2026). मराठी आदिवासी साहित्याचे बदलते आयाम. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 500–502. https://doi.org/10.5281/zenodo.18465002

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18465002
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

आदिवासी समाजात मौखिक परंपरेला विशेष महत्त्व असून कथा, गीते, म्हणी, लोकनृत्ये यांद्वारे जीवनानुभव पिढ्यान् पिढ्या जतन केला गेला आहे. हाच मौखिक वारसा पुढे लिखित आदिवासी साहित्याचा पाया ठरतो.

मराठी आदिवासी साहित्याची पार्श्वभूमी:

मराठी आदिवासी साहित्याचा प्रारंभ उशिरा झाला असे म्हणावे लागेल. कारण दीर्घकाळ शिक्षणाची संधी न मिळाल्याने आदिवासी समाजाचे अनुभव मौखिक स्वरूपातच राहिले. स्वातंत्र्यानंतर शिक्षणाचा प्रसार, सामाजिक चळवळी आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांचा प्रभाव यामुळे आदिवासी समाजात आत्मभान जागृत झाले.

१९७० नंतर दलित साहित्याच्या प्रभावाखाली आदिवासी लेखकांनीही आपल्या वेदना, शोषण, अन्याय आणि संघर्ष शब्दबद्ध करण्यास सुरुवात केली. याच काळात आदिवासी साहित्य स्वतंत्र प्रवाह म्हणून ओळखले जाऊ लागले. निसर्ग, संस्कृती, इतिहास हे प्रमुख प्रेरणास्त्रोत आदिवासी साहित्याचे आहेत. ज्या निसर्गाच्या अंगा खांद्यावर कित्येक शतके वास्तव्य केले तो निसर्ग आपल्या लेखनातून चित्रित करण्याची प्रेरणा आदिवासी साहित्यिकांच्या ठिकाणी असणे साहजिक आहे. निसर्गाचे खरे चित्र उभे टाकण्याची शक्यता आदिवासी साहित्यातच आहे. आदिवासीची खरी ओळख त्यांची संस्कृती व भाषा ही होय. तसेच आदिवासी समाजात जे शूरवीर होऊन गेले त्यांच्या इतिहासाची नोंद आपल्या लेखनातून करणे अशा काही आदिवासी लेखनामागील प्रेरणा सांगता येतील. मराठी साहित्यात १९६० नंतर अनेक सशक्त वांगमय प्रवाह उदयाला आले. उदा. ग्रामीण, दलित, स्त्रीवादी, आदिवासी इत्यादी. ग्रामीण, दलित, स्त्रीवादी साहित्यापेक्षा आदिवासी साहित्याचे लेखन खूप कमी प्रमाणात झालेले दिसून येते. हजारो वर्षापासून मूक असलेल्या भावनांना शब्दांद्वारे साहित्यातून वाचा फोडण्याची धडपड आदिवासी प्रतिभावान तरुणांकडून होत आहे. याशिवाय सामाजिक चळवळीमध्ये काम करणारे संवेदनशील गैर आदिवासी लेखकही आदिवासी जीवनावर लिहू लागले आहेत. १९६० नंतर अनेक आदिवासी तरुण आपल्या प्रतिभाशक्तीच्या आधारे आपले जीवन साहित्याच्या माध्यमातून चित्रित करू लागले आहेत. ज्यामध्ये डॉ. गोविंद गारे, भुजंग मेश्राम, उत्तमराव धोंडगे, वाहरू सोनवणे, विनायक तुमराम, उषाकिरण आत्राम, प्रा. वामन शेळमाके, प्रा. माधव सरकुंडे, दशरथ मडावी, बाबुराव मडावी, सुनील कुमरे, सौ. कुसुम आलाम, वसंत कनाके, कविता आत्राम, डॉ. विनोद कुमरे इत्यादी आदिवासी साहित्य लिहिणाऱ्याची यादी सांगता येईल.

आदिवासी साहित्याची वैशिष्ट्ये :

मराठी आदिवासी साहित्याची काही ठळक वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे सांगता येतील

अनुभवाधारित लेखन – हे साहित्य कल्पनाविलासावर नव्हे तर प्रत्यक्ष जीवनानुभवांवर आधारित आहे.

निसर्गाशी नाते – जंगल, डोंगर, नद्या, प्राणी, वृक्ष यांचे जिवंत चित्रण आदिवासी साहित्यात आढळते.

संघर्षाची भावना – जमीन, जंगल, पाणी यासाठीचा संघर्ष हा साहित्याचा केंद्रबिंदू असतो.

लोकभाषेचा वापर – प्रमाण मराठीसोबत बोलीभाषा, स्थानिक शब्द यांचा मुक्त वापर.

सामूहिक जीवनदृष्टी – व्यक्तिकेंद्रिततेपेक्षा समाजकेंद्रित दृष्टिकोन.

मराठी आदिवासी साहित्याचे प्रारंभीचे आयाम :

प्रारंभीचे आदिवासी साहित्य प्रामुख्याने वेदना, शोषण आणि उपेक्षा यांवर केंद्रित होते. जंगल कायदे, जमीनदारी पद्धत, सावकारांचे शोषण, पोलीस-प्रशासनाचा जाच यामुळे आदिवासी समाज कसा पिचला गेला, याचे वास्तववादी चित्रण या साहित्यामध्ये दिसते. या टप्प्यातील साहित्याने आदिवासी जीवनातील दुःख, दारिद्र्य, उपासमार, स्थलांतर आणि विस्थापन यावर प्रकाश टाकला. हे लेखन समाजाला जागे करणारे आणि व्यवस्थेला प्रश्न विचारणारे ठरले.

बदलते आयाम : अस्मितेचा शोध :

कालांतराने मराठी आदिवासी साहित्य केवळ शोषणाचे वर्णन करणारे न राहता अस्मितेचा शोध घेणारे बनले. “आम्ही कोण आहोत?”, “आमची संस्कृती काय आहे?” हे प्रश्न साहित्यामधून मांडले जाऊ लागले. आदिवासी संस्कृतीची श्रेष्ठता, तिचे मूल्य, तिचा स्वतंत्र विचारविश्व यावर लेखकांनी ठामपणे भाष्य केले. मुख्य प्रवाहातील संस्कृतीने आदिवासी जीवनाकडे पाहण्याची दृष्टी बदलावी, हा आग्रह या साहित्यामागे होता.

स्त्रीवादी आयाम :

आधुनिक आदिवासी साहित्यात आदिवासी स्त्रीचे वेगळे आणि सशक्त चित्रण आढळते. पारंपरिक आदिवासी समाजात स्त्रीला तुलनेने अधिक स्वातंत्र्य असले तरी दारिद्र्य, शोषण, लैंगिक अत्याचार यांचा तिला सामना करावा लागतो. आदिवासी स्त्री लेखिकांनी आपल्या अनुभवातून स्त्रीच्या वेदना, संघर्ष, मातृत्व, श्रमशीलता आणि स्वाभिमान यांचे चित्रण केले आहे. त्यामुळे आदिवासी साहित्याला स्त्रीवादी दृष्टी प्राप्त झाली आहे.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

निसर्ग आणि पर्यावरणाचा आयाम :

आजच्या जागतिक तापमानवाढ, जंगलतोड आणि औद्योगिकीकरणाच्या पार्श्वभूमीवर आदिवासी साहित्याचे पर्यावरणीय महत्त्व अधिक वाढले आहे. आदिवासी समाजाचा निसर्गाशी असलेला सुसंवादी संबंध या साहित्यामधून ठळकपणे व्यक्त होतो. जंगल हे केवळ उपजीविकेचे साधन नसून जीवनाचा अविभाज्य भाग आहे, ही भूमिका आदिवासी साहित्य मांडते. पर्यावरण संवर्धनाचा संदेश अप्रत्यक्षपणे या साहित्यातून दिला जातो.

राजकीय आणि सामाजिक जाणीवेचा आयाम :

आधुनिक मराठी आदिवासी साहित्यामध्ये राजकीय भान प्रकर्षाने जाणवते. आरक्षण, शिक्षण, आरोग्य, रोजगार, वनहक्क कायदा, विस्थापन यांसारख्या प्रश्नांवर हे साहित्य भाष्य करते. आदिवासी समाज केवळ सहानुभूतीचा विषय न राहता हक्कांची मागणी करणारा समाज म्हणून साहित्यात उभा राहतो. ही बदलती भूमिका साहित्याच्या आयामात महत्त्वाची ठरते.

साहित्यप्रकारांतील विस्तार :

पूर्वी आदिवासी साहित्य प्रामुख्याने कविता आणि आत्मकथनांपुरते मर्यादित होते. परंतु आज कथा, कादंबरी, नाटक, ललित लेख, आत्मचरित्र अशा सर्व साहित्यप्रकारांत आदिवासी लेखन होत आहे. आत्मकथनातून व्यक्त झालेला संघर्षाचा अनुभव कादंबरीत सामाजिक वास्तवाच्या व्यापक चित्रात रूपांतरित होताना दिसतो. हा साहित्यिक विस्तारही बदलत्या आयामांचा महत्त्वाचा भाग आहे.

मराठी आदिवासी साहित्याचे भविष्य :

भविष्यात मराठी आदिवासी साहित्य अधिक व्यापक, जागतिक आणि बहुआयामी होईल, अशी अपेक्षा आहे. आधुनिक तंत्रज्ञान, माध्यमे आणि अनुवाद यांमुळे हे साहित्य अधिक वाचकांपर्यंत पोहोचेल.मात्र, मूळ अनुभवाची प्रामाणिकता, संस्कृतीची अस्मिता आणि सामाजिक बांधिलकी जपणे हे आव्हान लेखकांसमोर असेल.

निष्कर्ष व समारोप :

मराठी आदिवासी साहित्य हे केवळ साहित्यिक प्रवाह नसून सामाजिक परिवर्तनाचे प्रभावी साधन आहे. वेदना, संघर्ष, अस्मिता, निसर्गप्रेम, स्त्रीवादी जाणिवा आणि राजकीय भान या सर्व बदलत्या आयामांमुळे हे साहित्य समृद्ध झाले आहे.

मुख्य प्रवाहातील साहित्याला प्रश्न विचारत, स्वतःची स्वतंत्र ओळख निर्माण करत मराठी आदिवासी साहित्य आज सशक्तपणे उभे आहे. भारतीय समाजरचनेचा समग्र अभ्यास करण्यासाठी या साहित्याचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

१. तुमराम विनायक : आदिवासी साहित्य स्वरूप आणि समीक्षा
२. संपा. डॉ. मुनघाटे प्रमोद : आदिवासी मराठी साहित्य : स्वरूप आणि समस्या
३. संपा. मेश्राम केशव : वांगमयीन प्रवृत्ती : तत्वशोध
४. डॉ. ठाकरे राजेंद्र : आदिवासी कविता एक आकलन
५. डॉ. मनोहर यशवंत : आंबेडकरवादी मराठी साहित्य

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

महिलांचा राजकीय सहभाग आणि आरक्षण धोरण- एक अध्ययन

प्रा.डॉ. प्रिया भा.बोचे
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख संत भगवान बाबा कला महाविद्यालय सिंदखेडराजा

Manuscript ID:
JRD -2026-1801120
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 503-506
January 2026
Submitted: 22 Dec. 2025
Revised: 1 Jan. 2025
Accepted: 22 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश

राजकीय क्षेत्रात कार्य करीत असतांना महिला प्रतिनिधींची उपस्थिती राहावी, यासाठी त्यांना आरक्षण देणं महत्त्वाचं आहे. गेल्या संसदेमध्ये केवळ ११ टक्के महिला होत्या, म्हणजे ९० लाखांहून अधिक महिलांमागे केवळ एक महिला प्रतिनिधी होती. राजकीय पक्षांमध्ये स्त्रियांना दिली जाणारी उमेदवारी मर्यादितच राहिली आहे, त्यामुळेही आरक्षणाला महत्त्व प्राप्त होतं. राजकीय पक्ष महिला उमेदवारांच्या धराण्याचे संबंध महत्त्वाचे मानतात. समुदायांसोबत जवळून काम करणाऱ्या महिला कार्यकर्त्यांकडे बहुतांश पक्ष दुर्लक्ष करतात आणि निवडून येण्याची अधिक शक्यता असेल अशा उमेदवाराची निवड करतात. स्त्रियांना उमेदवारी मिळाली, तरी निवडणुकांमध्ये त्यांच्या विरोधात बरेच अडथळे असतात, कारण त्यांना शत्रुभावी, कामातुर व वर्चस्व गाजवू पाहणाऱ्या पुरुष कार्यकर्तावर्गाला सामोरं जायचं असतं. अशा वेळी महिला उमेदवारांचं व्यंग्यात्मक चित्रण केलं जातं, त्यांची सूक्ष्म छाननी होते किंवा अगदी त्यांच्याकडे लैंगिक विषयवस्तू म्हणून पाहिलं जातं वा त्यांच्या भोवतीचं वलय आणखी गडद केलं जातं. परंतु स्त्रियांनी स्वतःच अशा प्रकारे स्वतःच्या व्यक्तिमत्वाचं खच्चीकरण होण्याला विरोध करणं आवश्यक आहे. स्त्रिया निवडून आल्या आणि राजकीय सत्ता त्यांनी प्राप्त केली, तरी त्यातून राजकारणातील महिलांच्या सहभागामध्ये मोठी वाढ होईलच असं नाही. शासनाच्या स्थानिक पातळीवर स्त्रियांचं प्रतिनिधित्व वाढलं तर कार्यक्रमांमध्ये व राजकीय कामाकडे बघण्याच्या दृष्टिकोनामध्ये बदल होतो, असं अभ्यासांमधून स्पष्ट झालेलं आहे. स्त्रिया निवडून येतात, तेव्हा त्या निराळा विचार करतात का? ठोस बदल घडवण्यासाठी त्या वेगळ्या प्रकारे काम करतात का? आरक्षणांमुळे महिलांची विधिमंडळ व संसदेतील उपस्थिती वाढू शकेल, पण पुढचं पाऊल त्यांना स्वतःच उचलावं लागेल आणि राजकारणातील सत्तेच्या स्वरूपामध्ये बदल घडवावा लागेल. आरक्षणाची किमया न्यारी, प्रत्येक महिला सत्तेत भारी. या पद्धतीने आपण सर्वजण एकजुटीने या विधेयकाचे स्वागत करूया.

मुख्यशब्द: *महिलांचा राजकीय सहभाग, महिला आरक्षण धोरण, नारी शक्ती वंदन अधिनियम, महिला सबलीकरण, लिंग समानता, राजकीय प्रतिनिधित्व, भारतीय संविधान, मतदानाचा अधिकार, संसद व विधानसभांतील आरक्षण, पंचायतीराज व्यवस्था, स्थानिक स्वराज्य संस्था, ७३ वी व ७४ वी घटनादुरुस्ती, महिला नेतृत्व, सामाजिक न्याय, लोकशाही, राजकीय सशक्तीकरण.*

प्रस्तावना

भारतातील महिलांच्या राजकीय सहभागाचा अभ्यास करीत असताना आपल्या असे लक्षात येते की, जोपर्यंत महिलांच्या आर्थिक स्वातंत्र्याचा आणि राजकीय सत्तेचा विचार केला जाणार नाही तोपर्यंत त्यांचे सबलीकरण होणार नाही. कारण प्राचीन काळापासूनच महिलांच्या अभ्यास केला असता असे दिसते की, महिलांना अगदी ऋग्वेद काळापासून ऋग्वेद काळापासून स्वतंत्र आहे, परंतु ते मर्यादित स्वरूपाचे काही बोटावर मोजण्यापुरत्याच महिला या राजकारणात किंवा अन्य क्षेत्रात समोर आलेल्या दिसतात.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
प्रा.डॉ. प्रिया भा.बोचे, राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख संत भगवान बाबा कला महाविद्यालय सिंदखेडराजा

How to cite this article:
बोचे, . प्रिया . भा . (2026). महिलांचा राजकीय सहभाग आणि आरक्षण धोरण- एक अध्ययन. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 503–506. https://doi.org/10.5281/zenodo.18465045

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18465045
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

त्यानंतरच्या काळात सुद्धा आपल्या असे लक्षात येते की ज्यांना घराणे शाहीचा राजकीय वारसा लाभला आहे त्या महिला प्रामुख्याने समोर येतात ते आजपर्यंत आपणास दिसत आहे. ओळखल्या जाणाऱ्या समाजघटकांना आदिवासी असे संबोधले जाते. महाराष्ट्रात भिल्ल, गोंड, वारली, कातकरी, कोकणा, मन्नेरवारलू, ठाकर, महादेव कोळी, अंध, पारधी अशा अनेक जमाती आढळतात. या समाजाचे जीवन जंगल, शेती, शिकार, लोकश्रद्धा व सामूहिक संस्कृतीवर आधारित आहे. या सर्वांना महिला जबाबदार नसून त्या काळातील सामाजिक परिस्थिती जबाबदार आहे. त्या काळात फक्त उच्च वर्गातील महिलांना व पुरुषांना विशिष्ट अधिकार प्राप्त झाले असल्यामुळे त्यांना समाजातील इतर घटकांचा व त्यातल्या त्यातही महिलांच्या बाबतीत तर विचार करणे दूरच होते. अशाही परिस्थितीत भारताच्या स्वातंत्र्य आंदोलनात महिलांचा सहभाग लक्षणीय होता तीच ताकद संविधानकर्त्यांनी हेरली आणि जगातील अर्धी लोकसंख्या असलेल्या महिलांना सुद्धा चांगल्या पद्धतीने जीवन जगण्याचा अधिकार आहे हे लक्षात घेऊन त्यांनी भारतीय संविधानातच महिलांच्या स्वतंत्र अशा जीवनशैलीची नोंद करून ठेवली. जगभरात महिलांना स्वतःच्या अस्तित्व सिद्ध करण्यासाठी अनेक लढे द्यावे लागले तिथे भारतात फक्त एका लेखणीच्या जोरावर महिलांना स्वातंत्र्य अबाधित करण्यात येऊन त्यांना मतदानाचा अधिकार देण्यात आला. त्यामुळे महिलांना आपले राजकीय क्षेत्र खुले झाले. आपले प्रतिनिधी निवडण्याचा अधिकार प्राप्त झाला. पूर्वी जरी तो अधिकार महिलांना कमी प्रमाणात वापरत असल्या तरी आज तो मतदानाचा हक्क आणि महिलांचा मतदानातील टक्का वाढलेला आहे.

देशात महिलांची लोकसंख्या 46% पेक्षा अधिक आहे पण राजकारणात संसदेत आणि विधानसभेत मात्र त्यांच्या सहभाग निश्चितच कमी आहे. संसदेत आणि राज्य विधिमंडळांमध्ये महिलांचा सहभाग वाढवण्यासाठी निश्चितच राजकारणात महिलांच्या आरक्षणाची आवश्यकता आहे, परंतु त्यासाठी गेल्या 27 वर्षापासून सतत प्रयत्न होत असताना आज मात्र लोकसभेमध्ये नारीशक्ती बंधन विधेयक मंजूर करण्यात आले परंतु याची वास्तविकता लक्षात घेतली तर आपल्या असे लक्षात येते की होणाऱ्या 2024 च्या निवडणुकांमध्ये याचा पाहिजे तसा फायदा महिलांना होणार नाही परंतु येणाऱ्या काळा त ते द्यावे लागणार आहे त्यामुळे त्याची पूर्वतयारी करण्याची सुरुवात राजकीय पक्ष करू शकतात हे विधेयक पारित होण्यासाठी बऱ्याच वर्षाचा कालावधी लागला परंतु या आरक्षणासाठी विधेयक बनविण्याची आवश्यकता का पडली याचे कारणे सुद्धा अनेक आहेत.

संशोधनाची उद्दिष्ट-

१) महिलांच्या राजकिय सहभागाचा आढावा घेणे
२) अरक्षण विधेयकाचा महिलांच्या राजकिय सहभागावर होणारा परिणाम अभ्यासणे
३) महिलांचा राजकिय सहभाग वाढविण्याकरिता उपाययेजना

संशोधन पद्धती

या संशोधनपर लेखात वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. दुय्यम स्रोतांमध्ये पुस्तके, शासकीय अहवाल, नियतकालिके व अभ्यासपूर्ण लेखांचा उपयोग करण्यात आला आहे.

महिला आरक्षण विधेयकाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

स्वातंत्र्यापूर्वीच्या मागण्यांपासून सुरू होते, ज्यात सरोजिनी नायडूंसारख्या नेत्यांनी राजकीय प्रतिनिधित्वाची मागणी केली होती; १९९० च्या दशकात या विधेयकाला गती मिळाली आणि १९९६ मध्ये ते पहिल्यांदा संसदेत मांडले गेले, त्यानंतर अनेक सरकारांनी ते सादर केले आणि २०१० मध्ये राज्यसभा आणि २०२३ मध्ये लोकसभेत ते मंजूर झाले, ज्याचा उद्देश लोकसभा व विधानसभांमध्ये महिलांसाठी ३३% जागा राखीव ठेवणे हा आहे.

ऐतिहासिक टप्पे:

स्वातंत्र्यपूर्व काळ (१९३०-१९४०): सरोजिनी नायडू, बेगम शाहनवाझ यांनी ब्रिटिश पंतप्रधानांना पत्र लिहून राजकारणात महिलांसाठी समान संधी आणि आरक्षणाची मागणी केली.

१९५०-१९८०: संविधान सभेत चर्चा झाली, पण ठराव झाला नाही. १९५५ मध्ये एका समितीने १०% आरक्षणाची शिफारस केली, तर १९८० च्या दशकात ३०% आरक्षणाची मागणी जोर धरू लागली.

१९९०: राष्ट्रीय महिला आयोगाने (१९९२) आणि राष्ट्रीय महिला धोरणाने (१९९१) महिला आरक्षणाला पाठिंबा दिला. १९९३ मध्ये पंचायतीराजमध्ये महिलांसाठी ३३% आरक्षण लागू झाले.

१९९६: पहिले महिला आरक्षण विधेयक (८१ वी घटनादुरुस्ती) लोकसभेत मांडले, पण ते (Lapse) झाले.

१९९८-२००४: अनेक वेळा विधेयक सादर झाले (१९९८, १९९९, २००२, २००३), पण राजकीय विरोधामुळे आणि मतभेदामुळे पारित होऊ शकले नाही.

२००८-२०१०: मनमोहन सिंग सरकारने विधेयक राज्यसभामध्ये सादर केले. विरोधकांना जागा देण्याच्या मुद्द्यावरून चर्चा लांबली, पण २०१० मध्ये राज्यसभेत मंजूर झाले. मात्र, लोकसभेत ते पारित होऊ शकले नाही आणि विधेयक लॅप्स झाले.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

२०२३ (नारी शक्ती वंदन अधिनियम): नरेंद्र मोदी सरकारने 128 व्या घटनादुरुस्ती विधेयकाच्या रूपात हे विधेयक पुन्हा सादर केले. २० सप्टेंबर २०२३ रोजी लोकसभेत आणि त्यानंतर राज्यसभेत ते मंजूर झाले, ज्यामुळे लोकसभा व विधानसभांमध्ये महिलांसाठी एक तृतीयांश जागा राखीव ठेवण्याचा मार्ग मोकळा झाला. पुरुष राजकारण्यांकडून महिलांचा वापर कठपुतळी म्हणून केला जात असल्याची टीका आजवर होत आली आहे. मात्र अलीकडील अभ्यासातून असे दिसून आले आहे की नेतृत्व कौशल्य प्रशिक्षण कार्यक्रमांसह सार्वजनिक जीवनातील संपर्कामुळे भारताच्या स्थानिक राजकीय परिदृश्यात अनेक कार्यक्षम आणि सक्षम महिला नेत्या उदयास आल्या आहेत. स्थानिक राजकारणात महिलांच्या प्रतिनिधीत्वात सातत्याने होत असलेली सुधारणा आणि स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये जागा राखून ठेवल्यामुळे महिला नेत्यांच्या राजकीय सहभागाची वाढ झाली आहे. त्यात नारी शक्ती वंदन अधिनियम कायदा लागू झाल्यानंतर राष्ट्रीय आणि राज्याच्या राजकारणात महिलांचा सहभाग आणखीन वाढणार आहे. इतिहास साक्षीला आहे की पुरुषसत्ताक रचनांनी स्पर्धात्मक निवडणुकीच्या राजकारणात महिला नेत्यांच्या मोठ्या सहभागाला अडथळा आणला आहे. नवीन कायद्यामुळे निवडणुकीच्या रिंगणात तसेच विधी संस्थांमध्ये मोठ्या संख्येने महिला नेत्यांची उपस्थिती अनिवार्य होणार असल्याने, महिला राजकारण्यांसाठी अधिक अनुकूल असे राजकीय वातावरण तयार होईल. अभ्यासातून असेही दिसून आले आहे की "महिला खासदार त्यांच्या पुरुष समकक्षांच्या तुलनेत उच्च पातळीवरील प्रतिसाद, जबाबदारी, प्रामाणिकपणा आणि सहकार्याचे प्रदर्शन करतात. त्यांच्यात आरोग्य, शिक्षण, कल्याण, पर्यावरण आणि सामाजिक न्यायाशी संबंधित बाबींना प्राधान्य देण्याची प्रवृत्ती देखील असते, या सर्व गोष्टी मानवी प्रगतीमध्ये महत्त्वपूर्ण आहेत. अशाप्रकारे, महिला आमदारांच्या वाढलेल्या उपस्थितीमुळे भारतातील विधानसभेतील भाषणात सुधारणा होण्याची अपेक्षा आहे. निवडणुकीचे चित्र अधिक समावेशक असेल कारण आता मोठ्या संख्येने महिला नेत्या राष्ट्रीय आणि राज्य-स्तरावर भारताच्या विधिमंडळ राजकारणात सहभागी होतील. 73 व्या आणि 74 व्या दुरुस्ती कायद्याच्या अंमलबजावणीनंतर गेल्या तीन दशकांमध्ये स्थानिक सरकारच्या शहरी आणि ग्रामीण संरचनेत महिलांचे प्रतिनिधित्व लक्षणीयरीत्या सुधारले आहे . स्थानिक पातळीवर राखीव जागांच्या तरतुदीमुळे तळागाळातील महिलांचे योगदान उल्लेखनीयरित्या वाढले आहे. ताज्या अहवालानुसार, भारतातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये सुमारे 44 टक्के जागा महिलांकडे आहेत. फ्रान्स, युनायटेड किंगडम (यूके), जर्मनी आणि जपान यांसारख्या प्रमुख देशांना मागे टाकून स्थानिक पातळीवर महिलांच्या राजकीय सशक्तीकरणाची सोय करण्यात भारत जगातील अव्वल कामगिरी करणाऱ्या राष्ट्रांपैकी एक ठरला आहे. भारताची ही सरासरी जागतिक सरासरी पेक्षा 34.3 टक्के जास्त आहे.

महिला आरक्षण विधेयकातील महत्वाचे मुद्दे

महिला आरक्षण विधेयकात संसद आणि राज्य विधानसभांमध्ये महिलांसाठी ३३% जागा राखीव ठेवण्यात आल्या आहेत.भारतातील राजकीय प्रतिनिधित्वातील लिंगभेद दूर करणे हे त्याचे उद्दिष्ट आहे.या विधेयकाकडे प्रशासनात लिंग समानता साध्य करण्याच्या दिशेने एक पाऊल म्हणून पाहिले जाते.टीकाकारांचा असा युक्तिवाद आहे की ते सर्व महिलांच्या विविध गरजा पूर्ण करू शकत नाही.

विधेयकाचा आढावा

महिला आरक्षण विधेयकाचा उद्देश लोकसभा आणि राज्य विधानसभेत महिलांसाठी ३३% जागा राखीव ठेवणे आहे. भारतात महिलांना भेडसावणाऱ्या राजकीय अडथळ्यांना तोंड देण्यासाठी हा उपक्रम आखण्यात आला आहे. राजकारणात महिलांचे लक्षणीय प्रतिनिधित्व सुनिश्चित करून, हे विधेयक लिंग समानतेला प्रोत्साहन देण्याचा आणि निर्णय घेण्याच्या भूमिकांमध्ये महिलांना सक्षम करण्याचा प्रयत्न करते.

प्रमुख तरतुदी

महिला आरक्षण विधेयकाची प्रमुख वैशिष्ट्ये अशी आहेत:

लोकसभा आणि राज्य विधिमंडळांमध्ये महिलांसाठी राखीव असलेल्या एक तृतीयांश जागा.अनुसूचित जाती (SC) आणि अनुसूचित जमाती (ST) मधील महिलांसाठी उप-आरक्षण.वेगवेगळ्या मतदारसंघांमध्ये राखीव जागांचे आलटून पालटून बदल.आरक्षण सुरू झाल्यापासून १५ वर्षांपर्यंत लागू राहील .

स्थानिक पातळीवर जोरदार कामगिरी बजावणाऱ्या महिलां करिता लोकप्रतिनिधीत्वाची पुढचे दारे बंद असायची ती संधी आता त्यांना या आरक्षणाने दिली आहे, त्याचे ते नक्की सोने करतील. नारी शक्ति विधेयक मंजूर केलं, पण समाजाची मानसिकता काही बदलली नाही. महिला शिकताहेत, पुढे जात आहेत, स्वत: ते दुय्यम स्थान नाकारत आहेत. पण पुरुषांना हे पचवणं अवघड जाते. राखीव जागांमुळे पुरुषांच्या या असुरक्षिततेत भर पडली. त्यांना महिला या आपल्या स्पर्धक वाटू लागल्या .

उपाय योजना -

१) महिला पुरुषांच्या विचारसरणीत खूप फरक आहे. महिला तिच्या कामाचा ठसा उमटवते तिची काम करण्याची पद्धत विकेंद्रीत आहे. त्यांना हरविण्याकरता डावपेचात मग प्रयत्न केले जातात महिलांनीही निवडणुकीची लोकशाही रणनीती शिकायला पाहिजे.

२) आरक्षणा ने त्यांची जबाबदारी वाढणार आहे त्याकरता महिला आरक्षण आधार धोरण असायला हवं.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

३) बराचसा भ्रष्टाचार कमी होऊन धोरण पातळीवर बदल होतील राजकारणात सक्रिय झाल्यावर तिला परिवार व समाजाचा मजबूत आधार हवा.

४) पुस्तकी ज्ञान आणि प्रत्यक्ष कारभार त्यात खूप फरक आहे याची सांगड आपल्याला घालता आली पाहिजे तेव्हा महिलांचे राजकीय नेतृत्व खऱ्या अर्थाने विकसित होईल.

संदर्भ ग्रंथ

१) महिला सक्षमीकरण आणि शासकीय योजना- डॉ. जयश्री देवरे, अर्थव पब्लिकेशन, जळगाव

२) पंचायत राज महिला आणि राजकिय सहभाग – प्रा. डॉ. संभाजीराव सोनवणे, अर्थव पब्लिकेशन,जळगाव

३) महाराष्ट्रातील स्त्रीविषयक सुधारणावादाचे सत्ताकारण – डॉ. नारायण भोसले, अर्थव पब्लिकेशन, जळगाव.

४) Economic & Political Weekly- vol-54 Issue No.18, 4 may 2019

5) The Hindu- 15 March 2023.

६) घराबाहेर व महिला आरक्षण, समीर परांजपे- दै. सामना 21/5/2000

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

वृत्तपत्र माध्यमातील प्रकाशित राजकीय बातम्या:- संकल्पना आणि स्वरूप (विशेष संदर्भ दै. लोकसत्ता 8, 9 जानेवारी 2026 चे अंक)

डॉ. रामानंद बापुराव व्यवहारे
प्रोफेसर आणि संशोधन मार्गदर्शक, वृत्तपत्रविद्या आणि जनसंवाद विभाग श्री शिवाजी महाविद्यालय, परभणी

Manuscript ID:
JRD -2026-1801121
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 507-511
January 2026
Submitted: 23 Dec. 2025
Revised: 2 Jan. 2025
Accepted: 23 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश:

प्रस्तुत शोधनिबंधात वृत्तपत्र माध्यमातील प्रकाशित राजकीय बातम्यांची संकल्पना व स्वरूप यांचा सविस्तर अभ्यास करण्यात आला आहे. विशेषतः दै. लोकसत्ता या प्रतिष्ठित मराठी वृत्तपत्रातील दिनांक 8 व 9 जानेवारी 2026 च्या अंकांचा संदर्भ घेऊन राजकीय बातम्यांचे विश्लेषणात्मक परीक्षण करण्यात आले आहे. राजकीय बातम्या म्हणजे राजकारणाशी संबंधित घटना, तथ्य, मते व वक्तव्यांचे समयोचित व वाचकांच्या रुचीचे वृत्तांकन होय, ही संकल्पना विविध माध्यमतज्ज्ञांच्या व्याख्यांच्या आधारे स्पष्ट करण्यात आली आहे. अभ्यासातून असे आढळते की राजकीय बातम्यांमध्ये राजकीय पक्ष, नेते, निवडणुका, न्यायालयीन निर्णय, सत्तास्थापना, आरोप-प्रत्यारोप, तसेच मतदारांचे हक्क यांसारख्या घटकांचा समावेश असतो. लोकसत्ता वृत्तपत्रातील बातम्यांच्या पाननिहाय विश्लेषणातून राजकीय बातम्यांची व्याप्ती व्यापक असून ती लोकशाही प्रक्रियेत महत्त्वाची भूमिका बजावते, हे अधोरेखित होते.

मुख्यशब्द: *वृत्तपत्र माध्यम, राजकीय बातम्या, राजकीय पत्रकारिता, लोकसत्ता, बातमी संकल्पना, राजकीय घटना, लोकशाही, प्रसारमाध्यमे, राजकीय विश्लेषण, बातमीचे स्वरूप.*

प्रस्तावना:-

वृत्तपत्र माध्यमातून विविध बातम्यांपैकी राजकीय बातम्या अत्यंत महत्त्वाच्या समजल्या जातात. सर्व वृत्तपत्रे राजकीय बातम्यांना अधिकाधिक जागा देतात त्यासाठी मोठ्या आणि संपादकीय विभागात 'राजकीय संपादक' हे विशेष पद निर्माण करण्यात आले आहे राजकीय बातमीदार (Political Reporter) ही पदे पूर्वीपासून होती आता त्यामध्ये स्वतंत्र एका एका पक्षासाठी बातमीदार नियुक्त केलेले आढळतात. त्यामुळे पत्रकारितेमध्ये राजकारण हे स्वतंत्र क्षेत्र निर्माण झाले आहे राजकीय पत्रकारिता मोठ्या प्रमाणावर केली जात आहे. त्यामुळे राजकीय बातम्या ही संकल्पना आणि तिचे स्वरूप समजून घेणे अत्यावश्यक वाटते.

उद्देश:-

1) 'राजकीय बातम्या' संकल्पना स्पष्ट करून सांगणे.
2) दैनिक लोकसत्ता दिनांक 8, 9 जानेवारी 2026 च्या अंकातील प्रकाशित राजकीय बातम्यांच्या विश्लेषणात्मक मांडणीव्दारे राजकीय बातम्यांचे स्वरूप विशद करणे.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
डॉ. रामानंद बापुराव व्यवहारे, प्रोफेसर आणि संशोधन मार्गदर्शक, वृत्तपत्रविद्या आणि जनसंवाद विभाग श्री शिवाजी महाविद्यालय, परभणी

How to cite this article:
व्यवहारे, . रामानंद . बापुराव . (2026). वृत्तपत्र माध्यमातील प्रकाशित राजकीय बातम्या:- संकल्पना आणि स्वरूप (विशेष संदर्भ दै. लोकसत्ता 8, 9 जानेवारी 2026 चे अंक). Journal of Research & Development, 18(1(II)), 507–511. https://doi.org/10.5281/zenodo.18465149

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18465149
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

संशोधन पद्धती:-

प्रस्तुत शोधनिबंधाचा विषय 'वृत्तपत्र माध्यमातून प्रकाशित राजकीय बातम्या: संकल्पना आणि स्वरूप विशेष संदर्भ दैनिक लोकसत्ता 8 9 जानेवारी 2026 चे अंक' असा आहे.वृत्तपत्र माध्यमातील बातमी हा सर्वाधिक महत्त्वाचा घटक म्हणून ओळखला जातो. बातमीला इंग्रजीत (News) असे म्हणतात. त्याचा अर्थ वृत्त. यावरून ज्या पत्रात वृत्त आहे ते वृत्तपत्र असे वृत्तपत्राचे नाव पडले. वृत्तपत्रात अनेक विषयावरच्या बातम्या असतात. त्यापैकी राजकीय हा एक विषय आहे. राजकीय बातम्या म्हणजे नेमक्या कोणत्या बातम्या. राजकीय बातमीची संकल्पना निश्चित करण्याचा, ती स्पष्ट करून सांगण्याचा प्रयत्न या शोधनिबंधाद्वारे केला आहे. राजकीय बातम्या (राजकीय वृत्तलेख, न्यूज फीचर नव्हे) कशा प्रकारच्या असतात त्यांचे स्वरूप कशा प्रकारचे असते हे विशद करण्यासाठी लोकसत्ता या मराठी भाषेतून प्रकाशित होणाऱ्या प्रतिष्ठित वृत्तपत्राचा आधार घेतला आहे. त्यासाठी दिनांक 8, 9 जानेवारी 2026 रोजी प्रकाशित अंकातील राजकीय बातम्यांचा अभ्यास मांडला आहे.

संकल्पना:-

1) वृत्तपत्र ज्या पत्रात बातम्या प्रकाशित असतात ते वृत्तपत्र. जे की दररोज निश्चित ठरलेल्या वेळेत प्रकाशित केले जाते तसेच असंख्य वाचकांपर्यंत पोहोचवले जाते.
2) **वृत्तपत्र माध्यम:-** दररोज प्रकाशित होणारे वृत्तपत्र हे एक महत्त्वाचे मुद्रित प्रसारमाध्यम आहे.
3) **बातम्या:-** विविध प्रकारच्या घडलेल्या घटनांची तसेच प्रसंगाची प्रथम माहिती ज्यामध्ये वाचकांना रुची उत्कंठा असते.
4) **राजकीय बातम्या:-** राजकारणाच्या संदर्भात घडलेल्या घटना, प्रसंगाची प्रारंभिक माहिती. ज्यामध्ये अत्याधिक वाचकांना आवड असते.

वृत्तपत्र माध्यमातील राजकीय बातम्यांची संकल्पना:-

"बातमीची संकल्पना काळानुसार बदलत असते तरीही काही संशोधक माध्यम तज्ञांनी बातमीची संकल्पना व व्याख्या देण्याचा प्रयत्न केल्याचे आढळते. सर्वांना पटेल, समाधानकारक वाटेल अशी परिपूर्ण व्याख्या करणे कोणालाही शक्य झाले नाही व यापुढेही शक्य होईल असे वाटत नाही. डॉ. विल्यम रिव्हर्स यांची व्याख्या- बहुसंख्य वा लक्षणीय लोकांना ज्यामध्ये रुची आहे अशा घटना, तथ्य किंवा मतांचे समयोचित निवेदन म्हणजे बातमी होय. म्हणजेच बातमीव्दारे आपण 'वेळेवर' लोकांना रुची वाटणारी मते- विचार, तथ्य किंवा घटना सांगतो." म्हणून राजकीय बातमीच्या संदर्भात असे म्हणता येईल की, "बहुसंख्य वा लक्षणीय लोकांना ज्यामध्ये रुची आहे अशा राजकीय घटना, राजकीय तथ्य, किंवा राजकीय मतांचे समयोचित निवेदन म्हणजे राजकीय बातमी होय." बातमी या शब्दाअगोदर 'राजकीय' शब्द टाकल्यास ती राजकीय बातमी ठरते हे मात्र निश्चित.

"सर्वसाधारणपणे आधी माहीत नसणाऱ्या, अत्याधिक लोकांच्या तात्काळ रूचीच्या नाविन्यपूर्ण व धक्कादायक घटनेची प्रारंभिक उद्घोषणा म्हणजे बातमी" प्रसिद्ध अमेरिकन वृत्तपत्र 'मॅचेस्टर गार्डियन' यांनी बातमीच्या व्याख्येची स्पर्धा घेऊन त्यात सर्वोत्कृष्ट व्याख्येचा पुरस्कार प्राप्त व्याख्या दिली आहे. या व्याख्येवरून सुद्धा राजकीय बातमीची व्याख्या करता येईल ती अशी- "नाविन्यपूर्ण व धक्कादायक राजकीय घटनेची प्रारंभिक उद्घोषणा म्हणजे राजकीय बातमी होय" राजकीय बातमीच्या संकल्पनेत खालील मुद्द्यांचा समावेश करावा लागेल.

1) घटना राजकीय हवी.
2) तथ्य राजकीय हवे.
3) मतांचे समायोचित निवेदन हे राजकीय हवे.
4) राजकीय घटना बातमीच्या अगोदर कोणालाही माहिती नसावी म्हणजे बातमीच्या माध्यमातूनच तिची प्रथम लोकांना माहिती व्हावी.
5) राजकीय घटना जास्तीत जास्त लोकांच्या आवडीची असावी.
6) राजकीय घटना जास्तीत जास्त लोकांच्या तात्काळ आवडीची असावी.
7) राजकीय घटना नाविन्यपूर्ण असावी.
8) राजकीय घटना धक्कादायक असावी.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

9) राजकीय घटनेची प्रथमच घोषणा असावी.

वृत्तपत्र माध्यमातील राजकीय बातम्यांचे स्वरूप:-

वृत्तपत्र माध्यमात राजकीय बातम्या सर्वाधिक प्रमाणात प्रकाशित आढळतात. विशेषतः महाराष्ट्रातील प्रमुख शहरांमधून प्रकाशित होणाऱ्या महाराष्ट्र टाइम्स, लोकसत्ता, सकाळ, लोकमत, सामना, पुण्यनगरी, देशोन्नती, दिव्य मराठी, नवशक्ती, केसरी, पुढारी, प्रहार, तरुण भारत या सर्व प्रकाशित मराठी भाषेतील वृत्तपत्रात राजकीय बातम्या सर्वाधिक आढळतात. यापैकी लोकसत्ता हे वृत्तपत्र अभ्यासासाठी निवडले. दिनांक 8, 9 जानेवारी 2026 रोजीच्या प्रकाशित लोकसत्ता मध्ये खालील प्रमाणे राजकीय बातम्या आढळून आल्या.

दि. 8 जानेवारी 2026 अंकाच्या पहिल्या पानावरील प्रकाशित राजकीय बातम्या:-

दिनांक 8 जानेवारी 2026 चा दैनिक लोकसत्ताचा अंक एकूण बारा पानांचा असून त्यापैकी पान नंबर 6 'विचार' चे आढळते. या पानावर लेख, वाचकांची पत्रे आणि स्फुटलेख आहेत. पान नंबर 7 हे संपादकीय असून यावर संपादकीय लेख किंवा अग्रलेख, लेख आणि 'अन्वयार्थ' हे सदर आढळते.

दैनिक लोकसत्ताच्या पहिल्या पानावर डाव्या बाजूला 'अंतरंग' या स्लगखाली पाच सिंगल कॉलमच्या बातम्या आढळतात. त्यापैकी एक बातमी राजकीय आहे. 'सत्ताधारांच्या प्रतोदांना मंत्रिपदाचा दर्जा' हा या बातमीचा मथळा (Heading) असून, त्यावर आधारित सविस्तर माहितीचा वृत्तलेख पान 2 वर प्रकाशित आहे. (वृत्तलेखाचा समावेश प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये नाही). दुसरी बातमी 'काँग्रेसचे नेते हिदायत पटेल यांची हत्या' या मथळ्याची असून पटेल यांचे रंगीत पासपोर्ट छायाचित्र बातमीत आढळते. याच बातमीवर आधारित वृत्तलेख पान 5 वर प्रकाशित आहे. महत्त्वाच्या घटनांच्या संदर्भात बातमी स्वतंत्रपणे दिली जाते. त्यानंतर त्या बातमीवर आधारित सविस्तर वृत्तलेख देण्याची पद्धत रूढ झाली आहे.

पान 2 व 3 वरील प्रकाशित राजकीय बातम्या:-

पान 2 वर एकही राजकीय बातमी प्रकाशित आढळली नाही. अर्धे पानावर 'यशस्वी भव' हे दहावी परीक्षा मार्गदर्शनाचे सदर आढळते. पान 3 वर देखील एकही राजकीय बातमी नाही. इतर विषयांवरील वृत्तलेख प्रकाशित आढळतात.

पान 4 व 5 वरील प्रकाशित राजकीय बातम्या:-

पान 4 हे 'देश विदेश' चे आहे. या पानावर 'संक्षिप्त' या स्लगखाली 5 बातम्या आहेत. त्यापैकी चौथी बातमी राजकीय असून 'अमर्त्य सेन यांना निवडणूक आयोगाची नोटीस' या मथळ्याखाली कोलकत्ता तिथीरेषा (dateline) आढळते. दुसरी राजकीय बातमी 'मोदी-नेतान्याहू यांच्यात चर्चा' या मथळ्याखाली असून 'पीटीआय, नवी दिल्ली' डेटलाईनची आहे. ही राजकीय बातमी आंतरराष्ट्रीय स्वरूपाची आढळते. या पानावर राजकीय वृत्तलेख प्रकाशित आढळतात. 'मतदारांचा अधिकार हिरावू नका' या मथळ्याखाली मुंबई डेटलाईनची राजकीय बातमी पान 5 वर एक कॉलमची प्रकाशित आढळते.

पान 8, 9 वरील प्रकाशित राजकीय बातम्या:-

पान 8 वर एकही राजकीय बातमी प्रकाशित झालेली आढळली नाही. जाहिराती व इतर विषयांवरील वृत्तलेख आढळले. पान 9 वर 'भाजपाच्या सहा पदाधिकाऱ्यांची हकालपट्टी' या मथळ्याखाली 'लोकसत्ता वार्ताहर परभणी' डेटलाईनची राजकीय बातमी प्रकाशित आहे. (दोन राजकीय वृत्तलेख आणि जाहिराती आढळल्या.)

पान 10, 11 वरील प्रकाशित राजकीय बातम्या:-

दैनिक लोकसत्ताचे दि. 8 जानेवारी 2026 चे पान 10 'करिअर वृत्तांत' प्रकाशित आढळले. या पानावर करियरबद्दलचे लेख आहेत. एकही राजकीय बातमी आढळली नाही. पान 11 वर देखील एकही राजकीय बातमी प्रकाशित नाही. जाहिराती आणि इतर विषयांवरील वृत्तलेख आहेत.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

पान 12 वरील प्रकाशित राजकीय बातम्या:-

दै. लोकसत्ता दिनांक 8 जानेवारी 2026 चे पान 12 'क्रीडा /अर्थसत्ता' सदराचे आढळले. या पानावर क्रीडाविषयक आणि आर्थिक वृत्तलेख आहेत. एकही राजकीय बातमी आढळली नाही.

9 जानेवारी 2026 च्या अंकात पहिल्या पानावरील प्रकाशित राजकीय बातम्या:-

दिनांक 9 जानेवारी 2026 च्या दैनिक लोकसत्ताचा अंक एकूण 14 पानांचा असून त्यापैकी पान 6 'विचार' चे प्रकाशित आढळले. या पानावर विविध विषयांवरील तज्ञांचे विविध लेख प्रकाशित आहेत. वाचकांची पत्रे, स्फुटलेख आढळले. पान 7 हे संपादकीय असून त्यावर अग्रलेख प्रकाशित आहे. 'अन्वयार्थ' या नावाचे सदर (Coloum) आढळले.

दिनांक 9 जानेवारी 2026 च्या लोकसत्ताच्या पहिल्या पानावर 'दोन्ही राष्ट्रवादींना सत्तेत घ्यायचे का, हा प्रश्न- पाटील' या मथळ्याची पुणे डेटलाईनची बातमी आढळते. यासंबंधीचा वृत्तलेख पान 4 वर आहे. इतर कोणतीही राजकीय बातमी पहिल्या पानावर प्रकाशित नाही.

पान 2, 3 वरील प्रकाशित राजकीय बातम्या:-

पान 2 वर एकही राजकीय बातमी प्रकाशित नाही. इतर विषयावरची एक बातमी व दोन वृत्तलेख आढळतात. अर्धे पान 'यशस्वी भव' हे दहावीच्या विद्यार्थ्यांना परीक्षेसाठी मार्गदर्शन करणारे सदर आहे. पान 3 वर देखील एकही राजकीय बातमी नाही. इतर विषयांवरील वृत्तलेख तसेच जाहिराती आढळतात.

पान 4, 5 वरील प्रकाशित राजकीय बातम्या:-

पान 4 वर एकूण चार राजकीय बातम्या प्रकाशित आढळतात. 'महाप्रदेश' या नावाच्या पानावर पहिली राजकीय बातमी 'निवडणुकीच्या कामानंतर शिक्षकांना एक दिवस सुट्टी द्या' या मथळ्याची एक कॉलमची मुंबई डेटलाईनची बातमी आहे. इतर तिन्ही बातम्या मुंबई डेटलाईनच्या आहेत. 'अंबरनाथमधील 12 नगरसेवकांना अपात्र ठरवा (मुख्य मथळा) काँग्रेस प्रवक्ते सचिन सावंत यांची मागणी (उपमथळा)' ही बातमी दोन कॉलमची आढळते. 'पैशांच्या जोरावर नगराध्यक्ष फोडण्याचा प्रयत्न' ही आणखी एक सिंगल कॉलमची बातमी आहे. 'भाजप उमेदवाराला दिलासा (मुख्यमथळा), नवी मुंबई प्रभाग 17 अ च्या निवडणुकीला न्यायालयाची स्थगिती (उपमथळा)' ही तीन कॉलमची राजकीय परंतु न्यायालयाच्या निकालावर आधारित बातमी आहे. बातमीमध्ये न्यायालयाच्या इमारतीचे रंगीत छायाचित्र आहे. पान 5 हे 'विशेष' सदराखाली असून त्यावर एकही राजकीय बातमी प्रकाशित नाही.

पान 8, 9 वरील प्रकाशित राजकीय बातम्या:-

पान 8 वर दोन राजकीय मोठ्या बातम्या आढळतात. 'हे देवा भाऊ नाहीत तर घेवाभाऊ!' (मुख्यमथळा). 'प्रदेश काँग्रेस अध्यक्षांची टीका' (उपमथळा), लोकसत्ता वार्ताहर, जालना डेटलाईनची दोन कॉलमची एक बातमी आहे. दुसरी बातमी 'युती आघाडी न होण्यासाठी भाजपकडून दबाव- आंबेडकर' या मथळ्याची आहे. या दोन कॉलमच्या बातमीमध्ये दोन कॉलमचे ब्लॅक अँड व्हाईट छायाचित्र आहे. लोकसत्ता प्रतिनिधी, सांगली अशा डेटलाईनची बातमी प्रकाशित आहे. पान 9 वर राजकीय वृत्तलेख, इतर विषयांवरील बातम्या, वृत्तलेख आहेत. 'ज्येष्ठ नेते लक्ष्मणराव गोळेगावकर यांचे निधन' ही एक लोकसत्ता वार्ताहर, परभणी डेटलाईनची राजकीय, निधनविषयक बातमी आढळते.

पान 10, 11 वरील प्रकाशित राजकीय बातम्या:-

दैनिक लोकसत्ताच्या दिनांक 9 जानेवारी 2026 च्या अंकातील पान 10 हे 'करिअर वृत्तांत' चे असून पान 11 हे 'विवा' (Viva) या महिलांविषयक पुरवणीचे आढळले. या पानावर एकही राजकीय बातमी प्रकाशित आढळली नाही.

पान 12, 13 व 14 वरील प्रकाशित राजकीय बातम्या:-

दिनांक 9 जानेवारी 2026 च्या अंकात दैनिक लोकसत्ताचे पान 12, 13 वर संपूर्ण जाहिराती आढळतात. कोणत्याही प्रकारची एकही बातमी वृत्तलेख प्रकाशित नाही. पान 14 हे क्रीडा /अर्थसत्ता असल्याने या पानावर देखील एकही राजकीय बातमी प्रकाशित नाही.

दै. लोकसत्ता वृत्तपत्रातील प्रकाशित (दि. 8, 9 जानेवारी 2026) राजकीय बातम्यांवरून स्पष्ट होते की, राजकीय बातम्यांमध्ये खालील घटक समाविष्ट असतात. हे विविध घटक राजकीय बातम्यांचे स्वरूप स्पष्ट करतात.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

1) विविध राजकीय पक्ष.
2) विविध राजकीय पक्षांचे नेते, कार्यकर्ते, पदाधिकारी यांची वक्तव्ये, भाषणे.
3) विविध निवडणुका.
4) राजकीय घटनांबद्दलचे न्यायालयाचे निकाल, खटले.
5) राजकीय पदांबाबतची पात्रता, अपात्रता.
6) महत्त्वाची राजकीय पदे, उदा.- मुख्यमंत्री, मंत्री, नगराध्यक्ष, महापौर आदी.
7) राजकीय लोकांनी एकमेकांवर केलेले आरोप-प्रत्यारोप.
8) राजकीय व्यक्तींचे निधन, हत्या, अपघात-घात.
9) सत्ता स्थापन करण्यासाठीची कार्यपद्धती.
10) निवडणूक आयोग व त्यांचे निर्णय, निकाल.
11) मतदार आणि त्यांचे अधिकार, कर्तव्ये.
12) राजकीय पक्षांची धोरणे, उपक्रम, कार्यक्रम, मोहीम आदी.

वरील सर्व घटकांच्या बाबतीत घडणाऱ्या घटना, प्रसंग, तथ्य, मते आदी राजकीय बातम्या बातमीमूल्यांप्रमाणे निश्चित होत असतात. दैनिक लोकसत्ता मधील राजकीय बातम्यांच्या अभ्यासातून स्पष्ट होते की, राजकीय बातम्यांचे स्वरूप मोठे, व्यापक आहे. त्याची व्याप्ती दिवसेंदिवस वाढत जाताना आढळते.

समारोप:-

लोकशाहीमध्ये प्रसारमाध्यमांना विशेष महत्त्व आहे. लोकशाहीचा चौथा स्तंभ म्हणून प्रसारमाध्यमांची जबाबदारी मोठी आहे. वृत्तपत्र माध्यम सर्वात मोठे, जुने तसेच विश्वासार्ह समजले जाते. देशभरात विविध वृत्तपत्रांच्या प्रकाशनाचे मोठे जाळे निर्माण झाले आहे. राजकारण हे लोकशाहीमधील महत्त्वाचे क्षेत्र, वृत्तपत्रे राजकारणाला सर्वाधिक महत्त्व देतात. त्यामुळे राजकीय बातम्या म्हणजे काय, त्याचे स्वरूप कसे आहे हे समजून घेणे अत्यावश्यक ठरते. विविध तज्ञांनी केलेल्या बातम्यांच्या व्याख्येवरून राजकीय बातम्यांची व्याख्या मांडून लोकसत्ता वृत्तपत्रातील प्रकाशित (दोन दिवसाच्या) राजकीय बातम्यांवरून राजकीय बातम्यांचे स्वरूप स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला आहे. संशोधकाला प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या विषयाच्या मर्यादांची जाणीव आहे.

संदर्भ ग्रंथसूची

1) पत्रकारिता विचार व व्यवहार, प्रा. सुधीर गव्हाणे, प्रकाशक नंदिनी गवळी कोल्हापूर, प्रथम आवृत्ती 1995 पृष्ठ 6
2) www.google.com
3) दै. लोकसत्ता, संपादक -गिरीश कुबेर, प्रकाशन वैदेही ठकार, छत्रपती संभाजीनगर आवृत्ती, दिनांक 8, 9 जानेवारी 2026 चे अंक
4) रिव्हर्स, डॉ. विल्यम, News Reporting and Writing (संदर्भग्रंथ – बातमी संकल्पना व व्याख्या).
5) Manchester Guardian (बातमी संकल्पनेवरील पुरस्कारप्राप्त व्याख्या – संदर्भ).
6) Google (सामान्य संदर्भ साहित्य व पारिभाषिक माहितीकरिता).

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

सांस्कृतिक विविधता आणि सामाजिक एकात्मता

संगीता संभाजी सावंत[1], डॉ.डी.एस. चव्हाण[2]
[1]सामाजिकशास्त्र संकुल स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड
[2]समाजशास्त्र विभागप्रमुख शारदा महाविद्यालय, परभणी

Manuscript ID:
JRD -2026-1801122
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 512-514
January 2026
Submitted: 23 Dec. 2025
Revised: 2 Jan. 2025
Accepted: 23 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश (Abstract)

सांस्कृतिक विविधता आणि सामाजिक एकात्मता समाजशास्त्रातील एक महत्वाची संकल्पना आहे. सांस्कृतिक विविधता म्हणजे भाषा, धर्म, परंपरा चालीरीती, खाद्यसंस्कृती, कला आणि जीवनशैलीतील भिन्नता. भारतासारख्या देशातही विविधता विशेषतः ठळकपणे दिसते. इथे असंख्य भाषा, धर्म आणि संस्कृती एकत्र नांदतात. सामाजिक एकता म्हणजेच सर्व भिन्नता असुनही समाजातील लोकांमध्ये परस्पर आदर सहकार्य आणि आपुलकी टिकुन राहणे, विविधतेला स्विकारून आपण सगळे एक आहोत ही भावना निर्मान होणे म्हणजेच सामाजिक एकात्मता होय. विविधता समाजाला समृध्द्ध करते, नवे विचार कला आणि परंपरा जन्माला घालते. विविधतेला सुरक्षित आणि सकारात्मक दिशा देते. परस्पर सन्मान, सवांद आणि समजुतदारपणा दोधामधील दुवा आहे. सामाजिक एकात्मता निर्माण करण्यात शिक्षणाची भूमिका अत्यंत महत्वाची आहे. शिक्षाणामुळे व्यक्तीमध्ये विवेकबुद्धी, सहिष्णुता आणि मानवतावादी दृष्टीकोन विकसित होतो. शालेय अभ्यासक्रमात राष्ट्रीय एकात्मता, सामाजिक मूल्य, संविधानिक हक्क व कर्तव्ये यांचा समावेश केल्यास विद्यार्थ्यांमध्ये एकात्मतेची भावना रुजते.

बीज संज्ञा: *संस्कृति, सांस्कृतिक विविधता, सामाजिक, एकात्मता.*

प्रश्तावना :-

सांस्कृतिक विविधता हि समाजाची ओळख आणि महत्वाचा घटक आहे. भारत हा प्राचीन देश आहे. भारतात अनेक वशांचे लोक आहेत. इथे सर्व धर्माचे लोक आनंदाने वास्तव्य करतात. प्रत्येक धर्माची संस्कृति ही भिन्न स्वरुपाची आहे. त्याची बोली भाषा वेगळी आहे. प्रत्येकांच्या प्रथा, परंपरा, चालिरीती, जीवन जगण्याची पध्दती वेगवेगळी असल्याचे दिसुन येते. भारतमध्ये हिंदू, बौद्ध, शिख, इसाई, ख्रिश्चन इ. धर्म असून प्रत्येक समाजाची बोलीभाषा, जीवनशैली वेगवेगळी आहे. प्रत्येक धर्माला लाभलेली संस्कृती ही वैशिष्टयपूर्ण आहे. अशाप्रकारे भारतात वांशिक, धार्मिक, भाषिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक विविधता आढळून येते. म्हणून भारत हा विविधतेने नटलेला देश म्हणून ओळखला जातो. विविधता हे भारतीय समाजाचे एक प्रमुख वैशिष्ट्ये आहे. भारतातील विविधतेचा आभ्यास करीत असताना ज्या आधारावर विविधता निर्माण झाली त्याची कारणे आणि स्त्रोत अभ्यासने महत्वाचे ठरते. धर्म, भाषा, जाती, प्रांत आणि संस्कृती हे भारतातील विविधतेचे प्रमुख आधार आहेत. विशेषः महत्वाची गोष्ट म्हणजे भारतीय समाजात विविधतेत एकता आढळून येते. विविधतेतील एकात्मा हे देखील भारतीय समाजाचे एक महत्वाचे वैशिष्टे आहे.

संशोधन पध्दती

प्रस्तुत विषयाचा अभ्यास करण्यासाठी वर्णनात्मक आणि गुणात्मक संशोधन पध्दतीचा वापर करण्यात आला आहे. ही संशोधन पध्दती दुय्यम साधनसामग्रीवर आधारलेली आहे.

उद्दिष्टे

1. सांस्कृतिक विविधतेचा सामाजिक एकात्मतेवर होणारा परिणाम अभ्यासणे.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
संगीता संभाजी सावंत, सामाजिकशास्त्र संकुल स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड

How to cite this article:
सावंत, . संगीता . संभाजी ., & चव्हाण, . डी . एस . (2026). सांस्कृतिक विविधता आणि सामाजिक एकात्मता. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 512–514. https://doi.org/10.5281/zenodo.18465199

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18465199
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

2. धर्म, जात, भाषा व प्रांतीयता यासारख्या घटकाचा एकात्मतेवरील प्रभाव अभ्यासणे.
3. संस्कृतिक विविधतेची संकल्पना अभ्यासणे.
4. भारतीय संविधानाच्या तरतुदी समाजिक एकात्मतेस कशाप्रकारे पोषक ठरतात हे समजून घेणे.
5. भारतातील एकात्मतेची संकल्पना स्पष्ट करणे.

संस्कृती (Culture)

संस्कृती हा शब्द संस्कृत भाषेतून घेतला असून संस्कृत आणि संस्कृती हे दोन्ही शब्द संस्कार या शब्दापासून बनले आहे. 'संस्कार' शब्द संस्कार या शब्दापासून बनला आहे. या शब्दाचा अर्थ पूर्तता करणे. अर्थात संस्कृतीचा अर्थ विभिन्न संस्काराद्वारे, सामुहिक जीवनाच्या उद्दिष्टांची पूर्तता करणे. संस्कृती म्हणजे धर्माची जीवन जगण्याची पद्धती होय. संस्कृती ही संकल्पना व्यवहारात वेगवेगळ्या अर्थाने वापरली जाते. "मानवी संस्कृती" या शब्दाचा स्पर्श संपूर्ण मानवी जीवनाला होतो. काळानुसार ही संस्कृतीचे वेगळेपणा दाखविले जाते. जसे, पारध संस्कृती, आदिम संस्कृती, कृषी संस्कृती, ग्रामीण-नागरी संस्कृती,

संस्कृतीचा अर्थ कधी धर्म असाही केला जातो. जसे बौध्द संस्कृती, वैदिक संस्कृती, ख्रिस्ती संस्कृती, हिंदू संस्कृती याप्रमाणे इतरही संस्कृती पाहावयास मिळतात. समाजशास्त्रज्ञानी संस्कृतिच्या पुढील प्रमाणे व्याख्या केल्या आहेत,

हर्स्कोव्हिटस (Herskovits)
संस्कृती म्हणजे वातावरणाचा मानवनिर्मित भाग होय"
Culture is the men made past of the environment

डॉ. इरावती कर्वे

"मानवी समाजाची डोळयांना दिसणारी भौतिक वस्तूरूप निर्मित व डोळयांना न दिसणारी परंतू विचारांना आवलीन होणारी मनोमय सृष्टी म्हणजे संस्कृती होय"

सांस्कृतिक विविधता - (Cultural Diversity)

भारतात भाषिक आणि धार्मिक विविधतेप्रमाणेच सांस्कृतिक विविधता आढळून येते. भारतात अनेक जाती धर्माचे लोक राहतात प्रत्येक धार्माची संस्कृती भिन्नभिन्न स्वरूपाची आहे. प्रत्येक प्रांताचा भाषा, जिवन जगण्याची पध्दती हि आगळी वेगळी असल्याचे दिसून येते. प्रत्येक प्रातांतील लोकांच्या परंपरा, धार्मिक सण उत्सव, वेशभूषा, ललीतकला, लोकसाहित्य, संगीत इत्यादी गोष्टी वेगवेगळ्या आहेत. प्रत्येक प्रांताची संस्कृती भिन्न असल्यामुळे सांस्कृतिक भिन्नता निर्माण झाली आहे.

देशात विविध धर्म आहेत. भारतात हिंदू धर्माचे बहुसंख्य लोक आहेत. परंतू या सर्व हिंदूची एकसमान संस्कृती नाही. हिंदू धर्माच्या प्रांतानुसार सांस्कृतिक विविधता निर्माण झाली आहे. तामिळमधील हिंदू संस्कृती आणि महाराष्ट्रातील हिंदुची संस्कृती यामध्ये फरक आढळून येतो. त्याचप्रमाणे धार्मिक उत्सव, परंपरा, उपासना पध्दती, लोकसाहित्य, ललितकला इत्यादीमध्ये भिन्नता आढळून येते. एकाच धर्मामध्ये रीतिरिवाजामध्ये देखील फरक असलेला आढळून येतो.

भारतात हिंदू धर्माप्रमाणेच इतर बौद्ध, शिख, इसाई-ख्रिचन, मुस्लीम, धर्माचे लोक राहतात. प्रत्येक धमीचे आचार-विचार, उपासना पध्दती, जीवनविषयक तत्वज्ञान यामध्ये भिन्नता आहे. त्यामूळे प्रत्येक धर्माची एक स्वतंत्र्य संस्कृती आहे. त्याच्या त्याच्या परंपरा, धार्मिक मूल्ये, सण, उत्सव, धार्मिक आणि सांस्कृतिक प्रतिके इत्यादीमध्ये फरक आहे, या व्यतिरिक्त या प्रमुख धर्माचे इतर संप्रदाय आहेत. विविध धर्माच्या संस्कृतीमुळे देखील सांस्कृतिक विविधता निर्माण झालेली आढळून येते.

सामाजिक एकात्मता

मानव हा समाजशील प्राणी आहे. तो समाजाशिवाय राहु शकत नाही. समाजामध्ये विविध जाती, धर्म, भाषा संस्कृती, परंपरा, आर्थिक स्तर आणि वैचारिक भिन्नता असते. या सर्व भिन्नतेतूनही समाज एकसंध शांत, स्थिर आणि प्रगत राहण्यासाठी जी भावना आवश्यक असते ती म्हणजे सामाजिक एकात्मता. सामाजिक एकात्मता म्हणजे समाजातील सर्व घटकांमध्ये परस्पर समन्वय, सहकार्य, आपुलकी, विश्वास आणि बंधुभाव निर्माण होणे. ही एकात्मता नसल्यास समाजात संघर्ष, अस्थिरता, द्वेष आणि विघटन वाढते. त्यामुळे सामाजिक एकात्मता ही कोणत्याही राष्ट्राच्या प्रगतीची मुलभूत गरज आहे.

सामाजिक एकात्मतेची संकल्पना

सामाजिक एकात्मता म्हणजे समाजातील विविध घटक एक बांधून ठेवणारी शक्ती. वेगवेगळ्या सामाजिक गटांमध्ये आपलेपणा, समजूतदारपणा आणि सामूहिक जबाबदारीची भावना निर्माण होणे म्हणजे सामाजिक एकात्मता होय. यात व्यक्ती आपापल्या ओळखी जपत असतानाच राष्ट्र व समाजाच्या व्यापक हिताला प्राधान्य देतात आणि समाजिक एकात्मता ही केवळ कायद्याने लादलेली नसुन ती मनातून स्वीकारलेली भावना असते. जेव्हा समाजातील लोक एकमेकांवर विश्वास ठेवतात समाज मूल्ये स्वीकारतात आणि परस्परांशी सलोख्याने वागतात तेव्हाच खऱ्या अर्थाने सामाजिक एकात्मता निर्माण होते.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

अशा प्रकारे भारतात सांस्कृतिक विविधता आहे. या सांस्कृतिक विविधतेची वेगवेगळी कारणे आहेत.

सांस्कृतिक विविधतेमध्ये एकात्मता

भारतात संस्कृतिक विविधता मोठ्या प्रमाणात आहे. असे असले तरी या सांस्कृतिक विविधतेमध्ये एकता आढळून येते. प्रत्येक प्रांतातील लोकांच्या धार्मिक परंपरा, धार्मिक सण, उत्सव, वेशभूषा, ललीतकला, लोकसाहित्य, संगीत इत्यादी बाबत भिन्नता आढळते. प्रत्येक राज्याची वेगळी संस्कृती आहे. भारतातील लोक प्रत्येक प्रांताची संस्कृती आणि धर्माच्या संस्कृतीचा आदर करतात. लोक एकमेकांच्या सांस्कृतिक कार्यक्रमात सहभागी होतात. लोक वेगवेगळ्या प्रांतातील लोकांच्या आणि ग्रामकितेच्या कला शिण्याबाबत अभिरूची दाखवितात. आपल्या प्रांताची समुहाची किंवा धर्माची संस्कृती वेगवेगळी असली तरी आपल्या राष्ट्राची एक संस्कृती आहे. सांस्कृतिक विविधतेमुळे राष्ट्राच्या प्रगतीमध्ये अडथळा निर्माण होणार नाही याची काळजी लोक घेतात. त्यामुळे सांस्कृतिक विविधतेमध्ये एकता आढळून येते.

निष्कर्ष

भारतीय संविधानाने दिलेली धार्मिक स्वातंत्र्य समता आणि बधुतेचे मुल्य अल्पसंख्याक समुदायामध्ये सुरक्षिततेची भावना निर्माण करून राष्ट्रीय एकात्मतेस पोषक ठरत असल्याचे ही दिसुन येते. विविध सण, उत्सव, परंपरा आणि सामाजिक आचार यामधून भारतीय समाजात परस्पर सन्मान सहिष्णूता आणि समन्वयाची भावना दृढ होताना दिसते. जात, धर्म, भाषा, प्रांत, आणि सांस्कृतीतील भिन्नता असुनही भारतीय समाजात लोकशाही मुल्ये संविधानिक व्यवस्था आणि सह अस्तित्वाच्या परंपरेच्या आधारे केली आहे. शांत. समृद्ध आणि प्रगत समाज घडवण्यासाठी प्रत्येक व्यक्तीने आपली सामाजिक जबाबदारी ओळखून परस्पर आदर, सहिष्णूता आणि सहकार्याची भावना जोपासली पाहिजे "मी पेक्षा आपण" या भावनेतूनच खऱ्या अर्थाने समाजिक एकात्मता साकार होईल आणि राष्ट्राची खरी प्रगती साध्य होईल.

संदर्भग्रंथ

1. भारतीय समाज - डॉ.इरावती कर्वे
2. समाजशास्त्र : मुलतत्वे - डॉ. गो.पु. देशपांडे
3. भारतीय समाजरचना - डॉ.शरद पाटील
4. भारतीय संस्कृती आणि समाज - डॉ.सदानंद मोरे
5. भारतीय समाज संरचना आणि समस्या - डॉ.प्रदिप आगलावे
6. Caste in modern India - M.N. Srinivas
7. Social change in modern India - M.N. Srinivas
8. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर - संविधान सभा भाषणे, संस्कार प्रकाशन
9. भारतीय संविधान - उद्देशिका मूलभूत हक्क व कर्तव्ये

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

सामाजिक माध्यमे आणि राजकीय परिवर्तन एक अभ्यास

साहेब नरवाडे[1], डॉ .संजय गायकवाड[2]
[1,2]सहाय्यक प्राध्यापक तथा संशोधन मार्गदर्शन श्री योगानंद स्वामी
कला महाविद्यालय वसमत ता. वसमत जि.हिंगोली
Email: saheb.narwade85@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-1801123
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 515-517
January 2026
Submitted: 23 Dec. 2025
Revised: 2 Jan. 2025
Accepted: 23 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश:

प्रस्तुत शोधनिबंधात सामाजिक माध्यमे आणि त्यांचा राजकीय परिवर्तनावर होणारा परिणाम यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. आधुनिक काळात माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे सामाजिक माध्यमे ही केवळ मनोरंजनाची साधने न राहता प्रभावी सामाजिक, राजकीय व लोकशाही मंच म्हणून उदयास आली आहेत. फेसबुक, व्हॉट्सॲप, ट्विटर (एक्स), युट्यूब, इन्स्टाग्राम, टेलिग्राम इत्यादी माध्यमांच्या माध्यमातून नागरिक मोठ्या प्रमाणावर राजकीय चर्चेत सहभागी होताना दिसतात. या माध्यमांमुळे नागरिकांचा राजकीय सहभाग, जनजागृती, प्रचार-प्रसार आणि मतनिर्मिती प्रक्रिया वेगाने घडू लागली आहे. तसेच सामाजिक माध्यमांचा वापर राजकीय परिवर्तन घडविण्यासाठी प्रभावी ठरल्याचे विविध उदाहरणांवरून स्पष्ट होते. मात्र याचबरोबर चुकीची माहिती, द्वेषपूर्ण प्रचार, ट्रोलिंग यांसारख्या नकारात्मक बाबीही लोकशाहीसाठी आव्हान ठरत आहेत. त्यामुळे सामाजिक माध्यमांचा वापर सकारात्मक, नैतिक आणि जबाबदारीने होणे आवश्यक असून डिजिटल साक्षरतेचे महत्त्व अधोरेखित होते.

मुख्यशब्द: *सामाजिक माध्यमे, राजकीय परिवर्तन, लोकशाही, राजकीय सहभाग, डिजिटल संवाद, जनजागृती, सोशल मीडिया, राजकीय प्रचार, माहिती तंत्रज्ञान, डिजिटल साक्षरता.*

प्रस्तावना

मानवाच्या उत्क्रांतीपासून जंगलात राहणारा मनुष्य प्राणी हा समूहात राहून त्यांने कुटुंब,वस्ती ,नगर, शहर असे परिवर्तन करत असताना आता नव्या आधुनिक जगात प्रवेश केला आहे. वेळोवेळी माहितीचे संप्रेषण करत असताना ,अनेक पारंपारिक साधनांचा वापर करत करत आता आधुनिकतेच्या सर्व साधनांचा वापर मानव करत असल्याचे दिसते. पूर्वीच्या काळी संप्रेषणाची साधने ही वेळखाऊ होती व त्या त्या परिस्थितीनुरूप वापरात यायची . इतिहासात डोकावून पाहिले तर राजे, महाराजे विशिष्ट दूतांमार्फत आपले संदेश किंवा माहिती पाठवीत असत . गावपातळीवरील संदेश पोहोचविण्यासाठी " दवंडी "सारखी साधने मानव वापरत असे . परंतु आताच्या प्रगत युगात कमी वेळात जास्त अंतरापर्यंत एकदाच बल्क प्रणालीत संदेश पोहोचविण्याचे तंत्रज्ञान विकसित झाले आहे . एकमेकांशी संवाद साधण्याचा या माध्यमांनी क्रांती घडवून आणल्याचे दिसते .ही माध्यमे वेगवेगळ्या प्रकारचे टूल किट्स म्हणून वापरण्यात येत असल्याचे दिसतात. सामाजिक माध्यमे ही मनोरंजनाची साधने न राहता माहितीचे दळणवळण करणारे, समाजासाठी व्यासपीठ तयार झाल्याचे दिसते. सामाजिक माध्यमांना विचार, प्रचार, भावनांचे, माहितीचे वाहक व प्रसारक म्हणून वापरता येत असल्याचे दिसते. आता सामाजिक माध्यमात प्रामुख्याने व्हाट्सअप, फेसबुक ,ट्विटर, इंस्टाग्राम इत्यादी. साधनांचा वापर केला जात असल्याचे पाहायला मिळते. या साधनांनी सामूहिक व समविचारांनी राजकीय मतमतांतरे घडविली व राजकीय परिवर्तनाचे प्रचारक म्हणून कार्य केल्याचे दिसून येते.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
साहेब नरवाडे, डॉ .संजय गायकवाड, सहाय्यक प्राध्यापक तथा संशोधन मार्गदर्शन श्री योगानंद स्वामी कला महाविद्यालय वसमत ता. वसमत जि.हिंगोली

How to cite this article:
नरवाडे, . साहेब ., & गायकवाड, . संजय . (2026). सामाजिक माध्यमे आणि राजकीय परिवर्तन एक अभ्यास. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 515–517. https://doi.org/10.5281/zenodo.18465262

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18465262
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

ही समाज माध्यमे राजकीय परिवर्तन घडवत असताना महत्त्वाची भूमिका बजावताना दिसतात.

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत शोधनिबंध लिहिण्यासाठी द्वितीयक माहिती, दस्तऐवज विश्लेषणात्मक अध्ययन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. यामध्ये वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक पद्धतींचा प्रामुख्याने वापर करण्यात आलेला आहे.

संशोधन समस्या:

१) सामाजिक माध्यमांचा अभ्यास करणे.
२)राजकीय परिवर्तनात सामाजिक माध्यमांची भूमिका अभ्यासणे.
३)सामाजिक माध्यमांचा राजकीय परिवर्तनावर होणारा परिणाम अभ्यासणे.
४)सामाजिक माध्यमांचा वापर लोकशाहीच्या दृष्टिकोनातून अभ्यासणे.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

१) सामाजिक माध्यमांचा अभ्यास करणे.
2) राजकीय परिवर्तनात सामाजिक माध्यमांची भूमिका अभ्यासणे.
३) सामाजिक माध्यमांचा राजकीय परिवर्तनावर होणारा परिणाम अभ्यासणे .
४) लोकशाहीच्या दृष्टिकोनातून सामाजिक माध्यमांचा वापर अभ्यासणे.

गृहीतकृत्ये:

१) सामाजिक माध्यमांचा वापर मोठ्या प्रमाणात वाढला आहे.
२) सामाजिक माध्यमावरील माहितीचे संप्रेषण दळणवळण झाल्यामुळे राजकीय परिवर्तनाला चालना मिळते.
३) सामाजिक माध्यमांचा राजकीय परिवर्तनात सकारात्मक अथवा नकारात्मक परिणाम होतो.
४) सामाजिक माध्यमांचा वापर लोकशाहीतील नागरिकांचा सहभाग, राजकीय जनजागृती व राजकीय परिवर्तनावर प्रभावी परिणाम घडवितात .

विषय प्रतिपादन :

मानवी बुद्धिमत्ता ही नेहमी कुतूहलाचा विषय ठरते.या बुद्धिमत्तेच्या जोरावरच मानवाने आधुनिक युगात आधुनिक संदेश प्रणाली स्वीकारली असल्याचे दिसते. परंपरागत असलेली साधने कालबाह्य ठरवीत नव्या जगात अत्याधुनिक संप्रेषण ॲप्स तयार करून गतीने संदेशाची, माहितीची देवाण-घेवाण, माहितीचा प्रसार व प्रचार या माध्यमातून होताना दिसतो.

सामाजिक माध्यम असलेला" प्रिंट मीडिया" आधुनिक जगात थोडासा मागे पडत असल्याचे दिसते.आता ताबडतोब दृश्य प्रणालीचा वापर करून बातम्या वेगात पसरण्याचे प्रमाण वाढले आहे .आधुनिक सामाजिक माध्यमात प्रामुख्याने फेसबुक, यूट्यूब, ट्विटर ,एक्स ,व्हाट्सअप , इन्स्टाग्राम, टेलिग्राम, लिंकडेन, ब्लॉग्स या साधनांचा वापर मोठ्या प्रमाणात वाढल्याचे दिसते . युटयूब व फेसबुक या साधनांचा वापर साक्षर नसलेले बरेच नागरिक स्वत:चे मत व्यक्त करण्यासाठी वेगवेगळ्या चॅनलच्या, पेजेसच्या माध्यमातून सक्रिय असताना दिसतात . या सक्रियतेमुळे मानवी समूहात एकमेकांचे आशय पाहणे व त्यावर व्यक्त होणे यामुळे स्पर्धात्मक वापर वाढला असल्याचे दिसते .आपल्या भारतासारख्या देशात इंटरनेटचा वापर हा व्हाट्सअप - ८०.८० %, इन्स्टाग्रॉम - ७७ .९ %, फेसबुक - ६७ .८%, टेलिग्राम - ५८ .१ %, स्नॅपचॅट - ४६ .९ % या प्रमाणात वापर केला जात असल्याचे दिसते.याचा अर्थ सामाजिक माध्यमे ही मोठ्या प्रमाणात वापरली जात असल्याचे दिसून येते. भारतात डिजिटल साक्षरता यावर कोणताही प्रशिक्षण वर्ग नसताना मोठ्या प्रमाणात माध्यमे वापरली जात आहेत .म्हणजेच भारतातील नागरिक ही साधने स्वत:हून शिकून वापरत असल्याचे दिसते.

सामाजिक माध्यमे ही बल्क प्रसारक म्हणून कार्यकर्त्यांना दिसतात. वेगवेगळे प्लॅटफॉर्म किंवा डिजिटल इन्फल्युयन्सर या माध्यमांचा वापर राजकीय परिवर्तन करण्यासाठी करताना दिसतात .सामाजिक माध्यमे जसे, की फेसबुक- हे माहिती, प्रचार व जनमतासाठी वापरली जात आहेत. युट्युब वरील भाषणे, व्हिडिओ, जनजागृती करण्यासाठी प्रचार आणि प्रसार करण्यासाठी वापरली जात असल्याचे दिसते . ट्विटर सारखे माध्यम प्रतिक्रिया ,हॅशटॅग आंदोलन यासाठी वापरली जात आहेत.व्हाट्सअप हे साधन संदेश ,लोकांचे ग्रुप तयार करणे, संघटना तयार करणे आणि याच्या माध्यमातून राजकीय प्रचार व प्रसार करण्यासाठी वापरले जात असल्याचे दिसते. इंस्टाग्राम सारखे माध्यम कमी वेळात प्रभावी आशयाच्या माध्यमातून इमेज बिल्डिंग व युवकांचे संवाद साधनाचे जलद व गतिशील माध्यम म्हणून विविध राजकीय संघटनेतील युवक यांचा वापर करताना दिसतात.टेलिग्राम सारखे माध्यम दस्तऐवज, सूचना व गटसंप्रेषनासाठी प्रभावीपणे वापरत आहेत. लिंकडेन सारखे माध्यम नवीन धोरण निर्मितीसाठी, तज्ञांची मते प्रसारित करण्यासाठी वापरली जात असल्याचे दिसते. ही सर्व माध्यमे राजकीय परिवर्तनात महत्त्वाची भूमिका बजावताना दिसतात. कमी वेळात जास्त लोकांपर्यंत पोहोचविण्यासाठी प्रभावी आशय आवश्यक असतो ,या आशयाच्या माध्यमातून समाजमनावर ही माध्यमे परिणाम घडवून

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

आणतात. यामधून राजकीय परिवर्तन घडत असल्याचे दिसते .उदा. भारतीय जनता पार्टीचे सत्तेत येणे हा समाज माध्यमांचा परिणाम असल्याचे दिसते.

सामाजिक माध्यमे वापरताना हेतू स्पष्ट असावा नाही, तर ही माध्यमे दोन्ही बाजूला प्रभाव निर्माण करतात हा परिणाम सकारात्मक किंवा नकारात्मक असण्याची शक्यता असते . राजकीय परिवर्तनात ही माध्यमे ट्रेंडनुसार सकारात्मक किंवा नकारात्मक राजकीय इमेज तयार करून राजकीय परिवर्तन घडवित असल्याचे दिसते .

या समाज माध्यमातून एखादे राजकीय परिवर्तन घडत असताना किंवा सत्तांतर होताना नेत्याची छबी तयार करण्यास मोठा हातभार लावत असल्याचे दिसतात . ही छबी सकारात्मक किंवा नकारात्मक असल्याचे दिसते .म्हणजेच याचा अर्थ असा काढता येतो की, राजकीय परिवर्तनात समाज माध्यमांचा परिणाम सकारात्मक किंवा नकारात्मक बदल घडवू शकतो.सकारात्मक बदल घडवत असताना विरोधी पक्षांच्या नेत्यांवर द्वेषपूर्ण टिप्पण्या करणे किंवा त्यांची इमेज खराब करणे अशा प्रकारच्या मोहिमा समाज माध्यमावर आढळून आल्याचे दिसते .सत्ताधारी पक्षातील सर्वोच्च नेत्यांची छबी ऐनकेन कोणत्याही अंगाने सकारात्मक करण्यासाठी अनेक समाज माध्यमे कार्यान्वित असल्याचे आपणास पाहायला मिळते . या समाज माध्यमांवर अनेक पेड प्रचारकांचा मोठा गट कार्यान्वित असल्याचे आपणास दिसते . म्हणजेच सकारात्मक किंवा नकारात्मक प्रभाव हा समाज माध्यमांवर अवलंबून असतो .

आधुनिक युगात भारतासारख्या प्रचंड लोकसंख्या असलेल्या व विस्तृत अशा देशात समाज माध्यमांमुळे असाक्षर असलेल्या नागरिकांना सुद्धा मत व्यक्त करण्याची संधी मिळते . नागरिक आपली स्वतःचे मते मांडताना या माध्यमांचा वापर करताना दिसतात.उदा. शेतकरी आपल्या व्यथा इंस्टाग्राम किंवा फेसबुकच्या माध्यमातून ,युट्युब वरील व्हिडिओच्या माध्यमातून मांडताना दिसतात.ही माध्यमे सत्तेतील राजकीय पक्षांसाठी विरोधक तसेच समर्थक म्हणून वापरत असल्याचे सुद्धा दिसते . तसेच विरोधी पक्षांचे खच्चीकरण करणे किंवा विरोधी पक्षांना उभारी देणे यासाठी ही साधने नागरिक वापरत असल्याचे दिसतात . विरोध आणि समर्थन हे सुदृढ लोकशाहीसाठी आवश्यक आहे . त्यामुळे लोकशाहीत संतुलन राखणे शक्य होते . समाज माध्यमे संतुलन राखण्यात प्रभावी भूमिका बजावताना दिसतात .

लोकशाही प्रधान देशात प्रत्येक नागरिकांचा सहभाग महत्त्वाचा आहे .ही माध्यमे राजकीय जनजागृती घडवितांना दिसतात या जनजागृतीमुळे राजकीय परिवर्तन शक्य असल्याचे दिसते. यांचा राजकीय परिवर्तनावर प्रभावी परिणाम होत असल्याचे दिसते.

या आधुनिक युगात लोकशाहीसाठी ही साधने सकारात्मक किंवा नकारात्मक असू शकतात .ही वापरकर्त्यांवर अवलंबून असल्याचे दिसते. यामुळे डिजिटल साक्षरता असणे आवश्यक असल्याचे दिसते .या साधनांचा वापर करताना समाज माध्यमावर व्देषपूर्ण, चुकीची माहिती किंवा अस्तित्वात नसलेल्या माहितीचा खोटा प्रचार होण्याची शक्यता नाकारता येत नाही .किंवा खरी असलेली माहिती खोटी असल्याचे सुद्धा भासविता येऊ शकते .यामुळे अशा साधनांचा वापर करताना ही प्रत्येक नागरिकांची नैतिकता आणि वापरकर्त्यांची नैतिकता यावर अवलंबून असल्याचे दिसते .

सामाजिक माध्यमे सकारात्मक वापरली तर राजकिय परिवर्तन सकारात्मक होऊन लोकशाही प्रक्रियेत सकारात्मक प्रभाव निर्माण होईल . अन्यथा नकारात्मक प्रभाव निर्माण होताना दिसेल .

निष्कर्ष :

१) सामाजिक माध्यमे राजकीय परिवर्तनासाठी महत्त्वपूर्ण प्रभावी साधने म्हणून पुढे आली आहेत.
२) सामाजिक माध्यमे कोणताही भेदभाव करत नसल्याने नागरिकांचा सहभाग वाढला आहे.
३) दिशाभूल करणारी माहिती, द्वेष पूर्ण प्रचार यासारखी आव्हाने उभी राहिली आहेत.
४) चुकीच्या माहितीमुळे लोकशाहीवर नकारात्मक परिणाम होण्याची शक्यता निर्माण झाली आहे .

शिफारसी :

१) माहितीची विश्वसनीयता तपासली जावी.
२) डिजिटल साक्षरता हा उपक्रम म्हणून राष्ट्र पातळीवर राबविणे आवश्यक आहे.
३) सकारात्मक राजकीय परिवर्तनासाठीच सोशल मीडियाचा वापर करावा.
४) चुकीची माहिती, इमेज खराब करणारी माहिती, ट्रोलिंग ,द्वेष पूर्ण भाषणावर कार्यवाही करायला हवी .

संदर्भ सुची:

१) कुलकर्णी, शरद (2019). सामाजिक माध्यमे आणि लोकशाही. पुणे : सकाळ प्रकाशन.
२) Government of India (2024). Digital India – Social Media Guidelines.
माहिती तंत्रज्ञान मंत्रालय.

वृतपत्रे

१) दैनिक सकाळ, दै लोकमत

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

लोकशाहीत सामाजिक माध्यमांची भूमिका: एक अभ्यास

प्रा. भोसले वैशाली भानुदास
शिवाजी महाविद्यालय, परभणी

Manuscript ID:
JRD -2026-1801124
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 518-521
January 2026
Submitted: 23 Dec. 2025
Revised: 2 Jan. 2025
Accepted: 23 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

गोषवारा

अब्राहम लिंकन यांनी केलेली लोकशाहीची व्याख्या सर्वदूर पोहोचवण्याचा कार्य सामाजिक माध्यमांनी चोखपणे केलं. सोबतच लोकशाहीच्या मूल्यांची जपवणूक किंवा त्या मूल्यांची पायामल्ली होते ? नेमकं काय होत आहे हे समाजासमोर ठेवण्याचं अनमोल कार्यही माध्यमांनी केले म्हणून या सामाजिक माध्यमांना लोकशाहीचा चौथा आधारस्तंभ म्हणूनही मान्यता मिळाली, जेणेकरून माध्यमं सरकार आणि जनता यांच्यामधील दुवा बनले. जशी ही माध्यम शासनाच्या योजना जनतेसमोर आणि जनतेची घराणे शासनासमोर मांडण्याची जबाबदारी पार पडतात त्याचप्रमाणे ही माध्यम समाजात गोंधळाची परिस्थिती सुद्धा निर्माण करण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावतात. म्हणजे निकोप सदृढ लोकशाहीची मुळे ही जशी जनतेच्या मनात रुजली पाहिजे त्याचप्रमाणे माध्यमांच्या पारदर्शक भूमिकेने लोकशाही भक्कम बनली पाहिजे.

मुख्यशब्द: *लोकशाही, सामाजिक माध्यमे, माध्यमांची भूमिका, चौथा स्तंभ, जनमत निर्मिती, राजकीय सहभाग, उत्तरदायित्व, माहितीचा प्रसार, अपप्रचार, ध्रुवीकरण.*

प्रस्तावना

माध्यमं हा लोकशाहीचा चौथा स्तंभ आहेत. लोकशाहीचा हा चौथा स्तंभ पारदर्शक, नि:पक्षपाती आणि त्याच्या ठाम भूमिकेमुळे सर्वमान्य आहे. लोकशाही शासनव्यवस्थेमध्ये शासनाच्या योजना, कार्य,शासन दरबारचे निकाल ह्या सर्व गोष्टी समाज माध्यमाद्वारे अत्यंत कमी वेळेत जनतेपर्यंत पोहचविण्यात यशस्वी होतात. लोकशाहीमध्ये माध्यमे जबाबदार भूमिका निभावतात. सरकारच्या प्रत्येक हालचालींवर लक्ष ठेवतात, जनतेचे प्रश्न शासनापर्यंत पोहचवण्याच कार्य करतात, म्हणजे, सरकार आणि जनता या मधील दुवा म्हणून काम करताना महत्वपूर्ण भूमिका बजावतात, ज्याद्वारे लोकशाही प्रक्रिया बळकट करून सरकारला आरसा दाखवण्याचं कार्य करतात.

उद्दिष्टे:-

१- लोकशाहीत सामाजिक माध्यमांची भूमिका स्पष्ट करणे
२- सामाजिक माध्यमांच्या कायदेशीर, सामाजिक व नैतिक जबाबदाऱ्यांचा अभ्यास करणे.
३- सामाजिक माध्यमांचे वास्तव समजून घेणे.
४- सक्षम लोकशाहीसाठी सामाजिक माध्यमांची आवश्यकता समजून घेणे.
५- निर्भीड ,नि:पक्षपाती व जबाबदार माध्यमांचे निकष शोधणे.

४- गृहीतके:-

१- लोकशाहीत सामाजिक माध्यमांचा वापर वाढला आहे.
२- सामाजिक माध्यमांचे कायदे आणि वास्तव यांच्या तफावत आहे तफावत आहे.
३- सामाजिक माध्यमांमुळे राजकीय सहभाग वाढला आहे.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
प्रा. भोसले वैशाली भानुदास, शिवाजी महाविद्यालय, परभणी

How to cite this article:
भोसले, . वैशाली . भानुदास . (2026). लोकशाहीत सामाजिक माध्यमांची भूमिका: एक अभ्यास. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 518–521. https://doi.org/10.5281/zenodo.18465321

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18465321
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

४- लोकशाहीत सामाजिक माध्यमांमुळे समाजात ध्रुवीकरण निर्माण होत आहे.

५- संशोधन पद्धती:-

प्रस्तुत शोधनिबंधात वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक पद्धतीचा वापर करून प्राथमिक स्त्रोतात प्रत्यक्ष मुलाखती, चर्चा तर द्वितीय स्त्रोतात संदर्भ ग्रंथ, संशोधन लेख, शासकीय अहवाल, वृत्तपत्रे, पत्रकार व सामाजिक माध्यमांचा वापर केला आहे.

६- विश्लेषण व चर्चा

स्वातंत्र्य पूर्व कळत ब्रिटिश गुलामगिरीतून बाहेर पडण्यासाठी लोकांमध्ये क्रांती निर्माण करण्यासाठी परंपरागत प्रसारमाध्यमांनी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली होती, ज्यात मासिके, वृत्तपत्रे, आकाशवाणी यांचा समावेश होतो. कालांतराने प्रसारमाध्यमांनी सरकारच्या चांगल्या कार्याची दखल घेतली तसेच न आवडलेल्या जाचक अशा निर्णयावर टीका केली; आणि म्हणूनच "पेन म्हणजे दुधारी तलवार" असे विशेषण पत्रकारितेला मिळाले.

नंतरच्या काळात वृत्तपत्रांची स्पर्धा टेलिव्हिजन सोबत होऊ लागले आणि कालांतराने या टेलिव्हिजनची स्पर्धा आख्ख जग आपल्या हातात एकवटणाऱ्या गॅझेट्सशी म्हणजेच मोबाईलशी होऊ लागली.इंटरनेट, मोबाईल यांसारख्या माध्यमांनी या पारंपरिक माध्यमांना मागे टाकून लोकांच्या विचारांशी खेळ सुरू केला.

आजच्या काळातील या सामाजिक माध्यमांना अवास्तव महत्त्व आल्याने आणि त्यांचा
वापर आणि वापरकर्ते वाढल्याने समाजातील व शासनातील प्रत्येक घटकांवर ते परिणामकारक ठरत आहेत.

सामाजिक माध्यम म्हणजे काय?

"सामाजिक माध्यम म्हणजे इंटरनेट आधारित प्लॅटफॉर्म होय."

उदा: व्हाट्सअप, फेसबुक, इंस्टाग्राम, युट्युब,एक्स, स्नॅपचॅट, चॅट जीपीटी, ए आय, टिक टॉक, ट्विटर इत्यादी.

जिथे लोक आपली माहिती, विचार, फोटो, व्हिडिओ, कल्पना शेअर करतात. यामध्ये वापरकर्त्यांच्या प्रोफाइल चा समावेश असतो आणि वापरकर्ते आभासी समाज तयार करतात. जे पारंपारिक माध्यमांपेक्षा वेगळे आहेत;कारण ते द्विपक्षीय संवाद साधतात. आज आपण जे सामाजिक माध्यम सर्रासपणे हाताळत आहोत त्यांचे जेवढे फायदे आहेत तेवढेच निष्काळजीपणे हाताळल्याने त्यांचे नुकसान देखील तेवढेच आहे. सामाजिक माध्यम दुहेरी भूमिका बजावताना दिसून येतात. ती जनतेला राजकारणाविषयी माहिती पुरवतात, लोकांचा राजकीय सहभाग वाढवून नेत्यांना उत्तरदायी ठरवून आणि आंदोलनाला बळ देऊन लोकशाही मजबूत करतात, सोबतच बऱ्याच वेळा चुकीची माहिती समाजात तेढ निर्माण होईल अशा चित्रफित द्वेष पूर्ण भाषण पसरवून लोकशाही प्रक्रियांना धोका निर्माण करतात त्यामुळे त्यांचे नियमन करणे आवश्यक ठरते.

सामाजिक माध्यम हे व्यक्तींना स्वतःचे निर्णय घेण्यासाठी माहिती प्रदान करतात. सरकारच्या राजकीय, सामाजिक, आर्थिक निर्णयांची माहिती पुरवतात. लोकांना शिक्षित करतात. निवडणुकीच्या काळात योग्य उमेदवार ओळखण्यासाठी उमेदवारांचे कार्य, त्यांचे आश्वासन तसेच उमेदवारांची संपूर्ण माहिती या समाज माध्यमातून जनतेपर्यंत क्षणात पोहोचली जाते. त्यातून कोणता उमेदवार चांगले कार्य करू शकेल, मत कोणाला द्यायला हवे यासंबंधीची माहिती या माध्यमाद्वारे जनतेला मिळते.

सरकारसाठी देखील सामान्य लोकांपर्यंत लवकरात लवकर पोहोचण्याचा एक मार्ग म्हणून सामाजिक माध्यमांकडे पाहिलं जातं. याच माध्यमातून सरकार सामान्य जनतेला स्वतः करत असलेल्या कार्याचा, योजनांचा आलेख देत असते. म्हणजे सोशल प्लॅटफॉर्मवर सरकार थेट जनतेशी नाळ बांधू शकत आहे; त्यातून जनतेचा विश्वास संपादन करण्याचा सरकारचा हेतू आहे. मागील लोकसभा आणि विधानसभा निवडणुकीमध्ये प्रत्येक पक्षातील उमेदवाराकडून या सामाजिक माध्यमांचा वापर कमालीचा वाढलेला दिसून आला; कारण या सामाजिक माध्यमांनी पूर्ण जगाला विळखा घातलेला आहे. तसेच क्षणात माहितीचे प्रसारण संपूर्ण वापरकर्त्यांमध्ये होते, ही महत्त्वपूर्ण बाब उमेदवारांनी जाणली म्हणून पूर्वीपेक्षाही सध्याच्या घडीला निवडणुकांमध्ये सोशल मीडियाचा मोठ्या प्रमाणात वापर केला गेला, हे विशेष.

सामाजिक माध्यम आपल्या तत्परते मुळे आजच्या काळात खूप लोकप्रिय ठरले आहेत. प्रत्येक प्रश्नाचं समस्येचं तात्काळ समाधान होत असल्याने त्यांचा वापरकर्ता वर्गही मोठा आहे. याच सामाजिक माध्यमांच्या काही फायद्याचा विचार करू.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

१:- माहितीचा स्त्रोत:-

नागरिकांना देशातील आणि जगातील घडामोडी, सामाजिक समस्या, आर्थिक परिस्थिती याबद्दल माहिती देतात, त्यामुळे नागरिक सजग राहतात.

२:- सरकारवर नियंत्रण

माध्यम सरकारचा आरसा म्हणून कार्य करतात. सरकारच्या योजनांची, कार्याची समीक्षा करतात. सरकारच्या बेपर्वाईवर टीकाही करतात, ज्यामुळे सरकारवर दबाव राहतो व त्यांच्या कार्यशैली मध्ये जबाबदारपणा येतो.

३:- जनमत तयार करणे

एखाद्या घटनेची बातमी, त्याच विश्लेषण, त्या घटनेवर चर्चा आणि त्यातून लोकांची सार्वजनिक मुद्द्यांवर मत मांडणे.

४:- जनता आणि सरकार यामध्ये दुवा म्हणून कार्य

सामाजिक माध्यम प्रतिनिधींचे विचार लोकांपर्यंत पोहोचवतात आणि लोकांच्या समस्या सरकार पर्यंत पोहोचण्याचा कार्य करतात.

५:- व्यासपीठ

माध्यम विविध दृष्टिकोन आणि विचारांच्या देवाणघेवाणीसाठी एक व्यासपीठ उपलब्ध करून देतात ज्यामुळे लोकशाही चर्चांना चालना मिळते

६:- लोकशाही मुल्याचे रक्षण

माध्यमांनी निष्पक्ष आणि सत्य माहिती पुरवून लोकशाही मूल्य जपली पाहिजे अशी समाजाची अपेक्षा असते.

माध्यमे लोकशाहीचा आधारस्तंभ आहेत. त्यांची निष्पक्ष आणि प्रामाणिक भूमिका लोकशाहीच्या बळकटीसाठी आवश्यक आहे. माध्यमांमधील आधुनिक सामाजिक माध्यम म्हणून ज्या माध्यमांकडे आपण पाहतो, ती माध्यम खूप जलदरीतीने माहितीचे आदान प्रदान करते कारण त्यांचे वैशिष्ट्य जलदसेवा किंवा जलद कार्य आहे; परंतु याच गतीमुळे बऱ्याच वेळा समाजात असंतोष निर्माण होतो. तसेच समाजात दरी, भांडण, असमानता निर्माण होण्यास चालना मिळते. कारण लोक बातमी किंवा व्हिडिओची पूर्णतः शहानिशा न करता त्या व्हिडिओला किंवा बातमीला इतरांकडे फॉरवर्ड करतात,, त्यामुळे बऱ्याच वेळा चुकीची बातमी पसरून समाजात अराजकता निर्माण होते त्यातून सरकारची प्रतिमा मलिन होते.

बऱ्याच वेळा चुकीच्या माहितीमुळे एखाद्या लोकप्रतिनिधीला शारीरिक मानसिक त्रास सहन करावा लागतो. म्हणूनच या सामाजिक माध्यमांवर अंकुश असणे आवश्यक आहे. सामाजिक माध्यमाद्वारे समाजात घडणाऱ्या सर्वच गोष्टींची माहिती जनतेला होते. त्याचप्रमाणे सरकारचे अवास्तव आश्वासने, त्यावर निर्माण झालेल्या क्रिया प्रतिक्रिया, सरकारची अरेरावी, त्यावर जनतेने केलेला विरोध, चळवळी, आंदोलन, सरकारचा भ्रष्टाचार म्हणजेच सरकारची कठोर भूमिका ही सामाजिक माध्यमांतून सर्वसाधारण जनतेपर्यंत पोहोचते. त्यातून सरकार विरुद्ध जनमत तयार व्हायला मदत होते आणि त्याच्या दबावामुळे सरकारला स्वतःची कठोर भूमिका बदलावी लागते.

एकंदरीत सामाजिक माध्यम सरकारवर दबाव गट म्हणूनही भूमिका पार पाडतात. आणि त्यावरील जनतेच्या भावना सरकारपर्यंत पोहोचवण्याचा कार्य करतात. सामाजिक माध्यमांचा वापर जसा आपण करू तसा तो होऊ शकतो. समाजात तेढ निर्माण करून समाजविघातक कृत्य करण्यास भाग पाडण्यासाठी त्यांचा वापर होऊ शकतो; तसेच विधायक कार्यासाठी, विकास कार्यासाठी या माध्यमांचा वापर होऊ शकतो. लोकशाहीच्या विकासात यशात सामाजिक माध्यम महत्वपूर्ण भूमिका निभावतात. शेवटी लोकांनी लोकांसाठी लोकांद्वारे चालवली जाणारी लोकशाही शासन व्यवस्था विकसित होण्यासाठी लोकांद्वारेच या शासनकर्त्यांवर अंकुश ठेवण्याचं महत्त्वपूर्ण कार्य या सामाजिक माध्यमाद्वारे होत आहे, अट फक्त एवढीच की सामान्य लोकांनी आणि लोकांनी निवडून दिलेल्या शासनकर्त्यांनी आपली भूमिका प्रामाणिकपणे पार पाडणे गरजेचे आहे.

निष्कर्ष

लोकशाहीमध्ये सामाजिक माध्यमांची भूमिका अभ्यासताना असे लक्षात आले आहे की,
१- नागरिकांचा सहभाग: नेते व सामान्य जनता यामध्ये थेट संवाद साधला जातो, त्यामुळे राजकीय चर्चा वाढतात.
२- राजकीय संघटन: राजकीय प्रचार, स्वयंसेवक, निधी गोळा करणे, आंदोलने करणे, इत्यादीसाठी प्रभावी. ३-उत्तरदायित्व:- सरकार आणि नेत्यांना जनतेसमोर उत्तरदायी ठेवण्यास मदत करतात कारण नागरिक थेट प्रश्न विचारू शकतात.
४- माहितीचा प्रसार: राजकीय धोरणे, प्रक्रिया, उमेदवारांची माहिती होते, ज्यामुळे नागरिकात जागरूकता निर्माण होते.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

५- लोकशाहीमध्ये सत्ताधारी पक्षाएवढे महत्व विरोधी पक्षाला असते, म्हणून विरोधी पक्षाची भूमिका, त्यांनी सत्ताधाऱ्यांच्या काढलेल्या उणिवा या देखील जनतेपर्यंत पोहचविण्यात माध्यमं महत्वपूर्ण भूमिका बजावतात.
सोबतच,...

१:- चुकीची माहिती आणि अपप्रचार-

खोट्या बातम्या अफवा वेगाने पसरतात. गैरसमज, गोंधळाची स्थिती समाजात निर्माण होते.

२: राजकीय ध्रुवीकरण-

सामाजिक माध्यमांमुळे सामाजिक व राजकीय गट पाडले जातात. ज्यामुळे समाज विभागला जातो.

३: आक्षेपार्ह भाषण-

द्वेष पूर्ण हिंसेला प्रोत्साहन देणारे संदेश वेगाने पसरतात.

४: माहितीचा अतिरेक-

जास्त माहितीमुळे योग्य अयोग्य काय हे ठरवणे कठीण जाते.

संदर्भग्रंथ सूची

१. विश्वनाथ गरुड - डिजिटल पत्रकारिता, ग्रामसभा प्रकाशन पुणे.
२. कुमार केतकर - राजकारणाचे रंग, ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई
३. डॉ. नरेंद्र नाईक. माध्यमशास्त्र, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे.
४. दैनिक लोकसत्ता
५. दैनिक लोकमत
६. डिजिटल प्लॅटफॉर्म.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

भारतीय संघराज्य व्यवस्थेचे बदलते स्वरूप आणि केंद्र-राज्य संबंध: एक चिकित्सक अभ्यास

विशाल मुकुंद शिनगारे
विनायकराव पाटील महाविद्यालय, वैजापुर
Email: vishalshingare3@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-1801125
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 522-524
January 2026
Submitted: 23 Dec. 2025
Revised: 2 Jan. 2025
Accepted: 23 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश (Abstract)

भारतीय राज्यघटनेने स्वीकारलेली संघराज्य व्यवस्था ही जगातील एक वैशिष्ट्यपूर्ण व्यवस्था आहे. गेल्या सात दशकांत, विशेषतः १९९० नंतरच्या जागतिकीकरणाच्या आणि २०१४ नंतरच्या 'सहकारी संघराज्या'च्या काळात या संबंधांमध्ये आमूलाग्र बदल झाले आहेत. प्रस्तुत शोधनिबंधात केंद्राचे वर्चस्व, राज्यांची वाढती भूमिका, आर्थिक स्वायत्तता आणि 'नीती आयोग' व 'जीएसटी' (GST) मुळे झालेले बदल यांचा आढावा घेण्यात आला आहे.

मुख्यशब्द: *संघराज्य, लोकशाही, केंद्र-राज्य संबध, भारतीय राज्यघटना.*

प्रस्तावना)Introduction)

भारतीय राज्यघटनेच्या कलम १ नुसार, भारत हा 'राज्यांचा संघ' (Union of States) आहे. भारताने अमेरिकेप्रमाणे 'पूर्ण संघराज्य' किंवा ब्रिटनप्रमाणे 'एकात्म शासन' न स्वीकारता, या दोन्हीचा सुवर्णमध्य साधणारी एक 'निम-संघराज्य' (Quasi-federal) व्यवस्था स्वीकारली आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्पष्ट केल्याप्रमाणे, भारतीय संघराज्य हे राज्यांमधील कोणत्याही कराराचा परिणाम नसून, देशाची एकता, अखंडता आणि प्रशासकीय सोय लक्षात घेऊन केलेली एक रचना आहे. स्वातंत्र्यापासून आजपर्यंतच्या प्रवासात केंद्र आणि राज्य यांच्यातील संबंधांचे स्वरूप कधीही स्थिर राहिलेले नाही. ते सातत्याने बदलत गेले आहे. या बदलांचे मुख्यत: तीन टप्पे मानले जातात:

एकपक्षीय वर्चस्वाचा काळ (१९५०-१९६७): जेव्हा केंद्र आणि बहुतांश राज्यांत एकाच पक्षाची (काँग्रेस) सत्ता असल्याने संबंध अधिक समन्वयाचे होते.

प्रादेशिक अस्मिता आणि युती सरकारांचा काळ (१९६७-२०१४): या काळात प्रादेशिक पक्षांच्या उदयामुळे राज्यांनी अधिक स्वायत्ततेची मागणी केली आणि केंद्र-राज्य संबंधांत संघर्षाचे मुद्दे (उदा. कलम ३५६ चा वापर) समोर आले.

सहकारी आणि स्पर्धात्मक संघराज्य (२०१४ पासून पुढे): सध्याच्या काळात 'सबका साथ, सबका विकास' या मंत्राखाली 'Cooperative Federalism' (सहकारी संघराज्य) आणि राज्यांमध्ये विकासासाठी होणारी स्पर्धा म्हणजेच 'Competitive Federalism' या संकल्पनांना महत्त्व प्राप्त झाले आहे. आजच्या काळात जीएसटी)GST), नीती आयोग, राज्यपालांची भूमिका आणि केंद्रीय तपास यंत्रणांचा वापर यांसारख्या मुद्द्यांमुळे केंद्र-राज्य संबंधांना नवीन वळण मिळाले आहे. केंद्राचे अधिकार आणि राज्यांची स्वायत्तता यांचा समतोल राखणे, हेच भारतीय लोकशाहीच्या यशाचे गमक आहे.

प्रस्तुत अभ्यासाचे महत्वपूर्ण उदिष्टे ठरविण्यात आली होती ती खालीलप्रमाणे आहेत.

अभ्यासाची उद्दिष्टे)Objectives of the Study)

- भारतीय संघराज्य व्यवस्थेच्या घटनात्मक रचनेचा अभ्यास करणे.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
विशाल मुकुंद शिनगारे, विनायकराव पाटील महाविद्यालय, वैजापुर

How to cite this article:
शिनगारे, . विशाल . मुकुंद . (2026). भारतीय संघराज्य व्यवस्थेचे बदलते स्वरूप आणि केंद्र-राज्य संबंध: एक चिकित्सक अभ्यास. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 522–524.
https://doi.org/10.5281/zenodo.18465395

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18465395
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

- केंद्र आणि राज्यांमधील वैधानिक, प्रशासकीय आणि आर्थिक संबंधांतील बदलांचे विश्लेषण करणे.
- नव्याने उदयास आलेल्या 'सहकारी' आणि 'स्पर्धात्मक' संघराज्य संकल्पनांचा आढावा घेणे.

केंद्र-राज्य संबंधांमधील सत्तेचे विभाजन

भारतीय राज्यघटनेच्या ७ व्या अनुसूचीनुसार सत्तेचे तीन भागांत विभाजन केले आहे:

सूची	विषय	निर्णय घेण्याचा अधिकार
संघ सूची	१०० (उदा. संरक्षण, परराष्ट्र व्यवहार)	केवळ केंद्र सरकार
राज्य सूची	६१ (उदा. पोलीस, सार्वजनिक आरोग्य)	केवळ राज्य सरकार
समवर्ती सूची	५२ (उदा. शिक्षण, फौजदारी कायदा)	केंद्र आणि राज्य दोघेही

भारतीय संघराज्य व्यवस्थेत केंद्र आणि राज्य यांच्यात सहकार्याची भावना अपेक्षित असली, तरी अनेक घटनात्मक, राजकीय आणि आर्थिक मुद्द्यांवरून त्यांच्यात वारंवार संघर्ष निर्माण होतो. या संघर्षाची प्रमुख कारणे खालीलप्रमाणे स्पष्ट करता येतील:

केंद्र-राज्य संबंधांमधील संघर्षाची मुख्य कारणे:

१. राज्यपालांची भूमिका)Role of the Governor): हा केंद्र-राज्य संघर्षाचा सर्वात मोठा आणि जुना मुद्दा आहे. राज्यपालाची नियुक्ती केंद्र सरकारद्वारे केली जाते, त्यामुळे अनेकदा राज्यपाल हे 'केंद्राचे प्रतिनिधी' म्हणून काम करत असल्याचा आरोप राज्यांकडून केला जातो.

- **प्रलंबित विधेयके:** राज्य विधानमंडळाने मंजूर केलेली विधेयके राज्यपाल स्वाक्षरीसाठी प्रदीर्घ काळ रोखून धरतात.
- **सत्तास्थापना:** त्रिशंकू विधानसभेत सत्ता स्थापनेसाठी कोणत्या पक्षाला बोलवायचे, यात राज्यपालांचा कल अनेकदा केंद्रस्थानी असलेल्या सत्ताधारी पक्षाकडे असतो.

२. कलम ३५६ चा वापर)President's Rule): भारतीय राज्यघटनेतील कलम ३५६ नुसार राज्याचा कारभार घटनात्मक तरतुदींनुसार चालत नसेल, तर तिथे 'राष्ट्रपती राजवट' लागू करता येते. मात्र, केंद्र सरकारने राजकीय सूडबुद्धीने अनेकदा विरोधी पक्षांची सत्ता असलेल्या राज्यांमध्ये हे कलम वापरून सरकारे बरखास्त केली आहेत. जरी 'बोम्मई खटल्या'नंतर (१९९४) याचा वापर कमी झाला असला, तरी हा आजही संघर्षाचा मुद्दा आहे.

३. आर्थिक विसंगती आणि संसाधनांचे वाटप)Financial Issues): राज्यांकडे विकासाच्या जबाबदाऱ्या मोठ्या आहेत (उदा. आरोग्य, शिक्षण, कृषी), पण उत्पन्नाची प्रमुख साधने केंद्राकडे आहेत.

- **जीएसटी)GST) भरपाई:** जीएसटी लागू झाल्यानंतर राज्यांचा स्वतःचा कर गोळा करण्याचा अधिकार कमी झाला आहे. केंद्राकडून वेळेवर जीएसटी परतावा)Compensation) न मिळाल्यास राज्यांच्या तिजोरीवर ताण येतो.
- **अनुदान:** केंद्रीय वित्त आयोगाकडून राज्यांना दिल्या जाणाऱ्या निधीच्या वाटपावरून अनेकदा राज्यांमध्ये नाराजी असते.

४. केंद्रीय तपास यंत्रणांचा वापर)Misuse of Central Agencies): नजीकच्या काळात सीबीआय)CBI), ईडी)ED), आणि आयकर विभाग)Income Tax) यांसारख्या केंद्रीय संस्थांच्या भूमिकेवरून वाद निर्माण झाले आहेत. विरोधी पक्षांची सत्ता असलेल्या राज्यांनी आरोप केला आहे की, केंद्र सरकार या यंत्रणांचा वापर करून राज्यातील नेत्यांना लक्ष्य करत आहे आणि प्रशासनात हस्तक्षेप करत आहे.

५. समवर्ती सूची आणि कायदेविषयक अधिकार)Legislative Conflicts): समवर्ती सूचीमधील)Concurrent List) विषयांवर केंद्र आणि राज्य दोन्ही कायदे करू शकतात, पण केंद्राचा कायदा प्रभावी ठरतो. उदाहरणार्थ, कृषी कायद्यांवरून (जे राज्याचा विषय मानले जातात पण केंद्राने कायदे केले होते) मोठा संघर्ष पाहायला मिळाला. याशिवाय, शिक्षण किंवा वन यांसारख्या विषयांवर केंद्र जेव्हा धोरण ठरवते, तेव्हा राज्यांच्या स्वायत्ततेवर गदा येते असे राज्यांना वाटते.

६. केंद्रीय दलांची तैनाती)Deployment of Central Forces): राज्यातील कायदा आणि सुव्यवस्था राखण्यासाठी केंद्र सरकारने राज्याच्या संमतीशिवाय केंद्रीय निमलष्करी दले (उदा. CRPF, BSF) तैनात केल्यास वाद निर्माण होतात. पश्चिम बंगालसारख्या राज्यांत असे प्रकार वारंवार घडल्याचे दिसून येते.

७. भाषिक आणि प्रादेशिक अस्मिता: केंद्राने 'हिंदी' भाषेचा आग्रह धरल्यास दक्षिण भारतीय राज्यांकडून त्याला कडाडून विरोध होतो. तसेच, नदी जलवाटप (उदा. कावेरी नदी जलविवाद) किंवा सीमावादाच्या प्रश्नात केंद्राने घेतलेल्या भूमिकेवरूनही संघर्ष होतो.

केंद्र-राज्य संबंधांतील बदलांचे प्रमुख टप्पे

१. राजकीय बदल: एकाधिकारशाही ते युतीचे राजकारण

स्वतंत्र भारतामध्ये सन १९६७ पर्यंत केंद्रात आणि राज्यात एकाच पक्षाची सत्ता असल्याने संघर्ष कमी होता. उत्तरोत्तर सन १९९० नंतर संपूर्ण भारतात विविध प्रांतात विभागीय तसेत राज्याराज्यात 'युतीचे राजकारण' सुरू झाले, ज्यामुळे प्रादेशिक पक्षांचे

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

महत्त्व वाढले आणि राज्यांना केंद्राच्या धोरणांवर प्रभाव पाडण्याची एक संधी मिळाली. तेंव्हापासून केंद्र राज्य असा वाद वाढण्याची सुरुवात झाल्याचे आपणास अभ्यासाअंती दिसून येते आहे.

२. संस्थात्मक बदल: नियोजन आयोग ते नीती आयोग

२०१५ मध्ये नियोजन आयोगाची जागा नीती आयोगाने)NITI Aayog) घेतली. यामुळे 'Top-down' दृष्टिकोनाऐवजी 'Bottom-up' दृष्टिकोन स्वीकारला गेला, ज्यामुळे राज्यांना धोरण निर्मितीत अधिक स्थान मिळाले.

३. आर्थिक बदल: जीएसटी)GST) क्रांती

२०१७ मध्ये लागू झालेल्या वस्तू आणि सेवा करा)GST) मुळे भारताची 'एक देश, एक कर' ही संकल्पना साकार झाली. यामुळे राज्यांच्या कर आकारणीच्या अधिकारांवर मर्यादा आल्या असल्या, तरी 'जीएसटी परिषदे'च्या माध्यमातून राज्यांना निर्णयप्रक्रियेत बरोबरीचे स्थान मिळाले आहे.

संघराज्य व्यवस्थेपुढील आधुनिक आव्हाने

- **राज्यपालांची भूमिका:** अनेक बिगर-भाजप शासित राज्यांमध्ये राज्यपाल आणि मुख्यमंत्री यांच्यातील वाद हा संघराज्य चौकटीसाठी चिंतेचा विषय बनला आहे.
- **केंद्रीय यंत्रणांचा वापर:** सीबीआय)CBI), ईडी)ED) आणि आयटी)IT) यांसारख्या यंत्रणांच्या कारवायांवरून राज्यांनी केंद्रावर राजकीय सूडबुद्धीचा आरोप केला आहे.
- **आर्थिक विषमता:** विकसित राज्यांची (उदा. महाराष्ट्र, तमिळनाडू) अशी तक्रार आहे की, त्यांना मिळणारा कराचा वाटा हा कमी विकसित राज्यांच्या तुलनेत कमी आहे.

निष्कर्ष)Conclusion)

भारतीय संघराज्य व्यवस्था आता 'केंद्रीकृत' राहून चालणार नाही. देशाच्या सर्वांगीण विकासासाठी 'सहकारी संघराज्य')Cooperative Federalism) ही काळाची गरज आहे. केंद्राने राज्यांच्या स्वायत्ततेचा आदर करावा आणि राज्यांनी राष्ट्रीय हिताला प्राधान्य द्यावे, तरच ही व्यवस्था यशस्वी होईल.

संदर्भ ग्रंथसूची (References)

१. लक्ष्मीकांत एम. - 'भारतीय राज्यघटना'.
२. कश्यप सुभाष - 'आपली राज्यघटना'.
३. सरकारीया आयोग आणि पुंछी आयोग अहवाल.
४. भोळे, भास्कर लक्ष्मण, *भारतीय गणराज्याचे शासन आणि राजकारण*, नागपूर, २००३.
५. Basu D. D., Introduction to the Constitution of India, Nagpur, 2002.
६. Baxi, Upendra; Parekh, Bhiku, Crisis and Change in Contemporary India, Delhi, 1995.
७. नीती आयोग वार्षिक अहवाल.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

भारतीय पर्यटन विकासाचा राष्ट्रीय विकासावर होणारा सामाजिक-आर्थिक परिणाम: एक समग्र अभ्यास

अंभुरे विद्याताई घनशाम[1], डॉ. श्रध्दानंद बी. माने[2]

[1]विद्यार्थीनी, सामाजिक शास्त्रे संकुल, स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड

[2]संशोधक सहयोगी प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, सी.एस.कॉलेज, पालम

Manuscript ID:
JRD -2026-1801126
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 525-529
January 2026
Submitted: 23 Dec. 2025
Revised: 2 Jan. 2025
Accepted: 23 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश:

पर्यटन ही एक प्रवासाचा अनुभव येणाऱ्या विविध उपक्रमांचा, सेवांचा आणि उद्योगांचा एकत्रित समूह होय. यामध्ये अनेक सेवांचा समावेश होतो. भारतामध्ये पर्यटन उद्योगाच्या वाढीचा आर्थिक व सामाजिक विकासावर बहुगुणीत परिणाम दिसून येतो. पर्यटन केवळ देशाच्या सकल देशांतर्गत उत्पादनात भर घालत नाही, तर मोठ्या प्रमाणात रोजगार निर्मिती करते आणि नागरिकांचे जीवनमान उंचावते. लोकांचे जीवन अधिक आनंदी व समृद्ध बनविण्यास मदत करते. म्हणूनच पर्यटन क्षेत्र राष्ट्रीय संपत्तीच्या शाश्वत विकासासाठी अत्यंत उपयुक्त ठरते. सदरील शोधनिबंधात पर्यटन क्षेत्राचा विकास व विविध क्षेत्रावर पर्यटनाचा झालेला सामाजिक व आर्थिक परिणाम व राष्ट्राच्या शाश्वत विकासातील पर्यटनाची भूमिका स्पष्ट केले आहे. तसेच पर्यटन क्षेत्राला चालना देण्यासाठी केंद्र शासनाने राबवलेले विविध उपक्रम व योजनांचा थोडक्यात आढावा घेण्यात आला आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधात प्रस्तावना, उद्दिष्टे, गृहीतके व शिफारशींचाही समावेश करण्यात आला आहे. पर्यटन क्षेत्र अर्थव्यवस्थेवर प्रत्यक्ष व प्रत्यक्षरीत्या मोठ्या प्रमाणात सकारात्मक व नकारात्मक परिणाम घडवून आणते. सदरील शोध निबंध सकारात्मक परिणामांची चर्चा करण्यात आली आहे.

बीज संज्ञा: *भारतीय पर्यटन, रोजगार निर्मिती, उत्पन्न, उपाय योजना, जागतिक पर्यटन आणि प्रवास निर्देशांक.*

प्रस्तावना :

पर्यटन ही मानवी जीवनातील अत्यंत आकर्षक क्रिया असून ती जगाच्या सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, राजकीय व पर्यावरणीय स्वरूपात बदल घडवून आणण्याची क्षमता असलेली सेवा आहे. पर्यटन हे जगातील सर्वात मोठ्या आणि वेगाने वाढणाऱ्या उद्योगांपैकी एक असून समाजाच्या जीवनशैलीवर मोठ्या प्रमाणावर प्रभाव टाकते. ते सांस्कृतिक देवाण-घेवाणीचे एक महत्त्वाचे माध्यम आहे. जगातील वेगवेगळ्या भागातील व वेगवेगळ्या संस्कृतीमधील देवाण-घेवाण पर्यटनामार्फत होते. ते जगातील विविध भागातील लोकांमधील अडथळे दूर करण्याचे कार्य करीत आहे. पर्यटन म्हणजे केवळ बाहेर प्रवास करणे नसून किंवा विविध स्थळांना भेटी देणे नसून त्या ठिकाणची सामाजिक सांस्कृतिक परंपरा, खाद्य संस्कृती, वेशभूषा, गृह रचना इत्यादी जाणून घेण्याचे अतिशय महत्त्वपूर्ण माध्यम आहे. पर्यटन हे घराबाहेर प्रवास करणाऱ्या व्यक्ती किंवा समूहासाठी वाहतूक, निवास, भोजन व्यवस्था, किरकोळ दुकाने, मनोरंजन व्यवसाय तसेच इतर आदरातिथ्य सेवा पुरविणाऱ्या क्रमांचा एकत्रित समूह होय. पर्यटन ही केवळ एक सेवा नसून ती जागतिक अर्थव्यवस्थेतील एक महत्त्वाचे क्षेत्र बनले असून जगातील व्यापारातील प्रमुख कार्य बल म्हणून उदयास आले आहे. पर्यटनाने जागतिक आर्थिक परिस्थितीवर क्रांतिकारी व महत्त्वपूर्ण परिणाम घडवून आणला आहे. कारण तो जगातील प्रमुख निर्यात उद्योग म्हणून ओळखला जातो. पर्यटन उद्योगाचे स्वरूप हे बहुआयामी असून ते आर्थिक विकासाला चालना देणारे उत्प्रेरक आहे. तसेच प्रादेशिक विकासास मोठ्या प्रमाणात मदत करते.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
अंभुरे विद्याताई घनशाम, विद्यार्थीनी, सामाजिक शास्त्रे संकुल, स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड

How to cite this article:
अंभुरे, . विद्याताई . घनशाम ., & माने, . श्रध्दानंद . बी . (2026). भारतीय पर्यटन विकासाचा राष्ट्रीय विकासावर होणारा सामाजिक-आर्थिक परिणाम: एक समग्र अभ्यास. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 525–529. https://doi.org/10.5281/zenodo.18465476

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18465476
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

पर्यटनाचा आर्थिक दृष्टिकोनातून विचार केला असता पर्यटन हा कमी भांडवली गुंतवणुकीचा, श्रमप्रधान उद्योगासून त्याचा आर्थिक बहुगुणीत परिणाम मोठ्या प्रमाणात दिसून येतो. कमी खर्चात परकीय चलन मिळवण्याची संधी उपलब्ध करून देतो. म्हणूनच पर्यटन उद्योगाला आर्थिक सामाजिक परिवर्तनाचा महत्त्वपूर्ण व प्रभावी घटक मानले जाते. पर्यटन हा रोजगार निर्मिती व प्रत्यक्ष परकीय गुंतवणुकीला चालना देतो. अर्थव्यवस्थेची स्थिती व रचना बदलतो. देशाच्या अर्थव्यवस्थेतील 'देय-शिल्लक अनुकूल राखण्यास मदत करतो. कारण पर्यटकांनी देशात खर्च केलेला पैसा अनेकवेळा अर्थव्यवस्थेत फिरतो त्यामुळे पर्यटनातून मिळणारे आर्थिक उत्पन्न एकूण उत्पन्न प्रत्यक्ष खर्चाच्या कितीतरी पटीने अधिक असते. पर्यटन क्षेत्रातून मिळणाऱ्या उत्पन्नाचा परिणाम हा द्वितीय व तृतीय क्षेत्रापर्यंत पोहोचतो हे सर्वमान्य आहे. पर्यटनाला सर्वांगीण महत्त्व असल्यामुळे पर्यटन उद्योगातील तीव्र स्पर्धेमुळे विपणन व प्रचार यांना अत्यंत महत्त्व प्राप्त झाले आहे. पर्यटन क्षेत्र हे प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष तसेच प्रेरित रोजगार निर्मिती करते. त्यामुळे विकसित व विकसनशील देशातील आर्थिक विकासात पर्यटन क्षेत्राचे फार मोठे योगदान आहे.

भारताचा विचार केला असता, भारत हा विशाल व अद्वितीय सौंदर्य संपन्नता आणि जैवविविधतेने नटलेला देश आहे. तसेच पर्यावरणीय विविध बरोबरच भारतामध्ये अनेक सांस्कृतिक व धार्मिक विविधता ही आढळून येते. भारतामध्ये जैविक पर्यटनाबरोबरच सामाजिक, सांस्कृतिक ,राजकीय, आर्थिक अशा विविधता पूर्ण पर्यटनाला महत्त्व आहे. भारत त्याच्या बहुसांस्कृतिक व विस्तृत आकर्षक आणि समृद्ध वारसा साठी ओळखला जातो. जगातील सर्वात जास्त भेट दिल्या जाणाऱ्या पर्यटन स्थळांपैकी भारत एक आहे. पर्यटन आणि प्रवास ही केवळ मनोरंजनाचे साधने नसून ती भारतातील सर्वात मोठ्या सेवा उद्योगापैकी एक आहे. पर्यटन क्षेत्र भारताच्या अर्थव्यवस्थेतील स्पर्धात्मकता राखून ठेवण्यासाठी महत्त्वपूर्ण क्षेत्र आहे.

उद्दिष्टे :

1. भारतीय पर्यटन विकास व त्याच्या प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष सामाजिक आर्थिक परिणामांचा अभ्यास करणे.
2. भारत शासनाने राबवलेल्या विविध पर्यटन विषयक योजनांचा आढावा घेणे.
3. शाश्वत पर्यटन विकासासाठी समावेशक धोरणात्मक शिफारशी सुचविणे.

गृहितके :

1. भारतीय पर्यटन क्षेत्रामुळे देशाच्या सामाजिक व आर्थिक क्षेत्रावर अनेक सकारात्मक परिणाम झाल्याचे दिसून येते.
2. केंद्र शासनाने पर्यटन क्षेत्राला चालना देण्यासाठी राबवलेल्या विविध उपक्रमांचा सकारात्मक परिणाम झाल्याचे दिसते.
3. पर्यटन क्षेत्रातील विकासामुळे भारताचा जीडीपी बरोबरच स्थलांतरावरही परिणाम झाल्याचे दिसून येते.

संशोधन पद्धती :

सदरील शोधनिबंधासाठी वैज्ञानिक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. यामध्ये वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला असून, माहिती संकलनासाठी द्वितीय साधनसामग्रीचा वापर करण्यात आला आहे. यामध्ये विविध शोध निबंध, भारत सरकारचे पर्यटन मंत्रालयाचे अहवाल, केंद्रीय अर्थसंकल्प, यु एन डब्ल्यूटीओ व जागतिक बँकेचे प्रकाशन, संशोधन जनरल, जागतिक आर्थिक मंचाचा अहवाल, मासिके व साप्ताहिके यांचा वापर करण्यात आला आहे.

जागतिक पर्यटन आणि प्रवास निर्देशांकात भारताचे स्थान :

जागतिक आर्थिक मंचाने जाहीर केलेल्या जागतिक पर्यटन आणि प्रवास निर्देशांकात 2024 च्या अहवालानुसार भारताचे स्थान हे निश्चितच वाढले आहे. 2021 मध्ये भारत 54 व्या क्रमांकावर होता यात वाढ होऊन 119 देशांच्या यादीमध्ये 39 व्या क्रमांकावर आहे. Word tourism and travel council (WTTC) च्या काही अहवालानुसार भारत काही निर्देशांकामध्ये प्रथम क्रमांकावर आहे. जे भारताच्या वाढत्या पर्यटन क्षमतेचे निर्देशक आहे. भारताला लाभलेल्या अनेक जैविक व सांस्कृतिक वारसांमुळे भारत प्राचीन काळातही खूप समृद्ध होता.

भारतीय पर्यटन विकास व सामाजिक -आर्थिक परिणाम :

भारताच्या विशाल सौंदर्य संपन्नते बरोबरच भारताची पर्यटनक्षमता ही तितकीच व्यापक आहे. भारताचा समृद्ध आणि सांस्कृतिक वारसा अनेक स्थापत्य कलेतील अद्भुत नमन्यांमधून व्यक्त होतो. जसे की, राजवाडे, यादवकालीन मंदिरे, मशिदी, किल्ले, गुहा इत्यादी मधून भारताच्या स्थापत्य कला व शिल्पकला व्यक्त होते. आद्यकालीन भिंती चित्रे, एक सुरी मैदानापासून ते जगातील सर्वोच्च पर्वतरांगापर्यंत पसरलेली विविध भौगोलिक रचना भारतामध्ये आहे. तसेच जगातील अतिवृष्टी व अति दुष्काळ तसेच अतिशय व

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

अतिउष्ण प्रदेश असलेली हवामानातील विविधता, समुद्र किनाऱ्यावरील लांब व विविधता पूर्ण समुद्रकिनारे, विस्तीर्ण वाळवंटी प्रदेश, दाट उष्णकटिबंधीय जंगले आणि सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे जीवनशैलीतील विलक्षण वैविध्य या सर्व वैशिष्ट्यांमुळे भारत पर्यटकांसाठी अमर्याद पर्याय उपलब्ध करून देतो. त्यामुळे देशाच्या आर्थिक व सामाजिक विकासावर भारतीय पर्यटन क्षेत्राचा मोठ्या प्रमाणात परिणाम झाला आहे ते खालील मुद्द्यांद्वारे स्पष्ट करता येईल.

1. उत्पन्नावर रोजगार निर्मितीत वाढ:

देशाच्या शाश्वत आणि सर्वांगीण विकासासाठी राष्ट्रीय उत्पन्न आणि रोजगार निर्मिती हे महत्त्वाचे घटक आहेत. या घटकांमध्ये होणारी वाढ ही देशाचा शाश्वत विकास होण्यासाठी अतिशय महत्त्वपूर्ण ठरते. भारतामध्ये पर्यटन क्षेत्र हे उत्पन्न व रोजगार निर्मिती तसेच दारिद्र्य निर्मूलन आणि शाश्वत मानवी विकासाचे प्रभावी साधन ठरले आहे. 2022 मध्ये भारताच्या प्रवास आणि पर्यटन क्षेत्राने 199.6 अब्ज अमेरिकन डॉलरचे योगदान दिले आहे. 2018 मध्ये हे प्रमाण वाढवून 512 अब्ज डॉलर पर्यंत पोहोचण्याचा अंदाज आहे. 2019 पर्यंत 53 दशलक्ष नोकऱ्यांना पाठिंबा मिळण्याची शक्यता आहे. (WTTC) तसेच 2022 मध्ये देशांतर्गत पर्यटनाचा खर्च 20.4% वाढला आहे जो हरित पुनर्प्राप्ती दर्शवितो.

भारताच्या जीडीपी मध्ये पर्यटनाचे योगदान:

वर्ष पर्यटन GDP	एकूण राष्ट्रीय उत्पादनातील प्रमाण (%)	प्रत्यक्ष प्रमाण (%)	अप्रत्यक्ष प्रमाण (%)
2018 -2019	5.01	2.61	2.40
2019-2020	5.18	2.69	2.49
2020-2021	1.50	0.78	0.72
2021-2022	1.75	0.91	0.88
2022-2023	5.00	2.60	2.40

Press information bureau November 2024

तिसऱ्या पर्यटन उपग्रह खात्यानुसार वरील विविध कालावधीमध्ये देशाच्या जीडीपीमध्ये पर्यटन क्षेत्राचे योगदान महत्त्वपूर्ण राहिले आहे. वरील आकडेवारीनुसार 2018- 19 व 2022-23 या वर्षातील वाटा सारखाच आहे. कारण 2020 मध्ये आलेल्या covid-19 या महामारीचा पर्यटन क्षेत्रावर सर्वाधिक नकारात्मक परिणाम झाल्यामुळे या आर्थिक वर्षातील जीडीपी मधील पर्यटनाचा वाटा सर्वात कमी आहे.(1.50) परंतु तरीही 2022-23 मध्ये पर्यटनातील जीडीपी चा वाटा 5% एवढा वाढला आहे. म्हणजेच पर्यटन क्षेत्राने अतिशय झपाट्याने प्रगती केली आहे. आर्थिक वर्ष 2023 मध्ये पर्यटन क्षेत्राने 7.6 कोटी नोकऱ्या निर्माण केल्या आहेत. तसेच 2023 या वर्षातील भारताला मिळालेले परकीय चलन 28 अब्ज डॉलर इतके आहे. ते जागतिक 1.8% एवढे आहे.

2. उद्योग क्षेत्राला चालना :

भारताचे पर्यटन क्षेत्र हे आर्थिक इंजिन आणि रोजगार गुणक म्हणून ओळखले जाते. कारण पर्यटन क्षेत्र हे भारताच्या उद्योग क्षेत्रातील सेवा क्षेत्रात उत्पन्न व रोजगार आणि परकीय चलन मिळवून देण्या बरोबरच स्टार्टअप च्या नवीन वाढीला चालना देऊन महत्त्वाची भूमिका बजावते. भारतीय पर्यटन व आतिथ्य उद्योग हा सेवा क्षेत्रातील वाढीचा एक प्रमुख चालक म्हणून उदयास आला आहे. सेवा क्षेत्रातील व्यापार, दुरुस्ती सेवा, हॉटेल्स आणि रेस्टॉरंट या तिसऱ्या क्रमांकाच्या क्षेत्राचा 2014-15 मध्ये जीडीपी मध्ये 187.9 अब्ज यु एस डॉलर म्हणजेच 12.5% वाटा होता. त्यामुळे उद्योग क्षेत्राला मोठ्या प्रमाणात चालना मिळाली.

3. परकीय चलनात वाढ :

पर्यटन हे भारतासाठी परकीय चलन मिळवण्याचा एक महत्त्वाचा स्त्रोत आहे. त्याचा देशाच्या देय शिल्लक स्थितीवर अनुकूल परिणाम होतो. वर्ष 2023 मध्ये भारताला 28 अब्ज इतके परकीय चलन पर्यटन क्षेत्रातून प्राप्त झाले होते. जागतिक पर्यटन उत्पन्नात भारत 14 व्या क्रमांकावर पोहोचला आहे.

4. पायाभूत सुविधांचा विकास :

पर्यटनामुळे वाहतूक व्यवस्था, आरोग्य सुविधा, क्रीडा केंद्रे यासारख्या बहुउपयोगी पायाभूत सुविधांचा विकास होतो. ज्याचा लाभ स्थानिक समुदायाला मिळतो. तसेच पर्यटकांसाठी उच्च दर्जाची हॉटेल्स व रेस्टॉरंट उभारणी केल्यामुळे इतर उत्पादनक्षम उद्योगांना चालना मिळते.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

5. राष्ट्रीय वारसा व पर्यावरणाचे संरक्षण :

पर्यटनामुळे ऐतिहासिक महत्त्वाच्या अनेक स्थळांचे संवर्धन होते. उदाहरणार्थ ताजमहल, कुतुब मिनार, अजिंठा आणि वेरूळ येथील लेणी व मंदिरे ही पर्यटन विभागच्या प्रयत्नाशिवाय कदाचित नष्ट झाली असती. तसेच पर्यावरणाचा विचार केला असता अनेक नष्ट होऊन त्याच्या मार्गावर असलेल्या प्रजातीचे नैसर्गिक अधिवासांचे संरक्षणही होते.

6. संस्कृती शांतता व स्थैर्याचा प्रसार :

हनी आणि गिल्फिन (2009) यांच्या मते, पर्यटन उद्योग रोजगार निर्मिती, जीडीपीतील वाढ, अर्थव्यवस्थेतील विविध, पर्यावरण संरक्षण आणि सांस्कृतिक देवाणघेवाण याद्वारे भारतासारख्या विकसनशील देशांमध्ये व जगात शांतता व स्थैर्य वाढवू शकतो. यामध्ये अनेक आव्हानेही आहेत. परंतु वेगवेगळ्या सांस्कृतिक विविधतेमुळे सांस्कृतिक सौंदर्य वाढले आहे.

7. स्थलांतरात घट व महिला सक्षमीकरणात वाढ :

पर्यटनामुळे स्थानिक लोकांना रोजगार उपलब्ध झाल्यामुळे रोजगाराच्या शोधात स्थलांतर करणाऱ्यांच्या संख्येत घट झाली आहे. तसेच पर्यटनामुळे विविध कलाकुसर व कुटीर उद्योगांना चालना मिळाल्यामुळे महिलांच्या कौशल्याला वाव मिळाला व त्या आर्थिक दृष्ट्या सक्षम झाल्या. यामुळे त्यांचे जीवनमान उंचावले व महिला सक्षमीकरणात वाढ घडून आली.

अशाप्रकारे पर्यटनाचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर व समाज व्यवस्थेवर अनेक सकारात्मक परिणाम झाल्याचे दिसून येते.

केंद्र शासनाने पर्यटन विकासासाठी केलेल्या महत्त्वपूर्ण उपाय योजना :

1. स्वदेश दर्शन :

पर्यटन मंत्रालयाने स्वदेश दर्शन योजने अंतर्गत 528790 कोटी रुपयांची अर्थसंकल्पीय तरतूद केली आहे. एकूण 76 प्रकल्पांना मंजूरी दिली आहे. त्यापैकी 75 प्रकल्प भौतिकदृष्ट्या पूर्ण झाले आहेत.

2. स्वदेश दर्शन 2.0(SD2.0) :

स्वदेश दर्शनाची पुनर्रचना म्हणजेच स्वदेश दर्शन 2.0 होय. यामध्ये शाश्वत आणि जबाबदार स्थळे विकसित करण्याचा उद्देश ठेवण्यात आला आहे. यात 793.20 कोटी रुपये 34 प्रकल्प मंजूर करण्यात आले आहेत.

3. प्रसाद योजना (PRASHAD) :

प्रसाद या योजने अंतर्गत तीर्थक्षेत्र पुनरुज्जीवन आणि आध्यात्मिक संवर्धन मोहीम व तीर्थस्थळे आणि वारसा शहरांमध्ये पायाभूत सुविधा वाढविण्यासाठी व जागतिक सुविधा आणि पर्यटकांसाठी सुलभता निश्चित करण्यासाठी ही योजना महत्त्वाची आहे.

4. वैद्यकीय पर्यटन : (हील इन इंडिया)

'हील इन इंडिया ' या द्वारे भारताचे जागतिक स्थान मजबूत करण्यासाठी राबवण्यात येणारी मोहीम आहे. भारताच्या आरोग्यसेवा क्षेत्राची क्षमता ओळखून केंद्रीय अर्थसंकल्पात 2025-26 मध्ये वैद्यकीय पर्यटनाला विकासाचा प्रमुख चालक म्हणून प्राधान्य देण्यात आले आहे.

5. अतुल्य भारत कन्टेन्ट हब :

या मोहिमेअंतर्गत भारतात येणाऱ्या परदेशी पर्यटकांसाठी 1 लाख मोफत E- VISA सुरू करण्यात आला आहे.

6. देखो अपना देश : केंद्रीय विद्यालय (KVS) आणि नवोदय विद्यालय शाळांसाठी देखो अपना देश स्पर्धा आयोजित करत आहेत.

निष्कर्ष :

वरील सर्व विवेचनावरुन स्पष्ट होते की, भारतीय पर्यटन क्षेत्र हा देशाच्या सर्वांगीण विकासाच्या दृष्टीने अतिशय महत्वाचे आहे. कारण भारताला परकीय चलन प्राप्त करण्यासाठी तो सर्वात चांगला स्रोत आहे. भारतामध्ये पर्यटन क्षेत्र हे झपाट्याने विकसित होत आहे. कोविड-19 नंतरही या क्षेत्राने चांगली भरारी घेतली आहे. तसेच शासनाने राबवलेल्या विविध उपक्रमांचा चांगला परिणाम झाल्याचे दिसून येते कारण 2023 मध्ये परकीय पर्यटकांचे आगमन (FTA) 952 लक्ष तर देशांतर्गत पर्यटकांच्या भेटी (DTV) 2509 दशलक्ष होत्या. त्यामुळे भारतीय पर्यटन हे अतिशय महत्त्वाचे क्षेत्र मानले जाते.

शिफारशी :

1. ग्रामीण पर्यटनाला विशेष चालना देणे गरजेचे आहे. चीनच्या धरतीवर ग्रामीण पर्यटनाचे मॉडेल विकसित करता येईल.
2. प्राचीन वारसा स्थळाकडे विशेष लक्ष्य देणे गरजेचे आहे. त्यासाठी तुर्की या देशाच्या मॉडेलचा आधार घेता येईल.
3. इको- टुरिझम वर विशेष लक्ष्य देणे गरजेचे आहे. कारण पर्यटना बरोबरच पर्यावरणाचा समतोल राखणे गरजेचे आहे.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

संदर्भ :

1. स्मृती छंद, "भारतातील पर्यटनाचा विकास :रोजगार, आर्थिक विकासावर होणारा परिणाम.
2. कृष्णा, ए. जी.(1993) "पर्यटनाचा संस्कृती व पर्यावरणावर होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास: भारत-जैसलमेर, खुजराहो आणि गोवा".
3. हनी व गिल्फिन, रेमंड(2009),"विकसनशील देशातील पर्यटन-शांततेचा प्रसार व दारिद्र्य निर्मूलन".
4. जागतिक आर्थिक मंच अहवाल, 2023.
5. Press information bureau, 24 November 2024.
6. भारतीय पर्यटन मंत्रालय, अहवाल.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

कॉम्रेड शरद पाटील यांच्या विचारांची प्रासंगिकता: मार्क्सवाद आणि आंबेडकरवाद

डॉ, व्ही. एल, फुके[1], भारत डिगांबर पवार[2]
[1]राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, श्री शिवाजी कॉलेज परभणी
[2]पीपल्स कॉलेज, नांदेड

Manuscript ID:
JRD -2026-1801127
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 530-535
January 2026
Submitted: 23 Dec. 2025
Revised: 2 Jan. 2025
Accepted: 23 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश

भारतीय समाजरचनेचे विश्लेषण करताना जात, वर्ग आणि लिंग या शोषण संरचनांचा परस्परसंबंध समजून घेणे अत्यावश्यक ठरते. स्वातंत्र्योत्तर काळातील भारतीय डाव्या चळवळींनी प्रामुख्याने वर्गसंघर्षावर भर दिला; तर जातिविरोधी चळवळी सामाजिक-सांस्कृतिक प्रश्नांपुरत्या मर्यादित राहिल्या. या दोन्ही प्रवाहांतील तात्त्विक दरी ओळखून कॉम्रेड शरद पाटील यांनी मार्क्सवाद, आंबेडकरवाद आणि स्त्रीवादी विचार यांचे मूलगामी संधान घडवून आणले. प्रस्तुत लेखात कॉ. शरद पाटील यांच्या राजकीय विचारांची सैद्धांतिक चौकट, भारतीय मार्क्सवादावरील त्यांची टीका, जात ही उत्पादनपद्धती म्हणून मांडलेली संकल्पना आणि आजच्या नवउदारवादी व हिंदुत्ववादी राजकारणाच्या संदर्भात त्यांच्या विचारांची प्रासंगिकता यांचा सविस्तर आढावा घेण्यात आला आहे. भारतीय समाजरचना ही एका जटिल आणि बहुस्तरीय शोषणव्यवस्थेचे प्रतिबिंब आहे. या व्यवस्थेत जात, वर्ग आणि लिंग या तीनही सूत्रांच्या अंतर्गूढ परस्परसंबंधातून शोषणाची एकत्रित संरचना (Intersectionality) निर्माण झाली आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळातील सामाजिक चळवळींनी या त्रिसूत्री संरचनेकडे पुरेसे संपूर्ण दृष्टिकोनातून पाहिले नाही. डाव्या राजकारणाचा केंद्रबिंदू प्रामुख्याने आर्थिक वर्गसंघर्ष होता, तर जातीय न्यायाच्या चळवळी प्रायः सामाजिक-सांस्कृतिक पुनर्गठनापुरत्याच मर्यादित राहिल्या. अशा परिस्थितीत कॉम्रेड शरद पाटील (१९२५-२०१४) यांनी केलेले विश्लेषण आणि प्रतिपादन हे भारतीय प्रगतिशील विचारसरणीत एक मूलगामी वळण म्हणून ओळखले जाते. त्यांनी मार्क्सवाद, आंबेडकरवाद आणि स्त्रीवादी विचारसरणी यांच्यातील दिसणाऱ्या विरोधाभासांऐवजी त्यांच्या पूरकतेवर भर दिला आणि भारतीय शोषणव्यवस्थेचे संपूर्ण आकलन करून तिच्यावरील संघर्षाची एकात्मिक तात्त्विक चौकट प्रस्तुत केली.

मुख्यशब्द: *कॉम्रेड शरद पाटील, मार्क्सवाद, आंबेडकरवाद, जात-वर्ग संबंध, उत्पादनपद्धती म्हणून जात, ब्राह्मणवादविरोध, स्त्रीवादी विचार, एकात्म क्रांती, नवउदारवाद, हिंदुत्ववाद, सामाजिक न्याय, भारतीय समाजरचना.*

शरद पाटील, जात–वर्ग, मार्क्सवाद, आंबेडकरवाद:

समकालीन राजकारणमार्क्सवाद हा आर्थिक शोषणाच्या यंत्रणेचे सखोल विश्लेषण करतो आणि वर्गहीन समाजाची दिशा दाखवतो. आंबेडकरवाद हा जातीय शोषणाच्या सांस्कृतिक-सामाजिक-धार्मिक पाय्याचे मूलगामी विश्लेषण करतो आणि बौद्ध धम्माद्वारे व्यक्तिमत्त्वाचा पुनर्घटनेचा मार्ग सुचवतो. जोतिबा फुल्ले यांचा स्त्रीवादी विचार हा लैंगिक शोषणाच्या पित्तसंस्कृतीच्या मुळांवर प्रहार करतो. पाटील यांचे मत होते की भारतातील शोषण आणि दुःख हे या तीनही संरचनांच्या एकत्रित फलिताचे परिणाम आहेत.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
डॉ, व्ही. एल, फुके, राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, श्री शिवाजी कॉलेज परभणी

How to cite this article:
फुके, . व्ही . एल, ., & पवार, . भारत . डिगांबर . (2026). कॉम्रेड शरद पाटील यांच्या विचारांची प्रासंगिकता: मार्क्सवाद आणि आंबेडकरवाद. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 530–535.
https://doi.org/10.5281/zenodo.18465510

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18465510
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

म्हणून, यापैकी कोणत्याही एका संरचनेवर मात करण्याचा प्रयत्न इतर दोन शक्तींच्या अस्तित्वामुळे अपूर्ण आणि अप्रभावी राहील. त्यांचा 'एकात्म क्रांती'चा विचार या तिन्ही संघर्षांच्या एकत्रित आणि समांतर चालविण्यावर आधारित होता. भारतीय मार्क्सवादावरील टीका जातीची दुर्लक्षित अर्थवादी अवस्था पाटील यांनी भारतीय डाव्या चळवळीवर केलेली मूलगामी टीका ही त्यांच्या विचारसरणीचा केंद्रबिंदू आहे. त्यांच्या मते, भारतीय मार्क्सवाद्यांनी जात या संस्थेकडे फक्त 'सुपरस्ट्रक्चर' (अधिष्ठान) म्हणून, म्हणजेच एक सांस्कृतिक-वैचारिक घटक म्हणून पाहिले. त्यामुळे वर्गसंघर्षातून स्वतःमहारी जात नष्ट होईल अशी त्यांची अवास्तव समजूत झाली. पाटील यांनी याला छेद देताना प्रतिपादन केले की भारतात, जात ही केवळ सामाजिक रचना नसून, एक विशिष्ट 'उत्पादनपद्धती' आहे. जातव्यवस्थेने श्रमविभागणी, व्यवसायनियुक्ती, उत्पादनाचे साधनांवरील नियंत्रण आणि अतिरिक्त मूल्याच्या शोषणाची एक यंत्रणा उभी केली आहे. म्हणजेच, जात आणि वर्ग हे परस्परपूरक आहेत, परस्परविरोधी नाहीत. दलित-श्रमिक हा केवळ आर्थिकदृष्ट्या शोषित नसतो, तर जातीय दर्ज्यामुळे त्याचे शोषण अधिक तीव्र आणि बहुआयामी होते. त्यामुळे, जातीय संरचनेवर हल्ला न करता केवळ उत्पादनसाधनांच्या राष्ट्रीयीकरणाने क्रांती पूर्ण होणार नाही. जात एक उत्पादनपद्धती म्हणून

'जात ही उत्पादनपद्धती आहे' ही संकल्पना पाटील यांच्या विश्लेषणाचा गाभा आहे. त्यांच्या मते,

श्रमविभागणी: जात या संस्थेने श्रमविभागणी जन्माधारित आणि अचल केली. उत्पादनसाधनांवरील नियंत्रण उच्च जातींच्या हाती जमीन, साधने आणि भांडवल केंद्रित झाली, तर निम्न जातींची श्रमशक्ती शोषणासाठी उपलब्ध झाली.

अतिरिक्त मूल्याचे शोषण जातीय अधिकारयुक्त श्रम मुळे मजुरीचे दर दबावात ठेवणे आणि अतिरिक्त मूल्याचे शोषण सुलभ झाले. सांस्कृतिक भूदान अस्पृश्यता, शुद्धता-अशुद्धता या सांस्कृतिक-धार्मिक संकल्पनांनी या आर्थिक शोषणाला वैधता प्रदान केली. म्हणूनच, जातीय व्यवस्थेविरुद्धचा संघर्ष हा केवळ सामाजिक न्यायाचा संघर्ष नसून, एक मूलगामी आर्थिक क्रांतीचा अपरिहार्य भाग आहे. प्रासंगिकता नवउदारवाद आणि हिंदुत्ववाद यांच्या संदर्भातशरद पाटील यांचे विश्लेषण आजच्या नवउदारवादी आणि हिंदुत्ववादी राजकारणाच्या संदर्भात अतिशय प्रासंगिक ठरते. नवउदारवाद आणि जात-वर्ग नवउदारवादाने खुल्या बाजारपेठेचे, खासगीकरणाचे आणि भूमंडलीकरणाचे वातावरण निर्माण केले आहे. यामुळे आर्थिक विषमता वाढत असताना, जुन्या जातीय पद्धतीचे रूपांतर नव्या स्वरूपात होत आहे. जातीय नेटवर्क्स भांडवल गोळा करण्यासाठी, रोजगार देण्यासाठी व राजकीय प्रभाव वाढवण्यासाठी वापरले जातात. दलित-आदिवासी भूमीहीन शेतमजूर आणि शहरी अनौपचारिक क्षेत्रातील मजूर यांचे शोषण जातीय आणि वर्गीय दोन्ही पातळ्यांवर सुरू आहे. पाटील यांचे 'जात ही उत्पादनपद्धती' हे सूत्र या नव्या संदर्भातील शोषणाचे विश्लेषण करण्यास उपयुक्त ठरते. हिंदुत्ववाद आणि एकात्म क्रांतीची गरज हिंदुत्ववादी राजकारण सामाजिक-धार्मिक एकात्मतेचे नारे देऊन, जातीय विषमता आणि लैंगिक असमानता या मूलभूत प्रश्नांवर पडदा टाकते. ते सर्व हिंदूंना एकसंध घटक म्हणून पाहून, आंतरिक सामाजिक शोषणाचे खरे स्वरूप लपविण्याचा प्रयत्न करते. अशा वातावरणात, शरद पाटील यांनी मांडलेला मार्क्स-आंबेडकर-फुल्ले यांचा एकत्रित संघर्ष हाच हिंदुत्वाच्या एकात्मिक लेण्यावर प्रभावी आघात करू शकतो. दलित, शेतकरी, मजूर आणि स्त्री या सर्व शोषित घटकांच्या स्वारस्यांची एकच ओळ काढणे आवश्यक आहे.

प्रस्तावना

भारतीय समाज हा ऐतिहासिकदृष्ट्या बहुस्लेयरी शोषण संरचनांनी घडवलेला समाज आहे. येथे वर्गीय शोषणाइतकेच जातीय आणि लैंगिक शोषणही खोलवर रुजलेले आहे. मात्र भारतीय सामाजिक विचारपरंपरेत या तिन्ही संरचनांचा समग्र अभ्यास तुलनेने कमी झाला आहे. विशेषतः भारतीय मार्क्सवादाने युरोपीय औद्योगिक समाजाचा अनुभव सार्वत्रिक मानून वर्गसंघर्षालाच सामाजिक परिवर्तनाचा एकमेव आधार मानले. परिणामी जातिव्यवस्थेचे भौतिक, आर्थिक आणि राजकीय स्वरूप दुर्लक्षित राहिले. याच मर्यादेवर बोट ठेवत कॉम्रेड शरद पाटील यांनी भारतीय समाजाच्या विश्लेषणासाठी एक स्वतंत्र, भौतिकवादी आणि ब्राह्मणवादविरोधी चौकट विकसित केली. त्यांनी जात ही केवळ सामाजिक किंवा सांस्कृतिक रचना नसून उत्पादनसंबंधांची ऐतिहासिक रचना असल्याचे ठामपणे मांडले. आजच्या काळात, जेव्हा नवउदारवादी धोरणांमुळे विषमता वाढत आहे आणि हिंदुत्ववादी राजकारण जातसंघर्ष झाकण्याचा प्रयत्न करत आहे, तेव्हा शरद पाटील यांचे विचार अधिकच प्रासंगिक ठरतात.भारतीय समाजाची रचना ही जटिल आणि स्तरित शोषणाच्या ऐतिहासिक संरचनांवर उभी आहे. येथे शोषण हे एकरेषीय किंवा एकांगी नसून ते वर्ग, जात आणि लिंग या तीन स्वतंत्र परंतु एकमेकांत गुंतलेल्या स्तंभांवर विसंबलेले आहे. प्राचीन काळापासून चालत आलेली जातव्यवस्था, पितृसत्तात्मक समाजरचना आणि

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

आर्थिक असमानता यांनी एकत्रितपणे एक अशी जाळी निर्माण केली आहे ज्यामध्ये व्यक्तीची स्थिती, संधी आणि शोषण यावर या तीनही अक्षांचा परिणाम होतो. म्हणजेच, एका दलित स्त्रीचे शोषण हे तिच्या वर्गीय गरीबीपेक्षा खोल, तिच्या जातीय दर्ज्यातून आणि लैंगिक भेदभावातूनही घडते. तरीही, भारतीय सामाजिक विचारांच्या मुख्यप्रवाहात, विशेषत: मार्क्सवादी विश्लेषणात, या तिहेरी संरचनेचा समग्र आणि एकात्मिक अभ्यास करण्याकडे दुर्लक्षच केले गेले.पारंपारिक मार्क्सवादाची मर्यादा वर्गाचे वर्चस्व आणि जातीचे दुर्लक्ष भारतातील मार्क्सवादी विचारसरणीवर युरोप, विशेषत: ब्रिटनच्या औद्योगिक समाजाच्या अनुभवाची खोल छाप होती. युरोपमध्ये औद्योगिकीकरणामुळे निर्माण झालेले वर्गविभाजन (भांडवलदार आणि मजूर) हे सामाजिक संघर्षाचे प्राथमिक स्वरूप होते. भारतीय मार्क्सवाद्यांनी हेच मॉडेल सार्वत्रिक मानून भारतीय समाजाचे विश्लेषण करण्याचा प्रयत्न केला. त्यामुळे सामाजिक परिवर्तनाचा प्राथमिक आणि कधीकधी एकमेव इंजिन म्हणून वर्गसंघर्ष ला महत्त्व देण्यात आले. जात या संकल्पनेला प्रामुख्याने 'सुपरस्ट्रक्चर'चा भाग, म्हणजेच एक सांस्कृतिक किंवा विचारसरणात्मक रचना मानले गेले. जातीय शोषण हे वर्गीय शोषणाचे एक उपरूप किंवा व्यक्तिमत्व असल्याचा विचार केला गेला.

या दृष्टिकोनामुळे जातीय व्यवस्थेचे खऱ्या अर्थाने भौतिकवादी विश्लेषण करणे गंभीरपणे दुर्लक्षित राहिले. जात ही केवळ सामाजिक संस्तीची (social hierarchy) रचना नसून ती उत्पादनसंबंधांची ऐतिहासिक रचना आहे, हे मांडण्याचे काम ऐतिहासिकदृष्ट्या झाले नाही. जातीने केवळ सामाजिक प्रतिष्ठा ठरवली नाही, तर व्यवसाय, भूमिस्वामित्व, उत्पादनाची साधने, श्रमाची विभागणी आणि अधिकारयुक्त भागीदारी हे सर्व काही ऐतिहासिकदृष्ट्या निश्चित केले. म्हणजेच, जात आणि वर्ग यांचे नाते हे अतिशय जटिल आणि स्वतंत्र महत्त्वाचे आहे. या मर्यादित दृष्टिकोनामुळे भारतीय समाजाचे समग्र चित्रण होऊ शकले नाही आणि जातीय संघर्षाचा राजकीय आणि आर्थिक आधार अपुरा राहिला. शरद पाटील यांची भौतिकवादी-ब्राह्मणवादविरोधी चौकट एक क्रांतिकारी दृष्टिकोन हीच मर्यादा ओळखून कॉम्रेड शरद पाटील यांनी भारतीय समाजाच्या मूळ संरचनेचे विश्लेषण करण्यासाठी एक स्वतंत्र चौकट प्रस्तावित केली. ही चौकट मूलतः भौतिकवादी आहे, कारण ती उत्पादनाच्या संबंधांमधून समाजरचना समजून घेते. ती ब्राह्मणवादविरोधी आहे, कारण ती ब्राह्मणवादी विचारसरणीने घडवलेल्या आणि पोषित केलेल्या जातीय शोषणाच्या पद्धतीचे मूळछेदन करते.पाटील यांच्या विश्लेषणाचा केंद्रबिंदू म्हणजे जात ही उत्पादनसंबंधांची ऐतिहासिक रचना आहे ही ठाम भूमिका. त्यांच्या मते, जातव्यवस्था ही एक आर्थिक व्यवस्था आहे ज्याने विशिष्ट जमातींच्या श्रमाचे शोषण करण्यासाठी आणि उत्पादनाची साधने काही जातींच्या हाती केंद्रित ठेवण्यासाठी एक कायदेशीर-सामाजिक चौकट निर्माण केली. उदाहरणार्थ, शेतमजूर, कामगार, हुन्या करणारे कारागीर हे ऐतिहासिकदृष्ट्या विशिष्ट जातींचेच होते. त्यांच्या श्रमाचा फायदा वरच्या जातींना मिळाला. या अर्थाने, जातीय दर्जा आणि आर्थिक स्थिती यांचा अतूट संबंध होता. ही रचना केवळ सांस्कृतिक वर्चस्वाने टिकवली गेली नाही, तर राज्यसत्तेच्या हस्तक्षेपाने (मनुस्मृतीसारखे धर्मशास्त्र ते ब्रिटिश काळातील सेंसस) मजबूत केली गेली. म्हणूनच, पाटील यांचा विचार सुचवतो की भारतातील सामाजिक परिवर्तनासाठी फक्त वर्गसंघर्ष पुरेसा नाही.जातीय-वर्गसंघर्ष ही एक अविभाज्य संकल्पना असली पाहिजे. ब्राह्मणवाद हे केवळ धार्मिक विचारांचे संकुल नसून ते एक सामाजिक-आर्थिक प्रक्षोभक आहे ज्याने शोषणाची ही संरचना टिकवली. त्यामुळे ब्राह्मणवादाशी संघर्ष हा भारतीय परिस्थितीत वर्गसंघर्षाचाच एक आवश्यक आणि अविभाज्य भाग आहे.शरद पाटील यांनी मांडलेली भौतिकवादी आणि ब्राह्मणवादविरोधी चौकट ही भारतीय समाजाच्या बहुस्तरीय शोषणाच्या स्वरूपाचे सखोल विश्लेषण करण्याचे एक शक्तिशाली साधन आहे. ही चौकट वर्ग, जात आणि लिंग यांच्यातील गुंतागुंतीचे परस्परसंबंध समजण्यास मदत करते. ती आपल्याला हे दाखवते की भारतातील सामाजिक न्यायाचा आणि समानतेचा संघर्ष केवळ आर्थिक पुनर्वितरणाचा नसून तो जातीय आणि लैंगिक सत्तेच्या संरचनांचे मूळछेदन करण्याचाही आहे. नवउदारवादी आर्थिक शोषण आणि हिंदुत्ववादी सांस्कृतिक एकात्मिकतेच्या वर्तमान द्वंद्वात, शरद पाटील यांचे विचार केवळ प्रासंगिकच नाहीत, तर भारतीय समाजाचे खरे रूपांतर घडवून आणण्यासाठी अपरिहार्य आहेत.

संशोधनाची मुख्य गृहितके (Major Hypotheses)

1. कॉम्रेड शरद पाटील यांनी मांडलेला मार्क्सवाद–आंबेडकरवादाचा समन्वय हा भारतीय सामाजिक वास्तवासाठी पारंपरिक शुद्ध मार्क्सवाद किंवा शुद्ध आंबेडकरवादापेक्षा अधिक प्रभावी आणि व्यवहार्य वैचारिक चौकट ठरतो.
2. भारतीय समाजातील जात आणि वर्ग यांची परस्परावलंबी रचना समजून घेण्यासाठी शरद पाटील यांचा जात-वर्ग द्वंद्वात्मक दृष्टिकोन आजच्या नवउदारवादी काळातही तितकाच प्रासंगिक आहे.

उपगृहितके (Subsidiary Hypotheses)

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

3. भारतीय डाव्या चळवळीने जातवास्तवाकडे केलेले दुर्लक्ष हे तिच्या मर्यादांचे प्रमुख कारण ठरले असून, शरद पाटील यांचे लेखन या मर्यादेवर मूलभूत टीका करते.

4. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या जातीनिर्मूलनाच्या विचारांना भौतिकवादी (Materialist) चौकटीत समजावून घेण्याचा शरद पाटील यांचा प्रयत्न हा आंबेडकरवादाच्या नव्या वाचनाचा महत्त्वपूर्ण टप्पा ठरतो.

5. कॉम्रेड शरद पाटील यांचा इतिहासलेखन व सांस्कृतिक विश्लेषणाचा दृष्टिकोन (विशेषतः दास्य, शूद्र, स्त्री प्रश्न) हा समकालीन दलित–बहुजन चळवळींसाठी वैचारिक दिशादर्शक ठरतो.

संशोधनाची उद्दिष्टे व पद्धत

कॉ. शरद पाटील यांच्या राजकीय विचारांची सैद्धांतिक मांडणी करणे भारतीय मार्क्सवादावरील त्यांच्या चिकित्सक भूमिकेचे विश्लेषण करणे जात, वर्ग व लिंग यांच्यातील परस्परसंबंध स्पष्ट करणे समकालीन सामाजिक-राजकीय परिस्थितीत त्यांच्या विचारांची उपयुक्तता तपासणे संशोधन पद्धती या लेखासाठी ऐतिहासिक भौतिकवाद, तात्त्विक विश्लेषण आणि समकालीन राजकीय घटनांचे चिकित्सक वाचन या पद्धतींचा अवलंब करण्यात आला आहे.

1) **सैद्धांतिक मांडणी:**

कॉ. शरद पाटील यांच्या राजकीय विचारांची एक सुसंगत सैद्धांतिक रूपरेषा तयार करणे हे प्राथमिक उद्दिष्ट आहे. त्यांच्या लेखन, भाषणे आणि राजकीय सहभागातून व्यक्त होणारी मुख्य संकल्पना (जसे की भारतीय समाजाचे वर्गीय-जातीय स्वरूप, लोकशाहीची संकल्पना, शेतकरी-कामगार यांची भूमिका, साम्राज्यशाहीविरोध इ.) ओळखून, त्यांच्यातील तार्किक संबंध स्पष्ट करणे.

2) मार्क्सवादावरील चिकित्सक भूमिकेचे विश्लेषण: भारतीय संदर्भात मार्क्सवादी सिद्धांताचा वापर आणि व्याख्या यावर पाटील यांची भूमिका चिकित्सक होती. पाश्चिमात्य किंवा ऐतिहासिक भौतिकवादाच्या कठोर अर्थवादी अर्थलोपांचे त्यांनी केलेले समालोचन, आणि त्याऐवजी भारतीय समाजाच्या विशिष्टता (जात, धर्म, क्षेत्रीयता) यांना विचारात घेण्याचा प्रयत्न याचे सखोल परीक्षण करणे हे या संशोधनाचे महत्त्वाचे उद्दिष्ट आहे.

३) जात, वर्ग व लिंग यांच्यातील परस्परसंबंध स्पष्टीकरण:

भारतीय वामपंथी चळवळीत वर्ग ही एकमेव प्राथमिक विश्लेषणाची एकके मानण्याच्या प्रवृत्तीविरुद्ध पाटील यांनी सतत भारतीय समाजातील जातीय शोषणाची स्वतंत्र आणि गुंतागुंतीची भूमिका रेखांकित केली. तसेच, स्त्री-दास्यता आणि पितृसत्ता यांचा वर्गीय-जातीय शोषणाशी असलेला निगडित संबंध त्यांच्या विचारांतून कसा उलगडतो हे स्पष्ट करणे गरजेचे आहे. समकालीन उपयुक्ततेचे परीक्षण: आजच्या काळात, जेव्हा भारतात राष्ट्रवाद, जातीय राजकारण, सामाजिक न्याय, आर्थिक विषमता आणि लोकशाहीचे स्वरूप यावर तीव्र वादविवाद चालू आहेत, तेव्हा पाटील यांचे विचार नवीन अर्थाने प्रासंगिक ठरू शकतात का? सध्याच्या सामाजिक-राजकीय परिस्थितीत त्यांच्या विश्लेषणाची सैद्धांतिक आणि व्यावहारिक उपयुक्तता तपासणे हे संशोधनाचे अंतिम उद्दिष्ट आहे.

हा लेख वरील उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी खालील पद्धतशीर रचना अवलंबेल ऐतिहासिक भौतिकवादी पद्धत: या पद्धतीचा वापर करून कॉ. शरद पाटील यांच्या विचारांचा विकास ऐतिहासिक संदर्भात समजून घेतला जाईल. स्वातंत्र्योत्तर भारतातील राजकीय, सामाजिक आणि आर्थिक परिस्थिती (उदा., काँग्रेसचे वर्चस्व, शेतकरी आंदोलने, दलित चळवळीचा उदय, आणीबाणी, वामपंथी चळवळीतील फूट) यांच्याशी त्यांचे विचार कसे संवाद साधत आहेत हे पाहिले जाईल. त्यांच्या विचारांना केवळ तात्त्विक न मानता, विशिष्ट ऐतिहासिक आणि भौतिक परिस्थितीतून उद्भवलेले मानले जाईल. तात्त्विक विश्लेषण पद्धत: पाटील यांच्या मूळ लेखनाचे (प्राथमिक स्रोत) काळजीपूर्वक वाचन करून, त्यातील मुख्य तात्त्विक विधाने, संकल्पना आणि युक्तिवाद ओळखले जातील. त्यांच्या विचारांची तुलना इतर मार्क्सवादी विचारवंतांशी (जसे की भारतातील डांगे, रणदिवे इ. किंवा आंतरराष्ट्रीय स्तरावर ग्राम्शी, लुकाच इ.) करून त्यांच्या विचारसरणीतील विशिष्टता आणि योगदान हायलाइट केले जाईल. जात, वर्ग आणि लिंग यांच्या संबंधांचे त्यांचे सिद्धांत हे या विश्लेषणाचे केंद्रबिंदू असतील. समकालीन राजकीय घटनांचे चिकित्सक वाचन: पाटील यांच्या सैद्धांतिक चौकटीचा वापर करून समकालीन भारतीय राजकारणातील विशिष्ट घटना किंवा प्रवाहांचे विश्लेषण केले जाईल. उदाहरणार्थ, आजच्या काळातील दलित-बहुजन राजकारण, हिंदुत्ववादी राष्ट्रवादाचा उदय, किसान आंदोलने, महिलांच्या हक्कांचे प्रश्न यांवर पाटील यांचे विचार काय प्रकाश टाकू शकतात याचे परीक्षण केले जाईल. यामुळे त्यांच्या विचारांची 'जिवंत' उपयुक्तता तपासली जाईल.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

४) कॉ. शरद पाटील वैचारिक पार्श्वभूमी:

कॉ. शरद पाटील हे केवळ मार्क्सवादी विचारवंत नव्हते; ते फुले–आंबेडकर परंपरेतील भौतिकवादी वारसदार होते. त्यांनी जोतीराव फुल्यांचा ब्राह्मणवादविरोध, आंबेडकरांचा जातिनिर्मूलनाचा प्रकल्प आणि मार्क्सचा ऐतिहासिक भौतिकवाद यांचा सर्जनशील संगम घडवून आणला. त्यांच्या मते, भारतीय समाज समजून घेण्यासाठी धर्म, संस्कृती किंवा अर्थव्यवस्था स्वतंत्रपणे पाहणे अपुरे आहे. जात हीच अशी रचना आहे जी श्रमवाटप, संपत्तीचे वितरण, सत्ता आणि विचारसरणी यांना एकत्र बांधून ठेवते.

५) भारतीय मार्क्सवादावरील शरद पाटील यांची टीका

आर्थिक अपघटनवाद:

भारतीय मार्क्सवादावर शरद पाटील यांनी केलेली सर्वात महत्त्वाची टीका म्हणजे आर्थिक अपघटनवाद. अनेक मार्क्सवादी विचारवंतांनी जात ही भांडवलशाहीपूर्व अवशेष मानली. त्यांच्या मते समाजवाद आल्यानंतर जात आपोआप नष्ट होईल. शरद पाटील यांनी ही भूमिका ठामपणे नाकारली.शरद पाटील हे एक प्रमुख भारतीय समाजशास्त्रज्ञ आणि विचारवंत होते. त्यांनी भारतीय मार्क्सवादी विचारसरणीवर, विशेषतः जात आणि वर्ग यांच्या संबंधावरील त्याच्या समजुतीवर, मूलभूत टीका केली आहे. 'आर्थिक अपघटनवाद' ही त्यांच्या टीकेची केंद्रीय संकल्पना आहे.

मार्क्सवादी भूमिका: जात ही 'भांडवलशाहीपूर्व अवशेष':

पारंपारिक भारतीय मार्क्सवादीविश्लेषणानुसार, जात ही एक 'भांडवलशाहीपूर्व' (feudal) समाजरचना आहे. त्यांच्या मते, भांडवलशाहीच्या विकासामुळे आणि शहरीकरण, औद्योगीकरण इत्यादींमुळे जातीय संस्था आपोआप कमकुवत होतील. त्यापुढे, समाजवादी क्रांती झाल्यानंतर वर्गविहीन समाजरचना निर्माण झाल्यावर जातीय भेदभाव आणि चातुर्वर्ण्याचा पाया पूर्णपणे कोसळेल. अशाप्रकारे, अनेक मार्क्सवाद्यांच्या दृष्टीने जातीप्रश्न हा वर्गप्रश्नाच्या पोषक असल्याने, वर्गसंघर्षावर भर देणे आणि वर्गचळवळीत सर्व जाती-धर्माचे कामगार एकत्र आणणे हे प्रमुख धोरण होते. जातीवादी विभाजनांविरुद्ध स्वतंत्र संघर्षाला फारसे महत्त्व दिले गेले नाही. शरद पाटील यांची मूलभूत टीका यांनी या भूमिकेला 'आर्थिक अपघटनवादी' म्हणून ओळखले. 'अपघटनवाद' म्हणजे जटिल सामाजिक वास्तवाला केवळ एकाच (इथे आर्थिक) कारणाकडे किंवा आयामाकडे कमी करणे, सोपे करणे. पाटील यांच्या मते, भारतीय मार्क्सवाद्यांनी जातीय व्यवस्थेचे केवळ आर्थिक आधारावर, म्हणजेच ती एक 'अवशेष' आहे या नजरेतून विश्लेषण केले. जात ही केवळ आर्थिक शोषणाचे साधन नसून, एक स्वायत्त, सामाजिक-सांस्कृतिक, धार्मिक आणि राजकीय संस्था आहे हे ते विसरले. त्यांनी असे मांडले की जात आणि वर्ग हे दोन स्वतंत्र पण एकमेकांशी गुंतागुंतीने जोडलेले सामाजिक संबंध आहेत. जातीय शोषण केवळ आर्थिक नसते, तर सामाजिक, सांस्कृतिक आणि मानसिकही असते. केवळ उत्पादन संबंध (वर्ग) बदलले तरी जातीय पूर्वग्रह, हीनतेची भावना, सामाजिक बहिष्कार, पवित्र-अपवित्र यावर आधारित विषमता आपोआप नष्ट होत नाही. म्हणूनच, 'समाजवाद आल्यानंतर जात आपोआप नष्ट होईल' ही कल्पना भ्रममूलक आहे.

परिणाम आणि महत्त्व:

शरद पाटील यांच्याया टीकेचे मोठे महत्त्व आहे. स्वायत्तता: जातीचे वर्गापासूनचे स्वायत्त अस्तित्व मान्य करण्यात आले. बहुआयामी दृष्टिकोन: जातीय विषमतेचे केवळ आर्थिक नव्हे तर सामाजिक-सांस्कृतिक विश्लेषण करण्याची गरज पडली.चळवळीचा आढावा: या टीकेमुळे भारतातील वामपंथी चळवळीच्या धोरणांचे पुनर्मूल्यांकन झाले. जातीचा प्रश्न दुय्यम मानून फक्त वर्गसंघर्षावर लक्ष केंद्रित केल्यामुळे त्या चळवळी दलित-पिडीत समाजापर्यंत पोचू शकल्या नाहीत, ही एक चूक ठरली. दलित चळवळीशी संवाद: पाटील यांचे हे विचार दलित चळवळीतील विचारवंतांशी (डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारांशी) एक प्रकारचा संवाद निर्माण करतात, ज्यांनी सुद्धा जात ही केवळ आर्थिक संस्था नसून एक 'श्रेणीबद्ध रचना' असल्याचे मांडले होते.

जात:

उत्पादनपद्धती म्हणून- शरद पाटील यांचे सर्वात मूलगामी योगदान म्हणजे जातिव्यवस्थेचे उत्पादनपद्धती म्हणून विश्लेषण. श्रमवाटप जातिव्यवस्था जन्माधारित व्यवसाय ठरवते. विशिष्ट जातींना घाणेरडी, कमी मोबदल्याची आणि सामाजिकदृष्ट्या अपमानास्पद कामे दिली जातात. अधिशेष शोषण दलित व शूद्र वर्गाकडून सक्तीची मजुरी, अस्पृश्यता आणि मालकी हक्कांचा अभाव यांद्वारे अधिशेष शोषण केले जाते. त्यामुळे जात ही भांडवलशाहीच्या विकासात अडथळा नसून तिची सहयोगी ठरते.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

आंबेडकरवाद आणि मार्क्सवाद:

सर्जनशील संधान कॉ. शरद पाटील यांनी "मार्क्स विरुद्ध आंबेडकर" हा वाद भ्रामक असल्याचे सांगितले. त्यांच्या मते, आंबेडकरांचा जातिनिर्मूलनाचा प्रकल्प वर्गशोषणाच्या विश्लेषणाशिवाय अपुरा आहे; तर मार्क्सवाद जातिविरोधी भूमिकेशिवाय क्रांतिकारी ठरत नाही. या दोन्ही प्रवाहांच्या संधानातूनच भारतीय वास्तवाशी सुसंगत क्रांतिकारी राजकारण उभे राहू शकते.

समकालीन सामाजिक-राजकीय वास्तवात प्रासंगिकता नवउदारवादी अर्थव्यवस्था:

खाजगीकरण, कंत्राटी रोजगार आणि असंघटित क्षेत्रामुळे दलित–बहुजन श्रमिकांचे शोषण अधिक तीव्र झाले आहे. ही परिस्थिती शरद पाटील यांच्या जात–वर्ग विश्लेषणाची सत्यता अधोरेखित करते.

हिंदुत्ववादी राजकारण

हिंदुत्ववादी विचारसरणी जातसंघर्ष लपवून "हिंदू एकता" मांडते. शरद पाटील यांचे ब्राह्मणवादविरोधी विश्लेषण या राजकारणाचा वर्गीय व जातीय स्वभाव उघड करते. डाव्या चळवळींचे संकट जात प्रश्न दुर्लक्षित केल्यामुळे भारतीय डावे राजकारण जनाधार गमावत आहे, ही शरद पाटील यांची मांडणी आज अधिकच सुसंगत ठरते. शरद पाटील यांच्या विचारांची मर्यादा अशी की त्यांनी पर्यावरणीय प्रश्न आणि उत्तर-सांरचनावादी चर्चांशी तुलनेने कमी संवाद साधला. तरीही भारतीय समाजरचनेचे भौतिक विश्लेषण करण्यासाठी त्यांची चौकट आजही अत्यंत प्रभावी आहे. कॉ. शरद पाटील यांचे राजकीय विचार हे भारतीय समाजपरिवर्तनासाठी दिशादर्शक आहेत. जात, वर्ग आणि लिंग यांच्या एकत्रित निर्मूलनाशिवाय क्रांती शक्य नाही, ही त्यांची भूमिका आजच्या नवउदारवादी व फॅसिस्ट प्रवृत्तींच्या काळात अधिकच प्रासंगिक ठरते. त्यांच्या विचारांचा पुनर्विचार आणि पुनराविष्कार करणे ही आजच्या सामाजिक चळवळींची ऐतिहासिक गरज आहे.

संदर्भसूची (References)

1. Ambedkar, B. R. (1936). Annihilation of Caste. Bombay: Self-Published.
2. Phule, J. (1873). Gulamgiri. Pune.
3. Omvedt, G. (1994). Dalits and the Democratic Revolution. New Delhi: Sage.
4. Marx, K. (1867). Capital: Volume I. Hamburg.
5. MLA Style
6. Ambedkar, B. R. Annihilation of Caste. Bombay, 1936.
7. Patil, Sharad. Jati, Stri ani Samajik Kranti. Pune: Sadhana Prakashan, 2005.
8. Phule, Jyotirao. Gulamgiri. Pune, 1873.
9. Omvedt, Gail. Dalits and the Democratic Revolution. Sage, 1994.
10. Marx, Karl. Capital: Volume I. Hamburg, 1867.
    शरद् पाटील यांची ग्रंथसंपदा (मावळाई प्रकाशन)
11. चार प्रमुख खंडः १) दास-शूद्रांची गुलामगिरी (इंग्रजी व मराठी) २) रामायण महाभारतातील वर्णसंघर्ष ३) जातिव्यवस्थाक सामंती सेवकत्व (इंग्रजी व मराठी) ४) शिवाजीच्या हिंदवी स्वराज्याचे खरे शत्रू कोण - महंमदी की ब्राह्मणी?
12. जात्यंतक भांडवलदारी लोकशाही क्रांती व तिची समाजवादी पूर्ती (इंग्रजी व मराठी)
13. प्रिमिटिव्ह कम्युनिझम, मातृसत्ता-खीसत्ता व भारतीय समाजवाद (इंग्रजी व मराठी)
14. अब्राह्मणी साहित्य व कलांचे सौंदर्यशास्त्र
15. मार्क्सवादः फुले-आंबेडकरवाद
16. भारतीय तत्त्वज्ञान व नास्तिक मत
17. बुद्ध : भारतीय इतिहासातील लोकशाही, स्वातंत्र्य व समतेचा अग्निखोत
18. पश्चिम भारतीय स्वायत्त आदिवासी राज्याची भूमिका
19. खी-शूद्रांच्या स्वराज्याचा राजा (नाट्यसंहिता)
20. शोध, मूलनिवासींचा की शुद्र वर्णाचा की जात्यंतक समतेचा?
21. नामांतर - औरंगाबाद आणि पुण्याचे

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

महिलांचा राजकीय सहभाग आणि आरक्षण धोरणे

कैलास मधुकर अवसरमोल
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ छ.संभाजीनगर
Email: kailasawasarmol@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-1801128
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 536-539
January 2026

Submitted: 23 Dec. 2025
Revised: 2 Jan. 2025
Accepted: 23 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश:(Abstract)

महिलांना राजकीय अधिकाराची संवैधानिक तरतूद असूनही भारतीय महिलांचा राजकीय सहभाग मोठ्या प्रमाणात वाढलेला दिसून येत नाही नाही. महिलांचा राजकीय सहभाग वाढवण्यासाठी राजकारणाविषयीची जाणीव, नेतृत्वाचा विकास, संघटन कौशल्य, निर्णय क्षमता, एकत्रपणे कार्य करण्याची वृत्ती, अधिकार व कायद्याची माहिती असणे आवश्यक आहे. त्यासाठी महिलांना आर्थिक स्वावलंबी आणि कार्यक्षम बनविणे तसेच नेतृत्वासाठी प्रशिक्षण देणे गरजेचे आहे. त्याच बरोबर त्यांना त्यांचे हक्क व अधिकाराची जाणीव करून देणे हे देखील तितकेच महत्वाचे आहे.

मुख्यशब्द: *लोकसाहित्य, लोकसंस्कृती, परंपरा, मौखिक परंपरा, लोककथा, लोकगीत, लोकजीवन, सांस्कृतिक वारसा, ग्रामीण समाज, सामाजिक मूल्ये, सांस्कृतिक ओळख, परंपरागत ज्ञान.*

प्रस्तावना:(Introduction)

महिलांचा राजकारणातील सक्रीय सहभाग हा नेहमीच चर्चेचा विषय राहिलेला आहे.भारतात अगदी आर्यांच्या काळापासून महिलांना समाजात महत्त्वाचे स्थान आहे. ऋग्वेदात महिलांना राजकारणात स्थान असल्याचेही आढळून येते .उपनिषद, पुराणकाळात ते कायम होते. परकीय आक्रमणानंतरही काही स्त्रिया राजकारणात दिसतात. स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्रोत्तर काळात अनेक भारतीय स्त्रियांनी अनेक क्षेत्रात आपल्या कार्यकर्तृत्वातून ठसा उमटविला आहे. भारताच्या इतिहासात महिलांचा राजसत्तेत जसा सहभाग होता तसा तो स्वातंत्र्याच्या लढाईतही दिसून येतो. भारतीय स्वातंत्र्यानंतर अनेक महिलांनी राजकारणातील अनेक महत्त्वाची पदे भूषवली आहेत. प्राचीन भारतात अनेक गणराज्ये होती व त्यांचा कारभार स्वतंत्र होता. राजेशाहीभोवतीच त्यांचे राजकारण केंद्रित होते. हीच प्रथा नंतरच्या काळातही चालू राहिली. इ. सन बाराव्या शतकानंतर अधूनमधून राज्यकारभाराची सूत्रे महिलांच्या हाती गेल्याचे आपणास दिसून येते . वयाच्या अवघ्या तेराव्या वर्षीच निष्णात लढवय्यी म्हणून रझियाने लौकिक प्राप्त केला.इसवी सन १५२४ ते १५६४ या काळात गोंडवाना संस्थानची महाराणी असलेल्या दुर्गावतीचे नावही इतिहासात कोरले गेले आहे. सोळाव्या शतकातील आणखी एक ठळक नाव म्हणजे चांदबिबी. सतराव्या शतकात प्रत्यक्ष राज्यकारभार न करताही राजकारणाला एकूणच नवी दिशा देणारी राजमाता म्हणून नाव घेतले जाते ते जिजाबाईंचे. जिजाऊंनंतर ठळकपणे दिसते ते नाव करवीरवासिनी ताराऊंचे इ. सन १७६६ ते १७९५ या काळात आपल्या कार्यकर्तृत्वाने झळाळून उठली होती इंदूरची पुण्यश्लोक अहिल्याबाई होळकर. इ. सन १७७८ ते १८२९ हा काळ कर्नाटकातील कित्तूरची राणी चन्नम्मा. स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतीय राजकारणातील महिला नेतृत्व म्हणून इंदिरा गांधी, सोनिया गांधी, ममता बॅनर्जी, मायावती, जयललिता, प्रतिभा पाटील, सुषमा स्वराज, शालिनीताई पाटील, सुप्रिया सुळे, शीला दिक्षीत , वसुंधराराजे सिंदिया ही नावे सुपरिचित आहेत. याच बरोबर गेल्या अनेक वर्षापासून ग्रामीण भागातही महिला राजकारणात काही प्रमाणात काहोईना सक्रीय होताना दिसून येत आहेत.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
कैलास मधुकर अवसरमोल, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ छ.संभाजीनगर

How to cite this article:
अवसरमोल, . कैलास . मधुकर . (2026). महिलांचा राजकीय सहभाग आणि आरक्षण धोरणे. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 536–539. https://doi.org/10.5281/zenodo.18465580

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18465580
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

व गावपातळीवर समाज कार्यात सहभाग नोंदवत आहेत. महिला आत्मविश्वासाने बोलताहेत पुढे येताआहेत आपण पुरुषापेक्षा कमी नाही आहोत ही भावना महिलांच्या मनात निर्माण झाल्याचे दिसून येत आहे. महिलांच्या राजकारणातील सहभागाविषयीच्या वाढणाऱ्या प्रतिकूलतेला महिलांनी एक शक्ती बनवण्यात यश मिळवले आहे. महिलांनी राजकारणाविषयी नकारात्मकता न बाळगता राजकारणात आलं पाहिजे. महिला चळवळीने कात टाकून केवळ समाजकारण न करता राजकीय आरक्षणासाठी लढले पाहिजे. आणि महिलांचे प्रतिनिधित्व करण्यासाठी समाजभान असलेल्या चांगल्या महिलाणी राजकारणात आले पाहिजे. व आपले हक्क आणि अधिकार प्राप्त करून घेतले पाहिजे. त्यातून येणारा काळ नक्कीच बदललेला असेल. शेवटी, राजकारणात येऊनच चांगलं समाजकारण करता येतं ! शिवाय महिला राजकीय आरक्षणाचं जे विधेयक गेल्या अनेक वर्षांपासूण रखडलेले आहे ते येणाऱ्या संसदीय अधिवेशनात महिला खासदारांनी संसदेत मांडावे. आणि ते सर्वांनी एकमताने पास करावे. लगेच लागू करावे.कारण सर्वसमावेशक लोकशाही ही समान राजकीय सहभागाशिवाय निर्माण होऊच शकत नाही.

संशोधनाचे महत्व:)Significance of the Research)

विकसनशील देशाचा विकास आणि महिलांचा विकास, यांचा अत्यंत जवळचा व प्रत्यक्ष संबंध आहे. असे म्हणतात की महिलांच्या आर्थिक, सामाजिक परिस्थितीकडे बघितले असता तुम्हाला त्या देशाची संस्कृती समजू 'शकते. महिला आज विविध क्षेत्रांमध्ये महत्वाचे कार्य करताना दिसत आहेत. निसर्गाने बुध्दि, कौशल्य सर्वांना समान दिलेले असले तरी इतिहास काळापासून तर आजपर्यंत महिलांना प्रत्येक क्षेत्रात दुलयम स्थान दिले गेले. त्यामुळे स्त्रीयांच्या मुलभूत अधिकार व हक्काबाबत शासनात व जनतेत जागृती निर्माण होणे गरजेचे आहे. स्वातंत्रपूर्व काळात महात्मा ज्योतिबा फुले, सावित्रीबाई फुले, रमाबाई रानडे, महादेव गोविंद रानडे, अण्णासाहेब कर्वे या सर्वांनी महिलांना सक्षम बनवण्यासाठी व महिलांच्या शिक्षणासाठी आपले सर्व आयुश खर्ची घातले. राजा राममोहन रॉय यांनी सतीची चाल बंद केली व स्त्री मुक्ती आंदोलनाला चालना दिली.

महिलांचा कुटुंबातील दर्जा, समाजातील स्थान व त्यांच्या सर्व क्षेत्रातील भूमिका पार पाडत असताना त्यांना दिली जाणारी अपमानास्पद वागणूक याला विरोध करून महिलांना कुटुंबात, समाजात व इतर सर्व क्षेत्रात पुरुषाच्या बरोबरीने समान स्थान मिळवण्यासाठी महिलांचे सामाजिक, मानसिक, आर्थिक, शैक्षणिक तसेच राजकीय सक्षमीकरण होणे आवश्यक आहे. भारतामध्ये ग्रामीण भागात महिलांची सद्यस्थिती लक्षात घेता असे दिसून येते की, महिलांमध्ये शिक्षणाचे प्रमाण खुप कमी आहे, बेरोजगारी, दारिद्रय, कुपोषण, आजार, कौटुंबिक हिंसा, आत्महत्या इ. अनेक समस्यांमुळे महिलांचा विकास होऊ शकत नाही. विकासात अडथळे निर्माण होतात व हे अडथळे दूर करण्यासाठी महिलांची सामाजिक व आर्थिक, शैक्षणिक तसेच राजकीय स्थितीमध्ये सुधारणा होणे गरजेचे आहे. राजकारणातील महिलांचा सहभाग व त्यांची भूमिका महत्वाची ठरते. याचा स्तर राज्याच्या राजकीय विकासाशी संबंधीत असतो.

उदिष्टे:(Objectives)

१ महिलांच्या राजकीय चळवळीचा इतिहास अभ्यासणे,
२ महिलांनी राजकारणात सहभागी व्हावे हया करिता शासनामार्फत करण्यात आलेले प्रयत्न अभ्यासणे.
३ महिलांच्या राजकीय सहभागाची वास्तविकता अभ्यासणे.
४ महिलांच्या राजकीय सहभागाची आवश्यकता अभ्यासणे.

महिलांच्या राजकीय चळवळीचा इतिहास :

प्राचीन काळात महिलांना सामाजिक व राजकीय क्षेत्रात फारसे स्थान नव्हते. राष्ट्राचे राजकीय नेतृत्व महिलांच्या हाती सोपवण्याची पध्दत त्यावेळी नव्हती. सामाजिक स्तरावर महिलांची भूमिका दुलयम होती. या परिस्थितीत कालानुरुप फरक पडला तरी आधुनिक युगातही पुरुषाच्या बरोबरीने स्थान महिलेला मिळालेले नाही. सर्वच क्षेत्रांतील या पुरुषप्रधान संस्कृतीला शह देण्यासाठी जगभरात विविध ठिकाणी स्त्रीवादी चळवळी सुरु झाल्या.

जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रात महिलांना पुरुषाच्या बरोबरीने हक्क व अधिकार मिळाले पाहिजेत.. ही मागणी अठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात जोर धरू लागली. १८४८ साली एलिझाबेथ कॅडी स्टॅन्टन व सुजान ॲथनी या दोन महिलांनी अमेरिकेत ही चळवळ सुरु केली. महिलांचे राजकारणातील स्थान कोणते असावे यावरही विचारमंथन सुरु झाले. हेरिएट टेलर व जॉन एकत्र आल्या व त्याचा आवाज बुलंद झाला.

१८९३ साली न्युझिलंडने आपल्या महिलांना मताधिकार दिला . त्यानंतर ऑस्ट्रीया व कॅनडा चा कमांक लागतो. ब्रिटीश पार्लमेंट मध्ये महिलांना राजकीय अधिकार देणारे विधेयक मांडण्यात आले होते १८७० साली मात्र महिलांना पूर्ण मताधिकार प्राप्त करुन घेण्याचा अधिकृत निर्णय तब्बल ५८ वर्गानी म्हणजे १९२८ साली घेण्यात आला. फ्रांस मध्ये राजकीय हक्क १९४४ जर्मनीने १९१९ नार्वे व स्पेन मध्ये १९१५ व १९१३ मध्ये आघाडी घेतली.दुसऱ्या महायुध्दानंतर इटली व ग्रीकसारख्या देशांनी महिलांना राजकारणाची द्वारे खुली केली. ब्रम्हदेशात १९३५ साली तर थायलंडमध्ये १९३२ साली तसेच चिन व जपानमध्ये महिलांना मतदानाचा अधिकार १९४७ सालापासून प्राप्त झाला.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

विसाव्या शतकाच्या प्रारंभीच भारतात सुधारणावादी चळवळीचे वारे वाहू लागले. ऍनी बेझंट यांनी याकामी पुढाकार घेतला. त्यांच्या प्रेरणेने ऑल इंडिया वुमेन्स कॉन्फरन्स, नॅशनल काउन्सिल फॉर वूमन, वूमन्स इंडियन असोसिएशन फॉर मद्रास इत्यादी संस्थांची स्थापना करण्यात आली १९१७ साली ऍनी बेझंट भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या पहिल्या निवडून आलेल्या महिला अध्यक्ष बनल्या. त्याच वर्षी सरोजनी नायडू यांच्या नेतृत्वाखाली व महात्मा गांधी यांच्या प्रेरणेने महिला संघटनाच्या एका शिटमंडळाने भारत भेटीवर आलेल्या लॉर्ड मोर्ली यांची भेट घेऊन भारतीय महिलांनाही राजकीय अधिकार बहाल करावे अशी आग्रही मागणी केली. या मागणीचा विचार करणे ब्रिटीश सरकारला भाग पडले व १९१९ साली मोंटेग्यू चेम्सफोर्ड सुधारणांतर्गत भारतातील सुमारे १० लाख महिलांना मतदानाचा अधिकार प्राप्त झाला. १९४७ साली भारताला स्वातंत्र मिळाल्यानंतरच महिलांना राजकीय प्रवेशाची द्वारे खुली झाली.

महिलांच्या राजयकीय सहभागाची वास्तविकता :

निवडणुका जवळ आल्या की महिला, महिलांचा राजकारणातील सहभाग, महिला आरक्षण या चर्चा मोठ्या प्रमाणात होउ लागतात. आपण फक्त चर्चा करतो, प्रत्यक्षात मात्र काहीच करत नाही. खरंतर मतदार म्हणून महिलांची भूमिका निवडणूक प्रक्रियेत महत्वाची आहेच. मात्र त्यांनी कुणाला मत द्यावं, हे देखील त्यांच्या घरची पुरु मंडळीच ठरवतात. असे चित्र आजही महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागात आपल्याला पाहायला मिळते. तर शिकलेल्या महिला घरातल्या पुरुषांना न जुमानता खऱ्या अर्थाने आपलं मतदान हक्काचं स्वातंत्र जपतात राजकारणात महिलांचा अत्यल्प सहभाग असल्यामुळे त्यांना प्रेरित करण्यासाठी १९९३ मध्ये स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये प्रथमच महिलांना ३३ टक्के राखीव जागा मिळाल्या. २००९ मध्ये वाढून ५० टक्के राखीव जागा करण्यात आल्या . यामुळे महिलांना स्थानिक स्वराज संस्थेत सहभाग वाढण्यास उत्तम संधी मिळाली. या राखीव जागांमध्ये अनुसूचित जाती, जमातीच्या महिलांसाठी जागा राखीव असल्याने लहान लहान वस्त्या, वाड्या, पाडे इथल्या अगदी तळागाळातल्या महिलांना प्रथमच गावच्या शासन व्यवस्थेत काम करण्याची संधी मिळाली. परंतु काही ठिकाणी बायकांना नामधारी सहया किंवा अंगठे उठवण्याचे काम सांगून, त्यांच्या मागून अधिकाराची आणि निर्णयाची सूत्रे पुरुषांनी स्वतःच्या हाती घेउन राखीव जागांच्या मूळ उद्देशालाच हरताळ फासला. परंतू २००७ महाराष्ट्र सरकारने एक परिपत्रक काढले की निवडून आलेल्या महिलांच्या कोणत्याही जवळच्या नातेवाईकांचा हस्तक्षेप खपवून घेतला जाणार नाही. या परिपत्रकामुळे महिलांचा कामातील क्रियाशील सहभाग वाढला. राखीव जागांमुळे महिलांचा आत्मविश्वास वाढला, धोरणे ठरवण्यासाठी त्यांचा विचार घेतला जाउ लागला, निवडणुकीला उभे राहणे, निवडून येण्यासाठी प्रचार करण्यासाठी महिला घरा बाहेर पडल्या. घराबाहेरच्या सार्वजनिक जीवनाची त्यांना जाणीव झाली. प्रश्न समजले व ते सोडवण्यासाठी महिला प्रयत्न करु लागल्या. साक्षरतेचे प्रमाण वाढले. महिलासंबंधीच्या प्रश्नांना अग्रस्थान मिळाले, अनेक शासकीय योजनांची त्यांना माहिती झाली अनेक बचत गटांची मोठ्या प्रमाणात ग्रामीण भागात सुरुवात झाली त्यामुळे महिलांच्या आर्थिक परिस्थितीत सुधारणा झाली. व महिलांचा राजकीय सहभाग वाढण्यास मदत झाली आहे .

महिलांचा राजकीय सहभाग वाढावा यासाठी 'शासनाने केलेले प्रयत्न:

देशाचा संपूर्ण विकास व्हावा असे वाटत असेल तर महिलांना सर्व क्षेत्रात सहभागी करुन घेणे गरजेचे आहे.शासनाने स्वातंत्रानंतर महिलांच्या स्थितीत सुधारणा करण्यासाठी अनेक योजना कार्यान्वित केल्या. शासनाने राजकिय क्षेत्रात महिलांचा सहभाग वाढावा यासाठी देशात पंचायत राज व्यवस्था आणि राजकारणात आरक्षणाची तरतूद केली आहे.

७३वी घटना दुरुस्ती व महिला आरक्षण विधेयक:

७३ वी घटनादुरुस्ती ही ग्रामीण पंचायत राजशी निगडित आहे. १९९२ साली ७३ वे घटना दुरुस्ती विधेयक मान्य झाले आणि त्यानुसार २४ एप्रिल १९९३ पासून पंचायत राजची अंमलबजावणी सुरु झाली. त्यामुळे पंचायतराज मधील संस्थांना घटनात्मक दर्जा मिळाला. भारतीय राज्यघटनेत २४३ कलमात पंचायतराजची तरतूद केली आहे. भारताच्या राज्यघटनेत कलम २४३ ब ४ अनुसार ७३वी घटनादुरुस्ती करुन स्थानिक स्वराज्य संस्थांत महिलांचा राजकीय सहभाग वाढवण्याचा क्रांतिकारी निर्णय झाला. त्यामुळे १९९४-९५ च्या स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या निवडणुकीत एक लाख महिला ग्रामपंचायत सदस्या, ८५०० महिला सरपंच ९८ महिला पंचायत समिती सभापती व १० जिल्हा परिदि अध्यक्ष म्हणून निवडून आल्या होत्या. या घटना दुरुस्तीत महिलांना ३३ टक्के एक तृतीयांश आरक्षण देण्यात आले. व या आरक्षणाचा लाभ घेऊन अनुसूचित जाती. जमाती, मागासवर्गीय, दुर्बल घटकातील महिला राजकीय सत्तेपर्यंत पोहचू शकल्या.

१९९३ मध्ये ७३ व्या घटना दुरुस्तीला मान्यता देण्यात आल्यानंतर महिलांना स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये ३३ टक्के आरक्षण मिळाले व नंतर ते ५० टक्क्यांवर गेले. त्यामुळे अनेक महिलांना राजकारणात मोठ्या पदावर काम करण्याची संधी मिळाली.

त्याचप्रमाणे लोकसभा व राज्यांच्या विधानसभांमध्ये महिलांना ३३ टक्के आरक्षण मिळावे म्हणून १९९६ मध्ये विधेयक सर्वप्रथम लोकसभेत मांडण्यात आले.२०१० मध्ये राज्यसभेने हे विधेयक मंजूर केले होते. परंतु लोकसभेत मंजूर झाले नसल्याने ते लागू करता आले नाही .

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

नारी शक्ती विधेयक २०२३

लोकसभेच्या आणि राज्यांच्या विधानसभेमध्ये महिलांना ३३ टक्के आरक्षण देण्यासाठी मोदी सरकारने २०२३मध्ये १२८ व्या घटना दुरुस्ती नुसार नारी शक्ती हे विधेयक पुन्हा एकदा लोकसभेमध्ये माडले व ते पारित झाले व नंतर त्याला राजेसाभेने मंजुरी दिली आहे परंतु त्याची प्रत्यक्ष अमलबजावणी अजून झालेली नाही त्यासाठी मोदी सरकारने मतदार संघाची पुनर्रचना व सीमांकन करण्याचे निरीक्षण नोदविले आहे.

महिला आरक्षण विधेयकातील संभाव्य तरतूदी:

> संसद व राज्य विधिमंडळातील एक तृत्तीयांश जागा महिलांसाठी राखीव.

यापैकी एक तृत्तीयांश जागा अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमाती महिलांसाठी राखीव.

> लोकसभेसाठी एक तृत्तीयांश जागा फिरत्या पध्दतीने रोटेशन द्वारे आरक्षित असतील.

> ॲग्लो इंडियन समाजाच्या महिलांसाठीही आरक्षण लागू होईल.

> ज्या राज्यात लोकसभा मतदार संघाची एकच जागा असेल तेथे दर तीन सार्वत्रिक निवडणुकीच्या साखळीमध्ये महिला वेळेस ती जागा आरक्षित करण्यात येईल,

निष्कर्ष)Conclusion(

१. महिलांचा राजकीय सहभाग वाढल्यास समाजाकडून महिलांचे होणारे सामाजिक, मानसिक, गाररिक पण यांबण्यास मदत होईल.

२. महिलांचा आर्थिक दर्जा सुधारेल.

३. महिलांची निर्णय घेण्याची क्षमता वाढल्याने त्यांचा आत्मविश्वास वाढण्यास मदत होईल.

४. ग्रामीण भागातील तसेच दलित, आदिवासी महिलांच्या नेतृत्वाचा विकास होईल.

५. महिलांचे साक्षरतेचे प्रमाण वाढल्याने महिलांसाठी शासनामार्फत राबविल्या जाणा. या योजनांची त्यांना माहिती होईल व त्या स्वतःच्या प्रश्नाकडे गांर्भियाने पाहतील व ते प्रश्न राष्ट्रीय पातळीवर सोडवण्यास मदत होईल.

६. शासनाच्या नियोजन निर्णय प्रक्रियेत सहभागी होण्याची संधी महिलांना प्राप्त होईल.

संदर्भसूची:(References)

१. डॉ.एस.पी. गायकवाड, 'महिला नेतृत्व सबलीकरण व परिवर्तन एक समाजशास्त्रीय अभ्यास विशे संदर्भ लातूर जिल्हा', 'शोधप्रबंध, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद, २०००

२. डॉ. राहूल भगत, शोधनिबंध, महिलांचा राजकीय सहभाग आणि महिला सशक्तीकरण, डिसेंबर २०१४.

३. श्री. विरेंद्र मुरलीधर घरडे, सुरेंद्र अंबर मोरे, महिलांचा राजकीय सहभाग व सबलीकरणाची वास्तवता, विशेश संदर्भ धुळे जिल्हा, शोधनिबंध, जानेवारी २०१५

४. तरुण भारत नागपूर, निवडणूका मतदान आणि महिला, दि.५/४/२०१९

५. लोकसत्ता, लेख बदलाच्या शोधातली ग्रामीण स्त्री, १० डिसेंबर २०१९

६. भारत में महिला एवं पुरु १९९५, पृ.६३

७. कबीर उषा लक्ष्मण बोबडे, लेख, राजकारण आणि स्त्रिया, ३१ मार्च २०१९.

संकेतस्थळ :(Website)

1. www.shodhganga.inflibnet.ac.in www.maharashtra.gov.in https://mr.wikipedia.org/wiki/

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

Original Article

भारताच्या परराष्ट्र धोरणाच्या विविध पैलूंचा चिकित्सक अभ्यास

डॉ.डी.एस.कळंबे[1], योगेश रामकृष्ण वायाळ[2]
[1]राज्यशास्त्र विभागप्रमुख मोरेश्वर कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय भोकरदन
[2]राज्यशास्त्र विभाग डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ छत्रपती संभाजीनगर
Email: kalambedinakar@gmil.com

Manuscript ID:
JRD -2026-1801129
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(II)
Pp. 540-543
January 2026
Submitted: 23 Dec. 2025
Revised: 2 Jan. 2025
Accepted: 23 Jan .2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश:

प्रस्तुत लेखात भारताच्या परराष्ट्र धोरणाच्या विविध पैलूंचा चिकित्सक अभ्यास करण्यात आला आहे. प्रत्येक देशाचे परराष्ट्र धोरण हे राष्ट्रीय हितसंबंधांवर आधारित असते आणि भारतही याला अपवाद नाही. भौगोलिक स्थान, नैसर्गिक संसाधने, तंत्रज्ञान, आर्थिक स्थिती तसेच शेजारी राष्ट्रांशी असलेले संबंध या घटकांच्या आधारे भारताने आपले परराष्ट्र धोरण निश्चित केले आहे. स्वातंत्र्यानंतर भारतासमोर अंतर्गत विकासाबरोबरच बाह्य आव्हानेही होती. या पार्श्वभूमीवर पंचशील करार, लाहोर करार आणि विशेषतः अलिप्ततावादी धोरण स्वीकारून भारताने महासत्तांमध्ये संतुलन राखण्याचा प्रयत्न केला. पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्या नेतृत्वाखाली भारताने स्वतंत्र भूमिका घेत जागतिक राजकारणात आपले सार्वभौमत्व टिकवून ठेवले. शीतयुद्धानंतर बदललेल्या जागतिक परिस्थितीत भारताचे परराष्ट्र धोरण अधिक गतिमान आणि परिवर्तनशील झाले आहे. अमेरिका, रशिया, जपान यांसारख्या देशांशी संबंध दृढ करताना तसेच ब्रिक्ससारख्या प्रादेशिक गटांमध्ये सहभाग घेत भारताने धोरणात्मक सहकार्य वाढवले आहे. चीन व पाकिस्तानकडून निर्माण होणाऱ्या सुरक्षा आव्हानांना तोंड देण्यासाठी लष्करी क्षमता आणि संरक्षण तंत्रज्ञानावरही भर देण्यात आला आहे. परराष्ट्र धोरण हे गुंतागुंतीचे, परस्परावलंबी आणि बदलत्या आंतरराष्ट्रीय परिस्थितीनुसार विकसित होणारे क्षेत्र आहे. राष्ट्रीय हितसाधन, शांततापूर्ण सहअस्तित्व, असंलग्नता आणि पंचशील यांसारखी तत्त्वे भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची वैशिष्ट्ये ठरतात. जागतिक स्तरावर आपले स्थान मजबूत करण्यासाठी आणि उद्भवणाऱ्या आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी प्रभावी परराष्ट्र धोरण आवश्यक असल्याचे लेखातून स्पष्ट होते.

मुख्यशब्द: परराष्ट्र धोरण, जागतिक स्थिती, निर्धारक घटक, राष्ट्रीय हित.

प्रस्तावना :

प्रत्येक देशाचे परराष्ट्र धोरण हे त्यांचे राष्ट्रीय हितसंबंधांनी चालते. भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचे मुख्य आणि प्रथमिक उद्दिष्टे भारताच्या राष्ट्रीय हितांचे रक्षण करत आहे,जे आपल्याला भारताच्या परराष्ट्र धोरणात प्रतिबिंबित होतांना दिसते. भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचे विविध पैलू हे सर्व दूर विचार करून निर्माण करण्यात आल्याने त्यांचा विस्तार जगभर झाल्याचे दिसून येते. भारताने परराष्ट्र धोरण निर्माण करीत असतांना शेजारी राष्ट्रांना त्यात सामावून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे, परंतु हे होत असतांना आपण प्रादेशिक राजकारणात अडकून राहून इतर राष्ट्रासोबातचे संबंध कायम सुमधुर राहतील यावर भर देण्यात आला आहे 'जागतिक बंधुभाव'कायम कसा राहील याचा विचार करून भारतीय परराष्ट्र धोरण निर्माण केले आहे . परराष्ट्र धोरणाच्या माध्यमातून राष्टीय हित कसे पूर्ण होईल याचा सर्वप्रथम विचार करण्यात येत असतो. ते राष्ट्रीय हित साध्य करणे हे देशाचे भौगोलिक स्थान, नैसर्गिक संसाधने आणि तंत्रज्ञान,विज्ञान,संपत्ती आणि शेजारी राष्ट्रांशी असलेले संबंध यावर अवलंबून असते आणि तसे ते निच्छित केले जाते, भारत याला अपवाद नाही. स्वातंत्र्यानंतर भारताला आपली अंतर्गत आणि बाह्य पायाभूत सुविधा विकसित करण्याची गरज होती.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
डॉ.डी.एस.कळंबे, राज्यशास्त्र विभागप्रमुख मोरेश्वर कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय भोकरदन

How to cite this article:
कळंबे, . डी . एस ., & योगेश रामकृष्ण वायाळ. (2026). भारताच्या परराष्ट्र धोरणाच्या विविध पैलूंचा चिकित्सक अभ्यास. Journal of Research & Development, 18(1(II)), 540–543.
https://doi.org/10.5281/zenodo.18465633

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18465633

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

विशेषतः शेजारी राष्ट्रांकडून अनेक आव्हाने होती हे सोडविण्यासाठी भारताने काही धोरणे आखली जसे कि पंचशील करार, लाहोर करार. विसाव्या शतकात दोन महासत्ता होत्या त्यांनी दोन गट निर्माण केल्याने जागतिक विभागणी झाल्याचे दिसून येते ज्याचा परिणाम हे भारतीय परराष्ट्र धोरणावर देखील पडला. या संकटातून बाहेर पडण्यासाठी धोरण निर्मात्यांनी अलिप्तवादी विचारसरणी अंमलात आणली आणि आपली बाजू सुरक्षित केली. या धोरणाच्या माध्यमातून भारताने जागतिक संतुनल निर्माण करण्याचे काम केले. सध्या बदलत्या जागतिक परीस्थितीत भारताचे परराष्ट्र धोरण अधिक गतिशील आणि परिवर्नशील आहे .जानेवारी २०१९ मध्ये दिल्लीत झालेल्या रायसीना संवादात परराष्ट्र सचिव विजय गोखले यांनी घोषित केले होते कि, "भारत आपल्या अलिप्तवादी भूतकाळापासून पुढे आला आहे. भारत आज एक सलग्न राज्य आहे?"हे विधान त्यांनी केले आहे .भविष्यात भारताने जागतिक संघटनेच्या माध्यामतून आपले स्थान बळकट करण्यासाठी या संघटनांचा वापर करावा जसे कि GG 20,आणि इंडो पासिफिक क्षेत्रीय संघटन यासारख्या संघटनाच्या मध्यामातन जागतिक लोकमत निर्माण करण्याचे काम भारताने केले पाहिजे. प्रत्येक देशाचे परराष्ट्र धोरण हे त्याचे राष्ट्रीय हित असते. ते साध्य करण्यासाठी देशाचे भौगोलिक स्थान, नैसर्गिक संसाधने आणि तंत्रज्ञान, विज्ञान, संपत्ती आणि शेजारील राष्ट्रांशी असलेले संबंध यावर अवलंबून आणि निश्चित केले जाते. भारतही याला अपवाद नाही. अंतर्गत आणि बाह्य पायाभूत सुविधांनंतर. विशेषतः शेजारी राष्ट्रांकडून अनेक आव्हाने होती. हे सोडवण्यासाठी भारताने काही धोरणे आखली - पंचशील करार, लाहोर तोडगा. विसाव्या शतकात दोन महासत्ता होत्या.ते दोन ध्रुव बनवतात. परंतु भारत वरील ध्रुवांमध्ये सामील झाला नाही कारण त्याला त्याच्या विकासासाठी दोन्ही महासत्तांचा पाठिंबा हवा होता. नाही संरेखन चळवळ ही अशी धोरणे होती ज्याद्वारे भारताने महासत्तेसह सर्व देशांशी संतुलित संबंध निर्माण केले.

भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची दिशा निश्चित करण्यात आंतरराष्ट्रीय परिस्थिती नेहमीच महत्त्वाची भूमिका बजावत आली आहे. आशियाच्या चौरस्त्यावर वसलेला, राजनैतिकतेचा समृद्ध इतिहास आणि विविध भू-राजकीय वातावरण असलेला देश म्हणून, भारताचे परराष्ट्र धोरण सतत बदलणाऱ्या जागतिक गतिमानतेचा खोलवर प्रभाव पाडते. शीतयुद्धाच्या वैचारिक विभाजनांपासून ते जागतिक शक्ती संरचनांच्या सध्याच्या पुनर्रचनेपर्यंत, भारताला आपल्या राष्ट्रीय हितांचे रक्षण करताना या जटिल बदलांना तोंड द्यावे लागले आहे. या ब्लॉगमध्ये, आपण भारताचे परराष्ट्र धोरण सतत बदलणाऱ्या आंतरराष्ट्रीय परिस्थितीशी कसे जुळवून घेत आहे आणि जागतिक बदलांना प्रतिसाद म्हणून ते कसे विकसित होत आहे याचा शोध घेऊ. भारताच्या परराष्ट्र धोरणाच्या इतिहासातील सर्वात निर्णायक कालखंडांपैकी एक शीतयुद्धाचा काळ होता. सोव्हिएत युनियन आणि अमेरिका यांच्यातील जागतिक वैचारिक विभाजनामुळे दोन शक्तिशाली गटांची निर्मिती झाली, ज्याचा जगभरातील देशांच्या परराष्ट्र धोरणांवर मोठा प्रभाव पडला. नुकतेच स्वातंत्र्य मिळालेल्या आणि जागतिक स्तरावर आपले स्थान मजबूत करण्याच्या प्रक्रियेत असलेल्या भारतासाठी हा एक विशेषतः आव्हानात्मक काळ होता. पंतप्रधान जवाहरलाल नेहरूंच्या नेतृत्वाखाली भारताने अलिप्ततेचे धोरण स्वीकारले. या धोरणामागील मुख्य कल्पना दोन महासत्तांमधील स्पर्धेत अडकू नये हा होता. नेहरूंचा दृष्टिकोन तिसरा मार्ग तयार करण्याचा होता, जो पश्चिम आणि पूर्व दोन्ही गटांपासून स्वतंत्र होता. असे करून, भारताला त्याचे सार्वभौमत्व आणि बाह्य दबावांशिवाय निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य जपण्याची आशा होती. तथापि, भारताच्या अलिप्त भूमिकेला आव्हाने नव्हती. शीतयुद्धामुळे एक ध्रुवीकरण झालेले जग निर्माण झाले जिथे देशांना दोन पॉवर ब्लॉकपैकी एकाशी स्वतःला जोडावे लागले. भारतासाठी, याचा अर्थ सोव्हिएत युनियन आणि अमेरिका या दोन्हींशी चांगले संबंध राखण्याच्या दरम्यान एक बारीक रेषेवर चालणे, आणि तरीही त्यांच्या अलिप्ततेच्या धोरणाचे पालन करणे असा होता. सोव्हिएत युनियनशी भारताचे संबंध मजबूत झाले, विशेषतः संरक्षण सहकार्याच्या बाबतीत, तर देशाने पश्चिमेशी राजनैतिक संबंध देखील राखले, जरी कधीकधी तणाव निर्माण होत असे.

अलिप्तता आणि त्याचा वारसा

भारताच्या अलिप्तता धोरणामुळे महासत्तांचे वर्चस्व असलेल्या जगात धोरणात्मक स्वायत्तता टिकवून ठेवण्यास मदत झाली. त्यामुळे शीतयुद्धाच्या वैचारिक संघर्षात अडकणे टाळून भारताला स्वतःचा मार्ग तयार करण्याची परवानगी मिळाली. तथापि, शीतयुद्धानंतरच्या काळात जागतिक राजकीय परिदृश्य विकसित होऊ लागल्याने, भारताला या धोरणाचे पुनर्मूल्यांकन करावे लागले. १९९० च्या दशकाच्या सुरुवातीला शीतयुद्धाच्या समाप्तीमुळे आंतरराष्ट्रीय संबंधांमध्ये महत्त्वपूर्ण बदल झाला आणि भारताच्या परराष्ट्र धोरणाला नवीन वास्तवांशी जुळवून घ्यावे लागले.

अर्थ आणि व्याख्या- परराष्ट्र धोरण म्हणजे काय?

परराष्ट्र धोरण म्हणजे आंतरराष्ट्रीय व्यवस्थेतील इतर घटकांशी संबंधांमध्ये राज्य किंवा राज्याबाहेरील घटक ज्या ध्येयांचा, धोरणांचा आणि कृतींचा संच आहे. परराष्ट्र धोरण हे त्या घटकाचे हितसंबंध, मूल्ये आणि प्राधान्ये प्रतिबिंबित करते आणि ते जागतिक क्षेत्रात त्याचे निर्णय आणि वर्तन यांचे मार्गदर्शन करते. परराष्ट्र व्यापार धोरण हे परराष्ट्र धोरणाचे एक उपप्रकार आहे जे आंतरराष्ट्रीय व्यवस्थेतील घटक आणि इतर घटकांमधील वस्तू आणि सेवांच्या देवाणघेवाणीचे नियमन आणि प्रोत्साहन यावर लक्ष केंद्रित करते.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

व्याखा:

१) नॉर्मन हिल यांच्या मते :

एका राष्ट्राने दुसऱ्या राष्ट्राच्या संदर्भात राष्ट्रीय हिता साधण्यासाठी केलेले प्रयत्न होय

२) प्रा. पिटमन पिटरच्या मते :

परराष्ट्र धोरण म्हणजे आंतरराष्ट्रीय संबंधात राष्टीय योजनांची आणि परराष्ट्र सेवा यांच्या कार्यपद्धतीचे व राष्टीय उद्दिष्टांच्या पूर्तीसाठी केलेले प्रयोजन होय .

३) चार्लस बर्टनच्या मते :

परराष्ट्र धोरण म्हणजे राज्याने आपल्या सीमेबाहेरील क्षेत्रात प्रभाव टाकण्यासाठी केलेली कृती होय .

उद्दिष्टे :-

१) भारतीय परराष्ट्र धोरणाची पार्श्वभूमी अभ्यासणे
२) परराष्ट्र धोरणाच्या निर्धाक घटकांचा आढावा घेणे
३) परराष्ट्र धोरणाच्या मूलतत्वांची प्रासंगिकता पडताळणे
४) जागतिक स्थरावरील भारतीय परराष्ट्र धोरणाचे महत्व अभ्यासणे
५) राष्ट्रीय हित जोपाण्यासाठी परराष्ट्र धोरणाची भूमिका समजावून घेणे .

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत संशोधनासाठी वैचारिक,निदनादानात्मक,वर्णनात्मक,विश्लेषणात्मक पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे.तसेच या लेखाची माहिती गोळा करण्यासाठी प्राथमिक तसेच दुय्यम स्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे. त्यासाठी वृतपत्रे, मासिके, नियतकालिके,सरकारी दस्तावेज,क्रमिक पुस्तके,संदर्भ ग्रंथ यांचा वापर करण्यात आला आहे .

समस्या सूत्रन

जागतिक स्थरावर देशाचा वेगळा ठसा निर्माण करण्याचे काम परराष्ट्र धोरण करीत असते. या परराष्ट्र धोरणाचा निर्मिती,उद्दिष्टे,वैशिष्ट्ये यांचा आढावा या लेखात घेण्यात येणार आहे .

विश्लेषण :-

परराष्ट्र धोरणाची वैशिष्ट्ये

१) **गतिमान:** परराष्ट्र धोरण हे स्थिर किंवा स्थिर नसते, तर ते गतिमान आणि लवचिक असते आणि ते आंतरराष्ट्रीय व्यवस्थेतील बदलत्या परिस्थिती आणि परिस्थिती आणि घटकांच्या वातावरणाशी जुळवून घेऊ शकते आणि बदलू शकते.

२) **गुंतागुंतीचे:** परराष्ट्र धोरण हे साधे किंवा सरळ नसते, तर ते गुंतागुंतीचे आणि बहुआयामी असते आणि त्यात जागतिक क्षेत्रात एकमेकांशी संवाद साधणारे आणि प्रभावित करणारे विविध घटक, मुद्दे आणि घटक समाविष्ट असतात.

३) **परस्परावलंबी:** परराष्ट्र धोरण हे वेगळे किंवा स्वतंत्र नसते, तर ते परस्परावलंबी आणि एकमेकांशी जोडलेले असते आणि ते आंतरराष्ट्रीय व्यवस्थेतील इतर घटकांच्या परराष्ट्र धोरणांवर परिणाम करते आणि त्यांचा परिणाम होतो.

धोरणात्मक बदल आणि लष्करी तयारी

भारताच्या परराष्ट्र धोरणाला या प्रदेशातील बदलत्या धोरणात्मक वातावरणाशी सतत जुळवून घ्यावे लागत आहे. पाकिस्तानकडून येणाऱ्या धोक्यामुळे भारताने काश्मीर प्रदेशात मजबूत लष्करी उपस्थिती कायम ठेवली आहे आणि संरक्षण तंत्रज्ञानात मोठ्या प्रमाणात गुंतवणूक केली आहे. चीनसोबत, भारताने आपल्या लष्करी क्षमता वाढवण्यावर लक्ष केंद्रित केले आहे, विशेषतः सीमा संरक्षण आणि नौदल शक्तीच्या क्षेत्रात, कारण हिंद महासागरात चीनच्या वाढत्या उपस्थितीमुळे नवी दिल्लीत चिंता निर्माण झाली आहे. याव्यतिरिक्त, भारताच्या परराष्ट्र धोरणाने अमेरिका, रशिया आणि जपानसारख्या इतर देशांशी जवळचे संबंध वाढवून या धोक्यांशी जुळवून घेतले आहे. हे युती भारताला धोरणात्मक पाठिंबा देतात आणि चीन आणि पाकिस्तानच्या प्रभावाचे प्रतिकार करतात. भारत, अमेरिका, जपान आणि ऑस्ट्रेलिया यांचा समावेश असलेल्या चतुर्भुज सुरक्षा संवाद (क्वाड) सारख्या प्रादेशिक गटांचे वाढते महत्त्व, शांततापूर्ण आणि स्थिर इंडो-पॅसिफिक प्रदेशाचा पाठपुरावा करताना त्याच्या प्रादेशिक सुरक्षा आव्हानांना तोंड देण्याची भारताची रणनीती प्रतिबिंबित करते.

परराष्ट्र धोरणाचे निर्धारक

कोणत्याही राज्याच्या परराष्ट्र धोरणाच्या निवडींवर प्रभाव पाडणारे हे विविध घटक आहेत, जसे की भौगोलिक स्थान, लोकसंख्या, इतिहास, आर्थिक संसाधने, विचारसरणी, सरकारची कार्यक्षमता, मुत्सद्देगिरीची गुणवत्ता, संकट आणि तात्काळ घटना, तांत्रिक प्रगती, आंतरराष्ट्रीय कायदा आणि संस्था इ. दुसरीकडे, भारतीय परराष्ट्र धोरणाचे निर्धारक हे विविध घटक आहेत जे भारताच्या

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(II)| January- 2026

परराष्ट्र धोरणाच्या निवडींवर प्रभाव पाडतात, जसे की भूगोल, अर्थव्यवस्था, राजकारण, देशांतर्गत वातावरण, लष्करी क्षमता, नेतृत्व, आंतरराष्ट्रीय वातावरण इ.

परराष्ट्र धोरणावर परिणाम करणारे घटक

विविध घटक आहेत जे परराष्ट्र धोरणाच्या निर्मिती आणि अंमलबजावणीवर परिणाम करतात, जसे की राज्याचे राष्ट्रीय हितसंबंध आणि मूल्ये, देशांतर्गत राजकारण आणि जनमत, इतर राज्यांची धोरणे आणि वर्तन, आंतरराष्ट्रीय व्यवस्था आणि सत्ता रचना, आंतरराष्ट्रीय संघटना आणि बिगर-राज्य घटकांची भूमिका आणि प्रभाव.

परराष्ट्र धोरणाची उद्दिष्टे

इतर राज्ये आणि आंतरराष्ट्रीय घटकांशी संवाद साधून राज्याला साध्य करायचे असलेले हे ध्येय आणि प्राधान्यक्रम आहेत. परराष्ट्र धोरणाची उद्दिष्टे राज्याच्या विशिष्ट हितसंबंधांवर आणि आकांक्षांवर अवलंबून बदलू शकतात. दुसरीकडे, परराष्ट्र व्यापार धोरणाची उद्दिष्टे म्हणजे निर्यात, आयात आणि गुंतवणूक यासारख्या परकीय व्यापार क्रियाकलापांसाठी राज्याने निश्चित केलेली विशिष्ट उद्दिष्टे आणि लक्ष्ये.

भारताचे परराष्ट्र धोरण आणि त्याची वैशिष्ट्ये

भारताचे परराष्ट्र धोरण हे त्याच्या हितसंबंधांचे, मूल्यांचे आणि आकांक्षांचे प्रतिबिंब आणि अभिव्यक्ती आहे आणि ते जागतिक क्षेत्रातील इतर घटकांशी असलेल्या संबंधांचे आणि परस्परसंवादांचे मार्गदर्शन करते. भारताच्या परराष्ट्र धोरणात काही विशिष्ट वैशिष्ट्ये आहेत जी ती अद्वितीय आणि उल्लेखनीय बनवतात. यापैकी काही वैशिष्ट्ये अशी आहेत:

१) **असंलग्नता:** भारताचे परराष्ट्र धोरण असंलग्नता तत्त्वावर आधारित आहे, म्हणजेच भारत कोणत्याही मोठ्या शक्ती गट किंवा आघाडीशी स्वतःला जोडत नाही आणि तो त्याच्या परराष्ट्र धोरण निर्णय आणि कृतींमध्ये त्याची स्वायत्तता आणि स्वातंत्र्य राखतो.

२) **शांततापूर्ण सहअस्तित्व:** भारताचे परराष्ट्र धोरण शांततापूर्ण सहअस्तित्वाच्या तत्त्वावर आधारित आहे, म्हणजेच भारत इतर घटकांच्या सार्वभौमत्वाचा आणि प्रादेशिक अखंडतेचा आदर करतो आणि त्यांचे समर्थन करतो आणि त्यांच्याशी मैत्रीपूर्ण आणि सौहार्दपूर्ण संबंध प्रस्थापित करण्याचा आणि राखण्याचा प्रयत्न करतो.

३) **पंचशील:** भारताचे परराष्ट्र धोरण पंचशील तत्त्वावर आधारित आहे, म्हणजेच भारत इतर घटकांशी, विशेषतः शेजारी राष्ट्रांशी, संबंधांमध्ये परस्पर आदर, परस्पर अहस्तक्षेप, परस्पर अआक्रमण, परस्पर लाभ आणि शांततापूर्ण सहअस्तित्व या पाच तत्त्वांचे पालन करतो.

निष्कर्ष

शेवटी, परराष्ट्र धोरण हे आंतरराष्ट्रीय संबंधांचे एक महत्त्वाचे पैलू आहे जे जागतिक क्षेत्रातील राज्ये आणि बिगर-राज्य घटकांच्या हितसंबंधांवर, मूल्यांवर आणि आकांक्षांवर परिणाम करते. हे एक जटिल आणि गतिमान क्षेत्र आहे ज्यामध्ये विविध घटक, मुद्दे आणि घटक समाविष्ट आहेत जे एकमेकांशी संवाद साधतात आणि प्रभावित करतात. राज्ये आणि बिगर-राज्य घटकांमधील परस्परसंवाद आणि संबंध समजून घेण्यासाठी आणि जागतिकीकृत जगात उद्भवणाऱ्या आव्हाने आणि संधींना तोंड देण्यासाठी परराष्ट्र धोरण समजून घेणे आवश्यक आहे.

संदर्भ :-

१) भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचा परिचय, भारतीय दूतावास - वॉशिंग्टन, डीसी. २७ जुलै २००८ रोजी वेबॅक मशीनवर संग्रहित
२) **डॉ. शैलेंद्र देवळाणकर** यांचे 'भारत आणि जग: भारताचे परराष्ट्र धोरण आणि सुरक्षा संबंध'.
३) **डॉ. हर्षवर्धन यादव** यांचे 'भारत विषयक आंतरराष्ट्रीय संबंध' (eSahity.com वर उपलब्ध).
४) **ऐतिहासिक संदर्भ:** कौटिल्याचे 'अर्थशास्त्र' (प्राचीन धोरणांसाठी), जैन ग्रंथ, दीपवंश, महावंश.
५) **आधुनिक धोरणे:** पंडित नेहरूंचे परराष्ट्र धोरण)MPSC Academy सारख्या स्रोतांवर माहिती).
६) **डॉ.शेलेन्द्र देवळणकर:** प्राचीन भारताचा राजकीय इतिहास
७) **हेमचंद्र रोय चौधरी :** प्राचीन भारताचा राजकीय इतिहास(डायमंड पब्लिकेशन्स)
८) **डॉ.शांताराम भोगले :** भारताचे परराष्ट्र धोरण (विद्या प्रकाशन)
९) **डॉ.संजय गोरे** : भारतीय लोकशाही (साईराम पब्लिकेशन्स)
१०) **श्रीकांत देशपांडे :** भारताची विदेश नीती (श्री मंगेश प्रकाशन)